ИСТОРИЈА СРПСКОГ НАРОДА

УРЕДНИК ТРЕЋЕ КЊИГЕ

Радован Самарџић

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА

основана 1892

ИСТОРИЈА СРПСКОГ НАРОДА

ТРЕЋА КЊИГА

ПРВИ ТОМ

СРБИ ПОД ТУЂИНСКОМ ВЛАШЋУ 1537–1699

НАПИСАЛИ

Радован Самарџић • Рајко Л. Веселиновић • Тома Поповић

БЕОГРАД 1993

ДЕО ПРВИ

СРПСКИ НАРОД ПОД ТУРСКОМ ВЛАШЋУ

ТУРЦИ У СРПСКОЈ ИСТОРИЈИ

Турци[1] су закорачили у Европу повукавши за собом сав историјски талог и поново надошлу бујицу с Блиског истока и из дубина Азије. Откако се памти или, тачније, откако о томе сведоче археолошки налази, Европу су повремено запљускивале најезде источних освајача и у њу су, опет са истока, притицале реке и мање струје народа и племена који су се селили; Европљани су одговарали ретким походима, стварањем насеобина, прожимањем затечених култура својим утицајима, оснивањем војних и трговачких упоришта и колонијалним запоседањем појединих земаља или градова, али су се облици и унутрашњи смисао њиховог присуства на Истоку мењали у зависности од разних чинилаца, почевши од географског.

Овај гигантски сукоб два суседна континента, неравноправна по својим размерама, који се временом све очевидније сводио на сукоб хришћанства и ислама, вековима се, пред очима Европе, одигравао на Средоземљу и у прибрежним земљама. Док су Арапи, политички разједињени по емиратима између Арабије и Шпаније, или једноставно дошавши у подложност немачких царева у Италији, нагињали постепеном смиривању, а затим и принудном

[1] Ову уводну главу о улози Турака у историји српског народа аутор је написао као свод својих дугогодишњих истраживања. Он је, на првом месту, од 1947. до настанка ове књиге, 1991, проучавао научну литературу о историји Османског Царства, написану у виду ширих прегледа, монографија о појединим раздобљима, крупним догађајима или гласовитим личностима, студија и расправа о разним питањима која улазе у склоп те историје, енциклопедијских приручника који су најбогатији као извор обавештења и других дела. Упоредо с тим, он је посебан труд уложио у испитивање историјских извора који су веома разноврсни и потичу с многих страна. То су, најпре, хронике, летописи, мемоари и дневници, затим путописи, итинерери и описи појединих крајева и земаља, извештаји о приликама у Турској и са ратишта (који су често штампани као *avvisi*), документи, турски, српски и западни, разног облика, намене, садржаја и изворне вредности, најзад и географске карте, ликовне представе, остаци оновременог грађевинарства, одећа, обућа и други предмети материјалне културе. С посебним задовољством аутор је много година користио своје слободно време да борави у архивима и чита необјављену грађу, најрадије о Турској XVI–XVIII века. Радио је, тако, у Дубровнику, Задру, Венецији, Ватикану, Бечу, Паризу, и дуге сате остајао, посредством архивских списа, у ишчезлом свету исламског царства Османовића и његових поданика друге вере. Овај додир, непосреднији од других, доводио је аутора у положај да постане близак сведок људи, појава и догађаја који су остали за завесом историје, занавек спуштеном.

За овај кратки библиографски оглед одабрана су она дела која су не само врело историјских података него и обавештења о изворима и литератури. То је, пре других, *Enzyklopädie des Islams*, I–IV, Leiden–Leipzig 1913–1934 (упоредо и француско издање); ново и проширено издање, Leiden–London, почевши од 1960; турско издање, највећим делом изнова написано и знатно опширније: *Islam Ansiklopedisi*, Istanbul, почевши од 1940. Најважније историје Османског Царства: J. v. Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, I–X (са библиографијом), Pest 1827–1835 (писац је

повлачењу пред хришћанском Европом, којој су препуштали и своју културну баштину, нова претња се припремала у Малој Азији, изложеној сталним миграцијама са истока, сувише пространој да би се у њој могло одржати трошно и у свакојаке нереде и пороке огрезло Византијско Царство. Продор ислама у Малу Азију и, преко ње, у Европу олакшан је верским смутњама на том великом полуострву, чије је тле столећима подрхтавало и пуцало, отварајући изворе нових јеретичких покрета. Ислам је стизао у виду два веровања, сунитског и шиитског, која су се међусобно искључивала до истребљења присталица друге стране. Сунити, чији се верски закон образовао у арапским земљама као колевци ислама, сматрали су себе правоверним муслиманима и у Малој Азији су имали превласт, временом све више као званично прихваћен начин исповедања вере. Средишња земља и ненарушиво упориште шиитског отпадништва била је Персија, из које су стално истицале струје да се улију међу правоверне и затрују их отровом јереси; ширење шиитског веровања посредством загрижених ревносника или, пак, сточарских сеоба које су предводили дервиши, опијени својим мистицизмом и смишљени у свом шарлатанству, разједало је сунитску превласт у Малој Азији и на Блиском истоку, а у потоње време је спутавало Турску да се одлучније обрачуна с Персијом. Источно хришћанство, недовољно уклопљено у државни систем и политику, непрекидно је нагињало својим упрошћеним изворним обрасцима, везивало своју судбину за деловање верских мистика и тонуло у немоћ изазвану поднебљем апсолутне превласти духа. Кад се решење свих питања о односима човека и Бога тражи у мистицизму, а не у озакоњеном веровању, ритуалу и моралу, црква мора губити контролу над својом паством, а многи појединци, па и читави редови, почињу нагињати или сопственом начину ревновања или јеретичком приближавању другим религијама. Мала Азија и суседне области, и то не само на истоку, постале су поприште верског синкретизма, кад су поједине исламске

користио италијанско издање овог дела, јер је најпотпуније); J. W. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, I–VII, Gotha 1840–1863 (1962[2]); N. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, I–V, Gotha 1908–1913 (1962[2]); *The Cambridge History of Islams*, I–II, Cambridge 1970 (неколико аутора); Х. Иналџик, *Османско Царство. Класично доба 1300–1600*, Београд 1974 (енгл. изд. 1973); K. Brockelman, *Histoire des peuples et des Etats islamiques*, Paris 1949 (немачки оригинал у Минхену 1939); R. Grousset, *L'Empire des Steppes*, Paris 1960[6]; N. Iorga, *Histoire des Etats balkanique*, Paris 1925; R. Montran, *Histoire de la Turquie*, Paris 1961; J. Sauvaget, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman*, Paris 1961[2] (с критички датом библиографијом); M. F. Köprülü, *Türkiye Tarihi*, Istanbul 1929; попис студија М. Ф. Кеприлија о пореклу Турака и њихових установа вид. у нав. делу Х. Иналџика, 321–338; I. H. Uzunçarşili, *Osmanli Tarihi*, I–IV, Ankara 1947–1959; J. v. Hammer, *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, I–II, Wien 1815; *Историја народа Југославије*, II, Београд 1960, посебно 9–47 (Б. Ђурђев); Д. J. Поповић, *О хајдуцима*, I–II, Београд 1930–1931 (о Турцима, њиховом пореклу, наравима, обичајима, владању између и др., вид. од истог аутора и у зборнику *Војводина*, I, Нови Сад 1940); S. Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, Zagreb 1931; M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, Istanbul 1308–1311; F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927; E. Fueter, *Geschichte des europäischen Staatensystems, 1494–1559*, München–Berlin 1924; W. Platzhoff, *Geschichte des europäischen Staatensystems, 1559–1660*, München–Berlin 1928; F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris 1966; J.-P. Roux, *Histoire des Turcs*, Paris 1984. – У делима Ф. Бабингера, Е. Фитера, В. Плацхофа, Ф. Бродела, Ж. П. Руа, као и многим другим страним монографијама и студијама, саопштени су исцрпни пописи извора и литературе о Турском Царству. Српском читаоцу лако су приступачне сличне библиографије у делима: В. Поповић, *Источно питање*, Београд 1928; *Историја народа Југославије*, II, Београд 1960; Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика. XVI–XVII век*, Београд 1961; Х. Иналџик, *Османско Царство*, Београд 1974; Р. Самарџић, *Мехмед Соколовић*, Београд 1982[2].

секте преузимале из хришћанства више него што је то допуштало слово њиховог закона и кад су се код православних мистика, али и код обичног народа, стали појављивати исконски облици веровања и култних радњи, свакако они који су потицали с Блиског истока и који су се поново почели распростирати путевима отвореним услед оног свеопштег нереда изазваног успоном ислама и разбијањем тамошњих духовних односа.

Турци су се појавили у Европи као муслимански народ, али су собом повукли мутну бујицу дервиша и њихових присталица, смутљивих или сумануттих мистика, верских самозванаца, месија који су за своја учења узимали од великих пророка оно чиме су за себе могли везати разне привржeнике. Оазе, и то понегде знатне, верске заосталости, закржљалости и збуњености од раније су постојале на Балкану, тако да је продор Турака, али и свих оних за које није више било духовних препрека да распростиру своја учења, изазвао стање опште пометње, повратка на примитивне облике веровања, колективна расположења да се подлегне новим утицајима, малодушну отупелост кад се приклања прастарим или однекуд донесеним идолима. Само се део Срба показивао отпорним у свом светосавском православљу. Турци су, као војска ислама, настојали на увећању броја правоверних муслимана и на завођењу таквих законских уредби и установа који ће што приближније одговарати прописима Курана. Управо због тога они су подстицали или, бар, подносили верски метеж на Балкану, у знатној мери изазван њиховим доласком, јер су у таквим приликама с мање напора преводили у своју веру поколебано становништво задобијених земаља. Многи њихови дервиши исповедали су ислам уклопљен у затечена веровања и обреде овог народа у коме су могли ширити свој утицај поуздано с намером да би људе, духовно располућене, лакше припремили за коначно прихватање исламског закона.

Током XVI века, добијајући карактер универзалног царства, Турска је све више настојала на догматском сређивању ислама и упоредо с тим је заводила ред у организацију хришћанских цркава. Више од тога, улагала је посебан труд да приведе крају онај верски неред у коме је некад нашла подршку приликом својих продора и освајања: неки дервишки редови су легализовани, а неки су прећутно толерисани; неке легенде, створене у мистичким редовима, прихваћене су и сврстане у исламску традицију, ону која је ушла у кодекс свих сунита; неки редови, верска схватања и култови осуђени су као отпаднички, па су без милости прогоњени, нарочито ако су се у њима могли препознати шиитски елементи. Процеси против чувених јеретика, који су изишли на глас са своје учености, претварани су, понекад, у казуистичке распре у којима су радо учествовали и султани и њихови први везири, иако се унапред знало да ће оптужени, и поред своје схоластичке довитљивости, платити главом што другачије мисли. Народи који су допали Турцима у руке ретко су кад докраја постали правоверни, без обзира на то да ли су остали у хришћанству или су примили ислам. Али, унутрашњи односи у појединим верским заједницама постепено су се, после почетног метежа, смиривали на тај начин што су обичаји, који су припадали фолклору, остајали на пространим ивицама догматски утврђеног веровања без међусобне интеракције и оспоравања.

Као један од турских и туркменских народа који су се, с огромним извориштима у Азији, најзад домогли појединих земаља и упоришта на Блиском истоку и у Анадолији, Османлије су провалиле у Европу нимало многобројне, али с корењем дубоко расплетеним у историју и у савремене прилике, изу-

зетно сложене, огромних пространстава, где је одувек било толико противречности и посебно истакнутих интереса да је заједничко биће нових источних освајача на тлу Европе управо тиме или потхрањивано или, упоредо с тим, прожимано најтежим искушењима. Римска, византијска и арапска хегемонија нису збрисале онај печат који је знатно раније, а поготову у хеленистичкој епохи, утиснут у земље Блиског истока; међу старе народе одвајкада су, да се ту угнезде, долазили нови, неки су одлазили селећи се, неки су нестајали под мачем и у ропству завојевача, неки су ишчезавали под туђим именом или у другој вери, неки су остајали притајени да се ненадано појаве у новој улози; велике државе и бујно развијене цивилизације нестајале су у најездама нових освајача, уколико их они сами, стигавши примитивни, не би прихватили и у њих се уклопили. Народи истоветни или, бар, по пореклу сродни све чешће нису значили основу образовања појединих држава него су њих стварали или племенски савези или моћне и истакнуте поглавице, претварајући своје куће у династије. Само у Малој Азији и само у тренутку продора Османлија у Европу, у залеђу њиховог емирата налазило се неколико држава с претежно турским становништвом увек другачијег имена, док су се слободним простором, гонећи стоку, често и под вођством лудих дервиша, кретала туркменска племена у потрази за пашњацима и пленом. Све малобројније, становништво друкчијег етничког састава држало се периферних области, планинских громада или градова. И поред свих разарања, културни еклектизам је, као општа појава, превладавао на овом подручју још од хеленистичког доба, тако да су разни владари и учењаци око њих окупљени, мада коначно приклоњени исламу, могли стварати правне системе у којима је било разних утицаја, понекад и прастарих, објављивати верска учења која, на свој начин, нису била ослобођена туђих утицаја, образовати сфере цивилизације која је, у појединим случајевима, као код Селџука, на пример, достизала ниво високе вредности. Све су то они Турци који су се пребацили у Европу оставили за собом као трајно извориште људске снаге и материјалних богатстава, као ослонац у стварању своје културе и, посебно, свога законодавства, али и као скуп династа и велможа који су, понекад, упорно и жилаво бранили свој посед и власт.

Османовићи су упоредо распростирали своју државу на западу и на истоку, и то је основа не само сложености и разноврсности њихових установа, бар кад је њихово порекло у питању, него и оне универзалности коју је до средине XVI века узело као своје обележје њихово царство. Мада су се на Истоку налазила врела њиховог исламског веровања, Турци су се, као освајачи, најпре утврдили у Европи, и тек кад су се поуздано ухватили Саве и Дунава, обрнули су се запоседању Анадолије, Сирије и Палестине, у првим походима тешко поразили и потиснули Персијанце и покорили шиитска племена која су била прожета њиховим утицајем, да најзад, 1517, освојивши Египат, султан Селим I приграби за себе назив халифе, поглавара исламског света. У тако распрострањеном царству, које више није само повезивало, држећи престони град света, два различита континента, него је Европу и Азију спајало у целину на обе стране надалеко запоседнутим земљама, од памтивека богатим и многољудним, Сулејман II је нашао неисцрпне изворе моћи да створи државу горостасних размера; превласт његовог угледа у исламском свету била је, чинило се, за Турску трајна могућност да на све стране и до недостижних дубина распиће своје корење које ће је чинити силном, свемоћном и неуни-

штивом, таквом да непрекидно може обнављати своје снаге. Овај цар противречних особина, велики учењак и законодавац који је све оне године што се могу рачунати у живот провео по ратиштима, телесно слаб и духом меланхолик, али непопустљиво чврсте воље, у коју се, веровао је, једино може поуздати, освајач који је, под опседнутим градовима, окружен риком топова, димом барута и усклицима својих бојовника, писао песме безмерно вољеној жени, у чијој је оданости, а не само у својој непоколебљивој идеји, налазио снагу да стално иде у нова освајања, овај цар бездушно тврде одлучности, који је за себе знао да би радије био милосрдан, заокружио је Турску у најмоћније царство света и њеним границама затворио многе, па и највећи део српског народа. Управо на српском тлу окончан је тада, у корист ислама, џиновски сукоб између Азије и Европе. Први ратни потез цара Сулејмана био је у томе да освоји Београд (1521) и отвори капију Подунавља. Потоње злехудо уточиште Срба, Угарско Краљевство, пало је на Мохачком пољу 1526, а кад су Турци, provaljujući у Славонију, 1537. поразили хришћане код Горјана, нестало је и последњег српског деспота, Павла Бакића. Узевши Будим (1541) и Темишвар (1552), Турска је запосела већи део Паноније, а затим се, преко Ердеља, Влашке, Молдавије, Кримског Ханата, Пољске и, до 1606, Аустрије, окружила читавим системом вазалних држава које су јој давале годишњи трибут, стално су биле изложене, како би остале кротке, насилничким упадима њених крајишника, а неке су, поврх тога, имале обавезу да јој дају војску приликом ратних похода. У исто време, Сулејман II је од витезова јовановаца 1522. преотео острво Родос, све до тада неосвојиву поморску тврдињу, чиме је започео успостављати турску превласт у источном Средоземљу; потискујући шиите, узео је 1534. Багдад, некадашњу престоницу халифа, и тиме утврдио свој положај и углед у исламском свету; извео је Турску на Персијски залив и на обе обале Црвеног мора, заподенуо тамо поморски рат против Португалаца, примио на подворење емисаре муслиманских држава Индије, Суматре и Јаве, изишавши, тако, на сцену светских збивања и тамо где је Турке мало ко очекивао; султану су се, најзад, потчинили, све до Марока, земаљски господари и гусарски предводници северне Африке, чиме је његово царство опточило и са југа Средоземља и уз то добило основе своје армаде, с којом је могло велики део свог обрачуна с хришћанском Европом пренети на море. Сулејманови наследници заокружили су његово освајачко дело даљим преотимањем угарских поседа, новим продорима у Пољску, запоседањем дела јерменских и ђурђијанских земаља, чишћењем преосталих шпанских упоришта на обали северне Африке и, поглавито, коначним претварањем источног Средоземља у језеро Османског Царства тиме што су задобијена острва Кипар (1571) и Крит (1669).

У тако огромном и силном Царству нашли су се Срби пошто се, у XVI веку, после још једног трептаја, угасио и последњи жижак њиховог слободног живота. И цару тако свемоћне државе морали су ићи на диван да траже правду. Томе још треба додати да је реч о времену у коме су стварана и друга светска царства, и да су том приликом у разним видовима губили свој лик или потпуно ишчезавали многи народи. Царство Османовића се ширило уништавањем становништва у областима у које је продирала његова војска; обично су из освојених земаља одвођене у робље многе хиљаде злосрећника да им се најчешће занавек изгуби сваки траг; ради принудног насељавања појединих полупразних земаља, недавно заузетих, али и с намером да би их тиме због

непослушности казнила или, пак, ишчупала из њихове шире средине, држава је читаве групе, махом етнички јединствене, присилно депортовала у друге крајеве, понекад толико удаљене и непознате да су ти људи, сем изузетно, губили своја обележја и име; елементарне катастрофе, пре свега епидемије, утицале су на промену састава становништва често у толикој мери да се на истом месту, после кратког времена, затичу насеља са живљем друкчије народности и, поготову, вере. Хришћанске земље у турској власти мењале су свој изглед и редовним путем, тј. успостављањем управног и судског апарата, довођењем војних посада и развитком градова као привредних средишта у које се досељавало ново становништво. Превођење у ислам, не само појединаца него и читавих села и мањих области, бар у појединим земљама је највише допринисило измени лика тамошњег света. И поред тога, у Турском Царству се, и то на посебно видљив начин, сачувало мноштво по много чему разноликих етничких и верских група, или чак знатних народа. Међу преживелима остали су, делимично, и Срби.

Положај Срба у Турском Царству, поготову док се оно стварало, био је утолико тежи што је то био народ који се определио за царство небеско. Да се из историје не би склизнуло у метафизику и да би свака појава, бар у приближној мери, добила стварно значење, морају се одредити временске координате збивања. Мада привремено обезглављено, царство које је створио Стефан Душан успоставило је превласт на Балкану толико апсолутну да су се његови баштиници сматрали најпозванијим да зауставе Турке приликом њиховог продора у Европу. Турски судар са Србима пратили су потмули вртлози смутњи које је освајач изазивао, уз учешће Грка, на источним и јужним прилазима расколима уздрмане српске царевине, тако да је у њиховим понорима ишчезло у ствари оно што је могло остати као поуздано сведочанство о догађајима. Битка на Марици (1371), у којој су нестали велможе Мрњавчевићи с великом војском, само се наслућује из докраја проређених извора, који својим настанком, садржином и исказом на првом месту заслужују неповерење, тако да се о томе боју најизвесније може судити по његовим несрећним последицама за српску државу. Битка на Косову (1389), заторна за Србе и, ма колико они то прикривали, дубоко потресна за Турке, одјекнула је, поготову на западним странама, као хришћанска победа, али је у српској средини још у првим годинама после тог догађаја, и то не само у свештеној писмености која је тежила библијском објашњењу случаја, схваћена као вољна жртва за Христа, да се у потоње време, у писаној књижевности и у народном предању, коначно узме као потпун пораз Срба, са све наглашенијим истицањем, што је време протицало, како се то догодило услед њиховог опредељења за царство небеско. У научној историографији је чињеница о изгубљеном Косовском боју у суштини прихваћена и овог пута сагласно процени његових последица. Обновљена српска држава, с називом деспотовине, није одрицала Турској, и кад је она тонула у најдубље унутрашње нереде, своје вазалске обавезе и поред свих настојања, макар то било плаћено још једним сличним односом, да се прикључи хришћанском свету, у највећој мери Угарској: у унутрашњем склопу те чињенице можда се најбоље осећа колики је прелом у историји Срба значила Косовска битка. Уз непоколебану подршку цркве, отпор је, међутим, настављен у виду оне духовне равнотеже која није ствар само политичког оптимизма: настојало се на небеском опредељењу, тј. на књижевном и уметничком деловању Христа ради, и у временима кад није било

ниједног опипљивог доказа да се може избећи турско зло. У великом броју других богомоља, расутих широм тадашње Србије, манастири Манасија и Каленић знак су вазнесења једне државе и народа уочи пропасти која се олујно приближавала као неминовност. Ужурбан књижевни рад значио је, у ствари, убрзану духовну обнову која се похрањивала за потоње доба. Деспот Ђурађ Бранковић се, у позно време, супротставио и тренутној грчкој пометњи и католичком притиску како би сачувао неокрњено светосавско православље. Преношење деспотовине, под последњим Бранковићима, на тле јужне Угарске било је у ствари спој, остварен у виду завршетка трагедије, средњовековног српског родољубља и наслеђене духовности Срба, поступно образоване од првих Немањића. Тиме је обављено последње велико завештање српских владара и господе своме народу: после свега, остали су да на Фрушкој гори, и још понегде у Подунављу, трепере неугасива кандила историјске свести, побожности и наде у будући живот једног обескућеног народа.

Испод површине ових општих збивања српских народа је, узет у његовој друштвеној слојевитости, имао своју историју, која је, као и његова држава, била у судбинској зависности од турског освајача. Српска држава и српски народ, друкчији у том погледу од готово свих других на Балкану и у Подунављу, нису ни брзо ни лако подлегли тој сили: од битке на Марици 1371. Срби су се непрекидно носили с Турцима све до погибије њиховог последњег деспота Павла Бакића 1537. и запоседања Будима 1541. године. Последице таквог односа биле су вишеструко судбоносне. Царство Османовића у целини и сваки добар Турчин појединачно створили су према Србима однос одбојан, неповерљив и, најзад, у начелу непријатељски. Турска је остала непосредно одговорна за арбанашко уништење Косова и Метохије, средишњих и најразвијенијих области средњовековне српске цивилизације, а то уништавање је трајало све до 1912. године. Ниједан народ у југоисточној Европи, а поготову ниједан од оних који су се без већег отпора покоравали, па су, поврх свега, доспевали у прилику да своје име распростиру преко својих граница, јер су разне професионалне групе по њима добијале свој назив, извесно је да нико колико Срби није поднео, или, тачније, све до краја подносио, турске прогоне, покоље недужних, истребљења, по неком њиховом списку, народних првака, депортовање, у ропским синџирима, становништва читавих крајева, принудно пресељење народа у друге делове царства ради колонизације пустих земаља или образовања новог крајишта, промене правног статуса једним законским указом за читаву област, рушење већег дела богомоља и бестидно скрнављење других, паљење и пустошење насеља, најзад и стављање појединаца, како би их пред крај унизили, на разне муке, ударање на женски образ, вређање свештених лица, спрдње с верским законом и обредима, и др. Да ли су Турци, услед њиховог отпора, али и као сведоци развијености њихове цивилизације, поступали са Србима и на тај начин кад се, управо због процене вредности једног народа, над њим врши геноцид посебне врсте? Кад би сакупљали данак у крви, Турци су, пошто би обавили посао на ухођењу земље и народа, бирали за будуће јаничаре и дворску послугу само најбоље дечаке и младиће, по могућности оне који су били племенитог порекла. Било је земаља у којима данак у крви, највероватније, никада није прикупљан. Било је земаља у које су јаја-баше, како би побрали млад свет, најчешће залазиле. Зна се да су то увек биле српске земље. Овакав геноцид смањивао је снагу српског народа, а Турска је добијала пробрану војску, најврсније телохранитеље

султана и разних великодостојника, а сараји оне дворане од којих су најлакше бирани будући званичници царства. Заједно с тим, нимало није занемарљива чињеница да је исламизација најтемељитије спроведена међу Србима. Залудне су све распре да ли је било или није било насилног превођења у ислам, јер свако напуштање једне и примање друге вере, не само појединачно него и групно, не може се замислити без претходног притиска било које врсте. Међу најтеже притиске долази стављање у изглед боље и безбедније егзистенције, али и убеђивање како је најбоља вера она која се нуди, јер је, уосталом, садржајнија, изазива мање моралних дилема, нуди свакидашња задовољства и осигурава рајско насеље. Осипајући се под ударима освајача, многи Срби су примали ислам ради спасавања живота и имовине, али и услед потребе да се уклопе међу пуноправне и да осете и другом свету прикажу свој повећан значај. На српском простору, Турци су мање насељавали своје племенике него у другим земљама, али су настојали на исламизацији зато што су из своје проницљивости знали да потурчењаци с више умешности могу разједати своје дојакошње земљаке и рођаке него било ко други. На Балкану, а поготову на Блиском истоку, историјски талози били су сувише дубоки да се не би створило опште искуство како преверице носе собом, најчешће потиснуту у подсвест, кивну омразу против оних које су напустили као некадашње једновернике, тако да се повремено пред собом доказују изливом беса управо на те људе.

Срби су, на своме тлу, као главни носиоци отпора Европе против продора азијских освајача, померали језгро своје државе према северу све док се оно није изгубило, у првој половини XVI века, у панонској равници, у смутњама које су, док су је Турци, разбијали, захватиле Угарску. Али, убрзо после угарског слома на Мохачком пољу, надомак претендената на запустелу круну краља Стефана, аустријског краља Фердинанда и ердељског кнеза Јована Запоље, Срби су, једним великим побуњеничким покретом, покушали да постану самосталан чинилац, а свога предводника, Јована Ненада, назвали су царем. После неколико деценија, овог пута против Турака, на челу српских устаника нашао се још један цар, Павле, о коме оскудни турски извори сведоче да је био обичан свештеник. Успостављајући своју историјску вертикалу, Срби су се очито нерадо одрицали своје представе о себи као о великом народу. Појавом деспотовине није потиснута ранија традиција о Немањићима, Косовском боју и оним велможама који су изишли на сцену после распада царства. Више од тога, чини се да су та ранија предања ограничила простор на коме су се могла развити историјска сећања на Стефана Лазаревића, Ђурђа Бранковића и његове несрећне потомке. Самосвест Срба распростирала се на простору далеко ширем од онога који се нашао у границама деспотовине, успостављене, уз то, у осетно понижавајућим условима. Могла би се, супротно томе, истаћи претпоставка да је заправо у време деспотовине, и под утиском те чињенице, српски народ своје погледе на стање у коме се налазио и понешто од својих схватања потоњег живота заснивао на представама целине своје историје и одблесцима оне славе коју је некад имао. Јер, упоредо с гашењем државног живота и у првом веку пуне турске превласти, Срби су према северу и северозападу далеко раширили границе свог распростирања на првом месту захваљујући уједначавању своје самосвести на темељу заједничких историјских предања и светосавског православља. Сеобе Срба у тим правцима имале су двојако деловање: њима је стављан јачи нагласак на присуство тог народа у појединим областима, а како су те сеобе већим делом полазиле из крајева

светосавског опредељења и са укорењеним традицијама државе Немањића и Косова, то је код Срба старинаца потискивало, уколико их је и било, локална веровања и предања у име онога што је сачињавало заједничку српску духовност.

Српски народ је, потпадајући под власт туђина, показао виталност довољну да преживи без сумње и услед тога што је налазио могућности за благовремену друштвену промену. Та виталност пре свега је последица развијености српског друштва у средњем веку, кад је успостављен сталешки ред, сваки слој је имао материјалне услове одржања и одређене обавезе према држави и цркви, а све је било утврђено словом закона, од оног свеопштег царског до повеља манастирима. Туђинске државе завеле су нови ред, али су Срби у својим затвореним срединама, у свакој прилици кад би задобили било какав самоуправни положај, преписивали наслеђене законске списе, сачињавали из њих изводе који се дају применити и трудили се, најзад, да се бар у извесној мери по њима управљају. Више од тога, у склопу њиховог душевног живота стално је тињала, и повремено се разгоревала, притајена тежња да се друштвено понашање бар привидно прилагоди наслеђеним узорима. Дуго трајање борби против Турака и потреба да се у разним приликама са што више успеха одржи вечита вертикала српске историје изазивали су она друштвена превирања која су увек избацивала на површину виђеније људе у улози народних првака. После погибије племства у Косовском боју, почела је обнова тог сталежа најпре у оквирима и према потребама васпостављене државе, а затим, посебно у областима које су се нашле преко граница деспотовини, готово спонтано, у складу с потребама одржања и према наслеђеној историјској инерцији. Временом, у току овог процеса, услед нужде да се у борбу поведу своји људи, а не страни најамници којих је све мање било, на историјску сцену су, у све већој маси, почели излазити шири друштвени слојеви, они које су раније сачињавали мирни и у многим збивањима пасивни сељаци. Тиме је, и поред страдања, српски народ као целина доживео успон, постао је покретљив, склон тражењу бољих услова живота, свестан својих могућности, привржен оном предању које га је уверавало да се сме осећати самосталним у избору судбине. Управо у то време, поглавито од сутона деспотовине до успостављања турске превласти у XVI веку, чини се да је српски народ коначно усвојио, у виду епског предања, ону средњовековну баштину чији су творци били Немањићи и њихова властела; он је духовно пригрлио и споменике светосавске побожности, своје цркве и манастире, и остао им толико привржен да је, заједно с њима, преузео оне ктиторске обичаје које су некада однеговали Немањићи. Удео српског народа у европској цивилизацији био је не само у томе што је, одиста вековима, на својим грудима дочекивао најезду из Азије него и у његовом стварању историје, и кад је неписмен био, прихватањем онога средњовековног наслеђа које су му завештали виши сталежи, владари и властела, и настојањем, докраја свесним, да њихово дело настави својом борбом и подвизима. Можда је у томе један од узрока оног широко распрострањеног неразумевања Срба које се временом преобразило у злоћудну омразу.

Турци су се сувише дуго бавили Србима да не би оценили значај њиховог присуства у југоисточној Европи.

У царству Турака никад се није одустало од схватања да се главни сплет његових животних нерава и темељ његове снаге не налази у источним него

у западним провинцијама. Турска је сматрана, како се то на Западу неспретно и, у суштини, нетачно тврдило, за »оријенталну деспотију«, али је она, и поред свог упоришта у исламском закону, припадала систему европских држава. Мада су султани имали улогу предводника светог рата који земље неверника или треба да сасвим покоре или да их приме као вазале, од тога је Турска почела одступати управо у време кад је Сулејман II, после настојања својих предака, приводио крају свој велики подухват да онај џиновски посед који је заокруживао добије карактер универзалног царства. Повластице дате Француzима као пословним људима на Леванту биле су, у ствари, акт пријатељства склопљен с њиховим краљем како би се као савезници супротставили хабсбуршкој превласти у Европи. Висока Порта чувала је у XVI веку овај привид ствари и склапала међудржавне уговоре у знаку своје милости. У ратове је улазила излажући злостављању посланике, посебне емисаре и поданике, који би се затекли на њеној територији, државе осуђене на њену ратничку срџбу, а уговоре о миру узимала је као акт добре султанове воље који се без осећања одговорности може кршити. И поред тога, ради пријатељске сарадње, из пословних разлога, због дипломатских потреба или у настојању да стално наглашава њихову вазалску потчињеност, нерадо, али и навластито, Турска је све дубље упадала у склоп европских држава, од Енглеске до Русије, да од почетка XVII века и сама прихвати основне претпоставке међународног јавног права и бар у делимичном избору призна хришћанским државама статус независних политичких субјеката. Царство Османовића било је окренуто ка Европи и због својих претензија, на посебан начин изражених, на наслеђе Источног Римског Царства и оних прерогатива и угледа који су му припадали. Можда су Турци сматрали Европу, по њеном свеукупном значају, претежнијим делом света упркос томе што им је на Истоку било извориште ислама, људске ратничке масе и често неслућених богатстава. Они су претили Риму и два пута опседали Беч не само као заточници светог рата против неверника или пљачке него и са свешћу да ће једино продором у језгро западних земаља постати добитници истинске славе и неоспорне моћи. С које год стране се ствари посматрале, из Европе или из Азије, добија се готово физички утисак о непрекидној окренутости Турске ка Западу. Најзад, југоисточна Европа, коју су запоселе, остала је Турцима на бризи да је преведу у састав онога света који се обликовао као држава правоверних муслимана или да је бар до темеља потчине и прожму исламским законом. Иако овај циљ ни већим процентом, а камоли у целини, никада није остварен, царство је, ипак, у својим европским провинцијама вековима имало можда главни, а вероватно и најважнији, извор своје моћи, поглавито војне. Временом, у привреди Турске, на првом месту оној која је зависила од међународних односа, југоисточна Европа добијала је све истакнутије место, и то је Порта, одувек свесна потребе да царство може себе издржавати, добро умела да процени.

Друмско разбојништво, буне и устанци без престанка су потресали европске покрајине Турске. Али, све до арбанашке анархије у XVII веку, царство је те невоље преживљавало без дубљих оштећења. У источним областима, међутим, али и у Египту, откривана су прастара и стварана нова богатства, само што је на тим странама смисао за отпадништво од султана, притајено или јавно, у виду побуњеничких пожара који су захватали читаве земље, управо био толико укорењен да је то изнутра разједало царство Османовића и спутавало му гигантску снагу. Провала Монгола и грађански рат у првим деценијама XV

века помогли су, махом, оним династима који су остали у Анадолији док су се Османлије пребацивале у Европу да се задрже на свом поседу и у власти, мада између себе све теже закрвљени. Турци су покорили Бугаре, Грке, Србе и Угре, а њихови племеници у Малој Азији, мада уништени или придобијени, и даље су на појединим местима одрицали превласт османској династији. Слично је било и на Блиском истоку, где је утицај шиитске Персије био непосреднији, тако да су ту покушаји одметања од султана и, више од тога, стварања посебних држава разног типа и међународног опредељења били чешће и, за царство Османовића, вишеструко погубнији. Од ђурђијанских, јерменских и курдских планина до Арабијске пустиње и Египта, менталитет отпадништва био је тако распострањен да су буне дизали и проглашавали се господарима већих области или, бар, градова чак и поједини султанови намесници који су подлегали наравима средине и искушењима да стекну већу власт, славу и богатство. У историји ових земаља, у које се султанова војска, пошавши из Цариграда, с разних страна окупљала ради завођења реда, тако да је скоро редовно победнички пировала, забележено је неколико највећих покоља, обично на превару извршених, у свеопштој повесници. Ту где људска глава од памтивека није сматрана сувише скупом, превласт ислама, и сунитског и шиитског, успостављена је у виду површно схваћеног фатализма, тако да су многи самозванци или, пак, наследни земаљски господари, недовољно склони томе да интересе свих муслимана и њихових група, само због тога што су исте вере, подреде искључиво интересима Османовића и њиховог царства, без већих тешкоћа налазили оне који ће се, не размишљајући много о ономе шта их чека, одметнички сврстати на њихову страну.

Налазећи да је главни ослонац њихове моћи у југоисточној Европи, Турци су на Србе посебно мотрили као на народ који се најдуже супротстављао њиховом продору. Упоредо са очигледним прогонима, нарочито приликом освајања њихових земаља или сламања побуњеничких покрета, тако да су Срби извесно знали да морају бити покорни уколико не желе сопствено истребљење, Турци су тај народ излагали својој нетрпељивости или потмулој омрази и другим средствима, више онима на која су се приучили у додиру с разним срединама док су се померали ка Европи, поред осталих и с Грцима, него онима која су била у саставу њиховог првобитног менталитета: без обзира на то да ли се говорило о народу или о земљи, Турци су српско име остављали испод ћутања и ту га држали све до завршетка XVIII века; израженим презиром и одбојношћу, потхранили су појаву оне клице зла из које се временом, уз подршку других, разрасло смишљено неразумевање Срба, што је претходило општој мржњи и покушајима истребљења; уништавали су присуство српске прошлости, која их је очито узнемиравала, не само рушењем дворова, цркава и манастира него и злоћудним уплитањем у њихова историјска предања, поготову кад су, пишући о њој, смишљали своју историју. Али, заједно с тим, Турци су хтели да рачунају са Србима. Били су умешни да за то створе прикладне правне основе.

Законодавство Турског Царства имало је у својим основама шеријатско право, настало кодификацијом учења ислама. Али, после вековних превирања на Блиском истоку и у Малој Азији, то царство се зачело као израслина на развалинама Византије, у ствари на прилазима Цариграду, али с корењем далеко расплетеним у правцу Истока. Касније, нарочито од почетка XVI века, Турска је раширила своја пространства управо ка земљама где јој је било

порекло. Због тога њено законодавство није остало без примеса веома раних уредби, оних које су ту вековима прелазиле из царства у царство, а којима се ислам у извесној мери морао прилагодити. То се на првом месту догодило услед просте чињенице што је режим Османовића, ма колико упоран у чувању основних законских норми, ипак показивао да је донекле попустљив према домаћим установама (уколико су могле послужити интересима царства). Турска се држала претходних узора, међу осталима и примера Ромеја, да царство, уколико је универзално, мора настојати на јединственом слову закона за све оне земље које захвата својим границама. Али, Турска није имала ни толику моћ, нити је карактер њеног законодавства, које је уједно било и државно и верско, у таквој мери био подређен основним принципима институције царства, да у многим случајевима не би прибегавала правном еклектизму. Елементи византијског уређења најчешће су доспевали до Турака не у свом изворном облику и значењу него изобличени у зависности од дугог трајања распада некадашњег Источнога Римског Царства и уношења у њега страних утицаја. Уведене у несређене друштвене односе и политичку многоврсност, такве правне норме присиљавале су освајача на напорно сналажење приликом завођења свог режима. Србија је законодавно сређена непосредно пред турски упад, и она је могла понудити образац према коме ће освајач без већих тешкоћа подесити уредбе и мере своје управе. Ако не би тако поступио, правна уједначеност, још увек дубље ненарушена, српске државе омогућавала је освајачу да затечени режим механичком принудом готово у целини замени својим режимом. Метод законодавног еклектизма спроведен је, чини се, у српским земљама самоувереним прилагођавањем Турака као освајача домаћим уредбама и установама. Упоредо с преузимањем појединих правних норми и друштвених категорија својствених уређењу средњовековне Србије, о томе можда још непосредније сведочи чињеница да су Турци зналачки пратили потоњи развој српског друштва које се, назадујући, затварало у своје облике удруживања (од села до племена), и настојали да управо те друштвене и, све изразитије, политичке групе уклопе у свој државни систем.

Потпадање под власт туђина друкчије вере принудило је Србе да стврдну у себи своју самосвест и да се, све тешње окупљени око цркве, бране од напасти која их је са свих страна спопадала. Али, као наговештај осипања, Срби су, бар делом, најпре појмили да им је цар постао султан у Стамболу, и да је он не само извор све власти него и последња утока правде. Маса је одувек подлегала јаким утисцима, а утисак који су, сламајући сваки отпор, остављали нови господари југоисточне Европе био је неодољив. Турци су умели запазити да је српски пук постао покретљивији него што је некад био док се налазио у кметској подложности, тако да је, дошавши до извесног сазнања о себи, све радије сам о себи одлучивао. Замка је била постављена. На челу са својим првацима, народ је, на разним странама, у читавим областима или, пак, насељима ограничене распрострањености, колективно примао разне обавезе у служби турске државе, заједнички одговарао да ће их како ваља извршавати и, у накнаду за то, примао ту милост да не издржава спахију већ једино да царској хазни, у знак признања потчињености, плаћа годишњи данак. Мада створен у Турском Царству, овакав однос служио је касније Србима као основа за преговоре кад би, као пребези, улазили у војну организацију суседних хришћанских држава, на првом месту Аустрије. Систем колективне службе и одговорности Срби су прихватали и због тога што су се

тиме затварали у свој друштвени круг, развијали облике самоуправног живота и остајали под надзором својих старешина, који су, у име свих, иступали на разговоре с Турцима. Све то, најзад, није излазило из склопа турског режима који је рачунао с корисном употребом сваког човека и у коме се посебно водило рачуна о томе да државни фискус, коме сваки поданик доприноси или дажбинама или каквом службом, трајно буде јединствен у свом функционисању. Турској није сметала ни чињеница што и раја, која је обрађивала земљу и издржавала спахије, бар у неким областима унутрашњег живота управља собом по својим селима. Овакав систем био је, несумњиво, за Србе велики испит савести. Народ је могао да остане у својој вери и историјским предањима, али – једном покренут у сусрет бољим условима одржања – он је лако могао доспети у искушење да се потпуно осигура прихватањем ислама. И само истицање у служби, било чијој, доводи и појединце и групе у оно стање ревновања кад се неопрезно прихватају идеје убедљивог господара.

Током XVI века Турци су задобили царство на три континента. Успоставивши своје господство у југоисточној Европи, они нису могли превидети све оне користи које су имали од улоге Срба, лако покретљивих, у својим војним походима, али и од њиховог учешћа у разним функцијама њиховог система. Срби преведени у ислам били су им, можда, најтврђи ратници и најумешнији државни званичници, а Срби који су остали у светосављу били су моћна маса с којом се, и на бојишту и у позадини, могло рачунати све док се, изазвана неким зулумом или подговорена, не би пребацила на другу страну државне границе или, бар, закона. Утолико су токови историје довели до троструког подударања: припремала се католичка обнова, и то се дало наслутити и са аустријске и с млетачке стране; уз очигледну српску помоћ, Турци су заокружили свој посед у Панонији освојивши Банат с Темишваром (1552); почео је све наметљивији продор, у Турском Царству, достојанственика српског порекла у највиша државна звања. Царство Османовића напуштало је политику коју су им препоручивали понекад ситничави и увек смутљиви Грци, иако је то готово редовно било у његову корист. Обнова Пећке патријаршије (1557), која је подручјем своје јурисдикције обухватила већи део српског народа, значила је почетак свеопште духовне обнове Срба на темељима њихових историјских и свештених традиција. Можда је то био један од последњих тренутака да се тај народ, препуштен самодоказивању на начин који га је одвлачио у духовни неред, неодмерено истицање, занемаривање главних претпоставки свог постојања и, најзад, у осипање, прибере и прикупи око суштинских вредности свога историјског бића и своју распуштену снагу употреби за сопствени преображај. Неколико деценија после обнове Пећке патријаршије, Срби су поново, готово у целини, изишли на сцену историје, најпре дижући буне против Турака и сеобама у суседне хришћанске државе, а затим и постепеним успоном и усавршавањем свога друштва, и оног, патријархалног, на селу, и оног, све богатијег, по градовима. И поред тога, српски преображај после обнове Пећке патријаршије изнутра је, донекле, спутаван услед напора да се духовни живот среди у складу са оним што је наслеђено и повратком формама и садржини средњовековне баштине (у вери, моралу, друштвеним уредбама, схватањима историје, предању, писмености, архитектури, сликарству и др.). Турски режим је одређивао споре услове развоја и, у једном малаксалом ритму, прилагођавање потчињених народа, одвојених од западног света, левантском моделу живота. (И поред страха да, избегавши исламизацији, не подлегну можда још смишљени-

јем католичком притиску, Срби су се ослободили да прихвате западне утицаје тек у XVIII веку, у Аустрији, одакле је плима идеја, својствених ученим људима, поготову планова о обнови државе, почела захватати и северну Србију и ту се прожимати порукама на све стране оживелог епског предања.)

Турака је у српским земљама највише било по градовима и касабама, у пограничним крајевима, по паланкама и караулама поред река и дуж путева, спахије су имале тврде куле међу рајом, на имањима, а било је и крајева добрим делом насељених обичним сељацима преведеним у ислам. Оних који су сматрани истинским Турцима, без обзира на сву сложеност њиховог порекла, било је неупоредиво мање од домаћих људи који су, поставши муслимани, везали своју егзистенцију за судбину Турске и узели да буду носиоци њене идеје и интереса. Тзв. правих Турака било је највише по градовима као средиштима трговине и занатства, али и као упориштима, војним и управним, турске државне моћи; по већим тврђавама било је посадника који су, долазећи с разних страна, називали себе Турцима. У XVIII веку размилеле су се, обично чинећи насиља, веће или мање групе Арбанаса, најчешће самосталних војника што су се унајмљивали сваком земаљском прваку или паши који је хтео да их прима у свој халк, понекад и са циљем да би се лакше отурио од султана; бујањем анархије умножавао се и број оних који су се одавали разбојничком занату, тако да су се под арбанашким именом у све већем проценту јављали и људи друкчијег порекла, али сасвим у складу са обичајем распрострањеним у југоисточној Европи да се поједина занимања називају именима позајмљеним од разних етничких група.

Правоверних је у српским земљама заиста било недовољно да царство не би морало завести режим који ће поданике других вера држати у покорности и, упоредо с тим, ваљано их искористити за одржање свога укупног потенцијала. Тај режим, заснован на присили, с јавно истакнутим средствима истраге свих уколико би показали да су неподесни, наметао је народу осећање усамљености и принудну издвојеност од осталог света. Али, у томе је био један од разлога што је Турско Царство неумитно нагињало тренутку после кога му, као апсурдном, више није било опстанка: у превише добро склопљеном рачуну може се крити опасност од неочекиваног парадокса и обртања логике ствари. Иако су били једна од функција турског режима, Срби сељаци одржавали су везе с његовим носиоцима преко својих кнезова, а сами су, по својим инокосним породицама, кућним задругама, селима или нахијама, имали свој ред: управљали су собом избегавајући присуство и уплитање турских власти, састављали су неписане уредбе према којима су образовани друштвени односи у духу патријархалне демократије, бдели су над образом своје чељади, стварали и чували строга правила моралног владања, опстајали у православљу и духом живели у свету историјских предања. Овакво друштво могло се припремати за даљи преображај често и несвесно онога чиме располаже. Потребна је била само искра. Сем понеких, Турци су, повучени на рубове тог друштва, слабо разазнавали да се у њему било шта дешава. Живећи издвојено по својим кулама, градовима и касабама, у своме кругу, захтевали су од раје извршење обавеза, а кад би неко преступио, поготову ако би извршио какво кривично дело, надлежан је да му суди и да га кажњава био једино кадија; а затим би годинама избивали по ратиштима. Турци су знали бити затворени, троми, склони самовању и ћутању, људи од мало речи, на свој начин горди, противречних поступака, понекад равнодушно добри, а понекад безразложно

зли. Народ се од њих склањао, а они који су морали пред њих изићи прилагођавали су им се добро извежбаном мимикријом и снисходљивошћу. (И све је то трајало, па се чак, после ратних недаћа, и обнављало док Турци, и то махом не они прави, нису почели да напуштају закон царства и да се, чинећи насиља, у већем броју појављују по селима.)

Срби су у Турској неколико пута, током векова, излазили на видело са слојем трговаца и занатлија, али су ти слојеви, сем појединих породица које би се успеле одржати, ишчезавали услед исламизације, сеоба, ратних страдања, епидемија и унутрашњих померања у саставу становништва. Турско гледање на живот, али и закони, нису дозвољавали стварање већих богатстава, и то је извесно спутавало развој градске привреде. Много од онога што би први људи царства, ради сопствене моћи и уживања, награбили за живота, преузимано је после њихове смрти у корист државе. Имовина је скривана од погледа посебном мимикријом; створила се општа навика претварања добара у злато и драгоцености, јер се то може склонити како би послужило и у невољи и у ретким тренуцима весеља; богати грађани преобраћали су се на улици у скромно одевене људе који би се, затим, пријатно одевали тек кад би се, на кућном прагу, изули и разоденули; куће су, по селима, биле ограђене високо озиданом оградом, а оне по градовима, отворене према башти, пуној разгранатог дрвећа, гледале су на улицу слепим зидом. Сасвим друкчију слику, према епском предању, дају, на пример, турски крајишници који су већином живели од пљачке, али су и њихове куле могле бити опљачкане, глава им је стално била у торби, а хајдук надомак верној љуби, тако да им је од живота у ствари остајао умишљен понос и, поред негде склоњеног злата, обичај да се богато обуку, гиздаво опреме коња под собом, и понесу сребром оковано оружје. Њихово претварање, сасвим другачије, било је, као и они, слично понашању свих војника од заната, који су, у Турској, означили почетак њене историје, али су, све више сиромаси, ипак доспевали на периферију живота. И поред тога, с големим напорима, према европским мерилима углавном безуспешно, подизао се, у томе царству, онај слој пословних људи који је могао положити основе даљег друштвеног развоја. И у оваквим околностима, српски трговци и занатлије умели су стећи, бар у новцу, добре иметке и нарочиту способност привређивања.

Време великих ратова и сеоба, 1683–1739, донело је затор многим српским чаршијама, пре свега у источним и јужним крајевима, али је у Босни, Херцеговини и у приморским градовима, између Боке Которске и Трста, управо тада почео њихов успон; упоредо с тим, насеобине Срба, пребегли из Турске (носећи понеки собом знатна богатства), видно су допринеле оживљавању градске привреде на тлу бивше Угарске Краљевине, која је непосредно пре тога из поседа Османовића прешла у хабсбуршке руке. Успон Срба као пословних људи у југоисточној Европи, па и у Турској, очито је подстакнут њиховом необичном покретљивошћу и друштвеном прилагодљивошћу; у неким градовима велики број угледних газда међу трговцима најпре се бавио каквим занатом; многи су, тражећи боље услове рада, из једног места прелазили у друго, и тако стизали до Дубровника, Трста, Беча, Будима, Видина, градова на ушћу Дунава, Одесе, Смирне и Александрије, да би тамо повукли и своје земљаке и рођаке; у Србији, крајем XVIII и почетком XIX века, образован је читав слој сеоских трговаца стоком који су џелепе волова и крда свиња прегонили преко Саве у Аустрију, али су стизали и до приморја, итд.

довољно сналажљиви да своје послове не би умели подесити државним законима и друштвеним наравима разних средина, сувише паметни да не би наставили да прорачунато живе и штеде тачно кад би се почели богатити, трајно одани моралним начелима и правилима владања патријархалног друштва из кога су поникли, окупљени, око храма, у своје црквене општине за које су се, не расипајући, увек узорно бринули као за нераздвојни део свог отачаства, Срби трговци, бродовласници и занатлије нису се одвајали од Срба сељака припремајући основе општег националног преображаја; мада је, и у далеком свету, свака већа и богатија српска колонија била једно од средишта књижевног и уметничког деловања, јер су у њој налазили гостопримство, макар као учитељи, учењаци, писци и сликари, свуда су стихови народних певача о Немањићима, Косову, Марку Краљевићу и хајдуцима најрадије, ипак, ослушкивани.

Али, то су биле појаве потоњег времена. Свему су претходили вековима дуги напори српских трговаца и занатлија да се, посрћући и усправљајући се, снађу у пословном свету Турске, у једној претежно левантској средини космополитског састава и изгледа, коју је држава, због своје користи, подносила без обзира на порекло и веру људи. Срби су издржали нападну превласт Турака, суревњивост Грка и Цинцара, далекосежну спретност Јермена, организовану себичност Дубровчана, италијанску дволичност, све тежи арбанашки притисак, неухватљиве влашке подвале и несаломљиву бугарску трудољубивост, да би – упркос свему – стасали као онај друштвени слој који је свом народу, за потребе његовог преображаја, дао не само потребан градски амбијент и промишљено деловање ради ширења родољубља и вере, него и одличне појединце.

Турцима је, међу Србима, било све тешње. У немирима који су усковитлали Србију пред Први устанак 1804. а поготову за време револуције, Срби су за главу надвисили Турке, иако су до тада били царева раја и, знало се из искуства, могли су завршити једино на коцу или у синџирима. Турци су с пуно разлога веровали у снагу своје државе и у њене најмудрије смишљене уредбе. Нису ни помишљали на то да се некад створени односи, протицањем времена, у било ком правцу непрекидно мењају. Кад би им царство запало у нереде и дошло до ивице расула, они су му снагу враћали тако што би огласили свој повратак некадашњим врлинама, проистеклим из правоверног ислама, и покушали оживети добре старе установе. Османско Царство, као јединствен систем многих функција, најпре се ширило, а затим одржавало, на начин који је за њих био сувише импресиван. Иако, у односу на хришћанске поданике, недовољно бројни, Турци су у толикој мери осећали ненарушивост своје превласти да су многе ствари пуштали да иду својим током који је, за њих, источњачки учаурене, био недовољно видљив. Задржавајући се, најрадије, у својој средини, у живот раје нису се много уплитали, тако да нису утицали ни на састав њене крви ни на њен духовни живот. Време је Србе антрополошки обликовало тако да су постали антипод Турцима и по изгледу и по моралном владању. Година 1804. није била последица случаја већ једног дугог унутрашњег процеса. Покушај Турака да путем исламизације учврсте свој посед и снагу био је привремено успешан. Тзв. потурчењаци давали су царству најбоље званичнике и одану војску. Али, они су, у ствари, презирали Турке и, оставши језиком, културом и животним назорима, у саставу целине свог народа, рано одбацили и њихово име (прихвативши га претходно једино као политички назив).

ПРОДОР ИСЛАМА У ЈУГОИСТОЧНУ ЕВРОПУ

I

Припадници панисламизма, у ствари носиоци ратоборног огранка једне многонационалне верске заједнице, у којој људе не удружује иста народност, историјске традиције, претходни културни развој и језик него на првом месту религија, у својим тобожњим научним списима и другим пропагандним наступима одбацују термин *исламизација* у корист појма *прихватање ислама*. Тиме се хоће рећи како је ислам изнад свега и да приступање исламу и за појединца и за групе значи свечани улазак у више сфере људске свести и односа према Богу.[1]

Одиста, састав једне вероисповести има своју унутрашњу вредност, и она може да зависи од времена и места њеног настанка. Размере и снага једног покрета такође могу да сведоче о интензитету оне идеје и оне осећајности који пулсирају у њиховом језгру. Међутим, све те појаве имају значај који је потпуно релативан: многи савремени верски покрети, који се јављају у срединама најразвијеније цивилизације, могу се сматрати неозбиљним, безвредним и, за општи морал, само штетним, док нека изузетно стара предања (Десет

[1] Писац овог одељка није располагао великим бројем научних радова посебно посвећених питањима исламизације, па је морао настојати да ову слику бар једним делом склопи према сопственим испитивањима. Посао му је био отежан и због тога што су неки од тих радова лишени истинског разумевања историјских процеса и стварне објективности, неки од њих улазе у питања исламизације површно или фрагментарно, а неки, пак, остављају по страни крајеве у којима је било Срба.

Вид.: М. Спаић, *Нешто о нашој цркви под турским владенијем и о томе што се више Срба потурчило у Босни него у Србији и Херцеговини*, Гласник ДСС, I, 1947; Ј. Н. Томић, *Данак у крви*, Београд 1898; H. Kreševljaković, *Odakle su i šta su bili bosansko-hercegovački muslimani?*, Danica, Zagreb 1915; В. Чубриловић, *Порекло муслиманског племства у Босни и Херцеговини*, ЈИЧ I, 1935; В. Скарић, *Ширење ислама у Босни и Херцеговини*, Гајрет, Сарајево 1939; M. Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo 1940; Ф. Ефендић, *О исламизацији*, Гајрет, Сарајево 1940; Ö. L. Barkan, *Osmanli Imparator luğunda bir Iskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Vakiflar ve Temlikler*, Vakiflar Dergisi, II, 1942; исти, *Osmanli Imparator luğunda bir Iskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Sürgünler*, Iktisat Fakültesi Mecmuasi, XI, 1–4, 1949–1950; А. Соловјев, *Нестанак богумилства и исламизације Босне*, Годишњак ИДБХ I, 1949; Б. Ђурђев, *О утицају турске владавине на развитак наших народа*, Годишњак ИДБХ II, 1950; Ш. Кулишић, *Разматрања о поријеклу муслимана*, ГЗМ VII, 1952; А. Соловјев, *Енглески извјештај XVII вијека о босанским патаренима*, ГЗМ VII, 1952; H. Inalđžik, *Od Stefana Dušana do Osmanskog Carstva*, POF III–IV, 1952–1953; исти, *Ottoman Methods of Conquest*, Studio islamico II, Paris 1954; A. Handžić, *O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku*, POF XVI–XVII, 1966–1967; исти, *Etničke promjene u sjevernoistočnoj Bosni i Posavini u XV u XVI vijeku*, ЈИЧ 4, 1969,

божјих заповести) чине основу не само оног понашања коме се свако уређено друштво непрекидно прилагођава него и суштински састав духовног бића уљуђеног човека. Ислам је велика религија. Он има своје корене и своју традицију која је у дубоким културним наслагама Блиског истока; он постаје освајачки у зависности од својих носилаца и њиховог тумачења Курана.

Ислам је могао изгледати привлачан многим становницима југоисточне Европе у време турског продора и, поготову, после уласка тог дела старог континента у састав Османског Царства. Али, свако примање нове вере (као и идеологије) ствар је принуде (без обзира на то што се преобраћеник, чак и у тренутку прихватања нових убеђења, можда тако не осећа). При томе се морало догодити да се пређашње духовно биће потисне што дубље у подсвест, одакле су касније излазили на површину феномени у виду обнављања некадашњих култова и обреда, језичких несугласица с новом средином, пренаглашено ревновање за узету веру и њене спољашње манифестације, омраза и, све очигледнија, мржња усмерена против некадашњих једноверника и, под тим притиском, мењање свог духовног састава. Било је у томе пркосног сладострашћа, својственог ренегатима који су закорачили на пут истинског отпадништва. Супротно томе, и код појединаца и у групама, било је одступања од своје раније вере, а затим и од народности, дужим одржавањем прелазног стања мимикријом, под којом се прикривало оно старо и под којом се, понекад и неосетно и поступно, приближавало карактерним цртама и начину понашања стварних ренегата. Поред свега се, и то у великом броју, издвојила и појава да се у језику, неким традицијама, деловима менталитета, у фолклору и уметности, преверено становништво задржи у склопу етничке групе из које је потекло, упркос међусобном супротстављању због друкчије политичке припадности. У сва ова стања улазак се, ипак, одигравао у знаку принуде, физичке и психолошке, бар оне која је створена условима једног државног система.

Схватање о принудној исламизацији у земљама југоисточне Европе не може се потиснути никаквим представама о добровољном прихватању ислама, иако су ствари у појединим случајевима добијале такав изглед.

Турска је била царство утемељено на исламском закону. Она је била држава муслимана као повлашћених припадника званичне вероисповести. У њој није било наглашене националне поделе међу правовернима, јер су сви сматрани носиоцима идеје једног муслиманског царства Османовића. Срби су их све називали Турцима, мада су се они најрадије подводили под заједничко

31–37; N. Filipović, *Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku*, Godišnjak ANUBH VII, Centar za balkanološka ispitivanja 5, 1967, 141–167; исти, *Specifičnosti islamizacije u Bosni*, Pregled, ванр. број, 1968; исти, *Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima*, Godišnjak ANUBH XIII, Centar za balkanološka ispitivanja 11, 1976; М. Соколоски, *Исламизацијата во Македонија во XV и XVI век*, Прилози МАНУ, Одделение за општествени науки, VII, 1, 1976 (о исламизацији у Македонији вид. и Г. Паликрушева у »Македонија и Македонци в прошлом«, Скопје 1970, 135–147; А. Матковски у »Бигорски научно-културни собири«, Скопје 1973, 325–333); N. Filipović, *O jednom aspektu koleracije između islamizacije i čiftlučenja*, Prilozi Instituta za istoriju 18, Sarajevo 1981; исти, *Islamizacija vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku*, Radovi ANUBH LXXIII, Odjeljenje društvenih nauka 22, 1983; А. Желязкова, *Разпространение на исляма в западнобалканските земи под османска власт XV–XVIII век*, София 1990; *Османски извори за исламизационните процеси на Балканите (XVI–XIX)*, превод докумената А. Велков са групом сарадника, Серия извори, 2, БАН, София 1990.

османлијско име, јер су Турци у ствари били невелик малоазијски народ који је одиграо главну улогу приликом освајања туђих земаља и учвршћења царства. Своје име носили су и даље народи или племена који су насељавали ограничене регионе с традиционалним називима, поготову ако су имали заједничко име, порекло и језик с хришћанима истог краја или су били бунтовничких наклоности. Међутим, снага државне идеје, јединство администрације, у којој су други језици, упоредо с турским, коришћени само изузетно, и најдубља прожетост читавог царства верским карактером, омогућавали су појаву необичне међусобне уједначености свих правоверних султанових поданика без обзира на раније етничко порекло и расу. Једино су црнци, који су били многобошци или су остали у паганству, а довођени су из дубина Африке најчешће као робље, највећма остављани по страни од исламски уређеног друштва Османског Царства. Хришћани и Јевреји условно су трпљени: уколико су плаћали харач и владали се по прописима који су се само на њих односили, они су имали право на своја верска убеђења и богослужење, склоњено од очију и ушију правоверних, право на судску заштиту, обављање разних послова и ограничено стицање имовине. Неки од њих уздизали су се и издвајали стичући висок углед, утицај и богатство, али су се управо они, блиски турским великостојницима, почевши од султана, стално налазили на рубовима немилости и неочекиване погибије. Скидање глава онима који су се над другима уздизали било је упозорење, довољно често понављано, да неверничка раја мора остати при земљи, у кругу тачно око ње описаном, свесна да једино на тај начин може опстати у царству које припада другој вери. (Повластице даване странцима, зв. *капитулације*, које су увек имале политичку основу, наговештавале су постепено падање Турске у колонијалну зависност, али све до средине XIX века, па ни тада у потпуности, притисци европских дворова и влада на Порту да се заштите султанови поданици хришћанске вере нису знатније променили правни положај и несрећно осећање живота тих поданика.)

Народи југоисточне Европе пали су под турску власт на измаку средњег века. Људи те епохе, после неколико векова проведених у разним видовима зависности, стекли су навику на одређен друштвени рад, утврђен законима или, бар, обичајем, тако да им је мању сметњу причињавала строгост режима, само ако је била стална, него кршење утврђених односа и нарушавање мирног живота у извесности, ма каква она била. Сељачке буне биле су одговор насиљем на претрпљена насиља како би се поново успоставио стари добар ред. У свом кругу, народ је славио разбојнике због тога што су имали смелости да пређу на другу страну границе закона, у ствари да учине оно што он, узет у целини, у својој прилагођености мирном животу и понизном владању по прописима, није имао храбрости да учини. Народ је смишљао и прихватао песме о разбојницима, али је, сем кад су у питању божјаци, потукачи, калуђери скитнице, просјаци, опсенари, тобожњи студенти, ситни крадљивци, уличарке и сва она со земаљска која се множила по периферијским улицама или око великих градских катедрала, волео да постоје прописи по којима ће се понашати и да се тих прописа заиста и држи, све до надгледања своје ближе околине да ли и она то чини. Тако се он заваравао у свом осећању несрећне егзистенције, које је из века у век копнило тим пре што је Европа напредовала у свом развитку и што су се непрекидно отварали нови путеви сналажења у животу (на пример, услед напретка градова).

Могло се чинити да су у Османском Царству, поготову за ниже друштвене слојеве, створени управо подношљивији услови опстанка него у неким деловима југоисточне Европе средњег века. Администрација је држала под надзором сваку стопу земље и сваком појединцу прописивала дужности и права. Положај појединих група становништва могао је бити неповољан или наглашено повлашћен, али то, у начелу, није била последица зле или добре воље појединаца, него је проистицало из слова закона који је мењан у зависности од потреба државе као целине. А то се увек подносило као веља нужда или као милост, јер се у сваком случају знало шта сваком појединцу или групи ваља чинити (најизразитије у фискалним обавезама и обављању разних служби). Слично онима на Западу, народне буне биле су одговор на безакоње. Судство је било одвојено од других установа и носилаца власти и моћи, с Портом као судом највишег призива, тако да је сваком султановом поданику био створен пут до правде. Више од тога, колективно одговоран за извршење обавеза које су му одређене законским уредбама, народ је све више стицао право на извесне облике унутрашње самоуправе, тако да је у својим породичним задругама, селима или мањим областима био склоњен од сувишних додира с Турцима (који су већину послова могли обавити с његовим старешинама).

И поред привидних предности, систем успостављен у Османском Царству био је тешко подношљив за хришћане. Можда је у том царству, друкчије него на Западу, било мање самовољног понашања земаљских господара, феудалаца и војске, а били су свакако ређи случајеви успостављања посебних закона и режима принуде на појединим доменима. Али, у народу је било недовољно подношљивог мира и његова свакидашњица била је обележена једино трпљењем – појава постаје занимљива поготову кад се узме у обзир колико је малом човеку у прошлости мало требало да би се некако одржао у животу.

Без обзира на сталешку поделу, народе је у хришћанском свету чинила јединственим вера. Пред Богом и пред црквом сви су, бар наизглед, били једнаки. У том погледу психолошких сметњи није било, и вера је, у ствари, била предуслов духовне уједначености свих припадника једног народа. Јеретички покрети, ако су и узимали шире размере, били су пролазни, а њихови припадници, кад би и устрајали у свом уверењу, унапред су били одлучни да отрпе прогоне. Подела западног хришћанства на католички и протестантски део довела је до многих жртава обостране нетрпељивости, и то је трајало више од једног столећа, али се ипак завршила усвајањем начела о унутрашњем верском уједначавању појединих држава и кнештава. Прогонима су и даље остале изложене поједине секте, али је, кад се ствар посматра у целини, западни свет био у незадрживом процесу ублажавања, смањивања и, најзад, укидања сталешких разлика и успостављања либералног индивидуализма, при чему је верска припадност била најмања сметња. Друкчије речено, повезаност припадника појединих сталежа истом вером у великој мери је допринела ишчезавању управо сталешких разлика.

У Османском Царству, супротно томе, вера је била основа државног закона и, у складу с тим, главни критеријум приликом одређивања сталешких разлика. Режим је био трпељив до одређене границе: било је, бар у почетку, хришћана с називом, имовинским стањем и војним обавезама турског спахије; трајно је усвојена установа народних старешина у селима, мањим областима и у племенским заједницама; мада с призвуком ниподаштавања и свођења свих свештених лица на подједнако низак ниво и вулгарно титулисање, црквена

хијерархија је, уза све то, постојала; посебну пажњу заслужује настанак и успон патриција пословних људи, који се најпре јавио међу Грцима, све тешње окупљен око Порте и умешан у космополитске кругове Цариграда, а затим и у другим крајевима царства. Али, ту се друштвена лествица преламала. С друге стране зјапио је отворен бездан. Турска је била царство муслимана, и само пред њима стајали су отворени путеви напредовања у султановој милости. Верски чинилац био је толико пресудан да су се до највиших звања могли попети бивши робови, а истинско племство или је цењено без посебних обавеза, или је узимано у редове других заслужних званичника, дворана и ратника, или је, кад би се стало уздизати, просто уништавано. Положај хришћана поготову се може разумети кад се истакне чињеница да су муслимани, иако су држали Турску као своје царство, и то сви, све до султана, били, у суштини, робови те државе као отелотворења оне поруке коју је од Бога добио пророк Мухамед. Свако напуштање идеје царства плаћало се губљењем главе или подношењем било какве најгрубље казне.

Кад не би било насиља, хришћани су се, у својим верским заједницама, на свој начин могли молити Богу и, бар најскромније, вршити своје обреде. Све остало, углавном, био је свет у који нису имали приступа. Око њих је био стегнут обруч који их је одвајао од јавног живота и задржавао их у положају сталне подређености. Можда је Србима, међу другим народима југоисточне Европе, било то тамновање утолико теже подношљиво што су они, из средњег века, наследили представу о блиској повезаности, ако не и јединству, државе и цркве, којима су подједнако припадали, тако да су, у Турској, морали осећати духовну располућеност, у ствари да им је део душе остао у стању обамрлости. (Вероватно је у томе један од узрока жилавог одржања епског предања о некадашњој величини и слави Срба у држави Немањића.) У координатама једне епохе, и оним најшире размакнутим, и оним које су сасвим приближене предмету посматрања, могу се, дакле, установити разлози због којих се исламизација сме узети као принудно изазван процес. Треба овом приликом имати у виду још три појаве.

1. Крајем средњег века, у време турског продора и освајања југоисточне Европе, верско осећање било је најјаче изражено у духовној свакидашњици на старом континенту и на Блиском истоку. Однос према Богу заузимао је средишње место у свим питањима и одговорима који су обузимали ум и срце тадашњег човека. Он је тај однос изражавао пуном емотивношћу свога нестабилног бића, отклањајући тиме своју збуњеност, свој страх од природних тајни, елементарних непогода и људске злоће, своје жалосно осећање живота. Где је било великих духовних предводника, какав је, на пример, био свети Сава у Србији, па је у верском животу остварен покрет хришћанске ренесансе, народ је постао духовно сређен, зближен у Христу, упућен у истински смисао и садржај своје везаности за цркву. У другим крајевима или етничким групама било је површног веровања, недовољно организованих црквених заједница, укорењених јеретичких учења, догматског синкретизма, наџивелих остатака старих религија, људске збуњености и колективног малоумља. Мистицизам, распрострањен као покрет, деловао је двојако: појединци истински обдарени побожношћу остајали су отпорни пред искушењима, а они који се, површни, нису могли дубље прожети веровањем, понекад су без већих дилема прелазили на страну оних који су им нудили спретнија казуистичка решења

човековог односа према Богу. Верско осећање, као главно језгро духовног живота, могло је бити она отпорна снага која ће се супротставити продору ислама; али, на многим местима порозно, хришћанство Блиског истока и Балкана пропустило је плиму ислама.

2. Није без својих унутрашњих неспоразума, синкретистичких странпутица и дубоког раскола био ни исламски свет. Сукоб сунита и шиита само је груба и поједностављена слика оне раздробљености због које се свет ислама може упоредити с хришћанством. Мистички редови, који су се стално умножавали, често су били на ивици отпадништва и постајали, суштински, јеретички покрети, понекад захваћени утицајима источног шаманизма, а понекад приклоњени хришћанству. Али, ислам је био, и по најчешћим тумачењима остао, милитантна религија која се шири посредством држава утемељених на верском закону. Од пада Цариграда 1453, наглашеније откако је Селим I, освојивши 1517. Египат, преузео улогу и назив халифе, поглавара исламског света, а сасвим изразито од освајачких подухвата и успеха Сулејмана II у XVI веку, Турска се примила улоге главног носиоца борбе за ислам и за стварање универзалног царства које ће у основама свога уређења имати законе проистекле из слова и духа Курана. Османовићи су од почетка наступали као заступници, по њиховом мишљењу, правоверног сунитског учења, веома ратоборни у натурању своје вере, мада су, приликом продора у хришћанске земље, умели користити као претходницу разне мистичке редове да својим проповедањем збуне прост хришћански пук, привуку га за своје тумачење нове вере, која је многим појединостима подсећала на стару, и тиме га припреме за прихватање ислама. Овај притисак на земље југоисточне Европе, спроведен у разним видовима, био је сувише снажан у поређењу са раздробљеношћу тамошњег хришћанског света да се још од прве појаве Турака на балканском тлу не би отворио процес исламизације.

3. Приликом освајања југоисточне Европе, Турци су неколико пута, у размацима довољно честим да одјеци претходне битке не би трајали до потоње, тако страховито, понекад и до истраге последњег бојовника, поразили и дотукли разне хришћанске војске да је то морало деморалисати и избацити из сваке духовне равнотеже од напора, патњи и страха исцрпено становништво које им се нашло на удару. Треба још узети у обзир дуго трајање ове најезде од близу два века, што значи да се више нараштаја родило и прошло кроз живот у условима не само несрећног сазнања егзистенције него, често, и ужаса. Подлегање Турцима у много чему обележавало је, тада, историјски пут свих народа на Балкану и у Панонији. Кад се источни освајач појавио као претња, још увек озбиљно несхваћена, српска војска му је 1371. изишла у сусрет (и неопрезно изгинула). Сто осамдесет година после тога, Срби су, као градске посаде у угарском делу Баната, омогућили истом освајачу да узме ту земљу. Општој деморализацији Турци су допринели сатирући непријатеље на ратишту, али и изазивањем неухватљивих смутњи којима су затечено хришћанско становништво покушавали одвојити од суштине њиховог бића. У том кварењу и разграђивању дојакошњих уредби и традиција, при руци су им се нашли многи отпадници од хришћанства, почевши од умишљено премудрих Грка, мада су такви злехуди помоћници Турака најчешће остајали у старој вери. У духовној депресији створено је тле за распростирање ислама.

II

Нову веру примали су робови да би им скинули синџире, ратни заробљеници, на муке и погубљење осуђени, кметови у жељи да се ослободе личне зависности и претераних давања, припадници јеретичких покрета површног веровања и лабаве црквене организације, људи имућнији и на бољим положајима који, као ситна сеоска властела, кнезови и трговци, нису хтели да се одрекну одређених благодети, затим преступници које је друштво одбацило, уходе, разни пустолови, бескућници наклоњени сналажењу по сваку цену; није био редак случај да, под утицајем каквог свог земљака, који је, преведен у ислам, доспео до високог звања у царству, хришћанство напусте читава села или мање области; ислам се ширио и услед напретка градова, чије су чаршије претежно заузимали трговци и занатлије муслиманске вере; централне власти насељавале су на Балкану, најчешће принудно, да би их тиме укротиле, читава племена, или поједине мање групе, обично турског порекла, из Анадолије и других источних крајева, чиме су односи у верском саставу становништва понегде знатно мењани у корист муслимана. Отоманско Царство, које је у својим основама имало војну силу, вешто смишљен и спроведен управни апарат и на све стране ефикасно разгранат фискални систем, поврх свега ислам као извор законодавства, само собом је значило принуду да се ради бољег опстанка, а понекад и ради одржања живота, прихвати ислам као државна вера. Можда је најизразитији пример исламизације данак у крви.

Османовићи су са својим званичницима владали царством, али су морали бити заточници идеје на којој је оно почивало. Постајали су сувишни онога часа кад би престали да то без поговора чине. Турска је била држава свемоћних и савршено обликованих робова. Било је међу њима сталешких и професионалних предности, које су узимане у обзир приликом додељивања и стицања положаја и звања, али су главне опруге царства сачињавали они који су, од малих ногу, образовани да то буду. Разни путеви водили су до верне службе султану као Пророковом наместнику на земљи, па су се у тој улози могли појавити врли синови прослављених ратника и земаљских господара, храбри крајишници, софте које би, учећи у медреси, отуриле књигу, потпасале се оружјем и јурнуле у бој против неверника, хришћанска властела, права или лажна, која би почела ревновати тек пошто би променила веру, одабрани ратни заробљеници за које би се установило да би, примивши ислам, могли користити царству, али су, у сплету ових појава, главну жилу куцавицу сачињавали бивши дечаци и младићи, покупљени данком у крви, а затим годинама васпитавани за најврсније јаничаре, телохранитеље, дворане и високе часнике и достојанственике.

У Османском Царству данак у крви се узимао с много реализма у процени ко све може, а ко све не може постати носилац његове моћи и славе, у ствари од какве се све људске грађе може истесати његов најбољи роб. Упоредо с тим, отимањем њихових најбољих синова, потчињеним хришћанима непрекидно је наношена штета, јер је смањивана вредност њиховог унутрашњег састава. Турци су, најпре, бирали земљу и народ одакле ће претежно одводити дечаке и младиће. Вероватно су то чинили и услед тога што су за те крајеве од раније имали припремљене пописе становништва, сачињене у ту сврху, али и људе, зване *јаја-баше*, који су добро познавали управо тамошње прилике и људе; извесније је, међутим, да су умели разликовати народе, њихов изглед,

менталитет и вредност њихове историје, па су навластито из најбоље средине, често без обзира на то што су је по злу памтили, грабили младеж за своју службу; било је и таквих области, близу средишта царства, где се све становништво непрекидно налазило у разним службама, тако да је одатле одвођен мали број потоњих јаничара и дворана, а било је и крајева где мајка није залелекала за отетим дететом. У класичној епохи историје Османског Царства, у XVI веку, изразито највећи број званичника и телохранитеља, који је доведен данком у крви, био је српског порекла; после њих су се, у разумљиво мањем броју, појавили они који су, без обзира кога су били рода, називани Арбанасима; Бугара међу везирима безмало није било, а Грци су се сврставали међу Турке махом као ренегати; крајем XVI и почетком XVII века, у оној празнини која је, чини се, настала после убиства великог везира Мехмед-паше Соколовића (он је за себе говорио да је »потомак деспота Србије«), јавило се и неколико везира словенског порекла, који су се, услед неке необичне мимикрије, а можда и зато што је то, бар делимично, одговарало истини, оглашавали као Хрвати.

Преображавање једних у друге људе значило је одувек хазардерски посао. Турци су се трудили да ту трансформацију обаве користећи што бољи материјал. Они су не само пописивали него и уходили народ, распоређујући га зналачки у разне категорије. Уопште нису сакупљали и одгонили руљу. Мада нису много држали до својих људи племенитог порекла, а неке лозе су искоренили због реда у држави, Турци су знали које хришћанске куће, све дубље повучене међу народ, припадају властели, бар оној некадашњој, па би се увек устремили да и ту уграбе понеко дете. Посебно их је привлачило то да узимају свештеничке синове, или манастирске ђаке, тако да су их означавали у својим дефтерима како би једног дана и по њих дошли. Уколико се народ не би разбежао, по селима су, увек унапред обавештени о појединим породицама, упадали у куће, дуго разговарали с родитељима и, убеђујући их да се не само њиховом сину него и свима њима нуди царева милост и свака срећа, пажљиво одмеравали које ће дете, као најразвијеније, узети. Обично јединце нису купили да кућа и земља не би запустели. Забележено је да су сироте мајке некаквом отровном травом обележавале децу, како их не би одвели, знаком крста на челу, а неке би и убогаљиле.

Турци би се, најчешће, тек под старост домогли високих звања, поставши везири и паше, зато што је њихово образовање, праћено непрестаним проверавањем, изузетно дуго трајало. Судбина дечака и младића, које су у Једрене и Цариград најчешће одводили једном у четири или пет година, била је сасвим неједнака. Одабрани су, као *ичоглани*, постајали васпитаници и послуга у неком од сараја великог падишаха, првих везира царства и других великодостојника. Млађе, слабије и тупавије распоређивали су по кућама анадолских сељака да тамо одрасту, ојачају у пољским пословима и, са основним појмовима ислама, науче турски. Узети уједно, сви су били подмладак јаничарске војске и појединих њених редова (*аџамиоглани*). Јаничари се, бар у првим вековима, нису могли женити, живели су по касарнама и, служећи султана као његова лична војска, она која наступа у најодлучнијим тренуцима битке, били су само робље жртвовано зарад остварења и одржања једне идеје. Султани су их називали својим синовима и немилосрдно их таманили кад би, у виду буне, провалио из њих бес који су до тада носили у својој подсвести.

Другачији живот, али, својим коначним смислом, исту судбину имали су хришћански синови који су, преведени на ислам, остајали као пажеви по сарајима. Разврстани, према служби, по одајама, које су означавале пут њиховог напредовања, они су се бринули за одећу свог господара, бријали га и подсецали му нокте, одржавали његово оружје и носили га кад би се излазило у поворци, помагали куварима и око софре, одлазили у лов као млади псетари и соколари, радили као баштовани... То је трајало деценију, а често и две, и за све то време, уз дегенек, они су, седећи и нишући се прекрштених ногу, учили напамет све: језике, на првом месту арапски и персијски, Куран, од корица до корица, и друга света предања с коментарима, песништво, историју, све оно чиме се, као знањем, одликује добар муслиман. Заједно с тим, понекад и до изнемоглости, привикавали су их на издржљивост и учили ратничким вештинама. Била је то сурова школа у којој је владао систем непрестаног одабирања, јер је већина, на стрмини која је водила до успеха, успут заостајала и отпадала, тако да би се многи најзад задржали у каквој мањој дворској служби или међу јаничарима, а само мали број је излазио на оне пропланке где су се добијала висока звања, све до назива великог везира. Приликом оваквог успостављања хијерархијског реда, уз истинску вредност морала је доћи до изражаја и свакојака лична сналажљивост појединаца. Али, што су били ближе врху, бивши аџамиоглани, давно некад доведени с разних страна царства, све више су били изложени ћудима безмилосне судбине. Остајали су јаничари, оно што им је и намењено да, у суштини, буду.

Тесани и у коначан облик довођени годинама, везири и паше постајали су стубови царства, а сав онај надалеко размножени број дворана, телохранитеља и војника различитог положаја, улоге и лика његови пространи темељи. Узети као јединствена појава, били су можда главни носиоци потоње исламизације. Кошнице правоверних постајали су и њихови сараји, уколико су их, поставши моћни, и они подизали. Сваки угледник поносио се бројем исламских учењака које је око себе окупљао да би ширили светлост правог закона, веровања и с њима сагласног мудрословља. Великаши су велики део свог блага, за којим су одреда пожудно грамзили, улагали у задужбине (*вакуфе*), заправо у оне јавне грађевине, почевши од џамија, које су биле свима намењене, и у имања од којих су се оне издржавале (у складу са одредбама, у виду повеља, које је прописивао сам ктитор). Многи крајеви царства, недавно освојени и још увек у мраку погрешног веровања и незнања, расветлили су се ницањем ових грађњи као побожних дела. Поред богомоља, мостова, ханова, каравансараја, амама, чесама, имарета у којима су хранили сиротињу, установљене су и многе медресе, исламске школе, с библиотекама и збиркама рукописа, у којима су софте, с јарећим брадицама, годинама по читав дан училе, заједнички спавале, одлазиле у оближњу џамију на клањање и припремале се за врле ревноснике у разношењу Мухамедовог учења и заступању јединог закона. Не заборавивши свој крај, из кога су их довели, а у коме су могли послужити као доказ величине Османског Царства, многи достојанственици подизали су, за своје земљаке, корисне задужбине и често цела села преводили у ислам. У том погледу, посебно се, као пример, истакао род Соколовића, који је, на челу с Мехмед-пашом, преобратио у муслимане многа села и касабе горњег Подриња. После таквих појава, сакупљачи данка у крви имали су, понегде, мање натезања с народом.

Забележени су, уз то, случајеви да су муслиманске породице потурале своју децу да и њих одведу тамо где се постаје великаш.

На овом месту не само психолог него и обичан историчар, уколико се бар мало ослободио блажене једноставности, мора поставити питања: најпре, ако постоји и најмање предодређење у развоју човека као телесног и духовног бића, колико и шта може од њега остати после безмерно дугог увежбавања, уз вишеструк притисак, да постане неко друго створење (импресионирање дворским сјајем и личношћу господара, учење које свом снагом, готово физички, притискује мозак, сатирање у ратничким вежбама и дегенек); и да ли је могућно, уз све то, образовати савршеног роба, препуштеног свеопштој немилости као тобожњој судбини, који је истовремено снажног састава, веома упућен у разна знања и племените вештине које је прихватио са исламом, понекад побожан без икакве лажности, моћан на свом положају, силно богат и окружен сваким задовољством? Појава остаје сложена и пошто се узме у обзир чињеница да су се људи ипак разликовали у зависности од времена и друштва којима су припадали.

У посматрању јаничара, историјска психологија и историја менталитета у великим је тешкоћама да би, у ономе што је људима заједничко, установила и описала један посебан случај, и обратно. Они који су, у Турском Царству, одувек били или су постали правоверни, трајно су остајали у границама које би се усудили прећи сасвим изузетно: ни као издајници ни као обични пребези, они безмало никад нису напуштали свога господара и ону идеју која је била у основама његове моћи. Ако би се побунили, учинили би то унапред помирени с тиме да их, уколико не заслуже милост, мора погодити најтежа казна. Прво приметније покрштавање муслимана забележено је тек после слома под Бечом 1683. и брзог губитка многих земаља. У хришћанском свету, у истој епохи, везаност за државу била је много лабавија. Остаје, као несумњив, утисак да је царство Османовића, суштином свог закона јединствено у свим земљама које је, огромно, захватало својим међама, остављало на своје поданике, бар до пред крај XVI века, утисак творбине која је не само универзална него и ненарушива, неоспорна, богомдана, саздана као тврдиња најмање људском вољом, која је појам над појмовима, једини истински наследник царства Ромеја. Појединци и људске групе могли су се носити с невољама и ломити се, изнутра, због питања своје свакидашњице, али – ма куда закорачили – стално су осећали да је, недалеко пред њима, испречен непрелазан зид. Можда је, управо због тога, и њихов менталитет био састављен друкчије него код поданика осталих владара. Била је то посебна врста жалосног човека свог времена.

Јаничари су, на свој начин, умели да цене своју улогу најчвршћег језгра турске војске у рату и најокрутнијих извршилаца сваког крвавог посла у миру. Они су осећали и до извесне мере разумом разазнавали до које мере су као људи жртвовани. Због тога су се радо враћали и обраћали остацима свога некадашњег бића, што им је било олакшано заједничким животом са оним својим земљацима с којима су делили исту судбину. На њихова схватања и држање деловало је и то што су, кад није било рата, најчешће боравили у великим космополитским средиштима Турске, почевши од Цариграда, у којима је увек било хришћанских насеобина (највише свему прилагодљивих, али у своме православљу ипак отпорних Грка), затим разних мистичких редова, тајних проповедника, страних ухода, старинара, пустолова и, у при-

метном броју, дипломатских представника, конзула и привремених емисара, којима су они давани за стражу и пратњу. Јаничара је, уз то, било на свим путевима Турске, најчешће као скоротеча, тако да су понекад допирали и међу своје земљаке. У потоњим временима, кад су се умножили, стизали су да буду посада у појединим истуреним тврђавама. Држали су их за побожне муслимане и султанове заточнике који су то узели као своју судбину од које се и не помишљају одвојити. Али, затицали су их како говоре или, чак, певају о бившим српским владарима и јунацима, а описане су и сцене кад, у подземљу рушевина старог Цариграда, уз припаљене свеће, изговарају »Оче наш« и »Богородице дјево«, што су некада, као прво, могли научити. Улазили су у мистичке редове, у почетку и оне који су, као јеретички, прогоњени, и понекад тамо слушали проповеди чије је учење происходило упоредо из хришћанства и из ислама. То је, пре свега, сведочило о њиховој збуњености у предсобљу истинског ислама и на прагу пуне преданости идеји Османског Царства, али и о њиховом мучном сналажењу у улози која им је намењена. Као његови синови, јаничари су се борили за свога господара, само што су захтевали да их он за то као синове и награди. Њихове буне због ускраћене плате почињале су често на ратишту, а завршавале се на цариградским улицама. Урлали су против везира, ударали на њихове сараје, тражили и добијали њихове главе. Било је и султана који су, у бунама, губили живот или престо, мада су они, у таквим неприликама, најрадије остајали иза кулиса и пуштали друге да просипањем дуката стишају узаврелу руљу и тако им сачувају углед. Везири којима би остала власт у рукама чекали су тренутак да буна спласне, да се јаничари, одједном опуштени, јадни и сузни, хвалећи султана повуку у касарне, па да започне смицање, најпре коловођа, а затим и других, око њих. Јаничари нису били што и римски преторијанци. Они су били посебан слој људи од малена одгојен тако да буду заточници једног царства и једне идеје. У потмулом страху од обезличености, они су, због своје мале плате и још мањих права, дизали буне које су потресале престоницу, а кад би се смирили, напунивши често воде око Цариграда својим лешевима, достојанствено су корачали улицама пребогато одевени и искићени. Били су најизразитији вид насилне исламизације. Јер, како су векови пролазили, јаничарски ред се умножавао и по провинцијама. Избегавајући плаћање пореза, многи грађани, поготову занатлије, уписивали су се, заједно са својим синовима, у дефтере тог реда. То су већ били муслимани без унутрашњих дилема. Од почетка изазивачи нереда, јаничари су све више постајали сметња било каквим променама које би Турску приближиле европским узорима, све док Махмуд II 1826. није наредио општи покољ, широм царства, оних које су његови преци некад називали својим синовима. У еснафима, по градовима и касабама, није више било јаничара, али је остало нешто од њихове затворености у свој менталитет.

Као што су јаничари, шепурећи се некад по Хиподрому, покретали собом читав дућан чоје, свиле, крзна, перја, штапова од трске окићених прапорцима и сребром окованог оружја, тако су се везири, паше и разни други високи званичници, који су, као и они, доведени у младости данком у крви, могли окружити големим богатством. Имали су сараје с подрумима претвореним у ризнице, своје дворане, слуге и ацамиоглане, пратњу велику као војска, безбројне коње, псе и соколове, све оно што једног велможу чини силним. Али, као у сваког јаничара, живот им је зависно од једног султановог мига.

Њихово богатство, у које су се уливали приходи од земље, ратни плен, поклони и мито, задовољавало им је све прохтеве и стављало их у импресиван декор, што је одговарало стилу времена, али то је само привидно била њихова имовина, јер би, по правилу, иза њихове смрти, поготову ако би их смакли, државна ризница све то запленила у своју корист. Можда су због тога – како би се створио још један психолошки парадокс у историји – заправо ти људи били незасито грабежљиви, они који су међу првима унели подмитљивост у царство Османовића. Поред тога, сви су, сатирући се међусобно на том врлетном путу, хрлили ка вишим положајима и прижељкивали несрећу ономе чије су место хтели заузети, премда су сви знали да и њих чека сличан удес. Тим јаничарима на високим положајима једва је полазило за руком да некако обезбеде будућност своме потомству. С наклоношћу се гледало на то да они, уместо да га растурају, своје привремено богатство улажу у подизање јавних грађевина као задужбина, и они су то радо чинили поред осталог и са циљем да би својим синовима наменили управљање вакуфским добрима и обезбедили им бар скроман опстанак. Гледали су да кћери, док им је нешто под руком, на време разудају. Само ретки су имали толико утицаја да за свој род припреме положаје приближне своме угледу. Остало је да се још одговори на питање: да ли је Турска, заводећи овакав систем, беспотребно губила људе и расипала оне могућности које су они, ипак, собом нудили, или је, из масе оних који су пали под њену власт, немилосрдно извлачила оно што је хтела и колико је хтела, а што је могло остати као притајена снага неверника? Међутим, без обзира на одговор, царство је располагало, и то у великом броју, по способностима разноликим и, често, врсним људима, и у том је била његова снага. У тој појави налази се, уз то, вишеструк сплет путева којима је продирала исламизација.

Историчари су с призвуком гордости истицали како су се на Порти, у султановом сарају и широко око њих не само чули него и за састављање званичних аката користили разни језици, поред осталих, сасвим наглашено, и српски. У престоници царства у коме су живеле десетине народа, а у том правцу, понекад и безразложно, стално се управљала маса света, сем такве појаве ништа друго не да се ни замислити. Али, уколико је и очувао многе са бар неким од њихових етничких обележја, језик је постао важан инструмент у распростирању ислама. Кад би дошла година сакупљања данка у крви, тада би се то најчешће обавило у некој од провинција царства, тако да су једну генерацију пажева обично сачињавали блиски земљаци. Они су заједно расли, између себе говорили својим језиком, пробијајући се ка вишим положајима штитили једни друге и као група се сукобљавали с претходном или потоњом генерацијом друкчијег језика. Можда корене првих српско-арбанашких сукоба треба потражити међу дворанима и послугом по сарајима у Цариграду, Једрену и другим средишњим градовима Турске. И то је остајало. Дубровачки поклисари су с многим везирима Порте преговарали на српском; неки од везира до краја живота су се радије служили матерњим него турским језиком. Око свих тих султанових слугу, од простих јаничара до првог министра, непрестано су се окупљали њихови рођаци и земљаци, којима није било тешко да се запуте у Цариград тражећи какву услугу или, просто, ради виђења; али, и ти званичници царства, поготову кад би се мало уздигли, одлазили су међу своје, и најпре на своју родбину, а затим и на шири круг земљака, утицали да приме ислам и тиме се ослободе подређености. Тако се

нова вера разносила не само учењем Курана на неразумљивом арапском језику него и тумачењем, поукама и, изнад свега, убеђивањем на језику домородаца. У многим крајевима најпре је приман ислам, уз обавезно сунећење, а тек потом људи су постајали муслимани који, ради молитве, знају изговорити потребан број сура из Мухамедове књиге откровења.

III

Исламизација је у Турској владала док је у њој био на снази правни систем утемељен на посебној врсти теократских начела. Али, и током XIX века, обележеног напорима да се држава реформише по европском узору, дешавало се да читаве групе становништва, по неколико села или мање области, пређу на ислам. Прилике у Старој Србији показују да су средства принуде, опака због све већег безвлашћа, и даље била у основама те појаве.

Као процес дугог трајања, исламизација је пуштала дубљи корен, који се затим расплитао, у оним срединама у којима одраније није постојала црква као моћна организација и где народ, у претходним вековима, није имао своју хришћанску ренесансу. Нову веру с мање унутрашњег отпора примали су појединци који су хтели да сачувају свој положај или су били жељни успеха, као и пука сиротиња остављена без поузданијих друштвених уредаба и на ивици опстанка, него људи у сређеним приликама.

Прихвативши ислам, знатан број Грка доспео је до високих звања у султановој служби. Међутим, сам народ није био захваћен плимом преверавања. Настањени у средишњим областима царства, Грци су без сумње били изложени повећаном турском притиску, али су се истовремено налазили и под непосредним надзором Цариградске патријаршије и Охридске архиепископије као старих и на сва подручја живота изузетно утицајних установа. Турци су довршили запоседање већег дела угарских земаља тек средином XVI века, тако да су и тамошње племство и католичка црква избегли превелика оштећења; из политичких разлога освајач није ометао ширење протестантизма, мада је и то могла бити сметња носиоцима исламског продора. Угарска је делимично постала земља муслимана захваљујући насељавању, превођењу на нову веру мањих група становништва, развитку градске привреде, оснивању вакуфа с повлашћеним житељима на њиховим имањима, успостављању управе и стварању крајишта, с многим посадама, широм земље, почевши од Саве и Дунава, а не само у областима које су биле надомак околних хришћанских држава. У унутрашњости Балкана, прилике су од земље до земље биле другачије. У Бугарској, долазак турских племена муслиманске вере био је, у ствари, продужење вековима дугог струјања источних народа ка Балкану, од којих се део утопио у словенској маси, други је, мада покрштен, сачувао своје етничко име, а трећи је освануо близак Турцима. Преверавање православних Бугара није узело шире размере сигурно и услед тога што су се они нашли надохват непосредног деловања Цариградске патријаршије. По чаршијама, којима су послови очигледно напредовали, упоредо с Бугарима, Грцима и Цинцарима, дошли су до изражаја и многи Турци. У Бугарској су забележени и случајеви новијег превођења појединих оаза на ислам, увек уз принуду. Међу Арбанасима, исламизација је трајала неколико векова. Поред личног узи-

мања ислама, освајачу и његовој вери обично су, један за другим, приступали поједини родови и племена, чиме су стицали повлашћен положај у односу на обližњу рају. Исламизација је била основа арбанашког запоседања Старе Србије. Преласком на ислам, српско становништво Косова и Метохије почињало је примати арбанашко име и језик, а затим и друга антрополошка обележја. Носиоци ислама међу Арбанасима били су представници државног апарата, војска, трговци и занатлије, а по лучким градовима, нарочито, гусарске дружине.

На територији бивше државе Немањића, поготову на оном њеном делу који је био запоседнут Србима, каснија демографска померања отклонила су традиционалне представе о знатнијој исламизацији. Изучени извори дају слику која је или сасвим непотпуна или без потребног унутрашњег континуитета. Србија је, у ратовима, неколико пута остајала пуста, и из ње се у највећем броју склањало муслиманско становништво. Од тренутка кад почиње непрекинуто памћење, Турци у тој земљи углавном нису потицали од домаћих Срба. Царство Немањића је од друге половине XIV века ипак освајано на сабљу, па је несумњиво било оних који су радије примали ислам него губили главу или падали у сужањство. Турци су јужне области тог царства темељито запоседали не само војском, земаљском управом и судством него и насељавањем својих племеника, давањем великих лена крајишницима и подизањем задужбина које су имале знатна имања и, посебно, подстицале развој градова левантског типа, тако да је све то као свој видљив траг остављало повећан број муслиманског живља. У држави кнеза Лазара и у српској деспотовини било је времена да се приберу снаге, духовне на првом месту, које ће значити препреку исламизацији. Судећи према турским пописима, нових муслимана било је, касније, претежно у градовима, међу трговцима, занатлијама, старешинама појединих махала, понекад и међу свештеничким синовима. Паше и бегови узимали су за своје телохранитеље, наречене *делије* или, српски, *заточници*, особите јунаке из обližњих места, али и намернике нејасна порекла, и ти људи, понос свога господара, страшна изгледа због зверињих кожа, перја и силног оружја, које су носили, безмало редовно су прелазили на ислам. Док су запоседали Србију, а поготову после пада деспотовине 1459, Турци су велики број Срба сељака, најчешће сточара, проглашавали војницима и користили их, зато што је земља била погранична, у рату и у миру, најчешће за разне помоћне службе. У накнаду за то, ови војници, звани *власи*, нису били оптерећени оним дажбинама које су припадале спахијама, него су, једино, од сваке куће давали дукат као харач султану. Кад је граница Турског Царства, крајем тридесетих и почетком четрдесетих година XVI века, померена, после нових освајања, далеко према северу и северозападу, Срби су махом изгубили свој положај повлашћених влаха и преведени су у обичну рају, оптерећену свим давањима (уколико није пресељена у Славонију). У Србији се у тим годинама осетио покрет исламизације, јер дојакошњи власи у добром броју нису хтели пристати на погоршање свог стања, па су се прихватањем муслиманске вере на другчији начин изузели из редова сиротиње раје. Та појава је нарочито примећена код народних правака, предводника буљука и чета, па и код сеоских кнезова.

И поред тога, Србија, сем градова, у којима су се домаћи људи налазили у осетној мањини, није била захваћена неодољивим таласом исламизације. У њој је патријаршијски престо запустео скоро истовремено кад је нестало

државе. Оне епархије, њих неколико десетина, које су улазиле у састав српске патријаршије, наставиле су, упркос свему, своје деловање. Епарси, а поготову монаштво и мирско свештенство, били су скоро сви Срби. Историчари српске православне цркве били су блиски закључку да је с доласком Турака на подручју Пећке патријаршије успостављена јурисдикција аутокефалне Охридске архиепископије. Извесна ограничења која би се могла ставити овом закључку састојала би се у следећем: најпре, превласт Охридске апхиепископије није била уведена одједном, делом је била само номинална и површна, а поједини српски епарси бар повремено су одбијали да је прихвате; затим, охридски архиепископи, истичући своје називе, али и политиком коју су водили, углавном су били трпељиви према свему што је сачињавало наслеђе и састав српске цркве (ово можда и због тога што су одбијали да се у потпуности потчине превласти Цариградске патријаршије). Тако је српска црква наставила борбу за своју паству и, упоредо с тим, за успоставу свога независног положаја: она је и даље деловала у духу светосавља и светлих предања епохе Немањића; управо у време најдубље моралне кризе и насупрот законским сметњама подигнут је знатан број нових манастира, а они стари, склони паду, обнављани су и поново живописани; о распрострањености и снази духовног живота међу првима је остала да сведочи чињеница о оснивању манастирских штампарија ради ширења богослужбених књига. Срби су се, великим делом, супротставили плими исламизације као припадници цркве која је над њима наставила бдење и у најтежим временима. Језгро Срба у оној њиховој земљи која им је, током историје, постала матична стврднуло се око православља, прожетог њиховим духом, око њихове навике да се владају по својим уредбама, све израситије патријархалним, око њихове заветне косовске мисли и историјске самосвести уопште.

У западним крајевима, у Босни, Херцеговини, Лики и Славонији, муслимански живаљ се умножио на неколико начина: образовањем крајине наспрам Аустрије и Млетачке Републике; навлачењем многобројних представника управне и судске власти; стварањем знатних војних упоришта, у старим и новим тврђавама, по унутрашњости земље, и развитком градске привреде који је очито подстакнут близином страног тржишта. Ретко је где, затим, као у овим областима, сељаштво, услед вековне беде, готово нагињало примању ислама како би му смањили терете. Црквене организације, једна од њих традиционално манихејска, а друге на периферији српског православља и католичанства, биле су сувише слабе, потресане међусобним сукобима и, најзад, утемељене на површном веровању, да би се снажније одупрле продору ислама.

У Краљевини Босни, која је »шапатом« пала Турцима у руке, источни освајач наишао је на оскудну природу, сиромашне људе, земаљске господаре огрезле у међусобицама, несређене црквене прилике и, често, површна и збуњена верска осећања. Продор ислама могао је, бар за тренутак, изгледати као уношење реда и смиривања у једну већ раздробљену земљу. Можда нису веродостојне вести да се сељачки пук није одупирао Турцима зато што су му они нудили подношљивије услове живота. Али, посебно кад је Босна у питању, сасвим је извесно да су многи бивши кметови примили ислам не би ли себи олакшали терете који су иначе, у њиховој исконској беди, и даље имали да остану превелики. Сељаци хришћани издржавали су свог спахију дајући му, уз друго, *испенџу*, личну дажбину у новцу којом је био оптерећен не само

старешина куће већ и сви његови синови. Поврх тога, они су плаћали и *џизју*, харач султану. Сељаци муслимани морали су подносити једино дажбину на имање, звану *ресм-и чифт*. Поред тога, муслимани су имали осећање живота неупоредиво слободније од хришћана: све је било њихово, и цар и царски друмови, и вера и богомоље саграђене на истакнутим местима, и држава и њена моћ и слава којима није смело бити граница; све уредбе и установе биле су најпре њима прилагођене, и бар се чинило да нема препрека на њиховом путу до личног успеха. Упоредо са сељацима и њиховим првацима, онима који су најчешће носили назив кнеза, ислам су примали остаци племства, свештена лица која су губила путоказ, али не и жељу да се пробију до каквог положаја, појединци који су променивши веру узимали у заштиту своје укућане или, пак, шири род, кућне слуге и, понајпре, кућно робље, најзад и сви они, по све многољуднијим градовима, којима се није остајало на рубовима живота. Свеопшти прелазак хришћанских јеретика манихејског учења на ислам једна је од оних слика из ранијих времена чије истинске контуре још нису утврђене; као што појава, у Босни, хамзевијског дервишког реда, чије је исповедање тобоже остало на замагљеним и неразговетним просторима између учења цркве босанске и закона ислама, припада једино оној врсти претпоставки у чије разјашњење тек треба ући без оптерећења која су супротна науци. Подаци о преласку на ислам појединаца и читавих села нижу се и после учвршћења јурисдикције западних епархија српске православне цркве, а затим и после обнове Пећке патријаршије (1557), која је под своју духовну власт узела и најистуренија српска насеља у Босни, Славонији и Хрватској; завођење редовне католичке црквене управе у Босни учврстило је њене вернике у опредељењу за Свету столицу у Риму, али ни то није довело до коначног смиривања покрета исламизације. Турско Царство је изнад свега настојало да верски оспособи Босну као земљу истурену према неверничким државама.

Забележен је висок проценат преверавања у Старој Рашкој и источној Херцеговини, између Новог Пазара, горњег Подриња и Дубровника, чак и у пределу манастира Милешеве, упоришта и расадника српског светосавља. У тим крајевима ислам су примала читава села, а прелазак у муслимане често је почињало тиме што би то први учинио сеоски кнез. Трговци који су догонили стоку и караванима допремали сировине у приморске градове великим делом су, последњих деценија XV и првих деценија XVI века, узели другу веру. По касабама, занатлије су махом били домаћи људи с муслиманским именима. Турска је и у овом случају настојала да обезбеди унутрашњост стварањем крајишта, не само војног него и верског, надомак млетачкој граници и мору. Сам српски народ био је у тим крајевима попустљивији због тога што га Турци нису затекли у држави законом сређеној, него на њеним рубовима и, с друге стране, на поседима вечито закрвљених босанских великаша и пометених потомака херцега Стефана који су и сами подлегали исламу или се растурали по свету. Главна основа исламизације у земљи у којој је некад написано Мирослављево јеванђеље и где су почивале мошти светог Саве можда је ипак била у могућностима да се, због близине лука и великог броја стоке, послови са успехом обављају упркос кршевитом тлу. И православни Срби могли су да воде караване, тргују и стижу све до Млетака и Анконе, али су муслимани ипак били слободнији за сваку покретљивост и лакше су могли да издрже живот. Уколико би остала на селу, хришћанска раја није

стизала ни да се прехрани. У бившој држави херцега од Св. Саве и у оближњим крајевима упоредо су ишле исламизација и обнова српског православља док нису доспеле у сумњиву равнотежу.

IV

Исламизација је у југоисточној Европи изазвала појаву неколико психофизичких типова. Њоме су обојене поједине етничке групе. Промена начина живота утицала је на изглед људи, а промене у веровању, осећањима и мишљењу довеле су до стварања друкчијег менталитета. Неки су потпуно изгубили свој ранији лик. Они који су се задржали у средишњим областима царства, поготову ако су имали какву знатнију службу или посао, најпре су постали добре Османлије, а затим су њихови потомци коначно утонули у турску средину. Арбанаси су могли агресивније приступити асимилацији словенског становништва тек пошто су примили ислам, па га и сами почели распростирати. На подручју бивше Угарске Краљевине муслимани су били људи разних раса и потицали су из разних вера. Њихова цивилизација трајала је у Панонији два века, а затим је, у ратовима 1683–1739, судећи бар по ономе што је сачињавало њен видљиви део, потпуно ишчезла; део муслиманског становништва тада је побијен, већина се повукла у јужне крајеве, а број оних који су насилно преведени у католичанство извесно је већи него што се то да закључити према досадашњим испитивањима. На великом пространству између Лике, на западу, и Метохије, на истоку, образована је неупоредиво највећа и најгушћа агломерација муслиманског живља словенског порекла. После 1580. ови крајеви су углавном ушли у састав Босанског пашалука. То је оно тле на коме се с најмање препрека може посматрати потоњи развој оних који су примали ислам.

Промене у првој генерацији муслимана биле су неједнаке, и оне су зависиле од узраста и друштвеног положаја.

У Турској као исламској земљи богомоља је морало бити где год је било људи, тако да су се и сеоска насеља муслимана образовала у виду махала, окупљених око џамије. Ту је хоџа не само предводио правоверне у молитви већ је њихову децу учио оном што треба да зна сваки добар муслиман. Деца су морала да на једном необичном језику запамте стихове чији ће смисао накнадно почети да разумевају, и тај наук се стицао у мукама које су запамћене за читав живот. Од онога што је тада утемељено касније се није ни смело, ни хтело нити могло одрећи у корист било каквог другачијег сазнања и искуства, јер се то носило собом у склопу свог бића. У многим породицама које су примиле ислам најпре су деца почела наликовати на муслимане.

Најранији извори о исламизацији често сведоче да је један од браће, мада су живели под истим кровом, остајао у старој вери; још мање се настојало на преверавању жена и на њиховом одрицању од хришћанских обреда које су оне, по обичају, обављале. Било је села, и то не само у забаченим пределима, у којима су људи, пошто би их осунетили и пописали као муслимане, настављали да живе по својим законима и навикама. Невероватно звучи, али је тачно, да су неки од њих и даље држали свиње по својим оборима. Ниједна нова управа, па ни турска, није одмах стизала да под свој надзор узме све

облике живота и сав дух потчињеног народа. Било је хришћана, на пример, који су као одрасли људи примили ислам, па затим одлазили у свет, отуривши се од куће, као телохранитељи или обични војници појединих велможа, који су их с поносом собом водили, коње им давали, оружје за њих искивали, одевали их и китили. И управо ти људи, за које се тврдило да су безумно одани своме новом господару, затицани су како се моле Богу изговарајући своје некадашње молитве. Прелазна стања у веровању, она која су обележавала пут док се из хришћанства одлазило у ислам, још су у историји нерасветљена, нити се од даљих истраживања, због оскудице у изворима, могу очекивати поуздања сагледавања једног тако сложеног душевног нереда, али је потпуно сигурно да су таква стања постојала: у њима треба уочити једну од основа појединих јеретичких покрета у исламу и, поготову, оног фолклора који је својствен муслиманском становништву Балкана. Неколико стотина година после тога, крајем XIX и почетком XX века, посматрајући живот Арбанаса на Косову и у Метохији, очевици су у њиховом понашању и по њиховим кућама препознавали несумњиве трагове њихове доскорашње припадности другој вери и народу. Овога пута, међутим, порекло се брижљиво прикривало мимикријом, и само се пријатељима од највећег поверења показивао долап са склоњеном иконом и кандилом.

Вера је у Турској делила људе на оне који су ту државу примали као своју и на оне који су је узимали као господара свега што имају сем оно мало душе. Већ ова подела одвајала је путеве оних који су примили ислам од путева оних који су остајали у хришћанству. Једнима се бар чинило да им је све доступно, други су знали да се негде морају зауставити. Ова разлика без сумње је утицала на то да нови муслимани нађу оправдање за свој поступак и да се још чвршће вежу за Турску. Осећање части зависило је у прошлим вековима од компромисног сазнања да је дужност ваљано испуњена. Тиме се много шта дало оправдати, док се потмула унутрашња мука спуштала у подсвест.

У мирним временима оно рођачко и оно комшијско спутавали су верску нетрпељивост. Омраза се јавила касније, сасвим приметно од краја XVI века, кад се ратовање, због успостављања војних граница, све изразитије почело сводити на међусобни обрачун припадника истог народа, који је подељен вером и државним међама. Једни су гинули за ћесара или за дужда, други за султана, а кад се за нешто гине, оправдање се налази у свом витешком поимању живота. Дуго су наликовали једни на друге и можда се у ономе што је суштинско никада нису ни раздвојили: били су блиски по својим схватањима и осећањима живота, смрти и љубави; нису се удаљили ни по својим моралним назорима, и безмало на исти начин ценили су дату реч, родбинске везе, људски образ и појам више правде; на спољашње утиске реаговали су толико слично као да их ни вера није поделила. И једни и други имали су своје гусларе који су о њиховим бојевима, мегданима и пустоловинама певали истим језиком и у истом стиху, само што су славили друге јунаке. Непрекидно четовање и дуги ратови изазивали су, међутим, узајамну острвљеност. Јаз је постајао све дубљи услед све чешћег напуштања витешких начела борбе. Млетачки хајдуци хватали су, на пример, нејач по селима и предавали га трговцима који су, дошавши из Италије, чекали тај жалосни плен по приморским градовима, и то је њихове противнике доводило у стање ојађености. И поред тога, ни једна ни друга страна, ако јој је то уопште и пало на памет, никада ни помишљала није да су сви они било шта друго већ исти свет који је подељен између два господара

и две вере. Због тога су се, чим не би било разлога за омразу или би се умиром затворило крваво коло, међусобно посећивали, давали уздарја за поклоне и склапали побратимства. И све се, затим, понављало дуга три или четири века, док им туђинске власти нису натуриле друкчији начин живота и ратовања. Чим би склопили с Турцима мир, Млечани су, у знак добре воље, расељавали оне ускоке и хајдуке које су до тада држали на граници; Аустрија је распустила Војну крајину пошто су јој се отворили путеви продора ка југоистоку; Турска је означила крај старе витешке Босне крвавим походом Омер-паше Латаса, средином XIX века.

Услед доласка Турака и преношења ислама на њено тле, југоисточна Европа је изменила свој лик. Али, то се догодило на првом месту захваљујући успону градског живота. Као управна и судска упоришта, с војним посадама по тврдињама, турски шехери и касабе ипак су највећма бујали као трговачка и занатлијска средишта, чије је средњовековно језгро, уколико га је и било, најчешће брзо ишчезло у новим и сасвим другачијим облицима градског живота. Преко градова југоисточна Европа ушла је у сферу левантске цивилизације и тиме се по свом духу и изгледу приближила земљама Блиског истока. У основама те цивилизације, поред остатака оног што се, у виду општег појма, назива византијским, а што је извесно зачето у културном синкретизму хеленистичког доба, налазио се, ипак, ислам као скуп верских, правних, моралних и естетских претпоставки свакидашњег живота, његовог стила, духа и укуса. Градско становништво је, заједно са исламом, примало и спољашњи изглед његових носилаца, њихово понашање, друштвена начела, на нарочит начин изражену сензибилност и претежно њима својствене рефлексе. Ако се примање ислама узме не само као прихватање једног верског учења него и као урастање, лично и заједничко, у склоп једне посебне цивилизације, сагласно менталитету њених припадника, у југоисточној Европи, пре свега на Балкану, то се најизразитије догодило у градским срединама које су углавном и настале после турског освајања. Спахије и сељаци остали су ближи оној средини из које су поникли.

ОСНОВЕ УРЕЂЕЊА ТУРСКЕ

Османско Царство било је оживотворење једне идеје, у суштини верске. Као наместник Пророка Мухамеда, коме је порука од Бога стигла, султан је имао да створи државу која ће значити овоземаљско остварење те поруке. Међу људима се односи морају средити тако да буду огледало оног највишег смисла који је објављен Кураном. Због тога је Турска, као најмоћнија држава муслимана (поготову откако је Селим I 1517. преузео назив халифе, предводника исламског света), у ствари била држава робова врховне мисли, међу којима је султан био први и најодговорнији роб.

»Слично Абасидском Царству и исламским султанима у Египту и у Ирану, и Османовићи су имали робовску војску, а управне положаје поверавали су посебно школованим робовима, јер је султан, преносећи своју власт искључиво на оне који су му дуговали недвосмислену верност, обезбеђивао свој положај неприкосновеног господара.«[1] Ово своје мишљење, изложено у књизи *Османско Царство* која је написана за светску научну јавност, турски историчар Х. Иналџик утемељио је на чињеници да су јаничарска војска, безбројни дворани који су служили султана и његове везире и већина званичника царства били, у ствари, робови. »У XIV веку ти робови су претежно били ратни заробљеници, јер је, према шеријату, петина од укупног броја ратних заробљеника постајала султаново власништво. У исти мах су и деца аристократских породица из новоосвојених земаља довођена понекад на Порту као таоци. Још један извор били су тргови с робовима. Према једној процени из XVII века, само је у Цариград пристизало годишње двадесет хиљада те врсте заточеника. У XV и XVI веку, међутим, главнина робова је обезбеђивана прикупљањем младића међу султановим поданицима – *девширмом* – али оновремени записи показују да је тај систем примењиван још

[1] Х. Иналџик, *Османско Царство. Класично доба 1300–1600*, Београд 1974 (енгл. изд. 1973), 104–110. Основна дела о уређењу османског двора: M. Baudier, *Histoire général du Serrail et de la Cour du Grand Seigneur*, Paris 1623; P. Ricaut, *Present State of the Ottoman Empire*, London 1670; A. Bobovio (Ali Bey), *Relazione del Seraglio del Gran Signore*, ed. C. Magni, Venezia 1682 (вид. и B. Miller, *Beyond the Sublime Porte: The Grand Seraglio of Stambul*, New Haven 1931); E. Alberi, *Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato*, I–III, Firenze 1840, 1845, 1855 (најбоља збирка ранијих дипломатских извештаја); Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика, XVI и XVII век*, Београд 1961 (вид. посебан одељак о уређењу и нарвима Турске); Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman*, I–VII, Paris 1788–1824; J. v. Hammer, *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, I–II, Wien 1815; N. M. Penzer, *The Harem*, London 1936; I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1945.

крајем XIV века.«[2] »[...] Систем робова је захтевао да сви, укључујући и султана, докраја поштују његово устројство и традиције, које су уважавали исто онако као и закони ранијих владара. Попут пажева, и сам султан је одређених дана у седмици учио са наставницима. До најситнијих појединости морао се придржавати церемоније чија су правила одређивала и саме речи које је ваљало употребљавати у појединим приликама. Ни у харему чак није био слободан [...]. Османски султани значили су једва нешто више од зупчаника у саставу једне машине.«[3]

И поред тога, Х. Иналџик је султанову власт оценио као апсолутну. Изразио је сагласност с једним хуманистом XVI века који је написао да султан своје дворане, зато што су робови, »може уздићи и уништити а да се при том не изложи никаквој опасности«. Он сматра да је Макијавели »тачно приметио да је Османско Царство апсолутистичка монархија заснована на робовском систему«.[4] Султан је доносио указе и проглашавао законе на своју личну иницијативу (уколико се нису косили са шеријатом, верским законом ислама). Али, он је у ствари био први, највећи и најодговорнији роб у царству које је створено и које постоји на првом месту ради оваплоћења једне идеје. Султан је снагом своје личности могао проширити границе течевине својих предака и завести такав ред да се, за добро његових поданика, поступа сагласно закону. У суштини, државни систем Турске не би могао функционисати без установе султана као носиоца највише власти. Затворен у унутрашњим одајама сараја, окружен дворанима, учитељима, забављачима, миљеницима и женама, човек од мало шкртих речи и ни од каквог збора, готово склоњен од очију другог света, султан је, са изузетком великих освајача, у великој мери био само појам под којим се претпостављало чвориште свеукупне власти, спроведене до свих изданака живота у име идеје ислама. Он је доносио одлуке које су обавезивале читаво царство, али тек пошто би шејх-ул-ислам, врховни тумач шеријата, издао фетву да те одлуке нису у супротности са исламским правом. Огрезли у пороцима, султани су, често, били далеко од већих брига за царство. Али, неки су, ипак, губили престо, а неки чак и живот, кад би, према општем мишљењу или према процени групе званичника, теже преступили услед своје одсутности, саблажњивих порока или огрешења о закон. Турска је све ређе добијала султане из лозе Османовића који су били достојни својих предака. Уза све то, била је немогућа и најсмелија претпоставка да би царство могло остати без своје династије која је Пророков наместник на земљи, поглавар свих муслимана, извориште свеукупне власти и, пре свега, оснивач и утемељитељ државе. Робови, и то први, оне идеје на којој је почивало царство, Османовићи су, да се не би затрли, временом постали робови и по крви. Како би се спречило свако штетно уплитање у дворске и друге односе, они се нису могли женити принцезама, ни страним

[2] Х. Иналџик, *нав. дело*, 110–111; вид. и (у целини): Ј. Н. Томић, *Данак у крви*, Београд 1898; Р. Самарџић, *Мехмед Соколовић*, Београд 1982², 7–44; А. Матковски, *Данокот-крвнината во Македонија и на Балканскиот полуостров за време на турското владеење*, МАНУ, Скопје 1973; I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, I–II, Ankara 1943–1944; J. A. B. Palmer, *The Origins of the Janissaries*, Bulletin of the John Rylands Library, XXXV, 1953, 448–481; B. D. Papoulia, *Ursprung und Wesen der 'Knabenlese' im osmanischen Reich*, München 1963.

[3] Х. Иналџик, *нав. дело*, 120; A. H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge 1913, 69, 71.

[4] Х. Иналџик, *нав. дело*, 110.

ни турским, него су затварани у хареме и ту, окружени робињама, добијали многу децу, а такав живот почели би водити и њихови синови чим би стасали. Пород Османовића био је увек толики да никад није недостајало принчева међу којима ће најстарији или најспособнији наследити престо. А кад се стекло искуство да принчеви, у међусобној борби за царски наслов, увале понекад државу у истински грађански рат, током XVI века уведен је срамни обичај да се, приликом изласка новог султана на трон, за једну ноћ подаве његова браћа; дављене су чак и жене у благословеном стању, јер могу родити сина и, коју годину затим, кад га дограби каква побуњеничка странка, претендента на престо. Касније, у XVII веку, кад се више није могло ударати на образ грађана, који су плачући и ридајући испраћали табуте с телима подављених принчева, тај обичај је замењен стављањем султанове браће у кућни затвор, у коме би се потпуно онеспособили за живот (систем *кафеза*). Из нараштаја у нараштај пород робиња, принчеви су годинама вежбали тело, савлађивали ратничке вештине и, силно се напрежући, учили верски наук, законе, језике, песништво, историју, све оно што треба да зна један добро образован муслиман, поготову ако је господар света. Пошто би га родила мајка, у Турској су јамачно хтели да султана, кога су подизали, обликују према унапред утврђеном обрасцу и моделу. Што сваки роб такве врсте није био истоветан један другом зависило је од онога што сваки човек донесе собом кад се роди и од субјективних утицаја средине.

Почевши од султана, све је у Османском Царству, а поготову људске судбине, било жалостан привид, једино је идеја ислама била ненарушива збиља и једино су закони који су настајали сагласно тој идеји трајали понекад и насупрот захтевима живота. Било је у историји великих државних творевина које су трајале вековима управо због тога што им је темељ био у једној идеји, обично верској. И Турска је била једно од тих царстава. Она никад не пролазе, а да не оставе трага у менталном склопу својих баштиника и неписаним уредбама њиховог живота.

У Турској је законодавство било веома развијено.[5] Положај сваког поданика био је тачно одређен, тако да није било човека који није знао своја права и дужности. Промене у правном статусу становништва могле су уследити тек пошто би за то био донесен посебан закон. О томе се старао не само разгранат и добро увежбан бирократски апарат већ је то била брига свих органа власти, и министарског већа, и провинцијских намесника, и носилаца војне моћи царства, а нарочито судства. Сви су на свој начин радили на томе

[5] О шеријату, верском закону ислама, и кануну, државном закону, који је у складу са шеријатом доносио султан, вид. М. Беговић, *Шеријат и Канун у Турском Царству*, у зборнику »Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699«, САНУ, Београд 1989, 63–67. Ова студија је синтеза ранијих Беговићевих проучавања османског права. Вид. његове радове: *О изворима шеријатског права*, Архив ПДИ XXIII, 2, 1933, 6–27; *Ибн-Халдунови погледи на друштво и државу*, Правна мисао XI–XII, 6, 1940, 537–549 (вид. и Глас, Одељење друштвених наука 21, 1980, 9–30); *О адетима (правним обичајима)*, ИЧ V, 1954–1955, 189–192; *Извори турског права од XIV до XIX века*, ИЧ XVI–XVII, 1970 (1966–1967), 45–54; *Pravo u islamu*, POF XXIV, 1976 (1974), 141–152; *Настанак и развитак шеријатског права*, Balkanica XV, 1984, 83–105; *Шеријатско право о држави и државној управи*, ИЧ XXXII, 1986, 27–48. – P. Horster, *Zur Anwendung des islamischen Rechts im 16. Jhr. Die juristischen Darlegungen (ma'ruzāt) des Schejch ul-Islam Ebu Su'ūd (gest. 1574)*, Stuttgart 1935; G. Stadtmüller, *Osmanische Reichsgeschichte und balkanische Volksgeschichte*, Leipziger Vierteljahr für Südost-Europa 3, 1939, 1–24; J. Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1966; H. Inalcik, *Süleyman the Lawgiver and Ottoman Law*, Archivum Ottomanicum I, 1973.

да се законит ред свуда и у сваком случају дословце спроведе. Царство је, као појам, било изнад сваког појединца, а оно само није било друго него остварење највише поруке коју је од Бога добио Пророк Мухамед и завештао је људима.

Основни и непроменљиви закон Османског Царства био је *шеријат*, верски закон ислама. Неки истакнути правници су сматрали да држави други закон није ни потребан, јер се помоћу шеријата могу решити сва питања. Али, Турска је израстала у огромну државну творевину разноликог састава, многоврсних историјских традиција, сложених унутрашњих прилика и сијасет нерешених питања у односима са суседним земљама. Због тога су законе проглашавали и доносили указе, у зависности од потреба, сви османски султани. Њихови закони, звани *канун*, постајали су легални уколико шеријат није друкчије прописивао, а били су нужни за добро исламске заједнице. »Сваки султанов ферман садржавао је фразу да је усаглашен са шеријатом и раније установљеним кануном.« Сваки нови владар морао је да по свом устоличењу потврђује канун својих предака. »Постоје три категорије кануна. У прву групу спадају декрети са карактером закона које је издавао султан у специфичним случајевима. Разбацане збирке ових докумената садрже на хиљаде таквих законских указа који сачињавају претежни део османског кануна. Друго место заузимају декрети који се односе на неку посебну област или друштвени сталеж. У трећу групу се сврставају опште канун-наме које су примењиване у целом царству.«

Основни извор закона Османског Царства било је шеријатско право чији дух ниједна одлука није смела изневерити. Царство је, током свог настанка, преузимало обичаје (*адете*) и законе оних исламских земаља Блиског истока које су биле на путу продора и успона Турака. Византијско право утицало је на појаву многих османских уредби и установа, све до схватања Турске као универзалног царства. Освајајући земље различитог уређења, Османлије се нису трудиле да одмах пониште све законе, обичаје и институције на заузетој територији, него су задржавали многа локална законска решења. »[...] У првом раздобљу царства локалне уредбе заузимале су истакнуто место међу османским законима и оне су неосновно утицале на развој кануна.« Јер, и поред тога што су Османлије очито настојале да наслеђене уредбе и прописе временом замене својим правним режимом, многе преузете норме трајно су остале у саставу њиховог законодавства. Из средњовековног српског права освајач је прихватио неке законске идеје о локалној управи, неке дажбине, рударске статуте и, уз остало, установу влаха као повлашћених војника и сточара, колективно одговорних за преузету службу. »Мада је закон о дажбинама, намењен Угарској у другој половини XVI века, у суштини био османски, ипак су неки основни намети из доба угарских краљева сачувани у свом нетакнутом или, бар, прилагођеном облику.« За освајача је било најважније да што темељитије искористи освојену земљу и да се законске мере не противе основним нормама шеријата.[6]

[6] Х. Иналџик, *нав. дело*, 99 и д.; M. F. Köprülü, *Alcune osservazioni intorno all'influenza delle istituzioni bizantine sulle istituzioni ottomane*, Roma 1953; М. Беговић, *Трагови нашег средњовековног права у турским правним споменицима*, ИЧ III, 1951–1952, 67–83; исти, *Трагови нашег средњовековног кривичног права у турским законским споменицима*, ИЧ VI, 1956, 1–10; исти, *Les vestiges du Droit Musulman dans le Droit Yougoslave*, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo III, 1, 1956, 125–128; исти, *Наши правни називи у турским споменицима*, Глас, Одељење друштвених наука 10, 27–38; исти, *О надлежности рударских судова по Закону о рудницима деспота Стефана*

Теолошким и правним наукама бавила се *улема*, моћан слој учењака који су деловали независно и својим расправама и коментарима исламске традиције, али и својим наступима у јавном животу, вршили сталан притисак на султана и чланове везирског већа да царство у свакој појединости остане привржено слову шеријатског закона. Поглавар улеме био је *шејх-ул-ислам (велики муфтија)*, који је давао *фетву*, правно мишљење, да ли су одлуке царског дивана одрживе, тј. да ли су усаглашене са словом шеријатског закона. Неки од султана постали су гласовити законодавци великим делом захваљујући чињеници што су имали помоћ образованог, мудрог и државним потребама прилагодљивог шејх-ул-ислама. Велики муфтија је имао надзор над средњим и високим школама, *медресама*, у којима је радила и где се образовала улема, а у његовој надлежности било је и то да надгледа рад правосуђа, у коме је теолошка и правна ученост улеме долазила до најочигледнијег изражаја. Тиме је судство, које је требало да штити неповредивост исламског закона, одвојено од управе и војске. Оно је делило правду и поврх тога је контролисало да ли државни органи обављају своју дужност сагласно закону. На челу свуда присутног и нимало малобројног судског апарата била су двојица *кадиаскара (казаскара)*, један за европски, а други за азијски део царства. Сваки судија *(кадија)* имао је подручје свога деловања, звано *кадилук* или *каза*, чије се међе нису подударале са административно-територијалним окрузима Турске. Величина једног кадилука зависила је од тога да ли је број муслимана, у том крају, био мањи или већи. »Ако се у једној области број муслиманског становништва повећавао – исламизацијом или колонизацијом – онда је, упоредо с тим процесом, растао и број кадилука« (вероватно и услед тога што су хришћани, окупљени у своје самоуправне заједнице, сем у случајевима кривичних преступа могли избегавати турске судове). »Сам кадија је живео у граду, а своје представнике *(наибе)* слао је у поједина места округа и отварао судове. Он је, пре свега, у својству судије примењивао шеријат и канун, али је, у исти мах, био дужан да врши надзор над спровођењем султанових административних и финансијских наредби.« Док други државни органи нису имали никакву судску власт, која је искључиво била у његовој надлежности, »кадија је имао широка овлашћења и дужности на подручју војне и цивилне администрације и контролу законитости аката свих локалних власти«. Он се старао о вакуфима и проверавао пословање и рачуне њихових управитеља. У његовој надлежности била је и јавна безбедност: осигуравао је саобраћај на друмовима, упућујући одреде пандура на разбојнике, руководио извршењем казни које је сам изрицао, ишао у инспекцију по свом округу. Кадије су биле стуб османске управе. Кад би достигле највиши ранг, добијале су почасни назив *муле*. »Ову титулу имале су само кадије престонице и главних градова најзначајнијих провинција царства. У европским провинцијама тај ранг су имале кадије Једрена, Софије, Београда и Сарајева.« Сваки већи град

Лазаревића у турским рударским законима XV и XVI века, САНУ, Споменица 30, 5–17; исти, *О рударским дажбинама у Србији у XV и XVI веку*, Анали ПФБ XVI, 1, 1968, 3–10; исти, *Наши називи у турским рударским законима из XV и XVI века*, Анали ПФБ XIX, 1–2, 1971, 19–25; исти, *Рударска баштина у Србији у XV и XVI веку*, Глас, Одељење друштвених наука 15, 1–66 (вид. и В. Скарић, *Старо рударско право и техника у Србији и у Босни*, СКА, 1939); исти, *Sur l'application du droit coutumier pendant le régime turc dans nos pays*, Balkanica V, 1974, 361–367; исти, *Да ли је римско право утицало на шеријатско право?*, Balkanica VIII, 1977, 593–600; вид. и L. Milliot, *Introduction à l'étude du Droit Musulman*, Paris 1954 (вид. Анали ПФБ IV, 3, 1956, 341–342).

у Турској имао је свога *муфтију*, исламског правника, најугледнијег члана тамошње улеме, који је био овлашћен да издаје правна мишљења о разним питањима. Суд највишег призива био је, ипак, Царски диван, коме је свако лице, без обзира на друштвени положај, могло непосредно упутити молбу, »а кад су биле у питању важне ствари, раја је слала делегацију у престоницу [. . .]. У удаљеним крајевима земље, тужиоци су одлазили на суд локалном кадији, који је њихове приговоре уносио у свој регистар и потом султану упућивао званично писмо у виду жалбе, или је у Цариград слао због представника, ако је случај био веома хитан. Најважнијим дужностима Царског већа сматрани су истрага поводом неке жалбе и исправљање учињене кривде. Тужбе су обично подношене због тешких намета, злоупотреба при прикупљању пореза или угњетавања становништва која су вршиле локалне власти. Стога је народ, без обзира на то да ли су били у питању анадолски Турци или балкански хришћани, у султану природно видео највишег представника правде и симбол милосрђа [. . .]«. Судство у Турској било је независно и претпостављено другим областима државног система како би се исламски закон и канун заштитили од штетног деловања разних чинилаца јавног живота и тиме царство сачувало као отелотворење једне идеје. Улога султана и његовог диванског већа као суда највишег призива одговарала је њиховој дужности суверених заступника једне идеје.[7]

Установа дивана потиче с Блиског истока, из времена персијских Сасанида (226–651). Пре појаве Османлија, код анадолских Селџука, диван је добио састав, изглед и улогу који се безмало могу сматрати коначним. У Османском Царству диванско веће држали су султани, велики везири и провинцијски намесници, до санџакбега. Царско диванско веће (или Висока порта), чијим је радом до друге половине XV века управљао сам владар, а касније велики везир (док је султан, сакривен иза једног прозора с решетками, само надгледао тај рад), било је оно место где је изрицана највиша правда и где су доношене најважније одлуке из области спољне политике, унутрашње управе, војске и финансија. На дивану су примана страна посланства и прихватан је трибут који су султану упућивали његови вазали. У веће су, поред великог везира, улазили *кубе-везири*, чији се број временом увећавао (три до осам), али им се улога сводила на декорисање сцене и чекање вишег звања (или султанове немилости); затим румелијски беглербег, који најчешће није столовао у Софији него се бавио при Порти; двојица казаскера, који су представљали правосуђе; *велики дефтердар*, који се старао за финансије и за ризницу, уз помоћ *познамеџије*, који је пребројавао и мерио дукате, и узимао поклоне које су приносили султану; и *нишанџија*, који је руководио царском канцеларијом, састављао предлошке закона, фермана и других султанових аката, давао их на проверу великом везиру и цару, а затим на документе стављао *тугру*, султанов званични монограм, да би им дао правоснажност; од половине XVI века, кад је флота постала значајан чинилац, заседањима

[7] E. Tyan, *Histoire de l'organisation judiciare en pays d'islam*, I, Paris 1938 (вид. Архив ПДИ XXIX, 1939, 468–469); вид. H. Šabanović, *Terminološki komentari* у књизи Evlija Čelebi, *Putopis*, Sarajevo 1967, 579–652, под: *muftija, fetva, kadiasker, kadija, kadiluk, naib, mula* и др. (исто и у разним верзијама *Енциклопедије ислама*); J. v. Hammer, *нав. дело*, на више места; Б. М. Недељковић, *Сарајевски сиџил из године 1555–1558: о једном важном извору за правну историју Срба*, Архив ПДИ, 1954; M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije 1632–1634*, Mostar 1987; M. Handžić, *Pogled na sudstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vlasti*, Sarajevo 1940.

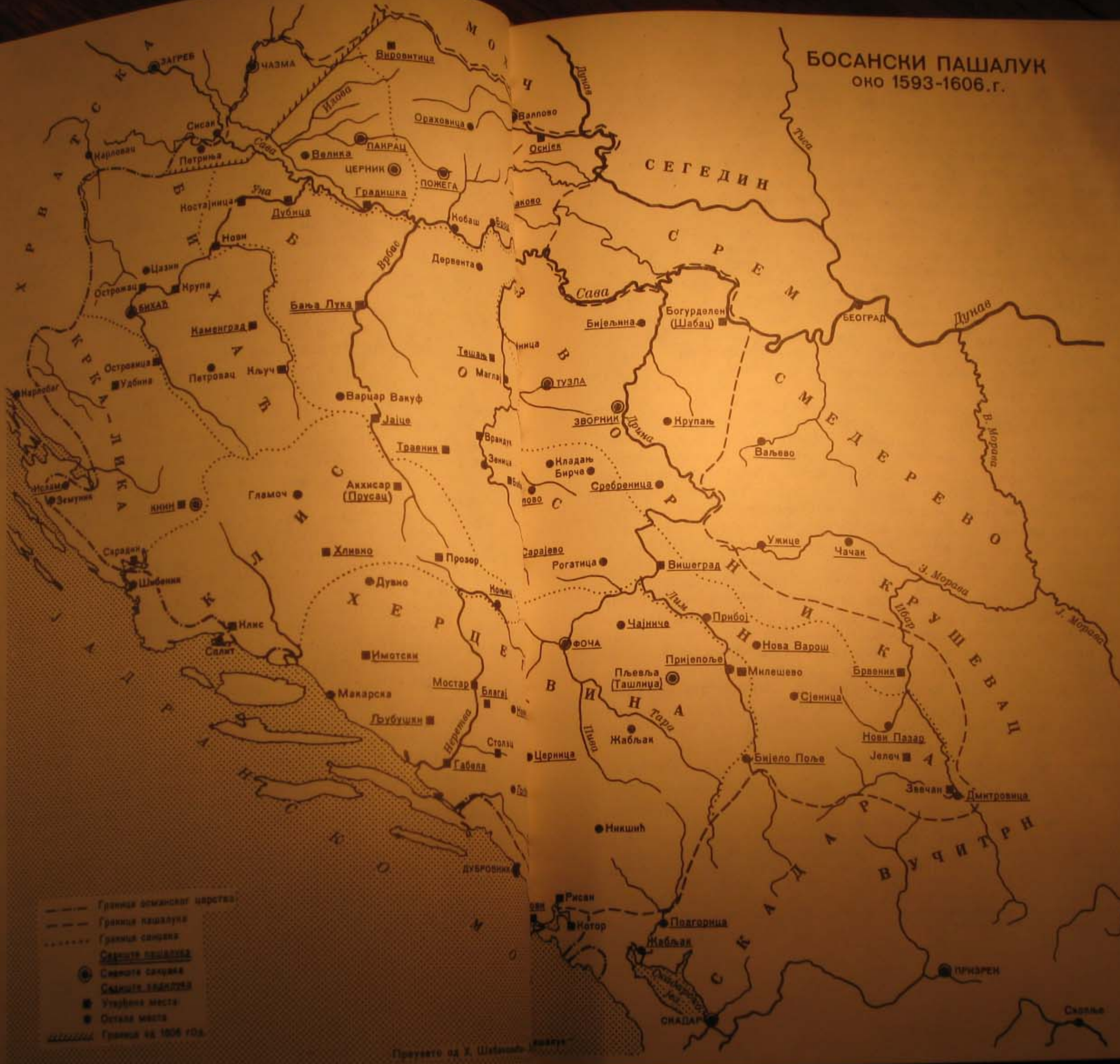

БОСАНСКИ ПАШАЛУК
око 1593-1606. г.

Царског већа присуствовао је и *капудан-паша (капудан-и-дерја)*, велики адмирал. Остали највиши званичници из редова улеме, управе, финансија и војске само у ванредним случајевима припуштани су на диван. У подножју Великог господара доношене су важне одлуке које су се односиле на разне области јавног живота, одузимана су звања и вршена постављења, изрицане су пресуде, а често су управо ту смицани они, почевши од ратних заробљеника до везира, на које би се сручила царска немилост. Кад би највиши интереси државе то захтевали, на пример кад би се Турска нашла пред уласком у рат, султан је сазивао тајна саветовања на која би позвао најстарије везире, војне старешине и, редовно, шејх-ул-ислама. Ипак, највећи султанов роб и главни намесник његове власти био је велики везир. »Султан је свом великом везиру давао овлашћења да иступа као његов апсолутни заменик, вршећи у његово име политичку и извршну власт.« Х. Иналџик је навео оно место из Канун-наме Мехмеда II Освајача где је описан положај великог везира: »Ваља знати да је велики везир, пре свега, глава везира и војних старешина. Он је већи од свих осталих људи; он је у свим стварима султанов апсолутни заменик. Дефтердар је царев представник у благајни, али под надзором великог везира. На свим заседањима и у свим церемонијама, велики везир заузима место пре свих осталих.« Владар је великом везиру поверавао свој царски печат, као симбол његове функције апсолутног заменика, а одузимање тог печата било је знак да га смењује са положаја. Овлашћења великог везира достизала су врхунац кад би постао *сераскер (сердар)*, врховни командант у рату, јер је тада имао право да доноси одлуке не саветујући се са султаном и да по свом нахођењу врши наименовања и уклањања са положаја. Велики везир је у свом сарају одржавао посебна већа. У појединим одсецима турске историје, поготову оним потоњим, султани су занемарили установу Царског дивана, па је решавање најважнијих питања пренесено у надлежност великог везира и његовог већа. Понекад су султани својим миљеницима везирима давали толику слободу деловања да би се они, безмерно сујетни, неопрезно понели као да им је власт неограничена. Тада су везири неочекивано предавани џелату. Али, и неколико султана је одлуком тајног савета везира, улеме и војних првака изгубило престо или, чак, главу. Пресудне одлуке, уместо на Царском дивану, све чешће су доношене у сарају, где су задобијали утицај султанов тајни саветник, старатељ за његову душу и творац његових расположења и одлука, смутљиви *шејх*, који му је могао прорећи будућност и прибавити и божју помоћ, »управо онако како су некада шамани служили турске паганске владаре у Централној Азији«, затим *косем-султанија*, царева мајка, и *кизлар-ага*, црни евнух, управитељ харема. Многе одлуке, судбоносне за Турску и њене народе, биле су плод харемских сплетки.[8]

»Од првих дана постојања османске државе, султани су редовно именовали и поверавали управу над извесном облашћу двојици представника власти

[8] Вид. нап. 1, у којој је наведена литература о деловању Царског дивана у низу радова о османском двору. Важан извор за проучавање рада Високе порте без сумње су и збирке извештаја европских амбасадора и других емисара својим владама из Цариграда (поред осталог, вид. E. Alberi, нав. дело; A. von Gevay, *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im XVI und XVII Jahrh.*, I–III, Wien 1838–1842; E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, I–IV, Paris, 1848–1860. – Уп. H. Šabanović, *Bosanski divan. Organizacija i uređenje centralne zemaljske uprave u Bosni pod turskom vlašću do kraja XVIII stoljeća*, POF XVII–XIX, 1972, 9–43.

– бегу, који је припадао војничкој класи и заступао султанову извршну власт, и кадији, који је потицао из редова улеме и у име султана представљао правосуђе. Бег није могао извршити ниједну казну а да претходно од кадије не добије одлуку, а кадија није могао сам спровести у дело ниједно своје судско решење. При доношењу одлука и примењивању шеријата и кануна, кадија је деловао независно од бега. Он је примао наређења непосредно од султана, коме се он, исто тако, могао непосредно обраћати молбама. Османлије су сматрале да је оваква подела власти у провинцијској управи битна за успешан рад администрације. »Недавно задобијене земље, у Европи и Азији, Турци су најпре организовали у виду управно-војних јединица зв. *санџак (лива)* са *санџакбегом*, као султановим намесником, на челу. Између ових области, које су се налазиле под непосредном влашћу Османовића, и територија отворених за свети рат образована су погранична крајишта или *беглуци*, који су имали већу унутрашњу аутономију, али су султану плаћали годишњи данак и слали му помоћне трупе за потребе рата. Крајишки бегови, који су припадали најугледнијим породицама ратничког племства и имали су право наслеђа, истурани су у пограничне крајеве како би, вечито под оружјем, распростирали власт Османовића. Израстањем Турске у велико царство, које се протезало на три континента, санџак је постао основна административно-територијална јединица већег обима и значаја којом је управљао санџакбег или *мир-и лива*. Неколико санџака сачињавало је један *беглербеглук*, *ејалет* или *пашалук*. У европском делу Турске најпре је образован ејалет Румелијски (око 1362), затим Будимски (1541), Темишварски (1552), Босански (1580), Јегарски (1596) и, најзад, ејалет Канижа (1600). Егејски архипелаг организован је као посебан беглербеглук 1533. са средиштем у Галипољу. Југословенска државна територија подељена је, тако, на шест ејалета састављених од двадесет пет санџака. Такво стање потрајало је, углавном, до Карловачког мира 1699, »кад је нестало свих турских ејалета и санџака на територији Хрватске, Славоније, Лике и Угарске, осим Темишварског ејалета«.

Једини на европском тлу дуго је у почетку био Румелијски ејалет. Седиште румелијског беглербега најпре је било у Једрену, а затим је, крајем XIV или почетком XV века, пренесено у Софију. Око 1540. Румелијски ејалет се делио на преко тридесет санџака. Кад је 1541. основан Будимски ејалет, овој области је придружено неколико санџака Румелијског ејалета, »и то Вучитрн, Крушевац, Смедерево, Зворник, Срем, Пожега и др.« Санџак Крушевац је 1558. издвојен из Будимског ејалета и припојен Темишварском ејалету, а Вучитрн је 1565. вероватно враћен у састав Румелијског ејалета. Оснивањем Босанског ејалета 1580. из склопа Румелије издвојено је још неколико санџака и придодато новој области (санџаци Босна, Херцеговина, Вучитрн, Призрен, Клис, Крка и Чазма). На југословенској територији, у оквиру Румелијског ејалета били су следећи санџаци: Скопље (прва организована турска провинција на југословенској територији, основана 1392); Софија (санџак основан 1393); Битољ (основан вероватно крајем XIV века, са средиштем касније пренешеним у Охрид, који се половином XVII века помиње и као посебан санџак); Ћустендил (крај XIV века); Видин (крај XIV века); Вучитрн (1455, с прекидима, у XVII веку поново у саставу Румелијског ејалета); Призрен (1455); Крушевац (тур. Алаџа Хисар, с прекидима у XVI веку);

Смедерево (1459–1541, после 1521. са седиштем санџакбега у Београду); Босна (1463–1580, са седиштем санџакбега у Сарајеву); Херцеговина (претходно турско крајиште, санџак вероватно после 1470, од 1580. у саставу Босанског ејалета); Зворник (основан вероватно 1463. или 1464, први сигуран помен 1483, од 1580. у саставу Босанског ејалета); Дукађин (основан између 1456. и 1476, укинут 1783); Скадар (1479); Црна Гора (најпре у саставу Скадарског санџака, 1514–1528. посебан санџак на челу са Скендер-бегом Црнојевићем, од 1528. до друге половине XVI века поново у склопу Скадарског санџака, 1570. кадилук у санџаку Дукађин, ускоро затим враћена у састав Скадарског санџака, у коме је остала до Морејског рата 1684); Осијек (основан после 1529, укинут 1538); Срем (основан после 1526, са средиштем у Митровици и Илоку, 1541–1699. у саставу Будимског ејалета); Пожега (основан 1536, од 1541. у саставу Будимског ејалета, затим, 1580, Босанског ејалета и, најзад, 1600, ејалета Каниже); Клис (основан 1537, са средиштем у Клису и Ливну, од 1580. у склопу Босанског ејалета).

Кад су Турци 1541, после неколико ратних похода, коначно запоселi средњу Угарску, основан је, с Будимом као средиштем, још један ејалет у европском делу њиховог царства. Будимски ејалет састављен је од неколико санџака одузетих Румелијском ејалету (санџаци Вучитрн, Крушевац, Смедерево, Зворник, Срем, Пожега) и нових санџака: Мохач (Барања, 1541), Сегедин (Бачка, 1552) и Бечкерек (1552, прикључен Темишварском ејалету). Из састава овог ејалета касније су издвојени поједини санџаци приликом образовања нових пашалука. Зворник и Пожега припојени су 1580. Босанском пашалуку. »Почетком XVII века, после освајања Јегра (1596) и Каниже (1600), ови градови су претворени у средишта нових ејалета, па су тада санџаци Будимског ејалета у поречју Тисе припојени Јегарском ејалету, а санџаци Будимског ејалета у Подравини припојени ејалету Канижа.« Том приликом је Сегедински санџак ушао у састав Јегарског ејалета, а Пожега је припала ејалету Канижа. Будимски ејалет сведен је на уже Подунавље од Смедерева до Острогона, и у његов састав улазили су санџаци: »будимски, копањски, стонобеоградски и мохачки«. Карловачким миром 1699. од Будимског ејалета остао је у турској власти само смедеревски санџак и источни Срем. Та територија је припојена Румелијском ејалету.

Темишварски ејалет установљен је после пада Баната под турску власт 1552. године. »Под власт темишварског беглербега спадали су санџаци: темишварски, чанадски, бечкеречки, новомолдавски, липовски, ђулски и јенопољски.« Према неким подацима, у другој половини XVI века у саставу овог ејалета налазио се и санџак Крушевац. До шездесетих година XVII века седиште темишварског беглербега пренесено је у Јенопољ, и ту је остало до 1688, кад су трупе Леополда I заузеле тај град. Беглербег је поново прешао у Темишвар (до 1716).

Босански ејалет, који је основан 1580. године, имао је дугу предисторију. Утврдивши се 1448. у средишњој Босни, у жупи Врхбосни и у њеном граду Ходидједу, Турци су »свакако пре 1453.« у запоседнутом делу Босне основали војно-управну јединицу која се у домаћим изворима назива »Босанско крајиште«, док се у турском попису из 1455. именује као »Вилајет Ходидјед«. »Босанским крајиштем управљале су војводе скопског краји-

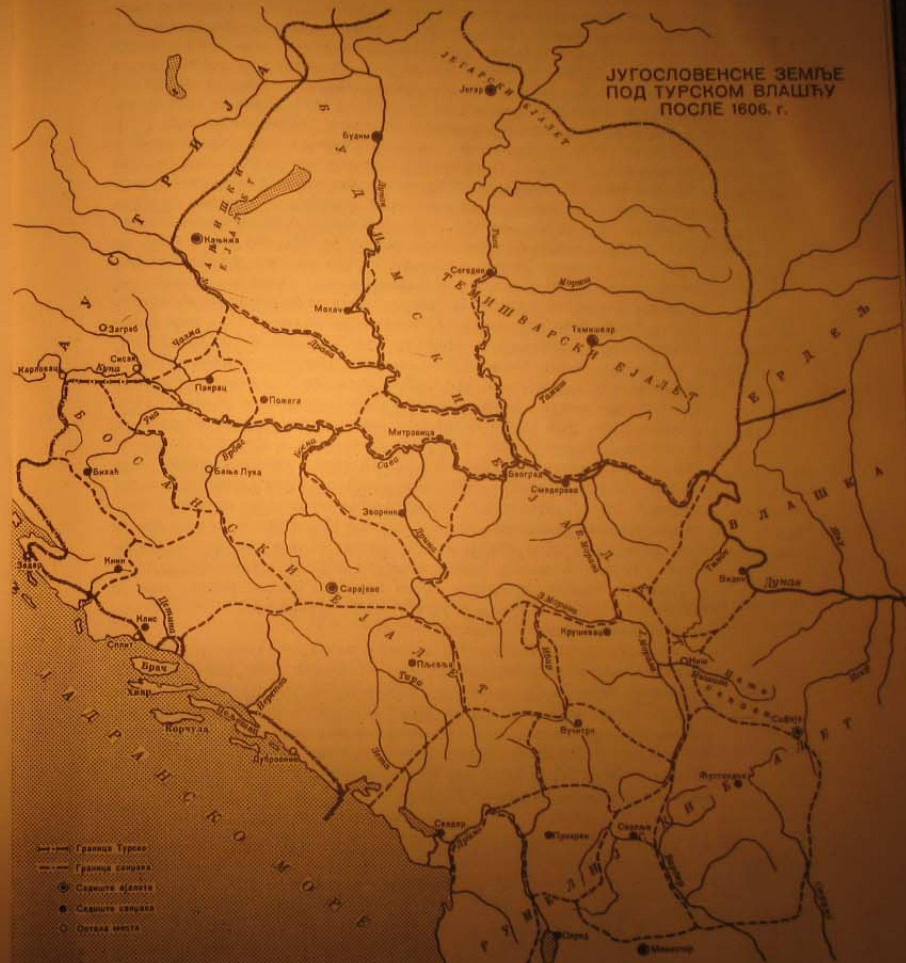

шника Иса-бега Исхаковића са ширим овлашћењима војничке природе.« Задатак овог крајишта на првом месту био је у томе да припрема даља освајања у правцу северозапада. Босански санџак је образован исте године, 1463, кад су Турци запоселили Босанско Краљевство. Први босански санџакбег био је Мехмед-бег Минетовић, »господар Српској земљи«, са седиштем у Сарајеву. »Земље и градове које су одузимали од херцега Стјепана и његових синова [...] до почетка 1470. Турци су претворили у један вилајет који су припојили суседном босанском санџаку [...]. Почетком 1470. основан је од освојене територије у Херцеговини посебан херцеговачки санџак.« Први турски господар био је Хамза-бег са седиштем у Фочи. Падом Новог 1481. читава Херцеговина је постала турска провинција. Босански и Херцеговачки санџак од почетка су били у саставу Румелијског ејалета. Зворнички санџак, који је основан између 1478. и 1483. године, био је у том пашалуку до 1541. кад је присаједињен Будимском ејалету. Турци су наставили своја освајања и успостављање нових санџака: 1537. основан је Клишки санџак (тиме је »учињен крај угарској владавини јужно од Велебита«), чији су бегови најчешће столовали у Ливну; 1538. образован је Пожешки санџак, који је 1541. издвојен из Румелијског и припојен Будимском ејалету; 1557, западно од Пожешког, утемељен је санџак у Чазми, чије је средиште касније пренесено у Пакрац (до 1584) и, најзад, у Церник (до 1607); Крчки или Лички санџак, у који су ушли турски поседи у Лици, Крбави и Далмацији, настао је »после 1578, а свакако пре лета 1580«. Босански ејалет основан је 1580. издвајањем Босанског, Херцеговачког, Клишког, Пакрачког и Крчког санџака из Румелијског ејалета, као и Зворничког и Пожешког санџака из Будимског ејалета. Пожешки санџак је 1600. ушао у састав ејалета Каниже. Босански санџак је од свог постанка до оснивања пашалука имао матичну улогу према суседним санџацима. Први беглербег Босанског пашалука био је Ферхад-бег Соколовић, дотадашњи Босански санџак, са седиштем у Бањој Луци. Столица босанског паше пренесена је 1639. у Сарајево, а 1697. у Травник. Касније је ејалету Босни придодат санџак Бихаћ, који је установљен између 1592, кад је тај град пао у турске руке, и 1620, кад се санџак први пут извесно помиње.

Јегарски ејалет, основан 1596, настао је на тај начин што су, у поречју Тисе, санџаци Солнок, Сегедин, Хатван и Филек издвојени из састава Будимског пашалука и припојени новооснованом ејалету, са средиштем у граду Јегру, који је са својим подручјем сачињавао засебан, шести, санџак те управне области. На сличан начин настао је 1600. ејалет Канижа. У ту област су, поред тек задобијених области, ушли и неки санџаци који су дотле били под Будимом, поред осталих Сигет, Печуј, Шиклош, Валпово, Пожега и Балатон.[9]

[9] Х. Иналџик, нав. дело, 145, 327 (библиографија радова о турским беглуцима у Анадолији); Х. Шабановић, *Управна подјела југословенских земаља под турском владавином до Карловачког мира 1699. године*, Годишњак ИДБХ XXIII, 1911 (passim, основни извор); исти, *Početak turske vladavine u Bosni*, Godišnjak IDBH VII, 1955, 37–51; исти, *Bosansko krajište*, Godišnjak IDBH IX, 1958, 177–220; исти, *Bosanski divan* (вид. нап. 8); исти, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Monumenta turcica II, Sarajevo 1964; исти, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, NDBH Djela XIV, 1959, passim; исти, *Vojno uređenje Bosne od 1463 do kraja XVI stoljeća*, Godišnjak BH XI, 1960, 173–224; исти, *Да ли је постојао Београдски пашалук?*,

Под непосредном османском влашћу налазиле су се оне области којима су, као султанови намесници, управљали беглербегови и, као намесници нижег ранга, санџакбегови, а основа система била је у мирији, државном власништву земље, и у режиму тимара. Европски део царства безмало у целини био је уређен у складу с тим установама. У азијским и афричким провинцијама османска администрација није ухватила тако чврсте корене. »Тимарски систем није постојао у провинцијама Египта, Багдада, Абисиније, Басре и Лахсе, које су захваљујући тој чињеници сачувале извесну аутономију. Султан је у свакој од ових провинција стационирао јаничарске гарнизоне именујући по једног намесника, дефтердара и кадију. Провинцијски доходак није дељен спахијама у виду прихода са тимара, већ је намесник, пошто би подмирио све војне и административне трошкове у провинцији, био дужан да сваке године у престоницу шаље утврђену своту која се звала *саљана*. Ове области су због тога постале познате под називом саљанске провинције.« У неким деловима источне Анадолије којима су управљали племенски поглавари образовани су самостални санџаци *(хукумет)*. Целокупан приход припадао је наследном племенском бегу, »али је он, на основу султановог наређења, био обавезан да даје утврђен број ратника за војску. У значајнијим градовима те области, султан је именовао кадију и стационирао јаничарски гаризон«. Турска се смишљено окружавала системом вазалних држава које су имале своју унутрашњу управу, али су султану плаћале годишњи харач и, бар неке од њих, давале војску кад би царство заратило (Молдавија, Влашка, Ердељ, Дубровник, Ђурђијанска, Черкеска, Кримски Ханат, »шерифат Меке и Гилан«, Козаци). »Тунис и Алжир сачували су свој првобитни статус пограничних провинција.« У XVI веку, Порта је сматрала да има право на известан суверенитет над Венецијом, Пољском и Хабсбуршком Монархијом, јер су јој оне плаћале данак. (У ствари, Турска је постала важан чинилац у систему држава Европе и Блиског истока. Она је утицала да се постигне такав распоред снага да њен престиж буде осигуран на простору између прибалтичких земаља и Индијског океана.)[10]

Провинцијска управа у Турској значила је протезање робовског система до свих оних који су, ма колико удаљени, морали деловати тако да се у целини

ИГ, 1954, 1–2, 193–207; исти, *Организација турске управе у Србији у XV и XVI вијеку*, ИГ, 1955, 3–4, 59–78; исти, *Popis kadiluka u evropskoj Turskoj*, GZM, 1942, 307–366; Б. Храбак, *Феудална лена у крајишту Иса-бега Исхаковића*, ИГ, 1965, 2–3, 3–49; вид. и В. Скарић, *Подаци за историју Херцеговине од 1566 до средине 17. вијека*, ГЗМ XLIII, 2, 1931, 55–73; О. Зиројевић, *Управна подела данашње Војводине и Славоније у време Турака*, МС, Зборник за историју, 1970, 11–26; Т. Поповић, *Управна организација Херцеговачког санџака у XVI веку*, ПОФ XII–XIII, 1965, 75–120; исти, *Списак херцеговачких намесника у XVI веку*, ПОФ XVI–XVII, 1970, 93–99; исти, *Кад је средиште Херцеговачког санџака премештено из Фоче у Плевља*, ПОФ X–XI, 1960–1961, 267–271; Р. Тричковић, *Списак мухафиза Београда*, ГГБ XVIII, 1971, 297–328; Д. Шопова, *Кога Скопје било центар на санџак*, Гласник ИНИ, 1957, 1, 1, 89–97; А. Стојановски, *Административно-територијална подела на Македонија под османската власт до крајот на XVII век*, Гласник, 1973, ИНИ 2, 29–145; исти, *Да ли постоел Битолскиот санџак во првите векови од турската власт во Македоније*, Гласник ИНИ, 1965, 2, 119–122. – Вид. и A. Sućeska, *Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, NDBH Djela XXII, 14, 1965; С. Новаковић, *Хаџи Калфа или Ћатиб Челебија о Балканском полуострву*, Споменик XVIII, 1892.

[10] Х. Иналџик, *нав. дело*, 147 и д.; E. Fueter, *Geschichte des europäischen Staatensystems von 1494 bis 1559*, München–Berlin 1919 (Osnabrück 1972²), итал. превод: Firenze 1932 (одељци о Турској и Медитерану); исти, *Die Türkei zur Zeit ihrer höchsten Machtentfaltung*, Wissen und Leben 13, 1913–1914, 661–671, 724–733; *Историја народа Југославије*, II, Београд 1960, 9–47 (Б. Ђурђев).

и до сваке појединости оствари суштински смисао царства који је у оваплоћењу једне идеје. Беглербегови су већим делом потицали из круга оних пажева и дворана који су, доведени данком у крви, стасавали у сарајима султана и других велможа царства. Доспети до положаја царског намесника у некој од провинција Турске значило је превалити највећи део пута до звања везира Порте. Намесник једног беглербеглука обично је носио високи назив *паше* од три туга (коњска репа). Он је био врховни војни заповедник у свом пашалуку и предводио је војску те области кад би се кренуло у рат. Али, заједно с тим, он је био и цивилни гувернер, па је сва управа била, у ствари, њему подређена. Једино је судство излазило из његове надлежности. Паша је имао свој сарај, уређен по угледу на султанов, и своју личну војску телохранитеља *(халк)*. У ранијем раздобљу турске историје, паше су излазиле окружене четом *делија* (српски: *заточника*), јунака необична изгледа. Део своје свите паша је доводио собом, као своје људе, а важније званичнике провинцијске управе, као и њега, постављала је Порта. И он је држао свој диван, на коме су се окупљали, поред високих представника провинцијске управе, најугледнији земаљски прваци и грађани. Порта, међутим, није дозвољавала да беглербегови пусте дубљи корен у провинцији која им је дата на управу. Они су у њој остајали годину, две или три, сасвим изузетно дуже, и често су премештани с краја на крај царства. Како сви пашалуци нису имали једнаку вредност и углед, нити су давали исте приходе, по овом премештању паша дало се наслутити да ли иду путем успона или ће их можда погодити султанова немилост. Порта је постављала и санџакбегове, војне и управне намеснике једног санџака *(ливе)*, чији је непосредни старешина био беглербег. Санџакбег се још називао *мир-и лива* или *мутесариф*. Он је заповедао свим војним снагама у санџаку и стајао на челу управе. И он је имао своје службенике, уређен сарај и наоружану пратњу. Држао је диван слично беглербегу. И њега је, као и намеснике у пашалуцима, и то независно од њих, постављала Порта на ограничено време. Санџакбег је могао носити назив бега или паше с једним или два туга. Подручје надлежности једног намесника овога ранга, санџак, имало је, на правом месту, карактер војне области настањене спахијама. Њихов непосредни старешина био је *алајбег*, који их је сазивао на војни поход и приводио санџакбегу, а овај се са целокупном војском свог санџака стављао под команду свога беглербега. Од алајбега су често потицали предлози за унапређење спахије. Санџак или лива најчешће се делио на *нахије*. »Као термин у турској администрацији реч нахија значи најнижу редовну управну јединицу која има своју сталну и тачно одређену територију и обично стоји под непосредном управом неког органа са одређеним прерогативама [...]. У том смислу арапски термин нахија у турском одговара нашем средњовековном називу жупа, иако су основна значења једног и другог назива сасвим различита. Свака средњовековна жупа у нашим земљама названа је у турско доба нахијом, и обично је задржала исто име. Уколико се нахије не називају именима старих жупа, оне се називају по имену главне утврде у том пределу, ако је она постојала, а поготову ако није напуштена и разорена, или по имену главног насеља у том крају [...].« Било је, међутим, мањих жупа, односно нахија, које су биле једино географске целине и које су се уклапале у веће жупе и нахије као административне области. Подела на кадилуке као подручја надлежности једног кадије није се подударала с поделом на нахије.

Сваки кадилук је обухватао већи или мањи број нахија у зависности од броја муслиманског живља.[11]

Управна подела Османског Царства остварена је с два главна циља: 1. да се земља што темељитије подреди средишњим властима, и то на тај начин што ће се свака област и сваки друштвени ред уклопити у целину оним што од себе највише и најцелисходније може дати; и 2. да се читав систем, овако подешен, у одређеном тренутку може ставити у службу покретања огромног војног потенцијала. Судство је било издвојено да би могло вршити надзор како се у дело спроводе исламски и царски закон.

Бар кад су европске провинције Турске у питању, изузетно важну основу овог режима сачињавао је *тимарски систем*. Тај систем имао је, пак, основу у *мирији*, државном поседу земље.[12]

Турци су веома рано изишли на зао глас да су велики поклоници новца, и да је због тога поткупљивост код њих била уобичајена. Царство је имало своје ковнице, а страни дукати имали су утврђену, непрекидно високу вредност. Звекет се чуо на свим странама: од трговачких пазара и занатлијских ћепенака до Царског дивана где су поклисари вазалних држава подносили харач султану. Турска привреда само је мањим делом била остварена на натуралним давањима и размени. И поред тога, османски режим, иако по свом обиму горостасан, функционисао је на друкчијим основама.

Располажући земљом и њеним приносима, турска држава је своју управу и војне снаге са успехом образовала без улагања већих новчаних средстава. То се постизало стварањем и одржавањем поседа, условно узетих као врста

[11] Вид. нап. 9.

[12] О тимарском систему, аграрним односима и главним обележјима фискалног режима у југословенским земљама под турском влашћу вид.: *Историја народа Југославије*, II, на више места; С. Новаковић, *Пронијари и баштиници (спахије и читлук-сахибије)*, Глас I, 1887; исти, *Турско царство пред српски устанак*, Београд 1906, на више места; Ć. Truhelka, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, GZM XVII, 1917; М. Нинчић, *Историја аграрно-правних односа српских тежака*, I, *Раније доба*, Београд 1920; Б. М. Недељковић, *Историја баштинске својине у новој Србији од краја XVIII века до 1931*, Београд 1936 (опширно и о тимарском систему); Б. Ђурђев, *Прилог питању развитка и карактера турско-османског феудализма – тимарско-епархијског уређења*, Годишњак ИДБХ I, 1949, 101–167; исти, *Један нов податак о везаности раје за земљу у смедеревском санџаку у XVI веку*, ИГ, 1949, 2, 73–79; Б. А. Цветкова, *Принос към изучаването на турски феудализъм в българските земи през XV–XVI в.*, Известия на Института за българска история V, 1954, VI, 1956; N. Filipović, *Pogled na osmanski feudalizam (sa naročitim obzirom na agrarne odnose)*, Godišnjak IDBH IV, 1952, 1–146; исти, *Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini*, POF V, 1954–1955, 251–274; исти, *Osvrt na neka pitanja iz ranije istorije osmanskog timara*, Zbornik FF Sarajevo I, 1963, 61–118; A. Sućeska, *Evolucija u nasljeđivanju odžakluk timara u Bosanskom pašaluku*, Godišnjak IDBH XIX, 1973, 31–43; исти, *Сличности и разлике између оџаклук тимара и оџаклук капетана и осталих граничара у Босанском пашалуку*, Годишњак ПФ Београд, IX, 1972, 357–364; H. Hadžibegić, *Džizija ili harač*, POF III–IV, 1932–1953; исти, *Rasprava Ali Čausa iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću*, GZM II, 1947, 139–206; исти, *Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša*, ПОФ VIII–IX, 1958–1959 (1960), 63–110; исти, *Glavarina u osmanskoj državi*, Sarajevo 1966; Д. Бојанић, *О српској баштини и соћу у турским законима*, ИЧ XX, 1973, 157–180; М. Соколоски, *Прилог кон проучувањето на турско-османскиот феудален систем со посебен осврт на Македонија во XV и XVI век*, Гласник ИНИ I, 1, 1957, 69–85; исти, *Суштината на тимарскиот систем*, Историја III, 1, Скопје 1967; А. Стојановски, *Поглед на економско-друштвените прилики во Кичевската нахија во врторfolата половина на XV век*, Гласник ИНИ, II, 2, 1958, 115–148; A. Sućeska, *Promene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII vijeku i pojava nameta tekalif-i sakka*, POF X–XI, 1960–1961, 75–112; исти, *Taksit. Prilog izučavanju dažbinskog sistema u našim zemljama pod turskom vlašću*, Godišnjak PF Sarajevo VIII, 1960, 339–362; исти, *Malikana (doživotni zakup državnih dobara u osmanskoj državi)*, POF VIII–XI, 1958–1959 (1960), 111–142; *Vilajetski ajani*, Godišnjak IDBH XVIII, 1963, 167–198.

лена, уклопљених у фискални и, преко њега, у целокупан државни режим
Турске. Постојале су три категорије ових лена: 1. *тимари*, који су доносили
приход до 20.000 акчи (аспри) годишње и према којима је назван систем
у целини; 2. *зеамети*, који су своме притежаоцу годишње давали 20.000 до
100.000 акчи; и 3. *хасови*, с приходом од преко 100.000 акчи сваке године.
У престоници Турског Царства и у средишту сваког беглербеглука налазила се
дефтерхана, посебна установа у којој су се чували пописни *дефтери* свих
врста земљишних поседа, као и пописи њихових поседника и становника
насељених на тим поседима. Док се, слично *великом дефтердару* на Порти,
мал-дефтердар или *хазине-дефтердар*, као први човек у пашалуку после
беглербега, старао за све државне приходе и расходе у својој провинцији,
дефтер-ћехаја и *тимар-дефтердар* управљали су хасовима, зеаметима и тима-
рима, водили пописне дефтере и предлагали централним властима ко може
бити уведен у посед једног лена. Били су подређени главном *тимар-дефтер-
дару* у Цариграду.

Тимарски систем омогућавао је царству да вишеструко користи људски
и материјални потенцијал. Без оне тромости и оног губљења времена
својствених државама феудалног типа, али и без прекомерних улагања цен-
тралне ризнице. Царство је функционисало као џиновски, али веома ефика-
сан механизам, увек усредсређен на остварење одређеног циља са свим распо-
ложивим средствима.

Основна намена тимарског система била је у издржавању спахија као
многобројне коњичке војске. Тимаре и зеамете добијали су истакнути
и заслужни ратници који су, у ствари, тиме одликовани. Били су то доскора-
шњи припадници разних родова провинцијске војске и цариградског гарни-
зона, али и ослобођени робови који би примили ислам и издвојили се оданошћу.
Забележена је, до половине XVI века, и појава спахије хришћанске вере. Као
коњаници увек спремни да крену на војну, спахије су сачиниле витешки слој
османског друштва. Подизали су куле по рубовима градова, касаба и села,
пуштали породични корен и окупљали дружину момака. Спахија с најмањим
приходом, до хиљаду акчи, ишао је у рат као оклопник на коњу *(џебелија)*, са
одређеном опремом. Ако ту дужност није могао обавити због болести или
малолетства, морао је послати једног џебелију као свог заменика. Спахије
с већим примањима водили су по једног џебелију са шатором – тимарници на
сваке три хиљаде, а заими на сваких пет хиљада акчи преко одређеног
минимума прихода. Џебелије пратиоци обично су регрутовани од робова које
су набављали њихови господари.

Спахија је добијао лено које није било наследно. Као врховни власник
земље, држава је, у ствари, само уступала спахији, како би се издржавао, део
дажбина којима је раја, насељена на тој земљи, била оптерећена. Лено је
могло бити одузето оном спахији који не би задовољио као ратник и дато на
коришћење другом војнику. Спахија је на тимару имао посед који је сам могао
обрађивати или га дати на обраду другом лицу по слободној погодби *(хаса)*.
Тај посед није спадао у рајинску земљу, али је спахија могао њиме слободно
располагати само за време док је имао тимар. Хришћанска раја плаћала је свом
спахији лични порез *испенџу*. Тим порезом били су оптерећени сви за рад
способни мушкарци. Износио је 25 акчи по глави, и обично се плаћао
почетком марта. Муслиманска раја је давала порез на свој *чифлук (читлук)*,
у ствари кад је држала земљу »која је у дефтерима уписана на хришћане. Само,

Спахија (из књиге P. Ricaut, Historia dello Shato presente del Imperio Ottomano, Venezia 1672.)

та даћа за њих није била јединствена нити је износила 25 акчи по глави него
22, 12 или 6 акчи [. . .]«. Због тога што је користила *миријску* или *државну*
земљу раја је, без обзира на верску припадност, давала и *ушур* или *десетину* од
годишње производње жита, воћа, поврћа, бостана, грахорица, конопље, лана,
вина, меда, воска и др. Постојале су и редовне новчане дажбине и таксе које
су у називу имале заједничку основу *ресум (ресми)* и другу реч која је
означавала оно на што се та даћа давала. Неке од ових такси, на пример таксу
плаћану приликом удаје кћери, имали су дати не само хришћани него и мусли-
мани, не само раја него и спахије, али и високи провинцијски намесници, увек
старијем по звању од себе. Неке дажбине, на пример, порез на сено, обично
су плаћане у натури. Таксе су даване на царинама и на тржиштима, за мерење
робе, за прелаз преко моста, риболов, бостан, винску бурад и продају вина, за
коришћење жира у шумама, за свиње и ситну рогату стоку и др. »*Ресми чифт*
био је назив за ону личну новчану даћу коју је своме спахији плаћала
муслиманска раја за свој чифлук и која је износила 22 акче годишње.«
Приходи од разних дажбина и глоба ишли су у државну касу, судовима и посе-
дницима лена. Главни намет који су хришћани плаћали држави била је *џизја*
(харач), годишњи трибут који су давали сви одрасли и за рад способни
султанови поданици немуслимани (уколико од тога нису били ослобођени због
обављања одређених услуга држави или зато што су били свештена лица). Од

муслимана, џизју су плаћали једино Цигани који нису били ослобођени због вршења разних војничких или других служби. Џизја је била главни и готово једини редовни порез који је убирала држава. Висина џизје била је у разним временима различита.

Корисници највећих лена у Турској, звани *хас*, имали су годишњи приход од најмање 100.000 акчи. Хасове су пре свега поседовали султани и чланови њихових породица, највиши државни функционери и провинцијски намесници. »Приходи који су и иначе у феудално доба улазили у регална права владара, као што су рудници, царине на скелама и др., спадали су редовно у царске хасове.« Хас једног беглербега доносио је годишње око 1.500.000 акчи, а хас једног санџакбега око 500.000 акчи. Поседник хаса у европском делу Турске имао је обавезу да на сваких пет хиљада акчи прихода поведе у рат по једног џебелију. Хасове су добијале на коришћење и поједине султаније. Често су појединим високим званичницима, на пример беглербеговима, даване у *арпалук* читаве области, обично санџаци, да њима привремено непосредно управљају и користе њихове приходе.[13]

Уколико се на то нису посебно обавезали, хришћани нису морали да врше војну службу. Хришћани и Јевреји били су *зимије*, што дословно значи штићеник, а као правни термин односио се на припаднике поменутих вероисповести, поданике исламске државе која је дужна да им осигура »личну, моралну и имовинску заштиту«, а они да плаћају џизију или харач. »Тиме су они испуњавали све своје редовне поданичке обавезе према муслиманској држави. Зато нису морали да врше војну службу нити да бране државу. Ако су то чинили, били су ослобођени харача.« У ствари, сви који су учествовали у војном потенцијалу Турске, почевши од *сераскера*, врховног заповедника једног ратног похода, до последњег коњушара из ратне коморе, били су или тимаром, или новцем или одређеном фискалном повластицом плаћени за своју службу. Сем кад је требало бранити праг царства или свог места, опште војне обавезе, ни за муслимане, није било. Али, режим османске државе, с тимарском организацијом у своме језгру, без тромости је изводио на сцену збивања огроман људски и материјални потенцијал. »Тимарски систем је од самих почетака османске државе био изразито обележје османског режима.«

»У класичном раздобљу Царства, провинцијске спахије, тимарници, образовали су главнину османске војске. Спахија је био типичан средњовековни коњаник наоружан старовремским оружјем. У османској војсци су се углавном јаничари служили ватреним оружјем.« Према једној процени, око 1475. Турска је имала 3.000 коњаника и 6.000 пешака као припадника јаничарског корпуса; истовремено, »22.000 спахија с тимарима живело је у Румелији, а 17.000 у Анадолији«. Сто година касније, било је 6.000 коњаника и 12.000 пешака у јаничарској војсци, а 40.000 спахија у провинцији. Ако се овим бројевима дода број џебелија које су спахије водиле собом у рат, али и мноштво припадника разних родова војске у пограничним крајевима, по тврђавама и на рекама, и уз њих још више полурегуларних и помоћних одреда, искази савременика о турској војсци која је, за своје време, кад су кренула на бојиште, била незамисливо многобројна, јер се претварала у масу од 100.000 до 300.000

[13] Поред извора и литературе наведених у нап. 12, вид. и Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, I, 1, Београд 1964, 605–651 (објашњења многих турских термина из области управ., судств., фискалног система, аграрних односа, војног уређења и др.).

људи, почињу добијати призвук веродостојности. Сигурно је од посебног значаја чињеница да је Порта стално имала тачан увид коликим војним снагама располаже и колико је времена потребно, пошто се предузму све мере да би се покренуо у дејство целокупан ратни механизам, да су се те снаге појавиле на ратишту. Непосредно после освајања неке области, а касније после сваких двадесет-тридесет година, Порта је тамо упућивала пописиваче да сачине *дефтер* свих султанових поданика који су плаћали дажбине. Дефтер једног санџака садржавао је на уводном месту закон састављен посебно за ту област *(канун-наму)*, са оним одредбама које су одређивале тамошњи режим.[14]

»Површно посматрана, институција тимара подсећа на средњовековни европски феудални систем. Па ипак, постоје битне разлике између та два система. Да би успоставила тимарски систем, османска држава је морала да учврсти своју апсолутну контролу над земљом, а тој контроли нису могла стати на пут никаква права приватног власништва. Служећи се примером ранијих муслиманских држава, османска влада је сву обрадиву сеоску земљу прогласила *миријом*, царском земљом, то јест добрима која припадају држави. Једини изузеци су били *мулкови*, слободна имања, и вакуфи, чији је статус султан могао по свом нахођењу да санкционише или измени.« Иако нису били власници земље коју су обрађивали, сељаци су имали право наслеђа у њеном коришћењу, али то право нису могли без дозволе пренети на друго лице. »Утицајне личности, међутим, упорно су настојале да остваре права приват-

[14] Х. Иналџик, *нав. дело*, 156–165. – Важнија издања пописних дефтера: Б. Ђурђев, *Исписи из дефтера за Браничево у XV веку*, ИГ, 1951, 3–4, 93–99; H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Monumenta turcica II, 1, 1964; исти, *Турски извори за историју Београда. Катастарски пописи Београда и околине*, Београд 1964; Б. Ђурђев, *Најстарији турски катастарски дефтер сремског санџака* (на руском), Fontes orientales, Москва 1964; О. Зиројевић – И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444–1446)*, Врањски гласник IV, 1969, 377–416; H. Hadžibegić, A. Handžić, E. Kovačević, *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455*, I–II, Monumenta turcica III–IV, 1972; М. Соколоски – А. Стојановски, *Турски документи за историјата на македонскот народ: опширен пописен дефтер бр. 4 (1467–1468)*, Архив на Македонија, Скопје 1971; Д. Бојанић, *Фрагменти једног збирног и једног опширног пописа Видинског санџака из друге половине XV века*, Miscellanea II, Београд 1973, 5–191; О. Зиројевић, *Крушевачки санџак у светлости турског пописа 1530–1531*, Лесковачки зборник VIII, 1968, 22–28; иста, *Вучитрнски и призренски санџак у време владавине Сулејмана Величанственог*, ИЧ XIX, 1972, 263–275; иста, *Три турска пописа у софијском санџаку у XVI веку*, ИЧ XVIII, 1971, 275–27; Д. Боянич Лукач, *Видин и Видинският санџак през 15–16 век*, София 1975; М. Соколоски, *Опширни пописни дефтери од XV век*, Скопје 1976; B. Đurđev – L. Hadžiosmanović, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića*, ANUBH, Sarajevo 1973; А. Стојановски, *Опширен пописен дефтер од XV век*, Скопје 1978; М. Соколски – А. Стојановски, *Опширни пописни дефтери од XVI век на Кустендилскиот санџак*, I–IV, Скопје 1980–1985; B. W. McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 1983; М. Соколоски – А. Стојановски, *Опширен пописен дефтер за Скопскот санџак од 1568–1569. година*, I–II, Скопје 1984–1988; А. С. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије*, I–III, Чачак 1984–1985; A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985; A. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, ANUBH –SANU, Sarajevo 1986; М. Стојаковић, *Браничевски дефтер. Поименични попис покрајине Браничево из 1467. године*, Београд 1987; Б. Ђурђев – О. Зиројевић, *Опширни дефтер Сегединског санџака*, Miscellanea XVII–XVIII, 1988, 7–81.

Важнија издања канун-нама: Б. Ђурђев, *Канун-нама Босанског санџака из 1530*, ГЗМ III, 1948. Ова и друге појединачно објављене канун-наме за Босански, Херцеговачки, Клишки, Црногорски и Скадарски санџак сакупљене су у критички приређеној збирци: *Kanuni i kanun-name*, Monumenta turcica I, 1, 1957 (B. Đurđev, N. Filipović, H. Hadžibegić, M. Mujić, H. Šabanović); N. Filipović, *Carska zapovijed Bešaretu*, GZM IV–V, 1950, 283–294; B. Đurđev, *Požeška kanun-nama iz 1545. godine*, GZM I, 1946, 129–138; isti, *Sremska kanun-nama iz 1588/9. godine*, GZM IV–V,

ног власништва над земљом. Најкрупнији проблем у друштвеној историји Османског Царства, као и раније у абасидском халифату или и Византији, била је борба између државе и појединаца око поседовања земље. Кад год би снага државе ослабила, површина земље која се налазила у приватном власништву или која је имала статус вакуфа нагло би се повећала [. . .].« Неки султани су налагали да се држави морају вратити вакуфска добра која су изгубила своју намену како би се проширио фонд миријске земље и повећао се број спахија с тимарима. Почетком XVI века 80–90 процената обрадиве земље имало је статус мирије. Крајем тог века држава је почела губити контролу над миријском земљом. »Османски историчари сматрају да је то један од главних узрока опадања Царства.«[15]

Један од начина смањења фонда миријске земље и издвајања земљишних поседа био је у подизању задужбина и завештању добара намењених њиховом издржавању *(вакуф)*. Вакуфи су били темељ исламске цивилизације, а вакуфски објекти њен материјални израз. У Османској Царевини, као и у другим муслиманским државама, највећа пажња посвећивана је здањима и установама који су имали богоугодну сврху, који су служили исламској учености и који су били на корист становницима појединог краја или намерницима. Све остало је могло бити трошно и пролазно. Због тога су јавна здања подизана од тврде грађе и била су уметнички обликована. Богомоље су обележавале средишње место сваког насеља; образовање је почињало од сваког детета, а кроз медресе, до оних највиших, пролазили су они који су били најприљежнији и којима је судбина била посебно наклоњена; на јавном старању били су и путници, сиромаси, болесни и махнити; чистоћа тела била је обавеза сваког правоверног. Због тога су, на првом месту, подизане џамије, медресе и имарети, амами, мостови, каравансараји, хамови, базари и безистани. У све је то требало, како би добило достојан изглед, уложити силан новац, и свему томе је требало завештати изворе прихода за издржавање грађевина, затим оних који су у њима служили, али и оних који су се њима користили. То су могли бити приходи са земље, од дућана, млинова и друге задужбинске имовине. Држава је подстицала оснивање вакуфа, јер су они непосредно утицали на стварање и развитак градских насеља, а ова су, пак, била главни темељ не

1950, 269–284; H. Kaleši, *Jedna prizrenska i dve vučitrnske kanun-name*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije II, Priština 1957, 289–300; Д. Бојаник, *Едно охридско канунаме*, Гласник ИНИ I, 1959, 285–295; М. Соколоски – А. Старова, *Две кануннамиња на Сегединскиот санџак од втората половина на XVI век*, Гласник ИНИ IV, 1–2, 1960, 330–360; М. Соколоски, *Закон за градот Ниш*, Гласник ИНИ I, 2, 1957, 195–196, 200; исти, *Закон за градот Крушевац*, Гласник ИНИ I, 2, 1955, 196–199, 201–202; A. Handžić, *Zakonska odredba (kanun) o tuzlanskim solanama*, POF VIII–IX, 1958–1959 (1960), 169–180; B. Đurđev, *Sarajevski kodeks kanun-nama*, ПОФ VI–VII, 1956–1957 (1958), 147–158; исти, *O prepisu kanun-name za Sremski sandžak u rukopisu Orijentalnog instituta u Sarajevu*, POF X–XI, 1960–1961, 237–251; Д. Бојанић, *Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област*, Београд, Ист. институт, 1974; иста, *Jedan rani kanun za vlahe Smederevskog sandžaka*, VVM 11–12, 1966, 145–160; иста, *Власи у северној Србији и њихови први кануни*, ИЧ XVIII, 1971, 225–269; вид. и H. Hadžibegić, *Kanun-nama sultana Sulejmana Zakonodavca iz prvih godina njegove vlade*, GZM IV–V, 1950, 1–48; B. Đurđev, *Kanunnamen der Osmanen und ihre Bedeutung für die Wirtschaftsgeschichte der Balkanländer*, Godišnjak IDBH VII, 1956; Х. Хаџибегић, *Турски законски споменици као историјски извор* (на руском), Fontes orientales, Москва 1964, 67–75. – Основна збирка на турском: Ö. L. Barkan, *XV ve XVI-ıncı asırlarda Osmanlı imparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları*. Birinci cilt. *Kanunlar*, Istanbul 1945.

[15] Х. Иналџик, нав. место.

само Османског Царства него и исламске цивилизације. Султани су у том погледу често сами давали пример, ударивши темеље првој џамији (Сарајево, Зворник, Фоча, Вишеград). Понекад су издавали заповести да се на потребним местима подигну вакуфи и тако оснују касабе. Често су своје достојанственике награђивали давањем великих прихода, што је била претпоставка увакуфљења појединих поседа. Установљење вакуфа представљало је израз побожности и висок смисао за опште потребе исламског царства и његових поданика. Али, многи од оних који су подизали задужбине имали су у томе и свој рачун. То су најчешће били везири и паше са обавезом да служе султана, али без права на будућност. После њихове смрти, имања су им најчешће конфискована у корист државног ерара, а њихови потомци су остајали без имовине и, понекад, без службе. Због тога су оснивачи задужбина радо постављали своје синове за њихове управитеље, *мутевелије*. Око задужбина окупљали су се и други њихови корисници, тим пре што су вакуфи били често ослобађани од државних дажбина и уплитања световних власти. Због тога се Турско Царство све више сукобљавало са штетном појавом смањења државног земљишњог поседа *(мирије)* и повећањем оне имовине која је сматрана вакуфском или приватном *(мулк)*. Упоредо с тим, тимарски систем био је угрожен стварањем *оџаклук тимара*. Многе спахије, нарочито у западним областима, постајали су, најчешће узурпирајући то право, наследни носиоци својих звања и наследни поседници својих добара. Њихови тимари све мање су били плата за њихову личну службу у провинцијској коњици, а све више поседи новог слоја домаћег племства. Беговски назив и служба прелазили су на потомке. У распрострањеном распадању једног војног система и начела државног поседовања земље као његове основе већ од половине XVI века јавио се и процес стварања *чифтлука*, земљишних поседа који су настајали узурпацијом феудалних права на миријској земљи, при чему се самовласни поседник чифтлука постављао између сељака и законитог поседника лена. »Он је на себе преузимао давање ренте коју је сељак био дужан да даје феудалцу, а сам је од сељака узимао далеко већу ренту« (појава у почетку посебно изражена у Босни).[16]

И поред кварења и распадања тимарског система, Османско Царство је безмало до свога краја располагало обиљем производа свога села (због чега

[16] О вакуфима у Османском Царству вид.: H. A. R. Gibb – H. Bowen, *Islamic Society and the West*, I, 2, Oxford 1957, 165–179; М. Беговић, *Породични вакуфи*, ИЧ IX–X, 1959, 191–197; исти, *Вакуфи у Југославији*, САНУ, Београд 1963; Г. Елезовић, *Турски споменици*, I, 1, *1348–1520*, СКА, Београд 1940; Х. Калеши – М. Мехмедовски, *Три вакуфнами на Качаникли Мехмед-паша*, Скопје 1958; H. Kaleši – I. Redžep, *Prizrenac Kukli-beg i njegove zadužbine*, POF VIII–IX, 1958–1959 (1960), 143–168; H. Kaleši, *Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku*, Priština 1972; Б. Бошков – Ф. Исхак, *Едно скопско вакуфнаме од XVI век*, Гласник ИНИ V, 1, 1961, 165–175; N. Filipović, *Vakufnama Kara Mustafa-paše Sokolovića iz 1555. godine o osnivanju grada Rudo*, Sarajevo 1971; B. Zlatar, *Popisi vakufa u Bosni iz prve polovice XVI stoljeća*, POF XX–XXI, 1970–1971, 109–158; A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću*, POF XXV, 1975, 133–168; исти, *Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom Carstvu*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke IX–X, 1983, 113–120; Д. Бојанић, *Пожаревац у XVI веку и Бали-бег Јахјапашић*, ИЧ XXXII, 1985, 49–77; А. Фотић, *Улога вакуфа у развоју оријенталног града: београдски вакуф Мехмед-паше Јахјапашића*, зборник »Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)«, Смедерево, у штампи; F. Cviko, *O nekim vakufima u Slavoniji*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke XV–XVI, 1988–1989, у штампи; зборник с научног скупа »Institucija vakufa i njegova uloga u vjerskom i kulturnom životu muslimana«, нав. Anali IX–X, 1983; *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV–XVI vijek)*, Orijentalni institut, Sarajevo 1985 (збирка). – Основна збирка на турском: T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, Istanbul 1952.

је до почетка XX века сачувало позитиван биланс у трговинској размени са Европом) и, упоредо с тим, многобројном војном силом (због чега је можда дуже пропадало него што је стварано). Једно од основних начела Османског Царства, чврсто утемељених одмах по завршетку великих освајања у XV веку, било је у томе да земља мора бити обрађена, поред осталог и ради издржавања што моћније војне силе. Схватање о пљачки као извору богатства Турске и повлашћеног слоја друштва само делом је тачно и улази у ред застарелих представа тог царства. У поменутом столећу, обрадиве земље било је више него људи који су радили на њој. Због тога су се тимарници стално сукобљавали преотимајући један другоме рају. Закон је забрањивао раји да напушта земљу, а спахија је, по одлуци кадије, могао да у року од петнаест година принудно врати одбеглог сељака (ако уместо њега не би дошло да ради неко друго лице). »Уколико је тај сељак у међувремену почео да се бави неким занатом у граду, био је обавезан да спахији плати накнаду која се звала *чифт-бозан-акча* – намет због напуштања земље – који је износио годишње нешто више од једног дуката у злату. Међутим, спахија га није могао присилити да се врати.« У првој половини XVI века, за владавине Сулејмана II, умножило се становништво царства и повећана је обрађена површина земље. »Закони који су забрањивали сељацима да напуштају земљу нису више били тако строги, напротив, подстицали су прилив становништва из села у градове.«[17]

[17] Вид. нап. 9; Ö. L. Barkan, *Les formes de l'organisation du travail agricol dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles*, Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul II, 1940, 198–254, 165–180; исти, *The Ottoman Bugets*, нав. ревија XVII, 1955–1956, 193–347; H. Inalcik, *Land Problems in Turkish History*, Muslim World 45, 1955; исти, *Османско Царство*, 157; R. Mantran – J. Sauvaget, *Réglemets fiscaux ottomans*, Beirut 1951; Б. М. Недељковић, *Историја баштинске својине*, уводно излагање; Б. Ђурђев, *Један нов податак о везаности раје за земљу у Смедеревском санџаку у XVI веку*, ИГ, 1949, 2, 73–79; М. Соколоски, *Пет закони за пазарните такси и ушурот од времето на Сулејман Величанствени*, Гласник ИНИ II, 1, 1958, 297–313.

I Тврђава [illegible]

II Стари град у Травнику, XV–XVIII век.

СРБИ И РЕЖИМ ТУРСКОГ ЦАРСТВА

Као власник земље и њених приноса, османска држава се могла одрећи услуге тимарника или једног дела својих прихода како би установила поједине службе и, на разним странама, искористила за њих своје поданике. Поседе су, с правним статусом тимарника, често добијале не само спахије и званичници царства него и угледне личности са стеченим заслугама; али, било је насеља, читавих крајева или, пак, професионалних група које је држава изузимала из свог фискалног система у чијој основи је било тимарско управно и војно уређење. Ослобађајући тај део свог становништва харачких обавеза и подређености тимарницима, царство је стицало правну и моралну основу да га оптерети посебном улогом у свом сложеном механизму и учини га колективно одговорним за преузете дужности. Тиме су створене могућности употребе разних категорија живља и образовања разних служби које ће, узете уједно, у ствари значити ефикасан сплет функција у живом организму царства. Нико у Турској није могао бити заборављен као извршилац бар неке обавезе.

У историји српског народа под турском влашћу, упоредо са земљорадничком рајом која је бројчано преовладавала, нарочит значај имао је онај друштвени слој који је носио заједнички назив *влах*. Х. Иналџик је тачно запазио да су »уредбе о влашкој организацији биле дословни преводи ранијих домаћих закона«.[1] Остаци романизованог старобалканског становништва, које су досељени Словени разбили на многе оазе, веће или мање, широм југоисточне Европе, потиснули их у планине и принудили да се склоне у приморске градове и на острва, изложени су асимилацији неједнаког деловања и трајања: можда само у једном случају догодио се обрнут процес, јер је романски елемент надвладао словенски и грчки, тако да је најзад образован посебан народ (Румуни); најчешће, стари живаљ је ишчезао у словенској већини, оставивши трагове у виду свог имена *(Влах*, у залеђу Јадранског приморја: *Морлак)* и у појединим личним именима, географским називима, сточарској терминологији и другом; насеља Влаха и Цинцара, све чешћа с примицањем југу Балкана, знатним делом су, бар неким од својих антрополошких својстава, остала отпорна према асимилацији упркос нетрпељивости држава друкчијег националног назива; неки су, населивши се у градове читаве југоисточне Европе, примили српско, грчко или бугарско име (ако су се сачували у православљу), а неки су наставили да живе као сточари номади исконских

[1] Х. Иналџик, *Османско Царство. Класично доба 1300–1600*, Београд 1974, 101.

обичаја и лика (уколико то, стерани у планине, нису временом постали услед дејства закона историјског назатка). Заједно са Арбанасима, Власи су заузели своје место у Законику цара Стефана Душана као категорија становништва с посебним правним статусом. Остаје да се одговори на питања: 1. да ли су они у то време сматрани за етничку групу која се може употребити у корист царства, ако јој се, сагласно њеном начину живота, пропише нарочит сталешки статус с професионалним обавезама? 2. или су, средином XIV века, Власи већ били нарочит слој с посебним правима и дужностима, чије порекло извесно треба тражити у ранијем сталешком издвајању Влаха као етничке групе? Али, без обзира какав је одговор на ова питања, која се ипак своде на успостављање хронологије у развоју одређене историјске појаве, остаје чињеница да је турска администрација, прихвативши једну законску одлуку цара Стефана Душана, дала тој одлуци оно значење које је она највероватније добила још у средњовековној Србији: власима су назвали посебну категорију становништва, махом сточара по занимању, која је добила засебно место у управном, фискалном и војном устројству царства. Статус влаха добили су претежно Срби, који су по њему често називани у изворима разног порекла. Влашко и српско име постали су синоними. Сасвим је препознатљиво кад се под називом Влах подразумева посебан народ или етничка група романског говора.[2]

Са сигурношћу се сме претпоставити да се употреба имена влах одомаћила најпре у Србији, а да се потом проширила према западу, у Босни, Херцеговини, Славонији и Хрватској. У неким крајевима ових земаља, то име је постојало од старина, само – сумње нема – с друкчијим значењем. Ова чињеница ипак је подстицајно утицала на распростирање влашког назива, мада му је могла дати и нетачан смисао. Ту се јавља и један парадокс. Турска управа је одлучивала да ли ће становништво извесног краја добити или изгубити влашки статус. Становништво Србије великим делом је добило тај статус док је некадашња деспотовина била погранична провинција Османског Царства. После турских освајања и померања границе далеко према северозападу и северу крајем тридесетих и почетком педесетих година XVI века, тако да Србија више није била крајиште, њеном становништву одузет је положај и назив влаха и оно је преведено у обичну рају. У земљи где га сам народ очито није ни користио, термин влах, бележен у турским документима, убрзо је сасвим заборављен. У западним крајевима, насупрот томе, то име се на разне начине

[2] Први век турске владавине у Србији, у ствари оног њеног северног дела који је улазио у границе Деспотовине, темељито је испитао и приказао, и то махом према оријенталној грађи, Б. Ђурђев у *Историји народа Југославије*, I, Београд 1960, 65–97. Овај рад Б. Ђурђева постао је основа даљих истраживања, па је шире коришћен и за овај осврт. Од истог аутора вид. и: *Нешто о влашким старјешинама под турском управом*, ГЗМ LII, 1940; *Основни проблеми српске историје у периоду турске власти над нашим народима*, ИГ, 1950, 3–4, 107–118; *Прилог питању развитка и карактера турско-османског феудализма – тимарско-спахијског уређења*, Годишњак ИДБХ I, 1949, 101–167; *О војнуцима. С освртом на развој турског феудализма и на питање босанског агалука*, ГЗМ II, 1947, 75–113; *О кнезовима под турском управом*, ИЧ I, 1–2, 1948, 132–166; *Исписи из дефтера за Браничево*, ИГ, 1951, 3–4, 93–99; *Хришћани спахије у северној Србији у XV веку*, Годишњак ИДБХ, 1952, 165–169; *Značaj podataka o vlasima i popisu Krajišta Isabega Ishakovića iz 1455. godine*, Godišnjak IDBH XV, 1968, 63–78. – О пореклу употребе назива »влах« вид. расправу Р. Грујића у оквиру његове *Апологије српскога народа у Хрватској и Славонији*, Београд 1989,[2] 38–86; вид. и М. Јачов, *Срби у млетачко-турским ратовима у XVII веку*, Београд 1990, 3–8. Уп. одељак о сеобама у овој књизи.

укоренило. Аустријска управа преузела га је заједно са онима који су из Турске пребегавали у том статусу и од новог господара захтевали да сачувају сличан повлашћени положај, а затим је то постао један од оних војно-административних термина који се безразложно и по инерцији најспорије укидају. Српско православно становништво обележено је тим именом, које је, услед верскога антагонизма, добило погрдан призвук, не само у Хрватској и Славонији. У Босни и Херцеговини, део хришћанског живља, поготову православних Срба, дуго је имао влашки статус услед пограничног положаја тих провинција. (Све до средине XIX века, земаљски господари, првенствено они који су потицали од домаћих бегова, имали су личну пратњу и војску у којима су у знатном броју били хришћани.) У Босанском пашалуку, чини се, влашки ред никада није укинут једним султановим указом као у Србији, те се он провлачио кроз историју на необичан начин: назив влах све површније је означавао посебан правни статус, социјални положај и фискалну разврстаност једног дела становништва, а све више је био његово име, које се дубоко уврежило иако је имало погрдан призвук. Та појава се задржала поготову услед тога што је, од XVII века, хришћански живаљ у Босни и Херцеговини покретан да учествује у крајишком ратовању без обзира на његове стварне обавезе. Непосредно после великог земљотреса који је 6. априла 1667. разорио Дубровник, босански паша је окупио војску да се упути ка југу, па је извршио смотру на Сарајевском пољу. Као изузетан познавалац турских ствари, сигурно један од најбољих у хришћанском свету, ту смотру је, изневши безброј појединости, описао дубровачки песник и дипломата Јакета Палмотић у историјском спеву *Дубровник поновљен*. Пошто су испред паше пројездили највиђенији јунаци са својим одредима, па је на крају прошла и комора, за поворком коња, мазги и камила отиснула се чудна маса:

Из планина којијех слиједе
Њеке влашке лупежине,
Којијех мноштво на плијен греде,
Дубровачке у крајине.

Оружје је њих тојага,
Дивље срце, праћа и ками,
И камена тврда снага
У каменијем свијем странами.

Како дивље козе скачу,
И по грму свуд се веру;
Босом ногом плешу драчу,
И њом меса не одеру.

Црна 'е земља њим постеља,
А узглавје ками тврди;
Незнанога једу зеља;
Ко медвједи сви су грди.

Трпећи су у невољи,
Ластан сваки труд имају,

И за то су сви најбољи
Да градове поткопају.[3]

Ма колико грубо изгледала, Јакета Палмотић се са овом сликом није осетније удаљио од истине. Становништво у залеђу млетачких поседа у Далмацији и Боки Которској названо је *Морлацима* (»Црним Власима«), а њихова земља *Морлачком* (итал. Morlachia); Морлаци су остајали обележени тим именом и после својих честих пресељења под заштиту и на територију пресветлог дужда. О њима, њиховим обичајима, предањима, јунаштву и свакидашњем животу, написано је на Западу, у XVIII и XIX веку, неколико занимљивих књижевних и ерудитских дела, али и занимљивих мистификација (опат Алберто Фортис, грофица Розенберг, Проспер Мериме и други). (Нису се Срби, у новије доба, без напора вратили своме истинском имену.)

Према истраживањима Б. Ђурђева,[4] који је отворио неколико најважнијих проблема српске историје XV и XVI века, већ приликом турског освајања 1459. Србија је знатно опустошена. Провале угарске војске, после пада Смедерева, »нанеле су још веће штете«. »Око 1476. било је у Смедеревском санџаку много опустелих места, јер је раја пребегла било у Угарску било у унутрашњост. Осим тога, угарска војска је одвела много становништва [. . .]. Подаци из турских дефтера, који се односе на Смедеревски санџак из XV и почетка XVI века, јасно показују да су тачни истовремени подаци са угарске стране који говоре о масовном пресељавању становништва из Србије у Угарску.« У дефтерима јавља се не само велики број села са проређеним живљем него и доста пустих места.

Утемељење влашког статуса великог дела становништва Србије протумачено је јачањем сточарства и насељавањем сточара у земљорадничке крајеве најпре у јужним, а затим и у северним крајевима те земље. Они су долазили »из области Старог Влаха и са Дрине, али се добар део њих доселио и из Херцеговине и црногорских Брда«. »Њих су насељавали санџакбегови и други турски великаши у опустела места на својим хасовима и зеаметима.« Према Б. Ђурђеву, најстарији турски закон о власима у северној Србији потиче из 1467–1468. године. Он гласи: »Од сваке куће нека дају један дукат (филурију), две овце, једну са јагњетом, и једног овна. Двадесет кућа је један катун. Од сваког катуна нека дају један шатор, један сир, три конопца и шест удара, једну мешину масла и једног овна. Од осталих дажбина нека ништа не дају. На пет кућа један војник иде на војни поход.« Десет година после доношења овог закона само у Смедеревском санџаку било је »око 7.600 влашких кућа према 11.400 кућа на тимарима и зеаметима спахија [. . .]. Око 1516. године у Смедеревском санџаку морало је бити преко 12.000 влашких кућа«. Број кућа у једном катуну – по турским законима – попео се од 20 на 50 кућа.

[3] J. Palmotić Gjonorić, *Dubrovnik ponovljen*, Dubrovnik 1878, 72–80.

[4] Вид. нап. 2; Д. Бојанић, *Турски законски прописи из XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област*, Београд, Ист. институт, 1974; иста, *Jedan rani kanun za vlahe Smederevskog sandžaka*, VVM 11–12, 1966, 145–160; иста, *Власи у северној Србији и њихови први кануни*, ИЧ XVIII, 1971, 255–269; уп. B. Hrabak, *O hercegovačkim vlaškim kanunima prema poslovnoj knjizi Dubrovčanina Dživana Pripčinovića*, GZM XI, 1956, 29–39; вид. и О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији (1459–1683)*, Београд, Ист. институт, 1974 (монографска обрада питања у целини са исцрпном библиографијом). – Вид. у претходној глави ове књиге нап 14 (издања канун-нама).

Влашки статус Срба сељака на првом месту је утицао на демографске промене. Оптерећење харачом не сваког одраслог мушкарца него, једино, породице није било сметња рађању деце. Многочлана породица лакше се одржавала. Кад би наишла зараза, која је одреда зобала жртве, нашао би се бар неко да преживи. Народ се привикавао да пребраја живе. Ови су већ били свикли да им мртви сачињавају тугу живота која се не да избећи. Од времена до времена, Турци харачлије сакупљали су дечаке и младиће, и то се могло поднети кад кућа није полупразна. »На пет кућа један војник иде на војни поход«, наређено је 1467–1468. Касније је служење турској војсци постало обавеза већег процента влашког становништва. За народ је, у ствари, најважније било то да породице могу дати довољно војника, а да због тога не постану самохране. Уосталом, бављење сточарством изискивало је многу чељад заузету разним пословима, а како је пашњака било довољно, стада су се умножавала у недоглед. Особито у војним логорима, Турци су ждерали силно месо, сељаци су, да преживе зиму, морали да напуне тавана, а трговци су непрекидно извозили безбројне товаре кожа, вуне, лоја, сира и других сточарских производа. Турска је вековима добро пролазила у међународној робној размени управо захваљујући томе извозу. Најзад, порески органи царства лакше су се сналазили процењујући шта је и колико је на земљи родило него што су пребројавали овце по планинама.

Било је довољно да једна земља, на пример Србија, остане у влашком статусу неколико деценија, па да се у њој народи толико новог живља да из ње могу потећи миграционе реке ка другим крајевима, у овом случају ка Босни и Славонији. А ако би један крај, обично претворен у дворски или великашки хас, вековима сачувао сличан положај, стварало се ту извориште народа који је, потом, насељавао полупусте земље. Било је таквих предела, понекад и по обиму знатних, у Херцеговини, Брдима, Старом Влаху, на разним странама по Босни између Уне и Дрине, у области Тимока и другде. Свуда су се јављали приближни феномени: непресушна врела народа који без престанка некуд отиче, али му се матица осетно не смањује; локалне уредбе и установе; породице и родови који почињу истицати своје племенито порекло; отпор туђину чим дирне у некад добијене повластице; предања, готово митска, о некадашњим још бољим временима . . . Српски народ доживео је тежак затор током турских освајања; и у потоњим вековима погроми и многа истребљења нису га мимоилазили. Али, Срби су се и обнављали необичном виталношћу и доживљавали процес који би се условно могао назвати етничком експанзијом. У основама те појаве, поред осталог, био је турски закон. Он је омогућавао такав правни статус и такво привредно бављење једног дела становништва који су управо подстицали његово бројчано јачање.

Власи су, и то не само у Србији, где је та појава у почетку била најизразитија, оглашени царским власима, јер су своје основне дажбине плаћали државној ризници, а морали су се владати према прописима који су посебно за њих прописивале централне власти. Они су напуштали катуне и полуномадски живот, стапајући се са старинцима обновили су села и по селима, у складу са својим уредбама и турским законом, можда још тада, крајем XV века, утемељили потоњу кнежинску самоуправу. »С филуријом, дажбинама катуна и осталим дажбинама власи у Смедеревском санџаку у то време плаћали су 83 акче од сваке куће. То су сада плаћали султановој благајни [. . .]. На сваку влашку кућу било је још уписано по 15 акчи санџакбегу на име глоба. Осим

тога, на 50 кућа, односно од једног катуна, давали су власи санџакбегу једног слугу, а на сваких 5 кућа су давали једног човека за војну службу, то јест за чување границе и опасних места у унутрашњости. Они су се у тој служби смењивали сваких шест месеци. Власи су, у случају војног похода, ишли на војну на коњу, а свака кућа је морала дати једног војника. У турским канун-намамама гарантује се сталност њиховим старешинама [. . .]. Власи су били ослобођени рајинских дажбина и радних обавеза. До 1536. године власи су давали само половину ушура [десетине], уколико би преузели да раде рајинску земљу на тимарима спахија. У том случају понекад су плаћали мукату, односно извесну врсту закупа у новцу.« Код сточара су кнезови били старешине вишег реда, а поједине мање групе предводили су примићури.[5] Где није било кнеза да преузме старешинство над селом или мањим окружјем села, ту улогу и назив преузимао је један од примићура. Кнезови су сакупљали од народа оно што се мора дати Турцима и приносили то харачлијама; водили су рачуна да у њиховом делокругу влада онај унутрашњи ред, уведен према домаћим уредбама, који ће у ствари онемогућити сувишно уплитање турских власти; народ је био колективно одговоран за извршење својих обавеза, и кнезови су сносили главни део те одговорности; у нередовним приликама, кнезови и примићури покретали су и предводили војнике са свог подручја.

Установа кнежине, која је, без обзира на назив, имала корене у средњовековној Србији, постала је једно од најизразитијих обележја српске историје у границама Турског Царства. На њеним основама развила се патријархална цивилизација Срба, најпре сељака, а затим и грађана, са чврстим породичним и родовским утемељењем, прожета високо моралним начелима преузетим из светосавског православља, духа брижно однегованог у историјским предањима, са развијеним фолклорним облицима свакидашњег живота. Главна тековина кнежинске установе била је, ипак, у постепеном развитку посебног облика самоуправног друштва које се умело затварати пред Турцима и у свом кругу развијати нарочит вид патријархалне демократије. Српски народ је, окупљен у кнежинама, најизразитије у својој матичној земљи, али и у другим крајевима, са успехом чувао сопствена антрополошка својства и развијао своју самосвест. Овај процес најраније је прекинут у северној Србији 1804. године.

Посматрајући овај процес у краћем временском размаку, Б. Ђурђев је запазио и једну пролазну појаву. Унутрашња организација влашких кнежина, »иако потиче из патријархалних и војно-демократских облика живота, није остала нетакнута. На развитак њихове организације утицала је феудална средина у којој су се кретале и шириле те раније на високе планине ограничене сточарске групе које су стицајем историјских збивања постале најважнији фактор у развитку српског народа у XV и XVI веку [. . .]. Феудална средина, у коју су они у своме ширењу и развитку упали, довела је до класног раслојавања. Власи, који се у другој деценији турске власти у Србији шире лепезасто из области Старог Влаха и са средње Дрине у земљорадничке крајеве, не

[5] Б. Ђурђев, *О кнезовима под турском управом* (вид. нап. 2); M. Vasić, *Knežine i knezovi timarlije u Zvorničkom sandžaku u XVI vijeku*, Godišnjak IDBH II, 1959, 247–278; исти, *O knežinama Bakića pod turskom vlašću*, Godišnjak IDBH IX, 1958, 221–239; Х. Шабановић, *О организацији турске управе у Србији у XV и XVI* вијеку, ИГ, 1955, 3–4, 59–78; Д. Бојанић-Лукач, *Неготинска крајина у време турске владавине. На основу извора из XV и XVI века*, Гласник Етнографског музеја 31–32, Београд 1969, 65–109; уп. Р. Л. Веселиновић, *О кнезовима под турском управом у Банату у 1600. и 1666. години*, Зборник МС за друштвене науке X, 1955, 307.

само да су почели да губе неке изразите одлике своје патријархалне организације, него су и њихове старешине, кнезови и примићури, имали подложне људе који су им давали дажбине, односно обрађивали земљу. Ти подложни људи се називају *ратијима*, термином који се срета у нашим старим повељама, а писари дефтера их називају и *чифтчијама*. На тој основи, из патријархалне средине коју су стварали ти сточари, рађао се нови слој Срба турских спахија«.

Уздизање вишег слоја кнезова у Србији Б. Ђурђев је назвао »класним раслојавањем«. То раслојавање, међутим, изгледа да није било резултат унутрашњег друштвеног и привредног развоја него, пре, одлука средишњих турских власти донесених сагласно потребама царства. Уосталом, то најбоље показује један његов податак који је од изузетног значаја за сву српску историју под турском влашћу. »Средином друге половине XV века турска управа је хтела да створи јединствену организацију од насељених влаха с једним старешином, врховним кнезом. То је био кнез Малога, син Николин. За ту дужност он је имао пре свега тимар с приходом од 10.246 акчи. А поред свог спахијског тимара, који му је дат као врховном влашком кнезу у Смедеревском санџаку, кнез Малога је имао и своју кнежину. У њој је имао 21 подложног примићура, а под својом непосредном управом 8 села [. . .].«

Турска је била царство не само дугог сећања него и дугог трајања појединих уредби и установа. Времена су доносила најбурније промене, уништење и обнову становништва, губитак и поновно успостављање власти, и после неколико векова ствари су постајале, оне нове оним старим, на необичан начин сличне. Више од три века после кнеза Малоге, сина Николиног, северна Србија још једном је пред историјом осванула издељена на кнежине, које су имале свој самоуправни статус, али и обавезу да крајиште према Аустрији држе приправним за отпор бар тако што ће из њега отклањати дахије и друге носиоце нереда, непокорности султану и оног насиља који једну земљу најпре учине неспособном за одбрану.

Да је кнез Малога, син Николин, стајао на челу читавог система кнежине показује податак Б. Ђурђева да је у Смедеревском санџаку у то време био 21 кнез. »Сви су они имали слободне баштине, а били су ослобођени пореза и дажбина. Исто тако су и примићури имали слободне баштине и били ослобођени пореза и дажбина. Неки кнезови су држали мале кнежине, али је већина имала већи број примићура, а највише кнез Радован Бакић, чија је кнежина била у кадилуку Брвеник [. . .].«

Турске одредбе временом су често добијале прелазан карактер, јер су се демографске и привредне прилике мењале, а потребе царства, у ствари његове одбране или даљег ширења, изискивале су друкчији поредак у друштву. Велики број влаха, настанивши се у жупне пределе, прелазио је на земљорадњу, али се њихов статус, као ни положај у фискалном систему Турске, није знатније променио. »Утврђивање крајине ослањањем на тврђавске посаде с плаћеном војском [. . .] довело је до тога да су власи постали важнији као колонизатори, погодни за попуњавање пољопривреде радном снагом него као чувари границе. Стога у првој половини XVI века не постоји врховни кнез влаха у Смедеревском санџаку као што је то био кнез Малога, јер су Турци очигледно одустали од намере да све влахе подвргну јединственом самоуправном органу.« (Малогин син је у међувремену примио ислам.)

Турска војна администрација преузимала је врховно старешинство и у оним крајевима у којима се, знатним делом, ослањала на домаће становништво.

Због тога је пажња усредсређена на то да се то становништво што смотреније уклопи у мање управне јединице како би што одговорније извршавало све своје колективне обавезе. Због тога је број кнезова у првој половини XVI века стално растао, тако да су 1527. у Смедеревском и у једном делу Крушевачког санџака пobројана 104 кнеза. Они, по нахијама, и даље нису били равномерно распоређени, вероватно услед тога што су и демографске прилике, због непрестаних сеоба, још увек несређене. »Њима је био подложан велики број примићура, који су држали једно до два села [. . .].« Међу сеоским становништвом тадашње Србије забележене су и појаве исламизације. »Од кнезова у Смедеревском и Куршевачком санџаку у то време било је 11 муслимана, а од примићура 29.« Запажено је да кнежине у Србији у трећој деценији XVI века још увек нису биле »територијалне организације сеоске самоуправе«. Он је то протумачио чињеницом да су оне »обухватале само влахе који још нису постали права раја, иако су већ створени услови за претварање влаха у праву рају«.

Власти су распоређивале људе сходно својој процени, и од њих је у ствари зависило уздизање појединаца и њихових кућа. Уколико су одано служили и својим угледом задобијали народ за верност султану, Турци су им повећавали приходе и број подложника. Тако су »неки кнезови постали и спахије«.[6] Крајем XV и у првим деценијама XVI века нарочито се, у том погледу, издвојио род Бакића, од кога је потекао и последњи српски деспот, Павле. Ова појава, пролазна као установа, али не и као унутрашње настојање једног народа да иде путем напретка, остала је у склопу једне шире – појаве хришћана спахија у Србији у првим деценијама турске власти.

Северна Србија је већ неколико деценија прилагођавана новим друштвеним и политичким условима. До узимања Београда и уништења сремских градова, она је била подређена потреби да се ратним и пљачкашким ударима разбије јужни бедем Угарске. А кад су Турци почели непосредније, својим крстарењем, надзирати, а затим и запоседати поједине области преко Саве и Дунава, смедервски бег је, са седиштем у Београду, управљао тим покретима све до 1537. године. Због тога су најистуреније турске провинције, посебно Смедеревски санџак, имале изузетан положај, са становништвом, у накнаду за разне службе изазване ратним потребама, великим делом повлашћеним. У ствари, како муслиманског живља ни на извориштима османске силе није било толико да би се распростирање царства пратило равномерним насељавањем правоверних, а у Србији се, на све понуде преверавања, одговарало тврдокорношћу дубоко уведеног православља, турска управа је нашла решење у завођењу једног привременог режима.

Многим Србима војницима, који су на то пристали, кад других изгледа није било, да преживе, да се одрже или да једноставно остану некоме у служби, дати су, као плата, тимари, а они су преузели обавезу да ратују за султана. Тако се одвојио слој Срба спахија којих је, на прелазу из XV у XVI век, по броју било више од Турака истог положаја и звања. Сасвим изузетно, као војвода Милош Белмужевић, то су били остаци старе српске властеле; већим

[6] Б. Ђурђев, *Хришћани-спахије у северној Србији* (вид. нап. 2); Б. Храбак, *Феудална лена у Крајишту Иса-бега Исхаковића 50-тих и 60-тих година XV века*, ИГ, 1965, 2–3, 3–49; вид. и А. Стојановски, *Кон прашањето на христијаните-спахии во Македонија*, Гласник ИНИ 1–2, 1960, 304–316; М. Соколоски, *Спахии-тимариоти христијани во прилепската нахија на XV век*, Годишен зборник ФФ Скопје 19, 1967, 152–167; Б. Цветкова, *Новые данные о христианах-спахиях на Балканском полуострове в период турецкого господства*, Византийский временник XIII, 187–197.

делом, у спахије је ушло ситно сеоско племство које се умножило у току борби против Турака; чини се ипак да је највећи број Срба спахија у турској служби настао од истакнутијих војника који су се, у предугим метежима, осамосталили на челу мањих ратничких група. Да је ова обнова српског племства, ако се о њој уопште може говорити, била пролазна и привидна, открива речит податак: оно је, огромном већином, располагало приходима око три пута мањим од Турака спахија. Узимање Срба у редове свог основног повлашћеног сталежа Турци су морали проценити као неуспешно; поред тога, они поуздано нису ни намеравали да се дуже послуже таквим режимом. Утврдивши да су преживели, ратници су се, без обзира на све промене, враћали својој некадашњој свести и налазили пута да се склоне, из Турске, у Угарску, Влашку, понекад и у Молдавију. Да би се одржали, мање су прелазили у ислам него што су то Турци, ослањајући се на дотадашња искуства, могли очекивати. Неки су се, можда и без већег отпора, препуштали тихом утапању у ширу средину свога пука.

Турци су прихватили Србе за своје спахије због тога што су знали да се код њихових најотпорнијих непријатеља, у току столетне борбе, држава распала на племство, а оно се, затим, раскошило до појаве оних који су, иако незнатна порекла, постајали војводе са својим одредима, покренутим из народа. Само, Турци су знали уочити једну појаву у целини. И не помишљајући да племство, упорно у својој вери, достојно подозрења и кад најоданије служи, јер се никада не зна кад ће ступити у дослух с непријатељем преко границе, трајно задрже у темељима свога режима, они су подржали и преузели процес, настао у остацима српске државе, ратничког покретања и истицања до тада пасивних сељачких маса. Мада су сматрали нарочитим добитком кад уједно у своју веру и у службу својој држави преведу човека племенита порекла и особина, Турци су, сасвим искуствено, да би их искористили, упоредо приступали и доњим слојевима, и спуштали их, ради преузимања, још један друштвени степен ниже. Становници северне Србије у великом броју су добили тзв. влашке повластице – да плаћају смањене дажбине, имају своје заповеднике и служе у војсци – али је њихово свакидашње занимање, уместо да буде претежно земљорадничко, постало претежно сточарско. Промена је извршена због тога што су сточари покретљиви, мање су зависни од земље и увек могу одвојити један број млађих људи за војну службу; турски разлози били су и у томе што у Србији, огољеној ратовима, због пограничног положаја није ни било довољно услова за миран тежачки посао; најзад, опустошена земља, коју је, као крајиште, требало згуснути и очврснути људском снагом, насељавана је с југа, и то много, из крајева већином сточарских, групама, које су већ имале влашке повластице. Закон о власима донесен је ускоро после пада Деспотовине.

О Србима спахијама у другој половини XV и почетком XVI века успостављени су значајни бројчани подаци. »Док је крајину према деспотовини и Босни држао Исабег, син Исхак-бега, било је у тој области од 189 тимара 50 у поседу хришћана спахија. У 'вилајету Влк' 1455. године било је од 170 тимара 27 у поседу спахија хришћана. За десеторицу стоји да су били 'старе спахије'. Тобџије, пушкари и земберекчије (самострелци) у Новом Брду били су у то време хришћани и свега један муслиман. Они су такође уживали тимаре. После две деценије било је у тој области 21 тимар у поседу спахија хришћана.« Ови српски феудалци који су у време освајања деспотовине образовали протурску

странку награђени су већим тимарима. »У Смедеревском санџаку око 1476. године било је још увек више спахија хришћана него муслимана. Тада је било 64 спахије муслимана према 85 хришћана.« Турци су, међутим, освајали српске земље и на тај начин што су својим људима, поготову онима који би се истакли у ратовима, потискивали српско племство (уколико није прихватило ислам). Око 1476, у Смедеревском санџаку, »11 зеамета у муслиманском поседу доносило је у заокруженом броју 332.000 акчи, 64 тимара у муслиманском поседу преко 518.000 акчи, а 84 тимара у хришћанском поседу свега нешто преко 186.000 акчи. У другим санџацима, и касније у Смедеревском санџаку, тај однос је био знатно неповољнији по спахије хришћане«. Под турским притиском, Срби спахије пребегавали су у Угарску, неки су примали ислам, а неки су се утапали у широј друштвеној средини свог народа. Уместо старог, у првој половини XVI века јавио се нови слој Срба спахија који су потицали од влашких кнезова. »У другој половини XVI века једино су кнезови имали титуле спахија.« Тако је свом заранку нагињала необична појава, психолошки иначе жалосна, настојања виших слојева средњовековног српског друштва да наџиви слом државе и губитак њене независности. Уз термин *кнез*, који је остао, још дуго се по српској историји, добивши сасвим релативно значење, повлачио и термин *спахија* (на пример у Црној Гори и Брдима).

»Сви хришћани спахије у Србији, као и другде, имали су војне обавезе исто као и муслимани. Разлог тако изузетном очувању домаћег феудализма у Смедеревском и Крушевачком санџаку, у којима су се чак донекле очувале, уклопљене у тимарски систем, и старе баштине и односи на њима, лежи и у положају тих санџака према угарској територији, односно у организацији крајине према Угарској.« Оживљавање ове појаве дугујемо историчарима који су, захваљујући својој оријенталистичкој спреми, могли употребити турске изворе, на првом месту Б. Ђурђеву а затим М. Васићу и другима. Њихови резултати значе, поред тога, охрабрење да се управо на овом месту подсети на нека потоња збивања у српској историји. Неколико векова у свим друштвеним слојевима тог народа непрекидно је уздизана и усправљана једна необична вертикала. Били су ретки они који се на том послу, само привидно залудном, понекад и својски нису трудили. Светска је појава да племена или родови обично смисле свога родоначелника. У њему је њихово племенито исходиште; у њему је и јемство њиховог достојног опстанка међу другима. Код Срба је то безмало увек била и остала (код оних у којих још увек има трагова колективног мишљења) нека гласовита личност из историјског предања, веома често из косовског завештања. Успостављена је, дакле, представа о племенитом пореклу и племенитим својствима појединих група. Упоредо с тим, и у граду и на селу, и међу Турцима, али и међу угарском и немачком господом, поједини Срби, у име својих породица, настојали су на свом друштвеном издвајању. Постајали су сеоски и нахијски кнезови, братственички и племенски главари, угарска, аустријска и руска властела, млетачки витезови, неколико пута и самозвани цареви, а кад би отишли у Турке, пели су се спретније и брже оним хијерархијским лествицама чији су степени водили до положаја великог везира. Китили су се разним одличјима, поручивали грбове, састављали родослове (или би то други за њих учинили), чували по ћилерима повеље и берате, уписивали се по црквама и манастирима као приложници, чинили завештања да им се име сачува за васцели српски род. Сва ова спољашња обележја, условно речено, аристократског држања и стре-

мљења виших слојева српског друштва дају се запазити још у првим деценијама турске владавине. Међу побожним ктиторима појединих богомоља било је и оних који су носили назив спахије, који су, дакле, и ратовали за султана, и то није сметало ни њима ни њиховој околини. Очигледно, Срби су умешно, на неколико начина, отрпели преломне тренутке потпадања под власт источног освајача, тако да их од прошлости није одвојио непремостив бездан. Један од тих начина био је у оној друштвеној раслојености који значи могућност појаве и деловања врсних народних предводника.

Мењајући му правни положај и улогу у производњи, турска управа је од хришћанског становништва северне Србије образовала читав систем војних служби на крајишту. *Спахије* и њихове *џебелије* су, као коњаници, одлазили у ратне походе. *Мартолоси* су сачињавали посаде по тврђавама и често се залетали, да разарају и плене, у суседне угарске области. Они су оперисали и на шајкама, и јатима својих малих и кљунастих лађа, које су склањали подно дунавских и савских тврдиња, стварали основу турске речне флоте у Подунављу. Одговорне за безбедност путника, *дервенџије* су чувале друмове, пролазе, скеле и мостове. *Војници (војнуци)* су служили као коњушари, па су одлазили на рад све до царских штала у Стамболу, или су, на одређеним местима, косили и прикупљали сено и другу крму за војску. Многи су пратили турску ордију кад би кренула на војну да јој буду коморџије, вуку лађе и догоне, с коњима и воловима, топове, да минама поткопавају градове и, кад ови падну, подигну нове. Хришћана је било у *азапима*, посебном роду турске пешадије, који су првобитно служили у речној флоти, а затим као лака пешадија у тврђавама дуж пловних река. Било их је и у редовима *акинџија*, лаке коњице која је, распоређена по крајиштима, својим упадима и харањем припремала турска освајања. У градским тврђавама и паланкама служили су, као плаћеници, *бешлије*, *гунулије* и *фариси*, који су упућивани на ратишта, али су учествовали и у потерама на разбојнике. *Мустхафизи* су били чувари тврђава, у чијим посадама је увек било *топчија (тобџија)*, *кумбарџија* и *кундакчија*, који су се старали о ватреном оружју. Био је и посебан ред *џебеџија* централне или локалне плаћеничке војске, »који је имао задатак да припреми и чува оружје, муницију и остали ратни материјал«. Нису били стално под оружјем, него само по потреби, *џерахори* и *пандури*, који су узимани у војну службу нарочито у пограничним областима и у накнаду за то уживали одређене повластице. За турског господара радили су и соколари зв. *доганџије*, *шахинџије* или *атмаџије* (јастребари), затим ковачи *(демирџије)*, стрелари и штитари, пушкари *(туфенкчије)*, катранџије, *калафатчије* (који су катранисали и поправљали бродове), разне врсте дунђера, поткивачи *(налбантчије)* и други. Одређен статус имали су и произвођачи хране и крме, земљорадници и сточари, на пример *оризари*, одгајивачи пиринча. У ствари, за све ове послове покретане су, често, увек пред рат, читаве групе, понекад и многобројне, да у пограничним крајевима Турске обнављају и презиђују тврђаве, да тешу грађу, склапају бродове и премазују их катраном, припремају понтонске прелазе преко река и граде тврде мостове, крче шуме поред пута и разгоне по њима разбојнике. По градовима су лили топове и млели барут, а по селима од коже кројили шаторе, правили узенгије и прекивали гвожђе у оружје, радили као стрелари и копљари.[7]

[7] Д. Поповић, *О мартолосима у турској војсци*, Прилози КЈИФ VIII, 128; M. Vasić, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo 1967; исти, *Мартолоси у Македонији*.

Пошто је затекао ове, Бали-бег Јахјапашић је, располажући великим дохотком и добрим пленом, основао у Србији још један војни ред, *делије*. За њим се ускоро повео и Хусрев-бег, касније назван Гази, у Сарајеву. Као припадници лаке коњице међу турским пограничним снагама, делије су своје име највероватније добиле због луде и необуздане смелости и храбрости. Окупљени као телохранитељи појединих крајишника, они су се брзо умножили и створили снажне ударне јединице. Према вестима које су, убрзо после пада Београда, стигле из Угарске у Пољску, Бали-бег је располагао сопственом војском од најмање 10.000 људи. Али, делије су, под заповедништвом својих бајрак-бегова и дели-баша, и даље најрадије остајале телесна стража својих господара, пустахије по понашању и још чудноватије по свом изгледу. Постоје мишљења да су то редовно били доскорашњи муслимани, што несумњиво не може бити сасвим тачно. Потицали су, свакако, из оне масе, изишле на пут лутања и сналажења, која је у пословима рата налазила тада свој најизвеснији хлеб. Према једном француском путописцу, сасвим озбиљном, који их је посматрао 1551. године, делије су себе називале *заточницима*, што, према књижевним изворима, у старијем српском језику обележава оног који се зарекао да ће за свога господара извршити неко дело и, кад затреба, изићи на мегдан, оног који замеће бој, душманин је другоме по природи односа, стварно укољица од заната. Путописац је и описао једног делију. »Доњи део његове хаљине и његове дуге и шарене гаће, које Турци називају шалварама, били су од коже младог медведа с длаком напољу. Испод шалвара имао је ципеле или кратке чизме од жутог сафијана, спреда шиљасте, позади веома високе, одоздо потковане, окружене дугим и широким мамузама. На глави је носио капу, начињену као код пољских коњаника или Ђурђијанаца, која му је падала по једном рамену. Она је била од пегаве леопардове коже. Делија је на њу, на челу, прикачио једно широко орлово крило како би изгледао што страшније. Два друга крила била су причвршћена великим позлаћеним клинцима на његовом штиту који је носио са стране, обесивши га о појас. Његово оружје били су ћорда и јатаган, док је у десној руци држао буздован, тј. топуз, са златним перима. Неколико дана касније, овај делија је кренуо из Једрена с војском коју је Ахмед-паша водио, уместо султана, на Ердељ [. . .]. Тада сам га видео на коњу покривеном, као покровцем, читавом кожом једног великог лава, која је предњим шапама била причвршћена на грудима коња, док су друге две висиле позади. Буздован му је био окачен о задњем ункашу седла. У десној руци држао је копље дуге и шупље дршке, а врха добро заоштреног [. . .]. Ја га упитах зашто се тако чудно носи и што се кити тако силним перјем. Одговорио ми је да то чини зато да би се својим непријатељима учинио што љућим и страшнијим. А кад је реч о перју, у њих је обичај да га смеју носити само они који су то лично заслужили. Јер, они сматрају да су перјанице украс за храбра

ИНИ, 1970, 103–117; исти, *Дербенџијска села у Дубочици у XVI веку*, Лесковачки зборник X, 1970, 29–41; Б. Ђурђев, *О војнуцима* (вид. нап. 2); А. Стојановски, *Попис војнука с краја XV века*, Врањски гласник XXII, 1989, 143–281; О. Зиројевић, *нав. дело*, passim; иста, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459–1683)*, Зборник Историјског музеја Србије, 7, 1970, 3–195; вид. и М. Соколоска, *Дервенџиски села во велешката нахија од 1460. до 1544. година*, Гласник ИНИ IV, 1–2, 1960, 171–195; исти, *Дервенџиството во Охридскиот санџак во втората половина од XVI век*, Годишен зборник ФФ Скопје 19, 1969, 169–202; А. Стојановски, *Дервенџиството во Македонија*, Скопје 1974; Р. Самарџић, *Хајдуци и пандури* у зборнику »Идеје за српску историју«, Београд 1989, 139–146; вид. и објашњења појединих термина у зборнику: Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, I, *Катастарски пописи Београда и околине 1476–1566*, Београд 1964, 606–651.

ратника.« Али, кад се наднео над оним што је делија носио собом као свој душевни живот и судбину, Француз је испод страшног изгледа, изазваног грдним оружјем, крзнима, кожама, крилима и перјем, открио човека жалосног у дилеми око свог основног опредељења. »Био сам, зато, радознао да га преко драгомана упитам коме народу припада и коју веру исповеда. Он ми, на то, на мудар начин одговори да је по народности Србин [. . .]. А кад је у питању његова вера, он се, рече, само претвара, кад живи с Турцима, по њиховом закону, јер он је хришћанин и рођењем, и срцем и својом вољом. И да би ме у то боље уверио, он изговори на народном грчком и на словенском језику Оче наш, Богородице дјево и Символ вере.«[8]

Захтевајући од сваког свог становника да благовремено и у потпуности извршава своје обавезе, Турска је располагала огромним људским и материјалним потенцијалом који је, кад се покрене, нарочито у ратним временима, давао царству силну ударну моћ. Припремајући се за ратне походе, Турска је, деловањем средишњих органа своје администрације, откривала сву смишљену сложеност и сву прорачунату ефикасност свога уређења: наређења Порте стизала су, и у најудаљенијим крајевима, до сваког села или професионалне групе који су имали било какву улогу и обавезу, законом одређену, у оствaрењу ратног потенцијала – до становника Сирије који су производили шалитру, занатлија у Самокову, у Бугарској, који су израђивали узде, сељака око Једрена, Алексинца и Јагодине, који су припремали сено, сточара око Новог Пазара који су кројили кожне шаторе, бродара на банатским рекама који су, из Ердеља, довозили со, и безбројно много других.[9]

Појава становништва с влашким статусом није у свим земљама југоисточне Европе у којима је у знатном проценту било и Срба једнако дуго трајала. Поготову у Босанском пашалуку и суседним областима та појава је, мада је донекле губила свој првобитни смисао, трајала до XIX века. У Србији, она је била пролазна и углавном је нестала кад је та земља престала бити погранични бедем Турске. У ствари, док је падала под турску власт, Србија је дељена на хасове, зеамете и тимаре, у појединим градовима су основана и знатна вакуфска добра, где су виђенији Турци махом имали, уосталом, своја мулковна имања. Власима су препуштана пуста селишта, планине, брда и шуме, или им је давана повластица да само делимично подлежу извршавању обавеза према господарима лена. »У Србији је [најпре] било добара и прихода који су припадали царском хасу.« То су пре свега били приходи од рудника и ковница новца (Ново Брдо, Сребрница, Јањево, Трепча, Заплане, Рудник, Железник, Кучајна и други). Рудници су Турској давали мање прихода него дојакошњој српској деспотовини, јер је рударство, готово у целини, непрекидно опадало. Знатан је био и приход од пограничних царина у лучким градовима, у почетку у Смедереву (2%), затим у Београду и, потом, у другим

[8] Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика, XVI и XVII век*, Београд 1961, 118–120, 362–363 (путописац Nicolas de Nicolay); исти, *Сулејман и Роксолана*, Београд 1987,[2] 104–107.

[9] Вид., као пример, турски поход 1566 (у овој књизи под насловом *Последњи ратни поход Сулејмана II*). Г. Елезовић, *Из цариградских турских архива: Mühimme defteri*, САН, 1950; G. Škrivanić, *Turski pohod na Siget 1566*, VVM IV, 185–214; Т. Поповић, *О догађајима у Београду за време аустријско-турског рата 1566. године*, ГГБ VII, 1960, 37–58; M. Hadžijadis, *Posledinji ratni pohod sultana Sulejmana na minijaturama turskih rukopisa*, Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU XIII, 1–3, 1966, 134–145; Р. Самарџић, *Мехмед Соколовић*, Београд 1982[2], 140 и д.

панонским градовима у редоследу турских освајања, све до Будима (1541) и Темишвара (1552). Држава је убирала таксе на увоз соли из Ердеља, вина, људског робља и другог. »Поред тога, царском хасу су припадала многа села на територији Србије, и то нарочито око рударских места и тргова. У Смедеревском, Видинском и Крушевачком санџаку до 1536, поред харача и других државних дажбина обичне раје, велику ставку прихода царске благајне представљала је филурија, порез од кућа насељених влаха.« Највеће хасовске приходе имао је крајишник Иса-бег у време освајања Србије (763.000 акчи). Успостављањем сталних установа турске власти у тој земљи, без обзира на то што је она још неколико деценија имала погранични положај, корисници хасова постали су и тамошњи намесници Порте. Приходи смедеревског, крушевачког и видинског санџакбега, који су двадесетих година XVI века износили, отприлике, годишње близу 500.000 акчи, потицали су из разних извора: од рајинских села, од ушура и глоба које су морали давати и повлашћени власи, од царинских дажбина и такси на бродски промет и риболов, од тржишних намета и, нарочито, од пљачке коју су, залећући се у суседне земље, доносили мартолоси и уступали петину своме санџакбегу. Знатне приходе у свим освојеним земљама, па и у Србији, имали су и вакуфи, добра намењена за издржавање појединих задужбина. Њих је било »у Смедереву, Београду, Голупцу, Нишу, Крушевцу и другим местима«. »У Смедереву је 1516. било 6 вакуфа са укупним приходом преко 33.000 акчи, а нешто пре 1525. У Смедереву је било 11 вакуфа са приходом од преко 93.000 акчи. Исто тако је било доста вакуфа у Нишу, као и другим местима. У исто време постојао је у Београду вакуф Мехмед-пашин с приходом од 70.000 акчи. Један део прихода од тих вакуфа трошио се на џамије и текије ван територије санџака, па и на џамије у Стамболу. Већина вакуфа имала је приход од добара у градовима, од дућана, винограда, хамама, млинова и томе слично.« Али, неки вакуфи имали су приходе и од села, поготову оних која су се налазила у околини већих градова.[10]

Док је појава влаха као сточара и војника који су имали извесне повластице у крајевима западно од Дрине била дубље, безмало трајно, уведена, за Србију је то било карактеристично само неколико деценија, док је та земља била турско крајиште; у ствари, установа влаха у Србији занимљива је по томе што је одатле, често и у знаку миграција, преношена у новоосвојене крајеве. Завођење тимарског система спроведено је у Србији управо на класичан османски начин: поделом земље на хасове, зеамете и тимаре и стварањем спахијског слоја који се од њих издржавао. »Око 1476. било је у Смедеревском санџаку 11 зеамета и око 150 тимара спахија, не рачунајући тимаре посада тврђава (мустахфиза) [...]. Године 1516. број зеамета био је исти, а и број тимара био је отприлике исти као и око 1476. године.« Сличне прилике владале су и у другим санџацима на тлу Србије. На тлу некадашње српске државе Турска је, очевидно, могла образовати већи број лена ради одржавања своје спахијске коњице, али то у првим деценијама после пада деспотовине није учињено због тога што је једном делу становништва, нарочито оном

[10] Вид. нав. место у *Историји народа Југославије;* вид. излагање, с научним апаратом, о вакуфима у претходној глави ове књиге: *Основе уређења Турске;* вид. и Х. Шабановић, *Урбани развитак Београда од 1521. до 1688. године,* ГГБ XVII, 1970, 5–40; исти у *Историји Београда,* I, Београд 1974; вид. и S. Rizaj, *Rudari (madendžije) u sistemu privilegija i dužnosti,* Glasnik MKM IX, 1964, 213–236.

тек насељеном, дат статус слободних влаха. Али, већ »тридесетих година XVI века било је у Смедеревском санџаку 29 заима, 232 спахије са царским бератом, 356 спахија са беглербеговим бератом и 30 кнезова спахија. Тада је било 967 мустахфиза из тврђава Смедеревског санџака и 325 мустахфиза из сремских тврђава, који су имали на уживању делове тимара у Смедеревском санџаку. Такво повећање броја спахија било је условљено и развитком тимарског система, претварањем хасовских села у тимарска, што је била општа појава у Смедеревском санџаку у првој половини XVI века. Али главни услов који је омогућио такво повећање броја спахија био је пуни прелазак на земљорадњу бројних насељених сточара.« »Муслиманских феудалаца било је у санџацима на територији Србије из многих земаља под турском влашћу, а нарочито из Македоније, Албаније, Босне и Бугарске. Али је било муслимана спахија из саме Србије, било исламизираних старих феудалаца било нових спахија. Поред муслимана спахија било је у северној Србији и доста домаћих спахија хришћана.«

Слику Србије по турском освајању успоставио је Б. Ђурђев на темељу испитивања османске грађе, али и захваљујући свом увиду у проблеме настанка и развитка Турске у целини. Откако су се Турци учврстили у Срему и Славонији, почело је пресељавање влаха из Србије према северозападу, у оне области које су постале пограничне. Становништво које се задржало у Србији, а раније је имало влашки статус, изгубило је свој повлашћени положај и преведено у рају тим пре што се највећим делом већ било прилагодило земљорадничком начину производње. У канун-нами Смедеревског санџака, написаној 1536, још пре погибије последњег српског деспота у боју код Горјана (1537), наведено је како су власи до тада плаћали од куће 83 акче на име филурије без обзира на број одраслих људи, да су у ствари били ослобођени пореза и дажбина (сем што су санџакбегу давали глобе и нешто жита), јер су били дужни да од сваке пете куће дају по једног граничара *(петнина)* и, у случају војног похода, по једног човека. Канун-намом од 1536. то је укинуто, тако да су и дојакошњи власи подвргнути плаћању харача и давању рајинских дажбина (»уколико изузетно нису остали сточари«).[11]

Трајна последица османског режима у Србији крајем XV и у првој половини XVI века, у знатној мери утемељеног и на наслеђеним установама народног живота, била је у успостављању сеоске, односно кнежинске самоуправе и у »територијализацији кнежина« (подели земље на јасно омеђена подручја надлежности једног кнеза). Кнежинска самоуправа или било који други облик самоуправног уређења ушли су у основе не само свакидашњег живота него и могућности борбе за одржање српског народа под туђинском влашћу, узетог безмало у целини. Пример Србије, поглавито њених северних области, истакнут је услед тога што је та појава, после дугих векова испуњених, поред осталог, променама, потресима и насилним прекидима, ушла у темеље српске револуције 1904. и стварања обновљене државе.

Појава самоуправних територија, уредби и установа може се – бар приближно – објаснити следећим узроцима:

1. Без обзира на карактер феудалних односа и степен подложности, село у средњовековној Србији имало је своју унутрашњу организацију. Појава

[11] Вид. нап. 2; Р. Грујић, *Апологија српскога народа у Хрватској и Славонији,* на више места; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини,* Нови Сад, МС, 1929, 129–143.

кнежинских самоуправа у потоњим вековима туђинске власти без сумње има своје исходиште у суштини уређења Османског Царства, пре свега у тимарском систему, али су из средњег века могли бити пренесени бар неки облици и бар неке уредбе сеоског живота. Узет из просечних друштвених слојева, а не као владарска титула, назив *кнез* спаја, чини се, две епохе тако што се затиче у терминологији градова, тргова и рудника.

2. Ширење влаха сточара и давање влашког статуса другом становништву које је било потребно турској војсци и управи значило је, поред осталог, повратак на неке од оних архаичних облика друштвеног уређења који су претходили феудализму. Ова појава била је распрострањена поготову у брдским и планинским областима Балкана, у којима су се организовала племена, а родови и братства чвршће су се крвно повезали. Сви ови облици удруживања имали су у својој основи самоуправне уредбе и установе, развијене до оних граница на којима се заустављало непосредније уплитање турских власти у народни живот. Појава влаха сточара, у великој мери препуштених свом начину склапања заједница, ушла је у темеље, или их је бар преуредила, најважнијих институција српског патријархалног друштва, од породичне задруге до кнежинске самоуправе.

3. Становништво влашког статуса имало је, у извесној мери, повлашћен положај у накнаду за своју службу Османском Царству. Такав однос имао је у својим основама систем колективне одговорности. Како је служба обављена, одговарали су пред турским властима најпре народни кнезови и примићури, али су санкције могле погодити и њихове људе, па и читав живаљ појединих села или мањих области. Заједничко учешће у обавезама према туђем господару, и то под вођством својих кнезова и примићура, изискивало је у кућама, породичним задругама, селима и оним кнежинама које су захватале неколико села посебну унутрашњу организацију, која је, ослобођена већег уплитања са стране, морала значити ишчауравање и образовање појединих самоуправних установа.

Као господари, Турци су били малобројни да би својим становништвом запосели сваку задобијену земљу; поврх тога, они нису имали довољно људи да успоставе војна крајишта према другим државама; најзад, недостајали су им и они који ће заповедати четама састављеним од домаћег становништва за разне помоћне службе. Због тога је и заведен систем колективне одговорности, а народ је, у накнаду за то, остављен да живи у својим самоуправним кнежинама. Као старешине народа у кнежини, кнезови су своје послове обављали уз помоћ примићура, заповедника нижег реда. Они су одговарали за то да кнежина буде насељена, да народ не напушта земљу, сакупљали су дажбине или помагали турским званичницима на том послу, заводили јавни ред, судили или, бар, организовали рад народног суда, предводили људе свог села или краја кад би се кренуло у било какав поход или на било какав посао, и први излазили на одговорност турским бојним и управним властима. »За своју дужност неки од њих су имали тимаре, а неки слободне баштине. Дужност кнеза била је наследна. Ако би се кнезу одузео тимар као спахији, кнежина и баштина су му остајале. Он није могао добити обични спахијски тимар него само кнежински и нико се од раје није могао огласити кнезом. Кнезови у северној Србији ишли су у војне походе са санџакбегом.« И примићури су »за вршење своје дужности имали баштине ослобођене плаћања пореза и рајинских дажбина. Њихови неожењени синови и браћа, уколико нису држали рајинску

III Патријарх Мак

IV Митрополит новобрдски Дионисије, црква Николе Дабарског код Прибоја, око 1572. године.

земљу, уживали су такође повластице. Дужност примићура била је наследна и није могао бити постављен за примићура нико од раје«.

Кнежинска самоуправа мењала се, током векова, у зависности од општих прилика у појединим крају, најпре од режима који су заводили турске власти, од традиционалних друштвених односа, начина привређивања, географских услова и других чинилаца, али је она била основа одржања српског народа и његовог стварања сопствене патријархалне културе. Северна Србија само је један од изразитијих и очевиднијих примера народне самоуправе. Преласком на тле Аустрије, Срби су новом господару безмало наметали да прихвати њихов начин управљања собом уколико жели да од њих сачини гранични кордон према Турској.

СЕОБЕ У СРПСКОЈ ИСТОРИЈИ

(Време туђинске власти, до 1683)

Представу о непрекидним сеобама као историјској судбини задржали су Срби у својој заједничкој свести као крвав ожиљак. Они, међу народима, нису усамљени по своме трагичном осећању живота. Нису једини ни по томе што је управо вековна принуда да се селе ушла у основе њиховог поимања несрећне егзистенције. Али, сеобе Срба нису биле само трајан процес њиховог одливања ка земљама спаса: оне су означиле неколико преломних тренутака у њиховој историји. Због тога су и ушле у народно памћење као обележје зле коби српског народа.

Откако су се појавили на историјској позорници, Срби су се у разним правцима селили, ишчезавајући најчешће у незнаним и знаним просторима. Иако су, бар у познатим случајевима, успевале да сачувају своју унутрашњу организацију и своје име, јер су ти досељеници заједно узимани у туђу службу, њихове насеобине, и то не само најудаљеније, подлегале су широј средини, којој је и држава припадала, и примали њену веру, језик и, поступно, друга антрополошка својства. Остајали су да о њиховом давнашњем присуству најчешће сведоче топоними и, можда, понека расна одлука. Завојевачки походи византијских и бугарских царева, који су – поглавито у вековима пре учвршћења Немањића – неколико пута крстарили простором који је био насељен Србима, обично су се завршавали робљењем становништва и присилним пресељавањем појединих група у друге крајеве, понекад сасвим удаљене. Најчешћи начин пресељавања у време распростирања државе Немањића био је у запоседању земаља племством, које је доказало привржeност краљу или цару, и његовим настојањем да се окружи људима доведеним из старог краја. Била је и једна унутрашња сеоба у виду ширења духа светосавља на оне српске племенике који су, један за другим, улазили у склоп државе Немањића и свешћу се изједначавали са импулсивнијим језгром свог народа. Услед турске најезде, овај процес је негде успорен, негде пресечен или је његово деловање обрнуто ка другим крајевима. За све то време трајало је утапање старог становништва Балкана, махом већ романизованог, у словенску масу, уколико није напросто ишчезавало, и то не само путем тихе асимилације него и премештањем станишта, обично сезонским, али и дуготрајним миграционим струјањем у удаљеније области. Словенска плима мењала је и демографски састав романских градова на источној обали Јадранског мора, да се тај процес у потоња времена, кад о томе почињу сведочити архивски документи, настави сталним притицањем појединаца или мањих група из залеђа.

Доласком Турака вертикала српских сеоба се обрнула. Изузетак је, готово једини, буран талас избеглица који је изазван турским продором у западне крајеве, кад је, поготову од средине XV века, зидине приморских градова, носећи глад и кугу, почело запљускивати, понекад из године у годину, мноштво излуделих бегунаца. Дочекани затвореним капијама, они су се пребацивали на острва и, у великом броју, одлазили у Италију, где се, махом у планинама, очувао понеки траг њихових насеобина, док су, од оних по градовима, остале само вести у архивским списима. Сламањем државе Немањића отворен је, међутим, главни правац српских сеоба ка северу и северозападу. Те сеобе су изазване продором ислама у југоисточну Европу (пошто је потиснут са Запада) и настојањима Римске курије да се, користећи ту прилику, уништи источно православље на некадашњем византијском тлу.* Турским потискивањем деспотовине ка северу померала су се и средишта културног и привредног живота Срба, али великог окупљања народа пребеглог на њено тле, и поред покренутог миграционог премештања, очито није било: према турским пописима становништва освојених земаља, може се утврдити да су оне и даље биле добро настањене, и то претежно Србима. Агарјанско запоседање деспотовине, најпре привремено, а затим и трајно (1459), принудило је дојакошње поданике Бранковића да се, заједно с њима, знатним делом пребаце преко река под заштиту угарског краља. Последице ове сеобе, као и других, биле су двојаке: северни делови Србије остали су полупразни, а пребези у Угарску, мада су се многи разишли по Панонији, већином су се окупили у јужним крајевима краљевине, која их је и прихватила с намером да од њих сачини бедем против даљег турског надирања. Први пут је, овим сеобама, српски живаљ који се од раније задржаво у угарском Подунављу не само бројчано ојачао него су сви тамошњи Срби, уједно узети, постали истакнут историјски чинилац. (У питању је једна од оних појава у српској историји које су се током

* Појаве у прошлости могу бити јасније, ако се посматрају на темељу каснијих искустава. И поред успона протестантизма, католички Рим је остао мозак западног света којим мисле и људи тобоже друкчијег опредељења. Хришћанска Европа се згранула кад је француски краљ Франсоа I, како би се извукао из смртоносног хабсбуршког загрљаја, тридесетих година XVI века склопио пријатељство са османским царем Сулејманом, који се управо тада, поред осталог, припремао да запоседне Угарску. Нападом на немачке земље, 1688, Луј XIV је подржао Турску у тренуцима њеног ратног расула, кад су Србију запоседали одреди ћесара Леополда I и домаћих устаника.

Ако Велика сеоба Срба на челу с патријархом Арсенијем III значи трагичан завршетак једног раздобља историје Срба, у ствари њиховог средњег века, ту несрећу је изазвао краљ који је, штитећи Турке, отварао путеве католичког продора на Исток. Аустрија је потискивала Турску из Европе све док јој уз бок, у сличној улози, није стала православна Русија и док се, ускоро потом, није појавила Србија као покретач и главни носилац револуционарне борбе балканских народа за ослобођење. Она је узела Босну и Херцеговину поред осталог и с намером да би онемогућила њихово повезивање са Србијом у заједничким напорима за националну еманципацију. После 1878, нарочито, западне силе свесрдније су узимале у заштиту остатке Турског Царства и стављале под свој надзор и утицај државе које су настајале на тлу с кога се оно повлачило. У склоп ових настојања да се, ради колонијалног потчињавања југоисточне Европе, на првом месту онемогући српско уједињење, ушла је и она очигледна помоћ коју су силе, на челу са Аустро-Угарском, давале арбанашком продору, праћеном свакојаким насиљима, у земље Старе Србије. Најновија збивања, која су опет добила међународне размере, само су продужење и обнављање такве политике: за тренутак је најважније то да се, не бирајући савезника, спута и с наслеђеним својствима уништи православни остатак Срба на Балкану и у Панонији. Психолошко објашњење ове историјске инерције може се наћи и у злоћудној појави примитивног менталитета у свету који је огрезао у материјално богаћење, па на многе ствари, поготову периферије, реагује остацима некадашње свести, ако не и подсвесно (1990).

времена, необично наликујући, неколико пута поновиле.) Бранковићи су под туђим краљем продужили век српској деспотовини и, у њој, даље трајање самосвести свог народа. Подизањем манастира на Фрушкој гори и свуда, широм Панониje, докле су стизале српске насеобине, разгорела су се жаришта оне духовности која је настала у епохи Немањића и установљена места према којима су се упућивали разни пребези, а не само свештена лица, склањајући од Турака, уз живу главу, иконе, књиге, свете сасуде, мошти и, поврх свега, усмена историјска предања да се одатле шире на васцели народ. Корен Срба који се расплитао у панонским земљама пуштао је изданке подобне оним у старој постојбини.[1]

Упоредо с тим, северна Србија, где је била деспотовина, увелико је опустела. Она је неколико деценија била погранична област царства Османовића, на чијем су тлу сачекивани угарски упади и одакле су, све чешће, полазили турски походи на неверничке земље. Како Турака није било довољно да запоседну освојене крајеве, а камоли да тамо образују импулсивно војно крајиште, становништво северне Србије, поглавито Смедеревског и Крушевачког санџака, попуњено је досељеницима с југа, највише из области горњег Подриња, Старог Влаха и Брда, добивши заједно с њима тзв. влашки статус. То је била прва од оних сеоба путем којих је створена земља наречена Србија, где се, најзад, јавио епицентар револуције 1804. године. Покретљиви сточари, преузевши назив од оних који су ушли још међу одредбе Душановог Законика, власи су служили турској војсци и управи, а у накнаду су, поред глоба, плаћали једино дукат по кући на име харача султану. Стварањем великих породица, у којима је сваки члан доприносио јачању заједнице обављајући онај посао који му је намењен, Србија је за неколико деценија постала матична земља свог народа који је, селећи се, могао попуњавати друге крајеве, испражњене ратом, својих племеника или суседа. Више од тога, колективно одговорни за извршење својих обавеза према држави, власи су добили право на своје старешине, кнезове и примићуре, који су их предводили и представљали пред турским властима. Тиме је утемељена кнежинска самоуправа, која се задржала и после укидања влашког статуса народа Србије тридесетих година XVI века и његовог свођења на статус раје, и која је, без обзира на све промене и привремене прекиде, трајала до XIX века. Турци су кнежинску самоуправу узимали готово као неизбежан део свога државног система, тако да се повремено, управо кад се јављала већа потреба да се народ северне Србије покрене као целина, постављао *баш-кнез*, врховни старешина који је био глава свима нахијским и сеоским кнезовима те земље. У турским изворима први баш-кнез у северној Србији поменут је већ »средином друге половине XV века«, ускоро – дакле – после пада деспотовине. Трагање за овом установом, у потоњим вековима, сигурно не би било бесплодно.[2] На скупу народних првака у Београду средином априла 1796. изабрано је »дванаест најистакнутијих за оборкнезове дванаест нахија београдског паша-

[1] С. Новаковић, *Последњи Бранковићи у историји и у народном предању, 1456–1502*, Прештампано из ЛМС 146-148, Нови Сад 1886, 149; Д. Медаковић, *Историографија фрушкогорских манастира*, зборник »Манастир Шишатовац«, Београд 1989, 19–24; Р. Самарџић, *Фрушкогорски манастири у српској историји*, нав. место, 11–18; Д. Давидов, *Фрушкогорски манастири и српска култура*, каталог изложбе »Фрушкогорски манастири«, САНУ, Београд 1990, 28–74 (у овим студијама наведена је ранија литература).

[2] *Историја народа Југославије*, II, Београд 1960, 84 (Б. Ђурђев) и 201 (Х. Шабановић).

лука... Том приликом изабран је и један врховни кнез, који је имао да води надзор над радом оборкнезова... и да столује у Београду«. У овом случају реч је о оном ресавском кнезу Петру који је 1804. изгубио главу у сечи кнезова.[3] После извесног потискивања улоге кнезова у првом устанку, Милош Обреновић обновио је Србију као њен баш- кнез, пошто је установа кнезова и кнежинске управе, иако под његовим надзором, поново успостављена.[4]

Померање влаха сточара пратило је и турска освајања у Босни, Херцеговини и Хрватској. Али, изгледа да је демографски процес, подстакнут сеобама, у овом случају био знатно сложенији него у северној Србији. Пошто су, на прилазима Босни, утемељили војно крајиште и утврдили се у средишњем језгру те земље, Турцима је био потребан само један ратни поход, 1463, да узму Босанску Краљевину; 1481, поседањем Новог, завршено је образовање Херцеговачког санџака на тлу где је доскора владао херцег од Св. Саве. У првој половини XVI века нагло се проширио турски посед у Босни и суседним земљама: 1528. освојена је Јајачка бановина, 1537. створен је Клишки санџак »који је према западу обухватао велики део далматинског залеђа са сливовима река Цетине, Крке и Зрмање, као и Лику и Крбаву«; после нових освајања на западу, крајем осме деценије XVI века успостављен је и Крчки или Лички санџак са седиштем у Книну, а после узимања Бихаћа 1592. »основан је Бихаћки санџак на територији између доњег тока реке Уне, Купе и Коране«. Турци су настојали да задобијене земље, управо као најистакнутије према Аустрији, која је своју границу у Хрватској и, потом, у Славонији претварала у све чвршћи бедем, преобразе у провинцију посебног управног и војног значаја. Због тога је 1580. основан Босански ејалет с пашином резиденцијом у Бањој Луци. Али, пораз Турака под Сиском 1593. означио је почетак заустављања њиховог надирања према Хрватској.[5]

Демографски односи у Босни и Херцеговини настали су у сложеним управним, војним и друштвеним условима. Мада је то оскудна земља тешко подносила, ради одбране царства и његовог даљег ширења, створен је велики број спахилука. Спахије су насељаване из других провинција или су потицале, и то све више, од домаћих ратника. Бар у првим деценијама турске власти, међу њима је било и хришћана, обично народних кнезова који су добијали тимаре. Прелазак на ислам био је запажено чест управо међу тим првацима. Врло рано, већ у четвртој деценији XVI века, узела је великог маха појава читлука. Између спахија, који су поседовали тимаре као накнаду за своју војну службу, и сељака који су их издржавали обрађујући земљу, стварао се, и све више распростирао и укорењивао, још један слој корисника земље. Тиме су се повећавале, ако не и удвајале, дажбине раје, или су ти нови феудалци напросто растеривали затечене сељаке и насељавали своје људе. Умножени и укорењени, бегови у Босни и Херцеговини ојачали су свој слој стапањем спахија постављених бератом са читлук-сахибијама као узурпаторима феудалних права, али и претварањем тимара у наследна добра *(оџаклук-тимари)*, а својих

[3] В. С. Караџић, *Петар кнез Ресавски*, Сабрана дела, XVI, Историјски списи, II, 1969, 203, и објашњења Р. Самарџића, 500–504 (с наведеном ранијом литературом и изворима).

[4] В. С. Караџић, *Милош Обреновић*, Сабрана дела, XV, Историјски списи, I, 1969, 79–80; вид. најопширније М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, Београд 1908, на више места.

[5] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 58–87; исти, *Управна подјела југословенских земаља под турском владавином до Карловачког мира 1699. године*, Годишњак ИДБХ IV, 1952, passim.

потомака у носиоце истог звања и службе, тако да је у Босни и Херцеговини постепено обнављано домаће племство, овога пута, једино, у муслиманској вери и политичкој опредељености за Турску. Треба још додати да је у XVI веку, најпре уз пограничне реке, уведена установа капетана, који су, бранећи царство, стекли висок углед и знатне поседе; да су оживеле, или наново подигнуте, многе тврђаве, у које су уведене посаде с диздарима на челу; да је земља подељена на већи број кадилука него што је то било уобичајено, па су кадије вршиле не само судску власт него су се пуноважно уплитале и у многе послове провинцијске управе; и да је успон градских насеља све импресивније стављао некадашњу Босанску Краљевину и Војводство Херцеговину под печат левантске цивилизације. Поврх свега, у царству се настојало да се оно, са запада, заштити појачаним процесом исламизације у Босни и Херцеговини.[6]

И поред тога, становништво с влашким статусом, мада не свуда истоветним, једно је од најприсутнијих обележја историје Босне и Херцеговине убрзо после њиховог пада под турску власт и, поготову, у XVI веку. Још почетком тридесетих година XVI века, на крајњим западним међама Босне, певало се о средњовековним српским јунацима (Б. Курипешић). Епско певање са истим мотивима запљускивало је и приморске градове и прелазило на острва (П. Хекторовић).[7] Песничка предања о старој Босни, судећи бар према сачуваним записима, као да су већ ишчилела или, можда, нису ни постојала. Недим Филиповић, један од малог броја изузетних познавалаца историје Босне и Херцеговине XV–XVII века, написао је да су Турци, у даљем освајању према северозападу и западу, заузете територије насељавали српским живљем. »На тај начин слив реке Врбаса, Сане и део слива Уне с реком Унцем постају претежно српски крајеви. Може се рећи да читаво турско подручје западно од реке Босне представља око средине XVI века територију с претежно српским становништвом.« Н. Филиповић је још поменуо даља померања, у границама Турске или преко њих, тога насељеног српског живља. Узроци тих нових сеоба били су у претварању повлашћених влаха у обичну рају, и у повећању харачких давања и кулучења. Раја је, вели он, напуштала земљу, склањала се међу сточаре који су још увек плаћали харач на кућу или је пребегавала на аустријско и млетачко тле. Јавили су се планински збегови, хајдучија и отворене буне. »Носиоци тога отпора«, закључио је Н. Филиповић, »били су у XVI веку већ врло бројни српски сељаци, посебно власи«.[8]

Није у потребној мери испитана и установљена суштина таквог демографског стања. Н. Филиповић је претпостављао да су промене у структури ста-

[6] В. Чубриловић, *Порекло муслиманског племства у Босни и Херцеговини*, ЈИЧ I, 1935, passim; С. М. Ћирковић, *Властела и краљеви у Босни после 1463*, ИГ, 1954, 3, 123–131; Č. Truhelka, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, GZM XVII, 1917, passim; Б. Ђурђев, *О војнуцима са освртом на развој турског феудализма и на питање босанског агалука*, ГЗМ II, 1947, 75–137; В. Скарић, *Поријекло православног народа у сјеверозападној Босни*, ГЗМ XXX, 1908; H. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, NDBH, Djela V, 1954; *Историја народа Југославије*, II, 109–143, 546–555 (Н. Филиповић).

[7] Вид. главу о народној књижевности у *Историји српског народа*, III, 2 (М. Пантић).

[8] Н. Филиповић, нав. дело, 124–136; исти, *Поглед на османски феудализам (са нарочитим обзиром на аграрне односе)*, Годишњак ИДБХ IV, 1952, 1–146; исти, *Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini*, POF V,1954–1955, 251–274; исти, *Osvrt na neka pitanja iz ranije istorije osmanskog timara*, Zbornik FF, Sarajevo, I, 1963, 61–118; М. Васић, *Етничка кретања у Босанској крајини у XVI вијеку*, Годишњак ИДБХ XVIII, 1962, 231–250; A. Handžić, *Etničke promjene u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini u XV i XVI vijeku*, JIČ, 1969, 4, 31–37; A. Sućeska, *Evolucija u nasljeđivanju odžakluk timara u Bosanskom pašaluku*, Godišnjak BH XIX, 1973, 31–43.

новништва извршене насељавањем новог живља. Он је још написао следеће: »Тако је знатно измењена етничка физиономија турских поседа у Босни. Још су свој стари етнички изглед највише очували претежан део бивше Краљеве земље и добар део области Павловића и Ковачевића.«[9] Ово упоређење, међутим, готово је неодрживо зато што се зна да је наведена територија, на првом месту земља Павловића, још од раније, пре било каквих промена путем насељавања, етнички била српска.

Становништво Србије, претежно северне, померало се у правцу турских освајања како би, у крајевима ближим ратишту, сачувало свој влашки статус. Ове сеобе покретале су и саме власти ради насељавања оних области на западу од којих се, полупразних, није могло образовати војно крајиште. Изглед досељеника, њихово светосавско православље, историјска предања која су собом носили, друштвене уредбе и установе, њихов менталитет, обичаји и језик, најзад и чињеница да су их не само у Турској него, наскоро, и у Аустрији називали не само власима него и Рашанима, сведочанства су о далеком путу који су морали превалити док су постали турски, односно млетачки или аустријски крајишници. Али, те сеобе нису могле бити демографска плима која одједном, или бар у неколико наврата, обузме једну земљу: судећи према сведочанствима, иако ретким, разног порекла и врсте, власи су се премештали у групама, већим и мањим, или чак као угрожене породице, и то је трајало годинама. Струјање народа било је непрекидно у разним правцима, у овом случају ка западу и северозападу. Потребно је, најзад, нагласити претпоставку, којој је безмало немогуће супротставити било какав озбиљнији противразлог, да су досељеници доспели у средину старинаца њима етнички сасвим блиских, тако да су ти људи, духовно знатно слабији и истрошени вековном бедом, без отпора прихватили њихов начин веровања, њихова историјска предања и, после свега, њихову самосвест. Прорачуни о демографској превласти српског живља у појединим регионима Босне морају, чини се, бити утемељени не само на феномену сеоба него и на оној блискости старинаца и нових становника која је и постала основа неосетног међусобног стапања. Овај процес сигурно је почео улазити у своју завршну фазу обнављањем Пећке патријаршије (1557), која је заиста настојала да под своју јурисдикцију стави све земље насељене православним Србима.

Неисцрпно извориште сеоба вековима је била пространа планинска област Старе Рашке, Брда, Црне Горе и, нарочито, источне Херцеговине. Та област се простирала између Неретве, јужних обронака Романије, горњег Подриња, брдског и планинског масива који дели северну Србију од Пештера, западних рубова Метохије и Проклетија. Први слој влашког становништва, иако растурен и махом сведен на оазе, склоњен по катунима или приморским градовима, био је, судећи по језичким остацима, аутохтон. Његов улазак у српску етничку заједницу трајао је, чини се, бар у појединим крајевима, веома дуго, јер се тај процес затиче и у XIII веку. Тиме су и поједине њихове установе, у ствари начин живота, дуго очувани, па су прешли у наслеђе српском становништву у виду неколико модела самоуправних организација, а поготову врста привређивања. Повратак појединих крајева, после доласка Турака, у раније облике удруживања, на првом месту племенског, вероватно има своју типолошку основу у старијем друштву која је у феудалној епохи Немањића само

[9] Н. Филиповић, нав. место у *Историји народа Југославије*.

потиснута. Становништво ове простране области, у претежној мери сточарско, вично употреби оружја у разне сврхе, и граничарске, и пандурске и хајдучке, готово само собом се уклопило у општи концепт турске управе да се, давањем влашког статуса и разних типова самоуправних повластица, од сеоских до племенских, учини употребљивим и онај народ који им, због природе тла које настањује, непрекидно може измицати. Турци су делили земљу на тимаре и насељавали спахије све до прилаза непокорним племенима, а кадије су, да би судиле, стизале и у најврлетније крајеве. Подизали су тврдиње на истуреним местима, па су и њима стезали насеља склона одметништву. Поједина племена су, најзад, потчињавали силом или их, једноставно, митили, па их водили на друга и тиме изазивали крвну омразу. У крајевима у којима су имали непосреднији надзор, одузимали су народу влашки статус и претварали га у рају, али су села остајала под управом својих кнезова. Уз то се често догађало, поготову кад би се појавили хајдуци или би избио рат против Млечана, да су Турци допуштали раји да изнесе скривено оружје и, служећи као пандури, уврсти се у војно крајиште. Харачке обавезе, ма какве биле, или племенске, или породичне или личне, мало су спутавале један сточарски народ, углавном полуномадски, наклоњен мењању станишта и слободном избору занимања, да обезбеђује свој опстанак стварањем многобројног потомства. Из овог изворишта бесконачних српских сеоба чини се да су прве струје кренуле у северну Србију, где је пала деспотовина, а затим су се обрнуле ка западу и северозападу, у приморско залеђе, западну Босну, Лику и Крбаву, на подручје турске и аустријске крајине.[10] (У потоњим временима, наглашено у XVIII веку, овај ток се управио ка источној Босни и, одатле, поново ка Србији.)

Присуство Срба у Славонији у толикој мери је истакнуто као појава изазвана турским освајањима да је то могло послужити за доношење пренагљених закључака сличних овоме: »С турском влашћу настале су у Славонији знатне промене у етничком и верском саставу њеног становништва. Све до турских провала, становништво доње Славоније било је католичке вере и хрватске народности, с нешто странаца, Немаца и Италијана, а највише Мађара. Турским продирањем јављају се у Славонији у знатном броју нови етнички и верски елементи, Срби – православни, муслимани насељени из суседних турских области и исламизовани домороци. Но, поред свега тога, Хрвати – католици остали су до краја XVI века најбројнији етнички елеменат турске Славоније.« Они су били једино сељачко становништво у околини Ђакова, живели су измешани с православним Србима око Пожеге, у Посавини и у доњој Подравини, »док су у Даљу, око Осијека и у горњој Подравини већину представљали Срби«. У средишњој планинској и у западном делу турске Славоније сељачко становништво било је искључиво српско, док су градове и њихову околину насељавали, претежно, муслимани. Због тога је западни део Славоније, поглавито између Пожеге и Пакраца, и назван »Малом Влашком«.[11] У свакој земљи коју би задобила, Турска је уводила управу која је

[10] Поред нав. дела вид. и: *Историја Црне Горе*, Титоград 1975, на више места (Г. Станојевић-М. Васић); вид. и С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, САН, Београд 1953, на више места.

[11] *Историја народа Југославије*, II, 196–203 (Х. Шабановић); вид. и А. Ивић, *Споменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији током XVI и XVII столећа*, I, 1527–1600, Нови Сад 1919; исти, *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију*, Ср. Карловци 1909; Р. Грујић, *Пакрачка епархија. Историј-*

оставила многоврсну документацију, уз друго и пописе становништва. Тако су и демографске прилике у Славонији управо тада јасније расветљене.

Деспота Стевана Бериславића убио је босански бег Хусрев, наневши му пораз, почетком 1535, а средином 1536. провалиле су у Славонију и запоселе многе градове и добра тамошње властеле две војске, једна босанска и друга коју је довео смедеревски бег Мехмед Јахјапашић. »У Броду оставише Турци 1500 људи, од којих су трећина били бешлије, друга трећина азапи, а остали мартолоси. Они су Броду давали велики значај и хтели су да од њега створе онакав центар какав је био Београд за своју околину.« Славонска властела је, са својим људима, напуштала поседе пред турским ударима и склањала се све до Ердеља. Погибија Павла Бакића, последњег српског деспота, у боју код Горјана, недалеко од Ђакова, 9. октобра 1537, означила је крај хришћанским надама да ће одбацити Турке из Славоније и Срема. Кад се, пре тога, разнео глас да је краљ Фердинанд именовао Павла Бакића за деспота, усталасали су се Срби, покренути вером у преокрет, и на тлу раскомадане Угарске и у Турској. Чини се да су тај покрет предводили остаци српског племства, којима су и Бакићи припадали. После слома, за који кривњу једино сноси неодговорно понашање војске краља Фердинанда, Мехмед-бег Јахјапашић је поверио свом сину, пожешком бегу Арслану, да султану Сулејману однесе, на поклон, у Цариград, главу Павла Бакића и да му одведе војводу Павла Делију с хиљаду других заробљеника, дојакошњих одличника последњег деспота. Тиме је завршена једна епоха у српској историји.[12] Можда је управо о томе жалосном крају, кад је народ лишен својих витезова, последњих који су могли да га бране, остала да сведочи једна од изузетних песама у епском предању Срба с мотивом самоубиства, она о војводи Рајку и девојци Маргити:

> Шта ће коме учинити Рајко?
> Шта ће себи, шта ли ће Сријему?
> А шта ли ће у Ср'јему Турцима?[13]

Ново историјско раздобље почело је појавом српског становништва с влашким статусом у оном делу Славоније који су 1536. и 1537. задобили Турци. Померање граница Османског Царства према западу настављено је, затим, до краја педесетих година XVI века, кад је образован санџак са средиштем у Чазми, касније у Пакрацу, и све то време Срби су се, и даље као повлашћени власи, јављали као етничка већина у оним списима централне и провинцијске администрације који су се односили на освојене крајеве. Поглавито у западном делу турске Славоније, у »Малој Влашкој« и суседним крајевима, власи су били посебна врста војника крајишника, који су обично називани *мартолосима*. Они су имали да стражаре на пограничним рекама и разним утврђеним местима, »да учествују не само у одбрани своје крајине него и у свим походима турских чета у суседне непријатељске области«. У дубљој позадини крајишта, власи су стражарили по друмовима и шумама или су служили као пандури на већим добрима. Положај и организација славонских влаха веома подсећају на прилике у северној Србији крајем XV и почетком XVI века:

ско-статистички преглед, Нови Сад 1931; S. Pavičić, *Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji*, JAZU, Zagreb 1953, на више места.

[12] А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, Нови Сад, МС, 1929, 139–143, 392–398 (богато документовано архивским исписима и подацима из оновремених хроника).

[13] Користио у *нав. делу* С. Новаковић према Вуку, III, бр. 10.

били су ослобођени »свих работа, намета и пореза осим филурије у износу од 120 акчи годишње на кућу«; имали су широку унутрашњу самоуправу и засебну војну организацију; њима су управљали домаћи прваци, кнезови, »који су стајали на челу појединих џемата [кнежина], док су војводе, аге и харамбаше заповедале појединим одредима«. »Чини се да је у XVI веку постојао један врховни војвода над свим војним заповедницима и кнезовима.«[14]

Веома наглашена појава влаха у Славонији временски се подудара с укидањем влашких повластица становништву северне Србије и претварањем тог становништва у обичну рају (1536. и 1537). Очигледно, померањем турске границе, после даљих освајања, далеко у правцу северозапада, систем војног крајишта, у који су се, служећи му, уклапали и власи, образован је у позадини те нове граничне линије, док је Србија, оставши у позадини, законом преображена у земљу раје, дужне да обрађује земљу. Све је решавано на темељу султанових законских одлука, које су народу давале статус и службу тренутно потребне царству, али је, и поред тога, извесно да је влашко становништво у Славонији изишло на површину историје пресељењем у ту земљу једног дела доскорашњег влашког становништва у Србији и Босни. Такву колонизацију спроводиле су, по налогу добијеном с највишег места, превасходно турске власти; сигурно је, међутим, и то да су власи сточари били довољно покретљиви у тражењу оне земље у којој ће сачувати свој повлашћени положај. У још једној области, тек задобијеној, Османског Царства, Срби су улазили у ново раздобље враћањем у оне архаичне облике живота који се нису налазили тамо куда су водили путеви општег историјског прогреса. Али, у накнаду за то, они су тај живот наставили по својим самоуправним уредбама, које су их штитиле у очувању и, понегде, у даљем стицању српске самосвести. То, ипак, није било довољно јемство да ће опстати. Знатну сигурност дала им је црква која је протезала подручје своје јурисдикције и градила манастирска упоришта следећи свој народ на путевима његових сеоба.

Сеобе из Турске под заштиту хришћанских владара трајале су неколико векова, али су безмало редовно имале сличну основу: Срби су најчешће захтевали да им се, како би постали поданици новог господара, подаре оне повластице које су имали у држави Османовића, тј. да буду слободни војници који дају цару царево и, сем виших официра и државног суда, никога другог над собом немају. Они су, у Турској, били повлашћени власи који су колективно одговарали за своју службу, али су, од дажбина, по правилу плаћали једино харач султану, и то не сваки појединац него по кући. Као донедавни слободни власи држали су се, прелазећи границу, и они који то у ствари нису били или су им повластице већ биле озбиљно окрњене. Знали су, добро, да постоји могућност живљења без феудалних намета и стега уколико се пристане на свакидашњицу под оружјем, и то им је падало лакше него зависност од непосредног господара. Јер, као војници, они су могли очувати своје самоуправне заједнице, своје слободно осећање живота, своју веру и љубоморно памћена историјска предања.

Створена је представа, у многоме романтичарска, да су Срби напуштали Турску, јер им је милији био живот у једној хришћанској држави. Вредност те представе, међутим, сасвим је условна. Велики део оних земаља које је запосео источни освајач српски народ је сматрао својом дедовином. Та

[14] Вид. нап. 11.

баштина се не оставља без нужде и, поготову, без наде да ће се ту живот, једног потоњег дана, ипак наставити. Невоља их је нагонила да напуштају огњишта у Турској, али су забележени многи случајеви повратка у свој крај кад би им се зајамчила безбедност живота. Упоредо с тим, нису били нимало лаковерни селећи у Латине: католички мисионари покушавали су да их преваре и преобрате у другу веру још док су били на родној груди, тако да, пуни зебње, нису смели ни претпоставити шта их све очекује у туђини. Због тога су се радо селили водећи собом каквог попа или калуђера (па се дешавало да се отисну у бездан друкчијег веровања и самозаборава управо онда кад би их такво свештено лице издало и предало у руке ђавољег накота). (У својим верским осећањима прошли људи били су посебно склони душевним узнемирењима, пре свега наглим узлетима усплахирених емоција и, поново неочекиваним, падовима у потиштеност. У њима би се узбуркало нарочито када би се незгодно срели с припадницима других вера).

Кварење османског режима и могућност да се у суседној хришћанској држави сачувају оне повластице на које су неки већ били навикли, а други су настојали да их задобију, били су главни разлог српских сеоба преко границе. Турски притисци и, све чешћа, насиља, али и страх раје да ће, пошто се одупрла, доживети одмазду, улазе међу разлоге пребегавања који су другог реда (мада су у породичним и родовским генеалогијама, по законима настанка усмених историјских предања, често, најзад, заузели прво место). Под заштиту Аустрије или Млетачке Републике у највећем броју је прелазио народ из Босне и Херцеговине (од 1580. с територије Босанског пашалука). Због њиховог пограничног положаја и оскудног тла, ти крајеви су нудили становништву неповољне услове за одржање живота. Турској није полазило за руком да успостави равнотежу између свих оних који су ту били нагомилани као носиоци њене војне моћи, управе и судства, а дужност им је била да царство учине чврстим управо надомак граница, и сељака разапетих између две обавезе: да хране земаљске господаре и да служе као крајишници, посаде по тврђавама и пандури. Тимарски систем је у овом случају послужио за основу што темељитијег запоседања једне земље, али се, као ретко где, изобличио управо због неограниченог размножавања бесправних корисника тог система. Велики део сељака имао је статус повлашћених влаха сточара који су узимани за разне службе, на првом месту војне, али су одреди мартолоса, дербенџија, пандура и других чувара граница, путева и утврђених места у мирним временима укидани и власи су превођени у обичну рају, коју су теретили земљорадничким пословима и давањем дажбина бегу и држави. Босански пашалук, међутим, често је био у рату, макар у виду пограничног четовања, и онда кад су друге провинције Турског Царства мировале, па су бегови, дајући јој привремено извесне олакшице, и своју рају терали на непријатеља. Житељи крајева прибрежних граници окупљани су, у ратним временима, у наоружане чете пандура које су имале да спречавају пљачкашке упаде аустријских граничара или млетачких хајдука, али и да саме харају на непријатељској територији. Кад би ратовању најзад дошао крај, *пандурице* су распуштане и сељаци су враћани својим ралима. Било је и примена принуде како би они пристали на то мењање статуса: нека насеља повлачила су се дубље у брдске пределе и одавала се, све искључивије, гајењу стоке, па су тиме покушавала присилити турске власти да им признају трајни положај влаха, а некад би просто потерала своје благо и прелазила у суседну хришћан-

ску државу, тако да су њихови господари прибегавали репресалијама које би понекад почињали сечом главара и кнезова. Кад би неки крај, најчешће уз границу, услед пребегавања становништва остао пуст, Турци су ту довлачили нов живаљ, обично из Херцеговине и суседних области, и бар привремено га задржавали у влашком статусу. Тако се и догодило да се усталио назив *морлаци* («црни власи») не само за људе из оног босанског и херцеговачког залеђа млетачке Далмације које је припадало Турском Царству него и за сеоско и приградско становништво у тој провинцији које је признавало дуждеву власт, а махом је било сачињено од пребега с подручја Босанског пашалука. Турски притисак на потчињени народ у западним крајевима царства био је вишеструк. Тај народ је морао да издржава претежак слој спахија, читлук-сахибија, капетана, диздара, посада по тврђавама и свих других који су временом израстали у земаљске прваке и љубоморне чуваре својих оџака, а поврх тога све несигурнији је био у свом положају, јер је у његовом случају сваки закон био недоречен или су га, у Босанском пашалуку, многи могли тумачити на свој начин. Била је то, и вековима остала, земља ратничког пркоса и поноса у славу ислама и Турске. Упоредо с тим, била је то земља беде, понегде оне сасвим потоње, која је понеке доводила до отупелости, али и све лукавијег односа према животу у коме је требало, да би се опстало, смислити посебне начине сналажења. Због тога је пребега на тле Аустрије и Млетачке Републике одиста било највише из Босне и Херцеговине.

Сеобе Срба под заштиту млетачког дужда најмање сведоче о духовној отпорности тог народа. Има доказа да Република св. Марка, мада изразито католичка, није предњачила у верској нетрпељивости; она је чак, чувајући своју самосталност, и економску и политичку, сувише често долазила у опасан сукоб с Римском куријом.[15] И поред тога, Срби су, као поданици Венеције, у којој је било слободних Јевреја, Грка, Јермена и других иновераца, осим у појединим случајевима, у ствари чим би под удар католичке пропаганде дошла анонимна маса, веома брзо, најчешће већ у првој генерацији, најпре губили своју веру, а затим и друга својства једног посебног народа, све до карактерних и формалних етничких обележја. Срби су били староседеоци знатног дела Далмације, бар од Цетине ка југу, а откако су се Турци, средином XV века, почели залетати у западне крајеве, српске сеобе у правцу далматинских обала и острва столећима нису престале. Типолошки, те сеобе могу бити сврстане у три вида: тихо и непрекидно струјање оних који су, због посла или какве невоље, сами или у мањим групама, прелазили границу; пресељења усред мира, махом изненадна, али дуго припремана, изведена тако да Турци, у тим тренуцима, ништа не примете, читавих џемата под вођством народних кнезова или војвода; померања становништва у ратним временима, најчешће подстицана с млетачке стране, како би се добили крајишници који ће одбијати Турке од приморских градова, вршена у великим групама са свом чељади и стоком, и то на местима којима је надоглед била обала спаса. Од људи способних да понесу оружје образоване су, под градским бедемима, ускочке и хајдучке чете које су предводили буљубаше, харамбаше, сердари

[15] М. Јачов, *Срби у млетачко-турским ратовима у XVII веку*, Београд 1990, passim. Монографија написана према многоврсној архивској грађи и хроникама XVII века. Посебно вид. уводну главу «Појава Срба у Далмацији и називи под којима се они јављају». Вид. и Р. Самарџић, *Војна граница у Кандијском рату (1645–1669)*, у зборнику «Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699», САНУ, Београд 1989, 217–222.

или млетачки провидури, а њихове породице остајале су по селима, које су Турци претходно похарали, или су – чешће – превожене на острва и у Истру, опустеле у ранијим годинама глади и помора. Већу беду Срби, можда, у својој историји нису доживели од оне која их је сустизала током тих сеоба. Представа о њој не проистиче из општег утиска проучавалаца докумената, усменог предања и трагова сачуваних међу потомцима него се може извести из многобројних историјских података сведених на демографске статистике. Срби су од старинаца, без сумње често затицаних у малом броју, примали не само веру и језик, не само облике свакидашњег живота него и свест о томе коме народу припадају. Овај процес асимилације који је захватио и острва, и приморје и његово шире залеђе, није свуда једнако дуго трајао, није пролазио кроз истоветне фазе нити се на сваком месту завршио одавањем истих психофизичких феномена: од оног што су досељени Срби донели својим бићем свуда се најдуже задржала њихова склоност епском памћењу и певању, али је то све мање био израз њихове посебне самосвести; у неким крајевима стапање старинаца и досељеника, који су пристизали током два или три века, обављено је у виду неколико историјских слојева, да се најзад створи популација смирених националних рефлекса; у другим крајевима, поглавито у залеђу, под појачаним притиском католичке пропаганде дојакошње поимање себе снажније је него другде потиснуто у подсвест, тако да је отуда почело избијати као љута омраза против својих племеника који су остали у некадашњој вери. Прве знатније оазе Срба трајнијег памћења свога имена, вере и припадности своме народу задржале су се у Истри и Далмацији средином XVII века, да се у великом рату 1683–1699, и поред пропадања, бар неке од њих коначно учврсте.

Остаје питање: зашто је Србима можда теже успевало да се као народ одрже на млетачким поседима него у другим крајевима југоисточне Европе? Историја их је учинила људима слободног простора који су бар донекле могли сматрати својим и у коме су подешавали живљење према сопственим уредбама и установама. У својим сеобама, увек су претежније прилагођавали тражену земљу себи него што су себе присиљавали да своје навике измене сагласно захтевима другачије природне средине. И то се не односи само на њихов начин привређивања и организацију насеља него и на ствари знатно суптилније: на пример, куда год су, чак и безмерно далеко, стизали, Срби су себи градили манастире, при чему је архитектура могла мењати облике, али је пејзаж, у који је смештена градња, остајао колико год је могућно сличан исконском природном амбијенту српских манастира. Стижући у Латине, Срби су долазили међу стешњене декоре оскудне природе и, на скученом простору, оне урбане цивилизације периферијског Медитерана која спутава слободан дах и кретање, а камоли да подноси окупљање људи у њихове патријархалне заједнице. Они су стизали дужду у помоћ пошто би с његовим агентима уговорили да ће и даље уживати повластице сличне влашким, али то није могло значити и основу обнављања доскорашњих облика и духа њиховог заједничког живота, поготову кад би их увели у средину старинаца који су већ имали своје законе владања. Изузетак су била она насеља која су Млеци образовали на развалинама старих или у пустим пределима, и на тим местима они су најлакше могли сачувати своје српско име и самосвест. Притисак католичких мисионара, који су често прекрштавали читаве групе пребега, а да они нису били довољно свесни шта се то с њима дешава, био је нарочито

ефикасан на стешњеном простору између Турака и Млечана; процес коначног преверавања настављан је после расељавања новог становништва Далмације по свој крајини, а нарочито у Истри и по острвима. Овоме треба додати чињеницу да Млечани, као нови господари, нису на Морлаке деловали особито сугестивно ни платама, ни својим плесњивим двопеком ни лажним ордењем и дипломама, а поготову су били неубедљиви својим изгледом који није био много војнички; поврх свега, од ускочког и хајдучког плена увек су захватали више него што им је по договору припадало. Али, они нису, као Турци, остајали на рубовима народног живота него су, увукавши му се у редове, изнутра разједали и на свој начин обликовали, према неким сведочанствима, подоста задивљали морлачки пук. У оваквим околностима примање католичанства за многе је било почетак стања утрнуле српске самосвести. Опстанак у амбијенту млетачке Далмације изискивао је потпуно прилагоћавање.

Од шездесетих година XV века, кад су Турци узели Босну, до 1537, кад је у њихове руке коначно пао и тврди Клис, безмало непрекидно су трајале пљачкашке провале у околину Задра, Шибеника и Сплита. Турци су непрекидно »палили и уништавали насеља, пљачкали стоку, а велики број сељака одвели у ропство [...] За то време опљачкане су и упропашћене читаве области Далмације«. Становништво је већином уништено или расељено. Многи су пребегли на острва, у Истру или у Италију. Само из задарске околине, према једној млетачкој вести, до 1511. нестало је око 10.000 људи, док су Турци собом повели око 80.000 грла стоке. »Било је чак исељавања са млетачке на турску територију, јер је онамо живот био сигурнији.« »У мирним временима, кад није било рата ни четовања, млетачке власти су настојале да далматинска села настане пребезима из Турске и повратницима из Италије, Истре и са острва.« Ипак, највећи миграциони покрети потресали су Далмацију и суседне крајеве у млетачко-турским ратовима. У рату Св. лиге 1537–1540. Турци су поробили или разагнали сељачко становништво које је живёло у близини далматинских градова, а затим из Турске »прешло на млетачко подручје око 5.000 хришћана (влаха)«; најпре су насељени у нездравим пределима Истре, а затим – пошто су се побунили и хтели да се врате у султанову земљу – смештени су у околину Задра, где су добили и знатне олакшице. »После рата пребегао је поново у Далмацију известан број влаха [...].« За време Кипарског рата (1570–1573), млетачки поседи на источној обали Јадранског мора поново су претворени у ратно поприште, а у турском залеђу између Лике и Задра забележени су народни покрети који су били предзнак истинских буна. Ипак, чим је удружена хришћанска армада уништила код Лепанта, 7. октобра 1571, турску флоту, па се безвољно разишла, и не помишљајући на то да дужду покуша вратити претходно изгубљено острво Кипар, Млечани су наставили ратовање толико млако, у ствари с јединим циљем да с Турцима склопе сепаратни мир, да нису ревносније подстицали султанове поданике на нове нереде и сеобе.

Турци су неколико векова преотимали Млечанима њихове поседе на Леванту, а они су све дубље остајали у уверењу да не могу опстати као трговачка република уколико се са снисходљивом мирољубивошћу, трпећи свакојака понижења, не би држали султанових скута. Од размене с Турском није се могао замислити живот града на лагунама и све његове државе. (Тек после 1718, кад је завршен њихов последњи рат против Турака, Млечани су

почели тражити и налазити изворе егзистенције у сопственој земљи, ма колико оскудној, и обделавати је пажљиво, све више као привржeници физиократских идеја.) У дугогодишњем Кандијском рату (1645–1669), који је заметнут с намером Ибрахима I да Млечанима преотме острво Крит, њихов последњи велики посед у Средоземљу, крвав бој се био на многим разбојиштима од северне Далмације до егејских вода на прилазима Цариграду, али су обе стране најрадије узимале тај рат као појам толико привремен да су сви инструменти измирења, почевши од тога да млетачки амбасадор није напуштао турску престоницу, стално били, са обе стране, припремљени. Догодио се и један крупан парадокс. Рат се на обалама Јадранског мора и у његовом залеђу водио међу припадницима истог народа подељеног границом, политичком припадношћу, вером и узајамном крвном омразом. Обе стране су, у току дугог ратовања, стварале своју епопеју са својим јунацима, међусобно закрвљеним, али на истом језику и истим стихом. Народ се раздвајао опредељеношћу за једног од два господара, и та раздвојеност је остала у њему као крвав корен који је наставио да разара његово биће. И Турци и Млечани, сваки на својој страни, образовали су крајиште, ради успешнијег вођења рата, не само од сталних посада и поседника војних лена уз границу него и од наоружаних сељака, ускока, хајдука и, на турској страни, пандура, али са унапред смишљеном намером да се све те дружине, чим се закључи мир, распусте, раселе, удаље од дотадашњих бојишта или бар укроте уклапањем у режим под надзором виших власти. Прижељкивали су мир, али су, како би постигли што повољније границе, пуштали да се разгори што бешњи рат у народу, који се – после свега – ипак може укротити. Тако је Кандијски рат остао једна велика илузија, толико вешто припремљена и остварена да је народ, који је у њој учествовао, тек по завршетку трагедије могао наслутити узалудност својих напора. Он је ипак, како се не би одрекао жртве, прихватио ту илузију као део своје историје, у ствари као скуп својих подвига који се дају надовезати на славна дела предака.

У средиште пажње Млечана и Турака, још од почетка рата, доспело је морлачко становништво које је насељавало пограничне крајеве Босанског пашалука. Турци су настојали да Морлаке употребе као мирне сточаре и ратаре, као кириџије, гласоноше и уходе, али и као пандуре који чувају путеве и, поготову, опасне пролазе, разгоне хајдуке, држе страже по тврђавама, сами провaљују, пљачкајући, у непријатељску земљу или прате паше и бегове на њиховим походима. Млечани су одмах ступили у преговоре с морлачким првацима да преведу народ на своју страну, јер би тиме тројако добили: обновили би становништво опустеле Далмације, добили би читаве буљуке врсних крајишника, а турску границу би учинили сувише слабом да би се с те стране могао очекивати свакодневни притисак. Турци су обнављањем повластица придобијали своје поданике да им постану привржени, сачекивали су из заседе групе пребега, па једне стављали под сабљу, а друге враћали у њихова села, ловили су људе, проваљујући до зидина далматинских градова, па и с њима исто чинили. Сеобе су ипак почеле, и само повремено су јењавале.

Све то је, ипак, била једна велика узалудност. Турске војске стизале су, харајући, до бедема млетачких градова, па би ту стале и одатле се вратиле, оставивши Далмацију каква је и раније била, пуста и поробљена. Млетачки ускоци и хајдуци упадали су дубоко у пашалук, затурали кавгу на друмовима

или око појединих тврдих кула, упадали у села и касабе, предавали их пламену, одгонили стоку, а за сужње тражили откуп да га не би продали италијанским трговцима робљем који су чекали на трговима далматинских или бокељских градова. Босна и Херцеговина, у коју су Турци довлачили нов живаљ, и поред тога су остајале са ожиљцима који су били болни и у омрази која се није завршавала ратом. Као да су и једни и други, међутим, слутили да је све оно што се међу њима збивало остајало на рубовима историје; у стихове су оковали и за потоња времена запамтили мегдане, разбијање каравана по друмовима, крваве сватове и, више од свега, разне јуначке и љубавне пустоловине.

Народ се, 1645–1669, селио или су га, чешће, пресељавали с привременим циљем, иако су се тиме мењале основе његовог живота. Маса се кретала понекад збуњено, понекад безглаво, најчешће захваћена бурним ратним вртлогом на стешњеном простору. Великих похода трагом светлости звезде водиље готово да није било. Преговори Млечана с морлачким првацима да из суседних крајева Турске преведу народ у поданство Прејасне Републике почели су убрзо по избијању рата, 1646, а прве веће групе пребега окупиле су се око далматинских градова или су сишле на пусте обале, где су их чекали бродови и барке, 1647. и 1648. године. Досељеници су, делом, добијали земљу на оном уском приморском појасу који су држали Млечани, делом су пребацивани на острва, а неки су стизали и до Истре, до њених малих лука или мочварних и маларичних поља. Људи способни за борбу чували су млетачку крајину, упадали у Турску да руше и пале куле, хватају караване по друмовима, одгоне стоку и одвлаче робље; у својим подухватима, све чешће су користили мале бродове и барке гусарског типа да би се неопажено провукли између острва и школа, искрцали се на местима где их Турци нису очекивали и потом се вратили с пленом поново неочекивано на пусту обалу. Поред ускочких гнезда у Равним Котарима и другим крајевима и местима средње и горње Далмације, где се српско становништво најдубље уврежило, млетачка граница, запоседнута хајдуцима, образована је, јужније, у Макарској крајини, која је у почетку рата, пошто је захваћена плимом пребега, пришла Млецима, и у Боки Которској. Упоришта макарских хајдука била су на Хвару, Брачу и Корчули. Они су се одатле пребацивали на копно и војевали по Херцеговини, а често су продирали, пловећи уз Неретву, и до оних места, све до Мостара, која су раније сматрана безбедним у свом обиљу. Треће хајдучко гнездо у служби Млетака образовано је 1654. у Боки Которској насељавањем пребега из источне Херцеговине приликом оних потреса који су изазвани покретом турске војске ка југу и њеним безуспешним нападом на Пераст. Бокељски хајдуци, који су с породицама настанили обале и прибрежна села на обе стране залива, најчешће су с посебним дозволама млетачких провидура, а понекад и својевољно, проваљивали у Турску све до прилаза Сарајеву, горе Романије, и преко Романије (где је сачувано предање о Бају Пивљанину), затим Пиве и Сјенице. С друге стране, у пограничним крајевима Турске, крајина је образована изласком на бојишта многих бегова и капетана, међу којима је било и прослављених епских јунака, али и стварањем привремених пандурских посада за које су, поред муслимана, узимани и сељаци хришћани под вођством својих кнезова. Пандури су имали да разгоне хајдуке, држе посаде по тврђавама, прате трговачке караване и царске харачије, ударају на села преко границе . . . Међу њима је сигурно било и гласови-

тих јунака: Петар Мркоњић је опеван као пандур-баша који разноси страх по друмовима. Пошто се око њихове мале републике савио паклени обруч пљачкашког рата, Дубровчани су, међутим, оптуживали пандуре на Порти да су, потичући из истих кућа, успоставили тајну сарадњу с хајдуцима, па их пропуштају на плен, склањају их, као јатаци, по својим кућама и спроводе народ, који се, у групама, сели и, у корист млетачког, оставља турског господара. Због дослуха с хајдуцима, Турци су 1662. извршили сечу влашких кнезова у Херцеговини.[16] У том безумном сплету великих војних похода босанских паша на далматинске и бокељске градове, харања појединих буљука по селима, упада ускочких и хајдучких дружина, да би робили, у турску земљу, мегдана чувених крајишника, разбијања каравана, напада на сватове и отимања љуба и девојака, у тој општој закрвљености која је изазивала јаз у народу исте крви, глава се брижно чувала и није лако падала у зобницу непријатеља, иако је општи утисак био да је за све постало страдално време.

»За време Кандијског рата дошло је до великог померања народа у правцу Јадранског мора. У првој половини рата народ се већином исељавао у правцу Задра, Шибеника и на далматинска острва, а неке групе су пребациване и у Истру. У другој половини рата дошло је до знатнијег пресељавања Херцеговаца у Боку Которску. Тада је појачано становништво свих ових области и извршено прослојавање староседелаца новим досељеницима. Њихове постојбине у Турској, међутим, ускоро су населиле нове скупине влаха, којима су Турци попунили празнине у непосредној близини својих граница. Тако је дошло до јачања и проширења појаса на коме су отада живели власи са обе стране турске границе.«[17]

Ова представа сеоба с турског на млетачко земљиште у рату 1645–1669. сувише је уопштена да би, најзад, ушла у склоп оних сила покретница које су предодредиле српску судбину. Јер, без обзира на то да ли се селио сам или су га пресељавали други, народ је, одвојен од својих огњишта, доспевао у зависност од туђе воље. На острвима на која су пребези најчешће склањани, Срба је, с њиховом вером и самосвешћу, с језиком и другим антрополошким својствима, махом нестало; дуже су се задржала њихова историјска предања, али углавном без оног унутрашњег значења које су имала код Срба у другим областима југоисточне Европе. Насељавање у Истри пребези су узимали као казну, јер су ту највећма умирали изложени беди и болештинама, па су се одатле, подносећи молбе дужду, најчешће враћали у Далмацију или Боку Которску, а било их је који су се отурали у Турску. Због тога су групе Срба, склоне сеобама, стално мењале етничку карту тог полуострва, да их, из времена Кандијског рата, остане само једна видљивија оаза (Перој). Поврх свега, кад је 1669. закључен мир, у који су у Млецима радо поверовали, требало је, према процени Сињорије, у знак обновљеног пријатељства и поради најприснијег повезивања трговачком разменом преко сваке луке и тржишта надомак мора, склонити с границе све оне, на првом месту котарске ускоке и бокељске хајдуке, који су и даље могли, не мирећи се с Турцима, заметати с њима кавгу и наставити четовање. Млеци су то били дужни тим пре што су Турци, на својој страни, ускоро по склапању мировног уговора

[16] Г. Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI–XVIII века*, Београд 1970, 11–311; *Историја народа Југославије*, 263–265 (Ј. Тадић).

[17] Ј. Тадић, *нав. дело*, 519–527.

укинули пандурску службу и покушали да обавезе становништва уклопе у раније законске одредбе о власима и раји. Због тога је Сињорија настојала предодредити коначно исходиште српским сеобама у Кандијском рату сагласно својим новим потребама; нека упоришта су сачувана, мада под надзором (Равни Котари, Задар са околином, поједина места у Боки Которској, поготову Пераст); нека места, која су током рата узета Турцима, али их је због неповољног разграничења, требало вратити, готово силом су испражњена и њихове хајдучке посаде су расељене, све до Истре; тамо су пресељени и хајдуци, који су запоселн Рисан, јер нису могли издржати сталне турске насртаје; неким хајдучким групама, које су се умеле жалити, на првом месту оној коју је предводио Бајо Пивљанин, накнадно је исправљена неправда, па су из Истре пресељени у Задар, међу ускоке, с којима су се неки и ородили. Завеса се спустила за онима који су смештени на острва или су, као слободни хришћански пребези или муслиманско робље, стигли у Италију.

Многи су у рату изгинули, али их је извесно било више који су ишчезли у туђој вери. Због тога сасвим условно значење има тврдња да је средином XVII века услед сеоба повећан број православних Срба у млетачкој Далмацији и Боки Которској. Догодиле су се, ипак, неке промене које су потхраниле корен том народу. За храброст и верност Млечани су неким ускочким и хајдучким сердарима и харамбашама у Равним Котарима и Боки Которској одали признање одликујући их, а да се при том нису повели за мисионарима католичке пропаганде и њиховим захтевима. Неке групе ухватиле су се јаче кореном тла на коме су наставиле живот захваљујући, уз остало, деловању српске православне цркве којој је, и поред свих сметњи, полазило за руком да над њима успостави своје духовно бдење. Неки су из ратовања, двадесет пет година дугог, изишли притиснути бременом старости и поднесених напора, а неки као младе јуноше које тек припасују оружје; али, био је то народ који се поново одважио да уђе у историју, да њен терет још једном упрти на своја плећа и да својим подвизима продужи стварање усмене епске хронике. Услед сеоба, промене средине и услова живота, пре свега, можда, због осећања да им је борба постала свакидашњица, они су с једног нижег прешли на један виши ниво самосазнања, и то не само историјског него и оног елементарног. Сви су морали имати, и сви су имали, разно оружје, ватрено и хладно, италијанског, немачког или турског порекла, којим су се, као нечим најближим, толико поносили да су га, код мајстора по приморским градовима, окивали у сребро и у њега уписивали своје име, девизе или, чак, измишљене грбове. Сеоба и предуго ратовање изазвали су осипање српског народа, али је његов преживели део остао народ под оружјем. Упоредо с тим, ускоци и хајдуци, под утицајем турских бегова и млетачких официра, давали су на одевање, почевши од окованих тока и искићеног перја на калпацима, понекад све што су имали; знало се поред осталог, да су и средњовековни српски витезови тако изгледали. Истински јунак сматрао је свог коња за свог најбољег пријатеља с којим заједно војује, који учествује у његовој победи и спасава га у највећој невољи; због тога га је најбоље хранио, брижно неговао, богато га китио као и себе, примао га, од пријатеља, као највреднији поклон и највећи знак пажње, оплакивао би кад би под њим погинуо. Знатнији сердари и харамбаше градили су себи куле, имали своје момке, понешто злата, неки су трговали стоком и робљем, повезивали се с другим истакнутијим људима међу свештеним лицима и народним првацима. Срби су из Кандијског рата, у коме су се,

уколико би опстали, у многоме променили, изишли као из епског доба своје историје. Ова чињеница постаје поготову значајна што се слично десило и на турској страни.[18]

О исходу Кандијског рата можда најбоље сведочи начин на који је Млетачка Република, оклевајући да то учини и поред турског слома под Бечом 1683, приступила Св. лиги хришћанских држава и ушла у рат против Османског Царства (1684). Становништво млетачке Далмације, на првом месту котарски ускоци, још у октобру 1683. дигло се на оружје заједно с рајом у пограничним крајевима Турске. Устаници су »сами заузели Скрадин, Карин, Врану, Бенковац и Обровац, тако да су у читавој тој области, крајем 1683, остали Турцима само Книн и Сињ«. Престрављени Турци су напуштали оближња места и с породицама се склањали дубље у унутрашњост. Готово принуђена да то уради, Млетачка Република је ушла у рат с пролећа 1684, и Баја Пивљанина, који је између два рата, с групом херцеговачких хајдука, боравио склоњен у Задру, пребацила у Боку Которску да и у њеном залеђу подигне народни устанак. Све је подсећало на збивања у претходном рату, али се по много чему запажало да су сродне појаве добиле пунију садржину и већи значај. Није се више војевало под зидинама и у околини далматинских и бокељских градова него, најчешће, у суседним крајевима Турске (која је била сувише заузета на другим ратиштима). Сердари и харамбаше винули су се до угледа народних првака о којима се надалеко чуло, на које се, у свеопштем покрету Срба, рачунало и на другим странама, све до патријарха Арсенија III, којима су и Млечани већ давали или припремали витешка одличја. Кад је, 1685, у боју на Вртијељци, погинуо Бајо Пивљанин, провидур у Котору примио је ту вест унесрећен. »Од како је нестало харамбаше Баја, на крајини нема старешине који би знао руковати хајдучким четама«, писао је он својој влади. Али српски народ, а с њим и црква, били су се већ укоренили на млетачким поседима дуж источних обала Јадранског мора. Народ је служио као крајишник, гајио је стоку по врлетним испашама и све дубље се приклањао земљи с мотиком у рукама; његови главари прибављали су у Млецима дукале, а у својој средини предања о породичндом пореклу – од Косова . . .

Присуство Срба у Далмацији и њихова превласт у Боки Которској наглашени су у рату 1684–1699, званом Морејски, захваљујући, нарочито, новим сеобама. Подручје северне и средње Далмације насељавали су, готово стално, сељаци из Лике и Босне. »Само у току зиме 1685. прешло је преко 3.000 породица«. Добијањем, на мировном конгресу у Карловцима 1699, Новог и обалног појаса Боке Которске који тај град спаја с Рисном, Млечани су потиснули остатке бокељских Турака у херцеговачко залеђе Дубровника, а ослобођено земљиште поделили старом и новом становништву залива.[19]

У својој обимној и сложеној расправи *Апологија српскога народа у Хрватској и Славонији* (1909) Радослав М. Грујић размрсио је чвор питања о пореклу и карактеру Срба у западним крајевима. Он је та питања решио ослонивши се на многе изворе, и то махом већ објављене у самој Аустрији, што му је без сумње добро послужило да побије неистине о српском народу и његовој цркви

[18] Вид. о Кандијском рату (1645–1669) посебну главу у *Историји српског народа*, III, 1 (Р. Самарџић). О многим миграционим кретањима у овом рату вид., поред осталог, нав. дела М. Јачова и Г. Станојевића.

[19] О рату 1683–1699 вид. посебну главу у *Историји српског народа*, III, 1 (Р. Л. Веселиновић); вид. и М. Јачов, *нав. дело*, 62 и д.; Г. Станојевић, *нав. дело*, 312 и д.

у Хрватској и Славонији саопштене у оптужници приликом покретања Велеиздајничког процеса у Загребу 1909. године.[20] У оптужници је речено да је православно становништво у тим земљама 1) аутохтони хрватски живаљ, 2) хрватски народ који се доселио из Босне, 3) народ романског порекла са широко распростањеним влашким именом, 4) Срби у незнатном броју настањени у источној Славонији и Срему. Р. М. Грујић могао је убедити српског читаоца и научнике склоне истини. Процес је обустављен, али је оптужба остала, а многи су и даље остали привржени њеном изопаченом тумачењу историје.*

Ретке су земље у југоисточној Европи које су, као хрватске, толико похаране приликом турских пљачкашких продора и освајачких похода, као што је редак народ који се, као хрватски, у толиком броју растурио по угарским и аустријским крајевима, понекад сасвим удаљеним. Први талас сеоба српског народа преко граница његове матичне државе покренуо се, вероватно, већ крајем XIV века. У првој половини XV века, на тлу Угарске Краљевине, освануо је већи број српских насеобина о којима сведоче не само повеље и други документи, него и понеки манастир или, бар, његов помен. То су били Срби ратари, Срби војници и први Срби грађани (занатлије и трговци). Бројчани однос између неизвесног слоја Срба старинаца и Срба досељеника, за које се зна да су стизали у све већим групама, само се понегде да наслутити, без обзира на то да ли се под сочиво посматрања ставља Угарска северно од Драве и Дунава, да ли Славонија или Хрватска. Пад Србије (1459) и Босне (1463) покренуо је народ на сеобе у разним правцима, у Банат, Бачку, Срем, Славонију, Хрватску, али и у Ердељ, средњу Угарску, у њене равне пределе према Штајерској. Према једном писму краља Матије Корвина од 12. јануара 1483. за последње четири године, 1479–1483, »преселило се у његове земље око 200.000 Срба«.[21] Ове сеобе, на разне начине изазване, од тада вековима нису престајале. Све чешће, Турци су, пљачкајући и пустошећи, провањивали далеко на запад, све до прилаза млетачким копненим поседима. Заподевали су и добијали велике битке (Београд 1521, Мохачко поље 1526, код Горјана 1537), и тада су привремено или трајно поседали читаве крајеве, и обично их претварали у пустош. Кад би се турска ордија враћала, под јесен, са својих дугих ратних похода (Беч 1529, Кисег 1532), читави крајеви, по којима је сакупљано робље, остајали су за њом пусти (поготову у Штајерској, Хрватској и Славонији). Можда је највећа

* Историчар не мора избегавати да изложи шта је остало од једне прошле појаве уколико тиме доприноси њеном расветљавању уназад. Трајно одбојан став према Србима у Хрватској сведочи о сувишном комплексу једне средине која се, некада разбијена, позно почела конституисати у нацију. У јавну реч и општу образованост без изазивања већег отпора продрле су научне полуистине и, стално потхрањиване, старе неистине, оне које стоје насупрот рационалном поимању ствари. Створен је и слој историчара, филолога и других знанственика који зачуђују контрастом између својих стварних способности и научних злоупотреба којима, у суштини, уназађују сопствени народ. Да ли је у овом случају реч о превласти клерикалног духа и метода? У односу према Србима у Хрватској остало је противречно двојство, нимало ретко код истих људи: да се, слично оптужници из 1909, оспорава постојање православних Срба (уз изношење преживелих теорија о њиховом влашком пореклу, о Хрватима православне вере итд.) и да се, заједно с тим, на њих покреће крсташки рат у виду покоља.

[20] Коришћено је друго издање овог дела, Београд 1989, с поговором В. Ђ. Крестића о његовом настанку и карактеру.

[21] А. Ивић, *Из историје Срба у Угарској*, Нови Сад 1909, 9.

празнина остајала иза народа који се повлачио, или је једноставно пропадао, док су Турци узимали његову земљу и померали своју границу према западу и северозападу. Становништво пограничних хрватских земаља толико се проредило да су Турци 1528. без већег просипања крви освојили Лику и Крбаву, и одатле се почели залетати, сејући на све стране ужас, у западне и северне крајеве Хрватске. Друге турске чете продирале су од Уне, па преко Купе и Саве, до самог Загреба. »У исто доба проваљивале су треће чете и војске турске с југа из Босне, са истока из Славоније и са севера из Угарске у северну Хрватску, ондашњу горњу Славонију, а данашњу (1909) Беловарску и Вараждинску жупанију, те и те крајеве силно оробише и опустошише [. . .]. Народ из тих крајева, што је утекао мачу и ропству турском, пребегао је да сачува главу које у Крањску и Штајерску, а које опет преко Драве далеко у Угарску и Аустрију.«[22] Према Ф. Шишићу и Т. Смичикласу »1584. у целој Хрватској није било више од 3.000 пореских кућа, а некада је сама Крижевачка жупанија имала до 12.000«.[23] Турци су освојене земље насељавали довлачењем живља из Србије и Босне које је имало, или добијало, положај повлашћених влаха; становништво се уједначавало вероватно и на тај начин што је влашки статус преношен на проређени слој затечених старинаца. Неке задобијене области, Славонију и западну Босну, Турци су попуњавали убрзо по успостављању своје власти; супротно томе, Лика и Крбава дуго су остале пусте: прве вести о турском насељавању Срба у Лику падају у 1580, а већ 1586. јављају аустријски граничарски заповедници да је Лика густо настањена Србима, у ствари да су Турци завршили насељавање тих области. С друге стране колебљиве границе, опустели крајеви Хрватске и Славоније налазили су се пред даљим турским провалама (уколико се не реши питање њихове колонизације и учвршћења војне границе).[24]

Сеобе Срба у Хрватску и горњу Славонију изазвале су знатне неспоразуме и велики број противречних тумачења. Тим сеобама Аустрија је, најпре на граници, добила способан и моћан сталеж војника, али се између досељених Срба, који нису одступали од свог повлашћеног положаја, и Хрвата који су били или феудалци или њихови кметови, стварала омраза која је, с протицањем времена, добијала и нове састојке. У смишљеном ружењу и куђењу Срба у Хрватској посебно место запосела је теорија о влашком пореклу и етничкој припадности досељеника. Савремени документи, у мноштву сачувани у аустријским архивима, заиста веома често помињу пребеге као Влахе, али је уз овај назив много пута придодато тумачење: »Власи или Рашани«, »Власи или Рашани, односно Срби«. Р. М. Грујић је безбројем примера, преузетих из аутентичне грађе, показао да су у питању синоними, и да су језик, вера и самосвест придошлица у Хрватској, наречених Власи, били српски. (Међу онима који су се селили без циља било је и истинских Влаха номада, који су се кретали планинама као сточари и, махом називани Ћићи, бар неко време остали као оазе, са својим романским говором, у хрватској или српској средини.) Проучавајући њене законске споменике, Р. М. Грујић утврдио је и то да име Влах потиче из средњовековне Србије. Он се, више од тога,

[22] Р. Грујић, *нав. дело*, 95.

[23] Нав. према Р. Грујићу, 97–98.

[24] А. Ивић, *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију*, 7–9; S. Pavičić, *Seobe i naselja u Lici*, JAZU, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, 11, Zagreb 1962.

приближно одговору, тачно га наслутивши, откуд српским пребезима у Хрватску и Славонију такав назив. »Они су већ у Турској организовани били као војнички народ, те су под условом да такви остану и дошли у ове крајеве, а обећане су им и многе друге повластице.« »Тако сав српски народ у тим крајевима постаде царски крајишник са извесном унутрашњом самоуправом, којој су на челу стајали кнезови и суци, које је народ сам бирао по прастаром демократском обичају своме [...].«[25] Коначан одговор на ово питање дао је Б. Ђурђев (заједно с другим угледним југословенским оријенталистима, Н. Филиповићем и Х. Шабановићем). Од чињеница које су они утврдили нису одступили ни турски историчари (Х. Иналџик).[26] Повлашћен влашки статус давали су Турци првенствено сточарском становништву у пограничним областима где су стварана војна крајишта. Власи су чували границу и, под вођством својих кнезова, примићура и војвода, учествовали, махом као помоћни одреди, у ратним и пљачкашким походима; сачињавали су посаде тврђава, чували друмове и опасне кланце на путевима, бдели на обалама река и крстарили водама као шајкаши, чистили шуме од разбојника, догонили овце, за царску војску и прибирали крму за коње, производили по својим селима кожне шаторе, потковице, покровце и другу војну опрему. У накнаду за то, власи су били ослобођени кулука, давали су феудалне дажбине једино кад би, поред свога главног посла, узимали од спахије земљу на обраду, а харач царској ризници нису плаћали за сваког одраслог мушкарца него по кући, и то обично дукат годишње. И у томе је, поред осталог, био узрок српске експанзије, поглавито у XVI веку. Стварањем великих породица, све до кућних задруга, у којима нико није био сувишан, јер је, напротив, сваки члан такве заједнице, обављајући свој део посла, само доприносио њеној снази и отпорности, народ се осигуравао за невољна времена и стицао самопоуздање. Расејан, најчешће, по тешко доступним крајевима, он је неупоредиво мање страдао од разних епидемија него Турци, згуснути по касабама, и градовима. Свему томе треба додати чињеницу да су власи, колективно одговорни за своју службу, имали право на своју унутрашњу самоуправу која их је одвајала од сувишних додира с Турцима и одржавала их у условима слободног осећања живота. У таквом стању, иако нагризани сумњом у моралну вредност свог служења Турцима (предање о Марку Краљевићу), они су одржавали своју историјску самосвест као јемство будућег опстанка. Српска православна црква, и то пре обнове патријаршије 1557, са изузетним умећем се прилагодила самоуправним уредбама српског друштва и уградила се у њихове темеље, тако да је, после 1557, постала врховна саборна установа свог народа. Систем влашких повластица створен је најпре на тлу Србије, у оним њеним крајевима који су, допавши у руке Турцима, с југозапада и југа широко притискивали државу Бранковића, а затим је тај систем, пресељењем становништва и преношењем законских одредби, пресађен у запоседнуту српску деспотовину – и то је велики догађај

[25] Р. Грујић, *нав. дело*, 38-86.

[26] Вид. *Историја народа Југославије*, II, на више места (с корисним библиографским подацима); Х. Иналџик, *Османско царство. Класично доба. 1300–1600*, Београд 1974, 101 (»Османлије су [...] задржале оне законе који су одређивали статус појединих сталежа, и то у облику какав су имали пре њиховог освајања. Стари османски рударски статути који су важили у Србији и Босни, као и уредбе о влашкој организацији, били су дословни преводи ранијих домаћих закона. Кад су средином XVI века престали бити погранично становништво, власи су потпали под редовне османске законе о раји«).

који је предодредио будућност српског народа у целини. Борба за очување влашких повластица била је, уједно, и борба за очување српског националног идентитета, јер је она кренула, распростирући се широм југоисточне Европе, са истинског и најчистијег изворишта. Прелазећи, неколико векова под заштиту и у службу хришћанских владара, дословце од првих група влаха сточара под барјацима својих војвода до патријарха Арсенија IV крајем тридесетих година XVIII века, Срби су то увек чинили под условом да им се признају оне повластице које су имали у Турском Царству. У почетку, такве захтеве су постављале поједине групе избеглог становништва; од краја XVII века, и то је појава од највећег значаја, чинили су то духовни поглавари у име славеносербског пука као целине. Континуитет је постојао, и једна од вертикала српске историје непрекидно је уздизана. На тражење Арсенија III и народних првака око њега окупљених, који су се управо припремали да преведу бегунце под његово окриље, цар Леополд I је 21. августа издао свечану привилегију васцелом српском народу, по свим крајевима под његовом влашћу, али и по онима који ће му евентуално убудуће припасти. Привилегија, уручена владици Исаији Ђаковићу као предводнику српске депутације у Бечу, јамчила је потпуну слободу православне вероисповести и јединствену, за све Србе, народно-црквену самоуправу, на челу с архиепископом кога ће бирати народно-црквени сабори. »Тиме је одмах, на првом кораку, обновљена и под аустријском влашћу законитим путем призната унификација свега српског народа православне вероисповести у једној јединственој народно-црквеној организацији, исто онако као што је и под Турцима била.«[27] Годину дана касније, 1691, с називом подвојводе, дат је српском народу у јужној Угарској, са Сремом и Славонијом и посебан војсковођа народне војске (Јован Монастирлија, од 1707. Мојсије Рашковић).

(До које мере је бесмислено узимати влахе као посебан народ романског порекла – па их и писати с почетним великим словом – показује и та чињеница што је тај статус имало, у знатно мањем броју, и католичко становништво под турском влашћу, само што је оно, прелазећи у Аустрију, било, чини се, мање отпорно у чувању свог повлашћеног положаја.)

Сеобе Срба у Хрватску и горњу Славонију почеле су још у време првих турских продора ка западу, узеле су, донекле, маха тридесетих година XVI века, али је, до слома Османског Царства у рату 1683–1699, највећи број влашког живља напустио Турску и запљуснуо суседне аустријске земље поткрај XVI и у првим деценијама XVII века. На овакав хронолошки распоред српских сеоба у хрватске области углавном су утицала два чиниоца: најпре, споро образовање Војне крајине у Хрватској и Славонији која је дуго, све до осамдесетих година XVI века, мало чиме јамчила пресељеницима поуздан правни статус и тачно регулисану војничку службу; упоредо с тим, у Босанском пашалуку, одакле су стизали пребези, тимарски систем постао је подложан кварењу, а влашке повластице чешће су укидане него, услед ретких потреба, обнављане, али је и ту требало времена да за многе од њих прилике постану толико неподношљиве да их то принуди на промену господара. Прелом се догодио 1593, кад су Турци, поражени код Сиска, заустављени у свом надирању, тако да је то олакшало Аустрији образовање Војне крајине на пространијим и поузданијим темељима, с више војног умећа и с бољом упра-

[27] Р. Грујић, *нав. дело*, 115.

вом, најзад и с већим људским потенцијалом. Срби су се све више селили не из веље нужде него и због тога што су могли бирати где им је подношљивије било војевати за туђина.

Али, до тог тренутка прошло је време.

Крајем XV века име Крајина или Граница подразумевало је онај слабо повезани систем племићких поседа, са утврђеним градовима, који се протезао уз турске земље и старао се за одбрану. На бранику земље стајали су земаљски господари, а врховна брига како тај систем делује у целини била је терет краља, бана и сабора. Будући да су Турци и даље продирали не наилазећи на озбиљнији отпор, прибегло се, затим, стварању капетанија као војно-управних области. Краљ Матија Корвин образовао је Сењску капетанију, а затим је установљено још неколико капетанија на тлу Хрватске и Славоније, на челу с врховним капетаном. Тако су, средином XVI века, повезивањем капетанија, склопљене Хрватска крајина (између Купе и мора) и Славонска крајина (између Драве и Купе). За утемељитеља Војне крајине узима се надвојвода, а затим краљ Фердинанд I Хабсбуршки, који је најпре настојао да заштити своје поседе у Крањској, Штајерској и Корушкој, па је окупљао у Хрватској, поглавито према Уни, војску сачињену од чета хрватских великаша, од плаћеника и краљевих аустријских поданика. Ту војску су претежно издржавали крањски, корушки и штајерски сталежи. Упоредо са стварањем капетанија, корак ка установљењу Војне крајине био је споразум краља Фердинанда у Грацу 1553. са заступницима наследних земаља да се уведе стална војска за одбрану границе. Коначном уређењу Војне крајине приступио је 1577. надвојвода Карло, коме је у ратним пословима био подређен и хрватски бан. Две године касније, 1579, започело је грађење нове тврђаве, прозване Карловац, у част надвојводе Карла, утемељене на девет стотина глава оних Турака који су годину дана раније изгинули код Дубице. Карловац је постао седиште генерала Хрватске крајине; седиште генерала Славонске крајине био је Вараждин. Хрватски бан и сталежи, као и племство појединачно, дошли су у подређен положај према носиоцима највише војне власти, пре свега према карловачком генералу.[28] На образовање Војне крајине у Аустрији Турска је одговорила 1580. стварањем Босанског пашалука, провинције великих размера и моћног војног потенцијала, са средиштем у Бањој Луци, одакле је паша као царски намесник могао да непосредно заповеда турским крајиштем између Врбаса и Уне.[29] После мировног уговора склопљеног између Аустрије и Турске 1606. хрватски сталежи су захтевали укидање Војне крајине, јер је постала сувишна, или, бар, њено враћање под власт хрватског бана. У врховима Аустрије су, међутим, сматрали да је турски колос, својом

[28] F. Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze*, I, Wien 1875; I. H. Schwicker, *Geschichte der Österreichischen Militärgrenze*, Wien 1883; L. Kupelwieser, *Die Kämpfe Österreichs mit den Osmanen 1526–1537*, Wien 1889; R. Lopašić, *Karlovac, Povijest i mjestopis grada i okolice*, Zagreb 1879; М. Грбић, *Карловачко владичанство*, I, Карловац 1891, 1–69; М. Радека, *Горња Крајина – Карловачко владичанство*, Загреб 1975; М. Радека, *Кордун у прошлости*, Загреб 1989; R. Lopašić, *Spomenici hrvatske krajine*, I–III, JAZU, Zagreb 1884–1889; isti, *Prilozi za poviest Hrvatske XVI i XVII vieka*, I, Starine XVII, 1885; II, Starine XIX, 1887; A. Ivić, *Prilozi za povijest Hrvatske i Slavonije u XVI i XVII vijeku*, Starine XXXV, 1916; исти, *Neue cyrillische Urkunden aus den Wiener Archiven*, AslPh XXX, 1909; исти *Миграције Срба у Хрватску током XVI, XVII и XVIII столећа*, СКА, СЕЗ XXVIII, 1923.

[29] H. Šabanović, нав. дело, 77 и д.

војном силом, и даље у предности, па њене границе још притискује својим претњама. (Много касније, у рату 1683–1699, они дуго нису могли да се уживе у улогу победника: безмало бојажљиво користили су опште расуло у Турској и запоседали њене земље у стратегијском погледу, бар неколико година, без смишљеног плана и неодлучно.) Супротно настојањима хрватског сабора, Фердинанд II је спровео »унутрашње уређење крајине«, а његови генерали Немци почели су мамити разним привилегијама Србе из суседства да се настане у крајини. Хрватски великаши тражили су у сабору да досељени Срби буду кметови, јер су се настанили на њиховим поседима. Због тога је дошло до спора између хрватског племства и централне владе, који се свршио тиме што је Фердинанд II дао досељеницима диплому (5. X 1630), по којој су они имали да буду само крајишки војници, а уједно им је допуштено да бирају сеоске кнезове и судије. Од тада је крајина у ствари посебна територија«.[30]

С друге стране, у Босни и Херцеговини, турска управа је великом делу становништва дала повлашћен статус влаха који су претежно били сточари, али су, заједно с тим, почели да обрађују напуштене земље; живели су у групама, по својим џематима, под управом својих старешина. »Прелажењем на земљорадњу почело је и прилагођавање њихове друштвене организације новим условима производње. Старешинство полако престаје бити везано само за катуне и џемате, него почиње у себе укључивати и територијски принцип. У нахијама се појављују кнезови као старешине нахија, а примићури као старешине села.« Кад се већи део Босне и Херцеговине, после великих турских освајања двадесетих и тридесетих година XVI века, нашао у дубљој позадини, овакво уређење сељачког друштва извесно је олакшало властима да влахе изједначе са обичном рајом. Стварање градова и касаба с претежним бројем муслиманског становништва и продор ислама у земљорадничка села значили су за Турску постепено стварање бедема према западу. Преласком једног дела становништва на ислам умножен је, поред тога, број тврђава с муслиманским посадама. Укинуте су повластице појединих нередовних војних редова, на првом месту војнука, акинџија и мартолоса, док су чувари кланаца, дербенџије, остали у служби бар у пограничним крајевима. Власи сточари померали су се полагано ка западним и јужним границама и све чешће пребегавали на млетачко и аустријско земљиште. Уз влахе су постепено пристајали и обични земљорадници, незадовољни повећаним теретима и умножавањем слоја узурпатора феудалних права који их је притискивао заједно са спахијама, као законитим уживаоцима лена. »Бежање с турске територије по правилу се вршило по договору с властима преко границе.« Сељаци су се одметали у хајдуке или су им били јатаци, а велико узнемирење, да се покрену на пребегавање, уносили су међу њих и ускоци. »Турци су покушали, четрдесетих и педесетих година XVI века, да ту опасност отклоне. Они су за влаха поново увели, истина повећано, плаћање у новцу одсеком.« Поједини турски намесници и војни заповедници успевали су, чак, да влахе на граници окупе око себе и да се њима послуже »као значајним војничким и колонизационим елементом«. Срби као турски крајишници, бар као учесници у нередовним одредима најнижег степена, остали су у пограничним крајевима, а понегде и у њиховој позадини, све до укидања капетанија у Босни тридесетих година

[30] М. Прелог у *Народној енциклопедији српско-хрватско-словеначкој*, Загреб 1929, под *Војна крајина*.

XIX века и до промена у земљишним и фискалним односима убрзо после тога. У таквом положају остајали су, ипак, само неки, јер су други пребегавали поглавито у Аустрију, али, у знатном броју, и на млетачко тле. Опште погоршање прилика у пашалуку није могло мимоићи ни пограничне пределе најгушће насељене власима, будући да је на њих, у виду унутрашњег померања становништва, вршен сталан притисак оних који су, услед повећаног харача, ванредних намета и кулука, напуштали земљу и као сточари настојали да стекну влашке повластице. У време највећег пребегавања народа на аустријску страну, почетком XVII века, у све већем безакоњу и свеопштем грабежу које је захватило Турско Царство као целину, није само превелик терет разних злоупотреба притиснуо земљорадничку рају него је, упоредо, оптерећено и влашко становништво коме је филурија (годишњи порез на кућу) удвостручена или утростручена, а поред ње су узимани и други намети и поклони. Из аустријске Војне крајине стизале су, међутим, понуде да ће статус свих пребега бити трајно утврђен царском дипломом.

Становништво Босанског пашалука, које је у почетку турске власти попуњено насељеницима из суседних источних и југоисточних земаља, почело се видно осипати већ у првој половини XVII века. Према подацима које је прикупио Н. Филиповић, у Клишком санџаку било је почетком века 30.000 кућа; за двадесет пет година тај број је пао на трећину. Народ непрестано бежи, а великом исељавању из тог санџака претходио је устанак против тамошњег бега. Не много потом, 1636, »хвалио се босански беглербег како је близу 10.000 сељачких породица (кућа) у Клишком и Крчком санџаку због великих намета кренуло да бежи и како су он и његов ћехаја успели да их врате на њихове земље«. По једној вести из прве половине XVII века, због претераних дажбина, »побегло је преко 1.000 сељачких кућа из нахије Брвеник у Зворничком санџаку«. Тада се смањио и број огњишта у Херцеговачком санџаку, са 80.000 на 70.000, мада се има претпоставити да су турске власти саме расељавале његово становништво по приграничним областима које су остајале полупразне због сталних сеоба на аустријску или млетачку страну. Најгушће настањен био је, ипак, Босански санџак (око 80.000 кућа), јер су ту били најгушће заступљени управа, војска, судство и становништво преведено у ислам. Као ни ратови, крајишка четовања, хајдучка робљења и честе кужне болести, ни сеобе, уз то, нису престајале. Евлија Челебија је 1660. забележио »да је број харачких обвезника у читавом Босанском ејалету износио само 73.000«.[31]

Збивања у Аустрији и збивања у Турској одредила су својим међусобним односом хронологију преласка Срба на подручје Хрватске и горње Славоније. Ускакање пребега почело је у виду непрекинуте миграционе струје шездесетих година XV века. Због покушаја да им се ограниче повластице у Турској и обећања, која су стизала из Аустрије, да ће тамо добити повољнији положај, веће групе босанских крајишника почеле су да се пребацују на хабсбуршку територију од 1530. године. »У изворима се јављају под различитим називима: пребези, ускоци, Турци, власи, Срби или Рашани, Ћићи. Једна те иста група јавља се под различитим називима. Пред крај столећа назив ускок се локализује и употребљава по правилу само за Сењане и Жумберчане. Влах је назив који у првом реду указује на друштвени положај који су

[31] Вид. нап. 8.

пресељеници заузимали у Турској, и који они с више или мање успеха настоје да очувају, а по могућности и побољшају.« Према загребачком канонику А. Крчелићу, многи »бегунци, Срби или Рашани«, дошли су 1530. из Турске у Поуње и настанили се око града Крупе. Друге групе пребега нису одмах настањене, него су морале да дуго лутају по Хрватској и Крањској, »до дубоко у Крас«. Најзад су 1535. насељени у Жумберку, пошто су, одлуком краља Фердинанда I, за двадесет година ослобођени свих давања и рабата, уз обавезу да ратују на свој трошак чим се у земљи дигне војска на непријатеља. »По истеку тог рока обавезни су да плаћају [...] један угарски форинт годишње по диму, а осим тога да дају десетину, порез на работу [...]. Краљ се са своје стране обавезао да их неће предати у власт било кога другога.« И поред материјалне помоћи коју је добијао од својих наследних земаља, Штајерске, Крањске и Корушке, краљ се с војском која му је стајала при руци ни даље није могао супротстављати турским продорима. Због тога се, насупрот противљењу феудалаца, све више морао ослањати на досељене влахе, тако да су њихове повластице, најпре код капетана и војвода, а затим и код осталих, почеле важити без временског ограничења. Ускоро потом, у новембру 1538, писао је Фердинанд I хрватском бану Петру Кегловићу како му је јављено »да су капетани и војводе Рашана или Србијанаца, односно Влаха, које обично називају Србима« са својим присталицама и подложницима срећно прешли из Турске у Хрватску. Али, ни овим пребезима није одмах додељено земљиште за сталан боравак, па су се и даље селили, од беде пропадали, неки се враћали у Турску. Крањске власти и војни команданти поједине су због тога кажњавали, а некима су чинили уступке да би их смирили. На крају су их, после више од десет година, населили у Жумберку и околини, пошто су их ослободили свих терета и зајамчили им две трећине ратног плена; њиховим војводама дата је и годишња плата у новцу. Све до пред крај XVI века сеобе Срба који су пребегавали из Турске нису се заустављале у Хрватској и Славонији него у Крањској или Штајерској. Њихове војводе писале су 1538. Фердинанду I да »многи међу њима нису ништа друго научили него само да иду у рат и да од тога живе. Поред ратовања, главно занимање им је сточарство«. Сто педесет година после тога, Валвазор, знаменити историк Крањске, описао је Србе граничаре у Жумберку »који говоре влашки, језиком који се од хрватског само понешто, а од крањског нешто више разликује«. Он је донео и њихову слику: то је група граничара, са женом и православним свештеником и калуђером. Према Р. М. Грујићу, та слика открива »чист етнички елеменат српски«.[32]

С појавом првих пребега из Турске почела је борба српског народа за опстанак у Хрватској и Славонији (и, упоредо с тим, на поседу Млетачке Републике). У питању је био необичан, до својеглавости упоран и тешко укротив народ. Он је у Турској, у својим самоуправним заједницама, сачувао трагове своје самосвести. Постајући војнички народ, без обзира на изглед ствари, знао је веома добро да тиме чува бар привид личне слободе, јер је био одговоран једино владару и његовим намесницима. Није се могао одрећи предности живота у свом затвореном кругу, поготову пошто се, изгубивши

[32] Р. Грујић, *нав. дело*, на више места; A. B. Kerchelich, *Notitiae praeliminares de regnis Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae*, Zagrabiae 1770, 342; J. W. Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Crain*, 1686–1689, 296 (Novo Mesto 1877); F. J. Fras, *Topographie der Karlstädter Militär-Grenze*, Agram 1835; A. Ivić, *Dolazak uskoka u Žumberak*, VZA, IX, 1907; исти, *O prvoj srpskoj seobi u Žumberak*, VZA, XX, 1918; исти, *Из прошлости Срба Жумберчана*, Споменик LVIII, 1923.

своје царство, морао одржати међу све самим туђином. И најобичнији интерес нагонио га је да чува своје повластице; никоме није морао служити и давати као кмет, а плаћање годишњег дуката цару не по одраслој мушкој глави него по кући није му значило особит терет него га је само подстицало да ствара многољудну породицу у којој је, управо зато, сваком њеном члану безбеднији опстанак. У време туђинске власти, поготову у Турском Царству, Срби су створили заједничку свест, својствену сељачком друштву које се управља по сопственим уредбама да првенствено својим бројем и својом унутрашњом организацијом могу заузети довољан животни простор ради самог одржања.

Историја Срба у Хрватској и Славонији мало се разликује од историје Срба у другим крајевима и у власти других господара: свуда су биле заступљене самоуправне установе, почевши од сеоских кнежина до племена, с нагласком понегде на територијалној, понегде на родовској, а понегде на политичкој основи удруживања; породица и род, а поготову кућна задруга, свуда су били највећа светиња, имали су своје унутрашње законе и морал, поврх свега и толико степена у сродству да је српски језик постао, ваљда, најбогатији по развијености породичне терминологије; свуда су војничко занимање и сточарство, а потом занатство и трговина, били у предности према земљорадњи, јер се на њиви радило колико да се подмире најнужније кућне потребе, и да се при том бар у извесној мери избегне зависност од господара земље; свуда су Срби, и у Хрватској, и у Београдском пашалуку, и у Црној Гори, свуда где су се затекли или би их сеобе одвеле, нерадо подносили не само постојање феудализма, него и било какав физички притисак, па су се и силом томе противили; све их је повезивала, уз јединствену историјску свест, српска православна црква, јер ко би од те свести, а поготову од цркве, на било који начин отпао, изишао би на пут постепеног или наглог отуђења. Срби у Хрватској и Славонији обрели су се у неприликама другачијим од оних у којима је остала већина њиховог народа, и то всома рано, али своје биће, сем у понеким случајевима, нису одвојили од целине. (Историјска судбина учинила је српски народ, без обзира на његову распрострањеност, у највећој мери духовно уједначеним.)

Прве поуздане вести о Србима војницима у горњој Славонији потичу из 1542, али се оне не односе на пребеге из Турске него на ускоке, мартолосе и харамије из Жумберка и околних крајева који је Ратни савет у Грацу упутио да држе страже у Крижевцима, Иванићу, Копривници, Лудбергу и другим местима потоњег Вараждинског генералата. Они су стизали и насељавали се са својим породицама. У документима се наводе њихова имена која су редовно српска. За неке је речено да су недавно дошли из Турске, а за неке се, пак, каже да су се због међусобица вратили својим дојакашњим господарима.[33] Мада у невеликом броју, ускакање није престајало: 1558. помиње се војвода Алекса с његовим харамијама који су недавно примљени, 1562. дошао је у Вараждин харамбаша Стојан с петоро браће, пошто је побегао из турског логора под Мославином, 1587. покренуо је кнез Иван Пејашиновић из пакрачког краја

[33] А. Ивић, *Миграције Срба у Славонију током XVI, XVII и XVIII столећа*, СКА, СЕЗ XXXVI, 1926; исти, *Досељавање Срба у Славонију током XVI столећа*, Гласник Географског друштва 7-8, Београд 1922; исти, *Српски досељеници у Славонији око средине XVI века*, Зборник радова посвећен Ј. Цвијићу, Београд 1924; R. Lopašić, *нав. дело* у Starinama XVII (1885) и XIX (1887); Р. Грујић, *нав. дело*, на више места; вид. нап. 28.

сеобу већег броја српских породица.[34] Врење на граници, које се само да наслутити по оваквим примерима, осоколило је крајишке заповеднике, чим је 1593. избио рат између Аустрије и Османског Царства, да ступе у преговоре с власима у турском делу Славоније како би их покренули на сеобу и тиме умножили своје војне снаге. Ови су у почетку оклевали да се покрену вероватно у страху од Турака; и даље се није знало шта све могу постићи у свом ратничком бесу, и поред пораза код Сиска, а уз то су друге године рата дословце у крви утопили устанак Срба у Банату и на Врачару спалили мошти Св. Саве; поврх тога, било је сувише разлога, управо у том крају, да се страхује од католичког притиска, коме су православни Срби све теже подлегали после успоставе патријаршије 1557. године. Због тога је пут сеоби вероватно отворен преласком владике Василија из манастира Ораховице у доњој Славонији у Крижевце (по свој прилици се настанивши у манастиру Марчи). Према Р. М. Грујићу, владика је био бар неко јемство Србима да ће слободно исповедати православну веру под католичким владарима, »те је управо нагрнуо селити се из Славоније у потоњу Вараждинску крајину све у великимројевима од по неколико стотина и хиљада душа«. Прва знатнија пребегавања догодила су се између 1597. и 1600. године. Само у 1598. пребегло је преко 3.000 Срба који су смештени око Поганца, Иванића и Ровишта. У ствари, пресељеници се настањују »око главних крајишких утврђења и према турској граници, и тако стварају подлогу за претварање Вараждинског генералата из војне команде у територијалну јединицу. Ранија пустиња између крајишких утврђења и Турака постепено се попуњава становништвом искусним у малом рату, а турске предње страже се повлаче на Илову«.[35] До рата 1683–1699, кад се народ поново покренуо у таласима, забележено је још неколико већих сеоба: 1600, 1604, 1608, 1609, 1622, 1637, 1651, 1662. Број крајишника у горњој Славонији повећао се преласком граничара, у ту област, из Хрватске крајине (1614–1619, 1642, 1653, 1673) (као што су ти граничари одлазили на млетачку територију или се враћали у Турску). Почетком четдесетих година XVII века дошао је у горњу Славонију и митрополит босанско-лички Гаврило Предојевић с народом из доњег Поуња и око Унца у Босни, и с »великим бројем калуђера из манастира Рмња и Моштанице, који донеше собом многе књиге и ствари црквене«. Историјски споменици сведоче да су пребези, и то »много хиљада српског народа«, дошли управо из Босне и Лике, али и »из срца Славоније, од Пожеге, Пакраца, и Дарувара, као и из северних крајева, од Воћина, Слатине и Доњег Михољца«. »Наместо ових Турци су доводили другу рају из јужних крајева [. . .].«[36]

Знатно пре савремених истраживача турске грађе, Р. М. Грујић је изразио мишљење да пребези у Аустрију »нису били обична раја турска, већ су имали извесне повластице, које су их знатно одликовале од осталих турских поданика. То беху махом угледни и богати људи, лепо одевени и добро наоружани; од цара су добивали на крајини доста земље, за коју су плаћали као и Турци само харач, а не имађаху над собом спахија, ага и бегова, нити коме даваху

[34] А. Ивић, *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију*, 6–8.

[35] *Исто*, на више места; H. Biederman, *Serben Ansiedlungen in Steiermark und im Warasdiner Grenz-Generalate*, Gratz 1883 (вид. и Стражилово за 1888); *Историја народа Југославије*, II, 650 (Ф. Моачанин).

[36] Ф. Моачанин, *нав. дело*, 650-660, Р. Грујић, *нав. дело*, 102–106; А. Ивић, *Миграције Срба у Славонију*, на више места.

десетине, нити икакове работе. Једина им дужност беше, да са турском вој-
ском, кад их турске војничке старешине позову, пођу у бој или на четовања
у непријатељске земље.« У сваком санџаку, њиховом војском је заповедао
војвода, а уз њега су били »први чесници: јузбаше, харамбаше, одабаше и бешли-
баше«. Упоредо с тим, имали су и своју »прастару цивилну организацију
с кнезовима на челу«.[37]

Према једном писму, упућеном у Грац 1587, »неке најодлучније вође
и харамбаше српске из Пожешког и Пакрачког санџака дошле су у Вараждин
с намером да се настане по Хрватској крајини [. . .]. Ти Срби, крајишници
турски, већ дуго нису хтели с Турцима четовати по хришћанским земљама«.
Генерал Херберштајн добио је 1596, док је био у Петрињи, ћирилско писмо,
упућено из прекограничних крајева, у коме му поуњски Срби јављају да више
не желе »служити поганим Турком« и проливати хришћанску крв. Овакви
примери, али и један шири поглед на положај његовог народа у туђинским
државама, навели су Р. М. Грујића на закључак да се Срби, и поред подношљи-
вог положаја у Турској, ипак нису могли помирити с мишљу да служе онима
»који им разорише царство«, због којих њихови племеници другде пате и који
ратују против хришћана.[38] У ствари, турска управа је, најизразитије у Босан-
ском пашалуку, настојала да укине, или бар да ограничи, влашке повластице,
па је народ пребегавао тамо где је с више извесности очекивао да ће сачувати
уредбе самоуправног живота и заједничко осећање духовне независности.
И поред тога, не може се порећи, иако је било међусобног прилагођавања
у току столетних борби, постојање потмулог и дубоког српско-турског непо-
верења и одбојности, на првом месту верске и, уопште, људске. Православни
Срби, и то с разлогом, ни католицима, као господарима, нису веровали, али
су међу њима умели изузети војску, која је имала своје потребе, захтеве
и унутрашњи ред, као што је и правни поредак Аустрије, с протицањем
времена, почео на њих деловати, уколико остану опрезни, бар донекле
у смислу успостављања условног поверења.

Чињеница да је надвојвода Фердинанд још почетком 1597, у време кад су
пребегавања Срба у горњу Славонију тек узимала маха, издао заштитно писмо
којим је власима зајамчено ослобођење од свих »намета, рабата и сличних
терета«, несумњиво говори о томе да су пресељеници, у највећем броју док су
још преговарали да пређу у Аустрију, навластито захтевали да им се не дира
у оне слободе које су имали у Турској. Они нису само настојали да сачувају
свој економски положај него су тражили и то »да као политичко тело, као
‚заједница влаха' *(communitas valachorum)*, бране своју самоуправу, па и верску
слободу [. . .]«. Покушаји хрватског бана, сабора, феудалаца и цркве да
досељене влахе подвргну и претворе у зависне сељаке изазивали су, увек,
њихов најодлучнији отпор: уколико их цар не заштити, потражиће сами
господара који ће им бити по вољи; били су спремни и да пруже »оружани
отпор настојањима да се подвргну земаљској господи«. Насупрот хрватским
феудалцима и њиховим установама, подршку власима су давали Ратно веће
у Грацу и војни команданти, »већином штајерски племићи«. Двор и војни
кругови у Бечу имали су више разумевања за захтеве крајишника него за

[37] Р. Грујић, *нав. дело*, 97–98.
[38] *Исто*, 99, нап. 2; вид. A. Ivić, *Neue cyrillische Urkunden*, 212; R. Lopašić, *Prilozi za poviest Hrvatske*, Starine XIX, на више места.

традиционалне интересе феудалаца. *Statuta Valachorum*, објављена 1630,
сачињена су од низа одредаба које власима између Драве и Саве дају право на
унутрашњу самоуправу, али под контролом војних власти. Контрола капетана
убрзо се претворила у пљачку крајишника разним глобама, таксама и терање
на рад, што је влашку масу изазивало да диже буне и, трпећи поразе, губи
поједине установе своје аутономије. И поред тога, Срби су сачували поједине
облике свога самоуправног живота, своје кнежине, унутрашње судство, поро-
дичне задруге, право на слободну трговину и друго, мада све то у склопу
војног система крајине.[39]

После првих српских пресељења, која су забележена, у Хрватску, крајем
XV и почетком XVI века, око Модруше, Витуња и Огулина, и оних знатнијих,
која су почела 1538, кад су пребеге махом сместили у Жумберак, велике
миграције у Хрватску крајину или Карловачки генералат временски се поду-
дарају с колонизацијом горње Славоније (Вараждинског генералата).
(»Истина, има података да су око Гомирја и по врлетима капелским,
у Јасенку, већ око 1536, населили се неки ројеви српски«; »они су, како
изгледа, 1557. подигли и мали манастир око Модруше или у самом Јасенку,
који почетком XVII века би премештен у Гомирје, али о свему томе немамо
поузданих података«.) Последњих година XVI и, поглавито, у освит XVII
века превели су аустријски војни заповедници и сењски капетани »знатан број
српског народа из Далмације, са реке Крке и од Клиса, и настанили га по
пустим добрима грофова Зринских и Франкопана око Гомирја, Врбовског
и Моравица«. Установљено је да је Гомирје дочекало прве таласе пребега
1600. и 1604. године. Аустријски командант Кизл, у споразуму с народним
првацима, превео је ту затим, 1605, српски живаљ из Острошца из Босне; 1607.
он је у те крајеве довео »још неколико српских породица из Босне«. Насеља-
вање Гомирја је настављено, и оно је без сумње постало снажно упориште
Срба у Хрватској крајини: у Гомирском дистрикту настањени су, најзад,
многи Срби из Цазинске крајине у северозападној Босни. »Срби су Турцима
Лику до сада одржали«, писао је 1605. сењски капетан, препоручујући аустриј-
ским војним заповедницима да их прихвати као врсне војнике. Преговори
личких Срба са прекограничним властима 1609. завршили су се на тај начин
што је народ »из околине Рибника (код Госпића) скочио и поубијао неке
Турке, те се затим преселио и настанио око Брлога и Бриња«. Према другим
подацима, Брлог, Бриње и Оточац, прихватили су нове пребеге и у годинама
1611 (»понешто српских породица из Подлапче«) и 1638–1658. Царском одред-
бом од 27. јула 1659. предвиђено је да се власи из Усоре у Босни сместе око
Оточца, да обрађују пусто Гацко поље и чувају крајину од Турака. »У Плашки
и око њега настањени су Срби углавном 1609. под кнезовима Радојем Љубиши-
ћем, Петром Тадешковићем и Пауном Лалићем, а затим су та насеља повећа-
вана новим ројевима народа из Лике и Крбаве 1610, 1611. и 1612. године. Број
ових српских досељеника умножен је новим насељима од 1639. из Петрова
поља и од 1642, 1655. и 1666. од Коренице.« Дубраве и Поникве код Огулина
попуњене су новим живљем, колико то савремени споменици сведоче, 1641.
и 1658 (»Србима из Усоре у Босни«, који су запосели и околину Карловца).
Околина Огулина и Модруше насељавана је, међутим, још 1609. и 1612. године.
Од знатнијих сеоба помињу се још оне којима је циљ био: Лич (1605), Витуњ

[39] Вид. опширно, са литературом, Ф. Моачанин, *нав. дело*, 652–655.

(1639) и Дабар (1672). Како се део пребега само привремено задржавао у Карловачком генералату, јер се пресељавао у Славонску крајину и млетачку Далмацију или се враћао под турску власт, »у Хрватској тек у другој половини XVII века власи су међу крајишницима бројем исто толико јаки као ‚хрватска нација', како се изразио генерал Херберштајн«.[40]

Пребези у Хрватску већином су насељени по похараним селима око крајишких градова, а погранични крајеви око Илове, Саве, Купе, Коране и јужних огранака планине Капеле, који су били отворени турским провалама, остали су пусти до великих ратова 1683–1739. и нових сеоба српских крајишника и кметова. До ових ратова свих Срба у Хрватској могло је бити око 2.000 кућа, »које су тада обично бројале 8–10, а покаткад и по 25 и више душа«. У целој тадашњој Хрватској није било више од 3.000 кућа које су плаћале порез (»а у то време само куће српских крајишника беху слободне од пореза«). Средином XVII века српске куће редовно су давале царској војсци 1.000 момака, а број оних који су се у случају ратне потребе окупљали под своје заставе био је четири или пет пута већи.[41]

И поред тога што су до врхова Хабсбуршке Монархије о Србима насељеницима у Хрватској крајини стизали званични извештаји да су то »одлични људи, добро одевени и богати у свему, те да ће изврсно послужити царским интересима, јер добро познају сав терен, а уз то су ванредно одлучни и храбри«,[42] граничари су се нашли у процепу између хрватских феудалаца, на првом месту Зринских и Франкопана, који су настојали да их претворе у кметове, и војних власти које су штитиле њихов повлашћени положај, али су, својим међусобицама, подмитљивошћу и непоштовањем прописа, нарушавале уредбе њиховог унутрашњег живота и осећања самосталности. Крајишници су се борили да добију царске повластице, које су стизале само за поједине веће насеобине, или никако. Због тога су напуштали земљу, тражили место живљења где неће бити изложени насртајима магната, склањали се у горњу Славонију или, пак, дужду под заштиту. Остали су, ипак, упорни у чувању самоуправних облика и духа свога живота, као и свуда. Управо на подручју Хрватске крајине Срби су остварили типичну установу породичне (кућне) задруге и аутономног сеоског живота.[43]

Прихватање Срба, који су се селили, у Аустрији, било је једна велика историјска превара. У Османском Царству хришћани су прелазили на ислам, јер је то била вера која је била у темељима државног закона и отварала је путеве до највиших звања; многи су то чинили из неукости и запуштености у хришћанском веровању; неке би и нужда на то нагнала због притиска средине, у којој би завладало безакоње, или због свога ропског положаја, затечености у каквом преступу, пустоловних склоности и примања левантског укуса живота. Срби, које су, због њиховог истицања својим ратничким способностима, прихватили на тле Аустрије, тако да су, као крајишници,

[40] Ф. Моачанин, *нав. дело*, 650–660; Р. Грујић, *нав. дело*, 106. и д.; А. Ивић, *Миграције Срба у Хрватску*, на више места.

[41] R. Lopašić, *нав. дело*, Starine XIX, 68–75; Р. Грујић, *Како се поступало са српским молбама на двору ћесара аустријског*, Нови Сад 1906, 12–73.

[42] R. Lopašić, *нав. дело*, 49, 59, 68–80.

[43] Р. Грујић, *нав. дело*, 108–109; вид. В. Поповић, *Задруга. Историјска расправа*, Београд 1921–1922; В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1982[2], 21–59 (о демократији у српском патријархалном друштву).

заиста стекли велике заслуге у заустављању турског продора, појавили су се, упоредо с тим, као плима оних, на уништење осуђених шизматика, које је Римска курија већ вековима покушавала потиснути из југоисточне Европе. Аустрија је била држава која је православне Србе, најпре као војнике, а затим и као пословне људе, морала толерисати у њиховом исповедању своје вере; али, она се хтела приклањати и захтевима католичке пропаганде која се није мирила с постојањем, а камоли са ширењем православља. Због тога су Срби препуштени тихом преверавању путем превођења на унију. Најодлучнији корак учињен је, у том смислу, потчињавањем Марчанске епархије, основане »за све православне Србе по западним странама, у Хрватској, Славонији, Крањској, Штајерској и Угарској, уколико су те земље потпале под власт аустријских царева« (1609). У борби с православним свештенством и народом манастир Марча је спаљен и унијатски епископи морали су се уклонити из Вараждинског генералата (1753).[44] Али, унијатској пропаганди ипак је пошло за руком да део српског народа одвоји од његове матице (Жумберак, у XVIII веку).[45] (У другим крајевима читави делови српског народа, поглавито после 1683, непосредно су преведени у католичанство). Верска политика Римске курије одмах је доспела у близак склад с нетрпељивошћу израженом према Србима као повлашћеним народом ратника. Племство је непријатељски гледало на влахе, јер је због њих губило земљу, кметски слој и приходе, а уз њега је стајала и црква која је имала знатне феудалне поседе и права. Све оно, међутим, што се као мишљење или расположење стварало у њиховој средини, распростирало се широко преко граница њиховог круга, јер су сви, ипак, без обзира на сталешку припадност, господу слушали и од ње примали одређена заједничка обележја и схватања. Сличан однос према Србима јавио се, потом, и у угарским земљама. Пристајање Срба уз царску кућу, од чије милости су, уосталом, зависили, довело је до првог погрома тог народа у смутном времену завера и побуњеничких покрета угарског племства у коме су, до слома Зринских и Франкопана, учествовали и хрватски магнати (покољ Срба у Барањи почетком XVIII века). Упоредо с великашима, одбојан однос према Србима граничарима укоренио се и у хрватском сељаштву, осуђеном на већу зависност од господара. Посред једног старог феудалног друштва, утемељеног на искоришћавању туђег рада, муке и, у понечем, људског достојанства, или по оним његовим рубовима до којих су стигла турска пустошења, образоване су заједнице пребега другачијег изгледа и духа: сем оних који су били под оружјем, презрени »власи« гајили су велика стада стоке, преоравали запарложене њиве и, слободно тргујући, стизали и до удаљених пазара; у ратовима против Турака или четовањем задобијали су понекад богат плен, па се њиме не само увелико издржавали него и разметали опремањем себе и својих коња; имали су своја села, своје војводе, кнезове

[44] А. Ивић, *Марчанска епископија*, Браство XVII–XX, 1923–1926; Р. Грујић, *Вретанијска острва у свечаној титулатури пећких патријараха XVII и XVIII века*, ГСНД XIII, исти, *Пропаст манастира Марче*, Загреб 1908; J. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, САН, Београд 1950, на више места; Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, Диселдорф 1978[2], 414–429; Д. Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, Београд 1971, 316–342.

[45] Вид. нап. 32; J. Мал, *Ускочке сеобе у словенске покрајине*, СКА, СЕЗ XXX, 1924, на више места; Н. Жупанић, *Жумберчани и Мариндолци*, Београд 1912; А. Ивић, *Сеоба Срба у Крањску*, СКГ XIX, 1907.

и судије, па су нерадо пуштали и своје војне заповеднике да им се уплићу у унутрашњи живот; самоуздање, до извесне мере чак гордо, показивали као припадници своје сеоске заједнице, али и своје многољудне породице која је сваком свом члану одређивала дужност и обезбеђивала сигурност; имали су своју веру до које су држали тврдокорно, управо у мери колико се у њу нису разумевали, и своје брадате попове и калуђере које од себе нису дали, мада су их увек сматрали равним себи; најзад, за цара су ратовали, а с толиким поносом су, певајући, славили своје прошле владаре и јунаке као да су уистину велики народ, а не »власи« достојни презира или, бар, подозрења. Неколико пукотина јавило се између Хрвата старинаца и Срба које су населили у њихову земљу. Те пукотине би, вероватно, брже срастале да их све дубље није разједала католичка пропаганда. Успон српског грађанства, његова изузетна спретност у многим пословима, и све очигледнија превласт његовог капитала дала је тој омрази пунији садржај и снагу одмазде. Национални, политички и интелектуални развој Хрвата у XIX и XX веку све више је доспевао у зависност од погрешно схваћене српске опасности. Корени дубоки неколико столећа нису благовремено пресечени.

Од турског слома под Бечом, 1683, отворено је ново раздобље у историји српских сеоба. Мада су многе од њих покренуте насиљима над народом, јер је у појединим крајевима, поготову у Србији, становништва готово нестало, нове сеобе значиле су почетак стварања модерног животног простора Срба. Али, мада се све то одигравало на политичкој карти југоисточне Европе која је брзо прекрајана, Срби су, ма у коју земљу стизали, остајали – као и раније – упорни у својим захтевима да им се омогући самосталан живот, било у виду кнежинске самоуправе, било добијањем народне аутономије под црквеним старешинством. Срби у Турској чинили су то позивајући се на већ уведене уредбе и установе; Срби који су прелазили у Аустрију тражили су повластице које су већ имали у Турској.

ДЕО ДРУГИ

СРБИ У РАТОВИМА ТУРСКЕ ДО 1683.

ПРИСТУП
(Срби и турски продор 1459–1537)

Српски народ је имао ту злу коб да модерно доба европске историје, оно које је почело превлашћу хуманизма, проведе у борби против Турака или, највећма, у њиховој држави; последње столеће модерног доба мањи број Срба је проживео у приликама условно подношљивијим, онолико налик на европске колико се то могло остварити у феудалној и, више од свега, католичкој Аустрији. У хуманизму и, поготову, протестантској реформацији пред европским човеком отворио се пут непрекидног и незадрживог напретка. Препреку том напретку значили су, најпре, Турци запоседањем југоисточне Европе, која је дуго помињана као »најцветнији део« старог континента (и тај свој део остали припадници европске цивилизације и даље сматрају готово безнадежно заосталим и беспомоћним да реши своје унутрашње противречности); другу препреку свеопштем напретку значили су верски сукоби, истраге и ратови, али и деловање цркве у смислу обуздавања ослобођене мисли; трећу препреку један део савремених историчара види у револуционарним крвопролићима која су друштвени напредак, без обзира на то колико он био спор и теретан, замењивала изазивањем назатка, јер је једна људска заједница, после извршеног прогона традиционалних слојева, остајала у рукама свог олоша; уз остало, чинилац застоја и даље је била човекова немоћ у природном окружењу (епидемије и многе друге кужне болести, гамад свих врста, неповољне климатске појаве, глад и распрострањена закржљалост, умна и телесна, услед периодичне или трајне беде, и друго). Да ли се ратови, вођени најчешће између држава, односно народа, смеју узети као неумитност у току људске историје, означене спорошћу, или чак немоћи, у постизању опште трпељивости, или и они спадају у оне унутрашње чиниоце застоја у развитку који су се дали превазићи самим људским напретком? Још траје навика моралних историчара да ратове, изазване политиком, остављају, некако, по страни у свом праћењу развоја европске цивилизације.

У првим вековима модерног доба, док је готово одасвуд био окружен турским границама, српски народ се можда најуспешније сналазио међу оним опасностима које су га вребале из природе. Најрадије је живео у крајевима одмакнутим од пута, по селима с разбацаним кућама, ближе благу по брдима и планинама него злим људима по градовима и касабама, увек довољно покретљив да се склони у збег, тако да обично није био надохват епидемијама које су се, идући друмовима, најлакше увлачиле у муслиманска насеља, згуснута око џамија. Многи подаци о становништву сведоче, извесно, о смање-

ном броју оних који су раније примали ислам, јер их је, у међувремену, однела куга, колера, дифтерија или каква друга заразна болест, а дотле се српски православни живаљ поново умножио и изишао на видело. (Турке је ислам, схваћен као вера ратника, распростирао светом, али су они, најзад, оставили у историји утисак великог народа више снагом свог царства и давањем свог имена људима разног порекла него превеликим увећањем свог етничког језгра. Можда су Арбанаси једини исламски народ на Балкану који је развио већу унутрашњу снагу распростирања. Али, објашњење те појаве није у исламу, у коме је превасходно нађена ритуална подршка, већ у борби за одржање која је својствена племенским заједницама окруженим знатнијим народима и која, понекад, може добити размере истинске експанзије.) Увек радије сточари, слободни у природном простору, него ратари који су непосредније везани за господара, тек у потоње време приметни у склопу левантских чаршија, Срби су, већином, вековима остали лишени благодети градског живота, и истрајали су у најупрошћенијим облицима, махом аутохтоним, свакидашњег старања око одржања. У новија времена управо због тога су ушли као народ претежно здрав, натпросечних телесних размера, главе сасвим бистре да, на своју корист, не би могли разазнати суштину свог положаја. Прихватили су оно што им је Бог дао и, следствено, развили свој укус у границама датог, образовали неписане прописе о обележјима доброг здравља, у занемоглости се обраћали калуђерима, али и искуствима медицине до којих су, махом, сами дошли, борили се против свеопште беде и на тај начин што су обичним стварима, онима које су их, малобројне, држале у животу, давали високу цену. Висок породични морал, у чијим темељима су били светосавско православље, осећање или свест да је немогуће опстати без веће заједнице, повољан порески систем у Турској поготову за сточарско становиштво које је плаћало харач по кући, најзад и природно задовољство, створено у посебним условима изолованости, које је налажено у стварању потомства, све то је, поред оне биолошке однегованости и чистоће које је народ сам код себе одржавао строго избегавајући мешање са страним светом, непрекидно подстицало Србе да се бурно умножавају и бар делимично надокнађују оне који су се, услед покоља, погибије у ратовима, сеоба, робљења и, највише, преверавања исто тако непрекидно осипали. Историја не подноси бројчане претпоставке, тако да је неумесно очекивати одговор на питање: колики би и какав би Срби били народ да их није погодила турска најезда? Али, сасвим је извесно да су они, уочи кобног прелома 1683, у југоисточној Европи били надалеко распрострањени, у многим крајевима често настањени и, поврх свега, свеснији себе од понеког независног и у сваком обиљу стасалог народа.

Уколико револуционарни потреси и преображаји, изазивајући скретање тока историје, могу поједине људске групе лишити најбољих и, у многом погледу, најразвијенијих слојева или личности, Србе у модерном времену такво искушење није могло погодити из једноставног разлога што су тада били придављени већом мором – турским освајањем и туђинском влашћу. (Они су тај обол платили историји накнадно, средином XX века.) Верски рат, насупрот томе, непрекидно траје стотинама година с најопаснијим дубинским вировима управо у земљама које су насељене Србима. Хришћанска ренесанса Срба почела је, од Светог Саве, прогоном јеретика. У епохи Немањића извориште православне учености и веровања била је Византија, али су отуд, од Грка и других источњака, стизале међу Србе и оне мистичке струје које нису

доспевале у потпун склад с блаженим светосављем; истодобно, с југозапада, почињала је католичка обнова која је узимала све више маха што су Турци дубље упадали у језгро српских земаља. Почетак модерног времена био је у знаку тројаке опасности: католичке, исламске и, у доброј мери, грчке (јер су Цариградска патријаршија и Охридска архиепископија, ослонивши се на Порту, настојале да, због превласти и грабежљивости, заузму епархије дојакошње пећке цркве, мада нису ометале употребу словенског богослужбеног језика и само су покушавале, недовољно духовно наоружане, да изазовуквареж у српским култовима, преузетим из писаног и усменог историјског предања). Ипак, до 1557, кад је Пећка патријаршија обновила рад и почела под своју јурисдикцију стављати већину православних Срба, најочевидније верско осипање тог народа изазвано је продором ислама. (Римској цркви приступали су, претежно, они Срби који су се селили у католичке државе.) Заједно са стварањем горостасног Османског Царства, од средине XV до средине XVI века, тачно на почецима модерне епохе, процес исламизације у југоисточној Европи узео је толике размере да је само од Срба вероватно сваки четврти постао муслиман. Од обнове Пећке патријаршије тај процес је ушао у фазу извесног смиривања, али је и даље трајао, све слабији, очито, што се Турска дубље нагињала својој пропасти (изузев на Косову, у Метохији и суседним крајевима, где је, уместо османске, све изразитија бивала превласт арбанашке силе). Пећка патријаршија је, међутим, поново установљена у време почетка оне католичке обнове која је непосредно изазвана протестантском реформацијом, али је као свој циљ огласила и деловање међу отпадницима грчког обреда и, потом, у Азији, Африци и »новим земљама« (још пре оснивања Конгрегације за пропаганду вере 1622). Грчка црква и патрицијат нашли су се на страни српске цркве и подржали успоставу Пећке патријаршије на Порти сигурно услед тога што су благовремено уочили поновно надношење латинске опасности. Она је, заиста, дошла преко Сплита, Дубровника, Боке Которске, Бара, Скадра и Скопља, преко католичких племена северне Албаније, али и преко тамошњих бегова с којима су изасланици Римске курије радо били у дослуху на штету српске цркве и народа, почевши од Косова и Метохије; у XVII веку смутње су почеле да продиру и са севера, чим је Аустрија успоставила равнотежу у односима с Турском. Највећа искушења задесила су, у ствари, оне Србе који су се селили и склањали у суседне католичке државе, у Дубровачку Републику, на млетачке поседе и, у највећем броју, на тле Аустрије. Узалудност или успех њиховог отпора преверавању главно су обележје њихове историје на тим подручјима.

Опасност од исламизације и потчињавања Римској курији нагнала је српску православну цркву да, нарочито од своје обнове 1557, покрету Ренесансе, која је на Западу већ дозревала, уз бок стави један сасвим другачији препород. У границама Османског Царства, које су све народе у дубинама Балкана одвајале од света, свака промена по угледу на спољашњи свет била је безмало немогућа. Православни народ био је, уз то, и подозрив према културним утицајима са стране, јер се, заједно с њима, могла увући и католичка пропаганда. У знак свеопштег духовног отпора и очувања своје пастве, српска црква је приступила распростирању идеја препорода никако на тај начин што би изазвала веће промене у вери, схватањима историје, писмености и ликовним формама, него оживљавањем наслеђеног: настављано је подизање манастира у старој постојбини, али и трагом српских сеоба и увођења црквене

власти Пећке патријаршије тамо где је пре није било, све то, уз помоћ провинцијских и локалних функционера, супротно слову османског закона; живопис XVI и XVII века може се препознати, само не по знатнијим променама ликовног израза већ по напуштању, због оскудних и тегобних времена, некадашњег високог стила; после престанка рада манастирских штампарија, преписивање старих рукописа узело је толики обим да је добило значај продужења тока средњовековног књижевног стваралаштва; да би се проценио духовни састав оновремене заједнице Срба, можда је, ипак, најцелисходније призвати у помоћ чињеницу о њиховим напорима да сачувају старе и, подобно њима, створе нове култове домаћих владара, архиепископа и мученика, јер су се заправо на тај начин најбоље штитили од сваке беде и зла, пре свега од насртаја носилаца туђе вере.

Да ли је у време општег напретка принудно остајање у традицијама средњег века задржало Србе у њиховом развитку или их је, чак, вратило уназад? Нимало умесно чим се узме у обзир да осим завлачења у културу свог друштва и свога духовног наслеђа бољег избора за Србе у Турском Царству није било, ако су хтели да преживе, ово питање ипак изискује дубљи и одређенији одговор. Срби су од средине XV до краја XVII века заостали у свом историјском ходу уколико се као мерило прогреса узме само оно што су показали слојеви и појединци који су се издвојили као носиоци успона Европе; поређење с тамошњом претежном масом становништва не мора се завршити на штету српског просека. Срби нису били онеспособљени да се једног потоњег дана појаве с другима на истој сцени. Супротно томе, код свештених лица и, затим, у све ширим круговима, преузето светосавско наслеђе развило се до установљења моралних категорија највише вредности, у које је ушло, у виду косовског опредељења, и поимање борбе, мучеништва и смрти као услова општег и појединачног ослобођења. Догодило се, у ствари, то да су Срби, у свом патријархалном друштву, постали љубоморни чувари свога духовног наслеђа, али да ни у таквом положају, иако у туђим државама, окружени многим претњама и опасностима, нису постали непокретни у својим мислима и осећањима: српско православље, српска историјска предања и српска заветна мисао нису преживели остаци средњег века већ улазе у ред необичних феномена онога модерног времена које је својом целином постало темељ будућности.

У сметњама које су задржавале стварање модерне Европе српски народ се сналазио сагласно оним својим могућностима које је наследио из времена Немањића и које је код себе развио током деценијама дуге борбе против источног освајача. Највеће оштећење тој Европи нанели су, ипак, Турци разарањем византијске цивилизације и утемељењем свога царства на њеном тлу, као и образовањем читавог система држава, себи у осетној мери потчињеног, између земаља прибрежних Балтику и Каспијском мору. Срби су се нашли у средишту ратног вртлога који је трајао, померајући се ка северу и северозападу, два пуна века, а затим су остали засужњени у исламском царству које се сматрало наследником царства Ромеја. Они су се нашли на главном путу турског продора, и повели су против њих борбу која је у југоисточној Европи извесно најдуже трајала. Затим су своју судбину великим делом везали за турску ратничку силу, њену организацију и даље наступање. Срби који су живели у унутрашњости царства издржавали су спахијску коњицу и понекад, без законске обавезе да то чине, пристајали за њом у рат као

момци; сви су давали султану харач којим је награђивана јаничарска пешадија (она за коју су уз остале и Срби давали своју децу) и плаћано мноштво других војних редова; одговорни за ред, држали су страже свуда, по рекама, шумама и путевима; поједина насеља или читави крајеви били су, на известан начин, под војном управом, јер су припремали све, од конака до сточне крме, за дочек царске ордије, одлазили с редовним одредима у рат као помоћне чете, служили као комордије, градили мостове за прелазак војске, поткопавали лагунима градове; велики део производње, и градске и сеоске, подмиривао је, у ствари, потребе војске у оружју, одећи и другој јуначкој опреми, у шаторима, потковицама, овцама за клање, хлебу, зоби за коње и другом. Све то је непосредно утицало на садржај оних законских одредби које су регулисале правни положај становништва и његове фискалне обавезе. Турска је, као првенствено војна сила, расплела своје корење и његове најтање жилице кроз најдубље унутрашње ткиво српског народа. У пограничним санџацима, тај народ је непосредно стављан под оружје да би у рату војевао, а у миру четовао на штету суседних хришћана. У Турској, српски народ је највећим делом живео по својим уредбама, у својој затвореној средини, бавећи се, понешто, трговином и занатством, у већој мери земљорадњом и, најрадије, сточарством. Имао је развијено осећање слободног живота. Али, све је то била илузија: и кад нису били узети за војнике, Срби су, ма који посао радили, служили, у суштини, одржавању и покретању ратног потенцијала Турске. Више од тога, и установа њихових самоуправних кнежина и породица, коју су најбрижније чували, била је у ствари саставни део османског режима као целине и његове војне моћи: та установа је Србима остављана као накнада за службу за коју су записани. (Тек касније, после 1739, становништву Београдског пашалука пошло је, постепено, за руком да турска управа његову кнежинску самоуправу претежно узме као ствар његовог унутрашњег живота и подреди је готово једино функционисању свога фискалног система.)

Историјска судбина оставила је Србе потчињене, да јој вишеструко служе, оној ратничкој сили која је, захвативши својим границама велике делове Европе, Азије и Африке, постала главна сметња успону и распростирању стваралачког духа модерног света. За своје учешће у стварању османске моћи (којој су не само служили и за њу војевали него јој дали и повелик део, после превођења у ислам, свога народа) Срби су стекли морално оправдање на неколико начина, пре свега тиме што су 1371. први изишли Турцима у сусрет и најдуже задржавали њихов продор; што су се, напуштајући султана, вековима пребацивали на угарску, аустријску и млетачку страну, где су од њихове живе снаге образоване војне крајине за одбрану хришћанства од даљег турског надирања; што су се 1804. први дигли на Турке и најзад им 1912. уништили царство. Али, ако баштинике прошлости не занимају морална оправдања, историја је, ипак, дужна одговорити на питање: колико је и како је учешће Срба у војној сили и освајањима Турске утицало на њихов општи развој, или заостајање, и до које мере је све то стајало насупрот модерној Европи у стварању?

Одговор на ово питање треба почети изношењем једног парадокса. Сем оних који су, поколебани изгледима за већи успех у служби Турске, прихватали ислам или су се, селећи се, губили у католичкој средини, већина Срба је остајала привржена духовним вредностима наслеђеним из доба Немањића и потоњих владара и обласних господара који су израстали из њихове свете

лозе или су уз њу, добивши култ, прирастали. Сви су, и Турци, и Грци и католици, покушавали да унесу понеку смутњу у српска предања, изобличујући их на штету тог народа, али је он, ипак, успевао да све то савлада и наткрили духом светосавља, а у неким случајевима, посебно кад је у питању памћење о Косову, злоћудна потурања са стране преображавао је у легендарне податке и мисао који су опет њему ишли у корист. Српска црква није напуштала свој народ без обзира на то куд се он кретао и селио: Пећка патријаршија је показивала смишљен труд да манастири остану свуда где, у свом померању, стигне и српски народ; иконе, књиге и свете утвари преношени су из богомоље у богомољу да проспу светлост и у оним крајевима где их раније није било; на аустријској и млетачкој страни с подсмехом је примана слика српских војника који ратују за Турчина, али ипак собом воде каквог калуђера или попа.

Постојала је, битно, једна линија преко које се није смело прећи. Прилагођавајући се источном освајачу, српски народ је заједнички осећао да је доспео до краја оног пута иза кога се отвара бездан. Они који то нису могли, или хтели, да осете завршили су осипајући се у туђу веру и под другачије име. У све то Срби су ушли као народ одавно васпитан у светосавској побожности и моралу, али и у традицијама своје славне прошлости. После многих деценија борбе против Турака, пропадања у страдалним временима и чешће принудних пресељења него сеоба по сопственој одлуци, било је појава опште беде и задивљалости, али – знатно више – упорног враћања себи, својој вери и предањима. Дошавши до оне последње линије, у колективном свету идеја и у подсвести морао се јавити отпор. Негде раније, а негде после извесног застоја, појединцима и групама овладало је оно расветљење ума које налаже опрез, уздржаност, већу смотреност пре сваког даљег корака; сигурно, било је и оних пред којима се, без застоја, стално разгоревала звезда водиља. Улога српске цркве и православља била је у тим тренуцима спасоносна. Наслеђена духовност остала је у том народу и, уместо да замире, почела је обнављати своје снаге. Свештена лица нису превише подстицала Србе да се селе у службу Аустрије или Млетачке Републике, јер су крајње подозревала од католичке опасности: било је готово саветно остати у Турској и служити јој до граница морања, а остати затворен у свом кругу и, тврдокоран у својој вери и предањима, чувати се преласка оне кобне линије од које почиње потпун морални квареж и отуђење. Један од оних чинилаца који су, у условима османског режима, повезивали цркву и њену паству и све више утицали на њихов однос према турским властима биле су установе народног самоуправљања. Османски режим је допустио да у његов склоп уђу кнежинска самоуправа и развијена породица како би тим путем увео хришћанске поданике у своју службу и за њу их учинио колективно одговорним. То је, међутим, значило отварање простора за слободније деловање цркве и, заједно с тим, за очување народног морала и традиција. Убрзо по успостављању турске власти, знатан део српског народа добио је самоуправне повластице. Завођење тог система пратило је готово сваки његов излазак на историјску позорницу и безмало све његове сеобе. Одржавајући своје повластице, за које су и поглавари српске цркве наглашено говорили да потичу од турског режима, Срби су, најзад, доспели и до времена успостављања своје државе. Преокрет је настао, и више пута се поновио, кад су Турци почели укидати самоуправни положај и пореске олакшице које су имали Срби као њихови крајишници и други сељаци узети

за какву службу. Господари су од народа све више захтевали повећане дажбине и нагонили га на сужавање аутономних права, али су истодобно од њега тражили да и даље учествује у њиховој војсци и другим пословима потребним одржању турске силе. И ту се указала она опасна линија која се није смела прекорачити. Поготову кад су од краја XVI века, пошто су и поремећаји у османском режиму постали очевидни, у већим групама почели прелазити на аустријску страну, Срби су то чинили под условом да им се зајамчено дају оне повластице које су имали у Турској (иначе ће се вратити султану под скуте), и у истицању тих захтева гласни су били не само кнезови и војводе него и свештена лица која се нису одвајала од народа. На крају је то 1690. учинио и предводник најзначајније сеобе Срба у модерној историји, патријарх Арсеније III Црнојевић.

У гигантском обрачуну хришћанске Европе и исламске Турске, који је трајао шест векова, Срби су се борили за свој слободан живот бирајући најрадије војнички посао.[1] Најпре су принудили Угарску Краљевину да им, мада одавно оглашена као утврда католичанства, не оспори верске слободе и прихвати преношење деспотског назива на своје тле. Јужна Угарска је постала средиште српске православне духовности, а Срби који су, као крајишници, штитили краљевину од Турака добили су свог првог човека с титулом која је донесена из њихове дојакошње постојбине. Главне уредбе и установе кнежинске самоуправе, породичних задруга, братственичких заједница и племенског удруживања створили су Срби у Турској која је, најпре, разним облицима аутономног живота налазила место у свом систему као предуслов колективне одговорности, а затим их је подносила под принудом. Срби су заједнички појмили да су опстали у исламском царству захваљујући самоуправним повластицама које су добијали као војници и у разним другим службама потребним ратничком механизму Турске. То заједничко поимање добило је своју основу у установи Пећке патријаршије, која је успоставила духовно старешинство безмало над целином српског народа. Прелазећи у Аустрију, Срби су најчешће тражили повлашћен положај сличан ономе који су имали у Турској; царске привилегије које је 1690. добио Арсеније III изреком су се односиле на сав славеносербски пук у Хабсбуршкој Монархији. Отада је Срба, као турских војника, било све мање, јер су првенствено задржани у пограничним крајевима Босанског пашалука, мање у северној Србији и, понешто, у пратњама појединих провинцијских намесника, а све више их је наступало у заједници са онима који су започињали потискивање Османског Царства из Европе.

После битке на Марици (1371) и Косову (1389), Османовићи су више деценија ратовали на неколико страна: против Монгола, малоазијских династа, остатака Византијског Царства, средоземних поморских сила, балкан-

[1] Доспевши под турску власт, српски народ је своју судбину везао за једну ратничку силу. Од војног уређења Турске и од ратова које је она водила, и док је освајала и кад је губила земље, зависио је опстанак Срба са свима њиховим унутрашњим уредбама и установама. Због тога је знатан део ове књиге посвећен уделу Срба у оним ратовима које је Османско царство водило до краја XVII века, али и приказу тих ратова, бар у краћим потезима, без обзира на непосредно српско учешће. Како би та ратна историја била бар донекле у целини представљена, аутор је написао и овај *Приступ (1459–1537)*, иако је то раздобље вишеструко боље обрађено у другој књизи *Историја српског народа* (С. Ћирковић, И. Божић, М. Благојевић, М. Спремић). Ту је саопштен и исцрпан научни апарат који ће послужити и читаоцу ове књиге. Аутор се усудио на овај корак не би ли поставио основу свом даљем излагању.

ских држава које су, једну за другом, покоравали, поред осталих и против Угарске Краљевине и влашких војвода. Поврх тога, у њиховој држави дуго је беснео рат принчева који су се грабили око наслеђа престола. У много шта били су уплетени правоверни или јеретички мистички редови који су разносили своје тумачење ислама или су проповедали необичне друштвене промене. У том времену великих смутњи, Срби су двојако ратовали: или против Турака или, под вођством својих владара и династа, на њиховој страни као вазали. Образовање војних крајишта Турске на прилазима Деспотовини и Босни почело је убрзо по узимању тих крајева, тако да је до средине XV века тамошње сточарско становништво већ добило повлашћени статус влаха, у ствари војника, највероватније преузет из средњовековног српског законодавства. Заправо тиме је, у ширим размерама, заведено узимање српског сељачког живља у разне формације турске војне силе. Падом Деспотовине (1459) и Босне (1463), које су турског освајача дочекале полупразне, јер је већ годинама, а пред крај све више, њихово становништво прелазило на угарске и млетачке поседе, те земље су претворене у крајишта насељавањем влаха из средишњих српских земаља и давањем сличног статуса затеченом становништву. Док су турске провале преко Босне предузимане више с пљачкашким него освајачким намерама, главни циљ царске ордије био је Београд и, пошто се раскриле његове капије, упад у безмерна пространства Угарске Краљевине. Због тога је северна Србија заокружена као одбрамбени бастион и, упоредо с тим, као неисцрпно извориште војске и њене помоћне пратње за походе на север. Макар и турска, Србија је, бар делом, остала целовита као појам. Како би постао одговоран као војник и, још више, у разним службама за потребе војске, народ је, великим делом, добио статус влаха, који, уместо давања спахији, плаћају царској ризници за читаву породицу дукат харача годишње. Бавећи се претежно сточарством, породице су имале и посла и хране за сваког свог члана, па су постале многољудне и лако покретљиве. Као држава малобројних освајача, који су уз то били и друкчије вере, изгледа и навика, Турска је имала ту злу срећу што су се многи њени подухвати, које је смишљено и вешто предузимала у своју корист, на крају завршавали на њену штету и пропаст. За непуно столеће, северна Србија је доживела толики демографски преображај да је касније турској управи могла дати људску масу за колонизацију недовољно настањених или тек заузетих области у Босни и Славонији. Турци су, више од тога, настојали да се народ осети самосталним и добровољно одговорним у својој служби, тако да су му на челу остављали његове кнезове и примићуре, а забележен је и известан број доскорашње српске властеле која је добила спахилуке. Тако је у Србији утемељена установа кнежинске самоуправе, која се све више подударала са одређеним територијама, понекад од једног села, а понекад од читавог краја. Тиме је, у ствари, ишчаурена она идеја о унутрашњој самосталности која је тврдокорне Србе водила кроз историју до ослобођења. У једном тренутку, средином друге половине XV века, у турским пописима је забележен и баш-кнез Србије, као народни првак коме је подређен целокупан систем кнежинских самоуправа. Још од тада српска историја је протицала у знаку обнављања некадашњих и стварања нових назива за личности које су се појављивале, или се прижељкивало да се појаве, у улози свеопштих народних предводника (»цар«, »деспот«, »војвода«, »врховни вожд« и други). Вековна тежња да обнове своје царство једна је од вертикала историје Срба.

Не само подређен положај и беда него и успон појединаца у султановој служби подстицали су људе да напуштају Турску и пребегавају на угарску страну. Код многих постоји граница до које се може допрети уздизањем у служби неверника, а затим се ствар обрће повратком себи и својима. Разгоревала се, чак, мисао о ослободилачком покрету, готово упоредо код нових српских велможа (прелазак Павла Бакића у Угарску 1525) и у српској цркви (буна смедеревског епископа Павла 1528). Али, све су то били последњи трзаји. Остаци српског племства и ратника призивали су се међусобно у Угарској и Турској да још једном покрену народ, у коме је било све више стасалих људи, на отпор пред коначан слом, али је све то било узалуд. Наступило је време дубоке безнадежности. Како се све то догодило?

У почетку, прилике у Угарској нису наговештавале такав исход догађаја. Напротив. Слом је дошао пошто су постепено избиле на видело њене унутрашње слабости.

Угарски краљеви, крсташко племство и Срби настањени тако да могу бранити јужну границу нису одустајали од намере да зауставе турско надирање и, више од тога, потисну њихову силу из Босне, Србије и Бугарске. Али, поготову од смрти краља Матије Корвина (1490), све очевидније је било да су, један у суседству другог, образована два државна система и да су, једна наспрам друге, устремљене две ратничке силе које су друкчије стратегијски смишљене и све више постају неравноправне. Северне области Турске, најизразитије Смедеревски санџак, биле су законом строго подређене војним потребама царства. У њима је султан држао љуте бегове који су, са одабраним људима, проваљивали у јужну Угарску и разарали јој границу, а затим се с пленом повлачили у свој санџак као у какав велики војнички логор. Крајиште је функционисало тако да одржи и, ако може, прошири освојени простор до појаве цара и његове ордије. Тим потезом, величанственим и страшним, требало је да непријатељ буде одлучно смрвљен, а границе Турске поново померене на штету хришћанства. Интереси класе, која би се само условно могла назвати феудалном, у потпуности су били подређени интересима царства. Угарску су, насупрот, учинила неспособном за јединствену одбрану посебна хтења и међусобице њених магната. (Кад се, два века потом, појавило у некој озбиљнијој историјској улози, угарско племство је то учинило супротставивши се хабсбуршкој превласти уз непосредну турску помоћ.) Бранећи границу, Срби су служили краља, али су их у многим подухватима омели управо угарски великаши.

Ако се изузму недовољно чести подаци из ранијих векова и она пребегавања преко Дунава која су се могла десити приликом турских продора на север у годинама после Косовске битке, присуство Срба на тлу Угарске постало је трајна и непрекидно видљива нит историје откако је краљ Сигисмунд Луксембуршки 1404. склопио савез с деспотом Стефаном Лазаревићем, па му на доживотно уживање дао Београд, Голубац и Мачву у Србији, Купиник (Купиново), Земун, Митровицу и Сланкамен у Срему, као и бечејски и бечкеречки спахилук с достојанством великог жупана торонталске жупаније. Велике поседе – с градовима, рудницима, ковницама новца и многобројним мањим местима – даровао је краљ Сигисмунд српском деспоту и 1411. године. Необична је појава да су у службу угарског краља ступила, у то време, и два српска династа из јужних крајева, Димитрије и Андријаш, синови краља Вукашина, који су тамо стигли преко Дубровника. Из године 1404.

и 1407. сачуване су три повеље, којима се Димитрију даје назив кастелана града Вилагоша и жупана арадске жупаније. Према уговору деспота Стефана с краљем Сигисмундом у Тати (1426). Ђурађ Бранковић је, примивши 1427. деспотовину, вратио Угарској Београд, Голубац и Мачву, али је задржао или накнадно добио небројена места и властелинства у толиком броју жупанија да његови поседи сачињавају читав искидани мозаик у средишњим и јужним областима краљевине. Деспот Ђурађ је са свом српском властелом остао под заклетвом верности угарском краљу, а овај га је примио међу угарске великаше. Од смрти краља Сигисмунда 1437. до доласка на престо МатијеКорвина 1458. око круне св. Стефана отимали су се аустријски Хабсбурговци и пољски Јагеловићи, а на политичкој сцени грађанског рата све истакнутије место заузимала је ердељска великашка кућа Хуњадија, на челу с потоњим губернатором Угарске Јованом Хуњадијем (опевани Сибињанин Јанко), и гроф Улрих Цељски, зет српског деспота, близак Хабсбурговцима, уз подршку Николе Горјанског, угарског палатина. Надомак турске опасности, краљевина је раздирана појавом разних претендената на престо и сукобима великаша, изузетно свирепим, јер није било јединствене власти да их потчини једној државној идеји. Не чекајући дуго, султан Мурат III запосео је 1439. српску деспотовину, а поседе Ђурђа Бранковића добрим делом су разграбили његови противници у Угарској. Мењајући стране, »деспот Ђурађ се набрзо приближио Владиславу Јагеловићу и признао га за краља Угарске«. Тиме је сачувао свој посед и придобио краља за рат против Турске. »Деспот је са своје стране подигао што је више могао Срба војника, већином избеглица из подјармљене деспотовине и са српских насеобина по Угарској, сјединио је своју војску са угарском, којој је на челу био опробани војсковођа Јанко Хуњади, те с јесени 1443. ова војска, заједно с деспотом и краљем Владиславом Јагеловићем, крену на Турке. У неколико битака потукоше хришћани турску војску и преко Софије допреше све до Златице, па се са многим заробљеницима и великим пленом вратише у Угарску на зимовање.« Деспотовина је обновљена 1444. године. Краљ Владислав је исте године поново кренуо на Турке, али је поражен и убијен код Варне. (У овом походу деспот Ђурађ Бранковић није, добивши мир, учествовао.) Тек тада су настале смутње у Угарској. Обрачун је постигао врхунац крајем 1456, кад су присталице Хуњадијеве странке убиле у Београду грофа Цељског, а млади краљ Владислав Хабсбуршки одговорио је погубивши у Будиму старијег Хуњадијевог сина Владислава. Завеса је, у ствари, већ падала на крваво разбојиште. Исте године, 1456, нестало је Сибињанин Јанка и деспота Ђурђа Бранковића. Годину потом, 1457, умро је краљ Владислав Хабсбуршки и Угри су, још у освит 1458, изабрали за краља Матију, млађег Хуњадијевог сина. Смедерево се предало Турцима 20. јуна 1459. »Приликом ове предаје није у граду било ниједног мушког члана породице Бранковића. Босанска војска на челу с деспотом Стефаном Томашевићем добила је слободан пролаз.«

Кад су краљ Владислав I Јагеловић и деспот Ђурађ Бранковић у јесен 1443. кренули на Турке, у њиховој војсци било је Срба из ранијих насеобина у Угарској, али и оних који су тек били избегли из покорене деспотовине. Старији слој српског становништва у Панонији сигурно је оживео откако је деспот Стефан 1404. почео тамо добијати велика властелинства и на њих насељавати своје људе. Слично је, после 1427, чинио и деспот Ђурађ, као угарски гроф и српски деспот. »Поуздано се зна да су се већ 1428. налазили

Срби у Сентандреји и у Ковину на Чепељском острву.« Србе у Ковину узео је 1440. краљ Владислав I Јагеловић под своју непосредну власт и заштиту, ослободио их плаћања пореза, а дао им је и ту повластицу »да њима управља и да им суди само судија њихове народности«. Те привилегије су потврђивали сви потоњи угарски владари, све до последњег, Лудовика II. »Године 1437. већа половина Срема била је насељена Србима.« »Нарочито су много Срба деспоти населили у хајдучкој и саболчкој жупанији, тако да многе тамошње вароши до данашњег дана имају српски назив.« У неким местима још од средњег века постоје српске улице. Поготову велики број српских пребега склонио се у Угарску приликом првог пада Деспотовине 1439. године. Војводе, кастелани, судије и разни службеници били су, међу настањеним Србима, често њихови људи. Нису, међутим, само деспот Стефан и деспот Ђурађ били поседници у Угарској, него је и друго српско племство куповало или за услуге учињене круни добијало поједине спахилуке или градове (Радич Челник у темишварској жупанији).

Давши тиме Угарској углед најмоћније државе средње Европе, Матија Корвин је ратовао против Чеха, Пољака и римско-немачког цара, а у борбама против Турака стекао је бар привремену предност. Мада је у корист мађарске властеле конфисковао имања која је за живота држао деспот Ђурађ Бранковић, краљ је настанио читаве области Србима углавном на два начина: прихватао је све оне који су кренули да се селе приликом слома Деспотовине и који су наставили да пребегавају после завођења турске власти; и потом, кад су стале упадати с војском у Србију да разбијају турске одреде, спаљују градове и харају, све до Крушевца и Врхбосне (Сарајева), његове војсковође одводиле су собом силан народ, до педесет хиљада, и насељавале га по Панонији, најчешће уз јужну границу краљевине. У једном писму краља Матије од 12. јануара 1483. стоји »да је у последње четири године досељено око 200.000 српских душа«. Да би нови живаљ задржао у Угарској и да би подстакао и друге да крену њиховим путем, угарски сабор је 1481. донео законску одредбу којом се Срби ослобађају плаћања десетка католичком свештенству. »За оно доба значио је овај саборски закључак велику повластицу.« Краљ Матија је, с народом, прихватио и добеглу српску властелу коју је обасуо почастима, титулама и даровима у виду властелинстава, а она је за њега непрекидно ишла с бојишта на бојиште.

После пада Деспотовине, Турци су за неколико година непрекидним пљачкашким упадима и одвођењем становништва у робље уништили јужну границу Угарске и изазвали истинску пустош у пограничним крајевима, на првом месту у Срему, који им је, оголео, отварао пут за даље надирање. Али, истодобно, широм доње Угарске почеле су се разливати реке бегунаца с југа, и то је, најпре, омогућило успостављање извесне равнотеже према Турској, која је најзад, после нових окршаја, принуђена да се брани. »Угарска је радо примала Србе и насељавала их по Срему, Бачкој, Банату и Поморишју, по крајевима који су били највише изложени турским нападима и у којима је, услед тих напада, становништво било веома проређено.« Сеоба Срба из Деспотовине у Угарску олакшана је и тиме што су Угри, и после пада Смедерева, остали у поседу Београда и Мачве, тако да је прелаз био тиме само олакшан. У редовима српских пребега нашло се, овог пута, неколико династа и угледне властеле, али, извесно, и знатан број витезова вичних војевању, тако да је народним окупљањем око тог језгра постепено бар наговештен српски покрет

у Угарској који је имао тренутке свог успона, свога пада у безнадежност и поновног оживљавања у другом облику и новог духа. У потоњим временима, тај покрет никад није сасвим малаксао. Кад је 1465. прешао, из турске, у угарску службу, Вук Гргуровић, унук деспота Ђурђа, добио је од Матије Корвина градове Сланкамен и Купиник, а 1471. за показану верност у рату против Чеха, поред других добара и назив његових предака; »деспот краљевине Србије (Рашке)«. Како би се обезбедио од завера, које су ушле у свакидашњи менталитет и понашање угарског племства, краљ Матија је навластито настојао да поједине великаше што чвршће веже за себе; међу њима се нашао и Вук Гргуровић. Преношење деспотског назива међу Србе у Угарској, и то на потомка Ђурђа Бранковића, није значило обнову Деспотовине као вазалне државе, као ни то да су тамошњи Срби, уједно узети, постали посебан историјски субјект под којим поглаваром. Било их је, међутим, све више на окупу, махом у улози ратника, и појава, међу њима, једног од Бранковића с деспотским достојанством била је, за њих, потврда вредности, извесно јемство опстанка у туђој држави и, све више, снага духовног окупљања. Од истакнутијих српских велможа, у служби Матије Корвина нашли су се, поред деспота Вука, Стеван и Дмитар Јакшић, синови војводе Јакше, који су се са својим ратницима и њиховим породицама населили око Мориша; војвода Владислав Херцеговић, син херцега Стефана Вукчића Косаче, који је добио поседе у Славонији и град Моровић у Срему; војвода Милош Белмужевић који се у Угарској појавио с великим угледом и одмах од краља добио спахилуке у Бачкој и северном Банату; небројено је оних који су, потоњих година, излазили на поприште ратних збивања и на њима одиграли приметну улогу.

Првих година, 1468–1474, учествовали су Вук Гргуровић, Дмитар Јакшић и Милош Белмужевић у ратовима Матије Корвина против Чеха и Пољака, а потом су кренули напади на земље Мехмеда II. Али, ти напади су више сведочили о тренутно успостављеној превласти угарских над турским крајишницима него о истинским намерама краља Матије да поведе одлучан рат против царства Османовића. Краљ Матија је, додуше, управљао освајањем Шапца, који му је, као тврдиња, био потребан ради заштите јужне границе и поседа у Срему, а затим је пустио своје војводе да као крилати змајеви ударе на Турке свуда где за њих чују, замећу с њима љуте окршаје, харају, пале и робе, одводе собом хиљаде народа да би га превели у поданство угарског краља. После узећа Шапца, деспот Вук је опленио и уништио, побивши све Турке на које је наишао, градове Сребрницу, Кучлат и Зворник. »Са огромним пленом врати се деспот у краљев табор под Шапцем. Из Босне је довео велику множину српских становника и све их населио по сремским местима.« Турци су сместа одговорили упадом у околину Темишвара, коју су почели да пустоше, али је деспот Вук, прелетевши просторе, и ту стигао и, удружен с Дмитром Јакшићем и другим војводама, непријатеља до ногу потукао. »Око три стотине Турака ухвати деспот и врати се с њима у краљев табор код Беркасова.« Крајем исте године, деспот Вук је без успеха покушао да узме Смедерево, престоницу својих предака, али је пред турском силом, коју су у помоћ већ попаљеном граду довеле анадолске и румелијске паше, присиљен био да се повуче преко Дунава. Матија Корвин је ускоро поново заратио на западу, овог пута, 1477–1479, против римско-немачког цара Фридриха Хабсбуршког. Краљева војска ушла је у Аустрију и ударила табор под самим Бечом. Али, српске чете се одвоје од остале војске и ударе на доњу Аустрију, попале

на све стране села и вароши, убијајући све на које би наишли. Опустошили су целу покрајину и улили у народ неописив страх: »околна места сама су нудила краљу предају само да буду поштеђена од српских војника«. А те војнике су, поред осталих, предводили деспот Вук и Дмитар Јакшић. Одмах потом, вратили су се Срби својој кавзи с Турцима: Дмитар Јакшић је 1479. у последњем часу, на Хлебном пољу, прискочио у помоћ ердељском војводи Стефану Баторију и допринео да Турци, који су се налазили пред победом, доживе потпун пораз; деспот Вук је 1480, испративши краља до Јајца, окренуо на Врхбосну (Сарајево), три дана харао по граду и, на повратку, још једном поразио Турке код Травника; под јесен 1481, борбе су почеле великим окршајем шајки на Дунаву подно града Храма (Рама), преласком хришћанске војске у Турску и њеним продором до Крушевца, одакле се, после дванаест дана пустошења, повукла и повела собом преко 50.000 тамошњих Срба; краљ Матија је писао да су »ови Срби својевољно са женама и децом приспели уз хришћанску војску и да су по његовом налогу насељени око Темишвара«; Турци су, 1482, кренули да се свете, па су се, готово по навици, упутили ка Темишвару и почели пленити област између Тисе и Мориша, али су и ту наишли на деспота Вука, с другим војводама, и највећма остали поклани на разбојишту; у јесен 1483. деспот је, »змај огњени«, већ био на реци Уни, где је, у заједници с хрватским великашима, сачекао Турке који су терали плен из Крањске и Корушке, па је робље, после боја два дана дугог, најпосле ослобођено, а његови крвници, на хиљаде, остадоше на бојишту или, пак, они допадоше ропских ланаца.

Смрћу деспота Вука (1485) и Дмитра Јакшића (1486) завршено је једно заиста олујно раздобље српске историје. Турци су освојили већи део балканских земаља, али се становништво Србије и Босне у толиком броју преселило у Угарску да је створена могућност не само образовања војне границе тог краљевства насупрот Османлијама него и отварања новог ратишта, овог пута, поврх свега, у обрнутом смеру. У годинама кад, између два моћна туђина, није било основе ни за какву наду, обновљен је бар спомен на српску деспотовину, а међу Србима се, поред других, појавио и онај унук Ђурђа Бранковића који је постао први деспот без деспотовине. И све би то остало забележено као једна крвава илузија да није значило успостављање необичног историјског континуитета чији ће се значај тек у потоња времена вратити међу Србе. Деспот Вук Гргуровић одмах је израстао у велможу на понос своме пуку. Један велики краљ поверовао му је, на првом месту, оно што се изискује од јунака каквих, иначе, нема. Заједно с Дмитром Јакшићем и другим српским војводама, деспот Вук је, чинило се, успоставио ратничку превласт над Турцима, који су, све до њега, били неприкосновени као освајачи: није само упадао у њихову земљу, пустошио по њој и преводио српски живаљ под заштиту угарског краља, него је и на отвореном бојном пољу заметао с њима битке и славодобитно их завршавао. За његове Србе ратнике и за остали српски народ био је то застој на ивици понора и повратак бар неком надању да проклети Агарјани ипак неће све себи потчинити. Било је то и враћање, сасвим уздржано, сопственом самопоуздању, и осведочење да је, од оног покоља властеле, које је почело на Косову, остао још понеки велможа да предводи свој пук и брине се о њему како је најбоље: узимајући га за врсна ратника. Србима је, ипак, вредело то што је деспотско звање обновљено у једној моћној краљевини. То их је задржавало у нади да ће, иако у туђини, опстати, али то их је, заједно с тим,

чинило бојажљивим у слутњама како би се, уколико деспот Вук настави своје победоносне походе против Турске, могла обновити Србија као држава потомака деспота Ђурђа Бранковића. Можда је, ипак, најважнија чињеница да су деспот Вук, Јакшићи и друге војводе велики део српских земаља поново преобразили у јединствено ратно разбојиште и тиме успоставили јединствену српску историју која се не да одвојити од раније историје Немањића, кнеза Лазара, двојице деспота и других гласовитих династа и великаша. У таквој улози прихватило их је и усмено народно предање којим је сачињена једина истинска историја Срба у народној свести.

Знатно самопоуздање добили су Срби у Угарској и устројством војне границе у јужним областима краљевине које је завео Матија Корвин. Срби су ту били нагомилани као пешаци, лака коњица и шајкаши, који су крстарили рекама и мочварама између Мориша и Дунава. Стајали су под заповедништвом и у рат одлазили под вођством својих старешина. Укметити се нису дали, и радије су се селили из једног у неки други крај краљевине, где су могли сачувати јединство и самосталност своје ратничке организације. Ратни плен су делили са својим војводама и с краљем, који их је одиста штитио. Ипак, неким војним и цивилним установама, на првом месту судовима, били су подређени, па су им понекад и прибегавали, али су, и поред тога, колико су могли, наступали као ратничка група и остајали на окупу. Бар од привременог значаја за њихов даљи опстанак била је саборска одлука (1481), којом се Срби ослобађају плаћања десетка католичком свештенству. Очито, у почетку, као неизбежни ратници, верски занемарени, Срби су тиме добили подстицај за свој самосталан духовни развој и оснивање седишта своје православне побожности.

Противтурска политика није заузимала најважније место у деловању Матије Корвина. Он је упућивао своје војводе да што чешћим упадима разбијају турско крајиште, али није предузимао ратни поход који би означио бар почетак потискивања Османлија из југоисточне Европе. Уместо тога, многим силама је настојао да његова краљевина заузме што већи простор и добије што већу моћ и углед потискивањем Чеха, Пољака и римско-немачког цара. Насупрот Угрима, Османовићи су стварали светско царство најпре окупљањем, често и силом, исламских земаља Блиског истока, преузимањем византијског и српског наслеђа, потчињавањем мање отпорних земаља Балкана и најзад стварањем, на прилазима Турској, таквог система држава који ће допринети учвршћењу њене превласти. Поред тога, док је у Турској стваран јединствен режим, сав подређен једној идеји и вољи, у Угарској је Матију Корвина, краља снажне руке, надживела не само феудална подељеност и себичност него и она тромост у одлучивању која је била својствена том друштву. Будућност је припадала Турској.

Четири деценије, до 1521, кад је пао Београд, прилике на угарско-турској граници нису се знатније промениле. Годинама је, до 1491, владало примирје, а затим би, повремено, букнуо пожар крвавих обрачуна, изазваних упадом једних на земљиште других. Тај привидни мир одржавао се углавном због тога што Турска још није била спремна за ратни обрачун већих размера, а ни владара није имала који би био подобан да то учини. Зверообразни Селим I (1512–1520) обрнуо се најпре ка истоку и није стао до Мисира. Угарска је све дубље тонула у међусобице свог племства, а од смрти Матије Корвина (1490) и у борбе претендената на краљевски престо, све док се на њему 1491. није

учврстио Владислав II Јагеловић. Од рода Бранковића, расутог тада по свету, звање титуларног српског деспота припало је, одлуком краља Матије, 1486, Ђорђу, сину ослепљеног деспота Стефана и брату од стрица деспота Вука Гргуровића; упоредо са Ђорђем, деспотско звање понео је и његов брат Јован још пре него што га је званично наследио. Деспот Ђорђе и деспот Јован нису прошли кроз српску историју не оставивши у њој дубљи траг. Склон православној побожности, као већина Бранковића, и у земљи туђина, деспот Ђорђе се 1496. постригао у цркви Св. Луке у Купинику и узео име Максим; неко време, касније, био је митрополит влашки, затим је носио назив митрополита београдског, да се најзад повуче у манастир Крушедол, где је 1516. умро. Његов најближи сапутник на том путу расветљеном жишком божјим била је мајка Ангелина. Оне године, 1496, кад је од брата сасвим преузео деспотско звање, Јован Бранковић се, у Есфигменској повељи, обавезао да ће светогорском манастиру давати годишњу помоћ, а ако га Господ учини господарем Срба, даваће и више, управо колико су давали некадашњи српски владари. Деспот Јован одиста је кренуо трагом Вука Гргуровића и, можда наглашеније него он, истакао намеру да обнови српску државу. У краткотрајном рату против Турске, 1501–1503, деспот Јован је, најпре, опустошио околину Смедерева, поразио у отвореном боју турску војску и вратио се у Угарску с две хиљаде заробљеника и с богатим пленом (1501). »Новембра исте године повери краљ Владислав деспоту Јовану врховну команду војске на јужној граници. Турци нису желели рат, па пошљу једног изасланика деспоту и замоле га да интервенише код краља Владислава за мир.« Уместо тога, деспот је, крајем 1501. и почетком 1502, два пута упадао у Босну и сваки пут се, после харања, паљења и пустошења, враћао у Срем с многим пленом. Све самосталнији у одлучивању, деспот је одбио поновљене турске понуде, праћене богатим поклонима, да се обустави ратовање. Те понуде му је овог пута упућивао велики везир Ахмед-паша Херцеговић, најмлађи син Херцега Стефана, али узалуд: средином 1502. деспот Јован је последњи пут упао у Босну и поразио Турке код Зворника. Осокољен својим ратним успесима, он је наступио самостално и као дипломата, па је, мада узалуд, слао брата Максима у Млетке да с дуждем поведе преговоре о продужењу заједничког рата против Турака. Умро је неочекивано, од грознице, крајем 1502. године. Био је последњи Бранковић који је понео звање својих предака. Он је продужио ратовање против Турака и за тренутак обновио идеју о успостављању српске државе. Не заборавивши га, њиме је народ продужио своју усмену историјску хронику (»Деспотовић Јова«). (Средином 1502. главна угарска војска, која се прикупила у Ердељу, прешла је Дунав код Храма и ударила на Видин, па га узела и спалила. У походу су биле и српске чете које су предводили београдски бан Ђорђе Кањижаји, Радич Божић, који се недавно доселио из Турске, и два Јакшића, братучеди Марко и Дмитар (млађи). Освојили су затим Кладово и подграђе Никопоља. Војска се вратила у Угарску с великим пленом и многим пребеглим српским живљем, који се населио »на простору од Београда до Темишвара«. И поред мира, склопљеног 1503, пребегавање је настављено добивши донекле једно ново обележје: прелазило је све више угледних и богатих људи који су собом преносили своје драгоцености. То је могло повољно утицати на положај Срба у Угарској.)

Оне године, 1496, кад се деспот Ђорђе замонашио, а његов назив остао на брату Јовану, последњем Бранковићу, у Угарској су племство и католички

великодостојници укинули недавно донесену одлуку да Срби крајишници нису дужни плаћати црквени десетак. Деспот је добио одговор надбискупа Петра Варадија да је »Бог створио Угарску хришћанском, а не шизматичком земљом, и да деспот нема ту власт да од ње може створити српску државу«. Позивајући се на своју православну веру и на раније саборске закључке, српска насеља нису хтела плаћати десетак католичкој цркви, али је, најзад, лично краљ Владислав наложио својим жупанијама (међу њима и сремској) да морају узимати порез од свакога. Српско племство се осипало, ратници су гинули приликом бесциљних упада у Турску, угарски магнати увлачили су један војнички народ у жрвањ својих међусобица и према њему, а поготову према његовим првацима, све очитије показивали своју омразу. После смрти деспота Јована, за српског деспота је постављен Иваниш Бериславић, ожењен Јеленом, кћерком Стевана Јакшића и удовицом последњег Бранковића. Најранији извор који Иваниша Бериславића помиње као српског деспота потиче из 1504. године. До тог тренутка, управо женидбеним везама, сав посед последњих српских деспота, Вука, Ђорђа и Јована, нашао се у рукама породице Бериславића. Деспот Иваниш, иако у Купинику окружен Србима, мало је учинио да прикаже своје ратничке врлине и да се продуже настојања његовог претходника на обнови Деспотовине. Уместо тога, он се претежно уплитао у унутрашње ствари Угарске Краљевине. Последњи Бранковићи, Мајка Ангелина и митрополит Максим, заједно с преосталом српском властелом, све дубље су се приклањали духовном животу и, користећи оно што им је остало од верских слобода, са средиштем на Фрушкој гори, али и широм Паноније, подизали манастире као чуваре православља, култове светих Срба и историјских предања.

Време великог слома, између 1521. и 1537, припремано је дуго успостављањем два сасвим различита државна система, од којих је један био сасвим неподобан да се супротстави другом, а почело је изласком на сцену цара Сулејмана, освајача светова. Безмерно сујетни султан, који је и савете примао као да их не чује, усредсредио је огромне снаге свог царства, у првом походу 1521. освојио Београд, а затим су се пред њим нашла отворена панонска пространства, где није било ни снаге, ни воље нити поштене намере да му се изиђе у сусрет: међусобно закрвљени, угарски великаши били су сагласни готово једино излажући разним понижењима српске крајишнике и њихову властелу. Турци су уништили Угарску Краљевину, али се угарско племство већим делом сачувало, па се приклонило или ердељском војводи Јовану Запољи, кога су у ствари Турци овенчали круном св. Стефана, или Фердинанду I Хабсбуршком, аустријском надвојводи, изабравши га на сабору у Пожуну за свог суверена. Угарског племства је, у приметном броју, остало и у оном делу бивше краљевине који је непосредно ушао у границе Турског Царства. Потпуна превласт племства у угарском друштву, и то без обзира на његову подвојеност, остала је једна од великих предности мађарског народа, али и једно од оштећења његове историје. Срби су турским продором и освајањима доживели још један затор, можда тежи него после Косова. Гинули су у сваком боју и падали у ропство, заједно с породицама, као најпривлачнија мета хорди које су се појављивале и тамо где их нико није очекивао. Малобројне српске војводе ишчезавале су, падајући у биткама, тако брзо да се народ осећао све више пустим и усамљеним, напуштеним и без истинске заштите. У његову средину долазили су нови пребези, понеки од њих и са

угледом народних првака и нових великаша, али су и они ускоро ишчезавали или у рату или утапањем у туђинску средину. У подељености Угарске између Јована Запоље и Фердинанда I нестало је, најзад, и достојанства титуле српског деспота, јер је та деоба, кобно, и Србе захватила. Слом завршен 1537. оставио је остатке српског народа у дубокој клонулости, без икаквог уздања, тако да се он у све већем броју приклањао Турцима. Требало је да наиђе нови подстицај за обнову.

Деспот Иваниш Бериславић умро је 1514. године. Његова удовица Јелена, кћи Стевана Јакшића, пре тога удавана за деспота Јована Бранковића, била је жена, чини се, изузетно предузимљива и способна: заповедала је четама које су припадале српском деспоту, бранила свој град Купиник, преговарала и повезивала се с другом властелом, а кад јој је надомак дошао, 1521, султан Сулејман, заварала га нудећи му подложност и утекла. Њен син Стеван Бериславић први пут се помиње у изворима као признати српски деспот 1520. године. Ипак, све је то остало на рубовима догађаја који су почетком XVI века потресали Угарско Краљевство. Срби су и даље пребегавали из Турске, и то у групама које више нису предводили »људи одлични по свом пореклу и богатству него, иначе, по памети и храбрости. Овакве насеобине већином су ницале у Подунављу, као шајкашка, трговачка или занатлијска насеља«. Тако се Срби помињу у Коморану још 1518, али им је било забрањено да станују у граду него у посебном предграђу, где су имали своју цркву и гробље. Буна Ђорђа Доже и његових крсташа 1514. захватила је, међутим, својим вртлогом и Србе, који су се поделили на две стране, што је неке, на првом месту Јакшиће, још дубље увукло у унутрашње распре угарске господе и још више их одвојило од свог народа, док су други претворили Срем и Бачку у поприште пљачки, огња и клања. Час губећи, час добијајући, у овим смутњама су међу првима биле и чете деспотице Јелене (све до коначне победе код Перлеза у Банату). Учешће у догађајима изазваним Дожином буном бацило је сенку на Србе у Угарској и истрошило им снаге. Читаво краљевство, уосталом, приближавало се одсудним догађајима ослабљено и растројено унутрашњим ратом. Ни први пораз у сукобу с Турцима под градом Жрновом 1515. није значио довољну опомену. Угарска се налазила и у тој невољи што је 1516. умро краљ Владислав II Јагеловић, а његовог наследника, десетогодишњег Лудовика II, угарски магнати, на челу с моћним Јованом Запољом, нису најрадије гледали.

Освајањем Шапца и Београда последњих дана августа 1521. Сулејман II је победоносно привео крају обрачун Турске са Србима. Последњих дана августа 1521. године, док је запоседао Београд, султан је изишао из љуске књиголљупца и постао освајач, јер се његова ратна замисао, мада припремљена према слову историје, потпуно преобразила у дело. Ипак, све што је у тим тренуцима учинио показује да је и даље, мишљу, остао везан за прошлост и своје претке. Пре сто педесет година, тачно, Срби су изишли у сусрет војсци султана Мурата с намером да јој пресеку пут у Европу, али су на Марици хаметом потучени. Отада су Османовићи, стално срећни, заузимали земљу по земљу, све до Дунава, и само је још било потребно да разбију капије овог града, па да, као господари једног, крену у освајање другог дела неверничког света. Али, док је до тога дошло, није било броја бојевима, силна су јунаштва, на обе стране, запамћена и редак је остао град за који су исламски борци гинули само једном. Његови преци понекад су прекидали походе и враћали се

у Једрене или Цариград да приберу веће снаге и, следеће године, поново крену у најезду. Све је то била једна недоречена историја, и све је то Сулејман, под Београдом, завршавао последњим поглављем. Прва победа младог султана значила је остварење онога што су Османовићи одавно један другом, и најзад сви они њему, као највећи посао завештавали. Уједно, том победом је оглашен крај отпора оних који су, од битке на Марици, бранећи своју и туђе земље, век и по били најљући и најпостојанији турски непријатељи. Као да су две историје пошле из једног исходишта и, дуго се преплићући, нашле исто место за утоку. Само, док су једни после свега изишли под пуну светлост за њих грануле историје, други су остали у тами међу пораженима. Чим је запосео Београд, султан је смедеревског санџакбега Бали-бега Јахјапашића упутио у Срем, који је у налету спалио и сравнио са земљом Купиник, Сланкамен, Митровицу, Карловце, Петроварадин, Каменицу, Черевић и Илок. Камење су бацили у реку да се разбегло становништво, ако се врати, не може ничим користити. »Тако причају многи турски хроничари.« Тиме је створен широк појас пусте и ничије земље, која ни на који начин није могла послужити непријатељској војсци, ако би пошла да нападне Београд. Са заробљеним браниоцима Београда султан је поступио према својој тренутној ћуди или некој рачуници. Има вест да су храбри браниоци Земуна, Михаило и Марко Скоблић, бачени дивљим зверима; многи су посечени на ади према Београду: султан им се није смиловао »сматрајући да су се предали зато што су морали«; српско становништво, засужњено у Београду, одведено је у Цариград као лично царево робље; »према неким вестима, Бали-бег Јахјапашић је задржао Угре који су, султановом милошћу, напустили Београд и запутили се у Сланкамен да пређу у своју земљу, и све их побио«. Бали-бег је, ипак, настојао »да у своју службу преведе један број Срба који су бранили град и ратовали у Срему, а избегли су, вероватно одступивши, да их заробљене одведу у Цариград. Придобио је на првом месту Петра Овчаревића, шајкашког заповедника, који се одликовао храброшћу у одбрани Београда. Шајкаши су се, после пораза, расули, и Овчаревић их је делом сакупио да приступе султану у службу. [. . .] Војници и лађари Петра Овчаревића уведени су у ред мартолоса и насељени у Београд, где је једна мала четврт названа Овчар-оглу махала«.

Чим је победоносни цар отишао на друго ратиште, предност су поново добили, и поред опустошеног Срема, крајишници који су заступали страну хришћанског краља. Калочки надбискуп Павле Томори, поставши заповедник јужне границе Угарског Краљевства, поверио је војводи Радичу Божићу да у Петроварадину прикупи остатке шајкаша, а сам је прегнуо да уреди сувоземне чете. Турци су после пада Београда често упадали и пљачкали оно до чега још нису били стигли. »У јуну 1522. Турци су поново пошли у пљачку, али их код Петроварадина дочекају српске и мађарске чете и до ногу их потуку.« Затим је, почетком 1523, упућен за смедеревског санџакбега злогласни Ферхад-паша, дојакошњи везир, »од првих достојанственика који су одаслани на управу у северну Србију носећи највиши назив паше«. Пљачкашки упад Турака у Срем, у августу 1523, приписан је искључиво Ферхад-паши. Пошто је прешао Саву с петнаест хиљада људи и на реци оставио један одред да чува лађе за превоз војске при повратку, паша је с већином чета кренуо да плени и разара. Кад су се Турци довољно удаљили од Саве, хришћани су ударили и сувим путем и водом, потопили пашине лађе и разагнали војнике који су их чували. Затим су се сви придружили Павлу Томорију и почели да траже Турке који су дотле

Панорама Београда 1521. год., бакрорез.

пустошили винограде. Битка се, и то велика, одиграла код Manђелоса 12. августа. »Победу однесоше хришћани, који су имали 3.000 мртвих, а Турци изгубише на бојном пољу 8.000 људи.« Остатак турске војске, с пашом на челу, даде се у бекство према Сави. Али, не нашавши своје лађе, спасавали су се скачући у воду. Том приликом се »удавило на 4.000 војника«. Ускоро потом, Ферхад-паша је погубљен у Цариграду, а на угарску границу поново је упућен Бали-бег Јахјапашић. Он се, одмах затим, обрео под Јајцем, који је узалуд опседао босански намесник Хусрев-бег, али их је обојицу, заједно с другим угледним крајишницима, срамно растурио, једним смелим продором, кнез Крсто Франкопан.

Угарска Краљевина очито није била достојна оних који су хтели да је бране. Док је краљ лакоумно расипао државне приходе, а племство се спорило око земаља и често се међусобно пљачкало, на граничне посаде, које су опет победоносно војевале против Турака, нико озбиљно није мислио. Краљеви људи излагали су, поврх тога, српске шајкаше заиста ружним увредама. Користећи мађарске изворе, А. Ивић је саопштио износе, невероватно мале, које је двор давао као плату или, бар, као помоћ, људима који су држали границу. На другој страни, Турска је чинила све да султанове поданике, и муслимане и хришћане, уклопи у законом прописани режим и да их разним повластицама

привуче да за њу војују или бар корисно делују из позадине ратишта. А затим се, међу становништвом северне Србије, јавио покрет да се одбаце све предности османског система и да се пређе Угрима, без обзира на неизвесност која их је тамо очекивала. То је принудило султана Сулејмана да чвор пресече на свој начин и једним великим ратним походом, који би лично предводио, уништи северну краљевину.

Прелазак Павла Бакића из турске у угарску службу био је један од преломних тренутака у српској историји. Управо у годинама после пада Београда (1521) и отварања његових капија за турски продор према северу, Срби су наставили, и поред најдубље безнадежности, да расплићу свој корен у панонском тлу. Док су турске хорде пустошиле по Срему, монаси манастира Крушедола прогласили су за светитеље четири последња Бранковића, чије мошти су побожно чували. »Ходите верни да видите дивно чудо«, призивала је химна народ да свеце слави: »отац са синовима, мати са чедима, заједно леже у кивотима као мирисне руже [...]« у највећој беди, клонућима и страдањима створен је култ светих Бранковића, који је, заједно с другим култовима, старим и новим, требало да штити подунавске Србе у њиховој традиционалној духовности. Борба која је настављена могла је значити привид, али и продужење живота. Око четврт века, већ, Радич Божић је са својим српским шајкашима и другим војницима служио угарског краља и подизао уздање свом народу: упадао је храбро у Турску, разарао пограничне утврде, изазивао нереде и своје племенике покретао на нове сеобе. Било је, међутим, и оних који су своје време превазилазили једино својом умешношћу, али су и на тај начин о њему посведочили. Као заповедник угарских шајкаша, Петар Овчаревић је преживео пад Београда, кратко време се колебао, а онда се приклонио Турцима и постао поверљив човек Бали-бега Јахјапашића. Предводио је Србе мартолосе који су, поново на рекама, стајали најистуренији на турској граници, с посебном махалом и с луком за своје шајке, у Београду. После Бали-бегове смрти, с којим се замерио због превођења Срба у Угарску, његов утицај је поново порастао: био је »доглавник и саветник« млађег Јахјапашића, гласовитог Мехмед-бега, који је наследио брата на положају београдског крајишника. Седео је бегу уз скуте и присуствовао свим саветовањима, »посебно онима која су се тицала рата«. Већ сутрадан, он је о свему што се чуло или договорило обавештавао уходе Јована Запоље и аустријског агента у Београду Миха Бучинчића, Дубровчанина. Кад је напустио Турке и прешао у службу ердељског војводе Јована Запоље, Петар Овчаревић је наставио да шаље тајне извештаје његовом главном противнику, аустријском надвојводи Фердинанду. Све је он то чинио најпре као добар хришћанин, после тога за новац, несумњиво и као пустолован најамник каквим је обиловало његово време, али и зато, можда, што је полусвесно био уверен да ће лакше сачувати главу ако је сам стави у торбу.

У тренуцима кад су Срби, настањени у Угарској, после удара изазваног падом Београда поново почели одавати знаке живота, међу њих је из Србије прешао кнез Павле Бакић, најмоћнији у редовима оне српске властеле којој су Турци оставили посед и дали јој место у својој војсци. Кнез је повео породицу и пратњу, али би за њим, у већем таласу, пристао и народ да прве бегунце, на Сави, турска војска није сачекала и искасапила. Ипак, пребегавање је настављено, поготову стога што је сам Павле Бакић, користећи свој велики углед код Срба са обе стране река, годинама касније на томе свесрдно радио.

Његовим преласком у службу Лудовика II и потоњим ускакањем појединаца или група, Срби у Угарској су подстакнути да се одрже у најпотребнијем часу. »Павле је био надалеко чувен са свога јунаштва, мудрости и богатства. У народу је био необично омиљен, а и сами Турци су га поштовали и бојали га се.« Цела Турска ће задрхтати кад се Бакић буде преселио у Угарску – писао је краљу Лудовику II, из Петроварадина, Павле Томори, који је као заповедник јужне границе највише урадио на његовом придобијању. Кнез је у децембру 1525. прешао у Срем захваљујући Петру Овчаревићу и његовим шајкашима, махом Србима, који су чували турске скеле и мостове на Сави и Дунаву. Кад је почетком 1526. стигао на будимски двор, потанко је изложио турске ратне намере. Знао је тачно и пут којим ће турска војска, већ позвана под оружје, провалити у правцу Будима.

У једној повељи, коју је добио пошто се већ прочуо и утврдио у Угарској, за Павла Бакића је речено да је из љубави према Богу и хришћанској вери »напустио најмилију отаџбину где је рођен и од ранога детињства однегован« и »где су му остали крвни рођаци и најмилији пријатељи«. Ступивши на непоуздано панонско земљиште, кнез је остао прибран у својој, каже се, »постојаности и верности«. Показао се, без колебања, таквим без обзира на то што му се тамо »указала жалосна слика«: »главну реч у Угарској водили су самовољни великаши који се на краљеве заповести и на одредбе државних сабора нису ни освртали«; осуђен на немаштину, неискрен и неповерљив, млади краљ се и поред тога понашао размажено, лакомислено и разуздано, тако да је после пијанчења »најчешће спавао до подне и тек онда одлазио у дворско веће«; граница према Турској била је незаштићена, јер новца у државној благајни није било ни толико да се на танком хлебу држе проређене посаде, а камоли да се према непријатељу изведе нова војска. Павле Бакић је био довољно искусан да не би проценио у каквом стању се налази Угарска Краљевина. Он у њој, извесно, није ни тражио обећану земљу него тле које је последње слободно да се на њему заподене још једна битка за опстанак. Султан Сулејман II пошао је на Угарску на првом месту због тога што му се нашла на путу његових освајања, али и зато што није могао бити задовољан стањем у својим северним покрајинама, које је извесно потресао пелазак Павла Бакића и других пребега на страну непријатеља. Али, стање у Угарској било је такво да османски цар, иако по природи опрезан, није морао сумњати у свој успех: неки од великаша упадљиво су наглашавали своју самосталност (Јован Запоља); неки су се већ опредељивали за другог краља, на првом месту аустријског надвојводу Фердинанда (Крсто Франкопан); српски деспот Стеван Бериславић био је тренутно одан угарском двору, али је једва успевао да задржи турске провале у Славонију. Уз краља су били Срби граничари, и до тада увек спремни да стану насупрот Турцима. Онима који су намерно каснили на бојно поље, млади Лудовик II одједном је пркосно поручио: »Ја видим да се сви изговарају мојом слабошћу. Ево, стигао сам главом да се изложим свакој опасности [...]. И како више нико не би могао да се иза мене кукавички склања, одлучио сам да сутра пођем с вама онамо куда други, тобоже без мене, неће да иду [...].« Од Срба, у краљевом табору су се нашли Радич Божић и браћа Бакићи са својим четама. Деспот Стеван Бериславић остао је по краљевом налогу у Славонији да брани Пожегу.

Кренувши на Угарску, ни султан Сулејман ни његов велики везир Ибрахим, који су повели рат и стали на чело огромне ордије, нису то учинили без

прикривене бојазни, готово стрепње. Они су, очито, више ценили непријатеља него што је то заслуживао. Сваку победу, па и најмању, дочекивали су дозвољавајући војсци тријумфално дивљање. Султан је стекао глас великог ратника и освајача не због тога што је то био по својој природи већ зато што је то, јогунаст, хтео. Ратнички гнев, који једино зна за победу, унели су међу Турке, а и султана су извели из последње неодлучности, стари босански крајишници који су се и дотле најчешће носили са Угрима, најбоље их на бојном пољу упознали и на њих се највише испизмили. На другој страни, иако у њој није било јединства, у Угарској је превладало витешко поимање рата. Почевши од младог краља, све се, за тренутак, вратило у средњи век. Турској војсци, која се, измучена, једва довукла до прилаза Угарској, дата је прилика да прибере снагу и многобројна, сва срдита од јада, однесе победу на отвореном пољу. Ниједно искуство није коришћено. Претходно су Турци, после дуге борбе, великих напрезања и многих жртава, освојили петроварадински град који је бранио Ђорђе Алапић са око хиљаду војника, махом пребега из Србије, Мађара и папских најамника. Било је, због тога, промишљених савета да се одсудни бој не прихвати, него да само време, које је наговештавало јесен, принуди Турке на повлачење – и то је одбијено с погрдама, уз општу вику. Превладало је једно од оних расположења кад се, после дугог оклевања, коначно донесе одлука и остане при стању свести која је замагљена ирационалним. Презрен је и савет оних који су најбоље знали како се треба борити против Турака. Кад већ у близини нема тврдиње да би се непријатељ сузбио на њеним бедемима, Радич Божић и Павле Бакић, српске војводе, предложили су да се укруг поставе преврнута кола, па да се иза њих чека на Турке. Уместо тога, у позни час 28. августа 1526, заметнут је бој на отвореном пољу, мочварном и притиснутом тешким облацима, на коме је, с војском, пропала и Угарска Краљевина. Бежећи с бојишта, краљ Лудовик II удавио се у муљевитом кориту једног надошлог потока.

Последњег дана августа 1526. одржана је у турском логору велика светковина победника. Том приликом је пред султановим чадором посечено неколико хиљада угарских заробљеника, »и од њихових глава, од којих су неке, као да знају за себе, још зевале и превртале очима, брзо је сазидана кула тријумфа и опомене«. Ништа као зло и насиље не може бити толико сведено на хладне бројеве. На дивану, румелијски дефтердар је добио заповест да са својим људима, сутра, преброји и затрпа погинуле невернике. Према подацима, понешто претераним, у Сулејмановом ратном дневнику, на бојном пољу и око њега нађено је, пажљивим прикупљањем, двадесет хиљада пешака и четири хиљаде оклопника. Своје изгинуле, који су побожно сахрањени или, по слугама, отпраћени у Турску, султан није уносио у рачуницу. Они су издахнули за веру и за своје рајско насеље, а њихов број се увек могао надокнадити. Срби су, од знатнијих војвода, оставили на Мохачком пољу Матију, брата Павла Бакића. Погинуо је и Павле Томори, који је, као заповедник јужне границе, управо са српским ратницима доскора побеђивао Турке у Срему, а пред сам бој дата му је улога предводника угарске војске. Краљевина је, крај Мохача, изгубила »најмање пет стотина племића високог угледа«.

Ипак, затором непријатеља није све било решено, и султан је, поучен историјом, морао то знати. Угарска земља била је огромна и на свој начин неисцрпна. Краљевство је остало без краља, али су они које је дефтердар

пребројао на бојном попришту и даље били мањи део војних снага пољуљане земље. Да ли је Сулејман наставио поход с неспокојем и зебњом у души који га и даље нису напуштали? Завршивши опис битке, турски хроничар је јетко додао како су у њој, на душманској страни, настрадали »синови пакла, демони, блудни потукачи, крмци, тврдоглавци, јогунице, фукаре, пси, неверници, покварењаци, злотвори, лицемери, ругобе, нечисте силе које су добиле лик ђавола мучитеља [. . .]«. Изможден савлађивањем подивљалих вода, аскер се већ неколико дана налазио на путу за Будим, кад је султан, 4. септембра, издао наређење да се покоље робље које је у међувремену похватано и да се побију сви сељаци који се затекну на њивама; једино се жене морају пустити. »Овог пута је изгубило живот четири хиљаде људи.« Седећи под чадором у очекивању да се изврше његове заповести и да војска отпочине, Сулејман се, притискиван неизвесношћу, после своје грозне одлуке осетио, можда, нешто смиренијим. Тог дана је седам чауша одјездило у Турску да, све до Дамаска и Каира, разнесу писма о славној победи.

Док је цар, с војском, хитао према Будиму, акинџије су се залетале постранце од пута да плене и тамане народ. Пошто више не би имали где да се склоне, јер су им стално били на трагу, сељаци су налазили последње прибежиште у баруштинама, или су превртали кола и, утврдивши се тако, пружали отпор до последњег даха. »А кад би изгубили сваку наду, сами би убијали рођену децу и, са женом позади себе на коњу, улетали међу Турке да јуначки погину.« У спасавању обезглављеног пука највише успеха је, чини се, имао Радич Божић, који се спретно извукао из мохачког покоља и сачувао своју флотилу од пет стотина шајки. Вешт Турцима, и Павле Бакић је штитио народ и одводио га до сигурна збега. (Без сумње много раније, Срби су, пречесто ратујући или пропуштајући туђе хорде да прохује, из пуке невоље свикли на то да преживе у збегу, где ће их непријатељ тешко наћи. И кад би прошло најгоре, народ је освитао, негде око својих напуштених огњишта или у другом крају, понекад у много већем броју него што се то дало претпоставити. Било је тако, вековима, у Панонији, а поготову у брдским пределима јужно од великих река.)

Сулејман II је, у септембру, без отпора узео Будим, после десет дана меланхоличног разгледања престонице угарских краљева, која је пљачкана, разарана и паљена, прешао је у Пешту, а затим је почео победнички повратак његове ордије. Цар је стигао у Срем 9. октобра и истог дана примио вест да је у Малој Азији букнуо устанак. И поред победе, Турци нису ни намеравали да у првом походу запоседну и границама свога царства захвате Угарску Краљевину. Док је боравио у Пешти, турски султан је примио представнике домаћег племства, решеног да му се подложе. Он се већ тада сложио да нови краљ Угарске буде Јован Запоља, господар Ердеља, који је и раније с Турцима био у недоличним односима и, вероватно намерно, није стигао на Мохачко поље. Турци су поступали у складу са својим освајачким традицијама: да пораженој земљи најпре наметну вазалски однос, а затим је сасвим потчине. Како би то унапред обезбедио, Сулејман II је пустио војску да се, при повратку, разиђе широм угарске земље, безмилосно је похара, попали и разори, а народ или побије или одвуче као робље: Угарска је, према свим проценама, 1526. године изгубила око две стотине хиљада људи; у робље је отерано не стотину хиљада, као што неки кажу, али на десетине хиљада сумње нема. Очекујући да се код Петроварадина доврши мост како би преко Дунава пребацио војску

и несавладив плен, султан је издао проглас народу да се унапред откупи, ако не жели да га потера у сужањство.

Народ Угарске је, међутим, достојно испратио непријатеља, иако се краљевство расуло: племство се једним делом склонило у Пожун, под заштиту Марије Хабсбуршке, а делом приклонило Турцима. Отпор су, да не изгину до последњег, давали сами грађани, сељаци, калуђери, хајдуци и шајкаши. Између Сегедина, на северу, и сремских обала Дунава, колике су Бачка и Барања, разбуктао се необичан рат. Турци су ударали на свако место и претварали га у огромну буктињу, али су и сами остављали хиљаде мртвих. Трећег дана, пошто су, по споразуму, отворене капије Печуја, на главном градском тржишту су побијени сви његови становници. Али, све мање је било лаковерних. Према извештају канцелара Стјепана Бродарића, у замак Марот, добро утврђен, склонило се из околине неколико хиљада људи. Сви су, до једног, изгинули, неки на заклонима, а неки јурнувши самоубилачки у непријатељске редове, али је на томе месту, уверава Бродарић, оставило кости двадесет пет хиљада Турака, колико и на Мохачком пољу. Паланка Бечеј, на десној обали Тисе, ограђена кољем, окружена дубоким шанчевима и одасвуд заштићена мочварама, сама себе је жртвовала, са свим женама и децом. Док су је освојили и, оборивши је до темеља, својим бесом преорали, »Турци су пролили више крви него под свим угарским тврђавама заједно, и више су ту истакнутих првака изгубили него на Мохачком пољу«. У средишту ових крвавих збивања нашло се, без сумње, и српско становништво Угарске. У његовој ратничкој средини било је од почетка највише оних који су, нашавши збег, умели да се склоне или су сами тражили Турке да на њих ударе откуд не очекују. Опет се појавио Радич Божић са својим шајкашима, овога пута на другом месту. После Мохачке битке, док је Сулејман ишао на Будим, он је склањао народ, да га не покољу, у правцу Пожуна. А кад је освајач обрнуо ка југу, у намери да успут оголи Бачку, Дели Радич је неочекивано искрснуо на Тиси, близу Титела, око кога је пала на конак главна султанова сила, намамио, да се од осталих одвоји, одред од око хиљаду Турака, неколико стотина их побио, а друге живе похватао.

Султан је повео војску на угарског краља и његово племство. После срећне војне, он се повлачио према Београду, а на разбојишту су остајали његови крајишници и, на другој страни, нови, безимени јунаци, и око њих народ покренут општим злоделом. У то време, отприлике, никао је из земље и Црни Човек.

После Мохачке битке судбина српских ратника, сељака и грађана, настањених у Панонији, дошла је у зависност од нових провала Сулејмана II, али и од исхода грађанског рата који је, између претендената на празни престо последњег Јагеловића, несрећног Лудовика II, почео још док су Турци претеривали робље преко реке, а над равницама још се вукао дим од изгорелих села и градова. После сабора у Токају, на коме га је за краља прихватила већина угарског племства, Јован Запоља је крунисан у Столном Београду 11. новембра 1526. Премоћ је стекао и због подршке лиге европских држава коју је у Коњаку, окупивши хабсбуршке непријатеље, образовао Франсоа I. Као сувереног владара, Запољу су, поред Француске, одмах признали папа Климент VII, Млетачка Република и Хенри VIII, енглески краљ. Упоредо с тим, на сабору у Пожуну, 17. децембра 1526, за угарског краља изабран је и аустријски надвојвода Фердинанд. Озбиљност његовој појави давала је

припадност хабсбуршкој кући и свемоћна подршка брата Карла V, римско-немачког цара и шпанског краља. Приликом тог избора је наглашено да Фердинанд, као брат обудовеле угарске краљице, има право да преузме круну св. Стефана у својству њеног наследника по женској линији, и од њега би се смело очекивати да силом принуди на покорност племство и сталеже који су се повели за Јованом Запољом. Али, у првим месецима 1527, док је Запоља имао пуну превласт и почео да се предаје опуштености после тријумфа, турска коњица се преко Крбаве и Лике поново почела залетати, да би разарала, пљачкала, и одводила робље, све до Истре и Крањске. Један одред од око две хиљаде људи, који је предводио »шибенски потурица Мурат-бег Тардић, особити љубимац Хусрева, босанског намесника«, спустио се у предео јужно од Велебита, између Книна и Задра и после краће опсаде, 30. марта, узео некад недоступни Обровац, на ушћу Зрмање, последњи тврди град који се у том крају још одупирао Турцима. Мало дана после Обровца пали су и градови на Крбави, уз остале и крвава Удбина. Одјек ових турских осјавања стигао је надалеко, јер је наишао иза вести, које су у хришћанском свету примљене с негодовањем и страхом, а безумној пометњи у пораженој Угарској. Мада је био султанов штићеник, Турци су овим продором уздрмали Запољин положај, јер се показао неспособним да брани краљевство. Уверење да угарске земље могу сузбити Турке једино ако се ослоне на хабсбуршко царство завладало је за кратко време и брзо довело у забуну велики број Запољиних присталица. Уместо на отпор, Фердинанд је, на путу за Будим, у који је ушао 20. августа, редом наилазио на покорно приклоњено племство и представнике градова. После битке код Токаја, коју је изгубио, Запоља се, напуштен, склонио у горњу Угарску. Његов противник је проглашен за краља у Будиму и, 5. новембра, крунисан у Столном Београду. Свечаности су присуствовали готово сви они који су у истом месту, пре годину дана, предали владарске инсигније ердељском војводи и заклели му се на верност. Лишен боље наде, Јован Запоља се обратио тада Турцима.

Док су се Фердинанд и Запоља у јесен 1526. године отимали око краљевског престола, један Србин се на истом тлу прогласио за цара. У једном часу он је имао војску од петнаест хиљада људи, и у том погледу није заостајао ни за аустријским нити за угарским снагама. Облетала су око њега оба краља и свој успех доводила у зависност од његовог опредељења. Победио је заиста онај на чијој страни се нашао српски цар самозванац.

Катастрофа на Мохачком пољу уништила је Србима сваку наду да за њих могу настати бољи дани. Они су до тада у Угарској постали чинилац »јак по броју душа, по својој организацији и по способности својих поглавица«. Трагика српског народа је хтела да се готово сва његова снага утроши на грађанске ратове после слома краљевства. Ово запажање, исказано у једној темељито писаној историји Срба у Угарској, звучи сасвим убедљиво. Српско племство и народни прваци придружили су се угарским великашима у њиховом разрачунавању, и тиме само убрзали процес свог утапања у туђу средину. Приступајући једној од две странке створене у борби око наслеђа престола, они то нису чинили у име својих сународника како би за њих стекли повољнији положај него као истакнути појединци који се на тај начин желе изједначити с мађарским племством. Сутон српског средњег века спуштао се клонуло над панонским бескрајем и прекривао тамом једног по једног велможу старинског лика. Али, слом није био коначан. Без обзира на тренутну пометеност, део српских

првака ипак је пристао уз свој народ и, заједно с њим, дочекао последња искушења. Поред тога, на позорницу су, мада кратко осветљену, изишли друкчији борци и њихове вође. Маса се покренула, заљуљала и некуда протутњала. Рекло би се да је то био само њен пролазак пре него што се и она сручила у понор историјског ћутања. Народно предање доиста није сачувало помен на цара Јована Ненада. Његов покушај да издвоји за Србе посебну област ускоро је, међутим, обновљен, а његова настојања су се преобразила у идеју која се као вечити жижак никад не гаси.

Шири слојеви Срба почели су излазити из непокретности много пре наступа Јована Ненада. Овај загонетни човек, који би био неразумљив и невероватан кад извори о њему не би противречно сведочили, искрснуо је у јесен 1526, у данима кад су Турци, пустошећи Бачком, силан народ натерали да се у страху склони у горњи Банат и Поморишје. Сељаци, бродари и ратници, које су у Угарску већ читаво столеће доводили да се боре против Турака, на крају су остављени Турцима да их кољу и у гомилама одводе у робље. Усред узаврелог пука појавио се одједном човек који није другог већ себе назвао царем. Јован Ненад је огласио како га је послао Бог да ослободи хришћане од Турака, и то је доказивао чудима, усрдним молитвама по сву ноћ, подвизима у боју и пророчком речитошћу. Био је строг, али правдољубив, а према непријатељу као месија немилосрдан. Дуго напуштен и на крају, чинило се, остављен, пук се враћао своме схватању борбе и њених циљева, својим представама цара предводитеља и свом начину веровања. Родом вероватно »од ердељске стране, од Липове«, Јован Ненад је изишао пред народ и с тајном, дубоко привлачном, о своме пореклу. Није хтео да каже »ни где је рођен, ни од кога је рођен, ни где је одгајен, већ само да га је Бог послао«. Говорило се да потиче од српских деспота, да је један од Црнојевића, да је рођак мајке Ангелине, да су му преци били цариградски цареви, да је из породице Палеолога. Кад би се покренуо и осетио да преузима знатнију историјску улогу, пук се столећима оправдавао генеалошком везом с претходно одговорним људима или сталежима. Да би народу био цар, самозванац је морао личити на цара. Средње висине, витког стаса, орловског носа, толико тамнопут да је добио надимак Црни, он је већ својим изгледом упућивао на тајанственост своје појаве. »На телу је имао знак: црну пругу у ширини прста која је почињала од десне слепоочнице и право се спуштала до стопала десне ноге.« Упоредо с тим, чим се назвао »царем Срба« и »царем Цариграда«, Јован Ненад се окружио царским блеском.

Поразивши тамошњег господара Валентина Терека (који се и касније, међу мађарским племством, наглашено издвајао омразом према Србима), Јован Ненад је уредио двор у Суботици по угледу на суседне владаре. Поједине послове водили су му посебни достојанственици. Двор му је чувало, сачињавајући му пратњу, шест стотина младића, »једнако одевених и наоружаних, које је називао јаничарима«. За главног заповедника својих чета узео је Челника Радосава, »који је касније постао српски војвода у Срему«. Застава му је била позлаћена с његовим грбом на једној и сликом Богородице на другој страни. Не дозволивши мађарским племићима да се врате у Бачку, цар је њихову земљу давао својим људима и, слично другим владарима, стварао своје племство. »Ја сам ову земљу нашао пусту и заузео сам је својим народом«, говорио је. Народ је »врвео Јовану Ненаду као новом свецу и пророку«. Окупљали су се око њега, поред оних из Угарске, и многи Срби добегли из

Турске, »али и бескућници и скитнице разног порекла, особито Власи и Мађари [. . .]«. Први извештај који је о необичном цару стигао у Млетке говори да је он већ тада имао војску од седам хиљада људи. Владари, дворани и дипломате италијанских држава, Римско-Немачког Царства, Француске и Енглеске слали су један другом вести о загонетном Црном Човеку који је брзо постигао велики успех у борби против Турака и угарске властеле. У првим месецима 1527. цар је успоставио своју превласт у Банату, Бачкој и делу Срема. Кренувши на њега с војском, Валентин Терек је једва извукао живу главу, а Владислав Чаки остао је мртав на бојишту с многим угледним мађарским племићима. Валоп, посланик енглеског краља, који је с највећим занимањем пратио деловање Црног Човека, тврди да је том приликом погинуло око три хиљаде угарских војника.

У сукобу Фердинанда и Запоље самозванац није могао да остане по страни не само због општег вртлога који је све, па и њега, морао захватити. Оскудни, али и поред тога довољно јасни подаци сведоче да је он намеравао створити посебну област, насељену његовим људима и под његовом влашћу, која би с вазалским обавезама остала у оквиру Угарске или Аустрије, држава утврђених у свести људи и у установама својим историјским угледом и легитимитетом. Кад је у Подунављу касније превладала Турска, јавио се нови цар, Павле, који је окупио присталице и кренуо на Порту да тражи издвајање Срба у засебно кнештво под султановим суверенитетом, слично влашкој и Молдавији. Јован Ненад је усталасао народ још у оним месецима кад је Запоља, после крунисања, столовао и даље у Будиму, а Фердинанд Хабсбуршки тек је прикупљао снаге за противудар и обрачун. И у томе је био трагични удес српског цара. Запоља је, у почетку, штитио Јована Ненада од свога осионог племства и заједљиво се веселио страху надувене господе од вође малих ратника, сељака и бескућника. Али, нови краљ Угарске био је у ствари само краљ угарског племства, потпуно зависан од његових интереса, воље и ћуди. Поставши лажном цару смртни непријатељи због тога што је он њихова имања поделио својим ратницима, Запољини племићи су и свог краља довели у немогућност да нађе ширу основу за преговоре са човеком који се прогласио народним вођом и очевидно захтевао примену једног растегљивијег начела вазалске везаности. Ђорђе Сремац, дворски капелан краља Запоље, записао је у својој хроници како се његов господар заплакао кад је чуо да је Јован Ненад пришао Фердинанду. С друге стране, као аустријски надвојвода, чешки краљ и немачки изборник, брат Карла V који је створио светску империју од земаља различитог статуса и подређености, Фердинанд је још на почетку преговора понудио заједничко решење за Србе окупљене око свог цара. Већ годинама, на особит начин, упућен у српске послове, Ђорђе Сремац је дознао како је Фердинанд обећао Јовану Ненаду да ће га учинити деспотом. Њему и његовом породу заувек је даровао сва имања која је некад краљ Сигисмунд дао српском деспоту, и то зајамчио писмом »с висећим печатима«. Због брзог и несрећног развитка догађаја, деспотска титула је остала обећање, али је Фердинанд, пишући му, доиста ословљавао Црног Човека са »illustris«, насловом који припада »деспотима, принчевима из царске и краљевске куће, династима и дужду«. Крајем маја 1527, док је Фердинанд вршио последње припреме за напад на Запољу, цар Јован Ненад и његове војводе преузели су на себе обавезу трајне оданости хабсбуршкој кући. Против српског покрета оглашен је тада широм Угарске истински крсташки рат. После пораза на бојном

пољу, Црни Човек је на превару смртно рањен. Док је издисао, главу му је својом руком, опет на превару, одсекао Валентин Терек (26. јула 1527). У целој Угарској су одјекивала звона по црквама, у којима су држане службе у знак благодарности Богу. У Будиму, царева глава је стављена на бакарну чинију и, уз бео барјак, изложена народу да јој се руга. Затим је, преливена сирћетом, однесена Запољи на трпезу. Избезумљени угарски краљ, на чијој граници су, недалеко од престонице, већ стајали сврстани одреди Фердинанда Аустријског, најпре је бесно шибао главу бичем и говорио јој: »О, ти умишљена главо, која си ме плашила слепим потиљком!« Знао је да је његова војска, после удараца које јој је нанео Јован Ненад, неспособна за озбиљнији отпор хабсбуршким трупама. Док је јео и пио, Запоља се сваки час обраћао глави и водио с њом дијалог који је, по свему, мало ко од присутних како ваља разумео. Још један разговор са одсеченом главом убијеног ратника одржан је у историји. Најзад је глава, после скрнављења, бачена у Дунав.

После пораза, уверени да могу опстати једино у служби доброг господара, српски ратници по свом обичају су се расули. Један део царевих људи, око три хиљаде, окупио се под заставом попа Васиљка, врсног четовође, и с њим ступио у редове војводе Радича Божића. Други део се потчинио Петру Перењију, једном од оних који су на Јована Ненада најжешће ударали. Шајкаши који су пловили у сусрет Фердинанду сачекали су његов улазак у Будим и потврдили му своју верност. Већина Срба се под Челником Радосавом преселила у Срем и понудила Турцима војничке услуге. Са својим војницима се пребацио у Турску и Субота Врлић, војвода Црног Човека; он је у султановој служби примао плату и надгледао пограничне тврђаве. »Двадесет хиљада Срба, који су били настањени у Угарској, сложно су побили Мађаре, опустошили и порушили њихове куће, покупили све што су у њима нашли и прешли на земљиште под исламском влашћу«, писао је турски хроничар. Они су изразили покорност, пристали да као раја плаћају харач и запоселили опустела сремска места, особито Сланкамен, некада велику тврђаву »која је од освајања Београда, позорнице света, остала порушена«. »Вилајет Срем се из дана у дан све више насељава и цвета као башта у пролеће.« Неки од царевих људи вратили су се тада у Србију. За двојицу се зна да су у Крушевачком санџаку добили тимаре као спахије у турској војсци.

Ратници и сељаци, окупљени око свог цара, обновили су и снажно нагласили идеју да се Србима, у границама оне државе која тренутно влада панонским просторима, мора дати посебан положај. Нису самозваног цара, у том смислу, могли разумети они који су, ипак, припадали једном другом и друкчије духовно образованом друштву, мада су, као последњи изданци старог племства, све до мохачког слома, а делимично и после тога, предводили српске ратнике у Подунављу. Стеван Бериславић, Радич Божић, Марко Јакшић, браћа Бакићи и Петар Петровић, без обзира на то да ли су се определили за Фердинанда или Запољу, држали су се према њему хладно, а понекад и непријатељски. Ђорђе Сремац је запазио да су »племићи Срби били у ствари угарски племићи и нису хтели да њима влада Црни Човек, него су му се исмевали што је изневерио Угре«. Ипак, после свега је остала идеја. Јован Ненад био је човек за потоње доба.

Вођ побуњених Срба на време је упутио посланицу угарским сталежима и оптужио њиховог господара да се упустио у опасне преговоре с Турцима. Кад је, после пораза, пребегао у Пољску, Запоља је одиста упутио у Цари-

1. Мехмед-паша Соколовић.

2. Мехмед-паша Соколовић обилази војску под Сигетом.

3. Мехмед-паша Соколовић прати кочије са султановим телом, минијатура из 1568–1569. године, Истамбул.

4. Изглед Београда у XVI веку, гравира.

5. Турски план београдске тврђаве, XVI век.

6. Арсланагића мост, Требиње, XVI век.

7. Кула Баја Пивљанина, Бока Которска.

8. Изглед Београда 1684. године, Музеј града Београда.

град, као свог тајног емисара, Јеронима Ласког, једног од најпревејанијих
дипломата свога века. У преговорима са султаном Сулејманом II и великим
везиром Ибрахимом, Ласки, и поред своје довитљивости, није постигао ништа.
Он није могао побити чињеницу да су Турци, снагом свог оружја, освојили
Угарску која је тиме постала њихова земља. Али, због стања у коме се
налази, султану се још увек не исплати да је запоседне – рекли су му. Срем, на
пример, стаје државну границу више него што јој доноси. »Ми сада трошимо
двадесет осам товара сребра или педесет шест хиљада цекина.« Порта је,
у ствари, имала у виду да Јована Запољу штите оне државе, Француска
и Млетачка Република, чије је пријатељство Турској веома значило. Због
тога је Угарску уступила Запољи и обећала му заштиту од Фердинанда Хабс-
буршког. Ибрахим-паша је рекао посланику: »Од овог часа ми ћемо твога
владара звати краљем, а не ердељским баном. Мој господар ће лично кренути
на његове непријатеље. Сад од вас више не захтевамо ни харач нити поклоне.«
Ипак, Порта се у овом случају понела лукаво и далековидо, јер је за главни
извор Запољине власти прогласила султанову милост, а сваки његов наступ
пред светом потчинила својој спољашњој политици. Овим је друга смрт
Угарске постала неизбежна.

У то време је у запоседнутој Угарској положај краља Фердинанда почео
нагло да се погоршава. Аустријска државна благајна је и до рата са Запољом
била не само празна него и у дуговима. Распоређене као посаде по градовима,
најамничке чете су се, остављене без плате, све више издржавале пљачкањем
становништва. При првој појави безвлашћа, великаши су кренули да се грабе
око земље и да повећавају имања. Угарска се осећала напуштеном и преваре-
ном. Од два краља, крунисана истом круном, што је доцкан схваћено као
највећи знак нереда, у земљи није било ниједног. У таквом стању Угарску је
затекла вест о турском освајању Јајачке бановине, последњег хришћанског
бедема на тлу некадашње босанске државе. Пре неколико месеци, пад
Обровца и Удбине под Турке нарушио је Запољин положај и у његовој земљи
и у западном хришћанству. Сад се то десило његовом противнику, краљу
Фердинанду. Јајце се, заједно с другим градовима бановине, предало босан-
ском бегу Хусреву толико безгласно да се и не зна тачно ког дана се шта
догодило. »Бановину су Турци задобили крајем 1527. и почетком 1528.
године.« И описи ових жалосних збивања друкчији су код разних савремених
или потоњих писаца. Биће да највише истине ипак има у опису мађарског
хроничара Николе Иштванфија: занемарено и готово заборављено, Јајце се
предало после десет дана опсаде »уз погодбу да његови браниоци слободно
оду с коњима и пртљагом«. Запоља је, после тога, ликовао, окупљајући
поново своје некад поколебане присталице. Тада се, међу његовим људима,
појавио и брат Ђорђе Утјешеновић, учени монах необичних способности, који
је ускоро постао прва личност Ердеља, после краља. Крајем маја 1528.
стигло је у Цариград прво аустријско посланство на Порти, али је оно
стављено у кућни притвор и неколико месеци држано под стражом док нису
обављене припреме за поход на Беч. Намисао да се удари на аустријску
престоницу постала је Сулејману II и његовом свемоћном везиру без сумње
блиска после сарадње са оним угарским, млетачким и француским диплomат-
ским агентима који су радили на разбијању хабсбуршке превласти (а она се,
бар на Средоземљу, почела назирати преласком ђеновљанске флоте, 1528, из
француске у шпанску службу).

Турски поход на Беч 1529. завршен је без постигнутог циља, али је изазвао, или бар открио, неслућене нереде у Угарској и њеним људима. Огромна ордија, коју је овог пута, као сераскер, предводио султанов миљеник, велики везир Ибрахим-паша, дигла се из Цариграда 10. маја и извршила опкољавање Беча од 24. до 26. септембра. Марш су, силно усиљен, као и три године раније, пратиле олујне провале облака, непресушне кише и неприродна хладноћа »као да су дошли дани Апокалипсе«. Мада изложена превеликим напорима, војска је све време остала у стези: султанова воља надмоћно је владала свима и благовремено им се откривала казнама које су изрицане за пример. Док је турска војска проходила мочварним пределима, и Срби су, заједно с другим хришћанима, још једнако пометени после слома цара Јована Ненада, најчешће у групама покушавали да некако склоне главу. Султан се још бавио у Београду кад је Ибрахим-паша ушао у Срем и 30. јула узео тврђаву Моровић. Војвода Челник Радосав, који је после погибије Јована Ненада с хиљадама војника и њиховим породицама прешао у султанову службу, у међувремену се приближио краљу Фердинанду, тако да сада није смео дочекати турску најезду. Везир је запосео Срем не наишавши на отпор. Разбежали су се, неки у Банат, а неки до Будима, и они Срби који су за време свога цара нашли станиште у Бачкој. Некакав »презрени Али, најубогији међу убогима«, који се вероватно находио у Београду, обавестио је цара у Стамболу, док се војна још припремала, како је његов доушник, дубровачки трговац Никола Санко, ишао да уходи све до Будима. Између два угарска краља и даље влада раздор, а народ је доспео у највећу безнадежност – изјавио је Санко. »Ако се стање прљавог неверника не искористи, ако се ова прилика испусти, ако срећни падишах ове године не дође на ову страну, ова земља ће потпуно пропасти зато што је читав овај вилајет постао *пећина* (збег). Они живе у шумама, не сеју и не жању, њихово стање је бескрајно жалосно [...]. Ако падишах ове године не дође на ову страну, они ће се сви колико их има некуд просути [...].« Султан је, заиста, кренуо на Угарску док су њоме харале безумне страсти. Вукући собом у пропаст хиљаде својих подложника, Фердинанд и Запоља претворили су свој сукоб око престола у грађански рат. Срби су срљали у расуло.

После Мохачке битке и слома српског покрета, у ствари док се очекивало како ће Турци искористити општу пометњу у Угарској, изгубила је свој ранији значај и углед и установа српског деспота. Кратко време, 1527–1528, Срби су имали два деспота, једног на Запољиној, а једног на Фердинандовој страни; 1529. ступио је српски деспот у турску службу.

Док је огромна већина угарских великаша, у сукобу два краља, прилазила ономе који је тренутно био јачи, Радич Божић је до смрти остао веран Јовану Запољи. Трећег дана Духова 1527. године, док се круна св. Стефана у њега налазила, Запоља је одузео достојанство Стевану Бериславићу, кога је прогласио издајником, и назив српског деспота пренео на Радича Божића. Ово је учинио у нади да ће се шајкаши, који су почели прелазити на другу страну, вратити своме дојакошњем капетану. Само, Дели Радич је већ био стар, изнемогао и све чешће је падао на постељу. Повукао се на своје властелинство, у градове Шољмош и Липову, пркосно одан Запољи и кад је овај, изгубивши последњу битку, морао побећи у Пољску. Повремено су се проносиле вести да је умро, али се нијеан од Фердинандових људи није победоносно вратио с његовог поседа. Одлазећи полако у смрт, постојани јунак је имао снагу која је и даље расла, јер су се многи српски војници склањали код њега

од општег метежа. Дели Радич је умро средином септембра 1528, у часу кад је на њега полазила војска Петра Перењија, који је једну круну давао двојици краљева, и Валентина Терека, онога што је одсекао главу Јовану Ненаду и за њу од Запоље добио хиљаду дуката, па се после приклонио Фердинанду. На пољу пред Липовом, чувајући град свог мртвог деспота, српски војници су, под командом попа Васиљка, некадашњег четовође цара Јована Ненада, потукли одреде и даље верне хабсбуршком краљу. Мало потом, у новембру, у Липову је стигао Јован Запоља.

На другој страни, најизложенији на путу турске најезде, деспот Стеван Бериславић, и даље одан Фердинанду Хабсбуршком, стајао је на одбрани источне Славоније и Срема, а допало му је и то да се брине за неколико градова у Бачкој. Он је залуд опомињао Дворски савет у Будиму и краља у Бечу како ће се крајина распасти, ако његове најамнике и даље оставе без плате, а њега без икаква наоружања. Он је претходно освојио од Турака Вуковар и Борово, које му је краљ дао у трајан посед, и полетно се припремао да удари на Митровицу и Врдник. Али, Турци су непрестано прелазили преко Саве, отимали и разарали градове, а његова војска се, остављена себи, незадрживо осипала. Он је »капља против мора« – писао је деспот угарском палатину Стефану Баторију. Непријатељ ће ускоро »опленити и у пепео претворити остатке краљевства«. Почетком јануара 1529, Стеван Бериславић је повукао своје војнике из бачких градова, и то су Турци, вребајући на Дунаву, одмах искористили. »Тако је најважније утврђење на југу Угарске, Бач, пало Турцима у руке без борбе.« Султану је био отворен пут до Будима док се још, у Цариграду, припремао за поход. Фердинанд је означио деспота као издајника, па је, заједно с мајком Јеленом, спроведен под стражом у Будим. Отада се старој удовици двојице српских деспота, Јована Бранковића и Иваниша Бериславића, губи у историјским изворима сваки траг.

Вероватно су тада, због опште несигурности, страха и огорчења настали они збегови о којима је »презрени Али« писао царском дивану. Судбина деспота Стевана само је подстакла осећање општег јада и безнадежности. Толико се више ни у кога и ни у шта није веровало да се, после свега, чинило како су само Турци кадри да донесу поузданији мир и продужење живота. Остављајући листом Фердинанда, Срби су пристајали или уз Запољу или уз Турке, а то је било исто. А потом су, ваљда осећајући како излазе из неизвесности, из оног положаја који је тадашњи пук, оставши напуштен, најтеже подносио, све пред собом, кад крену, харали и сатирали. Павле Бакић, који је у јесен 1527, после Запољиног пораза код Токаја, прешао с браћом у Фердинандову службу као врховни капетан српских шајкаша, неколико пута је опомињао краља да ће се граница на Дунаву расути ако се према његовим војницима и даље буде безобзирно поступало: остављени без плате, они су, поред тога, жртва официра и чиновника туђе крви који их киње и понижавају. И Дворски савет је писао краљу: »Да није шајкаша, Турци би давно дошли под Будим.« Отприлике у време кад су деспота Стевана спроводили у заточеништво, око педесет српских шајки на Дунаву придружило се турској флотили која је имала две стотине лађа. Сједињени с Турцима, Срби су се тада окренули против оних мађарских шајкаша с којима су до тада заједно ратовали у служби краља Фердинанда и готово све их уништили. Султану се отворио још један пут ка Будиму и Бечу.

Међу онима који су, у септембру 1528, оставили своје кости подно града деспота Радича Божића бијући се за бечког краља био је и Комнен, брат Павла Бакића. »У борби између Фердинанда и Запоље српске чете су се први пут налазиле у супротним таборима и први пут су се Срби на земљишту Угарске борили против својих сународника.« У први мах, Србе је на два непријатељска табора поделио сукоб два хришћанска владара који су се отимали о престо. Наскоро, Срби су се нашли и у једном табору с Турцима. Уместо за идеју због које је некад напустио своју постојбину, усамљени пук се, у времену смутњи, све више борио за голи опстанак. На хоризонту, ипак, потоња пруга светлости није била утуљена. Већ се султанова ордија налазила на прилазима ратишту, кад је Павле Бакић добио једну поруку Срба из Турске. Они би се радо преселили у Угарску – писали су – ако ће им тако бити боље. А ако ни у Угарској немају шта да очекују, радије ће остати у Турској и подносити што им је Бог одредио.

Главни турски продор био је управљен према средњој Угарској, у којој је, због грађанског рата, владало највеће расуло. Почетком 1527. Турци су држали највећи број сремских утврда, и нека упоришта на Тиси (Тител). Упоредо с тим, они су и даље смишљено насељавали северну Србију становништвом које је, за разлику од раје, обавезне на земљорадничку производњу, добијало повлашћен положај сточара и војника, па се могло даље кретати и запоседати опустеле земље, недавно освојене. Београд је постао средишња лука турске дунавске флоте, у којој су претежно служили Срби као мартолоси и шајкаши. Беда и несигурност, изазване расколом у Угарској, биле су прави разлог што је све већи број Срба ступао у војску смедеревског санџакбега, који је, седећи у Београду, поред осталог имао и улогу врховног заповедника речне флоте, и од њеног плена свагда примао петину. Без Срба шајкаша, Фердинандова граница се до пролећа 1529. распала; са Србима шајкашима, Турци су своје крајиште све даље померали ка северу, уз Дунав и Тису. Десио се и случај да је свим овим пословима на београдској крајини управљао један јуначан, времену подобан и људима вешт султанов намесник. Био је то Мехмед, млађи брат Бали-бега Јахјапашића, који је на управу у Београд прешао из Видина средином 1527. Он је изишао у сретање Јовану Запољи и обезбедио му пут у Липову. Ускочио је у Бачку чим се деспот Бериславић из ње повукао и тиме унапред заштитио султанов поход на Будим. Његове чете су у све краћим размацима улетале у области које је још држао краљ Фердинанд, па после пљачкања и разарања преводиле народ на своју страну или остајале у понекој тврђави да отворе пролаз за нове продоре.

Турска војска је средином августа, подигавши мост, прешла набујалу и разливену Драву, а затим се по олујном времену запутила ка Мохачу. Цар се улогорио на Мохачком пољу, на месту где је, посред баруштина, пре три године, »у блату утопио Лудовика II, његову војску и читаво Угарско Краљевство«. У судбоносни бој на Мохачком пољу, Запоља 1526. године није довео своју војску. Овога пута је стигао са шест хиљада одабраних коњаника, али су му они служили једино као блистава свита да се што достојније поклони султану. Сулејман II је, с невиђеним сјајем, пригрлио Запољу под својим чадором и обдарио га називом угарског краља. И од тада није престајао да га заклања својом царском десницом. Чинио је то због дате речи, која је највиша обавеза, али и у знак срдачне наклоности. Затим се војска, опет преко баруштина и кроз кишу, упутила на Будим. Конак пред угарском престоницом,

коју су бранили немачки најамници краља Фердинанда, пред Сулејмана су извели деспота Стевана Бериславића, који је побегао из сужањства и, немајући куда, дошао да се склони код турског цара и понуди му своју службу. Султан је драге воље примио деспота, пустио га да му у знак покорности пољуби руку и дао му на управу и у посед све градове и спахилуке које је уживао пре Фердинандове немилости. Будим је предала сама његова посада, коју су Турци, погазивши дату реч, искасапили док је, с породицама, напуштала град. Запоља је уведен у двор и постављен на престо Арпадовића у тренуцима кад су јаничари још увек пленили по Будиму.

Прва опсада Беча, која је трајала до средине октобра 1529, сигурно улази у ред најужаснијих битака у модерној историји. Све што се тада догодило било је једно велико злодело изазвано владарском сујетом, незајажљивим жељама првих људи око њега да се дограбе вишег положаја и славе, спремношћу сваког војника да се пред собом докаже поништавајући жртву најсвирепијим мучењем и најружнијим уништењем. Главнина турске војске, коју је предводио Ибрахим-паша, била је, у ствари, широка река од преко сто хиљада ратника, сјајно опремљених, неколико хиљада камила и више од три стотине топова; Дунавом се кретала флота од четири стотине посада које су носиле неколико хиљада мартолоса. Српски ратници безмало се не помињу у овом великом окршају, па ни на његовим рубовима, без обзира на то на чијој су се страни налазили. Једна чињеница ипак заслужује извесну пажњу. Како би царска ордија без већих оштећења стигла под Беч, пре других су пошли одреди нередовне војске којима је заповедао Мехмед-бег Јахјапашић, смедеревски санџакбег. Били су то буљуци лаких коњаника који су, језиви изгледом, огрнути кожама, искићени перјем, са зверињим чељустима на глави и људским лобањама наврх копља, сатирали све пред собом што се дало уништити: палили су села, убијали нејач пред мајкама, силовали девојке и жене пред очевима, браћом и мужевима, нагонили народ под сабљу, посред огња и у воду. За њима су одмах наишле чете дивљих акинџија. Онима који су их посматрали с тврђаве учинило се да виде четрдесет хиљада помамних јахача. Растуривши се по околини, Турци су убијали кога су стигли. Требало је да они који су све то гледали изгубе сваку наду да ће одбранити град.

Неколико пута на сцени се појављивао Павле Бакић. Док су Турци надирали, он је покушао да уништи мост код Ђура и тако их омете на путу, али га је Мехмед-бег Јахјапашић, крстарећи равницом, на време смотрио и натерао га да се повуче у Беч. Кад је дигнута опсада, аустријска војска је изишла из својих заклона и кренула да с појединим заосталим турским одредима замеће окршаје и преотима им заробљене хришћане и плен. Павле Бакић, који је за време опсаде чувао мостове на Дунаву, разбио је под Каленбергом, са својим српским четама, турске мартолосе, међу којима је опет било највише Срба. Потом је и он пошао за непријатељем да му узнемирава позадинске трупе.

Турска војска се вратила с бојишта оставивши успут безброј оних који су се подавили у мочварама или су липсали од болештина и глади. И поред тога, трговци робљем, с којима су делили добит први људи на Порти, са успехом су обавили свој посао. Пустош је остала у свим крајевима у којима се, узевши их за туђе, појавила султанова хорда, поглавито у широј области горње Аустрије. У оно време се рачунало, свакако претерујући, да у оним крајевима у којима су крстариле акинџије није остало више од трећине становништва. Одавно се на трговима није видео толики број предивног робља, писао је један турски

савременик: »На пазарима су продаване лепотице које су имале чело као јасмин, густе обрве високо извијене и стас као рајске хурије. Њихова драж била је несхватљива. Добра, покретна и непокретна, људи и животиње, бића словесна и бића бесловесна, све је остало разорено или стављено под сабљу. Тако је испуњен налог пророчанства како да се поступа с неверницима.«

Пленом посебне турске потере постали су, најзад, и круна св. Стефана и њен чувар Петар Перењи. После починка у Будиму, ордија се већ два дана налазила на путу, кад је Ибрахим-паша зауставио колону, окупио везире, паше и бегове, па им, задржавши их на коњима, показао круну св. Стефана. После тога су је Петар Перењи, који се у међувремену поново приклонио Запољи, и још неколико угледника однели у Будим. Тако је њен чувар три пута за три године давао исту круну новом краљу, два пута Запољи и једанпут Фердинанду; заједно с тим је и сам три пута променио опредељење.

Сулејмановим походом 1529. године, Угарско Краљевство је обновљено на тај начин што је, с Јованом Запољом као владаром, остало у вазалној подређености османском цару. Овакво решење угарског питања Фердинанд Хабсбуршки је могао да и даље оспорава, јер је, спасавши Беч, сачувао своју државну територију, а и даље је рачунао с великим бројем присталица у самој Угарској. Али, сваки његов потез у том правцу Турска је сада имала право тумачити као непријатељство против ње управљено. Тиме је створена основа за даље султанове војне интервенције које би се предузимале ради заштите вазалне краљевине или у циљу њеног потпуног потчињавања султану.

Поново после три године, са огромном војском, османски цар је кренуо у правцу Беча. Овог пута, међутим, на Порти су изјављивали да Сулејман II не намерава напасти Фердинанда Хабсбуршког, који је недостојан да му буде непријатељ, него се запутио с јединим циљем да се огледа с Карлом V и сруши његов престиж, све теже подношљив на Западу и у Средоземљу. Али, и прилике у Угарској опет су постале толико сложене да су на Порти проценили да се турска сила мора ту још једном појавити са својим начином сређивања ствари.

Пошто су Турци, похаравши му земљу, одступили од Беча, краљ Фердинанд је настојао да опет придобије племство и ратнике, прошири подручје своје непосредне власти и, најзад, преотме угарски престо Јовану Запољи. Његови посланици, које је упућивао у Цариград, предлагали су султану да му уступи угарску земљу као свом вазалу који би за тај посед плаћао годишњи харач. (Такав однос је, касније, и установљен за онај део Угарске који је остао у хабсбуршком поседу, и трајао је до 1606.) Порта је, за дужи тренутак, одбијала да се помири с било каквим присуством краља Фердинанда у Угарској, јер је уместо њега видела његовог брата, свемоћног Карла V. Прешавши у противнапад, Фердинанд је запосео западну и северну Угарску, а затим је неодлучан стао, јер је, на јужном фронту, у Славонији, букнуо безуман грађански рат, који се убрзо претворио у племићки бандитизам, кад се ратује за свога владара, а у ствари се за себе грабе туђа имања. Закрвљено племство је, најзад, уговорило примирје, не освр̂ћући се том приликом ни на једног краља. Војска краља Фердинанда ипак је стигла да опседне Будим, у коме се затворио Јован Запоља, очекујући било какву помоћ. И сви су тада, како би опстали, тражили и, за себе, налазили било какво решење.

Српски бојовници, смањена броја, особито кад је реч о војводском слоју, нису били подобни за истоветан наступ, а камоли заједнички покрет. Да би

изишао из заклона, народу је био потребан месија, какав изузетно ретко наилази, а он је већ био, али пропао, у виду Црног Човека. За храбро држање приликом одбране Беча, Павле Бакић је награђен знатним бројем градова и спахилука у западној Угарској, али се није усуђивао да прихвати краљев предлог о пресељавању Срба из Срема, Босне и Србије како би се поново учврстила граница према Турској. Челник Радосав је оставио своје добро и своју службу сремског војводе под Турцима и још једном, средином 1530, прешао Фердинанду, а онда је доживео да га један од великаша не пусти на добро које му је краљ доделио, а други му преотме целу породицу и код себе је засужњи. Деспот Стеван Бериславић се држао султана и Запоље, а како на Фердинандовом двору ништа није предузето да се исправи неправда која му је нанета, источна Славонија је стално била отворена за турске упаде из Босне и Србије.

Челник Радосав је узалуд опомињао краља Фердинанда да не шаље војску под Будим, јер ће тиме само изазвати Турке. Јер, дочуо је, с војском ка северу креће седам бегова, видински, вучитрнски, крушевачки, зворнички, босански, херцеговачки и смедеревски, који је сам повео двадесет хиљада коњаника. Поред тога, из Београда је у Будим допловио Петар Овчаревић са одредом од осам стотина српских шајкаша и мартолоса. У ствари, чим је дознао за припреме Фердинандове војске, Запоља је завапио, обраћајући се за помоћ Турцима. И дочекао је, одиста, да Турци, овог пута, оплене Моравску и горњу Угарску, око Јегра и Кошица. Као главни калауз овог пута им је послужио Петар Петровић, Запољин рођак и потоњи намесник Угарске. »За петнаест дана похарани су на исти начин поседи Запољи оданих људи као и његових непријатеља. Отерано је, кажу, десет хиљада робова. Краљ је могао само грозне сузе лити гледајући с куле свог будимског двора како Турци гоне ову жалосну поворку.« Ипак, Запоља је опседнут. Генерал Виљем од Регендорфа покренуо је на Будим војску од око двадесет хиљада Немаца, Чеха, Шпанаца и Мађара; знатне српске одреде довели су Павле Бакић и Челник Радосав. Описи битке за угарску престоницу намећу утисак сталне спутаности оклевањем и страхом оних који су на град ударали. Због тога је Виљем од Регендорфа оплео око Будима мрежу ухођења не би ли се каквом преваром докопао Запоље и његовог гнезда. Прерушен у Турчина, Павле Бакић је »улазио у непријатељски табор и тамо уходио, али га је будимска посада препознала и мало је требало да га ухвате«. Опсада је дигнута због студени, средином децембра 1530.

Нови поход Сулејмана II изазвао је узнемиреност и озбиљне покушаје окупљања снага на Западу. Карло V је покушао да покрене што знатнију војску у борбу против Турака. Он је то учинио са сазнањем, које је у њему коначно превагнуло, да је постао најистакнутији и најодговорнији у сукобу Западне Европе и Османског Царства што се и даље разбуктавао. Тек је, чинило се, почињао велики окршај хришћанске Европе, под вођством Хабсбурга, и исламског света, и то не само у југоисточној Европи него, све више, и на Средоземљу. Папа је послао две освећене заставе да их понесу чете Павла Бакића и Валентина Терека. Султану Сулејману се можда први пут догодило да, на путу између Ниша и Београда, »неки неверници испадају на пут и пљачкају«. Они су похватани и погубљени. Приликом потоњих турских похода, испред царске ордије увек су наступали посебни одреди који су друмове, и шуме око њих, чистили од сличних разбојника.

Као што су се његови славни преци, а и он, витешки огледали с противничким владарима на бојном пољу и тиме решавали судбину својих земаља, Сулејман II је вукао своју небројену ордију према Бечу и узалуд призивао Карла V да му са својом војском изиђе у сусрет. Опонашајући најбоље узоре, он већ четврти пут проваљује у Подунавље, разара Угарску и суседне аустријске земље, помаља се на самом прагу хришћанског Запада. Требало би – као што је некада било – да му предњак међу неверничким владарима изиђе напокон у сусрет како би се огледали на отвореном бојном пољу. Тако је било од Марице до Мохача, тако би требало и сада да се догоди, тим пре што је он Карла V јавно изазвао. Али, Карло V се неочекивано није понео као други владари на чије су земље Турци раније упадали. У најширем кругу око турске војске која је надирала стварао се читав систем покретних упоришта да се непријатељ узнемирује, прати док напредује или се повлачи, дочекује на погодним местима, уништава где год се учини да победа није безизгледна. Уместо да Сулејмана дочека као што приличи витезу, Карло V је преобразио рат у кукавну одбрану; уместо да своје јуначко огледање обаве на једном пољу, јер је за то најзад дошло време, пред султана је изнесена шаховска плоча да се један потез вуче мислећи на безброј других, на обе стране лукаво припреман. Као да је слутио какав га непријатељ очекује, Сулејман II је, поред својих царских кохорти, поново пустио да испред њега крену пљачкашке чете акинџија. Он је још боравио у свом земунском логору, кад се његовој војсци придружило петнаест хиљада Татара под заповедништвом Сахиба, брата кримског хана Мехмеда Гираја, све самих окрутних коњаника који су били вичнији да похарају и утекну него да у боју издрже. Султановој ордији, док је прелазила Драву код Осијека, довео је појачање и босански крајишник Хусрев-бег. Његову војску која се састојала од десет хиљада спахија, можда је с разлогом пратио глас да се на угарском тлу бори не само убојито него и са силном осветничком мржњом. У Осијеку је 19. јула пољубио Ибрахим-паши руку и деспот Стеван Бериславић. Знало се да је Сулејману још веран, па су га пустили да војује по Славонији и од Фердинандових присталица отима замкове и спахилуке. Кад би му затребала помоћ, иза њега би се, да га подржи, најчешће нашао босански бег Хусрев. Деспот је веровао да, освајајући по Славонији, проширује свој посед, који ће му Сулејман, као вазалу, признати. У ствари, он је Славонију узимао за Турке. А у томе је био и његов скорашњи крај.

Идући ка непријатељу, који се није оглашавао, Сулејман II је тонуо у неочекиване и чудне мисли, и сва његова ордија је, чинило се, осећала то као притисак који је спутава. Турски ратни механизам је лично на колоса од чијег гласа уздрхте брда, а море се усталаса, али који, кад запази црва у прашини, заустави се да га, незграпан, пригњечи. Султан је кренуо ка Бечу југозападном Угарском, путем којим још није ишао, освајајући без напора и застоја град по град. Страх од његовог наступања потресао је Угарску, Аустрију, Чешку, Немачку и северну Италију. Одједном, гигант се зауставио код једног малог града на прилазима Штајерској. Затворен љуштуром као пуж, град се тврдокорно није дао разбити, и џин је на том месту остао забављен необичном играчком.

Опсада Кисега трајала је од 7. до 30. августа 1532. Одбраном града заповедао је прослављени јунак и дипломата Никола Јуришић, »поузданик

краља Фердинанда«, а турским нападима на бедеме управљао је сераскер Ибрахим-паша. Под својим надзором, султан је, клонуо од раздражености, размишљао о узалудности свега кад ни достојног непријатеља нема под небеским сводом. После бесмисленог боја, у коме су изгинули готово сви браниоци, велики везир је, примивши рањеног Јуришића на љубазан разговор, нашао лукаво решење после кога су све стране биле намирене: Сулејман II се дао уверити да је освојио Кисег; Јуришић је примио град као султанов поклон, мада Турци нису у њега ни ушли; Ибрахим-паша се извукао из још једног ратног неуспеха, сачувавши не само свој положај него и сујету.

Већ прослављен као ратник и освајач, Сулејман је први пут јавно претворио један војни у један пљачкашки поход. У току те неславне похаре, Ибрахим-паша је краљу Фердинанду упутио писмо у коме је исмевао његовог брата, тобожњег цара Карла V. Ломећи се по најгорим путевима, султан је узалуд тражио »шпанског краља« да се с њим огледа лицем у лице, али се овај крио као жена, па ономе који је истински цар није преостало друго сем да га казни пустошењем његових земаља. Највише су, овог пута, пострадале Штајерска и Славонија: мада је много робље успут поклано, преко Босута је, на уласку у земљу коју је султан сматрао својом, претерано тридесет хиљада сужњева. Али, док је турска ордија поседала Кисег, у аустријским земљама, знајући шта их очекује, сви су се, и војска и народ, припремали за одбрану својих градова, села и манастира. Турци су остављали пустош, али је и њих, безмало неочекивано, множина изгинула. У тим борбама показале су се и неке српске војводе, на првом месту Бакићи. На заседе немачких војника често су налетале чете акинџија, коначно разуларених у клању и пљачки. За једном њиховом групом, коју је предводио злогласни Осман-бег, надали су се Павле и Петар Бакић, и примакли јој се у околини Бадена. Павле Бакић је распознао Осман-бега, по сјајној одећи, одмах се за њим стуштио, оборио га копљем с коња, прискочио и одсекао му главу. У овоме боју акинџије су, каже се, до једног истребљене. »Богато одело и драгоцену ратну опрему Осман-бегову задржао је Павле за себе као успомену [. . .].« Према другим вестима, »калпак побеђеног непријатеља био је обложен златом, посут драгуљима и закићен крагујевим пером (дични украс подобан вођи пљачкашке војске). Гроф палатин га је показао цару као симбол победе сурог орла над мрким крагујем«. На немачком језику је ускоро изишла брошура која је величала Бакићев подвиг. Између Граца и Марибора, Турци су, у повлачењу, водили сталне борбе са аустријским војсковођама који су их нападали с леђа или с бокова. На раскриљено поље, широко опточено брдима, улетале су прве војсковође краља Фердинанда, међу њима увек и Павле Бакић, не би ли Турке задржали на што тешњем простору и окрњили им што више од снаге. Био је 20. септембар кад је ордија, натерана на ред батинама својих старешина, почевши од везира, прешла мост на Драви, код Марибора. Похара Славоније у јесен 1532. није била случајна. У ствари, она је огољена да би је припремили за освајање (започето још у почетку рата војевањем деспота Стевана Бериславића). Да би ову земљу што темељитије прегазили и себи у њој отворили потоње путеве, султан и Велики везир су раздвојили војску, па је један пошао Подравином, а други се спустио у Посавину. Цветна и добро насељена, тако да је према претераним подацима турских хроничара имала четрдесет до педесет хиљада житеља, »Пожега је освојена и спаљена«. Прваци других градова сами су износили османском цару кључеве својих капија.

После свега, у јуну 1533, после дугих преговора, Сулејман II је посланицима краља Фердинанда даровао мир: мир је уречен на неодређено време, а његово трајање ће зависити од тога како се краљ Фердинанд буде придржавао споразума (овим је Порта задржала за себе право да процењује односе и интервенише); краљ ће од Угарске задржати оно што му се тренутно налази у рукама; султан ће признати сваку погодбу, ако до ње дође, између Фердинанда и Запоље. Био је то први мировни уговор Турске и Аустрије.

Још од похода на Беч 1529, а поготову после бојева у Штајерској 1532, међу проређеном српском властелом на огромном панонском ратишту све уочљивије се истицао кнез Павле Бакић, и то не само као војсковођа, дипломата и сјајан велможа него, све више, и као прва личност у Срба са обе стране непостојане границе. На његову реч, Срби у Турској су се покретали и прелазили на страну хришћанског краља. Он је могао окупити највећи број ратника, претежно шајкаша, и увести их у борбу против Турака. Међу овима, распознавао је сваког старешину или акинџијског предводника, и добро знао с ким се треба огледати, а с ким се може преговарати. Павле Бакић се налазио на путу да образује један шири ослободилачки покрет свих Срба надомак великих река, и у Турској и у Угарској, и то се од њега очекивало.

У овом озбиљном подухвату Павле Бакић је имао неприлике и са својим Србима, на које се више није обраћала пажња и чије услуге нису више имале дотадашњу вредност, и с краљем Фердинандом, који није имао смелости ни за један одлучнији корак. Неправда нанесена једном од најистакнутијих војвода, Челнику Радосаву, није исправљана услед опште немоћи да се било шта постигне у општој закрвљености племства. Последња његова молба, упућена краљу у очекивању новог рата с Турцима 1532, у ствари је и последња вест о Челнику Радосаву. У нередовним приликама, Бакић је, ипак, добио једног савезника. Стеван Балентић, који је од Запоље добио титулу и достојанство врховног капетана Срба, напустио је свог господара, освојио град Бечеј, прешао на страну краља Фердинанда и Бакићу отада слао вести о кретању Турака. Али, то није дуго трајало. Увиђајући да се на Србе, сатрвене у Угарској, не може више с поуздањем ослањати, Павле Бакић је неколико пута предлагао краљу да, у споразуму с њима, преведе из Срема и смедеревског краја неколико хиљада Срба који ће, у сваком тренутку, стати насупрот Турцима. Сулејман је већ истицао ратне инсигније. (О томе је из Београда јављао Петар Овчаревић, шајкашки вођ и саветник Мехмед-бега Јахјапашића.)

Султан Сулејман II даровао је краљу Фердинанду мир поред осталог и зато што му је предстојао рат против персијског шаха и што се у систему европских држава распоред очито мењао претећи неизвесношћу: средиште светских збивања све више је постајало Средоземље уместо ширег Подунавља. И поред тога, смутње нису престајале. Присталице двојице краљева, Фердинанда и Запоље, међусобно су се сатирале не само због имања или било каквог политичког опредељења него и услед свеопште пометености нарави. Један међу њима, Стеван Балентић, поново се приклонио Јовану Запољи, затим га још једном изневерио, и најзад то платио главом (1535). Павле Бакић се упињао да успостави сарадњу са што већим бројем Срба, без обзира на њихову тренутну опредељеност, како би их задржао на историјској позорници, бар у служби уходења. И даље су се, на одбрани свог народа у Панонији, налазили Стеван Штиљановић, због својих доброчинстава касније проглашен за свеца, на свој начин Петар Овчаревић, разгранат род Јакшића, потомци Херцего-

вића, пословни људи у Осијеку, Коморану, Будиму и другим градовима, најзад и деспот Стеван Бериславић, који је касно покушао да се, преко Бакића, приближи краљу Фердинанду. Павле Бакић је примао и поверљиве људе из Турске, разне гласнике, уходе и калуђере, ширећи и тиме поље свога деловања. Он је своје племенике, с којима се припремао за озбиљнији излазак на поприште историје, штитио од разних неприлика, па је и краљу Фердинанду писао да српске досељенике закрили од насиља војних заповедника. Био је силан и богат велможа. Повељом од 11. новембра 1534. краљ је Бакићима потврдио сва она добра која су до тада уживали, и то све градове, дворове, тврђаве, вароши и села, добијене у разна доба, почевши од Лудовика II. Краљ је особито истакао држање Павла и његове браће у борби против непријатеља. Они су, за љубав хришћанске вере, презрели свој угледан положај у Турској и храбро се, сви, борили, тако да су живот изгубила два Павлова брата, Манојло и Комнен. Њихова имања дата су на уживање, са свим наследним правима, војводи Павлу, његовој жени Теодори, кћерима Марији и Ангелини, брату Михаилу и брату од стрица Петру. Павле Бакић је, поред тога, извозио стоку, сигурно са својих спахилука. Само у мају 1535, пошто је краљ Фердинанд издао налог да му се не узима царина, претерано је у Аустрију две хиљаде његових говеда. И по свом племенитом пореклу, и по гласу врлог војсковође на који је изишао после многих битака, али и по свом богатству, Павле Бакић је могао постати предводник српског народа да је тренутак за покрерт био повољнији.

После мира добијеног на Порти, краљу Фердинанду биле су везане руке да се одлучније супротстави турским изазивањима, све док се нису претворила у отворен рат. Али, кад се и то десило, Аустрија је у сукобу с Турском могла само изгубити. Првих дана 1535. босански санџакбег Хусрев, вероватно дознавши за његове преговоре с краљем Фердинандом, напао је деспота Стевана Бериславића, поразио га и погубио. Средином 1536. сјединила се босанска војска са силном хордом коју је довео смедеревски санџакбег Мехмед Јахјапашић, па су у турске руке пали безмало сви деспотови градови у Славонији, али и утврде десетине других тамошњих великаша. Тиме је настављено оно турско поседање земље између Драве и Саве које је, у последњем рату, на туђ рачун, почео сам деспот.

Ако о појавама и догађајима могу да сведоче извори својим непосредним значењем, али и све оне последице које су, одмах затим, њима изазване, хајка Валентина Терека и других угарских великаша против Павла Бакића и његових Срба, покренута непосредно пред катастрофу, у основи је имала изглед крсташког рата и улази у ред оних чињеница у које се мора поверовати управо зато што су лишене сваке трезвене побуде. Пред турско освајање, после кога ће свега нестати, и људске таштине, и богатства, и престижа једног над другим народом, са свим верским разликама, угарски властелин Валентин Терек, дојакошњи савезник Бакићев, приклонио се, ипак, Јовану Запољи и огласио почетак грађанског рата, покренутог духом мађарске мржње према Србима и католичког настојања да се укине православље; главни циљ рата ипак је био да се Павле Бакић, заједно са својима, уништи, а његова имања преотму. Држећи се у овом рату витешки, као веран вазал свог краља, Павле Бакић се супротстављао Тереку, позивао га узалуд на двобој, бранио и губио своја имања, и најзад се, доведен до руба пропасти, ипак припремио да сачека Турке, Мехмед-бега и Хусрев-бега, који су се отворено припремали да из

УТВРЂЕНА МЕСТА НА ТЛУ УЖЕ СРБИЈЕ

Преузето од О. Зиројевић „Војно уређење Србије"

Срема провале у Славонију. Упоредо с тим, »папа је 12. фебруара 1536. нарочито похвалио павлићанина Ђорђа Хрвата због ревности коју је показао при обраћању Срба у католике«. Овакви мисионари постигли би, без сумње, већи успех да православни пук није налазио заштиту Срба који су заузимали високе положаје. Нарочито је свој народ штитио Павле Бакић, »али је тиме изазвао против себе мржњу мађарских кругова«. Овај прогон Срба, који су се управо припремали за обрачун са султановим беговима, отвара пут на чијем крају су, ипак, стајале смишљене намере да се бар православни народ уклони пре него што се уђе у неизвесност која наилази с Турцима.

Српски покрет, на челу с Павлом Бакићем, осетио се оног часа кад се рашчуло да краљ Фердинанд окупља војску да би кренула у напад против Турака. »У исти мах се разнео глас међу Србима у Турској, да је краљ именовао Павла Бакића за српског деспота.« Под утиском тих вести, које су само наговештавале потоње догађаје, Срби су, у Срему, одржали тајну скупштину и позвали Бакића да из њихове средине покрене народ на непријатеља. Поруке охрабрења стизале су с разних страна Угарске, али и из прибрежних турских крајева. Краљ је средином 1537. наредио прикупљање војске, у којој су се заједно нашли Хрвати, Чеси, Аустријанци, Моравци, Штајерци и корушке чете. У војсци се, с две хиљаде коњаника, појавио и Павле Бакић. Угарске трупе, одане Фердинанду, остале су тамо где су се затекле да би запречиле Јована Запољу који се могао придружити Турцима. Павле је млађег брата Михаила повео у бој, а другог брата, Петра, оставио је код куће да штити породицу и посед. Краљу је препоручио жену и децу, јер их, сем Бога и њега, нема ко да заштити од мађарске мржње. (Мађари су против њега недавно одржали скупштину).

У очекивању да ће тиме покренути Србе у борби против Турака, а и да би свог најбољег вазала одликовао што је добровољно кренуо у рат, краљ Фердинанд је 20. септембра издао повељу којом је Павлу Бакићу дао титулу српског деспота и његов народ позвао да се окупи око свог поглавара. »Овај краљев чин, који би био од огромног значаја да је учињен пре неколико година, остао је у ово доба без икаквог ефекта. Глас о Павловом именовању за деспота могао је стићи у ратни табор аустријске војске у Славонији једва неки дан пре трагичне смрти новог деспота, а међу Србима у Турској није се могло за Павлово именовање ни дознати.«

Врховни заповедник, Иван Кацијанер, довео је војску, низ Драву, до Осијека, али испаћену од глади, безвољну и међусобно завађену. Турци се нису упуштали у борбу, јер су знали какво је стање у хришћанском логору, једино што су на топовску паљбу, нимало жестоку, одговарали својом. Тада се чуло да се код Осијека ускоро састају две турске војске, Мехмед-бегова и Хусрев-бегова, и Кацијанер је наредио повлачење: свако је кренуо својим путем, пљачкајући да преживи. Врховни заповедник је утекао међу првима, јер се дознало да Турци пресецају путеве и уништавају храну.

Само део хришћанске војске, на челу с Павлом Бакићем, покушао је да заустави турско напредовање. Код Горјана, 9. октобра, деспот је ударио на вишеструко јачег непријатеља, и то посред његове војске. После дуге борбе, деспот је, смртно рањен, оборен с коња. У борби о мртво тело Павла Бакића заподенула се најљућа битка српских коњаника и јаничара. Многи виђени витезови погубили су главе спречавајући Турке да се докопају деспотове главе. А многи су и ропства допанули. Одсечену главу Павла Бакића понео је Мехмед-бег Јахјапашић султану у Цариград. Као поклон, упућени су још у османску престоницу заробљени витез Павле Делија с још хиљаду бираних ратника.

Тиме је угашен последњи одблесак српске деспотовине. На огромном панонском разбојишту мало је ко остао да брани усамљени српски народ.

ИЗМЕЂУ БУДИМА И АЛЖИРА: ТУРСКА – СВЕТСКО ЦАРСТВО

Од 1459, кад је пала деспотовина, до 1537, кад је у боју код Горјана нестало и последњег титуларног деспота, српски народ се налазио у стању највећег превирања: ратовао је настојећи да то буде мање на турској него на хришћанској страни; селио се толико да му је у неким крајевима име безмало падало у заборав, а занавек се утврђивало у областима где су ра̂није имали превласт покрајински називи; стално је обнављао своју сталешку поделу, имао своју властелу, али и предводнике са звучнијим титулама, а онда је, услед погибије у ратовима или утапања у туђу средину, предњака почело нестајати и пук је све више остајао сам; управо у то доба, исламизација је узела најшире размере и пустила најдубљи корен у разне слојеве друштва, у појединим земљама напросто их дробећи; ослањајући се на своју и народну баштину, најотпорнија је и даље остајала српска православна црква која се са успехом супротстављала грчком туторству и, мада лишена пећког поглаварства и јединствене организације, продирала у свим правцима куда се селила њена паства, подизала јој светилишта и око себе је окупљала; слом 1537. однео је, најзад, Србима оног човека, деспота Павла Бакића, који је у том тренутку можда једино био способан да их почне окупљати на једној широј основи. У том часу, они су се, као народ навикао да буде на окупу, нашли развејани на великом простору југоисточне Европе, без навике, историјски наслеђене, да се заједнички држе подељени међама туђих држава, без иједне установе, сем православне цркве, која би их међусобно повезивала. Свест тога народа била је дубоко збуњена неодољивошћу турске силе која је и даље све пред собом рушила и оном безумном поквареношћу која је спутавала суседне хришћанске државе да се озбиљније огледају с Турцима. Двадесет година, најмање, трајала је осека у српској историји. Можда је тада Срба више пропало на беспућима на које их је туђин изводио као на једини пут него у појединим раздобљима ратова највећма заторних.

Пошто је, поткрај 1534, освојио Багдад, престоницу халифа, султан Сулејман II потиснуо је, из колевке ислама, шиитску Персију и постао господар земаља прастарих богатстава. Тек од тог тренутка он је у ствари био истински предводник правоверних. Затим је, 1535. и 1536. уништио оне, међу својим помоћницима, који су својом прекомерном сујетом, свевлашћу и спољашњим сјајем почели, чинило се, крњити његов царски углед, најпре великог дефтердара Скендер-челебију, »чије су богатство и моћ били већи од иметка и утицаја свих седам везира на садашњем царском дивану«, а после њега и великог везира Ибрахим-пашу с којим је, идући с ратишта на ратиште, стекао

славу освајача, а затим се, приклоњен његовој мудрости и искуству, огласио као највећи законодавац, али га више није могао подносити кад су и други, а не само он, приметили да га везир оставља у својој сенци. Ибрахим је задављен да би био склоњен с власти, и султан је ускоро после његовог погубљења почео добијати велике и славне бојеве или запоседати земље готово без напора. Догодило се то, мада му је уз скуте, као велики везир, остао Ајас-паша, »човек додуше правичан и непоткупљив, али недопустиво непокретног духа да било шта сам смисли и предузме«. Око султана су остали исти људи, они из сенке, и с њима је он, чинило се без застоја, наставио остваривати идеју о претварању Турске у светско царство.[1] Запис на тврђави Бендер, саграђеној 1538. године, сведочи о султановом поимању своје власти: »Ја сам роб божји и султан овоземаљски. По милости божјој, поглавар сам Мухамедове заједнице. Божја моћ и Мухамедова чуда моји су саборци. Ја сам Сулејман у чије се име чита *хутба* у Меки и Медини. У Багдаду сам шах, у Византији цар, а у Египту султан. Шаљем своје бродове на европска мора, у Магреб и Индију. Султан сам који је преузео круну и престо Угарске, а њене становнике претворио у понизне робове. Војвода Петар се дрзнуо да дигне буну, па сам га копитама свога коња смрвио у прах и тада освојих његову земљу Молдавију.«[2] Сасвим је извесно да су у основама свега што је Сулејман постигао почевши од 1537. били његови ранији напори, годинама стрпљиво обнављани, да коначно загосподари Угарском, да посед краља Фердинанда сведе на што тешњи простор и затим га стегне крвавим крајиштем, да придобије све правоверне муслимане где год их има и да, учврстивши се у источном, изврши продор и у западно Средоземље. Извесно је, међутим, и то да је Сулејман приступио свом врхунцу захваљујући наклоности судбине која му је дала везира какав је, близак његовим потребама, био Ибрахим-паша. Али, да ли би се све то могло преобразити у остварење да је његов миљеник, који је прешао своје међе, и даље остао на власти и у животу?

Од 1537. до 1544, Турска је ратовала на простору између Индијског океана, Црног мора, западне Угарске, провансалске обале и Алжира, и то против Млетачке Републике, Португалије, Шпаније, Аустрије и молдавског војводе Петра Рареша, а сам султан је четири пута одлазио у војне походе који су трајали месецима и нису увек били достојни његовог имена и освајачке славе. Али, запис на тврђави Бендер о појави цара над царевима постао је близак историјској реалности. Мада неки од догађаја, који су се одиграли између 1537. и 1544. године, и нису добиле велике размере, све се одигравало на широко отвореној светској позорници и неочекивано добијало особиту видљивост и значај. И све је имало свој дубљи смисао.

Султан се одједном могао окренути против целог система хришћанских држава и њихових прекоморских упоришта на првом месту због тога што је на свим странама почело најзад клијати семе раздора које је Ибрахим-паша већ годинама сејао међу неверницима. Тренутна превласт краља Фердинанда у Угарској није значила више од давања повода Турцима да опет посредују, али овога пута у своју корист. Савез с Француском из основе је уздрмао

[1] G. cav. de Hammer, *Storia dell'Impero Osmano*, X, Venezia 1830, 405–466 (вид. у додатку књиге *Diario della sesta spedizione di Suleimano (prima persiana) nel 1534*, 648 и д.); Р. Самарџић, Сулејман и Рокселана, Београд 1987², 500–542.

[2] Х. Иналџик, *Османско царство. Класично доба 1300–1600*, Београд 1974, 51–58.

хабсбуршку хегемонију и на европском копну и на Средоземљу, јер су њиме наједном отворена широка поља не само за ратне него и за дипломатске потезе већих размера. На подстрек својих савезника, Сулејман се, поред осталог, обраћао и протестантским кнезовима у Немачкој и позивао их да наставе сарадњу с Француском против Карла V и папе. Уосталом, они су блиски муслиманима, јер су, као и они, »одбацили идоле и устали против папе«. Сулејман је уверавао протестанте да ће их узети у заштиту и поклонити им слободу уколико његова војска продре на Запад. Да ова обећања нису била тренутан потез лишен темељитијег поимања ствари, показује случај Угарске која је »под покровитељством Турске [...] постала таква утврда калвинизма да је у Европи створен израз калвинотурцизам«. Али, ова појава има и своје дубље корене.

Крсташки походи хришћанских владара остали су као жиг утиснути до дна свести сваком правоверном. Ова мржња, проникнута страхом, обновљена је код Турака током XV века, кад су сједињене хришћанске војске стизале до Варне и Косова. Призренац Сузи Челебија је почетком XVI столећа у својој *Књизи освајања* опевао борбе оних крајишника који су својим подвизима заустављали крсташке продоре и, залећући се у њихове земље, ширили границе Турске према северу. Али-бег Михалоглу прелазио је Дунав три стотине тридесет пута и уз помоћ светих ратника разбијао Мађаре, Чехе и Пољаке – писао је Сузи Челебија. Током XV века створена је код Турака представа да је римски папа њихов главни непријатељ, јер је он увек над неверницима кад треба да се окупе и, под многим заставама, здружени крену на султанове земље. Ова представа је током XVI и XVII столећа неколико пута обновљена, и то не само у ратним временима, кад би Турска улазила у борбу против хришћанских савеза, него у миру, будући да би се на Порти дознало за сваког папу ревносника који је покушавао да уједини Европу на штету Османлија. Освајање Рима и уништење папства био је најтрајнији и највећи сан сваког Турчина, а не само падишаха у Стамболу, и тај сан је сваког од њих непрекидно узнемиравао све до слома под Бечом 1683. године. Пошто би обишао логор, разговарао с војницима и пио шербет их њихових бардака, Сулејман се од њих често опраштао речима: »Видећемо се у Кизил-елми« (у »Црвеној јабуци«, тј. у Риму).

Борба против поглавара католичке цркве и, упоредо с њом, против римско-немачког цара имала је још један циљ коме је султан Сулејман дао најизразитији нагласак. Он је тежио за идеалом да створи османски поредак и мир универзалног значења и распрострањености, па је већ због тога морао бити непријатељ свакој другој идеји и појави светске империје, и духовне и световне. Јер, на земљи је могло постојати само једно царство и могла је имати превласт само једна идеја, верска и државна, на којој би се то царство темељило. Сулејман је то научио од Римљана, од ромејских императора у Цариграду, од свога претка Мехмеда II који је загосподарио Византијом, то схватање је баштинио и са својим позивом поглавара исламског света, а непосредан подстицај да развије своју замисао свеопште државе дали су му савременици – папа и Карло V. Због тога је и покушавао да храбрећи протестанте задржи Европу у политичкој разједињености и да изнутра подрије Римско-Немачко Царство које није признавао као установу. Лутерове присталице међу немачким кнезовима помогле су краљу Фердинанду у борби против источног освајача, али исто тако стоји чињеница »да су Турци својим

притисцима између 1521. и 1555. године присиљавали Хабсбурге да чине уступке протестантима, и то је без сумње допринело коначном признавању њиховог покрета«. Једновремено с тим, Ибрахим-паша је у великом завештању Мехмеда II нашао основе за брижљиво срачунату политику Порте према православнима у Турској. Он је узео у заштиту, дајући јој одређенији правни положај, најпре грчку цркву којој је и сам некада припадао, и у којој су одбојност и мржња према Латинима биле најдубље укорењене. Дајући одобрење 1557. године да и српска црква обнови свој рад, и то у свим оним крајевима до којих су стигли и у којима живе Срби, султан Сулејман је још јасније открио да суштаствени политички смисао његове верске политике лежи у разбијању универзалних циљева католичког Рима. Он је посредним путем допринео одржању протестантизма у Немачкој. Православно становништво свога царства непосредно је придигао да се црквено организује и да верски очврсне, јер тако је говорило слово закона, а то је захтевала и његова државна идеја. Исламска универзалност османске идеологије није спречила национално осамостаљење покорених народа. Да ли је то Турску поткопало? Или јој је то дало онај век трајања који су отприлике имала сва велика светска царства у Европи и на Блиском истоку?

»Сви намесници у царству добили су 1537. године наређења да сваког грађанина који посумња у Пророкове речи треба сматрати издајником вере и погубити. Друга наредба је прописивала да се у сваком селу мора подићи џамија и да су представници власти дужни да заједно са скупом верника присуствују молитви петком.« Ове заповести су изазване освајањем персијских области из којих је у корист правоверног сунитског исповедања требало потиснути шиитску јерес. Али, оне су несумњиво значиле и покушај даљег идејног сређивања османског друштва уочи великог обрачуна с хришћанском Европом. Чувени енциклопедиста XVI века Ахмед Ташкепрлизаде је писао: »Нека нас Бог сачува оних који своје веровање исказују фанатизмом.« Сваки човек је слободан да себи изабере верску школу, и у раскораку је с правим исламом онај »који своју школу сматра неприкосновено исправном, а туђу лажном«. Једино Бог зна која је вера истинита. Пут до сазнања Бога отвара се мистицизмом, а не крутом догмом и прописима који не могу бити непогрешиви. Ташкепрлизаде је умро 1561. као умировљени цариградски кадија, силно угледан учењак, нарушен болешћу и слеп, али је ипак дочекао да његово мишљење потисну конзервативни демагози који су заступали потребу духовног јединства и уједначености култа свих правоверних: распростирући се, царство је морало очврснути својим идејним скелетом и тако се, светско по својим представама и обиму, унапред заштитити од осипања.[3]

Турска се припремала за свој велики обрачун са Западом под непосредним утицајем француске дипломатије. Жан де Ла Форе, посланик француског краља, најпре је склопио савез с Турском, а потом је остао у Цариграду, свим силама настојећи да султана наведе на одлуку о искрцавању у Италији.

[3] Вид. S. A. Fisher-Galati, *Ottoman Imperialism and German Protestantism, 1521–1555*, Cambridge, Mass., 1959; W. E. D. Allen, *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century*, London 1963; K. M. Setton, *Lutheranism and the Turkish Peril*, Balkan Studies III, 1, 1962, 136–165; C. D. Rouillard, *The Turk in French History, Thought and Literature (1520–1660)*, Paris 1941; Р. Самарџић, *Француска и Турска у XVI и XVII веку* у књизи: *Београд и Србија у списима француских савременика. XVI и XVII век*, Београд 1961, 19–32; Ј. Тадић, *Дубровачки портрети*, I, Београд 1948 (вид. огледе о М. Замањи и С. Гучетићу); Х. Иналџик, *нав. дело*, 246–263.

Упоредо с тим, агенти Карла V на свим странама су се трудили да окупе хришћански свет за борбу против Османлија. Тако су се у вртлогу између два таласа нашли Млеци чије су поморске снаге могле донети значајну предност савезу коме би се они придружили. А увлачење Млетака у рат изложило би његовом пожару, поред осталих, и део српског народа.

Султан је повео војску на Италију 17. маја 1537. године. Пратили су га синови Мехмед и Селим, а уз њега се налазио и Жан де Ла Форе, уверен да ће ордију, кад изиђе на море, већ чекати, према договору, флота његовог краља. Пут их је водио на Једрене, Пловдив, Самоков, Ђустендил, Скопље, Тетово и Елбасан. У Валону су стигли 15. јула после готово два месеца тромог марша. Изишавши на обалу, Сулејман је приступио отвореној сцени све већих поморских окршаја. Турска је и отпре ратовала на мору, али у скромним размерама. Сада је море постало поприште збивања која су можда била једнако важна као и она на копну. Али, како француска флота, изгледа намерно, није допловила, а Хајрудин Барбароса, заповедник турског гусарског бродовља, остао је на путу дуже него што је требало, јер је успут пљачкао обале Италије, поход се завршио опсадом млетачког острва Крфа. На царском дивану се није расправљало ни о рату ни о миру, и по свему судећи веровало се да ће Млечани отрпети губитак острва. Главну тврђаву на Крфу опколило је око педесет хиљада људи, док су други, посебно акинџије, претресали по острву и односили »све до игле«. Уто је нашла олујна киша која је наквасила џебану и размекшала и оно мало воље с којом су Турци ушли у битку. Чекајући у Валони, Сулејман је поверовао да се све одиграва под неповољним распоредом звезда. Султан се вратио у Цариград 1. новембра преко Битоља, Солуна, Сереза, Кавале, Димотике и Једрена. На диванима, које је одржавао коначећи, стално су вршене промене у државној управи, судству, финансијама и војсци. Домало су стигле вести да османска војска побеђује на оним странама где је одувек била убојита.[4]

До краја 1537. године у Славонији све је завршено. Павле Бакић је припремао Србе да стану на пут Турцима (док се друга српска властела, одавно већ проређена, склањала све до Ердеља) и настојао на пресељавању народа из суседних турских крајева. Његови напори, међутим, наилазили су на противљење угарске властеле. Племићи плачкаши често су робили и убијали српске пребеге који су преносили драгоцености, дукате, оковано оружје, богато рухо, украшене иконе и књиге, црквене сасуде и мошти. Друге су дочекивали католички мисионари и преводили их у једину истинску веру. »Турци сада држе слободне прелазе преко Саве и Драве тако да сваког часа могу покорити читаву Славонију [...]«, писали су Карлу V. »Треба страховати да се сељаци, зато што се с њима немилосрдно поступа, најзад не побуне и листом не придруже Турцима.« Трагедија је завршена Бакићевом погибијом код Горјана, 9. октобра. Тада је Турцима, уз други плен, пао у руке и огроман топ назван *каџијанерица*, »који су они после тога пола столећа и више вукли по ратиштима«. Мехмед-бег Јахјапашић је освојио Пожегу и из ње провалио у вировитичку и крижевачку жупанију. Тада је, падом Добора и Кобаша, сва Босна коначно потпала под турску власт: »На Босанској страни Саве држала

[4] G. Hammer, нав. дело, 467–502 (обилато коришћење старије италијанске историје Турске и Венеције – Sagredo, Paruta, Guazzo и др. – вид. E. Cicogna, *Saggio di bibliografia veneziana*, Venezia 1847); вид. и Р. Самарџић, *Сулејман и Рокселана*, 550–554.

се још неко време једино Костајница.« Од освојеног подручја у средњој Славонији Турска је образовала нову војно-управну област, која је по свом средишту названа Пожешки санџак (на прелому 1537–1538). Тиме је обезбеђен леви бок турског продора ка северу. Управа овог крајишког санџака поверена је Арслан-бегу Јахјапашићу, Мехмед-беговом сину. Млади крајишник однео је султану добре вести после победе у Славонији, и овај је оштрим оком одмах запазио да је пред њим птић достојан соколовог гнезда из кога је поникао.[5]

Неславан завршетак похода Ивана Каџијанера, војсковође на гласу, и пораз код Горјана бар за известан тренутак су приближили хришћанске владаре и кнезове југоисточне Европе, све дотле огрезле у међусобицама. Слом у Славонији значио је озбиљно упозорење свима, тим пре што се одиграо у сенци једног догађаја који је у хришћанској Европи заиста примљен као болан удар. Ћехаје босанског намесника Хусрев-бега, на злу гласу по свој јужној крајини Мурат-бег Тардић, на препад је 12. марта 1537. освојио тврђаву Клис, који је као ускочко гнездо био трн у оку не само Турцима него и Млечанима. Преживели браниоци овог »последњег угарског бедема јужно од Велебита« разишли су се на разне стране, а многи од њих склонили су се у Сењ. Њихов капетан, прослављени Петар Кружић, изгубио је главу пошто се укрцао на брод у намери да бежи, јер су га и ту сустигли Турци. Тада је од суседних крајева западне Босне, Далмације, Крбаве и Лике образован Клишки санџак који је на Хусрев-бегов предлог поверен на управу његовом ћехаји Мурат-бегу. Клишки санџакбег је столовао у Ливну, увек спреман да удари на суседне млетачке поседе. Али, образовање турског крајишта значило је све непосреднију претњу и хабсбуршким поседима у Хрватској.[6]

Освитак године 1538. дочекало је Османско Царство у рату против свих хришћанских држава с којима је граничило било копном било морем. После земаља југоисточне Европе, Турцима се на удару нашла и Млетачка Република. Пркосећи јесењим олујама, Хајрудин Барбароса је са својим гусарским бродовима опљачкао обале Крита и принудио на предају јужна острва Егејског архипелага. У невољи, Република св. Марка је 8. фебруара 1538. приступила Светој лиги у коју су још ушли папа, Шпанија и Аустрија. Требало је да овом савезу приђу још Португалија, Угарска краља Фердинанда, Пољска, Русија и Француска (пошто напусти споразум с Турском). Уговорено је да се крсташка војска која ће поћи на султанове земље окупи у Отранту или Бриндизију. За главног заповедника удружене хришћанске флоте наименован је Андреа Дорија. Већ је и плен био унапред подељен: требало је да папа прошири своју световну власт на поседе некадашње Византије, да Карло V добије Цариград, витезови св. Јована Родос, а Млеци, поред осталог, Валону и грчке луке на Јонском мору. Овај уговор о савезу обновљен је 3. новембра исте године.[7]

[5] А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, Нови Сад, МС, 1929, 139–143; I. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 58–62.

[6] Т. Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд 1973, 181–204; M. Perojević, *Petar Kružić*, Zagreb 1931, 180–209; Г. Станојевић, *Далмација и Црногорско приморје у вријеме млетачко-турског рата 1537–1539*, ИГ, 1960, 3–4, 80–90; Г. Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима*, Београд, Ист. институт, 1970, 52 и д.

[7] Ј. Тадић, *Шпанија и Дубровник у XVI веку*, СКА, 1932, на више места; Г. Станојевић, нав. дело, 54–55; Т. Поповић, нав. место.

Упоредо с тим, склопљен је, у хришћанском свету, и један уговор чије су последице биле знатно далекосежније.

Почетком 1538. године, 24. фебруара, постигнут је у Великом Варадину мир између Фердинанда Хабсбуршког и Јована Запоље којим је требало да се коначно реши питање угарског наслеђа. Фердинанд је пристао на споразум после турског продора у Славонију и свога пораза у боју код Горјана. Сломљен великашком самовољом, готово непрекидним грађанским ратом и све тежим притиском који је долазио из Цариграда, Запоља се, без потомака, није више имао чему надати нити коме шта оставити. Уговор је за обе стране био прихватљив поготову стога што је утаначен на заузимање и уз јемство Карла V. Запољи су с краљевском титулом признате оне земље које су се у тај мах налазиле у његовом поседу, с тим да цела Угарска после његове смрти припадне Фердинанду. Да би се овај уговор прикрио пред Турцима, одлучено је да се огласи једногодишње примирје – »док се цар Карло не припреми да заједнички нападну на непријатеља и потпуно га истерају из Угарске«. Уза сву његову тајност, мир је као нагла промена у односима постао сувише опипљив да Порта не би могла проценити суштину збивања, и то у време кад је стварање Свете лиге само подстакло њено подозрење према свему што се збивало међу хришћанима, нарочито у Угарској. Столујући у Београду, Мехмед-бег Јахјапашић је управљао службом уходења која је пружала своје изданке све до Немачке, Пољске и Црног мора. У сваком случају, само неколико месеци после склапања мира у Великом Варадину, султан је повео војску на Молдавију, стигао надомак Ердеља и учврстио своју власт у земљама у којима се није смела дозволити појава хабсбуршког утицаја и које су, у његовим рукама, притискивале Угарску са истока.[8]

Султан Сулејман је наступио свођењем ствари на њихову праву меру. Оставши још раније усамљен на великом бојишту, он је почео да упућује на опрезност тамо где је опасност одиста постојала, али и да се оглушује о сваки лажни звекет оружја, да успорава потезе и истражује код непријатеља слабе тачке. Постојан у својој намисли, он је један велики рат претварао у низ мањих, јер је, супротно свима, имао снаге да војује унедоглед. И док је Карло V шумно претио удруженим хришћанством, он је 9. јула 1538. кренуо на Молдавију да казни њеног непокорног војводу Петра Рареша, зета деспота Ивана Бериславића, који је, уплетен у догађаје у Ердељу, најзад склопио уговор с краљем Фердинандом, а затим почео подстицати хришћане до којих је долазио његов глас, поред осталих и Србе, да се удруже против Турака. Али, Сулејман је кренуо у ратни поход с још једним циљем. Петар Рареш је, чини се, био присиљен да се приклони краљу Фердинанду због тога што је наслућивао да је султан, стварајући свој освајачки план, сигурно предвидео и запоседање западних обала Црног мора како би Турску спојио с Кримским Ханатом и могао непосредније деловати на распоред држава који се стварао у источној Европи. Пре него што је кренуо на Молдавију, Сулејман је поручио Сахибу Гирају, татарском хану, да га сачека с војском у Јашију.

Казнени поход на Молдавију одиграо се у знаку Сулејмановог величанства и славе као да се на свету уоколо ништа друго не дешава. Силни цар је ишао на малог бега карабогданског, али исход војне, самим тим што се он покренуо, није могао бити мали. Угарске градове, без обзира на то коме су припадали,

[8] V. Klaić, *Povjest Hrvata*, III, 1, Zagreb 1911, 128–155; А. Ивић, нав. место.

запоседале су чете немачких, италијанских и шпанских најамника. Пољски краљ Сигисмунд I измирио се с Петром Рарешом и, да би предухитрио Турке, узео град Хотин на Дњестру. Супротно томе, влашки војвода Влад изразио је султану понизност чим је дознао за његов покрет. Хиљаде његових људи крчиле су шуме којима ће проћи турска војска, подизале мостове, теглиле топове, довлачиле храну и опслуживале у логорима, а један одред коњаника се у улози калауза придружио акинџијама и Татарима који су одјурили као претходница. Стигавши у Добруџу, султан се поклонио гробу шејха Сари Салтука који је чувала стара туркменска насеобина. После два месеца марша који је пратила сва европска Турска, јер су сви стајали под оружјем, окупљени на зборним местима, османски султан и татарски хан састали су се 9. септембра у Јашију. Док је трајао шенлук, па су у небо пуцале стотине топова, град је био потпуно разорен и спаљен. Шест дана после тога, 15. септембра, султан је без отпора ушао у Сућаву, престоницу Молдавије, и пред окупљеним бољарима устоличио војводу Стефана, брата свргнутог Петра Рареша, с тешком обавезом да сваке друге године долази на покорење у Цариград и лично предаје харач. »Сва дворска ризница заплењена је у султанову корист: подруми с бачвама пуним новца, магазе накрцане скупоценим крзнима, сребрно посуђе, крстови, Јеванђеља окована златом и сабље украшене драгуљима.« За то време је Петар Рареш сабрао сељачку војску, још једном се, на својој земљи, помолио Богу у манастиру Бистрици, затим се кроз непроходне шуме пробио у Ердељ, и ту су га великаши сакрили. А Сулејман је прешао Прут и, спуштајући се низ Дњестар, започео свој победнички повратак. Тада је саграђена тврђава Бендер с натписом о свеопштој власти османског цара. Од Молдавије је одузето земљиште између доњег тока Дњестра и Прута, па је ту основан санџак који је носио име две знамените црноморске тврђаве, Акермана и Килије. Походом на Молдавију османски цар је, поред осталог, осигурао и десни бок свога продора у средишњу Угарску.[9]

Историја је оставила утисак да је средиште ратних збивања 1538. ипак било Средоземно море, на коме је већ почео двобој двојице од највећих помораца свих времена, ђеновљанског адмирала Андреје Дорије, који је војевао за Карла V, и алжирског гусара Хајрудина Барбаросе, заповедника турске армаде. Пловећи Средоземљем, они су хватали и пленили бродовље, пустошили по обалама и стално се тражили у намери да се не нађу. Две армаде најзад су се среле, 27. септембра 1538, код Превезе, у јонским водама, али су се више окрзнуле својим рубовима него што су ушле у истинску битку. Андреа Дорија се, ипак, први повукао, и то је у Турској примљено као знак велике победе. Султан је тада приредио невиђен шенлук како би задовољио навику својих Турака да, увек потајно устрашени, славе све што је подсећало на победу, али извесно и зато што је предвиђао крај хришћанске лиге.[10] Да би спрала срамоту, сједињена папска, млетачка и шпанска флота забродила је од Крфа ка северу и 24. октобра стигла у Боку Которску, под Нови, који је од 1481. служио Турцима као тврђава, гусарско легло, и, док је закона, као трг. Нови је освојен за два дана, 27. и 28. октобра, али је у то време међу савезничким заповедницима већ харао раздор.

[9] N. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, III, Gotha 1908–1913; 1962^2, на више места о положају Влашке и Молдавије према Турској; исти *Geschichte des rumänischen Volkes*, I, Gotha 1905, на више места.

[10] Jurien de la Gravière, *Doria et Barberousse*, Paris 1886, 293–311; J. Тадић, нав. дело, 50–51.

Андреа Дорија је извршио напад на Нови због тога што су то Млечани захтевали већ приликом склапања Свете лиге. Њихове намере биле су добро промишљене: узимањем тога града, они би потпуно загосподарили Боком Которском и за крупан корак се приближили остварењу свога циља да успоставе превласт на јужним обалама Јадранског мора; тиме би и Дубровник у највећој мери постао од њих зависан. Али, планови Карла V били су сасвим другачији. Кад је, после образовања савеза, на мадридском двору оживела крсташка идеја о протеривању Турака из Европе, поред осталог је замишљено и то да се предузме напад на Босну са две стране: једна војска би се упутила из Угарске низ Дунав, а друга би започела поход искрцавши се код Новог. Одиста, освојивши град, Андреа Дорија га није хтео уступити Млечанима, него је у његову тврђаву поставио шпанску војску, и то је изазвало још дубље неповерење између савезника. Била је јесен, бродовље се разишло у своје луке, адмирал је отпловио у Напуљ, али су Шпанци остали у Новом. Учинили су то излажући се погибији надохват Турака, иако нико више није веровао не само у крсташке планове него и у дугу будућност хришћанске лиге. Подозревало се, у ствари, да ће Млеци закључити с Портом одвојен мир уколико добију Нови. А ако град остане у шпанским рукама, веровало се у Мадриду, султан ће бити приморан да уговара опште примирје. Тако је једна мала турска тврђава на источној јадранској обали, некадашњи трг краља Твртка Котроманића и последње престоно место херцега од Св. Саве, за приметан тренутак постало, чинило се, највидљивији предмет око кога су се истовремено крвиле зараћене стране и спотицали савезници. Добивши у почетку размере општег сукоба хришћанског Запада и исламског Истока, рат је очито прелазио у стање бесмисла чим је у њему камен кушње, ма колико испрскан крвљу, постао један мали град (на који су Млечани бацили око можда највише због Дубровника). Нови је био и онај трептави жижак на који се свео, пре него што ће се угасити, сјај Св. лиге. Већ 20. марта 1539. Млечани су своје тајне преговоре с Портом доконали тромесечним примирјем.[11]

За то време, Османско Царство је загосподарило Црвеним морем, ставило под свој надзор Персијски залив и покушало да својим бродовљем достигне обале Индије; тада је почело и успостављање османске власти у Јемену. Сулејман II је ширио своје царство не само на рачун хришћанске Европе него и у свим оним правцима где су већ живели муслимани.

Две године потом, 1539. и 1540. султан није излазио на бојно поље. У систему европских држава опет су се вршила померања, па је наступило време дипломатских преговора и очекивања новог односа снага. Једино ратиште на коме су се још могле водити борбе било је у Далмацији, али ту од почетка сукоба, а камоли касније, није било већих окршаја. Почетком јесени 1537, убрзо после турског напада на Крф, Млечани су освојили Скрадин и покушали да узму Обровац. Затим је Мурат-бег Тардић, средином априла 1538, пао с војском под Задар и без борбе задобио Надин и Врану. Млечани су одговорили поновним нападом на Обровац у који су, побивши неспремну одбрану, брзо упали, али су га брзо и напустили. У ову кратку хронику ваља унети и пад Рисна, крајем октобра 1538, док је Доријина армада запоседала Нови. Рисан се предао Млечанима без отпора, пошто су му издајници изнутра отворили капије.

[11] Г. Станојевић, нав. дело, 56-61; Т. Поповић, нав. дело, 195-198.

Годинама раније, Турски крајишници су насртали на Далмацију, одводили из ње робље и присиљавали народ да се склања на острва или сели преко мора, тако да се ова млетачка провинција свела на замрле градове и на њихову опустошену околину. Али, од тренутка кад је започео отворен рат, Турци ништа нису учинили да искористе овакво стање на земљишту које су дугим харањем већ били припремили за освајање. »На основу млетачке документације, јасно се види да су Турци без већих тешкоћа могли освојити далматинске градове и потиснути Млечане на острва. Тај судбоносни тренутак историје Далмације остаје загонетка.« Старији историчари Турске одговарали су на ово питање истичући заштитнички однос великог везира Ајас-паше према Млецима. Њихови опширни описи, из дана у дан, онога што се збивало на Порти откривају, поред тога, да је у Цариграду још владало начело унапред утврђене поступности у освајању појединих земаља, тако да је Млетачка Република овога пута била, изгледа, осуђена да јој се узму егејска острва и луке на Пелопонезу. Најзад, султан је на свим странама дизао војску и држао је под оружјем, али је, за године које су наступале, предвидео много важније ратне напоре на другој страни, у Угарској, па очито није хтео да одваја веће одреде и сатире их по Далмацији, око утврђених градова које су Турци увек тешко освајали и скупо плаћали временом и људским жртвама.

Млетачко-турски мировни преговори трајали су готово две године, до 2. октобра 1540. Порта је настојала да измученог непријатеља, који сада није налазио подршку ни у коме сем у поверљивим агентима француског краља, натера на што већа одрицања и уступке. За све то време, на ратишту у Далмацији није забележен ниједан знатнији окршај. Једино је Хајрудин Барбароса 7. и 8. августа 1539, доупловивши у Боку Которску са 90 галија и 30 фуста, Шпанцима преотео Нови, а његове браниоце или побио или оковао на галије. Том приликом је узео и Рисан, али без крви, јер је подмитио посаду лажним новцем, па је и њу делом повешао, а делом ставио уз весла. На крају је сву своју силу довео пред Котор и, запретивши му, отпловио пут Цариграда. Андреа Дорија, који се у то време задржавао око Отранта и Бриндизија, није ни покушао да онемогући свог љутог такмаца. И у томе је био крај рата између Св. лиге и Турске. »Срамотнији мир није се могао замислити, повољнији се није могао добити.« Република се одрекла Науплиона и Монемвасије на Пелопонезу и изгубљених острва у Егејском мору, и уз то се обавезала да за три године исплати 300.000 дуката на име ратне одштете. Турска је пристала да врати Надин, Врану и нека села у околини Шибеника. Млечани су поврх свега морали примити одредбу да неће помагати султановим непријатељима и ометати његове подухвате против хришћана.[12] Али, с Хабсбурговцима мира није било, нити га је могло бити, једино што је оружје на неко време одложено. Између Турске и Аустрије још увек је стајао неразмрсив угарски чвор, а средоземне воде тек су ишчекивале прави обрачун Андреје Дорије и Хајрудина Барбаросе.

И поред настојања оног система хришћанских држава који се окупљао око Карла V да онемогући даље распростирање турске силе, поготову у Подунављу, до краја 1539. судбина Угарске још једном се нашла у султановим рукама. Краткотрајна нада да ће се Турци забавити ратовањем у Далмацији, и тако оставити на миру хабсбуршке земље, ишчезла је онога часа кад је у њихове

[12] Г. Станојевић, нав. дело, 66.

руке, 6. априла 1538. пала Дубица, град близу утока Уне у Саву, чиме је »војсци босанског паше широм отворена капија за даље продоре у правцу Загреба«. Пред опасношћу, Фердинанд је упутио озлоглашене шпанске плаћенике да запоседну градове у Славонији, и то је многе незадовољнике само натерало на помисао да траже спас у сарадњи с Турцима. Сабор у Дубрави, одржан 8. маја 1539. донео је неколико одлука о бољој одбрани земље; оне су се махом сводиле на увођење нових намета, па је и то оптеретило народ осећањем безнадежности. На томе да се Хрватска и Славонија добровољно потчине султану и уз плаћање данка стекну мир и аутономију, први је, изгледа, почео радити Иван Кацијанер, тешко окривљен за пораз код Горјана. Склонивши се у Костајницу, коју је преотео од кнезова Ивана и Николе Зринског, Кацијанер је шуровао с Турцима, сумње нема, са циљем да се, оглашен за издајника и бегунца, некако одржи, али можда и из других побуда. Јер кад су Зрински, уз подршку Николе Јуришића, 30. октобра 1539. на превару убили Кацијанера, није се само чуло да се окупља турска војска дуж Саве и нису само мартолоси стали живље упадати у незапоседнути део Славоније – »сам султан Сулејман плануо је силним гневом на хрватске кнезове, те је захтевао од краља Фердинанда да их казни због убиства«. Краљ је одговорио тако што је с положаја врховног капетана збацио Николу Јуришића и на његово место довео штајерског грофа Ивана Унгнада. У међувремену, 2. марта, Јован Запоља се оженио Изабелом, кћерком пољског краља Сигисмунда I, и тиме је уговор у Великом Варадину био сасвим угрожен: могло се очекивати да ће угарски краљ, и дотад често вероломан, погазити дату реч и оспорити Фердинанду угарску баштину у корист својих потомака. Из Беча је тада упућен на Порту посебни емисар, пољски племић Јероним Ласки, да тамо објасни под којим условима је склопљен уговор у Великом Варадину и да измоли од султана признање Фердинанда за законитог наследника угарског престола. Али, он је постигао само толико да од султана добије полугодишње примирје. »Ова два краља недостојно носе круну на својим неверничким главама. Као бесрамне варалице, они немају ни људског поноса ни страха од Бога, него крше уговоре на које су се заклели«, рекао је, тобоже озбиљно, султан.

Заиста, метежи у Угарској достигли су 1540. врхунац. Не осврћући се на закључено примирје, турски крајишници су запоседали реке флотилама шајки и окупљали војску најпре према Славонији и Хрватској, а затим и на путевима који су водили у Будим. Од самог почетка било је јасно да Мехмед-бег са сином Арсланом и Хусрев-бег са штићеником Муратом нису изишли на Саву једино да би харали и, ако узмогну, освајали утврђене градове. Они су прежали шта се збива на другој страни и припремали војне снаге тако да у сваком часу буду кадри извршити продор у било ком правцу. А тамо, на другој страни, уместо Турака пустошило је коначно безумље. После петнаест година великашког отимања о земљу и власт, Хрватска и Славонија су пале у такву беду да је на њихов рачун почео остваривати своје пустоловне прохтеве и Јероним Ласки, дипломатски најамник који је све радио с предумишљајем да и он у општој пометњи стекне негде своју државу. Чини се да је Ласки ослонио свој план на претходни сумњив покушај Ивана Кацијанера. Уздајући се у његово познавање прилика у Османском Царству, али и у његове личне везе с Турцима, Фердинанд је 8. јула 1540. наименовао Јеронима Ласког за »бана краљевина Далмације, Хрватске и Славоније«, и уз то му уступио Сусједград

и Стубицу (који су пре тога припадали Кацијанеру). Ласки се заиста појавио као онај од кога зависи одбрана земље: од становништва је прикупљао новац који ће му послужити за подмићивање суседних крајишника, тражио је од краља војску да утврди границу, образовао своју службу ухођења и самовласно започео преговоре с турским званичницима. Отишавши у јесен поново у Цариград, узаврео од припрема за рат, он је својим писмима упорно саветовао краљу да загребачком бискупу и њему дозволи издвајање Хрватске и Славоније у засебну област која ће се давањем харача номинално потчинити слутану и тако сачувати од даљих турских продора. А он, Фердинанд, »прибраће на једном месту све своје силе за одсудни бој у Угарској«. Јероним Ласки није дошао у добру прилику да му смутња донесе користи зато што се вртлог збивања већ био померио у Угарску и Ердељ.

Да би извршио притисак на Јована Запољу, Фердинанд је подстакао на одметништво и буну ердељског кнеза Стевана Мајлата, али се он убрзо престао борити за туђег краља, него је то чинио за сопствену државу у Ердељу, па је тако почео улазити у дослух с Турцима. Ово је учинио тим пре што је био сувише слаб да би се носио са Запољом који је, да би га отерао с дедовине, кренуо на њега с великом војском и у пратњи својих првих доглавника. Жалосна драма Угарске, која је предуго трајала да би се добро завршила, на крају је добила кулисе између којих је и започела. Запољу је ударила капља док је опседао Мајлата у граду Фогарашу; полумртвог краља пренели су у Сасшебеш, где га је затекла вест да му се 7. јула у Будиму родио син. Да ли је то дете, које нико није предвиђао, дошло на свет ради спаса Угарске или да би се игром случаја продужила њена агонија? На самртној постељи, Запоља је 18. јула припустио себи своје главне сараднике и оставио им у аманет да његовог сина прогласе за краља и да му обезбеде султанову заштиту. Бригу над малим Јованом Сигисмундом, који је средином септембра проглашен за краља на Ракошком пољу, преузео је великоварадински бискуп Ђорђе Утјешеновић. Краљев рођак Петар Петровић постао је намесник Угарске, а врховно заповедништво над војском припало је Валентину Тереку. Канцелар Стефан Вербеци похитао је на Порту да би уверио султана како се у Угарској ништа није променило, а неће се ни променити уколико он узме у заштиту њеног новог краља. Сулејман је пристао да Јовану Сигисмунду призна она права и дужности које је имао његов отац тек онда кад се уверио да је он уистину рођен. (До њега је стигла порука Стевана Мајлата да је дете измишљено.) Нарочити султанов чауш посетио је краљицу Изабелу у Будиму, »и она му је изнела сироче плаћући . . .«. Интересе Запољиног наследника и, заједно с тим, Турске посебно је подржала Француска дипломатија. Њен тајни агент Антонио Ринкон постигао је договор с Портом да Француска зарати против Карла V истовремено кад султан буде кренуо на Будим.

Краљ Фердинанд је најзад покушао да и Турску и узјогуњену Запољину страну једним смелим потезом стави пред свршен чин. Његова војска је без успеха покушавала да упадне у Будим још у октобру 1540. године. Град је 3. маја 1541. поново опколио генерал Виљем од Рогендорфа с двадесет хиљада војника и с добро опремљеном флотом, али је Ђорђе Утјешеновић, који је заповедао одбраном, одбијао све нападе и најпосле призвао у помоћ Мехмед-бега Јахјапашића. Опсада је трајала до 21. августа кад је Фердинандова војска, чувши да је султан готово на видику, тако навалила да бежи да се делом подавила у Дунаву, а делом је право налетела под турске сабље. За све то

време, од маја до августа, борбе су се претежно водиле између аустријских шајкаша, с једне, и удруженог угарско-турског бродовља, с друге стране. Можда су посаде на лађама сва три владара сачињавали већином Срби шајкаши. Виљем од Рогендорфа је дочекао крај битке, и затим подлегао задобијеним ранама. Дотле је стигао и султан.

На своју девету војну османски цар је пошао поново у улози врховног заповедника целокупне војске. Евнуха Сулејман-пашу, коме је недавно поверио државни печат, није ни повео на ратиште, него га је послао у Малу Азију да буде близу персијске границе, где су Курди поново дизали главу. Султан је то, кажу старији историчари, намерно учинио како би се после искустава са Ибрахимом, коме је неколико пута поверавао улогу сераскера, коначно ослободио било чијег мишљења и одлучивања, па све сам у рату или славно добио или својом грешком изгубио. Ако се узме у обзир онај скуп околности, истински повољних, под којима је 1541. кренуо на Будим, није тешко претпоставити да је Сулејман поуздано очекивао да ће овога пута присвојити Угарску. А такав подухват се не поверава другом и таква слава се с другим не дели. Султан је повео војску на бојиште у таквој стези и реду да је то подсетило на његове најславније походе. »Ко би украо један штап«, писао је хроничар Ферди, »добио би у накнаду хиљаду других.« Сулејман је из Пловдива послао налог Хајрудину Барбароси да са осамдесет галија отплови ка Алжиру »који је, према добијеним вестима, угрожавала шпанска флота«. У Нишу је примио фирентинско посланство и дао му писмо пуно пријатељских изјава његовој влади. У Београду га је са својим одредима сачекао Хусрев-паша Соколовић, дотадашњи беглербег Румелије, који је сада уведен у звање четвртог везира Порте. Стигле су, најзад, вести да је у Сарајеву умро Хусрев-бег, због заслуга назван Гази. На његово место Сулејман је неочекивано послао сасвим друкчијег човека, Улама-бега, некадашњег господара Азербејџана и бившег вазала персијског шаха, кога више није хтео држати у Азији, као што ни у Босни није оставио на управи никог од домаћих оџаковића. Сваки Сулејманов поступак сведочио је о чврстини његове воље, али и о намери да овога пута без милости удари сабљом по угарском чвору.

Први је султану пао у руке Стеван Мајлат кога су на превару домамили из Фогараша никопољски санџакбег Ахмед и бивши молдавски војвода Петар Рареш (»решен да се тиме поново умили турском цару«). Мајлат је отпремљен у Цариград и за сва времена затворен у зиндан Седам кула. Лешеви који су пловили Дунавом били су најбољи знак да је главни посао на бојишту већ приведен крају. Сулејман је први пут ушао у Будим 1526, после Мохачког боја. Други пут га је освојио идући на Беч 1529. и оставио га у власти краља Јована Запоље. Дошавши под Будим трећи пут 26. августа 1541, султан је наредио да се под његовим бедемима покоље шест стотина заробљеника које му је поклонио Касим, заповедник дунавске флоте, и тек је после два дана, кад су утисци почели деловати својим правим значењем, послао дарове младом краљу и његовој мајци. Султан је уз то поручио Изабели: будући да му закон забрањује да је лично посети, он је усрдно моли нека му пошаље у логор сина у пратњи оне властеле »која је храбро одбранила тврђаву«. Ноћ бдења, ужаса и бесциљног саветовања проведена је затим у будимском двору. Сутрадан, 29. августа, управо на дан кад је пре петнаест година пропало Угарско Краљевство на Мохачком пољу, запутила се у султанов логор необична поворка. Краља Јована Сигисмунда, који је недавно ушао у другу годину живота, возила

је дадиља у позлаћеним колицима. Пратиле су је две старице, а за њима су ишли први људи Запољиног краљевства – Ђорђе Утјешеновић, Петар Петровић, Валентин Терек, Стефан Вербеци, Урбан Баћањи и други. У сретање су им изишли султанови дворани, санџакбегови и чауши с великом свитом јаничара. Цар је угарске великаше задржао у логору и у њиховом присуству започео већање с везирима о будућности краљевине. »Један паша је предлагао да се краљица са сином пошаље у Цариград и да се Угарска претвори у пашалук. Други је опет тражио да се краљица отпреми оцу у Пољску, да се њен син однесе ради одгоја у сарај, великаши да се погубе, а Угарска да постане турска покрајина.« Превладао је ипак предлог другог везира и царевог зета Рустема, чија је жена, султанија Михримах, примајући поклоне, већ одржавала везе са женама на пољском двору и с краљицом Изабелом. Рустем-паша је у ствари саопштио султанову одлуку која је смишљена пре овог дивана: Угарска између Дунава и Тисе биће убудуће турска земља, а Угарска источно од Тисе заједно са Ердељом остаће у поседу Јована Сигисмунда као султановог клетвеника уз годишњи данак од десет хиљада дуката. Велики нишанџија Мустафа-челебија Џелалзаде написао је златним и плавим словима ферман који је одмах упућен краљици, а »у коме се султан клео Пророком, својим прецима и својом сабљом да ће држати Будим док млади краљ буде малолетан и да ће му га вратити чим за то дође време«. (Будим је с већим делом Угарске остао у турској власти до 1686. године.) На управу у Будимски пашалук, који је тада основан и коме су прикључени »не само сви санџаци у Угарској него и санџаци Пожега, Зворник, Осијек или Срем, Смедерево и Видин«, дошао је Сулејман-паша, пореклом Мађар, који је до тада био багдадски и анадолски намесник, и то у рангу везира или паше с три туга. »За будимског кадију, који ће судити муслиманима, постављен је Хајрудин-ефендија, а Стефан Вербеци, дотадашњи канцелар Угарског Краљевства, наименован је за врховног судију хришћанског становништва с дневном платом од десет дуката. Али, Вербеци је већ следеће године умро од куге, и Турци су га затрпали на јеврејском гробљу.« После њега се не помиње посебна судска установа за хришћане у Будимском пашалуку.

Док се под султановим чадором већало о судбини Угарске, јаничари су мирно запоселе град, а грађанима је објављено да ће се свима поштедети животи и имања уколико сами предају оружје. Сулејман је ушао у Будим 2. септембра и клањао у цркви Св. Марије која је претворена у џамију, а три дана после тога краљица Изабела је са сином и пратњом, носећи круну и друге државне инсигније, кренула за Липову. Од њених саветника, султан није пустио једино Валентина Терека, »јер је зао глас о њему дотужио и Турцима«, него га је, као и Мајлата, послао у Цариград, где је после пет година умро у затвору Седам кула. Говорило се да Ђорђе Утјешеновић, све више сива еминенција Запољиног двора, ничим није показао да је Угарска погођена таквом Терековом судбином.

Краљица Изабела је још боравила у Будиму кад је у султанов логор стигло посланство Фердинанда Хабсбуршког које су предводили Никола Салм, син храброг браниоца Беча, и Сигисмунд Херберштајн, дипломата пун искуства, највећма гласовит са свога путовања у Русију. Кад су их привели Сулејману, »који је седео под златним балдахином, са штитом, буздованом, стрелама и луком подно ногу«, посланици су му као краљев поклон предали »један велики часовник, вешто израђен према нацрту цара Максимилијана, удешен

тако да показује не само сате и дане у месецу него и кретање небеских тела.
Ову чудну направу носило је дванаест слугу у пратњи часовничара који је
показао како се машина намешта да би радила. Уз то је приложио и књижицу
у којој је био описан механизам сата. Упућен у астрономију и космографију,
Сулејман је разгледао поклон с великим занимањем и задовољством«. Кад су
му, међутим, рекли како су посланици дошли на би му у име свога краља
понудили годишњи данак од сто хиљада дуката за посед Угарске, или четрде-
сет хиљада дуката за онај њен део који се још налазио у хабсбуршким рукама,
он је осорно одвратио: »Ако су дошли да кажу само то, отпратите их нека иду.«
Заузео се, ипак, Рустем-паша, »који је говорио словенски«, да се преговори
наставе, па је султан на крају пристао да се мир склопи онда кад му Фердинанд
врати Вишеград, Острогон, Столни Београд и Тату, а за онај део Угарске који
остане у његовој власти да се уговори плаћање харача. Шест година касније,
кад се ваистину припремао мировни споразум, ова султанова изјава појавила
се као основа преговора.[13]

Кад је Сулејман повео војску на Будим, сва хришћанска Европа се окренула
према Карлу V очекујући шта ће он смислити и педузети да би заштитио
хабсбуршке земље које ће непосредно доспети под турски удар уколико падне
Угарска. Римско-немачки цар сјајно је смислио да султану одговори на другој
страни, уништењем његових поморских снага на Средоземљу и освајањем
Алжира као главног упоришта Хајрудина Барбаросе. Шпанску армаду предво-
дио је лично цар Карло V уз сарадњу Андреје Дорије. Опсада Алжира трајала
је, међутим, само три дана, крајем октобра 1541: славна флота Карла V и вој-
ска искрцана да опседне Алжир пропали су у олујном невремену и, затим,
у окршају с гусарима коју су нагрнули из опкољеног града више да пљачкају
насукане бродове него да убијају. У походу на Алжир Карло V је изгубио око
сто педесет бродова са целокупном посадом. После овог слома хришћанске
флоте који је био изазван невременом, а који је Хајрудин Барбароса прогла-
сио својом победом, Шпанија годинама није била у могућности да обнови своје
поморске снаге на Средоземљу и да бар поврати равнотежу потпуно нарушену
у турску корист.[14]

Тако је султан Сулејман у једној години, 1541, у срцу Угарске створио
Будимски пашалук и уништио шпанску опасност на Средоземљу. Огромна
хабсбуршка клешта која су покушавала да му стегну царство између Будима
и Алжира остала су, бар за тренутак, поломљених чељусти. Турска је својим
границама захватила велики део Паноније и једновремено својим поморским
снагама задобила превласт на медитеранским водама. Сулејманова идеја
о стварању универзалног царства није више била само успламтела жеља једног
ревносника на престолу.

Сасвим јасно се обелоданило да је Угарска била најважнији предмет
Сулејманових освајачких намера и царске сујете тек од тренутка кад је 1541,
узео Будим. И тек тада се разговетно уочило да је он имао стрпљења
и упорности за рат двадесет година дуг како би се те земље домогао кад она
истроши све своје снаге. Готово да се поновило оно што су његови преци сто

[13] V. Klaić, *нав. дело*, 128–155; А. Ивић, *нав. дело*, 150 и д.; G. Hammer, *нав. дело*, 541 и д.; J. Hudiță, *Histoire des relations diplomatiques entre la France et Transylvanie*, Paris 1927, passim.

[14] Ј. Тадић, *нав. дело*, 74–75; Jurien de La Gravière, *Les corsaires barbaresques et la marine de Soliman le Grand*, Paris 1887; 198 и д.; вид. исти, *Doria et Barberousse*, на више места; Ch. – A. Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord*, Paris 1931.

година раније чинили сламајући Србију. Више од тога, стварајући светско царство као изузетно сложен животни организам и правни систем, такав да ће се касније због међусобне условљености свих од свакога вековима жилаво одржавати, он је у Угарској видео ону земљу која ће, огромна и плодна, најближа срцу неверничког света, удвојити снагу и вредност његових европских поседа. Због тога је издао ферман којим се покорени народ Угарске одмах претвара у рају, а сва земља која није под виноградима и баштама преноси у државну својину. Уводни део тога документа написан је арапски, језиком Курана, и у њему се у недогледном низу набрајају владарски атрибути Сулејмана као господара универзалне империје. Овај ферман, који је постао основни закон турског дела Угарске, саставио је »сиромашни роб Мехмед Ебусууд«, пописник запоседнуте земље, потоњи шејх-ул-ислам и најистакнутији Сулејманов правни саветник и законописац.

> »Сви житељи наведене области остављају се на своме месту. У њихове животе и чељад нико да не дира. И покретна имања која су у њиховим рукама, и њихове куће, дућани и остале зграде које су у градовима и селима, и виногради и вртови које су они подигли – њихови су *мулкови* [приватно власништво]. Држе их како год желе: продају, поклањају и отуђују на други начин, све је у њиховој руци. А кад они умру, прелазе у *мулк* њиховим синовима. У споменута имања нико да се не меша и да их не дира изузев законитих дажбина од њихових винограда и вртова.
>
> И њиве које они ору и сеју, такођер нека остану у њиховим рукама. Али, оне нису њихов мулк као споменута имања. Оне су, попут осталих државних земаља у богомштићеној царевини, које су познате под називом *земља*, под врховним власништвом фискуса муслимана. У поседу раје налазе се у виду зајма. Они од разних житарица и усева сеју и жању оно што желе, дају од тога харач на име десетка и остале дажбине, а сами их користе како желе. И докле год земљу не запусте, него је како треба ору, и сеју, и обрађују, и ваљано дају њене дажбине, нико нека се не меша и нека их не дира. Они их држе до смрти, а када умру, на њихово место стају њихови синови и држе их на горе објашњени начин. А ако се њихови синови истраже, нека се, по узору на остале земље напредних области, дају на тапију особама извана, способнима да их обрађују, узимајући накнаду за наступнину. И ови такође нека их држе на раније објашњени начин.
>
> И земљишта њихових винограда и вртова, такође су од те врсте. Кад пропадне оно што је на њима подигнуто, њихова земљишта држе се као и остале њиве. Нека се не уображава да су она њихов *мулк* као што су то виноград и врт на њима. – А Вишњи Бог зна најбоље и Његова је одлука најстарија.«[15]

Придавши себи, поводом освајања Будима, највиша царска обележја која су проистицала из његове улоге Пророковог намесника, Сулејман је истовремено показао и бригу за овоземаљске основе државног живота. Претварањем угарске територије између Дунава и Тисе у миријску земљу и превођењем тамошњег становништва у рају која ће ту земљу обавезно обрађивати, он је

[15] Р. Самарџић, *Сулејман и Рокселана*, 590 и д.

у ствари само наставио започети низ мера да се најплодније области оспособе за пољопривредну производњу. Тиме би Турска избегла страх од глади, појавила би се на међународном тржишту са знатнијим количинама жита и сточарских артикала, повећала државни доходак и видно умножила број спахија које је издржавала раја, а које су, заједно с јаничарима, сачињавале основу њене војне моћи. Становништво северне Србије стало је губити статус повлашћених војника још 1536. године, у оно време, дакле, кад су Турци кренули у освајање Славоније, па се крајина почела померати према северозападу. Сличне мере спроведене су и у другим санџацима који више нису били на граници или надомак непријатељу. Упоредо са стварањем већих региона претежно настањених рајом и спахијама, по размакнутим рубовима царства образована су, поред већ постојећих, нова подручја насељена војницима који су, у накнаду за своју службу, давали смањене намете. Све ове промене вршене су насилним или драговољним пресељавањем становништва и мењањем не само занимања, правног положаја и дажбинских обавеза него и друштвене организације и унутрашње управе појединих група. Наступила су времена можда најдубљег пада који су балкански и подунавски народи доживели након губитка својих средњовековних држава.

Сулејман, међутим, још није дизао руку са тих земаља, и његове припреме даљих освајања нису престајале: за њега су европске провинције биле извориште славе, богатства и војне моћи, али, све изразитије, и најбоље огледало његових настојања да створи што сложенији, савршенији и за интересе царства што делотворнији државни систем и правни поредак.

Турска освајања за тренутак су приближила краљицу Изабелу и њене саветнике Фердинанду Хабсбуршком, па је већ 29. децембра 1541. у месту Ђалу на реци Самошу склопљен споразум на темељу великоварадинског уговора. Изабела се у име свога сина одрекла угарског краљевства у корист краља Фердинанда, а овај се обавезао да ће јој у накнаду дати сепешко кнештво и плаћати јој годишње дванаест хиљада форинти, док ће Јована Сигисмунда оженити једном од својих кћери. Хришћанска војска, која ће изагнати Турке из Будима, прикупљала се крај Беча готово десет месеци, тако да се њен број попео на 55.000 људи, уз многе опсадне топове и јаку дунавску флоту. Под заповедништвом бранденбуршког изборника Јоакима, ова сила је затим кренула на Турке, али није смела ударити на Будим него је опколила Пешту, па је и ту претрпела пораз. О овој неславној опсади, која је трајала од 28. септембра до 5. октобра 1542. Фердинанд је писао брату Карлу: »Није мањкало ни војске ни паре, јер је свега било у обиљу. Само није било вредне главе која би војску водила. Немачка држава није доживела веће срамоте.« Сулејман је на овај напад без оклевања одговорио својим десетим ратним походом који је повео с припремљеним планом да прошири власт у Славонији и заузме западну Угарску. Он је на војну обично полазио у мају, око Ђурђевдана, а овог пута је са огромном ордијом, за коју се тврди да је бројала 200.000 људи, још у априлу 1543. кренуо из Једрена према Београду. Султан је још био на путу кад је Улама-бег провалио из Босне у Славонију и запосео градове Воћин, Ступчаницу, Чаковац, Бијелу Стијену и Ораховицу, а Валпово, »последњи слободан град у источној Славонији«, само је опколио и под њим сачекао султана. Узевши Валпово 23. јуна, Сулејман је превео војску преко Драве и за два месеца освојио Шиклош, Печуј, Острогон, Тату и Столни Београд. Узимањем ових градова Турци су осигурали залеђе Будима. И док су акинџијске и татар-

ске чете харачиле око Блатног језера, султан је с Рустем-пашом смишљао у Будиму мере које би требало предузети да би се обезбедила османска власт у заузетим крајевима. Тада је за будимског беглербега постављен Мехмед-паша Јахјапашић, некадашњи смедеревски крајишник, »у кога се могло поуздати да ће одбранити она места где је остало утиснуто царево стопало«. Завршивши поход, Сулејман се средином септембра запутио ка Београду и Цариграду, али се рат тиме није окончао: у позну јесен, Мурат-бег Тардић је освојио Брезовицу, Пакрац и Петровину, па се прикучио до Вировитице. Ратовање је обновљено одмах у пролеће 1544. године. Мехмед-паша Јахјапашић је већ почетком маја освојио Вишеград, Новиград и Хатван, а Улама-бег је опколио Велику у Посавини и задобио је без борбе захваљујући побуни кметова који су пре тога потражили склониште међу градским зидовима. »Турци су све кметове одмах поубијали, а заробљене војнике су пустили уз откуп.« У августу 1545, не обзирући се на склопљено примирје, Улама-бег је дограбио Мославину. »Сви нови турски поседи у Славонској Подравини прикључени су Пожешком санџаку. Посавина је припала Босанском санџаку.«[16]

Турска освајања 1543-1545. године принудила су краља Фердинанда да се бар привремено одрекне претензије на Угарску и да призна чињеницу о њеној подели на три дела: хабсбуршки, турски и ердељски. По цену великих напора, понижења и скупих подмићивања, аустријским дипломатама је пошло за руком да с Портом склопе примирје које ће трајати годину и по дана, од новембра 1545. до маја 1547. године. Фердинанд је овога пута пристао да основни услов примирја буде његово признање Запољине државе и султановог суверенитета над њом.

[16] Вид. нап. 13: H. Šabanović, нав. дело, 217-226.

ТУРСКО ОСВАЈАЊЕ БАНАТА (1551–1552)

Претварање југоисточне Европе и Средоземља, 1537–1544, у циновску позорницу ратних збивања протекло је у знаку дубоке потиштености српског народа. Истрошени вековним војевањем, растурени у разним правцима зато што су се сами селили или су их насилно насељавали, изгубиши готово све своје племство, свој витешки сталеж и остале виђене бојовнике делом у ратовима, а делом због смишљених туђинских истрага, с поглаварима који нису имали довољно угледа уколико их је, због великих превирања у друштву и пропадања народа, уопште и било, Срби су се налазили у многим походима и узимали учешћа у многим биткама, али је о томе сачувано мало помена и, вероватно, неупоредиво више ћутања. А. Ивић је то, најпре, истакао поводом Павла Бакића. Питање Срба у Угарској и Срба у Турској било је предмет расправљања у државним врховима за свих оних дванаест година које је он провео у служби хришћанских владара. »Многа повеља, коју је издао краљ Фердинанд, и многа седница, коју је одржао његов Дворски савет, односила се на српски народ. После Бакићеве смрти редак је помен о српском народу у Фердинандовој држави, а о Србима у Турској није уопште нико водио рачуна. Павле је био последњи човек који је могао да говори у име свих Срба и који је успео да српски народ прикаже као јединствену политичку чињеницу од велике вредности. После његове смрти са Србима се рачунало само као с појединцима, а са српским војницима као с најамницима.«[1]

Последњи изданци српског племства и други људи од јавног угледа губили су се преузимајући споредне улоге на сцени на којој је, услед превласти великашких смутњи над истинским војним подухватима, све мање било места и за њихов ратнички народ. Мада је држао до њихових услуга, краљ Фердинанд није заштитио Михаила и Петра Бакића од насртаја мађарског племства и поред осталог их, попуштајући притиску, принудио да се одрекну града Ђура. Немајући куд, Бакићи су упадали у смутње равне грађанском рату, засипали су краља својим жалбама и остали му, упркос свему, одани: одржавали су везе са Србима у Турској, иако оне више нису имале свој пређашњи значај, управљали радом ухода по Запољиној земљи и Османском Царству, учествовали у краљевим безуспешним ратним походима и дипломатским уговорима. Михаило је највероватније умро у првој половини 1540, а Петар је служио као заповедник српских пешачких и коњаничких чета (с којима је стизао и до Немачке кад је Карло V, 1546, повео рат против протестаната; умро је 1552).

[1] А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, Нови Сад, МС, 1929, 145–146.

Већи број истакнутих Срба био је окупљен, и поред његове непостојаности, око Јована Запоље. Српско становништво, половином XVI века, било је најгушће настањено у Ердељу, Банату и Влашкој, земљама које до тада нису биле изложене турским провалама као западно Подунавље. Најплеменитији међу њима, Јакшићи, управо тада су напуштали српску историју. Марко Јакшић је умро 1537, а после његове смрти »остала су [. . .] још три мушка члана ове породице, синови Петра Јакшића, по имену Дмитар, Никола и Јован«, али је и њих убрзо нестало са света: »већ почетком 1543. отимали су се разни великаши о имање Јакшића.« Али, јављали су се други, неједнаког порекла, угледа и вредности, на првом месту Петар Петровић, потоњи војни намесник Угарске, Петар Овчаревић, шајкашки заповедник, и Никола Црепොвић, заповедник српских чета у Запољиној војсци. Једна група Срба, великим делом властеле, састала се 1. септембра 1542. у Ходошу и одлучила да краљу Фердинанду упуте Петра Божића с мисијом да изнесе »жеље и потребе оног дела свог народа који се налазио у Запољиној држави«. Али, на помолу је била појава која, у ствари, није била нова, али је добила пуну превагу и почела своје дуго трајање. Кад је, у општој пометњи која је сувише дуго трајала, изгубљена свака нада за хришћанску ствар у Панонији, Срби су, навикнути на ратнички занат, уз то »помирени са судбином«, улазили код Турака у војну службу као градска посада њихових места у бившој Угарској Краљевини. Држећи се, ипак, на окупу, они су све више сами одлучивали о томе како ће где наступити, и тако су, одлучујући о својој судбини, почели утицати и на судбину својих господара.[2]

Кад је 1541. узео Будим и објавио закон за нову провинцију која је ушла у састав Османског Царства, султан Сулејман II је, уз помоћ свога законописца, дао само општа начела уређења своје државе и свога положаја у њој. Јер, у Будимском пашалуку, од његовог оснивања, сви хришћани нису били једино раја која храни царство него су у пограничним областима образована крајишта са становништвом које је имало статус повлашћених војника (влаха). У том погледу као најизразитији пример може послужити Славонија: турска освајања 1536. и 1537. још се нису завршила стварањем Пожешког санџака, најистуренијег према северозападу, кад је хришћанско становништво, у том крају, почело добијати влашки статус, онај који је пре тога, док се налазило у пограничној земљи, имало становништво северне Србије (које је, померањем границе, у знатном броју и пресељено у тек задобијени део Славоније). Срби у војној служби Османског Царства, почевши од шајкаша, обрели су се одмах и у другим санџацима Будимског пашалука, јер су их Турци само преузели од ранијих господара или су их сместа навукли у луке граничних река и у градове утврђене наспрам хришћана. Ту појаву треба боље расветлити чињеницама: 1) »Иако је турски део Угарске, у ово доба, био мањи и од Фердинандовог и од Запољиног дела, под Турцима је било више Срба него у осталим деловима Угарске«; и 2) турске власти, управо у то време, чврсто су се држале слова закона, па ако је неко био војник и у накнаду за своју службу имао извесне повластице, држава је још увек била сувише моћна да му такав статус не би био и зајамчен. Аустрија и Запољина држава обећавале су, на првом месту, даљу неизвесност и смутње (иако је краљу Фердинанду пошло

[2] А. Ивић, *нав. дело*, 146 и д.; вид. и зборник *Војводина*, Нови Сад 1939, посебно поглавље о српском племству.

за руком да 1547. склопи са султаном уговор којим му се дарује мир за пет година).[3]

Фердинанд Хабсбуршки приволео је Порту на мир под условом да повуче прсте од оног дела Угарске који је припао Јовану Сигисмунду Запољи. И поред тога, нису престајала његова настојања да му краљица-мајка Изабела, као регенткиња, уступи Ердељ и Банат, како је некад уговорено у Великом Варадину (1538). Фратар Ђорђе Утјешеновић, прозван *Martunuzzi*, цивилни намесник и члан регентовог већа, сива еминенција у Запољиној држави, како је залазио у године све дубље се приклањао католичкој Аустрији, чију је превласт, ако до тога мора доћи, ипак претпостављао турској (поред осталог и зато што је из Рима, уз хабсбуршку подршку, очекивао кардиналски шешир), али се и даље трудио око Турака, слао им поклоне и уверљива писма, тражио начина да га осете и прихвате као одана суседа. Краљица Изабела је постепено попуштала под наговорима да Ердељ и Банат уступи Фердинанду I, који је већ господарио делом Угарске, али се, колебљива, и даље освртала у правцу Цариграда, прижељкујући интервенцију против Беча која би одржала равнотежу. Петар Петровић је, иступајући најједноставније, окупљао око себе Србе и ослањао се на Турке, очевидно задовољан вазалским положајем земље у којој је био војни намесник, али је и он имао своју припремљену подлост, и то у рачуници да ће се, као истакнути великаш, безболно, у невољи, пребацити на другу страну. Ово раздвајање путева остављало је сваку од ове три поменуте личности у положају кад се више размишља о другом него о себи и пажљивије се прати његово него своје поступање, а то је једино водило трагичном завршетку. На крају се, у мају 1551, у току преговора брата Ђорђа с Хабсбурговцима да им се предају Ердељ и Банат, појавио и онај на кога се чекало да оствари трагедију: био је то Ђовани-Батиста Касталдо, »окрутни Наполитанац хвалисав у својој јавној покварености«, »окорела, обездушена и зарђала војничина«, у ствари стари генерал цара Карла V, прослављен по разбојиштима у Италији, Шпанији, Француској и Низоземској, кога је Фердинанд I преузео од брата и, поставивши га за врховног заповедника војске у Угарској, послао у Ердељ да с три хиљаде шпанских ветерана и пет стотина Тиролаца обезбеди постизање коначног споразума о предаји Запољиног наслеђа.

Довољни бројем, очврсли и, у свом држању, самостални, Срби су, у Ердељу и Банату, пратили збивања свесно напрегнути да их њихова матица не одвуче у вртлог. Старо више од једног века, искуство их је једино учило да у свему што се догоди морају остати присутни као војници, слободни у свом опредељењу и јунаци на сваком мегдану, јер им једино на тај начин судбина неће бити неизвесна: око ваљаних војника, који се не устручавају да постану чинилац и у најсложенијим временима, увек се отимају и грабе сви, тако да је корисније остати запажен на страни побеђеног него невидљив за леђима победника. Срби у Ердељу и Банату добијали су подстрек за иступање свакодневном повезаношћу са својим сународницима у Србији, Срему и у крајевима између Тисе и Дунава, око Будима, на Чепељском острву, у подручју Сегедина, Суботице, Баје, Сомбора, Бача и Титела. Између Запољине државе и турских области граница за Србе као да није постојала; пресељавали су се у оба правца, продирали својим шајкама докле их је вода носила, служили,

[3] *Исто*

као војници, час у одредима Петра Петровића, а час у војсци околних турских крајишника.

Кад је у Ердељу и Банату дошло до унутрашњих нереда изазваних преговорима о уступању Запољиног наслеђа Хабсбурговцима, па је ускоро после тога султан послао војску да свој утицај силом поврати, Срби су изишли на сцену како би у том часу и на том месту сами себи одредили судбину и свој положај довели у ближи и природнији однос према стању својих сународника у суседним земљама. Тренутак су дочекали под оружјем, јер су непосредно пре тога, 1550, учествовали у операцијама које су краљица Изабела и Петар Петровић предузели у намери да свемоћном фратру избију власт из руку и омету га у предаји земље краљу Фердинанду. Али, »фратар је још увек жељезном руком држао управу земље и неуморно прибирао чете«: 10. октобра 1550. властелин Никола Црепровић је код Чанада доживео тежак пораз, »оставивши на бојном пољу око две и по хиљаде својих Срба«. За то време Утјешеновић је, с војском од дванаест хиљада људи, кренуо на Ђулафехервар, престони град, где је Петар Петровић покушавао да заштити краљицу Изабелу с другим српским одредом од три хиљаде коњаника. »Видећи да је сваки даљи напор узалудан, напусти Изабела борбу, и фратар Ђорђе постаде господар ситуације.« Док је Утјешеновић припремао да угарску круну преда Фердинанду Хабсбуршком, Срби су, међу собом, пребројавали мртве, разматрали прилике у које су доспели и смотреније се припремали за догађаје који их очекују.[4]

Закључивши ратовање у Персији, султан Сулејман се вратио у Цариград крајем 1549. и од својих пограничних бегова одмах почео примати вести о понашању фратра Ђорђа, достојном највећег подозрења, а затим о сумњивим кретањима изасланика Фердинанда I, који настоје да придобију колебљиву краљицу и њену круну однесу своме краљу. Пораз Николе Црепoвића и поход Ђорђа Утјешеновића на сопствену краљицу учинили су ствар потпуно јасном. Почетком 1551. султан је угарским сталежима послао ферман којим је захтевао да се краљевић Јован Сигисмунд крунише, да се Турској предају Бечеј и Бечкерек и да Утјешеновић, који је проглашен за издајника, сву управу у земљи препусти Петру Петровићу, као јединим намеснику. Фердинанд I и Ђорђе Утјешеновић покушали су да заварају Порту шаљући посланства с годишњим данком и поклонима.[5] Присиљена да распусти војску, да се измири с фратром, да прихвати Тому Надаждија и Андрију Баторија као Фердинандове изасланике који ће извршити преношење власти и да прими Ђовани-Батисту Касталда с његовим одредом шпанских ветерана, краљица Изабела се извлачила колико је могла и одлагала је предају земље до 19. јула 1551, када је потписан уговор. Изабела је Фердинанду уступила круну св. Стефана, а њен син је, као накнаду, добио војводство у Шлеској и обећање да ће га оженити принцезом Јованком, краљевом кћерком. На основу истог уговора,

[4] O. Utiešenović, *Životopis kardinala brata Gjorgja Utiešenovića*, Rad 53, 1–93, 54, 1–61, 1880; исти, *Izprave k životopisu kardinala brata Gjorgja Utiešenovića, prozvanoga Martinusiem*, Starine XII, 1880, 42–128; V. Klaić, *Povjest Hrvata*, III, 1, Zagreb 1911, 179 и д.; вид. и Р. Самарџић, *Мехмед Соколовић*, Београд 1982², 45–78.

[5] Поход на Банат 1551–1552, опширно је описан у делу: G. cav. de Hammer, *Storia dell'Impero Osmano*, XI, Venezia 1830, 5–65, великим делом према турским хроничарима; N. Isthuanffi, *Historiarum de rebus Hungaricis libri XXXIV*, Coloniae 1622; А. Ивић, нав. дело, 156–175; од новијих расправа треба издвојити: Б. Ђурђев, *Прва година ратовања Мехмеда Соколовића у Банату и прва опсада Темишвара*, Гласник ИДНС VII, 1–3, 1934, 64–79.

Петар Петровић је препустио Фердинанду градове Темишвар, Бечеј, Бечкерек, Липову, Шољмош, Лугош и Карансебеш, а у замену је добио град Мункач и околна добра. Сабор угарских сталежа, одржан у Колошвару, одобрио је ову промену и поздравио Фердинанда I као свог новог владара. Најважнији градови и њихове области добили су нове заповеднике. На свом положају остао је, недирнут, једино фратар Ђорђе Утјешеновић, кога је краљ Фердинанд именовао за свог намесника у Ердељу, обдарио га називом великог војводе и најзад приволео папу да га, у октобру, именује за кардинала. Одлазећи са Изабелом и младим Јованом Сигисмундом за Шлеску, Петар Петровић је, последњег дана свог боравка у Ердељу, известио султана каква је промена извршена.[6]

Забављен преговорима са изасланицима Фердинанда I и сламањем краљице Изабеле, »монах пустињак Ђорђе није престајао да заварава Турке лажним вестима како издају чине други, али ће он, и поред притиска коме је изложен, одагнати Немце из земље и сачувати је у пуној оданости султану«; »због тога не треба слати војску, јер ће рат довести до разарања земље и уништења сиротог народа који уопште није крив; довољно је ако он истера војнике које је Фердинанд упутио у Ердељ, а убудуће ће редовно слати уобичајени данак, онако како је већ започео да плаћа«. Султан Сулејман је прихватио ову игру заваравања, иако се сераскер Мехмед Соколовић већ припремао да с војском крене из Софије. Захтевао је успостављање ранијег стања без ратног сукоба. Али, већ почетком августа, Мехмед Соколовић је стајао припремљен у Петроварадину, с војском од око четрдесет хиљада људи и с педесет топова, а 7. септембра је, код Титела, прешао Тису и упутио се ка Бечеју. Док се, с војском, примицао Запољиној баштини, Соколовић је, у ствари, дозволио да га време претекне. Самом султану, очито, није било до рата, а и Ђорђе Утјешеновић му је успоравао ход заваравајући га писмима пуним лажних изјава.[7]

У току лета, Утјешеновић је, ако дође до невоље, припремао земљу за одбрану. Али, намесник је тачно увиђао да је војска којом располаже малобројна, слабо опремљена и, преко свега, безвољна. Он је у последњи час предлагао краљу Фердинанду да посебним указом ослободи сељаке и тиме их одушеви за борбу, јер је боље да то учини он него Турци, који ће особито Србе таквим обећањима придобити. Знајући унапред да је такав предлог узалудан, Утјешеновић се обратио Србима: опростио им је сарадњу с Петром Петровићем и с Турцима, издао налог војним заповедницима да им унапред издају најамничку плату и посебно се потрудио да придобије њихово племство и старешине, Петра Божића, Николу Црепoвића, војводу Оливера, Цветка Суботића, Новака Новаковића и друге. Фратар Ђорђе је уочавао у Србима ону војну снагу од које, ако краљ не упути знатнију помоћ, зависи судбина Баната и Ердеља. Такво мишљење, знао је фратар, имао је и краљ Фердинанд, који је својим комесарима, упућиваним у Ердељ, налагао да поглавиту пажњу обрате Србима. Најзад се догодило то да је Утјешеновић, повезујући своје и краљево схватање, покушао да докаже своје лукавство и постигне двоструки циљ: јавио је Фердинанду како се споразумео с два уважена Србина из Турске, »чији

[6] O. Utješenović, *нав. дело*, Rad 53, 9; Б. Ђурђев, *нав. дело*, 64–66 (према угарским хроничарима).

[7] Б. Ђурђев, *нав. дело*, 69,71.

утицај није мањи од угледа који је некада уживао Павле Бакић«, да ће подићи на устанак око шездесет хиљада људи чим краљ пошаље јаку војску надомак њихове земље.[8] Али, Фердинанд није могао упутити војску које није имао, а и са оним чиме је располагао понашао се неозбиљно и површно, и даље у очекивању да му земље саме од себе, из очајања, падају у загрљај.

Док је фратар Ђорђе припремао земљу за одбрану, Срби су, окупљени као посаде важнијих градова, разматрали најновија збивања и прилике према оним својим искуствима, столеће дугим, која су се већ претварала у посебно чуло разазнавања опасности и откривања пута којим у мраку треба кренути. Распоређени по гарнизонима и, довољно брижљиво, одвојени једни од других, они су се повезивали својим уходама, покретљивим трговцима, калуђерима скитницама и прерушеним гласоношама, који су глуве часове очекивања турског напада испуњавали нечујним жамором свога језика. Поред тога, две чињенице су свима биле довољно убедљиве и јасне да сви на њих не би истоветно реаговали: фратар Ђорђе је показао своје право лице кад их је почео убијати после тријумфа над невештим и непостојаним Петром Петровићем, тако да својим каснијим улагивањем није више могао никога заварати; да би му се приволели, Срби су налазили услов у појави већег броја краљевске војске, која не би само подржала земљу у одбрани од Турака, него би, својим присуством, пре свега деловањем својих заповедника, допринела промени унутрашњег стања, а њих, Србе, најзад ослободила нелагодног осећања усамљености пред превејаним фратром. Срби су се у Подунављу, чим би наишла олујна времена, и раније држали као самосталан чинилац. За разлику од њихових пређашњих иступања, они су у догађаје из 1551. ушли ослобођени сваке наивности.

Док се у логору код Петроварадина, окупљајући војску, припремао за напад вољан да га избегне, Мехмед Соколовић је, 3. августа, писао фратру Ђорђу, очевидно намеран да га, уплашеног, придобије за напуштање прохабсбуршке политике, како под својом заставом »има тридесет санџака, осам хиљада јаничара и сто хиљада акинџија«.[9] Несумњиво претерани, ови подаци ипак откривају необичан несразмер између малог броја редовне војске и масе нередовних трупа које су додељене беглербегу да их поведе на непокорног и неверног фратра. Претпоставка да се то случајно догодило губи сваку вредност пред најједноставнијим чињеницама о промишљености и озбиљности с којима су Турци све до тада припремали своје војне походе. Извесно објашњење вероватно почива у процени Порте да рат, који је предстојао, због слабости непријатеља не захтева покретање већег броја елитних одреда, и да су акинџије довољне да као бич божји изазову ужасну пометњу и непокорног вазала оборе на колена. Чини се, ипак, да у томе није била основа султанове намере.

Веома је вероватно да су у Турској у том тренутку заиста озбиљно рачунали са Србима. Њихово иступање у појединим областима јавног живота Турске, особито у војсци, било је осетно изражено захваљујући и чињеници што тада, у суседству царства, ни даље није било државе која би се, својом јаче

[8] А. Ивић, *нав. дело*, 161 (према S. Katona, *Historia critica regnum Hungariae*, III, 23, Buda 1798, 21); вид. и L. Hurmuzaki, *Documente privitore la istoria Romanilor*, II, 4, 513 и д. на више места.

[9] Hurmuzaki, *нав. дело*, 613–614; A. Theiner, *Vetera monumenta*, II, Zagreb, JAZU, 1875, 20.

испољеном одбрамбеном снагом и својим понудама привлачнијег положаја, наметала Србима као целисходније и примамљивије решење. Оквири млетачког подручја уз јадранску обалу били су сувише тесни и за већину Срба удаљени, а почетни покушаји Аустрије да постане војни бедем истурен према Турској још увек су уливали недовољно поверења. Прилике створене у Запољиној држави после њеног приклањања краљу Фердинанду наговештавале су појаву Срба у још једној улози.

Турци су се у својим походима радо служили ратном преписком с непријатељем, јер им је она користила да истакну своју снагу, да поколебају противника и да преплашене позову на предају: грехота је проливати крв правоверних војника, ако се непријатељ може савладати обећањима, страшењем и подвалама. »У дописивању са околним угарским великашима служио се Мехмед-паша искључиво српским језиком и ћирилицом.«[10] Поред тога, он је захтевао да се и њему одговара на исти начин. Призивајући у помоћ, као тумаче, српске официре или калуђере, а њихове дијаке као сараднике својих канцелара, заповедници банатских и ердељских градова сами су распростирали представу да наилази паша који не крије своје српско порекло и чија обећања већ самим тим добијају потребну проверу и подршку. Сви крупнији догађаји, који сачињавају Соколовићево освајање Баната, изазивају претпоставку, уобличену у занимљиву слику, да Мехмед-паша није сасвим узалудно провео месец дана у петроварадинском логору, завараван лажним обећањима Ђорђа Утјешеновића: поверљиви људи, различито преображени, повезали су тада сераскера са старешинама српских чета у банатским градовима и пренели његову реч, дату у царево име, »да им неће никакво зло учинити, да ће их оставити у уживању свога земљишта и да ће их штитити од сваке неправде«.

Да свим силама покуша надокнадити оно што је и од времена и од образа изгубио, Мехмед-паша је нашао највећу подршку у Србима, и он је ту помоћ искористио у мери равној његовој процени онога што мора накнадити. Кренувши у напад, он се ослонио на чињеницу да на великом простору између Тисе и Мориша у претежном броју станују Срби, у чију реч да ће му отворити капије банатских градова није морао сумњати. Због тога Соколовић и није поступио као војсковођа од заната који силовито наступа ка свом циљу и туче непријатеља у главу: уместо да одмах и непосредно крене на Темишвар, он се упустио у освајање низа мањих места, према којима је имао отворен пут, »тако да се његово кретање може назвати тактиком искоришћавања најмањег отпора«. Већ у првом месецу ратовања, Мехмед-паша је, поред Бечеја, Бечкерека и Чанада, освојио, често и без борбе, и многе мање градове.[11] Мада се у оваквој сераскеровој ратној тактици може открити извесно оклевање, бојазан и невештина војсковође на свом првом походу, несумњиво је, с друге стране, да је он пространством освојеног подручја раширио основу, довољно темељиту, за даље продоре.

Око неких места вођени су, ипак, истински бојеви. Пре него што је Мехмед-паша пао, с војском, под Бечеј, Стеван Лошонци је оспособио тврђаву за одбрану, разорио подградска насеља и појачао посаду са по сто пешака и коњаника, па се вратио у Темишвар. Соколовић је приспео под Бечеј, који су

[10] А. Ивић, *нав. дело*, 163 (вид. исти, *Neue cyrillische Urkunden aus den XVI un XVII Jahrh.* AslPh, 1908).

[11] А. Ивић, *нав. дело*, 164–167; Б. Ђурђев, *нав. дело*, 72–73.

бранили капетани Тома Сентенаји и Гаврило Фирети, 15. септембра »и одмах идућег дана напао тврђаву бомбардама и справама за ломљење зидова... у један мах учинише опседнути јуриш на Турке, многе од њих поубијаше, главе им посекоше и однеше у град, а једног живог ухватише, па га разапеше пред градском капијом. Али, турској надмоћној сили није се могло одолети. Пуна четири дана одбијала је јуначка посада јурише Турака, који су нападали с три стране. Двадесетог септембра, између петка и суботе, водила се борба целу ноћ. Поред зору продреше Турци у тврђаву и поубијаше опседнуте, све до једнога.«

Уплашени да ће Срби, ако Соколовић крене са успесима, прећи на његову страну, фратар Ђорђе и Андрија Батори учинили су још један покушај »да их загреју за борбу против неверника«: »Батори је 11. септембра јавио свима Србима у Банату да одмах узму оружје и дођу к њему у Темишвар, а фратар Ђорђе је преко двојице нарочитих изасланика настојао да обећањима придобије српско становништво.« Али, с разних страна су стизале вести друкчије садржине: да се Срби у многим градовима и селима буне против управитеља које је уз помоћ фратра Ђорђа поставио краљ Фердинанд и да су у сталном договору с Мехмед-пашиним људима. Још док је трајала опсада Бечеја, одржали су Срби у Арачу (Врањево) скупштину и на њој одлучили »да својевољно предају свој град берлербегу Мехмед-паши и да му овај закључак доставе преко свога изасланика Ђорђа Радованова«.

Четири дана после узимања Бечеја, 24. септембра, Мехмед-паша је ударио на Бечкерек и стао га током ноћи рушити топовима. Иако се град могао дуже бранити, »јер је због многих бара био неприступачан«, посада од осамдесет бранилаца предала се већ у освит идућег дана. »Турци су један део посаде побили, а један део повели собом у ропство«. Бискупски град Чанад, подигнут на Моришу и окружен мочварним рукавцима, предао се Соколовићу већ 28. септембра. Према бележењу мађарских хроничара Иштванфија и Форгача, град су на одустајање од борбе принудили Срби, »који су сачињавали његов гарнизон и који су се придружили Турцима, пошто су у њихов логор упутили своје жене и децу као залогу дате речи.« Чанадски кастелан Ференц Угод предао је, затим, сераскеру градске кључеве, па је пуштен да се слободно повуче, али га је фратар Ђорђе, ускоро после тога, бацио у окове због издаје.

Припремајући се за освајање Липове и Темишвара, сераскер је имао у виду чињеницу да су то градови већи, снажније утврђени, и да је Ђорђе Утјешеновић, који је већ располагао искуствима о његовој тактици, имао довољно времена да их припреми за одбрану. Док су од Срба у Липови и Темишвару стизале паши поруке како су они спремни да му отворе градске капије, фратар Ђорђе га је и даље засипао писмима о својој оданости Турској (»јер он ни у једном часу није помислио да Ердељ ослободи вазалских обавеза према султану«). Остали заступници краља Фердинанда, особито врховни заповедник његових трупа Ђовани-Батиста Касталдо, осећали су да су доспели у стање неке необичне паметње и немоћи коме нису знали узрок, али су претпостављали да невоља није само у непокорним Србима него, можда, у фратровим неухватљивим сплеткама.

Кад је Мехмед-паша, 8. октобра, стигао под Липову, у граду је већ кључала буна. »Становници су претили команданту тврђаве Јовану Петеу да ће га убити, ако не преда град и тако их сачува од погибије.« Командант је, још једном, опалио из свих топова у Турке, потурио ватру у барутни магацин и,

док је тврђава летела у ваздух, крадом утекао. Као и у свим градовима које је узео, сераскер је и у Липови оставио јаку посаду. Под заповедништвом Персијанца Улама-бега, прослављеног крајишника у Босни, одбрану Липове је преузело пет хиљада спахија, јаничара, топчија, акинџија и припадника других родова војске.

Прва претходница од шест хиљада Срба и Турака појавила се пред Темишваром, који је бранио Стеван Лошонци, 15. октобра, а беглербег је, »са читавом силом«, стигао два дана касније и позвао писмом опседнуте да се предају уз часне услове. Лошонци је, поносито, одбио да се преда и поручио паши да ће најпаметније учинити ако се удаљи од града. Он је готово сваке ноћи издавао заповести да се отварају градске капије и да се излеће у Турке и »одсецају главе«, док су други поправљали оштећена утврђења. У току најжешћих борби, 24. новембра, заробљен је један Србин који је, на испитивању, изјавио да је Мехмед-паша тајно примио једно посланство фратра Ђорђа и с њим дуго, без тумача, разговарао. То се догодило у часу кад је посада Темишвара, »довољно јака да не дозволи српску издају, али сувише слаба да би дуже издржала опсаду«, очекивала од фратра помоћ као спасење. Али, оно је дошло с друге стране: и мађарски и турски хроничари тврде да је Соколовић, пошто је одржао ратни савет, 27. новембра напустио опсаду због тога што је пре времена наступила таква студен да се на отвореном пољу, под градом с кога их је стално засипала топовска туча, даље није могло издржати. Повлачење је, према сачуваним актима, извршено уз султаново одобрење.

Оставивши под темишварским бедемима око пет хиљада погинулих војника, а у освојеним градовима посаде, Мехмед-паша се неко време задржао у Бечеју и Бечкереку, и повукао се на зимовање у Београд.[12] Кренувши у потеру за беглербегом и његовом војском, Лошонци је, 28. октобра, остао под Чанадом, опсео га и заповедника посаде, Кајтаз-агу, »сердара крајишких газија«, изазвао да се огледају пред градом. Поражен, Кајтаз је пожурио да склони главу у тврђаву, и у том бежању није на време дигао мост. Лошонци је провалио у град, исекао посаду, разорио и спалио све што се могло уништити, а крајишког сердара жива ухватио.[13] Овај препад је за Мехмед-пашу могао бити знак да је непријатељ, дејствујући тромо, ипак стигао да прикупи снаге, и да ће започети с противнападима не осврћући се на студену јесен и блиску зиму.

Већ крајем октобра, око Мориша, Ђорђе Утјешеновић, Андрија Батори и Ђовани-Батиста Касталдо имали су на окупу војску од близу седамдесет хиљада људи, »већу од оне којом је располагао Мехмед Соколовић«, састављену »од Мађара, Ердељаца, Шпанаца, Срба, Немаца и тешко оружаних чета Сфорце Палавичинија«. Сабрана да крене у помоћ Темишвару, она је, после турског повлачења, пала под Липову и, 5. новембра, почела да напада на градске бедеме. »Један коњаник ишао је од места до места држећи копље и исукану сабљу у крв умочене и високо подигнуте, а други је, јашући уз њега, викао: ,Непријатељ земље се приближава. Нека свака кућа да по једног војника за спас од опасности која свима прети.'« Пред капијама Липове објављен је нови позив: »Први који се попне на зидине, ако је племић, добиће две стотине талира годишњег дохотка и две стотине сеоских кућа; а ако је грађанин, добиће племство с дохотком од сто талира и сто кућа.« Знајући да не

[12] G. Hammer, *нав. дело*, 5–30; А. Ивић, *нав. место*; Б. Ђурђев, 73–79.
[13] *Исто*.

може бранити град, велики обимом, с пет хиљада војника, Улама-бег је спалио део бедема, саграђених од палисада и набоја, и сузио подручје одбране подизањем нових шанчева. Пркосан и несаломљив, Улама-бег је, неколико дана, пуштао непријатеља да узалуд насрће на тврђаву, а онда је понудио предају уз часне услове: да се склопи примирје на двадесет дана и да он, пошто слободно изиђе из града, добије поуздану пратњу која ће га довести до турске границе. Ова понуда је, под тврђавом, изазвала сукоб, иза кога се, недалеко, назирао трагични завршетак оног што је све ове догађаје повезивало у једну велику личну дилему и драму: на челу с Касталдом, војне старешине су захтевале потпуно уништење непријатеља; фратар Ђорђе, претпостављајући преговоре, ступио је у додир с Улама-бегом и, неосетљив на згражања и оптужбе како је издајник, умртвио нападе, сачекао зиму и, најзад, пустио бега из града. Ђовани-Батиста Касталдо је обавестио о свему краља Фердинанда, и заћутао као да се на крају сложио с фратровом одлуком.

»У петак пред Св. Николу, у поноћ, док је пун месец просипао своју јасну светлост, Улама-бег је с хиљаду и три стотине људи изишао из тврђаве. Монах га је обдарио обиљем намирница за пут, а бег се, пред полазак одужио богатим уздарјем. Одред од три стотине Срба коњаника, под вођством Николе Цреповића, испратио је бега до обале Тамиша, али су, с друге стране реке, стајали Ференц Хорват и Мелхиор Балаш, чекајући прилику да се освете због тога што су Турци пуштени без њиховог пристанка. Пошто га је кардинал упозорио шта му се може десити, Улама-бег је водио војску у бојном поретку . . .« Сачекавши да Срби оду, Угри су, без сумње надахнути Касталдовим поимањем војничке части, излетели из бусије на Турке, и готово сви изгинули. Док је то постигао, Улама-бег је допануо љутих рана и изгубио две трећине своје војске. У Београд је стигао »с једва четири стотине људи«, а затим кренуо да у Једрену или Цариграду потражи султана.[14]

Огорчен због гажења дате речи, Ђорђе Утјешеновић се обратио краљу Фердинанду и, жалећи се да му људи из најближе околине ометају послове, затражио да се поведе истрага и да се кривци казне. Фердинанд је одговорио хладно, чињеницама друге врсте, као да диже оптужбу: ратовање је требало наставити, и усред зиме, кад се најмање надају, тући Турке на начин како је то некада радио краљ Матија Корвин.

И док је ратна сцена, док је наилазила зима, остајала празна, с кулисама које су сачињавали разорени и спаљени градови, с ње је нестало и оног који је био можда главни покретач радње, али је и сам доживео у њој своју трагедију. Кардинал Ђорђе Утјешеновић, брзо заморен узалудношћу ратних напора, обновио је, тајним писмима, односе са сераскером Мехмедом Соколовићем и с Портом. Његов сукоб с Ђовани-Батистом Касталдом, кад је из Липове пустио Улама-бега, избио је у ствари због његових покушаја да, смиривањем рата, припреми основе за измирење с Турцима. У ноћи између 16. и 17. децембра кардинала су, у његовом дворцу Виници, искасапили Касталдови људи. Кад је чуо за убиство, »султан је плануо, и прегнуо да освети мужа, за кога је био уверен да је само зато настрадао што је њему био одан; он је због тога одлучио да подигне још већу силу, и да сам крене у рат [. . .]«. Сулејман је, ипак, одустао од намере да лично поведе војску, али је читавом рату дао већи значај. Већ у јануару 1552. за новог сераскера ратног похода одређен је

[14] N. Isthaunffi, *нав. дело*, XVII, 302–320; G. Hammer, *нав. дело*, 30–35.

Ахмед-паша, други везир Порте, а заповести да војска, са читавом ратном спремом, најкасније до Ђурђевдана буде у Београду, где ће јој се придружити и румелијски беглербег, расписане су широм европске Турске и ближих азијских провинција.[15]

Нова ратна година почела је у знаку великих победа Хадум Али-паше, будимског беглербега, ушкопљеног Бошњака који је сатирао непријатеља захваљујући посебном чулу да разазна тренутак његове клонулости. Остварујући жеље краља Фердинанда, необузданог у освајачким прохтевима откако се ослободио кардинала, Петар Бакић, најистакнутији Србин међу угарским велможама оног времена, и Бернард Алдана, шпански генерал и заповедник Липове после Улама-беговог повлачења, посели су Сегедин већ у фебруару 1552. и тамошњег крајишника, Хизир-бега Михалоглуа, тако притеснили у градској тврђави да је овај нашао једини спас у упућивању голуба писмоноше Хадум Али-паши у Будим. У прошлој ратној години стално задржаван подаље од бојишта и ратне славе вољом сераскера Мехмеда Соколовића, Хадум Али-паша се, овом приликом, није морао на то освртати, па је повео војску пут Сегедина усиљеним маршем, али у гвозденој дисциплини. Пред градом се појавио с коњицом развијеном у два крила, међу којима је он стајао налик на јастребову главу, са по шест пољских топова, уз бокове распоређених, као канџе. Петар Бакић и Бернард Алдана једва су извукли живе главе. Четрдесет барјака и пет хиљада носева однето је тада у Цариград. Одмах потом, евнух је примио вест да је, на путу за своју резиденцију, заробљен Хамза-бег, нови санџак Столног Београда, и да је одведен у Весприм. Хадум Али-паша је освануо под тим градом, окруженим у то време само старим и слабим зидовима, већ 1. априла, и није престао да га бије из топова десет дана и ноћи. Један део посаде предао се тада паши са објашњењем како жели прећи на турску страну. Али, у намери да покаже како он не сарађује са издајницима, паша је наредио да све те људе посеку у једној долини близу града. Много година после тога, историчар Никола Иштванфи је видео како им се ту одмарају кости избељене кишом и сунцем. Узевши град, паша је пропустио кроз шибе оне своје војнике који су се усудили да пљачкају. Више није требало сумњати да ће се ратна година, која је започела оваквим предзнацима, добро, по Турке, и завршити.

Сераскер Ахмед-паша стигао је, с војском, у Београд средином маја, а под Темишвар је пао месец дана касније. Иако му се у Београду придружио Мехмед Соколовић са својим трупама, везир је довео под Темишвар само један део расположиве војске, око педесет хиљада, а друге је пустио да харају у правцу одакле је опседнути град, који је бранио Стеван Лошонци с хиљаду и три стотине војника, могао очекивати помоћ. Праћен паљбом великог броја топова и опсадних справа, јуриш је почео 26. јуна. После месец дана опсаде, Турци су, 25. јула, преузели напад који је трајао пет сати, али је под готово разваљеном кулом, с које је пуцало сто тридесет људи, остало три хиљаде погинулих. Напад је већ сутрадан поновљен: везири су храбрили војску не само речима него и буздованима, и кула је најзад освојена. Бранилац Темишвара, Стеван Лошонци, на реч се предао Турцима, али су они и њега и све преживеле исекли пред градским вратима. За првог намесника у Темишвару постављен је Гази Касим-паша, који је одмах после тога узео и Липову, пошто је

[15] Р. Самарџић, *нав. дело*, 61 и д.

заповедник града, Бернард Алдана, подметнуо пожар, спалио бедеме и уништио наоружање, изложио становнике турској одмазди и срамно утекао. Ахмед-паша, Мехмед-паша и Гази Касим-паша ускоро су, без борбе, запосели целу темишварску област: »од знатнијих градова падоше Турцима у руке Мезешомљо, Ђармат, Чаково, Вршац, Михалд, Пожежена, Ковин, Храм и сва остала места између Тисе, Мориша и Дунава.«

Излазак на бојиште везира Ахмед-паше с три беглербега, румелијским, анадолским и будимским, и с неколико санџакбегова, који су довели војску из разних крајева царства, позорница ратних збивања је проширена, захвативши, из Баната, најпре Ердељ, а затим и горњу Угарску. Од велике турске силе и све чешћег присуства најамника краља Фердинанда, српски ратници бивали су све мање приметни у збивањима (или су их историјски извори остављали с друге стране сећања). Савремени описи рата имали су подсетити читаоце на античке писце који су умели да истакну примере људског зверства, подлости или херојства. Хадум Али-паша је, узимајући град Филек, од седам хиљада краљевих најамника, које су водили Еразмо Тојфел, барон од Гундерсдорфа, и Сфорца Палавичини, фратров убица, пола побио, а пола тријумфално довео у Будим. Да би их понизио, Хадум Али-паша је наредио да се један заробљеник продаје за шиник жита, крчаг меда или груду масла. Сфорца Палавичини је премлаћен у будимском зиндану и полумртав пуштен за осамнаест хиљада талира. Тојфел је, као трофеј, одведен султану Сулејману, који је наредио да га зашију у бивољу кожу и баце у море. Требало је да се поход победоносно заврши освајањем Јегра, бисер-тврђаве која је господарила горњом Угарском, али је, средином октобра, опсада дигнута, јер су турски војници били немоћни да скрше јунаштво и ратничку вештину бранилаца. Описи опсаде Јегра могу послужити проучаваоцима ратне вештине и ратничког менталитета оног времена.[16]

Овим ратом Турци су освојили Банат и основали нов беглербеглук са седиштем у Темишвару. Одлуком сталежа 1556, у Ердељ се из Пољске вратила краљица Изабела са сином Јованом Сигисмундом. С титулом кнеза, Запољин син је постао султанов вазал. Петар Петровић, коме су Турци поклонили жупаније Лугош и Карансебеш, именован је за врховног намесника (губернатора), а Михаило Чаки за канцелара. У државни савет, састављен од шеснаест великаша, поред осталих је ушао и Никола Црепович (који је ускоро унапређен за северинског бана).[17]

[16] G. Hammer, *нав. дело*, 38-65.
[17] А. Ивић, *нав. дело*, 172–177, 416–423 (штампани архивски документи).

ПОСЛЕДЊИ РАТНИ ПОХОД СУЛЕЈМАНА II (1566)

Рат против Аустрије 1566. године, коме је, као и претходним походима, крајњи циљ био Беч, својим захватом, покренутим снагама, сјајем људи, коња и наоружања, као и оним брижљивим церемонијалом којим је све то добило посебан смисао, после свега је остало предсмртна почаст великог везира и читаве Турске указана њиховом величанственом султану.

Мехмед-паша Соколовић је, у основи, рачунао као и султан: да се, после слома Угарске, што се догодило 1526. и 1541, коначни ударац зада и Аустрији и тиме отвори пут у најбогатије земље Европе, а да све то буде султанов излазак на врхунац славе. Стављање у дејство огромног ратног потенцијала најпажљивије и најтачније спроведеним припремама требало је да обезбеди жељени исход овог подухвата. Није само кренуло у рат готово све најбоље што је Турска могла дати: на Аустрију се пошло према тако смишљеном плану да до изражаја дође, својом храброшћу, снагом и јуначком лепотом, сваки човек, а да сви они, заједно, дају походу невиђен спољашњи блесак. Везирова мисао као да је била присутна у свим оним наређењима Порте која су из дана у дан хрпимице разашиљана разним турским званичницима, од покрајинских намесника до малих кадија по касабама: сви су полазили у рат држећи се добијених упутстава и сви су то чинили, и то на исти начин, више него свечано.

Ратни поход је завршен освајањем града Сигета и великом јаничарском буном после смрти султана Сулејмана и изласка на престо Селима II, и у свему томе Срби су, испуњавајући разне обавезе према Царству, а не само као војници, учествовали на многим местима и на много начина. Али, њих пре свега треба запазити у позадини оних заповести које су из Цариграда стизале у поједине провинције Турске у току припрема за поход и оног изласка царске ордије на бојиште.

Највећи број заповести царског дивана, које су се односиле на прикупљање и покретање војске, упућен је провинцијским намесницима, беглербеговима и санџацима, на простору између Сирије и западне Босне, од новембра 1565, кад се рат већ наглашено помињао, до краја фебруара 1566, кад је Београд готово био припремљен да се претвори у главни војни логор пред излазак на ратиште.[1]

[1] G. cav. de Hammer, *Storia dell'Impero Osmano*, XI, Venezia 1830, 260–288 (према Селаникију, Печевију, Иштванфију и другим старијим хроничарима); N. Isthuanffi, *Historiarum de rebus Hungaricis libri XXXIV*, Coloniae 1622, XXIII; А. Рефик, *Соколовић*, превео М. Р. Делић, Сарајево 1927 (веома добро склопљена биографија према подацима турских хроничара; подаци о добу М. Соколовића и оновременим приликама, законима, обичајима и наравима); према млетачкој

Више о општем менталитету турске политике, обележеном насилничком необузданошћу и истакнутим безобразлуком, него о неком особитом методу или поступку великог везира сведочи чињеница да је резидент Албрехт Вис, који је све до тада слао извештаје о јавно спровођеним припремама за поход, затворен у својој кући и стављен под стражу чауша, што је требало да значи објаву рата, тек у јануару 1566. године. Иако је турска војска, бар док је непријатељ био далеко, кретала према северу у расположењу подешеном за старог султана, широм Румелије су упућене заповести којима се поход унапред обезбеђивао од унутрашњег осипања, било каквих нереда или спољашње опасности: одузеће се тимари спахијама који не стигну на бој; шуме и горе очистиће се од разбојника и њиховим главама искитити паланке поред пута; морају се похватати и позатварати сви сумњиви и смутљиви људи који би могли бити аустријске уходе; пут којим ће, од Цариграда до Београда, проћи султан предводећи војску благовремено треба рашчистити, проширити и изравнати; дуж пута ће се ископати шанчеви »како се не би газиле рајине њиве«. На свим рекама, које су стајале на путу војсци или је требало да јој послуже за брже пребацивање и маневрисање, прикупљани су или грађени безбројни бродови и чамци, нагомилавана је дрвена грађа и подизани понтонски мостови; због ширине разливеног Дунава, главни мост за прелазак трупа састављен је од понтона, довучених с Мораве, на Сави код Шапца. У низу градова и речних лука, у Бањој Луци, Зворнику, Вуковару, Тителу, Смедереву и Видину, а нарочито у Београду, који је све више постајао средиште овог ратног подухвата као система функција, припремани су магацини у које је требало да се сместе захира, наоружање и све што је на ратишту могло затребати: жито, брашно, пексимит, со, димљено месо, јечам и зоб за коње, барут, сумпор, шалитра, дербезани (справе за бацање камења), хурда-топови мањег и шахи-топови већег калибра, душеме за топове, ђулад, куршуми, потковице, клинци, узенгије и друга коњска опрема, алат за копање шанчева и минирање бедема. Упоредо с тим, на размаку између Цариграда и Београда, бирајући место за логор и навлачећи од захире, све што је потребно, конакџије и захирџије су припремали ноћишта за султана и његову војску. Најзад, да би дочекале војску и кренуле за њом, у многим местима су се припремале ордије трговаца и занатлија који ће, придруживши се походу, свијати свој лук чим се нареди логоровање – да војсци пружају разне услуге, да јој продају одећу, опрему за коње и оружје или да од ње купују ратни плен. Ратничка држава у основи, Турска је, у припремама за поход 1565. и 1566, деловањем средишњих органа своје администрације откривала сву смишљену сложеност и сву прорачунату ефикасност свога уређења: наређења Порте стизала су, и у најудаљенијим крајевима, до сваког села или професионалне групе који су имали било какву улогу и обавезу, законом одређену, у остварењу ратног потенцијала – до становника Сирије који су производили шалитру, занатлија у Самокову,

грађи: M. Brosch, *Geschichten aus dem Leben dreier Großwesire*, Gotha 1899, 3–70; I. Kukuljević Sakcinski, *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova*, Zagreb 1886, 73–97; М. Вукићевић, *Срби мухамеданци*, I, Београд 1901, 1–75; V. Klaić, *Povjest Hrvata*, III, 1, Zagreb 1911, 256–264 (с прегледом извора и литературе); G. Škrivanić, *Turski pohod na Siget 1566*, VVM IV, 185–214; M. Harisijadis, *Poslednji ratni pohod sultana Sulejmana na minijaturama turskih rukopisa*, Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU XIII, 1–3, 1966, 134–145; Т. Поповић, *О догађајима у Београду у време аустријско-турског рата 1566. године*, ГГБ VII, 1960, 37–58; исти, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд 1973, 233–249; Р. Самарџић, *Мехмед Соколовић*, Београд 1982[2], 140–250.

у Бугарској, који су израђивали узде, сељака око Једрена, Алексинца и Јагодине, који су припремали сено, сточара око Новог Пазара који су кројили кожне шаторе, бродара на банатским рекама који су, из Ердеља, довозили со, и безбројно много других.[2]

Пре него што је султан, последњег дана априла, извео из Цариграда главнину војске, други везир Пертев Мехмед-паша, некадашњи јаничарски ага, »који је имао извесне вештине у руковођењу операцијама сличне намене«, кренуо је, већ средином марта, с претходницом од двадесет пет хиљада анадолских војника и две хиљаде младих јаничара, припадника цариградског гарнизона, и упутио се границама Ердеља, где је, уз помоћ трупа темишварског беглербега и београдске посаде, прегнуо да заузме тврђаву Ђулу на реци Карашу. Ова претходница је, у ствари, имала задатак да утврди стање пута, провери како су удешени конаци, испита да ли је све мирно и покорно и да, после свега, нападом на једној страни обезбеди султану продор на другом ратишту. Сличну улогу на фронту имали су и Јован Сигисмунд Запоља, ердељски кнез, и Девлет Гирај, хан кримских Татара, који су добили наређење да заузму Токај и Сатмар.

Дефиле оне војске која ће, са султаном, кренути из Цариграда[3] – друга је чекала, да се придружи, у Софији, Нишу и Београду – донео је становницима Цариграда почетак највећих узбуђења. Најпре су, уливајући ужас, пројездиле акинџије, лака и нередовна коњица, која је имала задатак да као претходница пустоши непријатељску земљу; за њима су, брзо газећи, задивљали од плењења, робљења и опасног посла поткопавања градова, прошли азапи, »пешадија која је имала задатак да крчи пут јаничарима«; као и увек, особит страх су, помешан с дивљењем, изазвале делије, српски зване *заточници*, телохранитељи појединих велможа који су јахали огрнути кожама леопарда, лавова и других дивљих звери, са орловским крилима на раменима, с разјапљеним медвеђим или вучјим главама место калпака, наоружани мочугама, сабљама и дугим копљима; спахије су пројахале отимајући усклике одушевљења својим силним оружјем, ханџарима, сабљама, секирама, буздованима, луковима и стрелама, али и оним драгуљима којима је, поред тог оружја, била искићена и сребрна опрема њихових дивљих арапских, туркменских или персијских коња; под белом заставом са сликом пламеног мача и златом извезеним стиховима из Курана наступили су јаничари, наоружани, поред осталог, »пушкама фитиљачама, које су освојили седам година раније у рату против Персијанаца«; поред великих опсадних топова, које су вукле дуге запреге бивола или коња, могли су се, као послуга, уз хришћане разног порекла видети и шпански Јевреји. Поред војске су ишли дервиши и изговарали, гласно, молитве. На крају, пошто су прошли и великодостојници царства, поворку су завршиле, дочекане скрушеним ћутањем, свете камиле које су носиле Куран и комад црног камена из Ћабе, »док се над њима лепршала светлозелена застава Ислама«. »Никад султан Сулејман није кренуо у рат, а то је, до овог похода, учинио дванаест пута, с толиком помпом, окружен таквом свитом, испраћен таквим одушевљењем Цариграђана [...]«[4]

[2] Г. Елезовић, *Из цариградских турских архива. Mühimme defteri*, SAN, 1950, passim; G. Škrivanić, *нав. дело*, опис похода.
[3] Р. Самарџић, *нав. дело*, поглавље »Крвави марш«, 170–184.
[4] G. Hammer, *нав. дело*, 200 и д.; А. Рефик, *нав. дело*, 7–60.

Ова слика, састављена према савременим описима претерано китњастим, лишена је оних појединости међу којима би се могли наћи помени српског имена. Али, Срба је морало бити свуда, и то не само међу везирима, пашама и другим угледницима, а поготову у јаничарској војсци, него, у масу умешаних, и оних који још нису преверили.

Путовање султана Сулејмана и његове војске било је тегобно, споро, трајало је, до поновног окупљања и срећивања трупа на земунском пољу, готово два месеца. Султан је кренуо гордо, на коњу, али су га слабост и болест ускоро обориле на кола и у носиљку. Соколовић је особито настојао да што више наређења издаје у његово име, с тим да и он поверује у своју улогу која не постоји. Док је војска пролазила кроз Србију, разбојници су нападали на поједине одреде или су ударали на логоре. Уплашен једноличношћу дугог путовања, кад многа истина о људима избија на видело, Соколовић је одмах запослио султана да ствар преузме у своје руке и, приказавши се у улози војсковође, доведе је до краја. Сулејман је доиста одредио обимне и најстроже мере. »Јаничарски ага и јасакџије, њему потчињене, који су врста жандармерије, удвостручили су будност; уз помоћ Хурема, бега од Малгаре (Галипољ), они су истеривали разбојнике из њихових скровишта, и готово на сваком конаку их кажњавали смрћу.« Султан је био толико обузет овим послом да га је памтио и пошто су се, на земунском пољу, одиграле много важније ствари: после разних пријема, дипломатских разговора, ратних саветовања и дефилеа трупа, у којима се чинило да је учествовао, он је наредио да му доведу Хурем-бега, који му се нарочито допао приликом чишћења шума у Србији, и наградио га звањем чауш-баше; »четворица јаничара, који су се истакли у хватању разбојника, унапређени су превођењем у спахијски ред, с платом од тринаест аспри«.[5]

Султан је ушао у Земун, прешавши понтонски мост код Шапца, 27. јуна 1566. После почасне војне смотре, сутрадан је слављен Курбан-бајрам, за који је, на сваких пет војника, заклана по једна овца – неколико месеци пре тога Соколовић је, из Цариграда, разаслао заповести да се од Видина, Чачка, Крушевца и Ваљева благовремено за Београд упуте велика стада оваца. Није био заборављен ни новац који ће се разделити војсци као празнични поклон. »По педесет хиљада аспри добио је сваки беглербег, по тридесет хиљада сваки санџакбег, по хиљаду спахије, док су јаничари примили по пет стотина аспри, тј. по десет цекина на главу.« Дан по Бајраму, султан је примио ердељског кнеза Јована Сигисмунда Запољу, којем је већ из Цариграда поручено да дође на поклоњење, и све што се тада догодило ушло је у оновременске историје, од списа турских хроничара до *Историје Угарског Краљевства* Николе Иштванфија, »мађарског Тита Ливија«, као пример раскошно оствареног церемонијала. За време пријема, султан је изјавио да се неће вратити у Цариград док Јован Сигисмунд, »његов љубазни син, не буде крунисан за краља Угарске [...]« »Овим је султан поновио своје обећање које је Јовану Сигисмунду Запољи дао пре двадесет пет година, док је још био беба на рукама мајке Изабеле.«[6]

Управо у тим тренуцима је постало очевидно да је султанов ратни поход добио светске димензије и да је почео утицати на унутрашњи распоред

[5] G. Hammer, нав. место.
[6] *Исто*; Т. Поповић, *О догађајима у Београду*, passim.

у систему европских држава. Док је цар Максимилијан II Хабсбуршки с разних страна прикупљао војску како би је упутио насупрот Турцима, на земунско поље стигао је један тајни француски емисар, који је, поред осталог, изразио задовољство свог двора преласком Јована Сигисмунда Запоље на евангелистичку веру, пошто је напустио католичанство (само неколико година касније Катарина Медичи и Шарл IX одобрили су покољ хугенота у ноћи св. Вартоломеја). У ствари, већ тада се, у глави Катарине Медичи, налазио, у зачетку, план да се Ердељ, Влашка и Молдавија уједине с Пољском, с тим да на престо нове државе, задржане под заштитом Турске и Француске, дође млади Запоља кога би оженили Маргеритом Валоа, сестром Шарла IX (касније удатом за Анрија Бурбонског). »У ову нову државу Француска би преселила своје хугеноте, и тиме се ослободила унутрашњих раздора, а њено стварање би, поред тога, значило силан ударац хабсбуршкој политици према југоистоку.« Тако је досије једног значајног дипломатског предмета, питања наслеђа пољског престола, који ће званично бити отворен 1573, образован, добивши свој први прилог и основну идеју, знатно раније, на земунском пољу, у војном логору султана Сулејмана.[7]

На земунско поље стигли су, поред осталих, и поклисари Дубровачке Републике да одговарају на оптужбе великог адмирала турске армаде Пијале Мехмед-паше, који је, у међувремену, с преко сто бродова упловио у Јадранско море како би, с те стране, обезбедио бок султановом походу у правцу Беча. Гласовит са своје крутости, паша, међутим, није могао задовољити своју сујету и потребу за харањем, јер је покрет његових бродова предузет једино из предострожности: Шпанци нису ни намеравали да улазе у рат, једино што су, повукавши флоту из Јадранског мора, утврдили обалу Апулије и склонили њен живаљ, а Млецима је у Цариграду зајамчено да Пијале Мехмед-пашин улазак у њихове воде није против њих управљен. Адмирал је, због тога, упловио у Боку Которску, а затим се неко време задржао у близини Дубровника да узме храну и да лукавим Латинима, обамрлим од страха, припрети због давања помоћи Шпанцима. Соколовић је, ипак, примајући тужбе против Дубровчана, унапред знао све, и адмиралову сужену старачку памет и ситну довитљивост својих суседа. Он је, у ствари, одржавао с Дубровчанима добре комшијске односе и у свему их помагао, дозвољавајући им да умишљено верују како је оно што су добили плод њихове недостижне сналажљивости. Поврх тога, и у везирово име, непосредни заштитник Дубровника постао је херцеговачки намесник Кара Синан-бег Бољанић. Његова појава улази у склоп оних које обележавају једно време и унутрашње односе у матичним српским крајевима. Бегов отац био је Бајрам, незнатан ага у Бољанићима у Херцеговини, али се читава породица уздигла захваљујући Соколовићевој подршци. Кара Синан-бег је, најпре, постављен за бега у Босни, 1562, али је, само годину дана после тога, на сопствену жељу премештен у Херцеговину, којом је управљао трипут: »од јуна 1563. до марта 1567, од јуна до децембра 1569, и од априла 1574. до фебруара 1580. године«. О природи његових веза с великим везиром сведочи и чињеница што је био ожењен Шемсом, сестром Соколовићевом. (»Умро је у Чајничу и сахрањен је у каменом турбету покрај своје џамије. Уз

[7] Т. Поповић, нав. место; Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика. XVI и XVII век*, Београд 1961, на више места; J. Hudită, *Histoire des relations diplomatiques entre le France et Transylvanie*, Paris 1927; D. Kosáry, *Français en Hongrie*, Revue d'histoire comparée, 1946.

џамију је саградио медресу и имарет, и записао им доста леп иметак. Осим тога, подигао је џамију и у Невесињу.«) Стари Бајрам-ага имао је многобројну породицу, па је Соколовић, поред Кара Синан-бега, уздигао и његовог млађег сина, Хусеина, који је, уз везира, и васпитан на двору. Сарајевски хроничар Мувекит зна да је Хусеин-паша Бољанић, 1573, постао везир у Египту, али да је после две године смењен и враћен у Цариград. (»Касније се повукао [. . .] и настанио у Плевљима, где је подигао лепу џамију, која и оснивачу и градитељу служи на дику [. . .]«) Односи између Дубровника и Бољанића били су комшијски срдачни и обележени свакодневном разменом ситних услуга и љубазности. Кара Синан-бег Бољанић је патио од неке тешке очне болести, па му је влада суседне републике често упућивала своје лекаре. Поклањала му је, или за његов рачун набављала, тканине, ловачке псе и соколе. Кад би оправљао конак или дизао задужбине, слала би му градитеље и клесаре. У гладним годинама одвајала би и за њега понешто из својих магацина жита. Чим би поклисари дошли у Фочу, његова жена, Шемса, добила би поклон, бар комад свиле. Кад су, почетком јесени 1565, примивши вести да су дубровачки бродови учествовали, под Малтом, у хришћанској флоти, многи Турци почели захтевати одмазду против њиховог града, Кара Синан-бег је, у пратњи свог ћехаје, упутио у Дубровник сву четворицу синова како би самом посетом изразила комшијско разумевање за невољу; том приликом, као поклон је дотерано стадо од сто оваца. Спустивши се, те године, у Нови да га утврди уз помоћ дубровачких бродова и мајстора, с грађом коју су они допремили, бег је био опседнут оптужбама како његови суседи сарађују с папом и Шпанцима; све оне који су учествовали у клеветама, а који нису били султанови поданици, Бољанић је, на разговор о тој ствари, послао под стражом у Дубровник.[8]

Према ратном плану, утврђеном за време логоровања на земунском пољу, султан је с главнином војске требало да крене према северу, на град Јегар, који је сматран највећом препреком на путу за Беч. Због тога је, код Петроварадина, »од лађа и дебелих дасака« већ чекао, подигнут, мост. Овај ратни план, међутим, неочекивано је измењен, па је царска ордија кренула на пркосни град Сигет, који је бранио Никола Зрински. Историчари се нису сложили тражећи објашњење те измене, али су догађаји, који су јој претходили, речити бар по томе што сведоче о односима на обе стране, и турској и хришћанској, али и о тадашњим приликама у ширем Подунављу. Повређен у своме поносу што је султан за првог везира узео једног дојакошњег роба, Соколовића, а не њега, гласовитог коленовића, на попришту збивања самовољно се појавио будимски беглербег Мехмед-паша Јахјапашић, познатији по имену Арслан (»лав«) и, поражен, унео пометњу у предвиђени редослед збивања. Арслан-паша је био унук гласовитог Јахја-паше, везира и зета султана Бајазида II, који се прочуо као неустрашиви ратник и побожни оснивач многих задужбина у Скопљу. Отац Арслан-пашин, Гази Мехмед-паша Јахјапашић, смедеревски санџакбег и будимски везир, изишао је на глас ратовањем по Славонији, где је освојио Пожегу и разбио аустријског генерала Кацијанера. Хроничар Ибрахим Печевија је за њега рекао да је, заједно с браћом, посебно с прослављеним Бали-бегом, »угазио у крв стотине хиљада Мађара и других хришћана«. Султанов поход требало је да, на истоку, штити Пертев

[8] Т. Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, 240 и д.; Р. Самарџић, нав. дело, 157 и д.

Мехмед-паша, који је, изишавши на ратиште пре два месеца, и даље опседао Ђулу, Јенопољ и Вилагош и постепено заузимао област средње Тисе. Да би се, упоредо с тим, обезбедио и леви бок, упућени су према Печују карамански беглербег Черкез Сулејман-паша и босански санџак-бег Мустафа-паша Соколовић. Јахјапашић је, 5. јуна, са осам хиљада људи и четири топа, пао под тврди град Палоту, западно од Столног Београда, али је, после десет дана бомбардовања и насртања на зидине, чувши да се у суседним шумама окупља непријатељ да помогне тврђави, брзо дигао опсаду и повукао се ка Будиму. Гроф Ек фон Салм, капетан Ђура, који је притекао Палоти у помоћ, заузео је после тога, на препад, градове Веспрем и Тату. Где год су упадали, каже мађарски хроничар, немачки војници грофа фон Салма клали су све да би дошли до Турака који су се скривали по кућама мирних грађана. Гроф је, поред тога, наредио да се у Веспрему спали стара катедрала, која је била претворена у џамију, и то је султана Сулејмана и све оне који су око њега чули за Арслан-пашину несмотреност погодило више него сам пораз. Уто је стигла вест да је гроф Никола Зрински, капетан Сигета, утврђеног града близу Печуја, ноћним препадом, близу Шиклоша, разбио Мехмед-бега, санџака од Трикале, који се, са својим четама доведеним из Тесалије, налазио у саставу одреда упућених да, преласком преко Драве, заштите леви бок султанове војске. На разбојишту је, поред Мехмед-бега, остао и његов син, а Зринском је, као плен, допало и седамдесет хиљада цекина. Савременици, који су писали о овим догађајима, једногласно тврде да је због Николе Зринског султан изменио ратни план и одабрао управо Сигет као циљ свога похода. Каснији историчари су се морали упитати због чега је главнина турске војске узела споредни правац кретања, јер једна хришћанска победа, која је могла остати као епизода без последица, или један тврди град, какав је, у низу сличних, био Сигет, доиста, као разлог, нису били довољни за објашњење овако крупног преокрета.[9]

Цар Сулејман је издао заповест да се код Осијека подигне мост преко Драве, и да тим путем његова ордија удари на Сигет. У историјама турских ратних похода градња мостова преко панонских река, нарочито преко Драве код Осијека, заузела је особито место као слика тадашњих градитељских могућности, напрезања и жртава људске масе да оствари такав подухват и безмилосне воље оних који су у тим приликама заповедали, поготову Сулејмана II. Градња понтонског моста 1566, вијугавог, складно изведеног, огромног да укроти не само надошлу Драву него и баруштине у којима су трунуле њене обале, као да је требало да буде још један доказ султановог величанства и заслепљујућег сјаја његовог последњег похода. Западни хроничари преузели су један од другог причу о градњи осјечког моста 1566. за коју турски сведоци не знају, али која у свом језгру садржи истину о унутрашњем значењу тог догађаја. »Да би прешао Драву, султан изасла Хамза-бега да преко ње подигне мост и двадесет пет хиљада људи да на томе брзо раде«, доспело је, на пример, као анегдота у *Турску историју* Мишела Бодјеа (1631). »Али кад је Хамза-бег стигао, Драва провали насипе и у толикој мери се разли преко својих обала да се раширила преко поља као неки пространи океан. Видећи да му је немогуће извршити заповест [. . .], он обавести Сулејмана да је исто тако лако подићи мост у облацима као и на Драви која се претворила

[9] G. Hammer, нав. место; G. Škrivanić, нав. дело, passim.

у један бесомучни потоп. Сулејман му врати истог гласника с комадом црног платна у облику убруса, на коме су, као одговор, биле исписане ове турске речи: 'Цар Сулејман ти поручује по истом гласнику кога си ти послао да начиниш мост на Драви. И ако не буде подигнут до његовог доласка, он ће те задавити овим платном.' Султаново наређење и страх који је оно изазвало претворили су немогуће у лаку ствар. Пошто је прочитао писмо свог господара, Хамза-бег поче подизати мост на Драви, и уза све њене разливене воде заврши га за шеснаест дана. Био је дуг пет хиљада и пет стотина, а широк четрнаест хвати; држале су га барке повезане гвозденим ланцима [. . .].« Да је пркос старог ратника, подбуњеног у Сулејману, био највећи у тренуцима подизања моста, показује, несумњиво, тадашње схватање да је посао неимара који кроти воде и људима повезује обале не само тежак и племенит него и у зависности од исхода борбе с нечастивим силама. Док су румелијске и анадолске трупе довлачиле дрво и док су, са свих околних вода, особито с Дунава, прикупљани бродови, султан је обилазио и надгледао градњу седећи на својој зеленој једрилици позлаћеног кљуна. Једрилицом је лично управљао Али Портук, стари бег Родоса, који је, добивши улогу команданта дунавске флоте у рату против Аустрије, доопловио из Цариграда, преко Црног мора, с три галије »какве на панонским рекама још нису виђене«, али није заборавио ни зелену јахту којом је Сулејман годинама обилазио обале Босфора. Према сведочењу хроничара Мустафе Селаникије, чији се подаци мало разликују од вести других савременика, мост на Драви је подигнут за седамнаест дана; био је дуг четири хиљаде и осам стотина лаката, а носило га је сто и осамнаест бродова. Градња је била достојна оног који је њоме управљао, јер су воде, и даље бујне, биле немоћне да га пољуљају. Султан је још једном, на једрилици, разгледао, гордо, своје дело; док је обилазио око понтона, топови су, грмљавином, поздравили његову велику победу. Сулејман је, затим, разделио награде и наредио беговима да преведу војску. »Било је то првог дана нове месечеве године (974)«, тј. 19. јула 1566.[10]

На челу са Шемси Ахмед-пашом, румелијским беглербегом, највећи део војске, око деведесет хиљада људи, кренуо је према Сигету конак-два пре султана, његове свите и заштитног одреда. Раније се упутила и артиљерија: у бескрајној колони, биволи, волови, камиле и коњи вукли су, према сведочењу једног учесника, три стотине оруђа, међу којима је својим огромним размерама одмах падао у очи топ *каџијанерица*, назван према Ивану Каџијанеру, аустријском генералу, који га је оставио на бојном пољу после пораза код Горјана, 1537. године.

Док је војска наступала ка Сигету, султан је пао на конак у Харшањ, и ту је, под назором великог везира, задављен Арслан-паша Јахјапашић. За новог будимског беглербега, султановом одлуком, одмах је постављен Мустафа Соколовић, стричевић везиров, који је стигао на ратиште у звању босанског санџакбега. Истовремено, положај намесника у Босни додељен је Мустафином млађем брату Мехмеду (који ће скоро четрдесет година после тога постати велики везир). Марш је настављен у знаку тријумфа читавог рода Соколовића.

[10] Р. Самарџић, *Београд и Србија*, 154; I. Mažuran, *Turski Osijek (1526–1687)*, Osječki zbornik 7, 1960, 69; J. Matasović, *Stari osječki most*, Narodna starina 8, Zagreb 1929, 20–30; О. Зиројевић, »Il famoso ponte d'Essek«, Зборник МС за историју 35, 1987, 83–90.

Цар Максимилијан II задржао је своје трупе улогорене између Беча и Комората, препустивши Сигет његовој судбини. Он је тај град жртвовао у нади да ће задржати турску војску до доласка зимске студени. Велика ратна представа, у којој су Турци сваког браниоца Сигета платили с десет својих људи, почела је 5. августа султановим изласком на сцену, где су га, на сивом коњу, сви видели. Једни су, више од месец дана, јуришали пунећи баруштине и ровове под бедемима својим телима; други су одбијали нападе гледајући како им жене и деца умиру од жеђи; али и једни и други су, заједно са својим заповедницима, веровали да опсадом управља султан Сулејман, кога су назирали или осећали како издаје наредбе под својим чадором. Једино захваљујући овом општем и заједничком уверењу, Мехмед Соколовић је задржао конце драме у својим рукама. И он је остао крив, или заслужан, за све. Султан Сулејман II је умро у ноћи између 5. и 6. септембра. Велики везир је прикрио његову смрт, и пустио ордију да освоји тврђаву у уверењу да јој и даље заповеда њен велики цар. Тиме је Соколовић постигао заправо то да освајање Сигета приведе крају пре него што се војска, што је редовно чинила, побуни чувши за султанову смрт, а своме господару је даровао још једну победу на бојном пољу. Никола Зрински, као капетан Сигета, претворио је одбрану свога града у херојску погибију због тога што је, с преосталим браниоцима, радије изабрао смрт него часну предају. Док је пожар, у тврђави, захватао кулу с барутом, он је наредио да се спусте врата, да топ још једном опали у Турке који су насртали, а онда је, са исуканом сабљом, полетео у сусрет непријатељу. Пао је погођен с два метка у прса. Главу су му одсекли положивши га на Кацијанеров топ. За то време, турски војници, највише јаничари, завршавали су сечу бранилаца и толико се отимали око жена и деце да су многе растргли. Упозорење великог везира да се на време склоне дошло је, у том метежу, сувише касно. Према сведочењу Мустафе Селаникије, експлозија је била тако снажна да су помислили како се небо руши. »Читава кула се одвојила од земљине површине и, полетевши у ваздух, разбила у атоме [. . .].« Он тврди да је том приликом погинуло три хиљаде турских војника. И то су били последњи од оних двадесет пет хиљада колико је стајао покушај да султан Сулејман постигне још једну ратну победу. Догодило се то 7. септембра 1566. године.[11]

Сигет је пао, али ратовање тиме није завршено. Велики везир је задржао војску под разореним градом како би је забавио радовима на оправци бастиона, али је све време, уз сав дужни церемонијал једином цару, држао мртвог султана под чадором као да је жив. Стављајући тиме на коцку безмало све, не само свој положај и главу него и мир у царству, Соколовић је ратну годину завршио са успехом који је био заиста знатан, ако се узму у обзир прилике у којима се нашла Турска у току рата: границе османске државе размакнуте су у земљама ширег Подунавља, а поготову је освајање Сигета омогућило проширење њеног поседа у области Блатног језера. После опсаде која је трајала два месеца, везир Пертев Мехмед-паша је, 3. септембра, уз помоћ темишварског намесника Хасан-паше Предојевића и кримских Татара, задобио тврђаву Ђулу, освојио, поред ње, Јенопољ и Вилагош, »и тако сасвим

[11] S. Ivšić, *Podsjedanje i osvajanje Sigeta u glagoljskom prijapisu hrvatskog opisa iz g. 1566. ili 1567*, Starine XXXVI, 1918 (Фрањо Чрнко, коморник Н. Зринског); V. Klaić, *Povjest Hrvata*, нав. место; Р. Самарџић, *Београд и Србија*, 624–625, с пописом савремених брошура о опсади Сигета; вид. описе битке код Хамера, Рефика, Самарџића и др.

затро власт Максимилијана II у крајевима око средње Тисе«. Затим се чуло да Пертев Мехмед-паша приводи крају пустошење села, трговишта и градова северно од Мориша и креће ка југу, да се сједини с главнином војске, водећи око осамдесет хиљада сужњева. Пертев Мехмед-пашине победе у добар час су дошле као оправдање да се, док је времена, предузму напади и на друге тврђаве и према непријатељу се што боље обезбеди. Могло се то учинити тим пре што са запада није претила никаква опасност. Било је предлога, даваних Максимилијану II у последњи час, да његова војска, окупљена око Ђура и Комората, изврши напад на Острогон и тиме одврати Турке од опсаде Сигета. Цар је, место тога, мирно сачекао пад тврђаве, а онда, плашећи се да султан не настави поход, разаслао заповести да се његове трупе повуку од Комората и улогоре код Ђура, ближе Бечу. А кад је, крајем октобра, стигла вест да се главнина турске војске почела повлачити према Београду, цар је, распустио трупе и победнички се вратио у Беч. Његова војска завршила је своје летње логоровање на Дунаву у таквим нередима, расулу и пљачкашким подвизима да је, на крају, спалила Ђур, како би га што лакше опленила. Предвиђајући овакав исход догађаја, велики везир је и упутио Шемси Ахмед-пашу да с румелијским одредима узме Бабочу, Визвар, Чурго и друга утврђења у правцу Блатног језера, чиме је извршено потребно потискивање границе од освојеног Сигета. Соколовић се посебним наређењима побринуо да Шемси Ахмед-паша и Пертев Мехмед-паша најпре обезбеде задобијене крајеве и тврђаве што већим и поузданијим посадама, па да тек онда започну повлачење. Од Сигета је, са остатком војске, везирима, дворанима и, поново, са султаном у кочијама, кренуо месец и по дана после освајања тога града, 21. октобра 1566. године.[12]

У време опсаде Сигета Турци су, ипак, претрпели и један пораз, који је Мехмед-паша Соколовић посебно запамтио.

По налогу надвојводе Карла, који је намеравао да омете притицање нових турских трупа на ратиште, код Топуског се крајем августа окупила војска од три хиљаде коњаника и четири барјака пешака под заповедништвом хрватског бана Петра Ердедија, заменика врховног крајишког капетана Хербарта Ауерсперга и капетана крањских помоћних чета, барона Јобста Јозефа Турна. Ова војска је одмах кренула низ Уну, пешаци да ударају на Новиград, где су освојили и запалили варош и почели подседати тврђаву, а коњаници да харају и пустоше према Костајници. Кад су чули за напад, ка Новиграду су се, место на Сигет, упутили бегови Пожеге и Ливна, здруживши снаге које су бројале преко шест хиљада коњаника и пешака. До боја је дошло недалеко од опседнутог града: на разбојишту је, уз сву силу погинулих Турака, уз топове, бојну опрему, барјаке и сву захиру, остао, мртав, и ливањски санџакбег; пожешки крајишник допануо је љутих рана и сужањства, из којег се, касније, откупио за тридесет хиљада дуката. Затим је војска надвојводе Карла кренула према Пожеги да жари и пали, пљачка и роби. »Вратили су се тек кад су им стигли гласи да је Сигет већ пао.«[13]

Водећи је с ратишта, велики везир обавестио је војску о султановој смрти тек 24. октобра, пред свитање, четири конака пред Београдом. Све оно од чега је, током похода, највише страховао догодило се, најзад, у великом шехеру, у коме је принц Селим дочекао мртвог оца и засео на његов престо.

[12] А. Рефик, нав. место.
[13] V. Klaić, нав. место.

Мехмед-паши је све то одувек било познато, јер је и сам из тога поникао. Носећи собом, одавно потиснуто, једно друго биће, јаничари су се, у тренуцима жалости и достојанства, после дугих слутњи и унутрашњег колебања, одједном претворили у руљу која је, лишена признања и поклона, са урликом кренула против свега и свих, на првом месту против везира и паша као стубова царства. (И то је део српске историје.) Соколовић је имао умешности да привремено стиша јаничарски бес и да војску упути ка Цариграду. У престоници се буна још више распламсала, али је и ту пригушена после великих потреса.[14]

Мехмед-паша је, у Београду, други пут постао велики везир, и то у приликама које ће га све до смрти оставити са ожиљком притајене неверице, стрепње и несигурности. После свега што је преживео кријући мртвог султана, ту је, у ствари, и почело његово везировање. У Београду је још увек ишао клизавом стазом између пропасти и славе; ускоро после тога, он је неприкосновено управљао Турском и, као један од њених најимућнијих људи, располагао имовином у вредности од око осамнаест милиона дуката. Још док је боравио у том граду, Мехмед-паша је осетио потребу да у њему подигне задужбину; и он се Београда, својим побожним делима, сећао до краја живота.

Кад се, у априлу 1568, на повратку из Цариграда у Беч, поново задржао да разгледа Београд, италијански путописац Марк-Антонио Пигафета је, поред осталог, забележио: »Због тога што хоће да подигне безистан, каравансарај и друге грађевине, Мехмед-паша је, у овоме граду, наредио да се поруше три цркве рашких хришћана и јеврејске синагоге. Он те богомоље није разрушио толико ради своје градње колико да се у њима не би вршили обреди. То су ми причале, плачући, неке сироте жене, које су ми се пожалиле и на друге турске зулуме [...].« Сасвим независно од Пигафете, за овај случај је, десет година после њега, чуо и Стефан Герлах, немачки путописац, који се, као ревностан протестантски теолог, у Београду посебно распитивао за стање богомоља и степен хришћанског веровања. »Срби су у Београду имали велику и лепу цркву«, каже он у свом *Дневнику*, »али Турци су им је узели, и Мехмед-паша је од њеног камена начинио безистан и каравансарај.« У време Селима II, српска црква, посебно монаштво, нагло је оптерећено плаћањем високих дажбина на тапије, тако да је дошло до предаје оних манастира и цркава који се нису могли искупити. У светлости ове појаве, Мехмед-пашин поступак у Београду, о којем говоре Пигафета и Герлах, протумачен је као бесцено јефтина куповина »земљишта и камена од поменутих цркава које су биле или напуштене или нису могле платити велике таксе [...]«. О погоршању положаја српске цркве у Османском Царству може се, међутим, расправљати и у оквирима оних промена које су, услед повећаних материјалних потреба, обележиле реорганизацију фискалног система те државе уопште.[15] Могло би се претпоставити и то да се Мехмед-паша Соколовић, пошто је у рату 1566. претрпео много неочекиваних удараца, и све што је доживео било је друкчије него у време кад је, 1551, освајао Банат, почео одбијати од свога рода и од онога у себи што га је на тај род подсећало. Али, подаци из потоњих година,

[14] Р. Самарџић, *Мехмед Соколовић*, 197–208, 209–223.

[15] B. Đurđev, *»Prodaja crkava i manastira« za vreme vlade Selima II*, Godišnjak IDBH IX, 1958; isti, *Još jedan podatak »o prodaji crkava i manastira« za vreme Selima II*, Godišnjak IDBH X, 1959; isti, *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*, Sarajevo 1964, 129–133; А. Андрејевић, *Удео Мехмед-паше Соколовића у изградњи Београда*, Зборник ФФ Београд XI, 1, 1970, 431–442.

кад је он свемоћно управљао Царством као први министар, можда најистакнутији у тадашњој Европи, углавном сведоче супротно. Кад је, на таквом положају, кренуо путем смишљања свог аристократског порекла, он је млетачком амбасадору, према коме се држао пријатељски, изјавио да је »потомак деспота Србије«.[16]

Мехмед-паша је за протекли рат против Аустрије остао везан и сазнањем да Турској од римско-немачког цара прети опасност која је, парадоксално, равна његовој слабости. Удаљеност ратишта и тегобе на путу који, до њега, треба превалити поново су толико смањиле снагу похода да се он, пред јесен, морао завршити освајањем једне тврђаве. Везир, сумње нема, никад није заборавио маршеве кроз недогледне и пусте пределе које ни царство, ни побожни људи у њему још нису унапредили добрим друмовима, коначиштима, мостовима и другим корисним градњама, и он сличан подухват није поновио. На другој страни, непријатељ је немоћан, јадан и раштркан, и он се још дуго времена не може потпасати снагом да озбиљније запрети турским границама. Ипак, он се својим земљама сав прињубио уз много згуснутије, снажније и богатије хришћанско залеђе, тако да је и у последњем рату, према извештајима ухода, његова кеса брзо напуњена, а његова војска приметно прошарана одредима пристиглим с разних страна Европе. Због тога, да пред будућношћу не би било заваравања, на Аустрију се ни у једном часу не сме заборавити. Царски походи, покренути из Цариграда, највероватније могу да донесу само мале добити плаћене скупим жртвама, јер се, због узимања понеког града или плењења полупразне угарске равнице, мора напрегнути цела држава и нагло се, морално и новчано, истрошити. Аустрију, супротно томе, треба захватити пожаром непрекидног пограничног ратовања које ће из дана у дан спутавати и кршити њене снаге, а ипак ће остати инцидент недовољан да постане узрок сувишног рата међу државама. Према Мехмед-пашином расуђивању, све је зависило од погођене мере: четовање на крајини не сме превазићи могућност дипломатских преговора, али и поред тога оно мора бити толико убојито и разорно да Аустрију држи у сталној заузетости, да јој одвлачи и уништава војску и не дозволи јој сређивање и утврђивање граничног појаса. Пораз бегова Пожеге и Ливна био му је довољно упозорење да уређењу крајишта на међама Аустрије посвети највећу пажњу. Због тога је тамо и упућивао, као паше и бегове, своје најближе, од реда Соколовића. Они су ту били најпоузданији на стражи и читавом царству, али и њему.[17]

Преговори о миру почели су на најширој основи, посредством дипломатских тумача и разних агената. Везир је поручио Максимилијану II да у Цариград упути посланство које ће замолити мир, али под условом да цар претходно разруши Тату и Весприм (градове које је, пре почетка рата, изгубио Арслан-паша, па га је због тога султан казнио смрћу). Преписку око измирења започео је и будимски беглербег Мустафа Соколовић, и то од тренутка кад је грофу Еку фон Салму послао остатке Николе Зринског (»срамота је да птице кљују главу тако храброг мужа [...]«). Мустафа-паша је, према речима Марк-Антонија Пигафете, сведока много чега што се тада збило, »вешто наговестио грофу фон Салму да ће цар Максимилијан лако и под часним условима добити од султана мир, ако упути у Цариград посланике с данком

[16] Р. Самарџић, *нав. дело*, 263–274.

[17] Р. Самарџић, *Мехмед Соколовић*, нав. место.

који је и раније плаћан [...] и ако свесрдно покаже да му је до измирења стало«. Упоредо с Мустафа-пашом, темишварски намесник Хасан-паша Предојевић добио је строг налог да не замеће нова непријатељства, али да будно вреба шта се догађа у Ердељу, »чији је кнез, иако султанов штићеник, мекушно подложан разним утицајима«. Максимилијан II је пажљиво одабрао оне који ће га заступати на Порти: 22. августа 1567. у турску престоницу је, на челу одабране свите, стигао Антун Вранчић, јегарски бискуп и дворски саветник, хуманиста европског угледа и редак зналац турских прилика, несумњиво једина личност на коју се, као на прву, морало помислити, ако се тражио најподеснији, најобавештенији и најугледнији дипломата за разговоре с великим везиром. Улога другог посланика припала је Кристофу Тојфенбаху, штајерском племићу и царевом ратном саветнику. У њиховој пратњи, састављеној од осамдесет шест чланова, налазио се и Марк-Антонио Пигафета, који је о свему оставио белешке ретке истинољубивости. Полазећи из Пожуна, где је Максимилијан II држао сабор, Вранчић и Тојфенбах су добили упутство да се, успут, задрже у Будиму и да свој посао у ствари започну с тамошњим беглербегом, Мустафом Соколовићем. Све до тада прикривен иза ретких вести о његовом напредовању, под рођачком заштитом, од дворског трпезара до дефтердара у Темишвару и, потом, санџакбега у Филеку, Сегедину, Клису и Бањој Луци, о његовом побожном деловању у Босни где је, обишавши родно село, и своје комшије превео у ислам, Мустафа-паша је, под Вранчићевим и Пигафетиним пером, одједном изишао на расветљену сцену, да на њој остане више од десет година. »Пашина кућа, саграђена на турски начин, доста је лепа и налази се на Дунаву, у подножју оног брда на чијем је врху град озидан бедемима«, писао је Марк-Антонио Пигафета започињући свој опис пријема посланика код Мустафе Соколовића: »Паши су, на поклон, донета два позлаћена сребрна пехара, један часовник украшен златном жицом, а уз то је добио и хиљаду талира. Он нас је примио у једној доста пространој дворани, коју Турци називају диван, јер у њој одржавају своје диване, тј. већања. Свуда око зида постављене су сећије са шиљтетима и јастуцима, а средина просторије је сасвим празна. Паша је седео на најистакнутијем месту, а десно и лево од њега низали су се, по реду, његови саветници и службеници, као и други турски прваци, сви, по њиховом обичају, најлепше обучени у свилене одеће разних боја и израде, дуге до пета; на главама су носили пребеле и лепо савијене турбане. А како је међу њима владао савршен ред и тишина, подсетили су ме на неке веома достојанствене и угледне сенаторе. Пред пашом су биле постављене две мале скемлије, на које је он, пошто се, да их прими, мало придигао, посадио господу посланике [...].« Мустафа-паша је говорио турски, а Антун Вранчић италијански. Тумач је био један Јеврејин из Падове. Паша је, каже Пигафета, могао споразумети с послаником и на хрватском језику, »али је поради значаја разговора и из других разлога претпоставио да му се турски обраћа и да он тако одговара [...].« Соколовићу је, уз поздраве, уручено особито писмо Максимилијана II, а посланик је и својим речима изразио цареву наду да ће паша, за добро свих становника Угарске, и даље настојати на миру и пријатељским односима. Према службеним извештајима посланика, Мустафа-паша је замолио Антуна Вранчића да га препоручи рођаку на Порти. Велики везир жели да га доведе у Цариград и поред себе задржи, рекао је паша; али, он ће радије остати у Будиму »него на царском двору уживати и много већу част [...].«[18]

Мировни преговори између Антуна Вранчића и Мехмед-паше Соколовића почели су 28. августа 1567. После тринаест састанака, изузетно занимљивих за препознавање људи блиског порекла који су постали високи угледници у туђим царствима, мир је коначно склопљен у Једрену 17. фебруара 1568. године. »Ја сам Мехмеда Соколовића ценио, и још увек ценим, као ниједног турског пашу од најстаријих времена«, писао је касније Вранчић: »Ни сада не престајем хвалити и уздизати његову величину, трезвеност ума и суда, његову окретност и вештину с којима управља толиким краљевинама, подложним Турском Царству.« Једренски мир, утаначен на осам година, заснован је на акту од двадесет пет чланова, исцрпно разрађених. Заслугом Антуна Вранчића, они чланови који имају изразитији карактер одредби из области међународног јавног права стилизовани су у знатној мери модерно и недвосмислено. Због тога је овај мировни уговор утицао на потоње односе између Аустрије и Османског Царства и поред свег турског једностраног и осионог кршења сваког договора; он је постао и основа, за бечку дипломатију довољно поуздана, каснијих сличних договарања међу несложним суседима. Зараћене стране, Максимилијан II, на једној, и Селим II, са својим вазалом Јованом Сигисмундом Запољом, на другој страни, задржали су од спорних поседа оно што им се у том тренутку затекло у рукама. Посебна комисија установиће тачно граничну линију, одредити коме припадају која места и расподелити сељаке према обавези плаћања дажбина. Обема странама је допуштено да на свом земљишту поправљају стара и подижу нова утврђења. »Цар Максимилијан II ће сваке године свом савезнику, султану Селиму, слати дарак од тридесет хиљада угарских дуката, и то по особитом посланству.« Цареви поклисари, агенти и заступници уживаће у Турској, заједно са својим пратњама, ону слободу и безбедност која се даје представницима других држава; у случају прекида мирних односа, турске власти су дужне да им омогуће повратак у своју земљу, а не да их затварају. Обе стране су обавезне да одржавају мир на граници и да обуздавају пљачкашке излете хајдука, азапа, мартолоса, левенти и харамија. Бесправно узета места морају се вратити, а недужно засужњени људи ослободити, уз кажњавање прекршитеља реда. Наглашено су забрањени мегдани »који често изазивају веће нереде на граници«.[19]

[18] Путопис Марк-Антонија Пигафете први пут је објавио Р. Хаклут у Лондону 1585 (*Itinerario di Marc'Antonio Pigafetta, gentilhuomo vincentino*). Поново га је штампао P. Matković, Starine XXII, 1890. За ову прилику коришћен је превод М. Рајковић.

[19] О мисији А. Вранчића вид. Rad, C, 1890 (P. Matković).

КИПАРСКИ РАТ (1570–1573)

Запамћен у историји по првом великом поразу турских поморских снага у боју код Лепанта (1571), али и по томе што је Млетачкој Републици узето острво Кипар, њен последњи посед у источном Средоземљу, Кипарски рат ушао је у традиционално памћење Срба и Хрвата због стварног или тобожњег учешћа њихових бродова у оној армади која је поразила турску флоту. Рат је, између Млечана и Турака, вођен и на источној јадранској обали, само без већих окршаја и тежих потреса. Чини се, међутим, да је, и међу Турцима и међу хришћанима, било дубоких смутњи управо у унутрашњости Османског Царства, све до Цариграда, али подаци о томе нису испитани.

После склапања мира у Једрену 1568. Турска се, под притиском историјске инерције и свога престижа, морала појавити на позорници светских збивања као освајачка сила. Требало је да Селим II тако поступи због одавно уведеног обичаја да сваки султан, из обзира и према прецима и према потомцима, има обавезу проширити царство новим отимањем туђих земаља. Велики везир Соколовић претпостављао је оне потезе који ће изазвати померање у систему европских држава у корист турске превласти. Јавио се и лош предзнак (уколико се и даље буде мировало). У септембру 1569. изгорео је Цариград. Према извештајима европских амбасадора, пожар је, у току једне ноћи, уништио тридесет шест хиљада кућа. У олујну ватру улетели су јаничари, нарочито пљачкајући хришћане и Јевреје. Пожар у Цариграду значио је само почетак низа таквих катастрофа: један за другим, изгорели су градови Бруса и Солун, »где је страдала силна трговачка роба«, а затим и Тана (Азов), »где је, заједно с тврђавом, у којој се упалио барут, одлетело у ваздух хиљаду војника«. Особито у Цариграду, прави ужас, обележен малодушношћу и мрачним предвиђањима будућности, завладао је тек неколико дана после несреће. Тада су у јаничарски ред, да би му до извесне мере изменили састав и донекле разбили духовну јединственост, уписани многи хришћани и Јевреји, који су у приступању исламу и уласку у војску нашли потребно јемство да на себи неће више искусити сличан бес, насиље и окрутност. Злослутни пожари у Цариграду, Бруси, Солуну и Азову доспели су у необичан однос према вестима које су, у међувремену, стигле из Млетака, где је, 13. септембра, изгорео арсенал и том приликом је уништен велики део дуждеве армаде. Иако су накнадно стигле из Млетака друкчије вести, јер су у пожару, од бродовља, уистину уништене само четири галије, Соколовић се није могао супротставити општем ратоборном расположењу, које је створено кабалистичким откровењима и колективним осећањем присуства више силе.

Колико је то могао у својој необуздано ратоборној околини, Соколовић је настојао да напусти схватања о спољној политици Турске султана Сулејмана и његових везира, ослоњених на искуства њихових претходника, да се подручја османске власти задобијају непосредним ратним походима у разним правцима из Цариграда, пре свега ка Персији, Египту и средњој Европи: он је своје планове кројио наднесен над картом света, а циљеве је остваривао повременим интервенцијама, ратним, али и политичким, у многим земљама без обзира на њихов положај и удаљеност, тако да је понекад синхронизовано повлачио потезе у Мароку, на прилазима Бечу и у крајевима прибрежним Индијском океану. Оваквом политиком, Мехмед Соколовић је покушавао да Турску уздигне на степен оних земаља које су се, у његовом веку, савлађујући отворене просторе океана и континената, од европских држава претварале у светска царства. То је и суштински разлог што се његови поступци у Европи, без обзира на своје мале размере, не могу одвојити од његових великих планова и, понекад, крупних захвата у азијским и афричким регионима. Откако му је поверен државни печат, Мехмед-паша је, као подручје свог најживљег политичког деловања у Европи, с предрачуном одабрао Аустрију и Пољску, Ердељ, Влашку и Молдавију, а уз њих и ханат кримских Татара. Узете заједно, он је ове земље посматрао као пространу сферу непосредних османских утицаја, преко којих ће царство заузети одговарајуће место у систему европских држава, и као широки појас земљишта који Турску ослања на Азију и древним путевима је веже за изворе њених богатстава. Његови крајишници благовремено су интервенисали да се одржи равнотежа, а уз њу и подношљив мир, међу краљевствима и кнештвима на северним рубовима царства. Једина крупнија незгода, веома карактеристична за прилике у његовој земљи, десила се влашком војводи Петру Мирчи, младићу од двадесет три године. Он је одведен у Цариград окован у ланце због тужби које су на њега дигли сопствени поданици. »С војводом је, у турску престоницу, стигла и његова мајка, жена разуздана и велика сплеткашица, која је донела четири милиона аспри и много поклона у нади да ће поново задобити Портину милост. Петру и његовој мајци одузет је сав новац, а поред тога је у Влашкој, на основу дојаве једног министра, пронађено скривено благо у вредности од тридесет хиљада цекина, које је одмах заплењено у корист султанове ризнице.« Војводство је поверено Александру, брату свргнутог господара, који је до тада чамио, прогнан, у Халебу. Петру је поклоњен живот, али је, заједно с мајком, протеран у малоазијски град Коњу. Велики везир је водио политику будног надзора над свим што се дешавало на простору између Аустрије и Кримског ханата поред осталог и услед појаве питања наслеђа пољског престола (зато што се знало да ће после смрти краља Сигисмунда II Августа, јер је бездетан, пољско-литавски престо остати упражњен). Почетком јесени 1569. везир је упутио у Француску тумача Мехмед-бега с предлогом да се принцеза Маргерита, сестра краља Шарла IX, уда за ердељског кнеза Јована Сигисмунда Запољу, чиме би се обезбедио брачни пар за наслеђе пољског престола, а Турска и Француска повезале би на истом послу своје интересе. Тиме је ово питање, после разговора на земунском пољу 1566. године, отворено истакнуто.

У време кад су у Цариграду, у све безумнијем ратничком узбуђењу, очекивали напад на Млетачку Републику, велики везир је стајао окренут истоку како би на недогледним азијским просторима, али и у северној

Африци, утврдио и проширио османску власт. Пошто су бродови пренесени сувим из Александрије до Суеца, Црвеним морем и Индијским океаном заједрила је турска флота од седам бојних лађа и стигла до муслиманске државе Ачин на Суматри да је заштити од Португалаца. Ради одбране муслимана у Индији и на Цејлону везир је посредовао код португалског краља Себастијана, који се на његова упозорења није ни осврнуо (и то ће га, једног дана, стати и краљевства и главе).

Средином лета 1569. Мехмед Соколовић је приступио остварењу једног од својих најсмелијих и најмаштовитијих планова, прокопавању канала Дон–Волга, и истовременом освајању Астрахана. Повезивањем Дона и Волге, турски бродови би, носећи трговце, хаџије или војску, стизали из Средоземног мора у Каспијско језеро, и тиме би пут ка земљама средње Азије, пре свега ка Туркестану, постао један, непрекинут и сигуран. Изградња овог канала довела би до толиких промена у односима да би речни пут од ушћа Дона до улива Волге постао кичма турске превласти између Пољске, Ердеља и Молдавије, на западу, и Бухаре, Самарканда и Алтајског горја, на источним странама. А то би и само путовање учинило безбедним. Опсаду Астрахана и радове на прокопавању канала онемогућио је, ипак, кнез Серебријани: бежећи пред Русима, јаничари и спахије укрцали су се у Азову, недавно претвореном у згариште, и отиснули се ка Цариграду у црним слутњама. Анабаза се завршила »страшном олујом која је бродовље с војском захватила насред мора, растерала га на разне стране и, добрим делом, потопила. У цариградску луку вратило се само седам хиљада људи [...]«. Ускоро, 1570, стигло је на Порту руско посланство да утврди мир. У међувремену, Турска је у крви утопила устанак у Јемену, и бар тиме осигурала своју превласт на арабијском тлу. Мехмед Соколовић је остао упоран у својој источној политици вероватно и због тога да би Турке одвратио од ратовања против Млечана. Царски резидент Карло Рим писао је из Цариграда свом двору почетком 1570. да велики везир свим силама намерава искористити окупљање турске флоте, за коју се већ знало да ће ударити на Кипар, »како би што веће снаге упутио према Африци и остварио своју идеју да се прокопа канал до Суеца и тиме омогући бродовима да из Средоземља без препреке улазе у Црвено море [...]«. Али, султанов рат је, одмах затим, започео: од једне велике идеје остала је само кратка и помало подсмешљива дипломатска вест (Карло Рим се рђаво гледао са Соколовићем).

Запоседање Кипра, најбогатијег острва на Средоземљу, прогласио је Селим II за свој владарски циљ још док је, као принц, очекивао престо. Ова идеја је постала блиска и најширој турској јавности, па и престоничкој светини, због тога што би се њеним остварењем привело свом завршетку велико дело оних Селимових претходника који су запоседањем Сирије, Палестине и Египта и освајањем Родоса претворили источни део средоземног басена у подручје своје превласти. Турци су се одлучили за рат тим пре што се Шпанцима, све надмоћнијим на Западу, поготову откад су 1559. коначно загосподарили великим делом Италије, морало одговорити учвршћењем сопственог положаја на Истоку. Посебан утицај на Селима да се определи за Кипар као циљ светог рата извршио је португалски Јеврејин Јосиф Наси, који је у Млецима проглашен за непожељну личност, што му је, као једном од првих пословних људи Турске, сметало да образује свој систем јеврејске трговине

између Блиског истока и Енглеске. Јосиф Наси се приближио Селиму још док је био принц у Кутахији и, претворивши његов живот у сладострасно уживање, на првом месту у бираним винима, измамио од њега и овакву изјаву: »Ако остварим своје намере, поставићу те за краља Кипра«, рекао је Селим свом штићенику још за очева живота. А кад се, као цар, вратио из Београда, Селим је обдарио Јосифа Насија »називом војводе од Наксоса и од дванаест Киклада«. Упоредо с тим, на Порти је превладала ратоборна странка, сачињена од оних везира и паша који су од раније били Соколовићеви непријатељи, а сад су га, вративши се с покоља у Јемену, почели на сав глас оптуживати како је потајно склон хришћанима. Прогони Мавара у Шпанији, који су оглашени 1567, а завршени су уништењем Гранаде (1570), распламсали су, у Турској, ону мржњу на хришћане која се мора преобразити у освету. Пресудио је, најзад, Ебусууд-ефендија, велики муфтија, који је султану дао фетву (правно мишљење), казуистички смишљену, да рат против Млетака не значи кршење речи дате приликом склапања мировног уговора. Тиме је велики везир остао усамљен. Он је, на ратном већу, разложио Селиму II политичке прилике у свету и односима међу државама предсказао онај развитак догађаја који се једино могао очекивати: нападом на Млетачку Републику, Турска ће против себе покренути њене велике поморске снаге, а то ће охрабрити Шпанију, »природног непријатеља султановог«, да се умеша у рат са својим бродовљем и моћном копненом војском. Султан Сулејман је само једном ратовао против Млечана, и том приликом је изазвао склапање савеза хришћанских држава против свог царства. Соколовићево избегавање рата није, ипак, могло дуго трајати. Чим су из Млетака, на завршетку лета 1569. године, стигле вести о пожару у арсеналу (који су, претпостављало се, подметнули агенти Јосифа Насија), Соколовић је осетио да се у духовима, од уличне светине до султана, слика блиске будућности толико преобразила да је он не може вратити у старе облике. Ако је и наставио да одржава мир, он је то чинио крадом. Упоредо с тим, он је своје напоре усредсредио на то да рат, као скуп покренутих идеја и сила, што пре себи прилагоди како би, ако се све добро заврши, поново остао не само безбедан на положају него и овенчан славом, и у томе је његово лукавство. Кипарски рат је само по томе његово дело.

Кад је кубе-чауш донео, из Млетака, вест да је Сенат, 27. марта 1570, са 220 против 199 гласова одбио захтев Порте да се Кипар уступи султану као некадашњи посед муслиманских владара и као острво које представља сметњу хаџијама на путу за Меку, за сераскера ратног похода одређен је везир Лала Мустафа-паша. Велики везир се више надао вестима о поразу него о победи само да би се ослободио свог великог непријатеља у најближој султановој околини. Али, то грозни Лала Мустафа није дозволио. Пошто је, до 1. августа 1570, на острво искрцано око сто хиљада људи, започео је поход на његове богате градове и питома села какав историја, због израженог крволоштва, безмало није запамтила. Узимање острва завршено је 5. августа 1571. предајом Фамагусте. У међувремену, Мехмед Соколовић је васпоставио свој утицај на султана. Оставивши на освојеном острву педесет хиљада погинулих војника, сераскер Лала Мустафа увео је у Цариград тријумфалну поворку која је светину довела до делиријума. Све је, чинило се, приведено крају не само у славу сераскерову него и на јавну срамоту оних који су били против рата. Али, у том тренутку, страшни Лала Мустафа остао је, као и Јосиф Наси,

забележнут да не поверује: особитом султановом одлуком приходи Кипра додељени су великом везиру.

Иако је, оставши насамо с господаром, брзо успоставио свој престиж, Мехмед-паша није могао да Турску благовремено изведе из рата. Док је Лала Мустафа-паша кретао на Кипар, папа Пије V је, сламајући несугласице, радио на склапању хришћанског савеза. Током пролећа и лета 1570. млетачко, шпанско и папско бродовље окупљало се у водама Крита да би кренуло у помоћ острву које је очекивало инвазију. Али, услед несугласица њених адмирала, удружена хришћанска флота није стигла да помогне Кипру. Упорношћу ревносног папе, ипак је, 20. маја 1571, склопљен савез хришћанских држава, у који су, пошто је назван Светим, ушли Млеци, Шпанија, Малта и неколико италијанских држава и градова. Врховно заповедништво преузео је Дон Хуан од Аустрије, ванбрачни син Карла V и полубрат Филипа II. Док се хришћанска флота, очекујући Дон Хуана од Аустрије, који је стигао да преузме команду тек крајем августа, постепено окупљала у Месини, турска морнарица је, током лета, у потрази за хришћанима, упловила у Јадранско море, освојила успут Улцињ и Бар, и усидрила се у Боки Которској. Адмирал Али-паша Мујезин-заде, који је управљао походом, покушао је да освоји Котор, а намесник Алжира Улуџ Алија одвојио је, почетком августа, око шездесет галија, напао Корчулу и Хвар, стигао, пљачкајући, до Задра и заледио страхом Венецију.

Последњи подстицај да потражи турску флоту, хришћанска армада је добила, кажу савременици, примивши вести о жалосном удесу Фамагусте. Турци су кренули у сусрет непријатељу у страху да им не затвори излаз из Јадранског мора и, једновремено, у уверењу, које је најзад превладало, да су одсудно надмоћни. Опљачкавши успут Крф, турска армада се склонила у Лепантски залив да сачека непријатеља, који је кренуо из Месине. Дон Хуан од Аустрије извео је на поприште 236 галија и 6 тешких галеаца; на бродовима је, поред 44.000 морнара и веслача, имао и око 28.000 војника; његова армада је била добро опремљена артиљеријским оруђем и лаким ватреним оружјем. С друге стране, Али-паша је улазио у борбу са 210 галија и 66 галеота, са око 50.000 веслача и морнара и око 25.000 укрцаних војника, али с ватреним оружјем и оруђем више него упола слабијим. Флоте су ушле у окршај 7. октобра, између 10 и 11 часова ујутро, у тренуцима кад је ветар почео мењати смер у корист бродовља под командом Дон Хуана од Аустрије. Прво се сукобило десно турско с левим хришћанским крилом. Мехмед, паша александријски, заобишао је бродовље Агостина Барбарига, убацио му се у позадину, али у непосредном окршају, који је трајао два сата и у коме су погинула оба команданта, ово крило турске флоте потпуно је сломљено. Најљућа борба вођена је између Дон Хуанових и Али-пашиних бродова, у центру, јер су ту биле окупљене најјаче турске снаге. После артиљеријске паљбе, бродови су јурнули једни на друге, измешали се и сплели, тако да је исход битке зависио од умешности и јунаштва посада и пешадијских одреда. У самом средишту овог пакленог сплета од преко 150 бродова, водио се одлучујући двобој између адмиралских галија. Турци су неколико пута продирали на Дон Хуанов командни брод, али су их сваки пут избацивали војници који су пристизали у помоћ с других бродова. А кад су Шпанци, одбивши један напад, прешли на галију адмирала Али-паше, њега у општем метежу убили и заробили му два сина, битка је и на овом положају била одлучена, јер су се

Турци почели малодушно предавати. Заповедајући левим крилом турске флоте, Улуџ Алија је извршио продор између десног крила хришћанске армаде, којим је командовао Ђан-Андреа Дорија, и центра, где је Дон Хуан довршавао битку са Али-пашиним бродовима. Искусни гусар је намеравао да тиме нападне с леђа хришћанског адмирала. Али, кад је приметио да му креће у сусрет Дон Алваро де Басан с бродовима које је држао у резерви, Улуџ Алија је брзо напустио разбојиште с 30 галија, и склонио се у Превезу. Он је био једини који је, међу турским заповедницима, извојевао бар победу епизодног значаја: напао је и уништио командну галију Малтежана и заставу њиховог реда однео као једини трофеј султану. У овој до тада највећој поморској бици у историји, Турци су доживели потпун пораз. Али- пашина армада изгубила је преко 200 бродова, од којих је 117 заплењено; у бици је погинуло око 25.000 турских војника и морнара, а 3.500 је заробљено; на ухваћеним бродовима затечено је око 12.000 засужњених хришћанских галиота, који су ослобођени. Флота Св. лиге изгубила је око 15 галија са 8.000 мртвих и 2.500 рањених људи.

Присутни сведоци, међу њима и један члан дубровачког посланства, нису имали довољно речи да опишу најдубље очајање у које је, на вести о поразу, пало читаво Турско Царство, почевши од султана и великог везира. Вест о лепантском поразу изазвала је у Турској пометњу и страх, сведочи дубровачки изасланик: »Јауци и кукњава били су невероватни, као и безмерна малодушност коју су ти људи одједном открили. Недавно расположени да с ниподаштавањем и презиром говоре о хришћанским снагама, они су плакали као жене чим им је спласнула турска надутост и охолост. Мислили су једино на то како ће избећи опасност која се приближавала и како ће пречути само име рата.« Што су са свих страна стизале вести о покретима и бунама хришћанске раје, Дубровчанин се није зачудио. Али, кад је Порта предузела мере да прикупи нову војску и обнови морнарицу, њени фермани, који су то заповедали, изазвали су колебање и међу правоверним, особито у азијским провинцијама, »који више нису хтели ни да чују за рат«; »три стотине анадолских села пребегло је на персијско земљиште у страху да њихове људе поново не отерају на галије«. Поред тога се чуло да се спахије одричу својих положаја и прихода, а да су левенте, акинџије и азапи престали да мисле на пљачку. »Султан је био принуђен да набије на колац многе спахије како би у друге утерао страх.« Први се, изгледа, прибрао велики везир. Већ на првом заседању министарског већа после битке донет је низ мера које су могле бити само Соколовићеве: да ҫе у арсеналу с ванредним напорима приступи оправци старих и грађењу нових бродова; да на обалама Црног мора и у Анадолу започне сеча и обрада дрвета; разаслат је новац да се по свим провинцијама купује потребна опрема; имаоци робова позвани су да их, уз откуп, уступе цариградском арсеналу; »прочитана је објава по свим провинцијама од Новог Пазара до Цариграда, као и по острвима Архипелага, да сви тесари крену на посао у арсенал«; веслачи су узимани по обалама Црног мора и на рекама; ако се по царству не сакупи довољно морнара, скидаће се посаде с приватних бродова. Упоредо с тим, довлачене су руде за ливење нових топова у Цариграду. Ни сам капудан-паша (адмирал турске флоте) није веровао у Соколовићево прегнуће. Мехмед-паша је одговарао да не треба веровати у њега него у снагу царства. »Господине пашо«, рекао је, »таква је моћ и богатство Високе Порте да је могуће, ако затреба, начинити сидра од сребра, конопце од свиленог ибришима, а једра од атласа и кадифе. Затражи од мене све што ти

недостаје за било који брод, па ћеш добити [...]«. Доиста, на градским бродоградилиштима саграђено је око сто педесет нових бродова. (»Од поданика је прикупљен ванредни порез [...]. Сви великодостојници су одвојили понешто од својих богатства.«) У јуну 1572. исповила је обновљена армада од две стотине и педесет галија, бригантина и маона.

Све ове вести само наговештавају смутње и нереде и у европским и у азијским провинцијама Турске за време Кипарског рата. Све је почело још пре Лепантске битке, али је све постало видљиво после пораза, кад је силом прикупљана војска, а народ је оптерећен ванредним наметима и кулуком. Соколовићева пркосна настојања осетила су се међу поданицима, и то на свим странама, као узрок велике несреће. Одметништво се јавило и међу правоверним и међу хришћанима у разним видовима, све до распострањеног наступа друмских разбојника. Страни агенти, поглавито аустријски, најчешће, чланови царског посланства који су с њим стигли као свештена лица, тајно су проповедали против правоверног ислама; хватили су везу са уходама за које се није знало за кога раде, јер су најчешће, сакупљајући вести за неку од хришћанских држава, ипак остајали блиски Турцима; подстицали су, да разједају престиж и углед Османовића, оне дервишке редове, у ствари јеретичке и тајне, који су били, у духовном погледу, свет за себе; покушавали су да уништавају Турску изнутра кад то њихови владари нису могли на бојном пољу. Можда су и неки од пожара, који су се сувише често јављали у турским градовима, у ствари били њихово дело. Ипак, претерана напрезања у опремању војске и бродова, али и у самим ратним подухватима, значила су за Османско Царство највећу опасност: она су ризницу остављала празну, обарала су вредност новца, уносила поремећаје у фискални систем и непосредно утицала на кварење тимарског система и земљишних односа. У Кипарском рату Турска је претрпела први велики ратни пораз; у том рату је почело и њено унутрашње осипање, и материјално и морално, мада сасвим споро и, у почетку, недовољно приметно.

Армада Св. лиге разишла се током 1572. године. Лишени источне трговине, са истрошеним државним финансијама, нашавши се пред опасношћу да остану без жита, које су већим делом увозили из Турске, Млечани су склопили мир већ 7. марта 1573. године. Пристали су на све услове које им је наметнуо велики везир: да плате ратну одштету у износу од три стотине хиљада дуката; да за посед острва Занте дају годишњи данак од хиљаду и пет стотина дуката (место ранијих три стотине); да се у Далмацији и Албанији обе стране повуку на своје земљиште према границама од пре рата. Селим II је обновио трговачке повластице које су Млечани раније уживали у његовој држави. Талас огорчења и негодовања прошао је кроз западни свет. Млечани су називани перфидним издајницима, а од оптужби није био ослобођен ни француски двор, који је, 1572, помогао Турску звецкајући оружјем против Шпаније. После Вартоломејске ноћи, која је снизила углед Француске у свету, на посебан начин и у Турској, краљица-мајка Катарина Медичи и Шарл IX покушали су да краљевину поново истакну као хабсбуршког непријатеља, па су започели преговоре с Портом да турска флота и француска копнена војска заједнички нападну на Шпанију. Мехмед-паша је, у име султана, одговорио да ће се, ако дође до споразума, две стотине бродова, упућених из Цариграда, с пролећа појавити у Марсељу и Тулону, али да краљ мора на себе преузети бригу да та морнарица у његовим водама, не остане без хране и барута. Ови преговори су

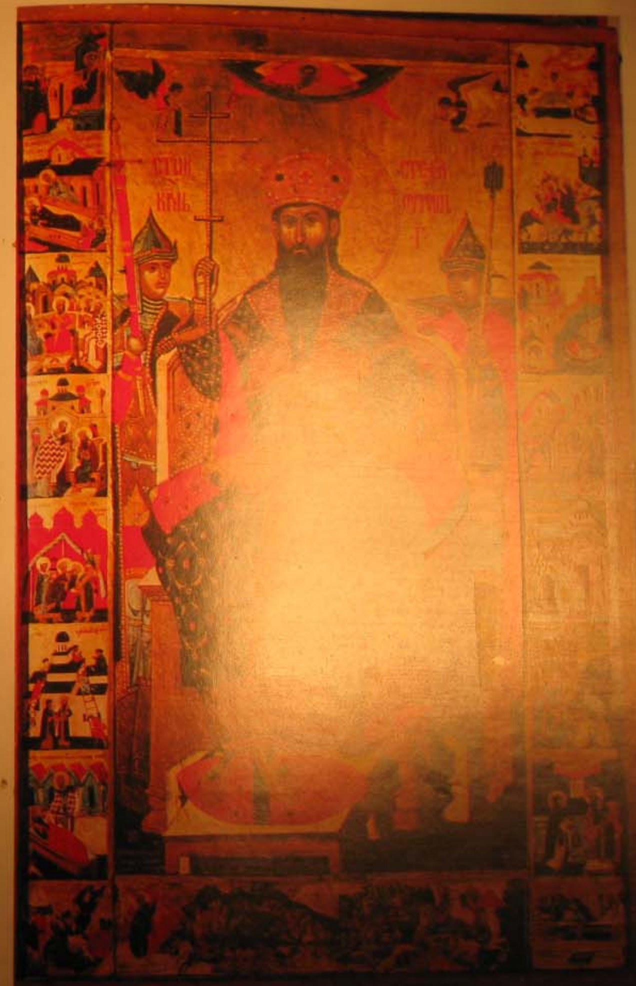

V Стефан Дечански са сценама из живота, сликар Лонгин, икона, детаљ, манастир Дечани, 1577. година

VI Кнез Вукић Вучетић и арханђео Михаило, фреска, манастир Морача, 1574. година

VII Патријарх српски Јован, сликао Георгије Митрофановић, Пећка патријаршија, 1619/1620. година.

VIII Манастир Ново Хопово, Фрушка гора, 1575/1576. година

занемарени због слабости Француске да оде и корак даље од својих смелих планова (покретаних махом са циљем да се та немоћ прикрије). Ратовање је завршено турским преотимањем, из шпанских руку, тврђаве Ла Гулет и Туниса (1574). Уз Алжир и Триполис, ту се ускоро савило треће гусарско гнездо на афричкој обали под султановом заставом.[1]

Кипарски рат се водио на још једном бојишту. Кад год би ратовали против Млетачке Републике, Турци су ударали на њене градове у Далмацији, Боки Которској и на зетском и албанском приморју како би проширили свој посед и дограбили се плена по селима у њиховој околини. На Млечане су слали своје пограничне посаде мартолоса и пандура, у чијим редовима је било и хришћана и муслимана, а понекад су намесници суседних провинција доводили под градске бедеме Задра, Шибеника, Сплита или Котора, не би ли их узели, читаву своју редовну војску. И на једној и на другој страни обнављана су, током рата, војна крајишта, која су по закључењу мира распуштана како се и даље, услед пљачкашког четовања, не би заметала кавга. У тим ратовима је створен велики одељак усмене народне хронике. У Кипарском рату, међутим, није било окршаја достојних да уђу у песму и колективно памћење.

Млетачки градови на источној јадранској обали махом су дочекали рат у жалосном стању. Њихови господари приступали су доградњи градских бедема с мало новчаних средстава и оне журбе која би била изазвана страхом. Турци су, опет, ударали без довољно покренутих снага и уобичајеног жара у ратничкој насртљивости. Обе стране биле су, чини се, претежно окренуте ка збивању у Средоземљу, тако да су на њих усредсредиле највећи део свог материјалног потенцијала и воље. Јадранске обале постале су споредно ратиште, као неке кулисе, где се ипак нешто збивало, главним догађајима. Али, има места за још једну претпоставку. Велики везир, да се наслутити, био је у знатној мери наклоњен Млечанима, и рат су покренули Селим II с ратоборном групом угледника у врховима царства. У часу кад је избио сукоб, део европских провинција, од Будима до Херцеговине, држали су, као намесници, Соколовићеви први рођаци или племеници, и он им је могао дати безгласан налог да се бар на тој страни Млечани донекле поштеде, како би се и тиме олакшало склапање што скоријег мировног уговора.

Млеци су дочекали избијање рата у великом страху за своје поседе на јадранским обалама. Градске утврде налазиле су се у запуштеном стању, толико обурване да нису значиле озбиљнију заштиту. Извесна пажња посве-

[1] Основна дела: F. Braudel, *La Mediteranée et le monde mediterranéen à l'epoque de Philippe* II, Paris 1966[2], 545–578 (више издања); J. Тадић, *Шпанија и Дубровник у XVI веку*, СКА, 1932, 95–118; T. Popović, *Dubrovnik za vreme kiparskog rata (1569–1572)*, VIG, 1969, 1, 135–191; исти, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд 1973, 250–305; L. Voinovich, *Depeschen des Francesco Gondola gesandten der Republik Ragusa bei Pius V und Gregor VIII (1570–1573)*, Wien 1909; J. Тадић, *Дубровачки портрети*, Београд 1948, вид. оглед о Франу Гундулићу; А. Вакалопулос, *Историја нове Грчке*, II, 1, Солун 1964; 435–467 (на грчком); J. K. Хасиотис, *Грчка уочи Лепантске битке*, Солун 1970 (на грчком); Jurien de La Gravière, *La guerre de Chypre et la bataille de Lepante*, I–II, Paris 1886; W. Platzhoff, *Geschichte des europaeischen Staatensystems*, München u. Berlin 1929; P. Molmenti, *Sebastiano Veniero e la battaglia di Lepanto*, Venezia 1899; P. A. Guglielmotti, *Marcantonio Colonna alla battaglia di Lepanto*, Firenze 1862; D. L. Serrano, *La Liga di Lepanto entro España, Venecia y Santa Sede (1570–1573)*, I–II, Madrid 1918–1919; L. Vojnović, *Dalmacija u pomorskom boju kod Lepanta*, Narodna starina II, 1925; H. Inalcik, *The origin of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don Volge Canal*, Annales de l'Univ. d'Ankara I, 1947, 47–110; J. Dames, *The Portuguese and Turks in the Indian Ocean in the Sixteenth Century*, Journal of the Royal Asiatic Society I, 1921; C. Roth, *The House of Nasi; the Dukees of Naxos*, Philadelphia 1949.

ћена је, ипак, обнављању зидина Задра, и то од 1567, тако да је то, по речима генералног провидура, био у Далмацији једини град који »заслужује име тврђаве«. Али, ни он није био тако добро утврђен да би могао одолети снажнијем турском притиску. »Можемо захвалити Господу Богу што непријатељу није пало на памет да га заузме«, отворено је признао, кад је опасност прошла, генерални провидур Ђакомо Фоскарини. Ни Шибеник се, извесно, не би могао одбранити својим утврдама. Све више трговачка лука Сплит је доспео у стање да је био више отворен него бедемима заштићен град. Нешто безбеднији био је Трогир, јер је морским каналом био одвојен од копна. »Котор, Будва, Бар и Улцињ налазили су се у још горем стању.«

Млетачки градови нису били изложени већој опасности од Турака зато што код њих није било изражено приметније расположење да кидишу на непријатеља нити су показивали довољну ратничку спрему. Није било времена да се Кипарски рат распламса. Психолошке основе тог рата необичне су и неиспитане. Чини се да је то био више рат пропаганде него што се то може и претпоставити. Пасивно држање великог везира и извесног броја турских високих званичника изгледа да је отворило простор за деловање не само страних агената и отпадника од правоверног ислама и државне идеологије него и за још увек притајене покрете у самом народу, оне који се најпре искажу безвољношћу, одлагањем оружја и повлачењем у своју љуштуру. На све то су утицале промене у тимарском и, уопште, у фискалном систему, које су водиле обнављању тапија на сва ленска добра и, следствено, повећању свих врста такси у корист државне хазне. Спроведене уочи рата и настављене после пораза код Лепанта (1571), ове мере су понегде изазивале отворене побуне, а понегде су становништво доводиле у стање пасивног отпора или, бар, колективне равнодушности. Тада је, извесно, дошло до већег изражаја и осипање оних повластица које су уживали хришћани као војници у турској служби и до њиховог повлачења, на разне начине, из бојних редова. У ствари, јављали су се први симптоми онога напуштања старог реда у Турској који су, у виду трајне кризе, почели подривати темеље царства најкасније од краја XVI века. После обнове Пећке патријаршије 1557, и српски народ се налазио негде на почецима свог успона ка ослободилачким покретима.

Млечани су знали да се с друге стране границе налази спахијска коњица која је »смела и храбра, не устручава се ни од каквог напада и смело улази у сваки подухват«. Били су то они турски крајишници који су се већ огледали, да би их народ запамтио, у борби са сењским ускоцима и који су касније, у XVII веку, изишли на широко отворену позорницу историјских збивања да на њој деценијама лију крв и крвавим се словима упишу у епско песништво све три вере. Према млетачким проценама, Турска је из пограничних санџака могла да покрене на дуждеве поседе осам до десет хиљада људи. Али, то је само мањим делом била спахијска коњица, која је извесно упућена и на друга ратишта. Већину турске војске у приграничним крајевима сачињавали су хришћани, који су били »слабо наоружани и ишли су у рат из страха од Турака«. Г. Станојевић, који је према млетачким извештајима описао те прилике, није могао да се уздржи од упоређења: »Колика је разлика између ових мартолоса, који присилно иду у рат, и оних с почетка XVI века, у овом истом крају, који заједно с Турцима добровољно учествују у оваквим походима!« Из млетачких извештаја се у ствари јасно разазнаје да је то некад било становништво с тачно одређеним влашким повластицама, које је имало рачуна да га узимају

у турске крајишке одреде, макар помоћне, али да је у међувремену њихов положај ипак толико погоршан да су се почели колебати у процени онога што чине и шта за то добијају. Само у једном војводалуку Клиса, који граничи с млетачком територијом, писао је провидур, било је три хиљаде огњишта, и сви су били »хришћани српске вере«. »Ти изврсни борци, који се још зову Морлаци, приморани су да иду у рат, један или двојица из куће, а поред тога су обавезни да дају страже у кланцима, по брдима и у предграђима тврђава. Неки од њих, али у малом броју, имају плату од султана, и то највише две аспре дневно. Њих називају мартолосима. И у доба мира они се дижу да пљачкају места Ваше Узвишености. Плаћају трибут или харач Турцима, који их злостављају, па им чак и децу одводе.« Сами хришћани за Турке проливају крв, док Млеци троше огромна средства да прибаве војску и наоружање.

У овој слици има и нетачности и правних противречности, али она и поред тога сведочи да су хришћани, као турски крајишници, ушли у рат са извесним неповерењем према свом господару који је почео или да укида или да смањује њихове повластице, натурајући им уз то нове обавезе. Због тога су они мировали, оглушујући се кад год могу о заповести својих турских предводника. Али, ни на нове сеобе под окриље Прејасне Републике нису се ни радо ни често покретали, јер их тамо није очекивао нико коме би били потребни. Млеци нису ни намеравали да своју стешњену обалу или острва насељавају новим живљем хајдучких нарави, а што је више одмицао, рат је све убедљивије откривао чињеницу да је његов крај предодређен на другим странама, турским освајањем Кипра и, упоредо, погибијом код Лепанта.

Како би се одржали на једном запарложеном ратишту, Млеци су се најпре послужили најамницима, покупљеним по разним европским државама, али су од њих, уз остало и малобројних, имали више штете него користи. Махом пешаци, они се нису сналазили на далматинском кршу, и посебно су били неумешни да се супротставе веома покретљивој турској коњици. Према народу су се понашали осионо, и он их је више узимао за пљачкаше и силнике него дуждеву војску. Због тога су се Млеци претежније ослонили на услуге ускока, својих дојакошњих противника, који су у групама стизали да се унајме у њихову војну службу, или су их узимали с галија на којима су доскора, као злотвори, били оковани уз весла. Поједини градови, Шибеник на пример, сами су отпуштали најамнике и за своју одбрану узимали ускоке, под командом њихових старешина, јер су се показали вичним ратовању по околним беспућима, али и на мору. Млечани су посебно настојали да привуку ускоке из Сења, Бакра и других места у хабсбуршкој власти, па је с том намером издато и помиловање доскорашњим крвним непријатељима Венеције, а бискуп у Нину добио је изричит налог да ради на таквом поравнању. Све је то још било у време док је било изгледа да ће се учеснице у Св. лиги одржати на окупу и можда проширити свој круг. Али, извесно у страху од нових турских продора у Подунавље, Аустрија је забранила својим поданицима да се уплићу у рат у Далмацији. Највећи број ускока потицао је с турске или млетачке територије. Они ускоци који су стизали из Турске обично су предводили мање сеобе, које млетачке власти нису примале без подозрења, тако да оне нису у знатнијој мери мењале демографске односе у Далмацији и Боки Которској. Највећи број избеглица смештен је у Нину. Капије Задра и других градова остале су за њих затворене, јер им се, као донедавним султановим поданицима, није довољно веровало.

Највише неприлика и ратних губитака имали су Млеци, 1571–1573, у Боки Которској и на зетском приморју. И поред тога, они су успоставили најбољу сарадњу, која је постала трајна, управо са становништвом тих крајева и њиховог ширег залеђа. У околини Бара, Мркојевићи су примљени у поданство Млетачке Републике. Додељене су им повластице да су, као и Паштровићи, ослобођени свих »дација и царина, једино што имају порез од 12 аспри по кући«. За Млечане, посебно је био занимљив положај Црногораца, међу којима, сем на Жабљаку и Ријеци Црнојевића, није било турских посада, тако да се на њих увек могло ослонити као на безмало слободне суседе; Црногорци су, уз то, непрекидно долазили на тргове подно которских зидина, али и до других градова, да продају и пазарују, па су на свој начин повољно утицали на привреду тих крајева и прехрану њиховог живља. Иако су страховали да се, због близине Турака, непосредније ставе на млетачку страну, Црногорци су се тада ипак определили за своје хришћанске суседе. »У црногорској традицији сачуван је, средином XVIII века, помен, да је Црна Гора за време Кипарског рата била на страни Млетачке Републике [...]«.

Појава од највећег значаја у току Кипарског рата на источној јадранској обали била је, поред свега, у приправности народа Далмације да сам брани своје животе и поседе. Турци су, још у почетку, опустошили околину градова, али се становништво склонило међу бедеме, по кулама и недоступним местима, или је прешло на острва и ту се утврдило. Ратничко расположење захватило је све друштвене слојеве, као да управо пре тога нису међу њима избијали веома потресни класни сукоби. Народ се својим средствима наоружавао и у својим лукама и каналима опремао бојне бродове и барке. Мржња на Турке и, поготову, на њихове афричке и арбанашке гусаре чини се да је тада, већим делом, ушла у традиционално памћење и фолклорне обичаје народа Далмације. Али, уместо Турака, међу Далматинце су тада чешће залазили глад, беда и болештине.

Највеће невоље задесиле су у Кипарском рату јужно јадранско приморје. У Котору је почетком 1571. избила куга, од које је у граду и околини помрло око 3.500 људи. Била је то једна од оних великих несрећа после којих остане само пустош: »Куга је, може се рећи, оставила тај град без становништва.« Поврх тога, у граду се тада нашао одред француских плаћеника који су свакодневно лутали улицама, обијали празне куће оних који су помрли од куге и односили из њих све што су нашли најбоље. »Војска је уништила готово све станове у које је била смештена, ложећи све дрвне конструкције до самих прагова.« Град Котор и његова околина дуго се нису опоравили од последица заразе. »Године 1576. он није имао више од 1.000 становника.«

Управо у време док је у Котору пустошила куга, запретила је млетачким поседима у области Јадранског мора највећа турска опасност. Пре него што се, код Лепанта, сударила са хришћанском армадом, турска флота је упловила у млетачке воде, заузела Улцињ, Бар, и Спич, разорила Будву, а затим је упловила у Боку Которску, запретивши окуженом граду. Они Которани који су се још држали на ногама одговорили су храбро Ферхат-паши »да су спремни да бране своје куће не само од његових снага него и од целе турске силе«. Турска флота задржала се у Боки Которској од 10. до 16. августа, а затим је отпловила према Дубровнику. Поклисари незаштићене републике похитали су у сусрет султановим бродовима, и примирили њихове заповеднике засувши их поклонима. Страшни гусар Каракоџа ипак би ударио на дубровачка села ради

пљачке да се у најближем суседству, као херцеговачки санџакбег, није налазио Курт-бег, син великог везира Соколовића.

Док се хришћанска армада окупљала у водама Сицилије, турска флота је, упућујући се привидно ка Венецији, предузимала, у ствари, акције застрашивања. Пошто се повукла из Боке Которске, један део турског бродовља, око осамдесет галија и фуста, запловило је ка Корчули под заповедништвом гусарских првака Улуџ Алије и Каракоџе. Напад на Корчулу је одбијен, мада се највећи број њених бранилаца разбегао чим је дочуо да су Турци на видику. Посада и грађани Сплита жалили су се Сенату у Млецима због кукавичлука њихових суседа, али су и поред тога гусари с турских бродова без отпора упали у Солин. Затим су Улуџ Алија и Каракоџа ударили, са источне стране, на Хвар, запалили Стари Град, Врбоску, арсенал и безброј кућа у другим местима, дочепавши се при том богатог плена.

До краја августа турска флота је напустила Јадранско море. Њен највећи успех био је заузимање Бара, Улциња и Спича. И страх који је остао утиснут у свакидашње осећање живота становништва Далмације и Боке Которске.

Пре него што је, 1573, склопљен мир, Млечани су безуспешно покушали да преотму Турцима Нови, на уласку у Боку Которску, и Клис, тврди град повише Сплита, али су ови покушаји пропали пре него што је и дошло до истинске борбе. Пропала су и њихова настојања да се домогну Скрадина и Макарске. Упоредо с тим, Турци су ударали на Котор, »у коме је до краја јуна 1572. харала куга«. У намери да спрече приступ опседнутом граду, они су подигли утврђење на рту Врбања код Савине. Средином јануара 1573. млетачка флота од 22 галије заузела је Врбању и ослободила Котор турске опсаде. Ови догађаји у Боки Которској изазвали су шуман одјек у Европи као веома значајни.

Кипарски рат (1570–1573) завршен је за султана Селима II и његове ратоборне везире и паше онога часа кад је запоседнут Кипар. Мировни уговор закључен је на тај начин, бар кад су Далмација, Бока Которска и зетско приморје у питању, што је обема странама остало у рукама оно што се ту, на крају, затекло.[2]

[2] Г. Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI–XVIII века*, Београд 1970, 77–92 (према грађи млетачког архива); исти, *Naši primorski gradovi u doba Kiparskog rata (1570–1573)*, VIG, 1960, 1–2; Ф. Кестерчанек, *Пад града Бара у турске руке 1571*, ИЗ 3, 1960, 565–572; V. Foretić, *Turska opsada Korčule g. 1571*, VVM V, 2, 61–91; С. Ризај, *Думенов устанак из 1572. године против турске управе на подручју Врања*, Врањски гласник I, 1965, 25–31; S. Gigante, *Venezia e gli Uscocchi dal 1570 al 1620*, Fiume 1904; J. Н. Томић, *Политички однос Црне Горе према Турској 1528–1684*, Глас 68, 1904. – Најважније збирке докумената нав. у делима Г. Станојевића и Т. Поповића (Г. Турба, Е. Албери, С. Љубић, К. Хорват, J. Радонић, Г. Новак).

ДУГИ РАТ ИЗМЕЂУ АУСТРИЈЕ И ТУРСКЕ (1593–1606)

I

Има необичних појава у историографији. О догађајима у југоисточној Европи крајем XVI и почетком XVII века појавило се вишеструко више радова него што ти догађаји објективно заслужују. Ковитлац збивања захватио је и тај део старог континента не само због рата између Турске и Аустрије (1593–1606) него и због претензија других великих хришћанских држава да задобију оно што су Османлије, због испољених слабости, ускоро могле изгубити. На Турску се устремило мноштво агената, самозванаца, препродаваца вести и трговаца крсташким плановима тако да су о њиховом деловању сачувани по архивима безбројни документи, а од њих су настале многе расправе, и то најчешће о догађајима и људима који нису оставили знатнијег трага. Грци, Бугари и Румуни имали су, и имају, увек по групу научника који првенствено истражују ово раздобље. Један од највећих грчких историчара, Михаило Ласкарис, отворио је за њих путеве одласка у шпанске архиве да би се и тамо пронашла грађа о последњим годинама XVI и првим деценијама XVII века. Ако се изузму старији хроничари, поготову савременици збивања који могу послужити као извор, модерна европска историографија, почевши од Леополда Ранкеа, заиста се понекад и превише трудила да опише и разјасни неразмрсиви сплет збивања на Балкану и Подунављу, и око њих, у она злосрећна времена кад се многима чинило да Турска нагиње свом крају, а она је још увек била неокрњива.

У српској историографији први је о тзв. дугом рату опширније писао Јован Рајић у својој *Историји* (1794–1795), али његови подаци нису накнадно у довољној мери поново разгледани. Визионарски и дирљиво, мада са скромним основама у грађи, Чедомиљ Мијатовић је први запазио поновни излазак српског народа на позорницу светске историје (*Шта је желео и радио српски народ у 16. веку*, 1877). Затим је Јован Н. Томић годинама истраживао млетачку грађу и, углавном према њој, реконструисао ослободилачке напоре Срба тог доба: понекад и веома исцрпно, писао је о устанку у Банату (1594) и спаљивању моштију св. Саве, о пећком патријарху Јовану и покрету хришћана на Балкану (1593–1614), о догађајима око Клиса (1596. и 1603) и сењским ускоцима. Он је то раздобље заокружио студијом о састанку и договору српских главара у Кучима 1614. године ради устанка на Турке. Али, смрћу патријарха Јована, исте године, бунтовно расположење Срба је спласнуло. J. Н. Томић је одиста уочио, и први, понекад и преопширно, описао неколико

од најважнијих догађаја, личности и покрета на бурном прелазу XVI у XVII век, који су, после каснијих потреса, великим делом заборављени у историјским предањима Срба. У настојању, међутим, да то раздобље, иако у низу посебних расправа, испита и прикаже у целини, и Томић је често подлегао обиљу грађе, па се упуштао и у изношење појединости, поглавито узетих из списа разних пустолова, који готово затрпавају оно што историја, као значајно, мора издвојити. Упоредо с J. Н. Томићем, Алекса Ивић је, према грађи из аустријских архива, писао о покретима Срба северно од Саве и Дунава, и посебно о њиховим сеобама у Хрватску и Славонију. Важне појединости истражили су, још, и саопштили Јован Радонић и Драгољуб Павловић, а у новије време Глигор Станојевић, Вук Винавер, Тома Поповић и други. Међу хрватским историчарима највећи је број оних који су објављивали грађу (Ф. Рачки, К. Хорват, Р. Лопашић, С. Љубић, Л. Јелић и други).

Историчари су се, одиста, с посебном љубопитљивошћу надносили над оним што се у југоисточној Европи збивало крајем XVI и почетком XVII века. Међународни односи постали су и у Подунављу и на Балкану одједном сложени, и то је, без сумње, подстакло Србе да се и они појаве, понегде и у масама. Њихов живот био је тежак, историци кажу све мање подношљив, они су понегде дизали главу и пре тога, али су, несумњиво, спољашњи чиниоци били они који су навели Србе да се и они огласе својим покретима. После свог нечувеног пораза код Сиска (1593), Турци су кренули у предуго ратовање против Аустрије, коју више нису могли да оборе на колена само једним ратним походом; ускоро су, и то све очигледније, и друге хришћанске државе почеле да подривају царство Османлија, а с више страна су дошла лажна, али за тренутак убедљива обећања да ће неки од владара ускоро искрцати војску у једној од јадранских или јонских лука. Вести су, с многих страна, уносиле немир и покретале на одлучније кораке. Сењски ускоци су постали господари мора и ударили су копном на турске крајишнике у Лици, Удбини и Босни; херцеговачки кнезови су имали далеке везе, знали су да се у Дубровнику кује завера, и само су чекали да се у Гружу појаве бродови неког од италијанских владара, па да потпале народну буну; међу Грцима су деловали црквени поглавари, лажни династи и наследници цариградског престола, али врење је тамо узимало најозбиљније размере, поготово стога што су под оружјем била ратоборна племена у Епиру и на Пелопонезу; у Србији и Бугарској појавиле су се, да харају, читаве хајдучке војске, а Арбанаси, окупљени на хиљаде, стизали су у својим пљачкашким походима до Софије; велико охрабрење значило је држање господара Влашке и Молдавије, који су јавно отказивали султану послушност или бар тајно помагали хришћанску ствар; да би разгонили Турке, козаци су се све чешће спуштали, рекама, до Црног мора и примицали се Цариграду; очекивали су се и небески знаци на међи векова. Ови догађаји, који су наизменично испунили раздобље рата, 1593–1606, али и године његовог непосредног одјека, без обзира на то колико су споља, а колико изнутра изазвани, били су за српски народ охрабрење да бар као становништво пространих појединих области, ако не као целина, у маси изиђе на поприште светских збивања. Тачније речено, сав српски народ био је тада узбуркан, али су се буне јављале једна од друге одељене, и тако су пропадале. Уосталом, и потоња историја не зна за један свеопшти устанички покрет српског народа. Први пут се то наглашеније догодило у револуцији 1804, али само у духовном погледу.

Све оно што се збило у југоисточној Европи 1593–1606. и све оно што су тадашње западне државе откриле својим противтурским и крсташким намерама било је заиста недовољно да се један народ, који је имао толико страдалничких искустава и већ се био приучио разним облицима мимикрије, неопрезно изложи више за општу хришћанску ствар него за своје непосредно ослобођење, и тиме на себе навуче турску омразу. Да су све вести о Османском Царству, које неминовно нагиње свом распаду, и сви планови о његовом потискивању из Европе неупоредиво више химеричне представе него реалност, могли су Срби знати да и нису пратили збивања на ратишту (на коме су Турци, ипак, стрпљиво напредовали): они су већ вековима стицали искуство до које мере је ненарушива неверничка снага. Мало је ко, као они, поднео сву тежину ропских синџира, а све оне повластице које су делимично уживали као помоћна султанова војска и све оне користи које им је донело успостављање Пећке патријаршије (1557) извесно су стављали на коцку сваким озбиљнијим иступањем на страни хришћана. Упркос свему, Срби су, на разним странама и на разне начине, устали на своје господаре и доживели општи пораз. И то им није био последњи пут. У свим ратовима које су у XVII и XVIII веку хришћанске државе водиле против Османског Царства, Срби су излазили на бојиште, проширивали га на читаве земље и на том великом попришту сејали своје кости, доводили чак и своје средишње области до опустелости и остајали пред сасвим неизвесном сутрашњицом. И никад им поуке да је можда боље мировати није било доста. Вероватно је одгонетка у оном завету кнеза Алексе Ненадовића, после рата 1788–1791, да се Срби више никада не лате оружја као савезници неверних Немаца; али, управо из тог рата Срби су изишли, уза сва оштећења, као народ оспособљен за модерно ратовање. И у томе је био један од разлога њихових успеха у устанку 1804. године. Народи имају своју судбину. Србе је задесило то да користе сваки сукоб хришћанске Европе и Турске како би, заративши и сами, поправили свој положај; после таквих ратова редовно су остајали искасапљени и сведени на очевидно мањи број, али су преживели улазили у сутрашњицу не само као бољи ратници већ и на вишем нивоу самосвести. Први рат из кога су Срби, без обзира на тренутан слом, изишли победоносно био је онај који су 1804. сами повели.

Ова историја, можда херојска, а можда и жалосна, која се морала завршити појавом идеја о стављању Срба под покровитељство, почела је после турске погибије под Сиском 1593. године. Десило се то у време кад се још увек памтио први већи пораз Турака, 1579, на тлу хрватске крајине, после чега је, на њиховим главама, подигнут тврди Карловац. Била су, очито, прошла времена кад су се, чак и усред мира, турски погранични бегови могли залетати на аустријско земљиште, пљачкати, одгонити робље и, запоседајући поједине тврдиње, померати границу своје царевине. Рат, оглашен 1593, Турци су почели нагомилавањем војске у Београду под заповедништвом сераскера Синан-паше, старог везира мале памети, али великог и дугог злопамћења. Цар Рудолф II, који се, живећи у Прагу, радије бавио окултним наукама него ратним вештинама и политиком, именовао је за врховног команданта у борби против Турака свога брата надвојводу Матију; његов други брат, надвојвода Максимилијан, требало је да војује у Хрватској и Славонији; најугроженије ратиште, према коме су се Турци одиста касније и усмерили, оно у северној Угарској, поверено је војном умећу генерала Тојфенбаха. Пре него што се, онако љут, скрасио у Београду, како би зимовао и прибрао војску, Синан-паша

је после кратке опсаде узео Весприм и Палоту; турски крајишници, паше и бегови, претили су упадима из пограничних тврђава и усред зиме, кад није време војевању. С друге стране, ратовање је почело млако, с много изгледа да се тако и настави: надвојвода Матија опсео је Острогон, а генерал Тојфенбах пао под Хатван, али су и један и други, немоћни да науде турским посадама, почели на крају призивати српске устанике да им притекну у помоћ. Много добре воље да одрекне султану вазалску послушност и приђе ћесару од почетка је показивао ердељски кнез Сигисмунд Батори, али му сабор земаљских сталежа, традиционално привржен Порти, није хтео одобрити такав корак. Влашки војвода Михаило Храбри тек се налазио на путу одметништва.

У оваквим околностима, Срби у Банату, у сарадњи и дослуху са својим сународницима, и не само њима, у Ердељу и Влашкој, дигли су 1594. године устанак, по броју учесника, по распрострањености и многим успесима на бојном пољу, али и по остављеним последицама, један од највећих у историји југоисточне Европе XVI–XVIII века. Устанак није имао карактер револта ојађене раје, лишене свих права и огољене искоришћавањем, јер су у њему учествовали, уколико му нису били и предводници, вршачки владика, попови и калуђери, трговци стоком и сољу, спахије и народни кнезови, а у највећем броју, извесно, мартолоси, пандури и други припадници помоћних одреда турске војске, на рекама и по паланкама, људи под оружјем, покретљиви, у одређеној мери и повлашћени. Без овога горњег слоја, сељачки пук био би недовољно смео и без представе о ширим циљевима буне. Срби су преговарали са изасланицима цара Рудолфа II да устану на Турке пре него што је рат и отпочео. У буну су кренули сами, без ичије помоћи, јер царска војска ни сама није могла да се носи са султановим крајишницима, а кнез Батори, спутан држањем својих сталежа, једва ако се усуђивао да им упути речи охрабрења. Устаници су освојили готово све главније градове између Мориша и Дунава, и подлегли су тек онда кад се на њих упутила велика султанова ордија. Срби су се дигли не добивши ничије тврдо обећање да ће им помоћи, а камоли да су с било ким имали чврст договор о ратној сарадњи. Више од тога, они су у јеку борби узели Сигисмунда Баторија за свога краља – и он је био први страни владар коме су Срби у то време наменили свој запустели престо. Док су устаници полагали у њега можда већи део својих нада, Батори је притворно писао султану и његовом везиру у Београду да се он због српског покрета не сматра одговорним и да је наложио истрагу сваког побуњеника који се нађе на ердељском тлу. Том времену збуњених нарави, кад су многе ствари узимане мање озбиљно него што су заслуживале, припада свакако и чињеница да је Батори склопио савез са царем Рудолфом II и »љуто се осветио оним великашима који су му сметали да прискочи Србима у помоћ« непосредно после турског покоља извршеног над устаницима у Банату, исте, 1594. године.

Користећи поремећај односа међу државама које су их делиле својим границама, Срби у Банату дигли су 1594. устанак, али су то, сумње нема, учинили толико неопрезно да су лудо изгинули. Завела их је, на првом месту, погрешна и лаковерна процена нове констелације снага која им се учинила сувише повољна, а сигурно је да су подлегли оном самозаваравању како су им снаге набујале, које је већ тада, изгледа, постало својствено њиховом народу. Откако су почетком педесетих година XVI века помогли Мехмед-паши Соколовићу да започне освајање Баната, Срби су у тој земљи, и то не само као

војници, брзо стасали, а још брже су постали тога свесни чим су почели осећати утицај своје патријаршије. Обнова је, уз остале, захватила и ту српску земљу, тако да ни у њој нису без незадовољства дочекане мере оног државног и верског фанатизма који је превладао у Османском Царству ускоро после убиства Мехмед-паше Соколовића (1579). Поред осталог, у Турској су већ тада почели превиђати повластице хришћана, узетих за разне државне службе, с намером да их, једну по једну, укину, а то је доспевало у неприкладан однос са духовним успоном народа који се, уосталом – у Банату, на пример – бар делимично само покорио источном завојевачу. Поврх свега, народ је нагло притиснут повећањем намета услед рата, а војска која није могла робити непријатеље све чешће је кидисала на животе и имовину султанових поданика. Појавио се, у колективној психологији једног историјског народа, онај међупростор између осећања гордости и осећања угрожености, кад се често доносе несмишљене одлуке, поготову ако се за то добију и спољашњи подстицаји.

Изишавши једном на историјску позорницу, српски народ се с ње нерадо повлачио. На њој се задржао све до закључења мировног уговора и сређивања међудржавних односа зато што је и он, до последњег часа, упркос губицима, настојао да задобије што повољније услове потоњег живота. После слома њиховог устанка у Банату, Срби заиста нису клонули, иако се на огромном простору северно од Дунава, по коме су и они били расејани, заметнуо безумни рат свих против свију, у који су, тражећи своје место, најчешће улетали Турци, Немци, Мађари, Власи и Молдавци, а у њихове сукобе су се уплитали Пољаци и Татари. Срби су били најближи цару Рудолфу II и влашком војводи Михаилу, али их је и даље било у турској војсци; у Ердељу су се, као чинилац, толико наметнули да су их наследници кнеза Баторија осуђивали и на коначно истребљење. Затирали су их у читавим крајевима, а они су своје стварне или тренутне непријатеље одреда грозно стављали под сабљу. У многим бојевима, у окршајима на отвореном пољу и, поглавито, кад би се поседали или бранили градови, били су међу првима. Њихови истакнути предводници имали су своју војску, понекад састављену и од неколико хиљада људи, па су с њом упадали у Турску и харали до Софије и Плевне. Али, у неким областима, у Бачкој, на пример, иако многобројни, Срби нису имали кога да их поведе, тако да су их царски повереници користили да населе празне крајеве отете од Турака (1598, у околини Острогона). У бурном превирању које је рат Аустрије и Турске више подстакао него изазвао, а које је захватило све земље Подунавља, Потисја и карпатског басена, сви су се, временом, иако уз преголеме жртве, смештали у неке оквире, државне, правне, претежно већ традиционалне, само су Срби, сатрвени на почетку свог покрета, блудели, развејани, од немила до недрага (уколико се у историји сме употребити овај израз). После мировног уговора, склопљеног 1606, остали су, и даље, Ердељ, Влашка и Молдавија, без обзира на то што су им Турци, колико год су могли, свргавали и постављали кнезове и војводе, а угарско племство, и оно у Аустрији, и оно у Турској и оно у Ердељу, задржало је снагу окупљања на нивоу угледа свога сталежа. Срби су постигли толико да су, ма где се налазили, радо узимани за војнике са својом, оскудијом или већом, унутрашњом организацијом. Тако су, осипајући се стално, остали препуштени времену. У таквом стању затекао их је турски пораз под Бечом 1683, кад су се међудржавни односи у југоисточној Европи опет, само овог пута из темеља, најпре поколебали, а затим и испретурали. »Рацка

милиција«, која је широм Паноније те догађаје спремно дочекала или је сместа образована, није овога пута сасвим узалуд лила крв за ћесара Леополда I: 1690. године Срби су у Хабсбуршкој Монархији стекли бар илузију да су издвојени и заштићени царским привилегијама.

Када је, иако овенчан победом код Сиска, клецавим кораком угазио у рат против Турске, цар Рудолф II није остао усамљен: крсташка охрабрења и новчану помоћ упутили су му папа, шпански краљ, немачки изборници, а за њима и поједини италијански владари и градови (велико војводство Тоскана, Савоја, Ферара, Модена, Парма, Мантова и др.). Разликујући се тиме од другог хришћанског света, у коме су се многи одиста распаљивали мислима о неминовном рушењу османског колоса, једино су, од прибрежних земаља, Млеци и Дубровник остали хладне главе и углавном су настојали на томе да управо због ратних прилика повећају обим своје трговачке размене с Турском. У име јавних осуда које су овим пословним републикама изрицали папа, римско-немачки цар и шпански краљ, сењски ускоци огласили су истрагу млетачких и дубровачких бродова и каравана; а како су се већ налазили у највећој омрази с Турцима, отворено је, убрзо, још једно ратиште коме се, на подручју између Сења и Дубровника и понекад дубоко у залеђу приморја, никада није могло предвидети место окршаја, нити се могла одредити, јер је није ни било, било каква основаност те опште закрвљености у још увек оскудним нормама међународног јавног права. Турску страну држала је, поред тога, и Француска, већ више од пола века у пријатељским односима с неверничким царством. У току француско-шпанског рата 1595–1598, обале Провансе биле су изложене најезди бродова Филипа II, тако да је Анри IV, оскудан у поморским снагама, био приморан да се обрати за помоћ султану и да отклони опасност уз помоћ берберских гусара. Ипак, Анри IV, ослоњен на султана као на јединог савезника на Средоземљу, опрезно је прикривао своју политику. Време његове владавине подударало се са снажним покретом католичке обнове, у којој је и он морао учествовати као носилац титуле заштитника хришћанства и због својих изузетно осетљивих односа с француским католицима, својим јучерашњим противницима у грађанском рату. Упркос томе, његов амбасадор Савари де Брев обновио је 1604, у виду повластица, уговор о пријатељству с Портом, али је одмах затим отишао у Рим и обавестио папу о свим оним погодностима за деловање које је, управо на његово посредовање, дала Турска католицима на читавој својој територији, а поготову у Цариграду и у Светој земљи. Савари де Брев изнео је, поред тога, папи свој план о уништењу неверничког царства.

Кад је 1593. године ударио на Аустрију, султан Мурат III није морао страховати за своје поседе на Средоземљу. После дванаест година ратовања, једног од најсвирепијих у историји, Турска и Персија су 1590. у Цариграду склопиле мир којим је означен снажан продор османске моћи у области јужно од Кавказа; у водама Индијског океана, турски поморци су уништавали последња португалска упоришта и отварали путеве превласти свога царства у исламском свету. У западном Средоземљу, Шпанија је, изгубивши флоту у ратовима против Енглеске и Низоземске, још могла да упућује мале ескадре да узнемирују становништво јужне Француске, али за подухвате ширих размера ни она више није имала довољно бродовља. Мртвило је захватало и италијанске луке. Филип II је 1596. године покушао да упути у сусрет турској армади ђеновљанског адмирала Ђан-Андреју Дорију с намером да се, после постигнуте победе,

удружена хришћанска војска искрца у некој од албанских лука, али је овај нашао изговор да се не упусти у такву пустоловину. Заузет ратовањем против Француске, Филип II је 1598. дочекао смрт, препуштајући Средоземље пљачкашким излетима турских помораца и афричких гусара. У оваквим неприликама, кад је Шпанија, као главни ослонац католичанства, показивала знаке клонулости услед изненадног слабљења, Римска курија није могла преобразити рат Аустрије против Турске у рат Св. лиге удружених хришћанских држава против неверника.

Иако се против Турске ништа није озбиљније могло учинити, а за то нису постојале ни стварне намере, током рата је све већи број владара приклањао слух чак и невероватним плановима о заузимању и подели земаља југоисточне Европе. Крај века приближавао се у знаку неподношљивог згушњавања атмосфере после многих разорних ратова, огорчених верских сукоба и свеопштег распростирања мистицизма и окултних наука. Наилазили су тренуци кад се, услед заједничког клонућа, распирују нереалне наде и очекују повољни догађаји уз помоћ небеских сила. Турци су свему томе само допринели, јер су на прагу рата доживели пораз као никад у ранијој историји, а затим су ратовање наставили на начин њима мало својствен, сувише тромо и понекад обазриво. Било је, чак, извесне привидне озбиљности и у поступку монарха, пре свих шпанског, да послове велике завере против Турака на Балкану препусти малим италијанским владарима, готово уверени како су они довољни да спроведу у дело предвиђања настала у очекивању смене столећа.

У узајамном деловању спољашњих и унутрашњих чинилаца, Срби су подлегли општем расположењу против Турака и придружили се хришћанској Европи уплићући се и сами у разне смутње. А буне су дизали, и то у срцу Турске, понекад, заиста, у приликама које су мало обећавале. Изасланици пећког патријарха Јована и народних главара, али често и самозвани агенти, стизали су ради преговора у Беч, Рим, Напуљ, Мадрид и на дворове италијанских владара. На Балкан су кришом убацивани папски мисионари, војне уходе, поверљиви дворски људи, доушници преобучени у дубровачке трговце. Срби су их, изгледа, добро примали, јер не би тако олако кидали са својим турским господарима. А и они су веровали Србима, и то можда више него другим балканским народима: њихови извештаји пуни су хвале за тај народ коме само треба улити поверење у хришћанску ствар упућивањем неколико мањих одреда војске, па да општим устанком збаци турски јарам и своју велику трудољубивост стави у службу новог господара. Тако је створен однос међусобног поверења који је само био доказ колико су химеричке представе потиснуле смисао за стварност. Срби су, најзад, понудили свој престо још једном страном владару, савојском војводи Карлу Емануелу I, неозбиљном пустолову који је прижељкивао за себе пребогате земље с друге стране Јадранског мора и давањем лажних обећања изазивао тамо завере и преурањене буне.

У земљама јужно од Саве и Дунава, православни Срби се нису узбуркали против Турака зато што је и њих јаче запљуснуо талас *словинских* идеја. Те идеје је, за своју корист, преузела католичка обнова, и оне су до Срба окупљених око Пећке патријаршије долазиле посредним путем и са закашњењем. Патријарх Јован и народни главари извели су Србе из стања притајености пре времена, подлегавши општем уверењу да се приближио крај Турске, која им је постајала све теже подношљива. У ствари, покрет Срба у Панонији,

који је трагично почео устанком у Банату 1594. године, и њихово побуњеничко превирање на Балкану јединствен су и, упркос исцепканости, истом вољом повезан иступ тог народа на историјску позорницу Европе. Тај излазак ипак није био безуспешан у мери колико је источна политика хришћанских држава била сва збуњена нереалним идејама и недостатком напора да се нешто озбиљније учини против турске силе. У народном предању, ако се изузму сењски ускоци, дуги рат у време патријарха Јована готово је заборављен. Старина Новак, запамћен само по имену, смештен је као горски хајдук на гору Романију. Али, четири деценије касније, српски народ је поново дохватио оружје, издржао на ратној сцени, током Кандијског рата, двадесет пет година, и са те сцене више није ни силазио. А у његову усмену хронику, која је, чини се, коначно сређена, догађаји и људи из Кандијског рата ушли су, најзад, истинити и живи, достојни трајног сећања.[1]

II

После убиства Мехмед-паше Соколовића (1579) у Османском Царству корупција и анархија приметно су узеле маха. Велики везири смењивали су се све чешће, утицај харема на политику царства и избор његових првих личности постајао је све уочљивији, тимарски систем квариле су све веће злоупотребе, а јаничарски корпус све отвореније је иступао и против одлука саме Високе порте. Царство је тражило, и привидно налазило, подршку у верском фанатизму и у прогонима не само хришћана него и појединих недовољно правоверних покрета у исламу. У разним провинцијама Турске, на првом месту у Сирији и Египту, избијали су устанци који су смиривани покољима. Као владар, Мурат III (1574–1595) није имао способности да се супротстави свим оним појавама које су подривале османски режим. Човек претераних еротских склоности (имао је преко стотину деце), обузет мистицизмом (и сам је састављао мистичке трактате и песме), упоредо с тим фанатик као муслиман (у његово време Турску је захватио читав покрет претварања цркава у џамије), заљубљен у раскошна славља и церемоније (светковина обрезања његовог сина Мехмеда 1582. превазишла је све што је до тада приређено у Турској), Мурат III лако је постао жртва велможа незајажљиво славољубивих какви су, међу првима, били везири Ферхад-паша и Синан-паша.

Искористивши нереде који су у њој настали после смрти шаха Тахмаспа (1576), Мурат III је ратовао против Персије (1577–1590) и, поред осталог, задобио Ђурђијанску, Ширван, Тебрис и део Азербејџана. Турска је неколико пута слала војску у земље прибрежне Црном мору због нереда који су настајали после упада пољских козака у Молдавију и Татарски ханат, и услед татарских провала у Пољску. Односи с Млецима долазили су повремено у кризу због сукоба на мору, али их је Република св. Марка, првенствено заинтересована за левантску трговину, увек вешто отклањала уз помоћ султаније Сафије, рођене у млетачкој породици Бафо, и адмирала турске флоте, који је био један италијански ренегат. Османско царство је, у то време, већ било успоставило срдачне односе са Енглеском и с њеним амбасадором

[1] *Историја народа Југославије*, I, Београд 1960, 231–235, 266–274, 477–479 (извори и литература).

Едвардом Бартоном склопила трговачки уговор. Енглеска дипломатија подилазила је Турцима представљајући протестантизам као врсту ислама и истичући своју борбу против Шпаније (1588). Поред осталог, Енглези су тада радили на томе да турска армада помогне Анрија Наварског у његовој борби против Шпаније. Француска се ниједног тренутка није одрицала пријатељског савезништва склопљеног некад с Турском, али је била у неприлици да поврати оно што је изгубљено у току дугогодишњих ратова.

Јаничарска буна у Цариграду у јануару 1593. само је утврдила Порту у намери да у рату нађе излаз из опште кризе у коју је западало Османско Царство. Утицај европске дипломатије био је у томе неизоставан. Француска и Енглеска све више су се истицале напорима да успоставе своје интересе на Леванту и да, бар у овој прилици, заједнички оспоре превласт Шпаније, недавно поражене и на Атлантику (1588). Савремени европски писци, независно један од другог, навели су распре које су вођене на Порти док је тражен непријатељ. На крају је одлучено да то буде Хабсбуршка Монархија, поготову што сукоби на граници, и поред двапут обнављаног мира (1575. и 1584), нису престајали у виду четовања.[2]

Повукавши се у Праг, цар Рудолф II, нимало склон рату, продужио је са Османским Царством мир 1592. на осам година управо у тренуцима кад су Турци почели провањивати из Босне на територију Војне границе, разарати и освајати поједина утврђена места. У рат, који је био неизбежан, Аустрија је и поред тога што се могла ослонити на свеукупно Римско-Немачко Царство, ушла невољно и у оном страху који се увукао у њено становништво током XVI века. Турци су, у складу са својим традицијама, наступили нападно и изазивачки, али су, увучени у ратовање дужег трајања, што није одговарало њиховим навикама, почели и сами показивати знакове тромости и замора.

Турска се нерадо мирила с чињеницом да се на њеним западним границама ствара све теже пробојан бастион аустријске Војне границе. После првог знатнијег пораза на тлу Хрватске (1578) и утемељења града Карловца (1579), образован је, само годину дана касније, Босански пашалук, а његова управа је поверена Ферхад-паши, једном од најистакнутијих изданака рода Соколовића (1580). Зависило је од промишљености Високе порте и држања њеног намесника у Босни да ли ће се успостављена равнотежа схватити као основа за очување мира или ће подстаћи Турке да је нестрпљиво наруше. Чим је дошао на Босну, 1591, Хасан-паша Предојевић, који је био родом из Клобука, у Херцеговини, па га је народ називао Клобучарић, почео је провањивати преко границе. Још је на власти био његов заштитник, велики везир Сијавуш-паша, кад је Предојевић, победивши хрватског бана Тому Ердедија, задобио Бихаћ (1592) и, да би успешније наставио своја освајања, у Хрватској подигао град Петрињу на Купи који се првобитно звао Новиград. На територији између доњег тока реке Уне, Купе и Коране установљен је, одмах, Бихаћки санџак и дат на управу Рустем-бегу, бившем дели-баши Ферхад-паше Соколовића. Овај Рустем-бег се затекао у Цариграду кад је царски резидент уложио протест на Порти због насилног узимања Бихаћа и захтевао да се, ради мира, уклони из Босне Хасан-паша Предојевић. Као пашин поузданик, Рустем-бег је посведочио да су за сукоб једино криви бан Ердеди и аустријски генерали, и то је

[2] Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика. XVI–XVII* век, Београд 1961, 633-635, разматрања о *Историји Османовића* Ж. Еспреншара (1609).

великом везиру било довољно да га награди положајем санџакбега. Хасан-пашину страну држао је тада, поред великог везира, и царски саветник Дервиш-ага Мостарац (потоњи босански паша, гласовит као ратник, са својим Бошњацима, по Угарској, а чувен и као песник). Охрабрен, Хасан-паша Предојевић се припремао да поново угази на аустријско земљиште, а његов велики заштитник, везир Сијавуш-паша, наложио је румелијском беглербегу да му одмах крене у помоћ са својом војском. Али, босански намесник изгубио је залеђе на Порти управо кад је полазио на непријатеља: крајем јануара 1593. смењен је с положаја великог везира Сијавуш-паша, а на његово место је, по трећи пут, доведен љути и окрутни Синан-паша, стари предводник арбанашке групе турских угледника, који су се, уз међусобну подршку, све упорније пробијали у врхове царства. Према неким вестима, Синан-паша је, као противник смењеног везира, сместа поставио за румелијског беглербега свог сина и наредио му да се брзо пребаци у Банат и спречи одлазак у Босну оним одредима који су кретали да се придруже војсци Хасан-паше Предојевића. Оваквих смутњи и подлих подметања пуни су списи турских хроничара, јер увек проистичу из неке намере пишчевог заштитника и поручиоца његовог дела, али, и поред тога, често могу извести на траг некој истини.

Док су Турци, по Хасан-пашиној заповести, у пролеће 1593. градили мостове преко којих ће његова војска ударити на Сисак, Рустем-бег је пустошио крајеве између Купе и Саве с намером да широко отвори пролаз пашиној ордији. Из Загреба је, 20. маја, упућено надвојводи Ернесту писмо у коме је, уз остало, стајало: »Рустем-бег је ноћас с 3.000 коњаника и 300 пешака пошао у Туропоље и Керестинец. Путем је поробио и попалио шест села [...] и собом одвео много хришћана у сужањство.« Слично писмо послао је надвојводи, само два дана касније, и загребачки бискуп: »Саградивши мост код Петриње, где је и раније био, Турци нас непрестано напаствују. Пре неколико дана одвели су силан народ из Јамнице, Брезовице и других места између Купе и Саве. Данас пре зоре продрли су с великом војском према Керестинцу, Самобору и Јастребарском, палећи и робећи села и дворе. Заробили су силан народ, па се страх и трепет раширио по целој земљи.«[3]

Хасан-паша Предојевић улогорио се у Костајници, и ту је сакупљао војску коју су доводили поједини санџакбегови његовог пашалука, распоређујући се по околним пољима или подно развањених тврдиња. Већ 20. маја чуло се у Загребу да из Градишке возе Савом топове према главном разбојишту. Паша је кренуо према Сиску почетком јуна, путем освојио утврду Дренчину и,

[3] V. Klaić, *Povjest Hrvata*, III 1, 1911, 367–393; о бици код Сиска вид. R. Lopašić, *Prilozi za povjest Hrvatske XVI i XVII vijeka*, Starine XIX, 1887; исти, *Spomenici Hrvatske krajine*, I–III, JAZU, 1884–1889; P. pl. Radić, *Izprave o bitci kod Siska dne 22. lipnja 1593. godine*, Starine XXVI, 1893, 162–194; J. Н. Томић, *Нови подаци о бици код Сиска 22. јуна 1593. године*, Споменик XXXI, 1898, 76–89; K. Horvat, *Kobenzelovi izvještaji (1592–1594) kardinalu Cintiju Aldobrandiniju, državnom tajniku pape Klementa VIII*, Starine XXXII, 1907, 131–316; D. Gruber, *Borbe Hrvata s Turci od pada Sigeta do mira u Žitva-Dorožkoga (1566–1606)*, Zagreb 1879; K. Horvat, *Vojne ekspedicije Klementa VIII u Ugarsku i Hrvatsku*, Zagreb 1910; R. Horvat, *Borba Hrvata s Turcima za Petrinju (1592–1596)*, Petrinja 1903; A. Koblar, *Boji na Krajinah in zmaga pri Sisku pred 300 leti*, Izvestja muzejskoga družtva za Kranjsko III, 1893, 81–90, 121–132, 161–174; A. H. Loebl, *Zur Geschichte des Türkenkrieges von 1593–1606*, I–II, Prag 1899–1904; A. Olesnicki, *Tko nosi odgovornost za poraz turske vojske kod Siska*, Vjesnik Hrv. arh. društva XXII–XXIII, Zagreb 1941–1942; P. Tomac, *Bitka kod Siska*, VIG, 5, 1957. – Вид. и попис брошура на француском језику о догађајима у југоисточној Европи и на Блиском истоку у нав. делу Р. Самарџића, 640-643.

према В. Клаићу, »пао под Сисак на Видовдан 15. јуна«. Свој табор је сме-стио на десној обали Купе, непосредно пред њеним ушћем у Саву; из табора је водио мост преко Купе на њену леву обалу, у ствари на полуострво окружено Савом, Купом и Одром. »Уз ту леву обалу Купе дао је паша подићи насип, па је на њега сместио топове из којих је пуцао на Сисак.« Град је бранило око три стотине војника којима су заповедала двојица загребачких каноника (један од њих је убрзо погинуо). Браниоци су данима храбро одбијали турске насртаје, мада су им топови разнели градске бедеме, а Турци су им зајазили воду.

Паша је, споро дејствујући, учинио ту грешку да се узимање једног града, слабо брањеног, претвори у велику битку: хришћанска војска имала је времена да стигне с неколико страна, из граничарских упоришта Хрватске и Славонске крајине, из ускочког Сења, из Крањске и Корушке, а било је и одреда немачких ратника од заната. »Читава хришћанска војска бројала је неких 5.000 коњаника и пешака.« Ову војску су предводили хрватски бан Тома Ерде̂ди, пуковник Рупрехт Егенберг са одредом царске војске и пуковник Андрија Ауерсперг Турјачки, врховни капетан Хрватске крајине. Уз њих је наступао и велики број истакнутих војних заповедника разног порекла који су, у својим јединицама, поред лаких коњаника и нередовних пешака, имали близу 2.000 аркебузијера или мускетара, чиме су и надвладали Турке, највећма још увек ратнике старинскога вида.

Извори о величини пашине војске веома се разликују. Вероватно није имао више од 12.000 људи: спахија, јаничара, азапа, акинџија и нередовних чета. Само мањи део је могао бити опремљен ватреним оружјем. У походу су учествовали санџакбегови зворнички, клишко-ливањски, лички, херцеговачки, церничко-пакрачки, пожешки, ораховачки, бихаћки и вучитрнски, као и капетани Петриње и Градишке. У турској војсци вероватно су се налазили и одреди који су стигли из Осјечког и Крчког санџака. »Хасан--пашина војска била је бројно јача, док су хришћани имали предност у ватреној снази, чврстини и ефикасности. Снага Турака била је у удару, а хришћанска у ватри.«

Разбивши претходно један мањи турски одред, хришћанска војска је кренула ка Сиску 19. јуна, и, два дана касније, стигла до Петриње. На ратном саветовању, 22. јуна, одлучено је да се одмах крене на Турке. Утолико је Хасан-паша пребацио преко Саве око 10.000 људи и одмах се запутио у сусрет непријатељу. Војске су се судариле око подне. Турци су задобили почетну предност кад су се, на мегдану, огледале коњице, али су одбијени пушчаном ватром; док су се сналазили, на Турке је насрнула градска посада, извршивши напад из својих заклона. Одступницу су им сасвим пресекли карловачки аркебузијери, који су у међувремену заузели мост на Купи. »Само се неколико стотина Турака спасло преко реке; остали су се удавили у Купи и Одри уколико нису заробљени.« »Битка је трајала непун сат, негде између 12 и 14 часова.« На хришћанској страни остало је, према званичним извештајима, 40 до 50 мртвих. Турака је, према њиховим изворима, погинуло око 8.000, међу њима и Хасан-паша и четири санџакбега. Према С. Башагићу, »ту су изгинули клишки санџак Мустафа-паша Султан-Заде, херцеговачки санџак Мехмед-бег, унук Рустем-паше Опуковића, зворнички санџак Коџа Меми-бег и цвијет босанског племства са 7.000 Бошњака и Херцеговаца«. Плен је био огроман. Осим драгоценог одела и оружја, хришћани су заробили 10 барјака, 8 великих

топова на точковима (међу њима и кацијанерицу), знатан број мањих фалконета, неколико стотина топовских зрна и тридесетак речних бродова, на којима је довожена ратна заира.[4]

Вести о поразу код Сиска примљене су у Цариграду са оним огорчењем које се одмах претвара у осветољубивост. Рат против Аустрије, који је већ био у току, објављен је, званично, чим се дознало за Хасан-пашину погибију. Турци су, још на почетку рата, поново кренули на Сисак. Војску су повели нови босански намесник Мустафа-паша и румелијски беглербег Хасан-паша Соколовић, и 28. августа освојили пркосни град. Али, турска посада се повукла из Сиска чим су се, годину дана касније, хришћани домогли Петриње.

Победа код Сиска изазвала је шуман одјек у свим западним земљама. Историчари су касније проценили да је битка код Лепанта (1571) значила

[4] О турским губицима код Сиска вид. V. Klaić, *нав. дело*, 391–392.

први велики пораз Турске на мору и да је тиме заустављен њен продор у западно Средоземље. Једна битка на копну, она код Сиска (1593), мада својим размерама неупоредиво мања, добила је слично обележје: она је била први велики слом исламских кохорти на сувом, па је и она обележила завршетак турских продора у средњу Европу (што није било тачно). Истинита је, међутим, процена да је у боју код Сиска први пут очевидније исказана она премоћ европског наоружања над турским која је, у потоње време, заједно са стратегијском и тактичком превлашћу, омогућила потискивање Турака из Европе.[5]

Као да су на Западу с нестрпљењем очекивали да коначно, после толиких пораза и понижења, стигне и таква вест: турска погибија код Сиска примљена је с највећим занимањем. Рат Аустрије и Турске, који је, одмах после битке код Сиска, и званично почео, управио је све погледе ка европском југоистоку, поново подстакао крсташке прохтеве, изазвао љубопитљиве духове да се још једном подсете левантске цивилизације и, најзад, запослио штампаре на Западу да о збивањима у Подунављу и на Балкану свакодневно објављују летке, брошуре и читаве књиге историја. О Сисачком боју штампане су десетине извештаја са описима многих појединости.

Цар Рудолф II био је принуђен да прихвати рат с Турцима без довољно војске и новца. Овог пута, међутим, Аустрија није остала без помоћи: одазвале су се аустријске покрајине, немачке државе, угарски сабор и чешки сталежи; поред италијанских кнештава и градова, које – скоро неочекивано – треба издвојити на прво место, за хришћанску ствар највише су се заузели, шаљући помоћ, а не само речима охрабрења, римски папа и шпански краљ. Аустрија је своје поданике, поготову имућније, оптеретила посебним ратним наметима. И она је, овог пута, прихватила рат против Османског Царства с више отпорности, чврстине и спремности да дуги низ година издржи његов притисак, некада за њу само понижавајући. Могла је, у том рату, губити не само битке него и поједине области, али не и свој државни углед.

Рат је почео у лето 1593, и велики везир Синан-паша био је с војском у Београду већ 4. септембра. Затим је паша кренуо у сусрет оним аустријским одредима који су настојали да потисну Турке у северној Угарској, па је после краће опсаде узео Весприм и Палоту, али се због поодмаклог јесењег доба ускоро повукао у Београд на зимовање.[6]

III

У међувремену, поново су Срби, и то нагло, изишли на поприште историје. Устанак Срба у Банату 1594. улази у ред оних историјских догађаја који су се, бар наизглед, јавили тако неочекивано и који су одједном узели толике размере да им је, на првом месту, готово немогуће установити све узроке. Пре нешто више од четири деценије, 1551. и 1552, Срби су се, као најчешће становништво Баната и веома присутни у Ердељу, поделили на две странке:

[5] О одјеку битке сведочи велики број *летака* који су на Западу штампани. Вид. [illegible] нап. 3.

[6] А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, Нови Сад, 1929, 197.

многи су се, извесно, борили против турског освајача сједињени с другим хришћанима; пресуднију улогу одиграли су, заправо, они који су помогли Турцима да освоје Банат. Неочекивано, 1594, десетине хиљада тог истог народа окренуло је оружје против свога господара да га одагна или да заврши мученички. Шта се у међувремену догодило с тим народом?

Земље источно од Тисе српска православна црква почела је запоседати извесно још у XV веку. Тада су настали манастири Војловица код Панчева и Ходош у Поморишкој крајини, који је, по предању, био задужбина Јакшића. Деспоту Јовану Бранковићу, крајем XV и почетком XVI века, приписује се манастир Месић на обронцима вршачког горја и Сенђурађ на реци Брзави југозападно од Темишвара. Градња манастира Бездина, јужно од реке Мориша, почела је 1539. године. Више не постоји манастир Св. Спаса код Темишвара, мада је 1566–1567. уписан у турски дефтер. Управо у време турског господства, у Темишвару је била, поред мањих, и саборна црква. У Липови, са црквом посвећеном Ивањдану, била је српска епископија вероватно пре обнове Пећке патријаршије (1557). У ствари, на територији некадашње Угарске Краљевине, поред епархија са седиштем у Будиму, Сегедину, Сигету (Печују) и Пожеги, у границама Темишварског пашалука забележено је неколико епархија: у Темишвару, Солноку, Бечкереку, Вршцу, Липови, Јенопољу и другде, у зависности од унутрашње организације српске цркве и фискалне политике Турског Царства. Овај преглед, међутим, само наговештава верске прилике у којима су се нашли Срби после турског освајања Баната, а поготову после протезања јурисдикције Пећке патријаршије на ту територију. Те прилике су сумње нема, биле знатно боље, јер је историја у своје памћење унела само оне појаве које су сачуване или су уочене у недовољно проученим изворима. Срби су, у Банату, остајали без оних који су их раније водили, на челу с племством, али су очито остајали на духовној бризи своје цркве. Упоредо с тим, они се, узети у маси, нису радо мирили са чињеницом да остану у позадини догађаја.

После 1552, сматра А. Ивић, »Срби су не само по банатским селима сачињавали огромну већину становништва него су и по градовима били главни део турских посада. Навикнути на војну службу и на ратовање, а везани породицом и иметком за Банат, српски ратници су заменили хришћанску војну службу турском«. Или: »Многи Срби, који су научили на четовање и на војну службу, а чији је крај пао под турску власт, ратовали су од сада у турским редовима [...]. Срби су служили већином као мартолоси у турским посадама. Завладавши Банатом, Турци су доводили српске становнике и из унутрашњости земље, па су населили скоро у сваком српском селу по неколико нових српских породица, и у дефтеру су водили рачуна колико се у појединим месту налазило старих и колико нових српских породица.« Као војници, Срби су служили и у оном делу Угарске који је држала Аустрија. Али, ни на аустријској ни на турској страни српске чете нису у својој средини имале знаменитијих људи од имена и угледа него су, »прикупљене из разних крајева, ратовале као туђи најамници. Српске племићке породице из прве половине XVI века изумрле су или су живеле повучено, без додира с народом из чије средине су потекле«. Њихови остаци асимиловани су у немачкој или мађарској већини, и то најчешће брачним везама. Народ је постајао све више анониман, и због тога се у безбројним изворима поједини Срби, чак и после стеченог угледа, називају само именом, а уме-

сто презимена најчешће се ставља да је *Рац*. Под таквим називом најзад је почео изроњавати на површину историје велики број истакнутих ратника, дипломата и народних предводника.

У ратним временима отимале су се аустријске војсковође за српске досељенике, »али у мирно доба надметале су се ко ће више скучити она права и повластице који су Србима дати као награда за услуге на бојном пољу. У ратно време Срби су ослобађани од плаћања десетка, јер су под тим условима ступали у војску, а кад би настао мир, племићи су и од Срба захтевали десетак, јер су и они радили земљу као и остали земљорадници«. Од 1582. донесено је неколико саборских одлука да се Србима ускраћују повластице за услуге у војсци. И на ердељском сабору 1583. је решено »да они Срби, који су већ досељени, могу остати, али да морају живети по државним законима и стајати под влашћу жупана«.

Сличне мере погодиле су, упоредо с тим, и онај део српског народа који се затекао у Банату под турском влашћу, или се ту накнадно доселио. Употреба Срба као војника који имају тзв. влашки статус и од намета дају само дукат годишње султану на кућу уведена је у брдским крајевима и код становништва које је, бавећи се претежно сточарством, било покретљиво и за рат и за сеобе. Загосподаривши великим делом панонске равнице, Турци су одатле очекивали жито и џелепе утовљених говеда за прехрану царства и међународну размену. Земља се сама собом нудила да прихвати велики број спахија које би издржавала земљорадничка раја, а они би се настанили близу вечито немирне границе према Аустрији и вазалним кнежевинама. Због тога су настојања турске управе, и поред војног режима уз границу, да народ веже за земљорадничку производњу, оптерећену разним наметима, постала очевидна чим је мир утврђен и бар се отприлике најзад знало шта је чије. Срби су ипак остали у посадама, као плаћени најамници, бавећи се уз то и обрадом земље под уобичајеним обавезама. Одатле па до појаве самосталних војничких група са својом унутрашњом организацијом, својим првацима, писарима и свештеним лицима није било далеко. Биле су то, све више, најамничке војске које су се, заједно с породицама и свим оним што су имали, често селиле и, нудећи ратничке услуге, мењале господара. Себе су најрадије називали *јунацима*, истичући на тај начин свој витешки однос према животу. Други су их звали *хајдуцима*, поред осталог, вероватно, и због њихове склоности разбојништву. У Банату и Ердељу настале су, тако, читаве области назване хајдучким. Свима су, и Турцима, и Аустријанцима, и ердељским кнезовима и влашким војводама, *јунаци* били потребни као нередовна војска, али су против њих, чим би се учинило да је завладао мир, предузимани прогони – да их раселе, колико могу потчине или, једноставно, униште. Српски војници, међутим, нису мировали, сами су предузимали пљачкашке походе и, мада их је чекала одмазда, истицали себе свим оним чиме су располагали, све до истурања, да их предводе, оних знатних појединаца који су, под заједничким именом Рац, у разним мисијама стизали и на дворове. Али, то није била само једна заборављена разбојничка епопеја, слична ускочкој и хајдучкој. Био је то и знак општег успона једног народа.

Срби су у појединим градовима Угарске, у Ђуру, Острогону, Коморану, Српском Ковину, Будиму, по Банату, Ердељу и Влашкој, имали упоришта својих трговаца извесно већ почетком XV века. Дуго време унутрашњих смутњи и турског освајања нису омели трговце у савлађивању свих препрека

(па и оптужби, сасвим тачних, да се баве ухођењем), како би разне светове, чији су се путеви заправо у Панонији укрштали, повезали разменом њихових производа. У времену општег успона сталежа пословних људи ништа тај процес, па ни ратни ковитлаци, није могло зауставити. Оно смиривање односа које је уследило после поделе панонских земаља на аустријски и турски део, с прибрежним вазалним кнештвима Ердељом и Влашком, отворило је путеве светске трговине у том делу Европе, и Срби су то умели искористити. Нека као пример послужи распростирање дубровачких колонија до Будима и Темишвара, али и до ушћа Дунава и Молдавије, оним редом којим је Турска, као суверен њихове републике, запоседала те земље. Православни Срби имали су најбоље везе с турским градовима, где су им остали рођаци, пријатељи или, бар, племеници, и они су, у ствари, највише допринели јединству левантског и подунавског тржишта упркос државним границама и крајиштима узаврелим услед ратничког расположења. Преузели су велики део извоза соли из Ердеља, која је разним путевима стизала до унутрашњих провинција Турске, или, рекама, и по земљама бивше Угарске Краљевине. Упућујући је најпре бродовима и колима, а затим караванима, њихова роба је, заједно с дубровачком, стизала и до Јадранског мора. Најчешће преко Будима, али и непосредно из Коморана и Ђура, они су на немачко тржиште и до јужних пољских градова одгонили џелепе волова и товаре коже. У Срему, Барањи, Бачкој и Банату српски трговци су подстакли сељаке на велику производњу, ради извоза, воска и меда; Турци су трошили грумење масла које се продавало у мешинама.

Народ у коме се сачувала сталешка подела могао је показати виталност у својој борби за одржање. У њему је и црква имала шире могућности деловања, јер све оно што је од ње долазило примано је у разним срединама као духовна порука посебног садржаја и вредности, да се све то на крају слије у јединствен покрет српске обнове. На аустријској страни је, поврх свега, уочена корист која се може имати од српских свештених лица »нешто због њихове образованости, а нешто и због утицаја који су имали у народу«. Свештеници су се борили као и остали ратници и одржавали литургије и проповеди у гарнизонима где није било цркве. У Аустрији се сматрало да они »у време рата соколе своје верне да се храбро држе«. Нарочито после обнове Пећке патријаршије 1557. утицај српске цркве прожео је свакидашњи живот народа, и то сасвим изразито у границама Турског Царства. Обнова је потекла из манастира Милешеве, и то је био разлог више што је међу наслеђеним култовима, који су чинили језгро духовног опредељења Срба, посебно у тим тренуцима издвојен и по народу раширен култ светога Саве. Градећи нове манастире, српски калуђери су, иако растурени по свету, на свим странама зидали у стилу старије рашке школе, а не моравске која је, из деспотских времена, непосредније наслеђена. Католички писац Иван Томко Мрнавић, који је из посебних побуда писао о животу првог српског архиепископа, донео је вест у коју се не мора веровати, али која се сасвим уклапа у општу представу ствари, да су устаници у Банату 1594. носили у бојевима заставе с ликом светог Саве. Српска православна црква окупљала је народ око себе подстичући га да не напушта традиционалне ктиторске обичаје, и то у свим земљама где је живео, па и у оним банатским, ердељским и влашким нахијама и жупанијама где се ускоро јавио бурни ковитлац устанка.[7]

[7] *Исто, на више места.*

Према Јовану Н. Томићу, који је 1899. објавио прву велику студију *О устанку Срба у Банату 1594. године с нарочитим погледом на савремене прилике у суседним земљама*, главни узроци тог покрета били су у незадовољству народа турском управом и у међународним односима који су значили охрабрење. А. Ивић, који је објавио два издања своје историје Срба у Угарској, односно Војводини (1914. и 1929), није се задржао на том питању, али је свим оним што је, у виду података, изложио о ранијој српској историји у Панонији у ствари предодредио појаву устанка.[8]

Аустрија је, са својим угарским поседом, дочекала турски поход, који је предводио велики везир Синан-паша, не само подељена на покрајине, увек споре у одлучивању, него и у све већем верском раздору католика и протестаната. Поред тога, сем оног ширег ослонца који је имала у целини Римско-Немачког Царства и непосредног заузимања папе Климента VIII за заједничку хришћанску ствар, Аустрија се обрела у рату безмало усамљена: Млеци су упорно одбијали да се, из трговачких интереса, али и услед своје опште слабости, замере Турцима, а камоли да против њих зарате; Француска је, поврх тога, непрекидно настојала да обнови пријатељски савез са Османским Царством, поново успостави свој утицај на Порти и, уз помоћ берберских гусара, разбије шпанску блокаду провансалске обале; после пораза непобедиве армаде 1588. у атлантским водама, Шпанија се нерадо упуштала у обрачун с Турцима на Средоземљу и уз то је угазила у рат против Француске (1595–1598), тако да Филип II, и поред свих обећања и напрезања, није могао указати стварну помоћ Рудолфу II; мале италијанске државе, понекад сведене на један град и његову област, показивале су, временом, све више занимања за питања опстанка Турске у Европи и тиме један рат претварале, у ствари, у необичан покрет политичког авантуризма. Аустрија је морала наставити ратовање претежно уз подршку народа југоисточне Европе који су на разне начине покушавали да се ослободе Турака.

Нису донела плода ни настојања ревносног папе Климента VIII, који је још крајем 1592. почео да ради на окупљању једног великог савеза хришћанских држава против неверника. Цар Рудолф II је, с неколико страна, примио новчану помоћ, али папа за савез није придобио чак ни хабсбуршку и, више од свега, католичку Шпанију. У решавању Источног питања, први пут су се, откако је то питање изазвано преласком Турака у Европу, почеле окупљати земље на северним и источним рубовима Османског Царства; први пут се почело рачунати и с државама православног дела старог континента; први пут, најзад, као чинилац првог реда у разарању Турске истакнути су њени поданици, који – ако устану – изнутра могу оборити власт туђина. На помолу је било једно ново начело европске историје. Оно се за тренутак може назвати ослободилачким, да у потоње време, поготову од 1804, заслужи и назив револуционарног начела. У рату 1593–1606. покретање ових фактора није уродило плодом; али, они су остали да делују. Папа Климент VIII »обраћао се не само владарима Запада него и кнезовима Ердеља, Влашке

[8] Расправи J. Н. Томића претходили су радови Ч. Мијатовића *Пре триста година*, Гласник СУД XXXVI, 1872, и *Шта је желео и радио српски народ у 16. веку*, Годишњица НЧ I, 1877, као и сами J. Н. Томића, *Пре три столећа: скице из историје српског народа у XVI веку*, Крагујевац 1894. – Вид. А. Ивић, *нав. дело*, 182–195; зборник *Војводина*, 1, Београд 1939, 145–300.

и Молдавије, краљу Пољске и цару Русије«. Римска курија примала је тада вести од учених хуманиста Далмације, Дубровника и Боке Которске о многобројности и снази словенског света, који је, мада највећма шизматички, у стању одагнати Турке. Овај *словински* покрет утемељила су, махом, свештена лица, која су заиста на време уочила да би на првом месту католичким интересима користила употреба историјских традиција и ратничке снаге православних народа, можда највише Срба. Задранин Петар Чедолини, хварски бискуп, и Аугустин Квинчић, родом из Пољица, бискуп Корчуле, писали су, поред осталог, Римској курији да се Турска, »трула и слаба«, не би могла супротставити савезу Пољске и Русије, које би се приближиле захваљујући посредовању Његове светости. Учешће руског цара у савезу против Турске било би од посебног значаја због тога што би он могао утицати на православне народе у југоисточној Европи да подигну устанак против својих садашњих господара. Русија је тада била далеко од помисли да изврши продор ка југу ослонивши се на помоћ Влаха, Срба, Бугара и Грка, мада су међу њима, бар у појединим срединама, већ клијале наде да ће се можда, у будућности на коју не треба сувише дуго чекати, осетити снага православног царства. Али, предлози који су стизали у Рим улазили су, и у овом случају, у ред оних који су, прерано наговештени, ипак остварени у потоњим вековима. У склопу настојања Климента VIII да против Турске покрене и оне који су до тада остајали на ивицама система европских држава особито место и значај има мисија Александра Комуловића, свештеника из Сплита. »Папа је [. . .] послао Комуловића 1593. у Ердељ, Молдавију и Влашку, а затим у Пољску и Русију, али ниједна од тих земаља није прихватила његов позив.« Комуловићева мисија, и поред тога, није остала без својих порука.

Римска курија морала је тражити разне путеве продирања до свести хришћанског света због његове разједињености, али и због своје намере да управо у таквом времену опште духовне смутње настави своју обнову. Склапање савеза против Турске под покровитељством Његове светости сигурно би распространило и учврстило католички утицај. А ако би тај савез, и поред свих настојања, ипак остао само јалов покушај, придобијање појединих православних владара и народа да се, на папин позив, покрену против Турака извесно је да би значило уздизање његовог угледа и почетак успостављања његовог старешинства у свеукупном хришћанству. Климент VIII се обратио православном делу хришћанства поред тога и у намери да би створио противтежу ширењу протестантизма, укорењеног, већ, не само у западној Европи него, као посебан феномен, уз подршку Турака, у оном делу Угарске који је ушао у састав њиховог царства. Из извештаја који су стизали Римској курији могло се, одмах на почетку рата, разазнати да су Срби онај народ који ће најрадије и у највећем броју стати насупрот Турцима, и који је уз то највичнији ратовању. Њима је требало посветити највећу пажњу приликом окупљања оних који ће се жртвовати ради остварења идеја Климента VIII. На то се, добрим делом, свела и процена Александра Комуловића, Сплићанина.[9]

[9] J. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, САН, 1950, 3–25; F. Rački – O. Pierling, *A. Komulovića izvještaj i listovi (god. 1593–94) o poslanstvu njegovu u Tursku, Erdelj, Moldavsku i Poljsku*, Starine XIV, 1882; O. Pierling, *Novi izvori o A. Komuloviću*, Starine XVI, 1884; E. Fermendžin, *Prilozi k poznavanju diplomatskoga poslanstva Aleksandra Komulovića među Slavene od godine 1593. do 1597*, Starine XXXVI, 1918; о словинству вид. B. Letić, *Rodoljublje u dubrovačkoj književnosti*, Sarajevo 1982.

»На народ у Срему, Бачкој и Банату у последњој деценији XVI века одједном су се сручиле огромне невоље, реквизиције, бављење велике војске, састављене од Турака и Татара, зулуми, пљачкања, злоупотребе од стране турских власти [. . .] То све и наизглед повољна политичка ситуација изазвали су устанак народа у Банату.« Крајем XVI века, као и у другим крајевима, Срби су, поред тога, почели губити свој повлашћени положај као дербенџије који су чували и оправљали мостове и скеле и држали коње за

мезилхане, као посаде у градовима и шајкаши на рекама. »Звање *кнеза* и *примићура* донесено је у Банат и пре коначног турског освојења и задржало се тамо где су власи били у маси насељени. У Банату се кнезови такође зову *нахијским ћехајама*.« Упоредо с њима, постојала је и служба *бирова*, који су бирани на одређено време и једино су плаћали порез на овце. Посебан влашки статус Срба узетих у разне службе турске војске и управе огрожен је не само укидањем њихових пореских олакшица него и сужавањем могућности народног управљања собом. На појаву и ширење побуњеничког покрета утицале су и хајдучке традиције народа на простору од северне Србије, преко Баната и Влашке, све до Ердеља. Једна велика област била је безмало предодређена за одметништво. Власт се ту често мењала, поготову у вазалним кнежевинама, тако да се понекад није ни знало за границу. Неколико великих река више је служило одметницима, вештим у бродарењу, за њихове подухвате него што је користило земаљским господарима да заштите свој државни посед. Предели су били понегде огрезли у баруштинама, понегде обрасли у високу и дивљу травуљину и шипражје, понегде надохват шумовитих обронака пред којима се заустављала свака потера. Природа је нудила заштиту онима који нису желели подносити режим, ако би се на било који начин погоршао. Хајдучке акције су оживеле чим је избио рат између Турске и Аустрије. »Вести о рату утицале су нарочито на држање Срба у близини ердељске границе. Њихове мање хајдучке чете и дотад су нападале Турке на отвореним путевима, а кад би им запретила опасност, склањале су се на подручје полунезависног Ердеља. Ове чете су потајно помагали сами Ердељци, а то су наставили да раде и по избијању рата.«[10]

Догађаји на ратишту и у оним преговорима које је подстицала Римска курија смењивали су се таквим редом да су све убедљивије наводили Србе у Банату и суседним крајевима на буну против Турака. Док је Синан-паша крајем 1593. и почетком 1594. зимовао у Београду, угарски војни заповедници у служби цара Рудолфа II, настављајући ратовање, тукли су се око Столног Београда с Хасан-пашом будимским. Генерал Кристоф Тојфенбах заузео је и разорио град Филек. Ћесаровце је послужила срећа да освоје још неколико тврдиња. Никола Палфи је крајем фебруара 1594. опсео Новиград и освојио га захваљујући позној студени која је принудила Турке на часну предају (10. марта). (Синан-паша је повешао бегове изгубљених градова зато што су их напустили без крајње невоље.) Задовољан постигнутим, надвојвода Матија, који је управљао овим операцијама, наредио је да се због рђавог времена војска склони »у своје дотадашње станове и да се почетком априла сакупи код Ђура. Овај корак био је од велике штете, која се могла оценити тек касније«.[11]

Напредовање хришћанске војске, ма колико скромно, охрабрило је српске устанике у Банату који су већ били под оружјем. Близина царске војске, која више није трпела поразе, значила је за њих непосредан подстицај. Упоредо с тим, банатским Србима било је најбоље познато да у свим плановима о окупљању хришћана против Турака, будући да су као савезници отпале најважније државе, средишње место све наглашеније заузима њихов најближи сусед, млади ердељски кнез Сигисмунд Батори, око кога су облетали папски легати, а и он је упућивао своје емисаре у Рим. Ствар се налазила у рукама

[10] *Историја народа Југославије*, I, 185, 192 (Б. Ђурђев); А. Ивић, нав. дело, 196–199.
[11] J. Н. Томић, *О устанку Срба у Банату*, 13–14.

језуита који су »гледали да од Баторија створе борца за католичанство против протестаната и муслимана«. О удруженој акцији Сигисмунда Баторија с господарима Влашке и Молдавије, с пољским краљем, козачким хетманом и московским царем преговори су, по неким знацима, почели још пре објаве рата Порте Аустрији. Са ердељским кнезом ступио је крајем 1593. у преговоре и цар Рудолф II. Рачунало се да ће кнез, који није био без владарске сугестивности, привући да се лате оружја многи у оној узаврелој кошници народа каква је тада била југоисточна Европа. При том се, одиста, најпре помишљало на Србе, вечите и храбре ратнике. У истицању Срба први су, овог пута, били католички мисионари, почевши од Александра Комуловића, који им, по јунаштву, није налазио премца: ћесаревој војсци потребна је само једна знатнија победа, па да јој се отвори пролаз за продор ка Цариграду. На крају се створио такав однос снага да је у средиште пажње бар за тренутак, али пресудан, доспео ердељски кнез. Виђени људи међу банатским Србима започели су преписку са Сигисмундом Баторијем још у време, почетком 1594, док су се водили преговори о савезу између цара Рудолфа II и Ердеља. Очигледно, Срби нису имали стрпљења, а можда ни довољно проницљивости, да сачекају завршетак тих преговора, у ствари коначну одлуку Ердеља, њеног кнеза и свемоћних сталежа.

Сигисмунд Батори заиста је окупљао савезнике и подстрекивао их на борбу против Турака, али се, и поред тога, устручавао да се оглуши о Синан--пашине претње, упућиване из Београда, и да отворено пређе на хришћанску страну. А кад би и прикупио довољно смелости да учини тај корак и напусти вазалску покорност султану, наилазио је на одлучно одбијање ердељских сталежа, који ни за шта, а најмање за сумњиве католичке интересе, нису хтели да изложе ни земљу ни себе турској немилости. Чим је почео рат, па се, поврх тога, чуло да ћесар Рудолф II преговара са Сигисмундом Баторијем о општем нападу хришћана на Турке, »хајдучке чете добише новог полета и Срби почеше са свих страна ступати у њихове редове. Ердељске власти су мирно допуштале да се српске чете образују на њиховом земљишту, шта више, и помагале су их у томе. Ердељски погранични заповедник, лугошки бан Ђорђе Палотић, соколио је српске хајдуке и обећавао им је помоћ у борби с Турцима. Исто тако, живо је наговарао Србе на устанак Фрања Гести, један од главних ердељских војних заповедника«. Батори је извесно држао у рукама конце који су водили до тих збивања. Али, даље није ишао.

Сигисмунд Батори је, заједно с тим, настојао да и друге околне народе и земље увуче у борбу против Турака, а да сам, при том, остане по страни, што даље од опасних подозрења Синан-пашиних, и да то потраје док свима у Ердељу не постане јасно да се управо због будућности кнежевине морају сврстати међу савезнике. Влашки војвода Михаило Храбри одрекао је послушност Турцима, а за савез је убрзо придобијен и молдавски војвода Арон. »Батори се све више удаљавао од Порте, али се то опазило јаче тек од времена кад му на двор дође кипарски архиепископ Лаврентије Палеолог, који га увераваше да не треба да оклева с објавом непријатељства Турцима, јер чим савезничка хришћанска војска буде прешла Дунав, скочиће на оружје Грци, Срби и Бугари и својим устанком олакшати рад савезницима. Од тада се Батори још више постара да придобије симпатије српског народа.«[12]

[12] *Исто*, 17.

Устанак Срба у Банату, међутим, већ се распламсавао, а хришћански савез још увек није био срдачно ни без бојазни склопљен, нити је аустријска војска постизала оне ратне успехе које је наговестила изласком на бојиште у пролеће 1594. године. Окупивши око 50.000 ратника, надвојвода Матија је 4. маја опсео Остригон, а »већ идућег дана дошло је у његов табор 200 Срба из Будима. Собом су довели жене и децу, многе коње и другу марву, и изразили су жељу да их надвојвода узме у своју службу«. Ћесаровци су се докопали старог дела Острогона захваљујући тамошњим Србима који су их пропустили и изложили покољу турску посаду, али нови део града, с гарнизоном састављеним од самих Турака, нису били у стању освојити. Утолико стигоше вести да опседнутима помоћ стиже с две стране: једну је водио Синан-паша, а другим путем су хитали кримски Татари. Надвојвода Матија морао је своју војску, млитаву и одану ленствовању, пићу и пороцима, после двадесет дана опсаде, повући од Острогона. Дознавши то, Синан-паша пође на Ђур и нападе га. Описујући те догађаје, Ј. Н. Томић је упозорио да је потребно запазити како су се ћесаровци понашали под Острогоном, јер то чини јаснијим неке појединости из српске буне у Банату.

Опсада града Хатвана, у горњој Угарској, коју је 16. априла поставио Кристоф Тојфенбах, такође је почела с добрим изгледима за ћесаровце. Али, бојишту су се почели примицати, с 13.000 људи, румелијски и будимски паша и неколико оближњих бегова. Да не би доспео између две ватре, Тојфенбах је дигао опсаду и изишао у сусрет Турцима који су стизали као помоћ. »У сукобу Турци подлегоше, али ни ћесаровци не прођоше олако. Од Турака остаде на бојишту до 2.000 људи с бегом ђулским, остали побегоше [. . .].« Тојфенбах се затим, уредивши војску, поново вратио под Хатван.

Излазак војске Рудолфа II на ратиште у пролеће 1594. очито је изазвао Турке да се с неколико страна, онако многобројни, сруче у земље Подунавља и ставе под команду сераскера Синан-паше. Ударивши најпре тамо где су се појавиле војсковође цара Рудолфа II, против кога је у ствари и поведен рат, Турци су, за тренутак, ослободили простор за деловање српских устаника, на које нису упућивани највећи одреди под првим пашама. Али, градоносни облаци надносили су се, све црњи, и над то ратиште, за Србе сигурно најважније, а за друге, на њихову штету, можда епизодно. Кад је кримски хан упао са источне стране у Угарску да се сједини са Синан-пашом и да заједнички нападну надвојводу Матију, Татари су успут наишли на Фрању Балашу који је, с војском, хитао у помоћ српским устаницима. Код брда Моноштора, у крвавом покољу, сатрвени су Мађари, и међу погинулима се нашао и сам Балаша.[13]

V

Устанак Срба у Банату и оближњим крајевима 1594. није био споредни догађај у рату Турске и Аустрије коме су новији српски историчари из родољубивих разлога дали претеране размере; о њему су, најпре, писали многи савремени хроничари, не само угарски и немачки, него и италијански и француски; остали су и многи архивски документи разног порекла, угар-

[13] N. Isthuanffy, *нав. дело*, 628; А. Ивић, *нав. дело*, 205.

ског, аустријског, венецијанског, међу најчешће коришћеним. Турска грађа коришћена је, нажалост, недовољно, посредством старијих историја Османског Царства. Срби су, у бурном вртлогу догађаја, само понешто записали. Сви ти извори, међутим, нису довољно усредсређени на сам догађај и, говорећи о њему у склопу разних других појава, не дозвољавају успостављање заокружене целине и тачног редоследа онога што се све збило.

Према А. Ивићу, у пограничним крајевима надомак Ердељу, све је почело умножавањем српских хајдучких чета које су најпре нападале турске караване, а затим су почеле ударати и на поједине куле и градове. Ово прерастање друмског разбојништва у народну буну једна је од оних класичних представа у српској историографији која звучи понекад наивно, а понекад и невероватно: појава хајдучије и појава народне буне ретко се могу довести у узрочни однос. У дугом рату 1593–1606. та веза се, ипак, у многим случајевима може успоставити, и то је једно од обележја онога што се збивало у позадини главног ратишта. Хајдучке дружине претварале су се, у неким случајевима, у читаве војске, а њихови походи личили су на ратне подухвате, што се без узбурканог таласања у народу није дало остварити. Због тога се може следити излагање А. Ивића: »На челу једне српске чете био је Петар Мајзош, који је негда био у служби лугошког бана, а у последње време становао је у турском градићу Охату, недалеко од Темишвара. Мајзош удари са својом четом у марту 1594. на Вршац, пороби га и спали, затим нападне на неке паланке, па отме становницима све покретно имање, марву, новац и ствари, и најзад пребегне с већином својих другова на ердељско земљиште.« Управо у то време сераскер Синан-паша припремао је војску у Београду да крене на подунавске градове у западној Угарској, где се припремао за рат надвојвода Матија. Због тога се он, у том тренутку, задовољио тиме да с два узастопна писма, која су стигла у Ердељ 3. и 8. априла, опомене кнеза Баторија нека стиша нереде и, на првом месту, ухвати и казни Петра Мајзоша и његове другове. Батори је одговорио да су времена нередовна и ратна, па се на свим странама појављују разбојници, »но он ће настојати да похвата оне злочинце који су пребегли у Ердељ и да их по заслузи казни, и већ је у том смислу издао налог лугошком бану Ђорђу Палотићу«. Али, у исто време, друга хајдучка дружина коју је предводио Јован Логушанин пустошила је у пределу око Алмаша, и нигде није наилазила на озбиљнији отпор. И према J. Н. Томићу, устаници су, »окупљени у мање чете«, најпре напали на мања места, паланке и касабе, тако да су Турци, изненађени, делом изгинули, а делом потражили спаса у бекству. »Кад се потом омање чете из појединих села сакупише, видећи се у великом броју (на десетак хиљада) устаници одлучише приступити нападу на већа места, у која се беху склонили Турци.«[14]

Подстицаји за буну Срба, сматрао је Ј. Н. Томић, дошли су са стране, из Аустрије и Ердеља, тако да су устаници све време очекивали помоћ од других и повремено учествовали у њиховим ратним наступима. У ствари, Срби су били намерили да све што буду чинили постане саставни део рата; приступили су хришћанском савезу пре него што је образован, и подлегли оставши усамљени. Док се у Банату окупљало језгро побуњеничког покрета, једном делу устаника дат је задатак да успоре кретање Синан-пашине војске

[14] А. Ивић, *нав. дело*, 196 и д.; Ј. Н. Томић, *нав. дело*, 18–19 (вид. и документе у прилогу).

ка Острогону. Требало је да Турци, уобичајеним путем, прођу Срем и, подигавши мост, пребаце се преко Дунава. »Због тога је прикупљен велики број лађа, пуних разноврсног ратног материјала и хране, које су, пошто најпре послуже да се преко њих пребаци мост и преведе војска, имале продужити пут ка Будиму.« Али, тек што су турски војници почели повезивање бродова, нападну на њих српски устаници, »потуку све што се не спасе бекством« и опљачкају провијант. Део плена пошаљу ћесаровцима под Острогон (као »доказ свог јунаштва«) и затим се, не смејући сачекати долазак Синан-пашине војске, врате у Банат.

Сераскер се није освртао на буну у Банату, него је, и поред сметњи, надирао у сусрет свом главном непријатељу, војсци надвојводе Матије под Острогоном. Он је тачно проценио да устанике могу, са својим одредима, поново потчинити султановој власти околне паше и бегови, поготову пошто их он, продором у горњу Угарску, одвоји од аустријских трупа и тим продором из близине припрети колебљивом ердељском кнезу.[15]

Наде устаника ипак нису јењавале; изгледа да они нису претпостављали с колико се бедне малодушности и мрзовоље могу понети њихови хришћански савезници, који као да нису хтели запазити какву снагу носе собом ускомешане српске масе (мада су их управо они подстрекивали да устану на Турчина). Буна је узимала маха сагласно законима настанка и унутрашњег развитка сличних покрета у историји: устаници су се упињали да у највећој мери умноже свој број; настојали су да на оном подручју којим су загосподарили униште турска упоришта; нису прекидали преговоре са хришћанским владарима, тражећи не само помоћ него и заједнички наступ у рату против Турака.

Код савремених хроничара има забележено како су устаници силом нагонили своје племенике, који су остали по страни од покрета, да ступе у њихове редове. Успостављајући своју власт, они су таквим запретили да ће их казнити конфисковањем имања или, пак, смрћу уколико се и они не дигну на оружје. Тиме је обезбеђено унутрашње јединство устанка.

Преговори са Аустријом, Ердељом и другим суседним хришћанским владарима нису, међутим, напредовали. Везе с једним од аустријских војних заповедника успостављене су, због удаљености главног ратишта, тек од маја 1594, пошто је генерал Кристоф Тојфенбах опсео град Хатван у горњој Угарској. Сигисмунд Батори још увек је бесциљно преговарао о склапању савеза са емисарима цара Рудолфа II, јер су се ердељски сталежи и даље противили отказивању вазалске покорности султану. Због тога се кнез устручавао да свесрдније подржи српске устанике, иако се буна, избивши надомак његове земље, својим врењем стално преливала и на његову територију. Он се устезао да отвореније иступи тим пре што је знао да Турци имају доказе о његовој сарадњи са устаницима: Синан-паша га је на време упозорио да је дужан ухватити сваког одметника који се појави на тлу Ердеља, а он му ниједног, ни после поновљене опомене, није изручио. Нашавши се између својих обавеза према српским устаницима и страшне Синан-пашине срџбе која га је убрзо могла погодити, кнез Батори је пуштао да ствари иду својим током, саме од себе, извесно очекујући какву случајност која би довела до повољног

[15] А. Ивић, *нав. дело*, 205.

обрта. Слично су поступили и устаници: они су наставили свој рат у уверењу да приликом одлучивања неће бити усамљени.

Према Синан-пашиним оптужбама, устаници су, одмах после напада на Вршац, ударили на место Бокчију (Бокшањ), и тамо поробили и попалили што год су нашли. Затим су, крајем марта, окупивши дружину од пет стотина људи, навалили на град Моржину и побили његове житеље. Нарочит циљ им је био да по околним селима плене стоку. Али, ни Турци се више нису дали свуда изненадити. Они су међу устаницима препознали »многе главне људе« кнеза Баторија и војнике његовог војводе Фрање Гестија. Ухватили су неколико устаника, па их бацили на точак и рашчеречили. Срби су се ускоро осветили Турцима: похватали су њихове лађе које су из Липове пошле за Ердељ да довезу соли и поубијали на њима посаде. Синан-паша је затим упутио једно одељење војске да испита шта се то догађа у Банату.[16]

Истрага устаника улази у ред уобичајених поступака турских власти. Војсци су додељиване и кадије да сместа утврде степен кривице и изрекну казну. Слични походи су вршени с намером да се увиде настале промене, да се на њиховом легалу похватају, куда треба спроведу или одмах побију не само преступници него и они који би то могли постати, да, најзад, кад експедиција прође, народ остане залеђен страхом. Османска правда била је егземпларна. Сматрало се да приказивање силе, путем истраге, сигурно води смиривању раје до оног степена покорности кад се султанов закон поново прихвата, овог пута као доброчинство и благодет (уколико то од раје неко жив дочека). Попут свих царстава утемељених на једној идеји с крајњим циљем да се та идеја занавек отелотвори у државном устројству и друштвеним односима, и Турска је вековима поступала неинвентивно и, понављајући мере, привикавала покорено становништво на опрез и своје противмере. У истрагама су увек многи страдали, али су, упоредо с тим, многи спасавали главу по збеговима. Синан-пашин казнени одред упао је у многа места. Вероватно је у некима затекао људе довољно понизне, нека су била празна, јер се народ разбежао, а у некима су им, ипак, пали у руке они који су били на гласу као одметници, или су бар тако изгледали. Похватано је неколико десетина људи по разним селима и мањим градовима (»у Азовици четворицу и седморо браће неког Лазара«). За нека насеља је речено да су се одметнули сви становници. Турци су упадали и у Ердељ, па су и тамо затекли места чији су житељи пристали уз побуњенике (»многи од оних који су недавно поробили турске паланке били су из ердељског места Зелишћа«). Ова истрага донела је, ипак, Турцима, и поред многе просуте крви, једино ту корист што је Синан-паша прикупио доказе против ердељског кнеза као неверног султановог вазала. Јер, док се Сигисмунд Батори бранио неубедљивим уверавањем како он не помаже разбојнике, које је, поред осталог, тешко похватати по шумовитим брдима, »главна сила устаника, на челу с војводом Мухником, налазила се у околини Алмаша, одакле се спремала да нападне утврђени турски град Фачет«. Застрашивањем народа, Синан-паша безмало је принудио народ да се окупи око устаника.[17]

Буна Срба у Банату на самом почетку је постала чињеница с којом се морало рачунати. Турцима је остајало да је угуше силом; хришћанима се

[16] *Исто*, 200–203, са опширним навођењем грађе у напоменама из »Acta publica Transylvaniae ab anno 1583–1594«.

[17] *Исто*.

наметала као могућност проширења ратишта, али и као морална обавеза. Најтеже притиснут том чињеницом био је Сигисмунд Батори, коме су, заједно са Синан-пашом, претили и други турски заповедници. Темишварски Хасан-паша је поручивао да је, кад су устаници у питању, добро утврдио градове, а кад је о Ердељу реч, он и за њега има војску, јер зна да се управо тамо савило одметничко гнездо. Догодило се и оно што је за ердељског кнеза било најопасније. О збивањима у Банату и Ердељу чуло се и на Порти, која је, да би ствар испитала, одмах тамо упутила посебног емисара. Био је то султанов чауш Ахмед, који је преко Влашке стигао у Ердељ, али није ни потражио кнеза, јер је путем дознао колико је дволична његова улога, него је одмах о свему обавестио Порту. Батори је издржао: на такав чаушев поступак, као неоснован, није се пожалио никном другом него Синан-паши. Овај је, за тренутак, прихватио игру зато што је хтео да се најпре обрачуна с војском надвојводе Матије, па је одговорио Баторију да ће га заштитити у Цариграду.

У Банату се устанак Срба распламсавао, а у Ердељу је све више било оних који су га отворено помагали. Главну сметњу општем ратном расположењу причињавало је тромо, бојажљиво и безвољно иступање Аустрије не само на бојишту него и у дипломатским преговорима. И поред тога, лугошки бан Ђорђе Палотић храбрио је устанике обећањима да ће кнез Батори, заједно с војводама Влашке и Молдавије и са угарском војском, напасти Темишвар. На борбу их је подстицао и кнежев рођак Валтазар Батори. И сам кнез је све озбиљније намеравао да што пре зарати против Турака. Припремајући такву одлуку, он је озбиљно рачунао са српским покретом. Ступио је у додир и с влашким војводом Михаилом Храбрим, у коме су и устаници налазили велико уздање. Најзад, 12. маја, Сигисмунд Батори је сазвао сабор ердељских сталежа и затражио пристанак на савез са царем Рудолфом II и на објаву рата Турцима. Већина у сабору потврдила је раније одлуке да се »не кидају традиционалне везе пријатељства са султаном«, али је ипак решено да се изврше све ратне припреме, а у рат се може ући тек пошто аустријска војска освоји Будим. »Кнез је пожуривао рат с Турцима највише стога што је желео да употреби српски устанак у Банату у своју корист.« Управо у то време боравило је у Ердељу посланство побуњених Срба на челу с владиком Теодором Тиводоровићем који је Баторија обавестио о успесима устаника и замолио га за помоћ. Том приликом, ердељском кнезу понуђен је престо српског краља или деспота. Батори је осоколио устанике, позвао их на истрајност и даровао им заставу. Турци су одмах припретили кнезу похаравши погранична насеља у Ердељу. Он је одговорио на тај начин што је 23. маја обавестио Синан-пашу да се буна и даље шири, да су устаници заузели више тврђава и паланки, поубијавши многе Турке, али да он и даље остаје понизни султанов вазал. Али, ако је Синан-паша, припремајући се за судар са аустријском војском, подносио лукавство и заваравање ердељског кнеза, на Порти су друкчије поступали. Проценивши да је за разбуктавање устанка у Банату крив темишварски беглербег Хасан-паша, који је оклевао да благовремено иступи, Порта је на његово место упутила Софи Синан-пашу, познатог због своје тешке руке.[18]

[18] *Исто*. P. V. Palma Cayet, *Panthéon littéraire*, Paris 1875, исто, *Sommaire description de la guerre de Hongrie et de Transylvanie*, 1598 (одељци: збивања на угарском ратишту). О другим савременим писмима и њиховој обавештености вид. Р. Самарџић, нав. дело 637–643.

Утолико је буна Срба у Банату почела узимати размере великог народног устанка. Окупивши се у раније освојеним градовима, у Вршцу, Бокшању, Моржини и Фачету, дружине су, заједнички, кренуле у напад на околна места и, према писању једног савременика, узели Вилагошвар и Јенопоље. Крајем маја устаници су ударили на град Охат, недалеко од Темишвара, продрли до посаде и сву је побили. Ускоро затим, 1. јуна, пали су под Бечкерек (»у коме је било много Срба«). Тиме је почео један од њихових највећих подухвата.[19]

Бечкерек је био запуштена и безначајна паланка док велики везир Мехмед-паша Соколовић, 1573, сећајући се свог првог ратног похода у Банату, није одредио новац и упутио неимаре који су саградили нов шехер. Град је постао седиште кадилука. Да би се становници вароши заштитили од »опасних и страшних катана«, који крстаре тим крајем, тврђава је обновљена и проширена; подигнути су »ханови, џамије, имарети, медресе, текије, школе, месџиди и базари«, све од тврдог материјала и сви оловом покривени. Управи ових задужбина Мехмед-паша је, ради њиховог одржавања, завештао село Елемир, селишта Селеш и Орловат (и на њима »на паши две хиљаде и пет стотина оваца, две стотине и педесет коза, шест стотина волова и једанаест бивола«), приходе од хамама, дућана, магаза и гостионица које је сам подигао, млинове на Бегеју и Тамишу. Поред тога, управа вакуфа убире »тржне таксе, царине, царски харач и десетину«: »мада се Бечкерек налази на територији Чанадског санџака, његов бег нема никаквих права да се меша у те приходе«. У самој вароши, која је, у ствари, и подигнута као пашина задужбина, »све становништво је царским хатишерифом ослобођено свих пореза установљених државним законима и ванредних намета«. Мехмед-паша се посебно побринуо да управа вакуфа припадне његовим потомцима (међу којима ће, као и увек, бити и таквих за чији се хлеб унапред треба побринути). »Он је написао вакуфнаму«, сазнао је Евлија Челебија, »у којој је сваког ко повреди њене одредбе проклео проклетством Хасмана, Каруна, Шедада, Ебу Џахла и Језида . . .« »Сад је настојник и управник тога вакуфа господар и бег Ибрахимханзаде«, сведочи и даље Евлија (1665). А то је, највероватније, био један од потомака Ибрахим-хана, сина Мехмед-пашиног и султаније Есме (»који је више година скриван, јер султаније, удате за везире, нису смеле имати мушке деце«). Овим подацима о Бечкереку уочи српског устанка треба додати и то да је град био утврђен земљаним опкопима, палисадима и реком Бегејом.[20]

Очекујући напад побуњених Срба, заповедник градске посаде послао је двојицу ухода да испитају снагу непријатеља. Њихов извештај био је застрашујући, толику масу су видели како наступа равницом. Заповедник је ову вест прикрио да војска, у страху, не би напустила одбрану. Похитао је да град, што је могуће боље, утврди новим опкопима, да навуче оружја и посаду ојача људима из околних села. Тек што су ове припреме, у највећој хитњи, довршене, кад се устаници појавише под Бечкереком. Заповедник посаде, кога Ј. Н. Томић, држећи се савремених западних хроничара, назива војводом, окупио је, тада, највиђеније Србе у граду и једно њихово изасланство, састављено од

[19] Ј. Н. Томић, *нав. дело*, 20–22.
[20] О задужбинама М. Соколовића вид. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, Istanbul 1952, 408–515; Р. Самарџић, *Мехмед Соколовић*, Београд 1982[2], 224–234; *Војводина*, I, 310.

најпоузданијих људи, упутио међу устанике да извиде њихове намере. Побуњенички прваци нису хтели разговарати о турским порукама, него су они поставили питање представницима Срба у Бечкереку: да ли ће се приволети њима или Турцима? Устаници су том приликом, чини се, и припретили грађанима да ће се провести као и Турци, ако стану на њихову страну. Нису, очигледно, хтели да се упусте у било какво погађање с посадом. Дознавши да је српско становништво пристало уз устанике, турски војвода је с неколико својих људи утекао из града, а посаду, недовољну да било шта учини, препустио њеној судбини. Бечкерек је пао без дужег отпора. Устаници су прешли Бегеј на сплавовима или су га прегазили, брзо сломили отпор опседнутих и све их побили. У граду су остали неколико дана да покупе плен, а затим су кренули да се повуку. Какви су били циљеви њихове борбе? Извесно је да у тим тренуцима они нису намеравали да створе подручје своје власти, него су само разбијали Турке у позадини ратишта и стварали простор за продор хришћанске војске кад наступи удружена. У њиховим подухватима и даље је превагу имала хајдучка тактика уместо истинских ослободилачких планова. Али, док су устаници напуштали Бечкерек, побунили су се његови становници, који би, оставши сами, сигурно постали жртва турске одмазде. Нудили су устаницима да остану на окупу и да наставе заједничку борбу против непријатеља, али су они, носећи плен, нагрнули да иду к својима. Доведени до очајања, житељи су се томе успротивили силом, па је избио сукоб, а било је и крвавих глава. На крају су устаници пристали да у граду оставе посаду, а и грађани су, у страху да их Турци не изненаде, образовали своје страже. Већина устаника упутила се тада на Бечеј.[21]

Према писању Евлије Челебије, треба веровати да велики везир Мехмед-паша Соколовић није само, градећи у Банату, украсио Бечкерек својим задужбинама. Подизао је и у Бечеју. »То је сада војводство на територији Чанадског санџака. Бог најбоље зна да је и то вакуф Мехмед-паше Високог«, каже путописац, описујући касабу: »Бечеј има једну капију која води на пристаниште и другу која води на друм. На пристаништу постоји један хан, педесет магацина, добра џамија која је преправљена од неке цркве, једна медреса, три основне школе, једна текија, један хамам, четрдесет дућана и око стотину потлеушица, покривених ћерамидом и трском . . .«[22]

Прешавши Тису, устаници се брзо докопали отворене вароши, али нису могли освојити тврђаву, коју је бранила посада од педесет до шездесет Турака, снебдевених свим што им је било потребно да дуго могу одолевати нападима. Страхујући од горег зла, посада је понудила устаницима предају тврђаве под условом да је безбедно напусте с покретном имовином. Утолико се, међутим, дознало да су многи Турци из околине донели у тврђаву ствари од вредности, па устаници не пристадоше ни на какву погодбу. Рачунали су »да ће им градић кад тад пасти шака, а с њим и богатство тамо склоњено«.[23]

Према неким писцима, војску је прикупио и на устанике кренуо свргнути темишварски Хасан-паша, а према другима то је учинио нови намесник Софи

[21] Ј. Н. Томић, нав. место.
[22] Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, izd. H. Šabanović, Sarajevo 1967[2], 532–533; Р. Самарџић, нав. место; *Војводина*, I, 310; Р. Шмит, *Град Бечеј*, Гласник ИДНС XII, 1, 1939, 33–42.
[23] Ј. Н. Томић, нав. место (вид. у прилогу расправе извештај Т. Контарина).

Синан-паша. У сваком случају, беглербегу су се са својим одредима придружили бегови Липове, Чанада и Ђула, па је на Србе кренула голема ордија од једанаест хиљада људи. Турци су у ствари имали намеру да ослободе Бечкерек и Бечеј. На време обавештени о турском покрету, устаници и грађани Бечкерека изишли су непријатељу у сусрет и тако га потукли да је од Турака само десети део спасао бекством главе. На бојном пољу оставила су кости сва три бега. Неки писци тврде да је погинуо и сам темишварски паша, а неки да је зла коб задесила његовог сина. Склапајући уједно разне вести, као највероватније проистиче да је у боју пао Софи Синан-пашин син. Савремени хроничар је забележио да се битка одиграла код места званог Pretay, које је касније идентификовано као Претај. Тачан датум је непознат, али је сасвим извесно да се битка одиграла почетком јуна. Како устаници, охрабрени овом победом, не би кренули у нове подухвате, Софи Синан-паша сакупио је овог пута још већу војску из целе покрајине и ударио на устанике. Каже се да је нови беглербег, вративши се у Темишвар, прикупио остатке своје војске, сјединио их са четама свог претходника Хасан-паше, који му је похитао у помоћ, покренуо да му се придруже и околне бегове, па су заједнички кренули на одметнике. Али, Турци су и овог пута претрпели пораз. Победници су задобили велики ратни плен, уз остало више застава и топова. Затим су наставили да гоне заплашене Турке, »у које беше ушао страх, гледајући како необична срећа прати устанике, којима се не може доскочити«. Ни време одржавања ове битке није тачно утврђено. Уз ове вести без сумње иде још једна: »Наскоро после тога заузму Срби Липову и поубијаше за кратко време, по рачуну једног писца, око 25.000 Турака.«[24]

Плима српског устанка непрестано се ширила на простору између горње Угарске и Влашке. Ако је у њиховом наступу и даље било хајдучких навика, устаници су већ имали своју велику војску која је, улазећи у бојеве са званичним султановим одредима, деловала на разним странама. После узимања Бечкерека и вароши Бечеја, устаници су, ускоро, освојили и град Тител и поново пали под Бечеј не би ли се докопали склоњеног блага. А како се управо у то време Синан-пашина војска приближавала Острогону, устаници су на Дунаву запленили тринаест турских лађа које су носиле провијант, топове и муницију за везирову војску. Побивши Турке који су били на лађама, устаници су део плена понели собом, »а што не могоше понети, потопише у Дунаву«. На другој страни, добро наоружани после турских пораза, вукући собом и топове, устаници су, заједно с Власима, поново запосели Вршац (који су већ једном похарали). Буни су, најзад, приступили и Срби панчевачког краја, мада им од почетка није све најбоље кренуло. Према једном запису борили су се Срби и Турци 26. маја 1594. код Панчева, и ту паде много Срба, а међу њима и спахија Вукадин.[25]

Требало би да историју сачињава оно што се одиста догодило. Ствари су, међутим, доспеле у зависност од оних који имају власт, ма колико се и они и сва њихова моћ открили, касније, у свој њиховој беди. Јер, они који држе

[24] По старијим историјама Угарске (Ortelius redivivus et continuatus, Katona, Schwandtner и др.) А. Ивић, 203.

[25] M. Baudier, *Inventaire de l'histoire general des Turcz* [...], Paris 1631, под 1593–1595 (вид. нап. 18); Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, 311; поред владике Теодора А. Ивић као вођу српских устаника помиње и Дошијана Раца (према Wolfgangi de Bethlen, *Historia de rebus Transsylvanicis*, III, Cibinii 1783, 184).

власт имају и своје писце који претежно њих славе. А кад их и опадају и руже, хроничари опет њих задржавају у средишту пажње. Они имају и администрацију од које у архивима остаје мноштво једнострано писаних аката. Због тога су залудни походи оних истраживача на старинарске библиотеке и дебеле свежњеве архивских докумената који унапред не знају да се ту крију многе неистине, бар кад је однос међу догађајима у питању. У рату Турске и Аустрије број српских устаника не да се мерити с бројем војника у одредима цара Руфолфа II. Али, кад се тај број упореди с могућностима народа који га је дао, несумњиво произлази да су се Срби, од свих народа југоисточне Европе, у највећем проценту нашли у војсци својих побуњених првака, у ствари на страни једног безглавог ћесара и једног неодлучног кнеза. Више од тога, Срби су у бојеве против султанове војске улазили одлучно и храбро, сасвим друкчије од млитавог и безвољног држања аустријских трупа. Њихове победе над удруженим војскама појединих паша и бегова, сме се веровати, највеће су које су хришћани, сви уједно, постигли у дугом рату против Османског Царства. О томе су, ипак, остале само штуре, хронолошки испретуране и непоуздане вести, што је свакако добро дошло каснијим апологетама Хабсбурговаца у историографији, док су српски историчари, у својим истраживањима, стали негде на почетку пута. Устанак у Банату није ушао у склоп традиционалне свести српског народа.

VI

J. Н. Томић је тачно запазио грешку првака српског покрета који нису на време истакли сопствене ослободилачке циљеве, утврдили своју власт на освојеној територији и довели у ред своју хајдучку војску, него судбину свега што су постигли везали за даље поступке цара Рудолфа II, кнеза Сигисмунда Баторија и војводе Михаила Храброг. Њихово одуговлачење да било шта озбиљније ураде довело је нестрпљиве Србе у неприлику да сами наставе борбу против Турака и да најзад подлегну.

Према извештајима млетачких амбасадора, на двору Рудолфа II вести о српским победама најпре су примљене с подсмешљивом неверицом, као ствар недостајања озбиљније пажње, а кад су Турци поново поражени, процењено је да се од устаника и њиховог покрета може очекивати извесна помоћ, јер спречавају непријатеља да из Баната и јужне Угарске притекну у помоћ опседнутом Острогону и Хатвану. Срби су се посебно трудили да придобију генерала Кристофа Тојфенбаха, који је стајао под Хатваном и био им је, као подршка, најближи. Стизали су, 9. и 10. јуна, да га обавесте о победама, посебни емисари српских устаника, међу њима и један од поглавица, Ђорђе Рац (Рашанин), који је с његовим допуштењем отишао затим надвојводи Матији под Острогон. Српски повереници захтевали су од аустријских војсковођа и, преко њих, од двора не само наоружање него и човека вична ратовању да им буде вођ »који би умео заповедати устаницима«. Њиховом избору најприближнији је био генерал Тојфенбах главом, који је показивао да је одиста наклоњен српском покрету и неколико пута је покушавао да му помогне. У његовом писму надвојводи Матији од 10. јуна налазе се и ове речи: »Кад бих добио помоћ од три хиљаде људи, које коњаника, а које

пешака, не само што бих помогао себи да што пре будем готов с Хатваном, већ бих могао подржати и Рашане, којима би ваљало упутити и једног доброг вођу, па да учине ваљано дело.«[26]

Изазвани оклевањем, догађаји су, затим, кренули неповољним током. Уместо да од њега добију помоћ, устаници су се нашли у невољи генералу Тојфенбаху, а убрзо и надвојводи Матији, изложеним неочекиваној најезди Татара, »који су прошли јужним крајем пољске државе и бочним кретањем похитали у помоћ Синану и турским опседнутим градовима«. Постављајући заседе, Срби су покушали да ометy Татаре у њиховом продору, али у томе нису имали успеха. Пошто је повукао војску од Острогона, надвојвода Матија је наложио генералу Тојфенбаху да и он дигне војску од Хатвана, како би се све царске трупе окупиле у горњој Угарској. Тако је Синан-паша ускоро пао под Ђур, и ту су му се придружили кримски Татари.[27] Тиме су устаници у Банату остали сасвим одсечени од главног ратишта. Ердељ је све више постајао њихов главни ослонац.

После неколико узастопних победа, устаници су Сигисмунду Баторију послали задобијене трофеје и, пишући му, поново га назвали ердељским и српским краљем. Замолили су га да заузме престо за који су га изабрали и да им пошаље помоћ. Посебно су тражили да им упути једног способног војсковођу који би их повео у даљу борбу против Турака. Батори је благонаклоно примио српско изасланство и обећао му помоћ, »али прилике не изгледаху тако повољне да се могло мислити на остварење обећања«. Он је, додуше, послао устаницима свога војводу Михаила да им буде при руци и да им огласи скору помоћ. Истовремено, наредио је Мојсију Секељу да изведе одабрану војску на границу, али му није дозволио да пређе у Турску, јер би то значило отворен рат. Упоредо с тим, покушао је да пред Турцима оправда овај корак потребом да угуши немире на граници. Поред тога, стигла је вест да се војска темишварског паше и околних бегова поново окупља да удари на устанике и да су међу Србима, најзад, почеле распре. Сигисмунд Батори је, ипак, извршио притисак на сталеже да би их приволео на рат против Турака и на отворено подупирање српског устанка. Али, Порта је у вазалским кнештвима од раније умела водити такву политику да је увек, међу разним струјама, имала и своју странку која је, у ствари, заступала њене интересе и међународни престиж. Овог пута, протурска странка у Ердељу радила је на томе да онемогући склапање савеза између цара Рудолфа II, Сигисмунда Баторија, Михаила Храброг и Арона, молдавског војводе. У Цариграду је већ било одлучено да се уместо Сигисмунда за ердељског кнеза произведе његов брат Валтазар, који је у међувремену постао турски присталица. Надајући се од Турака и оружаној помоћи, странка Валтазара Баторија »отпочне живље радити против кнеза, истина у почетку више тајно, али касније и отворено, тако да се Сигисмунд морао више занимати мишљу како да обезбеди себи кнежевски престо него што је могао мислити о устанку у Банату«. Притешњен развојем догађаја, кнез је почетком јуна сазвао сабор сталежа у Ђулафехервару. У свом говору, он је преклињао сталеже да из обзира према његовој кнежевској части донесу одлуку о потпори српским устаницима: »указивао је на велику опасност која им прети и говорио да им се може љуто осветити, ако ову

[26] Ј. Н. Томић, нав. дело, 25 (вид. у прилогу писмо К. Тојфенбаха од 10. јуна 1594).
[27] Вид. нап. 13.

прилику пропусте«. Сталежи су 11. јуна закључили да се још не кида с Турцима.[28]

Везе између српских устаника и Ердеља, и поред тога, нису прекидане. Ђорђе Палотић, лугошки бан, крадом им је и даље слао наоружање и храбрио их да истрају у борби. Пуштао је повремено вести да ће се кнез ипак међу њима појавити. Два дана после одлуке Сабора у Ђулафехервару, 13. јуна, српски прваци, окупљени у Вршцу, писали су Мојсију Секељу, који је већ запосео границу. Писмо су потписали бан Сава, Веља Миронић (према Ј. Н. Томићу: војвода Велимировић) и владика Теодор Тиводоровић, и то у име своје, свих спахија и кнезова, свег српства и хришћанства. Поздрављајући најпре кнеза, они су обавештавали Секеља да је војвода Михаило стигао у Вршац и тамо затекао око хиљаду ратника; али, позване су чете и из других места, па ће се за два до три дана окупити пет до шест хиљада устаника. И сви ће они пред својим првацима и војводом Михаилом положити заклетву да ће верно служити своме светлом краљу Сигисмунду. Господар Ердеља није се усуђивао да наруши мир супротно одлуци својих сталежа, али и зато што су му Турци били надомак границе. Крајем јуна уверавао је, поврх тога, султана и Синан-пашу да не стоји ни у каквој вези са устанком. Али, упоредо с тим, управо тада су поново оживели његови преговори с Рудолфом II. Основу будућег савеза требало је да обезбеди брак између Марије, кћери градачког надвојводе Карла, и ердељског кнеза. Због тога се он свим силама упињао да српске устанике задржи у уверењу да ће убрзо заједнички ступити у рат против Турака.[29]

Крајем јуна 1594. Аустријанци су напустили опсаду Острогона и Хатвана, па се повукли у горњу Угарску; Сигисмунд Батори стајао је још увек спутан одлуком сталежа да се не улази у сукоб с Турцима. Покушаји да се помогне побуњеним Србима остали су у скромним размерама. Надвојвода Матија и његов генерал Никола Палфи слали су средином месеца мањи одред тобџија и лаких коњаника под вођством капетана Тонхаузера, али се они нису приметили у потоњим борбама; помоћ коју им је упутио Кристоф Тојфенбах наишла је на Татаре и изгинула. Везе са Сигисмундом Баторијем више су допринеле њему да би изишао на глас као онај витез светлог лика који је готово предодређен да поведе истински рат против Турака него самим устаницима којима се ваљало снаћи на бојишту на коме је све многобројнији непријатељ најзад морао задобити превласт. Ј. Н. Томић је запазио да су устаничке снаге, обузете освајањем градова у којима је увек било плена, биле сувише раздвојене и понекад у међусобном раздору. Уместо да шире подручје свога деловања, задобијају тиме што више присталица и одвлаче непријатеља у разним правцима, устаници су све тешње стезани турским обручем и излагани уништењу.

Остављени себи, устаници су се четири пута сукобили с темишварском војском и четири пута су нанели пораз Турцима. Два беглербега су смењена, најпре Хасан-паша, а затим и Софи Синан-паша. Крајем јуна постављен је за темишварског беглербега Хасан-паша млађи, који је ускоро сјединио своју војску с војском будимског беглербега[30] и средином јула ударио на устанике

[28] Szalay L., *Die Rechtsverhältnisse der serbischen Niederlassungen zum Staate in den Länder der Ungarischen Krone*, Lepzig–Pest 1862, 11–12; Fessler-Klein, *Geschichte von Ungarn*, IV, 25–26.
[29] Ј. Н. Томић, *нав. дело*, 25–26; Szalay L., нав. место.
[30] Према турским хроникама на положају будимског беглербега могао се тада налазити Мехмед-паша, син Синан-пашин, или Хасан-паша, син Мехмед-паше Соколовића; Љ. Стојановић, *нав. дело*, 84, 311.

недалеко од Бечкерека. Паше су водиле силу од око 30.000 људи, а Срба се, наспрам њих, није затекло више од 4.300 људи. Видећи да немају куд, јер су им Турци пресекли све путеве, Срби »стадоше у бојни поредак и дочекаше напад неколико пута веће силе«. Међу српским устаницима затекло се и нешто Мађара и Влаха, »које су Срби приморали да им се придруже«. Забуна је настала оног часа кад су се Турци почели привидно повлачити, па су мађарске дружине кренуле у страну да их нападну с бока. Устаници су помислили да то Мађари напуштају, бекством, бојиште, за тренутак се поколебали и то је Турцима било довољно да их разбију. Прснувши на све стране да у бекству потраже спаса, Срби су налетали на турске буљуке који су их уништавали. Из покоља је, како пише један савременик, изнело главу само 300 устаника. Турци су тада заузели Бечкерек, ослободили своје заробљенике и опустошили српске куће. Затим су се разишли по селима, и опленили их све до Мориша: најпре би покупили све живо, и људе, и жене и децу, потерали стоку и оставили за собом насеља у пламену. У источном Банату, око Темишвара, било је још устаничких чета, које су се почеле окупљати у нади да ће добити помоћ од Ердеља и нападом на седиште паше дати устанку нов замах. Али, војска из суседне кнежевине није стигла, па су Срби, иако малобројни, сами улетели у последњи окршај с Турцима. Морали су и ту подлећи, јер су на њих поново кренуле удружене војске темишварског и будимског паше, а стигао је да им помогне и бег од Липове. »Још неко време држали су српски устаници, ослањајући се на Ердељ, град Фачет, који се налазио на ердељској граници, али почетком августа по налогу кнеза Баторија, вратише Срби мирним путем овај град Турцима.« На аустријској страни су сматрали да је предаја тог града сигуран знак да ће ердељски кнез и даље држати страну Турцима.[31]

После слома покрета, један део устаника се вратио на спаљена огњишта, а неки допадоше турског ропства. Сакупивши се у чете, неколико стотина Срба прешло је у онај део Угарске који су држали Хабсбурговци. Не смејући се дуже задржавати у близини Турака, неки од њих су се настанили у Јенопољу северно од Арада, а већи део се повукао у Ердељ и тамо населио у Секешфехервару, Сибињу и другим градовима. У Ердељ се повукао и владика Теодор Тиводоровић, један од вођа устанка, који је, изгледа, основао епархију међу Србима настањеним у Тевишу. Али, он се касније вратио у Вршац, где га Турци ухвате и жива одеру.[32]

»Тако се сврши овај устанак Срба у Банату, чији је престанак остао готово неопажен, па према томе и незабележен код врло великог броја писаца, који иначе говоре о устаницима. Узрок томе јесте у вези устанка с догађајима у Угарској и Ердељу. Уопште сви су сматрали, а тако се и мора узети, да устанак не беше самостално дело народно већ изведено постицајем заинтересованих странаца, који су то радили ради своје користи и да би одвукли пажњу моћном противнику за који часак на другу страну од праве сврхе, у чему су прилично успели. Отуда се при разматрању укупног низа догађаја у доба ратовања Турака у Угарској, Ердељу, Влашкој и Молдавској 1592–1602, овај устанак указује као једна епизода [. . .].«[33] Срби су чували оружје скривено

[31] А. Ивић, *нав. дело*, 206.

[32] Љ. Стојановић, *нав. место*.

[33] Ј. Н. Томић, *нав. дело*, 28–29; исти, *Седам српских писама ћирилицом писаних из млетачког архива*, Споменик XXXI, 1898; Ч. Мијатовић, *Пре триста година. Прилог к изучавању извора за историју нашег народа*, Гласник СУД XXXVI, 1872.

под земљом, и у свакој погодној прилици, на позив разних страних владара, устајали против Турака. Али, сви ти устанци махом су пропадали из два разлога: Срби, као народ, још нису били дозрели за самосталне ослободилачке подухвате и циљеве, па су њихови покрети, бар једним делом, увек били у зависности од политичких и стратегијских планова туђих владара, и најчешће су избијали у близини главног ратишта. Због тога се и дешавало, управо као 1594, да они хришћански владари који су ратовали против Турака препусте Србе њиховој одмазди чим би, и за тренутак, престали да буду од користи.

Појаву, ипак, не треба сводити на ове оквире. Устанак Срба у Банату 1594, без обзира на његов крај и карактер, велики је подвиг једног народа који је на бојном пољу остао усамљен зато што су његови хришћански савезници били једино у стању да га у надама изневере. Избио је сувише рано, док су се сви хришћани у југоисточној Европи још увек налазили у стању припрема, праћених оклевањем, и због тога је брзо и уништен. Тешко је дати непосредан одговор на питање колико је тај догађај у целини сачуван у свести народа. Али, последице буне дају се запазити у многим потоњим поступцима Срба. Њихова нова насеља образована су првенствено као ратничка. Тешко је, без података, проникнути у то какве су унутрашње уредбе биле на снази у тим насељима, како се у њима управљало и под којим су се условима страни владари прихватали. Срби су у њима имали своје војне заповеднике, судове сачињене од угледних људи и, вероватно, заједничко плаћање дажбина; део ратног плена сигурно су одвајали за земаљског господара. Најбитније је, ипак, то да су и даље живели под оружјем и да су имали своје ратничке дружине које су се бориле за старог или су прелазиле у службу и на тле новог господара.

После уништења буне у Банату Срби су великим делом остали народ под оружјем. Даљи ратни догађаји у ширем Подунављу задржали су их у тој улози, и то је трајало још читав век.

VII

У време устанка Срба у Банату спаљене су на Врачару крај Београда мошти светог Саве, донесене ту из манастира Милешеве. У питању је један од оних догађаја у српској историји о којима не сведочи довољан број поузданих извора, али их је традиција временом прихватала и најзад преузела као готову чињеницу.

Ако је тело првог српског архиепископа заиста уграбљено у Милешеви, која је том приликом извесно и похарана, и однесено чак до Београда да би га ту сажегли, тај догађај би се морао узети као један од најозбиљнијих у српској историји, и то бар у мери како га је схватило потоње предање. Народ је остао болно увређен због тога скрнављења. Историчари су се, међутим, сасвим неједнако понели према том случају: будући да је, према изворима, спаљивање обављено 1594. или 1595. године, неки су се определили за један, а неки за други датум, не објаснивши при том зашто то чине; неки су трудно настојали да питање приближе решењу до оне кратке раздаљине с које се у њега може поверовати, а неки су после њих писали тако као да такво решење није ни

наговештено. В. Ћоровић, који је одиста за своје синтетичке прегледе умео да бира најважније податке, најпре се приклонио ранијем решењу И. Руварца, а затим се од њега оградио. И ту је стао. Његов исказ карактеристичан је за цео случај. После напада српских устаничких чета на Вршац у марту 1594. »Синан-паша, велики везир и главни заповедник турске војске, био је озлојеђен на те српске чете, и решио се, изгледа већ тада, на један непромишљен корак. Он је, да казни Србе или да их заплаши, дао донети мошти св. Саве у Београд, где их је 27. априла године 1594. спалио. У нашој науци није досад сасвим рашчишћено питање да ли је то спаљивање било одиста године 1594. или 1595. За прву годину говори више података и доста разлога, али ипак изгледа да је дотадањи устанак Срба, још сувише малих размера, сасвим недовољан разлог за једног великог везира да се реши на такву казну, за коју је могао мислити да ће веома лоше утицати на све Србе и њихово свештенство. Није потребно бити велики државник, па несумњиво моћи предвидети да ће тај поступак само потаћи Србе да устанак који је још тињао претворе у прави пламен.«[34]

Датум спаљивања моштију св. Саве први је покушао утврдити И. Руварац анализом вести из једног извода из летописа. Он је одбацио 1595. као годину тог догађаја и закључио да је »тело св. Саве на заповест Синан-паше однесено на Велики петак из манастира Милешеве и спаљено на Врачару код Београда 27. априла 1594. године«.[35] Овај Руварчев закључак, и поред тога што је убедљиво изведен, није коначно прихваћен. Неки историчари су га одбацили, неки су остали колебљиви зато што није утемељен на документу него на хронолошком довијању, а неки су га прихватили средног исказа него на хронолошком довијању, а неки су га прихватили првенствено захваљујући ауторитету И. Руварца. Питање је поново темељито претресао Ђ. Сп. Радојичић као пример Руварчеве тачности у закључивању.[36] Мишљења су, међутим, и после тога остала подељена, али је ипак озбиљну предност задобило оно које је завештао творац критичке историографије код Срба.

Поврх свега, било је и предлога да се из историје изостави догађај из 1594. или 1595, будући да мошти св. Саве уопште нису спаљене. Ђ. Сп. Радојичић посебно је претресао књижицу М. Драговића *Свети Сава није спаљен* (1930) и сагласио се са оценом Ст. Станојевића да је у питању »бесмислица« која је »без научног значаја«. М. Драговић је тврдио да су свечеве мошти, у XVIII веку, биле у пећини Чурукачи, близу манастира Довоље, затим у самом том манастиру, па у некој цркви у Кучима, у манастирима Ждребаонику, Косијереву и Острогу. »Сада су у Ждребаонику (од 1919).« Помени о чувању тела св. Саве на разним местима вероватно потичу од појаве реликвија за које се тврдило да су преостале од његових моштију.[37] И сами калуђери, чак и они у Милешеви, давали су погрешна обавештења да су сачувани свечеви остаци (јер је то извесно ишло у корист њиховом манастиру). Дубровачки дипломата и песник друге половине XVII века Јакета Палмотић био је у Милешеви можда и неколико пута. О свом путовању у Турску 1667. оставио је веродостојан еп у стиховима, у које је ушао и опис Милешеве. Тај опис, поред осталог, садржи и ове податке:

> »Находе се ту тјелеса,
> Са стране у шкрињи Саве света,
> А и гробнице пуне уреса
> Бана од старијех јоште љета.«[38]

Овакве вести могу послужити за основу разматрања о трећем животу једног светитеља, али не и о спаљивању његових моштију. Јер, има довољно записа о том догађају који су скоро непосредно настали да се он не би могао уврстити у историјске чињенице.

Један од најранијих помена спаљивања моштију св. Саве потиче од дубровачког песника Антуна Сасина. Гром је код Будима – писао је Сасин – побио седам хиљада Турака. То је била божја освета,

> »ер ждегоше славна Саву
> хтје их огњем попалити«.[39]

П. Поповић је сматрао да је Сасин писао свој спев од 1593. до 1595. У ствари, песник је претварао у стихове вести с ратишта у Угарској, и то оним редом како су до њега стизале. Спаљивање моштију св. Саве ставио је у 1594. годину, и то између 13. априла и 19. јуна.[40] Иако је Сасин, очито, добијао обавештења од оних људи који су, у Сенату, читали извештаје дубровачких поклисара (а они су стизали до Београда), М. Пурковић је нашао да је његово писање »некритично и историјски несигурно«.[41] Ђ. Сп. Радојичић, који је добро разгледао ова запажања М. Пурковића, утврдио је да је претежно реч о хронолошким омашкама (које су морале проистећи из начина добијања вести) и да он није оспорио основни закључак П. Поповића.[42] М. Пурковић се, накнадно, ипак определио за 1595. годину, не оспоривши при том озбиљније ни исказ А. Сасина.[43]

Вест о спаљивању моштију св. Саве убрзо су забележили и други католички писци. Мавро Орбин штампао је своје *Краљевство Словена* у Пезару 1601. године. М. Пантић је сматрао да је Орбин још у Дубровнику радио на свом животном делу. »Може се веровати да је он за њега и раније, док је живео у миру са својим ближњима и имао при руци књижнице и архиве по манастирима дубровачких бенедиктинаца, претражио и исписао понеке изворе, у првом реду домаће. Али, главнину своје грађе Орбин је прибрао и *Краљевство Словена* је написао тек пошто се, последњих година века, отиснуо из Дубровника и дошао у Италију.« »По много чему у том големом спису види се јасно да је највећи његов део, ако не баш и цео спис, Орбин бацао на хартију

[34] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, Београд 1933, 329–330.
[35] И. Руварац, *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III, 1557–1690*, Београд 1888, 38–46.
[36] Ђ. Сп. Радојичић, *Два примера Руварчеве тачности*, Споменица Илариону Руварцу, Нови Сад 1955, 133–147.
[37] Вид. *исто*.

[38] J. Palmotić Gjonorić, *Dubrovnik ponovljen*, Dubrovnik 1878, 174.
[39] У спу *Razboji od Turaka*, Stari pisci hrvatski, XVI, 948–955.
[40] П. Поповић, *А. Сасин, дубровачки песник XVI века*, Глас 90, 1912, 32, 52–53, 55.
[41] М. Пурковић, *Историјска тачност у Сасиновом спу »Разбоји од Турака«*, Гласник Југословенског професорског друштва XII, 1931–1932, 608–612.
[42] Ђ. Сп. Радојичић, *нав. дело*, 138–139.
[43] М. Пурковић, *Година спаљивања тела Светога Саве*, Гласник Југословенског професорског друштва XII, 1931–1932, 845–849.

у Пезару током 1600. и 1601. године[. . .].«[44] М. Орбин је у *Краљевство Словена* унео и неколико вести о савременим догађајима, али је податак о спаљивању моштију св. Саве дао ближе почетку своје српске историје, на месту где говори о Стефану Немањи и његовим синовима: »Растко је у калуђерству назван Сава, а Срби га сматрају свецем. Његове кости недавно су јавно спаљене по наређењу зликовца Синан-паше.«[46] Писац је, највероватније, обавештен о Синан-пашином злу крај Београда још док је био у Дубровнику. Према С. М. Ћирковићу, »податак о спаљивању моштију Светог Саве показује да је Орбин ову главу свог дела писао после 1595. године.«[47]

У својој расправи о Ивану Томка Мрнавићу и његовом спису о св. Сави (*Vita S. Sabbae episcopi Simeonis Stephani Rasciae regis filii*, Рома MDCXXX [1631]). Н. Радојчић је закључио да је у питању дело фалсификатора који је радио за потребе католичке пропаганде и својих генеалошких амбиција.[48] И поред тога што је житије св. Саве саставио не само тенденциозно него и с мало знања и сређене памети, И. Т. Мрнавић има, у њему, и таквих места која нису безначајна за процену оних схватања накнадног свечевог живота о којима је писац могао непосредно посведочити:

> »Не само у илирској цркви, него и међу самим Турцима, чији несносни јарам и притискује готово целу ту цркву, слави се сваке године деветнаестога дана испред фебруарских календа славна успомена Светога Саве; она ће, када се сломије тирански јарам, под заштитом овог истог светог оца и других илирских светаца краљевске крви, надамо се, увек бити спасоносна. Оволико о светоме вођи, кога данас веома славе чак и Турци, непријатељи хришћанског имена, (па чак) и шизматички рушиоци католичког јединства, а и да не говоримо о нашим католицима; и ако су његове свете мошти од поганог Синана ватром сажежене, остала је ипак и светоме месту, и гробници светога човека, на истом светом месту где је (једном) починуо, иста част која и пре, за коју имамо сјајан доказ у непрестаном хаџилуку Илира.«[49]

И. Т. Мрнавић је опширно писао и о спаљивању моштију св. Саве, уврстивши тај догађај – као и Антун Сасин – у склоп онога рата који се 1593–1606. водио између Турске и Аустрије. И он је узео 1595. годину као ону у којој су стављени на ломачу свечеви остаци.

> »Наиме Синан, највећи великаш на отоманском двору, сматран за другог Помпеја или Велизара, који, пошто је из шпанских руку истргао туниску државу у Африци, а персијску државу у Азији, после значајних победа, довео у врло велики шкрипац, и најзад у Европи освојио врло утврђени град Ђур у Мађарској, бедем Германије, Италије и, тако рећи, целог хришћанског света, заједно са многим другим тврђавама и градовима по Мађарској – када је после толиких победа и тријумфа сазнао да су хришћани, притиснути турским јармом, молећи Светога Саву за помоћ, деведесет пете године шеснаестога века после Христа, вратили хришћанској слободи град Острогон, престоницу Мађарске, и Вишеград, некадашњу престоницу панонских краљева, исто тако и епископске градове Вац и Чанад, и уз то многе друге (градове) по Мађарској, Трансилванији, Славонији и Хрватској; да су трансилвански кнез Сигисмунд и влашки Михаило оставили турско пријатељство; да Бугари и Срби, украсивши војничке заставе с ликом Светога Саве, пристају уз споменуте кнежеве и воде тајне преговоре – скупио је војску од сто хиљада војника, упао у Србију, и, објавивши рат моштима светога епископа, долетео до града Милешеве, где су (те мошти) са највећом побожношћу слављене, и, извукавши из гробнице свето тело, спалио га је безбожним пламеном. И сада се још упорно одржава глас, утврђен и турским и хришћанским сведочанством, да се, чим је пламен обузео свето тело, од ломаче па све до неба, на велику пометњу варвара, дуго одржао танак облак, као дуга, а хиљаду красних боја – да ли као знак небеске заштите светим моштима, или као слутња за злокобни пораз Турака, који је дошао одмах иза безбожног злочина, заједно са срамном пропашћу самог безбожног вође; наиме, од малог броја Мађара и Влаха, заповедник најмоћније војске, до онога дана свуда победник, разбијен и, за време борбе, зубима свога сопственог коња у бару бачен, нагнан је у срамно бекство. Када је после бекства поново сакупио војску, и хтео да окуша срећу против Сигисмунда трансилванског, који је са собом имао далеко мању војску, и сукобио се с њим, опет је разбијен и нагнан у бекство, и, вративши се после (тога) бекства у Византију, он, чија је војничка врлина триумфовала у Азији, Африци и Европи, чим је та врлина опржена безбожним спаљењем светих реликвија – јер је Бог, који захтева да и коса на глави његових робова буде сачувана у неприкосновеном броју, осветио варварски злочин – у вечитој срамоти грозно је завршио живот.«[50]

Према налазу Н. Радојчић, писац *Живота Светога Саве* изложио је ратна збивања у 1595. години према знаменитој *Историји Угарског Краљевства* Николе Иштванфија (1622), али је мотив о турским поразима као освети спаљеног св. Саве у ствари измислио и дао му значај историјског чиниоца. Мрнавићу није био непознат ни устанак Срба у Банату (1594). »Да ли је од других чуо или је сам измислио како су устаници (Бугаре је сигурно сам додао) ратовали под заставама са сликом Св. Саве?« Н. Радојчић је био наклоњен закључку да је и то, понесен маштом, »сам измислио« (као и Синан-пашин поход са сто хиљада војника на Милешеву).[51] Ипак, Мрнавић је својим излагањем потврдио раније вести не само о спаљивању моштију св. Саве као

[44] М. Пантић, *Мавро Орбин – живот и рад*, предговор књизи М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд, СКЗ 1968, стр. XXXV, XLV.
[45] Вид. М. Пантић, *нав. дело*, стр. XLV–XLVI.
[46] М. Орбин, *Нав. дело*, 21.
[47] С. М. Ћирковић, *Коментари и извори Мавра Орбина*, *у нав. делу* М. Орбина, 298.
[48] Н. Радојчић, *О животу Светога Саве од Ивана Томка Марнавића*, СКА, Светосавски зборник, 8, 1936, 3–66.
[49] Светосавски зборник, Извори, 4, СКА, 1938, превод и редакција В. Чајкановића, 23–25, одн. 137–139.

[50] *Исто*, 22–23, одн. 135–137.
[51] Н. Радојчић, *нав. дело*, 32–35.

чињеницу него и о Синан-пашиној улози у том догађају. Те вести су се сигурно широко рашчуле и тако дошле до писца биографије првог српског архиепископа (који је за Мрнавића био истински католик). Мрнавић за њу није сазнао у тачном редоследу ратних збивања на тлу некадашње Угарске Краљевине, а уз то је жалосни исход Синан-пашиног похода довео у зависност од казне која га је стигла због спаљивања свечевих моштију. Тако је једна мистификација, подстакнута пишчевом фантазијом и склоношћу да измишља, у ствари допринела утврђивању чињенице о потоњој судбини св. Саве и о сераскеру Синан-паши као починиоцу тога недела.

У старим српским записима и натписима први помен спаљивања забележен је на једном рукописном јеванђељу у манастиру Св. Тројице код Пљеваља 1595. или 1599. године: »Да се зна каде сжегоше Турци сетитеља Саву, архиепископа српскије и приморскије земљи в Белиграде. Начелни везир Синан паша, иже беше пред војскају.« Први следећи запис, овог пута на једном рукопису у манастиру Крушедолу, потиче из 1605. године, и у овај датум се не сумња. Тај запис гласи: »И в та времена светаго Саву иждегоше проклети Синан паша у Белграду; и много калуђером нужда беше и црквом запустеније.«[52] Без обзира на то кога се датума то тачно догодило, сигурно је да ови записи, који су временски сасвим блиски догађају, утврђују чињеницу да је Синан-паша, сераскер турске војске у рату против Аустрије, наредио да се спале мошти св. Саве, и то у Београду.

Своје *Житије цара Уроша* (1642) патријарх Пајсије је написао с намером да створи култ последњег владара из династије Немањића. Неким догађајима – »налажењу моштију цара Уроша, спаљивање моштију св. Саве« – сам писац је био савременик. Према П. Поповићу, те вести могу имати извесну изворну вредност, али невелику.[53] Кратко приповедање патријарха Пајсија о спаљивању моштију заслужује, ипак, пажњу, али не само због чињенице да се оно нашло при завршетку списа који је посвећен сасвим другачијем предмету, животу цара Уроша и стварању његовог култа. У њему има неколико података који заслужују пажњу:

> »И идуће године 7103-ће, када се догоди објављење светоме, и тада је био велики рат на будимској страни, мислим Јанок, и те године сажегоше прекрасне и чудотворне мошти светога Саве Српскога. Неки бег по ђаволском научењу, који од искони мрзи добро, и дође ка сердару Синан паши. Арбанас беше ту дошао да зимује у Београду, и буну подиже и лаже и говори: ‚Верују Турци светоме Сави и крсте се.' И посла сердар улаке, и дођоше изненада у манастир Милешеву, а нико није за ово знао, и узеше свету раку са моштима и однесоше у Београд чудотворне и прекрасне мошти, и сажегоше их, ох мени грешноме, на пољу Врачареву месеца априла 27. дан на светога Симеона сродника Господња и свештеномученика. Тада је било неко знамење, бура ветра и градно камење, тако да су се чудили многи, и једва су побегли у своје домове. Постаде светитељ и преподобан, и још у житију жељаше да прими мученички живот и не лиши га Господ, и венцем мученичким увеза се. И потом бише велики ратови и нереди и до данас.«

Патријарх Пајсије је, најпре, знао да су мошти спаљене 27. априла 7103 (1595) године. Од посебног је значаја то што је Синан-пашу представио на начин који је највероватнији: он је сердар ратног похода, Арбанас, и налазио се на зимовању у Београду кад га је неки бег обавестио како и Турци верују у св. Саву »и крсте се«; због тога је паша упутио улаке у Милешеву да донесу свечеве мошти, које су затим сажежене »на пољу Врачареву«. Постоје, одиста, многобројне вести о распрострањености култа св. Саве код домаћих муслимана, који су долазили на поклоњење чудотворним моштима у Милешеви, тражећи, поред осталог, лека и каквој својој бољци. Ту појаву су забележили и неки од страних путописаца који су навраћали у манастир и све то својим очима гледали. Тај култ је, поред осталог, био она спона која је блиско повезивала православно и муслиманско становништво Старе Рашке. Трагови те блискости распростирали су се, у виду међусобне подршке, широм османске државе, све до Цариграда, где је Синан-паша, још одавно, окружен својом арбанашком групом, пун кивне мрзости дуго био немоћан да се озбиљније успротиви Медмед-паши Соколовићу и његовим штићеницима српског порекла. Соколовић је мучки убијен 1579, али је Синан-паша и даље, извесно, осећао да је, заједно са својима, стегнут обручем људи друкчијег порекла, језика и предања, који су, иако правоверни, остали посебан свет и у царству какво је било турско. Паша је, према патријарху Пајсију, послао у Милешеву улаке да из манастира изнесу свечеве мошти, и то је поступак једног везира који изгледа највероватнији. Писац је још поменуо, као и И. Т. Мрнавић, небеска знамења која су се јавила у време потоњег мучеништва св. Саве. У старим српским записима и натписима има помена разних елементарних несрећа или небеских знакова који су се временом могли сложити у чудан ореол једном свецу чије су мошти предате огњу: 1593. »била је глад по свој земљи«; 1594, у мају, »потресе се земља вел'ми«; исте године, сунце и месец необичне су прилике стварали; затим су изгорели Скопље и Лесковац.[54]

У већем броју оних старијих списа који се користе као извор, а и у радовима неких новијих историчара, 27. арпил 1595. године наведен је као датум спаљивања моштију св. Саве. Тај датум су оспорили И. Руварац анализом летописне грађе и Ђ. Сп. Радојичић, расправивши још једном цело питање како би показао тачност Руварчева суда. Радојичић је још покушао доказати како је у летописе, уместо 1594, доспела 1595. година.[55]

Решењу питања ипак се, изгледа, на најмању раздаљину приближио Ј. Н. Томић, писац расправе *О устанку Срба у Банату 1594. године* (1899). У раду *Кад је спаљено тело Св. Саве?*[56] он је, пратећи збивања на угарском ратишту, показао да је Синан-паша могао дати налог да се динграбе и спале свечеве мошти једино 1594. године, док се у Београду припремао да изиђе у сусрет непријатељу. Од почетка 1595. паша је, павши у немилост, био далеко од попришта оних догађаја међу које се може убројати и спаљивање тела

[52] П. Ђорђић, *Помени св. Саве у нашим старим споменицима*, СКА, Светосавски зборник, 6, 1939, 219–221.

[53] П. Поповић у Предговору књизи *Старе српске биографије XV–XVII века*, Београд, СКЗ, 1936, стр. LXVI.

[54] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, СКА, Београд 1902, 249–250.

[55] Вид. нап. 2 и 3.

[56] *Српски књижевни гласник*, XVI 12, 907–917, XVII, 1906, 1, 32–42.

св. Саве. Ј. Н. Томић је то Синан-пашино недело ипак довео у везу са устанком Срба у Банату: »Прве године (1594) Синан је имао и непосредног разлога за тај корак. То је покрет Срба у Банату, који се јавио још у пролеће те године, и први знак од њега био је спаљивање моста што га је Синан био подигао на Дунаву. То су учинили они Срби који су се у оном крају били дигли на оружје, и о којима биограф св. Саве, Иван Томка Мрнавић, вели да су на заставама имали лик св. Саве [. . .]. Устанак у оном тренутку и на оној страни и факат што га наводи Мрнавић, заједно са оним што је наведено из списа Пајсијева, објашњавају побуде Синанове зашто да онако поступи са светитељевим телом, и зашто да се онако сурово поступи према владици влашком Тодору, после угушеног устанка.«[57]

»Потом изиде темишварски паша у Вршац и ухвати владику вршачког и одре га на мех.«[58]

Заиста, чини се, у свим оним крајевима Турског Царства где их је било, Срби су крајем XVI века падали у све већу беду. Настајала су за њих страдална времена; укидан им је статус повлашћених војника у пограничним областима, па су поново почели да се селе у суседне хришћанске државе; турска војска, која је непрекидно пристизала на угарско ратиште, није више имала обзира према раји кроз чија је насеља пролазила; свирепост оних који су ту војску предводили, Синан-паше и Ферхад-паше, забележен је у сваком савременом летопису; временске непогоде, кужне болести и глад сачињавали су сцену жалосног збивања.

»Ах«, вели писац једнога записа, »каква беше тада туга у тој земљи. Да то, укратко, кажем: палили су села и градове, пустошили многе цркве, крали свете иконе, скрнавили и раскопавали света места и у љуто зимње доба скидаху људе до гола и бијаху их; неке, голе везане коњима за репове, вуцијаху, друге опет сецијаху или стрељаху. И није било места где није било мртвијех: по брдима, долинама, вртовима и пољима; све је било препуно мртвијех тела. Неки су били растављени и одвођени у туђу земљу, брат од брата, син од оца, мајка од сина. Свуда се могао чути горки плач и ридање. ‚Јао и тешко нама, говораху, боље би нам било, да нас је све примио један гроб, него што нас одводе у туђу земљу', – и плакаху и јаукаху један за другим. И запусте та земља сасвим.«[59]

[57] *Исто.* – Ј. Н. Томић је написао ову студију поред осталог и с намером да подацима преузетим из историје побије мишљења А. Ивића, који је управо те године, 1906, оспорио доказе И. Руварца (*Archiv fur slav. Philologie*, XXVII, 1906). Кад је, касније, објавио *Историју Срба у Војводини* (1929), А. Ивић је дао добар поредак догађаја који сачињавају устанак Срба у Банату 1594, али није ни поменуо спаљивање моштију св. Саве. – Новији историчари и даље су подељени на оне који, као датум Синан-пашине одмазде, узимају 27. април 1594. и на оне који сматрају да се то догодило 27. априла 1595. године. У *Историји народа Југославије* (II, 1960, 471, Ј. Тадић) без колебања се тврди: »За време овог устанка пренето је из Милешеве у Београд 1594. тело св. Саве и на Врачару спаљено. Турци су хтели да се Србима освете уништавајући ову велику народну светињу, симбол српских традиција о држави и независности.« Истог мишљења били су В. Đurdev (*Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*, Sarajevo 1964, 145) и Р. К. Веселиновић (*Историја српске православне цркве*, Београд 1966, 71). Поред других, неодлучан је остао Ђ. Слијепчевић (»Априла месеца 1594. или 1595«) (*Историја српске православне цркве*, I, Диселдорф 1978², 349). – Најновијим истраживањима турских извора коначно је доказано да су свечеве мошти спаљене 1594. Н. М. Филиповић, *Kodža Sinan-paša i spaljivanje moštiju sv. Save Nemanjića*, 1991 (у рукопису).

[58] Љ. Стојановић, *нав. дело*, II, 311.

[59] *Исто*, I 357. Запис је наведен у преводу и транскрипцији Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 350.

VIII

Срби су остали на попришту ратних збивања, иако је њихов устанак 1594. завршен поразом и турском одмаздом. Султанови намесници покушавали су, давањем опроста у име свог господара, да смире ускомешану рају. Кад су у Вршцу ставили на муке и погубили устаничког вођу, владику Теодора Тиводоровића, народ се у страху разбежао, »али је паша огласио амнестију за оне који признају султанову власт, па су се људи вратили«.[60] То је, ипак, био само покушај враћања народа закону и покорности, с кратким или ограниченим деловањем. Јер, аустријским победама 1595. и уласком ердељског кнеза и влашког војводе у борбу против Турака ратиште се нагло проширило и отворило нове просторе за наступ српских чета. Био је то покрет Срба који се више није одигравао на јединственој територији и уз ослонац на једног туђег владара: они су се јављали свуда у ширем Подунављу и карпатском басену, ратовали су за сваког од хришћанских владара који се нашао у рату против Османлија, стално се селили од горег ка лошијем, стварали своје хајдучке области, да – по завршетку рата – често падну у немилост свога земаљског господара. Многи су, тако, ишчезли, али су преживели остали народ под оружјем.

Синан-паша је 1594. освојио Ђур, а војске темишварског и будимског паше угушиле су устанак у Банату. Напад на Коморан одбила је, међутим, српска посада, и то је, у ствари, био почетак повољног обрта за хришћанску ствар. И заиста, војска цара Рудолфа II освојила је 1595. тврђаву Паркањ и градове Острогон, Вишеград и Вац. Те године ударили су заједнички на Турке ердељски кнез Сигисмунд Батори и влашки војвода Михаило Храбри и крајем августа недалеко од града Ђурђева на Дунаву поразили Синан-пашину војску. Нови султан Мехмед III одговорио је у лето 1596. упадом у горњу Угарску са 150.000 војника и освајањем Јегра 13. октобра. Хришћанска војска, коју је окупио надвојвода Максимилијан, два пута је поразила Турке под Јегром, али су аустријске чете, уместо да наставе гонити непријатеља, удариле у пљачкање и најзад изгубиле битку.[61]

Иако је рат настављен с променљивом срећом, Срби се нису склањали с попришта. Појава појединаца, који су стицали углед, значила је поновни излазак једног народа из анонимности у коју је пао губљењем племства и истакнутијих војвода. А појава српских маса, на разним странама, сведочила је, понекад, о њиховој бројчаној предности, а понекад о њиховом пресељењу тамо где ће, незнано, нестати. А. Ивић је нарочито запазио тројицу српских првака, Ђорђа Раца Сланкаменца, војводу Дели-Марка и Саву Темишварца, »који ће читаву деценију и дуже водити главну реч међу Србима у Угарској«. Њима, поред других, треба придружити и Старину Новака (Баба-Новака), па да се с разлогом претпостави да су српски јунаци и тада, на огромним пространствима ширег Подунавља и карпатског басена, улазили у легенду и епско памћење, али је то памћење касније махом пресечено или је добило друкчији садржај. Очекујући да се на крвавој сцени једног безумно ускомешаног рата појави Старина Новак, о поглавитим српским првацима последњих година XVI века могу дати довољно јасну представу Ђорђе Рац

[60] Љ. Стојановић, *нав. место*.

[61] А. Ивић, *нав. дело*, 208.

ХАЈДУЧИЈА у XVI и XVII в. у ЈУГОСЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА

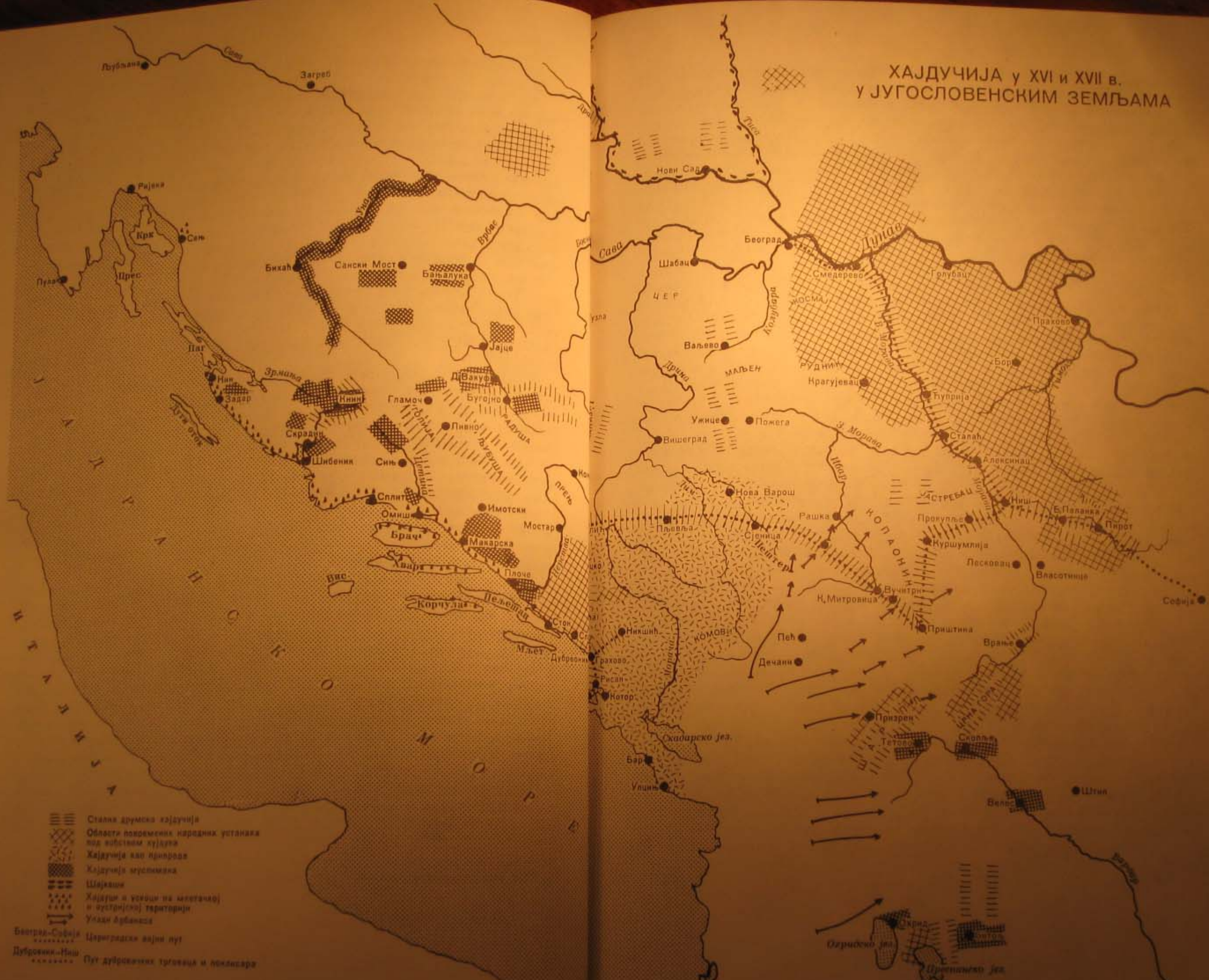

Сланкаменац и Дели Марко. Први је почео ни од чега, и зато је и ушао у ред оних Срба којима се, пошто су се истакли, није знало за породично име, него су забележени по својој припадности једном народу, у овом случају српском (»Рац«). Најпре је био у служби, као коњушар, код једног ердељског магната; »касније је добио плату на четири коњаника«. Истакао се и као ратник и као дипломата. Борио се против Турака у Банату 1594, и у име устаника ишао да преговара с генералом Кристофом Тојфенбахом. Пошто је буна угушена, ступио је у службу ердељског кнеза Сигисмунда Баторија, који га је слао као свог емисара Татарима и влашком војводи Михаилу Храбром. Војвода Дели Марко, најомиљенији међу Србима, имао је своју војску и чинио је с њом чуда упадајући у Турску. Због својих пустоловина, о којима су се проносиле невероватне вести, још за живота је ушао у легенду, тако да су и добри познаваоци тадашњих прилика у Угарској и суседним земљама нагађали да ли је он Сегединац или, пак, Дубровчанин који се одметнуо. У једној молби упућеној цару Матији 1611. Дели Марко се позивао на своје заслуге. Борећи се за аустријски дом, изгубио је родитеље, браћу и поседе, а пролио је и своју крв. (А. Ивић је сматрао да је тешко установити да ли су на сцени, у ствари, била два Дели Марка, или само један.) Ратујући у саставу ердељске војске, Дели Марко се са својим одредом често сам залетао у Турску да хајдукује. Крајем 1594. он је с пет стотина својих Срба извршио смео продор све до Једрена и, успут пљачкајући, задобио силно благо. Неколико пута је, затим, поново упадао у Бугарску, прелазио Балкан и спуштао се, пустошећи, у долину реке Марице. То је чинио поготову онда кад би дознао да је турска војска отишла на ратиште у Угарску. У пролеће 1596. прешао је Дунав с хиљаду и пет стотина војника и похарао град Плевну. Понео је отуда плена који је вредео 400.000 шкуда, ухватио 400 Турака и 70 Јевреја, упао назад и у бегов конак и отео му жену и сина. Дели Марко је и сам допануо јада: ухватио га је кладовски бег Мехмед док је, прешавши Дунав, пустошио по његовој земљи и послао га, рањеног, у Цариград. Хајдук је убрзо побегао из тамнице и појавио се у војсци влашког војводе Михаила Храброг са четири хиљаде коњаника. Дели Марко је био својеглав ратник и велики пустолов. Улога Саве Темишварца почела је кад и ратовање кнеза Баторија против Турака.[62]

Са Србима се, истовремено, рачунало не само као с ратницима него и као с масом прикладном да се њоме населе освојени крајеви или запустеле области; у општој ускомешаности, кад су хришћанске војске силазиле до Дунава и продирале у Србију и Бугарску, а турска ордија стизала да осваја градове, све до горње Угарске, српски живаљ се, на разним странама, и сам померао тражећи мирнију земљу где ће опстати. Има вести које су тешко појмљиве. Ушавши у рат против Турака, Сигисмунд Батори се »непрекидно ослањао на српске војнике, који су имали више искуства и окретности од других«. Кад је његов војвода Ђорђе Борбељ средином 1595. освајао Липову, Шољмош и још неке мање градове у околини, највише су му при томе помогли Срби који су се налазили у саставу турских посада. »Па и остала места, Борошјене, Чанад, Нађлак, Вршац, Фачет, Панкоту, Еперјеш и Арад задобио је Батори тек уз издашну потпору тамошњих српских становника.« После овог кратког описа Баторијевих освајања у 1595, А. Ивић је саопштио ону вест која је већ наговештена као тешко појмљива: »Да би умножио број српских ратника, даде Батори

[62] *Исто*, 208–210, *Војводина*, I, 250–252 (Д. Ј. Поповић махом према подацима А. Ивића).

земљишта за насељење једној групи Срба, на броју 10.000 душа, који се фебруара 1596. доселише из Турске под кнежево окриље.« Ова вест, међутим, звучи сасвим вероватно кад се узму у обзир оне промене у турском режиму због којих је народ, чак и у пограничним областима, губио положај повлашћених војника и, горе од тога, све више трпео разне зулуме; нарочит притисак осетио се у Банату после угушења устанка (и поред опроста који је објавио темишварски паша). Срби су на првом месту настојали да остану народ под оружјем, и кад им је то право одузето зато што су, дигавши буну, изгубили турско поверење, они су кренули да се склоне код поузданијег господара. (Заиста, смутње у Ердељу и у горњој Угарској почетком XVII века откриле су велики број Срба које су поново гонили, само овога пута не Турци.) Нови талас досељеника пробио се до Ердеља водећи успут непрекидне борбе против Турака. Према вестима једног савременог хроничара, они су наишли на неке јаничарске чете, побили их и, сјединивши своје чете с војском кнеза Баторија, сместа кренули да упадају у суседне турске области и да по њима харају, све до Темишвара.[63]

После разбијања устанка у Банату 1594. и наглих промена на ратишту 1595, узнемирени Срби кренули су да се селе и у другим правцима, претежно ка западу и северозападу. Пошто су узели Острогон, који је стављен под заповедништво грофа Николе Палфија, Аустријанци су од почетка 1596. стали обнављати његову тврђаву, а запустели град и његову ширу околину требало је да насели нов живаљ. Цар Рудолф II је намеравао да се ту образује упориште које ће хришћанство бранити од поновљених турских упада; од тога места почеше, затим, потискивање Турака према Коморану и Будиму и, најзад, све до Београда. Због тога је Палфију упућено патентно писмо да свакако ради на насељавању острогонског краја. Још у јануару 1596. прешло је око две хиљаде Мађара који су напустили Стари Будим и Почмеђер. С премештањем Срба из Бачке ишло је, међутим, много спорије и теже. Тек средином 1598. Палфи је могао обавестити цара о исходу свога настојања да придобије више хиљада бачких Срба за сеобу. Он је посебно поменуо групу од осам хиљада која је све доскора била на злу гласу са своје сарадње с Турцима, и за њих је ратовала испуњена мржњом на све ћесарско. Срби су, најзад, присиљени да напусте своја станишта и пребаце се у област Острогона, јер су им – док су били на војни – потеране тамо жене с децом, а летина им је спаљена. Прешавши на страну ћесара, Срби су још успут, док су се кретали у правцу Острогона, обрнули оружје против Турака и почели пљачкати њихова села и касабе. Према извештају Н. Палфија цару, преселило се толико Срба да су могли сачинити становништво »једне целе земље«; смештени су »на простору између Каниже, Сендреа, Филека и Онода, са обе стране речица Њитре, Вага и Гарама«. Изузев случајева кад су у невољи пребегавали на земљиште суседне државе, Срби су на сеобе редовно пристајали тек пошто би им се уговором зајамчило да ће нови господар прихватити и поштовати њихове услове. Овог пута, они су пристали на обавезу »да ће живети по угарским законима«, тј. да ће ожењени плаћати форинту и по, а одрасли неожењени форинту пореза. »Кад изграде куће у својим селима, онда ће сносити терете

[63] А. Ивић, *нав. дело*, 208–210; В. Макушев, *Историјски споменици Јужних Словена и околних народа*, СУД, 1882; Е. Hurmuzaki, *Documente privatoré la istoria Romanilor*, IV, Bucureşti 1882, стр. 83.

као и остали становници. Ако не одрже ове обавезе, нека се с њима поступа као с непријатељима државе.« Српски пресељеници склопили су с Н. Палфијем, у априлу 1598, два уговора. У једном су наведена имена народних првака, и међу њима се помињу кнезови, јузбаше, свештеници и калуђери; у другом је само означено да га склапају »Срби из Јанкова, Иванкова, Маде, Сентпала, Рема, Бороте, Темердекхаза, Сентивана, Кунбаје, Сентеша, Тотхазе, Кошопхазе, Арокхазе, Бикеда, Алмаша, Шида, Матахазе, Шебешића, Келебије, Таванкута, Бајмока, Мељкута, Иштора«. Ово је била једна од оних српских сеоба које су значиле одлазак народа у средину у којој ће га нестати. Управо у то време, последњих година XVI века, почело је пребацивање, у осетном броју, Срба из турског у аустријски део Славоније; стизали су и пребези, у већим групама, на подручје Карловачког генералата.

У међувремену, на угарском ратишту, било је више смутњи него што се истински ојевало. Последњи већи иступ кнеза Сигисмунда Баторија био је напад на Темишвар у јуну 1596. У том нападу учествовао је и велики број српских ратника, међу којима су били Ђорђе Рац, Дели Марко и Сава Темишварац. Ердељска војска је, у једном тренутку, упала у опседнути град, јер су Срби, који су у њему живели, отворили капију своје четврти, али је општи јуриш на тврђаву пропао зато што »Срби не хтедоше јуришати«. Утолико се чуло да опседнутом граду хита у помоћ Хасан-паша из Београда, па је кнез напустио даљу борбу и вратио се у Ердељ. Убрзо, Батори је напустио положај кнеза. Сваки додир с Хабсбурговцима, без обзира на то што се можда радило и о савезу, значио је за Ердељ опасност да изгуби и оно самосталности што му је остало после успостављања турског суверенитета. Посебна непријатност у том односу била је у чињеници што се из Аустрије све више натурало католичанство, док су протестанти, у извесној мери и уз турску помоћ, увелико задобијали превласт у Запољиној баштини. Током 1597. и 1598. Батори је препустио своју земљу, уз принудни пристанак сталежа, цару Рудолфу II, који је за намесника Ердеља поставио надвојводу Максимилијана. Али, кнез је био колебљив у мери која је била равна хабсбуршким тежњама да задобијају земље на лак начин. Надвојвода Максимилијан није још ни стигао у Ердељ, кад се Сигисмунд Батори, у августу 1598, појавио у Колошвару и, уз помоћ ујака Стевана Бочкаја, поново заузео ердељски престо. Чинило се да је Батори на путу да раскине са Аустријом и приклони се Турској. Ипак, он се још једном поколебао и упутио цару Рудолфу II свог ујака да обнови преговоре о уступању Ердеља хабсбуршкој круни. Стеван Бочкај је постигао такав споразум, али је кнез још једном променио одлуку: 17. марта 1599. опет се одрекао власти, само што је, овог пута, уступио престо кардиналу Андрији Баторију, свом рођаку. Затим се привремено скрасио у Пољској. Изазван аустријским притиском у виду непрестаног уплитања, зарад задобијања те земље, у унутрашње ствари Ердеља, неред у Сигисмунду Барторију, и свуда око њега, избацио је, у ствари, из ратних напора против Турске једног од важних чланова хришћанског савеза који се тек склапао. Радећи за своје интересе, хабсбуршка кућа радила је противно општим хришћанским интересима, али и на штету Аустрије. Српски ратници насељени у Ердељу, били су спутани у својим подухватима или су, пак, излетали на ратиште сами да понекад и лудо изгину. Све више су постајали сметња ердељском кнезу и сталежима, поготову откако су се почели ослањати на друге господаре у Панонији и карпатском басену, па су управо они покушавали да их униште.[64]

У таквим неприликама, српски прваци све тешње су се везивали за влашког војводу Михаила Храброг, очито решеног да, упоредо с борбама против Турака, које је настојао да задржи на Дунаву, успостави своју хегемонију на рачун Ердеља и Молдавије. Војводина владарска сујета била је равна његовој ратничкој храбрости и смелости. Није му, чини се, било тешко да око себе окупи многе Србе, претежно војнике. Секретар му је био Јован Рац од Тавиша, вичан да води преписку на латинском и српском. У војводиној служби налазио се тада и Ђорђе Рац Сланкаменац »с повећим бројем српских војника« (он се 1597. и оженио у Влашкој). Михаило Храбри је 1598. искористио нереде у Цариграду и тренутак док је турска војска опседала Велики Варадин да од својих Влаха и ратника Ђорђа Раца Сланкаменца састави војску од шездесет хиљада људи, пребаци се код Никопоља преко Дунава, провали у Турску и потуче кладовског бега. Затим се вратио у Влашку.[65]

Кад је Сигисмунд Батори изневерио очекивања Рудолфа II и уступио престо Андрији Баторију, ћесар је позвао Михаила Храброг да с војском интервенише против Ердеља. Влашки војвода је био сувише сујетан да не би насео хабсбуршким смицалицама. Он је кренуо војску, и тако се заједничко хришћанско ратовање против неверника у још једном случају преобратило у међусобно разрачунавање. Тиме је ратни неуспех био поново наговештен, јер је борба против Турака готово занемарена због владарске суревњивости. Хабсбуршки двор је и даље ловио у смутњама, готово се и не усуђујући да свој главни успех види у рату против султана. Оваква политика могла је само постати узрок свеопште несреће, и још једног српског страдања. Захваљујући таквој политици државе на коју је заратила, Турска је успела задржати однос равнотежа и, најзад, стећи извесне предности, мада се налазила у дубокој кризи и нередима који су претили расулом.

Повучен злом, Михаило Храбри је кренуо на Ердељ с великом војском, »у којој је опет било много српских ратника на челу са Ђорђем Рацом«. Одсудни бој збио се близу Сибиња 28. октобра 1599. Ердељска војска коју је предводио кардинал Андрија Батори претрпела је потпун пораз; сам кардинал је изнео главу из покоља, али је у бекству ухваћен и убијен. То није био само рат него и крваво поприште људске свирепости. У току битке пао је у руке војводе Михаила његов секретар Јован Рац, који је непосредно пре тога издао војводу, прешао на страну ердељског кнеза и дао му податке о војсци свога дојакошњег господара. Михаило Храбри је наредио да се Јован Рац умори у мукама, па су му одсекли и ноге и руке, и тако пустили да умре. Остали Срби су тог тренутка верни војводи. Још у току напада на Ердељ, војвода Михаило је почео узнемиравати хабсбуршки двор, који је посумњао у целисходност сопствених поступака: уместо непостојаног Баторија у тој земљи се појавио одлучан ратник, нимало скроман у својим прохтевима. Како би умирио онога коме, због његовог царског ореола и превласти, није ни могао бити равноправан савезник него само скроман привржeник, Михаило Храбри је надвојводи Матији, као свог емисара који ће одагнати сувишна подозрења, упутио вођу српских ратника Ђорђа Раца Сланкаменца.[66]

[64] А. Ивић, *нав. дело*, 210–212; Д. J. Поповић, *Прилози проучавању наше земље и нашега народа: I Бачка. Прилози проучавању етничких односа од средине XVI века до 1921. год.*, СКА, 1925; Д. J. Поповић, *Срби у Бачкој до краја XVIII века*, САН, 1952; А. Ивић, *Сеоба Срба из Бачке у околину Острогона*, ЛМС 313, 353–358.
[65] Е. Hurmuzaki, *нав. дело*, III–IV, на више места.
[66] А. Ивић, *нав. дело*, 213 и д.

Ускоро потом, у пролеће 1600, Михаило Храбри је кренуо на Молдавију у намери да је присаједини и да из ње, поред војводе Јеремије Могиле, одагна и Сигисмунда Баторија, који је тамо прешао из Пољске (вероватно у срџби због догађаја у Ердељу). »У војсци, с којом је Михаило кренуо на Молдавију, било је 4.000 Срба коњаника, на челу с Дели Марком, који се спасао био турског ропства.« (Ова војска претходно је зимовала у Ердељу, и народ је за њено издржавање морао да сноси претеране намете. Град Бистрица имао је да храни 2.000 српских војника капетана Михаила Раца. Заповедник српских чета у Кевару био је оберкапетан Павле Бан, а у Дешу је логоровао одабаша Петко са 1.000 Срба. Кад су кренули на Молдавију, многи српски ратници нису хтели да оставе жене и децу у Ердељу него су их, са стварима које су могли понети, послали на влашку границу.) Војвода Михаило узео је Молдавију не наишавши на отпор, и већ се 16. маја налазио у њеној престоници Сучави. Присајединивши молдавску земљу Влашкој, он се вратио у Ердељ, и то је била његова трагична грешка.[67]

До тог тренутка, Ердељ је поново пао под хабсбуршки утицај. Племство се побунило против влашког војводе и призвало у помоћ генерала Ђорђа Басту, аустријског заповедника у горњој Угарској. На сцени се појавио један од оних војсковођа који су оставили највише крвавих мрља на својој епохи. Овај сладострасни убица требало је да учини само један корак па да уђе у неку од Шекспирових драма. Генерал Баста је сакупио војску и 18. септембра, код Мирослова, потукао Михаила Храброг, па га избацио из Ердеља. И у овом боју учествовао је велики број Срба војника. Дели Марко се са својих 2.000 коњаника тек код Фогароша придружио побеђеном војводи. Војвода Михаило је ускоро писао генералу молећи да ослободи жене и децу његових бојара и Срба, које је засужњио и запленио им иметак. Започела су страдална времена за Србе у Ердељу и суседним крајевима. Они су још неко време изражавали верност војводи, али кад почеше трпети поразе у окршајима с Мађарима, »пређоше и легла српска, Липова и Јенопоље, као и крајеви у Поморишју, на аустријску страну«. И сам генерал Ђорђе Баста у почетку је настојао да привуче Србе на своју страну. У прокламацији од 1. октобра он је призивао српске четовође и њихову војску да напусте војску војводе Михаила и пређу у његову службу.

Међу њима, посебно је и на првом месту навео »племенитог, одваженог, одличног и гласовитог Бабу Новака«.

IX

Вртлог бурних збивања померио се ка Ердељу и тамо наставио своје заторно деловање. На аустријско-турском бојишту није, међутим, више било догађаја од већег значаја. Али, и у најмањем од њих српски војници су наглашено поменути. Из Пожуна је, у марту 1599, јављено надвојводи Матији да се у Бачкој сакупило око 15.000 Срба »који моле да им се постави један вођа па ће напасти непријатеља у рођеној му земљи«. У борбама које је 1599.

[67] N. Isthuanffi, нав. дело, 450–490; Katona, нав. дело, XXVII, 605 и д.; А. Ивић, нав. дело, 214–215.

и 1600. водио гроф Никола Палфи око Каниже, Толне и Бабоче посебно су се истакли Петар, Аврам, Никола Црни и Продан, сваки од њих обележен презименом Рац. Они су 1599, недалеко од Калоче, са својим четама напали Турке који су вукли Дунавом лађе натоварене храном и муницијом. У том окршају су побили преко 1.000 Турака и отели им 58 лађа. Никола Црни Рац и Продан Рац ударили су 1600. на Харшањ и задобили богат плен. Неки од тих Срба добијали су од двора посебна признања за своје подвиге. Браћа Михаило и Петар Рац, као и Кузман Рац, становници Несмиља у коморанској жупанији, који су се показали у борбама око Острогона, добили су као награду поседе и ослобођени су плаћања пореза. Никола Рац и Вук Рац добили су по 50 форинти од Угарске дворске коморе за јуначко држање у борби против Турака.[68]

Вртлог збивања ипак се задржао у Ердељу. Тамо се појавио и Баба Новак.

Некакав хајдук Новак неколико пута се помиње, у разним временима, у српском народном предању и оним историјским списима који су на том предању утемељени почевши од средњег века. Гласовити Старина Новак или Баба Новак, који је ратовао за војводу Михаила Храброг, одређена је историјска личност на крају XVI и у сам освит XVII века, о којој сведоче савремени документи. У потоња времена, поново у усменом предању, Старина Новак поново се појавио као горски хајдук, и то на гори Романији.

Као и Дели Марко, Старина Новак, ратник Михаила Храброг, појавио се на бојишту и на њему завршио, тако да му је сместа био отворен пут за улазак у легенду; више од тога, он као да је оживео стара и бар својим именом утиснуо печат у новија предања. Имао је своју хајдучку чету, велику често као читава војска, и с њом се упуштао у пустоловне ратне подухвате, крстарећи огромним просторима. Доживео је, најзад, мученичку смрт.

У румунској историографији (Јон Ђорђеску, 1980) превладало је мишљење да је Старина Новак српског порекла и да је рођен у Поречу на Дунаву око 1520. године. Поред других доказа, Ј. Ђорђеску је навео и податке преузете од једног савременог италијанског хроничара, који је јунака лично упознао и записао да је српског порекла и да је веома стар, »као што га сликају и народне песме на северу и на југу Дунава«. Према румунској традицији, породица Новак из села Пореча имала је три сина: један је био звонар у Прагу, други је радио као ћурчија у Лугошу (и код њега је Михаило Храбри кројио кожухе за своју гарду), а трећи је постао хајдучки капетан и стао под заставу влашког војводе. Баба (Старина) Новак учио је српску књигу у неком од манастира надомак Дунаву, турски је научио у сужањству, а влашки и грчки војујући у друштву Влаха и Грка. Постоји немогућа претпоставка, створена повезивањем српског епског предања и историје војводства Влашке, да је Старина Новак са сином Грујицом најпре хајдуковао на Романији, да је са својим четама стизао, затим, до подунавских земаља, од Баната до Молдавије, и да је ту најзад постао десна рука војводе Михаила Храброг. Највише што се може учинити са овом неодрживом претпоставком јесте то да се ствари обрну: Старина Новак или Баба Новак био је истакнут ратник у време Михаила Храброг, историјска личност о којој су остали да сведоче оновремени извори; Старина Новак, хајдук на Романији, ушао је у епско предање као легендарна личност, као један од оних хајдука таквог имена који су у разним

[68] А. Ивић, нав. место.

временима искрсавали у прошлости српског и других балканских народа. Објашњење ове појаве захтева најбрижљивије расплитање чвора историјског и легендарног, с јединим циљем да се истраживањем постигне што логичнија претпоставка.[69]

Излазак Старине Новака на историјску позорницу остао је замагљен прерано створеним легендарним представама о његовом ранијем животу. Према писању једног савременог ердељског хроничара (И. Самошкези), Старина Новак, пореклом Србин из Поречa, у младости се потурчио и постао субаша, а потом се завадио с Турцима и одметнуо у хајдуке. »Турци су му припремили замку и ухватили га, стрпали у тамницу и повадили му све зубе, па је од тада прозван Баба Новак.« Побегавши из тамнице, он је најпре сам хајдуковао и тако га је запазио Михаило Храбри. Војвода га је узео у своју службу и поставио га за капетана над хајдуцима. Неки историчари сматрају да му је тада било шездесет пет година, и да је 1530. вероватнија као година његовог рођења него 1520, као што се раније претпостављало.[70]

Старина Новак први пут је извесно поменут у војсци Михаила Храброг 1595. године. Влашки војвода је те године прешао Дунав код Никопоља и провалио, пустошећи, све до Балкана. Како је проходио кроз Турску, на разним странама су ницале хајдучке дружине да војују под његовом заставом или, пак, самостално; дизали су се и сељаци, збацивали Турке с власти и стизали да помогну храбром војводи. Око две хиљаде хајдука кренуло је тада на Софију, а једна претходница војводине војске стигла је све до Варне. Каже се да је тада Михаило Храбри запазио, као врле ратнике, Старину Новака и његове српске хајдуке, па их је узео у састав своје војске. »Баба Новака је поставио за једног од својих главних војних старешина.«[71]

Већ сама појава Старине Новака у историјским догађајима није обележена оном извесношћу која би требало да буде својствена исказу поузданих извора. У даљих неколико година и он је, слично још неким својим савременицима, упао у смутно време од кога је, чак, остала збрка у наизглед веродостојним изворима. После Синан-пашиног пораза код Ђурђева у августу 1595, војска војводе Михаила, у којој је био и одред Старине Новака, прешла је у пролеће 1596. Дунав, опустошила земљу све до превоја Балкана и доспела до Софије. О тадашњем ратовању Старине Новака ердељски хроничар је забележио да је хајдук с дружином од седам стотина људи запосео тврђаву Враца, затим стигао надомак Софије и вратио се у Влашку недалеко од Видина, где је запленио многе турске шајке. Довео је собом много робља и стоку. Слично је о тим догађајима писао и сам војвода Михаило, додавши и то да је Баба Новак управо разбио војску коју је на Влашку повео Хасан-паша. Хајдук је сачекао пашу у неком кланцу, па се »устремио на њега, разбио га и натерао у бекство«. Многе је посекао и одузео им камиле, коње, оружје и читаву џебану. Одмах после тога, »1.500 Баба Новакових хајдука успели су да освоје Плевну, и том приликом су запленили много заробљеника, између осталих жену, сина и кћерку богаташа Михалоглуа, који је дао 500.000 дуката откупнине за њих.

[69] Новија испитивања историјске и легендарне појаве Старине Новака вид. у зборнику радова *Старина Новак и његово доба*, Балканолошки институт САНУ 35, 1988: Н. Гавриловић, *Румунски извори о Баба Новаку*, 65–77 (веома обавештено); М. Ванку, *Баба Новак у румунској историографији*, 79-85.

[70] Н. Гавриловић, нав. место.

[71] Исто.

Осим тога, хајдуци су однели из Плевне, како јавља један дипломатски извор из Прага, 4.000 дуката и заробили 70 богатих Јевреја и 400 Турака, за чију откупнину су примили 400.000 талира«. До краја 1596. војвода Михаило је, према вестима из Беча, још два пута прелазио Дунав, пленио лађе, харао по трговачким касабама, и заметао бојеве с појединим одредима турске војске. Најзад је, истрошивши снаге, склопио примирје с никопољским бегом и »примио од Порте заставу као симбол господства«. У тим догађајима име Бабе Новака није поменуто.[72]

Очигледно, исте или сличне хајдучке подвиге једни историчари су приписали Дели Марку, а други Старини Новаку. Историчари могу да погреше, поготову ако нису строго критични (а такви преовлађују и у српској и у румунској историографији). Али, слична пометња је и у изворима, без обзира на то да ли су у питању савремени извештаји или савремене хронике. Како је дошло до те пометње? Да ли је у питању сувише рани прелазак и Дели Марка и Старине Новака у свет легенде? Или су се њихове улоге толико преплитале да је, уместо једног, навођено друго име, а можда је понекад требало упоредо ставити оба имена? Ова забуна, међутим, може остати без тежих последица, јер су потоњи догађаји показали да су одиста постојали, као одвојене личности, и Старина Новак и Дели Марко, сваки под печатом своје судбине.

Старина Новак се помиње, мада не у смислу истицања неке његове посебне улоге, међу оним најамничким вођама који су, за службу војводи Михаилу, сакупљали и под своју команду стављали плаћенике и хајдуке, Србе, Бугаре, Арбанасе и Влахе (1597). У септембру 1598. влашка војска прешла је Дунав и напала Кладово, Видин и Никопољ. И овог пута претходнице те војске стизале су до Балкана и, поред осталих градова, упадале у Плевну. Српско становништво у видинском крају листом се придружило Старини Новаку. У позну јесен вратио се стари хајдук у Влашку »с многобројним сељацима Србима и Бугарима«. По причању самог војводе Михаила, »било их је 16.000 душа«. Затим се војвода измирио с Турцима, јер је своје претензије усмерио ка Ердељу и Молдавији.[73]

Крећући на Андрију Баторија, војвода Михаило Храбри окупио је војску, ради полагања заклетве, у Плоештију, почетком октобра 1599. »Дворани, коњаници, заједно са Србима и Козацима, стајали су на тргу. Пешаци, чији се број попео на 50.000, јер су међу њима били и хајдуци Баба Новака, сврстани су били у пет до шест редова, почевши од трга па све до војводиних врата.« У бој код Сибиња, крај села Шелимбара, 28. октобра 1599, Баба Новак је ушао пошто је успут, са својим хајдуцима, попалио и опљачкао све на шта је наишао. Ова битка привремено је донела војводи Михаилу посед Ердеља.[74]

После тога је, већ у пролеће 1600, влашки војвода кренуо у запоседање Молдавије. Претходно, Старина Новак и део влашке војске упали су у Банат како би спречили окупљање Турака и код Липове поразили околне бегове који су пристизали са својим ордијама. Затим је Старина Новак добио наређење да са 5.000 људи крене на Молдавију. У поход на војводу Јеремију

[72] N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, I–II, București 1935, I. Hurmuzaki, *нав. дело*, XII, на више места.

[73] Н. Гавриловић, нав. дело, 70–72.

[74] Према хроници И. Самошкезија (I. Crăciun, *Cronicarul Szamosközy*, Cluj 1928, 114–116).

Могилу Михаило Храбри је »повео око 30.000 војника, које су поред њега предводили Ђорђе Рац, Дели Марко и Старина Новак«. После узимања Сучаве, Старина Новак се одвојио са својим хајдучким одредом и, пљачкајући, кренуо долином Прута ка Јашију. Ту је примио наређење да се упути ка југу и, са осталом војском, протера Турке из остатка Молдавије.[75]

Присјединивши Молдавију, чији је војвода, Јеремија Могила, пребегао преко Дњестра, Михаило Храбри се вратио у Ердељ, где се побунило племство, углавном протестантско. Оно је позвало у помоћ царског генерала Ђорђа Басту, »пореклом Албанца који се родио у Италији, а као плаћеник ратовао је у аустријској војсци«. Док је његов војвода, 18. септембра 1600, започињао битку, код Мирослова, у којој је неочекивано поражен, Старина Новак се, према неким изворима, налазио на путу за бојиште. Михаило Храбри га је позвао тек пошто је битка почела. Стари ратник се тада налазио у Влашкој као заповедник војске војводе Петрашка, сина Михаилова. Према тим изворима, Старина Новак је прекорео војводу што није послушао његов савет да се не упушта у битку пре његовог доласка, »а и молдавска војска била је на путу«. Други савремени хроничари и новији историчари тврде, напротив, да је Старина Новак учествовао у боју и, »као стари и искусни генерал«, командовао десним крилом које се пружало све до Мориша. »Кад је под ударом непријатеља попустило десно крило Баба Новака, у Михаиловој војсци је наступило расуло.« Према извештајима који су стигли Римској курији, најпре је с бојног поља, угледавши на хиљаде погинулих, утекао војвода Михаило, пошто је претходно скинуо заставу с копља и ставио је у недра. Иако рањен и изгореле косе и браде, Старина Новак је задржавао непријатељску војску све док војвода није стигао у Фогараш. Придруживши се своме господару, стари хајдук му је тада, тобоже, рекао: »Побеђени смо и поражени, Михаило, више од наше зле среће него од оружја нашег непријатеља. Да се он не би радовао твојом смрћу, узјаши на коња и склони се у Влашку, јер ово место није толико сигурно да га не би могао освојити победоносни Баста, који још прогања разбијене остатке наше жалосне војске. Веруј ми да бих ја више волео да сам остао мртав међу многим храбрим војницима, изгинулим у једном дану, него да се бекством спасим с толиким жалосним и јадним губицима; али, код мене је превладала жеља да те здравог видим, спреман да ти служим до последњег издисаја. Бежи, дакле, са твојим драгоценостима, јер кад овде за кратко време стигну ћесаровци и опседну ову тврђаву биће ти, чак и кад би хтео, онемогућен одлазак. Ја ћу, пак, остати овде да прихватим поражене, борећи се до последње капи крви против непријатеља.« Војвода Михаило прихватио је овај савет, »у ажлајиној шуми код Фогараша закопао благо и повукао се у планине које деле Ердељ од Влашке. С њим су се повукли његови преживели војници и Старина Новак, од кога Михаило није хтео да се одвоји«.[76]

После пораза у Ердељу, војвода Михаило Храбри убрзо је изложен новим неприликама: морао је да брани од најезде и Влашку, као свој матични посед. Сигисмунд Батори је, уз непосредну подршку мађарског војничког племства, по трећи пут изабран за ердељског војводу, а затим је, с великим канцеларом

[75] Н. Гавриловић, *нав. дело*, 72-74 (према К. и Д. Ђурђеску); М. Јачов, *Ратовање Старине Новака у току 1600. и његова смрт јануара 1601*, у нав. зборнику, 87-93 (према грађи Римске курије и савременим хроничарима).

[76] М. Јачов, *нав. дело*, 87-89.

Пољске Јаном Замојским и молдавским војводом Јеремијом Могилом, кренуо на Влашку. И овог пута, у смутњу су се умешали представници хабсбуршког двора са очитом намером да прошире његов посед на рачун хришћанских суседа, кад већ не могу на турску штету. Заиста, нашавши се у невољи, војвода Михаило је затражио помоћ од аустријског генерала Ђорђа Басте, а овај је његову понуду радо примио како би из Ердеља, у корист хабсбуршке превласти, потиснуо и њега и Баторија. Генерал Баста поставио је војводи два услова, која је овај морао прихватити:

»1) Да Михаило убудуће носи само титулу војводе Влашке, остајући цару веран вазал и управљајући оном провинцијом у његово име.

2) Да са свом својом расположивом војском спречи Баторију продор у Ердељ преко Влашке.«

Ђорђе Баста постао је због својих потеза подозрив мађарском племству у Ердељу, па је стављен под присмотру. Али, он је иза кулиса посматрао како се ствари приводе крају према његовој замисли и на корист хабсбуршке круне. Његов одговор с војводом Михаилом није значио заштиту Влашке у тренуцима напада удружених ердељских, пољских и молдавских снага, него је, у ствари, отварао пут потчињавању Влашке и њеног војводе Аустрији.

Према маниру својственом хуманистичкој историографији, пуној реторских украса, један савремени писац замислио је како Старина Новак, узјахавши коња, држи с једног брежуљка опширан говор војсци која се постројила пред битку. »Нека сваки од нас одлучи да ли ће славно живети или часно умрети«, рекао је хајдучки генерал на завршетку свог говора. Овај реторски наступ несумњиво је измишљен, али сама његова појава сведочи о значају улоге Старине Новака у тренуцима трагичног расплета. Он је био главни заповедник влашко-српске војске која је, на прилазима Влашкој, имала да сачека напад. »Охрабривши своје војнике, Старина Новак је после поноћи напао на шаторе у којима су спавали пољски војници. Иако изненађени, Пољаци су дали жесток отпор, али су и поред тога остали поражени. У освит дана појавио се и војвода Михаило, пред којим је војска Сигисмунда Баторија побегла. Међутим, неочекивано је стигао Мојсије Секељ, који је, предводећи 5.000 ердељских Мађара, Баторијевих следбеника, напао влашко-српске трупе с леђа. Видевши то, вратили су се и они пољски војници који су већ били побегли. После једнодневне битке, у којој је погинуло 4.000 Пољака и Мађара, војвода Михаило и Старина Новак су били присиљени да се повуку. Већина њихових ратника је изгинула или пала у ропство.«[77]

Борећи се за голи опстанак и своје државе и свој, војвода Михаило се запутио у Беч и Праг како би затражио помоћ од ћесара Рудолфа II. Старину Новака је оставио у Ердељу да би своје услуге понудио генералу Ђорђу Басти. »Дошао је к мени«, писао је генерал у свом извештају од 17. децембра 1600, »један по имену Баба Новак, с приближно 1.000 коњаника и 600 пешака, које сам одмах примио у службу и послао на границу код Липове.« Тиме је стари хајдук изложен сигурној погибији. Препуштен освети мађарског племства, које су предводили Иштван Чаки и Мојсије Секељ, Старина Новак је оптужен за издају због тобожњег дослуха с Турцима. Ухваћен је на превару код Липове и, окован у ланце, с једним свештеником упућен у Клуж. На дијети ердељских сталежа, поново окупљених око Сигисмунда Баторија, Старина Новак

[77] Исто; E. Hurmuzaki, *нав. дело*, 1113; Н. Гавриловић, *нав. дело*, 75.

и његов духовник осуђени су на смрт спаљивањем. Тада се у Клужу, у своме двору, налазио и генерал Ђорђе Баста, али је он, у том тренутку, био безмало сам, јер је своје немачке одреде послао на зимовање. Његов двор налази се под стражом побуњених ердељских племића.

Смртна казна извршена је 5. фебруара 1601. Старина Новак и његов свештеник изведени су голи на градски трг, који је претворен у губилиште. Вести о погубљењу имају призвук веродостојности, јер су у старим папирима сачувани подаци о свим, па и најситнијим трошковима, које изискује такав чин (а тада се можда највише пазило на свечаност протокола).

Један опис, који потиче управо из Клужа, изгледа да оскудева у појединостима:

»Баш на тај дан (5. фебруар), око 10 сати, били су живи везани за греде Баба Новак, најславнији војник Михаила Храброг, заједно са својим свештеником, и спаљени на пијаци. Најпре су им одрали кожу. Онда су их, одране, везали за греде и ставили лицем окренуте изнад ватре, и тако их пекли. С времена на време би их квасили водом, како би им муке што дуже трајале. То је трајало око сат и по. А тада је интервенисао Баста, који је све то посматрао с прозора једне суседне зграде, и наредио да их више не квасе, како би им се прекратиле муке. Убрзо иза тога су издахнули. После те страшне смрти, лешеви су им однесени изван града и побијени на колац, поред куле кројача. Просто је невероватно«, каже хроничар, »са коликом су брзином гавранови прокљували месо с њихових костију.«[78]

Други очевидац био је нешто издашнији у изношењу грозних података:

»Дођоше Цигани, који у оној провинцији (Ердељу) служе као џелати, зграбише оне несрећнике (Старину Новака и његовог свештеника), свезаше их ланцима и тешке окове стегнуше око њихових вратова. Затим их приковаше уз греде, везавши им ланцима све делове тела. Пошто су између два ражња, на бочним странама, наложили огромну ватру од дрвета и угља, Цигани су уз ражњеве причврстили греде на којима су, окренута једно према другом ногама, била прикована несрећна тела. На крају тих греда налазили су се точкови од дрвета које су Цигани окретали рукама и ногама. Тако је отпочело варварско и нељудско мучење. Кад су се ражњеви почели окретати, а ватра несносно ражарила и изазвала прве опекотине, васионом се проломио горки плач и несносни јецај двојице мученика. Оне делове тела који су се брже пекли Цигани су поливали хладном водом да би мучење што дуже трајало. Како су болови постајали несноснији тако су они све јаче упућивали небу своје вапаје. Свештеник је лакше подносио бол, па је речима утехе, изговореним на српском језику, храбрио несрећног Новака, који је од великих болова већ малаксавао. После сат и по невиђеног мучења обадвојица су испустили своју напаћену душу.«[79]

Име Старине Новака с напорима се пробијало кроз збуњено и неуредно писане изворе једног заиста смутног времена. Овај војсковођа хајдучког лика, тај старина несаломљиве снаге, имао је бар ту злу срећу да се његово историјско постојање потврди сагласношћу извора разног порекла о његовој мученичкој смрти.

[78] Н. Гавриловић, нав. дело, 75-77.
[79] М. Јачов, нав. дело, 91.

Срби ратници, који су себе све чешће називали *јунацима*, били су потребни свима и сви су их радо узимали у војску, али су их, у појединим тренуцима, свирепо уништавали чим би сувише нападно испољили своју хајдучку нарав. Они су се најчешће склањали у Влашку, где је било највише њихових племеника, где се српски писало и у цркви Богу молило, одакле се њихова матична земља или, преко Дунава, видела или, бар, блиско слутила.

Сазнавши за несрећни крај Старине Новака, »с којим је војевао у неколико битака«, и његовог исповедника, Ђорђе Сланкаменац Рац је, у знак освете, срушио гроб Христофора Баторија, Сигисмундовог оца, и разорио цркву у Столном Београду, у којој се тај гроб налазио. Затим је из више гробова ердељских племића, међу којима су били и остаци Андрије Баторија, повадио лешеве и побацао их.[80]

Исте године кад и Старина Новак, 1601, изгубио је живот и његов господар, влашки војвода Михаило Храбри. Враћајући се из Беча и Прага, где су га наизглед добро примили, војвода се, уз помоћ генерала Басте, вратио у Ердељ. Пролазећи кроз Клуж почетком августа, он је дознао за смрт свога верног Бабе Новака. »На месту где је извршена смртна казна, наредио је да се подигне застава. Становници Клужа су кажњени да плате 100.000 форинти одштете.« Затим је војвода кренуо пут Влашке. Убијен је 9. августа по налогу генерала Ђорђа Басте.[81]

X

Генерал Ђорђе Баста је у свом настојању да Ердељ задобије за хабсбуршку круну изазвао догађаје који су односили многе жртве, у ствари све оне који су могли да му се нађу на путу. У 1601. години најпре је, уз влашку помоћ, поразио Сигисмунда Баторија и бар за извесно време отклонио опасност која му је претила од усталасаног мађарског племства. (Сигисмунд Батори је још покушао да се приближи Турцима и тако дочепа кнежевског престола, али се убрзо измирио са царем Рудолфом II и занавек отишао из Ердеља.) Одмах потом генерал је удесио да се мучки убије влашки војвода Михаило Храбри, који се није одрицао поседа Ердеља и због тога је, изгледа, и он почео да успоставља везе с Турцима. Србе је, ломећи их, требало зналачки употребити, јер они нису имали своје земље и у ствари су били само најамници оног господара коме се приклоне као најбољем.

У почетку, због њихове сарадње с Михаилом Храбрим, Срби у Ердељу били су изложени најгрубљим прогонима. Почетком 1601. ердељски сабор је захтевао од Ђорђа Басте да у војној служби задржи само најхрабрије и најоданије Србе, али да и њих истури на границу; све остале треба удаљити из Ердеља, забранивши им повратак »и по цену живота«; оне, пак, Србе који су у служби појединих племића треба превести у кметове. Басти је, међутим, био потребан ослонац како би успоставио своју превласт, и он га је могао наћи једино у Србима. Старина Новак је погубљен, али су своје деловање наставили други српски прваци, нарочито Дели Марко и Ђорђе Сланкаменац Рац.

[80] Исто, 92.
[81] Н. Гавриловић, нав. дело, 77.

Они су доскора ратовали на страни влашког војводе, а затим се приближили Ђорђу Басти, јер су једино у њему нашли ослонац у невољи која је све Србе снашла због догађаја у Ердељу. Пристали су на то, иако су знали да их аустријски генерал нерадо и са омразом прима; Баста је, поврх тога, држао неко време Ђорђа Раца у тамници, и пустио га кад је требало сузбити Сигисмунда Баторија из Ердеља. Већина српских ратника окупила се, ипак, у Влашкој, где је, после двогодишњих смутњи око наслеђа престола, управо захваљујући њиховој помоћи звање војводе припало Радулу Шербану (август 1602 – децембар 1610). Војвода Шербан узео је власт с пристанком генерала Басте; његовог главног противника, Симона Могилу, довели су Пољаци после пораза и погибије Михаила Храброг.[82]

Нереди у Ердељу нису престајали, јер су угарски магнати давали отпор окрутним мерама генерала Басте да у земљи оствари хабсбуршку превласт и свој лични престиж. Највише је страдао сам народ, и услед ових међусобица, али и од Турака и Татара који су призивани у помоћ. И то страдање захватало је и друге земље, где год би се појавиле чете »безбожних и љутих неверника«, поготову у Бачкој. Они угарски магнати које Баста још није савладао убрзо су се окупили око Мојсија Секеља и позвали у помоћ Турке, с којима су се појавили и кримски Татари. Још од почетка рата, угарско бојиште на разне начине је уздрмало или просто привукло околне државе, најпре Влашку и Молдавију, а с њима и Пољску и Кримски ханат. Предводећи своје хорде, татарски хан, или неки од намесника његове власти више пута су упадали у Панонију, помагали Турцима у бојевима, крстарили, најрадије, земљом да грабе робље, пљачкају насеља и за собом остављају пустош, натопљену ужасом. Понекад су и дуже остајали, и док је њихов хан, Гази-Гераj, знаменит као учењак и песник, ковао, зимујући негде, 1598. и 1599. у Сомбору и Пешти, своје китњасте стихове, пленили су, разарали богомоље, и на разне муке, онако бесни, стављали убоги народ. Многи српски записи сведоче о похараним манастирима, мучењу људи, које су голе истеривали на мраз и вукли везане коњима за репове, о глади од које су многи скапавали. Сеоба Срба из Бачке у околину Острогона 1598. изазвана је, поред осталог, и татарским присуством. Турском паши у Јегру стигао је о томе извештај који се завршава речима: »Бачка је постала (права) пустош. Ако (сада) не отворе очи, нека после не говоре: ‚Нисмо били обавештени!' Нека пред Богом за то одговарају.«[83]

Управо у време кад је Мојсије Секељ позвао Турке да му се нађу при руци у борби против Ђорђа Басте, 1602, настао је један од оних српских записа у којима се због злодела оптужују »проклета агарјанска чељад«. Чини се, ипак, да је лакше било призвати Татаре него Турке, који су се, чекајући више заповести, тешко и споро покретали, док су се хорде кримског хана, у сталној потрази за пленом, налазиле и тамо где их нико није очекивао. Татаре је раније звао Сигисмунд Батори, после њега и Симон Могила док се борио за влашки престо, да они најзад крену и на војску коју је припремио да их дочека генерал Ђорђе Баста. Не треба сумњати да су српски ратници чинили знатан део, ако не и већину те војске. Баста је сачекао Татаре на реци Серету

[82] А. Ивић, *нав. дело*, 216 и д.; исти, *Шест српских писама из шеснаестог столећа*, Прилози КЈИФ V, 1925, 133–140.

[83] Д. J. Поповић, *Један боравак Татара у Бачкој*, Војводина, I, 257–259.

и поразио их 19. септембра 1602. »После све те беде хтео је Дели Марко да нападне на Молдавију, али га Баста задржи од тога, јер није хтео да изазива Пољаке.« Молдавски војвода је преко једног изасланика захвалио Басти што је спречио »војводу Марка« кад је кренуо да упадне у његову земљу.[84]

Појава Татара значила је, ипак, само тренутну опасност. Потиснут, с делом магната, преко границе, Михаило Секељ је искористио боравак међу Турцима »да исходи од султана потврду за ердељског кнеза и опрост од данка за десет година«. Средином априла 1603. ушао је са својим присталицама и уз турску помоћ у Ердељ, где се на његову страну одмах сврстало племство, претежно мађарско и протестантско. Придружили су му се и Сикулци (Сикуљци), који су, као и Саси, имали своју аутономију, а били су потчињени сибињском грофу. Признат за кнеза, Секељ је с војском која је брзо расла заузео Секешфехервар, принудио генерала Басту да се склони у горњу Угарску и до јуна је већ држао у својој власти већи део Ердеља.

И поново су се Срби, као важан чинилац, појавили на историјској сцени. Ђорђе Баста, коме је двор препуштао да без знатнијег учешћа ћесарске војске смутњама задобије Ердељ, покушао је да придобије Мојсија Секеља предлогом о мирољубивој подели кнежевине. Али, док се нови кнез колебао, на њега су устали, на Бастин подстицај, влашки војвода Радул и српске војсковође Дели Марко и Ђорђе Рац. У ствари, Баста се најпре потрудио да придобије српске ратнике, тако да су они, приставши на ову сарадњу, охрабрили Радула Шербана да крене на Ердељ. Мојсије Секељ упутио је у сусрет влашкој и српској војсци један свој одред, али је он био сатрвен, па је кнез одлучио да лично заметне бој: утаборио је своју војску код Брашова и ушанчио је тако што је од кола начинио заклон. Напад је извршен 17. јула. »Док су Мађари, осокољени Секељевим ватреним речима, нападали из заклона Србе и Влахе, Дели Марко јурне са својим пешачким четама и посред кише непријатељских стрела и метака проломи наслагана кола и начини пролаз за осталу војску. Татари, које су Турци послали Секељу у помоћ, одмах побегоше, чим ограда паде, а Мађари су неко време давали отпор, док наскоро и они не почеше узмицати, па се и Секељ даде у бекство. Српски и влашки војници јурнуше за непријатељем, и при томе један војник смртно рани и обори с коња Секеља.« Препознао га је Ђорђе Рац, притрчао и одрубио му главу. Затим је ту главу однео Ђорђу Басти и предао му је заједно са кнежевим коњем. Тако су се Срби, радећи ради свог голог опстанка у корист хабсбуршког дома, још једном смртно замерили другој страни која је свим силама и средствима, до краја XVII века и са ослонцем на Турску, настојала да се ишчупа из непријатног обруча Аустрије (док се с њом није нагодила).[85]

Генерал Ђорђе Баста потпалио је, само, грађански рат у Ердељу. Безмало без своје војске у једној туђој земљи, он је повлачио потезе с тамошњим присталицама који су били у мањини, са Србима који су непрекидно ратовали и вукли собом своје породице, док их све, као сувишне, не одагнају, с Власима у које се, као у савезнике, најмање могао поуздати. Ти потези су му давали привремену и привидну превласт, као што се и Србима у Ердељу тренутно

[84] А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 217–218, 455, у нап.: »Молдавски војвода Јеремија Могила је преко једног изасланика захвалио Басти што је задржао војводу Марка од упадаја« (према преписци Ђ. Басте, II, Будимпешта 1913, 140).

[85] А. Ивић, *нав. дело*, 218–219 (према Самошкезијевој хроници, мађ. издање).

могло учинити да су задобили право на извесну сигурност. Не би ли сачувао постигнуто, Баста је задржао уза се Ђорђа Раца с две хиљаде Срба и Влаха. Као заповедник српских чета у Ердељу је остао и војвода Дели Марко. Неке Србе генерал Баста је за њихову храброст и оданост посебно наградио. Капетана Симона Лоду обдарио је поседом, а Симона Хорвата је поставио за лугошког и карансебешког капетана. Српске ратнике иступио је на границу и од њих образовао посаде у знатнијим градовима, у Липови, Лугошу, Карансебешу и Белињешу. Упоредо с тим, Ђорђе Баста је настојао да на своју страну привуче бунтовне мађарске прваке у Ердељу, па је слао Ђорђа Раца да с њима преговара и приволи их на приврженост кући Хабсбурга.[86]

Победе српских војвода за рачун Аустрије и, бар делимично, уништење мађарског племства у Ердељу убрзо су привукли велики број српских ратника да се с породицама населе у тој земљи. Међу њима је било и самосталних хајдучких чета које су радије ишле у пљачкашке походе док влада привидан мир него што су стизале на истинска бојишта (а и велики број ратника од заната имао је хајдучке склоности). Још почетком 1604. генерал Баста је предлагао цару да повуче из Ердеља и узме у своју војну службу шест до седам хиљада српских ратника и хајдука и употреби их на западном ратишту. Тиме би се Ердељ ослободио истинске напасти. Поврх тога, после угушења покрета Мојсија Секеља, наступили су за ту земљу тешки дани. Беда, глад и пустош обузели су читаву земљу, »а Бастине чете су својом окрутношћу доводиле народ до очајања«. Тамнице су биле пуне, вешала су подизана на све стране, конфисковања имања била су почетна казна за све недовољно покорне. Хајдучки је било да се пљачка управо кад је најопасније. Сматрајући да је отпор Ердеља хабсбуршкој превласти најзад скршен, генерал Ђорђе Баста се почетком априла 1604. повукао. Управу је преузело неколико царских комесара. Рудолф II је именовао осионог и смутљивог генерала за главног команданта у рату против Турака.[87]

Обилно посејано, зло семе је одмах бујно исклијало.

У међувремену су борбе на аустријско-турском ратишту у Угарској вођене млако и с промењивом срећом, тако да је судбина Срба, расутих по ширем Подунављу, све више зависила од исхода смутних догађаја у Ердељу. Срба је било и у аустријској, и у турској и у ердељској војсци: у настојању да покажу извесну самосталност и да о себи сами одлучују, они су, у ствари, на првом месту чували главу и склањали од погибије своје породице. С Турцима су се добро знали, и од њих нису могли очекивати потоње зло осим у случајевима њихове тренутне острвљености или своје издаје у корист хришћана. Да су у питању били само намесници царске власти и поједини војни заповедници, поједине српске насеобине и војничке групе с великим напорима би се одржале на аустријском тлу; али, до њих је ипак допирала царска реч, повремено се осећало деловање закона, а и виши интереси монархије налагали су заштиту народа који је бранио њене границе. Бар док је рат трајао, Србима је у Ердељу, у коме је мађарско племство нерадо признало хабсбуршку превласт, сигурно било најтеже. Ако не и раније, уврежило се мишљење како су они, без обзира на то где се налазили, одани телохранитељи хабсбуршког двора који онемогућују сваки покрет против његове хегемоније. Срби су

[86] *Исто.*
[87] *Исто.*

трпљени у Ердељу уколико је њихова служба у војсци и привређивању узимана као потребна; у супротном, грозно су прогоњени и уништавани. Све то је изашло на видело у току оног млитавог ратовања против Турске почетком XVII века, а нарочито у завршној фази ердељских смутњи после појаве Стевана Бочкаја.

Аустријска војска освојила је 1601. Столни Београд, »чија се посада састојала од Турака и Срба«. Али, већ 1602. надвојвода Фердинанд претрпео је пораз под опседнутом Канижом, па су Турци поново запосели недавно изгубљени Столни Београд. Други аустријски предводник, надвојвода Максимилијан, два пута је, 1602. и 1603, полазио на Будим, и оба пута је одбијен. »Будимски Турци су при опсади града нарочито полагали на Србе. У пограничној турској војсци налазило се више Срба него Турака.« Упоредо с тим, Срба је све више било и у аустријској војсци, чији су заповедници управо настојали да смишљеним призивањем и окупљањем слободних српских одреда ослабе турску војну силу и ојачају сопствене редове. Срби на оно земљиште које су држали Аустријанци нису прелазили само из оних крајева, погођених ратним потресима, каквих је, у великом нереду, било по Босни, Славонији, Бачкој и Банату, него и из тврдих градова где су чинили, под будним надзором, део турске посаде, па и из Будима. Нису престајали преговори са српским првацима како би се остварили аустријски планови да се наспрам Турске образује крајина која може не само да брани већ и да проширује хабсбуршки посед. Један од последњих успеха аустријске војске који је претходио склапању мира приписује се Милошу Рацу, капетану Папе.[88]

Најпресуднији догађаји последњих година рата одиграли су се, ипак, у Ердељу. Кад је кнез Сигисмунд Батори, погазивши уговор са царем Рудолфом II о уступању своје земље Аустрији, поново дошао, мада закратко, на ердељски престо, том приликом му се нашао при руци ујак Стеван Бочкај, угарски магнат (1598); ускоро потом, Бочкај је одаслан ради преговора у Беч, јер је његов сестрић неочекивано одлучио да се поново приклони цару; али, пре него што се Бочкај вратио у Ердељ, кнез Сигисмунд је предао престо своме другом рођаку, кардиналу Андрији Баторију (1599). Неколико година, док је његовом земљом пустошио грађански рат, Стеван Бочкај је живео повучено у Прагу, подносећи да му противници конфискују имања у горњој Угарској и Ердељу. То је Бочкаја приближило незадовољном мађарском племству које се, по обичају, склањало међу Турке и од њих тражило помоћ против хабсбуршке превласти. Српски ратници остали су, међутим, махом привржени Аустрији и, посебно, њеном веома грубом и непромишљеном генералу Белгиозу, који је имао седиште у Кошицама. Сједињени с Турцима, мађарски незадовољници први пут су победили аустријске и српске чете код Алмашда 14. октобра 1604. У овим борбама помиње се у редовима српских ратника, као један од њених заповедника, и Сава Темишварац. Затим су Бочкајеви хајдуци напали на неколико српских села, у којима су одрасли мушкарци били одсутни, па их спале и покољу жене и децу. »Изреком се помињу српска места у околини Уј-Калоа, која су том приликом пострадала.« Само десет дана касније, 25. октобра, тежак пораз доживео је и Дели Марко, који је са 1.700 својих ратника похитао да помогне генералу Белгиозу. Али, док се аустријска војска на време склонила с попришта, Дели

[88] *Војводина*, I, нав. места са животописом истакнутих српских војвода.

Маркови људи су побијени, а сам војвода се с пратиоцима једва спасао прегазивши коњима Тису. До краја године устанак се проширио на горњу Угарску, захвативши и Кошице. Стеван Батори је 12. децембра позвао ердељске сталеже да га признају за кнеза.

Србе су нерадо подносили у Ердељу и горњој Угарској због њихове сарадње с аустријским војсковођама, али и због њихове ратничке осионости и осветољубивости. Тачно у октобру 1604, док су неки гинули у бојевима, а неки остајали побијени по селима, повећа група српских ратника, под вођством неког Дели Симе и Цветка, приредила је крваве покоље у Карансебешу и Лугошу. Одмазда није изостала. У исто време лугошки Мађари поубијају многе Србе из тамошње војне посаде. »Они лугошки Срби који остадоше у животу оду у Липову, доведу отуд српске војнике у Лугош, па потуку мађарске становнике и спале и оплене град.«

Ово је, ипак, историја оних који су узели да живе од војничког заната, па су поглавито бележени тренуци кад се гинуло или убијало. Али, због зле крви која се стварала, страдала су и њихова насеља, најчешће сељачка, да погроми бар својим рубовима често захвате и градске четврти, трговачке и занатлијске. Крваво коло непрекидно се обнављало. Крајем октобра 1604. Дели Марко је једва избегао погибију. Средином јануара 1605. он је са својом четом безбедно ушао у град Деву који је држала немачка посада. Само, овога пута, и она је, дошавши потајно у дослух са странком Стевана Бочкаја, неочекивано обрнула оружје против српских ратника и готово све их искасапила. Дели Марко се поново спасао бекством. Земља се није смирила ни кад је, 21. фебруара, на сабору сталежа, Бочкај коначно изабран за ердељског кнеза. На то је одговорио влашки војвода Радул Шербан, и опет је један Србин, овога пута Ђорђе Рац, повео војску: он је ушао, у договору с грађанима, у Међеш и побио мађарску посаду. »Саси обећаше Рацу да ће га признати за ердељског војводу, и он их је целе зиме штитио станујући час у Сибињу, а час у Међешу и Шегешвару. Из ових места Срби су се често залетали по околини и робили противничке поседе. Једна чета из Рацове српске војске напала је 27. маја град Ењед и отуд отерала марве и однела другог плена у вредности од 10.000 форинти.«

Ђорђе Рац, звани Сланкаменац, остао је трн у оку Стевану Бочкају управо кад се чинило да овај излази на врхунац моћи и славе. У априлу 1605. Бочкај је стекао звање угарског и ердељског кнеза, јер су га на сабору у Серенчу прогласиле за свога господара и двадесет две жупаније горње Угарске. Да би уредио тамошње прилике, намесник његове власти у Ердељу, Владислав Ђулафи, кренуо је у потеру за Ђорђем Рацом, али се овај неочекивано, ноћу 19. маја, прикрао његовој пешадији и сву је поклао. »Спасао се само део коњице«. Обруч се, ипак, стезао, јер су се поједини градови или насеобине различитог етничког састава, напослетку и Саси, приклањали Стевану Бочкају као кнезу. Србе су повлачили са сцене изазивањем међусобног неповерења и веома опасног надмудривања. Под вођством Ђуре Бешлије, српске посаде су напустиле Лугош и Карансебеш, па се преселиле у Липову, где их је, тобоже, очекивала најамнина; увидевши да су преварени, Бешлијини људи обратили су се, тада, темишварском паши и пустили Турке у град. Држао се, још, Ђорђе Рац у Шегешвару, али је кнез Бочкај упутио на њега не само угарску војску Стевана Чакија, него и молдавског војводу Симона, а одсекао га је и од Влашке склопивши с Радулом Шербаном уговор о миру и савезу. И поред тога, Рац није

пуштао Шегешвар. Не би ли, ипак, попустио, најзад је с њим ступио у преговоре ердељски кнез главом. Ђорђе Рац Сланкаменац предао је свој град Стевану Бочкају тек 9. септембра 1605, и повукао се у Влашку. С њим су, већим делом, кренуле и његове чете, а неке од њих остале су у Шегешвару и прешле у кнежеву службу.[89]

Позорница је остала иста, и иста лица појавила су се, потом, у новим улогама.

У намери да учини трајним оно што је постигао у Ердељу и горњој Угарској, кнез Стеван Бочкај понудио је цару Рудолфу II акт коначног измирења. Аустрија је на то пристала, али је одмах смислила да Бочкаја претходно доведе у неповољан положај, па да се тек после тога упусти с њим у преговоре. На њеној страни, у улози изазивача смутњи, овог пута се нашао влашки војвода Радул Шербан, који је у Ердељ упутио Ђорђа Раца да тамо са својом српском групом (у којој је био и Јован Бранковић, предак грофа Ђорђа Бранковића), скује заверу против Бочкаја и поново изазове грађански рат. Овог пута, међутим, Сланкаменцу су брзо наишли на траг, па је бачен у тамницу (у јуну 1606), у којој је провео пуну годину.

Поготову што је настојао да међама свога кнештва захвати, поред Ердеља, што већа пространства горње и западне Угарске, због чега је стално наилазио на одбојно држање Аустрије, или чак на њено бар за неко време притајено непријатељство, Стеван Бочкај се није могао одрећи оних ратничких услуга које су му собом нудиле, без обзира на све доскорашње сукобе, групе српскога живља расејаног по Панонији. Кнез је у Кошицама 23. јула 1605. издао проглас којим је позвао Србе да оставе цара Рудолфа II и »да ступе с њим у савез«. Хвалио је српски народ »који није научио ником да робује, а најмање Немцима«. Србима који му приступе обећао је она права која су некад имали у Угарској Краљевини. С њима ће поступати »као са својим Мађарима«. Али, уколико му се не придруже, он ће им се љуто осветити. Срби су се, ипак, радије склањали под ћесарово окриље. Њихова коњица чак се одликовала храброшћу кад су Аустријанци 29. јула 1605. поразили, код Пожуна, трупе кнеза Бочкаја и пребацили их преко Дунава. У последњим данима рата, у априлу 1606, Срби у Липови, који су свој град мало раније предали Турцима, на превару су побили њихову посаду, закључали капију и кључеве предали људима кнеза Бочкаја. Потоњи јенопољски владика, Сава, добио је у том тренутку тевишку владичанску столицу »као награду за посведочену верност«. Кад и у хабсбуршком делу Угарске, Срби су се укоренили и у Ердељу, и у њему утемељили једно од упоришта Пећке патријаршије.[90]

Преговори о миру између аустријског двора и Стевана Бочкаја трајали су током прве половине 1606. године. Према уговору утаначеном у Бечу 23. јуна, кнезу је припао »цео Ердељ, жупаније Угоча и Берег и градови Сатмар и Токај«. Ердељски кнез остао је султанов вазал. Кнез Бочкај је посредовао у преговорима о миру између Аустрије и Турске. Уговор је склопљен на двадесет година, 11. новембра 1606. под Комораном, на месту где речица Житва утиче у Дунав. Свака страна сачувала је у свом поседу оне територије које је у том часу држала. Турска се проширила на првом месту освајањем

[89] Веома опширно: А. Ивић, *нав. дело*, 216-228, са обилно приложеном бечком и будимпештанском архивском документацијом.

[90] *Исто*.

Јегра 1596, који је постао средиште новог пашалука, у чији састав су ушли дотадашњи санџаци Будимског пашалука у поречју Тисе, и то Солнок, Сегедин, Хатван и Филек. Крајем рата, у октобру 1605, велики везир Лала Мехмед-паша Соколовић преотео је ћесаровцима Острогон. Рудолф II је примио обавезу да султану једном за свагда плати 200.000 форинти, чиме је ослободио Аустрију плаћања годишњег трибута Турској. На Порти се више није могло тумачити да је давање тог данка вазалска дужност бечког двора. Мировни уговор на ушћу Житве није више био знак султанове милости, него акт склопљен по начелима међународног јавног права. И то први пут у историји Османског Царства.[91]

XI

Рат је трајао дуго, од 1593. до 1606, али су већи број жртава изазвале међусобице разних претендената на земаљску власт него бојеви с Турцима. Оставши без отаџбине, а затим и без својих поглавитих људи, српски народ је лутао од једног до другог господара, понекад у стању безнадежности, а понекад у уверењу да поступа смишљено и довољно лукаво. Поред тога, Срби су већ одавно почели напуштати земљорадњу, јер више није било државе која би сељаку осигуравала законит рад, а поврх тога бављење тим послом све теже је било оптерећено феудалним дажбинама. Као занатлије и трговци, Срби су продирали у свим правцима и жилаво се одржавали и у најудаљенијим градовима само ако им је био у изгледу пословни успех. Њихово главно занимање било је, ипак, ратничко, тим пре што је уз њега увек ишло гајење стоке у оним пределима, ретко насељеним, у којима је за њих налажено станиште. Најчешће у групама, али и појединачно, Срби су пребегавали управо у крајеве који су били захваћени ратом како би тамо нашли посла и преживели на рачун туђе невоље. Комешали су се, прелазећи од једних другима, Срби расејани широм Паноније и карпатског басена, али су стизали »и дубоко из турских крајева, из Славоније, Босне и Србије«. Тако се и могло догодити да се у хабсбуршком делу Угарске, у Ердељу и у Влашкој по окончању рата затекло више Срба него што их је тамо било пре 1593. године.

Како се рат приближавао крају, српске ратничке групе постајале су сметња својим господарима. Неке су могли сместити уз границу, или бар у њено ближе залеђе, али други нису пристајали да се вежу за земљу. Изискивали су, уз најамнину, статус повлашћених војника који имају уговор с двором и, у накнаду за своју верну службу, уживају његову непосредну заштиту. Питање Срба војника мучно је притискивало све земаљске господаре од Штајерске до Молдавије и због тога што је тај народ, навикнут на ратну пљачку, наставио да и у миру плени своје суседе (а то је чинио и са смишљеном намером не би ли своје господаре принудио да реше њихово питање). Највише јавне бриге и поступка утемељеног на закону да се српском становништву предодреде бар неки услови даљег живота показала је Хабсбуршка Монархија: владар Аустрије уједно је био носилац звања римско-немачког цара, који се, мада заступник католичанства, морао држати извесних начела трпељивости како би очувао царство не само на окупу него и у снази;

[91] G. cav. de Hammer, *Storia dell'Impero Osmano*, XV, Venezia 1930, 141–145.

упоредо с тим, Аустрија је већ преузела улогу бедема хришћанства наспрам исламске најезде, она се у тој улози, мада без ичије помоћи, већ представила свету у рату 1593–1606, па јој је управо због тога предстојао темељит рад на обнови и даљем јачању границе.

Српску ствар су заступале војводе Дели Марко, Сава Рац Темишварац, Петар Рац и, кад се ослободио тамновања, Ђорђе Рац Сланкаменац, који су све више окретали леђа Ердељу и прибијали се уз ћесара. О српским војницима и досељеницима бригу је преузео Ратни савет у Бечу, и он је свој посао обављао сагласно оној општој тромости и мрзовољи која је била својствена свеукупној аустријској управи, и грађанској и војној. Рад Ратног савета у великој мери је спутаван сталним недостатком новца у државној благајни, која је до завршетка рата била испражњена. Савет је одговарао на жалбе појединих вођа српских најамничких чета да им држава дугује плату, неке је остављао у служби дајући им бар део накнаде, а друге је отпуштао, и све више се бавио насељавањем, да се ту скрасе, војника и њихових породица у опустелим и запарложеним крајевима (уколико им се не би нашло места надомак границе). Околина Коморана и подручје Ђура изабрани су да приме велики број новог становништва. У улози посредника између аустријских војних власти и српских ратника све више се истицао војвода Дели Марко, који је у августу 1604. именован за главног капетана српске коњице.

Образовање српских насеља од дојакошњих ратника изазивало је многе неспоразуме и често се завршавало безуспешно. Вођени су преговори са спахијама у чијем поседу је било пусте земље, али су они нерадо примали народ хајдучке нарави за који се унапред знало да ће се упустити у пљачкање, а неки су, пошто би то учинили, покретали своју војску да одагнају напаст. Поврх тога, Срби су најчешће одбијали да приме редовне обавезе кметова према спахијама и свакодневно су захтевали од Ратног савета и Дворске коморе да их плаћа или бар прехрањује пошиљкама провијанта. Према налогу надвојводе Матије, издатом у новембру 1606, оним Србима који су се бавили у области горњег Дунава одређено је за насељавање посебно предграђе у Ђуру, звано Нова Варош, и неколико села у околини тога града. Требало је »да се са спахијама изведе начисто питање работа, десетине и осталих права[...]«. Према Србима се ваља односити обзирно због тога што се увек може ослонити на њихове ратничке услуге. Али, у монархији која је доносила половичне мере, а и оне су са закашњењем и само делимично спровођене у дело, српски војници су се споро и невољо смештали, па је било више вести о њиховим пљачкашким излетима него о њиховом преласку на миран живот. Због тога су их премештали у оближње крајеве, махом празне. Оне у Ђуру и околним селима, њих 1.200 коњаника с породицама, пребацили су у опустела села тамошње бискупије, која је захватала предео до Папе, али су овог пута кренуле на њих жалбе из Мађаровара, чије је становништво почело све теже подносити близину српских ратника. Због тога је Ратни савет наредио да се Србима и даље, као да су под оружјем, издаје провијант, јер се они не могу одржати у пустим селима, него ће непрекидно узнемиравати своје суседе или се чак залетати у Аустрију. Овакве и друге сличне архивске вести, које је пронашао А. Ивић, на првом месту сведоче о спорости рада оних чинилаца у Бечу и Прагу који су имали да се побрину за даљу судбину српских ратника. Они који су задржани у војној служби на граници сасвим неуредно су плаћани, а они који су подаље насељени обрели

су се у пустарама у којима је било мало услова за опстанак. Због тога се део Срба одлучио на очајнички корак: »напустио је хришћанску службу и почетком јуна 1607. прешао Турцима у Столни Београд.«[92]

Знатан део Срба у ширем Подунављу био је у позадини историјске сцене зато што је остајао склоњен у оним крајевима где је и даље, безмало мирно, могао обрађивати земљу и подизати стоку; све приметније су на светлост излазиле насеобине пословних људи по градовима, оних који су постепено давали снагу и тежину темељима свог народа у том делу југоисточне Европе; али, војници, као најпокретљивији, свуда најприсутнији и за стварање историје у тим тренуцима најподобнији српски људи, растурани су свуда безмилосно, понекад и са злоћудном намером да им се траг изгуби. Зависило је, међутим, и од самих Срба да ли ће сачувати нешто од свог бића и снаге и за потоњи живот. Док је то изишло на видело, прошли су кроз многе смутње и, чинило се, падали на дно бездана.

Над српским коњаницима окупљеним у Шопрону најпре је извршена смотра, па је у служби, под вођством Саве Темишварца, задржан одред од 400 људи, »а остали су отпуштени«. Али, иако малобројан, и тај одред је ускоро остао без плате и провијанта, па је и он почео да отима храну од околног становништва. И њега су, затим, пребацили у Ђур, где је разрешен даље службе, пошто је Дворској комори наложено да војницима исплати заосталу најамнину у новцу и чохи. Један од потомака Бакића, Матија, већ одрођен, који је у војној интендантури служио као мустершрајбер, упућен је у Ђур у улози комесара дужног да спроведе ово развојачење (у априлу 1607). Овим војницима затим се изгубио траг. Једнако у аустријским актима и у панонским пустарама нестало је помена и српској посади која је раније бранила Токај (док није по мировном уговору уступљен Ердељу). Занимање за њих престало је онога часа кад је у Ратном савету донесена одлука да се сваком војнику исплати по шест форинти месечно »до одласка из Токаја« и да се, затим, читава посада отпреми. Ни српски прваци нису били задовољни судбином која им је намењена. Дели Марко је упућен на границу без сталне месечне плате, а Сава Темишварац је именован заповедником над хиљаду српских коњаника, али само у ратно време. Даљи догађаји затекли су њихове жалбе у Ратном савету (коме је одлагање одговора улазило у методе рада).[93]

Изгледало је да Срба нестаје с попришта историје чим су њихове услуге, по закључењу мира, свима постале сувишне. Као да је то био народ који једино може да се одржи у нередовним приликама, најочитије у ратним временима, јер у миру их сви, сем најпотребнијих, склањају из живота, било погромима, било пресељењем у туђину одакле им нема повратка, било претварањем у кметове или, најчешће, превођењем у своју веру. Али, ако су се једним делом осипали, Срби су умели и да се притаје и да, издржавши невољне прилике, опет изиђу на позорницу збивања као чинилац наглашеног значаја. Чим су се односи у Хабсбуршкој Монархији и Ердељу поново поколебали, јер су се, у сенци недавно склопљеног мировног уговора, обновили династички и великашки раздори, српски прваци и њихови војници одједном су изронили из полутаме заборава у коју су били потиснути, и појавили се у средишту збивања, гордо сматрајући да им је тамо и место.

[92] Вид. нап. 88; А. Ивић, *нав. дело*, 229–247.
[93] А. Ивић, нав. место.

Још једном се ковитлац неочекиваних догађаја појавио у Ердељу, после смрти кнеза Стевана Бочкаја у децембру 1601. године. За кнеза је тада, иако је био у високим годинама, изабран Сигисмунд Ракоци, који је из искуства знао какав би ослонац борби за власт и опстанак своје земље могао имати у српским ратницима. Ракоцијево обраћање Србима значило је за њих силан подстицај да се још једном нађу међу истакнутијим носиоцима радње. Повељом од 18. августа 1607. кнез је већем броју Срба дао племство. Нарочито је обасипао даровима виђене људе у Липови, којима је давао куће у граду и спахилуке. »Поред јенопољског митрополита Саве I и капетана Владислава Раца, Ракоци је обдарио поседима још 160 породица из Липове, 'уврстио их у племство и дао им право на грб. Тај заједнички грб ,липовских *јунака*' сачуван је у заоставштини деспота Ђорђа II Бранковића. У црвеном пољу усправљена је лисица, с мачем на који је набодена глава обавијена саруком у десници, претећи подигнуте левице. Изнад штита је шлем украшен црвено обојеним орловим крилима, међу којима је учвршћен крст.« После годину дана тамновања на слободу је пуштен Ђорђе Рац Сланкаменац, коме је дозвољено да иде куд му је воља. Дојакошњи сужањ одмах је прешао у Аустрију и 27. јула 1607. поднео цару Рудолфу II предлог »на који начин би се могао уз помоћ Срба освојити Темишвар од Турака. Између редака види се Рацова жеља да се овај задатак њему повери«. Ђорђе Рац је поднео цару и опширан меморандум, у коме је описао свој живот сачињен од непрекидних борби и мука поднесених за ствар хришћанства. У тим борбама »изгубио је иметак у вредности од 100.000 форинти, и пошто му је од младости био веран, моли сада у старости цара за уточиште и потпору«.

Цар Рудолф II, међутим, није ни помишљао на обнову непријатељстава против Турака, него је промену на ердељском престолу одмах узео као могућност да се опет уплете у унутрашње ствари те земље и тако покуша остварити хабсбуршке интересе. Без успеха је намеравао да Ракоција потисне извлачећи из заборава некадашњег кнеза Сигисмунда Баторија, а затим је као кандидата истакао младог Гаврила из исте магнатске куће. Али, управо тада избили су метежи у хабсбуршкој кући. Рудолф II је дошао у сукоб с братом, надвојводом Матијом, трећим сином цара Максимилијана II, који је од 1606, као намесник Аустрије, с пристанком браће именован за главу породице. Цар је, насупрот томе, намеравао да престо остави Фердинанду, штајерском надвојводи, сину свог средњег брата Карла, и због тога је одбијао да стави свој потпис на мировни уговор склопљен на утоку Житве у Дунав. У пролеће 1608. кренуо је надвојвода Матија, сакупивши велику војску у Угарској, на свога брата, који је седео у Прагу, и принудио га оружјем, али и уз пристанак сталежа, на тзв. либенски уговор, којим је добио посед Аустрије, Угарске, Моравске и Шлеске, а признат је и за наследника царског престола. После смрти Рудолфа II 1612. Матија је изабран за цара, па је тада својим потписом коначно потврдио мировни уговор с Турском. (Ред на Фердинанда II дошао је 1617. кад је постао краљ Чешке, 1618. краљ Угарске, а за цара је изабран 1619, после смрти цара Матије.)

У походу на Рудолфа II узеле су учешћа, можда и неочекивано, све српске најамничке чете које су предводили Ђорђе Рац, Сава Темишварац и Дели Марко. Они су устали на цара који није био довољно од речи, а од ње је зависила њихова даља судбина. Овог пута, изгледа, Срби се у свом избору нису преварили. Краљ Матија био је бар донекле ближи том ратничком

народу, и његове молбе ипак су доносиле неког плода. Под вођством Саве Темишварца, кога је краљ с наклоношћу примао, Срби у Ђуру и у његовој околини најзад су склопили уговор с тамошњим каптолом о насељавању нововарошког земљишта. »Овим уговором добили су Срби право да сами бирају себи судију и четири одборника, али њихов избор подлеже потврди каптола. Не потврди ли каптол, морају Срби предложити четири лица за судију и шеснаест за одборника, између којих онда каптол бира судију и четири одборника. Од сваке српске главе каптол је годишње добијао три форинте, а исто толико и од сваке продаје куће. Кад Србин умре без деце, његова марва је припадала каптолу. У уговору је још одређен положај нововарошких занатлија, утврђене су дужности Срба у погледу оправке мостова и улица, а Сави Темишварцу, који је у ратно време имао да заповеда Србима, забрањено је да у мирно доба издаје налоге судијама, одборницима и другим Србима.« Овим уговором српски насељеници нису били задовољни, тражили су од Ратног савета да им се, ради проширења њиховог крајишта, доделе и пуста села око Ђура, а Сава Темишварац прихватио је понуду пољског грофа Николе Коморавског да са две стотине коњаника ступи у његову службу. Аустријске високе власти прилагодиле су се, овог пута, српским захтевима. Неколико племића Срба примило је крајем 1609. војничку службу, а Сава Темишварац је, на позив краља Матије, 1610. одлазио у Беч, где је добио диплому у којој се хвале и уздижу његова ратна дела, кад је, као заповедник над хиљаду српских коњаника, војевао у горњој Угарској, Ердељу и Чешкој. Сличне дипломе добили су и други народни поглавари и капетани с називом Рац. Тако је у земљама прибрежним Дунаву, са средиштем у Ђуру, образовано граничарско упориште надомак турске опасности.[94]

Друкчију судбину имао је немирни Ђорђе Рац Сланкаменац, који је увидео да му у аустријској служби нема места, па се вратио у Ердељ, али је сместа улетео у борбе изазване отимањем око престола. У тим борбама пао је у руке влашком војводи Радулу Шербану, који је у Ердељу упао с друге стране и подржао младог Гаврила Бетлена. Војвода Радул је наредио да Ђорђа Раца рашчерече и да му главу истакну на градски бедем. Било је то 16. јула 1611. у Брашови. Дојакошњи Баторијев војсковођа, Бетлен је дошао на власт, у ствари, уз помоћ Турака, и то под условом да султану врати Липову са околним градовима. Липова се, међутим, налазила у рукама Срба, и они су први пут разбили мађарске чете које је Бетлен упутио да преузму град и предају га Турцима. Почетком октобра 1614. кнез се, водећи топове, лично упутио на Липову. Срби су се тада обратили Турцима, али су их ови одбили, »позивајући се на ферман по коме се предаја одлаже док Бетлен не склопи мир са ћесаром«. »После дванаест дана опсаде, Бетлен је 12. јула 1616. освојио Липову да би је предао Турцима, заједно са Шовмошем, Арадом, Фачетом, Бокшаном и Нађлаком.«[95]

А. Ивић је ово раздобље закључио речима: »Рат који се водио крајем XVI и почетком XVII столећа између Аустрије, Ердеља, Влашке и Турске подигао је на извесну висину неколико нових личности међу угарским Србима, али после овог рата до пред крај XVII века, до великог рата за ослобођење од

[94] *Исто.*

[95] За ово излагање коришћен је и научни апарат А. Ивића, у коме има много архивских вести које он сам није употребио за своје основно излагање, 462–471.

Турака, не излази на површину ниједан иоле знатнији човек српске народности. Под турском управом није то било ни могуће, а границе хабсбуршке Угарске и ердељског кнеза биле су тако сужене да је на њиховом земљишту становао само мали део Срба. Нови досељеници били су ретки. С једне стране их је задржавала од сеобе велика удаљеност Ердеља и Аустрије од српског средишта, а с друге стране су их одбијале и прилике које су у то доба владале у хришћанским деловима некадашње угарске државе. И Аустрија и Ердељ уплели су се у дуготрајни рат, но то је био верски рат, борба католика против протестаната. У тој борби учествовали су, додуше, и српски граничари, али међу Србима није могло бити правог одушевљења за њу, јер их ни католици ни протестанти нису радо гледали.«[96]

Овакво свођење ствари сувише је уопштено да му не би требало додати извесне појединости.

Један по један доскорашњи српски прваци ишчезавали су прелазећи руб историје. Још неколико година задржао се на површини збивања Дели Марко, који је око 1616. прешао у Ердељ, јер су у Аустрији годинама упорно одбијали да га за заслуге награде капетанским чином. На двору новог ердељског кнеза Гаврила Бетлена (од 1613, Дели Марко је заузео веома угледно место, и ту се рачунало не само с његовим ратничким него и с његовим дипломатским услугама. Кад је турска ордија 1617. кренула на Пољску да је казни због козачких пљачкашких излета, кнез Бетлен је, као султанов вазал, имао обавезу да своју војску придружи војсци турског сераскера Скендер-паше. Ердељске одреде повео је на ратиште Дели Марко, изабран за ту улогу као омиљен витез, али и као вешт дипломата. Поход се није завршио турским сломом захваљујући једино посредовању Ердеља. Кнез Гаврило Бетлен је захтевао од султана да му као награду за ову услугу врати Јенопољ и да из Молдавије отера војводу Михну Радула, а да на његово место постави војводу Дели Марка. Турци су одбили ове захтеве. Убрзо затим, почетком 1619, Дели Марко је путовао у Цариград као емисар свог кнеза. Војвода српских ратника са успехом је преузимао улогу дипломате у служби истог туђина. У таквој улози затекао га је почетак оне свеопште несреће зване Тридесетогодишњи рат (1618–1648). У тај рат се уплео и Ердељ, као и сви више изгубивши него добивши.[97]

Тридесетогодишњи рат је био највећи обрачун између католика и протестаната у коме Србима није било места, али су се они, и поред тога, често и под туђим именом, јављали на многим местима да за друге гину и да све до голе коже пљачкају. Још тада је хабсбуршки двор почео да нарушава реч дату Србима граничарима и да их из Крајине, коју су под уговором бранили од Турака, упућује и на друга ратишта. Док су кидисали на оне који би им означили као непријатеља, граничари су мислили на свој крај, своје куће и своју чељад, и грабили све чега би се дочепали само да се не би вратили празних руку; кад су већ, не знајући зарад чега, отерани да војују тако далеко,

[96] А. Ивић, *нав. дело*, 238.

[97] D. Cantemir, *The History of the Ottoman Empire*, London 1734; I. Kukuljević, *Borba Hrvata u tridesetoljetnom ratu*, Arkiv XII, 1875; F. Jordan, *Hrvati u tridesetogodišnjem ratu, sa osobitim osvrtom na njihovo sudelovanje u Češkoj*, Zbornik FF Brno 1953 (на чешком); J. Andyal, *Rudolfs II ungarische Regierung*, 1916; G. Lenz, *Der Ausftand Bocskays und die Wiener Friede*, Debreczin 1917. – Вид. и Suraiya Faroghi, *Die Vorlagen (telhis) des Groß Wesirs Sinan paša an Sultan Murād III*, Hamburg 1967.

постајали су зверообразни ратници који мало кога штеде. Можда је понешто од тога насилничког остало у њиховом заједничком менталитету (и спустило им се још дубље у подсвест уколико би их преварили). Срби у Ердељу и у горњој Угарској ратовали су на страни протестаната и, заједно с њима, постали сведоци чешког слома. А како се све то дешавало надомак Турака и њихових непрекидних претњи војском, српске насеобине у тим крајевима претрпеле су толика осипања да су неке од њих занавек ишчезле. Један за другим сцену су напуштали и они српски прваци који су стекли углед током дугог рата 1593–1606. И српска православна црква почела је губити свој престиж који је стекла обновом Пећке партијаршије, најпре због учешћа појединих свештених лица и самог народа у бунама против Турске, због чега су излагани честим одмаздама, а затим и због настојања хабсбуршког двора да, искористивши измирење с Портом, узме у заштиту католичко становништво било где да се налазило под султановом влашћу. Иако у сталном сукобу с Римско-Немачким Царством, сличну политику, закриљујући католике у Турској, водила је и Француска посредством своје амбасаде у Цариграду и конзулата у многим градовима на Леванту. Тиме је, у ствари, отваран простор за деловање католичке пропаганде после оснивања Конгрегације за пропаганду вере 1622. године. У почетку, највише користи од ове политике имали су босански фрањевци, затим онај бастион истинске римске вере подигнут дуж целе источне обале Јадранског и Јонског мора, упориште пропаганде које је, за Србију и суседне земље, установљено у Скопљу, језуитско семениште у Београду, жаришта католичанства у верски разривеној Бугарској и, поред других, мисије на Блиском истоку, нарочито у Палестини у којој су се калуђери јагмили око Светих места. А. Ивић је пронашао једну вест о погоршању положаја српске православне цркве у Банату, Бачкој и Срему управо у време када је и народ тих крајева захватан ковитлацем верских и политичких смутњи у почетку Тридесетогодишњег рата. Турске власти су после угушења устанка у Банату и пресељења бачких Срба у околину Острогона завеле у тим областима окрутан режим. Шокци и Мађари, којих је било међу Србима у Бачкој и Срему, поднели су тада тужбу Порти да православни епископи узимају од њих порез (парохијал), мада су они једино дужни да дају дажбине својим фратрима. Не осврћући се на раније утврђена јурисдикциона права Пећке патријаршије, султан је на то 1620. издао ферман босанском, темишварском, јегарском и канишком беглербегу, али и свима санџакбеговима и кадијама у поменутим пашалуцима, да српским епарсима не дозволе убирање црквеног пореза од католичког становништва тих крајева.

Срби у Ердељу и горњој Угарској придружили су се општој протестантској побуни у тренутку кад је почињала католичка обнова. После смрти цара Матије II царско звање је 1619. преузео Фердинанд II, син штајерског надвојводе Карла, млађи брат Максимилијана II, од 1617. краљ Чешке, а од 1618. краљ Угарске, на гласу као ревностан католик и непомирљив противник протестантизма. Управо у то време распламсао се устанак у Чешкој, и Дели Марко је, само што се вратио из Цариграда, стигао у Праг као емисар кнеза Бетлена »да поведе преговоре с побуњеним Чесима о заједничком нападу на Аустрију. Мисија војводе Марка у Прагу свршила се с потпуним успехом. Чеси су изјавили да неће ни у чему да се разликују од Мађара, заједно ће живети и умрети с њима, штавише, кога Мађари изаберу и признају за свога краља, тога ће и Чеси узети за свог владара«. Кнезу Бетлену је поручено да не

оклевајући похита за Пожун, где ће наићи на свесрдну подршку мађарских протестантских магната у западној Угарској. Окупивши око себе мађарско племство, жупаније и градове, Бетлен је готово без крви запосео горњу Угарску и већ у септембру 1619. ушао у Кошице. »На челу једног ердељског војног одељења од 20.000 људи био је Аврам Рац.« (У потоњим догађајима он се пробио у ред првих ердељских Срба.) Убрзо потом, 9. октобра, војвода Дели Марко је, на челу посланства састављеног од високих угарских угледника, поново стигао у Праг и окупљеним чешким сталежима изјавио: његов кнез је наговорио Турке да изврше притисак на Пољску како би Чехе и Ердељце обезбедио с те стране; једногласно изабран за краља горње и доње Угарске, Бетлен је већ приступио протестантској лиги и припрема поход на аустријске земље. Дели Марко је награђен у Прагу богатим огртачем и оружјем. »Ово је уједно последња вест о војводи Дели Марку, јер се о његовој даљој судбини не зна ништа.«

Окупивши војску, Бетлен је једно одељење, да га штити, упутио у Моравску, а сам је, с главнином, кренуо на Пожун и Беч. И до краја се добро држао, чак је и победио аустријску војску на реци Њитри, али је судбоносни пораз Чеха на Белој гори 1620. донео знатну предност Фердинанду II и савезу католика. Крајем 1621, у Николсбургу, потписан је мировни уговор, по коме се Гаврило Бетлен одрекао краљевске титуле и вратио цару угарску круну св. Стефана, али је своју кнежевину проширио у горњој Угарској. Непријатељства су обновљена 1623, јер верски рат католика и протестаната није престајао. Фердинанд II имао је међутим, сувише брига у немачким земљама, а кнез Бетлен није стизао да среди прилике ни у Ердељу, па су годину дана касније потврђене одлуке мировног споразума у Николсбургу. На овом ратишту, што на аустријској што на ердељској страни, запажен је и повелик број српских војника, најчешће оних уз чије је лично име у архивским списима забележено само »Рац«, међу осталима и један од последњих Бакића, Петар, ујварски капетан, који је поднео многе невоље у верној служби цара Фердинанда II.

У току дугог рата и година непрекидних смутњи у првим деценијама XVII века на тлу ширег Подунавља неколико пута су у савременим изворима поменути српски *јунаци*. Очито, реч »јунак« је давнашњег порекла и означава не само храбра појединца него и сваког човека под оружјем, најамника у личним војскама западних кондотијера, али и турских везира и паша, посебно граничара, ускока и хајдука. У Подунављу, *јунацима* су називани Срби који су, као посада, држали поједине градове (изреком Липову), који су били плаћеници у служби ердељских магната, који су служили као аустријски крајишници или, чак, као најамници турских паша (посебно у Јегру). Ова појава може се објаснити настојањем српских ратника да се, заједно са својим породицама, стално држе на окупу и, бар донекле безбедни, улазе под уговором у службу разних господара. Били су непрекидно под оружјем и њихов једини занат, осим нешто трговине, било је ратовање праћено пљачком. Због тога су их чешће називали хајдуцима, а њихове веће насеобине хајдучком земљом. Тако је образован и Хајдушаг, у горњој Угарској, на територији солночког санџака. У крајеве опустеле још у првим годинама рата, кнез Сигисмунд Батори населио је 1596. некадашње банатске устанике, а две године касније гроф Палфи је ту на превару довео дотадашње житеље Сегедина и околине. После смрти Гаврила Бетлена 1629. под Хајдушагом се и даље подразумевало седам хајдучких вароши. Притешњени између Ердеља,

Аустрије и суседних турских намесника, »јегарски *јунаци*« постали су, према турским оптужбама, »разбојници и левенте«, они што потајно долазе, пресецају путеве и убијају и робе муслимане«. Јунаке, односно хајдуке, убијали су и на разне стране разгонили сви као заједничку сметњу, док их није нестало. (А они су ту имали своје насеобине од самог почетка XV века, на поседима деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића. Од пада Смедерева до турског освајања тих крајева, а особито у време краља Матије Корвина, Срби су служили за нов начин борбе против Турака, као хајдуци.) Али, док су српска хајдучка насеља у горњој Угарској временом сведена на неколико безопасних етничких оаза, одакле је још само стизало тумачење термина хајдук у најгорем значењу, широм Паноније и у карпатском басену још увек су стајале под оружјем групе *јунака*, који су чекали час свога поновног изласка на позорницу историјских збивања. То се догодило после турског пораза под Бечом 1683. године.[98]

XII

У току дугог рата 1593–1606. Срби су широм Балкана и Паноније изишли на светлост историје као ратнички народ наклоњен хајдучком начину војевања. Једним делом, они су своју масу згушњавали као крајишници у пограничним крајевима, све очевидније на аустријској и млетачкој него на турској страни, али су и у тој улози, мада подвргнути уредбама виших управних и војних власти, најрадије својевољно четовали на тлу суседне државе, сагласно свом хајдучком менталитету, навикама и борбеним искуствима. Селећи се и лутајући, други су настојали да нађу своју земљу, бар неки опустео крај, увек ближе периферији него средишту неке од туђих држава, пре свега Аустрије, Ердеља и Влашке, где би образовали своју хајдучку насеобину и у њој остали под оружјем, да ратују као најамници или се залећу у пљачкање за свој рачун. Појава горских хајдука који су пресецали друмове постала је један од сталних облика народног живота: она је испуњавала оне празне просторе који су допирали све до ивица српског патријархалног друштва, узнемиравала је и потресала душевни живот људи који су остајали у својој средини и потхрањивала их сазнањем да има и оних који су, као разбојници, имали смелости да напусте невоље и благодети живота одређеног законом. Народ је страдао од својих разбојника, или бар због њих, али их је славио управо као преступнике и у њима налазио продужење своје историје. Горски хајдуци појављивали су се повремено у улози крајишника, а ови су, упадајући у Турску, четовали сасвим хајдучки. Због тога се и назив *хајдук* односио на неколико појава које нису биле истоветне и нимало просторно блиске: хајдуцима су други покудно звали оне који су у Панонији сматрали себе *јунацима*, хајдуци су били горски одметници, а тако су Млечани именовали своје крајишнике у макарском приморју и Боки Которској. Упоредо с тим, термин *ускок* означава све оне који су, склањајући се из Турске, *ускакали* на земљиште суседних хришћанских држава (мада се њихови подухвати нису разликовали од хајдучког четовања). Овај назив, бар кад је у питању раздобље

[98] Р. Тричковић, *Јунаци Дугог рата*, у зборнику »Старина Новак и његово доба«, 39–64.

XVI–XVIII века, углавном је коришћен да би се означиле две истакнуте групе крајишника: једна група у Сењу и околини која је била под аустријском управом, а друга у Равним котарима, под млетачком влашћу, која је по својој улози била сасвим блиска макарским и бокељским хајдуцима. »Народна традиција и, поводећи се за њом, историјска наука не посматрају без разлога хајдуке и ускоке као две веома блиске појаве које се, у ономе што им је заједничко, неки пут готово и подударају.« Ову слику треба допунити чињеницом да је у планинским и брдским областима Херцеговине, Брда, Црне Горе и Албаније хајдучко четовање било својствено племенском уређењу и његовој војној организацији. Овакве чете браниле су своје племе и његова стада од напада чета из других племена или од суседних Турака, али су и саме ишле у пљачкашке походе. »Ова врста хајдучије [...] узела је огромне размере у XVII и XVIII веку. Племенске хајдучке чете допирале су све до Сарајева и Софије мешајући се тамо с домаћим хајдучким четама и угрожавајући безбедност читавих области.« Племенско четовање имало је, у ствари, карактер допунског привређивања.

Особиту појаву у овом широко распрострањеном покрету отпора представљали су *сењски ускоци*. Сењ је био најјужније упориште у систему аустријске Војне границе који се протезао од Јадранског мора до Драве. Сењска крајина заузимала је подручје »од Речине до Бага (Карлобаг) и ушћа Зрмање дуж мора, и на копну од Сења до Бриња и Оточца«. Средишња и најважнија тврдиња овог ускочког гнезда био је Сењ, слободни краљевски град под управом једног капетана, од 1469. под влашћу Угарске, а од 1527. под Хабсбурговцима. Под непосредну управу сењског капетана потпадали су још »Гацко са Оточцем, Бриње са околином и Новиград на ушћу Зрмање«. »Због опасности од Турака град је опасан зидом средње дебљине у облику неправилног петоугла, са једанаест полукружних, округлих и четвороугаоних кула.« Да би се град боље бранио, порушено је све што се налазило ван градских зидина, а на јужној страни, на брду, подигнуто је четвороугаоно утврђење Нехај град (1558). Крајем XVI века Сењ је постао средиште Приморске крајине »која је обухватала подручје од Капеле до мора и била зависна од карловачког генералата«.[99]

Због свог подесног географског положаја, готово на тромеђи Аустрије, Млетачке Републике и Турске, Сењ је постао одметничко гнездо које је имало посебну улогу у општем ослободилачком покрету крајем XVI и почетком XVII века на читавом простору југоисточне Европе и које је, најзад, постало осетан проблем у тадашњим међународним односима. Мада су морали да признају једног господара, у овом случају њима мало наклоњену, војнички и даље слабу, уза све то вероломну Аустрију, сењски ускоци непрекидно су се упињали да буду самосталан чинилац, да војују по свом нахођењу и сами одлучују о својој судбини. Због тога су напослетку и уништени. Слично се догодило и са српским ратницима у тзв. »Хајдучкој земљи«, приклештеној између Ердеља, аустријског поседа у горњој Угарској и Турске. (Најочигледнији пример таквог независног народа с наглашеним осећањем слободног простора, коме је војевање занимање, а у окружењу је организованих држава,

[99] Посебну монографију *Senjski uskoci (Beograd 1973)* написао је Г. Станојевић према објављеној грађи и многим документима пронађеним у Државном архиву у Венецији; вид. и *Vojnu enciklopediju* под *Senj* и *Uskoci* (8, 1966. i 10, 1967).

дају, свакако, Козаци, стешњени између Пољске, Русије, Кримског ханата и Османског Царства.)

Појава сењских ускока изазвала је шуман одјек у европској јавности. Они су још војевали против Турака и Млечана, кад су у Венецији и Риму кренули да против њих пишу не само памфлете него и читаве учене књиге, утемељене на оној лажној објективности која је била својствена хуманистима у служби владе. Минучо Минучи и његов настављач Паоло Сарпи, гласовит као бранилац интереса своје републике, написали су, као савременици, историју сењских ускока до 1616. са отвореном намером да их представе као разбојнике и јавну опасност.[100] Даље на Западу, вести о ускоцима примане су с радозналошћу, понекад с дивљењем или, бар, признањем, а понекад и под утицајем млетачке пропаганде.[101] Какве је размере узело ускочко питање почело се обелодањивати оног часа кад су, једна за другом, штампане прве велике збирке архивске грађе разног порекла, на првом месту млетачког. Свежњеви докумената сачувани су, о ускоцима, у свим великим архивима Европе.[102]

Г. Станојевић је приступио обради своје монографије и сењским ускоцима одбацивши мишљење Ј. Н. Томића о њиховој етничкој припадности. Ј. Н. Томић је у српску историографију унео заблуду да су Сењани били Срби – писао је Г. Станојевић. »Ова концепција о сењским ускоцима вуче коријен из српског романтизма у XIX вијеку, из вјеровања да су се само Срби борили против туђих освајача. И данас неки српски историчари, без научног основа, заступају Томићеву тезу о етничкој припадности сењских ускока.«[103] Да се Г. Станојевић потпуно определио против мишљења Ј. Н. Томића, показује чињеница да се ничим није супротставио присвајању свега што стоји у било каквој вези са сењским ускоцима од стране хрватских историчара (Б. Попарић).[104] У XVI и XVII веку видљива је била подела према верској припадности. Имена која означавају народе коришћена су без оне осетљивости која се појавила у каснијим временима. Били су често у употреби нетачни називи. Једне су означавали именима других, а у великом броју било је и оних који су сами себе погрешно називали или чак, како би нагласили своје порекло, уједно спајали два или три разнородна етничка имена. Била је општа појава да поједине друштвене, професионалне и пореске категорије становништва, и у Турској и у суседним хришћанским државама, носе имена разних балканских народа или етничких група, што је продрло у оновремене документе свих држава југоисточне Европе и унело велику збуњеност међу потоње историчаре. Иако су припадници тих слојева били сасвим друкчије народности, они

[100] M. Minucci, *Historia degli Uscocchi co' i progressi di quella gente all'anno 1602*, P. Sarpi, *Aggiunta all'Historia degli Uscocchi di Minucio Minuci*, Venezia 1683. Један анонимни Фирентинац, чије је дело остало у рукопису, писао је у одбрану ускока (после 1621) (F. Rački, *Prilog za povijest hrvatskih uskoka*, Starine JAZU IX, 1877, 175–256).

[101] Уп. нпр. Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика. XVI–XVII век*, Београд 1961, на више места у Објашњењима.

[102] Најважније збирке: K. Horvat, *Monumenta historiam uscocchorum illustrantia*, I–II, JAZU, 1910. и 1913; Ј. Н. Томић, *Грађа за историју покрета на Балкану против Турака крајем XVI и почетком XVII века*, I, СКА; 1933; G. Novak, *Commissiones et relations venetae, IV–VI*, JAZU, 1964, 1966. и 1970.

[103] G. Stanojević, *нав. дело*, 7.

[104] B. Poparić, *Povijest senjskih uskoka*, Zagreb 1936. Г. Станојевић је о овој књизи, додуше, написао: »Разматрајући проблем једнострано, он [Б. Попарић] је идеализовао улогу сењских ускока« (нав. место).

су понели, а понеки и заувек задржали, то туђе име, и сами се вероватно, у појединим приликама, њиме служећи. Дуже од једног века Сењ је примао пребеге из турских провинција, поглавито из Босне и Херцеговине, али су у њега долазили и становници из оближњих крајева који су били под влашћу Аустрије (1527) и Млетачке Републике. Ти одметници од сваког друштвеног реда и од живота, који су ратовали како би опстали и којима је милија била пустоловина од сигурне главе на раменима (премда ниједан од њих, кад би полазио у бој или на мегдан, на погибију није ни помишљао), сачињавали су јединствену групу људи који су на првом месту знали да су ускоци и тако су се пред другима представљали. Осећање несрећне егзистенције, својствено свима тадашњим људима који су напустили оквире друштва и закона, и то без обзира на пролазна задовољства која им је доносио њихов одметнички начин живота, без сумње је код њих било јаче од сазнања коме народу припадају. Све то треба претпоставити тим пре што се њихова ратничка оаза налазила на периферији оног света коме су припадали, тако да су се, ипак малобројни, могли поуздати једино у себе и, зарад своје групе, занемарити уредбе, установе и представе вредностима живота оне шире патријархалне средине коју су напустили. Историја сењских ускока сувише је дубоко утиснула крвави печат у свеукупну историју југоисточне Европе и Средоземља да се не би могла унети у историју сваког од оних народа који су населили тај простор.

Поред Хрвата, Италијана, понеког Немца, Мађара и Арбанаса, у Сењ је склонио главу, или је ту стигао пустоловно, и многи Србин. У историјским изворима сењски ускоци се појављују и као *пребези*, *ускоци*, понегде и *Турци*, затим *Власи*, *Срби* (или *Рашани*) и *Ћићи*. Тим називима махом се именује и оно српско становништво које се из Босне преселило на тле Војне крајине, у Хрватску и Славонију.[105] Осим тога, народни певачи као творци и носиоци усменог предања, који су у виду епских песама вековима склапали целину српске историје, прихватили су Сењане као јунаке свог народа и дали им место у својој хроници. И они су се у њој задржали после дугог превирања у коме је, из предања, много појединости отпало и заборављено док није настала збирка Вука Караџића као коначно сређена усмена српска историја. Затим, сењски ускоци су војевали, и том приликом откривали обележја свога заједничког менталитета, сасвим подобно оном хајдучком покрету, широм Балкана и Подунавља, који је на својим плећима носио српски народ. Поред осталог, кад је после мира ратификованог у Мадриду 1617. Аустрија, према преузетој обавези, почела расељавати ускоке по унутрашњости, већина је, сматра се, смештена у Оточац и Жумберак, где су током XVIII века с ранијим насељеницима из православља преведени на унију.

Сењани су иступили као запажен чинилац у историји почетком XVI века, у време најсиловитијих турских провала у правцу запада, брзог заранка и пропасти Угарске Краљевине и појаве Хабсбурга као једног од наследника угарске круне и земаља. Они су делили судбину свог народа који је добијао своје место у историји у временима која су управо за њега била најтежа и најпогубнија. С Млечанима су се очевидније сукобили још 1509, кад су, ставивши се на страну цара Максимилијана I, с тридесет барки напали Крк и запленили многу стоку.[106] Судбина Сењана била је потпуно предодређена

[105] Вид. нап. 99.

[106] G. Stanojević, *нав. дело*, 14

кад су се, ускоро потом, почели сукобљавати и с Турцима, који су 1515. напали Сењ с копна и том приликом одвели у ропство 1.500 људи. »Турци зграбише богат плен и направише велику штету.«[107] Отада су Турци, скоро из године у годину, ударали на Сењ и његову околину, првенствено с намером да пљачкају и робе. Тек у пролеће 1525. завладао је страх да Турци намеравају да освоје град, али се њихов поход поново завршио пљачкањем.[108] Такви походи и даље су настављени, па је 1526. похаран Винодол, а 1527. Турци су пленили по Гробничком пољу. »Том приликом одведоше у ропство 1.000 људи и запленише много стоке.«[109]

Турске пљачкашке посете довеле су Сењане до толике безнадежности да су се морали обратити за помоћ хришћанском свету и своје капије отворити пребезима. Призивали су Ивана Кацијанера, врховног команданта крајишких чета, 1530. цара и, најзад, 1531. папу, који им је доделио 3.000 дуката за издржавање посаде.[110] Ови позиви и први већи успеси у борби против Турака 1532, кад је цару, заједно с 500 заробљеника, упућено с попришта »812 одсечених носева мртвих Турака и морлака«,[111] учинили су да Сењ изиђе на глас као моћна тврдиња која са успехом зауставља најезду неверника. Упоредо с тим, Сењани су се све смелије отискивали и на море. У почетку, најчешће су излазили у сусрет турским гусарима који су, долазећи из Новог, Улциња и арбанашких лука, покушавали да пљачкају насеља по острвима и обалама које су држали Дубровчани, Млечани или бечки ћесар. Вештији као поморци, Сењани су разбијали турске флотиле и, потискујући их ка југу, стварали слободан простор за успостављање превласти Млечана, касније њихових можда најљућих непријатеља[112]: 1524. бранили су с мора тврди град Клис,[113] 1530. уништили турске фусте код Обровца,[114] 1532. учествовали у нападу на Солин, који је разорен.[115] Још у то време Млечани су се почели жалити како им Сењани ометају пловидбу између Венеције и далматинских лука.[116] Поврх тога, Сењани су већ тада почели војевати на начин због кога су касније постали највише злогласни: искрцали би се негде на пустој обали, упали у Турску, опљачкали понеко село и с пленом се вратили на своје барке; 1533. потужили су се неки катунари Мурат-ћехаји, који је путовао за Венецију, како их стално плене Сењани који долазе баркама; молили су га да их заштити, иначе ће се сви преселити на млетачку територију.[117]

Често се узимало да је Сењ постао ускочки град 1537. кад су Турци, освајајући Клис, принудили његову посаду да потражи другу утврду одакле ће кретати у своје походе, заметати кавгу и пљачкати. Како је такво упориште једино могло бити под влашћу истог цара, у овом случају хабсбуршког, та посада се склонила у Сењ. Али, ратници су ускакали у Сењ и пре пада Клиса

[107] Нав. место.
[108] M. Sanuto, *I Diarii*, XXXVIII, 182.
[109] *Исто*, IVL, 39.
[110] *Исто*, LIV, 538.
[111] G. Stanojević, *нав. дело*, 18–19.
[112] Вид. G. Novak, *Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća*, Beograd 1962.
[113] G. Stanojević, нав. место.
[114] *Исто.*
[115] *Исто.*
[116] A. Tenenti, *I corsari in Mediterraneo dell'inizio del Cinquecento*, Rivista storica italiana LXXII, II, 1960, 125.
[117] M. Sanuto, *I Diarii*, LVII, 508.

1537. године. Један антропогеограф сматра да се од 1524. запажа прилив становништва из Крбаве и Лике, из Подгорја, затим из Новог, Бакра, Ријеке и целог приморја до Неретве.[118] Услед слома Угарске на Мохачком пољу 1526. и нових турских провала ојачале су, на разним странама, миграционе струје, па и оне у правцу Сења. Све чешће присуство Сењана на мору и на копну сигурно најбоље сведочи да је тај град већ пре 1537. постао ратничко гнездо. »У ноћи између 14. и 15. октобра 1535. неколико ускочких барки бацило је сидра у некој од пустих увала крај Цавтата. Око стотину ускока одмах се искрцало на обалу и, чини се уз помоћ неких Конављана, упутило ка Требињу, где су покушали да на препад опљачкају кућу једног турског благајника. Али, то им није пошло за руком [. . .].« Овај ускочки препад изазвао је спор који је убрзо добио размере међународне афере.[119] И све што су ускоци касније чинили изазивало је широк одјек и сукобе у које се увек уплитало по неколико заинтересованих страна. Али, и поред тога остаје чињеница да је Сењ стекао славу гусарског гнезда и да је његова посада коначно названа ускочком тек од 1537, кад су ту добегли ускоци из Клиса. (Јер, према до сада познатим изворима, »име ускок пре се појављује у Клису него у Сењу«.[120])

Турци су освојили последње хабсбуршко упориште у Далмацији, град Клис недалеко од Сплита, у марту 1537. године. Том приликом су разбили 3.000 немачких и 700 италијанских најамника, које су Клису упутили као помоћ краљ Фердинанд I и папа, побили или заробили посаду, а њен заповедник, Петар Кружић, ухваћен је и погубљен, а глава му је набијена на копље и истакнута на зидинама освојеног града. И поред тога, део клишких ускока докопао се Сења, који се, управо њиховом заслугом, ускоро истакао као гусарско упориште.[121] Окупљање ускока у Сењу олакшано је повлачењем турске флоте у јужне воде Јадранског мора и надомак Крфа.

Пад Клиса улази у ред оних догађаја који су подстакли католички свет да почетком 1538. склопи Свету лигу ради заједничке борбе против Турака. На томе је свесрдно радила и луждева дипломатија, јер су суседни бегови сместа почели да ударају на далматинске градове, највише на Задар и Шибеник, и Млечани су одговорили узимањем Скрадина и узалудним нападима на Обровац.[121] На челу Свете лиге нашао се папа, а у њу су још ушли Карло V, као римскoнемачки цар и шпански краљ, Венеција, војвода од Урбина и други италијански владари (лига је остала отворена за све хришћанске државе, посебно за Пољску и Русију). У Јадранском мору, и поред тога, нису вођене велике борбе. Неко време, од октобра 1538. до августа 1539, Шпанци су држали Нови, а Млечани Рисан. »Млетачка војска кукавички предаде Надин и Врану Турцима без икаквог отпора. Најамници напустише и Земуник, који би сигурно пао да неки *скјавони* нису ушли у утврђење и одбранили га.«[123]

[118] S. Pavičić, *Seobe i naselja u Lici*, JAZU, 1962, 125; користио и G. Stanojević, *нав. дело*, 23.
[119] Т. Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд 1973, 177. и д.
[120] G. Stanojević, *нав. дело*, 23.
[121] J. Н. Томић, *Цртице из историје сењских ускока*, Нови Сад 1901, 3. »Напустивши своје огњиште што нису хтели подносити власт турску, многи Херцеговци, после пада Херцеговине под Турке, побегоше у Далмацију и прикупише се у Клису [. . .]« Али, кад Клис 1537. »паде шака Турцима, они одоше у хрватско Приморје и настанише се у Сењу да, као плаћени ћесареви војници, бране крајину од турских пљачкашких чета, те због тога што пребегоше, боље рећи ускочише, на туђе земљиште, добише име *Ускоци*«.
[122] Вид. Г. Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XV–XVIII вијека*, Београд 1970, 52–69.
[123] *Исто.*

Напустивши савезнике, Млечани су склопили с Портом примирје још у пролеће 1539, а у октобру 1540. и посебан мировни уговор, који су скупо платили.[124] Турци су наставили да освајају угарске земље и да успостављају своју превласт у северној Африци. »Једини који су се са оружјем у руци борили на страни Венеције били су ускоци. Пошто је почео рат, Венеција је настојала да прећутно склопи савез са ускоцима и наредила је свима ректорима у Далмацији нека издају јавне прогласе да ускоци могу слободно гусарити.« У почетку, Млечани нису били расположени да приме ускоке у војну службу. »Они су тада на њих гледали као на ваљане ратнике, али и као на срамне савезнике. Ипак, у Венецији су схватили да је боље узети ускоке у војну службу у Далмацији него трпети поразе од Турака. Колико је ускока било у млетачкој служби, на основу расположиве документације не може се утврдити, али није у питању број него појава.«[125]

С кратким изузетком Кипарског рата (1570–1573), од изласка Млетака из рата Св. лиге (1539) до укидања Сења као гусарског гнезда (1617) није престајао сукоб између горде Републике крилатог лава и ускока. Млеци су објавили да је Јадранско море њихов залив. Уништавали су све који се нису потчињавали њиховим прописима о пловидби, а поготову гусаре зато што су кидисали и на њихове бродове с товарима робе. Сењски ускоци били су им крупан трн у оку нарочито стога што су, ударајући непрекидно на Турке и на мору и на копну, изазивали Порту да одреда оптужује све хришћане, а нарочито оне који су, као господари Залива, имали да у његовим водама и прибрежним крајевима осигурају ред.[126] А прво правило у спољашњој политици Млетачке Републике налагало је да се са Османским Царством мора одржавати безусловни мир како би се очувале оне поморске и трговачке везе с Левантом које су биле основа опстанка града на лагунама и његових поседа.[127] Најзад, споразумом 1540. Млеци су се обавезали Порти да ће чувати Залив од гусара, »а Турци су пристали да на јадранској обали не држе ратне бродове«. Шпанци, који су били господари великог дела Италије, нису прихватили ову млетачку превласт, а и Аустрија је све чешће иступала, оспоравајући је. У Венецији нису заборављали да су сењски ускоци, мада својеглаво самостални у својим наступима, у ствари крајишници под управом аустријских надвојвода. Млечани нису пристајали ни на преговоре о том питању.[128]

Сукоби између Млечана и сењских ускока почели су одмах по склапању споразума о примирју с Портом 1539. године. Док је Сињорија најсвесрдније настојала да се држи договора, ускоци су и даље упадали у Турску и пљачкали. Сенат је почетком маја 1539. упутио наређење генералном провидуру Далмације и ректорима Задра, Сплита, Трогира, Шибеника и Омиша да предузму све мере против ускока како не би нападали турску територију. Плен који донесу треба вратити, а починиоце најстроже казнити. Ускоро после потпуног измирења са Турском, Венеција је 1541. протерала све ускоке из Далмације, а почетком 1542. наређено је свим намесницима њене власти од Задра до Будве да се некажњено може убити сваки ускок који им падне у руке.[129]

[124] *Исто.*
[125] *Исто*, 64-65. Вид. и Г. Станојевић, *Далмација и Црногорско приморје у вријеме млетачко-турског рата 1537–1539. године*, ИГ, 1960, 3–4, passim.
[126] Г. Станојевић, *Југословенске земље*, нав. место.
[127] *Исто*, 65.
[128] S. Gigante, *Venezia e gli Uscocchi*, Fiume 1904, на више места; A. Tenenti, *нав. дело*, passim.

Ускочки упади у Турску изазивали су затегнутост у дипломатским односима млетачке Сињорије и Порте. Сукоб Аустрије и Млетака због ускока пустио је још дубљи корен и очито је утицао на унутрашњи однос у систему европских држава. Томе је посебно допринео став Римске курије која је подржавала хабсбуршку политику. »Тако је ускочко питање постало један од најкрупнијих проблема европске политике XVI века.«[130]

Ускоци су деловали на Јадранском мору између Сења и Неретве, а у потоње време све чешће су стизали до Боке Которске, па и даље. У унутрашњост Турске упадали су, да би војевали и пљачкали, из било које погодне увале на коју би, пусту, наишли бродећи овим пространством; многи њихов подухват био је унапред тачно смишљен у сарадњи с јатацима којих су увек имали у прибрежним турским крајевима. Г. Станојевић је, према расположивим архивским вестима, израчунао да су ускоци од 1541. до 1554. извели преко сто подухвата, хватајући и пленећи бродове, робећи људе и пљачкајући стоку по селима у Турској.[131] Млетачка Република огласила је ускоке као разбојнике достојне најљуће казне и одмазде због тога што су оспоравали њен суверенитет над Јадранским морем и доводили је у сукоб с Турском, Аустријом, Шпанијом и папом, али и зато што су подстицали на сваки неред, па и на одметништво, и њене и султанове поданике дуж јадранског приморја и у његовом залеђу. Из године у годину низали су се прогласи Сињорије да се ускоци стављају ван закона и против њих се расписују уцене. Један од таквих прогласа, из 1543, обавештавао је млетачке поданике да награда за ухваћеног ускока износи десет дуката. Смртном казном је запрећено свима који буду давали уточиште ускоцима, примали њихов плен и њиме трговали. Ускоро затим, 1545, ова мера је пооштрена: расписана је награда од двадесет дуката за живог ускока, а за мртвог упола мање. Наређено је комунама Крка, Раба, Цреса и Пага да за борбу против ускока наоружају по један бригантин.[132] Мада су сличне наредбе понављане и у потоњим годинама, ускоци су се и даље залетали на море и у оближње турске крајеве, и у свим овим подухватима наилазили на сарадњу домаћег становништва. Посебно је истакнут случај из 1546. кад су Млечани, дознавши за заједнички напад сењских ускока и неких Шибенчана на један турски караван, заповедили самом команданту Јадранског мора да изврши темељиту истрагу против оних duждевих поданика »који су учествовали у пљачки поменутог каравана или су на било који начин помагали ускоцима«; све саучеснике треба осудити на смрт да би то послужило као пример другима и као доказ Турцима да у Венецији не желе било какву сарадњу са ускоцима. Велики везир Рустем-паша, коме су ускоци похарали млинове у Солину, одиста је претио да ће султан бити приморан да упути војску и флоту да заузму Сењ, »јер друкчије није могуће искоренити ове лопове«. Поврх тога, везир је претио да ће султан бити принуђен да упути 30.000 Татара нека униште сву Далмацију – »кад ви тако хоћете«. Млечани су

[129] R. Cessi, *La Repubblica di Venezia e il problema adriatico*, Napoli 1953, 184; A. Battistella, *Venezia e l'Austria durante la vita della Repubblica*, Nuovo archivio veneto 31, Venezia 1916, 290 и д.
[130] E. Fueter, *Geschichte des europäschen Staatensystems, 1492–1559*, München–Berlin 1919, на више места.
[131] G. Stanojević, *Senjski uskoci*, 46–47; В. Винавер, *Сењски ускоци и Венеција до Кипарског рата*, ИГ 1953, 3–4, 43–66; Г. Станојевић, *Прилози за историју сењских ускока*, ИГ, 1960, 3–4, на више места.
[132] G. Stanojević, *Senjski uskoci*, нав. место.

смиривали Турке подмићивањем.[133] Али, то је лакше било постићи на Порти него међу Турцима који су, као становници далматинског залеђа, били на удару сењским ускоцима. Све чешће су биле појаве опште острвљености и љуте међусобне омразе; све више се живело од пљачке уместо од свакидашњег труда чији плодови су могли постати нечији плен. Исте оне године, 1546, кад је велики везир претио Млечанима да ће послати војску на Далмацију, стигле су из Венеције тужбе херцеговачком санџакбегу да неки Турци, преобучени у ускоке, робе њене поданике. Затим су султанови поданици почели да неприкривено упадају на млетачку територију и да тамо харају, а дуждеви поданици су и без ускока стали прелазити границу и красти по селима. Ипак, у средишту ових жалосних збивања били су ускочки подухвати и сарадња хришћанског становништва Турске с разним одметницима, па и са Сењанима. Докази о тој сарадњи били су главно оружје којим је млетачка дипломатија бранила своју републику од турских оптужби.[134]

Млечани су свој обрачун са сењским ускоцима схватили као посебну врсту рата који изискује несвакидашњу стратегију и тактику, нарочито одсуство сваког морала и неочекиване дипломатске потезе. Осим других мера, образовали су особиту обавештајну службу која је своје агенте убацивала у ускочке редове »да би сазнали не само што више о њима него и то да ли међу дуждевим поданицима има неко ко је са ускоцима у дослуху и с њима тргује«. Установљена је и пандурска служба, али се она наскоро извитоперила, јер су стражари, уместо да чувају пролазе, у ствари радили за ускоке. Такве су Млечани кажњавали смрћу. Не би ли се онемогућило ширење одметничког покрета, Сенат је 1566. наредио генералном провидуру Далмације и ректору Задра да свуда објаве проглас против ускочких јатака. Награду од 400 лира – писало је у објави – добиће онај ко поткаже таквог неваљалца, и докаже се да је оптужба истинита. Тај износ узеће се од добара ухваћеног јатака или ће награду платити само Сињорија. Денунцијанту је зајамчена тајност. Казне против јатака биле су свирепе: спаљивање куће и, у очигледнијим случајевима, погубљење. »Сваки млетачки поданик који не обавести власти кад открије ускоке одговараће за саучесништво.« Издата је заповест да се овај проглас обелодани у сваком месту како би се онемогућио сваки додир са ускоцима и на време обавестили они који су дужни да их гоне. »Сви који не поступе у духу наређења биће кажњени с десет година веслања на галијама.« »Да би подстакао своје најамнике у борби против ускока, Сенат је одобрио да плен са њихових барки припада ономе ко га је задобио.« Зликовци су ослобађани казне, ако би потказали или убили ускока. Најзад је наговештена најстрашнија казна за сваког ухваћеног ускока: доживотно веслање на галији.[135] Својим тешким и гломазним бродовима Млечани нису могли спречавати ускоке да се упућују у своје пљачкашке подухвате на својим брзим и покретним баркама. Због тога су градили, обично у острвским лукама, бродове подесније за маневарску борбу, али се ни даље нису могли носити са спретним гусарима који су им непрекидно измицали користећи своје познавање сваке увале, школља, морског теснаца и оних копнених прелаза преко којих су, на рукама, преносили своје барке, али и пловидбу под окриљем ноћи или по невремену.

[133] Исто, 54; G. Stanojević, *Jedan dokumenat o senjskim uskocima*, VVM 6–7, 1962, 97–108.
[134] G. Stanojević, *Senjski uskoci*, 54–55; A. Tenenti, *нав. дело*, 126, и д.
[135] G. Stanojević, *нав. дело*, 56–57.

Млечани су стрпљиво подносили своје неуспехе и понижења у борби против ускока, али су учинили бар то да осетно повећају број својих бригантина и фуста у водама између Истре и Боке Которске. Покушали су да својим бродовљем блокирају Сењ и друге оближње луке из којих су се ускоци отискивали на море; понекад су затварали прилазе обали с које су се ускоци пребацивали у Турску и тамо харали. Јер, свака штета нанесена Турцима значила је опасност и за Венецију. Древна република била је двојако угрожена.

Главна мета ускочких напада била је Турска. Док су остале крајишке посаде на хабсбуршком тлу имале задатак да одбијају турске провале, ускоци су били непрекидно устремљени на невернике: гусари на мору и хајдуци на копну, они су, у ствари, живели од свога крвавог заната и сталног кидисања на плен. На Турке су насртали као на природног непријатеља, поготову што им је турска земља нудила и најбогатију пљачку. Млетачка Република ушла је против њих у рат до истребљења због тога што су ометали пловидбу, пленили и по њеним обалама и доводили је у затегнуте односе с Портом. Турска је прећутно прихватала млетачки суверенитет на Јадранском мору, па кад се показало да је Република св. Марка немоћна да то море и његове обале одбрани од ускока, султан и његови везири притискивали су оптужбама само њу и међусобне односе доводили до ивице рата.

Рат између Св. Лиге и Турске завршен је у знаку превласти поморских снага ислама. У тренуцима кад је то било очевидно, ускоци су пресрели и запленили једну марцилијану која је, крцата разном робом, пловила са Неретве према Венецији. »На броду је било млетачких и још више турских трговаца« (1543). Мало касније, 1544, ускоци су напали и опљачкали турско село Врану. Дуждеви представници довијали су се на Порти и код провинцијских наменика не би ли некако оправдали своју републику. Служили су се, поврх свега, и нетачним подацима – како је, на пример, командант мора ухватио тридесет три ускока »и све их повешао«; или да млетачки поданици страдају од тих разбојника знатно више него Турци; да ускоци не чине друго него извршавају наредбе хабсбуршког двора, што у многоме везује руке републици да их коначно истреби. Млечани, ипак, нису докраја заваравали султана и његове провинцијске наместнике. Давали су изјаве о општој острвљености и закрвљености народа без обзира на то коме је господару као поданик припадао. Изостављали су само да нагласе да је такво стање било последица опште беде, толике да се безмало једино од пљачке могло преживети. »Тачно је да под плаштом и именом ускока има много несрећника који иду тим путем и чине велику штету. Недавно се догодило да је осамдесет Турака, који су се обукли као ускоци, изишло из Обровца, укрцало се на три барке и упутило се према нашим острвима Пагу, Рабу и Крку. Заробили су много људи и запленили много стоке и наших барки накрцаних рибом« (1547).[136] С посебном нелагодношћу у Венецији су, уз то, примане вести о појави турских фуста у Јадранском мору. На ушћу Неретве и узводно на тој реци Турци су образовали флотилу тобоже да прогони ускоке, у ствари да и они узму удела у гусарском харању; турски гусари најгушће су се окупљали на обали између Боке Которске и Улциња, а поготову у арбанашким лукама. Млечани су се упињали да убеде Порту и најближе бегове како су турске фусте сувишне на мору којим они

[136] Опширније вид. *нав. дело*, 56-58.

суверено владају, тако да могу уништити ускоке без ичије помоћи. И док је Порта претила да ће силом узети Ријеку, Сењ и друга ускочка гнезда, ако то не учине сами Млечани (1567), фусте турских гусара све чешће су се појављивале пред дубровачким и далматинским обалама да хватају незаштићене рибарске барке, ударају на мање трговачке бродове и робе људе, пљачкају по кућама и плене стоку у прибрежним селима. Да зло буде веће, они су тиме отварали пут афричким гусарима.

О сваком ускочком нападу млетачка влада је обавештавала цара и оног надвојводу под којим се налазила управа Војне крајине. Влада се жалила на штете које ускоци наносе њеним поседима и поморској трговини, и посебно је увек наглашавала да они, и с копна и с мора, навлаче турску опасност. У свим тим жалбама Млечани су указивали на сењског капетана као главног узрочника нереда: он узима део ускочког плена, и због тога лично подстиче њихове пљачкашке излете. Из Аустрије су млетачкој влади стизале противречне изјаве: најпре, како су ускоци, људи и храбри и вољни да пате, најбољи ратници у Европи који царску благајну готово ништа не стају; затим, како је остављено надвојводи да у Сењ упути посебног комесара да извиди тамошње прилике и онемогући даље гусарење. Преговори су вођени годинама. Без обзира на њихов тренутни садржај, Млечани, међутим, ниједном нису заборавили да аустријску страну подсете на обећање, први пут дато 1552, како ће у Сењ послати комесара не би ли истражио шта се ту збива. И то су, најзад, и постигли.[137]

У односима Млетачке Републике, турског Царства и Аустрије ускоци су непрекидно били разлог сталних неспоразума. Понекад су ти сукоби доводили суседне државе до ивица рата. На обећање римсконемачког цара дато дуждевом амбасадору да ће спалити њихове барке, ускоци су одговорили на тај начин што су опленили млетачко Злосело и турску Врану. Млечани су, после тога, затворили бродовима излаз из сењске луке, али су морали прихватити реч аустријских комесара да ће ускоци, у потоње време, ударати једино на турске бродове и поседе. Остало им је само то да упозоре на опасности, за обе стране, од турске одмазде (1558–1559). Али, ускоци нису бирали свој плен: подједнако су хватали и пленили млетачке, турске и дубровачке бродове; искрцавши се уз пусту обалу, залазили су у села и султанових и луждевих поданика, изгонили из њих стоку и износили из кућа све »до игле«. У једном тренутку, 1562, царски амбасадор у Венецији посетио је дужда и изјавио како су упућена наређења у Сењ, Ријеку, Бакар и друга места »да се ускоцима не дозволи да излазе и пљачкају ни Турке нити било кога, ни на мору ни на копну«. Оно што је цар забрањивао допуштале су, насупрот томе, провинцијске и локалне аустријске власти. Тих година ускочки подухвати постали су чешћи него раније. Поред осталих, забележен је њихов напад на турско село Карин у коме су убили »много морлака и Турака, међу њима и царског харачлију« (1565). Турци су из освете опљачкали со с млетачких барки. Дипломатија Прејасне Републике пренела је тада решавање спора на Порту. Цар Максимилијан I морао је пристати на споразум са султаном Селимом II и примити обавезу да неће штитити ускоке нити их примати у Сењ. Турска је затим затражила од Аустрије да сличан споразум потпише и с Венецијом. »Овакав споразум између Млетачке Републике и цара значио би крај ускочке епопеје.« Аустрија је одуговлачила да тако поступи, и ускоци су

[137] *Исто*, 58-63.

наставили свој посао, овога пута претежно на штету Венеције. Сињорија се жалила цару да је за такво стање крив не само сењски капетан већ и надвојвода Карло, јер и он учествује у подели плена. Претња Турске како ће упутити флоту да освоји Сењ и околна места претворила се у отворено звецкање оружјем.[138] Само, Турска је овог пута напала Млетке. Почео је Кипарски рат (1570–1573), у коме су ускоци, бар за тренутак, постали савезник омрзнуте Венеције.

Ускочку епопеју између 1537. и 1570. године В. Винавер је тачно поделио на три краћа раздобља: 1537–1547, кад су забележени њихови први подухвати, а у Венецији још нису били начисто с тим каква им опасност прети од тих одметника;[139] 1548–1560, када су Сењани постали истинска напаст за Турке у залеђу читаве далматинске и дубровачке обале, онемогућивши им уз то да среде своје југозападне границе према Аустрији, а упоредо с тим су повели љуту борбу против Млетака;[140] 1561–1568, кад је ускочки рат против Турака и Млечана достигао врхунац, тако да су се једни упињали да створе своја гусарска гнезда (Обровац), а други су, покренувши истрагу против Сењана, извршили и снажан дипломатски притисак на готово све европске дворове да се то питање реши на међународној основи; али, кад је султан Сулејман 1566. кренуо у свој последњи ратни поход против Беча, ускоци су се с новом

[138] *Исто*, 63–72.

[139] В. Винавер, *нав. дело*, 52–53: »Још Венеција није била свесна онога што значе ускоци. Она уопште није схватала њихову борбу против Турака. Чинило јој се да су Сењани само једна неугодна и непријатна група војника и помораца који изазивају инциденте на далматинској граници и само угрожавају њен мир. Млетачка Република још није увидела да је Сењ постао упориште бораца против Турака, гнездо за људе из Турске и Далмације. Сењски походи, међутим, нису били само ефемерна епизода, мучна за Млетке. Све млетачке мере биле су узалудне. Без успеха су били сви покушаји да се прекину ускочки походи. Неугасив је био пламен ускочке борбе, и то је чинило да су сви млетачки напори остајали без резултата. С друге стране, међународни односи нису дозвољавали да пропадну ускоци. Све се то у Венецији није видело. Зато безбројна млетачка писма, упутства и наредбе првих година ускочке борбе имају мало чудан карактер. Надугачко и нашироко се у њима објашњава шта су ускоци, да су опасни за Венецију, да их Турци не могу више трпети итд. Много је у тим актима општег и теоријског. Ускоци су били нова ствар. Њихов значај, улога и међународно деловање тек су се изграђивали. Тек је неколико година било прошло од првих ускочких похода. Нису се Млечани могли привикнути на то да у 'њиховом заливу' неко несметано плови под оружјем, компромитује млетачки мир, има млетачке поданике као помагаче и понекад чак напада млетачке бродове и места. Млетачке власти су о ускоцима стално расправљале као о нечем чудном и свакако привременом, дискутовале и кабинетски расправљале, образлагале исцрпно узроке и поводе због којих морају да гоне ускоке.«

[140] *Исто*, 54–58. Као пример ускочких насртаја на Турке, могу се, према В. Винаверу, узети догађаји из 1557: »Нарочито су 1557. ускоци развили своју делатност. У пролеће су Сењани и Сплићани напали села у клишком санџаку. Област Вране су похарали. Село Гливић је опљачкано. Код Сплита су напали Солин и нека друга места. Најзад је флота са 250 ускока доπловила пред Неретву. Фрегата млетачког команданта Јадрана им се супротстави. После кратке битке ускоци су освојили брод, ставили своју посаду на њега и са фрегатом и баркама упловили у Неретву. Опљачкали су више лађица са воском и кордованом. Дубровачке вести показују губитке при продаји соли. У августу су ускоци у близини Задра одвели марцилијану са шест турских трговаца. После су настрадали назор и неки хоџа у Солину. У току ових акција страдао је опет један дубровачки брод. Цар је у Бечу слушао жалбе, крајем године: јуна је у једној млетачкој луци нападнут брод који се враћао из Анконе. Погинуо је пељар Марко Глумац. Истовремено је опљачкана и једна пераштанска лађа на којој је рањен которски племић Марко Пасквали.« О улози Сењана као крајишника В. Винавер је написао: »Слабо и неуредно плаћена, сењска посада била је најбољи чувар граница према Турцима. Задуго Турци нису успели да колонизују и организују освојене области на пустој западној граници. Сењани су стално провањивали у суседне турске крајеве, палили, робили, убијали, пљачкали, одводили стоку и уништавали Турцима могућност да створе агресивно упориште за нападе на Словенију, Истру и Италију. Док

жестином појавили и као гусари на мору и као хајдуци на копну (поглавито у Лици, у којој су разбијали турски крајишки систем).[141]

XIII

Непријатељство између Млечана и ускока прекинуто је за време Кипарског рата 1570–1573. године.[142] Доскора непомирљиви, они су постали савезници у заједничкој хришћанској борби против Турске. У том рату, ускоци су се појавили у три вида: најпре, као сењски ускоци који су независно наставили своје подухвате против Турака и, у већој мери него раније, против Дубровчана, само што овог пута нису узнемиравали млетачке поседе и бродове; затим као сењски ускоци који су, напустивши за тренутак свој град, улазили као најамници у службу Венеције и преузимали улогу чувара појединих градова у Далмацији; најзад, из суседних крајева Турске пребегао је на млетачку територију знатан број доскорашњих султанових поданика, који су, обрнувши оружје против ранијих господара, постали млетачки крајишници под називом ускоци, чиме је тај назив распрострањен и укорењен у појединим крајевима Далмације. Иако је турски напад на Млетке изазвао образовање хришћанске Св. лиге, а на освајање Кипра одговорено је уништењем султанове армаде код Лепанта (1571), притисак суседних паша и бегова на градове у Далмацији и Боки Которској, који се најчешће завршавао пустошењем њихове околине, значио је за Сињорију претежак терет и присиљавао њене провинцијске намеснике на непрекидне напоре како би сачували посед Пресветле Републике. »Почетком децембра 1570. Венеција је и званично изменила свој став према ускоцима, и једним потезом широко отворила врата млетачко-ускочкој сарадњи [...]. Сенат је наредио генералном провидуру Фоскарињу да прими што више ускока у службу, да им одреди плате и да, према личном нахођењу, може помиловати протеране или на галијама оковане ускоке.« Амнестија се односила и на сењске ускоке, али се Аустрија супротставила тој сарадњи како њихова граница не би ослабила расељавањем Сењана по градовима Далмације. Због тога су посаде тих градова већином сачињавали пребези који су почетком рата ускочили с турског на млетачко подручје, а сењских ускока било је у њиховом саставу знатно мање. Препаде Сењана против Турака и Дубровчана млетачки господари Далмације и Боке Которске прихватали су, тренутно, као ратну сарадњу, али им се нису много радовали. Знали су: »кад се рат заврши, Турци ће заборавити битке, али не и ускоке, и због тога ће правити тешкоће Млечанима«.[143]

се Сењ борио, нису се акинџије и мартолози могли слободно кретати, као раније, до Виченце, нити као пре плашити историчара Сабелика пламеним морем запаљених села и жетве код Удине. Сењ је постао самостално упориште које се делом само снабдевало војском и новцем, чврста одбрамбена тачка у аустријском граничном систему, град који се није само одржавао већ и офанзивно наступао. Зато Аустрија никако није могла пристати да га ликвидира. Поред тога, Сењ је за Аустрију представљао и енергичну афирмацију права на море. Када су Турци престали да провањују, могли су из Граца лака срца да жртвују Сењане.«

[141] *Исто*, 59–64.

[142] Вид. посебно поглавље у овој књизи.

[143] G. Stanojević, *Naši primorski gradovi u doba Kiparskog rata*, VIG 3, 1960; исти, *Senjski uskoci*, 88–94; исти, *Југословенске земље*, 85–88; S. Gigante, *Venezia e gli Uscocchi dal 1570 al 1620*, Fiume 1904, 50–72; вид. и P. Paruta, *Dell'istoria venetiana della guerra di Cipro*, Venezia 1703, 150–201.

Током Кипарског рата, приклештена између Турака, Млечана и ускока, посебно је велике штете претрпела Дубровачка Република. Ускоци су преко њене територије, недовољно брањене, упадали у Турску и харали до Неретве и Новог, најчешће се задржавајући у селима Попова поља. Приликом једног од ових ускочких подухвата, дубровачки војници заробили су почетком јула 1571, недалеко од Ријеке, прослављеног јунака Ђура Даничића, који је потом задављен у некој од тамница Дубровника. Ово убиство изазвало је велико огорчење не само ускока него и Млечана, који су оптужили Дубровник папи и европским дворовима, »износећи да је Ђуро Даничић на превару домамљен на преговоре и убијен«. Наступиле су године страшне ускочке одмазде: Сењани нису престајали да немилосрдно плене дубровачка села, хватају бродове и убијају Дубровчане. »Међу њима водио се непрекидан и свиреп рат.«[144]

Млечани су с нестрпљењем дочекали да с Турском 1573. склопе мировни уговор и да распусте пограничне посаде како не би заметале кавгу са суседима. Ослободивши се њиховог непријатног савезништва и туторства, сењски ускоци наставили су своје нападе на Турке и, ускоро затим, и на Млечане. Ови су огласили рат до истребљења против Сењана. »Управо од Кипарског рата почело је епско доба сењских ускока.«[145]

Две деценије, до почетка деведесетих година, није било рата између држава које су делиле југоисточну Европу, само су сењски ускоци без престанка војевали против Турака и, уједно с њима, против Млечана; успут су пленили и дубровачке бродове и села. Ускочки рат састојао се, у ствари, од непрекидног понављања сличних подухвата, који га типолошки сврставају у историју гусарења и хајдучије: Сењани су хватали и заустављали млетачке и дубровачке трговачке бродове, са њих узимали робу, а чланове посаде и путнике пуштали уз откуп; провањивали су у Турску непосредно из свог града или са обала, било чијих, све до прилаза Боки Которској, и тамо пљачкали стоку, харали по селима, заустављали караване и ударали на пограничне страже и беговске куле, разбијајући тиме турско крајиште; упадали су и у села која су била у власти Венеције или Дубровника, и она на острвима и она надомак обале, и по њима крали све што би дограбили. Поједини ускочки препади изазивали су дипломатске расправе на хабсбуршком двору, у Млецима, код папе, на Порти и код султанових намесника у оближњим провинцијама Османског Царства. Питање ускока све више је добијало међународни карактер и значај. Аустрија је штитила ускоке зато што су оспоравали млетачки суверенитет на Јадранском мору и што су, нападајући Турке у њиховој земљи, спутавали личке и босанске крајишнике да не провањују преко границе. Папа је бранио ускоке као аустријске поданике, али и због тога што је и његовој држави сметала потпуна млетачка превласт на мору. Стрпљиво подносећи ускочка насиља, Турци су претили свима, али ништа озбиљније нису предузимали, јер су извесно претпостављали да ће сва слична питања решити новим ратним походом (чији рок само од њих зависи). Млечани су обуздавали ускоке због штета које су им наносили, у страху од турске одмазде и, нарочито, како би поново успоставили мир, безбедну

[144] J. Tadić, *Pogibija uskočkog vode Đura Daničića*, Novosti, 24. jan. 1931; Т. Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд 1973, 268–271.

[145] Г. Станојевић, *Југословенске земље*, 88.

пловидбу и своју неограничену власт на јадранском мору. Кад би односи доспели у стање опасне затегнутости, Млечани би просипали новац, сакупљали нове најамнике, опремали бродове и затварали, с мора, Сењ и друга ускочка гнезда. Аустрија је упућивала међу ускоке своје комесаре да их одврате од хришћана и једино упуте на Турке. А ови би кренули у потеру не би ли се насекли глава (које су слали у Цариград) и, слично другима, домогли плена. Турски ратни бродови и гусарске барке ретко су продирали даље од острва средње Далмације.

Поједини ускочки препади наликовали су на ратне походе. Крајем 1578. преко три стотине ускока упловило је у Неретву, где су покупили сву робу са усидрених бродова. »Убијено је много Турака и Дубровчана.« У поновљеном нападу заробљен је емин Макарске са свим службеницима и војном посадом. Овај догађај изазвао је шуман одјек, поготову у Цариграду. »Херцеговачки санџак-бег Синан о свему је обавестио Порту, тврдећи да су и млетачки поданици учествовали у овом нападу.« Царски резидент у Цариграду је искористио извештај херцеговачког санџакбега да, нагласивши улогу млетачких поданика у пљачки, ублажи повику на ускоке као главне изазиваче нереда. Млечани су на све то могли одговорити чуђењем због недостојно неистинитих изјава царског резидента и поновном блокадом Сења, Винодола и Бакра. Штитећи интересе Аустрије и, само због њих, деловање ускока, надвојвода Карло обратио се папи Гргуру XIII, »који је одобравао ускочку борбу против неверника«. Убрзо затим, крајем 1579, једна ускочка делегација кренула је у Рим. Надвојвода је препоручио делегате папи и замолио га да ускоцима упути помоћ у житу. »После преговора о заштити папиних интереса на Јадранском мору, постигнут је споразум између папе и ускока. Папа је Сењанима одобрио помоћ од 2.000 дуката годишње под условом да ускоци не нападају територију и поданике Свете столице, ни трговце који долазе у Папску Државу. Споразум између папе и ускока оставио је отворено питање њихових односа с Венецијом. Папа није могао подржати ускоке у борби против хришћана, али је охрабрењем њихове борбе против Турака у ствари подстакао њихову дрскост против Млечана. Ускоци су се афирмисали као фактор на Јадранском мору о коме је Света столица морала водити рачуна. Споразум папе и ускока био је уперен против млетачких претензија на господство над Јадраном.«[146] У оваквим околностима, Млечани су затварали прилазе Сењу и оближњим лукама више из обзира према Турцима него с намером да се удари по ускоцима. »Сењани су за Млечане и у Сењу и на мору били неухватљиви. Ускоци су се већ били навикли на ту безопасну игру.«[147] Требало је, једино, бити на опрезу од млетачких замки, јер су ухваћени ускоци најчешће театрално вешани у присуству неког од угледних Турака.[148]

Ускочки препади имали су значај ратних похода, мада су вршени у доба мира и у њима безмало никада није учествовало више од пет стотина људи. Јер, сређене прилике у пограничним турским крајевима биле су за Аустрију опасност без обзира на то што је уговор о миру с Портом још био на снази. »Уистину, чињеница је у овоме: ако се вежу руке Сењанима да не могу да се

[146] G. Stanojević, *Senjski uskoci*, 100–102.
[147] *Исто*, 104.
[148] *Исто*, 107.

свете непријатељу, држава Вашег Величанства и моја земља стално би, с веома великим штетама, биле изложене пљачкању услед непрекидних турских упада«, писао је надвојвода Карло цару у мају 1582. године.[149] Поготову Лички санџак био је од свог постанка (између 1578. и 1589)[150] крваво крајиште, где бојеви и мегдани са Сењанима нису престајали. Епско предање о борбама ускока и турских крајишника има свој први слој управо у тим окршајима. Турци су свакодневно сачекивали ускочке упаде, али су, изазвани, и сами предузимали походе ка сењској крајини. Управо у време кад је надвојвода Карло подносио цару своје мишљење о улози сењских ускока, око две хиљаде турских коњаника и пешака упутило се из Лике према Сењу. У сусрет су им изашли ускоци, али и све што се нашло у граду способно да носи оружје. Битка је трајала четири сата, и завршила се погибијом многих на обе стране. На овај напад ускоци су ускоро одговорили паљењем неких турских села »у морлачкој земљи«. Учинили су то с намером »да би онемогућили насељавање турских поданика у том крају«. »Месец дана касније ускоци по ноћи прођоше кроз карински теснац, опљачкаше једно турско село и одведоше у ропство тридесет лица. Сутрадан продужише према Обровцу, где опленише и запалише село Жегар.« Турци су, за одмазду, ударили на млетачке поседе, и ту побили и похватали као робље многе сељаке (1582). »Доиста, Венеција је горела између две ватре. Сваки ускочки напад у Далмацији могао је изазвати Турке на одмазду.«[151]

Ускоци су наставили да разбијају суседну турску крајину уносећи пустош у насељена места. Према изјави цара Рудолфа II, они су 1584. готово испразнили Лику, пошто су из ње извели хришћанско становништво, тако да су Турци почели да ту догоне и настањују морлаке из других крајева. Извесно је да су сењски ускоци имали своју улогу у пребацивању српских маса из Турске у Аустрију.[152] Да изјава Рудолфа II није била без основе, потврђено је већ у јуну 1585, кад је око четири стотине ускока напало Обровац: сажегли су га тако да је остало само згариште; докопали су се том приликом великог плена и многог робља. Млечани више нису без разлога упозоравали на турску опасност: запустелост је претила највише личком санџаку, али се осипало становништво и у области Клиса и Бихаћа. Због тога је Венеција захтевала да цар обузда ускоке како не би наносили штете »ни Турцима ни хришћанима«. Огрезли у сталном ратовању, ускоци су се због млетачке снисходљивости према Турцима само увврежили у свом уверењу да подједнако могу ударати и на султанове и на дуждеве поданике. Можда се у њиховом заједничком карактеру појавила, најзад, и општа острвљеност на плен. Почели су, поред осталог, нападати и бродове Св. столице и ометати поморски саобраћај са Анконом, луком која је припадала Папској Држави (1586). Рудолф II је овог пута наговестио строже мере према Сењанима.[153]

Ускочко питање несумњиво је утицало на то да се, упоредо с њим, издвоји и истакне питање слободне пловидбе на Јадранском мору. Папа је одрекао даљу помоћ ускоцима, што је са задовољством примљено у Венецији, али је

[149] *Исто*, 108.
[150] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 75.
[151] G. Stanojević, *нав. дело*, 108–109.
[152] Уп. Р. Грујић, *Апологија српскога народа у Хрватској и Славонији*, Нови Сад 1909 (Београд 1989²), на више места.
[153] G. Stanojević, *нав. дело*, 115–116.

захтевао да ни други не ометају поморски саобраћај, што је Сињорија одмах дочекала са забринутошћу. Заједно с папом, и Аустрија је нагласила своје право на безбедно коришћење јадранских вода. Млечани су бранили свој суверенитет на мору узимајући на првом месту ускоке као доказ. Јер, они безобзирно користе начело слободне пловидбе и нападају све, поред осталих и Турке, чија се одмазда може очекивати једино ратним походом против хришћанског света. Најзад, поставши беспредметан, спор је пренесен на Порту и њене намеснике у Босанском пашалуку. Генерални провидур је 1591. изјавио клишком санџакбегу: »Ускоци су готово сви поданици вашег султана који су пребегли у Сењ, и сваки од њих има у турској земљи пријатеље и рођаке, не само морлаке него и Турке, и они их штите, иду им наруку и с њима учествују у плену. Осим тога, све турске утврде близу мора плаћају данак ускоцима и дају им склониште. Кад сазнају да су се појавили, никоме не јављају. Кад Турци ухвате ускоке, пуштају их уз откуп.« Султан Мурат III запретио је цару Рудолфу II да ће се лично побринути за своје поданике уколико он сам не протера ускоке (1590).[154] На рат се, одиста, није дуго чекало.

XIV

Кад је босански намесник Хасан-паша Предојевић 1591. почео провањивати с толиком војском и тако безочно преко аустријске границе да је из тога рат могао проистећи као једина извесност, Млетачка Република усредсредила је све своје силе да сачува неутралност и избегне свако уплитање у ратни сукоб. Од мирних односа с Турском зависила је не само њена левантска трговина, поготову набавка жита, него и очување њених поседа у Далмацији и Боки Которској, у ствари њена превласт на Јадранском мору. Због тога су Млечани предузели истрагу сењских ускока, која је била очевидно окрутна, чинећи све то, поред осталог, у намери да отклоне свако турско подозрење и представе се Порти као њени најоданији пријатељи. Ускоци су, међутим, искористили ратно стање у коме се нашао њихов аустријски суверен пре званичне објаве рата, и кренули у борбу и пљачкање с новом жестином. Ударали су једнако и по Турцима и по коначно разоткривеним Млечанима.[155]

Почела су за ускоке славна и, уједно с тим, страдална времена. Сви су настојали да им недела буду одасвуд видљива. Светећи се ускоцима због хватања трговачких бродова, Млечани су бесно узвикнули: »Пљачкају нас у сопственој кући!« Провидур Тјеполо кренуо је на њих у јуну 1592. с три галије и мноштвом наоружаних барки, запленио све што је, да плови, нашао на мору, разорио кулу Жрновницу коју је некад подигао Ђуро Даничић и уништио све куће и млинове у близини тврђаве, па с мора затворио све луке између Карлобага и Ријеке. Најзад је топовском паљбом Карлобаг, принудио на предају његову посаду и њене заповеднике повешао, а друге оковао на галије. У тим тренуцима било је и претпоставки да су се Млечани удружили с Турцима против Аустрије. Очекујући турску најезду, хабсбуршки двор се

[154] *Исто*, 125 и д.

[155] Поред дела наведених у претходном поглављу, о ускоцима крајем XVI и почетком XVII века вид. B. Poparić, *Povijest senjskih uskoka*, Zagreb 1936.

задовољио протестима због млетачке повреде његове територије, а провидур је постепено смањио притисак на ускочки крај. Јер, убрзо су се, на лукав и опасан начин, појавили Турци: Хасан-паша Предојевић је понудио Млечанима да заједнички нападну Сењ. Ако то провидур учини, он ће му упутити у помоћ своју војску. На турској страни као да су осетили да таквим понудама доводе дволичне Латине у нову невољу, јер их нагоне да се јавно сврстају међу ћесарове непријатеље, па су учинили корак даље: на Порти су оптужили Венецију да се тајно договара са ускоцима, због чега се може догодити да Турска с њом раскине мир. У овако створеној равнотежи односа, без обзира на то што је била привремена, ускоци су наставили свој жалосни посао као да не предосећају да је и он привремен и да све више иду оштрицом ножа. Млетачки амбасадор жалио се Рудолфу II да често и по осам стотина, па и више, »тих зликоваца« преко земљишта Прејасне Републике »с развијеним заставама« упада у Турску и тиме изазива заједничког непријатеља.

У првим годинама рата, док се нису испољиле све намере и откриле све могућности, па су и турске претње примане сасвим озбиљно, Млечани су прогонили ускоке и њихове јатаке с наглашеном свирепошћу и, кад год су то могли, у присуству турских сведока; разглашавали су разне неповољне вести које су, због ускока, стизале из Цариграда, чак и то да су се на њих жалили Французи, Енглези и шпански краљ, а папа Климент VIII прогласио их је непријатељима хришћанства. И поред тога, Млечани су настојали да осетније не повреде Аустрију, која се сама носила с Турцима, јер би то, у западном свету, створило о њима, већ изложеним подозрењу, још ружнију слику. Све се завршавало тиме да су ухваћени ускоци мучени и смицани, увек пред Турцима, у виду ужасних приказања. Једном су, 1595, млетачки заповедници наредили да се ископају лешеви недавно сахрањених ускока, да им се одсеку главе и њима оките прамци бродова, на којима су очекивали неке Турке.[156]

Млечани су се упињали да сузбију ускочки покрет и због тога што је уз њих пристајао све већи број њихових поданика у Далмацији. Били су то, овог пута, не само њихови јатаци и калаузи по селима него и појединци или завереничке групе по градовима, махом из слоја образованих људи. Општи ослободилачки покрет доводио је многе у стање оне духовне узрујаности кад се верује у немогуће и одбацује се кукавички начин размишљања и закључивања, без обзира на премудра искуства Млечана или Дубровчана да је најсигурније и најкорисније држати се султанових скута. У заједничкој свести, чије се ширење није дало зауставити, ускоци су добили углед неустрашивих бораца против Турака. Можда је и у томе било једно од исходишта историјске легенде о ускоцима. У оваквим покретима увек се збије догађај који заузме средишње место и за њега се вежу сви планови и тежње. Такво место добиле су борбе за Клис 1596. године.[157]

Био је то један од оних догађаја, најчешће својствених историји беспутних народа, чији одјеци далеко превазилазе његов значај.

[156] G. Stanojević, *нав. дело*, 130–141; B. Poparić, *нав. дело*, 39–66; о ускочким нападима на дубровачку територију вид. Т. Поповић, *нав. дело*, 373–375; значајну грађу о овим догађајима објавио је K. Horvat, *Monumenta uscocchorum*, I, 80–92.

[157] Поред наведених дела о сењским ускоцима, вид. и: Ј. Н. Томић, *Један лист из историје српског народа у Далмацији у 1596. години*, Београд 1894; исти, *Цртице из историје сењских ускока*, Нови Сад 1901; исти, *Град Клис у 1596. години*, СКА, 1908; L. Jelić, *Uskoci i urote o preotmi Klisa za druge polovine XVI vijeka*, Zadar 1905.

Клис је био веома добро утврђен град, готово неосвојив, који је »контролисао главну саобраћајну везу Далмације са Босном«. »Откако су га Турци освојили 1537. Клис је представљао велику опасност за млетачке поседе на далматинској обали. Зато су се више пута у XVI веку правили планови о преотимању ове важне тврђаве, а за турско-млетачког рата 1572. млетачки одреди су, у сарадњи са домаћим људима, продрли у Клис, али га нису задржали. Десет година касније, јануара 1583, то исто су покушали да изврше сењски ускоци, али су Турци на време сазнали за њихове припреме и сузбили их.«[158]

Опште уверење у Европи да Турско Царство, обузето слабошћу, неизоставно нагиње пропасти, што ће се извесно догодити на прелому два века, подстакло је папу Климента VIII да настави политику својих претходника, Гргура XIII и Сикста V, и да као предводник хришћанског света почне настојати на склапању светог савеза против неверника и на распростирању крсташких идеја. Наде Гргура XIII (1572–1585) посебно су порасле у време турско-персијског рата (1576-1590), који је обе стране, услед незапамћених разарања и крвопролића, довео у стање највеће изнурености. Турска војска није више била, као раније, дисциплинована, непобедива, набијена силном снагом, оно што пред собом све плави као бујица. Паше које је предводе немају ни храбрости, ни војног знања ни слепе оданости господару. Најмање достојан свога положаја је султан, који је харемски мекушац и све само не предводник ратничке хорде. Још је Гргур III предлагао да се у савез против Турске поред осталих увуку Пољска и Русија. Сикст V (1585–1590), утемељитељ Ватиканске библиотеке, наступио је као велики ревносник у окупљању хришћанског света за борбу против Турака. Првенствено је радио на томе да покрене бродовље земаља и градова Средоземља на заједничко освајање једне велике луке Османског Царства на обали северне Африке, превасходно Александрије, како би одатле кретали поморски походи на друге делове Турске, али је то омела Венеција. Отварањем ратишта 1593. на Балкану и у Подунављу поглавитно је то подручје ушло у крсташке планове и то су откривени људи који су у своје руке преузели остварење подухвата папе Климента VIII. Повезани с Римском куријом, с неким од европских двора или, најчешће, с њиховим агентима, најзад и са оним пустоловима који су самозвано истицали претензије да наследе цариградски престо, на том послу су, поред осталих, радили српски и грчки првосвештеници и други представници црквене хијерархије, племенски главари, неочекивани носиоци претензија на старо племство, образовани људи у приморским градовима, богати трговци, хајдучке харамбаше, калуђери потукачи обе вере и многи други.

У општој плими противтурског расположења, која заиста није имала стварну основу, на првом месту су хладну и трезвену главу сачували Млечани. Г. Станојевић[159] сакупио је важну грађу о тадашњем држању млетачке дипломатије. У разговору с папом, 1594, гласовити историчар и бранилац политике Прејасне Републике Паоло Парута скептично је изјавио да не види знаке блиског слома Турске. То царство је мање изложено народним бунама или непослушности својих званичника него друге државе. Томазо Контарини,

[158] *Историја народа Југославије*, II, 473 (Ј. Тадић); вид. посебно L. Jelić, *нав. дело*; исти, *Isprave o prvoj uroti za oslobođenje Klisa i kopnene Dalmacije od Turaka g. 1580–1586*, Vjesnik kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva, VI, 1904, 97–113.

[159] Вид. поред осталог, његову студију о Сењским ускоцима, 147–149.

млетачки амбасадор на хабсбуршком двору, са иронијом је говорио о дотадашњим успесима хришћанског оружја против Турске. Слава тог оружја ограничена је само на одбрану. »И кад хришћани задрже неко утврђење и спрече напредовање Турака, као под Бечом, сматра се да је направљена велика ствар.« Све то, међутим, није довољно да би се смела претпоставити могућност противнапада. А кад је папа 1595. упутио званичан позив Венецији да приступи хришћанском савезу, млетачки амбасадор у Риму дао је одречан одговор: »Кад би било наде да се било шта добро може постићи, ниједна влада не би била спремнија од нас, јер нас на то обавезују не само верски обзири него и државни интереси и разлози. Али, ствари тако стоје да то не одговара тежини подухвата. Наше мишљење је да ће слични покушаји бити безуспешни и да би се наша држава због њих нашла у највећој опасности и многим непријатностима. Они који све то покрећу без икакве основе имају сопствени интерес и личну корист као свој једини циљ, и због тога ће сносити сву кривицу.«[160] Млетачка Република није само зазирала од турских напада на Леванту и у Далмацији: она у своме Заливу није желела да види ни флоту коју би јој као помоћ упутили папа и цар. Супротно томе, загазивши већ у рат против Турске, Аустрија је, с подршком Римске курије, живо радила на томе да хришћане у Турској покрене на устанак. Рудолф II је средином априла 1595. објавио проглас којим је под своје покровитељство узео становништво Босне и суседних области. »Уз то је цар одлучио да ускочке акције повеже са ослободилачким покретом народа у Босни. У Бечу се веровало да ће једна успела ускочка акција подићи хришћане Босне. За почетак акције изабран је Клис.«[161]

Становништво Далмације, које се под млетачком влашћу злопатило услед сиромаштва и непосредног турског притиска, својим надама све чвршће се везивало за хабсбуршко царство и папу. Само отуда су, поред осталог, подстицане његове ослободилачке тежње и једино ту се, бар наизглед, веровало у слом Турског Царства. Ускоци су све озбиљније узимани као ратничко језгро устанка. Покрет је, ипак, имао у својој основи завереничке карактер. Његови носиоци нису имали ни снаге ни умећа да изиђу из затвореног круга договарања, повезивања и склапања завере. У тој почетној фази устаничког деловања су и остали, а борбу су, у ствари, наставили ускоци и хајдуци, носећи се с турским крајишницима. Али, у накнаду за то, многима су завереничко понашање и тајно окупљање и дописивање толико мили постали и толико су у томе ревновали да их је то доводило у оно стање свести кад се дубље надноси над својим заједничким бићем и размишља о свом пореклу и етничкој припадности. Крајем XVI века, на већ утемељеним традицијама, управо у приморским градовима почело је свитање *словинског* родољубља. Католичка обнова настојала је да овај покрет потчини својим потребама.

Према налазима Ј. Н. Томића завера је у највећој тајности склопљена најпре у Дубровнику, и то на иницијативу папе и напуљског двора, јер се одатле могло непосредно утицати на расположење хришћана у Херцеговини, Босни и Албанији, а ту би најбрже могла стићи помоћ из Анконе и Бриндизија. Једна папска галера, којом је заповедао Дубровчанин Франо Алегрети, крстарила је између Сплита и Боке Которске, тражећи погодно место за

[160] Ј. Н. Томић, *Грађа*, 25; G. Stanojević, *нав. дело*, 148–149.

[161] R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, I, Zagreb 1884, 195; G. Stanojević, *нав. место*.

отпочињање покрета. Завера у Дубровнику привремено је онемогућена, а средиште противтурског рада образовано је, одмах потом, у Сплиту.[162] Почетни циљ ове завере био је напад на Клис, чијим би се освајањем отворио пут за продор у Босну. »У Сплиту је на томе највише радио племић Иван Алберти с групом хабсбуршких присталица. Веровали су да ће им ово лако поћи руком, јер су рачунали на помоћ ускока и цареве војске, као и на папину, а стајали су у вези и с неким плановима турске посаде у самој тврђави.«[163]

Први напад на Клис, почетком 1596, завршио се неуспехом: Турци су поразили невелику ускочку војску, а Млечани су изишли на поприште, повешали заробљене Сењане и своје поданике који су им се придружили, а оне који су узмакли уценили високим сумама. Пропао је, убрзо, и други покушај освајања Клиса, али је већ и то изазвало бурно комешање у највишим дипломатским круговима. Млетачки амбасадори уложили су протест и код папе и код цара, тумачећи све што се догодило злоћудном намером да се Турци увуку у рат против Венеције. Између Св. столице и Сињорије наступила је, посебно мучна криза у односима.[164]

Завереници у Сплиту и околним местима приводили су, међутим, крају свој посао. Придобили су и неколико чланова турске посаде у Клису да их пропусте у тврђаву, и у томе је, чини се, био кључ успеха. У зору 7. априла 1596. у напад је кренуло око шест стотина ускока заједно са завереницима из Сплита, Каштела, Шибеника, Пољица и нешто морлака, »скоро све млетачких поданика«. »Командант тврђаве, без икаквог отпора, предао је кључеве града ускоцима, који сасекоше већи део посаде.« Вести о узимању Клиса примљене су свуда, од царског двора у Прагу до Рима, са одушевљењем. Догађај је прослављен као велика победа хришћанства над исламом. Сплитски каноник Хијероним Павон је писао: »како је ово једина тврђава на путу за Цариград, сви народи и сва морлачка земља устаће против Турака чим међу њих папа или Његово Свето Царско Величанство упуте једног војсковођу«. Папа и цар злурадо су предвиђали да ће Турска напасти Млетачку Републику, а то би довело до стварања хришћанског савеза против неверника. Положај Млетака постао је сложен и незгодан тим пре што је у Далмацији најзад јавно исказана до тада притуљена мржња. »Сви су у души наклоњени Царству«, писао је генерални провидур. Чувши да он долази у Сплит, многи млетачки поданици, поготову завереници, склонили су се у планине. Млечанима је, на крају, пошло за руком да на Порти скину са себе одговорност за догађаје око Клиса.[165]

Турци су брзо показали да се не мире с поразом. Према млетачким изворима, да насрну на изгубљени град брзо се, под вођством петорице санџакбегова, окупило око осам хиљада војника. Упоредо с тим, дипломатски представници папе Климента VIII и цара Рудолфа II вршили су притисак на Венецију да не спречава оне који ће стићи да помогну Клису. Ни оближњи Турци, чекајући свој час, нису ометали приступ тврђави. У ноћи 12. маја око две стотине млетачких поданика из Трогира, Сплита и Шибеника ушло је

[162] Ј. Н. Томић, *Један лист*, 3–6.
[163] *Историја народа Југославије*, II, нав. место.
[164] Поред осталог вид. и K. Horvat, нав. место.
[165] Вид. G. Stanojević, *нав. дело*, 154–156; исти, *Југословенске земље*, 105–111; B. Poparić, *нав. дело*, 60–65; Ј. Н. Томић, *Грађа*, 50–59; K. Horvat, *нав. дело*, 95–102; исти, *Prilozi za hrvatsku povijest iz rimskih arhiva*, Starine XXXIV, 1913, 124–126.

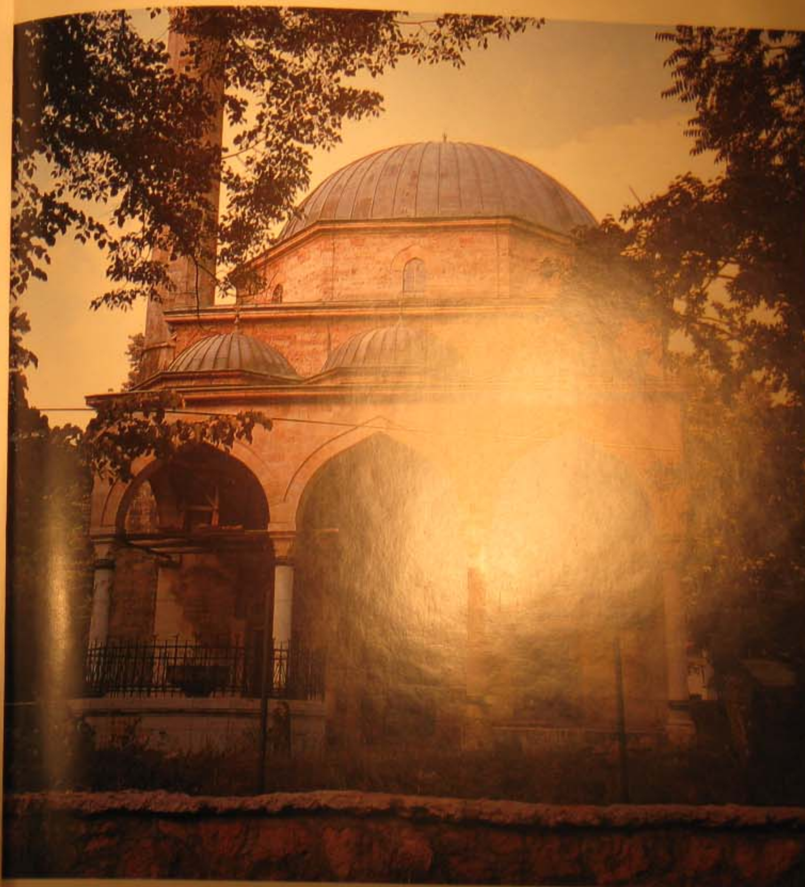

IX Алаџа џамија, Фоча, 1550. година

X. Ферхад-пашина џамија, задужбина Ферхад-паше Соколовића, Бања Лука, 1579. година

у Клис без икаквог отпора Турака. »Као да су их пустили у мишоловку.« Предвиђајући како ће се завршити та жалосна пустоловина, Млечани су давали свечане изјаве да не треба сумњати у њихову приврженост заједничкој хришћанској ствари. Помоћ је заиста убрзано стизала, али је и млетачкој скепси, због нагомилавања Турака, било места. Према вестима које су читане у Сенату Прејасне Републике, народ су на отпор Турцима највише подстицали свештеници и калуђери, »говорећи да је то намера и изричито наређење папе«. У сплитском крају нико није остао сем немоћних стараца и жена, јер су сви који су способни да носе оружје кренули да помогну клишкој посади. У последњем часу, само из Трогира је пошло преко две стотине људи. Најзад, 21. маја, у Клис је ушло око шест стотина ускока и млетачких поданика. До утврђења су их провели »неки морлаци који су утекли из турског логора«. Четири дана касније, у Рогозници, где је приступила копну његова флотила, искрцао је свој крајишки одред генерал Ђуро Ленковић, који је намеравао да уз помоћ морлака, султанових поданика у залеђу млетачке обале, разбије Турке под Клисом. Али, у окршају с Турцима, царска војска је потучена (27. маја). Генерал се са шест стотина људи ипак пробио у Клис, »где се задржао само два дана и затим се повукао«. Турци су освојили Клис 30. маја. Преживели планови посаде, махом ускоци, повукли су се под условима које подразумева часна предаја: оставили су Турцима све што су собом имали, а ови су их испратили до млетачке границе.[166]

Према вестима које су стигле у Млетке,[167] Клис се предао после јуначког отпора. Турци су посаду поморили жеђу, јер су уништили цистерне с водом. Глад је била толика да су јели побијене псе и, ако је веровати, људско месо. Зараза је однела више живота него Турци. Рачунало се да је у опседнутом Клису изгубило живот око три стотине Далматинаца и још већи број ускока. Сењ је готово остао без посаде, па је аустријски надвојвода морао у њега слати нове пребеге.[168]

Вести о паду Клиса примљене су на хабсбуршком двору с великом жалошћу: тиме је пропао покушај Аустрије да се учврсти на Јадранском мору, а покрет балканских хришћана да се општим устанком збаци власт Османлија бар за осетан тренутак је жалосно спласнуо. Млечани су поново успостављали своје добре односе с Турцима, и често су њима наочиглед предавали џелату оне своје поданике који су највише сарађивали са ускоцима.[169] Мада су наступали опрезно, бирајући за тамницу само најокорелије противнике Сињорије, носиоци млетачке правде устремили су се и на свештена лица у Далмацији, будући да су управо она најревносније проповедала отпор Турцима. И то је био један од узрока великог сукоба Римске курије и Венеције који је био на помолу. У најужем кругу око Рудолфа II на крају су схватили подло лукавство Млечана, али Аустрија се налазила у претешком рату против Турске и у њој су морали превиђати оне ударце, наизглед ситне, које су им наносили перфидни господари Јадранског мора.

[166] Вид. претходну напомену; посебно вид. J. Н. Томић, *Један лист*, на више места.
[167] J. Н. Томић, *Грађа*, 136–138.
[168] K. Horvat, *Monumenta uscocchorum*, I, 126; исти, *Prilozi*, 130; J. Н. Томић, *Грађа*, 166–167; опширно о догађајима после турског освајања Клиса в. В. Popalić, нав. место; G. Stanojević, нав. дело, 158.
[169] О томе опширно вид. В. Popalić, нав. место.

У тим околностима ускоци су се осетили слободним да могу заподенути свој коначни обрачун не само с Турцима већ и са омрзнутим Млецима. Ово тим пре што им је углед нагло порастао.

XV

Борбе око Клиса утврдиле су Аустрију у уверењу да сењски ускоци имају посебан значај у одбрани њене јужне границе према Турској и у њеним покушајима да, потискујући Млечане, изиђе на Јадранско море. »Венеција је тек тада открила до ког степена је ускочки покрет захватио њене поданике и каква је то опасност за њену власт у Далмацији. Турци су били запрепашћени ускочком дрскошћу и непоузданошћу својих поданика.« Папа је могао бити задовољан, јер је освајање Клиса, иако тренутно, било у ствари плод његових настојања да покрене хришћане на устанак против Турака. »Све је изгледало као уочи освајања тврђаве. Ипак, заузимање и преотимање Клиса заоштрило је супротности и појачало неповерење између три суседне државе.«[170]

Али, ако се људи и њихови односи осмотре изблиза, последњи догађаји, извесно је, оставили су све у стању необичне раздражености. Као да се на позорницу збивања просула изненадна јарка светлост која је открила суштину односа и предодредила коначно разрешење ускочког чвора. Једна дуготрајна гусарска епопеја, која се састојала од готово монотоног понављања сличних подухвата, прекинута је догађајем изузетно бурним, у коме је свака страна показала своје истинско лице. Кад је тај змијски сплет размршен, у свима је остала не само зла воља него и решеност да се иде докраја.

Ускочки рат против Турске и Венеције, добио је, чинило се, преко ноћи страшан изглед и жестину. Њиховој дрској смелости и храбрости више није било граница. Бар према млетачким извештајима, ударали су на читаве конвоје трговачких бродова, пресретали и до коже пљачкали званичне дуждеве представнике које би пресрели на путу, без милости су убијали све који би им допали руку. Једном приликом, већ у августу 1596, ускоци су, опленивши их, бесно развалили неке трговачке бродове, а заробљенике, њих двадесет пет на броју, везали уз јарболе и усмртили стрелама. Овакве вести могле су бити и злонамерно нетачне, али млетачка дипломатија их је распростирала по европским дворовима, најављујући тиме ускоцима рат до истребљења. Док су ускоци на водама и обалама Јадранског мора исказивали, где год би им се за то указала прилика, свој осветнички бес, друга страна је око њих стезала све смртоноснији обруч. Поводом последњег ускочког злодела, дužд је отворено изјавио царском амбасадору: »Ми не знамо да ли се гори поступак може доживети од отворених непријатеља, јер се диже рука на представнике власти, који су поштовани у свим крајевима света. Нападају се пристаништа, прекида се пловидба и трговина. Нико није сигуран у нашим градовима и другим местима. Сви се без разлога пљачкају, робе и убијају. Уверени смо да се све то ради насупрот вољи Његовог Царског Величанства.« Цар је на то издао најстрожа наређења против ускока и наредио да се врати отета роба. Ускоци су, ипак, наставили свој крвави посао. Али обруч око њих био је већ стегнут.

У првим годинама после узимања и пада Клиса, 1596. 1597. и 1598, није било броја ускочким нападима на Турке, Млечане и Дубровчане. У августу 1596. ухватили су брод »натоварен робом у вредности од 200.000 шкуда, власништво турских, јеврејских, млетачких и дубровачких трговаца«. Мало касније запленили су и три турска брода која су, накрцана разном робом, пловила за Венецију. Док је турски чауш, Мехмед-ага, боравио, претећи, код дужда, ускоци су напали околину Обровца и нанели велике штете султановим поданицима. То се догодило почетком 1597. године. Убрзо затим, у пролеће, ускоци су ударили на млетачке поседе у Истри, допрли до Пуле и Ровиња, опљачкали предграђе првог и бродове у луци другог града, домогавши се том приликом плена који је вредео неколико стотина хиљада шкуда. Пред Пулом су из пркоса »коло играли«. »Многи сељаци из голе нужде удружили су се с њима и од опљачканих постали пљачкаши.«

Ускочка посада у Сењу, чији се број видно смањио приликом борби за Клис, брзо је обновљена новим пребезима из пограничних турских крајева. Стигло је и нешто крајишника, склоних пустоловинама, с подручја Војне границе. Сви они дали су нов подстицај ускочкој смелости и похлепи. Јадранско море било је, чини се, обузето коровом гусарског одметништва. Једном приликом, управо 1597, секретар Рудолфа II изјавио је дужду, бранећи ускоке: »Већином су то млетачки поданици и с њима се удружују други из разних земаља, протерани с југа Италије и из Ломбардије.« Али, поготову због тога ускочко гнездо требало је уништити.

После похаре Истре, Млечани су применили ранији метод борбе против ускока и извршили блокаду аустријских лука на Јадранском мору. Ускоцима је, међутим, пошло за руком да се на својим малим баркама провуку између гломазних млетачких галија и ударе на низ лука и села дуж далматинске обале и по острвима. Њихов пљачкашки бес добио је размере острвљености кад су увидели да им, због блокаде, нема повратка у Сењ, а да они који су остали у граду, услед исте блокаде, почињу трпети глад и сваку другу оскудицу. Поврх свега, Млечани су објавили проглас да ће за сваког мртвог ускока дати награду од 2.000 лира. У Сењ је, у својству ванредног комесара, стигао генерал Ленковић, сместа повешао осам ускока, наредио да се на Ријеци подигну вешала »као опомену онима који дођу у сукоб са царском вољом« и, најзад, »издао проглас о протеривању ускока из свих аустријских земаља изузев Бриња«. Затим је блокада дигнута, и ускоци су поново, пркосећи, кренули у своје походе. Можда су се одупирали општем сазнању да им је положај из основе уздрман.

Навластито је, стога, 1598. ускочки излет на море био, упоредо, и смео и страховит. Око четири стотине ускока упловило је, почетком године, у Обровачку ријеку. Спалили су турско село Бргуд, убили кога су стигли и запленили 5.000 грла ситне и 500 грла крупне стоке. Мало касније ударили су на Турке у близини Шибеника, опет задобили велики плен и отиснули се на море по најбешњој бури. Ту их је открила млетачка флота и сатерала их у један залив, одакле им, изгледало је, није било спаса. Ускоци су се, и поред тога, и по највећој непогоди извукли из клопке и запловили према Крку, где су, у луци, открили једну галију и неколико барки с наоружаном арбанашком посадом. »У мрклој ноћи, 27. фебруара, док је бура беснела, киша падала

[170] G. Stanojević, *нав. дело*, 164. Поновни излазак сењских ускока на историјску сцену и дипломатске преговоре, који су поведени да би се решило њихово питање, Г. Станојевић је исцрпно обрадио на темељу необјављене архивске грађе млетачког порекла.

и густа магла обавијала читав крај, ускоци нападоше арбанашку посаду која је мирно спавала [. . .].« Те ноћи је побијено сто педесет Арбанаса, »најхрабријих плаћеника које је Венеција имала«. Млеци су на то одговорили поновном блокадом аустријских лука на Јадранском мору, поред осталих и Трста, у коме су ускоци отворили тржиште заплењеном робом. У сам освит 1599. ускоци су заузврат напали Лабин и околна села: један део похватане стоке укрцали су на бродове, а други је копном упућен за Сењ.[171]

Тада је постало очевидно да се Сењ још дуго не може одржати.

Венеција више није улагала само жалбе: приступила је отвореним ратним припремама. Папа је дигао руке од оних који су од бораца против Турака постали морски разбојници. На царском двору све чешће су пристајали на то да се уклоне ускоци уколико се Млетачка Република не би супротстављала бар ограниченој слободи пловидбе на Јадранском мору. Ускоци су, очито, својим подухватима изазвали све околне државе да их прогласе за јавну опасност која се, на било каквим правним основама, није више ни могла ни смела подносити, ма колико да је то било некоме у интересу.

Долазак генерала Ленковића 1597, кад су ускочки прваци или повешани или протерани, само је наговестио да су се на позорници Сења, све јаче расветљеној за читав свет, почела појављивати лица вишег ауторитета и претешке руке, која су, уз подршку дипломатије, изнутра почела разбијати то гусарско легло.[172] Јозефин Рабата, опуномоћеник царског двора и, лично, аустријског надвојводе, допутовао је у Венецију 1599. с налогом да с тамошњом владом реши ускочко питање. Близак свештеним круговима, у којима су образовани многи крволоци да на свој начин шире интересе римске цркве, Рабата је уједно могао бити и добар дипломата, и подмитљив заступник свога господара и безосећајно свиреп кад би му се указала прилика да тиме постигне свој циљ. Није се један странац сличних особина појавио, да суди и пресуђује, у пониженом свету југоисточне Европе, сматраним, већ тада, расом нижег реда (тада се узимало да је Рабата Горичанин). Упоредо с Рабатом, појавио се Маркантонио де Доминис, најпре администратор, а од 1600. бискуп сењске дијецезе, филозоф и физичар, који се међу ускоцима осећао као међу најгорим лупежима и, док није побегао из Сења, био је зли дух свакога њиховог истражитеља. После дугих преговора, у којима је најпре бранио ускоке као борце против Турака, а затим их је нудио за млетачки новац, у највећој мери потребан његовом цару, Рабата је, не обавивши посао, 1599. напустио Венецију, да се 1600. појави у Сењу као заступник њених интереса.[173] У Рабатине жалосне заслуге приписује се и то да је римску курију коначно уверио у неминовност истребљења ускока. Опседнут потребом да свима наметне своје решење ускочког питања, Де Доминис је саставио меморијал и кренуо да с њим обилази владе у Прагу, Бечу и Венецији; настојао је да се оствари идеја Св. столице о цару Рудолфу II као ономе који је на првом месту дужан да уништи једно разбојничко гнездо на својој територији. Под притиском папе Климента VIII аустријски надвојвода је средином децембра 1600. изјавио да ће протерати ускоке из свих приморских места

[171] *Исто*, 167–178.

[172] Најопширније вид. B. Poparić, *нав. дело*, на више места; вид. и K. Horvat, *нав. дело*, 377 и д.; M. Minuci, *нав. дело*, на више места; G. Stanojević, *нав. дело*, 178 и д.

[173] Претпоставку да је J. Рабата поткупљен у Венецији изнео је B. Poparić, *нав. дело*, 87 и д.

и у Сењ довести посаду од три стотине немачких плаћеника. На препоруку Маркантонија де Доминиса за комесара Сења који ће средити ускочко питање именован је Јозефин Рабата. Његовим доласком, Сењ је постао крвава позорница једне трагичне историје. Славни ускочки јунаци препуштени су једном младом и интелигентном крволоку који је, пун нездравих амбиција, исто тако могао постати какав скрушени књигољубац.

Рабата је најпре пустио да Сењ запоседне повећи одред немачких најамника. Затим је успоставио везу са аустријским генералом Ленковићем у Љубљани и млетачким провидуром Филипом Паскваligом, који је, као намесник Далмације, управо због његовог подухвата чишћења у Сењу, запосео положај на Крку. Рабата је под својом заштитом довео међу ускоке бискупа Де Доминиса да би његове поступке учинио перфиднијим. У Сењ су стигли почетком 1601. године. Ускоци су имали своје уходе који су их обавештавали не само о плену него и о блиској опасности, а и чула су им била изоштрена да осете с ким имају посла. Кад се појавио Рабата, многи су се из страха разбежали и склонили по оближњим брдима.

Ускочки страх од новог царевог комесара и његове сенке у виду новог сењског бискупа није био безразложан. Рабата је позвао виђеније ускоке да од њега лично измоле опроштај, па је наредио да њихове прваке сместа затворе. Ујутро су њихови лешеви осванули обешени на градским зидинама. Један од њих је сасечен на улици. Неке своје коловође предали су Рабати сами ускоци. Град су потпуно запоселе немачки најамници, који су претресали кућу по кућу и поготову ловили оне које су, као млетачке поданике, могли предати у руке провидуру Пасквалигу да их смиче или окива на галије. Али, кад је ушао у преговоре с Млечанима о даљој судбини Сења, Рабата је у потпуности заступао становиште хабсбуршког двора и папе: најпре, да ускоке треба раселити, само да то буде на трошак Венеције; затим, да треба омогућити слободну пловидбу Јадранским морем; најзад, да Млечани пусте бродове које су запленили блокирајући аустријске луке. Преговори су вођени, и у њима се све више истицао Маркантонио де Доминис, који је поново обилазио дворове и, пун зле воље према ускоцима, подносио неостварљиве планове о њиховом уклањању са историјске позорнице. Упоредо с тим, комесар Рабата прелазио је, све чешће, ону линију која га је могла одвајати од безумља и разуларене сујете. Његово наступање, својствено многим људима онога времена, водило га је у опасност да неопрезно или несвесно учини трагичну грешку. Протеривао је ускоке из Сења, предавао их и даље Млечанима, покушавао да их упути на ратиште, изазивао против себе и неке које није смео изазвати. »Хрватски бан Драшковић тужио се двору на Рабату и захтевао смртну казну за њега због недела у Сењу.« После свега је, крајем 1601, поставио топове на тврђаву и, док га је становништво Сења молило да то не чини, наредио да се на њега оспе паљба. Било је и жртава. Тада су ускоци, заједно – чини се – са својим женама провалили у тврђаву и убили га с два пушчана метка. Затим су му одсекли главу и изложили на једном прозору тврђаве. »Починили су нечувене окрутности. Опљачкали су што је било новца, злата, сребра и све што се нашло у каштелу. Било је то последњег дана децембра 1601. године«, писао је Де Доминис. Вође побуне, који су дуго, у тајности, припремали напад на Рабату, »присилише све становнике града, војнике и грађане, да им се придруже и да потпишу да су сви били споразумни и да су сви учествовали у том издајничком убиству«. М. Минучи, задарски надбискуп, који је своју *Историју ускока*

написао служећи се у знатној мери обавештењима М. де Доминиса, завршио је своје ружење ускока једном вешто смишљеном сценом: »Следећег јутра донели су леш у цркву. И ту су, кажу, жене, једнако опаке као и мужеви, најпре клеле, а затим су стале језиком лизати крв која је цурила из рана.«[174] Вест о смрти Јозефина Рабате затекла је Маркантонија де Доминиса у Љубљани. Он се склонио у Сплит, где је постављен за надбискупа одлуком папе Климента VIII и уз приволу млетачких власти. Де Доминис је, поврх свега, оптужио ускоке да су, убивши Рабату, образовали у Сењу, који је остао без царског комесара, »некакву своју републику«, »изабравши између себе оне који ће бити на челу управе.«[175]

XVI

Убиство J. Рабате у почетку је подстакло Млетачку Републику и Аустрију да с више предузимљивости приступе решавању ускочког питања. Али, преговори су одмицали споро, јер ни једна ни друга страна није одустајала од својих услова. Поред тога, у сукоб су се уплели и други чиниоци, најпре Римска курија, а затим и Шпанија, па је све то олакшало ускоцима да наставе своје подухвате. Г. Станојевић је сматрао да је од почетка 1602. до краја 1606. ускочка борба достигла врхунац.[176]

Млеци су намеравали да свирепим мерама онемогуће ускоцима поновни излазак на Јадранско море. Ухватили су, у априлу 1602, ускочку барку која је кренула као извидница, четворицу од петнаест чланова посаде обесили, а остале оковали на галијама.[177] После тога, Млеци су се нарочито упињали да обуздавањем ускочких излета и затварањем њихове луке уморе становнике Сења глађу. Спас за ускоке био је у ратном стању и у новом таласу крсташког расположења. Аустрија се налазила при завршетку дугог ратовања против Турске кад је требало улагати последње напоре да се одржи бар равнотежа на ратишту, и она се није могла одрећи услуга сењских ускока који су разарали југозападно крило турског крајишта. Управо крајем XVI и у првим годинама XVII века прешао је на њено тле највећи број пребега из прекограничних области Турске, чиме је Војна граница нагло чврснула, а у њен систем, с посебном улогом, уклапао се и Сењ. Ускочка посада овог града није се само увећала него је постала и знатно полетнија за борбу против Турака. Упоредо с тим, на првом месту преко напуљског поткраља, Шпанија је почела обнављати своју источну политику с намером да оспори млетачку превласт на Јадранском мору и да се уплете, помажући њихове покрете, у настојања народа југоисточне Европе да сруше турску власт. Од раније је постојала веза између сењских ускока и поморача који су излазили из лука јужне Италије и при том показивали гусарске склоности. Шпанија је узимала у заштиту ускоке и због тога што су њени краљеви потицали из хабсбуршке куће која је давала римсконемачке цареве и непосредно владала у Аустрији. Ускоци су били најистакнутији борци за интересе Аустрије, која је безмало сама примила на

[174] Неколико разних извештаја о убиству J. Рабате опширно је изложио B. Poparić у *нав. делу*, 143 и д. Вид. и K. Horvat, *нав. дело*, II, 2–3.
[175] B. Poparić, нав. место.
[176] G. Stanojević, *нав. дело*, 205.
[177] K. Horvat, *нав. дело*, 16–18.

себе терет ратовања против Турске. У новој плими крсташког расположења, папа није могао остати млетачки заступник. Настојећи да за Римску курију веже све покрете, појаве, групе и појединце који су имали противтурски карактер, папа је, бар привремено, морао пригрлити и ускоке. Јер, они су држали једно читаво ратиште и, преко својих првака, све озбиљније узимали учешћа у оној великој завери која је, на рачун Турске, али и на штету њених вајкадашњих савезника и подложника, Венеције и Дубровника, склапана на северним рубовима Средоземља и на Балкану. Поврх свега, на помолу је био велики сукоб између Св. столице и Млетачке Републике због потчињавања цркве државним интересима. Република није дозвољавала било какву превласт духовне над световном влашћу, поготову због тога што су у том сукобу иза папе стајале Шпанија и Аустрија. Најзад је папа Павле V 17. априла 1606. ставио Венецију под интердикт.[178] Ускочки рат је могао да се слободније распламса. Сењани су се држали све самосталније и понекад повлачили сопствене дипломатске потезе. Како би онемогућили да се против њих, као што је било у време J. Рабате, удруже њихови непријатељи и господари, још почетком 1602. просули су лажан глас да су ушли у преговоре с Турцима о предаји Сења султану. Међу њима још једном су се појавили истакнути јунаци, који нису само предводили своју ускочку војску и делили мегдане с турским крајишницима него и, с великим угледом, улазили у преговоре. Такав је био Иван Влатковић, ускочки првак кога су аустријске власти погубиле у Карловцу 1612. и који је највероватније ушао у епско памћење као Иво Сењанин (Сенковић).[179]

У почетку, 1602, Млечанима је полазило за руком да блокадом сењске луке и свирепом одмаздом извршеном над сваким заробљеним ускоком донекле обуздају гусарске подвиге на штету својих и турских поданика. Чак је босански паша изразио генералном провидуру своје задовољство због млетачких мера против ускока.[180] У Сењу је харала толика глад да су његови становници јели печен жир и »друге траве као животиње«.[181] Аустрија, Шпанија и папа нису, међутим, овог пута, пристали на млетачке прогоне и притиске. Папа је притекао у помоћ Сењу са 4.500 дуката и уценио Млетке захтевом да подрже Аустрију у рату против Турака (уколико желе да се и према њима има обзира). Ускоци су за своје подухвате имали чврсто залеђе у Војној граници и њеном генералу, с којим су преговарали посредством својих изасланика. У оваквим приликама, ускоци су се могли прибрати и, стављајући много на коцку, кренути у нове походе. Боље је било погинути него скапати од глади.[182]

Пустошење села у Турској почело је, жешће него било кад, још поткрај 1602. године, и то после искрцавања код Примоштена. Убрзо се разгорео ратни пожар, и он се није гасио читаве 1603. године, бацивши, најзад, Млетке

[178] W. H. Mc Neill, *Venice. The Hinge of Europe, 1081–1797*, Chicago 1974, 193; G. Cozzi, *Il Doge Nicolo Contarini. Ricerche sul patriziato veneziano agli inizi del Seicento*, Venezia 1958, на више места.
[179] A. Soerensen, *Beitrag zur Geschichte der Enwicklung der serbischen Heldendichtung*, Archiv für slav. Philologie XVIII (вид. Наставник за 1912); J. H. Томић, *О Сењанину Иву (Једно писмо његово и коментар)*, Прилози КЈИФ VIII, 1–2, 1928, 1–11.
[180] G. Stanojević, *нав. дело*, 209, према актима сачуваним у Архиву Задра.
[181] K. Horvat, *нав. дело*, 44; вид и Г. Станојевић, *Прилози за историју сењских ускока*, ИГ, 1960, 1–2, 11–141.
[182] G. Stanojević, *Senjski uskoci*, нав. место.

под велику сумњу и под тежак притисак не само ближњих паша и бегова већ и самог султана. Ускоци су нападали турске поседе на огромном простору између Лике и Боке Которске. Прекогранично подручје Личког санџака харано је, неколико пута, у склопу ратних напора Аустрије, али и ради пљачкања стоке за потребе гладних становника Сења. У априлу је ускочка флотила допловила до уласка у Боку Которску, где су огољена села све до подграђа Новог. Мало потом, у мају, ускоци су упали на турско земљиште код Задра, а затим су сав плен пренели на острво Муртер и истакли »заставу за откуп«. Заиста, ускоро су се појавили Турци и за 500 талира откупили своју имовину. Страдала су, после тога, села у области Макарске, уз Неретву и у близини Шибеника.[183]

J. Н. Томић је у прилогу *Покрет Срба у околини Клиса 1603. године*, »по досад необјављеним документима«, описао народну буну која је, у јеку ускочких напада на Турке, избила у Клишком санџаку. Тамошњи санџакбег Мехмед, Татарин родом, изазвао је својом похлепом и насиљима не само хришћанско становништво него и муслиманске бегове, повређене држањем једног недостојног туђина. Кад је Мехмед-бег у марту 1603. стигао у село Балић да утера дажбине, његови »обесни голаћи из оружане пратње нападоше на жене и кћери тамошњих становника«. Те ноћи побијена је безмало сва бегова ордија, њих око четири стотине, а он се спасао само с неколико коњаника. Буна се ускоро смирила, јер помоћи није било ниоткуд, ни од Млечана ни од Аустрије, а ускочка заштита могла је бити само привремено решење. Неколико народних главара платило је главом, а Мехмед-бег је премештен на положај босанског паше. J. Н. Томић је сматрао да су у тој буни имали удела подстрекачи и агенти, »који су свагда прецењивали моћ западних владара, а подцењивали турску снагу, па су својим радом наносили још веће беде народу и излагали га освети [. . .].«[184]

Било је очигледно да сењски ускоци, уклапајући се тиме у ратне напоре Аустрије, почињу бирати жртву и своје подухвате усредсређивати на прибрежну Турску и њене поданике. Сукобе с Млечанима безмало су избегавали. У позадини ових ускочких поступака несумњиво су стајали непрекидни дипломатски преговори између високих представника млетачке владе и цара, али и неколико уговора о решењу ускочког питања који никада нису постали трајна обавеза за све, мада су и они, стварајући једну правну праксу, све осетније деловали. Ускочко ратовање против Турске бар за тренутак је олакшало настојања млетачке дипломатије да увери Порту како Пресветла Република не може бити одговорна за тај гусарски рат и хајдучке препаде у Турској. Г. Станојевић је у фондовима архива у Венецији нашао ферман султана Ахмеда I којим се Млетачка Република ослобађа сваке кривње за ускочка насиља (почетак 1604). »Будући да су сењски ускоци поданици немачког цара, Венеција неће одговарати за штете које они нанесу Турцима.«[185] Али, потоњи догађаји поново су довели до општег поремећаја.

У ускочким нападима на турско земљиште током 1604. посебно се истакао војвода Иван Влатковић. Најпре је, у марту, опљењено село Карин; почетком

[183] Поред нав. дела вид. и B. Poparić, *нав. дело*, 162–170, који није користио необјављену архивску грађу него штампане збирке извора и, на првом месту, раније писце (M. Minuci).
[184] Глас LV, 1899, 109–125.
[185] G. Stanojević, *Senjski uskoci*, 212–213.

априла настрадала су четири села близу Шибеника; мало потом, искрцавши се код Биограда, ускоци су похарали два турска села; »почетком маја, под вођством Ивана Влатковића, упадоше ускоци на турску територију према Новиграду, а затим су на Обровачкој ријеци спалили кулу коју су Турци недавно подигли; ускоро се Иван Влатковић појавио са својом четом у околини Шибеника и Сплита, али без намере да нанесу било какву штету дуждевим поседима и поданицима (као што је Иван Влатковић писао сплитском кнезу Паолу Тревизану); »средином октобра ускоци изиђоше на четири барке под вођством Ивана Влатковића«: »скоро десет дана ускоци су провели у Суђурају на Хвару и никоме нису учинили никакву штету.«[186] Турци су, исте године, лицем на Духове, покушали да из Личког санџака ударе на Сењ. У поход је кренуло 5.000 пешака и 400 коњаника, али су се морали повући од тврдог града, јер собом нису довели топове. »Ускоци их дочекаше кад су се враћали у једном кланцу, три миље далеко од Сења. Ускока бијаше тек 500, а из Карловца бијаше придошло 400 људи, али навалише с толиком сњагом да се само незнатан број Турака спасао бијегом. Ускоци им отеше 200 коња, које одведоше на Ријеку и продаше трговцима из Италије.«[187]

Као да су знали да им ратно стање између Аустрије и Турске оставља одрешене руке, јер једни нису хтели, а други нису могли да против њих одлучније иступе, док се Венеција морала задовољити тиме да у том смутном времену прође са што мање оштећења, »и током 1605. ускоци продужише с препадима по турској земљи, а страдали су и млетачки поданици«: »почет-

[186] G. Stanojević је, у нав. делу, 213–214, саопштио највећи број вести о ускочким подухватима 1604; J. Н. Томић, *О Сењанину Иву*, passim.
[187] B. Poparić, *нав. дело*, 168–171. – Према анонимном италијанском писцу (Starine IX, 1877), који је тврдио да је био непосредан сведок догађаја, Б. Попарић је, затим, испричао једну ускочку згоду, која на живописан начин говори о наравима и начину војевања сењских крајишника: »Te iste godine vraćalo se deset uskočkih brodica poslije plijenjenja po turskoj okolici skradinskoj i šibenskoj. Plijen bijaše izdašan: nekoliko tisuća glava stoke velikoga i maloga zuba. Kad su tu stoku doveli do mora, poklaše sve: noge, glave i utrobe pobacaše u more, a ostalo meso složiše u svoje brodice i još u deset drugih, što ih zaplijeniše u onom kraju. Ploveći put Senja, iznenadi ih negdje nedaleko od Zadra mletački general Gabrielli, koji im s četiri galije i više oružanih brodova zakrči dalji prolaz. Uskoci tada umaknuše na svojim brodicama u jednu usku uvalicu, u koju galije nisu nikako mogle da uđu. Tu se iskrcaše i od kamenja podigoše šanac, iza kojega u noći, jer bijaše vrlo studeno, raspališe veliku vatru. Vjetar je prisilio mletačke galije da se zaklone u jednu obližnju luku. Uskoci su pratili njihovo kretanje, dapače su nekolicina igrali na guslama, da bolje zavaraju Mlečane, dok su ostali vukli svoje brodice uzbrdo po naslaganom mesu kao po loju preko hrptenice otoka na drugu, protivnu obalu. Ono deset zaplijenjenih čamaca ostavili su u uvalici. Kad su svoje brodice sretno spustili u vodu, naslagaše mesa koliko su mogle da prime, i odveslaše, sve protiv bure, u Senj. Ali prije polaska bijahu pričvrstili u onim napuštenim čamcima u uvalici nekoliko svojih kapa sa ždralovim perom, što se je na vjetru vijalo, i nekoliko debelih ispruženih batina, koje su bile tobože mušketi, spremni da budu opaljeni od mušketira sa ždralovim perom! Kad je na Badnjak oko podneva vjetar popustio, mletački general iskrca 600 ljudi iz galija i oružanih brodova, dade razviti zastave i uz zvuk bubnjeva zapovjedi da se maršira i jurišem zauzme onaj tobožnji šanac. Mletački su se vojnici bojali ždralovih pera i ispruženih batina, pa su izdaleka ispalili protiv njih svoje muškete. General se je približio uvalici po moru. Kad su vojnici vidjeli, da im nitko vatru ne uzvraća, domisliše se porugi i prasnuše u smijeh. Kad su pak ugledali naslagano meso, sve komad do komada, uvjeriše se da su im Uskoci umakli. General dade sabrati tu silu mesa, napuni brodice i čamce i sve otegli u Zadar, uz zvukove bubnjeva i različnih glazbala, kao da je porazio Kserksovu vojsku. U Zadru porazdijeli meso po galijama, oružanim brodovima i vojnicima od posade, a ostalo se u bescjenje prodavalo, samo da se ne pokvari. Kad su Uskoci došli u Senj, iskrcaše zarobljenike i ono malo mesa što su dovezli sa sobom, i krenuše odmah na odmazdu. Otploviše do Osora, i tu se sakriše u zasjedu, da dočekaju jednu fregatu, u kojoj je bilo do 40 hiljada dukata gotovine. Kad su oduzeli novac, rekoše zapovjedniku: 'Sad se povrati u Zadar, potraži generala u naše ime, i reci mu, da smo se naplatili za oduzeto nam meso.'«

ком јануара око 400 ускока, на десет барки, харало је на турској територији«, а заплењена је и једна брачка фрегата; половином априла више стотина ускока и морлака потпуно су опљачкали једну млетачку марцилијану, али је за њима кренуо, с галијама, у потеру генерални провидур и заробио једну барку са шеснаест људи, које је сместа повешао. Највећи ускочки подухват, а уједно и њихово највеће страдање у 1605. години, догодили су се почетком јула. Прешавши преко дубровачког поседа, ускоци су опленили Требиње и успут оборили један трговачки караван од седамдесет коња са скупоценим товаром. Вредност њиховог плена процењена је на 60.000 шкуда. Повели су још и две стотине заробљених Турака. Али, кад су се отиснули на море, ускоци су већ били пијани. У таквом стању изненадиле су их млетачке галије, тако да је у окршају погинуло двадесет пет, а рањено је педесет ускока. Осталима је ипак пошло за руком да се склоне у једно пристаниште крај Стона, где су на њих ускоро навалили неретљански Турци – и неочекивано претрпели потпун пораз. На разбојишту је остало преко сто и шездесет мртвих Турака, шеснаест је заробљено, а мањи број се спасао бекством у стонску тврђаву. »Нико више није помишљао да напада ускоке. Пошто су распродали робље, ускоци су се запутили у Сењ, где их је дочекао лелек за погинулим«. Дубровачка влада на све стране је упутила жалбе због ускочког препада. Папи је предочено да Турци сваког часа, како би се заштитили, могу запосести њену територију, чиме би ишчезао последњи бедем хришћанства »у крајевима неверника«.[188]

Сигурно најсмелији ускочки поход 1605. забележен је, ипак, средином августа, кад је пет стотина Сењана, под вођством војводе Ивана Влатковића и харамбаше Јурише, који се заједно и у песми јављају, пристало с баркама недалеко од Шибеника и ударило на Скрадин. Изненађени њиховим доласком, Турци су се у страху разбежали. »Ускоци се докопаше богатог плена. Заробљено је 300 Турака, а град је спаљен.« Вест о удесу Скрадина узбунила је Турке широм Босанског пашалука, а у Цариграду је примљена са истинским запрепашћењем. Сви су сматрали да је за несрећу, заједно са ускоцима, крива и Млетачка Република, чији поданици служе Сењанима као уходе, калаузи и јатаци, или, пак, непосредно узимају учешћа у њиховим походима. Иако је млетачка влада одлучно оповргавала те оптужбе, »на Порти су остали уверени да Венеција у свему овоме није била чиста«. Турци су, ипак, попустили, јер је султан управо у то време повео са царем преговоре за мир.[189]

Сењски ускоци нису, међутим, мировали ни у време вођења мировних преговора, 1606. године. »Почетком марта око 600 ускока, под вођством Ивана Влатковића, упути се на Неретву, где задобише богат плен. И поред опасности од млетачке флоте, ускоци се срећно вратише у Сењ.« »Средином новембра око 500 ускока упаде у турску земљу за време одржавања вашара у једном месту. Ускоци крваво платише овај излет. У окршају с Турцима погинуло је 58 људи.« Упоредо с тим, ускоци су све отвореније почели ударати на млетачке бродове и обале, поготову у области Истре. Било је све више политичког призвука у њиховом иступању. Аустрија је склапала мир,

[188] Ј. Н. Томић, *Из историје сењских ускока 1604–1607*, Нови Сад 1907, на више места; B. Poparić, *нав. дело*, 170–171; G. Stanojević, *нав. дело*, 216–219; K. Horvat, *нав. дело*, 60 и д.; F. Rački, *Dopisi između krajiških, turskih i hrvatskih častnika*, Starine JAZU, XI, 1879, 79–81; V. Makušev – M. Šuflaj, *Isprave za odnošaj Dubrovčana prema Veneciji*, Starine JAZU XXXI, 1905, 151–155; Г. Станојевић, *Прилози*, на више места.

[189] Ј. Н. Томић, *Из историје сењских ускока*, 56–70; G. Stanojević, *Senjski uskoci*, 219–221.

али се све очигледније истицала Шпанија, преузимајући антитурску пропаганду у југоисточној Европи. Каваљер Франо Бртучевић, »велики млетачки непријатељ«, повезао је Шпанију са сењским ускоцима. Појавио се план да Шпанци преузму Сењ. Одговорила је Венеција понудивши цару 300.000 талира, ако њој уступи Сењ са околином. И на томе је остало. У Млецима се још сазнало »да је Иван Влатковић уговарао са Шпанцима да заузме Клис, који би запосела њихова војска«. »Шпанско-ускочки дослух уперен против Венеције имао је заверенички карактер.« И све што је учињено није превазишло оквире завере. Г. Станојевић је претпоставио да су Сењани били посебно охрабрени интердиктом којим је папа казнио осионе Млечане.[190]

XVII

После склапања мировног уговора између Аустрије и Турске 1606,[191] решење ускочког питања још једино је зависило од деловања дипломатије оног система европских држава у чијем склопу је то питање и до тада решавано. Аустрија се нерадо одрицала упоришта, ма колико гусарског, које је већ неколико деценија спутавало Турке да из клишког, личког и бихаћког санџака ударају на можда најосетљивије подручје Војне границе. Ускоци су водили непрекидан рат с тамошњим Турцима и упорно им разарали земљу. И кад није било рата, Османско Царство сматрано је непомирљивим непријатељем свега што је хабсбуршко, на првом месту Аустрије, тако да су сви они који су на то царство нападали и подривали га, па и сењски ускоци, морали уживати заштиту римско-немачког цара и шпанског краља. А ускоци су то чинили уносећи неред дуж читаве јужне границе Босанског пашалука. Али, без обзира на тадашњу неразвијеност норми међународног права, Аустрија није могла дуже остати заштитник ускока као изразито гусарске појаве, и то на мору где је једна хришћанска поморска и трговачка република вековима уводила, и најзад учврстила, свој пуни суверенитет (што су и Турци подносили). Млеци су, насупрот Аустрији, из године у годину постајали све мање попустљиви у својој одлучности да Јадранско море потпуно очисте од гусара. Били су све више наклоњени томе да то питање реше силом оружја, јер је свако нагађање са Аустријом водило томе да би за ускоке, које би њихов господар жртвовао, морали дати пристанак на слободу пловидбе. Да се Аустрија силом принуди на једнострано решење ускочког питања, Млеци су помишљали тим пре што је држава Хабсбурга била истрошена дугим ратом против Турске, што се знало да

[190] Ј. Н. Томић, *нав. дело*, 96–135; G. Stanojević, *нав. дело*, 222–225.

[191] Поред извора наведених у претходним поглављима, које су објавили Ф. Рачки, К. Хорват, О. Лопашић, Ј. Н. Томић, Г. Новак и Г. Станојевић, као и студија Г. Станојевића (најподробније), Б. Попарића и др., о сењским ускоцима после 1606, вид. и: Ј. Н. Томић, *Из историје сењских ускока*, ЛМС, 1906, 237–240, 1907, 241; G. Novak, *Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća*, Beograd 1962; Ј. Мал, *Ускочке борбе и словенске покрајине*, СКА, Насеља, 18, 1924; F. Chabod, *La politica di Paolo Sarpi*, Venezia 1962; F. Seneca, *La politica veneziana dopo l'Interdetto*, Padova 1957; В. Чубриловић, *Сењанин Иво*, Прилози КЈИФ XVIII, 1938; Б. Винавер, *Турска и Дубровник у доба шпанске инвазије Јадранског мора (1617–1619)*, ИГ, 1952; исти, *Доминик Андријашевић*, Годишњак БХ X, 1959; исти, *Босна и Дубровник, 1595–1645*, Годишњак БХ, XIII, 1962, и посебно: M. Faustino, *Historia della ultima guerra nel Friuli*, Venezia 1623.

је без новца и што се све јасније наслућивало да ће се управо на тлу Римско-Немачког Царства ускоро започети велика верска разрачунавања између католика и протестаната. Шпанија и папа, заједно с неким италијанским државама, на првом месту Савојом, Тосканом и Мантовом, могли су да кроје планове о једном општем устанку против Турака и да с том намером подстичу рад завереничких група, али да спрече Млечане у обрачуну са Аустријом и сењским ускоцима нису имали ни довољно одлучности, а чини се ни снаге. Рањен и рањив, потресен унутрашњим нередима, турски колос ипак је још увек стајао као ненарушива препрека остварењу било чијег крсташког подухвата у југоисточној Европи. Млетачка Република могла је рачунати само с његовом подршком и заштитом кад је кренула да на његовим боковима силом рашчисти своје рачуне са Аустријом и њеним ускочким гарнизоном.

Није лако одговорити на питање да ли су Сењани, пошто су увидели да их мировни уговор, склопљен 1606, ничим посебно није спутао, наставили своје гусарске подвиге на рачун Турака и Млечана само услед тога што Аустрија, клонула после рата, није могла да их обузда или их је неко, из Прага, Беча, Граца и Карловца, тајно подстицао на такве подухвате како би се Млечани принудили на преговоре и на одрицање од своје превласти на Јадранском мору. Постоји довољно чињеница које сведоче о томе да је Аустрија, мада их је повремено, за вољу других, свирепо кажњавала, нерадо одустајала од свих оних ратничких услуга које су јој чинили ускоци. Због њих је, најзад, и у рат угазила. Извесни кругови и појединци, почевши од аустријског надвојводе, узимали су их у заштиту често насупрот царевој вољи, а неки су непосредно били заинтересовани да ускоци донесу што богатији плен. Ускочка епопеја се продужавала, у ствари се у мукама и страдању одлагао њихов крај.

Ускоци су мировали првих месеци 1607, јер су им цар и надвојвода, у складу с мировним уговором, забранили излазак на море »под претњом смртне казне«. Али, ускочком уздржавању од гусарења, којим су се бавили деценијама, преносили тај посао и навику са оца на сина и најзад од плена живели, морао је убрзо доћи крај: инерција код људи, и у њиховој историји, постоји и одржава се у склопу једног менталитета. Средином 1607. Сењани су надомак Истре зауставили три брода који су се из Венеције упутили за Мореју, опљачкали их и на њима сасекли двадесет пет Турака. Новац су поделили, а заплењену свилу исекли на 250 једнаких делова. Истовремено, ускоци су сачекали једну фрегату која је из Дубровника пловила за Венецију. Кад се чуло да је на Сењ кренула крајишка војска, ускоци су натерали капетана да се затвори у тврђаву, па су заузели град и поставили страже на капијама. Хтели су да остану самостални чинилац.

Почевши од ових инцидената, сваки ускочки напад на Млечане, Дубровчане или Турке изазивао је бурне протесте и дуготрајне распре у дипломатским круговима. Разговори више нису вођени само о накнади штете и кажњавању кривца него су сваки пут покретани с намером да се решење ускочког питања коначно приведе крају. У ствари, сваки подухват Сењана приближавао је заинтересоване стране у одлучивању њихове судбине. А како ти подухвати нису малаксавали, већ су, насупрот томе, били све више нападно изазивачки, механизам дипломатског одлучивања није се заустављао у свом приближавању одлуци да Јадранско море најзад треба ослободити од сваког вида гусарења. Ускоци су сами срљали у пропаст. Вероватно, то им је био историјски удес. Били су појава за једно време, али не и за сва времена.

Истрага о пљачки бродова с товаром свиле водила се на Ријеци, коју је с хиљаду војника запосео командант Војне границе и почео преговоре с млетачким представницима. Не би ли се оправдали, на Ријеку су, вративши плен, стигли војвода Иван Влатковић и харамбаша Јуриша, али су одмах бачени у доње подруме градске тамнице. Њихово бекство из сужањства описано је у документима тако као да је, уместо да буде обратно, прешло у њих из епског предања.

Сењани су затим ударили у харање као да су прегорели сопствене животе. Од пролећа 1608. хватали су трговачке бродове без обзира на то коме су припадали и у коју луку су пловили; пљачкали су и по млетачким, и по турским и по дубровачким селима. »Зар да у Сењу помремо од глади«, тобоже су се правдали. Усред ноћи харамбаша Јуриша упао је у Пулу и са својом четом од сто педесет ускока изнео из ње све што се могло покренути. И док су Млечани, огласивши истрагу гусара, затворили с мора Сењ да га, поред осталог, поморе глађу, ускоци су током лета 1608. неколико пута провалили копном у Лику и хиљаде грла ситне и крупне стоке стерали у свој град. Затим је време мало постајало, јер су ускоци покушали да умилостиве Млечане враћањем плена. Док се очекивала одлука, коју су Млечани, овог пута на очиглед лукави, стално одлагали, ускоци су се прибрали и прикупили у Сењу, тако да је 1610. година готово ненадано постала најстрашнија у њиховом ратовању. Неколико пута су из разних пустих пристаништа упадали у Турску и одгонили робље и стоку. Нарочито су свирепи били њихови напади на Неретву, где су бездушно робили и Турке и хришћане. »Сељаци с Неретве плаћали су ускоцима годишњи трибут.« Упоредо с тим, нису на мору били безбедни ни бродови који су полазили из Анконе, луке у папској држави. »До краја године ускоци су још неколико пута упадали у Истру и у турску земљу.« Тада се, и као гусар и као хајдук, поново највише прославио Иво Сењанин (Иван Влатковић). Млечани су подизали нове утврде у Сплиту и доводили, као појачање, арбанашке плаћенике (да их и они похарају).

Ускочка најезда није била тренутна. Упадали су, и 1611, ради плена у Лику, харали око Обровца, залазили у истарска пристаништа и сачекивали трговачке бродове. Млетачка одмазда била је овог пута смишљено припремљена. На неколико места ускоци су пали у заседу и скупо су платили своје подвиге. На првом месту Сењ, али и друге аустријске луке, поново су стављени под блокаду. У Аустрији су нерадо примане вести да наступи млетачких бродова и војске све више подсећају на отворен рат. Требало је ускоке бар донекле укротити једним јавним упозорењем. Поред осталог, и због тога је Иван Влатковић одведен у Карловац, 3. јуна 1612. осуђен на смрт и ускоро погубљен.

Управо у време кад је смакнут Иво Сењанин беснела је ускочка срџба, пресипајући се преко обала Јадранског мора. Можда су само слутили да су им дани избројани, па су кидисали да што скупље препусте своје гнездо непријатељу који је незнано одасвуд вребао. Или су тренутно били охрабрени доласком нових пребега из Турске и повратком у Сењ оних који су се раније склањали по Крајини. Посебно је запажено пресељење »Крмпоћана и Жегарана с турске територије«. Ускоке је, сумње нема, осоколио нови талас крсташког расположења и завереничког окупљања, овога пута са средиштем у Дубровнику. Били су у дослуху са оном дубровачком властелом која је тајно припремала општи преврат, и у својој републици и у султановом царству.

Њихова најезда почела је још у зиму 1612, кад су се многи од њих посмрзавали
крадући стоку по Лици. Похарали су, затим, турску земљу око Обровца,
Шибеника, Макарске, и, још једном најтемељитије, уз Неретву. »На три дана
хода, у околини Неретве, све је похарано. Становништво је уништено или се
разбежало«, писали су млетачки провидури, који су с напором спасавали
дуждеве поданике од турске одмазде. Они су митом заустављали Турке да се
из Босанског пашалука не упуте у Цариград са жалбама, подједнако и на
ускоке и на Млечане. Ускочки напади на млетачке поседе, бродове и, поврх
свега, на поједине званичне представнике Прејасне Републике изазвали су
Сињорију да почне предузимати мере не само против Сења него и против
других аустријских лука и приобалних места у власти Аустрије. Две државе је
од рата делио само корак. Ријеци, Бакру, Сењу и другим оближњим пристани-
штима прикључила се флота, носећи, као посаду, стотине Италијана, Корзи-
канаца, Арбанаса и Хрвата. Млечани су, затим, извршили дипломатски при-
тисак. Царском амбасадору у Венецији прочитано је пред дуждем у Сенату:
»Опљачкани су нам бродови, прекинута трговина, уништени приходи, заро-
бљени поданици злостављани, срушена села, заузета утврђена места, учињено
свако непријатељство.« Сенат је с последњим ускочким нападом, посебно
с пљачкашким походом шест стотина ускока на Ровињ, упознао дворове
Француске, Енглеске, Савоје, Цариграда, Напуља и Милана. Представници
Аустрије одбили су свако једнострано решење ускочког питања и, с подршком
шпанских дипломата, предложили да се најпре огласи престанак свих неприја-
тељстава, а затим да се, у накнаду за укидање ускочке посаде у Сењу,
у Млецима објави слобода пловидбе на Јадранском мору. Као да су знали да је
Венеција сама себе спутала упустивши се у безмерно дуге и јалове дипломатске
преговоре, ускоци су, крајем 1612, почели поново излазити да плене и опет су
се враћали у свој град с пуним *торбицама*. Скоро истодобно, у Обровачку
ријеку упловило је на двадесет осам барки, око пет стотина ускока. Напали су
»три турска села наспрам Новиграда« и покупили стоку, па се, одбивши
потеру, срећно вратили у Сењ. После дугих преговора, у којима је млетачка
дипломатија постепено, ипак, задобијала превласт, јер је Сењане било све
теже бранити, 10. фебруара 1613. постигнут је у Бечу споразум, којим се
Венеција знатно приближила решењу ускочког питања. Цар и надвојвода су
обећали да Сењани, ни они из околних места, неће ометати пловидбу и нано-
сити штете дуждевим поданицима. Предвиђена је смртна казна за свакога ко
изиђе из Сења да би чинио смутње и узнемиравао суседе. Из Сења се
протерују сви зликовци и на њихово место доводи немачка посада. Услов да
се овај споразум спроведе састојао се у томе да Венеција дигне блокаду
и ослободи заробљенике. О слободној пловидби повешће се накнадни прего-
вори. У ствари, »споразумом се није решило ниједно начелно питање у сукобу
Аустрије и Млетачке Републике које су изазвали ускоци«. Због тога ни они
нису стали.

Млечани су испунили све одредбе Бечког споразума, и тиме су стекли право на опрезност и на одлучан обрачун не само са ускоцима него и са Аустријом уколико се не би држали преузетих обавеза. Они су, заправо, очекивали нове нереде, јер споразум, без претходне примене силе, није био довољно јемство да би се зауставило оно што се већ могло сматрати укорењеном навиком и навадом. Кад су ускоци, још у току склапања споразума у Бечу, почели пленити Истру, млетачка влада је учинила оно чега се раније

устручавала: запретила је аустријском надвојводи да ће извршити истрагу ускока на његовој територији и тиме повредити достојанство самог цара као суверена. А кад су Сењани, још увек почетком 1613, прешли преко дубровачких поседа и похарали Требиње, при повратку су их, у Сућурају на Хвару, сачекали млетачки бродови с тако жестоком ватром да је у боју погинуло шездесет ускока, међу њима и прослављени харамбаша Никола Хрељановић. У знак освете, ускоци су ухватили и погубили Стефана Венијера, заповедника једног од наоружаних млетачких бродова. За његову главу су тражили главу свог харамбаше Хрељановића. Најзад су Млечани почели заустављати на мору бродове аустријских поданика, ударати им таксу или их одвлачити у своју луку. »Овим је Венеција поново најодлучније поручила цару да се о слободној пловидби још увек не може преговарати.« И још једном цео предмет се нашао у надлежности дипломатије.

Млетачки амбасадори и особити емисари вршили су притисак на цара и његове сараднике, упорно понављајући гледиште своје владе да су сењски ускоци, и по ономе што су чинили у прошлости и по својим најновијим насиљима, у ствари, само злогласни гусари који се више не могу подносити. Настојали су да најбезочнијим измишљотинама представе ускоке као људски отпад и бесловесне звери. Цара Рудолфа II, огрезлог у верском мистицизму и кабали, довели су до избезумљености и слома измишљеном причом о убиству Стефана Венијера и ускочком пиру над недужном жртвом. »Ускоци су напали брод, посаду побили, а заповедника Венијера заробили и одвели у неко место близу Сења. Ту су му одсекли главу, рашчеречили тело, извадили му и појели срце [. . .]. Леш су бацили у море, а главу задржали да би је, по својој навици, неколико дана, као украс, држали на столу с кога су јели. Тиме су дали јасан доказ о својој безбожности и бескрајној мржњи према Венецији.« Они који су били упућени у догађаје, на првом месту надвојвода Фердинанд, нису веровали Млечанима. Надвојвода је, поред тога, наредио да све буде спремно за случај каквог млетачког напада. Он је још имао у виду чињеницу о нагомилавању бродова и војске у водама Ријеке и Сења као предзнацима тог напада. Венеција је принуђена да предузме све мере, изјавили су у дуждевој околини. Затим су сви око дужда заћутали. Ако су и вођени неки разговори, махом се улазило у споредне појединости: Млечани су се спремали за рат, и на заморне и бесциљне преговоре пристајали су само утолико што су хтели да касније сву одговорност за неуспех пребаце на Аустрију.

Ускоци су очито сматрали да им предстоји обрачун с Млецима, наставили они своје гусарске подухвате или се лажно примирили. А Млеци су продужили да окупљају ратне бродове и барке, и на њима најамнике, још очевидније намерни да униште ускоке ма колико се они увукли у љуштуру свога града. Због тога су сукоби настављени с наглашеном омразом, и од једног зла се ишло у горе. Запажајући млетачку непопустљивост, толику као да споразум у Бечу не значи никакву основу за решење сукоба, аустријска дипломатија је све више истицала моралне обавезе цара према ускоцима (које мора штитити бар док не добије новчани зајам за њихово расељење). Уместо да их разгоне, ускоци су се поново окупљали у Сењу и предузимали уобичајене пљачкашке излете ка Истри, Далмацији и турским крајевима. У мају 1614. у Млетачком сенату прочитано је султаново писмо, које је донео посебан чауш, с тешким оптужбама: ускоци не би наносили толике штете да их

не пропуштају представници Венеције у Далмацији, с којима касније деле плен.
Због њихових похода неретљанска скела је уништена, јер сва роба иде преко
Сплита, Шибеника, Трогира и Задра, »који никада раније нису били луке«.
Млечани су смирили турску срџбу богатим митом, али је учињен и корак
даље у борби против Сењана. Блокада хабсбуршких посада с мора стегнута је,
после овог догађаја, толико да се глад осетила управо као последица ускочке
непромишљености: и до насеља удаљених од Сења стизала су лукава млетачка
потурања да су за све једино ускоци криви, па се нерасположење народа све
непосредније против њих обртало. У обновљеним дипломатским разгово-
рима, Млечани су отворено најављивали да и не помишљају на режим слобо-
дне пловидбе док Сењани не буду расељени. А кад су ускоци, присиљени
глађу, покупили по Истри око 5.000 грла ситне и крупне стоке, а затим
задобили и велики плен на Цресу, Лошињу и Пагу, млетачка влада је, крајем
лета 1614, објавила истински гусарски рат свима аустријским поданицима.
Генерални провидур је, више од тога, добио наређење да флотом нападне
обалу од Истре до Карлобага. Само у Винодолу провидур је опљачкао
неколико хиљада оваца и друге стоке. »Млетачким поданицима забрањен је
одлазак у аустријске земље.« Аустрија је настојала да избегне рат, који је
био на прагу, и ускоро је у Сењу, као доказ добре воље, погубљено петнаест
ускочних вођа. Град је преузела посада од неколико стотина Немаца и Гори-
чана. Један део ускока просто се разбежао. Али, Млечани су на све то
одговорили појачаним притиском на аустријске обале и насеља у њиховом
залеђу, настојећи тиме показати да је ускочко питање, за њих, још далеко од
свога решења. Изгледа да је у том тренутку, крајем 1614, надвојвода Ферди-
нанд одлучио да прихвати игру: крајишки генерал, који је довео немачке
најамнике, повучен је из Сења, у коме су се још једном почели окупљати
избегли ускоци. Млечани су ширили вести да је генерал испраћен са ускочким
поклонима који су представљали басנословно богатство: 150.000 форинти
и дванаест мазги натоварених сребрнином, свилом и другим скупоценим
стварима. Командант Јадранског мора одговорио је нападима флоте на
Ловран, Ријеку, Карлобаг и Винодол. Највећу свирепост показали су Мле-
чани приликом напада на Нови, град Франкопана, у августу 1615, кад су
»запалили читав каштел и оружје, све људе сасекли и робу однели«. После
паљења насеља, разорили су солане и сасекли лозу. На Карлобаг је, касније,
ударио млетачки кнез Пага, али су га ускоци тако потукли да је у боју
изгубио живот заједно с већином својих војника. Тако је почела 1615. година.

Цар и надвојвода су настојали да се преговори наставе, нудећи споразум
у Бечу као основу помирења. Млечани су прихватили распру, у коју се уплео
и папа, али с јединим циљем да се што боље припреме за рат. Крајем децембра
1615. млетачка војска се искрцала у оном делу Истре који је припадао
Аустрији и почела свој поход уништавајући насеља артиљеријском ватром.
Први извештај команданта Јадранског мора гласио је: »Све сам предао огњу
и ватри, рушећи све до темеља.«

Тиме је почео ускочки рат између Млетачке Републике и Аустрије.

»С међународног становишта, рат између Венеције и Аустрије био је израз
немира у Европи почетком XVII века и увод у тридесетогодишњи рат.
Ускочки рат се одмах претворио у европски дипломатски сукоб у коме је
у први план избило питање Јадранског мора. Шпанија, папа, аустријски надвој-
вода и цар видели су у том рату израз млетачке дрскости и узурпације.«

У сукоб се касније уплео, како би подржао општу хабсбуршку ствар, напуљски
поткраљ дон Хирон војвода д' Осуна, који је с флотом улазио у Јадранско
море и стизао до острва средње Далмације, али је својим походима изазвао
само тренутан страх. Ускочки рат је, више од свега, открио да наступа
историјско раздобље велике острвљености, кад су војске понекад избегавале,
ратујући, непосредне сударе, али су редовно нападале незаштићен народ да би
над њим чиниле најбезумнија насиља. Борбе су вођене у Горици, Истри и на
Хрватском приморју. Млечани су, на разним местима, искрцали неколико
хиљада најамника разног порекла, а аустријски надвојвода, који је заповедао
одбраном, употребио је, осим сењских ускока, крајишнике с подручја Карло-
вачког и Вараждинског генералата, немачке плаћенике, војску великаша
Николе и Вука Франкопана и становнике појединих места у широј околини
Сења. У јесен 1615. млетачка војска је поражена код Трста, а на сам Божић
исте године шест галија и двадесет наоружаних барки довезли су луждеву
најамничку војску која је до темеља разорила Ловран. Истра је претворена
у поприште најокрутнијег разрачунавања током 1616. године. Млечани се
нису могли носити с вишеструко јачим и боље опремљеним непријатељем.
Марко Лоредан, провидур Истре, писао је својој влади да непријатељ »није
оставио ниједно место неопљачкано; све је спалио и на свему искалио
свирепост свога оружја; настојао да се та свирепост свуда осети. Његова
варварска бездушност није поштедела ни света места и цркве, из којих је однео
сав украс и намештај, да најзад гнусно уништи и осрамоти свете ствари«. Више
успеха имали су Млечани приликом напада с мора на поједина приобалска
насеља (страдање Винодола у јануару 1617). Требало је да ствари крену
набоље избором за провидура целог ратишта Николе Контаринија, сенатора
високог угледа и ретких способности, потоњег млетачког дужда, коме је,
и поред највећих напрезања, пошло за руком једино то да избегне очитији
пораз. Упоредо, међутим, с ратним подухватима и харањима, захваљујући
поседовању папе, шпанског краља, великог војводе Тоскане и војводе Ман-
тове, вођени су дуги и, чинило се, узалудни мировни преговори, који су имали
за основу Бечки споразум (1613). Мировни уговор је склопљен у Паризу 6.
септембра 1617, а ратификован је у Мадриду исте године. Према одредбама
Мадридског мировног уговора, Аустрија је преузела обавезу да из Сења
протера ускоке и да уместо њих образује посаду од немачких плаћеника.
Комесари, упућени у Сењ, поред тога су дужни да спале ускочке барке. Цар
и надвојвода примили су свечану обавезу да више неће давати уточиште
ускоцима и пуштати своје поданике да наносе штету Млечанима и њиховим
поданицима. Уговор је ступио на снагу одмах. Непријатељства, на копну и на
мору, морају се обуставити у року од два месеца, с тим да обе стране напусте
заузета места. »Одредбе Мадридског уговора спроведене су почетком 1618,
кад је Аустрија протерала ускоке из Сења у унутрашњост. Ускоци су већином
насељени у Жумберку и Оточцу, а остатак у околини Пазина и испод Учке.«
Током XVIII века православно становништво Жумберка превођено је на унију.

Према истраживањима Г. Станојевића, који је написао досад најисцрпнију
монографију о сењским ускоцима, Мадридски уговор није у целини спроведен
у дело, јер је Сењ, мада у неупоредиво мањој мери, остао гусарско гнездо све
до почетка XVIII века.

XVIII

Заједно с другим народима Балкана и ширег Подунавља, Срби су у рату 1593–1606. први пут после успостављања турске превласти безмало у целини изишли на историјску позорницу. Њихов покрет није био јединствен, и њихови иступи, на разним странама, били су неповезани, али без предводника, или бар своје најистакнутије личности, нису били. Та улога је припала пећком патријарху Јовану.

»У историји српске православне цркве остао је патријарх Јован Кантул (1592–1614) забележен највише по томе што је он био први патријарх после обнављања Пећке патријаршије 1557. који је напустио политику наслона на Турке и окренуо се према Западу. О патријарху Јовану, личности ванредно динамичној и интересантној, зна се много мање него што би се то претпостављало. По његовом презимену *Кантул* претпостављају да је био влашког порекла, али се зна да је био сав у идејама српске средњовековне државе. На патријаршијски престо ступио је 1592, после патријарха Филипа [...].«[192] Према Б. Ђурђеву, Срби су крајем XVI века почели губити оне своје повлашћене редове у Турској из којих је потицао највећи број дародаваца црквама и манастирима. У позивима за давање милостиње редовно је писало: »Благочестивам господам агам, спахиам, јузбашам, одабашам, бајрактаром, бешлиам, мартолосам, кнезовом, воеводам [...].« »Како су остаци домаћег феудализма били изложени последњих деценија XVI и у XVII веку јаком притиску турских властодржаца, српска црква, повезана с феудалним и полуфеудалним слојевима у српском народу, пошла је крајем XVI и почетком XVII века заједно с њима борбеним путем.«[193] Упоредо с тим, манастири су губили своје поседе, падали под удар све већих дажбина и разних глоба, тако да су неки сасвим пропадали. Због тога су, у време патријарха Јована, врхови српске цркве ступили у отворену борбу против турске власти (Б. Ђурђев).[194]

Улазак свештених лица, с патријархом Јованом на челу, у покрет против Турака сигурно је и плод свеукупног духовног успона српског народа у другој половини XVI века. И до 1557, упркос свим потресима, српско монаштво и мирско свештенство на свим странама су улагали немерљив труд да би цркву и њену паству сачували од пропадања. После обнове рада Пећке патријаршије, српска црква је, заједно с народом, доживела истински препород, и то на необичан начин: нису тражене ни налажене нове идеје и форме, него се враћало уназад, изворном светосављу и већ озакоњеним културним вредностима. Ова појава, јединствена у историји, дала је српском народу снагу да се поново појави међу живима и да управо тада настави свој пут.

Патријарх Јован није, међутим, настојао да покрет Срба и других балканских хришћана повеже уједно међусобним договором и заједничким наступом, него је призивао стране владаре да доведу војску и, ставши на чело народу који се већ борио на разним странама и на разне начине, образују јединствен

[192] Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, I, 347; вид. и И. Зеремски, *Из историје Пећке патријаршије*, Ср. Карловци 1931, 161; Ђ. Сп. Радојичић, *Српско-румунски односи XIV–XVII века*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, I, 1956, 24.

[193] B. Đurđev, *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*, Sarajevo 1964, 142, и д.

[194] *Исто.*

фронт против Турака. Срби су 1594. дизали устанак у Банату и затим наставили да ратују за рачун ћесара, ердељског кнеза, влашког војводе или, пак, Турака; у Србији, Босни и Бугарској (посебно, изгледа, »у подручју Ваљева и у долини Мораве«), нису војевале хајдучке дружине већ читаве хајдучке војске које је, у ствари, требало признавати под један барјак; и поред неуспеха приликом напада на Клис, сењски ускоци су и даље ударали на Турке, упадајући да пљачкају и робе по Босанском пашалуку с млетачких или дубровачких обала; »охридски архиепископ Атанасије успоставио је везу са шпанским представницима у Италији, а и сам је онамо одлазио да тражи помоћ за дизање устанка у Македонији«; стално на рубу побуне била су арбанашка, брдска и херцеговачка племена, с којима су истински или самозвани агенти западних дворова, повремено расположених да зарате на Турке, највише и рачунали; Бјелопавлићи и још нека брдска племена дигну 1597. буну, одбијајући да својим породом плаћају данак у крви.[195] У свом подухвату, патријарх Јован се, од свештених лица, најрадије ослањао на херцеговачког митрополита Висариона, а од наредних првака, које је окупљао, најближи му је био никшићки војвода Грдан. Они су се затекли, и остали, у средишту покрета. Производња лажних титула и звања, стварање планова о уништењу Османског Царства, писање историјских трактата, утемељених на фалсификатима, плима словинског родољубља, изазвана потребама католичке цркве, теорије о јединству свих Словена, засноване на етимолошким комбинацијама, све је то водило појави великог броја професионалних агената који су обилазили европске дворове и продавали идеје о томе како је најлакше узети Цариград и прогласити се наследником Источног Римског Царства. Стизали су они и до патријарха Јована, али су ипак главну улогу у повезивању несуђеног покрета на Балкану са западним дворовима преузели херцеговачки калуђер Дамјан Љубибратић, фра Доминик Андријашевић, витез Франо Брутучевић, капетан Долистовић, Александар Паштровић, Јован Ренези, »пореклом Арбанас, један од највећих авантуриста свога доба« и други (међу њима и неколико дубровачке властеле). Патријарх Јован најчешће је слао на страну неког од својих поверљивих калуђера.[196]

Пре устанка у Херцеговини, владика Висарион с кнезовима слао је фра Доминика Андријашевића најпре у Рим, а затим код цара Рудолфа II. Жалио се на неподношљив положај народа: »нашијем знојем и битијем непријатељи наши чине се богати«.[197] Иако ниоткуд није било помоћи, чак ни озбиљнијих обећања, 1597. избио је устанак у источној Херцеговини. Оскудне вести о овом догађају прикупио је Г. Станојевић (из домаћих записа и летописа, од италијанског хроничара Л. Соранца). »У историографији је овај догађај познат као устанак Херцеговаца под вођством никшићког кнеза и војводе Грдана. Подаци о овом догађају су врло штури и једнострани; има их свега три. У једној белешци под 1597. стоји да се побунио војвода Грдан. У једном другом запису забележено је: 'Бише се Дробњаци, Никшићи и Пивљани с Дервиш-бегом на Гацку'. Верзија тог догађаја на латинском језику мало је опширнија. Ту се каже

[195] *Историја народа Југославије*, II, 474 (J. Тадић).

[196] Г. Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима*, 117–167.

[197] А. Ивић, *Неколико ћирилских споменика из XVI и XVII века*, Vjesnik HSDA, XV, 1913, 98–99; В. Винавер, *Доминик Андријашевић*, Годишњак БиХ, 1959, passim; J. Fiedler, *Versuche der türkisch-südslavischen Völker zur Vereinigung mit Österreich unter Kaiser Rudolf II*, Slavische Bibliothek, II, Wien 1858, 291–293.

21*

да се војвода Грдан побунио. Кад је дошло до борбе с Турцима на Гацку, војвода је утекао. Затим се Ахмед-паша Хадум измирио с војводом Грданом и опростио му. Лазар Соранцо, савременик догађаја и писац једне књиге о Турској [*L'Ottomano*, Ferara 1588], оставио је најинтересантнију и најпротивуречнију белешку о покрету брдских и херцеговачких племена у ово време. По њему, Пипери, Кучи, Клименти, Бјелопавлићи и други покушали су да се ослободе турске тираније. Кад су чули да је султан Мехмед изгубио битку и живот код Јегра, 'сви су устали под командом војводе Грдана и био је велики покољ Турака, који су били у њиховом крају. Пошто сам настојао да сазнам нешто више, чуо сам супротно: да су се повукли незадовољни у своје планине'.«[198] Било је пребацивања Рима, с којима су Срби и почели преговоре, да отуда, у одсудном часу, није било никакве помоћи, тако да се устаници други пут неће лако покренути против Турака. Г. Станојевић је проценио да буна војводе Грдана није имала размере народног устанка. У Риму су разним изасланицима и агентима, који су обећавали општи покрет против Турака, олако давали обећања и подстицаје, али ничег одређеног у виду окупљања хришћанских држава или, бар, слања наоружања и новчане помоћи није било.[199]

До тог тренутка, пећки патријарх Јован преузео је средишњу улогу у покрету балканских хришћана да се ослободе турске власти.[200] Он се, најпре, обратио Риму, као духовном средишту хришћанске Европе и покретачу неколико светих савеза западних држава против Турске. Папа је радо прихватио преговоре с патријархом без сумње у намери да, користећи невољу и борбу једног народа, прошири тим путем превласт своје цркве.

Српски народ није био спреман да једним устанком широких размера стресе са себе окове туђинског господства. Буне су избијале на разним странама, неке од њих, као буна у Банату 1594, заиста озбиљне, али је Турцима увек полазило за руком да их брзо угуше; поврх тога, сви ти покрети никако нису могли да се уједно повежу, и то је Турцима олакшавало њихов крвави посао. Због тога је патријарх Јован, на челу народних главара, помишљао на свеопшти устанак против Турака једино уколико би добио савезника у неком од хришћанских владара. Преговори су вођени заверенички, у тајности, мада је било сувише оних који су обема странама, и балканским хришћанима и европским дворовима, нудили своје услуге. Патријарх Јован упутио је 1597. папи Клименту VIII двојицу калуђера, Дамјана Љубибратића и неког Павла. Уверавао је папу »у своју оданост и покорност римској цркви« и тражио помоћ »за ослобођење српског народа од Турака«. Калуђери су, поред тога, »изложили традицију о Немањићима, на коју се надовезује традиција о босанским краљевима и о Црнојевићима«. Предложили су папи да се упути војска која ће узети Нови, »а онда ће Херцеговина и Црна Гора устати и ослободиће се сва земља до Призрена и Косова«. Под оружјем би се нашло око 100.000 људи. Ослобођење би се завршило свечаним крунисањем краља, што се, према »писмима старе господе«, може обавити у Петровој цркви, Жичи или Пећи.[201] Заједно

[198] Г. Станојевић, *нав. дело*, 119.

[199] K. Horvat, *Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja*, ГЗМ, XXI, 1, 1907, 55–57.

[200] Најпотпунију студију о томе написао је Ј. Н. Томић, *Пећки патријарх Јован и покрет хришћана на Балканском Полуострву 1592–1614*, Земун 1903.

[201] A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia*, II, JAZU,

с херцеговачким владиком Висарионом, патријарх Јован се поново обратио папи. У свом одговору од 24. априла 1599. Климент VIII је захтевао од патријарха да призна његово старешинство и католичку цркву (»за спас душа ваших«). У пролеће 1601. у Рим је поново упућен Дамјан Љубибратић са овлашћењем да прихвати унију. Калуђер је на српском језику сачинио исповед праве вере, одрекао се јереси, заклео се и потписом зајемчио да ће се његова реч одржати.[202] Пристанак поглавара српске цркве да прими унију, уколико се уопште може веровати у аутентичност сачуване грађе, у тачност њеног тумачења и искреност изјава једног пустолова у калуђерској ризи, остао је без последица на првом месту због тога што папа није могао да испуни свој део заједничке обавезе и да озбиљније подржи устанички покрет на Балкану. Папа је морално и финансијски помагао Аустрији да не поклекне у рату против Турске. Католичко свештенство, где га је било, у Далмацији, Босни и Албанији, агитовало је у корист ћесара и папе, нудећи своје земље ономе ко ће доћи да их са војском узме. Нарочито је занимљив извештај о богатствима Босне које је, у име босанских фрањеваца, поднео Рудолфу II Дубровчанин Јероним Златарић.[203]

Будући да је све мање било наде да ће папа стати на чело светог савеза који би хришћански владари склопили зарад заједничке борбе против Турака, духовни и световни прваци потчињених народа у југоисточној Европи, а заједно с њима и разни посредници и агенти сумњивог порекла и намера, све чешће су се окупљали око појединих владара, најпре римско-немачког ћесара, затим шпанског краља и његовог намесника у Напуљу, најзад и појединих италијанских кнезова, господара Савоје, Мантове и Тоскане. Политички авантуризам био је својствен свима, јер ако је добит била неизвесна, безмало ништа се није ни стављало на коцку истичући претензије на туђе земље. Све то поготову стога што су разни предлози стизали од самих султанових поданика. Народни прваци Попова и Зажабља, у Херцеговини, окупили су се почетком 1604. у Равном и донели одлуку да се покоре цару. Оданост и верност цару изразили су и »крстјани и христјани једном вољом и хтијењем«. Али, кад је Доминик Андријашевић, који је однео у Аустрију ову народну адресу, изложио надвојводи Фердинанду и свој предлог да се народу Албаније, Србије и Херцеговине, како би се сав дигао на устанак, упути одред од 8.000 људи под командом једног искусног генерала, читав покрет је застао: препоручено, је, једино, да би целисходније било обратити се са сличним планом шпанском краљу.[204]

Настојања да се, док рат против Турака још траје, за покрет патријарха Јована придобије Аустрија, оживела су управо у години започетих мировних преговора и склапања уговора на ушћу Житве (1606). Доминик Андријашевић и Дамјан Љубибратић ишли су, почетком године, надвојводи Фердинанду, који

1875, 90–91; K. Horvat, *нав. дело*, 57–58; Ј. Н. Томић, *нав. дело*, 60 и д.; В. Винавер, *Доминик Андријашевић*, 371; Г. Станојевић, *нав. дело*, 120–121.

[202] Да је Дамјан Љубибратић одиста, у име свог патријарха, прихватио унију, сматрао је Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље*, Београд 1951, 9, и, према њему, Г. Станојевић, *нав. дело*, 121.

[203] K. Horvat, *нав. дело*, 59–63; исти, *Prilozi za hrvatsku povijest iz arhiva rimskih*, Starine XXXIV, 1913, 144–150; Ј. Н. Томић, *Грађа*, 313–340; Г. Станојевић, *нав. дело*, 122.

[204] Ћ. Трухелка, *Неколико млађих писама босанске господе писаних босанчицом из дубровачке архиве*, ГЗМ, XXVI, 1914, 477–478; K. Horvat, *Novi historijski spomenici*, 323; Г. Станојевић, *нав. дело*, 123–124; В. Винавер, *нав. место*.

је »захвалио патријарху и осталим главарима на писму и обећао им да ће са своје стране учинити све што буде могао код папе, цара и шпанског краља да их помогну«. Андријашевић и Љубибратић носили су и посебно писмо војводе Грдана и других главара барону Кислу, заповеднику Војне крајине, који је препоручио да му војвода у потоње време чешће пише преко његовог конфидента у Дубровнику, извесног Томаша Милића. Особито посланство патријарха Јована стигло је до ћесара Рудолфа II, који је одговорио речима охрабрења, не давши у ствари никакво обећање. Ствар је убрзо разјашњена кад је, у новембру, склопљен мировни уговор између Турске и Аустрије. »Надвојвода је врло обазриво обавестио Грдана и остале главаре о миру [. . .]. Да не би повредио осетљивост старешина, надвојвода је уверавао Грдана да папа и шпански краљ показују велико интересовање за акцију на Балкану и обећавао му да ће Аустрија дипломатски подржати њихову борбу.«[205]

Заједничка појава имена пећког патријарха Јована, никшићког војводе Грдана и других главара у актима који су стизали на европске дворове без сумње сведочи да је постојао и деловао шири устанички покрет у српском народу, да се у средишту тог покрета налазио духовни предводитељ свих Срба и да су најважније одлуке доношене сагласно оној саборности која је од средњег века била у основама рада српске државе и цркве. Све то није могло доћи до изражаја због тога што је Турско Царство и даље било ненарушиво, а снага европских држава недовољна да би се оно озбиљније уздрмало.

XIX

Углед који је Шпанија стекла вековном борбом против ислама, најпре Арапа, а затим Турака, успостављање њене превласти у Италији и на западном Средоземљу, повезивање те државе, која је имала размере светске империје, с Римско-Немачким Царством и Аустријом јединственом лозом Хабсбурга, најзад и она заштита коју су шпански краљеви, заслуживши тиме назив католичких краљева, непрекидно указивали Римској курији и читавом католичанству, све ове чињенице постале су нарочито видљиве почетком XVII века кад је Млетачка Република погођена папским интердиктом и кад је она, прогонећи ускоке, ставила отворено свима до знања да је за њу важније одржање мирних односа с Турском него и најсветија хришћанска ствар. Дворови у Мадриду и Напуљу постали су мета свих оних који су тражили помоћ за дизање устанка на Балкану још пре него што је, крајем 1606, Аустрија изишла из рата против Турске. »Готово исти актери и завереници који су скитали по Риму, Прагу и Грацу сада хрле у Напуљ и Мадрид.«[206]

Доминик Андријашевић и Дамјан Љубибратић нису се, изгледа, ни враћали из Аустрије него су стигли право у Напуљ, а одатле се, с препорукама, упутили у Мадрид и са шпанским краљем закључили уговор о дизању на устанак Срба и Арбанаса (1606). С њима су се, још у Напуљу, на заједничком послу нашли и »стари завереници«, извесни Марко Гини и Будванин Антоније Петковић, самозвани »војвода Црне Горе« (који је касније, дошавши поново

[205] J. Н. Томић, *Пећки патријарх Јован*, 72–79; Г. Станојевић, *нав. дело*, 123–125; J. Fiedler, *нав. дело*, 290–300.

[206] Г. Станојевић, *нав. дело*, 126–127.

у Напуљ, допао тамнице као варалица). У Напуљ и Мадрид долазио је 1606. и кавалијер Франо Бртучевић, који је, са ускочким војводом Ивом Влатковићем (Сењанином), израдио план о поновном заузимању Клиса. У Венецију су стигле вести да се Иво Сењанин договарао с војводом Грданом да се за рачун Шпанаца узме Котор. Иако су Млечани онемогућили овај подухват чим се за њега чуло, писмо војводе Грдана, које је, стигавши крајем 1606. године поново у Напуљ, донео тамошњем наместнику Дамјан Љубибратић, дало је извесну озбиљност читавом покрету. У писму су војвода Грдан и други главари изјавили оданост католичком краљу и изразили спремност да се побуне против Турака. У Напуљу се одиста почео кројити план за упад у Херцеговину и Албанију. Планом је, поред осталог, предвиђено успостављање непосредне ратне сарадње с никшићким војводом. Према процени Млечана, чији су агенти тајно пратили све што се дешавало, завера је престала личити на пустоловину кад се дознало да поступцима војводе Грдана управља, у ствари, пећки патријарх Јован. Дамјан Љубибратић стигао је поново у Напуљ у мају 1607. године. »Сви ови калуђери дописују се с пећким патријархом и рођакају се с многим беговима и санџакбеговима«, знали су Млечани. Бар међу Србима, покрет је већ узео широке размере. Патријарх је поручивао напуљском наместнику да што пре упути флоту у Боку Которску. Али, Шпанци су изненада одустали од даљег рада на дизању устанка у Херцеговини и Албанији. Спутале су их сигурно вести да се »у водама Албаније« окупља знатна млетачка флота с намером да спречи улазак шпанским бродовима у Јадранско море. Поред тога, у Млецима се сазнало да је »шпански двор на разне издатке око Албаније потрошио преко 200.000 дуката. То је био бачен новац. Лавовски део тога новца однели су разни агенти и завереници који су Шпанцима обећали читаве земље и градове. Били су то они исти људи који су посредовали код папе и цара, а онда су опсели шпански двор са истим плановима и предлозима«.[207]

Повлачење папе, римско-немачког цара и шпанског краља из залудног и скупог посла дизања на устанак балканских народа и рушења Турске није обесхрабрило све оне многе заверенике, пустолове и светске варалице који су с разним побудама сачињавали тај необјашњиво сложени и, у суштини, неозбиљни крсташки покрет. Још током 1606. они су се определили за новог кандидата који ће преузети, кад Турска падне, цариградски трон, па су се почели окупљати на његовом двору. Чињеница је да су се истој личности, преко својих агената, обратили и српски главари окупљени око патријарха Јована и војводе Грдана. Њихови поступци показују да се њихов покрет заиста налазио пред судбоносном одлуком да се загази у буну и раскине с Турцима.

Средишња личност обновљеног покрета против Турске био је савојски војвода Карло Емануел I. Лик тога човека, његово схватање политичког морала и његови дотадашњи покушаји да се домогне моћи можда су најједноставније објашњење његовог уплитања у устанички покрет балканских хришћана. Снажан, неуморан ловац, одличан ратник, уз то духовит и побожан, Карло Емануел I био је у спољној политици несталан и превртљив, онакав какав је морао бити ако је хтео да задовољи своје сасвим нереалне амбиције. Будно пратећи међународне односе, »он је правио и кварио савезе, прибегавао помоћи једних владалаца против других, ратовао и очекивао готове круне«.

[207] *Исто*, 127–128; J. Н. Томић, *Пећки патријарх Јован*, 59–91; исти, *Грађа*, 345 и д.

После смрти Анрија III хтео је да постане француски краљ, затим је тражио енглеску круну, под шпанском заштитом радио је на томе да буде краљ у Прованси, замишљао је себе и са царском титулом, па кад у свему томе није успео, пристао је да буде и радио да постане краљ Кипра, Мореје, Сицилије и Сардиније, да се напослетку његов прохтев задовољи краљевином Албанијом.

Свестан да, и поред зајмова које су му давале ђеновљанске банке, неће успети да једино сопственим снагама оствари свој подухват, знајући уз то да ће се у његов посао, ако добро крене, умешати сви они који су се за њега отпре интересовали, Карло Емануел I је покушао да постане средишња личност савеза владара против Турске у коме би, поред њега, учествовали папа, шпански краљ Филип III и аустријски надвојвода Фердинанд. Требало је да савезници продру у Турску из Штајерске и Хрватске, из Албаније и преко дубровачке територије. Приступајући остварењу овог плана, савојски дука је почео да окупља око себе све оне агенте који су дотле служили као спона између балканских хришћана и западних дворова. Тако му се при руци нашао и калуђер Дамјан Љубибратић, који је пре тога, у име патријарха Јована и херцеговачких главара, преговарао с бечким двором, папом и шпанским намесником у Напуљу. Карло Емануел I је послао своје најсрдачније поруке војводи Грдану и старешини српске цркве, а затим је упутио у Дубровник своје повеpенике, дужне да непосредно ступе у везу с вођама устаничког покрета, да припреме расположење Дубровчана и да испитају погодност њихових лука и постојаност њихових тврђава за будућу најезду на Херцеговину. Дубровчанима није било тешко да у тобожњим купцима коња открију инжењере и математичаре високе спреме.

Тешко је рећи да у Дубровнику нису са симпатијама пратили ослободилачко врење у народу коме су и сами припадали. И поред свега што се касније догодило, Мавро Орбин је тих година писао о прошлости свог Дубровника као о неодвојивом делу историје Јужних Словена у целини, а дубровачки песници славили су победе над Турцима, иако се њихова отаџбина одржавала захваљујући трговини са Османским Царством. Али, кад су се у јесен 1607. појавили најпре на Мљету а затим и у Дубровнику повереници савојског војводе и кад је влада уочила да њихове намере могу да стану републику њене независности, стари град је, према целом покрету, одмах заузео друкчији однос. Брижљиво спроведеним ухођењем и накнадном истрагом влада је утврдила да су повереници Карла Емануела I успоставили везу с појединим лицима у републици још пре свога доласка, да су донели златника и поклона за херцеговачке главаре и да њихове шетње по Дубровнику и околини значе, у ствари, испитивање земљишта на коме ће бити извршено искрцавање хришћанских трупа. Влада је знала да је изасланицима савојског војводе постао близак и један круг дубровачке властеле, пре свега Јаков Ђурђевић, три рођака Растића, Марин, Јаков и Циво, затим Сабо Менчетић, Јаков Лукаревић, па, око њих, и други, али се она, у жељи да не ствара непотребну узбуну и да не компромитује припаднике владајућег сталежа, задовољила да на њих мотри и да о свему ћути. Захваљујући тренутном стрпљењу дубровачке владе, савојски повереници су доста мирно и успешно обавили први део свог посла: војводи Грдану ускоро је уручен позив да српски главари прихвате Карла Емануела I за свог владара, а он ће се благовремено појавити с бродовљем, војском и новцем ради заједничке борбе. Главари су одмах одговорили да примају савојског војводу за краља и цара целе Румелије и да га позивају да им се придружи у борби.

Задовољни, повереници Карла Емануела I запловили су, затим, ка Италији.

Карло Емануел I кренуо је у пустоловни подухват стварања свог краљевства или, чак, царства на Балкану на подстицај Александра Николина из Паштровића, »дугогодишњег скитача по европским дворовима«, који је израдио и војводи поднео *Расправу о заузимању македонског краљевства*, које сачињавају Србија, Бугарска, Епир и Црна Гора и које, изузетно богато, само очекује свога ослободиоца. И док је Паштровић помагао војводи да за запоседање земље зване Македонија заинтересује папу, цара и краљеве Шпаније и Француске, главни посао, тј. договор са српским првацима, завршио је Јован Ренези. Он се први пут састао с војводом Грданом у лето 1607. године. У Торину се, затим, појавио Дамјан Љубибратић, који је у Дубровник, ради преговора с патријархом и главарима, повео двојицу повереника савојског војводе. Један од њих, Умберто Салуцо дела Манта, управо онај који се дубровачким властима представио као трговац коња, упутио је војводи Грдану поруку да његов господар чека краљевску круну како би се појавио на челу војске као ослободилац (који ће подарити народу слободу вероисповести »са свим привилегијама«).

Догодило се да су Срби, у истом раздобљу, крајем XVI и почетком XVII века, два пута узимали за свог краља једног страног владара који по свом угледу није припадао највишем слоју европских династа. Први пут је то био ердељски кнез Сигисмунд Батори, други пут савојски војвода Карло Емануел I. Њихов излазак на историјску позорницу био је очевидан, али је очевидно било и то да се у почетку нису најбоље сналазили у промењеном систему европских држава. Ни своје снаге, чини се, још нису били довољно свесни.

Скуп народних главара, одржан у Косијереву почетком марта 1608, одговорио је савојском војводи: »[. . .] Весела срца примамо Вас за нашега непобедивог краља целе Румелије, у којој је пет краљевстава.« Војводи је још јављено да му одговор носи калуђер Дамјан с тројицом калуђера и са три господичића. Они носе писмо пећког патријарха, свих манастира и главара румелијских, »па што му они буду рекли, нека им верује да је тако и да је то њихова порука«. Писмо је дотурено у Дубровник војводиним изасланицима, који су се, затим, несметано вратили у Торино. Али, Млечани су докучили његов садржај још док је писмо било на путу. Они, у ствари, нису подозревали од савојског војводе него од шпанског краља који му је био заштитник. Предузете су даље мере да се онемогући упад било чије флоте у Јадранско море, пре свега у Боку Которску.

Споразум постигнут између савојског војводе и српских првака изазвао је широк одјек и потхранио наду балканских хришћана. Сам патријарх Јован писао је папи, шпанском краљу и аустријском надвојводи молећи их да помогну Савоји у њеном подухвату. У Торино је 1608. стигао Никола Драшковић у својству »прокуратора племства босанског краљевства и војводства св. Саве« да и он изрази оданост Карлу Емануелу I. Војвода је, међутим, био спутан у наступу не само сопственом слабошћу него и оклевањем Шпаније да уђе у сукоб с Млетачком Републиком, а вероватно и с Турским Царством.

Успоставило се, најзад, да је читав покрет запао у каљугу, јер се више није знало ко за кога ради, коме је стало до истинске борбе против Турака, а коме до личне користи, поред осталог постало је недовољно јасно и то какве су стварне намере појединих западних држава на Балкану. Због тога су српски главари крајем априла 1608. одржали збор у манастиру Морачи и упутили

молбу папи Павлу V да својим ауторитетом подржи њихову ствар на шпанском двору и код савојског војводе. Њихови преговори су откривени, па се налазе у великој опасности да их Турци не сасеку. Уколико им не стигне помоћ, биће присиљени да се из очајања лате оружја. Писмо су потврдила, печатима и ћирилским потписима, 32 главара (војвода, кнезова и спахија). Овоме збору није присуствовао патријарх Јован, али је извесно да је поглавар српске цркве био упућен у обновљене преговоре. Одиста, већ крајем маја фра Доминик Андријашевић доставио је патријарху Јовану и војводи Грдану писма напуљског намесника, »која су опет пробудила клонуле наде«. Убрзо после тога, почетком јуна, преко Напуља је, с писмима српских главара, кренуо за Мадрид Дамјан Љубибратић, а само дан за њим стигао је у Италију и Петар Андрић из Новог, »брат калуђера Дамјана и рођак војводе Грдана«, »обучен у необичну народну ношњу црвене боје«. »У исто време у Напуљ се упутило шездесет Паштровића, али су под брдом Сант-Анђелом у Италији били заробљени.« У Напуљ је тада долазио, ради преговора, и фра Доминик Андријашевић. Кад се вратио у Дубровник, фра Доминик је попу Гаврилу, брату Дамјана Љубибратића, предао писма напуљског намесника за војводу Грдана. Намесник је препоручивао Србима да се стрпе док се Шпанци не обрачунају с непријатељем у Низоземској. У Мадриду, краљ Филип III оклевао је да поверује у садржај српских писама. Уколико им стигне помоћ, толика да их бар охрабри, хришћани у Бугарској, Србији, Херцеговини, Босни и Албанији за петнаест дана сакупиће војску од 80.000 људи и ослободити се турског јарма. Филип III доставио је српску молбу савојском војводи, »као незваничном заповеднику будуће експедиције«, а овај је послао по Јована Ренезија, уходе који је уживао углед доброг познаваоца балканских прилика, да процени веродостојност писма српских главара. Ренези је одговорио да је немогуће окупити поменуте покрајине будући да у њима живе народи различити по вери и језику. Преговори су настављени, али без стварног изгледа на успех због одбијања Шпаније да приступи покрету. Савојски војвода примао је и одашиљао изасланике, слао поклоне патријарху Јовану и подстицао заверу у Дубровнику; и на томе је остајало. Неко време, у летњим месецима 1608, проносиле су се вести о доласку шпанске флоте у Јадранско море, па се народ оружао, завереници су пописивали становнике приморских градова способне за борбу, било је на разним странама и мањих буна. Али, било је довољно да се пронесу вести о доласку једног турског паше у Нови, па да многи истакнутији људи, међу њима и војвода Грдан, потраже спас под млетачком заштитом.

Очито, оклевање савојског војводе почело је озбиљно доводити у питање покрет патријарха Јована. Због тога се, у манастиру Морачи, 13. децембра 1608, састао збор народних главара, световних и духовних, на коме су, поред патријарха Јована и војводе Грдана, били најугледнији прваци, војводе, кнезови, спахије и свештена лица, »јужне Херцеговине, Црне Горе, Задримља и Брда«. Управо људи тих крајева »били су у непрестаном покрету«.

Са збора су Карлу Емануелу I упућена два писма. У првом писму је никшићки првак Грдан с војводама, кнезовима и другим поглавицама свег пука српско-илирског језика подсетио савојског херцога да су њега и његове потомке узели за свог владара, и после тога очекују га у својој средини »као свог јединог изабраног краља и господара«. Молили су га да не оклева, »већ да врућег срца похита што брже може, јер га чекају приправни, с великом жељом и са сузама, а црква и народ моле Бога, и блаженога Исуса Христа, да

му буде на помоћи на дому и на путу, и на суву и на мору, и у боју и мир проводећи, те нека дâ Бог и пречиста мати Дева и сви свети да се његовом помоћу уцвељени и невољни пук избави од силнога поганина. Народни главари не могу уверити пресветлог херцога како језиком не могу изрећи колико срцем жуде да га послуже и како не штеде да пролију крв за праву веру и службу његовог величанства«. »Пошто су га тако уверили о својој великој оданости и готовости да га приме у своју средину као свога јединог изабраног краља и господара, главари га известише како су изабрали поклисаре које ће послати на ту страну с књигама, и то: Дамјана Љубибратића, Србина и калуђера реда св. Василија, капетана Ивана Даничића, Грданова рођака, и још једног калуђера, друга Дамјанова, који ће му усмено изложити и више и све што је потребно; а он нека им верује као кад би то говорили сами они, главари.« »Уз те, пак, изасланике збор је изабрао и одредио још пет властелина, српских синова, да их пошаље војводи за залогу вере своје.«

У другом писму, патријарх Јован је јављао војводи да су му мила била његова писма која је добио преко Дубровника. Заиста га је обрадовала вест »да ће им са сином својим доћи за принципа и краља«. Због тога је позвао народне поглавице »из пет краљевина које су под његовом духовном влашћу«, па су на збору већали о његовом доласку и како мисли »ослободити земљу од зала турских«. Патријарх је поручивао војводи: чим међу њих дође, сакупиће се световни и духовни прваци свих пет краљевина и крунисати га по закону светих Немањића. Међу њима је поменуо светог краља Стевана Првовенчаног, »који се у ове дане био јавио велечудан, и цео и свет«. Он очекује да ће се његови изасланици ускоро вратити »с добрим гласима, зато ће се молити Богу и пречистој његовој матери, и свим светим краљевима и царевима, са свим манастирима и свим православним светом краљевства српскога«. На крају је патријарх Јован захтевао писмено јамство Карла Емануела I и његових синова да Србима неће дирати у њихову православну веру, јер: »у наше стране никако нећемо ни језуите ни никога другога који би пук хришћански обраћао на римски закон [. . .].«

Према Ј. Н. Томићу, наведено место показује да патријарх Јован, ни кад се, раније, обраћао папи Клименту VIII, и поред свих обећања никада није истински намеравао да прихватањем уније потчини српску цркву римској. С таквом проценом сагласио се, у потоње време, и Г. Станојевић.

Током 1609, српски главари и савојски војвода постепено су напустили преговоре о дизању општег устанка против Турака. Папа Павле V најзад је саветовао Карлу Емануелу I да престане рачунати на шпанску помоћ већ да се обрати Енглезима и Холанђанима који би из Индије напали Турке.

Сарадња дубровачких завереника са савојским војводом прекинута је до краја 1610. године.[208]

[208] Најисцрпније вид. Ј. Н. Томић, *Пећки патријарх Јован*, 92–119; исти, *Грађа*, 469–542; Г. Станојевић, *нав. дело*, 128–138; A. Tamborra, *Gli Stati italiani, l'Europa e il problema Turco dopo Lepanto*, Firenze 1961, 21 и д.; D. Kamber, *Pismo crnogorskih i albanskih prvaka papi Pavlu V*, Croatia sacra, 4, 1932, 289–292; Д. Павловић, *Стијепо Ђорђић*, Глас 164, 1935, passim; R. Samardžić, *Veliki vek Dubrovnika*, 1983^{2}, 44–61.

Винченцо I Гонзага, војвода Мантове, зет Карла Емануела I, био је у сродству с још неколиким европским династима и другим велможама; покушавао је да се домогне пољског престола, и то посредством цара Рудолфа II, коме је на угарско ратиште, као помоћ из Мантове, 1601. слао један одред плаћеника. Војвода Винченцо I мислио је да се може уплести у балканске нереде и преузети српски престо као изданак династије која је владала Мантовом од 1323. године. Иако презадужен, водио је сјајан и раскошан дворски живот, и окупљао око себе многе који су, као и он, били склони политичким пустоловинама. Тако су се код њега нашли дубровачки завереници Јаков Растић, Јаков Ђурђевић и фра Санто, калуђер с Мљета; био је с њима и »неки Србин из Далмације«. Да га повежу с патријархом Јованом, војводом Грданом и другим српским првацима, при руци су му се нашли арбанашки пустолов особитог угледа и обавештености Јован Ренези и онај Иво Ришњанин који је упоредо био и млетачки ухода.

Преписка између српских првака и Винченца I Гонзаге вођена је током лета 1610. године. Војвода је изражавао жељу да што пре дође међу поробљене хришћане у Турској, и у том циљу су »извршене велике припреме за скорашњу акцију«. Патријарха је уверавао »да ни на један начин неће бити дирнута православна вера[. . .]. Дајем обећање да ћу вратити цркви сва добра која су јој узели Турци, а која су јој дали стари хришћански краљеви.« Народ ће, поврх тога, ослободити намета.

Крајем 1610. у Дубровник је стигло изасланство мантованског војводе с писмима за патријарха, црногорског спахију Вуја Рајчева, војводу Грдана и друге »старешине Македоније«. Изасланство се ускоро, у највећој тајности, састало у Сланом с кнезом Стефаном Влатковићем и једним калуђером из Милешеве. Кнез Стефан се понудио да лично пође код патријарха и осталих главара (»без чијег знања не може се ништа одлучити«), преда им писма и пренесе усмене поруке господара Мантове. Било је то почетком 1611. године. Крајем фебруара, кнез Стефан се вратио у Дубровник и једном од вођа тамошњих конфидената, Марину Растићу, предао писма српских првака намењена папи, војводи Гонзаги и другим учесницима овог неозбиљног подухвата. (Мада су патријарх и главари одушевљено писали да очекују ослободиоце.) Подстакнут овим одговорима, Винченцо I Гонзага упутио је у Јадранско море брод накрцан оружјем за војводу Грдана. У августу или почетком септембра 1611. упловио је у дубровачке воде велики брод мантованског војводе којим су заповедали завереници Јаков Растић и Јаков Ђурђевић. Они су дошли са задатком да оружје и нешто новца дотуре народним главарима у Турској и да се, ако буде могућно, докопају једне тврђаве на дубровачком земљишту које би послужило као полазна тачка за даље операције. Капетан брода изјавио је Иви Ришњанину, који је дошао да га посети тобоже у улози једног од завереника, како је он само извидница, јер већ чека да заброди ка Дубровнику велика флота од 50 бретона и 10 галија, која је потпуно спремна. Дубровачка влада одмах је обавестила о појави брода војводе Гонзага и млетачке и турске власти, тако да се он, пред појавом суждевих галија, није ни примакао обали. Одговор војводе Грдана није доспео у руке оних који су га чекали на броду, јер су пре времена утекли. На брод се нису вратили ни главни завереници Јаков Растић и Јаков Ђурђевић, који су,

искрцавши се, на превару ухваћени. Осуђени на доживотну робију и зазидани у тамници, Растић и Ђурђевић су, уз помоћ пријатеља, ипак успели да побегну из затвора и склоне се у Италију. Пропали покушај искрцавања оружја на дубровачкој обали означио је крај настојања Винченца I Гонзаге, господара Мантове, да се уплете у велику заверу против Турака на Балкану.[209]

Последњи од италијанских владара који је покушао да се стави на чело покрета балканских народа био је велики тоскански војвода Козимо II Медичи. У архиву породице Медичи у Фиренци има неколико рукописних трактата о томе како би се могло срушити Турско Царство. Очито, разни завереници и пустолови годинама су опседали Козима I као и друге хришћанске владаре да поведе крсташки рат, али се он у то није упуштао све до 1609. године. У то га није могао уверити ни витез Франо Бртучевић који је, извесно још пре 1606, слао у Фиренцу широко разрађен план о заједничком подухвату против Турака. Ни повереници патријарха Јована и војводе Грдана, капетан Јован Даничић и Дамјан Љубибратић, који су у Фиренцу дошли после безуспешне мисије у Риму 1609, нису примљени с више добре воље. Али, речене године, појавио се у Фиренци један необичан гост, и одмах привукао пажњу великог војводе. Био је то султан Јахја, лажни претендент на цариградски престо, један од највећих политичких пустолова и мистификатора свога времена, о коме је написано више дипломатских извештаја и штампано више расправа пуних лажне учености него о многим озбиљним личностима на прелазу из XVI у XVII век. Неко време Козимо II се није упуштао у крсташке подухвате, али је примао и, сигурно, проучавао извештаје о приликама у Турској и о могућностима покретања општег устанка. Једно од таквих *разматрања*, сачуваних у његовом архиву, највероватније потиче из пера оног Александра Николина из Паштровића који је своју постојбину називао Македонијом и у њу убрајао Србију, Бугарску, Црну Гору, Херцеговину, Брда и још неке крајеве. Два изабраника Александра Паштровића који ће остварити његов велики план били су, упоредо, велики војвода Козимо II и султан Јахја.[210]

На великог војводу је нарочито утицао дубровачки конзул у Мантови Никола Манијат, који је, у ствари, пошто су пропале намере тамошњег господара Винченца I Гонзаге, српске представнике и упутио на фирентиначки двор. Тако је капетан Јован Даничић поново, после две године, 1611, примљен на разговор код Медичија. Он је »увјеравао великог војводу о готовости српских главара да га приме за владаоца, да с њим отпочну преговоре и удесе кад ће и како извести намеру«. После тог разговора, војвода је 8. јула написао два потпуно једнака писма, једно патријарху Јовану, а друго војводи Грдану и осталим српским главарима. Али, у том часу поново се нашао у Фиренци султан Јахја. Чувши да се капетан Даничић спрема на пут с писмима великог војводе, султан Јахја је тим писмима додао и своја два, једно за патријарха Јована, а друго за војводу Грдана и остале главаре »у Србији, Босни, Маћедонији, Бугарској, Херцеговини и Албанији«. Писма лажног

[209] Вид. посебно Ј. Н. Томић, *Састанак и договор српских главара у Кучима 1614. године ради устанка на Турке*, Просветни гласник, Београд 1901; исти, *Пећки патријарх Јован*, 121–132; Д. Павловић, нав. место; E. Tamborra, *нав. дело*, 56, и д.; Г. Станојевић, *Југословенске земље*, 138–142.

[210] Ј. Н. Томић, *нав. дело*, 134–135; према другим истраживачима, подносилац овог плана био је Франческо Антонио Бертучи (A. Tamborra, *нав. дело*, 73–74; Г. Станојевић, *нав. дело*, 143).

султана су српска, с његовим турским потписом и великим печатом. Чим се
Даничић врати са одговором, писао је султан Јахја, он ће се лично упутити
у оне крајеве. У писму патријарху додана је још једна реченица: султан Јахја
доћи ће »да поврати законе негдашњих славних краљева српских, да подигне
нове цркве и оправи старе, па да народ у миру слави свемогућег Бога [...]«.
Капетан Даничић је стигао у Дубровник управо у време кад су тамо прого-
нили и хватали све осумњичене да су били уплетени у велику заверу. Благо-
времено упозорен да је његовим трагом кренула потера, Даничић је дао
писмо неком свом поверљивом човеку, а сам се некуд сместа склонио. Писма
су стигла онима којима су намењена, али не и усмене поруке које су сигурно
биле много интересантније. »Овај покушај преговора великог војводе тоскан-
ског са истакнутим представницима српског народа био је у доба кад је
пропало предузеће мантованског кнеза, те је пропао исто као и овај.«

Једно раздобље српске историје тиме је завршено, а да од њега за потоња
времена није остало много наде. Војвода Грдан умро је 1612 (док је Дамјан
Љубибратић још једном покушавао да, обијајући прагове дворова у Мадриду
и Напуљу, управи погледе хришћанског света ка Балкану). Убрзо затим, 14.
октобра 1613 (или 1614), према једном натпису и казивању патријарха Пајсија,
обешен је у Цариграду патријарх Јован. »Његов гроб је у царствујућем Кон-
стантиновом граду, близу Јени-капије[...].«[211]

Српском покрету крајем XVI и почетком XVII века налажени су у касни-
јим тумачењима, све до разматрања данашњих историчара, многи недостаци,
на првом месту неповезаност разних побуњеничких подухвата. Буне
и устанци избијали су на разним странама, али су брзо гушени у крви због тога
што су били ограничени на једну мању област и људску групу уместо да се
повежу у покрет ширих размера. Хајдуци су господарили планинама и често
предузимали читаве ратне походе да узму и оплене неки град или богат крај,
па се потом повлачили иза кулиса историје (где су понекад безгласно ишчеза-
вали). Ускоци су господарили на мору и робили на копну, али се још у време
њихове највеће силе и славе знало да их једино из песме неће нестати.
Патријарх Јован и војвода Грдан су веровали да су припреме за устанички
покрет Срба и других балканских народа приведене крају и да је још једино
потребно уклопити тај покрет у крсташке планове европских држава. У исто-
ријској науци, међутим, напори патријарха Јована и војводе Грдана коначно
су сведени на химеричне и узалудне покушаје: »Идеја о ослобођењу Балкана
од Турака није потекла од покорених хришћанских народа [...] него је
смишљена у Италији, у центру католичанства и најугроженијој западној земљи.
Набачена идеја о ослобођењу пала је на плодно тле, али није донела никакве
резултате. Иако је идеја о ослобођењу од Турака дошла са стране, она је брзо
овладала једним делом Српског старешинског слоја.«[212] Јавили су се, упоредо
с тим, многи пустолови који су ишли са европског двора на двор, предвиђали
скори распад Турске и за новац нудили планове крсташког похода и заузимања
цариградског престола. Али, не треба емисаре српских првака остављати да
се изгубе у тој плими светских варалица и мистификатора. Неки од њих,
калуђер Дамјан на пример, уложили су заиста огроман труд не би ли стигли на

[211] Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, I, 352–353. – О везама великог тосканског војводе Козима II Медичија и српских првака вид.: A. Tamborra, *нав. дело*, 72–74; Ј. Н. Томић, *Састанак и договор*, 18–24, 49, 52–53; исти, *Пећки патријарх Јован*, 132–139; Г. Станојевић, *нав. дело*, 142–144.

[212] Г. Станојевић, нав. место.

сваки двор између Прага и Мадрида, да се, с главом у торби, поново врате
у српску средину носећи писма пуна лажних обећања. Покрет Срба крајем
XVI и почетком XVII века јавио се, у ствари, пре времена: Турско Царство
било је сувише огромно и моћно, и никаквих изгледа није било да се изнутра
осетније потресе и да било који од потчињених народа макар помисли на
своје осамостаљење; истовремено, хришћанска Европа била је немоћна за
било какав озбиљнији крсташки подухват против те силе. Српски покрет није
био изнутра повезан и јединствен, јер је то било немогуће постићи (и никад ни
у знатно повољнијим приликама није касније постигнуто). Учињено је бар то
да на чело народа, као предводник ослободилачког покрета, стане његов
духовни поглавар заједно са збором народних старешина.

Ускоро, западна Европа се заглавила у каљузи Тридесетогодишњег рата.
Турску су нагризали унутрашњи нереди и постепен распад система. Срби су
настојали да се духовно и материјално опораве како би издржали нова иску-
шења.

КАНДИЈСКИ РАТ (1645–1669)

I

Први велики излазак Срба на историјску позорницу одиграо се у рату између Аустрије и Турске 1593–1606, и тај рат показује колико су они напредовали, обнављајући се, од васпостављања патријаршије пре пола века. Упркос многим борбама, тадашњи српски покрет није био повезан ни као ратнички подухват, што је било неостварљиво између Сења и Ердеља, али ни као производ заједничке ослободилачке идеје. На челу покрета стајао је патријарх Јован, који је више радио на придобијању хришћанских дворова за крсташку акцију против Турака него што је предузимао напоре да окупи свој народ, расејан широм Балкана и Подунавља. Док се у јужним крајевима поглавито хајдуковало и четовало, или су избијале буне које су, на ограниченом простору, брзо угушиване, велики устанак, у који су угазиле десетине хиљада људи, распламсао се 1594. у Банату и завршио, у знак најсмишљеније турске одмазде, спаљивањем моштију св. Саве у Београду. Устанак је захватио Подунавље управо због тога што су у најсевернијим областима Турске Срби тада били доста често насељени и одвајкада су ту били војници (без обзира на то коме су служили), а и духовна обнова и њих је дубоко захватила. Док се, по смрти патријарха Јована 1614, његов наследник Пајсије трудио да свој народ прилагоди мирном животу под Турцима, ови су разним притисцима и изненадним ударима настојали да тај народ поново доведу у стање немоћи. Тада су се многи Срби из северних крајева, између Острогона Јегра и Јенопоља, склонили у средишње области Балкана.

Дуго трајање Кандијског рата донело је безброј искушења кроз које је требало да прође један народ како би се његово кретање ка будућности могло исказати зрелијим облицима и суштином. Српска обнова која је утемељена 1557. године и која је, упркос поразима буна и устанака, ипак издржала прву велику проверу у рату између Аустрије и Турске крајем XVI и почетком XVII века, ушла је, у Кандијском рату, у ону фазу бурног превирања после које је могао започети покрет са све јасније израженим ослободилачким циљевима и на све поузданијим друштвеним основама. Оно што су некада похранили црква и сам народ спасавањем наслеђа, повратком у некадашње духовно стање и очувањем, у њему, неком врстом идејног конзерватизма, сопственог бића, у Кандијском рату је почело клијати оним изданцима који ће се касније разгранати у век српскога националног преображаја.

У почетку је, као и увек у турској историји, изгледало да је све проистекло из неке ћудљиве султанове одлуке: султан Ибрахим I наредио је да се објави рат Млетачкој Републици и изврши инвазија њеног острва Крита (Кандије) зато што је тамо нашао уточиште један брод малтешких гусара. Међутим, иако је код поменутог господара Турске тешко претпоставити било какво вођење политике засновано на разлозима стварних и далековидо уочених потреба и интереса царства, двадесетпетогодишња борба око Крита, која је почела у пролеће 1645, била је завршетак вековног напора Турске да источно Средоземље учини својим јединственим поседом. Како је тај рат дубоко задирао у интересе и Турске и Млетака, и наш народ је тада доживео много судбоносних промена.

Иако су се најупорније борили да сачувају Крит, иако су, до краја рата, покушавали да у своју одбрану ангажују западни свет, Млечани су морали рачунати, као с највероватнијим исходом сукоба, да ће изгубити тај посед. Како су и до тада већ били озбиљно потиснути, као трговачка сила, из источног Медитерана, они су знали да ће губитак Крита значити за њих можда и потпуно губљење позиција у том делу света. Али, они су већ раније нашли бар делимично решење тога проблема у преузимању трговине с балканским залеђем јадранских лука, па су сада, кад је почео рат око Крита, велики део својих снага посветили очувању Далмације и Боке Которске. Те снаге Млечана биле су, међутим, незнатне у поређењу с турском силом коју је требало очекивати на тим странама, па су због тога почели да подбуњују и придобијају за себе немирно хришћанско становништво у Турској, да га привлаче на своју територију и поверавају му одбрану својих градова.

Овај процес, покренут, бар делимично, вољом једне владе, наставио се и убрзао касније снагом властитог развитка и стицајем нових околности, па је сад почео да се намеће као проблем и цариградској и млетачкој влади: Турци су почели да ударају на далматинске поседе Млетака не само због тога што је то била суседна непријатељска територија него и зато да зауставе тај процес који је за њих могао бити само неповољан и опасан, па је Далмација пуних двадесет пет година имала изглед правог ратишта, врло крвавог, јер су све озбиљније и веће турске инвазионе снаге наилазиле на све постојанији отпор. Све је то изазивало, једну за другом, такве промене у животу нашег народа под Турцима да ће оне постати потка његове будућности. Његов положај се погоршавао упоредо са све мучнијим финансијским напрезањима турске државе, са све несигурнијим правним поретком, већом економском експлоатацијом, личним насиљима и заторним походима већих турских одреда. Пут одметништва и сеоба био је, међутим, утрвен и сад се њиме, покретан сам по себи, користио народ да се у све већим групама хвата планина и шума или прибегава мору и окриљу Крилатог лава. Ионако замршени односи заплитали су се још више, па је долазило до нових ратних подухвата и сукоба чији су узроци били све комплекснији.

Кандијски рат био је епско доба српске историје. Двадесет пет година, 1645–1669, лила се крв дуж млетачко-турске границе. Турци су се спуштали, харајући, под зидине приморских градова. Млетачки ускоци и хајдуци упадали су у суседне турске крајеве, од Лике до источне Херцеговине, да пале и обарају куле, купе робље, одгоне стоку и разбијају сватове и трговачке караване. Ударала је раја на своје дојакошње бегове, комшија на комшију, рођак

на рођака, да се усред те свеопште закрвљености, прекидајући мегдане, поново мире и везују побратимствима.

У народном памћењу остали су ретки јунаци из времена патријарха Јована, па и они су, временом, постали баснословни и доведени су у везу с лицима из других времена. Од Кандијског рата поремећаја у слојевима памћења све је мање, тако да епске песме о томе рату сачињавају усмену народну хронику једнога бурног доба. У ствари, скоро ниједно доба српске историје није се утврдило у колективном сећању колико Кандијски рат. То доба је ушло у епско песништво мноштвом јунака и догађаја. Међу опеваним збивањима има чак и оних која нису ни много озбиљна ни историјска по свом значају, већ су веселе или крваве згоде, својствене предугом војевању, пуном пустоловина, на мало простора. Узета у целини или у одломцима, ова усмена хроника више тежи очувању од заборава истинитих догађаја, од херојских трагедија до свакидашњих анегдота, него завештању метафоричних порука једног историјског искуства, какви су циклуси песама о ранијим временима. Кандијски рат је трајао дуго, састављен од епизода које су се, све једна на другу налик, у недоглед понављале, тако да је створена навика заједничког памћења. Јунаци су из живота скоро непосредно улазили у песму и у њој остајали: преузевши једном терет историје на своја плећа, прости пук је с посебном љубомором настојао да сачува од заборава оно што му се у његовој борби и свакидашњици чинило доказом сопствених могућности и вредности.

Јунаци, достојни памћења, упоредо су стасавали, да се потпашу славом, и међу турским крајишницима и међу сердарима и харамбашама на другој страни. Сви они били су исте крви и језика, а доскора, понекад, и једнаке вере. И сви су, како би између две ратне године почело зимовање, сместа улазили у гусларску песму истог стиха и израза, само друкчије пристрасности. Тако се отварала пукотина посред народа етнички јединственог, али верски, идеолошки и политички подељеног. Ово певање се касније разнело и оставило, заједно с млетачким хроникама, утисак да је било једном једно доба кад је српски народ, иако у рату две туђинске државе, изишао из таме на светлост историјске позорнице и бар на ограниченом простору дао своје јунаке и исказао своју реч, макар и епски наивно.

Али, последице Кандијског рата биле су, у српској историји, много дубље и далекосежније, и осетиле су се, трајно, утичући на разне области живота, широм свих оних земаља у којима се тада могло затећи Срба. Тако се, уосталом, и могло догодити да су јунаци, најистакнутији у крајевима прибрежним Приморју, ушли у песму која је свима, све до Подунавља, постала мила и заједничка.

Све је то био одблесак стварних збивања. Прослављени сердари и харамбаше остали су занавек у песми као што су остали у историји. Први таласи досељеника у Далмацији, у почетним годинама Кандијског рата, више су коришћени за оживљавање обала и острва опустошених глађу и кугом него за борбу против Турака. Они су препуштани, на стотине, католичким мисионарима који су им потпуно мењали духовни састав и лик. Они досељеници, међутим, који су се, у Равним котарима, Макарској крајини и Боки Которској, као и под бедемима важнијих градова, задржавали да својом живом снагом бране млетачке поседе, али да се и сами залећу, пљачкајући, робећи и палећи, у суседне турске крајеве, дуже су, ако не трајно, остајали отпорни у својој вери, својим предањима и језику. Српска насеља у Далмацији, зате-

чена овом сеобом, оживела су и утврдила су се за она потоња времена у којима су почеле свитати идеје верске толеранције. Пресељавања из Турске на млетачко подручје, у којима се понекад покретало на хиљаде људи, настављена су и у каснијим годинама Кандијског рата. Судбина досељеника била је иста: њима се увек неко попуњавао, или проређено становништво Далмације, поготову острва, или ускочке и хајдучке чете. У визитаторским и мисионарским извештајима Римској курији непрекидно се наглашавало да су се ти крајишници, дошавши из Турске, појавили у свој својој дивљини, незнању и сасвим запарложеном хришћанском веровању. Изгледали су, отприлике, тако да се њихов преображај у људе блиске европској углађености могао очекивати једино ако се приклоне римскоме култу. Мисионари и друга свештена лица, који су и сами имали користи од хајдучке пљачке, а знали су чак учествовати и у трговини турским робљем, претеривали су дајући овакву слику нових дуждевих поданика с несумњивим циљем да би истакли своје напоре на увек претешком и понекад јаловом послу прекрштавања. Истина би приближно била у томе да су сердари и харамбаше, Вук Мандушић, Илија Смиљанић, Јанко Митровић, Стојан Јанковић, Тадија и Петар Кулишић, Бајо Николић Пивљанин, Лимо Барјактар, војвода Лазарић, Стеван и Нико Поповић, с једним угледом започели и, уколико су преживели, с друкчијим угледом завршили рат. Нису они узалуд, један за другим, улазили у народно памћење и стихове. На сличан начин војевали су и на почетку и на крају рата, ударали су на турске куле и градове, пленили стоку и разбијали караване, али им се глас све даље разносио и све се шире сматрало да су то вође истинског народног покрета који се не боре само за туђина. Народ је стасавао на најбољи начин, јер су из његове средине, од боја до боја, израстали људи особитог значаја. Кад је, у потоњем рату, 1685, Бајо Пивљанин погинуо на Вртијељци, Млечани у га ожалили као харамбашу који је годинама с великим успехом предводио хајдучки покрет, а Турци су његову главу послали чак у Стамбол да се истакне пред царским сарајем као доказ њихове преважне победе. Стојан Јанковић је, у северној Далмацији, поново заратио против Турака још пре одлуке млетачке владе да се, после њиховог слома под Бечом (1683), огласи као непријатељ Порте. Патријарху Арсенију III, кад је приступио окупљању свих Срба ради заједничке борбе за опстанак, Стојан Јанковић је, дописујући се с њим, постао један од најважнијих сарадника. Упоредо с тим, и мали људи из пука почели су губити безобличну анонимност и добијати свој лик. Нису слављени само прваци, чија је улога, поред ратничке, постајала, све изразитије, и политичка, него и мегданџије, горски хајдуци, мученици по тамницама, пустолови који, с главом у торби, краду младе Туркиње, трагичне личности и спадала, жене као и мушкарци. Њихови подвизи бележени су и по хроникама и, још више, памћени усменим предањем. Чинили су то подједнако сви, и они на хришћанској и они на турској страни. Народ је у целини, а не само од случаја до случаја, заједно са својим идентитетом налазио и свој понос (иако никакве препреке у душевном животу тог народа, па ни у његовим установама, није било да појединци, услед стечених заслуга, а и уз помоћ родословних мистификација, крену путем извесног аристократског издвајања). И то је постала једна од трајних и највидљивијих особина српског народа узетог готово у целини. Ниједан потоњи велики покрет тог народа, свакако ниједан од оних који су водили неком оптимистичком циљу, није прошао без ове готово љубоморне наднесености малог човека над собом,

својим подвизима, карактером и судбином. Већ су се многи предмети разазна-
вали у свитању једне заједничке свести.

На стварање ове млетачке ускочко-хајдучке границе Турци су убрзо
одговорили образовањем своје крајине, свог кордона од градова, кула и пан-
дурских заседа, који се протезао од Удбине до Рисна. Тај турски појас требало
је не само да задржи и онемогући пљачкашке упаде млетачких крајишника, не
само да харањем и паљењем уништава и осваја непријатељске поседе, не само
да обезбеђује мир, покорност властима и сигуран саобраћај у своме крају, него
и да у своје редове уврсти и тако прихвати што више султанових поданика
хришћанске вере да би се предупредило њихово пресељавање под далматинске
градове. А иза тог кордона су босанске паше окупљале војске у Ливну,
у Сарајеву и на Гатачком пољу ради замашнијих подухвата против млетачих
поседа у Далмацији.

И на турској страни искрснуло је тада мноштво јуначких имена: Мустај-бег
Лички, Хрњица Мујо, »Гојени Халиле«, Бојичић Алија, Атлагићи, Накић
Хусејин, Али-паша Ченгић, Љубовићи, Шабановићи, Бегзадићи . . .

Српски народ је запамтио да су се током Кандијског рата најважније
ствари одиграле на приморју и у његовом ширем залеђу. Други догађаји,
у дубљој унутрашњости Турске, нису били за епско памћење, али су бар
изазвали потребу да се у широј заједници, која је опет постајала јединствена,
потражи оно што ће се помињати и славити. Од хајдука се само уз помоћ среће
или велике пратње пандура пролазило друмовима, особито Цариградским
и Дубровачким. Из бусија се на путнике стално вребало између Пријепоља
и Новог Пазара, у Топлици, од Беле Паланке до Софије, на прелазима
Мораве код Ћуприје, управо тада подигнуте од палисада. Неке планине,
поготову Романија, постале су у то време славне као неискорењиво стециште
хајдука. На свим панонским рекама, окруженим бескрајним шипражјем
и шумама, гусари су стално бродили у потрази за пленом, иако су турске војске
и тамо, силне, стизале, једном ради интервенције у Ердељу и други пут због
рата против Аустрије. Од закона су се отурали и Турци харамије да народном
певању понуде ликове који су на другој страни, зулумћаре, пустахије и кесе-
џије. Али, постоје поуздани подаци да су сви ови покрети гушени у крви пре
него што би њихови носиоци оставили у заједничкој свести дубљег трага, и да
су, упркос томе, брзо бујали нови да и њих Турци ускоро утамане. Како су
изгледале прилике у српским деловима европске Турске најбоље сведочи
податак да се током Кандијског рата становништво у тим областима смањило
готово на трећину. Због тога су и у удаљенијим крајевима, сасвим извесно до
Срема, радо примане вести, или домало створена предања, о ономе што се
дешавало на јужном ратишту, између Равних котара и Боке Которске, јер је то,
свима на дику, трајало већ годинама. Гласови о подвизима ускока и хајдука
допирали су далеко и због тога што су се они сами залетали до Ливна, Сарајева
и Фоче, а понекад и дубље у Босански пашалук. Тако је образован покрет који
је бар по свом духовном садржају био јединствен. Стварање предања о ономе
што се сасвим недавно одиграло имало је у томе улогу посебно важног
чиниоца.

У најближој позадини ратишта, црногорска, брдска и херцеговачка пле-
мена преживљавала су, из године у годину, најмучнија искушења између
Млечана и Турака. Утичући тиме повољно на њихово међусобно приближа-
вање, Млечани су их позивали на сарадњу и заједнички отпор Турцима; ови

су их, с друге стране, појединачно поткупљивали или их присиљавали на
покорност војним истрагама, па их тиме задржавали у разједињености. Судећи
по потоњим клетвама владике Данила, упућеним своме народу, чини се да су
Турци, разбијајући савез племена, и даље задуго имали више успеха од Мле-
чана, недовољно убедљивих чак и својим цекинима. Покрети, и они унутра-
шњи, а и они који су споља уношени, ипак су уродили повољним последицама,
мада недовољно видљивим. Племена су се све више повезивала наслеђеном
заједничком свешћу и све чешће јавно истицала зависност своје судбине од
исхода борбе целога народа. Сметња је била у томе што су их и Млечани,
а камоли господари Турци, узимали тако политички организованим, а и њих
је саме веља нужда нагонила да се држе на окупу као издвојене заједнице.
Свако племе је само за се постајало покретљиво, својом или туђом вољом, па
је пут ка њиховом уклапању у целини био спор и тешко остварљив. Дуго
трајање рата, који је свакога дана доносио понеко искушење, уносило је све
јачу горчину у сукоб између заједничке свести, која их је ипак, бар у духов-
ном погледу, све тешње повезивала, и племенске издвојености услед које су,
понекад, једни чак војевали против других. Последица овога сукоба била је
у упоредној појави жалосног осећања живота и умишљеног поноса племенитим
пореклом, припадношћу друштву особите вредности и личним јунаштвом. Да ли
ће надвладати свест о припадности широј заједници или племену, зависило је,
уз остало, и од човека који ће повести народ. На владику Данила, неколико
деценија потом, најжешће су, свесни тог односа, устали католички прелати
и мисионари, на челу с њему најближим Вићентијем Змајевићем. Да су
душевни покрети у херцеговачким, брдским и црногорским племенима,
посебно за Кандијског рата, водили појави људи врсног карактера, а да су их
невољан положај и борба за одржање њихових заједница присиљавали, поне-
кад, на поступке недостојне истинског чојства, довољно јасно открива пона-
шање тих људи кад би се, после сеоба, нашли у другим крајевима, и слободно,
без племенских обавеза, на своја плећа прихватили најтеже бреме стварања
будућности.

Борбе против Турака, у Кандијском рату, извеле су самосвест српског
народа из једне у другу историјску епоху. У унутрашњем животу тог народа
догодила се, међу другима, и она промена која је постала темељ садржајнијег
друштвеног живота и, ускоро, националног преображаја не само у складу са
историјским традицијама него и према европском обрасцу.

Премда су времена била опасна и несигурна, а готово сви путеви који су
повезивали Турску с хришћанским светом пресечени и луке затворене, рат
није омео да се многе чаршије управо тада подигну и, посебно, да се умножи
промет између села и града. Томе је, свакако, допринела чињеница да се
велики део занатске производње и трговине подредио потребама рата. Али,
неке луке су, на првом месту дубровачка, остале отворене (и то не само услед
њихових посебних повластица него и због потреба Турског Царства да одржи
размену са светом), тако да је упркос рату, кренула појединим друмовима
златоносна река трговачких каравана. Оживео је рад чаршија и, у њима,
дубровачких насеобина, све до Будима, Темишвара, Варне, Пловдива и Ско-
пља. Уза сву хајдучку претњу, у ширем залеђу Дубровника и Боке Которске,
до завршетка рата се нагло повећао број трговаца који су, по малим местима,
преузели на себе уносни посао прикупљања и извоза сточарских производа.
Међу тим трговцима православни Срби су убрзо постали најчешћи. Срби су се,

и то највише они који су потицали из источне Херцеговине, поново прихватили и улоге преносника (кириџија), а то је ове људе учинило, због дугих путовања, проницљивим и свуда сналажљивим; у њима је била једна од основа обновљеног пословног менталитета у српском народу: често су већ први њихови потомци располагали знањем доброг трговања. И тако је остало.

Сви ови људи, поглавито трговци, али и занатлије, који су се почели оглашавати током Кандијског рата, постали су трајан чинилац у историји Срба. Било их је по многим турским градовима, све до лука на ушћу Дунава, и већ су се, богати и моћни, почели окупљати око својих црквених општина. Једна од тих општина, она у Сарајеву, која се видљиво издвојила током шездесетих година, најпре је била у рукама занатлија, у великом броју ћурчија, а затим све више трговаца који су долазили, да се ту населе, с једне стране из Херцеговине и, с друге, из подунавских градова, особито од Будима. Из Сарајева су потекли водећи људи у српском народу последњих деценија XVII и почетком XVIII века. Сарајевска црквена општина постала је најживљи расадник ослободилачких идеја, и то је остала до Првог српског устанка. А она је, до 1683, била само једна од оних кошница српске привредне радње и богатства у европској Турској које су поново оживеле током Кандијског рата, или непосредно после њега.

Кад је Арсеније III Црнојевић 1689. покренуо сеобе и, следеће године, добио прве повластице за свој народ у Аустрији, Срби су већ имали осетан слој ваљаних занатлија и напредних трговаца у обе царевине, који су могли дати нову основу српскоме преображају и све више се, иако сасвим условно, духовно примицати европским узорима. Између патријарха Јована и патријарха Арсенија, које је делило једно столеће, пређен је ипак дуг пут. Патријарх Јован се, у свом покрету, ослањао на цркву и народне главаре, и често преко пустолова успостављао лабаве везе с Римском куријом и западним дворовима. Арсеније III, који је постао патријарх неколико година по завршетку Кандијског рата, могао је основу српском покрету наћи не само у већ прослављеним ратницима против Турака него и у родољубивом грађанству, широко размноженом, које је у општи народни покрет почело улазити с модернијим претпоставкама. Док је њоме управљала искључиво црква, српска обнова је имала главни циљ да народни дух, оживљавањем средњовековног наслеђа, сачува од отуђења и отпадништва. У другој половини XVII века, поготову од Арсенија III, српски народ је, у свом кретању ка будућности, почео излазити из те зачаурености и, чувајући наслеђе као доказ свога постојања, тражити нове основе отпора и препорода. Појава грофа Ђорђа Бранковића, иако самозванца, с којим се Арсеније III тобоже сукобљавао због примата, а у ствари је користио његове идеје и знања, односно његово постојање, само је један од највидљивијих доказа постепене превласти лаичког над искључиво црквеним духом у целокупној установи српског народа и његовог покрета. Уосталом, Арсеније III је у суштини претежније био народни вођ него црквени поглавар. Упоредо с тим, док је патријарх Јован некад тражио потпору од свих, поготову од папе, српски патријарси XVII века главну борбу су водили против римских мисионара и оних Турака који су, на разне начине, свршавали њихове послове. Током Кандијског рата, особито у време патријарха Гаврила, који је можда због тога и претрпео мученичку смрт, трајно је успостављена руско-српска повезаност на истој историјској радњи. Мада то одмах није избило на видело, у Млецима су још педесетих година XVII века знали, и јавно изјављивали, да

Русији не треба бољи савезник од оног који, на Балкану, само чека њен позив за борбу. Неколико деценија после тога, култ Петра Великог прихваћен је међу Србима раније него код већине Руса.

Највидљивије промене у старијој историји српског народа догодиле су се у великом рату хришћанске Европе против Труске 1683–1699. године. Али, те промене нису само изазване оним потресима и сеобама због којих је тај рат највише запамћен: многе појаве, нове у животу Срба, биле су већ до тада дозреле, или су се налазиле у таквом стању да су, у условима нових поремећаја, само приведене наглом и брзом дозревању. Епско доба Кандијског рата има у том погледу највећи значај.

II

Повинујући се закону своје владарске куће да сваки њен члан мора допринети ширењу Османског Царства неким освојењем, султан Ибрахим I, мада мало урачунљив, одлучио је да од Млечана преотме острво Крит (Кандију) и тиме источну половину Средоземља претвори у турски посед. Кандијски рат (1645–1669) вођен је, међутим, не само на том острву него по свим оним морима и обалама где су се сретали припадници зараћених страна, на првом месту у Егејском архипелагу, Далмацији и Боки Которској.

Ратиште у Далмацији и Боки Которској двадесет пет година натапано је крвљу истог народа који је имао три вере и два господара. Нису се између себе крвили само они који су били за султана и они који су пришли млетачком дужду: тобожњи Турци притискивали су своју хришћанску рају неповерењем и повременим одмаздама без обзира на то што их је служила, чак и у војним походима, а иста та раја била је болном пукотином располућена на римокатолике и шизматике; на млетачкој страни, да се боре против Турака, пушку су упртили и једни и други, и римокатолици и православни Срби, с тим што су први добили одрешене руке да притисцима сваке врсте, усред рата, преводе друге на свој начин исповедања хришћанске вере. Никад више залудне крви није проливено и никад веће омразе због туђих господара нису створене. О томе је остало да сведочи епско певање, упоредо поникло у разним срединама, чији садржај сачињавају јуначке пустоловине истих актера којима је, међутим, сваки пут, у другој средини даван друкчији карактер, а намењена им је и друга судбина.

Према испитивањима М. Јачова, који је, после низа многих, последњи обавештено писао о Кандијском рату,[1] да – упоредо са освајањем Крита – отвори и ратиште у Далмацији, на султана Ибрахима I највише су утицали крајишки заповедници и турски прваци који су потицали с границе: лички санџакбег Халил Дуракбеговић, који је са успехом ратовао у Персији и Угарској, а у годинама пред рат опустошио је погранична села у Равним Котарима; затим царски силахдар Јусуф-баша Машковић, миљеник султана Ибрахима I, »чији су родитељи били хришћани у селу Врани код Задра«; најзад и надински ага Синан Бећирагић. Под њиховим утицајем, султан је, пола године пре него

[1] М. Јачов, *Срби у млетачко-турским ратовима у XVII веку*, Београд 1990, 9–61; вид. и Б. Десница, *Стојан Јанковић и ускочка Далмација*, Београд 1991, 20 и д.

што је рат званично започео, наредио босанском паши да забрани одржавање трговачких веза с млетачким градовима у Далмацији и Боки Которској.[2]

»Нашавши се на прагу рата, Република св. Марка је од европских дворова затражила подршку и помоћ. Папа Иноћентије X доделио јој је 100.000 шкуда у злату и ставио на располагање 2.000 војника, а велики тоскански војвода послао је неколико галија. Ђенова је понудила десет плаћених галија за време трајања рата, али под условом да и њој буде призната 'титула најсветлије'. Пољски краљ је обећао склапање офанзивног савеза против Турске. Међутим, то је сејм категорички одбио, јер није желео да 'подреди интересе сопствене државе интересима вере'. Француска и Хабсбуршка Монархија заузеле су неутралан став.«[3]

У почетку рата, Млетачка Република је своје најбоље војне снаге окупила на Криту. Далмација и Бока Которска биле су у почетку слабо брањене. Према савременим пописима, М. Јачов је дошао до податка да се пре јула 1645. на одбрани Далмације није нашло ни 2.000 војника, од којих само нешто више од 50 Италијана и других плаћеника. »Доласком нових трупа из Ломбардије, које је предводио гроф Догенфелд, млетачке снаге у Далмацији су у августу 1645. бројале 3.888 војника. До краја године из Венеције су стигла нова појачања, тако да је почетком 1646. било 4.762 пешака и 589 коњаника. Команду над њима имали су, углавном, помоћници генералног провидура Леонардо Фосколо и Никола Долфин. Фосколо се толико истакао да је већ у новембру 1645, одлуком млетачке владе, заменио Андреју Вендрамина на положају генералног провидура.«[4]

Током рата, Турци су излазили на бојиште сакупивши претходно војску на неком од поља у позадини; млетачка војска се, у бојевима, осипала, али се, упоредо с тим, стално попуњавала новим пребезима из Турске.[5] У очекивању турске најезде, нека места у Далмацији, највише Шибеник, погођена су пожа-

[2] Према Г. Станојевићу, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XV–XVIII вијека*, Београд 1970, 203, »Порта је почетком 1645. издала наређење о забрани трговине с далматинским градовима. Практично, трговина није прекинута до почетка оружаног непријатељства. Супротно наређењу султана, турски команданти су упућивали робу на сплитску скелу. Кад је у Венецију стигла вест о забрани трговине, Сенат је предузео хитне мере за упућивање намирница у Далмацију, пошто се несташица одмах осетила«. Б. Десница је описао покушаје генералног провидура А. Вендрамина да одврати Турке од Далмације и да се ратни сукоб локализује на Крит и Левант. »Мислило се да је сплитска скела толико неопходна Турцима да ће они ради ње поштедити Далмацију.« Провидур је настојао »да пажњом, сусретљивошћу, митом и даровима одобровољи пограничне великаше. Он је обуставио све радове око утврђивања градова, сам је добављао и пропуштао преко млетачке територије грађу за Мишковићев хан, даривао паше, слао поклоне санџацима, митио бегове, забрањивао мегдане, кротио своје поданике, заглађивао пограничне сукобе, али све узалуд« (Б. Десница, *нав. дело*, 21–22).

[3] М. Јачов, *нав. дело*, 9–10.

[4] *Исто*, 10–14.

[5] О Кандијском рату писане су и штампане хронике још од првих година сукоба. Извор ових хроника били су извештаји с ратишта, од којих су неки штампани као новине (*avvisi*). Вид.: A. Vernino, *Della Historia delle Guerre di Dalmatia sotto il Generalato di Leonardo Foscolo*, Venetia 1648; V. Spada, *Assedio e liberatione di Sebenico l'anno 1647*, Venetia 1647; A. Santacrose (Sertonaco Anticano), *Frammenti istorici della guerra in Dalmazia*, Venetia 1649; G. Niccolini, *Spalato sostenuta contra l'ottomana potenza* 1657, Venetia 1665; G. Brusoni, *Historia dell' ultima Guerra tra Veneziani e Turchi*, Bologna 1674; A. Valiero, *Historia della Guerra di Candia*, Venetia 1679; F. Difnico, *Historia della Guerra in Dalmatia tra Venetiani e Turchi* (рукопис, Задар изд. D. Kečkemet, *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*, Split 1986); B. Nani, *Historia della Republica Veneta*, Venezia 1679; G. Lucio, *Memorie istoriche di Tragurio*, Venetia 1674; новија издања: A. A. Bernardy, *Venezia e il Turco nella seconda metà del secolo XVII*, Firenze 1902; P. Andreis, *Storia della Città di Traù*, Split

ром, што је део тамошњег становништва натерало да се склони на острва. »Будући да је запустела места требало населити новим досељеницима и од њих створити одбрамбени зид против Турака, Млечани су велику пажњу посветили морлачким свештеницима и харамбашама. На самом почетку рата преговарали су са римокатоличким свештеником Стеваном Суботићем, званим Сорићем, из Пркоса, православним свештеником Петром Поповићем из Мирања, калуђерима из манастира Крке, фрањевцима из манастира Висовца и харамбашама: Милинком Девићем и Петром Грударевићем.«[6]

У првим ратним месецима, клишки санџакбег Миралем узалуд је нападао Сплит и најзад доживео пораз код Солина, док је лички санџакбег Халил Дуракбеговић без успеха ударао на Биоград и Надин. Током тих напада окупила се под заповедништвом босанског паше велика турска војска, која се најзад, крајем јуна 1646, упутила на Новиград. Под опседнутом тврђавом нашло се 15.000 турских пешака и коњаника. Босански паша ушао је, почетком јула, без борбе у Новиград, јер су му издајници отворили капију, затим посекао 400 становника и њихове главе послао у Цариград, да, најзад, разори још 30 хришћанских села у Равним Котарима. У Риму су штампани *авизи* који су донели вест »да Турчин никада није тако прикљештио Млечане као што је учинио заузимањем Новиграда и тиме угрозио целу Далмацију, из које ће моћи лако продрети и у Анкону«. Млечани су запалили Биоград и прикупили снаге да одбране Шибеник. У августу 1646. у Далмацији је било »око 9–10 хиљада млетачких војника«.[7]

Током лета 1646. Млечани су узели Задварје. Турци су одговорили безуспешним нападом на Шибеник. Зворнички санџакбег довео је 5.000, а лички санџакбег 4.000 ратника. Други бегови из далматинског залеђа појавили су се с мањим одредима коњаника. Напад је одбијен с градских бедема и топовском паљбом с галије провидура Фосокла. Повлачећи се, Турци су »крчили пут преко многих лешева које су тамо оставили«. Док је трајала опсада Шибеника, херцеговачки санџакбег преотео је Млечанима Задварје. Турци су затим запалили Рогозницу и побили многе житеље. Становници Задварја склонили су се на Хвар и Брач. Крајем 1646. турска војска повукла се у Ливно на зимовање.[8]

Још у првим годинама рата почела су два процеса који су осетно утицали на појаву осипања јужних рубова Турске на прилазима Јадранском мору: један процес је био о преласку појединих племенских и општинских заједница из турске под млетачку власт, а други процес био је у пребегавању султанових поданика, у виду непрестаног миграционог струјања, на државно подручје Млетачке Републике.

Приближавање херцеговачких, брдских и црногорских племена Млечанима почело је кад и рат. Црногорци су упорно одбијали да дају годишњи

1908; F. Sassi, *Le campagne di Dalmazia durante la guerra di Candia (1645–1648)*, Archivio Veneto, LXVII, Venezia 1937; вид. и I. Dujčev, *Avvisi di Ragusa*, Roma 1935.

[6] М. Јачов, *нав. дело*, 14; G. Brusoni, *нав. дело*, 57; F. Sassi, *нав. дело*, 219–226.

[7] М. Јачов, *нав. дело*, 15–16; G. Brusoni, *нав. дело*, 90–101; A. Vernino, *нав. дело*, passim; оширан опис освајања Новиграда дао је Б. Десница, *нав. дело*, 24–25 (»Већи дио пашине војске састојао се од спахијске коњице, што је ишло пјешке то је био морлак. Влашки су били и волови који су вукли топове: 9 комада тешких, опсадних, који су, више него све друго, забрињавали Републичине представнике«).

[8] М. Јачов, *нав. дело*, 16–17; G. Brusoni, 100–107; A. Vernino, *нав. дело*, passim; F. Difnico, *нав. дело*, 1–48.

харач скадарском санџакбегу. Нису то учинили ни кад је бег посекао, како би свима запретио, петнаест ухваћених Црногораца. Кад се уверио да друкчије не може приморати Црногорце на плаћање харача, бег је сакупио војску од 3.000 људи и покушао да силом продре у Црну Гору. »Црногорци, заједно с Грбљанима, дочекаше Турке испод Пјешиваца и у једнодневној борби, 16. септембра 1645, тешко поразише скадарског пашу.«[9] Ова победа извојевана је, поред осталог, и уз подршку млетачког оружја.

Заиста, почетак млетачко-турског рата изазвао је плиму охрабрења у српском залеђу Боке Которске. Херцеговачки главари, окупивши се у августу 1645, писали су которском провидуру: »Ако што будемо могли, бићемо на вашој служби и препоручујемо се вашој узвишености за наше старе ствари које смо под хришћанима, у ранијим временима, имали.«[10] Најдаље су, ипак, отишли Маињани. Њихова општина одржала је збор 12. јула 1646, на коме је донесена одлука о прихватању млетачке власти. Ускоро после Маињана, и Побори, њихови први суседи, примили су власт Прејасне Републике. Почетком септембра 1647. млетачки Сенат »потврдио је посебним дукалом права и привилегије две периферне црногорске општине«.[11] »Исте године, дукалом дужда Франческа Манина, Грбљани су добили исте привилегије које су уживали Паштровићи.«[12] Млечанима су приступиле и две општине у Далмацији, и то је у знатној мери допринело њиховом успешнијем отпору турској најезди. Макарско-приморски кнезови упутили су 1646. у Венецију представку у 24 тачке, којом су тражили да им Сенат »потврди све повластице које су уживали од старина«, тј. »повластице које уживају Паштровићи и Пољичани«. Ванредни провидур Паоло Каоторта стигао је у Макарску 24. августа 1646. године. Дочекале су га старешине Макарана и предали му кључеве од града, а у цркви се заклели на послушност Млетачкој Републици. »За то време су на својим копљима држали одсечене турске главе.« Предајући им заставу с ликом св. Марка, провидур их је званично примио у млетачко поданство, с тим што су сви остали на својим старим огњиштима. Почетком фебруара 1647. потврђене су Приморју и Макарској све привилегије које уживају Паштровићи. Папски нунције у Венецији писао је да је у Макарској крајини признало млетачку власт 80 села и »преко 10.000 људи способних за оружје«. Међутим, авизи штампани у Венецији помињу само »24 велика села и 7 фрањевачких манастира у Морлачкој недалеко од Босне«. »Прелазак Макарана под млетачку управу присилио је херцеговачког санџакбега да се са 1.000 војника врати из Боке Которске у Херцеговину, а подстакао генералног провидура Леонарда Фоскола да запали Ракитницу и 18. септембра 1646. опустоши Скрадин. Истовремено су Макарани одбили један одред Турака од Макарске. За време вишечасовне битке убили су им 300 и ранили 200 војника.«[13] Приступањем становника Макарске крајине Млетачкој Републици створена је основа за

[9] Г. Станојевић, *Црна Гора у доба Кандијског рата (1645–1669)*, ИГ, 1953, 1–2, 16–17; исти, *Југословенске земље*, 206.

[10] Г. Станојевић, нав. место.

[11] Г. Станојевић, *Црна Гора*, 17 и д.; исти, *Југословенске земље*, 206 и д.

[12] А. Соловјев, *Паштровске исправе XVI–XVIII века*, Споменик, LXXXIV, 1936; исти, *Књига привилегија Грбаљске жупе*, Споменик, LXXXVII, 1938; исти, *Грбаљска жупа и Грбаљски статут*, Годишњица НЧ, LX, 1931, 1–41; Г. Станојевић, нав. места у нап. 11.

[13] G. Brusoni, *нав. дело*, 99–102; F. Difnico, *нав. дело*, 33–39; N. Z. Bjelovučić, *Ugovor makarsko-primorskih knezova s mletačkom republikom god. 1646*, Starine JAZU, XXXII, 1907, 317–322; М. Јачов, *нав. дело*, 16; Г. Станојевић, *Југословенске земље*, 207.

прелазак нових пребега из Босанског пашалука под заштиту пресветлог дужда. Истовремено, Млечанима је пришла и Пољичка жупа, »пресвијетлога цара хас«. »Пољица су уживала најширу самоуправу под турском влашћу. У име султана у жупи се налазио само један турски назор. Сва унутрашња судска и самоуправна власт била је у рукама кнезова. Млечани заиста нису могли дати Пољичанима шире повластице, и 14. јуна 1647. дужд им је потврдио оне привилегије које су уживали под турском влашћу.«[14] Г. Станојевић је приступање појединих општина под млетачку власт у почетку Кандијског рата објаснио разлозима хришћанске блискости и економском повезаношћу за оближње градове.[15]

»У току 1646. отпочео је значајан процес пресељавања морлака, турских поданика хришћанске вере, који су углавном били припадници српског народа, са турске на млетачку територију. Покретачи и носиоци тих пресељавања, макар у почетку, били су православни и римокатолички свештеници. Тако је, на пример, мирањски парох Петар Поповић почетком 1646. довео 20 породица из села Мирања код Бенковца и населио их поред Задра.« М. Јачов, који је овај податак саопштио према значајној збирци докумената Б. Деснице,[16] донео је још вест да се у мају исте године »преко 300 морлачких породица« покренуло испод Велебита и населило око Новиграда. »После пада Новиграда под турску власт они су пребачени на острво Паг, где су се већ били доселили и становници Водица, Ражанца, Турња и Биограда на мору.«[17] Тиме је почео онај покрет у Далмацији коме је дао свој печат веома предузимљиви генерални провидур Леонардо Фосколо: тада се са успехом ратовало против Турака, а то је било омогућено готово непрекидним насељавањем морлака на опустеле обале и под зидине приморских градова. Провидур је сам призивао морлачке прваке да преведу народ под млетачку заштиту. »Одазивајући се његовом позиву, римокатолички свештеник Стеван Суботић [Сорић], према штампаним историјама из XVII века [A. Santacroce, G. Brusoni], у првој половини 1647. довео је 'шест стотина и више морлака'«; према архивским изворима, досељеника је било »1.088, од којих 244 способних за оружје«. »Међу њима је било више од десет стогодишњака.« Насељени на запустелој територији између Задра и Бокањца и у напуштеном Биограду на мору, они су, примивши млетачко оружје, напали на Лику и собом довели нове морлачке породице. Највероватније, том приликом је с њима дошао и »Петар Смиљанић из Удбине, места у Крбави, с двојицом синова способних за оружје и са целом породицом«.[18]

Сеобе су кретале ка читавој млетачкој Истри, Далмацији и Боки Которској. У почетку рата највише пребега стизало је, готово непрекинуто, у Макарску крајину, одакле су, због близине Турака, најчешће пребацивани на острва, нарочито на Паг. Савременици, католички мисионари и млетачки провидури, описују их као сиромашне, грубе и задивљале људе примитивних

[14] Г. Станојевић, *Далмација у доба Кандијског рата*, Весник Војног музеја, V, 2, 1958, 121; А. Соловјев, *Богишићева збирка омнишких исправа*, Споменик, XCIII, 1940, 52; Г. Станојевић, *Југословенске земље*, нав. место.

[15] Г. Станојевић, нав. место.

[16] М. Јачов, *нав. дело*, 16–17; Б. Десница, *Историја котарских ускока*, I, САН, Београд 1950, 11–12.

[17] М. Јачов, нав. место (у старијим млетачким хроникама највише података о овим збивањима донео је G. Brusoni, *нав. дело*, 91 и д.).

[18] М. Јачов, *нав. дело*, 17–18.

обичаја и никакве побожности. Понекад су их преводили у католичанство чим би стигли на приморје; друге су прекрштавали пошто би их преселили на острва; само мањи део остао је у својој вери.

III

Генерални провидур Леонардо Фосколо и даље је 1647. нападао Турке у Далмацији и њеном залеђу како би бар донекле проширио млетачку територију, подстакао даље сеобе морлака најчешће ка тим крајевима и одвратио непријатеља од опсаде већих градова. Први такав напад управљен је ка каштелу Земунику у Равним Котарима (који су половином XVI века саградили Зуан Антонио и Зуан Алвизе, припадници задарског патриците[19]). Турци су узели Земуник почетком Кипарског рата 1570, и на месту малог каштела саградили тврђаву и у њој четвртасту кулу с покретним мостом и »великом и лепом џамијом«. Подграђе је ускоро насељено трговцима и занатлијама. Земуник је био седиште крајишког капетана, кадије, двају диздара и јаничарске посаде[20] (»око 800 кућа и преко 2.000 житеља«[21]).

Напад на Земуник Л. Фосколо је поверио Ђорђу Пизанију, провидуру коњице, »који је предводио 4.000 пешака и 600 коњаника«.[22] Одбраном је заповедао лички санџакбег Халил-бег Дуракбеговић са сином Дурак-бегом и са 1.500 чланова посаде. Чим је топовска паљба почела да руши зидове утврђења, многи земунички Турци почели су да се предају Млечанина. »Помињан је број од хиљаду људи, жена и деце, који су под млетачком стражом отишли из Земуника за Надин.« Оставши у тврђави окружен посадом од само 200 најоданијих ратника, Халил-бег је упутио сина Дурака да доведе помоћ из оближњих утврђених места. Али, Дурака су Млечани на путу убили, његову одсечену главу показали оцу Халилу и старцу поврх тога послали његово одело и оружје. Бег је пристао на часну предају, али су га Млечани преварили и као сужња га одвели у Венецију. Живео је још девет година, у некој од млетачких тамница.[23]

»Пошто су освојили Земуник, млетачки војници су запалили Суховаре, 'место насељено морлацима', Поличник и Ислам, заробивши у њима 600 Турака.«[24] Затим је Л. Фосколо крајем марта освојио Новиград, али је напад на Скрадин завршен пуним неуспехом. Генерални провидур је и поред тога наставио узимање турских места прибрежних мору. Све у пролеће 1647. Млечани су освојили Обровац, Карин, Надин (после битке вођене на отвореном пољу) и Врану, коју су Турци сами напустили. Затим су запоселі места Велин, »познато по бројним и лепим кућама, раскошној џамији и добро

[19] Б. Десница, *нав. дело*, 131–132.

[20] *Исто*.

[21] М. Јачов, *нав. дело*, 18–19.

[22] *Исто*.

[23] Б. Десница, *нав. дело*, 132–133, наводи да је та тамница била у Брешии, а М. Јачов, *нав. дело*, 18–19, у Верони (»Проводећи време у затвору у Верони, Халил-бег је, према извештају нунција у Венецији, најчешће помињао Ђурђевдан, кад је, по јаничарском обичају, изводио војску на ратиште«).

[24] М. Јачов, *нав. дело*, 19–23; G. Brusoni, *нав. дело*, 108–115; A. Valiero, 101–104; F. Difnico, 50–61; вид. и Г. Станојевић, *Далмација у доба Кандијског рата*, passim.

уређеним виноградима и воћњацима«, и Ракитницу. »Турци из ових места су се повукли у Островицу, јако турско упориште у Буковици.« Охрабрен овим успесима, генерални провидур поново је, 9. маја, напао Скрадин, овог пута с 5.000 људи. Отпор је трајао само неколико сати. Млечани су још освојили неколико оближњих села, као и »слапове Крке, на којима је било 25 воденица са 70 воденичких каменова«. »После пада Скрадина, Млечани су освојили Солин и Камен, док су Шибенчани запоселі кланац Кривалић и у њему сасекли турску стражу.« Истовремено је 400 шибенских морлака, »турских одметника«, запалило пет села на турској територији и дотерало око 2.000 грла стоке.[25] Очито, млетачка настојања да своју границу према Турској населе доскорашњим султановим поданицима и тако учине чвршћом почела су давати прве плодове: у освајањима провидура Фосколa махом су учествовали најамници; у Турску, међутим, да харају и плене могли су упадати једино дојакошњи становници тог царства.

Тада су, после повлачења Турака, Равни Котари и Буковица коначно постали значајно ускочко гнездо (упоредо са изласком на историјску позорницу хајдука у Макарској крајини и Боки Которској). Према М. Јачову, само је Епифамије Стефановић, митрополит далматински, довео у Равне Котаре око 10.000 својих верника. Неки пребези су стизали на острва и у Истру. »Према млетачким изворима, до 28. јула 1647. из Понтадуре, луке код Задра, превезено је за Истру, на Паг, Крк и 'друга острва' 3.030 одраслих мушкараца, 638 жена и 432 деце. За даљих петнаест дана превезено је још 1.400 одраслих мушкараца и 3.450 жена и деце. С њима су превожене њихове најнеопходније ствари и преко 70.000 грла ситне и крупне стоке.«[26]

[25] Према Б. Десници, *нав. дело*, 38–40, провидур Фосколо предузео је свој освајачки поход у Далмацији у време кад су тамошњи Турци, услед оштре и предуге зиме, још увек били одсечени од залеђа. »Сакупивши нешто плаћене војске, што је био искамчио од Сената, увијек шкрта за далматинске потребе, Фосколо, половицом марта, опсједне и освоји Земуник у коме, кршећи уговор о предаји, зароби старог Халил-бега. Међу обезглављеним далматинским Турцима завлада метеж и паника, што омогући Фосколу да преосвоји Новиград а затим, током марта и априла, без муке и великих жртава заузме редом све турске тврђаве и градиће у трокуту међу Задром, Шибеником и Книном. Али Фосколо није себи правио илузија о трајности тих побједа. Он нити је имао средстава да оправи освојене градове, ни војске да их посједне, па је знао да ће, чим гране љето и паша се са војском спусти у Далмацију, Турци опет ући у своја напуштена насеља и без ране и без мртве главе. Фосколо је већ раније јављао Сенату да се са Турцима може да изиђе на крај једино ако им се попале куће, униште усијеви и премами раја. Ријешен сада да млетачки посјед у Далмацији растави од турског једним појасом пустоши, он без колебања издаде налог да се сва освојена мјеста сравне са земљом. Кроз читаво прољеће 1647. год. по сјеверној су Далмацији праскали пожари, грмјели лагуми и разлијегали се ударци ћускије. Тој херостратској одлуци падоше тада жртвом Нин, Земуник, Поличник, Ислам, оба Обровца, Надин, Карин, Врана, Скрадин и безброј мањих утврђења. Развалине бедема и крњетци кула, који нашем пејзажу дају призрак суморне романтичности, настали су сви одреда оног веселог прољећа. Погрешно се мисли да су сви ти опустошени крајеви били оријенталски назадни, запуштени и дивљи. И ту је било извјесне културе, благостања, живота. Дрниш и Земуник били су жива погранична тржишта. Обровац је био скала на којој је пашка со замјењивана за производе Босне и Лике, у Карину је Халил-бегов син Дурак-бег био уредио солине, саградио љетњиковце, уздигао баште, а за Врану сам Фосколо јавља Сенату да је то 'врт овог краја'.« О намерама провидура Фосколa вид. и Б. Десница, *Историја котарских ускока*, I, 15.

[26] М. Јачов, *нав. дело*, 21–23; о пребегавањима морлака на млетачко подручје 1646–1647. вид. и Б. Десница, *Историја котарских ускока*, I, 11 и д.; Б. Десница, *Стојан Јанковић*, 40–42, сматра да су се »све нити тог замашног посла« налазиле у рукама кнеза Франа Поседарског, који је заповедао одредом ратних бродова и који је »одлично познавао крајеве и народ«. »Турске недаће тог прољећа биле су пољуљале вјеру раје у свемоћ турских господара. Напуштени од Турака, на мети млетачком ударцу, подстрекавани од свештенства, мамљени од Фосколових агената, Мор-

Део морлака је, селећи се, нестајао из историје, а део је, у улози млетачких крајишника, остајао не само у тој историји већ и у песничком предању.

Кад се на Порти сазнало да султан губи рају која прелази Млечанима, новом босанском намеснику, Текели Мехмед-паши, наређено је да удари на далматинске градове и граничарска упоришта. Турска војска се окупљала како се паша спуштао ка југу и повремено логоровао, први пут у Книну, други пут у Дрнишу. Ту је скован и ратни план. На Равне Котаре је упућен Ферхад-бег Пашић, а на сплитско подручје Ибрахим, клишки санџакбег, дотадашњи босански паша. И управо у борбама које су тада почеле истакли су се млетачки ускоци. Било је лето 1647. године.

Ферхад-бег Пашић је преотео Млечанима Надин и кренуо ка Задру, али га је поп Стеван Суботић (Стјепан Сорић), како би заштитио морлаке који су се недавно доселили у околину тог града, сачекао са својим ускоцима и принудио га на повлачење. Бег се повукао из Равних Котара и успут опустошио Нин, Ражанац и Бокањац, убивши 200 морлака. Уто је из Грахова у Дрниш стигао нови лички санџакбег Хасан Мемибеговић с налогом босанског паше да одмах крене пут Шибеника.

Док се главна турска ордија прикупљала да удари на Шибеник, тек досељени »морлаци из Ражанца, Љубача, Поседарја и других места«, њих 1.500 на броју, упућени су на Грачац (»око 400 кућа«) у Лици (вероватно да би одвукли пажњу Турака и на другу страну и да би при том показали колико вреде). Поход је предводио Петар Смиљанић, који је са синовима Илијом и Филипом почетком те године прешао из Удбине у Далмацију. Ускочки напад на Грачац почео је 16. августа. »Пошто се турска страна предала, морлаци су запалили тврђаву са четири куле, џамију и 40 кућа, у којима су изгореле читаве породице. У Задар су донели 30 одсечених глава и довели 78 заробљеника.« Поред Смиљанића, у походу на Грачац истакао се, као четовођа, и Ђуро Миљанић, који је у ускоке пребегао управо из тог места, тако да му се породица још увек тамо налазила. Неколико дана после пада Грачаца, у Задар је, по налогу турских власти, стигао Вид Миљанић, брат Ђурин, да с генералним провидуром преговара о ослобађању заробљеника. Током Кандијског рата још једна појава у српској историји постала је нарочито уочљива. Невоља је чланове исте породице раздвајала на поданике разних држава, па су, служећи другоме, постајали њему политички привржени и често због тога мењали и веру.[27]

Турска опсада Шибеника трајала је од 21. августа до 15. септембра 1647. године. Град је бранио гроф Дигенфелд. Од 7.000 бранилаца, половину су

лаци су почели да се колебају и да преговарају са провидуром о прелазу 'под крило принципово'. Али та одлука није била ни лака ни безопасна и Поседарски је видио доста муке док је привео у дјело повјерени му задатак. Одметање првих група усталасане раје није ишло свуда глатко и једнообразно. Нека села, вођена од подмићених главара и фанатичних свештеника, одметала су се наслијепо, друга су преговарала, постављала услове, тражила јемства, давала таоце и склапала са Фосколом формалне уговоре, нека су се опет колебала и скањивала, затежући одлуком док се ситуација разбистри. Стари је Поседарац мамио, митио, обећавао, пријетио а понекад прибјегавао сили тј. упадао оружаном руком у неодлучна села, хватао људе, плијенио стоку и палио куће. Куће су, уосталом, паљене и онима који су добровољно ускакали, да им се тиме одузме свака нада у повратак. Одметнути народ са стоком, покућством, пртежом, спровођен Поседарчевим четама, слијегао се на море код Новиграда или у биоградско приморје. Отуда је лађама реквирираним по отоцима нејач, жене, старци и стока превожана у Истру, на Паг, задарска острва, а људи способни за оружје смјештени у непосредну околицу Задра [...].«

[27] M. Јачов, нав. место.

сачињавали плаћени пешаци »разних нација«. Било је и скоро хиљаду котарских ускока које је предводио поп С. Суботић (Сорић). Помоћ је, с мора, стизала непрекидно, све док град није ослобођен. Паша је под Шибеник довео око 20.000 људи. »Према оновременим извештајима и штампаним историјама, око 4.000 турских војника је погинуло, 5.000 умрло од заразних болести и 4.000 рањено, а неколико хиљада је за време опсаде града побегло.« Запажено је да су они који су били из Лике напустили опсаду чим су чули за пад Грачаца, па су отишли »да бране сопствене куће«. Турци су безуспешно тукли град и насртали на зидине у таласима, остављајући стотине мртвих и рањених.[28]

»Око месец дана после турског слома под Шибеником млетачка војска је освојила Островицу у Буковици, где је заробљено 300 Турака, а 1.500 морлака добровољно признало млетачку власт. Њима су се придружиле и друге морлачке породице, које су средином новембра 1647. пребачене у Истру. За освајање Островице нарочита заслуга је приписана попу Стевану Суботићу.«[29]

»Према званичној млетачкој статистици, у току поменуте две године [1646. и 1647] млетачку власт је признало 19.298 морлака, од којих је 4.919 било способно за оружје. Око три хиљаде од овог броја их је изгинуло у току Кандијског рата, а око девет хиљада пресељено у Истру, Италију и на далматинска острва, тако да су сведени на свега 6.618 особа.«[30]

С титулом »прокуратора св. Марка«, стеченом за ратне заслуге, Леонардо Фосколо је почетком новембра 1647. отпловио из Задра за Боку Которску.[31]

IV

Од нарочитог значаја у историји Кандијског рата, на првом месту војевања у Далмацији и Боки Которској, били су догађаји забележени у 1648. години. Ти догађаји су показали да је генералном провидуру Леонарду Фосколу пошло за руком да успостави бар краткотрајну равнотежу на бојишту упоредним освајањем и разарањем турских места у приморском појасу и насељавањем великог броја морлака, султанових поданика, у оне пограничне крајеве којима је била намењена улога привременог војног крајишта. Оно што је раније само наговештено, 1648. је постало редовна појава: млетачки ускоци и хајдуци, чији број се новим сеобама стално повећавао, нису само сачинили живу брану турским продорима него су, поврх тога, све чешће почели упадати у Босански пашалук и тамо ударати на непријатеља и земљу му претварати у пустош. Ускоци и хајдуци ишли су ради пљачке у Турску најпре да би преживели и, све више, како би себи дали изглед достојан истинских витезова. Поменуте године већ је на попришту било неколико истакнутих ускочких и хајдучких вођа који су одмах ушли у наредно памћење.

[28] G. Brusoni, *нав. дело*, 120–140; A. Valiero, *нав. дело*, 117–123; F. Difnico, *нав. дело*, 82–104; M. Јачов, *нав. дело*, 23–26.

[29] M. Јачов, нав. место.

[30] *Исто*.

[31] F. Difnico, *нав. дело*, 104.

О томе најбоље сведочи случај Вука Мандушића који је 1648. погинуо, а већ је био трајно запамћен као јунак и, преко тога, као пример јуначког карактера и понашања код Срба. Поново је историја, после два века, постала једном народу донекле наклоњена. Није препуштала забораву већину људи, појава и догађаја већ их је довољно сачувала у сваком памћењу, и песничком и ученом.

Провидур Фосколо је опет искористио најљућу зиму да би напао Турке, којима по невремену није могла стићи помоћ из босанског залеђа. »Према вестима из Задра од фебруара 1648. котарски морлаци, које је предводио Стеван Суботић, запалили су Вакуф, Стрмицу, Плавно и Бутишницу. С њима се тада доселио 'велики број морлака да би живели под заштитом Млетачке Републике'. Они су се населили у Обровцу, Карину, Надину и Врани.«[32] Неколико хиљада млетачких плаћеника и морлака, које су предводили Вук Мандушић и поп Суботић (Сорић), освојили су затим Дрниш и босанског пашу, пораженог на оближњем пољу, нагнали на бекство према Цетини.[33] Још крајем 1647. старешине села Петровог Поља склопиле су уговор с генералним провидуром о примању млетачког поданства.[34] То је омогућено узимањем Дрниша. Тиме се објашњава и досељење морлака из Богетића и Умиљеваца на шибенску територију.[35] У Шибеник су прешли и фрањевци из манастира Височца (такође на темељу уговора с генералним провидуром).[36] Млетачка војска је, затим, »без отпора ушла у Книн«, освојила и запалила Врлику (коју су Турци ускоро обновили и населили) и још једном прошла кроз Скрадин, у коме је разорила утврђења и спалила две џамије. Тада је Фосколо писмено посведочио о заслугама попа Стевана Суботића (Сорића) у протеклим походима. Он је, поред осталог, привео буковичке морлаке у млетачко поданство, што је понекад и насилно вршио.[37]

Млетачки успеси 1648. достигли су врхунац освајањем Клиса 15–31. марта. Још неко време, после тога, Вук Мандушић је војевао по Босни. А кад је овладало лето, па су Турци стигли да сакупе војску, дошао је за ту годину крај млетачким ратним успесима у Далмацији и њеном залеђу.

На Западу су о судбини земаља под турском влашћу мало знали, и због тога су често бирали незнатне и случајне ствари да постану упоришта њихове оскудне обавештености. О борбама за тврђаву Клис штампано је више вести него о неким великим и судбоносним биткама. Молило се по црквама за успех хришћанског оружја и благодарило Богу на вести о постигнутој победи. То колективно убеђење да се освајањем једне тврђаве може отворити пут за продор у Турску било је толико распрострањено да су у градовима Далмације образоване завереничке групе које су кројиле планове како да се то изведе. Међутим, тек кад је Леонардо Фосколо са својим плаћеницима и морлацима уздрмао турска упоришта у пограничним подручјима и кад је, њима насупрот, образовано ускочко крајиште, Клис је пао.

[32] М. Јачов, *нав. дело*, 25.
[33] G. Brusoni, *нав. дело*, 137–139; F. Difnico, *нав. дело*, 109–114; A. Vernino, *нав. дело*, 104–112; М. Јачов, *нав. дело*, 26.
[34] Б. Десница, *Историја котарских ускока*, I, 26–28 (текст уговора).
[35] М. Јачов, нав. место.
[36] Б. Десница, нав. место.
[37] Б. Десница, *нав. дело*, 33–34 (текст сведочења); A. Vernino, *нав. дело*, 114–115; М. Јачов, нав. место.

Генерални провидур повео је на Клис сву млетачку војску којом је тренутно располагао, око 6.000 пешака и 600 коњаника. Одбраном је заповедао клишки санџакбег Мехмед Мустајбеговић с неколико босанских првака, све бегова домаћег порекла. Имао је невелику војску: 200 јаничара, упућених из Цариграда, и 600 ратника редовне посаде. Битка је одлучена оног часа кад је Фосколо, дознавши на време да опседнутом граду у помоћ долази босански намесник Текели Мехмед-паша »с неколико хиљада војника«, упутио паши у сусрет Стевана Суботића (Сорића) и Вука Мандушића с делом своје војске, а они су Турке потиснули и нагнали их у бекство. Браниоци су тада понудили провидуру да град предају, а да се њима дозволи несметано повлачење. Фосколо је пристао на такав договор.[38]

Клис је био у турским рукама од 1537. до 1648. године. Дужд је, у пратњи папског нунција и свег племства, присуствовао служби божјој у цркви Св. Марка. На тргу су пуцале прангије, јер је народ прослављао најзначајнију победу у Далмацији. Поред новчане награде, Л. Фосколо је за овај подвиг добио орден »добротвора отаџбине«.

До краја марта 1648. Млечани су у Далмацији освојили »преко 80 турских тврђава, каштела и места«.[39]

Ускоро после Клиса, почетком априла, Млечани су узели Сињ, »место с две хиљаде домова«. Морлаке је у овом походу предводио поп Стеван Суботић (Сорић).[40] Поразивши у Равним Котарима удбинског диздара, друга група морлака је, истог месеца, продрла све до Саве. Предводник је био Петроније Селаковић, калуђер из манастира Крке.[41] Петар Смиљанић, Стеван Суботић (Сорић) и Франо Поседарја, водећи 6.000 морлака, после пет дана пута стигли су у предео звани Унац и опустошили га. С Турцима су се сударили код Шупље Цркве, између Кистања и Книна. Од 500 личких Турака, који су ушли у бој, погинуло је педесет. Смиљанић је писао провидуру да су дотерали 20.000 оваца, 1.000 свиња и 200 коња. Превели су у млетачко поданство »тридесет морлачких кућа и њиховог старешину спахију Бусовића«.[42] Провидур Фосколо издао је 15. маја указ којим је харамбашу Петра Смиљанића поставио за поглавара морлака »из Буковице и других места«, с правом да им суди у мањим споровима.[43] У Шибенику је 2. јуна харамбаша Вук Мандушић (у документу: Вучен Мандушић) дао изјаву о недавном нападу на Кључ, касабу од 300 кућа. Иако је предводио само 175 другова, Мандушић је упао у касабу и најпре запалио џамију (»заједно са хоџом, који је запомагао«). Битка с домаћим Турцима трајала је до мрака. Погинуло је око 200 Турака, а многи су изгорели у својим кућама. »Наши су понели велики плен и повели 46 робова и робиња, међу њима многе жене и децу. Али, следећег јутра, напао их је бројан непријатељ, па су били присиљени, како би прихватили борбу, да посеку робље, од кога се спасило само неколико [...].« Наставивши пут, наишли су на 200 коњаника из Гламоча, али су на њих благовремено отворили

[38] A. Vernino, *нав. дело*, 117–157; F. Difnico, *нав. дело*, 117–132; G. Brusoni, *нав. дело*, 150–165; М. Јачов, *нав. дело*, 26–29 (исцрпан опис битке); Б. Десница у делу *Стојан Јанковић*, 47–60, има опис Книна и битке 1648. сачињен према казивању Ф. Дифника.
[39] М. Јачов, нав. место.
[40] F. Difnico, *нав. дело*, 140; М. Јачов, нав. место.
[41] *Исто*; провидур Л. Фосколо одредио је калуђеру Петронију Селаковићу месечну плату од 4 дуката (15. априла 1648, Б. Десница, *Историја котарских ускока*, I, 32, текст указа).
[42] Б. Десница, *нав. дело*, I, 35.
[43] *Исто*, 36 (текст указа).

ватру и многе поскидали с коња. Кад су стигли до Грахова, поново је искрсло стотину оних из Гламоча. Овог пута нашли су заклон у шуми. Хватајући се планине Динаре, угледали су 150 коњаника из Удбине, који су, долазећи из Лике, најпре узалуд покушавали да их изненаде, а затим су избегли отворен бој. »Нашима су путем на љубазној услузи били они морлаци који су се од Турака склонили у брда.« Вук Мандушић је довео у Шибеник »три многобројне морлачке породице«.[44]

Хајдучки излет Вука Мандушића до Кључа показује да су се Турци у Босанском пашалуку већ увелико стали прикупљати и да сигурно предстоје жешћи окршаји. И поред тога, морлаци окупљени око Задра још неко време са успехом су упадали у Лику, улетали у бојеве с Турцима, одгонили робље и стоку, највише настојали на томе да тамошње хришћане покрену на сеобу и преведу на млетачко тле. Око 2.000 морлака, које су предводили Петар Смиљанић и Стеван Суботић (Сорић), провалили су почетком јуна у Лику, поразили успут Турке, окупљене у истом броју, напали села Томичић, Водену Главу, Понзино Село, Клапавицу, Мрачај и Брувно и у њима запалили око 800 кућа. Повели су 70 породица које су из Жегара раније настањене код Удбине и населили их делом у Исламу, а делом у Земунику. Нешто породица из Жегара ипак је остало у Лици. »Према извештају нунција у Венецији, са Жегаранима се тада преселило још 90 морлачких породица из Лике.«[45] Ускоци су запленили многу стоку, покупили ствари и робу, запалили куле и чардаке најугледнијих Турака и повели као робље њихове жене и децу. Села су још горела, кад су се Турци из Лике и Удбине сјединили у војску од 1.000 коњаника и 500 пешака и, напавши на ускоке, тукли су се њима до ноћи. Погинуло их је 70, а неки су допанули ропства (»разбежавши се, не знам како, на неколико страна«).[46] Турци су одговорили нападом на Буковицу и Котаре, али су их морлаци још једном одбацили, убивши, поред осталих, удбинског диздара.[47]

Уочи овог похода на Лику, провидуру Фосколу је, с писмом Сената, стигла колајна намењена попу Суботићу (Сорићу) за његове ратне заслуге.[48] Провидур је јавио Сенату да то може изазвати незадовољство других харамбаша, који сматрају да нису мањи јунаци од попа Суботића. Предложио је да се једнака колајна додели и Вуку Мандушићу, јер га на крајини цене више него све друге главаре.[49] Три дана касније провидур је доделио Илији Смиљанићу месечну плату од 4 дуката месечно.[50] Очито, међу котарским ускоцима, после две или, највише, три године борбе почело је издвајање оних који су се већ истакли предузимљивошћу и јунаштвом, а били су, уз то, и од боље куће. Добијање посебних плата, ма колико незнатних, и колајни које су стизале из Венеције, најзад и назив харамбаше или сердара, све је то изводило ове људе на пут ка образовању нове ратничке аристократије. Али, мало је било оних који на том путу нису застали. Погибије су почеле исте године.

[44] *Исто*, 36–37 (текст изјаве).
[45] Б. Десница, *нав. дело*, 37–39; М. Јачов, *нав. дело*, 29–30 (топоними су преузети према његовом тумачењу оригинала).
[46] Б. Десница, нав. место.
[47] *Исто*, 39.
[48] *Исто*, 37.
[49] *Исто*, 40.
[50] *Исто*.

Како је лето превладавало, Турци су, окупивши се, почели све чешће насртати на දуждеве поседе, нарочито на нове морлачке насеобине. Уместо Текели Мехмед-паше, који је губио тврђаве и људе, за босанског намесника је постављен Дервиш-паша, и он је, као и друге паше кад би почињале да управљају, са силним полетом почео ратовање. Турски војници »запалили су и у пепео претворили више од 300 кућа у Приморју«, и одвели у ропство 100 жена и деце. Предводио их је »извесни Араповић«. »Једна друга група турских војника пустошила је шибенским крајем, заробивши 150 сељака. Вук Мандушић их је сустигао, стотину заробљеника ослободио и дванаесторицу Турака убио.«[51]

Ускоци су знали да Равним Котарима највећа опасност прети од Турака окупљених у тврдом Рибнику, па су од генералног провидура затражили одобрење да разбију то гнездо. Поход је, почетком јула, почео тек пошто су морлачке породице склоњене из Обровца у околину Задра, да би их затим упутили у Истру »нека обрађују земљу«. Ускочку војску, у којој укупно није било ни 1.500 људи, предводили су, поред осталих, харамбаше Петар Смиљанић, поп Стеван Суботић (Сорић) и калуђер Петроније Селаковић. Број Турака, окупљених у Рибнику, био је неколико пута већи од броја ускока, који су се одмах поколебали кад су, уместо на браниоце тврђаве, наишли на читаву војску, од почетка на њих устремљену. Турци су, на њихову несрећу, сатерали ускоке у један кланац и, не штедећи сопствене животе, започели покољ. Међу првима је пао Петар Смиљанић, а с њим и 120 његових најоданијих пратилаца. Поп Стеван Суботић (Сорић) пао је Турцима у руке тек кад је из пушке рањен, а коњ му је под њим убијен. С њим је заробљен и његов заставник, неки Кецић, с још 15 морлака. »Турци су Кецића расекли на четири дела, заробљене морлаке живе набили на колац, а Суботића подвргли тешким мукама«: »пошто су га живог одерали од ногу до појаса, набили на колац и одсекли му руке, Јусуф-бег Филиповић му је ишчупао језик.« Затим му је бег својом руком одсекао главу и послао је султану у Цариград. Део његовог тела од појаса наниже расекли су на два дела, па један показивали по Лици, »а други послали у његову родну Далмацију«. Остатак су спалили и пепео бацили у ваздух, »да га бура, дувајући с Велебита према мору, разноси по немирној Крајини«. Нека хришћани остану у страху.[52] На место погинулог Петра

[51] М. Јачов, *нав. дело*, 30; A. Santacroce (Sentonaco Anticano), *нав. дело*, 296.
[52] Главна грађа о овом догађају код Б. Деснице, *нав. дело*, 41–46; интерпретација М. Јачова, *нав. дело*, 30–31. – Морлачки главари записнички су изјавили колико је људи сваки од њих изгубио под Рибником (Б. Десница, *нав. дело*, 43–44): »Кнез Никола Тадијић: Ускоци из Крмпота насељени испод Пољица од 150 пјешака изгубили 10; Врање Кнежевић: Ускоци из Парчића насељени испод Пољица од седамдесет људи изгубили осам; Харамбаша Милета Вукчевић: Жегарани ускочени под Нин од 200 пјешака изгубили десет; Лука Рорчић: Ускоци из Кистања насељени у Жерави више Нина од 132 пјешака изгубили четворицу; Харамбаша Петар Миљанић: Ускоци из Чучуловаца насељени у Врсима од 70 пјешака погинуло шест; Харамбаша Илија Смиљанић, поглавица Буковчана: од 100 људи изгубио девет, рачунајући и оца; Харамбаша Мартин Томичић: Ускоци из Древника насељени код Нина од 100 људи изгубили петорицу; Харамбаша Смољан Миковић: Ускоци из Ђеврсака насељени код Петрчана од 50 људи изгубили двојицу; Милош Марковић: Ускоци из Бргуда насељени код Нина од 55 људи изгубили пет; Харамбаша Мартин Милић: Ускоци из Поповића насељени код Нина од 54 човјека изгубили два; Харамбаша Радивој Шушић: Ускоци из Угарака насељени у Жерави од 60 људи изгубили тројицу; Харамбаша Јован Иветковић, насељен у Пакоштанима: од 80 пјешака изгубио седам; Харамбаша Иван Летица: Ускоци из Јесеница у Подгорју насељени између Пага и тврђаве Љубач од 120 људи изгубили 11; Харамбаша Јован Добрић: Ускоци из Добропољаца насељени у Љубчу од 60 људи изгубили двојицу.«

Смиљанића Буковчани су за свога поглавицу изабрали његовог сина Илију, а на место Стевана Суботића (Сорића) Горичани су за вођу узели његовог брата Григорија, што је генерални провидур одобрио.[53]

Убрзо је нестало и Вука Мандушића.

Охрабрен победом код Рибника, босански паша Дервиш упутио је Ферхад-бега Пашића да похара околину Сплита, а Хусеин-бегу је наредио да се са 6.000 војника спусти до Задра и udari на Равне Котаре. У овим бојевима погинуо је харамбаша Григорије Суботић, а морлаци су на његово место изабрали Вука Мандушића. Генерални провидур пристао је на овај избор и одмах упутио Мандушића према Островици да, заједно са Илијом Смиљанићем, постави бусију Хусеин-бегу кад се буде враћао из Равних Котара. Бусија је постављена у Зечеву, недалеко од Ђеврсака, где се дизала тврђава с кулом. Хусеин-бег је одмарао војску на пољу код Островице. Вук Мандушић је најпре поразио пашину претходницу, али је подлегао у сукобу с вишеструко јачом пашином ордијом. Харамбаша је пао у ропство, пошто му је одсечена једна рука, али је он оном другом успео да убије још четири Турчина, и затим клонуо. Како би га ослободио неумитног мучења, један турски војник му је одсекао главу, коју је Хусеин-бег предао Дервиш-паши у Ливну. »Узимајући је у руку, Дервиш-паша се, у знак поштовања, пред њом поклонио.« Провидур Фосколо је писао Сенату: »Заиста је био храбар војник, у свему уздржан и несебичан старешина [...]. Све што би запленио делио је војницима. Они су га онолико волели, поштовали и слушали колико су га се Турци плашили. Овај губитак ме веома потресао, јер знам да ћемо због њега имати велике штете.« После Мандушићеве погибије управу над шибенским морлацима преузео је његов сестрић Тадија Врančić. С још петорицом харамбаша, он је ускоро отпловио за Венецију и, поклонивши се дужду, затражио од њега оружје, плату за ратнике, помоћ у храни и земљу за обраду. У току две године, 1647–1648, рекао је, на територију млетачке Далмације доселило се »око 14 хиљада особа њихове нације«. Њихова молба је повољно решена, а сваком од шесторице присутни харамбаша исплаћено је по 200 дуката. Сваки је добио на дар по једну златну медаљу и по једно »морлачко одело«.[54]

Према истраживањима Г. Станојевића, у лето 1648, крстариле су Босном и друге ускочке и хајдучке чете. »Неки одреди допрли су чак до Саве. Харамбаша Петар Миљковић се спојио са одредом [хајдучког] харамбаше Кулишића, а мало касније и са својим братом. Ова три одреда нападоше Прусац и запалише 300 кућа. Убијено је 200 Турака, од којих се добар део бежећи утопио у Врбасу.« Одатле су браћа Миљковићи стигли до Саве, и на њој потопили брод натоварен ратном опремом из Београда за Градишку: »Четрдесет чланова посаде без милости је сасечено.«[55]

[53] Б. Десница, *нав. дело*, 45–46.

[54] Вид. посебан прилог о Вуку Мандушићу у нав. збирци чланака Б. Деснице (*Стојан Јанковић*, 89–97); о боју на Зечеву и погибији В. Мандушића вид. архивске документе објављене у књизи Б. Деснице, *Историја котарских ускока*, I, 46–52; подробан опис и у нав. књизи М. Јачова, 32–33; вид. и G. Brusoni, *нав. дело*, 172–174; A. Santacroce (Sertonaco Anticano), *нав. дело*, 310–321; Српско-далматински магазин, 1844, 34.

[55] Г. Станојевић, *Далмација у доба Кандијског рата*, 123; исти, *Југословенске земље*, 225.

V

Успеси генералног провидура Леонарда Фоскола у Далмацији и њеном залеђу током 1647. и 1648. године одјекнули су далеко и изазвали комешање херцеговачких, брдских и црногорских племена. О томе је Фосколо био обавештен од которског провидура Костанца Пезара, који је одржавао сталне везе с племенским првацима и добро је могао проценити расположење самог народа. Било је изгледа да се у залеђу Боке Которске и Црногорског приморја постигну успеси који ће бити знатнији од оних у Далмацији, јер народ у Херцеговини, Црној Гори и, поготову, у Брдима није био притиснут онолико турском силом као народ у Босни. Крајем 1648. Фосколо је са 70 бродова отпловио за Боку Которску, »пославши претходно копном 3.000 морлака«. (За време њиховог пута Турци су из Далмације »одвели у ропство 1.400 морлака«.)[56]

Сигурно два века, а у појединим случајевима и дуже, херцеговачка, брдска и црногорска племена налазила су се на путу повратка уназад: на развалинама средњовековног феудалног уређења, успостављени су родови као стожери народног окупљања и одржања. Род је био крвна заједница истог порекла, истог родоначелника нађеног у предању, утемељена на неписаним уредбама патријархалног друштва. Више родова сачињавало је племе, створено у зависности од некад запоседнуте територије и осећања међусобне везаности његових припадника. Племе је имало своје међе које је чувало од Турака и суседних племена. На челу му је стајао поглавица, узиман из народа на збору, без обзира на то да ли је нови кнез, војвода или спахија био предодређен зато што је то звање по правилу прелазило са оца на другу мушку главу у истој породици. Било је случајева да је племенски поглавар био свештено лице, најчешће мудро у опхођењу и безмало редовно јуначког држања у бојевима.

Избијање Кандијског рата и почетни успеси провидура Фоскола, а поготову вести о великим пресељењима морлака на млетачко тле, ускомешали су херцеговачка, брдска и црногорска племена, која ни до тог часа нису мировала. Њих су путеви готово сви водили у Боку Которску, где је било не само трговине него и преважних разговора с провидуром у Котору и с другим млетачким званичницима. Рат их је бацио у искушење: да ли да и даље подносе Турке или да се од њих отму признавши дужда за свога господара. Али, њихов положај био је толико неједнак да су им се путеви разилазили и, често, укрштали. Околне паше и бегови, на првом месту санџакбегови Херцеговине и Скендерије, стезали су та племена смртоносним обручем и водили на њих казнене походе кад би одбили да дају харач. Најчешће је у њиховој војсци било понеко од племена које би позвали на војну или, једноставно, собом покупили. Тиме би видно попуњавали свој халк, изазивали омразу међу племенима и успоравали њихово међусобно приближавање. Херцеговци, Брђани и Црногорци нису могли да спрече, мада су намеравали, продор Турака у плодне крајеве, у којима су добијали, или сами узимали, спахилуке и собом довлачили своје људе да преузму разне послове, војне, пандурске, управне и измећарске, да се и они временом, најчешће отимањем земље,

[56] Г. Станојевић, *нав. дело*, 211; М. Јачов, *нав. дело*, 43–44.

преобразе у поседнике. Слој муслимана повећао се и стварањем градских насеља, која су махом они сачињавали као трговци или занатлије.

Сва племена, поврх тога, нису била у истом положају. У источној Херцеговини појам и улога племена могла је, нарочито ка јужним рубовима, припадати роду односно братству. Знатно више него у другим племенским областима кнежинска самоуправа проистицала је из начина организовања села као посебне управне јединице. За источну Херцеговину од немерљивог значаја био је Дубровачки пут, који је изазвао већу покретљивост народа и слабљење племенских закона и духа. Брђани су у историји запамћени као племена која су се развила сасвим у смислу типичном за такве облике политичког удруживања једног претежно сточарског и ратничког друштва. Свако племе у Брдима имало је своје законе владања и понашања, често преузете из средњовековног српског права, према њима је одређивало степен свога поимања и свог коришћења слободе, а наспрам Турака су се држали како су умели и могли: ратовали су против њих или у саставу њихове војске, чешће одбијали да дају харач него што су га драговољно приносили, стално се, због било какве принуде, селили ка северу или северозападу. Племена старе Црне Горе нису имала крупнијих међусобица, јер су признавала истог поглавара, а најважније одлуке доносио је заједнички збор. Улога цетињске митрополије била је, у том погледу, од највећег значаја, и зато је управо ту образовано језгро потоње црногорске државе.

За примером Маина, Побора и Грбља, који су 1647. прешли под млетачку заштиту, убрзо су се повели и Црногорци. Они су то наговестили још у мају 1647, кад су на једном састанку у Котору сви црногорски главари обећали тамошњем провидуру слободан пролаз преко њихове земље и помоћ у војсци. Они ни даље нису могли отворено приступити Млечанима, јер им Турци прете с две стране, од Рисна и од Скадра. Да би проверио ову изјаву, которски провидур је упутио у Црну Гору грбаљског кнеза Војина Турковића Јовановића са једним наоружаним одредом. Кнез Војин је попалио неке куће у Црној Гори, непријатељски расположене према Млечанима, и на повратку похарао Ораховац. »Црногорци су добровољно отворили врата своје куће Млечанима, док су Турци увек насилно улазили у Црну Гору.« После тога, Црногорци нису имали куд него су морали следити пример Грбљана и других слободних општина. Почетком 1648. митрополит Висарион Колиновић и девет црногорских главара сачинили су у осам тачака своје захтеве (»на српском језику«) и поднели их ванредном провидуру у Будви Констанцу Пезару. Захтеве црногорских главара провидур је одмах упутио у Венецију с два своја писма. Пезаро је нагласио да су сви црногорски кнезови, »којих има преко шездесет«, дали свој пристанак на приступање Млечанима. Црногорци су писали дужду да су они под турском влашћу раније имали »безбројне привилегије и уступке«, али да је од неког времена »одбачен сваки закон«. За себе су тражили углавном повластице сличне паштровским, поред осталог унутрашњу самоуправу и извесне економске олакшице. А да би се одбранила од Турака, Црна Гора мора образовати чете, што она не може постићи без новчане помоћи Венеције. Заједно с тим, треба сакупити одред од сто људи, »помоћу којих ће војводе (командант) земљу у послушности и реду држати, јер је то више него потребно«. Овај захтев Г. Станојевић је објаснио постојањем свести да је потребно створити један натплеменски орган у земљи: »идеја о стварању органа јавне власти у Црној Гори средином XVII века показује

колико су државотворна стремљења била ухватила корена у црногорском племенском друштву«. Главари су, поред тога, тражили да гувернадур Црне Горе постане Вук Орландић, Црмничанин, »будући да је племић наше отаџбине«. Орландић је био у млетачкој војној служби већ дуже од четврт века. »Одлуком Сената од 23. фебруара 1647. Вук Орландић је потврђен за гувернадура Паштровића, пошто су га они изабрали, и постављен је за надинтенданта Будве и суседних места са задатком да брине о одбрани тога краја.« Писмо црногорских главара Млетачкој Републици сачињено је »на име кнезова и свега поштованога збора черногорскога«, а потписао га је митрополит Висарион Колиновић. У ствари, иницијатори овог акта били су главари црмничке и ријечке нахије. »Крајем фебруара 1649. пет црногорских првака у име пет нахија (катунске, ријечке, црмничке, љешанске и пјешивачке) потврдило је одлуку о примању млетачке власти. Средином октобра исте године Венеција је доделила плате петнаесторици најугледнијих главара из свих црногорских нахија.« Током лета 1648. которски провидур је успоставио пријатељске односе и са херцеговачким и брдским племенима.[57]

Генерални провидур Леонардо Фосколо забродио је ка јужним обалама с планом да и њих запали ратним пожаром и, покренувши на буну херцеговачка, брдска и црногорска племена, узме Турцима приморске градове и што пространију територију у њиховом залеђу. Уз помоћ хиљаду Црногораца, провидур је у јануару 1649. напао Бар, али је одлучно одбијен. Брдска племена су обећала да ће се придружити провидуру, али се нису појавила. Млетачки сенат је проценио да је напад на Бар пропао »због слабе вере оних племена«. »Узајамно неповерење нагризало је тек успостављено ратно пријатељство.«

После безуспешне опсаде Бара, Фосколо је повукао флоту у Боку Которску и у фебруару исте године узео Рисан. У нападу на Рисан, који је бранио »Мехмед-ага, искусан војник, са сто педесет одабраних бораца«, учествовало је, поред провидурових ускока и плаћеника, и око хиљаду Црногораца, Пераштана, Никшића и Арбанаса. Приликом напада на Рисан, провидур је наредио да се спале околна турска села. Ахмед-ага је сопственом крвљу написао поруку Новљанима тражећи помоћ, а кад није добио одговора, град је предат Млечанима. »Наде потопљене пред Баром оживеше у Рисну. Млечани срушише утврђење и напустише га.«[58]

Истовремено, Никшићи су напали и освојили Грахово. Сенат их је за тај подвиг одликовао с десет златних колајни, а провидур Фосколо упутио им је као помоћ и у знак охрабрења 200 далматинских ускока. Покренула су се и брдска племена, нарочито Кучи, који су загосподарили Медуном.[59] Фосколо је тада покушао да се домогне Подгорице, одакле би могао наставити окупљање несложних племена, па је упутио одред војске да упадом у Црну Гору изазове шири покрет против Турака и, с таквом подршком, удари на град. Тај подухват је, међутим, потпуно пропао, јер нити су се племена, осим нешто Куча, одазвала на његов позив, нити је било ко и даље слепо веровао у снагу хришћанског оружја.[60]

[57] Г. Станојевић, *Црна Гора у доба Кандијског рата*, 16–31; исти, *Југословенске земље*, 207–210; исти у *Историји Црне Горе*, III, 1, Титоград 1975, 122–124; вид. и G. Brusoni, нав. дело, 208–210; Ј. Радонић, *Римска курија*, 290.

[58] Г. Станојевић, нав. места; М. Јачов, *нав. дело*, 34; G. Brusoni, нав. место.

[59] О освајању Медуна вид. М. Јачов, *нав. дело*, 34.

[60] Г. Станојевић, *Југословенске земље*, 212.

Устаничко расположење у Херцеговини, Брдима и Црној Гори нагло је спласнуло после одласка провидура Фосколa за Задар. Он није прихватио предлог Никшића и Дробњака да заједнички ударе на Нови, него је, поврх тога, повукао своје ускоке из Херцеговине. Никшићи главари су писали у Котор да им је провидур, отишавши, оставио »свако зло од непријатеља Турака, па чак и за оно што су урадили Италијани у турској земљи, и с временом ћемо све платити истим Турцима«.[61] Али-паша Ченгић се заиста клео да ће се осветити Никшићима.[62]

Према вестима које потичу из Венеције, за време ратних збивања 1648. и 1649. у Боку Которску се из њеног ширег залеђа доселило 6.000–7.000 људи. »Тиме је млетачка војска порасла за 3.000 војника, због чега је провидур Фосколо на кандијско ратиште пребацио 700 морлака.«[63]

Ови пребези окупљали су се око утврђених млетачких градова у Боки Которској, неки су постајали њихови стални становници, а већина их се привремено склањала по оближњим селима и у њима градила своје куле или сиромашне куће од сухомеђине.

VI

Република св. Марка држала се грчевито обала Боке Которске највише у циљу да не пусти Турке на море и одатле, као и из далматинских градова, чува своју превласт у јадранском басену и обезбеђује своју пловидбу у тим водама. Она није потпуно пригушила бокељску пловидбу, јер су јој били потребни смели поморци ради сузбијања турских гусара. Млеци, наиме, нису имали ни толико снаге, ни таквих морепловаца, ни прикладних типова бродова, да би могли заштитити своју пловидбу у југоисточном делу Јадранског мора, изложеном повременим најездама афричких гусара и сталном вребању албанских пирата, који су Улцињ, Драч и Санта Мауру учинили својим гнездима. Залив који је био најјужнији луждев посед на јадранској обали, дубок да скрије и знатнију флоту, Бока је, са својим неугашеним морепловачким традицијама, била најпогоднија територија Млетачке Републике на којој се могла уредити војна крајина против турских гусара.

И тако је дошло до тога да су се Бокељи, у првом реду Пераштани, са својом решеношћу на прегнућа, појављивали у најодлучнијим и најжешћим окршајима поморских битака које су против Турака водили не само Млечани, њихови суверени, него и остале хришћанске силе. То им је доносило ратне трофеје, заплењене заставе и оружје, одликовања, медаље, повеље у знак похвале и племићке титуле. Котор, Доброта, Бијела, а понајвише Пераст, давали су постепено грофове, кнезове, адмирале и капетане чији су врло блиски преци били обични херцеговачки и црногорски сточари, кириџије или хајдуци. Ратни трофеји и свечане дипломе живели су у њиховим кућама не само као сведочанство и успомена него и као смисао и циљ. Пераштани су сматрали да им је указана јединствена част што могу чувати заставу на адмиралском броду

[61] Исто, 213; вид. и М. Јачов, *нав. дело*, 34, према писању савремене штампе.
[62] *Историја Црне Горе*, III, 2, 126 (Г. Станојевић).
[63] М. Јачов, нав. место.

млетачке флоте, и гинули су за њу, несвесни, можда, да им је та част додељена због тога што је отимање око заставе значило најсудбоноснији тренутак у борби, кад је њихова слепа храброст била драгоцена. Тако је у бици код Лепанта 1571, у којој је Турској задан дотле најтежи ударац на мору, погинуло око ратне заставе с ликом св. Марка седам Пераштана, њених чувара. Истовремено је на броду команданта удружене хришћанске армаде, Дон Хуана од Аустрије, пилотско кормило држао у својим рукама Петар Стјепков Марковић, такође Пераштанин, коме је шпански краљ Филип II, у одавању признања, одобрио да у свој породични грб унесе и знак сунца. У хришћанској армади истакао се тада и брод »Свети Трипун Которски«, којим је командовао капетан Јероним Бизантић, члан једне од најугледнијих властеоских породица из Котора.

За историју бокељског поморства Кандијски рат је био од пресудног значаја. Између 1645. и 1669. Млетачка Република је била битку против Турака на свим обалама и у свим водама које су опточавале Балканско полуострво, од Задра до Дарданела. Бокељи су тада имали прилике да узму учешћа у подухватима на мору много замашнијим од мегдана с гусарима, и они су у њима потврдили стара и стекли нова поморска знања и искуства. Казује се да су у том рату Пераштани стајали на командним местима тридесет великих млетачких лађа. Два највећа ратна брода, забележена због својих подвига, била су тада поверена двојици перашких капетана, Вицку Мазаровићу и Ивану Бронзи. У том рату, што је најважније, запљуснуло је Боку неколико таласа досељеника из Херцеговине, Брда и Црне Горе, који су подмладили њен живаљ. То ново становништво Боке, окупљено у хајдучке дружине, иако све сами планинац, брзо се прилагодило мору и дало нову људску снагу бокељском поморству.

Објава рата је, посебно, Пераштанима била велико олакшање. За њих, у ствари, борба никад није јењавала, али они су од истраге турских гусара имали мало користи. Са својим бродовима, ти рођени поморци су се, додуше, упуштали не само у борбе него и у трговину и превоз робе, али им је то доносило тако мало средстава за живот да су се, чим им је рат одрешио руке, и сами одали гусарењу.

Дубровчани су први дошли на ред, јер су се млетачке власти одмах на почетку рата послужиле Пераштанима да онемогуће трговину својих такмаца и изврше блокаду њихове луке. Тако су у јулу 1646. перашки поморци ухватили брод Мата Фисковића, Дубровчанина, који је с теретом робе босанских и јеврејских трговаца пловио за Анкону. Брод је довучен под Котор, роба је заплењена а јеврејски трговци, који су затечени на њему, оковани уз весла као галиоти. Тужећи се због ових насиља генералном провидуру, дубровачка влада је тврдила да се бродови млетачких поданика стално врзмају у дубровачким водама, заплењују лађе и барке и будно мотре на сваки покрет дубровачких помораца. Њихове посаде искрцавају се у лукама републике, претресају цркве и куће и, тражећи робу турских трговаца, пљачкају све на што наиђу. Понекад се пребаце и у Турску, убију понеког турског поданика, покупе стоку и опет се врате на бродове. Истих дана су Пераштани одвукли из Гружа и један брод грчких трговаца. Уместо да га врати, которски провидур Контарини је изазивачки тражио од Дубровчана да му предају новац који су заробљени Грци претходно депоновали у Дубровнику.

У настојању да уништи дубровачку трговину и поморство, млетачка влада је искоришћавала гусарске склоности и подстицала онај пожар који је после опустошио и њене поседе на обали.

У току свакодневних сукоба Пераштани су се замерили Дубровчанима поглавито у лето 1648, кад су хватањем низа бродова за тренутак прекинули поморски саобраћај између Дубровника и Млетака. Дубровачку владу је посебно узнемирила вест да је једна перашка гаета заробила четири Јеврејина на путу из Анконе и изнудила им 1.200 дуката откупа: намера да се одбију трговци од Дубровника крила се иза тог поступка заиста очевидно. Никому другом него дужду саопштене су овакве речи: »[...] таква нечовештва не одговарају Берберима на афричким обалама, а камоли поданицима Ваше Јасности усред Јадрана *(nell' Adriatico)*«. Дужд је дубровачком поузданику у Млецима одговорио да би он радо указао правду његовој влади кад Пераштани против ње не би дизали оптужбе како помаже новске Турке у њиховој борби против млетачких поданика у Боки.

Антоније Вучетић, један од оних дубровачких историчара прошлог века који су вредно, међу првима, извлачили заборављене архивске списе и саопштавали јавности њихове занимљиве одломке, у својој монографији *Дубровник за Кандијског рата* описао је ову опсаду дубровачке луке тако подробно да се с поуздањем може ићи његовим стопама. Његово излагање јасно објашњава зашто се дубровачка влада толико забринула да је од тих инцидената направила читав међународни проблем. Неколико њених поклисара и изасланика пошло је на разне стране да докаже недужност своје отаџбине и утврди њена права. Влада, без сумње, није хтела да устукне ни корак, па је, у складу са утврђеним методима своје дипломатије, интервенисала код највиших млетачких званичника, намећући им редовно стање ствари, готово уверавајући их да се дубровачка трговина уништава без њихове воље и сагласности. Млечани ипак нису смели да се пред очима целог света (Дубровчани су дигли узбуну на све стране) изјасне као отворени непријатељи својих такмаца, а нису хтели ни да попусте. Сукоб се, због упорности и једних и других, није ни завршио, и слични инциденти избијали су и даље, према прилици.

Млечани су 1649. покушали да пренесу ратно поприште у Боку Которску и Албанију, па су најпре, узалудно, напали на Бар, затим су привремено заузели Рисан, и најпосле су, опет без непосредног успеха, продрли у Црну Гору. За те своје подухвате, посебно за опсаду Рисна, Млечани су покупили све тамошње своје поданике, пре свега Пераштане, којима је војевање било занат. Дужд је похвалио тадашње држање перашких витезова овим речима: »Усред зиме, Пераштани су се добровољно придружили освајању Рисна, па су се ту насекли доста глава. Њиховој храбрости може се приписати успех подухвата[...]. Своје заслуге потврдили су сопственом крвљу, крвљу својих синова и својим допадањем ропства, кад су понели многе знаке победе и храбрости, мотрећи будно на турске покрете.«[64]

Ускоро после тога, 1654, Пераст је доживео ваљда најтежи турски напад у својој прошлости, а истог датума је и пресељење из Херцеговине читавих

[64] A. Vučetić, *Dubrovnik za Kandijskog rata 1645–1669*, Dubrovnik 1896, 9 и д.; P. Butorac, *Gospa od Škrpjela*, Sarajevo 1928; исти, *Uloga hajduka u Boki Kotorskoj*, Glasnik Narodnog univerziteta Boke 2–3, Kotor 1956; Г. Станојевић, *Југословенске земље*, 234–235; R. Samardžić, *Borba Dubrovnika protiv mletačkih pokušaja da unište njegovu nezavisnost u XVII veku*, Zbornik »Dubrovačko pomorstvo«, Dubrovnik 1952; HAD, Lettere di Ponente 18, 196–209.

хајдучких дружина и њихових породица под тај град. Заједно са свима онима који ће се у току Кандијског рата спустити на обале Боке Которске, ти дошљаци су стигли у најпогодније време да прихвате, наследе и усвоје поморске традиције старих Бокеља.

VII

Једновремено кад и у Боки Которској, почела је да се ствара млетачка војна крајина и с друге стране Дубровачке Републике, на обалском појасу између Сплита и Неретве и на великим средњим далматинским острвима, првенствено на Хвару. Примајући под своје окриље Крајишњане и Приморјане, у почетку 1647, Млетачка Република им је подарила »повластице Паштровића« и омогућила им да своје породице преселе на суседна острва како их не би излагали турској опасности. Мушкарци, способни за оружје, били су обавезни да чувају обалу и острва од турских напада и да сами провањују у Босански пашалук. Држали су се утврда на Макарском приморју, али су се махом задржавали на острвима. Њихове дружине обично су се окупљале у луци Сућурју на Хвару; на својим леутима, фустама и баркама, ти крајишници, названи макарским хајдуцима, полазили би одатле на турске и дубровачке крајеве да харају и пале. Као накнаду за своју војну службу, они су добили земљишта на Брачу, Хвару, Вису и Корчули, за која нису плаћали никакав порез; нису, поред тога, били обавезни да учествују у било каквим јавним радовима, нису узимани на галије, а уживали су и извесне царинске повластице.

Становници Макарског приморја, усталасани чим је избио рат, почели су да нападају турска села пре свог ступања под млетачку заштиту. Дуждев акт о повластицама од 8. фебруара 1647. значио је само правно утврђивање већ извршене промене.

Последњих дана 1646. макарски хајдуци упали су у Херцеговину и запленили око хиљаду грла стоке, педесет коња и знатан број робља. С тим пленом су се пребацили преко Пељешца, укрцали се на своје бродове и склонили на Хвар. Тужећи се генералном провидуру, коме је упућен у Задар посланик Никша Рафов Гучетић, дубровачка влада је истицала да су у заједници с Крајишњанима пљачкали у Турској и »Далматинци, ускоци и Арнаути«. Прети опасност, упозоравали су Дубровчани, да Турци искористе хајдучка прелажења у Турску како би напали на Дубровник, исто као што су искористили склањање малтешких бродова у критске луке за напад на то млетачко острво.

Међутим, уместо млетачког посредовања у корист Дубровника, дошло је хајдучко плењење и саме дубровачке територије. Првих дана марта 1647. доживели су њихова пустошења Пељешац и Мљет. »То чине обично они«, тужила се дубровачка влада дужду, »који су избегли из Турске, удружени с Далматинцима и Арнаутима[...].« Писмо дубровачке владе вероватно није ни доспело до Млетака, а макарски хајдуци су поново упали у Турску, заробили неколико девојака и нешто стоке, па се с пленом изгубили у шумама Мљета.

Читаво пролеће 1647. прошло је у непрекидним хајдучким упадима у Херцеговину и њиховом грабежу по дубровачким острвима. Средином априла

повели су из села Тополога седам људи и две стотине грла стоке. Месец дана доцније, упали су Омишани једне ноћи у село Бријеста и, тако рећи, испразнили га.

Почетком јуна 1647. искрцао се неопажено у Гружу хајдучки харамбаша Милош и са својом дружином од двадесет седам хајдука прокрао се у Турску поред самог Дубровника. Али, у тренутку кад је требало да нападну један караван који се спуштао у град, хајдуци су се сукобили са одредом дубровачких најамника, упућених да заштите трговце у несигурном пограничном подручју. Изгледа да су најамници изненадили хајдуке, јер су успели да тројицу убију и четворицу заробе.

И заиста, убрзо после тога одржан је у Макарској састанак харамбаша Омиша и Крајине, и 19. јуна 1647. упућено је писмо капетану Јањине на Пељешцу, Франу Антуничићу, са оштро изложеним захтевом да дубровачка влада ослободи заробљене хајдуке и да врати плен који су хајдуци били понели из Турске. Писмо је потписао велики број најистакнутијих харамбаша: Вид, Милош, Петар Кулишић, Мате Сењанин, Лука Ожеговић, Ждеро и други. *»Будући ми пришли прико државе [. . .] дубровашке, никадар нисмо учинили срамоте никому [. . .], а сада ви нас привaристе и нашу дружину многу похитасте и побисте [. . .]«*, писали су хајдуци. *»А ми будући мнози харамбаше и витезови од Крајине, молимо вас дружину нам пошаљите и благо наше вратите. Инако учинивши, ми смо решолу[ти] срамоту осветити и нећемо простити кнезу ни витезу ни никому [. . .], јере смо таки витезови да нам иђе од руке таку срамоту велику освети[ти] . . .«* Окупљени *»на Суђурју«*, хајдуци су 29. јуна 1647. поново затражили да им се врате другови и плен, претећи да ће се *»поштено«* осветити. Њихово писмо је у име читавог *»скупа«* потписао харамбаша Петар Кулишић. *»И молимо ваше господство да пишете у град у Виће да нам поврате наше благо ко[је] су нам узели и пусте нашу братију, зашто за исто ако нам их не пустите, ми смо сви који смо уживо хоћемо стати на мејдан и сви поштено нашу братију поштено осветити«* – то су биле речи упућене дубровачком капетану: *»ми сви харамбаше и сви остали храбрени витезови и ми братија тизих витезов који су у вашијех руках«*.

Чињеница је, међутим, да хајдуци нису сачекали одговор дубровачке владе, иако су то обећали. Њихова освета у толикој мери је значила један брзо и широко засновани пљачкашки поход против дубровачких села као да су се готово и плашили помирљивог одговора дубровачке владе. Страдала су, на првом месту, села на Пељешцу, из којих је покупљена стока, вино, дукати; заробљено је и неколико сељака. Одмах сутрадан, почело је поновно прикупљање и припремање хајдука на Хвару и у Макарској. Нови поход наговештен је ћирилским писмом *(»in serviano«)* харамбаше Николе, који је уценио село Трпањ, претећи да ће га опљачкати и запалити. Затим су десетине хајдучких леута и барки, окупљених у лукама Макарске и Хвара, пребациле хајдуке на Пељешац, где су опустошена села Трпањ, Особљава, Нaковањ, Врућица и друга. »То су пљачкаши и разбојници гори од афричких гусара«, јадала се дубровачка влада генералном провидуру. »Провидур Фосколо показао је, својим обећањима, најбољу вољу да уништи ово зло, али, у ствари, стање нимало није поправљено«, писала је дубровачка влада разочарано у Млетке 16. јула 1647. године. Јер, хајдуци су поново опленили готово сва села на Пељешцу. Млетачки представници мирно су проматрали ово оргијање хајдучких дружина. Међутим, провидур Фосколо, који је имао умешности да

становништво далматинског залеђа покрене против Турака и да, бар у извесној мери, усклади његову борбу са ратним плановима Сињорије, није дозволио да његово обећање дубровачкој влади остане неиспуњено. Последњих дана месеца јула изненада се појавила пред Хваром галија ванредног провидура у Сплиту Контаринија. Он је успео да похвата и окује неколико хајдучких вођа, док су се други разбегли. Издато је најстроже наређење да се оставе на миру дубровачка села и да се сав плен с Пељешца врати оштећеним кметовима.

После пада Клиса, 30. марта 1648, у млетачке руке, велики део хајдучких дружина, тамо окупљених, могао је поново бити упућен да пустоши по суседним турским крајевима и да под зидине далматинских градова приводи нове досељенике. Хајдуцима је свакако више одговарало да за те подухвате користе дубровачку територију него да непосредно провaљују у Турску, па су убрзо занемарили сва дуждева наређења, уколико их и он сам већ није био заборавио. Првих дана маја поменуте године хајдуци су упали у Херцеговину оним коридором који је одвајао ушће Неретве од дубровачке границе. После пљачкања и хватања робља вратили су се преко територије суседне републике и укрцали се у селу Бистрини. Неретљански Турци дали су се за њима у потрагу, али су се и овога пута сувише задржали пленећи по дубровачким селима, па им је непријатељ умакао.

Већ тада је дубровачка влада опомињала млетачке власти у Далмацији да не дозвољавају хајдуцима овакве излете у Турску, јер отуда доносе кугу. Само месец дана касније влада је обавестила генералног провидура да се куга распламсала у низу места у Херцеговини која су окруживала Дубровачку Републику, од Габеле и Мостара до Попова поља и Новог. А хајдуци и даље не мирују.

Напади генералног провидура на Бар и Рисан у 1649. години и његови покушаји да подбуни црногорска, брдска и арбанашка племена довели су до тога да су макарски хајдуци остали препуштени сами себи, поготову стога што су млетачке власти у Далмацији биле потпуно заузете сузбијањем куге која је зобала жртве од града до града. После неколико година међусобних пустошења и због тренутне одсечености Далмације од осталог света, глад је са све више успеха помагала куги у њеном послу чишћења. Због свега тога, харамбаша Петар Кулишић није много размишљао пре него што је и тог страшног лета 1649. пошао да плени по турским и дубровачким селима. Ти његови подухвати били су тако учестали да је дубровачка влада предузела учвршћивање целог западног дела републике, посебно Стона и Сланог. Неретљански Турци претили су осветом само Дубровчанима и спремали напад на њихово приморје, а у Херцеговину је стигао с војском Алајбег Ченгић, ћехаја босанског паше. Дубровачка влада је упозоравала Млетке да све то наговештава турску најезду. Увеличавајући опасност, она је, без сумње, настојала да тиме не само изнуди повољне мере млетачких власти него и да оправда своје потере против хајдучких дружина, које су поново уродиле смицањем и бацањем у тамницу десетине другова Петра Кулишића, силног харамбаше који је своје име сваки пут китио другом титулом.

Хајдуци су се појављивали на дубровачким поседима од лета до лета, онако како песма казује. У години 1650, кад у Далмацији, малаксалој од болештина и глади, није било готово никог да о њему поведе рачуна, Кулишић је вредно пребирао по селима дубровачког Пељешца, чекајући да му се на Корчули сагради и наоружа један кајак. Првих дана јула Кулишић је пројездрио

поред Дубровника на сопственом броду, искрцао се у Плату, пребацио преко Жупе и похарао у Турској село Сливницу. Један део морлака, становника тог села, разбежао се угледавши хајдуке, други је изгинуо бранећи огњишта, а трећи је, истим путем, стеран као робље.

Овога пута, међутим, све жалбе дубровачке владе остале су без икаквог одзива. Хајдуци су већ постали чинилац и снага, бујица која је кренула и коју више није могуће задржати. После низа неуспелих турских напада на далматинске градове, млетачке власти више нису закључивале у складу с дубровачким жалбама. Сматрајући да ће Турци наставити своје најезде без обзира на хајдучка изазивања, Млечани су пустили своје крајишнике да харају на турској земљи, уносе у њу расуло и тиме подстичу народ на нове сеобе. Требало је, уз то, и нечим хранити, награђивати и одушевљавати те људе за борбу, а врло оскудне млетачке финансије једва су омогућавале и одбрану Крита. Због тога су у Млецима сматрали да је боље одржати хајдуке на броју и у нападачком расположењу, па макар то изазвало најжешће турске одмазде, него се ослонити на сопствене снаге и илузорну покорност и дисциплину тих горштака којима је увек пут под ногама. И тако се 1649. и 1650. могу сматрати временом кад су се макарски хајдуци коначно снашли у свом послу, утврдили начин своје борбе, утрли њене путеве и пронашли најбоље и најближе изворе плена. Од лета 1650. они за своје подухвате више нису бирали годишње доба, служили су се бродовима колико и горским стазама, ишли су редовно по свој плен као по неко снабдевање. У томе их нису могли спречити ни Турци, ни Дубровчани, а ни њихови нови господари Млечани. А кад је неколико година касније и Бока Которска постала хајдучко гнездо, и ти нови и нежељени суседи дубровачки одмах су се снашли на свом послу следећи не само старе Пераштане него и макарске хајдуке.[65]

Главно ратиште, ипак, било је у то време у северној Далмацији, тамо где су војевали котарски ускоци.

VIII

Око хиљаду морлака од Трогира и Сплита прешло је у марту 1649. реку Цетину с намером да прихвате харамбашу Илију Накића који је предводио још једну групу пребега. Имали су, међутим, ту злу срећу да наиђу на Турке који су их одагнали, побивши 200 људи. »Непосредно после тога око 800 турских војника опустошило је Полачу код Книна.«

Године су пролазиле у ратовању, и никаквог изгледа није било да крваво коло затвори. Рат је постајао навика и неминовна свакидашњица. Ганерални провидур Ђироламо Фоскарини, претећи најстрожим казнама, забранио је млетачким војницима да деле мегдане с прекограничним Турцима. Ратовало се и за свој рачун, понекад и да се прекине доколица или од зле крви, а многи подухвати предузимани су да би се задовољиле пустоловне склоности. Као да погибија није била једина извесност у животу, између два похода или битке

[65] HAD, Lett. di Pon. 18, 261–263; 19, 5, 7, 10, 19–20, 24–25, 39, 55–56, 61–62, 68, 69–100; Преписка XVII, 1984a, 1942; вид. Р. Самарџић, *Хајдучка писма*, Зборник ФФ Београд III, 1955, 172–196; N. Z. Bjelovučić, *нав. дело* (нап. 13).

ускоци су се женили, добијали и крштавали децу, држали стоку, обрађивали земљу, трговали својим и туђим пленом, владали се према правним прописима и пракси који су важили у млетачким градовима и сеоским општинама. А онда се, неочекивано, одлазило у безразложан бој и, сасвим бесмислено, страдање. Слично је било и на другој, турској страни. Једина извесност био је подвиг, а најсигурније место оно у песми.

Почетком јуна исте године босански паша Хасан упутио је на шибенску територију 3.000 ливањских Турака, који су побили 70 морлака и одвели у ропство 300 њихових жена и деце. Одмах затим задарски морлаци упали су у Босну и тамо убили 300 и заробили 200 Турака.[66]

Било је харамбаша који се нису ни осетили гордим због стечене славе, а живот су изгубили у борби против Турака. Али, на површину су избијали нови јунаци; неки од њих расли су уз очеве харамбаше да једног дана припашу њихово оружје. Рат је, бесконачан, постао оквир и садржај живота. Према документима које је објавио Б. Десница, кад је 1648. погинуо Вук Мандушић, за капетана његове чете именован је Тадија Враначић, његов сестрић; у октобру исте године плату од 4 дуката месечно добили су поп Вукадин Лукин из Кричака и кнез Драгојло из Миљеваца; исту плату су добили, у августу 1649, харамбаше Јанко Митровић (»око 35 година«) из Жегара и Плавша Кресовић, »голобрад младић«; почетком 1650. по 4 дуката месечне плате примили су харамбаша Вукадин Митровић (»око 40 година«), Стојан Јанковић, син харамбаше Јанка Митровића, још младунче, и харамбаша Филип Смиљанић (»око 20 година«); »харамбаша и поглавица морлака« Јанко Митровић примио је почетком 1651. и посебну награду за своје заслуге: меру хлеба на месец док траје рат; исте године Јанко Митровић, »син покојног Дмитра«, стекао је још једно признање: уписан је у лаку коњицу »са уобичајеном платом«; плату од 4 дуката и меру хлеба на месец добио је 1652. и Тадија Вранчић, сестрић Вука Мандушића, за своје и ујакове заслуге; исте године, у јуну, генерални провидур даривао је Јанку Митровићу, све више заслужном за млетачку ствар, мостарског Турчина Алију Калајџију, кога је харамбаша заробио код Задварја и предао на галију; истовремено, провидур је писмено посведочио о ратним заслугама Јанка Митровића, »главног поглавице Морлака«; »Стојан Митровић [Јанковић], син храброг и веома заслужног харамбаше Јанка«, и харамбаша Вукадин Митровић, поред плате од 4 дуката, награђени су и мером хлеба месечно; почетком 1653. генерални провидур је дукатима и хлебом наградио харамбашу Марка Гулина и још петнаест харамбаша из Шибеника који су у Турској ухватили чувеног алајбега Јусуфа Филиповића; ускочки главари су, тих дана, овластили Илију Смиљанића да изиђе пред дужда с молбом да се морлацима одобри да и после склапања мира остану у Равним Котарима; Смиљанићева мисија у Венецији вероватно није била безуспешна: Сенат је наложио провидуру, још у априлу исте године, да Илији Смиљанићу дарује једну кућу у Задру; Смиљанић је 1653. добио писмено сведочанство генералног провидура о свом јуначком држању, »нарочито под Книном, и то два пута, као и у бојевима код Гламоча и Удбине; Филип Смиљанић је постављен за капетана лаке коњице; нејаком Стојану, сину Јанка Митровића, повећана је плата, због очевих заслуга, на 6 дуката месечно«; будући да је харамбаша Вукадин Митровић погинуо под Новиградом, његовом сину Јанку дата је

[66] М. Јачов, нав. место; Б. Десница, *Историја котарских ускока*, I, 56–57.

плата у дуактима и хлебу (1653, 1. августа); плату од 4 дуката добио је, у септембру, и Вук Мочивуна, који се истакао приликом сузбијања једног турског пљачкашког одреда у близини Задра; Гргур (Грга) Галиотовић из Војнића, барјактар капетана Луке Глумца, одсекао је главу Куни Асан-аги, па га је провидур, 24. октобра, наградио мером бешкота »док траје рат« (1653).[67]

Све ове податке треба посматрати у зависности од чињенице да је у раздобљу од 1647. до 1650. пустошила куга у Турској и у суседним млетачким крајевима.[68] Била је то једна од највећих епидемија које су запамћене у југоисточној Европи. »Према слободним проценама само у Цариграду је до почетка јануара 1648. од куге умрло око 100.000 људи.«[69] »У току 1647. куга се појавила у требињском крају. Идуће године зараза је косила по свој Херцеговини и Сарајеву.«[70] Зараза је из Босне прешла у Далмацију (»због пљачкања турске робе«). »Куга је прво откривена у Шибенику 8. јуна 1649, где је до средине октобра исте године 'умрло преко дванаест хиљада лица'. Кугу је, према оновременим извештајима, преживело свега 700 Шибенчана, рачунајући у тај број и оне који су се били склонили по селима.«[71] Овакве вести увек су непоуздане. Према другим оновременим извештајима, »до средине јула [1649] у Шибенику је умрло више од 3.000 грађана и 500 војника. Од 60 племићких породица само их је шест остало«.[72] Куга се појавила и у Задру и ту је месецима односила жртве.[73] Г. Станојевић је проценио да је од епидемије, вероватно, страдало »близу десет хиљада људи«.[74]

Док је болест, у лето 1649, односила највише жртава, војевање као да је било прећутно обустављено. Последњи се на крајини појавио бег Филиповић, који је у јулу запалио Нин, али је одбијен од Клиса.[75] Чим се у октобру учинило да се куга примирила, Турци су напали Равне Котаре и убили 70 морлака. Ови су одговорили ударивши на Бихаћ и Ливно.[76] У јануару 1650, по великом снегу и леду, задарски ускоци су се пробили преко Динаре и Велебита, и изненадили босанске и личке Турке. »Опљачкали су шест великих места и запалили два јака утврђења«, у којима су 250 Турака убили и исто толико заробили.[77] Била је још зима, фебруар, кад су Турци кренули да се свете: напали су села око Шибеника и Задра, па убили 50 морлака (изгубивши 80 својих).[78] Турци су, од почетка маја, насртали на млетачке поседе с војском која је непрестано расла. Најпре је босански паша са 6.000 војника уништио летину око Сплита и Шибеника. Морлачке породице су се, изгледа благовремено, повукле у солински залив и тамо саградиле кровињаре од

[67] Б. Десница, *нав. дело*, 53–69.

[68] Вид. Ђ. Орлић, *Дубровачке вијести о епидемијама у Босни и Херцеговини у XVII вијеку*, Сарајево 1956.

[69] М. Јачов, *нав. дело*, 25, према *Avvisi* у Archivo Segreto Vaticano; према Г. Станојевићу, који је користио грађу Државног архива у Венецији, »крајем 1647. од ове опасне болести у турској престоници је умрло 160.000 људи [...]. Турску и Цариград куга је поново захватила 1649. године« (*Југословенске земље*, 226).

[70] Г. Станојевић, *нав. дело*, 226 (према грађи саопштеној у нав. делу Ђ. Орлића).

[71] М. Јачов, *нав. дело*, 25, 35.

[72] Г. Станојевић, *нав. дело*, 226–227.

[73] *Исто.*

[74] *Исто.*

[75] М. Јачов, *нав. дело*, 35.

[76] *Исто.*

[77] Б. Десница, *нав. дело*, 54–55; М. Јачов, 36.

[78] М. Јачов, нав. место.

дрвета. До краја 1650. Турци су још неколико пута ударали на млетачку крајину у Далмацији: најпре су, крајем јуна, напали на Равне Котаре и продрли до села Драчевца близу Задра, одакле су их ускоци одбили; затим су, у јулу, кренули у сакупљање робља, па су код Трогира засужњили 50 морлака, после се спустили према Макарској и тамо заробили 400 душа, али су на њих устали њихови поданици, преко хиљаду их се сакупило, тако да је већина Турака побијена и робље је пуштено да се пресели под дуждеву заштиту; истог месеца Турци су залуд ударали на сплитску крајину, »док се босански паша Мехмед Мустајбеговић без виднијих резултата вратио у Ливно«; султан је, најзад, послао Мехмед-паши да бира: или сабљу којом ће освојити Клис или свилени гајтан, и паша је с 5.000 коњаника и 3.000 пешака кренуо према Сплиту, одакле је, после много проливене крви, поново одбијен. Паши је преостало само то да потури врат џелату.[79] Ускочко посланство, које је стигло у Венецију, пожалило се дужду да им породице у Далмацији скапавају од глади, а исти ти морлаци имају стално под оружјем 10.000 људи.[80] Упоредо с пограничним четовањем, нису престајале ни сеобе (и поред бојазни да се тако не рашири куга): према одлуци генералног провидура у јануару 1650, око 600 морлачких породица, које су имале »преко хиљаду добрих ратника«, добиле су земљу освојену од Турака код Клиса и Солина »да је населе и на њој саграде куће«.[81]

У фебруару 1651. стигао је у Задар нови генерални провидур Ђироламо Фоскарини. Леонардо Фосколо изабран је за врховног команданта војске на Криту, и он је отпловио за Кандију са 600 далматинских морлака.[82]

Провидур Фоскарини се, као намесник Далмације и Албаније, и у ратним подухватима и у тренуцима затишја, све више ослањао на ускочке поглавице, јер је благовремено уочио да морлаке мора држати у реду, послушности и стези, ако жели да не изгуби рат у Далмацији. »Пошто су Турци били протерани са територије која се простирала између Задра, Шибеника, Книна и манастира Крупе, известан број морлачких породица је остао на старим огњиштима. Тај предео Млечани нису били у стању да на одговарајући начин бране, а Турци су остали немоћни да га врате у свој посед. Због тога је то постала ничија земља, а становници ничији поданици, који су средства за живот делом зарађивали и на тај начин што су заробљавали и млетачке и турске поданике и војнике, а потом их, уз одговарајући откуп, пуштали на слободу, или продавали имућнијим турским породицама. Ту праксу Фоскарини је покушао да забрани законским прописима, на које се поменути морлаци нису ни осврнули. Они су истовремено игнорисали и позив новог босанског паше да се врате под турску власт, због чега је он у јулу 1651. упутио на Равне Котаре 5.000 војника. Илија Смиљанић и Јанко Митровић су их, предводећи морлаке са задарске територије, поразили код Биљана и Кожловца. Затим су у другој половини истог месеца опустошили више турских села у Лици.«[83] Провидуру су из Венеције стизале медаље, похвале

[79] М. Јачов, *нав. дело*, 36–37; G. Brusoni, *нав. дело*, 212–216.

[80] М. Јачов, *нав. дело*, 36, према извештају папског нунција у Венецији (Archivio Segreto Vaticano).

[81] *Исто*; F. Difnico, *нав. дело*, 157.

[82] М. Јачов, *нав. дело*, 37–38; G. Brusoni, *нав. дело*, 222–223.

[83] Вид. нап. 67.

дипломе, претење и новац да их дели истакнутим харамбашама и тиме их везује за млетачку ствар.[84] Папски нунције у Венецији јавио је у Рим да је генерални провидур, »у знак нарочитог признања«, присуствовао венчању Илије Смиљанића.[85]

Пошто је куга сасвим малаксала, а провидур Фоскарини показао умеће да са ускочким првацима успостави најбољу сарадњу, борбе су се 1652. и 1653. толико распламсале да се чинило како незадржив ратни пожар захвата све земље прибрежне источној обали Јадранског мора.

Око 2.000 ускока и нешто папских војника преотели су, у фебруару 1652, Задварје (које су Млечани узимали још 1646, па га Турци, затим, поново запоселн). Од 3.000 у боју је пало 500 турских ратника. »Поводом пада Задварја млетачки историчар Ђироламо Брузони, лични познаник провидура Фоскаринија, написао је: 'Ово је јединствена победа, јер се готово не памти да су у модерним ратовима хришћани победили Турке сабљама на отвореном пољу'.«[86] Затим су ускоци пошли у сусрет Турцима који су кренули да им за леђима ударе на Равне Котаре. Турака је било око 5.000, а ускока готово упола мање, али су их јунаци Јанка Митровића, Илије Смиљанића, Цвијана Шарића и других харамбаша тако дочекали, да су се дали у бекство и најпосле се склонили у Ливно. Морлаци су овог пута донели 300 турских глава и дотерали 120 заробљеника.[87] Највећи успех који су которски ускоци постигли 1653. било је заробљавање алајбега Јусуфа Филиповића, »познатог морлацима по томе што је сопственом сабљом одсекао главу попу Стевану Суботићу [Сорићу]«. Филиповић је, затим, седам година тамновао у Верони, а затим је »пуштен на слободу у замену за Данијела Морозинија, заробљеног у поморској бици код Дарданела«.[88] Иако су, због опште истрошености обе стране, 1653. почели мировни преговори, па је војскама заповеђено да за тренутак одложе оружје, у Далмацији и Боки Которској међусобни обрачуни нису престајали.[89] Примивши вест да су Турци поклали хајдучке породице које су се недавно доселиле код Котора и Пераста, Илија Смиљанић је, ради освете, предузео у мају велики ратни поход на Босну. Предводећи 4.000 морлака, опустошио је Вакуф са још шест места. Затим је напао Гламоч и друге оближње касабе и села. Засужњио је 240 Турака.[90] Одговорио је босански паша, али га је од Драчевице код Задра одбио Илија Смиљанић, а од Ислама Јанко Митровић.[91] Окупивши се претходно у Книну, око 4.000 Турака напало је, у септембру, Равне Котаре. На пут им је стао харамбаша Вук Мочивуна, а на поприште је стигао и Илија Смиљанић. Били су то, великим делом, лички Турци. »Хасан-агу Куну, опеваног и у народној песми, убио је Григорије Галиотовић из села Војнића.« Провидур Долфин делио је колајне, плате и бешкот.[92] Ушло се и у зиму, војујући. Пошто је одбио Турке од Поседарја,

[84] М. Јачов, нав. место.
[85] *Исто;* Б. Десница, *нав. дело,* 60, 109–110; G. Brusoni, 226–227; F. Difnico, 161–162.
[86] G. Brusoni, *нав. дело,* 215–218; Б. Десница, *нав. дело,* 61; М. Јачов, нав. место; вид. и Г. Станојевић, *Далмација у доба Кандијског рата,* 127–131; исти, *Југословенске земље,* 227.
[87] М. Јачов, *нав. дело,* 39; Г. Станојевић, *Југословенске земље,* 227.
[88] Појединости вид. у *нав. делу* Г. Станојевића, 228.
[89] Б. Десница, *нав. дело,* 68 (сведочење генералног провидура Лоренца Долфина); М. Јачов, нав. место.
[90] Б. Десница, *нав. дело,* 67–68; G. Brusoni, *нав. дело,* 229; М. Јачов, нав. место.
[91] Б. Десница, *нав. дело,* 68–71; М. Јачов, *нав. дело,* 41–42.
[92] Б. Десница, *нав. дело,* 70; М. Јачов, нав. место.

»Јанко Митровић је, заједно са Илијом Смиљанићем, у јануару 1654. напао Босну«. О овом походу савремени извештаји кажу само толико да су ускоци »извршили велике покоље над турским становништвом«.[93]

IX

Ратна година 1654. почела је млетачком опсадом Книна. Та опсада је била део ратног плана генералног провидура Лоренца Долфина, који се очито ослонио на површне извештаје својих ухода. Поред 2.250 плаћеника, под Книн је пало и 1.900 морлака и 1.140 сељака. Турци су добијали помоћ преко једног моста који млетачки обавештајци, мада инжењери, нису ни приметили. Само из Босне у опседнути град је ушло 5.000 турских војника; своје чете су довели и бегови из Херцеговине, Лике и Крбаве. У зору 20. марта »Турци су се пробили у долину Бутишнице и ту [...] опколили 800 млетачких војника, и више од половине их убили«. После тога је настала таква пометња да је млетачка војска претрпела огромне губитке у људству и ратном материјалу. »Према Ђироламу Брузонију, до данас најпоузданијем писцу историје Кандијског рата, и оновременим штампаним извештајима, Млечани су под Книном изгубили око 3.000 војника, рачунајући у тај број погинуле и заробљене. Турци су имали око хиљаду мртвих. Према рукописном извештају из Сплита од 24. марта 1654, под Книном је погинуло или пало у ропство око 1.200 млетачких и 220 папских војника. Штампани авизи у Милану помињу губитак од 2.000 Турака. У једном извештају нунције у Венецији помиње број од 1.500 млетачких војника који су убијени или заробљени, док у другом говори чак о 3.000 настрадалих млетачких ратника. Очевидац је избројао 1.700 глава које су Турци истакли на зидовима Книна, а турска хроника бележи да је 'у Цариград донето хиљаду и две стотине глава и доведено две стотине и двадесет заробљеника'.«[94] Ускоци су тек у јуну поново дошли до Книна, растерали Турке који су обнављали град и минирали подигнуте зидове.[95] Због тога, а и због напада Илије Смиљанића и Илије Миљковића на Лику и Босну, око 4.000 Турака упало је у Равне Котаре, попалило летину и потукло 200 морлака, »које су предводили Илија Смиљанић и његов син Марковић«. Међу погинулим ускоцима био је и нејаки Смиљанић.[96] »У исто време је потиснута и млетачка стража из Макарске.«[97]

Последњи неуспеси и многе погибије изазвали су пометњу у ускочким редовима и забринутост њихових поглавица. Почетком августа морлачке харамбаше (»Господин сердар са свим војводами«) и судије »целе горње и доње Крајине до Пакоштана« одржали су збор у селу Грусима код Задра и донели свој статут, који је касније уручен генералном провидуру. Статутом су

[93] *Исто.*
[94] М. Јачов, *нав. дело,* 41; Б. Десница, *нав. дело,* 67–68; G. Brusoni, *нав. дело,* 236–245. Дужд Франческо Молин наредио је провидуру Антонију Зену да изврши одлуку Савета четрдесеторице за кривичне послове и да ухапси инжињера Александра Маљија, Фирентинца, који је својим пропустима скривио пораз млетачке војске под Книном (Б. Десница, *нав. дело,* 79–80). Гоњени су и поједини војни заповедници који су напустили положај (*исто,* 81–83).
[95] М. Јачов, нав. место.
[96] G. Brusoni, 244–245; М. Јачов, нав. место.
[97] *Исто.*

прописане казне: »1) за оне који избегавају да се боре против Турака; 2) за убицу који 'по несрећи' убије човека; 3) за онога који на 'скупу, на војсци али у граду' потегне оружје; 4) за онога који не слуша судију или капетана; 5) за лупежа који 'украде коња, али вола, али бравче, али кокош, али сноп жита, али коју другу робу'; 6) за онога који лупежу помаже; 7) за оне који своју стоку напасају на туђој ливади.« Статут је написан ћирилицом и на српском језику, а у државној канцеларији у Задру преведен је на италијански. Поменути »Господин сердар« био је тада Илија Смиљанић. Његов брат Филип касније се побринуо да овај кратки законик доспе у руке генералног провидура. Према М. Јачову, статут је »први [ускочки] правни акт донет независно од државних власти«. Поред тога, он сведочи »и о самоуправи морлака у оквирима млетачке државе«.[98]

Ускоро после збора у Грусима, Илија Смиљанић је пошао у Турску не би ли осветио сина. С њим су још од харамбаша били Филип Смиљанић и Јанко Митровић. Дружина је била мала, али је сваки од оних 70 ускока који су је сачињавали био поуздан јунак. Чета је изненада упала у село Ондиће код Удбине. У селу је погинуло 30, а заробљено 15 Турака. »Ово село су напали због тога што је у њему живео убица Илијиног сина Марковића.« Потера коју је чинило 200 турских коњаника стигла је ускоке »на брду Вучјаку изнад манастира Крупе«. Илија Смиљанић је погинуо међу првима. Турци су бранили положај све док мртвом Илији нису одсекли главу, коју су однели на поклон босанском паши у Ливно. Смиљанићева глава била је у Ливну изложена осам дана, а затим је послата у Цариград султану. »Тело му је сахрањено на месту погибије.« Морлаци су на Илијино место изабрали његовог брата харамбашу Филипа.[99] »Колики је углед Илија Смиљанић уживао може се видети и по томе што је педесет година после његове погибије, кад је повлачена гранична линија између Венеције и Аустрије, Млетачка Република изричито тражила да његов гроб остане на њеној територији. Због тога је граница била померена неколико десетина метара на штету Аустрије«.[100] У Венецију су стигле затим вести да се »500 морлака, не могући да и даље трпе варварску власт Турака, доселило с породицама, стварима и стоком на млетачку територију«. Већ крајем септембра, они су напали Турке у близини Книна, а у октобру су, у одреду Филипа Смиљанића, упадали у Босну. Јанко Митровић је довео из Лике 50 породица »и населио их у селу Љубачу код Задра.[101]

Крајем 1654. дужност генералног провидура преузео је Антонио Зен, који је одмах приступио завођењу бољег реда међу ускоцима. Утврдио је листу од 68 харамбаша на задарској територији »према којој им је исплаћивана месечна накнада«. Сваки од њих је заповедао најмање стотини ратника. На подручју Шибеника било је 39 таквих харамбаша.[102] Далмација и Бока Которска добијали

[98] Б. Десница, *нав. дело*, 74–75; М. Јачов, 41–42 (овде је текст статута саопштен у његовом тумачењу). Опширно о овом статуту расправљао је Б. Десница у студији *Један крајишки статут и неколико прилога за проучавање «Лиге»* (у нав. збирци, 236–247; претходно у Магазину сјеверне Далмације, Сплит, II, 1935, 47–57).

[99] Б. Десница, *нав. дело*, 75–79 (изјава Ф. Смиљанића и извештај провидура Долфина); М. Јачов, *нав. дело*, 42–43; G. Brusoni, 247.

[100] М. Јачов, нав. место.

[101] *Исто.*

[102] М. Јачов, *нав. дело*, 43.

су изглед и улогу војне границе. Али, војевало се као и раније. Филип Смиљанић је са 1.500 ускока поново освојио Сињ. Лички Турци одбијени су од Новиграда, Ражанца и Поседарја.[103] Нереди у Босни омели су тамошњег пашу да предузима озбиљније нападе на млетачку крајину. Према вестима које су из Венеције стигле у Рим, побуњени турски војници упали су у Бању Луку и разрушили пашин сарај. Паша је звао у помоћ »чак и будимског пашу«. Било је то у августу 1655. године. То су искористили котарски ускоци и кренули у хватање робља по босанским селима. Затим су се сувише осмелили, поново угазили у Босну и наишли на пашу који их је, смиривши буну, тешко поразио и убио им 200 људи. Али, кад је ударио на Равне Котаре, паша је устукнуо наишавши на сувише тврд орах.[104] Крајем 1655. и почетком 1656. паша је напустио Босну, а провидур Зен је уступио место Антонију Бернарду.

Искористивши јаку зиму и пометњу у Босанском пашалуку, у коме се очекивало шта ће предузети његов нови намесник Топал Мехмед-паша, харамбаша Јанко Митровић и Филип Смиљанић, предводећи задарске ускоке, оплenили су Цетинску крајину и заробили 40 Турака. При повратку, избила је туча између млетачких војника и ускока, у којој је пало 19 мртвих глава. Том приликом је један млетачки војник убио Филипа Смиљанића. Његовом сестрићу Смољану Смиљанићу или Михаљевићу поверено је да заповеда ујаковом коњичком четом, »а његови морлаци дошли су под управу Јанка Митровића« (као њиховог сердара).[105]

Година која је несрећно започела није донела знатнији број догађаја на ратишту. У јуну су морлаци довели из Босне 50 робова. Средином августа Јанко Митровић је из околине Книна, поред богатог плена, донео и 10 турских глава. После месец дана, поново су задарски ускоци пали под Книн, убили 50 и заробили 30 турских војника. Одговорили су им Турци на свој начин: од Книна их је пошло 12.000, али се поход завршио једино пљачкањем околине Шибеника.[106]

У ствари, Млечани су и даље настојали да војну крајину, образовану насупрот Турцима, боље учврсте и непосредније ставе под свој надзор. Можда су им повод за то дали нереди у Шибенику почетком године, кад су се морлаци сукобили с млетачким плаћеницима поводом погибије Филипа Смиљанића. Провидур је наредио да по 90 морлака држи сталне страже у Буковици, да Јанко Митровић поседне и затвори два кланца код Старог Обровца, а да Илија Миљковић чува пролазе повише Крке. Очевидно, осетљива места на граници од 1656. боље су и будније чувана. Али, то није узнемирило ускоке и сав морлачки живаљ него декрет млетачке владе којим се Франо Поседарски именује за »пуковника нинских сељака«, подразумевајући под тим називом све тамошње морлаке. Тиме је Поседарском дато овлашћење да својој управи потчини све ускочке харамбаше у задарском крају, чиме је самоуправа морлака, који су једино признавали власт генералног провидура, непосредно угрожена. Због тога је Јанко Митровић сазвао збор »свих морлачких харамбаша«, који је одржан 4. августа 1656. у селу Биљанима. Збор је одбио сваки покушај да се »постављају пуковници над њиховом

[103] *Исто.*

[104] Б. Десница, *нав. дело*, 83–85; М. Јачов, *нав. дело*, 43–44.

[105] Б. Десница, *нав. дело*, 86–89; вид. и Б. Храбак, *Смиљанићи од Задра соколи*, Београд 1953, passim.

[106] М. Јачов, *нав. дело*, 45.

нацијом«.[107] Млетачка влада је умела да понеку од својих одлука прећутно стави ван снаге.

Али, извесно затишје није дуго трајало. Ратни вртлози захватали су, поготову, Боку Которску и Херцеговину.

X

Генерални провидур Леонардо Фосколо повукао се с флотом из Боке Которске почетком 1649. године. Херцеговачка, брдска и црногорска племена, која су његовим доласком покренута да се дигну на Турке или да им бар одрекну плаћање харача, таквим поступком млетачког намесника у Далмацији и Албанији препуштена су турској одмазди и суду. У ствари, Млечани нису ни намеравали да, придобивши ратоборна племена, зарате против Турака у широком залеђу Боке Которске како би се домогли нових поседа: настојали су и једино, да за та племена вежу турску силу и тиме је одвоје од својих поседа. Због тога је одлазак генералног провидура изазвао општу малодушност и, чинило се, вратио ствари у пређашње стање – племенске међусобице су настављене, поједина племена су изражавала покорност околним пашама или беговима и давала им војску кад би кренули да умире неко друго племе, појединци су долазили у Котор и настављали преговоре, али најчешће без довољних припрема у народу и његове стварне решености да се дигне на оружје. Мада такви договори нису водили окупљању и трајнијем савезу племена, која су се лакше разилазила, љубоморно чувајући своје границе и закон, него што су се истински приближавала, током дуготрајног Кандијског рата ипак се неколико пута догодило да су на позив Млечана или под притиском Турака бар нека од херцеговачких, брдских и црногорских племена извесно време наступала заједнички. Започет у Кипарском рату (1570–1573), овај процес племенског повезивања заиста је снажно подстакнут у доба Кандијског рата (иако ни тада ни у каснија времена није приведен крају), и у томе је улога Млетачке Републике, која је тражила ослонац у народу, имала значај спољашњег чиниоца.

»Венеција је настојала да заустави опадање борбеног расположења црногорских, брдских и херцеговачких племена, изазвано превременим одласком генералног провидура Фоскола из Боке Которске. Зато је Сенат почетком априла 1649. доделио плате од 4 дуката месечно истакнутим црногорским и никшићким главарима. Месец дана касније, Млечани су предали заставе Црногорцима у знак пажње и потчињености Венецији.« Брђани и Црногорци ипак су увиђали да су препуштени себи, па су склопили племенски савез у који су ушли Никшићи, Кучи, Пипери, Васојевићи и Братоножићи. »Племена су се договорила и заклела да ће се узајамно помагати и бити увек уједињена у борби против Турака.« Приближавање племена и овог пута је значило одрицање послушности Турцима. Скадарски санџакбег одговорио је окупљањем војске у Подгорици, одакле су најчешће полазили казнени походи против Црне Горе и Брда. Црногорски митрополит Мардарије обратио се, застрашен, за помоћ которском провидуру. Али, кад је на Цетиње, 10. августа,

[107] Б. Десница, *нав. дело*, 86–92.

дошло 800 млетачких војника, састављених од Грбљана, Мајињана, Побора, Паштровића и нешто најамника, Црногорци им се, у страху од Турака, нису обрадовали. Тек кад је на Цетиње стигао и которски провидур Филип Болду, почели су озбиљнији разговори. Дошли су, затим, »и представници брдских племена, с којима су Црногорци већ дуже времена били у непријатељству«. Измирење, »које се завршило свечаном заклетвом над крстом и Јеванђељем«, постигнуто је захваљујући настојањима владике и провидура. Световни поглавар Црне Горе, спахија Мартин, пребегао је Турцима, па су му, као издајнику, запалили кућу, а крајем године убио га је један млетачки плаћеник.[108]

Како се Турци, и поред овог изазивања, нису појављивали, провидур је упутио на Морачу, »као стражу«, 600 момака којима су заповедали которски властелин Трифон Драго и грбаљски кнез Војин Тујковић. У ноћи 28. августа скадарски санџакбег Јусуфбеговић напао је млетачки логор у Љешкопољу близу Мораче. Погинуло је 100 људи на челу с Трифоном Драгом, неки су заробљени, а неки су се разбежали. Војин Тујковић је пао у ропство, као роб се потурчио и годинама касније, као Џафер-ага, »задавао је грдне неприлике Млечанима, који су напокон успели да га уклоне«.[109]

»Пораз млетачке војске у Љешкопољу био је прекретница у млетачко-црногорским односима. После тог догађаја Црногорци су се задуго држали по страни. Ни Млечани нису на њих много рачунали. Неуспех је знатно утицао и на брдска и херцеговачка племена, која су за извесно време морала да погну главу пред Турцима.«

Харач је од народа узиман силом. Међусобна пљачкања, у чему су се највише истицали Бјелопавлићи, само су подстицала нетрпељивост и омразу појединих племена. У новембру 1650. скадарски санџакбег је опљачкао и попалио нека бјелопавлићка села и на превару одвео нешто робља. Учинио је то »на општу радост суседних племена, нарочито Црногораца, који су чак устали против измирења Бјелопавлића са санџакбегом«. Брдска и црногорска племена ускоро су се прилагодила вољи јачих Турака. »У мају 1651. у Скадар су дошли војвода Драгоје с неколико црногорских главара, Илико Дрекаловић и остале брдске старешине из Бјелопавлића, Братоножића и Васојевића. Санџакбег је сваког главара обдарио са по једним лактом свиле. Сви су обећали да ће служити пашу у свако доба и на сваком месту.«

С друге стране, на херцеговачка племена, поготову на Никшиће, тежак притисак је вршио Али-паша Ченгић, тамошњи санџакбег, и за турске прилике изузетно похлепан, подмитљив и окрутан домаћи кољеновић. Он је дозволио да га Млечани поткупе, и то толико да је више радио за њих него за султана, али је и поред тога био претерано тежак хришћанима као земаљски господар. Захтевао је, поред редовног харача, и поклон, и то од свих херцеговачких племена, па и од Никшића. »На тај захтев Никшићи су одговорили оружјем. У неколико узастопних сукоба погинуло је 150 Турака и исто толико је рањено, док су Никшићи имали 38 мртвих и 40 рањених. Погинуо је и кнез Лале Миловић. Његовој породици Млечани су поклонили 50 реала и разну одећу [. . .]. После овог крвопролића, у октобру 1650, Никшићи су пристали да Али-паши предају поклон.« Поврх тога, Али-паша је приморао Никшиће да се

[108] О свим овим догађајима опширније вид. Г. Станојевић, *Црна Гора у доба Кандијског рата*, 21–39; исти, *Југословенске земље*, 213–233; исти у *Историји Црне Горе*, 127–134; вид. и М. Јачов, *нав. дело*, 35, 39, 41 и 43.

[109] Ј. Н. Томић, *Потурица Џафер-ага Тујковић*, Годишњица НЧ, XXXVIII, 1928, passim.

измире с новским и ришњанским Турцима. Њихови главари су писали которском провидуру да су се приклонили Турцима »видећи да ни од куда нема помоћи«.[110]

Пошто су примирили херцеговачка, брдска и црногорска племена, Турци су кренули да похарају Грбљане, јер су они били »једини одметници које је, по турском схватању, још ваљало казнити«. За Турцима су пристала суседна племена нешто ради плена, нешто из освете. У лето 1651. скадарски санџакбег Јусуфбеговић, окупивши знатне снаге Турака и хришћана, »опљачкао је и са земљом сравнио Грбаљ. Сва летина је била уништена [...]. Укупно је запаљено 105 кућа и заплењено много стоке [...]«. Људских жртава било је сразмерно мање. »После овог пљачкашког похода на Грбаљ паша се преко Цетиња вратио у Скадар.«[111] Почетком 1653. Јусуфбеговић је позивао Куче и Клименте да заједнички похарају Паштровиће, али је тај напад само делимично успео зато што су Брђани благовремено одустали да се придруже бегу.[112]

Ратовање је малаксавало и губило сваки смисао. »Црногорци су у пазарне дане у толиком броју долазили у Котор да су Млечани из предострожности преместили трг из града изван зидина.« Могли су се очекивати догађаји и појаве којима је теже објаснити исход него узроке.

Настојања турских власти да утврде своју крајину на простору између Неретве и Боке Которске била су, махом, узалудна. Тврђаве и куле у којима је било довољно турских ратника могле су да мотре на редовну млетачку војску, али не и да онемогуће непрекидно бујање хајдучије. Дубровчани су више пута налагали својим поклисарима да изјаве на Порти: посаде пандура, сачињене од хришћана, султанових поданика, да би чувале границу, у сталном су дослуху с хајдуцима који су њихови најближи рођаци и пријатељи, тако да им служе као јатаци и калаузи, обавештавају их о кретању војске и трговачких каравана, склањају их зими у своје куће и за све то добијају део плена. Хајдуци су се почетком Кандијског рата појавили у источној Херцеговини можда на првом месту услед тога што им је ту надомак била граница преко које су могли утећи; затим и зато што су ту допирали рубови племенског друштва коме је, уз сточарску, била својствена пљачкашка привреда; у ту област су, са североистока, севера и, кад се пређе Неретва, са северозапада, дубоко продирали планински масиви обрасли огромним шумама које су, готово одувек, криле дружине горских хајдука и других добеглица; ту је, нарочито привлачан, пролазио дубровачки каравански пут, значајан за међународну размену и, упоредо с тим, злогласан као крваво разбојиште због хајдучких напада на путнике, трговце, Турке, сватове, харачлије и многе намернике.

У залеђе Дубровника и Боке Которске стизали су, раније, клишки и сењски ускоци, подстичући у тамошњем живљу хајдучке склоности. Кад је избио Кандијски рат, у сличној улози ту су се међу првима појавили хајдуци које су предводиле харамбаше из Сења, Пољица, Подгорја, Имотског и Макарске. Један дубровачки посланик ишао је 1647. у Омиш да се пожали на хајдуке. Ови одметници у млетачкој служби махом су се окупљали у луци Суђурају на Хвару и ради напада, преко дубровачког Пељешца, на турску Херцеговину,

[110] Вид. нав. дела Г. Станојевића.
[111] *Исто.*
[112] Г. Станојевић, *Југословенске земље*, 229-231.

али и онда кад би се с пленом отуд враћали.[113] С југа, херцеговачко крајиште, кад и плаћеници у млетачкој служби, први су почели са обала узнемиравати перашки поморци. Да су хајдуци, одасвуд подстрекивани, ницали и у источној Херцеговини и суседним Брдима показује често ускакање појединаца или читавих група на млетачко тле у Боки Которској.[114] О томе непосредно сведочи пресељење већег броја хајдука 1654. године, у време турског напада на Пераст, кад су они у ствари постали бокељски крајишници у млетачкој служби, блиско повезани са оним својим сродницима и племеницима који су остали да хајдукују (или да служе као пандури) у суседним крајевима Босанског пашалука.

XI

Година 1654. била је пресудног значаја и за историју источне Херцеговине и Боке Которске, јер је тада дошло до првог великог пресељења херцеговачких хајдука на поседе и у службу Млетачке Републике. Све дотле, откако је почео рат, Пивљани, Никшићи, Дробњаци, Бањани, Рифани и друга херцеговачка племена, захваћени устаничким расположењем, реаговали су врло осетљиво на све догађаје и промене и у свом крају и преко границе. Готово од јесени до јесени отказивали су давање харача и скоро сваке године полазили су босански и херцеговачки намесници да их умирују и присиљавају на тај знак покорности султану. Дигли су се листом кад је генерал Фосколо ударио на Рисан 1649. и својим држањем, заједно с Пераштанима, омогућили Млечанима да преотму Турцима, иако на кратко време, тај тврди град. Стога не треба сумњати у касније казивање Баја Пивљанина да се 1654. десила, у ствари, сеоба хајдука у Боку Которску, то јест да су се они Херцеговци који су се тада, са својим породицама, спустили под Пераст и под друге луждеве градове одлучили на тај корак тек пошто су раскинули с Турцима и већ се одметнули у планине. Бајовим речима иде у прилог чињеница да је још у лето 1653. забележен један заједнички подухват хајдука и Пераштана у Поповом пољу и да су хајдуци већ тада почели да се склањају у Боку. Најзад, свима онима који су се одметнули од турског господара, а нарочито њиховим породицама, претила је одмазда и истребљење, јер се на херцеговачким планинама могло провести извесно време, а потом је требало тражити склоништа. Међутим, тада је готово цела Херцеговина, а посебно њена јужна ивица, била у војној служби Турске без обзира на верску припадност њеног становништва и у њој је владао систем колективне одговорности. То је омогућавало да се понеком хајдуку пружи уточиште, али је искључивало сваки већи и виднији додир с њима. Хајдуци су морали отворено напустити своју земљу,

[113] Поред поглавља VII ове историје Кандијског рата, вид. и S. Nazečić, *Iz naše narodne epike*, I. *Hajdučke borbe oko Dubrovnika i naša narodna pjesma*, Sarajevo 1959, 34–35.
[114] О бокељским хајдуцима до 1654. не сведочи знатнији број архивских докумената. Ув. S. Nazečić, нав. место; М. Јачов, *Списи генералних провидура у Задру о бокељским хајдуцима*, Споменик, Одељење историјских наука, 5, 179–180 (најзанимљивија је забрана генералног провидура Л. Долфина хајдуцима и другим млетачким поданицима да узнемиравају Дубровчане од 7. јула 1653); М. Милошевић, *Хајдуци у Боки Которској 1648–1718*, ЦАНУ, Титоград 1988, 29–34 (писма попа Радула из Херцеговине Пераштанима); P. Butorac, *Gospa od Škrpjela*; исти, *Uloga hajduka u Boki Kotorskoj*.

ако су хтели да касније по њој харају и плене, а да тиме не изазову уништење оне раје која је остала на својим огњиштима. Они су то учинили поготову стога што су млетачки поседи у Боки значили за њих не само безбедно склониште него и могућност будућег нормалног живота.

У историјској науци два крупна догађаја: пресељење хајдука у Боку и турски напад на Пераст стављају се у исто време, у годину 1654, и на исто место, а никако се узајамно не повезују. Хајдучко ускакање помиње се на основу много касније изјаве Баја Пивљанина, која је врло штура, а о бици око Пераста сведочи један потоњи опис у коме се хајдуци нерадо помињу; стари Пераштани, поносни витезови и већ безмало затворен друштвени круг, добри католици и подоста културно одвојени од свог залеђа, немило су, с подозрењем и с висине гледали на те дошљаке, на те полудивље, окрутне и упорне »шизматике«, па није чудно ако су њихово учешће у одбрани свога града нерадо помињали; није чудно ако је то учинио и Павао Буторац, историчар тих догађаја.

Ипак, забележене су чињенице које могу да послуже као полазне тачке за повезивање два догађаја: у опису напада на Пераст истиче се лична освета Мехмед-аге Ризванагића као узрок тог догађаја, али се, мада скромно, помиње и чињеница да су Турци преузели тај поход и због заједничких пераштанско-хајдучких напада на њихова села; крајње уздржано, међу браниоцима Пераста помињу се и хајдуци. Изгледа да је решење проблема заиста у следећем: Херцеговина је у 1653. и почетком 1654. добила неколико тешких удара у којима су учествовали и хајдуци и Пераштани који су се лако нашли и приближили на том послу; затим је дошло до ускакања великих хајдучких група под Пераст, па су Турци, знајући шта то значи после искуства с Далмацијом, предузели хитне кораке да разбију то гнездо и онемогуће проширивање млетачке војне границе и на Боку Которску, која је дотле била само поморска крајина. Једино се на овај начин може објаснити поход неколико хиљада Турака на незнатни Пераст (који је успео да их одбије), ако се не избегава историјска логичност у тумачењу догађаја.

Постоји могућност да се хајдучко пресељење у Боку Которску и турски напад на Пераст још одређеније прикажу као јединствен догађај. Нешто пре тога похаран је у Херцеговини зијамет Ибрахим-бега Љубовића, једног од највиђенијих првака те земље. Нападачи су, каже се у једном оскудном документу, *упалили четири куће и у кућа све што су имали, још толико животиње, а повели су 21 чељаде«*. Да ли је ова вест довољна да се претпостави следећи редослед догађаја: хајдучка похара Љубовића, ускакање тих одметника под Пераст и казнени поход херцеговачких Турака? Како се два историјска догађаја: похара Љубовића и ускакање Баја Пивљанина под Пераст временски сасвим подударају и како се ти догађаји складно слажу с казивањем народне песме да је Бајо био онај који је ту похару извршио, можда није смело извести закључак о веродостојности једне од најлепших народних песама хајдучког циклуса, песме о мегдану Баја Пивљанина и бега Љубовића, и до логичког повезивања двају значајних догађаја у прошлости Херцеговине и Боке Которске у један историјски тренутак.

Турски поход на Пераст, којим започиње ново поглавље у историји Боке Которске и суседних крајева, један је од оних крвавих догађаја о коме је предање све до данас више водило рачуна него историјска наука. Према једном савременом опису те битке, Мехмед-ага Ризванагић довео је на Пераст

пет хиљада војника и наишао на отпор само стотине бранилаца. Бој је описан подробно, забележено је како се бранио сваки од девет перашких чардака и ко је све учествовао у окршајима по гудурама изван града. Саопштена је изванредна слика турског продора у град и јуриша на тврде куће перашких витезова да се дограби плена и нахвата женског робља. Погибија Мехмед-аге Ризванагића, кога је побратим Трипе Буровић погодио из пушке под једном наранчом, изнета је упрошћеним класичним потезима који подсећају на десетерачко казивање. Поход улцињских и новских фуста против осталих луждевих места у Боки, изведен истовремено с Ризванагићевим нападом на Пераст, сведочи о томе да су Турци предузели један добро смишљен ратни подухват с намером да униште непријатеља у Боки. Све то, а посебно историјска тачност сваког детаља који се помиње у опису, оно провејавање духа времена које је најбољи доказ веродостојности документа, све то, заједно са сачуваним народним предањем, одстрањује сувишне сумње да се догађај одиграо под другим околностима. Али, зар је могућа таква реалност и у оно епско доба? Можда решење загонетке треба потражити у врло срамежљивом помену хајдука као оних који су помогли Пераштанима да одбране свој град. Овде треба упозорити не само на већ саопштене чињенице о ускакању хајдука у Боку Которску уочи самог перашког боја – треба изнети главни доказ који сведочи о томе да су хајдуци заиста у том времену сишли под Пераст и да су учествовали у славној бици од петнаестог маја: ускоро после тог догађаја почеле су да излазе из Боке Которске читаве хајдучке дружине и да упадају у Турску.[115]

XII

Долазак херцеговачких хајдука под Пераст и под друге млетачке градове у Боки Которској није само узнемирио Дубровчане и њихове подложнике. Новски Турци добили су у хајдуцима врло немиле суседе који су им тешко пали, јер су њихов живот, ионако крвав, претворили у непрестану борбу, страх и неизбежно страдање. Хајдуци су, поред тога, свакодневно упадали у суседне турске крајеве и ту робили по селима која су била баштине новских ага. Није прошла ни година дана, а Новљани су већ јаукали, безнадежно упропашћени: хајдуци им одагнаше кметове, отераше стоку, сасвим их раскућише. А како су хајдучке дружине обично ускакале у Турску преко дубровачких поседа, Новљани су све више дизали повику на своје суседе као на оне који су криви за све њихове јаде. Ако се, поред овог, помене да је један део новских ага већ био у завади с Дубровчанима због свог бесправног узимања царинских намета на њиховим границама, онда не треба много речи да би се наговестило оно стање смутње које је наступило на јужном рубу Херцеговине од 1654. године.

У марту 1655. бокељски хајдуци су извршили један од својих највећих подухвата уопште: похарали су Требиње и, преко Цавтата, стерали мноштво робља »оба пола и свих доба« и пронели велики плен. Хајдука је било толико да капетан Цавтата није ни покушао да им се супротстави. Чуло се да су их предводили син Матка »Лупежа« и харамбаша Терзић из Никшића.[116]

[115] Вид. нап. 64, посебно нав. рад Г. Станојевића.
[116] R. Samardžić, *Veliki vek Dubrovnika*, Beograd 1983², 135–136.

Време је, потом, само мало постајало, а Дубровчани су дошли у неприлику да се појадају и на хајдучке нападе с друге стране, од Макарске крајине. Средином јуна исте године харао је по Турској харамбаша Кулишић који се претходно био искрцао на обалама дубровачког Приморја. Турци се купе на границама републике и прете одмаздом – поручивала је влада дужду. Лето је било у пуном јеку и напади су се смењивали убрзано, сад с једне, сад с друге стране. Почетком јула, преко Жупе су поново прешли бокељски хајдуци и опленили два села близу Требиња. Усред дана, као да изазивају, протерали су истим путем робље и плен. Заступник Дубровника у Млецима Михо Соркочевић Бобаљевић имао је толико података за своје тужбе млетачкој влади да је дужд наскоро издао забрану да се приликом упада у Турску користи дубровачка територија.[117]

Ова хајдучка похара требињских села довела је Дубровчане у најжешћи сукоб с једним делом новских првака, пре свега са Омер-агом Бегзадићем, оним чија су села највише пострадала. Тај горди племић, који се дотле био замерио Дубровчанима исто колико и турској влади својим одметањем у зулумћаре, сачувао је, ипак, највећи углед у свом граду и своје место у савету новских првака и уживао и даље оно дивљење и поштовање које је народ указивао онда свим људима одлучним, преким и силовитим и на делу и на речи, поносним и сјајним као витешка појава. Бегзадић је одржавао с Дубровчанима добре комшијске односе све док их рат није пореметио и одузео им дотадашњи смисао. Упоредо с његовим уцењивањем и разбијањем дубровачких каравана дошао је и његов презир према тим лажљивим, ситничавим и нимало јуначким Латинима. Кад му је дубровачка влада, после пустошења његових села, покушала да објасни како она није кадра да спречи хајдучке упаде, Бегзадић јој је одговорио одсечно, оштро и горко, охоло расрђен и на подлост својих суседа и на општу њихову беду. »*Примисмо што нам пишете*«, писао је Бегзадић. »*Ма све криво. Ви велите: ми не можемо брда и гора од лупежа [...] пазити. Ма оно нијесу лупежи од монтања него Млеци, душмани честитога цара, који се с вашијеме договороме искрцавају и с вашијеме људима и харају цареву земљу, како је то видио пук и народ, и Турчин и христијанин.*« Пребацујући Дубровчанима јатаковање у корист хајдука, Бегзадић је то с гађењем називао подлим неверством: »*И што ми пишете да сте с нашијеме старијеме пријатељи били, то је истина. Што сте чинили, тродупло вам се чинило. А то сада што нам села поробисте, то нам за велико пријатељство учинисте. Пријатељство оде ћа, а за злотворство што може ко чинити нека чини.*« Док му се не надокнади штета, међу њима више нема ни пријатељства ни било каквих веза – писао је он даље. Не жели више да разговара с било ким од Дубровчана, као што му то они нуде. Јер, и »*поклисару или трговцу вашему одсела су се пути трноме затрнили и од туда амо и од овуда тамо. А ти сиромаси који су поробљени, с вашом је мудрости то учињено. Господина Бога нико није видио, ма га су људи паметни нашли*«.

Омер-ага Бегзадић је био највише озлојеђен због тога што су му похарана села од којих узима харач, а он тим новцем издржава шест најамника. На његовој страни нашле су се и друге новске аге, јер су и они на сличан начин били оштећени и озлојеђени. Свакодневно су стизале вести да су хајдуци, у заједници с дубровачким поданицима, ухватили и посекли сад овог сад оног

[117] Исто.

Турчина, а час и више њих. »*Не можемо се исчудити да сте се и с вашијем подложници усладили у наше крви*«, писали су. »*Минутијех годишта убисте једну кадуну од овога града. А паке затијем једнога агића. Јоште побисте у овој држави толико Турака. И булами руке одсијецаше. И толико раје честитога цара погубише и државе нам попалисте.*«[118] Међу новским агама као одметник се, поред Бегзадића, нарочито истакао Алага Шабановић, који се чак, на Гатачком пољу, несничио ни са ким другим већ са херцеговачким санџак-бегом Мустај-пашом. У свом спору с Дубровчанима новски прваци упутили су у Сарајево групу херцеговачких сељака да се жале како су их похарали хајдуци управо њима захваљујући. »[...] Овде је стигло десет људи с намером да поднесу тужбу«, писао је дубровачки поклисар из Сарајева 10. фебруара 1656. »То су делом морлаци, а делом *потурице* из села Зубовића и других околних села. Ушли су у чаршију са омчама око врата и почели да гласно вичу и вапе за султановом милошћу: 'Ево до чега су нас довели Дубровчани који су, уједињени са султановим непријатељима, опљачкали наша села и поробили наше жене, децу и стоку', говорили су, пратећи све то цвиљењем и урлањем. Угледавши тај призор, окупило се одмах око њих много Турака, храбрећи их и подстичући да вичу. Праћени тим мноштвом, сељаци су одмах пошли код паше.« »Турци су се читавог дана окупљали око морлака, питајући их шта се то десило и подстичући их против нас«, писао је поклисар својој влади.[119]

Користећи опште безвлашће у Босанском пашалуку, новски одметници убрзо су постали осиони зулумћари који су пљачкањем каравана зауставили трговачки промет на прилазима Дубровнику. Најзад је иста она сарајевска чаршија која је почетком фебруара тражила главе дубровачких посланика у јулу листом захтевала да паша уништи одметничко гнездо у Новом. У Дубровник су јављали »[...] *да је све Сарајево устало и мало и велико пред везира и чинили велике тужбе, и не само Турци, ма свака вјера, и кршћанска, и грчка и жудиоска, који су викали и чинили тужбе на речене Новљане који су зла и штете чинили, а највеће спомењујући реченога Омер-агу Бегзадића и дружину Алаге Шабановића, који трговце и хаџије сарајевске сакижаше и толико им благо узеше и трговце побише алити изранише* [...].« Новљане је узео у заштиту Али-паша Ченгић, који је, као први човек у тој земљи, управо очекивао султанов указ о постављењу за санџакбега Херцеговине. Он је штитио новске аге, јер су њихове породице, заједно с његовом, сачињавале старо херцеговачко племство, повезано вишеструким међусобним спонама, увек неповерљиво према Турцима са стране, склоно да се лако ојади, ако иједан његов члан, ма колико се одао одметништву, недостојно и непотребно изгуби главу. Али, насупрот Ченгићу, босански паша је дозволио да га Дубровчани поткупе и да му сарајевска чаршија, која је Новљане називала »*каурима од Московије*«, до врха напуни уши својим оптужбама, па је са својим халком кренуо пут Невесиња да успут отреби друмове од харамија. Али-паша Ченгић је јављао Новљанима да се заузео за њих код босанског везира који је вољан да им све опрости, ако му пошаљу своје представнике у Невесиње и ту му дају реч да ће се оканити зулума и безакоња. Треба »*да се једни за друге ујамчите и закунете и како да се изнова потурчите*«, поручи-

[118] HAD, Преписка XVII 52/1918.
[119] R. Samardžić, нав. дело, 140-142.

вао им је Ченгић. Он је посебно истицао чињеницу да су Дубровчани уручили везиру султаново наређење да се погуби Омер-ага Бегзадић, па он више није у могућности да превиђа новска злодела. Међутим, паша није имао смелости да завуче главу у осиње гнездо, па је из Невесиња отишао за Мостар, а одатле »пође пут Доње Крајине, у Ливно«. Решење спора поново је одложено до доласка новог паше у Сарајево.[120]

У оваквим околностима, хајдуци су скоро безбедно харали и по дубровачким поседима и по Херцеговини. У фебруару 1656. упловило је у дубровачку Ријеку седам хајдучких лађа. Хајдуци су се пребацили до првих села у Херцеговини и задобили знатног плена. Барјактар Трипко из Рисна купио је стоку која је пасла по дубровачком шкољу и одводио пастирице; злодела по Конавлима чинио је харамбаша Лупешковић. Крајем марта 1657. потужила се дубровачка влада генералном провидуру да хајдуци непрестано прелазе у Турску преко њене територије, пустоше села по Херцеговини и опет се истим путем повлаче на море. Турци су због тога страховито кивни и прете да ће се осветити за ова хајдучка недела. Пре неколико дана – писала је влада – из две барке и два бригантина искрцала се на дубровачкој обали дружина »которских хајдука« који су преко Жупе прешли у Херцеговину и опљачкали два села. Ове хајдуке, Пераштане и друге Бокеље – тврдили су Дубровчани – предводио је »Лазар Морлак« (у потоњих неколико година први бокељски харамбаша).[121]

XIII

Дванаест година после избијања Кандијског рата однос између зараћених сила и даље је био привидно онакав какав је створен првих година непријатељства: Турци су се ухватили неколико тврдих тачака на Криту и одатле покушавали да се домогну Кандије; после првог изненађења, кад је дозволила најезду, млетачка флота је брзо показала своја преимућства и суверено је крстарила до Дарданела; у Далмацији су Млечани успешно чували оне тврђаве и подручја које су придобили или освојили првих година рата, а Турци су, од лета до лета, опседали понеки далматински град, задовољивши се увек тиме да опустоше његову околину. Али, у том међувремену, земље претворене у ратно поприште или непосредно у његовом залеђу биле су изложене дубоким и судбинским променама: сеобе становништва из Босанског пашалука на млетачке поседе обновиле су од куга, ратова и сталне глади истрошени живаљ Далмације и Боке Которске, а млетачке власти су тим сеобама добиле оне крајишнике без којих им ратовање против Турака не би било могуће; упади дуждевих хајдука и ускока у Босну и Херцеговину изазивали су стварање видљивог и болног расцепа међу тамошњим живљем разних вера. Хајдучке најезде на Херцеговину преко дубровачких поседа поквариле су добре суседске односе између Дубровчана и прекограничних муслимана, а Омер-ага Бегзадић и Алага Шабановић, прваци новских Турака који су се одметнули од закона, свели су те односе на међусобна оптуживања у Цариграду. Са султановим наређењем у рукама, Дубровчани су узалуд опседали босанске намеснике молећи их да уклоне новске одметнике који пресрећу караване, пљачкају села и изнуђују од трговаца намете исто као хајдуци; Фазли-паша и Сулејман-паша нису се усудили да изазову против себе то одметничко упориште.

[120] Вид. нап. 118.
[121] Р. Самарџић, *Два прилога проучавању наше народне поезије*, Огледи, Београд 1953 (о војводи Лазарићу); вид. исти, *Хајдучка писма*, 189–191.

А онда се, као султанов намесник, појавио у Сарајеву злогласни велможа Сејди Ахмед-паша; и босанска земља и Дубровник почели су тада да преживљују један од најбурнијих тренутака у својој историји.

Пре него што је Мехмед-паша Ћуприлић, крајем 1656. године, узео управу у своје руке, унутрашња криза Турске, која је већ трајала годинама, приближавала се врхунцу. Присуство носилаца анархије, на првом месту крупних феудалаца и наследних, готово независних господара појединих провинција, одговарало је појави бескрвног и малолетног султана Мехмеда IV на престолу и читавом низу неспособних великих везира, који нису могли да надокнаде недостатак владарског ауторитета у земљи. Велике буне и крвопролића, феудална насиља и анархија, нагли пад вредности новца и беспримерна корупција парализали су снаге царства, у коме су се све јасније откривали знаци унутрашњег расула. Међу првим носиоцима анархије почетком педесетих година био је Сејди Ахмед-паша, човек осведочених ратничких способности, али чудовишно окрутан и похлепан, један од оних турских провинцијских првака тога времена који се нису задовољавали тихом корупцијом, него су свом циљу срљали дижући истинске буне, стављајући под мач и пламен читаве крајеве, једном речју: отвореним одметништвом. Али, приближавајући се свом циљу, он је знао да се послужи и најнижим харемским сплеткама. Кад је, најзад, државни печат доспео у руке старом Ћуприлићу, колико мудром толико и окрутном заточнику реда и ауторитета правде у царству, Сејди Ахмед-паша је прибегао харемским средствима и покушао да изазове побуну у Цариграду. Ћуприлић му је одговорио страшним покољем којим је, изгледа, једино и могао да реши питање успостављања реда у Турској. Његов поражени супарник упућен је у Босну за намесника, па је тако ова провинција постала поприште борбе централне власти против једног од последњих носилаца анархије у царству.[122]

По доласку у Сарајево, паша је показао решеност да строгим и преким мерама заведе ред у пашалуку пре него што крене на млетачке поседе у Далмацији. »Његова Екселенција свакодневно инкогнито обилази градом, мотрећи да неко не чини и најмање насиље и у намери да то казни – толико је строга и спремна његова правда. Зато га се сви плаше, и никоме није учињено никакво насиље«, писао је дубровачки посланик из Сарајева 8. марта 1657. године. Паша је морао мислити на увођење реда и покорности не само због рата који је пламсао дуж целе јужне границе пашалука, не само услед тога што су се хришћански поданици нагло одметали у хајдуке или се пребацивали под заштиту непријатеља, него и зато да би могао испитати и припремити могућности свог уобичајеног начина везировања у земљи где су и сами Турци били

[122] О Сејди Ахмед-паши вид. Х. Шабановић у коментарима превода *Putopisa Evlije Čelebi*, Sarajevo 1954, 116; више података у *Историји* турског хроничара Наиме; I. Dujčev, *Avvisi di Ragusa*, Roma 1935, 200 и д.; H. Weltzé, *Die Hauptrelation des Kaiserlichen Residenten in Constantinopel Simon Reningen von Reningen 1649–1660*, Mittheilungen des K. und K. Kriegs-Archivs, XII, Wien 1900; M. Brosch, *Geschichten aus dem Leben dreier Grosswesire*, Gotha 1899, на више места; историје Османског Царства J. фон Хамера и И. Х. Узунчаршилија.

достојни крајњег подозрења, лукави и ситничави, склони одметништву на сопствени начин, сви закрвљени између себе, али сви подједнако опасни.[123]

Ускоро по свом доласку у Босну, Сејди Ахмед-паша је добио налог да продужи с турским нападима на далматинске градове. Како је он био свој господар у туђем царству и водио собом сопствену војску, није много чекао да се сви босански одреди искупе на уобичајеном месту, у Ливну, него је претежно са својом коњицом 13. јуна 1657. године освануо под Сплитом.[124] Одмах је заузео положај на брду Сучидару, али је ту, после пушкарања које је потрајало неколико часова, и остао, јер су му се Сплићани храбро одупрли из тврђаве Грипа. Турски чадори су разапети ради конака у оближњој долини Рупотини.

Сутрадан, паша је с две хиљаде коњаника продро до сплитских подграђа, где је спалио неколико сламних колиба и избио на Марјан. Отпор је, међутим, био тако жесток, да су се Турци повукли после петочасовног окршаја. Изгинуло је и допало рана »мноштво« пашиних коњаника. Ухваћен је, па потом погубљен, и његов синовац. Већи део турске војске, окупљен под брдом Гребеном, вешто је намамљен надохват артиљерије с Клиса и добро искрвављен. »Остало их је тридесет мртвих и много рањених; од наших је погинуо једино Јован Миловић, клишки морлак, човек велике храбрости [...]«, каже у својој историји Кандијског рата Ђироламо Брузони.

Трећег дана опсаде Сплита, прискочио је у помоћ угроженом граду Камило Гонзага, главни заповедник млетачке војске у Далмацији. Допловио је на рапској галији са још четири брода и довео пет стотина војника. Турци су истог дана напали тврђаву Суђурац, али нису имали успеха, јер су им се тамошњи сељаци »живо« супротставили. »У немогућности да искале свој бес на посади тврђаве, Турци су опустошили поље; у томе су се, још горе него они, понели Пољичани који су узели учешћа у непријатељској војсци«, тврди Брузони.

»Следећег дана намеравали су Турци да ударе на острвце Врањиц, где су се биле склониле многе морлачке породице«, наставља млетачки хроничар. »Увидевши, међутим, да је тај подухват сувише тежак, они су одустали од тога да своју намеру остваре помоћу оружја, па је Мустај-бег Атлагић покушао да наведе Морлаке, који су били његови подложници у Ливну, да се врате под његову послушност, али узалуд.« А кад је један турски одред упао, истог дана, у солинско поље и почео да пали и роби, појавило се од Трогира петнаест леута и сузбило га. Сплићани су, тог дана, најзад одахнули, јер им је, уз све то, стигло у помоћ, на осамнаест барки, још шест стотина момака од Хвара и Брача.

Осамнаестог јуна Турцима је пошло за руком да се приближе Сплиту, заузму Грипе и похарају градску околину, али су ускоро сузбијени. Нови напад није им донео ни толико успеха. А кад се истог дана, појавио у сплитској луци и генерални провидур Бернардо, који је доједрио чак од Котора с две галије и пет наоружаних лађа, паша је, 21. јуна, напустио опсаду, оставивши,

[123] НАД, Преписка XVII, 52/1918; вид. и Р. Самарџић, *Један пријем код босанског паше у Сарајеву 1657. године*, Ослобођење, Сарајево, 22. фебруара 1953.

[124] Претходно, у марту и априлу 1657, морлаци су два пута одбили Турке од Задра и убили им 330 војника, а потом су три пута упадали у Лику. »Поред великог плена, у Задар су на копљима донели 150 турских глава и довели 530 заробљеника« (М. Јачов, *нав. дело*, 46; Г. Станојевић, *Југословенске земље*, 239–240).

као да бежи, многобројни ратни провијант. Брузони тврди да су Турци имали више од две стотине мртвих, иако је број опседнутих смањен само за осамнаест људи.

У жељи да некако спере срамоту због неуспеха под Сплитом, Сејди Ахмед-паша је, одмах потом, прихватио позив цетинских Турака да удари на богато и тврдо село Босиљину (Марину). Тиме је он изазвао један од најтрагичнијих тренутака не само крвавог Кандијског рата него и наше прошлости уопште.

Ђироламо Брузони је сликовито приказао позорницу те трагедије. »То село, које је од Трогира удаљено седам миља, смештено је уврх једне сужене долине дуге три миље, обележене с два брежуљка на једном и на другом крају. Оно има сто и шездесет кућа које, саграђене уоколо села, служе, добрим делом, и као зидине. Унутар села налази се један круг зида назван тврђавом, снабдевен с двоја врата, који, због недостатка ходника, не може да послужи за успешну одбрану. На морској обали испречила се једна кула саграђена још 1495. године трудом Франческа Марчела, трогирског бискупа. Она има четрнаест лаката у квадрат; у њу се прелази из тврђаве преко једног кратког покретног моста. Феудална рента од тог села припада трогирском бискупу и катедрали и износи три хиљаде шкуда годишње према двадесет хиљада које између себе поделе његови становници (поред прихода од дрвета које увелико производи тај крај.) Због тога то место више личи на неки мали град него на велико село; оно пружа и такве удобности.« Брузони даље наводи да је Босиљина у 1657. години имала више од хиљаду становника; две стотине били су вични оружју. У тренутку пашиног напада на село, у њему се нашло склоњено две стотине говеда и осам хиљада глава ситне стоке.

Турци су пали око Босиљине 23. јуна и одмах почели да је силовито и нагло стежу својим ватреним обручем. Млетачки хроничар се потрудио да тродневну опсаду тог села прикаже више као низ стварно искрених, али несрећних покушаја дуждевих намесника и заповедника да пруже помоћ сељацима него као храбру решеност тих људи да живи не предају своја огњишта. Међутим, иако је до подробности описао покрете млетачког бродовља које је отварало ватру на Турке или покушавало да успостави везу са опседнутим сељацима, Брузони заиста није успео да отклони од читаоца утисак да је то било једно збуњено врзмање које није могло да се претвори у снажан противтурски подухват, јер за то није било довољно ни воље ни озбиљности код млетачких власти, забринутих првенствено за судбину утврђених далматинских градова. Млечанима није чак пошло за руком ни да повуку све жене и децу из села. Озбиљнија паљба бродских батерија отворена је на Турке једино кад се спасавао трогирски бискуп кога је опсада затекла у кули при мору. Храбри браниоци Босиљине изложени су сасвим непотребно погибији, јер је било више него очевидно да се Турци не могу задржати: њихова артиљерија одмах је у зидовима сеоских кућа које су сачињавале обруч око села отворила толике бреше да их сељаци никако нису могли заглавити својим телима. Брузонију је на крају остало да се диви херојству те шаке људи изложених уништењу као да они весело гину за свог дужда.

»Двадесет шестог јуна започео је непријатељ свој општи напад, засувши зидове паљбом из топова и мушкета«, каже он. Затим је продрло у село мноштво Турака; секли су на комаде све које су затекли било на својим положајима било по кућама. Али, иако измрцварени и измучени, сељаци су им се храбро супротставили, тако да је пало много Турака, међу њима

и санџакбег Видимлијић, Херцеговац. Непријатељ је, међутим, својим мноштвом потпуно савладао храброст бранилаца. Требало се повући, али су сви сељаци, жене и деца, који су се налазили у месту, срнули под мач и у пламен; само неки од њих су допали ропства. Неке од појединости из тих последњих часова села Босиљине треба свакако поменути. Неколико жена, тако, које су се биле повукле у једну кућу у којој су се налазиле три бачве барута сачекале су да Турци продру до њих, па су онда потпалиле барут и одлетеле у ваздух с непријатељима. Јаков Јерковић, сеоски капетан, потукао је, с два своја сина, до своје погибије толико Турака, да су му они извадили срце и натакли га на копље насред сеоског трга. С Турцима се дохватило и тридесет жена, одевених у мушка одела. Једна од њих је, каже Брузони, смакла својом руком шест Турака. Напослетку су, од целог села, остала свега педесет три становника који су се повукли у бискупову кулу. Иако их је било способно за борбу свега једанаест, они су Турке тако жестоко засули камењем да су им ови понудили да се слободно повуку на галију генералног провидура. Провидур је потом наредио да се кула поруши топовском паљбом с галије. Турци су се најзад разишли по разореном селу и покупили толико плена да су натоварили хиљаду и две стотине коња поред оног што су појединци разнели. Свим лешевима, су и својим и хришћанским, покидали главе, па их онда спалили наслагавши их у сеоске куће. »Паша је«, каже Брузони, »величао ово несрећно освојење изјављујући да је узео читав град. И уистину, многи градови, у наше време, нису пружили такав отпор многобројнијем непријатељу као што се ово село, отворено и неутврђено, супротставило једној царској војсци захваљујући храбрости својих становника.«

Брузони је описао трагичан крај села Босиљине верно према саопштењима добијеним од тројице угледних далматинских патриција, блиских млетачким властима. Он је то учинио – каже – да би се сачувао од заборава један херојски подвиг и да се о њему не би разносиле по Италији вести измењене због удаљености двеју земаља и различитих језика који се у њима говоре.[125] Тако је он, без свесне намере, истакао трагичну судбину народа Далмације под млетачком влашћу који је био присиљен да лије крв за једног туђина да би се одбранио од другог завојевача. Тако је поступио и Андрија Качић Миошић који је, пола века после Брузонија, опевао тај догађај на основу његових података.

> Вира моја, Сејдијићу паша,
> ја ћу прија изгубити главу
> него издат дужда млетачкога,

биле су речи Јакова Јерковића, капетана Босиљине, које му је ставио у уста песник као одговор на позив босанског паше да се преда.[126] Сасвим блиски историјским збивањима, и Брузони и песник нису били свесни њихове суштине. Међутим, у накнаду за то, они су, у приказивању догађаја, остали искрени и без прикривених намера, па због тога и један другом толико слични, иако су их посматрали са сасвим супротних страна.

[125] О турском нападу на Сплит и уништењу Босиљине најисцрпније су, од савременика, писали G. Brusoni, *нав. дело*, II, 1 и д. и G. G. Niccolini, *Spalato sostenuta contro l'Ottomana Potenza l'anno 1657*, Venezia 1665, passim; вид. и F. Difnico, *нав. дело*, 175–177.

[126] Stari pisci hrvatski, XXVII, 1942, 438–440; о свим овим догађајима вид. опширно Р. Самарџић, *Односи Босне и Дубровника од 1656. до 1662. године*, Годишњак ИДБХ, VIII, 1956, 87–173.

XIV

У међувремену је скадарски санџакбег Мехмед-паша Варлац приступио извршењу султановог наређења да са што већим снагама нападне на Котор. Из савремених млетачких извештаја и хроника историографија је прихватила мишљење да је на ту најезду подстакао турску владу бокељски потурица Џафер-ага Тујковић, пре турчења звани Војин, у намери да се освети својим некадашњим господарима Млечанима. У ствари, Тујковићу је на Порти само додељена улога онога који ће утицати на хришћанско становништво пограничних турских и млетачких крајева да се придружи походу скадарског паше, а напад на Котор последица је давнашње жеље Турске да заузимањем тог града уништи млетачку власт у Боки Которској, истреби то хајдучко гнездо и бунтовна херцеговачка, брдска и црногорска племена лиши подбуњивачког утицаја луждевих агената. Стари везир Ћуприлић поверио је тај задатак паши за кога се није плашио да ће водити самовољну политику и дозвољавати да га Млечани умирују поклонима, као што су чинили херцеговачки санџакбег Али-паша Ченгић или дотадашњи скадарски намесник Јусуфбеговић, осиони господари у земљама где су њихове породице већ пустиле дубок корен. Варлац је приморао бунтовног Јусуфбеговића да му уступи столицу скадарског паше и казнио Ченгића харањем његових поседа зато што је подржао тога одметника и што се скоро отворено држао млетачких скута. Али, његови успеси завршили су се тим првим поступком: коров анархије, који је Ћуприлић с највећим напором уништавао у престоници царства, бујао је у провинцијама још скоро несметано. Јусуфбеговић се склонио код Сејди Ахмед-паше, а Ченгић је, додуше, стигао са својом војском под Котор, али је ту свео своју улогу на ухођење у корист опседнутих Млечана. Уз то, љуто уједен за срце што му је претпостављен Варлац као сердар похода на Котор, свестан да иза тога стоји велики везир, Сејди Амхед-паша је, добивши наређење да крене на ту страну, напустио далматинско ратиште и пошао према Боки, али се на путу намерно толико задржао да је закаснио на опсаду. Ипак се 30. јула појавило под Котором дванаест хиљада Турака. Опсада је трајала два месеца, седам великих и четири мала топа тукли су град и покушавали да провале зидине, турски одреди крстарили су по околним насељима у Боки и пустошили, али све то, ни у једном тренутку, није имало снагу притиска због кога би опседнути морали помислити на попуштање. Иако управљен из Цариграда и стрпљиво припремљен до појединости, овај турски поход одмах се показао спутан издајом и зато неозбиљан, тако да је султанова раја, притиснута наметима, почела да пристаје уз Млечане већ у току самог напада на Котор. Морално поражени, Турци су почели да дижу опсаду крајем септембра не извршивши ниједан озбиљнији јуриш на град.[127]

Има, заиста, више доказа да је Сејди Ахмед-паша дозволио да га Млечани поткупе како не би стигао под опседнути Котор. Али, он није био једини који је том приликом издао султана. То је, на првом месту, учинио Али-паша

[127] О турској опсади Котора 1657. вид. G. Brusoni, *нав. дело*, 30–49; F. Difnico, *нав. дело*, 180–185; J. H. Томић, *Потурица Џафер-ага Тујковић*, passim; Г. Станојевић, *Црна Гора*, 44–45; исти, *Југословенске земље*, 243–251; *Историја Црне Горе* (Г. Станојевић), 138–141; М. Јачов, *нав. дело*, 48–50; I. Dujčev, *нав. дело*, документи за 1657; K. Horvat, *Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja*, GZM, 1909, документи за 1567; A. Theiner, *Vetera monumenta*, II, документи за 1657. Вид. опширније Р. Самарџић, *нав. дело*, 100–115.

Ченгић, господар Херцеговине. О томе сведочи његова преписка, на српском језику и ћирилицом, с которским витезом Николом Болицом (Грбичићем), коме је дојављивао многе појединости које би могле користити браниоцима Котора.[128] И сви су ускоро платили главом своје издајство, и Џафер-ага Тујковић, и Али-паша Ченгић, најзад, само далеко од млетачке крајине, у Угарској, и страшни Сејди Ахмед-паша.

Босански паша је наступао сувише споро да не би закаснио на битку за Котор, али је, у накнаду за то, опленио све земље куд је проходио. Пролазак пашин кроз Херцеговину донео је земљи пустош, ужас и велику несрећу. Издржавање војске стајало је, према пашиној изјави, сваког дана хиљаду талира, а то је све падало на трошак оних места кроз која је пролазио. Путеве је чистио и ноћишта удешавао конакџија са одредом од четири до пет стотина људи. Велики захирџија разаслао је своје људе широм Херцеговине да сакупљају намирнице потребне паши и војсци. Куд год је пролазио, паша је пунио своју ризницу на тај начин што је становништво терао у војску, а затим му узимао новац да би га ослободио те обавезе. Задржао се у Мостару и применио метод за изнуђивање новца, којим ће се још неколико пута послужити за време свог пашовања у Босни: заштићујући, тобож, потлачени народ, он је прогонио великаше и упропашћивањем њихових имања, уценама и откупима пунио своју касу. Удесио је да успут прегази и дубровачко Конавле. »Паша је изјавио да ће цело Конавле опљачкати и препустити га пламену и ватри, ако ту не затекне оно што је наредио да се припреми за њега и цео његов халк«, писала је дубровачка влада поклисарима у Цариграду. »[...] 21. септембра ушао је у Конавле са читавим својим многобројним халком и наше поклисаре одмах ставио под стражу једног буљук-баше [...]. Без обзира на то што му је дато све што је било могуће изнаћи, његов халк је порушио и опленио многе куће властеле и сиротих кметова и дигао им све до голе коже, поломивши и исекавши све што је било од дрвета [...]. Остало су разбацали по земљи. Винограде и њиве уништили су и опљачкали до једног; прегазили су их, усто, коњима и камилама. Исечена су два наша сирота кмета, јер су бранили част својих жена, кћери и сестара које су силовали војници пашиног халка [...]. Следећег дана, 22. септембра, паша се, с хиљаду и пет стотина коњаника, дигао из Љуте, где је ноћио, и, да би што више опљачкао, дошао је до изнад Цавтата. Ту су, у Ускопљу и у Ободу, његови људи опустошили о опленили све винограде и куће. Учинили су то исто и кад су се враћали широм Доње Горе. Због тога је сада цело Конавле сасвим опустошено; његови становници разбегли су се или из страха или због тога што су остали без средстава за живот.« Дубровачка влада није у почетку успела да обузда своју огорченост. »Може се (с нашим поданицима) десити оно што је учинила султанова раја у [Макарској] крајини и на другим местима«, писала је она својим поклисарима. »Доведена у слично стање угњетавањем, зулумима и наметима, она се побунила против свог господара и прешла у млетачку службу. То је учинило шест хиљада људи, који сад наносе штету и нама и султановим поданицима.«[129]

Кнезови херцеговачких и брдских племена, да би се супротставили турским насиљима и наметима сваког дана све већим, али и ради личне користи,

[128] Архив САНУ, заоставштина Ј. Н. Томић, 23/74–78. Вид. Р. Самарџић, *нав. дело*, 107–110 (фрагменти преписке).

[129] HAD, Преписка XVII, 91/2234, 52/1932; Lett. di Lev. 56, 257 и д., 57, 1–4, 11–20; Cons. Rog. 108, 11 и д. Вид. опширније Р. Самарџић, *нав. дело*, 101–105.

почели су да преговарају с Млечанима од првих година рата и да своје држање из дана у дан удешавају према успесима или неуспесима дуждеве војске. И тако се, ускоро после турског повлачења од Котора, међу племенима јавио озбиљан покрет који је био и ратне и политичке природе. Вероватно с неког заједничког састанка, стигла су истог дана, 22. фебруара 1658, млетачким представницима у Котору и витезу Вицку Грбичићу писма од главара Доње и Горње Херцеговине, па Куча и осталих брдских племена о њиховом сједињавању ради заједничке борбе против истоветног душманина. У име Доње Херцеговине упутили су представку генералном провидуру »епископ Василије, калуђери, свештеници, [...] и сви кнезови, војводе, харамбаше и војници« и затражили помоћ у новцу и наоружању, јер без те потпоре они неће бити у могућности да покрену војску од десет хиљада људи коју су кадри дати. У представци је, потом, изражена препорука да провидур удари на Нови, а они би напали на Корјениће, Требиње и Билећу. Колико су сви они спремни за борбу, види се из чињенице што су, приликом турског повлачења од Котора, нападали непријатеља све до Гацка, па му нанели велике губитке. Главари Горње Херцеговине саопштили су витезу Грбичићу да су се скупили у манастиру Морачи, заклели владици Инoћентију да ће га у свему следити и после тога напали на Колашин. И из Мораче је затражена помоћ у наоружању. У писму поглавара Куча и осталих брдских племена има места, која, кад се упореде с претходним писмима, постају чињенице. Измирена и сједињена брдска и херцеговачка племена – каже се ту – ударала су на Турке све до Пећи и Прибоја и тешко их оштетила. У знак своје оданости политици Прејасне Републике, кучки главари су тих дана убили Џафер-агу Тујковића, који је, после опсаде Котора, постављен за заповедника три султанова града, Подгорице, Медуна и Жабљака, и на том положају поново почео да ради против Млечана и привлачи Турцима брдска племена.[130]

Међутим, када је генерални провидур Антонио Бернардо, који је из Котора држао на оку сваки покрет суседних турских подложника, већ био одредио плате брдским главарима како би их тиме потпуно везао за дужда, код тамошњег српског народа није забележен ни покушај да се дигне одлучна буна против Турака. Млетачке могућности да подрже такав покрет биле су више него јадне, а Турска је била још толико силна као државна целина да је војна помоћ са стране морала бити пресудна за судбину сваког устаничког подухвата. То су херцеговачки и брдски главари знали, и зато је њихово шуровање с Млечанима било више средство да се уцењују домаће турске власти, да се извуче неки цекин, да се добије оружје и муниција, него што је проистицало из искрене жеље да се раскине с Турцима. И зато су хајдуковање и четовање ради плењења стоке били тада једино могући облици отпора против Турака. Кад су се слегле наде оживеле после турског пораза под Котором, као последица свег тог устаничког врења дошло је једино до нагло и густо процветале хајдучије и до много самосвеснијег и пркоснијег скупног супротстављања турском спровођењу нових дажбинских мера.

Све су то осетили и Дубровчани. Њихове жалбе млетачкој влади биле су све чешће и све су озбиљније помињале да за све већим хајдучким таласима, који су плавили дубровачке поседе, треба очекивати последњи и највећи, турски, под којим ће потпуно ишчезнути једна хришћанска република, толико

[130] Г. Станојевић, *Црна Гора*, 45 и д.

склона и корисна Млечанима. Прилике су се погоршале и зато што се добар део дубровачких подложника, Конављани скоро листом, почео да придружује хајдуцима и упада у турска села. Првих дана јуна 1658. године неколико сенатора водило је истрагу у Конавлима против оних кметова који јатакују хајдуцима или се потајно увршћују у њихове редове. Влада није жалила новаца да, у виду одштете, умири новске Турке, господаре похараних херцеговачких села, али је одмах потом, да би поравнала своју ризницу, вршила конфискацију имања оних својих поданика који су пленили по заграничним местима.[131] Пред оваквом опасношћу, угрожена република је покушавала да оцрни хајдуке код њихових господара и да, тако рећи, изнуди њихово обуздавање. Средином августа су харамбаше Ђуро Новљанин и Стеван Поповић упловили с двема баркама у воде дубровачког Приморја, искрцали своје чете у Брсечинама, пребацили се у Херцеговину, опљачкали и запалили село Кијев До и повели из њега двадесет и једног сужња. Приказујући тај подухват млетачким властима, дубровачка влада је смишљено истакла како ће речене харамбаше, иако нису турски хајдуци него »становници Пераста«, ипак продати заробљене сељаке, који су »римског обреда«, италијанским трговцима робљем.[132]

Хајдучија је, тих месеци, царевала широм босанске земље. Француски путописац Кикле, који је, у мају, пропутовао кроз Сарајево, помиње »страшну« планину Романију, пуну хајдука, и описује сасвим свеже трагове њиховог напада на путнике: »тридесет гробова људи који су јадно погинули« и остатке плена. Један други Француз, Пуле, који је истовремено наишао у Сарајево, тврди да становници тог града нису безбедни да уживају у његовој сеновитој околини »због влаха, а то су православни и католици, окрутни људи ђавољих склоности [...]«. Пуле, поред тога, говори о пандурима који су, уз дубровачку границу, чували пут од хајдука, али и сами изискивали новац од путника. Овај путописац, склон претеривању, тврди да му се »ваљало борити против петорице такве чељади која ме хтеде присилити да јој дам новаца«. Он, затим, описује како су трговци с којима је путовао ушивали новце у кошуљу. Чинили су то »на местима где треба да су на опрезу од лупежа који су без изузетка отпадници или чивути, те причињавају све зло које се догађа по Турској«.[133]

Већ се крајем априла знало у Дубровнику да се Турци припремају да освоје Котор, Сплит, Шибеник и Задар, па чак и да продру до поседа̂ грофа Петра Зринског и опустоше их. Чланови те знамените великашке породице скоро два века су налазили могућности своје егзистенције у борби против Турака која је за њих значила и одбрану живота и извор плена. Та борба није престајала ни у временима најдубљег мира између Турске и Аустрије. У пролеће 1658. Петар Зрински је боравио у Бечу, и о томе се није водило рачуна само на турској страни: Млетачки сенат донео је одлуку да генерални провидур у Задру Антонио Бернардо ступи у везу с чувеним велможом чим дозна да се вратио и понуди му да заједнички, с више страна, ударе на Босну и тиме присиле војску Сејди Ахмед-пашину, која се дотле прикупљала у Ливну, да интервенише

[131] HAD, Lett. di Pon., 22, 117–119.

[132] *Исто*, 135–136; Lett. di Lev., 57, 64–67.

[133] Ђ. Трухелка, *Опис Дубровника и Босне из год. 1658*, ГЗМ, 1906, 434; В. Јелавић, *Доживљаји Француза Poullet-а на путу кроз Дубровник и Босну (године 1658)*, ГЗМ, 1908, 64; ново издање ових путописа дао је Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика. XVI– XVII век*, Београд 1961, 191–214.

у исто време на неколико страна. Пребацујући тај посао на задарског капетана Антонија Зена, провидур је саветовао да се, пре него што се приступи преговорима са Зринским, неизоставно испита расположење за такав подухват ускочких харамбаша у Равним Котарима Јанка Митровића и Илије Миљковића. До тих преговора, по свему изгледа, није ни дошло, као што није забележено било какво иступање грофа Зринског кад су Турци, ускоро потом, првих дана јула, најездили на Равне Котаре. Али, уместо тога, одбрану тог краја преузели су у своје руке речени ускочки главари, који су имали много разлога да с презиром приме и млетачку помоћ.

Једанаестог јула, кад је скоро све прошло, један спахија из Раме, сужањ харамбаше Ђорђа Плетикосе, изјавио је на саслушању у Задру да је Сејди Ахмед-паша лично дошао на Равне Котаре, да је довео петнаест до шеснаест хиљада војске, већином коњаника, да је довукао и три топа, али да није постигао никакав успех: није било плена ни у главама, ни у стоци, ни у сужњима.

И заиста, босански везир је и овог пута наишао на тако јогунаст отпор народа у Далмацији да је свој поход завршио не успехом него поразом, иако ни до једног озбиљнијег окршаја није дошло. Ускочки живаљ Равних Котара, који је и спавао опрезног слуха, с пушком у загрљају, није дозволио да га вишеструко јачи душманин ухвати на легалу: нејач и стока брзо су склоњени међу зидине или око зидина града Задра, а људи и жене, вични пушци, бранили су своја села докле год је било могуће, па затим их напуштали, остављајући непријатељу само пожар и пепелишта; други су под вођством својих харамбаша Јанка Митровића и Илије Миљковића неочекивано ударали на Турке из заседе или их невидљиво пратили и сатирали с леђа. Кад је тако, 5. јула, паша ударио на Новиград, најпре је дочекан жестоком пушчаном паљбом, па је онда пуштен у празно село, чије је колибе од сламе већ прождирао пожар. У Поседарју је, затим, Јанко Митровић био битку с Турцима следећа три дана, па се повукао на шкоље тек кад је непријатељ довукао топ. У напуштеном селу паша је могао једино да ужегне стогове сламе и неколико бедних колиба и да тако искали свој јед. Сутрадан, 9. јула, паша је ударио на каштел Вињерац. Ту су му се испречили сви они на које је и дотле наилазио у Котарима, задржали га ватром, добро искрвавили, па се отиснули на пучину. У селу Ражанцу паша је нашао само ватру и згаришта. Напустивши Вињерац, Јанко Митровић је отишао одмах да хвата заседу и лови турске главе. Турци су ипак надирали: 10. јула појавили су се на узвишицама изнад Задра, па се отуда спустили у долину према задарским млинима, где су им се морлаци јуначки одупрли, те их, после битке која је трајала три сата, потпомогнути топовима с града и с једног ратног брода, сузбили. Одатле су Турци ударили на село Бибиње, које је само становништво, након упорне одбране, предало ватри, па се склонило. Село Сукошан је, додуше уз помоћ једне галије и наоружаних бродова, чак и одбило турску најезду. Те ноћи кренуо је за непријатељем и харамбаша Илија Миљковић. Вестима задарског капетана Антонија Зена, упућеним 12. јула генералном провидуру, да су Турци, тек после дуже борбе, освојили у пламену напуштено село Турањ и да су стигле несигурне вести о паду Биограда, завршава се овај неславни поход који је Сејди Ахмед-паши донео само непријатељеву поругу. Речени капетан, који је поручивао ускочким харамбашама, у току тог целог турског похода, да уједине дружине и одагнају непријатеља, сад је покушавао да им нареди да сачекају Турке приликом повлачења и нанесу им последњи ударац – све је то било узалуд: ускоци су се понели

својеглаво као и увек и као и увек су обуздали душманина на свој начин, онако како их је учило њихово искуство, па га пустили да се повуче, кад се већ досетио те паметне одлуке.[134]

Тако је Сејди Ахмед-паша завршио још једну годину свог управљања Босном без победе, славе и великог плена лако стеченог. Његов положај није више могао бити сигуран и због тога што је, почетком 1658. године, смењен са своје дужности херцеговачки санџакбег Али-паша Ченгић, ослонац везиров већ самим тим што је био један од Ћуприлићевих противника.

У позно лето 1658. Сејди Ахмед-паша је поново кренуо ка Дубровнику. Успут је пао на Гатачко поље да одахне од војних похода, да сачека прикупљање харача и да, пред зимовање, умири ускомешана херцеговачка племена. Тада је, не покоривши се паши, у једном окршају изгубио главу Омер-ага Бегзадић, новски одметник. Затим је пашина ордија упала у дубровачку Жупу и похарала је. Дубровачка влада поново је писала у Цариград.

»Осмог октобра, усред дана, упали су у нашу Жупу пашин буљук-баша и Алага (Шабановић) с новским зликовцима. С нечувеним варварством и окрутношћу провалили су у све цркве и куће, и властеоске и кметовске, и ту опљачкали сву њихову сиротињу, говеда и стада. Са жена и дечака свлачили су одећу и силовали их насред пута и у властитим кућама, и пуштали их тако голе да би их што више осрамотили и обрукали. Поубијали су већи број кметова, па им покидали главе, неке су одвели у ропство с господином Луцом Франа Кабужићем, нашим властелином, и једним доминиканцем, а једну девојку су исекли на комаде. Свирепо су, затим, чупали дечицу наше властеле, грађана и кметова са груди рођених мајки или дојиља (њима су ножевима расецали хаљине), па их бацали на земљу и, као да су сено а не божја створења, газили их и гњечили ногама и коњима. Нека од те дечице су помрла, нека умиру; многе трудне жене побациле су због толике окрутности и страха; наше владике и пучанке, које се обично [. . .] за време бербе налазе у Жупи, разбегле су се голе-босе, јер су им уграбили сву одећу и сав златни накит до кошуља. Да би показали што већи презир и грубост, Турци су у једној цркви откинули главу Христа на једном распећу [. . .].«[135]

XV

Седам дана после пљачкања Жупе, у Новом је сачињено и једно званично писмо *»чорбаџије, аге јаничарскога и ага и поглавица и свега џемата новскога«*, у коме су се сви они одрицали од поменутог злодела. *»А бог зна зашто колико жалећи ваше господство речене штете и зла толико и ми паке жалећи, бог зна, зашто смо и сусједи и пријатељи и стари и нови. А разумјело [ј]е и ваше господство и по нашијех баштинами која се штета и зло починило, а и свој раји честитога цара. Ма једа господин бог освети свеколико.«* Последње реченице овог писма новских поглавица обележавају веома тачно пресудне тренутке у Сејди Ахмед-пашином управљању Босном и у његовом животу уопште. Од тих дана отприлике почела је да се диже против њега цела

[134] Б. Десница, *нав. дело*, 93–101.
[135] Lett. di Lev. 57, 42–44, 105–106, 125–130, 138–142; Преписка, XVII, 1942/51, 124, 128, 129.

Босна, кришом или отворено, невидљиво или јуначки, у сваком случају више му нико у тој земљи од било каквог реда и закона није желео добра.[136] Паша је одговорио повећаним зулумима и глобама. Читави одреди његових сариџија разишли су се земљом да харају и пустоше.[137] У *Фојничкој хроници* је забележено да је он, поред осталих, оглобио манастире у Фојници, Рами, Крешеву, Сутјесци и Олову. *»И с тога се и села много расуш[е]. И удари на фра Филипу Раковићу около 1.000 штапа.«*[138] Преговори црногорских и брдских кнезова с млетачким представницима у Котору у намери да промене господара оживели су опет с великом ужурбаношћу. У Дубровнику се сазнало, 28 децембра 1658, да је у Котор стигло пет кнезова »из турских страна, наиме од Подгорице, Никшића, Црне Горе и других околних места.«[139] Три недеље касније, приспеле су вести дубровачкој влади да се пред Котор спустило »око тридесет кнезова од Никшића и Црне Горе«. Били су лепо примљени и обдарени, али се нису споразумели с провидуром, »јер су им захтеви били претерани«.[140] О страхоти и обиму насиља које је тих месеци трпела Херцеговина сведочи и чињеница да се у Котору, у јануару 1659, затекло око осам хиљада људи, махом избеглица из Турске.[141] Из Сарајева су, цару на диван, кренула изасланства угледних грађана да поднесу тужбе против Сејди Ахмед-паше. Порта је покренула истрагу.[142] На великог везира Ћуприлића да донесе одлуку о удаљавању паше из Сарајева утицали су и дубровачки поклисари Марин Рањина и Јакета Палмотић, којима је наложено: »Непрестано и без одступања настојте да речени Сејди-паша буде кажњен, јер је он и досад заслужио хиљаду смрти као бунтовник против султана у Азији; или нека бар буде свргнут и удаљен са управе у Босни и из нашег суседства [. . .].« Одбрана Дубровника од пашиних оптужби да не спречава хајдучке упаде у Херцеговину значила је, у ствари, вешто пребацивање те кривње на управљаче Босне који својим насиљима просто натерују рају да се одмеће од својих господара. Требало је да поклисари изјаве: »Хајдуци су највећим делом султанова раја која је устала против њега због зулума и насиља Новљана и других зулумћара, па и самог Сејди-паше. Босна и Херцеговина остале су пусте, јер је те земље напустио највећи део њихових становника. Они су у очајању прешли под млетачку заштиту, па сад, да би се осветили и на подстицај нових господара, упадају у султанову земљу и чине штете [. . .].« Други пут, опет, Дубровчани су пашину немоћ према хајдуцима износили са очевидним подсмехом. »Као што чујемо«, саопштавали су поклисарима, »хајдуци су наметнули харач свим морлачким селима до Гацка. У групама од десет до дванаест људи они се разилазе на све стране да сакупљају тај харач и пљачкају оне који им га одрекну [. . .]. Кад је паша са својим халком био последњи пут у Ливну, хајдуци су пљачкали све до близу Сарајева и он их у томе није могао спречити – а захтева да ми то учинимо као да располажемо већим снагама од султана и од Млечана.« И заиста, хајдуци су, у том времену, користећи

[136] HAD, Преписка XVII, 1942. Вид. опширније Р. Самарџић, *Односи Босне и Дубровника*, 118 и д.
[137] HAD, Denunzie, 14. нов. 1658.
[138] Ћ. Трухелка, *Фојничка кроника*, ГЗМ XXI, 1909.
[139] Denunzie, 28. дец. 1658.
[140] *Исто*, 20. јан. 1659.
[141] *Исто*.
[142] Р. Самарџић, *нав. дело*, 120–121.

чињеницу што је Сејди Ахмед-паша с већином босанске војске често ударао на удаљене млетачке поседе у Далмацији, готово владали Херцеговином источно од Неретве. Свакако је тада настало једно писмо војводе Лазарића, највиђенијег бокељског харамбаше између 1657. и 1660, у коме он поручује Дубровчанима: *»Сва је Херцеговина моја!«* и прети им због њихових лажних оптужби Млечанима и покушаја да својом војском и наоружаним бродовима онемогуће његове подухвате. Лазарић је, заједно са осталим бокељским харамбашама, пребацивао дубровачкој влади зашто се окомила на хајдуке кад се они, *»с мачем у руку«*, поштено боре против Турчина и Дубровчанима не чине *»срамоте никакве«*. Хајдуци не праве штету кад прелазе преко дубровачких жупа и не разбијају караване с њиховом робом. Дубровчани их, ипак, прогоне и, ако не престану, Лазарић је, као господар Херцеговине, довољно моћан да им се освети: похватаће им све караване, попалити сву робу и учинити вишеструку штету.[143]

Сејди Ахмед-паша направио је, ипак, највећу грешку оног часа кад је, супротно основном закону царства, наредио да у Сарајеву обесе новског кадију (»леш је бачен у Чифутану, где је го лежао целу ноћ и све до подне«) и кад је присилио велики број босанских и херцеговаких кадија да поднесу Порти лажне оптужбе против Дубровника. Поврх тога, лукавим Латинима пошло је за руком да поткупе султановог чауша који је дошао да извиди шта се то дешава у пашалуку. У међувремену, велики везир је уништио Абазу Хасана, одметника и главног Сејди Ахмед-пашиног савезника у врховима царства, приредивши у Халебу, почетком 1659, један од највећих покоља у историји Леванта.[144]

Паша је био принуђен да напусти пашалук у тренуцима општег нереда. Као ретко кад, отицао је управо тих дана херцеговачки живаљ у Боку Которску, било као досељеник, било као сужањ, било као пребег. Нестајало је и блага, јер су велика стада стоке стеривана к мору. Само у једном таквом стаду, сјављеном половином фебруара 1659. у Чепикуће на дубровачком Приморју, било је шест стотина глава. Том приликом хајдуци су похватали при околним обалама мноштво барки и превезли плен до Хвара.[145]

Упоредо с тим, првих дана фебруара 1659. сјединили су своје дружине задарски и шибенски сердари, упали у Турску с две хиљаде људи – од којих је осам стотина било на коњима – прегазили Цетину, па, не наишавши на отпор, почели да пљачкају и пале »многобројна села [. . .] и равницом и по планинским падинама [. . .].« Кад је то дојављено Турцима, брзо их се окупило, под заставу босанског алајбега, велико мноштво. Турци су се послужили лукавством и послали у сусрет нападачима само педесет коњаника, па кад су ове разљућени ускоци искасапили и кренули даље у потрагу за пленом, оставивши нешто другова да поскидају побијене непријатеље, Турци су, сви на коњима, ударили гомилама на већ раздрешене Морлаке . . . На несрећу су, већ у првом окршају, допали љутих рана они сердари који су били главе читавом подухвату, Јанко Митровић и Илија Миљковић, па су се ускоци, у тренутној сметености, брже-боље повукли преко Цетине. Успут су, у великом јаду што су

[143] Преписка XVII, 35/1776; Lett. di Lev. 57, 106 и д., 130–138; Р. Самарџић, *Два прилога проучавању наше народне поезије*, Огледи, Београд 1954, 44–49.

[144] Р. Самарџић, *Односи Босне и Дубровника*, на више места.

[145] Lett. di Pon. 22, 167–179; вид. опширније S. Nazečić, *нав. дело*, 37–39; о харамбаши (војводи) Лазарићу вид. и М. Милошевић, *нав. дело*, 37–38.

изгубили поглаваре, откинули главу заробљеном босанском алајбегу, иако су за њега могли добити велики откуп. У свему, победа је припала ускоцима: с нешто мање од тридесет својих глава они су платили шездесет и четири душманске главе, доста турског робља и »много плена: кадифе, скрлета и других скупоцених чоха, богато покривених сребром, златног накита, турбана од свиле, оружја, коња и више турских барјака, међу њима и алај-барјак [. . .]«. Пораз је без сумње изгледао још већи због тога што су ускоци, у времену кад је турска влада очекивала од паше да изврши најезду на Далмацију, чинили то уместо њега у његовој земљи. А брука је испала још црња кад су ускоро потом, првих дана марта, лички Турци, освете ради, послали осамдесет коњаника према Новиграду да пљачкају и кад су задарски морлаци дочекали тај одред у буковичком кланцу и потпуно га уништили. »Добар број задобијених глава истакнут је на редовним местима поради одавања уобичајеног признања онима који се витешки боре за Ваше Екселенције [. . .]«, писао је генерални провидур дужду. Он је, истовремено, пожалио смрт »главног морлачког поглавице« Јанка Митровића, који је подлегао ранама, иако се из његовог извештаја види да је он нестанак тог силног, али осионог и својеглавог сердара дочекао са извесним олакшањем. »Будући да је власт коју је он био приграбио превршила меру, ја сам је, ради корисније јавне службе, разделио неколицини«, писао је провидур. »Сердар је погребен свечано, онако како то доликује његовом угледу и јунаштву. Сви морлаци очекују да Ваше Екселенције протегну своју штедрост на жену и децу које је он оставио.« Провидур је заборавио и да помене смрт другог сердара, Илије Миљковића, који је подлегао ранама сутрадан после Митровића, 1. марта 1659. године.[146]

Одлуку о свргавању Сејди Ахмед-паше с положаја босанског беглербега и о постављању на тај положај старог везира Мелећ Ахмед-паше донела је Порта, према турским хроникама и казивању Евлије Челебије, верног пратиоца потоњег босанског паше, у току марта 1659. године.[147] Паша је постављен за будимског беглербега.

Рат између Млетака и Турске настављен је, као што је и почео, у самом народу подељеном верама. Ни Турцима ни хајдуцима није, изгледа, сметала куга која се поново разбуктала у Босни и Херцеговини. Од Дубровчана се чак захтевало не само да пропуштају хајдуке него да им буду и калаузи. »Међу тим хајдуцима – одговарали су Дубровчани – ако не сви, а оно бар већина, поданици су султанови који су се против њега дигли у новској крајини и у другим местима. Зато њима није потребно да их воде ни наши ни неко други, јер су све то устаници који су одрасли у овим крајевима и вешто се снелазе у турској земљи.« Тврдили су још да се хајдуци залећу у Турску по пет и шест дана хода, све до Сарајева. У нападу на Попово, у јулу 1659, учествовало је око 600 хајдука, а код Стона их је чекало 39 бродова из Суђураја на Хвару. На Корчули су хајдуци саградили фусту и гусарили у околини Дубровника, нападајући и бродове који су долазили из Венеције. На тој фусти је препознат харамбаша Стеван Поповић, Новљанин, али је он за своја јуначка

[146] Б. Десница, *Историја котарских ускока*, I, 101–104; исти, *Неколико прилога историјском проучавању народне пјесме*, Магазин сјеверне Далмације I, 1934, 16–19; исти, *Стојан Јанковић*, 61–88; М. Јачов, *нав. дело*, 50–52.

[147] Denunzie, 17. апр. 1659.

дела после годину дана добио јавно признање которског ванредног провидура. Потера коју је на хајдуке повео главом херцеговачки Текели-паша са одредом од 1.500 војника зауставила се на дубровачкој територији. Хајдучко пљачкање настављено је на мору.[148]

Уто се на далматинском ратишту појавио Јусуф-бег Филиповић, откупљен у Млецима, и то је одмах охрабрило босанске Турке да ударе на своје суседе. Најпре су напали на шибенску територију, али су их клишки морлаци поразили и гонили све до Босне. Јусуф-бег је у току лета 1659. неколико пута узнемирио млетачке поданике, »због чега су морлаци (једни извори помињу 600, а други 3.000 људи) напали на Неретву и тамо, за време једне битке, убили 125 турских војника. Вративши се са овог похода, морлаци су поразили Турке на сплитској територији и одбили 800 турских коњаника од Шибеника. Том приликом су убили и сина личког санџак-бега. После тога (у октобру 1659) упали су у Книн и отерали сву турску стоку с книнског пазара.«[149]

Нова ратна година 1660. приближавала се с наговештајима још тежих потреса и свеопште несреће. У сам освит године на Порти је одлучено да велики везир са што већом војском лично крене на Далмацију и Боку Которску, а да освајање тих млетачких поседа отпочне од Котора. Говорило се о походу 8.000 јаничара и о доласку анадолских трупа; »наређено је да се по Бугарској, Србији, Угарској и Босни сакупе потребне намирнице и да се свуда на народ ударе ванредни ратни комети«. *»А честити цар има доћи и он с великом војском у Биоград.«* Припремао се и злогласни скадарски санџак-бег Јусуфбеговић да преко Озринића удари на Црну Гору.[150] У Венецији су обавештени да је босанском паши стигло султаново писмо следеће садржине: »Нека је на знање теби и свима онима који живе од мог хлеба да сам донео неопозиву одлуку да уништим све моје непријатеље, како би после живео у миру. Због тога ћу на пролеће доћи тамо, а ти ћеш ми бити капиџи-паша [...]. Будите сви спремни, јер је моја жеља да идем на Задар.«[151] Све ове вести носиле су собом претњу и појачан талас турских зулума. Читаве морлачке породице поново су кренуле да пребегавају под заштиту Млетачке Републике.[152] Црногорци су дали харач скадарском паши и обавезали се да ће му свака њихова кућа плаћати по четири реала годишње. Тиме су они само потврдили своју потчињеност Турцима (која се није променила ни онда кад су крајем 1660. поново потписали уговор с Млечанима).[153] На свим странама, хришћански и муслимански прваци делили су мегдане. Само је на пољу код Клиса, почетком маја 1660, одржано 15 таквих мегдана.[154] Ратовање је почело одмах после Ђурђевдана. Босански паша је са 7.000 војника уништио сву летину у широј околини Сплита. Затим је опустошио и шибенску територију. »Враћајући се за Босну, паша је запао у морлачку бусију код Цетине. Иако је изгубио четрдесет својих најбољих старешина, он је, уместо да оде за Ливно, поново напао на млетачку територију у Далмацији. Међутим, и овог пута

[148] S. Nazečić, *нав. дело*, 38–39; М. Милошевић, *нав. дело*, 37–38; A. Vučetić, *нав. дело*, 34–35.
[149] М. Јачов, *нав. дело*, махом према необјављеној архивској грађи.
[150] Преписка XVII, 1942/147–156; Р. Самарџић, *нав. дело*, 149–150.
[151] М. Јачов, *нав. дело*, 52.
[152] *Исто.*
[153] *Исто*, 52–53; Г. Станојевић, *Југословенске земље*, 257–258; И. Стјепчевић–Р. Ковијанић, *Доказ о аутономији Црне Горе XVII вијека*, ИЗ IX, 2, 506.
[154] М. Јачов, *исто*.

морлаци су му поставили бусију у једном планинском теснацу и, пошто су му убили 70 војника, присилили га да се повуче и оде у Босну.«[155] Ни рат око Дубровника није престајао. Хајдуци су привремено узимали Цавтат како би пребацили плен из Турске, поготову много робље. Предводили су их харамбаше Лазарић, Лимо Барјактар и Вук Видаковић. Појавили су се и турски гусари из Новог и Улциња, који су, поражени у сукобу с хајдучким баркама, само унели још више нетрпељивости у међусобне односе. А кад је Дубровчанима, најзад, пошло за руком да наведу босанског пашу на одлуку да се убије новски првак и одметник Алага Шабановић и да му се сруши кула, свеопшта затегнутост могла је претходити једино заједничкој несрећи.[156]

Турска није остварила своје намере због Ракоцијевог устанка у Угарској, нових буна у азијским провинцијама и распрострањене кужне епидемије. Уместо тога, извршен је покољ млетачких заробљеника у Цариграду и другим местима. Поступајући по наређењу Порте о истребљењу хришћана, босански паша је усред зиме напао на Цетинску крајину. »Међутим, поход на сплитску територију извршио је почетком маја 1661. и том приликом изгубио 400 војника. Да је било тешко остварљиво поменуто наређење Порте, види се и по томе што су у току априла и маја 1661. бокељски хајдуци и 'хришћани из Куча', који су се још у новембру 1660. заједно са Климентима дигли на устанак, опустошили Невесиње, Кут и друга места и нанели велике губитке 'Турцима из Подгорице'. Затим су одбили 4.000 Турака од Котора. Пошто су у августу 1661. поразили Турке и у Равним Котарима, морлаци су (око 4.000 људи) крајем исте године опустошили турску територију у Босни.«[157]

Вртлог збивања за тренутак се зауставио у Херцеговини.

XVI

Хајдучка превласт у јужним крајевима Босанског пашалука није изазвала само забринутост и гнев него и одлучан одговор турских власти.

У години 1662. херцеговачки муселим је, кажњавајући их због хајдука, извршио страховиту сечу херцеговачких првака, првенствено сеоских кнезова, и тиме бар покушао да уништи најугледнији и политички најсвеснији слој бунтовног народа. Пресецањем те везе између народа и хајдука, његових најборбенијих представника, који су се одметањем усудили на крајњи обрачун с непријатељем, Турци су једновремено хтели да укроте и обесхрабре народ и да хајдуке издвоје, осаме и после лакше истребе.

По свему, та црна година почела је као продужење претходних.

Босна је и даље била напуштена од својих главних војних снага које су, заједно с трупама из других турских провинција, интервенисале у Ердељу. Босански намесник Ћосе Али-паша, као главни заповедник целокупне турске војске, није долазио у своју резиденцију већ другу годину. У Сарајеву га је замењивао муселим Хусеин-ага, родом из Призрена, кога су дубровачки

[155] *Исто.*
[156] Р. Самарџић, *нав. дело*, 149–171 (опширно).
[157] М. Јачов, *нав. дело*, 53–54; Б. Десница, *Историја котарских ускока*, I, 133–134; Brusoni, *нав. дело*, II, 66–101.

поклисари оцењивали као човека добродушног, љубазног и умешног у пословима. Паша је имао свог муселима и у Херцеговини, овде, међутим, злогласног Рушвановића.[158]

У оваквим приликама, хајдучки покрет у Херцеговини распламсавао се готово несметано. Неколико поразних последица тих подухвата, које су почеле да се запажају особито после неуспеле опсаде Котора 1657, постале су сада очевидне: хајдуци су онемогућавали сваку привредну делатност, нарочито земљорадничку и сточарску, толико да је народ све више напуштао рад и поштено стицање и одавао се грабежу; они су, милом или силом, изазивали сеобе народа на суседне млетачке поседе до запустелости турских земаља; могућност да се одметне у хајдуке и све већи успеси тих одметника чинили су рају пркосном и све више склоном побуни; домаћи бегови, лишени сигурних и довољних прихода са својих имања због таквог стања, или су проводили зулум или су се и сами одметали од закона, у ствари на свој начин и сами хајдуковали; оно, међутим, што је тада највише огорчавало и подстицало на насиља и домаће Турке и турске власти треба уочити у све већем хајдучком извозу муслиманског робља из пашалука преко далматинских и бокељских лука за Италију.

Као и дотад, и 1662. поседи Дубровачке Републике служили су бокељским хајдуцима да провањују у суседне турске крајеве. Али, и у поменутој години, подаци о хајдуцима забележени у преписци дубровачке владе довољни су само да наговесте обим и жестину њихових подухвата.

Хајдучки напади у источној Херцеговини нису ни за тренутак престајали. У једној тужби Дубровачке Републике генералном провидуру, 27. октобра, истакнуто је да хајдуци из дана у дан прелазе преко њеног земљишта, па је тако излажу гневу Турака који се стално окупљају по њеним границама и прете харањем. Четири дана касније, 31. октобра, дубровачки сенат је поновио своје тужбе провидуру: недавно су хајдуци Лима Барјактара (»Лимова«) провалили у Турску одакле су се вратили преко дубровачког села Брсечина, где су им војници и кметови пружили отпор. Хајдуцима је пошло за руком да се пробију, да плен и робове укрцају на дубровачке барке и да се пребаце на Шипан, одакле су затим забродили ка Боки Которској. После су се, ради освете, вратили, упали у једно дубровачко село, обили врата седам кућа, испразнили женске сандуке и понели све што је било вредније:[159] тих година је Лимо Барјактар куповао земљу и подизао кулу у Столиву, у Боки, преко пута куле Баја Пивљанина.

Кад се исте године појавила куга у Далмацији и Боки, и то најпре на Брачу, затим у Шибенику и низу других насеља све до Будве, Дубровчани су, изгледа с правом, приказали хајдуке као оне који су донели заразу из Турске. Али, иако су они успели да спрече морију да се не увуче у њихов град и да строгом карантинском службом одрже непрекинут трговачки саобраћај између Турске и Италије, млетачко подмукло непријатељство према њима свело је све то на одлуку о проглашењу Дубровника окуженим градом и о обустави његове трговачке пловидбе.

[158] Evlija Čelebi, *Putopis*, на више места, нарочито у напоменама Х. Шабановића; Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље*, III, 1, СКА, 1939, 494–495; I. Dujčev, *Avvisi di Ragusa*, Roma 1935, 252–253.

[159] Lett. di Pon. 24, 1–2, 2–3, 7–10.

Дубровчани очевидно нису бележили оно што се догађало изван граница њихових интереса: година 1662. била је једна од најбурнијих и најкрвавијих у историји Херцеговине. Тада је из те земље извезено на стотине, а вероватно и на хиљаде робова, и то не само муслиманске вере. Трговина робљем у далматинским и бокељским лукама била је тако добро кренула од почетка Кандијског рата да хајдуци, у свом лову на људе, нису разликовали хришћане од Турака. Ово робље, писао је Римској курији фра Донат Јелић, држе у Напуљу сви »кнезови, војводе, маркизи, барони, већници, адвокати, лекари, управници, судије, капетани, па и понеки свештеник [. . .].« Он је молио Курију да се пише у Месину, Фиренцу, Пизу, Ливорно, Ђенову, Болоњу, Ферару, Модену, Парму и друге италијанске градове да се на тамошњим тржиштима утврди међу робљем ко је хришћанин а ко Турчин, јер у том погледу има великих злоупотреба и од стране гусара и од стране трговаца. Међутим, католички мисионари нису ни сами били чисти од тога посла. Било је сумњи да је чак и папски нунције у Напуљу учествовао у продаји хришћанског робља.[160]

Има више сведочанстава која показују да је, почетком шездесетих година, извоз робља из источне Херцеговине преко бокељских лука био врло велики и непрекидан. Године 1661. млетачка влада је прекорела которског провидура што је дозволио да Пераштани, међу осталим робљем, извозе и људе способне за рад на галијама. Она је то учинила на основу извештаја свог напуљског резидента који је јавио да су неки Пераштани довезли у Напуљ на својим лађама сто двадесет робова, и то не само жена и деце. Провидур је одговорио да је он, дошавши у Котор на дужност, »ту трговину робљем нашао већ као уобичајену и утврђену; она је главни и једини извор прихода морлака и хајдука« који су недавно признали власт републике. Он ту трговину није могао да забрани, без нарочите дуждеве наредбе, да не би лишио хајдуке њихове свакодневне зараде. Затим, да би доказао влади како је обраћао пажњу на то да се међу извезеним робљем не нађе по неки хришћанин или човек погодан за галију, провидур је послао попис робља које је укрцано у Боки од 9. маја до 15. јуна поменуте године. Према том списку види се да је у том кратком времену неколико капетана из Пераста, Котора, Ђенове и Месине извезло из Боке 92 роба, и то 21 удату жену, 36 девојака и девојчица и 35 дечака; две трећине сачињавала су деца испод петнаест година. Били су сви муслиманске вере, али, у неколико случајева, тек преведени на ислам; похватани су махом у источној Херцеговини. Неколико случајева одиста сведочи о тужној, свирепој и трагичној судбини тог робља. Тако је, на пример, Рахима, која је имала четрдесет година, изјавила да се родила као хришћанка, у селу Ивици, и да су јој родитељи умрли као хришћани. Она се, пре двадесет пет година, добровољно удала за Османа Павловића из Јањине и онда се потурчила. Хајдуци су је заробили и продали заједно с две кћери од 15 и 12 година, с једним сином од 6 година и с једним дојенчетом од 11 месеци. На напуљском тржишту, ђеновљански трговац откидао је, месец-два после тога, једно по једно дете с груди ове мајке и продавао! После оваквих сведочанстава није тешко претпоставити психолошку суштину оног расцепа који се тада стварао између хришћанске раје и правоверних у Босни и Херцеговини; разумљива постаје и она уистину изненадна огорченост домаћих Турака

[160] Ј. Радонић, *Римска курија*, 201–202; Scritture antiche, vol. 302, fol. 314 (Архив САНУ).

на своје дубровачке суседе који се нису много трудили да спрече хајдучке упаде.[161]

»Прошлих месеци хајдуци су довели из Турске мноштво робова. Тај посао је основа њиховог опстанка [. . .]«, јављали су поново из Котора у јулу 1663. године.[162]

Херцеговачки и бокељски Турци били су тада притиснути утиском да су сведоци пропадања муслиманског живља у пашалуку. Они су рачунали да »*се само турскога робља и мушка и женска заробило веће од пет тисућа и одвело у Перас и Котор и отоле се повело у Пулу и у Шпану и све продало*«, писао је дубровачки конфидент у Новом Михо Кувељић својој влади 19. маја 1662. године.[163]

У оваквим приликама сасвим је разумљиво што је босански намесник и сердар турске војске против Ердеља Ћосе Али-паша наредио свом муселиму у Херцеговини да извиди шта се то чини са султановом рајом и да спречи даље нереде. У заједници са скадарским санџакбегом и рисанским агама, муселим је одабрао »*мјесто [. . .] на име Леденице више Рисна*«, и предложио везиру да се ту »*гради град*« како хајдуци из Пераста не би могли »*исходити ни ходити Херцеговину робити [. . .]*«. Ваљаност овог муселимовог предлога потврдила је читава Херцеговина, шаљући везиру плачне жалбе против хајдука. Чуло се да се купи војска по Брдима и Албанији за напад на млетачке поседе. Због тога су се у Боки Которској утврдили по тврђавама и кућама и припремили бродове за евакуисање народа и борбу.[164]

У ствари, муселим је пао међу херцеговачка племена да их казни због сарадње с хајдуцима или, боље речено, да на њима изврши одмазду кад је то било немогуће учинити са стварним одметницима од султана. Није лак посао утврдити везу између хајдука и народа који је остао у својим кућама; то ће бити могуће учинити тек кад се до подробности проучи стање тог народа у Херцеговини у XVII веку. Ипак, има извесних знакова. Отпор против искоришћавања и зулума покренуо је народ на одметање, дотадашња пљачкашка привреда, оно »плијењење оваца« које је опевано као подвиг, значила је већ утрвен пут ка бандитизму, а млетачка заштита представљала је могућност да се подухват не стави на коцку. У суштини, хајдучија је била изузетак. Зна се поуздано да је народ источне Херцеговине и Старе Рашке био обухваћен турском војном организацијом. Он је давао тзв. »влашке« одреде пандура, мартолоса и дербенџија, који су осигуравали безбедност у свом крају, чували путеве од »гуса«, а понекад сачињавали и помоћне јединице у војскама босанских паша. Сам народ је, у свом песништву, тачно оцртао лик једног таквог пандур-баше. То је знаменити Вук Мркоњић, који на друмовима штити путнике и царске харачлије од хајдука. Почетком Кандијског рата ова је установа остварена пре свега дуж јужне границе источне Херцеговине, од Габеле до Новог. Те две крајње тврде тачке овог одбрамбеног појаса, уређеног по угледу на све турске војне крајине, биле су седиште капетана и кадија, затим јаничарски гарнизони и насеља домаћих ага који су се бринули о функционисању те границе на тај начин што су од својих поседа издржавали

[161] А. Соловјев, *Трговање босанским робљем до год. 1661*, ГЗМ I, 1946, 154 и д.
[162] Lettere antiche, vol. 299, fol. 54 (Архив САНУ).
[163] Преписка XVII, 1942/203.
[164] *Исто.*

сталне посаде нефера у кулама и тврђавама, а сами се, редовно на старешинским дужностима, налазили у сталној ратној приправности. Ипак, главну снагу на тој крајини значили су домаћи људи, хришћани који су султану давали само годишњи дукат, али су колективно одговарали за безбедност у свом крају. Та установа се, међутим, брзо изродила. Бранећи се од тужби да они омогућују хајдучке упаде, Дубровчани су непрестано истицали да исте куће, преко границе, дају обично и пандуре и хајдуке. Једни се одмећу, пребегавају под млетачку заштиту, харају и плене по дубровачким и турским поседима, а други, њихови први сродници, омогућују им тај посао својим само привидним стражарењем; склањају их и у своје куће, чувају их док зимују, плен им сакривају. Као и увек у нашој хајдучкој прошлости, од пандура до одметника био је само један корак. Захваћени све већим безвлашћем, почели су да се одмећу од закона и реда и погранични турски прваци. У свеопштем грабежу, они су у својој дужности чувара границе брзо уочили могућност лаког стицања путем разних насилних изнуђивања и пљачке.

Вероватно се после оваквог објашњења може схватити зашто је херцеговачки муселим, због хајдука, кажњавао и рају која се није била одметнула и турске прваке из Рисна и Херцеговине. Он је побио сеоске кнезове и ударио глобу на народ, да би их казнио што нису одговорили својој обавези; турске прваке позивао је на одговорност што су слабом одбраном границе дозволили неред у земљи и што су и сами, поставши пљачкаши и харамије, па чак и одметници, непосредно изазивали безвлашће и расуло у пашалуку.

Тако је Михо Кувељић јавио у Дубровник 27. маја да је муселим позвао неке од новских првака и разаслао их »*да му купе нјеке аспре у оне стране од Влаха што и[х] ј[е] оглобио*«. Ишли су му и рисански прваци. Он је, по свему, покушао да их укроти и подвргне својој власти, али је извесно да у томе није успео. »*И дође глас овдје агами зашто се Бего Хаџагић од Рисна свадио с бегом херцеговачкијем у Никшићијем и утеко је са свијем Ришњанима који су узањ били [. . .]. И били су некоји варошани рисански у хапсу реченога бега, од којијех дође глас да је тројицу погубио [. . .].*« Бокељски Турци су, очевидно, страховали од муселима као од оног који и њих може да казни уништењем. Последњег дана маја јавио је Кувељић у Дубровник да су Ришњани предложили Новљанима »*да се уједине [. . .] и да му не даду зулума чинити*«. Чули су да ће муселим, »*како ствар сврши у Никшићима, [. . .] доћи на њих у Корјениће*«.[165] Новљани су, међутим, опрезно ишчекивали.

Онај Ришњанин који је навукао на себе највећу муселимову омразу, Бего Хаџагић, снашао се на други начин. Он се повукао у своју кулу у Корјениће и ту окупио добру дружину Ришњана, Новљана и »влаха«, очекујући казнени поход сасвим спреман за борбу. Изгледа, међутим, да похара Никшића није била лак посао, јер је муселим ускоро понудио измирење ришњанском прваку. Дванаестог јула обавестио је Кувељић Дубровчане да су се Бего и муселим не само помирили него и побратимили. Муселим намерава да спроведе истрагу по целој земљи Херцеговој – писао је. »*И када сврши ствар у Никшићима, опета ће доћи[ти] по Власима да тефтиши како је и у Никшићима, гдје су хајдуком јатаци и куда проходе и који су калаузи. И с тога узрока да ће доћи и у Требиње и у Попово.*«[166]

[165] *Исто*, 196, 197.
[166] *Исто*, 201, 209; Преписка XVII, 1984 А/5.

Изгледа да су херцеговачки муселим и скадарски санџакбег обавили свој крвави посао у Никшићима до средине августа. Ако је сеча херцеговачких кнезова извршена одједном, највероватније је да се то десило у међувремену од 12. јула, кад је Кувељић јавио да се још увек скупља турска војска, до 19. августа кад је он известио своју владу да ће бегови ускоро пасти у Билећу и одатле предузети нов поход.

Ово, скоро непосредно, доказује и једно писмо неког Ивана »из Херцеговине« упућено брату Мати у Дубровник. Петог августа Иван је обавестио свога брата да се муселим још увек налази у Никшићима где је повезао никшићке и дробњачке прваке, сто тридесет људи на броју, и изнуђује им новац. *»Бег је ђе и био, јоште у Никшићијех. Таки глас имамо да се неће дизати докле се ови мјесец мијени. И повезао [ј]е све кнезове о[д] Никшића и о[д] Дробњака кнезове и попа Мехмеда з Дужи – има му у синжиру сто и тридесет људи и узимље динара доста, а људи не пушта и кому [ј]е виру дао и њих у синжир метнуо [. . .]«.*[167] Готово је извесно да је сеча народних првака извршена после овога, јер је муселим ускоро кренуо ка југу, а то је учинио тек пошто је обавио тај посао.

Нажалост, о извршењу сече постоји само једна непосредна вест.

У свом великом делу *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века* Јован Радонић је саопштио извештај перашког опата Андрије Змајевића Римској курији од 15. јануара 1663, у коме се, поред осталог, говори и о патњама православних Срба у Херцеговини. »Херцеговачки санџакбег, наиме, погубио је, 1662, 67 угледних старешина у Никшићима, Бањанима и Дробњацима, од којих су неки живи одерани, па затим набијени на колац. Некима је, опет, дао одсећи ноге и руке, а неке је дао распорити, терајући их да носе у рукама своју утробу док нису издахнули, а то све што су били окривљени да су били у споразуму с хајдуцима, млетачким војницима.«[168]

Доста разлога за страховање од овог похода херцеговачког муселима имали су и Дубровчани. Стално оптуживани да су највише криви за хајдучка харања, и они су могли очекивати муселинову истрагу и одмазду. Знали су: Турке просто изазива измишљено дубровачко богатство, тако да се њихов уцењивачки притисак могао поуздано ишчекивати.

Уплашени да се не понове догађаји из 1657. и 1658, кад им је Сејди Ахмед-паша опленио Конавле и Жупу, кажњавајући их тобоже због хајдука, Дубровчани су предузели одлучне мере да на време спрече турску опасност. Двадесет првог августа упућен је у Жупу Андрија Лукин Соркочевић са задатком да попише све људе способне за оружје и да изврши њихов преглед. Учиниће то јавно, да би видели прекогранични суседи и да би могли причати како је Жупа добро наоружана и спремна за одбрану. Затим ће ту војску послати кућама, али под условом да се одмах сакупи кад јој се да уговорени знак ватром.[169] Са сличним задацима је тих дана кренуло неколико чланова Сената и у друге крајеве републике. Одбрану Конавла преузео је угледни сенатор Савин Сара Цамањић с два властелина. Иако су Дубровчани, у оваквим ратним временима, сваки час предузимали разне мере за одбрану својих

[167] Преписка XVII, 1942/206.
[168] J. Радонић, нав. дело, 341. Вид. и тумачење Г. Станојевића, *Црна Гора у доба Кандијског рата*, 49.
[169] Lett. di Pon. 23, 248–250.

поседа, задаци које је добио Савин Цамањић несумњиво излазе из оквира њихових уобичајених поступака. Влада му је наредила да потпуно уништи пут од Ластве како не би могли проћи ни коњаници ни пешаци муселимови. Нејач и стоку склониће у Доњу гору, појачаће посаду у тврђави Соколу, а он ће остати у манастиру. Нека потера све требињске морлаке који су се, бежећи пред муселимом, склонили у Конавле. Ако муселим покаже решеност да пређе на дубровачку територију, покушаће да га лепим речима одврати од тога. У случају да муселим остаје при свом, опомануће га да то не чини, јер ће сељаци бити присиљени да бране своје иметке и животе. Упозориће га и на близину хајдука у Боки. У крајњем случају, одупреће се муселиму и силом. Нека то, међутим, избегава докле год може, јер управо победа над Турцима може значити опасност за Дубровник.[170]

Дубровчани су овога пута заиста претпостављали да може и готово мора доћи до окршаја с херцеговачким муселимом. Знали су за његову изјаву како има пашино наређење да на њиховој територији спроведе истрагу против оних који помажу хајдуке и поручили су Цамањићу да му отворено изјави: нека то учини у Турској одакле су сви, због експлоатације и насиља, одбегли Млечанима и постали хајдуци; »њихови рођаци и пријатељи, и Турци и морлаци, примају их у своје куће и они безбедно ходе по султановој земљи далеко одавде, све до Сарајева и других места [. . .]«. Али, дубровачка влада овога пута није веровала да ће било какви разлози зауставити муселима: у Конавлима се под Цамањићевим заповедништвом нашло толико војника и наоружаних кметова да су у Дубровнику веровали у своју победу, иако је бег водио хиљаду људи.[171]

Изгледа ипак да је у Дубровнику дошло до овакве узбуне понајвише због тога што је и ту ужасом одјекнуо покољ у Херцеговини. Страховите турске одмазде биле су такве да су схваћене као изузетак и у том добу беспримерно крвавом и да су Дубровчани уистину могли поверовати како су оне почетак одлучне султанове воље да уведе ред у Босни и Херцеговини. Кувељић је 26. августа јавио својој влади да је у Нови стигао један ага који је био у муселимовој ордији и приказао све страхоте његових насиља. Муселим је изјавио да ће од Дубровчана затражити реч да више неће пропуштати хајдуке, иначе ће им поробити и попалити све поседе.[172]

Дан по одашиљању ових вести које су наговештавале само најгоре, Кувељић је јавио Дубровчанима да се муселим приближује: *»находи [се] у дно Бањана, у Петровићијех код Косијерова на води са свом војском«.*[173] Три дана после тога, 30. августа, дубровачка влада је поново послала неколико својих чланова да припреме за одбрану Жупу и Приморје.[174] Дубровчани су опет наоружавали своје поданике 4. септембра.[175] А тада се читава та узбуна због турске опасности која се приближавала границама републике стишала и смирила. Муселим је одустао од даљег похода ка југу због тога што је већ био задовољан оним што је учинио, што се није сматрало довољно јаким да изазива

[170] *Исто*, 251–257.
[171] *Исто*.
[172] Преписка XVII, 1942/212.
[173] *Исто*, 213.
[174] Lett. di Pon. 23, 257–258.
[175] *Исто*, 258–260.

против себе љуте турске крајишнике у Новом и Рисну, а и због тога што су га на време умилостивили дубровачки поклони.

Сеча кнезова у Херцеговини у 1662, иако најстрашнија, само је један вид насиља која је тада вршио везиров муселим са циљем да уведе мир и безбедност (и да се што више напљачка). Исто тако, она је само један од многих покоља народних првака које су вршили Турци да би их казнили због појава одметништва у народу и да би тај народ лишили вођа, неопходних за руковођење ширим устаничким и ослободилачким покретима него што је била хајдучија. Народна песма често говори о том сазивању сеоских кнезова да би положили рачуна о држању раје и поднели харач. А о догађају из 1662. остао је и запис на једном рукопису у Цетињском манастиру. *»И ва то време бист Рушвановић на Херцеговини и такова туга земљи нигде није изашла на Херцеговину* [...].«[176]

Поход херцеговачког муселима на рају и турске прваке у 1662. није, међутим, значио слом хајдучије и није донео смирење земљи.

XVII

Ратни потреси око Дубровника и Боке Которске, а поготову у њиховом ширем залеђу, нису оставили у сенци збивања на крвавој крајини северне Далмације. Почетком 1662. Јусуф-бег Филиповић, с неколико најугледнијих босанских бегова, повео је 4.000 коњаника на Равне Котаре. Заробили су 200 морлачких жена и деце и отерали 20.000 грла ситне и крупне стоке. Од 800 ускока, колико их се окупило да се дају у потеру за Турцима, 200 је, претрпевши пораз, платило главом. Султан је, после те победе, призвао Јусуф-бега у Цариград, где му је обећао »да ће га подржати моћним снагама«, а будимском и босанском паши је наредио »да га слушају и служе му«.[177] »Према оригиналним извештајима, Филиповић је у априлу 1662. имао на располагању двадесет до тридесет хиљада ратника. Пошто је извршио неколико напада на задарску и шибенску територију, већину своје војске је послао против побуњених херцеговачких племена. Тада су изгинули кнезови Никшића, Пиве, Дробњака и Мораче, које су Турци на превару дозвали у Колашин и изложили их најсвирепијим мучењима.«[178] Ратни дијалог се настављао: у мају исте године генералном провидуру је стигло обавештење »о успешном нападу бокељских хајдука и котарских морлака, међу којима се помиње и Вук Мочивуна, на ‚границе Босне'. Поред огромног плена, довели су и 200 младих жена, које су, као скупоцено робље, одвезли у Ливорно и продали.«[179] После тога је бег Филиповић запалио више села и летину око Клиса и Шибеника, напао на Равне Котаре и поробио Новиград. Година се завршила новим сеобама: око 400 породица пребегло је из Херцеговине у Боку Которску и населило се у околини Рисна.[180]

[176] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, IV, 170.
[177] М. Јачов, *нав. дело*, 54; Б. Десница, *нав. дело*, 110–111; G. Brusoni, нав. дело, 94–95.
[178] Г. Станојевић, *Југословенске земље*, 258.
[179] М. Јачов, *нав. дело*, 54–55; G. Brusoni, нав. место.
[180] М. Јачов, *нав. дело*, 55; документе о пресељењу становништва Херцеговине у Боку Которску 1662. вид. у збирци М. Јачова, *Списи генералних провидура*, 182–188.

Рат се нарочито распламсао 1663. године, после сече кнезова у Херцеговини. »Да би показали непријатељима да их се не плаше, хајдуци Котора су отишли према Црној Гори, где су уништили једно велико село, донели огроман плен и довели више заробљеника.«[181] Јусуф-бег Филиповић је, са 4.000 коњаника »из Бање Луке, Сарајева и Ливна«, узалуд нападао на Шибеник и Равне Котаре.[182] Генерални провидур Ђироламо Контарини саставио је флотилу од неколико ратних бродова, укрцао 800 морлака и 1.200 плаћеника, и упутио их на Улцињ. Почетком априла гусарско гнездо је спаљено заједно с бродовима затеченим у луци, и затим напуштено.[183] Турци су покушали да се свете на другом крају ратишта, али без успеха. Код Задварја су, поврх тога, претрпели пораз. Тада је харамбаша Михаило Миличевић одсекао главу чувеном јунаку Алији Бојичићу.[184] Међу ускоцима тога лета се највише истакао Вук Мочивуна, за кога је провидур писао да је »најбољи и најхрабрији војник«. »Тада су уз Вука стали и његови кумови Илија, Стојан и Завиша Јанковић«.[185] »Неуспехом је завршен и напад 7.000 турских војника на Макарско приморје, које је предводио Али-паша Ченгић. Због тога су покушали бољу срећу у Хрватској. Међутим, тамо их је поразио гроф Петар Зрински. За време те битке 2.300 Турака је погинуло и 400 заробљено.«[186] За то време су ‚хајдуци и морлаци опустошили турску територију' код Книна, а затим одбили 12.000 турских војника са сплитске територије.[187] Ратни пожар се разгоревао. Котарски ускоци и макарски хајдуци опустошили су у јуну 1664. Ливно, а месец дана касније и Цетинску крајину.[188] »Значајнији напад на Босну извели су бокељски хајдуци (око 1.000 људи) и котарски морлаци (1.500 људи) у октобру 1664, и том приликом дотерали преко 10.000 грла стоке и довели око 100 заробљеника.«[189]

Није се ни 1665. године чекало да гране пролеће, па да започну обрачуни на млетачкој крајини. Јусуф-бег Филиповић је запалио неколико села у Равним Котарима, »убио 200 морлака и одвео у ропство преко 100 њихових жена и деце«.[190] Под вођством Цвијана Шарића, шибенски морлаци су почетком маја »побили многе Турке код Црног луга«, удружени са задарским морлацима упали у Босну и, у августу, опљачкали Бању Луку. »Осим разноврсног плена, довели су и 300 заробљеника, међу којима је био и пашин син. Због тога је паша у септембру 1665. упутио 4.000 коњаника на Равне Котаре. Претрпевши и сами велике губитке, убили су 150 морлака. Међутим, неколико дана касније морлаци су код Новиграда заробили 200 личких и босанских Турака. Све су их пустили на слободу под условом да накнадно донесу новац за свој откуп.«[191] Не зна се колико је њих одржало реч и донело обећани новац, али је извесно да је непосредно после тога седамнаест највиђенијих турских јунака изишло на мегдан најпознатијим морлачким харамбашама. Узајамни напади, пустошења

[181] М. Јачов, *Срби у млетачко-турским ратовима*, нав. место.
[182] Б. Десница, *нав. дело*, 111–112; М. Јачов, нав. место.
[183] G. Brusoni, *нав. дело*, 111; М. Јачов, *нав. дело*, 55–56.
[184] Б. Десница, *нав. дело*, 115–116; о погибији А. Бојичића вид. нав. збирку М. Јачова, 188.
[185] Б. Десница, нав. место; М. Јачов, *нав. дело*, 56.
[186] Исто.
[187] *Исто*, 56–57.
[188] *Исто*, 17.
[189] *Исто*.
[190] G. Brusoni, *нав. дело*, 121; F. Difnico, 202.
[191] G. Brusoni, *нав. дело*, 140–141; М. Јачов, нав. место.

и робљења су настављени. Према вестима Ђ. Брузонија, морлаци су, пленећи крајем новембра, поново, поред стоке, довели и преко 300 робова.[192]

Због великих губитака на Криту, Млеци су из Далмације повукли папске трупе, војнике тосканског војводе и известан број домаћих ратника, па их упутила да бране Кандију. »Одбрана Далмације и Боке Которске поверена је искључиво морлацима и хајдуцима. Знајући за то, босански паша је својим војницима обећао по 10 реала за сваку одсечену морлачку и хајдучку главу.«[193]

Понесени дотадашњим ратним успесима, ускоци су у априлу 1666. неопрезно изгинули на Цетини. Број пострадалих није утврђен. Први извештаји помињу око 80 погинулих и 120 заробљених ускока. Папски нунције у Венецији дознао је да 350 морлака остало на бојном пољу. »Приближан број изгинулих дају и штампани авизи у Болоњи.«[194] У томе боју заробљен је Стојан Јанковић који је, као сужањ, одведен у Цариград, где је у тамници провео четрнаест месеци. Побегао је убивши Халил-бега Дураковића, сина једног турског великаша, и тиме ушао у епско памћење.[195] Непосредно после битке на Цетини, Турци су продрли до Равних Котара, али их је одбио харамбаша Вук Мочивуна. Предводећи око 800 ускока, Мочивуна их је гонио до Звечева. Ту је, међутим, пао у бусију коју му је поставило неколико хиљада турских војника. Погинуо је са 300 другова, и потом сахрањен »код православне цркве у селу Кожловцу, недалеко од Бенковца«.[196] До краја године Турци су непрекидно нагомилавали војску у Книну и на прилазима Задру, Сплиту и Макарској, али су се морали повући у Босну остављајући хиљаде погинулих.[197]

XVIII

У годинама 1663. и 1664. Турска је највећи део својих снага бацила у рат против Аустрије. Славољубиви велики везир Ахмед Ћуприлић двапут је излазио на ратиште и двапут се враћао на зимовање у Београд. Али, ни на ратишту, а поготову у Београду, није имао мира од многих делегација босанских и херцеговачких Турака, који су подносили тужбе против хајдука и Дубровника. Јављали су како одметници поново царују у султановој земљи захваљујући Дубровчанима, својим главним јатацима.

Удар херцеговачког муселима 1662. није уништио отпор хришћанске раје против својих господара. Ускоро после повлачења турске војске из јужне Херцеговине, одмах у почетку 1663, хајдучки напади на том подручју значили су противудар Турцима достојан одмазде. Одагнат са огњишта, преплашен покољима, народ многих села кретао је ка југу да на млетачким границама нађе живота.

[192] G. Brusoni, нав. место.
[193] М. Јачов, *нав. дело*, 58.
[194] *Исто.*
[195] Б. Десница, *Ропство Јанковић Стојана*, Прилози КЈИФ II, 1, 1922, 196–200; исти, *Стојан Јанковић*, 152–159.
[196] Б. Десница, *Историја котарских ускока*, I, 126–129. Према М. Јачову, *нав. дело*, 166, нап. 358, надгробни споменик Вука Мочивуне чува се у музеју у Бенковцу.
[197] М. Јачов, *нав. дело*, 59.

Дубровчани су били први сведоци ових догађаја. Преко њихових поседа провањивали су хајдуци у Турску; истим путем сливала се дојучерашња султанова раја ка спасоносним обалама. И не само то. Дубровчани су, можда у чуду, посматрали како се читав тај посао обавља изванредно вешто. Хајдуке и бегунце дочекивале су крај дубровачких обала флотиле бродова и барке оних који су мало пре њих сишли на море и почели да се баве хајдучким послом. У току Кандијског рата Дубровчани су имали неприлика с новим становницима Боке Которске не само као с рођеним горским хајдуцима него и као са окретним морским пиратима. Лаким стапањем старог живља и досељеника поново се одигравао процес брзог стварања поморaца на јадранским обалама. Спустивши се под зидине приморских градова и умешавши се међу Омишане, Неретљане, Пераштане и Будване, дотадашњи становници Босанског пашалука нису оклевали да се с тим старим и дотле притајеним гусарима отисну на море. Дуге године Кандијског рата биле су за њих довољне да постану поморци.

Жалећи се млетачкој влади да су постали опасни не само копнени него и морски путеви, Дубровчани су у својим писмима све ређе помињали Пераштане и друге старе Бокеље, а све су више указивали на хајдуке као главну сметњу саобраћају. У могућности да своје подухвате изводе комбинованим нападима, једновремено и на копну и на мору, хајдуци су све силовитије пустошили по турској земљи и све се успешније користили дубровачком територијом.[198]

Већ су у јануару 1663. наишли први таласи хајдука и исељеника из Херцеговине, толики да су Дубровчани узалуд покушавали да им спрече прелаз преко својих поседа; уз обале су их чекале десетине млетачких бродова и хајдучких барки и превозиле их у Боку. Каравани су разбијани свакодневно и свуда, а читаве хајдучке флотиле скоро безбедно су крстариле дубровачким водама. Првих дана априла макарске харамбаше Варница, Катић и Стојан (први је – према речима Дубровчана – био толико угледан да је четири пута ишао у Млетке), срдите што су им Турци преотели део плена који су заробили разбијањем једног каравана у Херцеговини, заробили су на Пељешцу два дубровачка властелина. Истовремено, осамдесет бокељских хајдука разбило је у Жупи, на дубровачкој територији, један караван који се спуштао на Плоче; робу су укрцали на барке које су их очекивале у луци Цавтата. Како су тих дана упловиле у грушку луку четири дуждеве галије на којима су били заповедник бродовља на Јадранском мору Котарино Корнаро, два дубровачка сенатора, који су изишли да поздраве госта, искористе прилику и пожале се на очевидна хајдучка насиља. И не помишљајући на извињење због тога што су млетачки хајдуци јавно и изазивачки повредили углед једне суверене републике, провидур је дрско пребацио Дубровчанима што ометају те крајишнике у њиховом праведном рату против Турака. »Хајдуци су бедем млетачки, војска коју ми не плаћамо«, рекао је. »Турски пријатељи су хајдучки непријатељи и самим тим непријатељи Млечана.« Он је завршио претњама да ће хајдуци и даље онемогућавати промет Дубровника с турским земљама. Дубровчани заиста нису дуго чекали да се обистине ови наговештаји. Неколико дана после поменутог разговора, бокељски и далматински

[198] A. Vučetić, *нав. дело*, 42–59; S. Nazečić, *нав. дело*, 42–51; R. Samardžić, *Veliki vek Dubrovnika*, 198–208.

хајдуци провале у Херцеговину и код Бијелиног Дола, недалеко од турско-дубровачке границе, ухвате караван од сто педесет товара воска купљеног за Млетке, те усред бела дана, вијући заставама, пренесу плен до Сланог, где уграбе тринаест лађа и заплове пут Боке Которске. Пркосно су проједрили поред Дубровника и зауставили се у Цавтату чинећи насиља. Дубровчани се овога пута нису само пожалили дужду, него су га и опоменули да се не догоди оно што су Млечани искусили са сењским ускоцима кад су се ови осилили. Све је то, међутим, било узалуд, јер је хајдучки посао био потпуно у складу с млетачком политиком. Није, тако, донео никаквог плода ни напор дубровачке владе, почетком маја исте године, да упућивањем 200 војника сачува један велики караван који је долазио из Турске. Хајдуци су запленили и восак и коже и пренели их на Корчулу. Тих дана су, у страху од хајдука, Дубровчани наоружавали своје кметове и утврђивали градове, нарочито Стон.[199] Поклисари су тог пролећа испраћени до Дрине с пратњом од двеста војника.

У првим месецима 1664. дубровачки поседи претрпели су опет праву хајдучку најезду и издржали још једну сеобу херцеговачког живља. Хајдуци и нови досељеници заузели су острво Колочеп, протерали његово становништво и уселили се у куће и цркве. Ту су доносили и распродавали свој плен из Турске, изазивајући међу Дубровчанима прави ужас, јер се поуздано знало да је све то уграбљено у кугом зараженим крајевима. Хајдуци су се затим пребацили у Жупу и на Обод, где су се понели као у освојеној земљи. Одатле су сваки час упадали у Херцеговину, и ту пљачкали и хватали робље; допао им је шака и сам љубињски кадија. Да би се ослободила овог зла, дубровачка влада је упутила у Цавтат властелина и песника Сара Бунића са задатком да преговара с харамбашама Стеваном и Ником Поповићем не би ли обуздали своје дружине да не чине штете по недужним селима. »Хајдуцима су биле покладе«, писао је Бунић, »па су и дању и ноћу толико пили и грохотом се смејали, да нису били способни за преговоре.«[200]

Примајући извештаје о све озбиљнијим турским претњама, Дубровчани су упозоравали млетачку владу да она својим подржавањем неодговорних хајдучких упада изазива Турке на помисли о уништењу Дубровачке Републике и доводи до пресудних промена у њиховим ратним плановима на штету преке дуждевих поседа у Боки Которској и Далмацији. У првим месецима 1664. опомињали су Млечане да велики везир Ахмед Ћуприлић посматра из Београда шта се то догађа на дубровачким странама, саслушава жалбе босанских Турака и прети да ће лично доћи да уништи изазиваче нереда и спречи даље харање турске земље. Да ова дубровачка упозорења нису била неоснована, показује чињеница да је млетачка влада обуставила издавање дозвола хајдуцима за упадање у Турску. Али, ова мера је дошла касно, скоро истовремено кад је херцеговачки санџак-бег Сохраб Мехмед-паша уз помоћ Мустафа-паше Прачалије, кога је велики везир упутио на Херцеговину поглавито с тим задатком, започињао своју истрагу одметника у земљи и поход против млетачких поседа у Боки Которској.

[199] Lett. di Pon. 24, 46–120; A. Vučetić, *нав. дело*, 46–49; S. Nazečić, *нав. дело*, 42–44; R. Samardžić, *нав. дело*, 200–201.

[200] Lett. di Pon. 24, 120–186; A. Vučetić, *нав. дело*, 51–53; S. Nazečić, *нав. дело* 44–46; R. Samardžić, *нав. дело*, 202–203.

О овом подухвату Сохраб Мехмед-паше и Мустафа-паше Прачалије сведочи, као учесник, Евлија Челебија износећи многе занимљиве али често и преувеличане појединости. Жалосни изглед Билеће, који су »Которани потпуно упропастили«, и вест да је »две стотине ускока ненадано провалило с дубровачке територије, заробило много жена и деце и отерало много блага« раздражили су Мехмед-пашу, који је припретио дубровачком поклисару и кренуо с многом војском да хара млетачке поседе – прича Евлија. Он потом описује турски напад на хајдуке, који су, »развивши барјаке с крстовима«, терали плен у Пераст, и пустошења пашине војске по околини Котора. Из Боке је Мехмед-паша кренуо у казнени поход против Пивљана, »који с херцеговачким пашама разговарају само преко врха мача и не дозвољавају да тамо приступи иједан орган турских власти. Њихова села су утврђена као градови«. Паша је, затим, похарао »храбре и ратоборне« Никшиће, па Бањане и Дробњаке.[201]

Као и пре две године кад је херцеговачки муселим извршио сечу кнезова, ни овај турски препад није смирио народ у дубровачком залеђу нити је обуздао хајдуке. Већ у јуну исте године харамбаше Лимо и Јово Сикимић ухватили су у селу Дабру један дубровачки караван и покупили нешто стоке. Почетком августа хајдучки главари Стеван и Нико Поповић, Вукосав Пухаловић, Бајо, Дијете, Чауш и други разбили су на граници републике још један трговачки караван и уграбили сто педесет товара најскупље робе. Јерменски трговци, којима је та роба припадала, стигли су са својим жалбама све до дужда. У страху од новог напада херцеговачког паше, млетачка влада је поново забранила хајдуцима да претерано изазивају Турке.[202]

Склапањем вашварског мира 1664. Млеци су се нашли усамљени пред турском силом. Остали су и без дипломатске подршке у Цариграду, јер је бечки двор препустио републику самој себи, као бившег савезника који се у рату показао лажним. Недовољна и неозбиљна војна помоћ Француске можда је Млецима више штетила: због ње је, а и иначе због крсташке политике Луја XIV, видно опао француски утицај на Порти, па је република остала и без те подршке. О новој офанзиви турске војске као скором догађају почеле су да се проносе вести одмах с пролећа 1665. године. Нарочито је истицан Котор као место будућег турског напада, »и то због хајдука који су преко мере омражени на Порти«. Војска се сакупљала у средњој Грчкој и на Мореји, одакле је требало да се изврше два напада, и на Кандију и на Далмацију. Истовремено је шездесет турских бродова почело да пребацује нове трупе на критско ратиште. У октобру исте године прешао је на Крит и велики везир с највећим делом турских трупа. Огромни топови, посебно саливени за ту прилику, претили су да ће провалити и најдебље бедеме.

Реално процењивање политичке и ратне ситуације било је главно својство млетачких господара откако је подигнут град на лагунама. Доведени пред готово поуздану чињеницу да ће бити лишени поседа Крита и да ће доживети даље потискивање из средоземног басена, Млечани су, мислећи на будућност, већ пре Ћуприлићеве опсаде Кандије најупорније оспоравали Дубровчанима њихово право на монопол у трговини с Турском. Затим су извели потез који је могао да доведе и до тога да им Турци, усред рата, отворе своје луке ради

[201] Evlija Čelebi, *Putopis*, 417–451.

[202] Вид. нап. 200.

трговине. Извршили су тај покушај свакако и у намери да оживљавањем трговине с Турском потхране своје финансије и омогуће себи даље ратовање против тог царства. Млечани су пошли од чињенице да су Дубровчани, због хајдучких упада, допали у велику немилост код својих турских господара и да њиховом луком, једином коју је Турска изузела приликом затварања својих граница према Млечанима, више нико није задовољан због несигурног прилаза и с копна и с мора. Они су најпре из прикрајка гледали како турски трговци дижу главу, шаљу делегације на Порту, оптужују Дубровник као хајдучког савезника. Затим су почели да им провлаче кроз уши како би отварање неке друге луке у Далмацији или Албанији, у коју би имали приступа и млетачки трговци, било једино решење за њихове заостале послове. Протурање вести да су у јесен 1664. турски трговци сами захтевали од млетачке владе да поради на отварању нове луке у Далмацији, јер им је веза с Дубровником постала сасвим несигурна, наговештава да је већ тада био смишљен план како да се укине повлашћени положај дубровачке луке, а можда је већ тада дошло и до непосредног приближавањаараждевих агената и босанских Турака. Затим су учинили корак ближе циљу.

Млечанима заиста није требало много труда да остваре блокаду дубровачке луке и покажу Турцима да се у својим пословима не могу више ослањати на њене услуге: хајдуци су за тај посао тражили само прећутно одобрење. Већ је првих дана марта 1665. упућен из Дубровника Павле Соркочевић да обезбеди пролаз једном трговачком каравану који је долазио из Сарајева. Ова мера предузета је због тога што су хајдуци пали у Млине и одатле почели да вребају трговце. Други властелин, Циво Тудизић, отпратио је, кроз опасно погранично подручје, један други караван који је из Дубровника пошао за Београд. Крајем маја појавио се »Бајо хајдук«, овога пута на челу дружине од четрдесет хајдука с којима је, недалеко од Билеће, разбио караван од сто коња натоварених кожама. У складу са жељом свог млетачког господара, Бајо је уништио робу, а коње је отерао у Бањане да чекају откуп. Сезона је завршена великим походом макарских харамбаша Николе Баришића, Тадије Кулишића, Јована Катића и Ђура Слијепице на херцеговачка села. Плен од 500 грла стоке и нешто робља, »све самих хришћана римског католичког обреда«, стеран је изазивачки низ дубровачку Жупу.

У следећој години обруч је био још чвршће стегнут. Хватањем трговачких каравана и бродова позабавио се тада велики број највиђенијих харамбаша. Сам Бајо Пивљанин извео је неколико подвига који су му омогућили брзо напредовање у хајдучкој хијерархији: 1664. и 1665. он је, у дубровачким актима, само »Бајо хајдук«, 1666 – »буљубаша« Бајо, 1668 – »виши харамбаша« Бајо. Почетком маја 1666. Бајо је, под Колочепом, ухватио један брод накрцан робом за Венецију, истоварио осам кола воска, а трговце, међу којима су била и четири Турчина, пустио уз висок откуп и писмену изјаву да восак и новац дају добровољно. Том приликом – тврдили су Дубровчани – Бајо је на сав глас викао да му је генерални провидур Далмације наредио да одузима све на што наиђе и на копну и на мору. Пет дана потом Бајо је у Турској опленио један врло велики и необично скупоцени караван млетачке робе који је из Дубровника кренуо за Левант: више од 30 товара чохе, 8 сандука свиле, 10 товара бибера, 30 товара папира за писање, око 120 коња... У пљачки су учествовале, поред Баја, све прве бокељске харамбаше: Лимо, Нико Поповић, Нунко Дунколендић, Чауш и други. Два месеца касније, Лимо

Барјактар (»Лимов«) је са својом дружином напао у Херцеговини још један караван који је покушавао да се пробије до Дубровника. Одвео је више од стотину коња, а робу је оставио насред пута, што поуздано показује да је хајдуцима било важније да спрече промет дубровачке луке него да дођу до плена. Страх и огорчење завладали су у Дубровнику. Све је припремљено да се упуте ка Цариграду нови поклисари с харачем – писала је дубровачка влада, 16. јуна исте године, своме посланику на Порти Јакети Палмотићу; међутим, на границама републике пало је у бусију три до четири стотине хајдука, тако да се нико није усудио да изиђе из града. Харач ће упутити тек кад им херцеговачки санџакбег обезбеди пратњу сејмена. Турски војници и две стотине дубровачких најамника провели су харач кроз Херцеговину, али нису успели да спрече хајдуке у њиховом разбијању трговачких каравана: крајем лета Бајо, Мато Његошевић и остале харамбаше ухватили су караван од стотину коња и изгубили се с њим у Бањанима.[203] Млечанима је још само остало да се нагоде с турским властима. Има помена да су започињали преговоре већ с босанским намесником Сохраб Мехмед-пашом. Постављањем Ћор Али-паше за босанског везира (почетком 1667.) изгледало је да је дошао тренутак за остварење млетачког плана. Паша је био презадужен, лаком на новац, склон да лако прихвати сваки разлог поткрепљен митом. Млеци су имали у виду и то да је паша султанов зет и да ће преко њега моћи да утичу и на одлуке саме Порте. Поред тога, у Босни је после нderодног лета владала глад, финансије су биле истрошене, а војска, остављена без плате, налазила се пред отвореном побуном. Извесно је да су млетачки агенти дошли у додир с пашиним људима већ у марту 1667. године; пронео се глас да је Шабан-ефендија, босански дефтердар, упутио у Цариград нову делегацију сарајевских Турака да измоле отварање луке на Нèретви.

Затим се догодила катастрофа.

XIX

Велики земљотрес од 6. априла 1667, без сумње, спада у ред најкрупнијих догађаја у прошлости Дубровачке Републике. Он представља најкритичнији тренутак у њеној историји, и то не само по свом ужасном дејству које је лишило Дубровник половине његовог становништва и највећег дела његових богатстава, него и по оним догађајима који су уследили после катастрофе и који су довели у питање и сам опстанак републике. Велики земљотрес је значио прелом у историји Дубровника. Трговачки напредак тога града до последњих деценија XVI века био је тако интензиван и донео му је толика богатства да се у његовој сенци недовољно запажало споро назадовање и сиромашење града под Срђем у следећем столећу. Катастрофа од 6. априла 1667. ослабила је Дубровник у толикој мери да је отада његово пропадање постало не само

[203] Lett. di Pon. 25, 1–53, 26, 1–17; A. Vučetić, *нав. дело*, 54–59; S. Nazečić, *нав. дело*, 46–51; R. Samardžić, *нав. дело*, 204–208; о бокељским хајдуцима 1662–1666 (Стеван и Нико Поповић, харамбаша Буљубаша, харамбаша Лазарић, Грујица Вуковић, Бајо, Милутин Јелековић, буљубаша Драгојло, Јово Сикимић и други) вид. М. Милошевић, *нав. дело*, 77–100). – О млетачким настојањима да постигну споразум с Турском и отворе неку од јадранских или јонских лука вид. Р. Самарџић, *Један покушај предаје Котора Турцима (1667)*, ИГ, 1951, 5-6, passim.

неминовно него и сасвим видљиво. Међутим, иако разорен, а затим сажежен у страховитом пожару који је букнуо непосредно после земљотреса и који је трајао више од двадесет дана, иако опљачкан и опустео, без средстава, напуштен од целог света и притешњен с две стране, и од Млечана и од Турака – Дубровник је нашао снаге да прихвати и поведе двоструку борбу и да сачува независност и онда кад је она изгледала незамислива.

Из низа савремених описа катастрофе, од којих су неки штампани у Италији непосредно после земљотреса, могу се до појединости представити они тренуци и дани кад се Дубровник нагло приближавао своме *скончању*. Анализу разних готово фантастичних појава које су пратиле ту катастрофу извршио је геолог Јеленко Михаиловић и доказао да не треба сумњати у веродостојност савремених описа земљотреса, иако они доносе скоро невероватне чињенице и дају апокалиптичну визију догађаја.[204]

Шести април 1667. године освануо је у Дубровнику без иједног предзнака оне катастрофе која се приближавала. Смрћу дубровачког песника и физичара Вица Пуцића, који је умро неколико дана пре земљотреса, изгледа да је било заборављено и његово наслућивање катастрофе; он је, наиме, пред своју смрт понекад слушао врло честе и врло злослутне подземне тутњеве. Била је Велика среда, мирно и светло пролетње јутро с лаким јужним ветром. Властела, окупљена испред двора, чекала је да кнез заврши јутарњу молитву па да отпочне свечана седница Великог већа на којој ће се помиловати осуђеници. Цркве су биле пуне света, а по кућама су гореле велике ватре на којима су се спремале ускршње посластице. Срдачно и сјајно дочекан, у граду је боравио холандски резидент у Цариграду Јорис Крук, који се са својом многобројном и раскошном пратњом зауставио и у Дубровнику да у том последњем слободном хришћанском граду проведе празнике.

Међутим, нешто пре девет часова, зачула се одједном потмула тутњава, а одмах затим, готово истовремено, јак, кратак ударац зањихао је град и оборио га уз страховит тресак. Један фрањевац, који је тада служио мису, тврди да је тај ударац трајао само док је он изговорио ове речи: »Passio Domini Nostri Jesu Christi secundum«. За тих неколико секунди овај град богатих готских и ренесансних палата, сав један радосни уметнички каприс на сурој и кршевитој обали, био је претворен у жалосну гомилу развалина и рушевина. Али, у тих неколико секунди било је, у грчевитом сплету, сажето толико страховитих појава ове катастрофе и толико ужасних појединачних страдања да те секунде имају своју опширну и врло сложену историју.

Док је земљотрес тресао Дубровником и рушио га уз буку од које се све проламало, љуљало се над градом и кршевито брдо Срђ од кога су се откидале

[204] J. Михаиловић, *Сеизмички карактер и трусне катастрофе нашег Јужног Приморја*, САН, 1947 (до сада најисцрпнија студија с библиографијом о овом догађају); Р. Самарџић, *Борба Дубровника за опстанак после великог земљотреса 1667. г. Архивска грађа (1667–1670)*, САН, 1960 (у збирку су ушли и савремени штампани извештаји о земљотресу; вид. и Предговор); поред тога вид.: J. Радонић, *Дубровачка акта и повеље*, III, 2 (год. 1667); A. Theiner, *Vetera monumenta*, II, Zagreb, JAZU, 1875, 201–202; П. Поповић, *Ватикански извештаји о дубровачком земљотресу од 1667*, Прилози КЈИФ I, 2, 1921; Л. Војновић, *Прва смрт Дубровника*, ЛМС, св. 3 за 1912; J. Palmotić, *Dubrovnik ponovljen*, Dubrovnik 1878; M. Premrou, *Izvestilo Fr. Ricciardi o dubrovniškem zemljotresu 1667*, Прилози КЈИФ IV, 1924. О земљотресу 1667. у Боки Которској вид. Р. Самарџић, *Један покушај предаје Котора Турцима (1667)*, 3–7; М. Милошевић, *Архивска грађа о земљотресима у Котору и околини*, зборник »Културна баштина Балкана и сеизмички проблеми,« САНУ, 1983, 109–110.

велике стене и сурвавале на град, сатирући све под собом. Од наглог рушења дигла се тако густа прашина да је замрачила небо. Дан је наједном потамнео, а сунчева светлост, пробијајући се кроз густу копрену постала је крвава и утуљена. Земља је пуцала и велике пукотине у предграђима гутале су читаве колибе; бунари су одједном пресушили, врела су почела да избацују жуту, густу масу, да би затим сасвим усахла. Извесни преживели страдалници са запрепашћењем су угледали како се, у тим тренуцима, једна од градских тврђава двапут расклапа и склапа. Да апокалиптична атмосфера буде потпуна, на мору се, за све време, чула тешка грмљавина као да туку громови или да небо пролама топовска рафална паљба. Море се, кажу сведоци, неколико пута повлачило од обале и односило собом бродове укотвљене у луци, тако да су их таласи, враћајући се са пучине, разбијали о обалу, зидине и стене. Још три дана после потреса ниво мора био је »за два лакта« испод нормалног стања.

Тако су, за неколико секунди, хиљаде дубровачких грађана остале затрпане под рушевинама. Тресак и лом зграда које се руше замењен је сада јауком и вапајем пострадалих.

> Од свуда се вика чује,
> од свуда се помоћ пита,
> свак бугари, свак болује,
> свак у страху свом махнита,

каже песник Палмотић. Из рушевина су вириле унакажене лешине и распамећени рањеници који су махали слободним удовима, преклињали да им се помогне или немо и унезверено гледали око себе, не могући да појме шта се то десило. Неочекивана катастрофа довела је све до потпуне избезумљености. »Зар ми ове ствари заиста видимо«, питао се очајно један савременик, »или нам луде трепавице затварају очи?« Уверење да је дошао смак света и судњи час довело је многе до потпуног слома страхом; као изгубљени, лутали су они око рушевина изговарајући молитве и исповедајући грехе на сав глас. Други су, као безумници, бежали из града, газећи преко рањеника, често полунаги, јер их је катастрофа затекла у постељама; нису се ни освртали на запомагања сродника и суседа који су остали затрпани. »За све то време низали су се јаки узастопни вертикални удари и хоризонтална љуљања, и чуле се безбројне заглушне тутњаве; ниједна стопа тла није била мирна, ни сигурна.« Преостала здања и рушевине падале су на пострадале и преживеле који су бежали. Да трагедија буде потпуна, непосредно после првог удара букнуо је у граду пожар који се, распирен неочекиваним маестралом, нагло распламсао и захватио већи део града, претварајући га, по речима једног очевица, у »гомилу ужеженог камења«.

Многи затрпани несрећници, које рушевине нису дотукле, били су сада препуштени пламену; њихови вапаји су се чули и по неколико дана после потреса, све док их не би захватио пожар. Живи сахрањени, људи су одржавали живот пијући сопствену мокраћу. Понекад су се довикивали са сродницима који су, као проклети, обилазили око рушевина, немоћни да им помогну. У језуитској гимназији, на пример, »рушевине су затрпале све ђаке. Још се и после неколико дана чуо њихов говор испод рушевина и запомагање да им се дотури воде, али им се није могло помоћи. Спасао се само један једини

ученик«. Пред потрес, град Дубровник је имао око 6.000 становника; 1673. године тај број је, према попису, био двапут мањи. Број жртава, који онда није установљен, кретао се између две и четири хиљаде. Властела је сведена на половину. »Нема никога у граду«, писао је у Млетке један властелин коме је од многобројне породице остао само један син, »ко није изгубио или оца или мајку, жену, децу и готово све што је имао [. . .], а највеће је чудо од Бога да није свак остао изван себе [. . .].«

Чувен широм света по своме богатству, Дубровник је за неколико дана постао град осиротелих погорелаца који су писали својим пријатељима на страни да им пошаљу своју стару, одбачену одећу, јер немају шта да обуку. Што није разорио потрес изгорело је у пожару, који је, по сведочанству песника Палмотића, пленио по граду двадесет два дана.

Ријеке теку сребра и злата,

каже он и са тугом тврди да је пожар у граду уништио све, и новац, и накит, и палате, раскошно намештене, складишта пуна робе, све што су ти окретни и смели трговци вековима прикупљали. »Немам ни кошуље, ни обуће, ни шешира«, тужи се викар Брња Ђурђевић, »а од десет кућа немам више ниједне.« *»Молите се за нас«*, писао је властелин Франо Бобаљевић пријатељу у Млетке, *»ер смо ко јеђупци ки не имају нигдје стана.«* Станује се, каже он, по бродовима у луци или под ведрим небом у предграђима. Задовољан је ко има мало хлеба и гутљај воде.

Али, заједно с материјалним богатством, катастрофа је уништила и културно благо овога града којим су се, по речима песника, дичили сви остали градови »словинскога од језика«. Стара романска катедрала срушена је до темеља; њене рушевине затрпале су сав народ који се налазио на служби, државну ризницу, архив у коме су се чувале најдрагоценије повеље, као и безбројне примере напора старих Дубровчана на пољу ликовних уметности. Црква Св. Влаха и кнежев двор били су знатно оштећени, манастири упола разваљени, а палате и куће дубровачке властеле и богатих грађана претворене су у жалосне руине под којима је пожар опленио сав намештај, слике, накит, библиотеке, све оно чиме су ти обогаћени трговци желели да, по угледу на Запад, оплемене свој живот. Пожар је уништио и несумњиво највеће културно благо старог Дубровника, велику библиотеку фрањевачког манастира у којој је било скупљено неколико хиљада књига и рукописа.

Поред тога, катастрофа је, бар за кратко време, довела до пуног безвлашћа у републици и ослободила људе свих друштвених и моралних стега које су их дотле спутавале. Тешке социјалне поремећаје пратило је избијање на површину неочекиваних и најмрачнијих људских нагона, који се увек појаве у оваквим катаклизмама. Испустивши власт из руке, јер су и кнез и Велико веће остали затрпани, обезглављена властела је, највећим делом, похитала да што пре напусти пострадали град. Виђани су чланови најугледнијих породица како међу рушевинама својих суседа траже накит и злато, заборављајући своје; један од њих се, у својим писмима, толико јада што су му изгинули дужници да се готово и не сећа своје пострадале породице. Уз то је цео низ припадника првих властеоских родова учествовао у општем грабежу после земљотреса: разнели су државну благајну, провалили у царинарницу, обили житне мага-

зине и отимали сиротињи плен у име државне власти. У Великом већу, које је као законодавно тело окупљало сву пунолетну властелу, јавиле су се струје образоване више личним и породичним везама него неким заједничким схватањима. Ипак, могу се ту назрети млађи и старији; они који су за потпуно очување независности и они који су за млетачку заштиту; они који су за подмлађивање племства одабраним грађанским породицама и они који су за љубоморно чување чистоће властеоске крви. У ствари, снашао се само један део одлучније властеле и успео да, с мачем у руци, поврати власт и очува олигархију свога сталежа. У општем безвлашћу, највиши слој грађанског сталежа није учинио ништа да се докопа политичке власти у републици. Богати, можда богатији од властеле, дубровачки грађани тада нису тежили да оборе властеоски поредак него да продру у затворени круг тог повлашћеног сталежа. Зато су они после земљотреса потпомогли повратак старог стања и узели живог учешћа у конкурсу за пријем нових породица у редове властеле. Градска сиротиња, међутим, у заједници с кметовима, извршила је готово општу пљачку тренутно напуштених имања својих господара. Очевици их оптужују да су претурали по рушевинама с несхватљивом безобзирношћу, да су извлачили страдалнике само кад би им обећали новац, да су, у журби, зубима кидали прсте и уши с накитом и да су на неколико места намерно изазвали пожар само да би уклонили трагове својих недела. Држани вековима у беди и верској тами, дубровачки кметови су у атмосфери општег ужаса једино могли да на тај начин покажу своје негодовање против господара за које их је везивала само груба сила. У годинама после земљотреса становници свих села републике нису се устручавали да изразе своје бунтовно расположење према својим господарима, да из својих села извршиоце њихове власти истерају с пушкама у руци, па чак и да их премлате, да откажу давање намета, да у заједници с хајдуцима четују по Турској, да плене по властеоским имањима и да отворено поручују влади у Дубровнику како они могу наћи и другог, бољег господара. Иако су с доста напора повратили своју власт, дубровачки господари остали су конзервативни као и дотле и нису прихватили предлоге опата Стијепа Градића да се у републици спроведу извесне друштвене и привредне реформе. Тако је Дубровник остао, и поред великих друштвених поремећаја које је претрпео, република малобројне и конзервативне властеле, све више анахронизам у тадашњој Европи.

Али, катастрофа од 6. априла 1667. није само опустошила Дубровник и изазвала у њему тешку друштвену кризу: она је нагло допринела и погоршању његовог међународног положаја и сасвим довела у питање његову независност. Земљотрес је погодио Дубровник у најжешћој фази Кандијског рата, кад се он, као трговачка лука, користио млетачко-турским сукобом, али кад су чете и једних и других оргијале по његовим селима и кад је он морао стрепити да једна од тих сила не покуша да изврши припајање незаштићене републике. Његова борба за опстанак постала је после земљотреса још мучнија и сложенија, јер су, непосредно после тог догађаја, извршили на њега притисак и генерални провидур и босански паша, и један и други у страху да га противник не предухитри у заузимању разореног града, касније и један и други у жељи да се отварањем неретљанске луке уништи дубровачки транзит. Вест о дубровачкој катастрофи покренула је и самог султана Мехмеда IV и његовог свемоћног кајмакама Кара-Мустафу и навела их да је искористе: немоћни али још увек богати Дубровник уцењен је са сто педесет хиљада дуката. У међувре-

мену, оживели су пљачкашки напади на републику свих оних који су и дотле пленили њена села, а које су сад раздражиле вести о пустом благу дубровачком: хајдуци са знањем или без знања прејасног дужда, херцеговачки Турци и, пре свих, турски погранични пандури. Харање није престајало неколико година: куће кметова су паљене, виногради сечени, стока одгоњена, а жетва уништавана. Дубровчани су успели да се извуку из читавог бескраја неприлика и да сачувају независност захваљујући својој сјајној и заиста умној дипломатији, обележеној дубоко срачунатим и препредено смишљеним потезима. Године после »Велике трешње« несумњиво су доба највишег успона дубровачке дипломатије, кад је требало издржати онолико појачан млетачки притисак колико је земљотрес ослабио Дубровник и кад се Турци нису могли обуздавати само митом, јер за то није било довољно средстава, него и поступцима заснованим на дубоком познавању њиховог менталитета и на искуству мудрих политичара.

Вести о дубровачкој катастрофи пронеле су се необичном брзином целим тадашњим културним светом. Поред свих недаћа у које је запао, Дубровнику је остало снаге и духа да обавести и узбуни цео свет вестима о својој несрећи и молбама да му се пружи заштита и помоћ у новцу, храни и оружју. Његови посланици и агенти нашли су се у Напуљу, Риму, Млецима и Бечу, у Фиренци, Торину и Луки. Они су стигли и до Париза и Мадрида, и молили за помоћ зараћене круне. Ишла су, на све стране, китњаста и ганутљива писма, а издавачи у Млецима, Анкони у Лондону штампали су, брзо, књижице, брошуре и листове са описима катастрофе, који су растурани на све стране. Помоћ Европе била је, додуше, незнатна. Али је Дубровнику успело да цео свет о њему говори, да се о њему прича по дворовима и у дипломатским круговима, да га сви сажаљевају. Сада је било много лакше да се одбију захтеви и Млетачке Републике и Турске које су, и саме у невољи, морале да воде рачуна о мишљењу европске јавности.

Земљотрес, који је оборио Дубровник, није био локална катастрофа: осетио се од албанске обале до Венеције, због њега су се звонко сасипала стакла и отпадали украси са зграда у Сплиту, Шибенику и Задру, остао је помен да је у њему страдао и требињски манастир владике Василија Јовановића, а Веће десеторице обавестило је 16. априла своје поклисаре на Порти да је несрећа задесила чак и Мостар. Али, после Дубровника, највећа рушења доживела је Бока Которска са Зетским приморјем.

Разарања у тим крајевима била су тешка, а и број жртава није био мали. Потрес је и ту значио катастрофу, иако је, у поређењу са оним што се десило у Дубровнику, његово дејство ипак било блаже.

У Новом је страдала већина кућа, али су се тврђаве, и поред оштећења, одржале. Људске жртве нису забележене. Поред хаотичног стања које је у граду изазвао удар, турским властима су, због рата, највише бриге задали разваљени бедеми. С Порте је одмах упућен један капиџи-баша, који је, уз помоћ босанског паше и херцеговачког санџакбега, током целог пролећа и лета надгледао оправку града и његово оспособљавање за одбрану. О томе, поред осталог, сведочи и турски натпис исклесан на једној новској тврђави.

Много штете претрпела је околина Пераста, где је погинуло око четрдесет људи. Сам Пераст је већим делом такође порушен, заједно с доминиканским манастиром и саборном црквом, испод чијих рушевина је жив извучен опат Андрија Змајевић, песник, историчар и борац против Турака.

Будва је готово сва разорена. Остало је само неколико кућа, док су друге биле толико растресене да се у њима није могло становати. Тешко су страдали и градски бедеми, а тврђава се, једним крајем, била сва распукла. Срушена је и црква Св. Ђорђа. Погинуло је седамдесет грађана и војника.

Котор је био више пута жртва великих потреса. Године 1563. тешко су погођене и градске зидине и сам град, а погинуло је више од две стотине лица. Становништво Котора и суседних градова разбегло се, 1608, услед разорног удара, на све стране. Шестог априла 1667. главни удар наступио је после пола часа слабије трешње, тако да је, у поређењу с Дубровником, Котор страдао мање, посебно у погледу људских жртава. Порушен је већи део кућа; оне су много страдале и од стена које су се одваљивале од брега и сурвавале у град. Разорен је до темеља двор редовног намесника, који је полумртав извучен испод рушевина. Катедрала Св. Трипуна изгубила је прочеље и оба звоника; оштећени су, а делом и разрушени, готово сви манастири и цркве у граду. Највећу штету претрпеле су јавне зграде, касарна, стражарнице, магацини хране, оружја, гвожђа, дрвета; оштећена је била и градска цистерна. Погинуло је, вероватно, око сто и педесет грађана и војника; исто толико је, по свима вестима, и рањено. Морска обала, која се осетно била нагнула према мору, и поплочане градске улице биле су избраздане многим пукотинама; све су цистерне пресушиле; градски трг, чије је тле утонуло између пукотина, преплавила је вода као језеро. Највећи удар граду представљало је, међутим, местимично рушење и пуцање градских зидина и тврђаве. Ову чињеницу, као најпоразнију, истичу све старије млетачке историје.

Мора се овоме додати и то да су вести о овој несрећи у Боки постајале све фантастичније што су се даље шириле. Дубровчани, који су пребегли у Анкону, причали су да је трг пред катедралом Св. Трипуна у Котору толико утонуо и да је преплављен тако дубоком водом да пред катедралу могу допловити читаве галије. А до тренутка када је ушла у *Анале* чувеног италијанског историчара Мураторија, ова прича се била разрасла у читаву апокалиптичну визију. Море је, прича се ту, било преплавило цео град и његови таласи су се склопили и над највишим црквеним звоницима. Пловиле су барке над утопљеним градом.

Вести о овој несрећи забринуле су генералног провидура у Задру Катарина Корнара у тој мери да је, са својом галијом и три наоружана бригантина, крцата војском, одмах похитао према југу, иако је беснела непогода, а киша и све јачи ветар чинили су путовање не само опасним него, готово, и немогућим.

Са охолом и неосвојивом которском тврђавом, с Перастом као гнездом хајдука и окретних поморaца, с бунтовном Херцеговином у залеђу и истуреном Будвом која, као стражар на литици, на време угледа свако турско једро, Бока је за Млечане била оно упориште од кога им је зависила доминација Јадранским морем. Откако је пре двадесет и две године отпочео рат против Турске, Котор је, у свим турским ратним плановима за напад на Далмацију, означаван увек као најважнија млетачка тврђава, на коју треба усмерити први, главни и најтежи удар. А после опсаде коју је издржао 1657, Котор је, из године у годину, био узрок непрестаних турских војних припрема у Херцеговини и Црној Гори, које, због хаотичних прилика у Царству и ратовања на другим странама, нису привођене крају.

Ако је Турцима био потребан погодан тренутак за напад на Боку, овај, неизоставно, неће пропустити, мислио је Корнаро, пробијајући се кроз буру са својим бродовима. Али, он је хитао гоњен још једном бригом, готово већом него што је била бојазан да Турци не загосподаре Боком. Био је то страх да се они не угнезде у разореном Дубровнику и тиме не завладају тада најважнијом стратегијском тачком и привредним средиштем на источној јадранској обали. Тиме би се дотадашња равнотежа сасвим пољуљала у њихову корист, а опстанак млетачких поседа у Далмацији био би непосредно угрожен.

Али, три дана боравка у Гружу, провидур није чуо ниједну вест о Турцима која би га могла забринути. Дознао је да је паша писао Дубровчанима да се обавести у каквом је стању град, да изрази жалост и понуди помоћ, саветујући им да остану верни Порти. Чуло се, поред тога, да се паша, на прве вести о несрећи, саветовао са сарајевским мулом да ли да уђе у Дубровник како га не би уграбио други, и да му је овај препоручио да то не чини, ако је у граду остало бар три стотине људи способних да га бране. Миран, за сада, с те стране и решен да му сам развој догађаја покаже шта треба чинити, провидур је, чим се стишало невреме, журно заједрио ка Котору.

XX

Велики земљотрес 1667. задесио је Дубровник пред крај Кандијског рата, кад су се нарави, и у разореном граду и широко око њега, већ налазиле у стању злоћудне острвљености. Међу првима су на дубровачке поседе, и даље остављене без власти, кренули новски и требињски Турци, и то све нови људи, звани *младићи* или *злићи* (јер су старији или побијени или онемоћали), лишени некадашњих комшијских обзира. Било је и међу хришћанима оних који су од дојакошњих турских пандура или млетачких хајдука постали обични пљачкаши. Један од њих, зубачки војвода Грујица Вуковић, није ушао само у безбројне архивске акте већ, можда, и у легенду. Поникао у племену које је било на злу гласу по својим пљачкашким склоностима, омрзнуто поглавито због ситних крађа по комшилуку, Грујица Вуковић је, са својим несумњивим ратничким способностима, јако развијеним чулом за четовање и смислом за крупне и смеле потезе, на свој начин вратио углед Зупцима и показао да су способни да јуначки крену на плен. У годинама дубровачке катастрофе, Грујица Вуковић више није био вођ зубачких пандура који делује по наређењу својих турских господара. Он је сада водио своју чету куд је хтео, а на сваки његов миг искупљало се око њега не само његово племе него и сви они који су били ради да их он са успехом поведе на плен, остали Херцеговци, Црногорци, па и новски *младићи*. Турски *злићи* и многобројни пљачкаши са свих страна окупљени око Грујице Вуковића харали су крајем 1667. и у првим месецима 1668. по конавоским селима, док тамошњем кнезу није пошло за руком да од једног хајдука купи Грујичину главу. Зубачки војвода на превару је ухваћен и погубљен, па је то допринело постепеном смиривању смутњи на источним границама републике.

И даље у нади да ће блокадом Дубровника нагнати Турке да отворе неретљанску скелу или луку у Драчу, Млечани су поново пустили хајдуке да и с мора и са копна затворе град пљачкањем, паљењем и робљењем. У својим

жалбама млетачкој влади и, нарочито, папи, Дубровчани су намерно представљали хајдуке као насилнике који чине светогрђа, убијају или злостављају из обести, краду и односе и оно што им није потребно. Хајдуци су, извесно, били груби и осиони; али, Дубровчани нису помињали на какве су све муке ударали хајдуке кад би их заробили, па је ту могло бити и непосредне освете. Почетком 1668. хајдуци су испразнили села Корито на Мљету. Поред осталог, сеоском пароху су узели два сандука, па кад су их отворили и видели да су у њима књиге, бацили су их у море. Дубровачке воде отале су пуне хајдучких барки. Оне су се нечујно и хитро провлачиле између шкоља и изроњавале, као чудом, из воде сад овде сад онде, свуда где би се појавио погодан плен. На дати знак, оне су се окупљале у читаву флотилу и кретале према месту где је требало ударити удруженим снагама. Опет су хајдуци прегазили село Корита и опет их је у том походу било неколико стотина. Затим су упловили у луку Суђурађ на Шипану »и поробили то место као да против Скита ратују. Нису се осртали ни на пол ни на старост, тукли су и рањавали и људе и жене, девојке и дечаке; пограбили су им све што су имали [. . .] и оставили их и без кошуље. Ушавши у цркву, затекли су бенедиктинског опата како започиње мису; оборили су га на земљу, здерали с њега свештеничку одећу, скинули му прстен с руке, ранили га и понели путир са олтара. Накрцали су пленом неколико барки и забродили према Цавтату [. . .]«. Ту су починили још тежа насиља док су напунили све барке, а затим су, претећи повратком, усмерили прамце свог бродовља ка Боки Которској. Дубровачка посланства стигла су, због тога, у Задар и Котор. Означене су харамбаше најодговорније за почињена недела: Лимо Барјактар (»Лимовић«), Лелековић, Његошевић, Видаковић »и друге поглавице«. Хајдуци су пленили по наређењу99 дуждевих намесника, али су то без сумње чинили и из свакидашње нужде. Ти људи су с породицама прешли из Турске на оскудно и тесно земљиште Далмације и Боке Которске и пљачка је била главни извор њихових средстава за живот, а код харамбаша и извор богаћења. Ушло се било у последње ратне године, суседни турски крајеви, после многих гладних година, зараза и турских узимања и отимања, нису више обиловали пленом, па се више исплатило – кад се већ једном пошло тим путем – упадати у незаштићена дубровачка села. Деветог априла чуло се на Пељешцу да су хајдуци, окупљени у Суђурају на Хвару, молили провидура да им дозволи пљачкање дубровачке територије, јер немају средстава за живот. Он им то није дозволио, него их је помогао житом. Неколико дана касније пронеле су се, опет на Пељешцу, вести да се у Макарској окупило хиљаду две стотине и педесет хајдука који су добили одобрење да опљачкају све дубровачке поседе. Њима ће се, као помоћ, придружити још шест стотина бокељских хајдука. Наступила су времена свеопште беде. Средином априла близу пет стотина хајдука поробило је Попово поље. Не чекајући да се сакупи турска потера, они су се пребацили на територију Дубровника и ухватили мора на обалама око Стона. Успут су, колико су могли, испразнили и дубровачка села Чепикуће и Лисац. Под водством љубињског кадије стигла је потера, али не да ухвати хајдуке, него да и она оплени које »комшијско« село. А кад је још почела да једе и пије, хајдуци се нису имали више чега плашити. Затим је, безмало неочекивано, наступило затишје. Кад већ нису били у стању да присиле Турке да их пусте на ушћу Неретве, Млечани су закључили да им даљи рад и промет дубровачке луке ипак може бити од користи, јер су, као господари мора, увек могли наћи начина да учине свој град извором и утоком

дубровачко-турске трговине. Сва хајдучка насртања на дубровачку територију и сва њихова разбијања дубровачких каравана била су, у оваквим околностима, сасвим сувишна.

У позадини хајдучке најезде и дубровачих настојања да се одрже, становништво Босанског пашалука, етнички јединствено, раздвајало се све дубљим пукотинама услед верских разлика које су долазиле до изражаја у рату у коме се војевало на турској или на хришћанској страни. Хватање и одвођење робља учинило је тај јаз неподношљиво болним. У пролеће 1688. кренуо је из корчуланске луке ка Барију један брод с необичним товаром. Капетан Никола Донати, који је радио за трговце робљем у Барију, Барлети и Месини, купио је у Котору цело стадо турског робља, све жена и деце које су стерали хајдуци, и сада га је упућивао својим пословним пријатељима. Притиснут олујом, брод је спустио сидро уз обале Ластова, и, док је чекао да се време побољша, пошло је некако за руком двема робињама да утекну и ишчезну негде у шуми. Ластовски кнез се претварао као да помаже трговцима да пронађу робиње. Он их је, у међувремену склонио у своју кућу и брзо затражио упутство из Дубровника. Једну од тих жена, писао је кнез, ухватили су хајдуци Милутин и Радул прошлог лета у њеном селу Жабици; друга је једна од жртава хајдучке похаре Хума, у којој је учествовао и »виши харамбаша« Бајо. Оне припадају породицама познатим у том крају, поручивао је кнез. Све жалбе корчуланског капетана и трговца робљем биле су узалудне: робиње су крадом пребачене у Дубровник, а затим предате њиховим кућама као знак да Дубровчани, и поред свих турских дивљања по њиховим селима, нису заборавили и не желе да напусте некадање добре суседске односе. Дотле су ковачи и златари у Котору ковали Бају позлаћене токе за дукате које је добио од продатог робља.

У освит 1669. хајдучки напади су обновљени. Постало је сасвим очигледно да су они последица широко засноване и одасвуд покренуте млетачке политике против Дубровника: приближавао се тренутак склапања мировног уговора с Турском, па је Венеција свим средствима утирала пут да се у тај уговор унесе одредба о присаједињењу Дубровника Млетачкој Републици. Поред тога, Млечани су могли предузети запоседање тог града и његове територије, јер су им хајдуци, тако рећи, били под руком, притајени око Дубровника, пренатрпани у Боки, растурени по целој Херцеговини. Првих дана 1669. угнездио се у луци Гружа с неколико галија, на којима је довео и хајдучку дружину харамбаше Стевана Поповића, провидур Јадранског мора Асканио Ђустинијани и, оставши ту данима, изложио Дубровчане понижењима које су само они могли да поднесу. Хтео је да се околни Турци увере да ништа није остало од умишљене дубровачке независности и неутралности. Случај је, најзад, стигао до папе, који је, бар за тренутак, натерао Млечане да устукну од Дубровника, главног упоришта римске цркве »у крајевима неверника«.

Дубровачко-млетачки сукоб приближавао се свом врхунцу у тренутку кад је папа још увек заузимао средишње место у систему европских сила и играо улогу арбитра у међународним односима. Млечанима је Климент IX могао још много користити, ако су хтели да како треба уреде своје иностране односе, поготову кад се узме у обзир да су се налазили пред завршетком рата. Уз то, папе су у последњим годинама често попуњавале полупразне ризнице Републике св. Марка. Зато су сви млетачки потези против Дубровника од фебруара 1669, кад је папа одлучно иступио у његову корист, обележени

устручавањем; били су бојажљиви и несигурни и поред све њихове решености да оспоре независност своме противнику. Али, Прејасна Република располагала је хајдуцима, одметницима од чијих поступака се увек могла оградити. И све је, у ствари, препуштено хајдуцима.

Ђустинијани је још увек био у грушким водама кад су хајдуци два пута узастопце похарали Пељешац и покупили све што су по селима нашли. »Варварски су порушили куће у којима нису затекли ништа што би могло заситити њихову дивљачку грабежљивост. Људе су најокрутније тукли да би им одали где су посклањали своју имовину. Својим насиљима, хајдуци су већ уништили половину наше територије и упропастили наше бедне поданике, а да млетачки намесници нису још ништа учинили да их у томе спрече, иако су више пута примали луждева наређења да то учине [...].« Упоредо с тим, хајдуци су, служећи се дубровачком територијом, и даље ускакали у Турску и из ње се склањали. Харамбаше Бајо Пивљанин и Вукосав Пухаловић стерали су, почетком априла, велики плен из Херцеговине у робљу и стоци и склонили се на Шипан. Турска потрага стигла је опет касно и опет се светила на дубровачким поданицима: испразнила је три села. Месец дана касније хајдуци су се појавили и источно од града, у Конавлима. Водећи дружину од седамдесет момака, харамбаша Иван Бабић задобио је и леп плен: седам глава и седам живих новских Турака. Затим је харамбаша Пухаловић, преко Конавала, поново упао у Турску. На добар траг је одмах наишао, јер се већ сутрадан и он вратио с пленом: пет глава и једанаест заробљених новских Турака, све самих »племића«. Хајдуци су са сужњевима запловили ка Боки. Убрзо затим, Дубровчани су постали сведоци великих хајдучких подухвата у суседним турским крајевима. Са свих страна републике влада је била просто засипана вестима о покретима не више дружина и чета него читавих војски састављених од макарских или бокељских хајдука. С Пељешца је јављено да се у Сућурају на Хвару окупљају и припремају тамошњи хајдуци које су позвали Пераштани на неки заједнички поход, можда и до Албаније. Дотле је у водама Стона једанаест хајдучких барки очекивало војску која је за то време под заповедништвом харамбаша Ника Поповића и Батине харала по Херцеговини. У једну барку стало би обично педесет до сто људи, па се може претпоставити да је у питању био одред од најмање 500 људи. Истовремено се у Орашац, неколико миља пред Дубровником, спустило из Турске 350 хајдука, гонећи пред собом плен од 2.000 грла говеда и ситне стоке. У међувремену се, под командом харамбаше Стевана Поповића, врзмало у водама око Цавтата четрнаест барки пуних бокељских хајдука који су очекивали вести из Турске о кретању једног богатог трговачког каравана. Све се ово десило и дешавало у три последња дана јула поменуте године. Млечани су пуштали хајдуке на плен, јер нису имали средстава да их издржавају.

Ратовање се приближавало крају. О Дубровнику око 1667. најбоља сведочанства, и као песник и као дипломата, оставио је Јакета Палмотић, властелин највишег угледа. Због тога има нечег симболичног у догађају који је с посебним нагласком истакнут у опису хајдучких насиља у Затону, у лето 1669. године. Усред ноћи, приступивши барком, хајдуци су ударили на кућу једног властелина. »Њихов харамбаша је био маскиран, али по извесним знацима је закључено да је то био неки Лимов. Пошто су бесно упали у кућу, изложили су властелина свима насиљима и злостављањима која постоје. Неколико пута подносили су му сабље под грло да га убију. Затим су се

растурили по кући да траже новац. Нашли су нешто мало новца и разне златне и сребрне драгоцености његове жене. После поновних претњи да ће га убити, при чему су му подносили ножеве и сабље као да ће то и учинити, хајдуци су погасили сва светла у кући и ишчезли с пленом.« Поменути властелин, чије је име због његовог угледа намерно прикривено, био је Јакета Палмотић.

Завршетак рата затекао је хајдуке како плене по дубровачким селима, сакупљајући све што би им дошло под руку. Знали су, или су бар слутили, да је дошао крај њихове разбојничке епопеје. Забележена је, најзад, и једна појединост својствена жалосним људима онога времена. У селу Вигњу хајдуци су тако вредно претресли свих петнаест кућа и становнике, уз дегенек, тако пажљиво прегледали до голе коже да су њиховим пленом постале овце, козе, свиње, кокоши, сир, вино, сапун, восак, свеће, ниске злата и корала, прстење, минђуше, разни новац, женске мараме, појасеви и хаљине, делови мушке и дечје обуће и одеће, свилене и памучне тканине, конци и огледала, кутије за везиље, разно пољско оруђе, рибарски прибор, пушке, прах и олово... Хајдуци су стварно уживали, прикупљајући те лепе ствари. Један од њих је рекао: *»Ала лијепе робе...«*, а други је жалосно додао: *»А ђенералу дио!«*[205]

Према оновременим хроничарима, Ђ. Брузонију и Ф. Дифнику, као и према архивским истраживањима Б. Деснице и М. Јачова, у последње две или три године Кандијског рата котарски ускоци нису улетали у чешће и знатније окршаје. Једном приликом, у септембру 1668, провидур Антонио Приули забранио је чак морлачким сердарима и харамбашама и свим поглаварима староседелаца да без његове дозволе иду на чету и да по удаљенијим местима продају робље и сваки други плен, јер тиме изазивају непријатеља.[206] Храброшћу се, пак, истакао Стојан Јанковић, који је, вративши се из ропства, »почетком 1668. поразио 400 босанских Турака код Кожловца и том приликом убио Алагу Пајалитовића, заповедника Бихаћа«. Тада је похваљен и харамбаша Мочивуна који је убио чувеног јунака бега Шајтановића; ускоро, у априлу, он је на мегдану савладао и његовог брата (о том двобоју папски нунције у Венецији опширно је обавести Римску курију).[207] У Риму се још чуло да је султан, због тога пораза, затворио босанског пашу и наредио да се подаве његови најближи сарадници.[208] Поткрај године, Стојан Јанковић и Смољан Смиљанић дочекали су код Брибира Ибрахим-агу Ковачевића, »великог непријатеља на крајини«, поразили га и убили му стотину војника.[209] Турке је 1669. задесила и велика несрећа у Книну, у коме је, у пожару, изгорело 360 људи.[210] У Млецима и у Задру све чешће су решаване молбе и доношене одлуке које су наговештавале мир. Додељиване су плате, пензије, награде и накнаде,

[205] О хајдучким подухватима последњих година Кандијског рата посматраним у склопу односа Турске, Млетака и Дубровника вид. опширније R. Samardžić, *Veliki vek Dubrovnika*, 374–403; A. Vučetić, *нав. дело*, 64–82; S. Nazečić, *нав. дело*, 51–55, 87–88; најсадржајније архивске вести дубровачког порекла: Lett. di Pon. 26 и 27 (passim), Lett. di Lev. 56–58 и Преписка XVII (ћирилска писма, посебно свежањ 1942). Вид. збирке докумената М. Јачова, *Списи генералних провидура*, 191–194) и М. Милошевића, *Хајдуци у Боки Которској*, 100–114. Вид. и К. Висковатий, *Гайдуки в Перастъ во второй половинѣ XVII векъ*, Slavia XV, 3, Prag 1938, 379–397; И. Стјепчевић – Р. Ковијанић, *нав. дело* (вид. нап. 214); вид. и библиографске огледе у нав. делима М. Јачова, 179, и М. Милошевића, 24–25.

[206] Б. Десница, *Историја котарских ускока*, I, 134–135.

[207] М. Јачов, *нав. дело*, 60.

[208] *Исто*.

[209] Б. Десница, *нав. дело*, 135–137.

[210] М. Јачов, нав. место.

издавана сведочења о ратним заслугама, ослобађани галиоти и друго. Једном је, 1668, харамбаша Цвијан Шарић, у име свих православних Морлака, замолио провидура да се забрани вређање њиховог пароха оца Кирила (и бацање смећа у близини православне цркве).[211]

Мировним уговором закљученим 1669. предвиђено је да се изврши разграничење у Далмацији и Боки Которској. Акт о новој граници, која је по млетачком комесару за разграничење названа линија Нани, свечано је, после турског одуговлачења, потписан тек 30. октобра 1671. године. Венеција се морала одрећи готово свих територија које су током рата освојили ускоци и хајдуци. Због пораза на Криту, који је изгубила, она је прихватила већину турских услова. Нова гранична линија мало се разликовала од оне која је успостављена после Кипарског рата. Турци су задржали Обровац, Скрадин, Пољицу и Макарску с Приморјем. У непосредној близини Задра Турцима су остали Врана и Земуник. Задар, главни далматински град, и даље је био на домаку турских топова. У нови посед Млетака ушао је једино Клис.[212]

Посед Венеције на источној обали Јадранског мора остао је после рата у највећој беди. Дугогодишње ратовање, робљење, глад и честе епидемије смањиле су број њеног становништва, и поред сталних пресељења из суседне Турске, негде на половину, негде на трећину, негде на четвртину. Према подацима Г. Новака »свега заједно у млетачкој Далмацији и Албанији било је 78.288 становника«.[213] Али, ускоци и хајдуци, чим је закључен мир, постали су сметња млетачким господарима. Дојучерашњи крајишници, који су годинама бранили Далмацију и Боку Которску од турских најезди, могли су – због трајне закрвљености постати узрок нових сукоба са суседним Турцима, а то је била прва ствар коју су Млечани хтели избећи. Поред тога, ускоци и хајдуци навикли су да живе, а неки и да се богате, од ратног плена, тако да ни сами нису умели да се снађу у овој стези коју су морали подносити у мирно доба. Због тога је генерални провидур Антонио Приули, изузетно наклоњен дотадашњим крајишницима, »на први глас о миру позвао к себи у Задар све ускочке и хајдучке старешине да с њима проучи начин како би се могли створити услови за нормалан живот«. Обавештен о том разговору, и млетачки Сенат је позвао у Венецију ускочке и хајдучке изасланике ради уређења њиховог питања. У децембру 1669. Антонио Приули је повео собом у Млетке представнике перашких хајдука Баја Николића Пивљанина, Грујицу Жеравицу, Вукосава Пухаловића и буљубашу Милошевића. (Нешто раније, у јуну, провидур је издао терминацију којом се Бајо Пивљанин, Грујица Жеравица и Вукосав Пухаловић, »поглавице које чувају которски крај«, уводе у списак заслужних војника с правом на плату и хлеб. Бајо се у том акту први пут назива »харамбаша Бајо Пивљанин«, а његова храброст и жртвовање за Млетачку Републику посебно су наглашени.) Четворица хајдучких првака предала су дужду молбу у којој се, уз остало, напомиње »да је број хајдука, који су 1654. пребегли у подручје Пераста, порастао на 1.500 душа, од којих је

[211] Б. Десница, *нав. дело*, 132–141.

[212] H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, III, Stuttgart 1934, 371–378; G. Novak, *Prošlost Dalmacije*, II, Zagreb 1944, 227; М. Јачов, нав. дело, 60–61, поред осталог је навео запис Павла Шилобадовића да се дужд раније заклео становницима Макарске да их никада неће препустити Турцима, а ипак је то учинио. Остали су као рибе на сувом (Starine XI, 1889, 108); Г. Станојевић, *нав. дело*, 293–294.

[213] G. Novak, нав. место.

500 способно за оружје, и да је сада, услед мира, опстанак тога народа доведен у питање«. Због тога се моли да се хајдучким породицама одреди као боравиште или Врана у Равним Котарима или Рисан у Боки Которској, да им се додели земља, дарују повластице које већ имају Паштровићи, Грбљани и Пераштани, да им се, најзад, призна »право на првостепено пресуђивање свих међусобних грађанских и кривичних парница«. Решење хајдучког питања одлагано је, затим, месецима, све док нови генерални провидур, Антонио Барбаро, није доделио хајдуцима град Рисан и десетину околних села. Али, ускоро се између хајдука и пограничних Турака »изродио сукоб у коме су Турци настрадали, оставивши много мртвих, а у хајдучким рукама знатан плен«. Турци су се, као и увек, сместа жалили султану, а Порта је од млетачког баила у Цариграду најодлучније затражила да се хајдуци уклоне из Рисна. »Сињорија је попустила и жртвовала хајдуке [...]. Почетком јуна 1671. рисњански хајдуци укрцани су на млетачке бродове и све до последњег одведени у Истру.« Хајдуци су били огорчени: нису могли да се помире с бедом нити да поднесу грозничаво истарско поднебље. Многи су бежали у Сењ, »где је још тињао стари ускочки дух«. Бајо Пивљанин и Мато Његошевић су, према налазу Г. Станојевића, највише радили на пресељењу хајдука у Аустрију, и ради преговора су путовали у Карловац. Неки, пак, хајдуци, враћали су се самовласно у Боку Которску, где је которски провидур »стигао да из архива извлачи старе и заборављене хајдучке осуде и да их извршава«. Тако су неки доспели на галије, неки у клишку тврђаву, а неки у изгнанство. А кад је та несрећа задесила и харамбашу Мата Његошевића, хајдуци су, из Пуле, поново послали у Млетке Баја Пивљанина као свог изасланика. Постоји молба коју је славни харамбаша 27. марта 1673. управио на дужда. Бајо је молио да престану прогони хајдука, јер су све њихове кривице поништене ранијом амнестијом провидура Барбара. Нека се сви хајдуци који се налазе по тамницама, на галијама и у изгнанству пусте на слободу, »јер ће иначе сви они који су остали у Пули, ради заштите својих живота, морати да се одселе у другу државу«. Ова молба је, изгледа, бар делимично услишена, јер су неки од хајдука, за које се знало да су пали у немилост, убрзо осванули на слободи. Бајо Пивљанин се, заједно с још неким харамбашама (Јово Сикимић, Мато Његошевић), још 1674. преселио у Задар и »ту дошао у додир са српским главарима котарских ускока«. У јануару 1675. његов брат Димитрије венчао се са Аном Јанковић. Сигурно је да су многи бокељски хајдуци ипак остали у Истри.[214]

[214] Ове догађаје опширније је приказао Б. Десница, *Неколико података о пераштанским хајдуцима и о харамбаши Бају Пивљанину*, Прилози КЈИФ VII, 1–2, 1927, 179–188 (и у књизи *Стојан Јанковић*, 181–191); исти, *Срби у Истри*, Политика, 23. мај 1925 (и у нав. књизи, 11–17); о животу котарских ускока у Задру после 1669. и о доласку бокељских хајдука међу њих вид. исти, *Историја котарских ускока*, I, 138 и д.; о млетачким признањима Бају Пивљанину, пресељењу хајдука у Истру, о рисанском случају и др. види и М. Јачов, *Списи генералних провидура*, 193–198; о томе шта се дешавало у Боки Которској после 1669, о судбини појединих харамбаша и њихових хајдука, а посебно о рисанском случају вид. обимну грађу у збирци М. Милошевића, *Хајдуци у Боки Которској*, 104. и д. – Вид. и Г. Станојевић, *Једна молба Баја Пивљанина из 1684. године*, Прилози КЈИФ XXVII, 1–2, 80–83 (подаци о његовом ранијем животу); исти, *Насељавање Истре у XVII вијеку са освртом на исељавање из Црне Горе и Црногорског приморја*, ИЗ IX, 1953, 256–259; исти, *Бајо Пивљанин*, Београд 1956; И. Стјепчевић – Р. Ковијанић, *Хајдуци у Боки до Морејског рата (1654–1684)*, ИЗ X, 1954, 162–187.

ДЕО ТРЕЋИ

СРБИ У ХРВАТСКОЈ У XVI И XVII ВЕКУ

СРБИ У ХРВАТСКОЈ У XVI ВЕКУ

ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ ОД 1521. ДО 1606. ГОДИНЕ

За владавине султана Сулејмана II Законодавца (1520–66) и његовог сина Селима II (1566–74), Турско Царство је достигло врхунац снаге и територијалног пространства у Европи. Први велики успех у правцу продирања ка средњој Европи представљало је заузеће Шапца, знатног дела Срема с тврђавама Земуном и Сланкаменом, те освојење Београда крајем августа 1521. Непосредно по заузећу Београда, Сулејман II је одлучио да седиште смедеревског санџака пренесе из Смедерева у Београд, који је постао средиште ратника (Dar el Guzzat) и важна стратешка и концентрациона тачка турске војске за даље ратне походе према северу и северозападу. Пошто су 1522. освојили Родос, Турци су се окренули према Угарској чију су војску под командом угарско-хрватског краља Људевита II Јагелонца поразили на Мохачком пољу 29. августа 1526. и тиме уништили самосталност Угарске. Смрћу краља Људевита II настала је династичка криза у Угарској и Хрватској пошто су Чешка и једна странка у Угарској и Хрватској изабрале за краља Фердинанда I Хабсбуршког (1521–64, цар од 1556) у Цетинграду (Кордун) 1. јануара 1527. године. На челу те странке били су кнезови из великашких породица Карловића, Зринских, Франкопана и Благајских. Другу странку која је изабрала ердељског војводу Јована Запољу као противкраља Фердинанду I предводило је славонско племство. Оно је у Дубрави (срез Крижевци) 6. јануара 1527. изабрало Запољу за краља Хрватске и Славоније, што је довело до грађанског рата у коме су Турци помагали Запољу. У време борби између ових двеју странака јавио се цар Јован Ненад као одлучан борац против османске царевине. Његови ратни успеси против Турака и угарских феудалаца, његова кратка независна владавина у Бачкој и Банату све до Темишвара, те у северном делу Срема, као и формалан пристанак краља Фердинанда I да он влада тим пределима, оставили су на народ и на савременике снажан утисак управо као и његова погибија 26. јула 1527. године.

Ширећи своју власт према северу, преко Саве и Дунава, султан Сулејман је безуспешно водио походе на Беч 1529. и 1532, али је 1541. најзад успео да освоји Будим и тако учврсти турску власт за више од сто четрдесет и пет година над знатним делом средњоевропских територија у панонском делу дунавског поречја. Одмах по заузећу Будима основан је будимски ејалет (вилајет, беглербеглук или пашалук) у чијем су се саставу налазиле мање управно-политичке и војне јединице зване санџаци (њима су управљали

санџак-бегови); санџак Мохач је обухватао Барању, а санџак Сегедин Бачку. После освојења Баната и Темишвара 1552. основан је и темишварски ејалет са санџацима темишварским, молдавским, чанадским и другима. Никола Јуришић је храбро одбранио тврђаву Кисег у западној Угарској од опсаде турске војске која је 1532. кренула краћим путем према Бечу, тако да је велики везир одустао од даље опсаде, али је турска војска при повратку са тог неуспелог похода преко Штајерске, Подравине и Посавине опљачкала и опустошила све од Пожеге до Горјана код Ђакова. Нешто раније, Сулејман је усмерио турске нападе према северозападу; 1527. пало је Јајце, средиште јајачке бановине, творевина угарског краља Матије Корвина, а следеће године су пали и остали градови бановине која се ширила од Бањалуке до отприлике Прусца. Под турском влашћу нашле су се тада и Крбава 1527. и Лика 1528. После пада јајачке бановине, у Бихаћу је основана капетанија са сталном посадом од 300 пешака и 100 коњаника која је с капетанијом у Сењу постала брана за турско продирање на запад. Турци су у првим годинама XVI века покушавали неколико пута да заузму тврђаву Клис северозападно од млетачког Сплита, али су успели тек 12. марта 1537. после вишемесечне ускочке одбране. Ускоци су се потом пребацили из Клиса у Сењ који је био седиште капетаније.

До јачих упада турске војске у Славонију дошло је 1536, кад је освојена Пожега и између 1538. и 1540. основан пожешки санџак коме су припали Брод и Градишка. Заузеће Пожеге и Клиса навело је Славонски сабор одржан у Крижевцима 1537. да својим четама помогне врховном капетану Ивану Кацијанеру у његовој борби против Турака. Краљ Фердинанд I је безуспешно покушао да истера Турке из Срема и Славоније; у тој борби се поред бандеријалних чета славонског племства и плаћеничких одреда истакао и Павле Бакић, последњи српски деспот, који се већ раније истакао у бици на Мохачком пољу 1526. и при одбрани Беча од турске опсаде 1529. Повељом од 20. септембра 1537. краљ Фердинанд I га је поставио за капетана над две хиљаде коњаника, претежно Срба, и наименовао за српског деспота (regni nostri Rasciae). Међутим, Турци су успели да одбране Осијек од Кацијанерове опсаде и да опсађивача заједно с последњим српским деспотом натерају на повлачење кроз средњу Славонију. Најзад су успели да их потуку код Горјана близу Ђакова 9. октобра 1537, а Мехмед-паша је одсечену главу последњег српског деспота послао султану у Цариград по свом сину. Од пролећа 1543. до јесени 1544. Турци су освојили Славонију до Вировитице и Чазме, које су заузели 1552. кад и Дубраву и Устилоњу, те их као војводства припојили пожешком санџаку. Средином септембра 1557. основан је чазмански или зачазмански санџак, најпре са седиштем у (За)Чазми, а затим у Пакрацу и Цернику, па се санџак помиње под сва три имена. Територија му се по оснивању простирала између Саве и Драве, уз реке Илову и Пакру све до пожешког санџака. Тим освојењима су под турску власт пале тадашња Хрватска до реке Купе и Горња Славонија (Sclavonia superior), углавном до реке Чазме (Чесме). Тако су Турци заузели готово целу тадашњу Хрватску и Доњу Славонију (Sclavonia inferior), са Сремом; »остаци остатака Хрватске« и Славоније који су укључени у аустријске покрајине називане су »хабсбуршким«.

У току XVI века, Турци су у свим својим пограничним пашалуцима, односно санџацима, поред границе према »хабсбуршкој« Хрватској, Славонији и Угарској установили Војну крајину односно Серхат, као засебну пограничну територију с посебним војним устројством. На ту територију су Турци

из војних разлога насељавали Србе из Босне и Србије током XVI века, а исто је чинила и Аустрија поред своје државне границе према Турској. Многи Срби су вршили дужност граничара у турском Серхату, а многи ту исту дужност као аустријски крајишници у Хрватској и Горњој Славонији, односно у Војној крајини или Војној граници. Посебно су крајем XVI века, за време тзв. »дугог« рата 1593–1606, била бројна пресељавања из турског Серхата у аустријску Војну крајину.[1]

НАСЕЉАВАЊЕ СРБА УЗ СЛОВЕНАЧКО-ХРВАТСКУ ГРАНИЦУ – ДОБИЈАЊЕ ПОВЛАСТИЦА

Турци су током XVI века наставили да упадају у непријатељску земљу. Турска лака коњица, позната под именом акинџије, махом је из пограничних крајишта Босанског ејалета упадала преко хабсбуршке Хрватске у тадашње доњоаустријске покрајине Крањску и Штајерску, пљачкала, харала и одводила народ у ропство. Чести упади су вршени посебно преко Жумберка, односно преко Жумберачке горе (Sichelberg, Sichelburg, Seüsenberg) и Беле крајине, тадашње покрајине Метлика (одговара бившем срезу Чрномељ). Краљ Фердинанд I Хабсбуршки је још пре свог избора за »краља Хрватске« настојао да од неких великаша добије привремено или застално неке градове или тврђаве да би их уредио за одбрану од турских упада. Тако је у октобру 1524. добио од кнеза Николе Зринског градове Новиград и Добрућиву (на Уни) на две године. Фердинанд се приликом избора за хрватског краља обавезао да ће у Хрватској ради њене одбране држати хиљаду коњаника, да ће на граници Крањске према Хрватској такође поставити известан број војника, да ће утврдити пограничне градове и снабдети их довољном количином муниције. У мају 1537. затражио је од Вука Франкопана да му преда Бриње недалеко од Огулина, односно бруњску тврђаву за потребе крајишке војске. Почетком марта 1550. узео је град Соко код Бихаћа на шест година од Владислава Керечењија ради одбране од Турака, који су 1530. спалили варош Бриње. После непуне две године, Керечењи је поклонио краљу град Соко заувек. Краљ је иначе неке своје градове уступао у закуп појединим феудалцима; тако је краљевски град и властелинство Жумберак држао у закупу Иван Ковачић (по некима Кобасић) од почетка 1526. Пореклом из Босне, Ковачићи су се повукли у Жумберак са свог властелинства у Бревовици код Бихаћа због опасности од турских напада; наиме, код Бревовице се налазио главни прелаз на Уни.[2] Међу најраније досељенике спадају ускоци или пребези

[1] К. Јиречек, *Историја Срба*, I књига до 1537. године (Политичка историја), друго исправљено и допуњено издање, превео. Ј. Радонић, Београд 1952, 416–420; Д. Веселиновић, *Београдска тврђава од 1521. до 1946*, у књизи *Београдска тврђава кроз историју*, Галерија САНУ, св. 7, Београд 1969, 79–81; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podela*, Naučno društvo BiH, Sarajevo 1959, 66–68 и даље; О. Зиројевић, *Управна подела данашње Војводине и Славоније у време Турака*, Зборник за историју Матице српске, св. 1, Нови Сад 1970, 13–19; Vj. Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, књига V, четврто доба: *Vladanje kraljeva iz porodice Habsburga* (1525–1740), Zagreb 1974, 595–596.

[2] R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske Krajine*, knj. I (1479–1610), Zagreb 1884, 2–5, 10–11, 17–18; Ј. Мал, *Ускочке сеобе у словенске покрајине. Повест насеобина с културно-историјским приказом (са картом)*, Српски етнографски зборник, XXX; прво одељење: Насеља и порекло

из Босне под турском влашћу који су прешли на аустријску територију 1526. и били смештени под планином Жумберак. Краљ је ослободио досељенике од обавезе да плаћају порез на земљу, царину и тридесетину на све ствари које су им потребне у домаћинству. О тој сеоби се зна из касније потврде од 12. јула 1564. која је издана »нашим ускоцима из Турске«.[3]

Чини се да ни пораз Угарске на Мохачком пољу, ни пљачкања турских крајишких чета, ни пад Јајца и јајачке бановине, ни заузеће Бањалуке, Удбине, Обровца, ни пустошења Лике, Крбаве и једног дела Крањске нису обесхрабрили Србе из Босне у намери да се иселе на »хришћанску« страну како би се избавили турске власти. Неуспео турски поход на Беч 1529. уливао је наду војним и другим чиниоцима у Хрватској и Аустрији да је могућно зауставити турске упаде преко Хрватске и Крањске даље на запад. Многобројни српски становници из пограничних делова босанског пашалука налазили су се у турској крајишкој служби као мартолози и били размештени у тврђавама као војна посада, на Дунаву и његовом поречју као шајкаши.[4] Иначе постоји известан број савремених извора усменог казивања који говоре о жељи босанских Срба да се иселе и ослободе турске власти. Путописац Бенедикт Курипешић је учествовао као члан изасланства које је краљ Фердинанд I упутио 1530. у Цариград да би закључили примирје са султаном Сулејманом II Величанственим. У свом *Путопису*, најстаријем опису Босне под турском влашћу у XVI веку, Курипешић сведочи о босанским Србима да су били спремни »да се преселе испод турског тиранства«. Слично расположење владало је и у Србији: сви који су се приликом његовог пропутовања кроз Србију 1533. сретали с Корнелијем Дуплицијем Шепером, краљевим саветником и тајником, говорили су му »да желе бити ослобођени«, па су молили »да дођу да их ослободе од њихова ропства«.[5] Извесно је да је Фердинанд заједно с командантима Војне крајине према Турској рачунао на спремност Срба да се преселе са турске територије. Временом је изграђен и одређен начин преговарања чију су суштину сачињавали обећање аустријских власти да ће пресељеницима дати одређене повластице под условом да као крајишници бране границу од упада турских чета и да по потреби одлазе у рат. Један од таквих преговора водио је Еразмо Турн, аустријски командант Бихаћа, са ускоцима из Срба, јужно од извора реке Уне, те са становницима око Унца, десне притоке Уне, и из Гламоча. Ти предели су до 1537. потпадали под босански ејалет, а отад под новоосновани клишки санџак. Ускоци су били спремни да се заједно са својим поглаваром гламочким војводом Владиславом Стипковићем и другим старешинама (харамбашама) преселе са турске територије. О томе су писмима известили хрватског бана Ивана Торквата

становништва, књ. 18, Љубљана 1924, 15–16; о Брековици шире R. Lopašić, *Bihać i Bihačka Krajina. Mjestopis i povjestne crtice*, Zagreb 1890, 123–131.

[3] А. Ивић, *Из прошлости Срба Жумберчана*, Споменик СКА, LVIII, Суботица, 73–74; R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske Krajine*, III (1693–1780, dodatak: od g. 1531. do 1730, Zagreb 1889, 432, докум. XVII), наводи да је ту повељу касније потврдио Фердинанд II, и то као надвојвода 10. априла 1616. и као краљ 21. септембра 1627; упор. J. Мал, *Ускочке сеобе*, 16, 194.

[4] Vj. Klaić, *Pad Obrovca, Udbine i Jajca*, Vjestnik kralj. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arkiva, god. VII, Zagreb 1905, 53–69.

[5] P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku iz XVI vieka*, II, Rad JAZU, LVI, Zagreb 1881, 163, 176; III, 53; Rad JAZU, Zagreb 1882, 60; упор. Р. Веселиновић, *Развитак мисли о српској државности у ослободилачким покретима и устанцима током XVI и XVII столећа*, Зборник радова Историјског института, I књ., Београд 1976, 36.

Карловића Крбавског (1527–31) и Ивана Кацијанера, земаљског капетана Крањске, Корушке и Штајерске, молећи да им се одреди предео на који ће се населити. До половине септембра 1530. прешло је педесет домаћина са својим породицама и било привремено смештено уз крањско-хрватску међу, почев од Жумберка, преко Метлике, Чрномеља, Пољана, Костела и Ложа до Краса. Уз остале досељенике, за оружје их је било способних две стотине коњаника и три стотине пешака.[6] У писму из Љубљане од 23. јуна 1531. Кацијанер је известио краља Фердинанда да је недавно (око половине јуна) сем раније досељених »Турака« поново добегло око њих хиљаду с породицама и целокупном имовином; међу тим досељеницима из Цетинске крајине има око седам стотина »ратоборних људи«, односно способних за оружје. Дотерали су и око петнаест хиљада комада крупне стоке, па моле да им се уступи само нешто земље како би се могли сместити. По Кацијанеровом предлогу били су насељени код Костела на Купи и у Пољанама, с тим што би се у Костелу могло настанити још око две хиљаде »Турака«.[7] Кацијанер је тврдио да би са таквим придошлицама могла бити освојена цела Босна.

Одређивање сталног места боравка за пребеглице у Жумберку и додељивање земље за обрађивање и испашу многобројне стоке отезало се више од три године, премда им је Кацијанер донекле олакшао положај тиме што их је ослободио плаћања траварине (хербадија) за испашу на запуштеном земљишту и по шумама. Чини се да је други ратни поход султана Сулејмана II на Беч 1532. зауставио за тренутак живу делатност на придобијању Срба да се пресељавају. Независан положај досељених Срба отежавала је и Ковачичева удовица тиме што је покушала да растера привремено настањене Србе на имањима жумберачког властелинства. Они су се преко својих изасланика жалили крањској влади, која је њихове жалбе потом слала двору. Тако су се у јуну 1533. жалили на Крањце и Хрвате који их терају једни другима, неправедно их набеђују за све крађе и штете и не дају »ни планину ни воду«. Они су дошли светлог лица под власт аустријског цара, па таквог лица желе и да оду одавде пошто их неистинито оптужују. Стога моле крањску владу да не дозволи да над њима завладају хрватски феудалци и њихова сабља пошто они то не могу трпети. На то се крањска влада одмах заузела код краља Фердинанда да се рашчисте и питање сталног настањивања и сва друга животна питања, а на њиховом решавању радили су и српски изасланици. Они су однели на двор молбу коју су потписале војводе Вук Даја, Милак Кнежичић, Ресан Шишмановић и Георгије Радивојевић; изасланици су четири пута одлазили на двор због тога питања.[8] Жумберак је најзад предат Србима, па је крајем марта 1534. у један део поседа жумберачког властелинства и околине ушло више од 350 домова; међу њима је било и задружних у којима су се налазила четворица-петорица ожењене браће. Други део поседа је уступљен на уживање жумберачком капетану, па су на том делу остали дотадашњи кметови. Краљ је 5.

[6] Em. Laszowski, *Habzburški spomenici Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, knj. I (od 1526. do 1530), Zagreb 1914, 367; knj. II (1531–1540), Zagreb 1916, 38, 43.

[7] А Ивић, *Миграције Срба у Хрватску током 16, 17. и 18. столећа*, СЕЗ СКА, књ. XXIII; Насеља и порекло становништва, књ. 16, Суботица 1923, 29; исти, *О првој српској сеоби у Жумберак (1530–1535)* прештампано из Vjesnika kraljevskog Zemaljskog arkiva за 1918. и 1921, Zagreb 1920, 7; R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske Krajine*, III, 387–388; J. Мал, *Ускочке сеобе*, 20–21, 195 нап. 26.

[8] А. Ивић, *О првој српској сеоби у Жумберак*, 13–14, 53–56.

јуна 1535. потврдио земље, селишта и добра оним ускочким породицама које су се пре кратког времена доселиле »из Босне«, побегавши од турског насиља заједно са својим породицама и пријатељима и потчинили се аустријској власти. Све те породице су добиле по неколико парцела земље у Жумберку, око њега и на другим местима. Добијена имања моћи ће да уживају и њихови наследници према урбару који ће бити донесен, али само дотле док буду покорни и док буду служили против непријатеља о свом трошку без икаквог одлагања или одбијања. Повластице су им дате у трајању од двадесет година, за које време су ослобођени феудалних давања господару имања: данка, пореза, десетине и кулука. После истека двадесет година моћи ће они или њихови наследници да држе, користе и уживају поменута добра и земљу (као наследно лено) под условом да годишње плаћају једну угарску форинту димнице одређеној установи у Крању (наиме, Жумберак је у то време још припадао Крањској као једној од наследних аустријских земаља, да би доцније био прикључен Хрватској) или тамо где буде одређено, а биће обавезни да дају десетину, порез и кулук.[9] Сутрадан по издавању повластица ускоцима, краљ је 6. јуна 1535. посебним даровницама или феудним повељама (Der Freibrief, der Gabbrief, der Manlehensbrief) дао војводама по више парцела земље. Тако је војвода Вук Даја добио девет њива у Сушици, војвода Ресан Шишмановић три парцеле у Грабарју, војвода Вијачко Јурешевић комад земље у Кунеч-Врху, а биле су обдарене и војводе Милак Кнежичић и Георгије Радивојевић. Земља им је уступљена на двадесет година за коришћење, а право поседовања може прећи на мушке потомке или на брата, односно братовљевог сина, с тим да господари имања не морају давати порез, данак, десетину и кулук. У случају да изумре мушка линија дарованог војводе, имање ће припасти братовљевој кћери или женској линији, али ће њихови наследници у том случају морати да дају све феудалне дажбине које су прописане за остале жумберачке ускоке.[10]

Током јула 1538. српски прваци са Цетине су преговарали са аустријским војним заповедницима о пресељењу на територије под аустријском влашћу. Војводе Радоња Клистовић, Павко Карановић и Степан Граф известили су писмом великог капетана Николу-Микулицу Јуришића као свог господара да желе прећи са пет стотина добрих људи у краљеву службу да би служили хришћанству, али под условом да им се одреде станишта за породице и стоку. Заједно са тим писмом, капетану Јуришићу је преко уходе Вука Поповића стигло и писмо од војводе Ивана Пејака којим нуди да под истим условима као и српске војводе пређе са својих стотину и педесет људи у службу аустријског краља. Повељом од 5. септембра 1538. која је издана у Линцу, краљ Фердинанд им је дао многе повластице: досељеници могу током двадесет година са својим породицама уживати земљу и места на краљевим властелинствима која им буде одредио Јуришић. Сваки капетан тих Срба или расцијана који под својим заповедништвом буде прикупио две стотине људи добијаће годишње по 50 рајнских форинти, а припашће им и све оно што својим рукама отму од Турака сем вароши, градова, утврђења, кула, заробљених непријатељских капетана и угледних Турака. Уколико пљачка буде извршена у време док се

[9] R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske Krajine*, knj. III (у додатку), 387–388.

[10] А. Ивић, *О првој српској сеоби у Жумберак*, 16, 62–63, позива се и на свој ранији рад *Долазак ускока у Жумберак*, Vjestnik kralj. Zemaljskog arkiva за 1907, нап. 26 и 27, 122–123.

налазе под краљевом платом, једна трећина опљачканог плена биће предавана краљевој благајни, с тим што ће тај новац бити коришћен за откуп заробљених војних старешина, или као награда појединим заповедницима на основу краљеве одлуке.[11] Чим су добили привилегију, Срби су из поречја Цетине кренули преко Срба и Козлова поља према Сињу који се налазио у клишком санџаку. Том пресељењу је придаван велик значај, што се најбоље може закључити из писма којим је бихаћки командант Еразмо Турн 17. октобра јавио краљу Фердинанду да су пред те многобројне досељенике изишли лично хрватски бан Петар Кеглевић Бужински (1533–35, 1537–39) и други хрватски великаши са својим четама као Франкопан-Слуњски, Зрински, Благајски.[12]

Заједно са Србима, са Цетине су дошли и многобројни Ћићи (Zittschen) са око четрдесет хиљада комада стоке. Пошто су они кренули у сеобу без претходно добијене привилегије, Еразмо Турн је предложио краљу да и њима додели истоветну привилегију као Србима, под условом да се и Срби и Ћићи прикупе на једно место с породицама и стоком. Савременици, а посебно аустријски крајишки команданти, знали су за народносну разлику између Срба и Влаха, званих Ћићи. Тако је Никола Јуришић известио краља из Љубљане 22. октобра 1538. да се хрватски бан Петар Кеглевић са осталим хрватским грофовима срећно вратио с једног похода у турске крајеве и да је отуд превео велики број Срба (die Sirfen) заједно са њиховим породицама,[13] па би требало да се краљ захвали и њему и хрватским грофовима. Јуришић је у истом писму такође предложио краљу да и Ћићима учини исте повластице које је дао Србима. Он је Ћиће називао Власима, односно Старим Ромерима (тј. Рим-

[11] А. Ивић, *Из прошлости Срба Жумберчана*, 1, 37; R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske Krajine*, I, 5–6; текст ове привилегије објавили су и K. Freihern von Czoernig, *Etnographie der oesterreichischen Monarchie*, II Band, Wien 1855, 360–361; Г. Витковић, *Српски историјски и књижевни споменици*, Гласник Српског ученог друштва књ. 67, Београд 1887, 86–88; Ф. Ваничек, *Историја Војничке Крајине или историја васцелог српског народа са ове и оне стране Дунава, Саве, Уне, Врбаса тако и приморја (од 1538 до 1873 = 335 година) по изворима и изворним делима*, с немачког превео Јустин Милан Симић, I књига, Нови Сад 1880, 21–22. Четовања и непријатељски упади у земљу ради пљачкања, одвођења у ропство и других насиља обрађивани су у нас као ратна привреда, односно као привређивање ратом; о томе В. Дабић, *Прилог проучавању ратне привреде у Хрватској, Славонској и Банској крајини од половине XVI до краја XVII века*, Историјски часопис Историјског института у Београду, књ. XXII, Београд 1975, 91–102 (ту су наведене објављена и необјављена грађа и литература).

[12] А. Ивић, *Из прошлости Срба Жумберчана*, 2, 38; исти *Миграције Срба у Хрватску*, 32–33. У старијој и савременој југословенској историографији, презиме Франкапан пише се и Франкопан; крчки кнезови су узели то презиме да би тиме указали на своје тобоже римско порекло од породице Франгипани, а потписивали су се на оба начина. Тако се кнез Стефан на једно урбаном документу од 15. априла 1505 (писан глагољицом, а Лопашић га објавио ћирилицом) потписао »Стефан Франкопан, кнез и веће, руком нашом писаном«, а на другом документу писаном у граду Новом (на реци Добри) 10. марта 1569. потписао као »Стефан Франкапан, кнез и веће« (R. Lopašić, *Urbaria lingua croatica conscripta, Hrvatski urbari. Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium*, Volumen V, Zagrabiae 1894, 90–91). Главну литературу о Франкопанима вид. у *Enciklopediji Jugoslavije*, 3, Zagreb 1958, 388. И у српској историографији се то презиме писало на два начина; тако је Иларион Руварац у једном од својих *Приложака* под насловом »Кнез Криштофор Франкапан« и »зал човик« писао о Крсти Франкопану и поменуо његову снаху Мару, кћер последњег српског деспота Јована и синовицу владике Максима Бранковића; вид. *Зборник Илариона Руварца. Одабрани историјски радови*, свеска I, спремио за штампу Никола Радојчић, посебна издања СКА, књ. CIII, Београд 1934, 308–311.

[13] А. Ивић, *Из прошлости Срба Жумберчана*, 39: In dieser Stundt schriebt mir Petter Keglevischt Ban mit sambt anderen Crabatischen Graven, wie sy mit Gluckh ankhumen sein, und *die Sirfen, welcher ain grosse Antzall ist*, mit iren Weib, Khindt vnd Viech heruberbracht.

љанима) који су у средњем веку живели у поречју Цетине, у Далматинској
загори.[14] Тако су и етнички Власи звани Ћићи, већ 6. новембра добили исте
повластице као и Срби; из привилегије се види да краљ и његова канцеларија
разликују Србе од Влаха, али наређује да бораве заједно.[15] Краљ се уз то
захвалио хрватском бану Кеглевићу и хрватским великашима који су били
заслужни за пресељење Срба и Влаха, помињући и српске главаре и Влахе по
народности.[16] Жумберачке ускочке војводе Георгије Радивојевић и Ресан
Шишмановић покушали су да добију награду за учињене услуге и изразили
спремност да сличне услуге чине и надаље. Радивојевић је замолио краља да
му поклони место Церник близу Сошице у жумберачком властелинству,
а Шишмановић да му се прошири раније добијен посед у Грабарју до неких
извора и једног потока, али без успеха.[17]

Српске војводе нису могле утицати на што скорије решење у вези са
сталним стаништем Срба на које су иначе утицали да се преселе, па су ускоци
са Цетине били веома незадовољни. Они су тешко подносили живот у привре-
меним боравиштима и непрекидно су захтевали да добију земљу која им је
обећана привилегијама. Услед тешког и несређеног стања у којем су се нала-
зили пребези, више гладни него сити, у немогућности да прехране стоку
учестале су крађе, отимачине и потрице, па је код староседелаца кметова на
жумберачком властелинству расло нерасположење према ускоцима. Кметови
су се већ од 1532. жалили да их српски ускоци узнемиравају, да им наносе разне
штете, да краду, и слично. Из неколико пописа штета које су начинили ускоци
почев од 1532. види се да су пљачкали новац и драгоцености, крали крупну
и ситну стоку, затим платно, сено, храну за људе и крмиво за стоку. Изгледа
да је највећи број крађа извршен у Жумберку, Метлики и Мехову.[18] Међутим,
расло је и незадовољство досељених Срба тако да су били спремни да се врате
у Турску. Најзад је краљ на њихове многобројне жалбе да немају ни хране ни
места на којем би се коначно могли настанити наредио Јуришићу 23. децембра
1538. да им споразумно с бароном Турном одреди стална боравишта. Додуше,
војвода пребеглица из Срба није ни захтевао много: само један предео или
једно зборно место за све; они су иначе задовољни добијеним повластицама,
али моле краља да привилегије буду на »пергамени с висећим печатом«.[19] Да

[14] А. Ивић, *Из прошлости Срба Жумберчана*, 39: Ich schreib hiemit dem Khumentheuer, damit
er auch *die Wallachen, welche bey unns Allt-Romer genannt sein, und auch* yetz undt von dem
Turkchen mitsambt anndern Herubergefallen, nach Inchalft E. rom. khun. Mt. Verschreibung unnd
Freibrief, so *den Sirfen geben* ist worden in gleicher mass zuesagen thuen soll (подвукао Р. Л. В).

[15] А. Ивић, *исто*, 39–40: Ferdinandus etc. Recognoscimus et notum facimus tenore proesentium,
quibus expedit universis, quod nos Volentes Valachos illos, quos *lingua croata siue seruiana* antiquos
Romanos uulgariter Zytschy appellilitant, quique aliquandiu circa locum Obrouatz in Istria ... te
наређује да Ћићи станују заједно са Србима una cum *Seruianis et Rascianis*, qui etiam eo animo ad id
adducti sunt ... У тексту их на два-три места помиње као Влахе или Старе Романе: ... quae omnia
dispostitioni nostrae reseruamus ipsorum Valachorum *sinue* antiquorum Romanorum, esse debeant
и још као Valachi *sinue Zitschy*.

[16] А. Ивић, *исто*, 40–41: Фердинанд се у два маха током новембра захвалио бану Кеглевићу
за његов труд око пресељавања Срба, и навео да је о томе сазнао из писма Николе Јуришића:
Accepimus ex litteris tum nobilis Nicolai Juritschitz baronis in Guns tum aliorum etiam, te in hoc, quod
capitanei et wayuodae *Rasciani siue Seruiani* atque Valacri, guos vulgo Zrbschy vocant ... iam nunc ad
loca ditionemque nostram commigrarint et bona eorum omnia mobilia salua transportarint ...

[17] А. Ивић, *Из прошлости Срба Жумберчана*, 42; исти, *Долазак ускока у Жумберак*, Vjestnik
kralj. Zemaljskog arkiva, год. IX. Загреб 1907, 125–126.

[18] А. Ивић, *Из прошлости Срба Жумберчана*, 3.

[19] *Исто*, 41; А. Ивић, *Долазак ускока у Жумберак*, 128–219: Die priuilegien oder fraihaiten,

би их још више одобровољио, краљ им је у Брну 16. априла 1539. потврдио
привилегију од 5. септембра 1538. Једина разлика је била у томе што у »новој«
привилегији нису уопштено поменути српски главари као у привилегији из
1538, него су поменути поименце најзаслужнији: војводе Јовица Вуковић,
Иван Пејак и Павко Карановић, свештеник Радоје, кнезови Милош Хераковић,
Андријаш Стајевић, Драгосав, Станиша и Иваниш Врлинић.[20]

Као што је већ речено, Турци су у освојеној Доњој Славонији основали
санџаке чазмански и пожешки и у њих доводили српско становништво из Босне
и Србије да обрађује земљу и брани турску границу од упада са аустријске,
односно хрватске стране. Током времена је посебно густо насељен предео од
Пакраца до Пожешког поља и Суботског града с југа, до близу Воћина на
северу. Тај предео је у народу био познат као Забрђе или Мала Влашка, то јест
Мала Србија (Rascia), како се често налази на земљописним картама из оног
времена. Као погранична област у турском Серхату била је подељена на шест
војводалука.[21] Многи Срби су током XVI века бежали из турског Серхата
у аустријску Војну крајину (Војну границу) и служили под одређеним условима
као граничари. Многе крајишке породице су насељене подаље од граничног
подручја, па је тако по Штајерској никао известан број српских насеља, као
и по Горњој Славонији, а нека насеља су настала у околини Птуја и Мари-
бора. У Вержеју на Мури населио се 1552. са својом породицом Иван Марге-
тић који се 1555. и 1556. помиње као командант над 49 коњаника с којима је
чувао стражу у Лудбрегу, насељу између Вараждина и Копривнице;[22] по
његовом имену названо је село Иванец. Маргетићев стриц Плавша или Плавац
настанио се са 53 војника близу Копривнице, а по његовом имену је једно село
прозвано Плавшиници или Плавшино Село. У лето 1555, после успешно обав-
љених преговора, из Доње Славоније (турске) прешла је у Горњу Славонију
(аустријску) велика задружна породица од четрдесет душа Дојчина и Вукмира
Алексића. Већ 12. децембра 1556, краљ Фердинанд је из Беча наредио да се за
потребе појединих породица које су пребегле из Турске (Pribecken) купи
велики спахилук између Марибора и Птуја.[23] Следеће године се помиње
војвода Ратко Прибег (Radkho Pribekhen-Woywoda) са 53 пешака око града
Тополовца код Крижеваца,[24] а 1562. настанило се код Копривнице шездесет
наоружаних људи са својим породицама, да би се 1563, око Глоговице под

damit e[uer] khn[adigste] m[ajestä]t in sonderhait begnadt, bedankhen wir vns mit dem allervntertänig-
sten vnd haben an denselben gar khainen mangl. Allain e[uere] m[ajestä]t wölle uns noch dise ghadt
thuen, damit vns gedachte freihaiten beschreiben vnd mit e[uren] m[ajestä]t angehenkhten insigl
verfertigt gegeben werden.

[20] А. Ивић, *Из прошлости Срба Жумберчана*, 4, 42: ... esse nonullos capitaneos et wayuodas
ex Cetina et illis locis circumiacentibus, nominatim wayuodam, па их именује као и напред у тексту.

[21] А. Ивић, *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију. Прилог испитивању српске прошлости
током 16. и 17. века* (расправа је прештампана из *Дела* за 1907. и знатно допуњена), Сремски
Карловци 1909, 4; Р. Грујић, *Пакрачка епархија*, Историјско-статистички преглед, Нови Сад
1930, 13.

[22] H. Bidermann, *Die Serben-Ansiedlungen in Steiermark und im Warasdiner Grenz-Generalate*,
Mittheilungen des histor. Vereines für Steiermark, XXXI, Graz 1883, 10–11.

[23] *Исто*, 3, 11.

[24] *Исто*, 11; Бидерман дозвољава могућност да је овај Ратко истоветан са »Ратком Малим«
кога је, према Иштванфију, крајишки пуковник Зекељ поред Петра Беседице послао 1553.
у Славонију ради њеног ослобођења.

Калником населили многи Срби Морлаци из северне Далмације.[25] Иначе су породице тих и других ускока осим у поменутом Вержеју смештене и по другим штајерским местима: Скоку (Skogen, Skoka, настало од Uskoken) с Добрвцима, у »ускочком« или »стрељачком дворцу« званом Ајхоф изнад Птуја који је штајерска влада откупила да би населила пребеглице. Српски досељеници Ратко Новаковић, Ђорђе Сладовић, Микула Алексић, Радослав Мислиновић, Ратко Мали и неки други боравили су кратко време у селу Рогози пошто им је одбијена молба да се ту стално населе. Српска насеобина у Шершовици је настала на заузимање Ивана Унгнада (Hans Weissehof), главног заповедника и врховног капетана Хрватско-славонске крајине. Досељени ускоци су одбили покушај да им се наметне плаћање пореза, говорећи да су они храбри људи, да су се дотад добро показали дајући своје животе и имања, те да су целог живота више руковали сабљом и копљем него српом и мотиком. Српска насеобина у Кечу је настала по доласку војводе Радослава Бакоша и његовог брата Ракете, али је кратко трајала што се види из податка да се они 1578. помињу као војводе у Скоку.[26]

Обећања пресељеним ускоцима која су им дата повластицама из 1538, односно из 1539, испуњавана су само делимично, па су морали чекати готово једанаест година да би се решило питање њиховог сталног насељавања. Велико незадовољство претворило се у буну једног дела Срба Жумберчана 1542, која се кобно завршила за многе побуњенике. Побуњеници су ухватили везу с турским крајишким властима на Серхату ради повратка у Турску, па се њихов знатан део вратио у Турску у позну јесен 1542, док су остали безуспешно тражили дозволу да се преселе у Угарску. Да би донекле ублажио очајно стање досељених Срба, Фердинанд их је повељом од 28. октобра 1543. ослободио малтарине и царине на ствари које су им биле неопходне у домаћинству и дозволио им слободан довоз соли.[27] Прилике међу досељеним Србима почеле су се поправљати тек доласком предузимљивог и енергичног Ивана Ленковића, врховног капетана Хрватске и Славонске крајине, кад је у мају 1546. примио и капетанију жумберачких ускока (тада у Крањској) и кад је постао командант свих ускока од Сења до реке Саве. Краљ је на његову препоруку 7. марта 1547. издао у Дрездену упутство својим повереницима да

[25] Р. Грујић, *Споменица*, 16–17; А. Ивић, *Миграције Срба у Славонију током 16, 17. и 18. столећа*, СЕЗ, књ. XXXVI: Насеља и порекло становништва, књ. 21, Суботица 1926, 15–16; Н. Bidermann, *Die Serben-Ansiedlungen*, 11, у преводу П. Падејског, *Српске насеобине у Штајерској и у Вараждинском генералату*, Стражилово, IV, Нови Сад 1888, 376, пише да се тај Ратко Прибег помиње у Тополовцу са 53 момка.

[26] R. Lopašić, *Prilozi za poviest Hrvatske XVI i XVII vieka iz Štajerskog zemaljskog arkiva u Gradcu*, Starine JAZU, XIX, Zagreb 1887, опширније H. Bidermann, *Die Serben-Ansiedlungen*, 13; упор. Х. Бидерман у преводу Падејског, *Српске насеобине у Штајерској*, 396; J. Мал, *Ускочке сеобе*, 85–87; надвојвода Карло II је 26. марта 1588. доделио војводи Ивану Пејашиновићу дворац и посед у Скоку (јужна Штајерска), мада се он са својом четом налазио на служби у Црквеној, у Славонској војној крајини. Према А. Ивићу, *Миграције Срба у Славонију*, 218, Иван Пејашиновић се са својих 12 ускока добровољно споразумео са слободном Горњом вароши у Крижевцима да се на основу добијеног отвореног листа насели на варошком земљишту »с вешке стране и виноградишћа«, с тим да дванаест година буду ослобођени плаћања пореза и других обавеза, а после истека тога рока да су обавезни као и остали грађани (»пургари«) да »всакојачкем послом и делом вараш(!) имају помагати«; вид. R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske Krajine*, I, 255–256.

[27] А. Ивић, *Из прошлости Срба Жумберчана*, 15.

свакако откупе властелинство и дворац Мехово како би се на њему застално населили ускоци у Жумберку који су бескућници. У упутству је посебно наглашено да би ускоке требало збринути »због помоћи и добра свих наших доњоаустријских земаља«.[28] Тако је Мехово откупљено за 4.068 форинти, па је на њему током 1549. насељено око 180 породица досељених Срба са Цетине који дотад нису имали стална места боравка.[29] Други су застално насељени југозападно од Жумберка, у оближњим Бојанцима између Винице и Черномеља и у Мариндолу код Подбрежја.[30] Занимљиво је да је краљ Фердинанд I нашао за потребно да 12. јула 1564. обнови повластице које је дао ускоцима још 1526, а по којима су били ослобођени пореза на земљу, царине и тридесетине на ствари потребне за домаћинство.

Управна реформа и деоба земаља коју је извршио Фердинанд I била је значајна и за југословенске земље, посебно за Војну крајину. Краљ је тзв. Кућним редом из 1554. одредио да се наследне (Горња и Доња Аустрија, Штајерска, Корушка и Крањска) и друге земље после његове смрти разделе на његова три сина: Максимилијана II, Фердинанда II и надвојводу Карла II. Надвојвода Карло II (1564–90) је добио на управу покрајине Штајерску, Корушку, Крањску, Трст и Истру које су сачињавале тзв. Унутрашњу Аустрију са седиштем у Грацу.[31] Он је 12. децембра 1565. на тражење свих жумберачких ускока потврдио њихове дотадашње повластице у Крањској. Пошто добијено земљиште није било довољно за издржавање породица, то су се војводе и остали крањски ускоци половином фебруара 1566. обратили крањским комесарима у вези са тим, па је крањска влада обећала да ће се заузети за решење тих питања.[32] Цар Максимилијан II (1564–76) је услишио ускочке молбе па је 11. јуна 1567. поклонио 100 форинти тројици ускочких војвода: Вранешу Бадовинцу, Радоњи Басташићу и Радичу Вигњевићу, а остале ускоке у Крањској обдарио са 400 форинти. Уз то је тројици поменутих војвода доделио племство после неколико месеци (23. новембра), а након непуне две године (5. августа 1569) доделио је племство још седморици војвода. Како је већ речено, земља добијена владаревим даровницама могла се наследити под одређеним условима, што су неке војводе искористиле и замолиле да им се потврди наслеђена земља. Војвода Јован Даја, син војводе Вука који је погинуо у борби против Турака, замолио је у фебруару 1570. да му се потврди поседовање девет парцела у Сушици које су добијене даровницом од 6. јуна 1535, па је надвојвода Карло II наредио доњоаустријској влади 3. марта 1570. да му потврди право на земљу. Такође је 1. септембра исте године наредио да се издају потврде на земљу десеторици жумберачких војвода које су то затражиле.[33]

[28] R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske Krajine*, I, 7–10; упор. М. Грбић, *Карловачко владичанство*, Прилог к историји Српске православне цркве, прва књига, Карловац 1891, 25–26.

[29] А. Ивић, *Из прошлости Срба Жумберчана*, 16–17, 32–36; исти, *Миграције Срба у Хрватску*, 32–36.

[30] А. Ивић, *Из прошлости Срба Жумберчана*, 67–68; М. Грбић, *Карловачко владичанство*, I, 26.

[31] G. F. Litschauer и W. Jambor, *Österreichische Geschichte*, vierte Auflage, Wien 1970, 92, 144–145.

[32] А. Ивић, *Из прошлости Срба Жумберчана*, 20, 73–74, 76; Suplication N. vnd N. der Vaiuoda vnd aller anndern gemainen Vskhokhen in diesem Fürstenthumb Chrain seshafft, pro Bestättigung der habenden Freyhaiten vnd Besserung etlicher Prouisionen, item Erweitterung der Gründt.

[33] А. Ивић, *Из прошлости Срба Жумберчана*, 20, 78–79, докуменат LXXXIII, Вранеш

ВОЈНА КРАЈИНА У ГОРЊОЈ СЛАВОНИЈИ И ХРВАТСКОЈ
од 1469 до 1699 г.
Граница између Аустрије и Турске
Граница између горње Славоније и Хрватске и аустријских наследних земаља
Насеља
Српски православни манастири
Седиште српског православног епископа
Босиљево Седиште војне капетаније
Копривница Седиште велике војне капетаније
Карловац Седиште потоњег вараждинског и карловачког генералата

Давање новчаних награда »из милости« војводама и осталим ускоцима по Крањској, дакле изван граница Хрватске, додељивање племства, потврђивање даровница на уступљену земљу, спремност да се поклонима и откупом повећа величина раније добијеног земљишта и насељавање последњих 180 ускочких породица изазвали су с једне стране смиривање међу жумберачким ускоцима, стварање доброг расположења према крајишкој управи и јењавање намере да се врате у Турску, а са друге је то очито утицало на убрзано раслојавање у крајишком ускочком друштву. Изгледа да се таква слика стања и расположења међу ускоцима испољила у време буне једног дела хрватско-словеначких кметова 1573. које је предводио сељак Матија Губец. Сељачка оружана устаничка војска са дванаест капетана налазила се под командом крајишника Илије Грегорића-Пребега, који је иначе служио на Крајини као ратник, па је преко свог побратима ускока Марка Ножине из Стојдраге узалудно покушао да привуче ускоке из Жумберка на устаничку страну. Наиме, свесни својих обавеза према владару које су проистицале из добијених повластица, жумберачки ускоци се нису прикључили устаницима, него су њих 500 уз мањи број немачких војника, а под командом ускочког капетана Јосифа Турна, поразили већу групу устаника на словеначком подручју код Кршког 5. фебруара 1573. Сутрадан је бански заменик Гашпар Алапић потукао устаничку војску код Керестинца у Туропољу, а 9. фебруара су поражени и код Стубице; њих је предводио Матија Губец.[34]

НОВА ПРЕСЕЉАВАЊА СРБА СА ТУРСКОГ НА АУСТРИЈСКО ПОДРУЧЈЕ

Из ранијег излагања је познато да су Турци из војних разлога насељавали Срба из Босне и Србије поред своје границе према Хрватској и Славонији под аустријском влашћу. Из истих разлога је Аустрија настојала да преговорима и разним повластицама привуче Србе из пограничних турских санџака. Међутим, било је и пљачкашких упада на непријатељску територију, одвођења становника и крађе стоке. Пошто је таквих упада био велики број и у другој половини XVI столећа, то ћемо поменути само неке од њих. Тако су на пример Турци успели да током 1551. и 1577. населе неколико хиљада Срба са више од сто хиљада комада стоке уз турско-аустријску границу од Срба према Бихаћу и од Срба према Козлову пољу у циљу да повећају број становништва, особито у појасу аустријско-турско-млетачке тромеђе.[35] Упади турских чета

Стибић молио је земљиште Selca, Радман Вучетић земљу на Hrestauim, Вуксан Маринковић на Vsuini, Марко Милошовић у Pokhlekh, Микула (Никола) Солдатић на Shelesinu, Тола Вукмановић на Graberi, Микула (Никола) Хераплиновић на Kraшieku, браћа Малан (Милан?), Јурица и Петар земљу Khlinga, Јурај Мачов, заповедник тврђаве у Модруши, земљу на Guraini Rauni.

[34] F. Rački, *Građa za poviest hrvatsko-slovenske seljačke bune god. 1573*, Starine JAZU, VII Zagreb 1875, 287–292. Илија Грегорић, рођен око 1520. у Рибнику код Карловца, два пута је пао у турско заробљеништво (1545, 1568), али је успео да се ослободи, па је добио надимак Прибег (Elias Gregoritsch, sonsten Pribegkh genant); T. Smičiklas, *Poviest hrvatska, po vrelih napisao* (drugi dio od 1526–1848), Zagreb 1879, 64–68; М. Грбић, *Карловачко владичанство*, II, 32–33, помиње га као Србина Илију Гргурића, названог Пребјег, не наводећи извор! Н. Клаић, *Друштвена превирања и буне у Хрватској у XVI и XVII стољећу*, Београд 1976, 63, 65, 104, 108–113.

[35] E. Laszowski, *Habzburški spomenici*, књ. III (од 1540–1554), Zagreb 1917, 414; А. Ивић, *Миграције Срба у Хрватску*, 39.

из Босанског пашалука учестали су нарочито после кипарског рата 1570–73, који је вођен између Млетачке Републике и Турске, а особито по доласку Ферхатбега Соколовића на управу Босанског пашалука 1574. Он је највише боравио у Бањалуци која је између 1554. и 1563. постала седиште санџак-бега,[36] а одатле је упадао на аустријско подручје у Хрватској и Славонији и знатно проширио турску власт у Унској крајини освајањем многих градова, утврђења, кула и слично. Тако су 1575–76. освојене тврђаве Бијела стијена између Цазина и Крупе, Језерско и Цазин, затим 1577. године Велика и Мала Кладуша, Подзвизд, Вранограч (Враноград), 1576. је освојен Бужим, затим Пећи Кладушке, Мутник, Тодорово (Новиград), Гвозданско, да би 1584. пали Цетин, Клокоч и Перна.[37]

УРЕЂЕЊЕ АУСТРИЈСКЕ ВОЈНЕ КРАЈИНЕ У ХРВАТСКОЈ И ГОРЊОЈ СЛАВОНИЈИ

Учестали турски упади, пљачке и запоседање неких пограничних тврђава, најзад су натерали Аустрију да што боље учврсти одбрану своје границе према Турској од Јадранског мора до реке Драве. Тако уређена Војна крајина требало је да буде неосвојив грудобран о који ће се разбијати сви турски покушаји да преко Хрватске и Горње Славоније продру даље на запад и северозапад, па још више угрозе унутрашњоаустријске земље Крањску, Корушку и Штајерску. Убрзо по ступању на престо, цар Рудолф II (1576–1612) је 2. септембра 1577. поверио управу и одбрану аустријске Војне крајине у Хрватској и Горњој Славонији аустријском надвојводи Карлу II Штајерском, војводи Бургенланда, Штајерске, Корушке, Крањске и Виртемберга, грофу Тирола и Горице. У том тренутку је аустријска Војна крајина у Хрватској, позната и под називом Хрватска граница, обухватала у ширини 36 угарских миља (миља је износила 8.353,6 m), са седамдесет тврђава и утврђених места, са свега 467 коњаника и 352 ускока пешака у шумама и планинама. Крајем фебруара 1578, цар је издао надвојводи Карлу II посебно упутство у вези са управљањем и ратном администрацијом у обема војним крајинама, Хрватској и Славонској. На сабору унутрашњоаустријских земаља који је одржан у марту 1578. у Бруку на Мури донети су значајни закључци и препоруке за даље уређење Војне крајине. Потребан новац требало је одмах обезбедити за пет година. Новооснованом Дворском ратном савету (већу) у који ће Штајерска дати три члана, а Корушка и Крањска по два, биће у војним стварима потчињени и Славонски и Хрватски сабор, односно сталежи и хрватски бан. Целокупна војска у Војној крајини, не искључујући ниједан народ, био он угарски, словински или хрватски, мора се заклети на верност цару.

За изградњу одбрамбеног система одређено је 420.000 форинти, и то за подизање велике тврђаве у Карловцу и за оправак старих утврђења. У међувремену је од 1579. до 1583. изграђена снажна тврђава изнад Купе, недалеко од ушћа Коране у Купу, која је названа Карловац према надвојводи Карлу II. Нова тврђава је преузела главни терет борбе против турских упада који су пре изградње карловачке тврђаве носили на својим плећима углавном жумбе-

[36] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 70–72.

[37] R. Lopašić, *Bihać i Bihaćka Krajina*, 122–123, 155–163, 175–177, 196, 225–228, 238–254, 245–248, 249–262, 279–282, 290.

рачки ускоци и тврђава у Храстовици. Карловац је постао главно седиште Војне крајине у Хрватској од Сења до реке Купе (Карловачки генералат). За Доње покупље је био одговоран бан који се бринуо за његову одбрану, па је предео од Карловца до Иванића назван Банска крајина (Banalia confinia), а Славонска крајина од Иванића до реке Драве прозвана је Вараждински генералат, са седиштем команданта у Вараждину. Да би све тврђаве биле повезане у један одбрамбени систем требало је према одлуци сабора у Бруку позвати загребачки Каптол да преда град Сисак, па између Сиска и Храстовице изградити стражарницу и у њој поставити нарочито храброг заповедника. Одређена је потребна свота новца за градове уз реку Глину, за Бихаћ, за градове између Бихаћа и Сења, за Слуњ, с тим да се уз Глину поруше сви градови који се не могу бранити. Посебну пажњу требало је посветити утврђењима и стражарницама на Уни »да Турчин не освоји и остатак Хрватске« и запуштеним градовима као што су Бихаћ (у коме треба уредити оружану и барутану), затим Рипач који треба сазидати с јаком кулом за педесет војника пошто је важан за одбрану Бихаћа, потом Соко [л], Изачић, Брековица, Зрин и Гвозданско јер се у њему налазе сребрне руде од којих су сталежи очекивали велику корист. У Крупи је потребно сазидати мост на Уни и израдити понтонски мост у Кршком у Крањској, те га одатле спустити низ Саву до Сиска. Донете су посебне одредбе о исхрани крајишке војске. Чланови сталешког сабора у Бруку сматрали су да ће тако уређена Војна крајина одговорити основним задацима одбране, »а народ који се је био на све стране почео разсељавати, да ће се у своје старе завичаје повратити«. Одбрамбена линија је постављена на Глини, с тим да се помоћне чете разместе на Купи и Сави где ће бити главне тврђаве Храстовица и Сисак. У Бресту на Купи треба поставити добру одбрану, а по тим и другим тврђавама све до Слуња на Корани распоредити пешаке, односно коњанике.

Већи део тих саборских предлога и закључака прихватио је надвојвода Карло II и потврдио их, а 1. марта 1578. је издао закон о устројству крајишке пешадије или харамија којим су уређени састав, број, дужности и дисциплина харамија, правило о деоби плена, и друго; сличан закон је истог дана донет и за коњицу. Саборском одлуком је решено да седиште хрватског бана буде у Вараждину, с тим да му се додељује свега 50 коњаника и 50 харамија под условом да његове чете вежбају заједно са осталом крајишком војском. Оба закона је потврдила Угарска дијета (Rakuss или Londtag Vogarski). Тако уређена, Војна крајина је истина постала стална одбрамбена војна установа, али није представљала посебну територију него су је сачињавали крајишки војници који су били подељени у капетаније. Према подацима о војсци и ратној спреми, у аустријској Војној крајини у Хрватској између Купе и Јадранског мора постојао је одређен број посебних трупа под командом потпуковника који их је могао покренути у свако доба дана и ноћи у тврђавама и изван њих. Крајину су сачињавале капетаније: сењска (Сењ, Баг, Леденице, Трсат, Брлог, Оточац и Бриње), огулинска (Огулин, Модруша, Светица код Јосипдола), бихаћка (Бихаћ или Wihitsh, Рипач и Изачић), слуњска (Слуњ, у коме је иначе боравио капетан жумберачких ускока, Цетин, Тржац, Дабар и Јасеница) и храстовичка (Храстовица и Средњи Градац). Под непосредном потпуковниковом командом налазили су се Доња Кладуша, Смрчковић, Благајски Турањ на Корани, Будачки, Петрова Гора и Хресна, а главни градови Љубљана и Ријека имали су посебне посаде.

Почетком новембра 1579, надвојвода Карло II је поставио пуковника Ивана Вајкарда Ауерсперга за команданта Хрватске крајине са седиштем у Карловцу. Он је био овлашћен да према потреби може мењати бројно стање војске у појединим тврђавама, а у време рата може употребити целокупну пешадију и коњицу, затим да запоседне градове Перушић, Прозор при Оточцу, Кључ на Корани, Соко код Бихаћа, Вранограч, Бојну, Горњу Кладушу, Блињу, Винодол код Петриње, с тим што их је могао разрушити »ако их не би хтели чувати дотични поседници«. Постављајући Ауерсперга за команданта Карловца, надвојвода Карло га је 6. новембра 1579. известио да ће капетан жумберачких ускока добијати месечно 50 форинти на име плате и да ће узимати доходак од ускока на жумберачком спахилуку. За страже по шумама биће довољно да се узме само две стотине људи, а да ће на основу новог уређења Војне крајине бити одређена нова плата ускоцима. Ауерсперг се залагао да капетан жумберачких ускока добије већу плату јер се од 50 форинти не може живети у Слуњу, погибељном и отвореном месту у којем има само стотину војника: »Об Ускоцих бо[л]је је мучати, али их не треба озловољити, што ће се сада јамачно догодити, пошто је узета само трећина за плаћу од оног броја кој[и] је прије држан. Вазда се туже да их има много, а мало да имају земаља, па кад би се их 600 за плаћу узело, да би остали још гладни. Господштина Жумберак не вреди да се на њ обазире.«[38] Из наведеног текста произлази да су жумберачки ускоци Срби узимани за војнике уз одређену месечну плату, а плаћени војници се у изворима називају харамије. Било је и неплаћених ускока званих мазола (Masulen), али је било и староседелаца који су служили за плату. Харамије су се налазиле под непосредном командом својих војвода. Иначе су били пешаци, а пешадији су припадали и немачки војници (Teutsche Knechte) који су служили у тзв. посебним трупама под командом (пот)пуковника и у седиштима неких капетанија (на пример Слуњ, Бихаћ, Храстовица). У Хрватској крајини помињу се хусари и стрелци коњаници наоружани пушкама кремењачама (Гашпар и Јурко Крижанићи држали су 100 таквих стрелаца у посебним трупама). Према закључку сабора, бројно стање војске у Хрватској крајини износило би 300 коњаника стрелаца, 450 хусара, 325 припадника немачке пешадије, 1.410 харамија и ускока, укупно 2.485 војника.

Слично је била уређена и Војна крајина у Горњој Славонији; уз пуковника су се налазили погранични ратни благајник, евангелистички проповедник, хирург, председник општине, четворица судија са судским писаром и тајним уходама (Geheimbe Khundschaften). Војна пошта на линији Грац–Вилдон–Марибор–Птуј–Вараждин–Лепоглава–Lindt(?)–Загреб одржавана је помоћу двадесет коња. Славонска крајина је била у почетку подељена на три капетаната: крижевачки (Крижевци, Ц[и]рквена, Тополовац, Свети Петер, Свети Иван, Топлица, Реметинец и Градец), копривнички (Копривница, Дерња, Ђелековец, Расинг, Новиград, тврђава Ђурђевац и Лудбрег) и иванићки (Иванић и Свети Криж). Вараждин је имао посебну посаду састављену од 27 немачких пешака и 15 харамија, а такве посаде су се налазиле такође и у Weitschwaru, Крстуру и Witschehazyu. У време кад је надвојвода Карло II преузео управу

[38] R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske Krajine*, I, 48–65, 51–52, 76–80, 92–93; о зидању карловачке тврђаве вид. R. Lopašić, *Karlovac. Poviest i mjestopis grada i okoline*, Zagreb 1879, 23–30; о Херберштајну вид. у истој књизи на стр. 178–179.

над обема крајинама. Славонска крајина је имала 29 запоседнутих места у ширини од 12 угарских миља. На крају исказа о бројном стању војске и ратне спреме, а на основу закључка сабора у Бруку налазе се и прописи о поступку према іслуженим старим граничарима којима треба дати једнократну помоћ, затим прописи о заробљеним крајишницима (граничарима), о заробљеним Турцима, о пребезима и ускоцима.[39]

НАРОДНИ ПОКРЕТИ И СЕОБЕ ЗА ВРЕМЕ АУСТРИЈСКО-ТУРСКОГ »ДУГОГ« РАТА 1593. ДО 1606. ГОДИНЕ

Млетачка Република је током XVI века водила неколико ратова против Турске (1499–1502, 1537–39, 1570–73) под чијим се утицајем започело донекле мењати политичко расположење балканских хришћана према турској власти. Победа хришћанске лиге (папа, Шпанија, Ђенова и Малта) над турском флотом код Лепанта 1571. имала је велики морално-политички подстицај иако је Турска освојила млетачки Кипар. Доласком херцеговачког потурчењака Хасан-паше Предојевића на чело управе Босанског пашалука победила је ратоборна политика великог везира Синан-паше. Без објаве рата, Хасан-паша је наставио освајачку политику коју је босански санџак-бег Ферхатбег Соколовић водио за време кипарског рата, па је освојио неколико градова и утврђења: Рипач 1591, Соко [Соколац] на Уни 1592, затим Изачић, Дрежник, Фурјан на Корани и друга места све до реке Купе.[40] Међу освојеним градовима налазили су се Петриња и Бихаћ, па су Петрињу прозвали Јени Хисар или Јени Кале, тј. Новиград. Овде је Хасан-паша уместо старе одмах подигао нову тврђаву на десној обали Купе, код ушћа Петриње или Петрињице у Купу, али је Петриња остала под турском влашћу само до 1595. Бихаћ није могао одолети Хасан-пашином нападу, па му га је капетан града Јосиф Ламберг после преговора уступио 19. јуна 1592. Међутим, напад на Сисак није успео; три Хасан-пашина покушаја да освоји град завршила су се потпуним поразом тако да су 12. јуна 1593. изгубили живот и паша и велики број војника и војних команданата.[41] Победом код Сиска заустављено је даље турско освајање у Хрватској и Горњој Славонији, као и продирање даље на запад у Крањску, Корушку и Штајерску; то је био знак опадања турске премоћи у Европи. Балкански хришћани под турском влашћу поверовали су у могућност скорог ослобођења. На целом југословенском народносном подручју дошло је до многих народних покрета и устанака у току аустријско-турског »дугог« тринаестогодишњег рата 1593–1606: устанак Срба и Румуна у Банату који се проширио на Србију и спустио до Ждрела у Млави, затим устанак у Пећи 1594, те 1597. устанак у Херцеговини, Боки и Брдима (Брђани, Бјелопавлићи, Никшићи и Дробњаци). У рату против свог сизерена нашле су се и турске вазалне кнежевине Молдавија и Влашка. У војсци влашког војводе Михаила I Храброг (1593–1601) истакле су се у борбама многе српске и румунске чете

[39] R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske Krajine*, 48–105.

[40] А. Ивић, *Миграције Срба у Хрватску*, 39–40; R. Lopašić, *Bihać i Bihačka Krajina*, 23.

[41] P. Radić, *Izprave o bitci kod Siska dne 22 lipnja 1593*, Starine JAZU, XIX, Zagreb 1887, 172–192; R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske Krajine*, I, 182–185; исти, *Bihać i Bihačka Krajina*, 96–97.

са својим војним старешинама као што су жупан Србул (jupîn Sîrbul), познати Баба Новак са својих 6.000 хајдука, Дели-Марко Сегединац, Ђорђе Сланкаменац-Рац и Сава Темишварац. Они су са својим четама упадали дубоко у Турску и пљачкали до Једрена и Плевне.[42] У Доњој Славонији под турском влашћу дошло је до народних покрета који су имали за циљ сеобу на »хришћанску«, то јест аустријску територију да би са тог подручја започела борба за ослобођење. Око пресељења се на основу сагласности аустријског двора посебно залагао пуковник Јован Сигисмунд Херберштајн од тренутка кад је постављен за врховног команданта Војне крајине у Горњој Славонији у мају 1594. Он је покушао да искористи нерасположење и врење међу незадовољним Србима како би се постигао споразум о пресељењу.[43] Херберштајн је с генералима Еренбергом и Ђорђем Ленковићем, командантом Војне крајине у Хрватској и земаљским поглаваром Крањске, 24. септембра 1595. освојио Петрињу, па је она одмах постала седиште новоосноване петрињске капетаније у саставу Банске крајине која је обухватала Доње покупље.

У пограничном појасу у Доњој Славонији под турском влашћу, посебно на подручју пожешког и церничког санџака, простирала се српско-православна пожешка епархија која се налазила под јурисдикцијом обновљене Пећке патријаршије. Убрзо по заузећу Петриње, пожешки епископ Василије (с титулом митрополита) пребегао је због турског насиља на аустријску земљу и најпре стигао у Крижевце где се састао са Херберштајном, који је писмом од 5. октобра 1595. јавио надвојводи Фердинанду III (1590–1637) о његовом доласку. Епископ је стар, али ужива леп углед у народу и оставља утисак »финог, политичког и поштеног човека«, па му треба одредити плату коју уживају крајишке војводе пошто је и у Турској имао лепе приходе; даље је навео да га је позвао у Вараждин ради преговора о пресељењу. У извештају који је 30. октобра послао из Вараждина надвојводи, Херберштајн је поновио свој суд о »влашком владици«, кога сматра за отменог прибега, човека достојног поштовања, образованог, скромног и паметног. На основу Херберштајновог предлога, надвојвода је сагласно закључку штајерске владе наредио да се владика свугде пресретне с поштовањем сходно његовом достојанству (pro dignitate) и да се одреди послуга за његово чување. Извесно је да је од епископа Василија очекивана добра политичка услуга, наиме да ће, као што је обећао, провући из турске на аустријску територију још четрдесет калауза који ће бити поразмештани поред границе према Турској. По Херберштајновом предлогу, једном од главних калауза требало је дати положај војводе. По надвојводиној жељи, Херберштајн је у новембру 1595. дошао с Василијем у Грац где се владика састао с надвојводом и члановима Дворског ратног савета на које је оставио добар утисак. Дворска комора је по надвојводином налогу дала владици 50 дуката и платила све трошкове око његовог боравка у Грацу.[44] Стога је сасвим вероватно да сеобе из турске Доње Славоније на аустријску

[42] Р. Веселиновић, *Развитак мисли о српској државности у ослободилачким покретима и устанцима током XVI у XVII столећа*, Зборник радова Историјског института, књ. I, Београд 1976, 38–39, нап. 15.

[43] А. Ивић, *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију*, 17.

[44] H. Bidermann, *Die Serben-Ansiedlungen*, 42–43; R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske Krajine*, I, 201–202; Х. Бидерман у преводу Падејског, *Српске насеобине*, 410; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, Београд 1902; А. Ивић, *Миграције Срба у Славонију*, 16–17.

територију од 1596. до 1600. треба приписати споразуму између надвојводе Фердинанда III и пожешког епископа Василија.

Почетком 1596. почеле су кружити вести о војним припремама Аустрије за напад на Костајницу, коју су Турци иначе освојили у јулу 1556. и у њој 1578. основали свој крајишки капетанат. На глас о тим припремама, међу Србима који су били настањени око реке Уне у турском Серхату почела су комешања и покрети ради прелаза на аустријску територију, па су изјавили аустријским крајишким властима да су спремни да се преселе из Турске како би се борили против ње, о чему је обавештена и штајерска влада. Убрзо потом стигло је у Петрињу 12 српских кнезова из Турске; они су петрињском команданту Данијелу Франколу изразили жељу да се иселе из Турске, али под условом да им се признају слободе и повластице које уживају под турском влашћу. Рекли су да ће освојити од Турака цело Поуње, с тим да им се пошаље 1.000–1.500 добрих ратника који ће их штитити и бранити од Турака приликом исељавања. Франкол је предложио да се кнезови обдаре, што се може протумачити као знак да су преговори били успешно обављени. Непосредно пред поход аустријске и хрватске војске на Костајницу, Херберштајн је 6. јула известио надвојводу Фердинанда III да је у Петрињу ноћу стигао један добро одевен човек с писмом поунских Срба које је датирано 5. јула 1596. Писмо су послали епископ поунских крајина Радослав (који се у изворима помиње и као митрополит и као протопоп, а у ствари је био хороепископ) са јурисдикцијом над 30 попова, војвода Милош, кнезови Дојчин, Вранеш, Манојло, Богдан, Радослав, Вуин (између Радослава и Вуина је уписан још један Радослав, али без ознаке положаја) и »сви кнезови поунских краина и сви јунаци мали и велики«, затим неколико нижих војних старешина у турском пограничном Серхату: ага Богдан, вероватно мартолозан-ага, јузбаша Вуица, старешина стотине (најнижи чин у спахијској организацији), харамбаша Дракула, старешина мање групе акинџија или мартолоза, одобаше Томаш, Радохна, Радоје, Живко, Воин, Славуј и Новак, старешине оде од пет до десет војника, и бешлибаша (бешлиага) Новак, старешина бешлија који су регрутовани од месног становништва, а по потреби су упадали у непријатељске земље и били у обавештајној служби, дакле спадали у граничаре или серхатлуке.

Сва та »поунска краина влашки синови« обратили су се преко Херберштајна надвојводи Фердинанду III, господару и заповеднику свих генерала, бискупа, бана, капетана и десетника »свих словинских и хрватских и приморских крајина, штајерских, карантанских и свих западних земаља« да му најпре изразе радост због вести »да хоћеш напридовати на ову краину поунску«. Позвали су га да дође, а они ће чекати и њега и његову одлуку пошто су спремни да радије служе надвојводи »него ли служити поганим Турком и вири проклетога Мухамеда отпадника, ки нас попирау (прогоне, уништавају – прим. Р. В.] и нашу виру кршћену и терау, да ми кршћену крви проливамо, а ми волимо них крв проливати него ли своје вире кршћене«. Даље су тражили од надвојводе да им унапред зајемчи права епископа, кнезова, ага, јузбаша, одобаша и »малим људем«. Епископ Радослав је тражио за себе један до два града, а за двојицу кнезова по један град, јер се њих тројица труде око пресељења народа. Не захтевају ништа од аустријских »пуних земаља«, не траже велике градове него мале којих има седамдесет опустелих између Уне и Купе. На крају су обећали да ће ослободити поунску крајину, да ће право и верно служити, да неће чинити невере. Херберштајн је већ сутрадан 6. јула

известио надвојводу о њиховим намерама, послао му њихово писмо написано ћирилицом (cyrilisch original), а потом је из табора код Петриње »у петак по Ивању по старом календару (nach den alten calender am freitag nach Johann)« у краљево име позвао епископа Радослава, све поменуте српске кнезове и војне часнике из турског Серхата да се потчине »хришћанском«, тј. аустријском владару од кога ће добити земљу, слободу и друге хришћанске повластице, а уз то ће епископ, световњаци и духовници бити заштићени.[45] Фердинанд је одмах 10. јула 1596. свим духовним и световним српским првацима и осталим хришћанима који живе близу Уне и по околним покрајинама послао патент у коме се наводи да цар (римски цар немачке нације) и он заједно с другим хришћанским владарима воде праведан рат (justum bellum gerimus) против Турске, па стога и поунским Србима жели помоћи да збаце турски јарам. У том циљу им шаље свој патент да би похвалио њихову »дивну намеру« да се подигну на оружје као што су то већ учинили кнезови вазалних кнежевина Ердеља и обе Влашке (Мала Влашка, односно Олтенија, и Велика Влашка) који су одбацили ранији уговор с Турцима и ставили се Римском Царству Немачке Нације под заштиту.[46] Надвојвода је на крају обећао Србима своју помоћ која им неће никад недостајати, сматраће их једнакима са својим поданицима, обећао да ће им предати освојене крајеве, села и тврђаве као заслужену награду, наклоњен им је својом добротом због њихове постојаности, и слично.

У табору код Петриње искупило се око шест хиљада војника, затим банска крајишка војска, Херберштајн и генерал Ђорђе Ленковић да би одатле кренули у напад на Костајницу. Међутим, поход се завршио неуспехом; бројнија турска војска под командом Хафиз Саме Ахмед-паше победила је 10. јула на брду Дјед, дакле истог дана кад је надвојвода издао патент поунским Србима. И Херберштајн као командант Славонске војне крајине и Ленковић као командант Хрватске војне крајине свалили су на поунске Србе сву кривицу за тај неуспех. Надвојвода је поверовао њиховим жалбама на Србе у извештајима од 16. и 17. јула из Петриње који су говорили да је њихова понуда од 5. јула да пређу на аустријску страну ради борбе против Турака била само варка учињена споразумно с Турцима.* Стога је надвојвода изменио свој однос према Србима, па је и Херберштајну саветовао да опрезно поступа са њима пошто им се не може веровати. Међутим, како је истог дана, 10. јула, поражена аустријска војска на брду Дјед и потписан патент у коме Фердинанд »кује у звезде« поунске Србе, то је очигледно да они нису могли знати за тај патент. Из Херберштајновог писма од 17. јула излази да је он примио надвојводино спроводно и веровно писмо намењено поунским Србима тек после повратка с неуспелог похода на Костајницу, али је надвојвода, незадовољан

[45] А. Ивић, *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију*, 20; исти, *Миграције Срба у Хрватску*, 53, нап. 17; Херберштајн се у односној литератури помиње као потпуковник, пуковник и генерал; упор. R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske Krajine*, I, 215 и даље; Х. Бидерман у преводу Падејског, *Српске насеобине у Штајерској*, 426 и даље; A. Ivić, *Neue cyrilische Urkunden aus den Wiener Archiven*. Archiv für slavische Philologie Dreisigster Band, Erstes und zweites Heft, Berlin 1908 (Sonderdruck), 211–212; упор. R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske Krajine*, I, 214–215, који је то писмо објавио према немачком савременом преводу са српског језика, или по Лопашићу »iz ćirilicom pisanog izvornika« и Ивић га је објавио према српском оригиналу.

[46] Надвојвода Фердинанд овде мисли на борбу влашког војводе Михаила I Храброг (1593–1601) против Турске кад је успео на освоји Молдавију и знатан део Ердеља, те да макар закратко уједини све три румунске кнежевине; упор. Р. Веселиновић, *Развитак мисли*, 39.

и љут, ипак написао да им се треба осветити мачем за неверност. У том писму које је написао 23. јула 1596. у Грацу, надвојвода наводи да је Херберштајн заједно са њим радио на придобијању поунских Срба.[47] Тако су даљи преговори били прекинути и нису настављени у 1596. години.

Почетком 1596. крижевачки капетан Гргур Лајбахер водио је преговоре са Србима из турске Доње Славоније, а штајерска влада се сагласила са тим и дозволила да од Срба прими заклетву. Преговори су обновљени почетком 1597, па је Лајбахер постигао споразум с харамбашом Милијом који је био спреман да се са 40 другова и великим бројем стоке пресели у аустријску Горњу Славонију. Лајбахер је упао на турску територију, спалио села Цепидлак, Дрежник и Горње Кусоње у пожешком и пакрачком санџаку и опљачкао око хиљаду комада стоке, а 10. јуна 1597. извео харамбашу Милију са 170 лица претежно из Кусоња и Ступчанице, од којих су тридесетседморица били способни за оружје. Пребеглице су насељене у Славонској крајини (Вараждински генералат), у Црквеној су се настанили харамбаше Алекса и Радослав и калауз Вук са 28 душа, у Св. Ивану Жабном насељени су харамбаше Милија и Ђурица и калауз »Ogaion« из Горњих Кусоња са 24 лица, у Глоговници су се населили Вујица са седам душа и Јурко Аганић са исто толико, обе породице из Горњих Кусоња, у Дубраву је смештен Илија из Стипановаца са осам душа, у Градецу се нашло осам лица из Горњих Кусоња, у Св. Петру Чврстецу калаузу Бергун из Стипановаца са четири душе, у Крижевцима су насељени Стеван и Милисав, сваки са по седам чланова породице. По Бидермановом писању, то су биле прве српске породице које су насељене у Вараждински генералат посредством аустријских војних власти.[48] Херберштајн је 10. септембра 1597. послао два одељења војника преко турске границе да изведу Србе из пограничних предела турске Славоније. Једно од тих одељења спалило је Слатину (Подравску), која се иначе помиње тек 1578. као седиште истоимене нахије у вировитичком кадилуку пожешког санџака. Оба одељења извела су око 1.700 душа и око 4.000 комада стоке. Пре него што је ова група пресељена, капетан Лајбахер је по Херберштајновом наређењу морао до 5. октобра утврдити Ровиште у коме је било места још за 40 породица. Један део досељеника био је смештен у тврђаву, а други се настанио око ње у колибама које су сами направили. Херберштајн је од досељених Срба одабрао за Ровиште стотину способних за оружје, а педесет за тврђаву у Иванићу.[49] Хрватски историчар Балтазар Адам Крчелић је донекле с правом писао да се 1597. сматра годином рођења српског народа у Вараждинском генералату, чији је зачетник био Херберштајн (Annus 1597 Rascianae Gentis in generalatu hodie dicto Varasdinensi, Herbersteinio authore annus Nativitatis est).[50]

Неповерење према поунским Србима из околине Костајнице који су одбили да се придруже аустријским и хрватским трупама у нападу на Костајницу пошто нису на време примили патент од надвојводе проширило се и на

[47] R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske Krajine*, I, 218–220; А. Ивић, *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију*, 21; H. Bidermann, *Die Serben-Ansiedlungen*, 45–46.

[48] Х. Бидерман у преводу Падејског, *Српске насеобине у Штајерској*, 411; А. Ивић, *Миграције Срба у Славонију*, 17–18; H. Bidermann, *Die Serben-Ansiedlungen*, 45–46.

[49] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 221–222; Х. Бидерман у преводу Падејског, *Српске насеобине у Штајерској*, 411; А. Ивић, *Миграције Срба у Славонију*, 18; исти, *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију*, 24.

[50] B. A. Kercselich, *Historia cathedralis ecclesiae Zagrebiensis*, partis primae, tomus primus, Zagrabiae 1770, 308; J. Biderman, *Die Serben-Ansiedlungen*, 4–5.

остале Србе, турске граничаре у Серхату, који су били спремни да се преселе на аустријску страну да би се борили против Турака, па су тадашње ратне прилике приморале крајишке власти да утичу посредно на надвојводу Фердинанда да ублажи и измени свој однос према њима. Први корак учинио је лично Херберштајн писмом из Вараждина од 16. јуна 1598. које је упутио надвојвоткињи Марији одмах после свог повратка из Граца. Он је и поред надвојводине забране разговарао у Грацу о томе да се поново започну преговори са Србима у Доњој Славонији. Други дан по његовом повратку из Граца стигла су код њега тројица »одличних харамбаша« као изасланици двојице ага у турској служби: Дракула-аге, који је имао знатан утицај на Србе у околини Пакраца, и Вучић-аге, српског вође у околини Слатине, седишту нахије у вировитичком кадилуку. Изасланици су пренели Херберштајну понуду двојице ага »да се желе предати кршћанству« и да ће му предати градове Пакрац и Велику. Имајући рђаво искуство са поунским Србима, Херберштајн је захтевао да у Вараждин лично дође бар један од ага пошто се надао да ће се договорити да се цернички и пожешки санџак у потпуности предају Аустрији. Такође се уздао да ће поред преговора успети и подмићивањем, па је замолио да му се пошаље новац у ту сврху. На крају писма надвојвоткињи, Херберштајн је нагласио да верује у добар успех свог подухвата на основу сведочења поменутих изасланика. Међутим, он се већ после седам дана, 23. јуна 1598, пожалио надвојвоткињи због наредбе »да неима Влахе примити«. Он пише да би требало размислити о томе да ли се ти јадни људи могу сада оставити на милост и немилост Турцима који ће их сурово казнити и тако спречити да пређу на аустријску територију, на шта су иначе већ пристали. Херберштајн даље наставља: »Истина да су Власи нестални, али и на Угаре и Хрвате не може се право ослонити, чим их непријатељ надјача . . . Нису се Власи нити код Клиса нити код Костајнице показали тако непоуздани како их неки описују.«[51] Уколико се ипак посумња у њих могли би бити смештени подаље од аустријско-турске границе. Срби који сачињавају већину посаде у тврђавама Пакрацу и Великој отвориће капије чим се аустријске чете приближе тврђавама. Када буду освојене, тврђаве се могу лако бранити зато што ће околни Срби доносити храну у довољним количинама. Уколико би Турци повратили те тврђаве, ипак би у Војној крајини остало хиљаду Срба. Херберштајн тврди да Срби не беже на аустријску територију из страха од Турака него због оданости хришћанству: »Ако Власи овамо пређу, то ће Турци изгубити своје најбоље чете и крајишке стражаре, који им много допомогоше до господства у овим странама.«[52]

Надвојвода Фердинанд III, који је онако оштро осудио Србе, почео је да попушта тако да је 1. јула 1598. замолио цара Рудолфа II да пошаље 10.000 форинти ради насељавања Срба да би се од њих начинили поборници хришћанства. Цар треба да се одлучи брзо и да пошаље новац како Турци не би сазнали за заверу пре него букне устанак. Надвојвода је са своје стране обећао

[51] Вероватно овде мисли на извештај генерала Ђорђа Ленковића од 16. јула 1596. из Петриње; генерал се поред осталог тужио на неверство Срба; и Херберштајн помиње њихово неверство у писму од 17. јула исте године које је послао надвојводи Фердинанду; упор. R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske Krajine*, I, 218–221.

[52] R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske Krajine*, I, 266–267; H. Bidermann, *Die Serben-Ansiedlungen*, 51–53; Х. Бидерман у преводу П. Падејског, *Српске насеобине у Штајерској*, 411–412; А. Ивић, *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију*, 25.

Херберштајну 1.000 форинти и дозволио му да настави започете преговоре. Кад све буде припремљено за напад, у Војну крајину ће пристићи и помоћна војска унутрашњоаустријских земаља. Пошто је добио одрешене руке за наставак преговора, Херберштајн је позвао Дракула-агу 18. јула у Иванић, а Вучић-агу у Крижевце 19. јула, али они нису дошли јер су Турци сумњали да постоји завера, па су мотрили на њих. Дракула-ага је послао пет изасланика, међу којима и харамбашу Петра од Соботске. Они су се залагали да Херберштајн донесе што хитнију одлуку за акцију, а Вучић-агини изасланици су предлагали да се сеоба одложи до одласка турских посадних трупа из Славоније у помоћ опседнутом Будиму. Иначе су изјавили да их има хиљаду задружних домова са 1.200 људи способних и спремних за оружје. Херберштајн им је у надвојводино име обећао оружану помоћ под условом да му предају тврђаве Пакрац и Велику, за чију је предају иначе одређена награда од 2.000 талира. Акција је одложена за месец дана, изасланицима је поклоњено по 90 талира, а да Турци не би посумњали у Србе, Херберштајн је привидно затворио неколико њихових главара.[53] Међутим, иако је све било одложено за месец дана, из Турске је ипак пребегло 146 особа које су потом насељене у Иванићу. Најзад су Херберштајн и бан Иван Драшковић у септембру 1598. упали у Доњу Славонију, победили Турке код Церника који су заузели и порушили, те повели око 500 лица. Пребеглице су насељене око Св. Крижа, а Херберштајн је замолио Дворски ратни савет у Грацу да им пружи исте повластице које су добили ранији пребези. Затим су чете из Иванића упале у новембру на предео према Пакрацу и Пожеги одакле су извеле 350 Срба са агама Дракулом и Вучићем. Потом је Фердинанд III поставио Дракулу за српског војводу са седиштем у Иванићу и дао му власт над свим Србима који су пребегли на аустријску територију. У току 1598. године, укупно је пресељено више од 3.000 душа.[54] Многи Срби, посебно из села Бјеле Стиене, Рогуља и Богдашића, желели су да приликом Херберштајновог продора преко границе на Пожегу пређу са њим на аустријску територију. Почетком октобра 1599, уз пратњу од 300 војника прешло је 120 породица из тих села са 995 чланова и 3.000 комада стоке. Велики капетан копривнички Албан Грасвајн је са једном четом (Tscheta) и уз помоћ чета из Лудбрега и Крижеваца упао крајем јануара 1600. године на турско подручје и продужио према Вировитици и Брезовици. Напао је и спалио Слатину, а из села Вукичица, Бистрица, Михољац, Мединци, Мељане, Речица и Гаћиште извео готово целокупно становништво заједно с његовим старешином Радосавом Цветиновићем и населио га у околини Копривнице. Иванићки капетан Гашпар Глајсбах је 12. маја исте године извео другу велику скупину од 828 лица из села Кусоње, Терезова, Граховљани, Пргомељ, Кричке, Цикоте, Шуметлица и Бокар (Бокане?). Трећина тих досељеника замолила је да буде стално настањена у Ровишту у којем су боравили њихови раније досељени рођаци. Њих 160 способних за оружје узео је капетан Глајсбах у службу под своју команду у Иванићу, а група од 432 особе настанила се у близини Иванића, око неког старца Богдана.[55] Иванићке чете су у марту

[53] H. Bidermann, *Die Serben-Ansiedlungen*, 54–55; R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske Krajine*, I, 267.

[54] А. Ивић, *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију*, 26–27; упор. А. Ивић, *Миграције Срба у Славонију*, 18–19.

[55] H. Bidermann, *Die Serben-Ansiedlungen*, 57–59, и Бидерман у преводу П. Падејског, *Српске насеобине у Штајерској*, 426, пише да је том приликом доведено 1200 душа и 3000 комада

1602. спалиле 24 доњославонска села из којих су извеле многобројне породице, а напад је био извршен по наређењу капетана Албана Грасвајна. Нови командант Славонске крајине, генерал Сигисмунд Фридрих фон Траутмансдорф, такође је насељавао Србе из турске Доње Славоније на подручје аустријске Војне крајине у Горњој Славонији. Многе српске породице доведене су у новембру 1603. кад су граничари из Крижеваца напали на Ораховицу код Пожеге, спалили околна села и из њих извели многобројне српске породице.[56]

Сеобе Срба из турског дела у аустријски део Хрватске до реке Купе извршене су нешто касније од поменутих сеоба из Доње у Горњу Славонију. И те сеобе су уследиле после споразума и по договору са аустријским крајишким командантима. Ђорђе Ленковић, генерал у Карловцу (1593–1601), барон од Подбрежја и Оточца, довео је током 1600. и 1601. по ранијем договору 325 лица из околине Коренице и Удбине, турског дела Лике, од којих је 128 било способно за оружје. Досељеници су најпре били настањени у околини Огулина, а затим по одобрењу грофа Ђорђа Франкопана Тржачког на опустелим франкопанским имањима у Гомирју. Поред Гомирја, генерал Ленковић је обећао Србима још и поседе Зринских: обе Моравице и Врбовско, а уз то и повластице које су добили ускоци у Жумберку.[57] Вид Касел, барон од Фужина и нови командант аустријске Војне крајине у Хрватској (1601–09), по договору с двојицом српских кнезова извео је у пролеће 1604. известан број Срба, али није познато где их је населио. У мају 1605. доселило се 50 породица Крмпоћана пореклом из Босне и Херцеговине са 700 душа међу којима је било 200 способних за оружје, а дотерали су и преко 20.000 комада стоке. Никола Зрински им је дозволио да се настане на његовом опустелом имању у Личу. У јуну 1605, Касел је из околине Острошца у Босни довео неколико стотина Срба, од којих је 200 било способних за оружје, и населио их на властелинским имањима грофова Франкопана у Мрежници, Тоуњу, Отоку, Дубрави и Поникваma.[58]

стоке; о томе да је Грасвајн кренуо 17. јануара нема другог датума на стр. 426; А. Ивић, *Миграције Срба у Славонију*, 19, пише Гечица уместо Речица услед штампарске грешке; вид. Р. Грујић, *Споменица*, 17; Ивић не помиње Гаћиште.

[56] А. Ивић, *Миграције Срба у Славонију*, 17–22.

[57] *Исто*, 54–55.

[58] R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske Krajine*, I, 317–318 (док. CCXXXIV), 348–351 (док. CCLI); опш. о Ленковићу и Киселу вид. R. Lopašić, *Karlovac*, 181–185.

СРБИ У ХРВАТСКОЈ ОД 1606. ДО 1683. ГОДИНЕ

ПОЛИТИЧКО СТАЊЕ – НОВЕ СЕОБЕ СРБА

Тринаестогодишњи тзв. »дуги« рат између Аустрије и Турске завршен је склапањем мировног уговора 11. новембра 1606. на ушћу реке Житве у Дунав, недалеко од Коморана, по начелу стварног поседовања освојеног подручја. Уговором је територијално-политичко стање незнатно измењено у корист Аустрије, односно Славоније и Хрватске. У тадашњој Горњој Славонији између речица Илове и Сутле, данашњој северној Хрватској, повучена је нова граница између Турске и »кршћанске или хабсбуршке Хрватске« која се готово правом линијом пружала источно од Ђурђевца, Клоштра и Питомаче на југозапад према Сави, источно од Сиска, тако да су Рача, Гарићград и Мославина припали Хрватској. Граница је код Сиска прелазила преко реке Саве, јужно од Саве и Купе пружала се на југозапад до Блиње и Винодола који су припали Турској, а затим даље на запад према реци Корани, пресецајући речице Петрињицу, Глину и Трепчу, тако да су Хрватској припали Петриња, Храстовица, Гора и Сјеничак (Стјеничњак). На западу се пружала реком Кораном од Бариловића до Слуња, затим планином Капелом, около некадашње гацке жупаније од које су Хрватској припали Оточац, Прозор, Брлог, Бриње и Јасеница, даље слеменом Велебита, тако да јој је припало и Подгорје с приморским местима Сењом, Јабланцем, Багом (Карлобаг), Стариградом и Драчевцем, све до ушћа Зрмање на којој се између мора и турског Обровца налазила аустријско (хрватско)-турско-млетачка тромеђа.[1] Житваторочки (Szitva torok, тј. ушће Житве) мировни уговор био је склопљен под равноправним условима приликом преговора, што сведочи о успостављању равнотеже снага између Аустрије и Турске. Аустрија је од 1547. све до склапања овог уговора о миру била приморана да плаћа годишњи данак Турској, која се тога сада одрекла. Уговором је предвиђено да убудуће морају престати четовања, међусобна пљачкања, преотимање градова, тврђава и слично. Склопљен је на двадесет година с важношћу од 1. јануара 1607, али је неколико пута обнављан током XVII века, што је поред осталог био један од сигурних знакова да је неповратно прошло доба великих и честих упада турских чета у Горњу Славонију и јужну Хрватску, посебно из босанског, пожешког и церничког санџака.[2]

[1] Vj. Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, knjiga peta (četvrto doba: Vladanje kraljeva iz porodice Habsburga 1525–1740), Zagreb 1974, 595–596.

[2] L. Bittner, *Chronologisches Verzeichnis der österreichischen Staatsverträge von 1526 bis 1763*,

Међутим, ни аустријска ни турска страна нису се строго придржавале мировне одредбе о забрани четовања, пљачкања и преотимања пограничних градова, односно тврђава, преотимања поданика, крађе стоке и друге имовине.[3] Турци су неколико пута (1611, 1613, 1620–22. и после) упадали у аустријску Славонску крајину (Горња Славонија) у којој се по сведочанству надвојводе Фердинанда III од 23. јануара 1612. настанио велики број Срба у близини турске границе, али без икакве могућности за одбрану у случају турског упада. Стога је наређено генералу Сигисмунду Фридриху фон Траутмансдорфу да добро утврди тврђаве у Северину, Сандровцу, Majorizki(?) и Sucvanazu(?) пошто су се оне налазиле усред тих насеља.[4] Турске пљачкашке чете су заробљавале људе и отимале стоку слично као у XVI веку, па су од њих упркос закљученом Житваторочком уговору о миру пострадали околина Ђурђевца, Иванића, Крижеваца, те Срби у Ровишту, Нарти, Плавшином Селу (Плавшинац), Мучни, Поганцу и Пргомељу. Готово све харамбаше и сви који су ушли у тзв. *чете* били су већином из Вировитице, Пакраца, Градишке и Сирача. Њима као турској војсци нису остајали дужни аустријски крајишници Срби, посебно они из Ровишта, па су у два маха (1622. и 1623) поразили турске пљачкаше, а затим су после упада у турску Доњу Славонију у јесен 1624. извели отуда робље и стоку.[5] Да би се онемогућили турски пљачкашки упади, 1625. је покренуто питање у вези са изградњом двеју стражара (Wachhäuser) у Новиграду северно од Бјеловара и у Свибовецу, као и подизање нове тврђавице у Дерњи, како би се сигурније могли сачувати Драва и Срби који су се доселили у поменута места из Каменице (са подручја потоње огулинске регименте) и бавили земљорадњом. Према процени краљевих комесара, у то време је у Славонској крајини (Вараждински генералат) живело 1.200 српских задруга.[6] Иначе је после 1605. било све мање планских пресељавања из турске Доње Славоније која су уговарали аустријски крајишки команданти у Хрватској. Надвојвода Матија, доцнији угарско-хрватски краљ (1608–19. и цар од 1612) обавезао се са угарским, хрватским и доњоаустријским сталежима 1. фебруара 1608. на међусобну заједничку одбрану и очување Житваторочког уговора о миру којим је било договорено да морају престати четовања и пљачкања.[7] Међутим, Срби су се ипак пресељавали из босанског пашалука у аустријску Војну крајину без претходног споразума и дозволе аустријских власти. Тако су се почетком априла 1609. из Рибника у Лици преселиле 33 породице са 140 људи способних за оружје, укупно 532 душе,

Wien 1903, 33 (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschnichte Österreichs, I); J. Hammer (Purgstall), *Der Friedensschluss von Sistov*, Österreichische Zeitschrift für Geschichts- und Staatskunde, Jg. I, Wien 1835, 358.

[3] А. Ивић, *Миграције Срба у Славонију током 16, 17. и 18. столећа*, Суботица 1926, 17–22.

[4] H. Bidermann, *Die Serben-Ansiedlungen in Steiermark und im Warasdiner Grenz-Generalate* (Separat-Abdruck aus den Mittheilungen des historischen Vereines, XXXI Heft, 1883), Graz 1883, 60; упор. Х. Бидерман, *Српске насеобине у Штајерској и вараждинском генералату*, прерада истоимене немачке расправе од П. Падејског, »Стражилово« за 1888, 426.

[5] R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, knjiga II (od 1610. do 1693), Zagreb 1885, 107–115 (документа LXXIII, LXXIV); упор. А. Ивић, *Миграције Срба у Славонију*, 32–33.

[6] H. Bidermann, *Die Serben-Ansiedlungen*, 61; Х. Бидерман и П. Падејски, *Српске насеобине*, 426.

[7] F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi* (Acta cominialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae), knjiga IV (od 1578. do 1608, s dodatkom od 1573. do 1605), Zagreb 1917, 498–501; knjiga V (od 1609. do 1630, s dodatkom od 1570. do 1628), Zagreb 1918, 407–408; упор. J. Hammer, *Die Friedensschluss von Sistov*, 1.

СРПСКЕ НАСЕОБИНЕ ПО СЛОВЕНАЧКИМ ПОКРАЈИНАМА ТОКОМ XVI – XVII в.

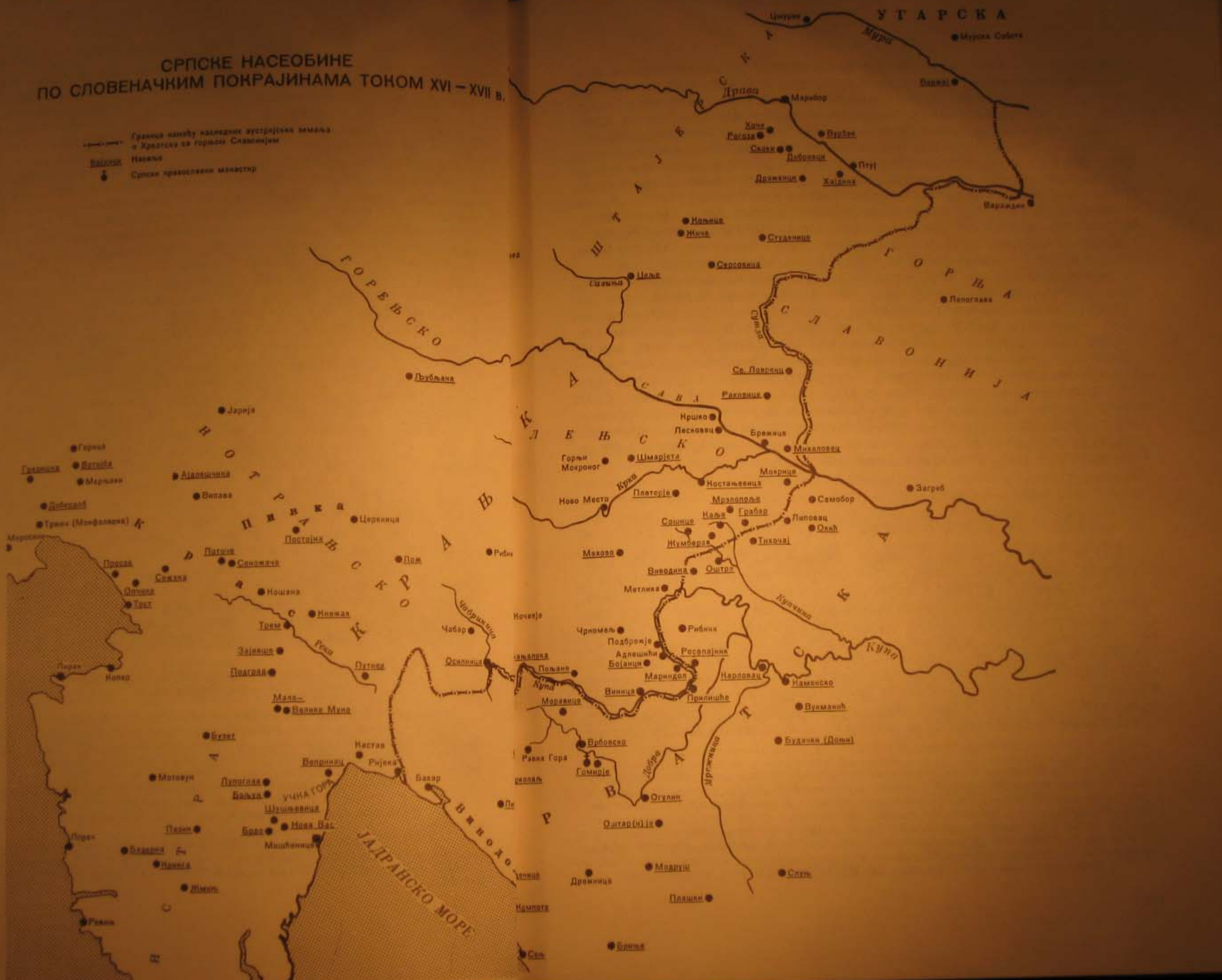

и улогориле се у околини Брлога, између Модруша, Оштарија и Огулина. Без ичије дозволе, у марту 1610. извршена је сеоба Срба из Подлапца на опустелу земљу у Брлогу, укупно 12 породица са 50 људи способних за оружје и са око 2.500 комада крупне и ситне стоке, а после ове групе стигла је нова од 50 породица. Њима је тек средином априла 1614. било дозвољено да се настане у Брлогу.[8] У јуну 1612. прешле су 24 породице из турске Лике и настаниле се међу Србе Модрушане који су се пре три године преселили из Рибника у Лици.[9]

Чести упади Срба граничара на подручје Босанског пашалука довели су до турских противупада на српска крајишка насеља у аустријској Војној крајини на подручју Хрватске. У њима су се посебно истакли санџак-бегови двају пограничних санџака: бихаћког и крчког (или личког) који су се граничили с Хрватском на северу и западу, односно на североистоку. Турске чете бихаћке војске бројале су од 800 до 3.000 војника, а допирале су до Модруше, Огулина и других места. Чете су нападале Србе крајишнике, палиле им куће, сено, пљачкале на хиљаде комада крупне и ситне стоке и другу имовину. Упади турске бихаћке војске су посебно учестали 1613, 1614. и 1615, а турске личке војске 1614. и 1615, која је опљачкала Србе у Личу и Оштарији, те поробила Србе Крмпоћане.[10] То је створило стање несигурности по живот и рад, довело до глади и других тешких невоља међу крајишницима, па су неки (Крмпоћани) пребегли на територију Млетачке Републике, а други су се (на пример неколико породица из Гомирја, Моравица) одселили у Ровиште у Славонску крајину. Пресељавање Срба у Славонску крајину вршено је и током 1616. из Модруша, а 1619. из Оточца, Бриња и других места. Српске крајишке чете из Гомирја су 1630. премештене са својим војводама у Модруш јер је Гомирје остало у позадини аустријско-турске границе.[11]

БОРБА ЗА ОЧУВАЊЕ СТЕЧЕНИХ ПОВЛАСТИЦА У XVI И XVII ВЕКУ

Као несумњиво повољне последице пресељавања Срба из турског дела Славоније, Босне и Херцеговине могу се сматрати: знатан допринос сигурности Горње Славоније и јужне Хрватске, а посебно предела у близини турске границе у којима су се углавном настанили досељеници. Држећи се претходно склопљених уговора са аустријским крајишким војним властима и по владаревом одобрењу, они су пристали да као слободни војници служе у Војној крајини и да признају власт једино аустријског цара, односно његових крајишких генерала и других команданата. Стога је команданте посебно занимало колико се доселило људи способних за оружје, па су то наводили готово у свим својим извештајима које су слали вишим војним властима. Српски досељеници су под појмом слободе схватали да их нико не може натерати да буду кметови

[8] R. Lopašić, *Spomenici*, II, 5–7, наводи да их је било 12 домова, док А. Ивић, *Миграције Срба у Хрватску током 16, 17. и 18. столећа*, Суботица 1923, 91–92, помиње 50 породица; у *Spomenicima*, I, 367 (док. CCLXVIII), Лопашић наводи да је из Рибника пребегло 550 особа, а Ивић, *Миграције Срба у Хрватску*, 84, бележи 532 лица.

[9] R. Lopašić, *Spomenici*, II (док. XXIX), 28–30; А. Ивић, *Миграције Срба у Хрватску*, 94.

[10] А. Ивић, *Миграције Срба у Хрватску*, 94–97, 99–100; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1959, 75–76, 85.

[11] А. Ивић, *Миграције Срба у Хрватску*, 100–102, 105–106, 113–114.

земљорадници славонских и хрватских феудалаца, односно спахија који ће свакако настојати да их претворе у кметове или у полукметове с обзиром на то да су у знатном броју насељени на њихова напуштена имања. За све време борбе за очување уговорених повластица, Срби су настојали да остану слободни поседници земље на којој су се настанили и обрађивали је, те да буду само царски крајишници. Једна од последица била је и измена народносних односа, а са тим и повећање верских разлика пошто су пресељени Срби били већином православне вере и тражили да несметано исповедају своју вероисповест.

Готово сви славонски, односно хрватско-славонски сталешки сабори који су одржавани током XVII века доносили су одредбе да Срби плаћају новчану ренту и да кулуче (тлака). То су тражили и црквени и световни феудалци, а њихови закључци су уношени у законска акта Угарске дијете. Највећа имања међу црквеном властелом припадала су загребачкој римокатоличкој бискупији, затим чазманском каптолу, колегији загребачких језуита и другим мањим феудалцима. Међу световним феудалцима било је неколико породица, углавном старинског порекла (Банфи, Керечењи, Томпа де Хозрова, Прашонци, Држфи и други), које су тражиле да се Срби изузму испод власти аустријских крајишких команданата и да се потчине законима краљевине и јавним контрибуцијама.[12] Борбу је започео загребачки бискуп Никола III Степанић Селнички (Zelniczey, 1598–1602) који је у представкама цару Рудолфу II (1576–1612) молио да се Србима насељеним на добрима загребачке бискупије око Иванића не дају никакве повластице. Уколико пак желе да се настане на његовом земљишту и да га обрађују, онда га морају признати за свог спахију. Такође је замолио цара да не допусти генералу Херберштајну и његовим крајишким капетанима у Славонији да се мешају у његове преговоре са Србима у вези са давањем десетине и другим феудалним обавезама. Цар је предложио надвојводи Фердинанду да удовољи бискуповом захтеву, али је Фердинанд одбио и навео да су Србима који су насељени око Иванића, на земљи која је била напуштена више од четрдесет година, патентом зајемчене повластице и слободе под условом да ратују против Турака.[13] Две славонске феудалне породице, Никола и Фрањо Држфи (Држић) и Погани de Cheb, потужиле су се Угарском сабору у Пожуну у марту 1604. да су Срби заузели њихова имања у Ровишту и Поганцима, да их користе већ девет година, па су затражиле да им се имања врате и успоставе њихова феудална права, односно власт.[14] Борбу коју је започео загребачки бискуп Никола III наставио је веома упорно и оштро бискуп Петар II Домитровић (1611–28), пореклом Србин православне вере из Жумберка. У представкама и молбама које је упућивао надвојводи у Грацу, краљу Матији II, надвојводи Леополду и другима, бискуп је истицао своје божанско и људско право (ius divinum et

[12] F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, V, 433, 452–456; R. Lopašić, *Spomenici*, II, 150–153; А. Ивић, *Јурисдикција славонских племића и српски досељеници од 1598 до 1630. г.*, Прилози за књижевност, историју, језик и фолклор, св. II, Београд 1922, 221–223.

[13] R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, knj. I (1479–1610), Zagreb 1884, 269–273.

[14] *Исто*, 323–324; надвојвода Матија пише надвојводи Фердинанду: Vnss haben an jeczo auf dem Hungerischen landtag Nicolaus vnd Franciscus Dersfy, wie auch das ganze geschlecht de Cheb wegen irer in Windischlandt vnd der spannschafft Crisiensi ligendten durch die Rascianer aber occupierten aigenthumblichen guetter Reuesihie vnd Poganocz sonnst Herobottia genant ... Упор. А. Ивић, *Јурисдикција славонских племића и српски досељеници од 1598. до 1630. г.*, Прилози за књижевност, историју, језик и фолклор, св. II, Београд 1922, 205.

humanum) на феудалне дажбине од православних Срба, посебно на десетину, док су славонске спахије захтевале земљарину или деветину.

Неки српски прваци жалили су се генералу Траутмансдорфу, команданту Славонске крајине, на бискупа Домитровића који је претио да ће Србе силом приморати на плаћање десетине уколико одбију да му је дају добровољно. Траутмансдорф је два пута у току 1613. молио надвојводу Фердинанда да посредује код краља Матије II да утиче на славонске сталеже како би оставили Србе на миру, јер они у противном могу подићи устанак, напустити Војну крајину и прећи на страну непријатеља, то јест Турске. Траутмансдорф је и раније наглашавао војни значај који имају Срби, а сада славонска господа захтевају да ти Срби постану кметови на њиховим имањима на основу права поновног ступања у свој ранији посед (ius postliminium). Међутим, ни бискуп Никола III није успео на двору са жалбама Домитровић као ни бискуп против генерала Траутмансдорфа, мада је остао упоран у својим настојањима све док из неутврђених узрока није убијен у опкопима вараждинског града крајем јула 1628. године.[15] Уз то су Срби крајишници у иванићком капетанату поред Траутмансдорфове заштите били и сами одлучни да одбране своје повластице приликом Домитровићевог покушаја да се непосредно споразуме са њима. Иванићки жупник Мартин Добровић и племић Марко Докторић предали су 24. марта 1613. бискупову писмену поруку српским старешинама које су биле сакупљене у манастиру Марчи. Порука се односила на потчињавање Срба крајишника загребачком бискупу као власнику земље. Српски православни епископ Симеон Вретања је у присуству Јована Пејашиновића, вође славонских Срба, војвода Дамјана и Павла и још неколицине првака прочитао бискупово писмо. Они су сви једнодушно одговорили бискуповим изасланицима да не могу и да нису обавезни (nec posse nec debere) да склапају било какве уговоре с бискупом пошто би се таквим поступком замерили надвојводи Фердинанду у Грацу и штајерској господи који су их извели из турског ропства и помогли храном.[16] Затим су се 10. октобра 1613. искупили Срби из иванићког предела на збор у Иванићу да би предузели нове кораке против покушаја да буду потчињени власти загребачког бискупа, чазманског каптола и славонских световних сталежа као феудалних господара. У опширној молби на народном језику коју су послали грофу Траутмансдорфу, генералу »Словинске и Петринске покрајине«, подвукли су да су изненађени вешћу коју су сазнали од неких људи и загребачког бискупа како их је краљ дао »мандатом господину бишкупу, да би нас имал под своју област взети и да би њему имали покорни бити«. Они нису очекивали такав поступак од краља и од »орсага« (мађ. ország, држава, краљевина, односно Сабор) на чију су реч и обећања оставили све што су имали. Краљ и штајерска господа су их прехрањивали, наоружавали и помагали неколико година, па »премилостивни и взможни господин ондањи, ни господин бишкуп, ни нијеадан онди се јавил ни, ни нам своје вере задал, нити смо га видили«. Сви су се једнодушно зарекли да »ми под нијеадан пут нећемо тога вчинити, да бисмо двакрат неверници постали: једном смо Турком неверу вчинили, сада пако да би краљеви

[15] F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, IV, 495–496; V, 78–79, 82–83, 90–93, 132–133; R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, I, 323–324; II, 48, 56; упор. А. Ивић, *Јурисдикција славонских племића*, 202, 204–205.

[16] F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, V, 81; R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, II, 54–55.

светлости, нити ми нигдар нећемо другога господима имати ни познати, него краљеву светлост и ваше взможно господцтво« Међутим, уколико је тачно да их је краљ одгурнуо иако му нису начинили никакву неверу,[17] и »ако нас је да под област бишкупу«, они су се зарекли да ће напустити своје домове и разићи се по хришћанској земљи јер »ми тога [загребачког бискупа – прим. Р. В.] нисмо нигдар штимали, ар смо всакдар били цесарови и краљеви светлости покорни и готови смо били полаг њих светлости нашу главу, дицу и марху погубити«. Стога моле Траутмансдорфа да њихову одлуку пренесе цару пошто »ми једноч и нигдар нећемо другог господина спознати, него онога на чију смо веру дошли и котери [који] је нас и нашу дицу прехранил«. Они су иначе намеравали да доведу више Срба из Турске, али ако их цар одбаци и преда другом тако да ни за њих саме нема више опстанка, онда шта би тек било са онима који би дошли. Зато »ми од данас не знамо чији ли смо, чији ли нисмо, доклем не будемо имали од Бога и од краљеве светлости и од вашег господцтва правице, котера нам је обећана када смо ван дошли, да и наша дица буду знала на чим остану«.[18] Међутим, и Домитровић се и даље обраћао не само надвојводи Фердинанду него и надвојводи Леополду, кога је у новембру 1615. замолио да му потчини Србе који се налазе на добрима загребачке бискупије, а на која их је населио надвојвода Фердинанд пре двадесет година помоћу својих генерала у Славонској крајини уз обећање да ће бити ослобођени свих дажбина у трајању од осам година, и да ће после тог рока постати кметови властелинства загребачке бискупије. Па иако је од истека одређеног рока прошло већ осам година, Срби неће да га признају ни за свог спахију ни да обрађују имања властелинства.[19]

Жеља Срба крајишника да им се коначно написмено утврди »правица« нашла је снажног израза у представци српског епископа Симеона Вретање који се 15. јануара 1615. жалио надвојводи Фердинанду на безобзирност и рђав поступак према Србима крајишницима. Стога је било потребно да надвојвода пропише законе и статуте којима ће бити одређено да ли су Срби војници или кметови, кога треба да слушају, коме да се покоравају, шта су коме обавезни да дају. Они су вољни да раде (работају) у близини шанчева и утврђења муниција, а посебно у пограничним тврђавама, али нека надвојвода нареди да их приликом тих радова не туку гвозденим палицама. Србе крајишнике оптерећују и тешким дажбинама, па и то питање треба уредити узимајући у обзир чињеницу да су они сиромашни, а да дажбине траже и црквени и световни феудалци. Уз то их кажњава ко год хоће и одређује казну каква му се прохте. Изузев војске, статутима треба изузети право глобљења и право располагања Србима, са којима иначе треба поступати благо пошто су они брана против Турака (propugnaculum contra Turcos) па би се добрим поступком привукли на сеобу и други Срби из суседне Турске.[20]

[17] Н. Клаић, *Друштвена превирања и буне у Хрватској у XVI и XVII стољећу*, Београд 1976, 145; услед штампарске омашке стоји »а за нашу *некакову* неверу«, па изгледа као да су крајишници начинили неку неверу, али је значење управо обрнуто: наиме, они тврде да нису начинили никакву неверност » . . . него премилостивни господине, ако нас је цесарова и краљева милост одурила [одгурнула – прим. Р. В.], а за нашу *никакову* неверу . . .«

[18] F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, V, 97–98.

[19] *Исто*, 90, 93–97, 132–133; R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, II, 55–56, 58–60.

[20] R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, knj. III (od 1693. do 1780, dodatak od 1531. do 1730), Zagreb 1889, 440; А. Ивић, *Јурисдикција славонских племића*, 208; упор. Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 53.

Срби који су се досељавали из босанског пашалука у јужну Хрватску између 1600. и 1605, па и касније, настањивали су углавном на имањима двеју најбогатијих и најмоћнијих кнежевских, односно грофовских породица – Зринских и Франкопана Тржачких. Ове породице су се међусобно спориле око Гомирја и других места која су Срби населили. Њима су иначе припадала сва имања и сви градови од Озља, Карловца и Слуња до мора, као и многи предели у Барањи око Костајнице (Зрин, Зринопоље).[21] Гроф Јурај Зрински (умро 1603) је 26. августа 1602. замолио надвојводу Фердинанда да му потчини Србе у Гомирју пошто тај посед припада њему а не Франкопанима. Његов захтев је подржао и сабор одржан 5. септембра исте године у Загребу, који је нагласио да Срби морају или признати грофа Зринског за свог земљишног господара, или нека их надвојвода пресели на друго место.[22] Обраћајући се по истој ствари цару из Озља 14. септембра, гроф Јурај је навео како му је карловачки генерал недавно јавио да је из Турске извео Влахе или Србе које је населио на ненасељеном месту Гомирје у коме се они и сада налазе, али неће да га признају за свог земаљског и наследног господара, противе му се, те причињавају штете и његовим кметовима и кметовима других феудалаца.[23] На поновљену молбу грофа Николе Зринског, Јурјевог сина, у априлу 1604. коју је послао Дворском ратном савету у Грацу, надвојвода му је 6. децембра исте године поновио своје раније одлуке: може му потчинити Србе под условом да му надокнади издатке за њих у износу од 80.000 форинти потрошених за исхрану, муницију и плату, уз обавезу да ће убудуће о свом трошку издржавати војнике у Гомирју.[24] Браћа Франкопани Тржачки су такође полагали право на Србе у Гомирју, Доњим Моравицама, Врбовском, Каменском и Врбици, па су тражили да се Срби или потчине, или да се преселе на друга имања у Крањској. Међутим, њихов покушај да преко Славонско-хрватског сабора остваре своје тобожње право није успео. У августу 1605, кнез и војводе су заједно са свим Србима у Гомирју и Малим Моравицама замолили надвојводу Фердинанда да им пруже обећане слободе које имају сви ускоци и навели да им је карловачки генерал Ђорђе Ленковић заједно са комесарима одредио за становање Гомирје, Моравице са околином, бреговима, шумама и ливадама од Малог Клека до Устанка или до Добре и Витунштице, затим Врбицу, Каменско, Врбовско, Плешивицу, Мошенски Биљег, Поштоводу, Тополовицу, Округлик, Радигојну и Горње Лазе. Надвојвода је одмах 28. августа наредио Дворској комори да Србима у Гомирју и Малим Моравицама исплаћује обећану годишњу плату у износу од 200 форинти из дохотка покрајине Крањске. На предлог цара Рудолфа, надвојвода је већ

[21] М. Грбић, *Карловачко владичанство*, прва књига, Карловац 1891, 17.

[22] F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, IV, 428; занимљиво је да Хрватски сабор не назива Србе Власима него Рашанима, тј. Србима: Conclusum item est ... postquam sua serenitas Rascianos ibi conlocasset, sin minus, ut Rasciani ipsus dominum comitem pro domino ipsorum terrestri recognoscant aut sua serenitas in alium locum ipsos Rascianos transferat.

[23] A. Ivić, *Prilozi za povijest Hrvatske i Slavonije u XVI i XVII vijeku*, Starine JAZU, XXXV, Zagreb 1916 (И посебно штампано), 353: »...non ita pridem Vestrae Sacratissimae Maiestati per supplices meas literas significaveram, quod procime decessor generalis capitaneus Corol stadiensis ex ditione Turcarum quosdam Walachos seu Rascianos educens locavit in aiutica mea desertaque possessione Goymerye vocata, quam iidem nunc quoque incolunt: uerum me pro terrestri et haereditario domino nomine agnoscentes, mihi refragantur, damna meis et aliorum colonis inferunt.«

[24] R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, I, 333; А. Ивић, *Миграције Срба у Хрватску*, 68.

после два дана (30. августа) узео Србе у заштиту посебном повељом. Борбе и спорови Срба у области Гомирја, Врбовског и Моравица за одбрану стечених повластица и рад комисија за њихов откуп од Франкопана 1620, 1623. и 1632. завршили су се посебним купопродајним уговором тек 1657. између гомирских Срба и грофова Франкопана Тржачких.[25]

Поред деловања Славонско-хрватског сталешког сабора да се Срби крајишници потчине оним феудалним господарима на чијим су имањима били насељени, и великаши и племство су такође водили узалудну борбу за очување територијалне целокупности и захтевали да се бану врати банска власт у војним и политичким пословима, с тим да се она по старом обичају прошири од Драве до Јадранског мора.[26] Захтев да се бану врати војна власт укључивао је и захтев да се Срби крајишници изузму од власти аустријских капетана и потчине земљовласницима, што је у ствари значило да се Војна крајина подвргне бану и сталешком сабору, односно да се изузме од власти Дворског ратног већа у Грацу и надвојводе Фердинанда. Са тим се нису сложили крањски, штајерски и корушки сталежи који су изграђивали Војну крајину у посебну територију, одвојену од власти бана и Сабора, чиме је Хрватска стварно била смањена територијално. Ништа није помогло ни што су закључци о томе уношени у закључке Угарске дијете, уз позивање на чињеницу да су већ истекле године за ослобођење досељених Срба од феудалних обавеза.[27] Тако је питање досељеника на подручје Војне крајине постало једно од главних питања којима се Хрватско-славонски сталешки сабор бавио током XVII века. Имајући у виду сасвим опречна гледишта Срба крајишника и славонско-хрватских сталежа, краљ Матија II је у септембру 1615. одредио четворочлану тзв. Српску комисију (Commissio Valachorum, Commissio valachica, Commissio de negotio Valachorum) са задатком да Србе крајишнике потчини световној и црквеној властели на корист и опште народно добро (pro utilitate et commodo publico). Комисија је истовремено добила овлашћење да од властеле затражи несумњиве доказе о поседу оних имања на којима су Срби били настањени. Краљ Матија је већ следеће године предао послове Српске комисије у надлежност надвојводи Фердинанду.[28]

Међутим, Српска комисија није приступила свом послу све до 1618. године у којој је започео 30-годишњи рат побуном у Прагу и упадом ердељског кнеза Габора Бетлена у аустријски део Угарске. У таквим околностима су хрватско-славонски и угарски сталежи искористили тежак положај будућег владара, дотадашњег надвојводе Фердинанда, да им као изабрани краљ обећа да ће решити српско питање на шта је он пристао и својом крунидбеном заверницом (заклетвом) се обавезао да ће Србе крајишнике изузети из домена крајишких војних власти и потпуно их потчинити политичкој, војној и кривичној власти властеле преко посебне комисије.[29] Краљ Матија II је обновио Српску

[25] F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, V, 626; R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, I, 344–346 (док. CCXLI, CCXLIII, CCXLVI); А. Ивић, *Миграције Срба у Хрватску*, 72, 107–111, 127; М. Грбић, *Карловачко владичанство*, I, 28–39.

[26] Vj. Klaić, *Povijest Hrvata*, knj. V, 578.

[27] F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, IV, 464, 486, 493 (да су тзв. Власи – ut sic dicitur Valachi – обавезни да дају законске десетине), 515, књ. V, 428–429 и у додатку на стр. 631–632; R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, II, 148–149.

[28] F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, V, 127–128, 142–143; А. Ивић, *Јурисдикција славонских племића*, 209.

[29] F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, V, 175, 178–179; А. Ивић, *Сеоба Срба у Хрватску*

комисију 23. јула 1618. у истом саставу у којем је била 1615, а Хрватско-
-славонски сабор је 16. августа такође одредио своје посланике који би требало да помогну краљевој Српској комисији за враћање Срба феудалним господа- рима.[30] Комисија је морала обуставити рад после непуна два месеца због тешког стања по државу (ob arduas et magni momenti causas), при чему се мислило на устанак у Чешкој. Краљ Матија је обуставио делатност комисије до даљег наређења, али је нагласио да нико не сме узнемиравати Србе ни захтевати од њих контрибуцију или службу.[31] О прекиду рада комисије изве- стио је 29. октобра 1618. и бана Николу Франкопана, који је иначе после два дана писмом из Босиљева одредио Балтазара Напуља, члана Хрватско- -славонске комисије, да код краљеве Српске комисије заступа интересе ста- лежа; наиме, он још није био примио наређење од 29. октобра о обустави рада Српске комисије. Бан је писао како је обавештен да ће се »цесарове свитлости комишари« састати 12. новембра у кастелу загребачког бискупа Дубрава код Крижеваца, па пошто је орсаг одредио Напуља »за комишара nomine regni в оној влашкој комишији«, то он жели да би Напуљ »при тој комишији били и на добро всега орсага паску взели и помоћник били, да би се речени Власи из области capetaneorum externorum ослободили тер под област и рештитовали се regno et dominis terrestribus, разумевши се з господином бишкупом«.[32] Хрват- ско-славонски сабори који су одржавани током јануара, фебруара и јула 1619. предложили су новом краљу Фердинанду II (1619–37) да посебном дипломом потчини Србе краљевини и земаљским господарима пошто их они неће непра- ведно оптеретити, него ће им одредити сношљив данак, а такође пристају да служе у Хрватској и Горњој Славонији у одбрани границе.[33] Сталешки сабор одржан 8. јула 1619. у Загребу дао је упутства својим посланицима на Угарској дијети да Дијета донесе закључак о потчињавању Срба земаљским господа- рима, а да се милиција, тј. крајишници, потчине бану према законским одредбама краљевине.[34]

Чести упади турских војника у иванићки предео током 1622. и 1623, посебно пљачка стоке и заробљавање људи, стварали су код Срба крајишника осећање несигурности на том делу границе према Турској, посебно у Ровишту и околини. Кад су се осим поменутих и других невоља пронели још и гласови да је Српска комисија добила задатак да их потчини спахијској власти славонских црквених и световних сталежа и кад их је та комисија позвала у Вараждин на разговор, Срби су се побунили. Пошто им је на збору у Ровишту 23. јула 1623. прочитана царева одлука и писмо председника комисије Фрање Ердељског, веспримског бискупа, они су направили такав метеж, викали су и псовали »тако ружно да се то не може написати«. Подижући увис три прста (haben alsobald drei finger aufgerecht und geschworen) заклели су се да ће сви заједно пре умрети него што ће се потчинити поповима и спахијама. Збор је одлучио да пошаље изасланике лично цару, одредио да се од сваке куће прикупи по форинта у грошевима за подмирење путних трошкова и закључио да ниједан

и Славонију, Прилог испитивању српске прошлости током 16. и 17. века, Сремски Карловци 1909 (прештампано из »Дела« за 1907. и знатно допуњено), 49.

[30] F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, V, 183, 185, 187–189, 191.

[31] *Исто*, 189–191.

[32] *Исто*, 191.

[33] *Исто*, 205.

[34] *Исто*, 221, 274–278, 282–284.

Србин не обради ниједну њиву докле год од цара не стигне праведнија одлука. Њихове изасланике отпремио је цару барон Ханс Вехслер, капетан у Крижев- цима. Срби су одлучили да не оду код чланова Српске комисије у Вараждин, него да они дођу њима на крајину. Уз то капетан Вехслер није пропустио да већ 29. јула извести генерала Траутмансдорфа о намери Турака да крену према граници пошто су Срби наводно били спремни да пређу на њихову страну, што би свакако представљало велику штету за Војну крајину, па би после било касно да се тражи лек.[35] Владар је примио молбу заједнице Срба окупљених на скупштини у Ровишту и већ 7. августа им обећао да ће побољшати њихов положај, али је захтевао да слушају његове заповести.[36] Сабор хрватско- -славонских сталежа одржан 23. јула 1624. поновио је захтеве да се реше њихове старе и нове потешкоће (гравамина). Међу старим захтевима, на првом месту је био захтев да се Срби који бораве у Славонској и Хрватској крајини на земљама чланова Сабора, великаша и племића изузму од власти крајишких капетана и да се потчине спахијама на чијој су земљи настањени, затим да се успостави банска власт, да се мале и велике крајишке војне службе дају подједнако домаћим заслужним личностима које су вичне војној вештини и Немцима. Од новијих потешкоћа скренули су пажњу на члан XXXIII пожунске дијете из 1618. којим се под претњом губитка службе забрањује капетанима Војне крајине у Славонији и Хрватској да се мешају у добра и јурисдикцију земљишних господара и слободних градова. Најзад су подјед- нако оптужили и капетане и Србе крајишнике за штете, обесно поступање и слично.[37]

Пошто су се унутрашње прилике мало средиле, краљ Фердинанд је 6. новембра 1624. издао упутства за рад Српске комисије и нагласио да Србе треба придобити наговарањем и убедљивим разлозима, а сталежима треба скренути пажњу на њихове велике заслуге за чување Војне крајине, односно границе према Турској.[38] У допунским упутствима комисији од 6. и 20. августа 1626, краљ је подвукао да би Срби могли подићи буну пошто су наоружани, па комисија треба да буде коректна према њима, а посебно приликом разма- трања у вези са давањем десетине црквеним сталежима, поготово кад је реч о Србима јер су они православне вероисповести. Најбоље је да Срби сами изаберу између себе неколико личности за преговоре с комисијом јер постоји мања опасност да дође до нереда. Краљ је сматрао да Срби треба да зависе и од племића и од крајишких капетана кад су у питању преступи криминалног обележја, али су заступници хрватско-славонских сталежа тражили да Српска комисија предложи да се они потпуно потчине феудалцима, што значи у поли- тичким, војним и преступничким делима и пословима.[39] Заштитно писмо (Patent Buch) краља Фердинанда II од 15. новембра 1627. које је издано Србима на подручју Војне границе у Горњој Славонији и Хрватској означава велики преокрет у њихову корист: Србе не сме нико узнемиравати или нападати ни сада ни убудуће, они могу слободно остати у својим досадашњим обиталиштима као *слободни поседници* на земљи која је по праву кадуцитета (без наследника) проглашена за власништво »свете наше краљевске круне«,

[35] *Исто*, 349–350.

[36] *Исто*, 350.

[37] *Исто*, 671–675.

[38] *Исто*, 355, 671–678; А. Ивић, *Јурисдикција славонских племића*, 214.

[39] *Исто*, 691–694; R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, II, 131–139.

односно »круне св. Иштвана (Стефана)«, што значи Угарске а не Хрватске! Због тога ће *бити потчињени једино законитим краљевима Угарске* који ће им постављати команданте и управнике. Уколико бораве на имањима на која властела полаже наследно право (ius haereditarium), у том случају ће властела заменом добити друга имања. Краљ је ово заштитно писмо потврдио својим тајним и оргиналним печатом који је користио као краљ Угарске.[40] Тако је Војна крајина овим заштитним писмом изузета од власти Хрватског сабора и бана и *издвојена у посебну војно-управну област* под управом доњоаустријског Дворског ратног савета у Грацу.

Хрватски саборски посланици предложили су почетком јула 1628. комисији која се састала у Вараждину да се питање Срба реши тако што би војна власт остала краљу преко његових генерала и капетана, а цивилна власт феудалцима, али су Срби одговорили да неће признати два господара. Српска комисија је у десет тачака изнела разлоге хрватским саборским посланцима због којих Срби не могу потпасти под управу феудалних господара.[41] Сталежи треба да се подсете на бедно стање Славоније и Хрватске пре досељења Срба из Турске, а отад је већ прошло више од осамдесет година. Досељеници су саградили куће по пустим пределима и најгушћим шумама; у време њиховог доласка, готово цела крижевачка жупанија је била ненасељена, а већи део загребачке и вараждинске жупаније страдао од упада и разбојништава турских чета, па је завладала таква несигурност на путевима да није било могућно да се безбедно стигне из једног места у друго. Срби су се настанили близу турске границе као грудобран и бедем за заштиту Славоније и Хрватске па се стога на њих и стручују први непријатељски ударци и они први отклањају његове упаде. По доласку Срба сазидане су многе тврђавице у близини непријатеља, а граница је померена дубље у турску територију. По најудаљенијим славонским планинама и шумама искрчена су пространа поља, засађени виногради, владају мир и безбедност не само у унутрашњости земље него и на границама, дуж аустријско-турске границе даноноћно стражари две стотине Срба који одбијају турске пљачкашке чете. Приликом упада, турске чете причине највише штете управо Србима пошто су они први на ударцу, а ретко кад сталежима који сада желе да их претворе у кметове. Срби би наговарањем можда и пристали да се потчине властели, али их нико не би могао приморати да то обећање и испуне уколико буду изузети од власти аустријских крајишких капетана. Срби су се уосталом насељавали по опустелим пределима који су обрасли трњем и шипражјем тако да се у то време није могла ни распознати било каква граница имања појединих властелина. Уколико Срби не би пристали да се добровољно потчине властели, тада би се морала употребити сила, а то би их нагнало да се врате под турску власт у Босну где би се могли сјединити са својим сународницима по свима деловима Босне и тако удружени с Турцима нападати на Славонску крајину, па би домовина била доведена у велику

[40] Г. Витковић, *Споменици из будимског и пештанског архива од год. 1749–1780*, збирка трећа, Гласник Српског ученог друштва, други одељак: Грађа за новију српску историју, књ. пета, Београд 1874, 22–25; F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, V, 410–411; Ф. Ваничек, *Историја Војничке крајине или историја васколиког српског народа са ове и оне стране Дунава, Саве, Уне, Врбаса тако и приморја (од 1538 до 1873 =* 335 година), прва књига, Нови Сад 1880, 70–71; R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, II, 142–143 (док. XCII); K. Czoernig, *Etnographie der oesterreichischen Monarchie*, II Band, Wien 1857, 364–365.

[41] F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, V, 423, 691–692; А. Ивић, *Јурисдикција славонских племића*, 217.

опасност. Уколико би Аустрија и успела да сузбије те Србе нападаче, ипак би њихове куће остале разрушене, а Војна крајина постала отворена према Турској, па би краљ морао повећати бројно стање најамника за петнаест пута.[42]

На састанку с комисијом који је одржан у Вараждину 5. јула 1628, српски изасланици су једнодушно одбили да се у војним и цивилним пословима потчине славонским феудалним господарима и изјавили да неће служити два господара нити ће признати земљишне господаре, него желе да живе у немачкој служби. Комисија их је безуспешно наговарала да признају право власништва феудалним господарима на чијем су земљишту настањени тако што би плаћали мање новчане износе. На захтев српских изасланика, комисија им је одредила рок од шест дана ради договора с крајишницима. Међутим, не чекајући одговор крајишника, славонски саборски посланици су после два дана поновили захтев да Срби одмах буду потчињени хрватским и славонским феудалцима у цивилном и војном погледу и у преступничким делима.[43] У међувремену је Српска комисија прегледала владарске даровнице и друге исправе неких феудалаца у крижевачкој жупанији. Тако је на пример Христифор Банфи (Банић), поред других имања полагао право на Осек (Ossek) и Иванић које су сада настањивали Срби, Урсула Держфи (Држић), кћи пок. Николе, донела је потврде од славонских сталежа да су Тополовац и Ровиште некад припадали њеној породици, итд. Најзад се комисија позабавила и сукобом између бана Жигмунда Ердедија и Срба војника који су служили под платом у Дерњу, у копривничком капетанату. Наиме, Срби су без дозволе искрчили шуме на његовом поседу Ђелековац, а за коришћење тих крчевина (terrae exstirpaticiae) плаћали су само десетину. Комисија је ипак закључила да крчевине остану граничарима у Дерњу, с тим да за њих годишње плаћају само десетину као и дотад.[44] Кад је комисија по договору стигла 11. јула у Ровиште да би саслушала одлуку и одговор граничара затекла је на отвореном пољу око четири стотине добро наоружаних коњаника и готово три хиљаде пешака са шеснаест застава. Уместо одговора који је комисија очекивала, крајишници су је замолили да посредује код цара да их остави у досадашњем положају и слободи и прими под своју заштиту. Нагласили су да бесплатно служе и стражаре, да сваког дана око три стотине војника будно пази на непријатељске упаде, да су ради очувања сигурности саградили тринаест утврђења (кула), да су спремни бесплатно служити цару у било којим пределима, па чак жртвовати и свој живот за њега. Пошто су од младости навикли да носе оружје, то никако неће пристати да се потчине феудалцима нити да им плаћају ценз или минимум.[45] На поновљени захтев Славонског сабора од 20.

[42] F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, V, 425–428; R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, II, 146–148 (докум. XCIV); А. Ивић, *Јурисдикција славонских племића*, 218–220; H. Bidermann, *Die Serben-Ansiedlungen*, стр. 61, нап. 3, објављује један извештај о Војној крајини од 20. октобра 1650. у коме се наводи да су Срби претворили у плодну земљу многа места која су била пуста 80 и 90 година и да су између Драве и Саве основали 200 села, па је славонска земља унапређена више него што је то икад била: Die Walachen hätten »solche öde Orth, so in die 80 und 90 Jahr wüst und verlassen gestanden« in ein »schönes und lustiges Landt« verwandelt und zwischen Save und Drau 200 Dörfer angelegt »dadurch das windische Landt fast vmb soviel, als es vorhin gewest erweitert werden«.

[43] F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, V, 428–429, 431–432.

[44] *Исто*, 433.

[45] *Исто*, 434: Qui [Срби] licet satis frecuentes et quidem bene armati omnes illic in patenti

јула 1628. да се прошири власт феудалаца на земљу настањену Србима, сви Срби настањени између Саве и Драве, а држећи се закључака своје скупштине у Ровишту, нагласили су у својој представци владару да никако неће под власт ни језуита ни загребачког бискупа ни славонских сталежа, него само под управу цара и његових крајишких команданата. У одговору саборским посланицима 27. септембра, краљ је подвукао да ће њихова својинска права (ius dominium) бити призната тек после провере законитости њиховог потраживања коју ће извршити врховни суд осморице (октавални суд) у Пожуну и директор краљевских имања, односно фиск.[46] Судску пресуду о поседу донели су најпре суд осморице 25. октобра у Пожуну, и потом врховни краљевски суд 21. новембра такође у Пожуну да се извесном броју старе властеле признају поседи у крижевачкој жупанији на којима су настањени Срби.[47] Сходно судској одлуци требало је да они буду изузети од власти аустријских капетана и потчињени законима краљевине и јавним контрибуцијама.[48]

Врховни краљевски суд је досудио имања властели, али није одредио начин на који би они требало да уђу у свој посед, па је сабор зато с једне стране замолио угарског палатина грофа Миклоша Естерхазија да се код краља Фердинанда II заузме за коначно решење крајишког питања, а са друге стране је истог дана (21. фебруара 1629) поднео Србима погодбу у седам тачака о олакшицама уколико се »Влашки синове к орсагу добровољно приладу«. Олакшице ће се састојати у томе што крајишници неће бити приморавани на кулук, нити ће бити сматрани за кметове. Господарима ће давати само оно и онолико колико су дотад давали крајишком генералу и капетанима, или се могу договорити са земаљским господарима и на други начин. Са орсагом ће се договорити колико ће војника давати »на орсашку и своју обрамбу и слободу«, а господарима ће бити покорни у опсегу добијених слобода (»господе земалске полаг слободе њихове да буду покорни«). У војном погледу (војскување) налазили би се под командом бана или онога кога бан »с орсагом скупа постави«. Србима је обећано да »завсема буду орсашки котриги [чланови, тј. пуноправни држављани – прим. Р. В.], тер да с орсашкими правдами живу«. Погодба би била чувана код цареве табле [врховни краљевски суд] и суда

campo convenerant, equites quadringenti circiter, pedites vero ad tria prope millia cum vexillis sedecim . . .; Н. Клаић, *Друштвена превирања*, 150, омашком пише да је било седамнаест уместо шеснаест застава.

[46] F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, V, 445–446; А. Ивић, *Јурисдикција славонских племића*, 221-223.

[47] F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, V, 435, 452–456; загребачком бискупу који је поднео комисији 13 привилегија на бискупска имања што их насељавају Срби додељена је Дубрава са 23 села у чазманском дистрикту, 4 кастела (Гарић, Гумник или Босиљево, Средица и Нарт), 7 села и оток Иванић (insuper tota insula Ivanich appellata); надопатији св. Мартина додељена су два имања, препозитури и чазманском капитолу стара Чазма са 3 села и једним кастелом (Свибовец), колегији загребачких језуита препозитура Глоговница са 9 села. Власништво 14 племићких породица није утврђивано на основу сачуваних привилегија него на основу пописа граница имања и најстаријих пописа ратног пореза; тако је утврђено власништво породице Држића (Dersffi) на село Зела, жупу Фаркашевину, војводат Zopelincz са селом Конска и поседима св. Бенедек и Тополовац, град Реке или Ровиште ((oppidum item Reche vulgari autem idiomate Revische). На сличан начин утврђене су границе поседа племићких породица Христифора Банфи, Керечењи, Греци, Грегоријанић, Шафарић (Saffaricz de Sivecz), Микетинец, Спиранец, Конски, Голец, Циганић, Томпа de Horzowa, Будора de Budrowcz, Прашоци; упор. А. Ивић, *Јурисдикција славонских племића*, 222–223; Н. Клаић, *Друштвена превирања*, 151.

[48] F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, V, 455.

осморице у Пожуну.[49] Међутим, захтеви за повратак (реституција) Срба били су постављани готово на свим славонско-хрватским сталешким саборима током XVII века и уношени међу одлуке Угарске дијете, али су сва настојања да се Срби крајишки војници претворе у кметове славонске и хрватске властеле остала без виднијих резултата.[50]

БОРБА ЗА СЛОБОДУ ВЕРОИСПОВЕСТИ – УРЕЂЕЊЕ НАДЛЕЖНОСТИ

Пресељавањем Срба на подручје аустријске Славоније и Хрватске дошло је не само до извесних измена у народносном саставу него и до повећања верских разлика. Према изворима Римске курије из 1611. и 1629, број »шизматичких« Срба износио је око 60.000, а број крајишника, то јест војника, по једнима је премашао 20.000 у Славонији и Хрватској, док се по другима само у Жумберку 1625. налазило 2.000 Срба способних за оружје, у Славонији 6.000, у приморској граници око хиљаду.[51] Са тим Србима се са подручја Пећке патријаршије под турском влашћу пресељавало и српско православно свештенство мирског и монашког реда које је – сходно обећањима аустријских крајишких команданата и самих владара да ће бити поштована слобода њихове православне вероисповести – молило да му се дозволи подизање манастира и цркава. Тако је у тадашњој Горњој Славонији основан манастир Марча североисточно од Иванићграда; предање приписује владици Василију његово подизање, а још више дабробосанском митрополиту Гаврилу Аврамовићу (1578–88), али је извесно да је манастирску дрвену црквицу подигао епископ Симеон Вретања између 1608. и 1609. Манастир Лепавину који је опустео (подигнут средином XVI века између Крижеваца и Копривнице) обновио је у већем обиму архимандрит Висарион 1636. Калуђери из манастира Крке у Далмацији основали су манастир Гомирје 1602. између Сења и Огулина, а двојица монаха из манастира Моштанице у Поуњу су 1603. подигли манастир Комоговину између Костајнице и Петриње. Сразмерно велики број православних Срба на подручју Војне границе у Хрватској, Горњој Славонији, Угарској и Крањској, од сењског приморја на југозападу до Ђура и Коморана на североистоку (на Дунаву), створио је предуслове за оснивање српске православне епархије у поменутим земљама у саставу Хабсбуршке Монархије. Пећки патријарх Јован (1592–1614) са архијерејским сабором Пећке патријаршије изабрао је и 28. јуна 1609. поставио Симеона Вретању за првог епископа нове ускочке или марчанске епархије с титулом епископа »в области западних стран Вретанија глагољут«, па су се отад по патријаршијској синђелији називали *вретанијски* епископи. Епископ Симеон је изабрао манастир Марчу за своје

[49] *Исто*, 461–462; А. Ивић, *Јурисдикција славонских племића*, 223.

[50] J. Buturac, M. Stanisavljević, R. Sučić, V. Šojat, B. Zmajić, *Zaključci Hrvatskog sabora*, svezak I (1631–93), Zagreb 1958, на више места; закључке такве садржине доносили су сабори и после 1630 (њих смо помињали у претходним текстовима), то јест 1631, 1634, 1635, 1637, 1642, 1651, 1655, 1656, 1659, 1662, 1681, 1687.

[51] A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium*, II, Zagrabiae 1875, 116–117; А. Ивић, *Из прошлости Срба Жумберчана*, Споменик СКА, LVIII, Суботица 1923, 29; исти, *Марчанска епископија од Симеона Вретање до Гаврила Предојевића (1609–1642)*, Браство, XVII, 159–160.

седиште.[52] Марча се налазила у једном од три предела гушће насељена Србима.

До тренутка оснивања ускочке или марчанске епархије под јурисдикцијом Пећке патријаршије, у Горњој Славонији у Хрватској постојала је само организација римокатоличке цркве у чијем се саставу налазила и загребачка бискупија, па су се сада на њеној територији одједном нашле две црквене организације: западне и источне хришћанске цркве. Загребачка бискупија је на основу феудалног права поседовала највише земље на коју су се населили Срби. Њих је аустријска власт као војнике ослободила дажбина које су иначе кметови били обавезни да дају својим земаљским господарима, па према томе и загребачком бискупу.

Борба Срба војника у Војној крајини да не буду претворени у кметове славонских и хрватских феудалаца повезала се с борбом против упорног деловања загребачког бискупа, односно Римске курије да се православни Срби поримокатоличе и преведу у унију. Противреформациони покрет римокатоличке цркве осетио се већ после Тридентског сабора 1545–63, посебно у настојању да придобије отпаднике протестанте и многе православне (»шизматике«) на југоистоку Европе. Тај задатак је преузео фратарски језуитски ред пошто је папа потврдио његова правила 1540, као и Конгрегација за пропаганду вере која је од свог оснивања 1622. руководила радом свих католичких мисија у свету. При том су се неки од загребачких бискупа позивали на одлуке IV латеранског концила у Риму 1215. по којима у једној дијецези не могу бити два епископа (prohibet, unam dioecesim duos episcopos habere, ne dioecesis illa duo capita, veluti monstrum aliquod, habeat).[53] Веома тежак верски и економски положај нагнао је епископа Симеона да поред признања духовног старешинства српског патријарха у Пећи призна и старешинство римског папе. Он је преко Мартина Добровића, римокатоличког пароха у оближњем Иванићу, иначе пореклом Србина (natus Valachus), дошао у везу са загребачким бискупом Домитровићем, који је рођењем такође био православни Србин из Жумберка, па се касније покатоличио. Симеон је изјавио да ће признати римског папу за врховног поглавара и да ће одавати дужну послушност загребачком бискупу на чијој се земљи настанио, па је тиме стекао извесно поверење надвојводе Фердинанда. Он му је својим патентом од 23. марта 1611. ставио у дужност да се труди око искорењивања верске заблуде Влаха и Рашана на граници Крањске, у Хрватској и Славонији, и то помоћу казне, али никако новчане него верске. Међутим, 10. јануара 1612. је новим патентом потврдио да епископ може своје вернике кажњавати и новчаном глобом кад нешто скриве у црквеним стварима, с тим да му по потреби могу помагати и световне власти, односно крајишке војне власти.

У јесен 1611, епископ Симеон је с Мартином Добровићем стигао у Рим где га је папа Павле V (1605–21) посебним бревеом (повељом) од 21. новембра поставио за првог опата (архимандрита) манастира Марче и за епископа *платенског* (тј. блатског по граду Блатном у коме се налазило седиште словенског просветитеља епископа Методија) Срба католика грчке вере који живе

[52] Р. Грујић, *»Вретанијска острва« у свечаној титулатури пећких патријараха XVII и XVIII века* (посебан отисак), Гласник Скопског научног друштва, књ. XIII, Скопље 1933, 6–11; А. Ивић, *Марчанска епископија од Симеона Вретање*, 156–158.

[53] A. Ivić, *Iz istorije crkve hrvatsko-slavonskih Srba XVII veka*, прештампано из Vjesnika kralj. zemaljskog arkiva, св. II за 1916 (св. XVIII), Zagreb 1917, 25; Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 27–28.

у Угарској, Славонији, Хрватској и на граници Крањске. Уз то је одобрио да му се уступи земља, одобрио му градњу манастира Марче и узео га у заштиту против свих који би покушали да га узнемиравају у поседовању земље. Посебним међашким листом од 11. фебруара 1618, бискуп Домитровић му је уступио гору Марчу или Марчевицу на којој је саграђен манастир. Временом се на том напуштеном земљишту населио велики број српских породица око цркве Сесветице. По њиховој жељи, епископ Симеон је отвореним листом од 19. јуна 1628. уговорио са њима да буду обавезни да му кулуче по два дана од Ђурђевдана до Аранђеловдана, а од Аранђеловдана до Ђурђевдана по један дан »об нашој храни и да нам имају давати десето од вина и од всакојакога жита и да слободно керче [крче] в нашем котару«. Те »правице« уживаће и они који се доцније буду настанили на поменутом земљишту, а епископ ће их »бранити од страже и од харача генералова, да никомур не служе него нам и нашим заступником, службом и дохотком како смо гори поставили«. Епископ је давао загребачком бискупу 12 литара воска годишње у знак признања његових права као феудалног господара.[54]

Сматра се да је прелаз епископа Симеона на унију »био од нужде« и »привидан«, те да »у осталом свештенству и народу није ово унијаћење ухватило никаквог корена« с обзиром на то да је задржао словенски језик у богослужењу, православне обреде, стари јулијански календар и везе с Пећком патријаршијом.[55] То што је представник српске православне цркве у Хабсбуршкој Монархији истовремено признао и пећког патријарха и римског папу за духовне старешине сматрало се за пробитачно. Пећки патријарси су све до 1648. хиротонисали (рукополагали) ускочке или марчанске епископе, па је стога потоњи епископ Сава Станиславић (1648–61) захтевао послушност од једног протопопа зато што »има власт од патријарха и папе«. У писму које је 2. јануара 1693 (по старом календару) из манастира Лепавине послао загребачком бискупу Александру I Игњату (1688–94) у вези са унијатским владиком Исаијом Поповићем у Марчи (1689–99), патријарх Арсеније III Црнојевић наводи да владика може увек остати веран слуга загребачког бискупа, али би желео да и њега као патријарха призна за свог архиепископа.[56] Такво држање

[54] J. Šimrak, *De relationibus Slavorum meridionalium cum Sancta romana sede apostolica saeculis XVII et XVIII*, Vol. I, Zagreb 1926; 35–36; A. Ivić, *Iz istorije crkve*, 4–5, 20–22; Р. Грујић, *Споменица о српском православном владичанству пакрачком*, Нови Сад 1930, 48; А. Ивић, *Марчанска епископија од Симеона Вретање*, 156–158.

[55] A. Ivić, *Iz istorije crkve*, 5.

[56] Г. Витковић, *Два писма патријарха Арсенија III Црнојевића*, Српски Сион бр. 3, 1906, 74: Quare Reverendissime Dominationi Vestrae hisce intimare volui, dum Sacratissimae Maiestatis mandatum hoc exposcat, ut monasteria et templa visitare, callugeros et parochos Rascianos ubique constitutos secundum normam et consuetudinem Graeci ritus Rascianorum subordinare et instruere non intermittam; ita ut a nullis ecclesiasticis vel saecularibus statibus molestemur, sed ubique libere conservemur, prout uberius Reverendissima Dominatio Vestra dignabitur intelligere ex privilegiis ac condonationalibus Suae Maiestatis Sacratissimae nobis elargitis . . . Quod vero attinet vladicam monasterii Marcz[!], ex corde cupio, ut semper sit servus Reverendissimae Dominationis Vestrae obligatus, et hoc etiam optarem, ut praefatus vladica me agnoscat etiam pro suo Archi-Episcopo . . .; Р. Грујић, *Споменица*, 49. Презиме патријарха Арсенија III јесте Црнојевић како се он сам потписивао (Чрнојевић), цео црногорски збор на Цетињу, патријарховом родном месту, искупљен 4. маја 1694. називао га је Црнојевићем, а ван Црне Горе: у Угарској, Аустрији, Русији и другде звали су га Чернојевић, Чернович и слично. Црнојевића је иначе било у Црној Гори, у другим нашим земљама и изван њих, и пре и за време и после патријарха Арсеније III, о чему сам писао у студији *Арсенија III Црнојевић у историји и књижевности*. Посебна издања САН, CLI, Београд 1949, 85–89.

Томажа Хрена (1599–1630), изразитог присталице римокатоличке противреформације који је прогонио протестанте, рушио им цркве и спаљивао књиге. На његов захтев је покренуто питање да се православни свештеници протерају из Жумберка, који је касније назван Ускочка гора по Србима који су током XVI и XVII века ускакали у овај предео из Посавине, Подунавља и Подриња. Бискуповом настојању противио се жумберачки крајишки капетан Ернест барон Парадајзер, па је писао Ратном савету у Грацу: »У целом Жумберку налазе се свега три српска попа или калуђера, који обављају службу божју, проповедају, исповедају, причешћују и крштавају децу по грчком обреду. Ја сам наговарао поједине Србе да приме римокатоличку веру, али ме ниједан није хтео послушати. Није саветно насилно протерати или одстранити православне свештенике. У Жумберку има 2.000 Срба за оружје, у Славонији 6.000, а у Приморју око 1.000 људи. Када би им свештенике протерали, подигло би се свих 9.000 Срба на оружје и прешло би Турцима. Тако се не сме радити, него треба полако и неосетно искорењивати шизму међу Србима и уводити римокатоличку веру. Треба издати налог да се убудуће не сме пустити у аустријске крајеве ниједан нов свештеник или калуђер који би хтео доћи из Турске. Тако ће садашњи свештеници изумрети, а нових неће бити да их замене, те ће се народ у невољи морати обраћати римокатоличким жупницима и помало на њих сасвим свикнути.« На основу предлога бискупа Хрена и Петра Љубића, ректора загребачког језуитског колегија, при том колегију је за српску сирочад без родитеља или децу сиромашних родитеља основан семинар у коме су поучавана римокатоличкој вероисповести. Ратни савет у Грацу преузео је трошкове око школовања и одмах наредио командантима Војне границе да из сваке крајине изаберу по шесторо способне српске деце и пошаљу их у Загреб. Што се тиче Жумберка није био постигнут жељени резултат барем у XVII веку, јер су српски свештеници са подручја Пећке патријаршије под турском влашћу успевали да и поред забране дођу у ту област, а такође су подбацила и очекивања у вези са децом која су васпитана у колегију да би радила на пропаганди римокатолицизма.[57]

У то време је у Славонској крајини бивала све живља делатност на унијаћењу. Епископ Симеон је последњих година свог живота био везан за постељу, па је то вероватно био узрок да се својевољно и добровољно (per spondaneam et benevolam cessionem) одрекао да даље врши дужност вретанијског епископа. Епархијом је управљао марчански игуман Максим Предојевић све до 8. маја 1630, кад га је краљ Фердинанд II на основу свог патронатског права и на препоруку крајишких команданата наименовао за вретанијског епископа. Дао му је све повластице: права, имунитет, приходе и упутио га у Рим код папе Урбана VIII (1632–44) да му то потврди. Међутим, уместо да оде у Рим, игуман Максим је отишао у Пећ где га је пећки патријарх Пајсије Јањевац (1614–47) хиротонисао и потврдио за вретанијског епископа.[58]

[57] Г. Витковић, *Два писма патријарха Арсенија III*, 74; А. Ивић, *Из прошлости Срба Жумберчана*, Споменик СКА, LVIII, Суботица 1923, 29; исти, *Марчанска епископија од Симеона Вретање*, 159; A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalim*, II, Zagrabiae 116–117.

[58] A. Ivić, *Iz istorije crkve*, 22–23, 31, чазмански каптол је у кратком извештају о историјату српске цркве у Хрватској и Славонији који је израђен по налогу загребачког бискупа Винковића 25. јануара 1642, између осталог навео да је епископа Максима рукоположио пећки

Борба Срба крајишких војника у Славонској крајини да им се преко статута признају и написмено обезбеде обећане слободе и повластице, а на основу кнежинске самоуправе коју су уживали у Турској пре пресељења на аустријску територију, најзад је крунисана успехом. Једно српско изасланство је почетком 1630. замолило краља Фердинанда да се коначно реши њихово питање, па су Срби нешто касније поднели и нацрт статута преко генерала Траутмансдорфа као команданта Славонске крајине. Пошто је проучила текст нацрта, Аустријска дворска канцеларија је у свом извештају краљу од 30. септембра нагласила војни значај Срба настањених између Драве и Саве, чији је број за последњих тридесет година толико порастао да су они постали чврст бедем Војне крајине против Турака. Њиховом заслугом су процветала опустела земљишта, па су се управо из тих разлога сада многи полакомили на њих. Та земљишта је угарски палатин доделио славонским сталежима, наводећи око 380 села у којима су настањени Срби, мада они живе у свега 50 села, а остала која је побројао налазе се са оне стране границе, у Турској.[59]

Српске привилегије и статуте објављене 5. октобра 1630. примило је из краљевих руку на свечаном пријему једно изасланство састављено од дванаест Срба које је предводио Максим Предојевић, тада још игуман. Српским статутима су прописане уредбе о магистратима, о правосуђу, о поседу добара, о приватним и јавним преступима, о војсци. Српском народу у Славонској крајини као политичком телу, односно као српској заједници или општини (Communitas Valachorum) призната је кнежинска самоуправа, патријархално-демократска установа прилагођена посебним друштвено-политичким условима живота у Војној крајини. Цела Војна крајина између Драве и Саве подељена је на три *дистрикта* или *капетаната:* копривнички, крижевачки и иванићки, са одређеним бројем села. *Скупштине* или *зборови* представљају демократски израз самоуправљања, а њихово одржавање је дозвољено једино ради избора сеоских *кнезова* или *судија* са по два-три *заклетника*. На челу сваког дистрикта налази се *дистрикатски кнез* или *врховни судија*, односно *велики кнез* или *оборкнез* кога бирају сви сеоски кнезови са по два до три заклетника једног дистрикта. Уз оборкнеза се врши и избор осморице *приседника*, такође у средишту крајишког капетаната или дистрикта. Избор сеоских кнезова и заклетника врши се сваке године на Ђурђевдан, а дистрикатских или капетанских сутрадан. Заједно са дистрикатским кнезом као председником и осам приседника, сеоски кнезови су сачињавали *капетански* или *дистрикатски суд*. Сви поменути новоизбрани чланови општине или *магистрата* полагали су заклетву верности краљу Угарске и његовим законитим наследницима. Кнезови су називани и судијама (judex sive knezius) јер су доносили мање судске пресуде. Имали су задатак да хватају починиоце мањих кривица, па су их потом предавали дистрикатском суду. Водили су попис кућа, породица и мушких чланова од 17 година старости па навише. Кнезови су хватали преступнике против мира у земљи и општег добра, а могли су их држати у затвору докле год не пруже одговарајуће јамство или не буду предани

патријарх: Cui [владици Максиму] etiam idem archiepiscopus dicitur dedisse potestatem super Valachos siue Raschianos, non solum in regno Sclavoniae et Croatiae sed etiam in Stiria et Hungaria residentes.

[59] F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, V, 476–478, 480–489.

дистрикатском суду. Уколико је реч о пресељењу из Турске неких особа које су тамо уживале законску заштиту, онда о томе треба да буду обавештени кнез, врховни судија (оборкнез) и приседници. Кнезови су извршавали само оне пресуде на које није био уложен призив у року од десет дана. У случају оружаног отпора, осуђени је предаван војној управи. Дистрикатски суд је на основу статута решавао по свим кривицама и расправама, а против његове пресуде могао се уложити призив генералу Војне крајине у року од десет дана. Иначе је врховни судија спроводио истрагу, а кривце предавао војним властима ради кажњавања, слања на јавне радове, и слично. Он је кажњавао крађе до вредности од 30 угарских форинти, али ако је крађа извршена уз разбојништво, а вредност украденог износила 20 угарских форинти, онда је кривца кажњавао затвором у оковима или без окова и кулуком. Кавгаџије и они који су реметили мир кажњавани су новчаном казном од 8 угарских форинти, а могла је бити донесена и пресуда на затвор, кулук и телесну казну.

Статутима су такође била уређена многа питања из грађанскоправних односа, посебно из области поседовног права, односно власништва. У вези са тим прописима и издвајањем Војне крајине као посебне територије (краљевим заштитним листом из 1627) наређено је да се свако село и варошица омеђе хумкама. Крајишницима је признато право да земљу отуђе, заложе, завештају тестаментом и слично. За купопродају покретне имовине била су потребна само два или три сведока, док се за непокретну морао сачинити уговор пред кнезом и два до три сведока. Кнез је имао право да са двојицом или тројицом заклетника прода заложено имање и намири повериоца. Тестаменти су склапани пред кнезом и 4–5 сведока или пред свештеником и 2–3 сведока, с тим што је увек морао бити присутан и један заклети *бележник*. Дозвољена је слободна трговина у капетанату и изван њега, па су крајишници могли продавати, куповати, извозити и увозити робу уз плаћање законом одређеног пореза и царине.

Што се тиче војне службе, сви војници су морали савесно вршити своје дужности, подједнако и они који су били плаћени и они који су бесплатно служили, али су због тога уживали већа права. Војводе су морали бити људи беспрекорног понашања; уколико би војвода извршио неки преступ, надлежни капетан је вршио истрагу са 2–3 војводе, па је преступника могао казнити или га предати вишој војној управи. Окривљене војнике-харамије испитивао је капетан са својим официрима и војводама свог капетаната, па је за мање преступе судио, а за веће је слао окривљеника вишој војној управи. Кад би умро неки војвода, барјактар или други народни официр, или био судским путем лишен свог звања, тада је општина предлагала генералу друга лица на њихово место. Пошто су се сви Срби посветили ратним војним дужностима и стога уживали разне повластице, то су били обавезни да сем држања посада у шанчевима и тврђавама, сваке године по шумама и равницама око Саве и Драве праве заседе како би спречили турске упаде. Морали су помагати при оправци тврђава и подизању нових, затим одмах пријављивати непријатељске заседе, те нису смели пуштати непријатеља преко граница своја три капетаната. У случају да непријатељ ипак продре у земљу, то су сви становници изнад 18 година старости били дужни да га нападну. На први генералов знак морало се за два до три часа сакупити шест до седам хиљада људи на зборно место. Кад је граничарска војска позивана на војну дужност изван граница Војне крајине, она се морала бесплатно борити против Турака четрнаест

дана, а уколико је била позвана у друге покрајине борила се бесплатно осам дана, па је тек по истеку тог времена добијала плату као и остали.[60]

НАСТАВАК БОРБЕ ПРОТИВ УНИЈАЋЕЊА – МЕТЕЖИ И БУНЕ ПОСЛЕ ДОБИЈАЊА СРПСКИХ СТАТУТА

Српским статутима био је уређен правни положај крајишника у крижевачкој, копривничкој и иванићкој капетанији, односно у Вараждинском генералату (Славонска крајина), али су они примењивани и у Карловачком генералату (Хрватска крајина). Пада у очи да верски положај православних крајишника није био уређен статутима и да су самоуправна права сужена на избор једино сеоских кнезова на народним скупштинама (зборовима), без права њиховог одржавања за избор оборкнезова и врховних судија. Убрзо после рукоположења Максима Предојевића за новог вретанијског епископа, почетком 1631. стигао је пећки патријарх Пајсије Јањевац у канонску посету вретанијској епархији у пратњи Јевтимија Цариграђанина, »архиепископа софијског и влашког« (неки извори га помињу као архимандрита). Претпоставља се да је Јевтимије као учитељ и проповедник (magister orientalis ecclesiae) био упућен међу Србе с посебним задацима. Рођак Ане Радулове, удовице влашког војводе Николе Петрашка, енергичан и окретан, он је за кратко време успео да стекне наклоност Срба који нису били задовољни статутима, па су одмах после њиховог добијања започели метежи и буне које је он подстицао. Тако је на његов наговор настало врење у марту 1631, а поднесена је и тужба бечком двору против крижевачког капетана Галера. Јевтимије је лично замолио бискупа да престане гонити Србе на кулук (грађење и уређење бискупског рибњака), а осечке Србе је побунио против бискупа. Због метежа и побуне иванићког и копривничког великог судије били су лишени звања, ухапшени, а затим погубљени кнез Марко Богдановић из Горње Плавнице и харамбаша Смиљан Вујић.[61]

Уређење правног положаја Срба крајишника по статутима подстакло је нека села на властелинствима загребачког бискупа и других славонских спахија да напусте своје дотадашње спахије и да се прикључе крајишницима у намери да се ослободе двоструке обавезе – да истовремено буду и војници и кметови, односно подложници војници и да добију повластице »како и друге краине имају«.[62] Многе српске породице су под Јевтимијевим утицајем отказале да извршавају кметовске обавезе према славонским спахијама, тврдећи да и за њих важе крајишка права и повластице. Међутим, власти су настојале да раздвоје привилеговане Србе крајишке војнике за које важе статути од непривилегованих »предаваца« и Славона[ца]« на које нису могли бити примењени прописи статута. На властелинству загребачке бискупије у околини Дубраве, у 14 села живели су Срби »предавци« измешани са

[60] Г. Витковић, *Споменици*, 25–41; Ф. Ваничек, *Историја Војничке крајине*, 65–69, 302–311; K. Czoernig, *Etnographie*, II, 365–372; А. Ивић, *Јурисдикција славонских племића*, 225–226.

[61] Архив ЈАЗУ, Лопашићева оставина (Monumenta ecclesiae graeco-orientalis in Croatia et Slavonia), XV, 24/1/4; А. Ивић, *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију*, 59; Р. Грујић, *Споменица*, 59; Ј. Радонић, *Римска курија*, 68; А. Ивић, *Марчанска епископија од Симеона Вретање*, 160–162; исти, *Миграције Срба у Славонију*, 46–49; исти, *Iz istorije crkve*, 5–6.

[62] *Историја народа Југославије*, II, Београд 1960, 686.

Србима крајишницима; десет хрватских села одметнуло се од својих спахија, па је становништво почело живети према одредбама статута. Тако су поступили и неки Хрвати који су били измешани са Србима у Вирју, Тополовцу, Трему, Св. Петру и Црквеној.[63] Због тога је загребачки бискуп Бенедикт II Винковић (1637–42) имао доста штете на имањима бискупског властелинства у Подравини. Наиме, Срби су заједно с копривничким грађанима већ одраније запосели његово добро Бреги и заједнички га обрађивали, а бискупу нису давали десетину. Исто је учинило становништво у Св. Михаилу од Здеље (Zdellia), Св. Владиславу и Комарници, у којој су иначе живели Славонци и само неколико Срба.[64]

Нова досељавања Срба у Горњу Славонију и Хрватску повећавала су број крајишког становништва, али су доводила и до нових неспоразума и буна. У пролеће 1639. огулински капетан гроф Гашпар Франкопан Тржачки је упао у турску Лику, извео све становнике из Личког Петровог Села и населио их најпре око Бриња, затим у Плашки, а 17 породица са 108 чланова у Витуњ између Огулина и Гомирја, уз обавезу да чувају витуњски пролаз од Турака. Огулински староседеоци кметови побунили су се против Срба крајишника у Витуњу пошто су са њима морали поделити обрадиву земљу. Они су одржали неколико тајних састанака без одобрења огулинског капетана Гашпара Франкопана, послали тројицу својих људи у Грац, а затим су педесеторица наоружаних људи напали витуњске Србе, погазили им усеве, посекли воћке и уопште нанели им велике штете уз претњу да ће им попалити куће уколико се у року од осам дана не одселе из Витуња. У одговору краљу Фердинанду III од 5. јула 1640. на тужбу огулинских кметова, капетан Гашпар је навео да су тужбу поднели »пустолови и скитнице који су побегли из Крањске, из Винодола и других места због својих дугова и због других рђавих дела, па их се њих толико стекло у Огулину, да су заузели грофовске земље од Огулина до Модруше«. Огулински непривилеговани кметови су у ствари желели да се изједначе с привилегованим Огулинцима и Србима крајишницима, па су као повод за побуну изабрали насељавање Срба у Витуњ, за које је Гашпар Франкопан иначе тврдио »да заслужују повластице, јер ће му они у борби с непријатељем хиљаду пута више користити него Огулинци«.[65]

И поред краљеве потврде и решења Српске комисије 1636. да се привилеговани Срби (Privilegiati Walachi) или крајишници оделе од тзв. непривилегованих или приватних Срба (Priuati Walachi) који су се договорили са спахијама о својим кметским обавезама, као и од тзв. »предаваца« и Славонаца (Sclavoni), одлука ипак није спроведена. Славонско-хрватски сабори су током целог XVII века безуспешно понављали своје захтеве и одлуке о реституцији и реинкорпорацији,[66] али оне нису могле бити спроведене због једноставног отпора привилегованих и непривилегованих Срба, хрватских кметова који су добили да дају феудалне дажбине дотадашњим спахијама, »предаваца« и Сла-

[63] А. Ивић, *Миграције Срба у Славонију*, 56, 66, предавци су живели измешани са Србима крајишницима у околини Дубраве у 14 села: Хабјановци, Фука, Костаковци, Коритно, Мокрице, Марковци, Парушевац, Кнежи, Домитровци Врховљани, Кренчани, Форијановци, Лепушевци и Коларовци, 70–71; R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, II, 163–181 (док. CVII–CIX).

[64] R. Lopašić, *нав. дело*, II, 200 (док. CXXII); А. Ивић, *Миграције Срба у Славонију*, 70.

[65] R. Lopašić, *нав. дело*, 225–233 (док. CXXXIV–CXXXVIII); упор. Н. Клаић, *Друштвена превирања*, 176–181; А. Ивић, *Миграције Срба у Хрватску*, 117–118; М. Грбић, *Карловачко владичанство*, I, 34–36.

вонаца, као и због тешког унутрашњег и спољнополитичког положаја у који је запала Хабсбуршка Монархија током 30-годишњег рата (1618–48), тако да је врбовала и по неколико хиљада крајишника и слала их на бојиште (1620, 1632, 1643). Занимљив пример јединственог отпора представља одговор војводе Ђурђа, великог српског судије иванићког краја, поводом захтева загребачког бискупа Бенедикта II да му »предавци« у Иванићу плате десетину и жировину. Војвода Ђурађ је одговорио 5. октобра 1642. да »предавци или који други« нису никад плаћали жировину и десетину, него су мирно и слободно жирили и напасали стоку »они и други остали«. Војвода наводи да су се предавци доселили и настанили у живој шуми »у страхотном времену« још пре педесет година (1592), па стога моли бискупа да их не прогања. Ниједна крајина неће плаћати жировину или десетину зато што је становницима немогуће да кулуче и бискупима и краљу пошто већ много кулуче генералу, danonoћно стражаре на Крајини, бране земљу од непријатеља »вере католичанске« и врше све друге службе које подложници »вашег господства« не чине. Стога војвода моли бискупа да не узнемирава предавце који су мирно жирили стоку за време претходних бискупа како не би дошло до »буркања мед Краином«, те упозорава да би крајине остале пусте да није Срба »да би Лашких синов не било пусте би Краине биле, него се с њими Краине бране и подпирају и они су какти један чит [chyth, штит]. И то добро знате, ваше господство, да смо једна братиа, да они не могу през [без] нас живи бити, како ти ни ми през них. Тако немоите нас в[аше] г[осподство] бантувати [од мађ. bantoni, узнемиравати – прим. Р. В.] ни буркати Краине мед собу [међу собом]«. Ђурађ се на крају тужи да су им Пупоглавци и Клоштрани опљачкали и побили седам крмака, а не зна је ли то са његовом (бискуповом) дозволом, те га моли да посредује тако да им се крмци врате или исплате јер »ја не можем Краине держати, ар се она хоће задовољити и фантити [осигурати]«.[67]

Слично положају Срба крајишника, и положај српске православне цркве, односно марчанске или вретанијске епархије, зависио је у приличној мери од међународног положаја Хабсбуршке Монархије у одређеном тренутку. Загребачки бискуп Бенедикт II је развио интензиван рад на унијаћењу Срба и њиховог епископа Максима, а краља Фердинанда III је убеђивао да се Срби могу постепено привикавати и обучавати у римокатоличкој вери тако што би им се оставили њихови православни обреди и стари календар. Такво стање је било у Истри, у сењској бискупији и Винодолу, где Срби који су прешли у католичку веру нису више називани Србима него Хрватима (seque non amplius Valachos sed Croatas appellant). Бискуп је убеђивао Конгрегацију за пропаганду вере у Риму да треба поставити римокатолика за епископа уместо Максима, али да такав епископ мора знати српски и ћирилицу. Међутим, покушаји су пропали, као што се већ десило кад је Конгрегација за пропаганду вере покушала да ученог унијата Нићифора, по народности Русина, уз сагласност краља Фердинанда II натури за помоћног епископа оболелом владици Симеону Вретањи.[68] Непосредне везе које су бискуп Бене-

[66] J. Buturac, M. Stanisavljević, R. Sučić, V. Šojat, B. Zmajić, *Zaključci Hrvatskog sabora*, I, 173–177; А. Ивић, *Миграције Срба у Славонију*, 56–59, 73.

[67] R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, II, 261; А. Ивић, *Миграције Срба у Славонију*, 31–32, 72–73; Н. Клаић, *Друштвена превирања*, 176–178.

[68] J. Šimrak, *De relationibus*, 88–89, 93–94; J. Радонић, *Римска курија*, 71–72; А. Ивић, *Марчанска епископија од Симеона Вретање*, 162–165.

дикт и његови изасланици имали са епископом Максимом довеле су их до сазнања да он после именовања за вретанијског епископа 8. маја 1630. није отишао у Рим ради потврде и посвећења него у Пећ где га је рукоположио пећки патријарх и дао му управу над Србима у Славонији, Хрватској, Штајерској и Угарској. Сем тога, ни Максим ни његови калуђери нису католици него шизматици, а уз то епископ изјављује да су римокатолици јеретици и екскомуницирани, да је папа антихрист, затим забрањује свом свештенству и народу да улазе у римокатоличке цркве, да слушају богослужење у њима, да примају свете тајне од римокатоличких свештеника и нагони римокатолике који живе измешано са Србима да славе празнике по старом календару. Православни свештеници крштавају римокатоличку децу и венчавају римокатоличке младенце, а њихове жене које побегну међу Србе венчавају и поред живих мужева. Бискуп је безуспешно покушао да онемогући зидање манастира Лепавине протестујући код чазманског каптола 25. јануара 1642. Нови манастир су започели зидати православни калуђери Срби око 1635, па бискуп каже да су они шизматици заражени грчком шизмом коју ће ширити из тог манастира.[69] Међу предлозима како обратити »шизматике« Србе у римокатоличку веру био је и предлог жупника Михаила Пишкорића упућен загребачком канонику Петретићу 8. октобра 1641. Он је сматрао да би римокатоличке свештенике требало поставити по свим крајевима, па и у најизложенијим местима Војне крајине, са задатком »да привилеговане [крајишнике] и непривилеговане Србе [предавце, кметове] обраћају у римокатоличку вероисповест; а тако исто и оне, који су раније били римокатолици, па су од српских свештеника преведени у шизму«.[70]

Српске крајишке старешине предложиле су за новог вретанијског епископа Гаврила Предојевића, рођака покојног владике Максима. На то је бискуп Бенедикт предлогом од 20. јула 1642. покушао код краља Фердинанда III да осујети Гаврилово наименовање, али није успео, јер је краљ у августу поставио Гаврила за епископа, с тим да оде у Рим на посвећење, али је и Гаврило уместо у Рим отпутовао у Пећ где га је рукоположио пећки патријарх. Међутим, настојања на унијаћењу нису престајала. Тако је унијатски бискуп Методије Терлецки после дужег боравка у Војној крајини 1644. поднео предлог Дворском ратном савету о оснивању у Загребу или Вараждину једног завода (алумнат) за спремање младих Срба православне вере за унијатске свештенике, сличан ранијем Парадајзеровом предлогу. Стога су се српски манастири почели обраћати православној Русији за своје потребе. Тако су монаси новосаграђеног манастира Лепавине боравили у Русији 1642–43. и донели известан број потребних књига, међу којима и учитељно јеванђеље које им је поклонио чувени кијевски митрополит Петар Могила.[71] После Гаврилове

[69] A. Ivić, *Iz istorije crkve*, 22–26, 28: Qualiter certi monachi ordinic diui Basilii natione Rasciani siue Valachi, professione schismatici, Graecorum schismate imbuti, ex partibus Turcis subiectis in confinia Sclauoniae et dioecesim zagrabiensem aduenientes in certo Monte Branzka dicto, supra villiam Szeszuete dictam, ultra Grisium uno milliari distantem in comitatu crisiensi habitam et existentem, monasterium nouum circa annum domini 1636 coeperunt aedificare ac construere, ex quo posteaquam schisma Graecorum inter ipsos schismaticos Valachos siue Rascianos magis dilatabitur . . .

[70] Р. Грујић, *Споменица*, 58, назива тог жупника Пишкорић, а Ивић, *Миграције Срба у Славонију*, стр. 72, нап. 2, наводи га као Писковића.

[71] Ђ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. IV, Срем. Карловци 1923, запис 6800; калуђери манастира Лепавине одлазили су и доцније у Русију: 1650, 1658, 1665–66, о чему вид. Ст. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик СКА,

смрти у јуну 1644, крајишке српске старешине су за његовог наследника изабрале Василија Предојевића, архимандрита манастира Гомирја, а командант Славонске војне крајине Георг Шварценберг га је препоручио краљу Фердинанду III. Фердинанд га је на основу свог патронатског права као краљ Угарске именовао 26. августа 1644. за епископа свидничке бискупије (Свидник у северној Угарској, шарошка жупанија). Он је ради посвећења отпутовао заједно са загребачким бискупом Мартином I Богданом (1643–47) у Рим, али није посвећен пошто православни епископ према канонском праву није могао добити титулу римокатоличког бискупа. Загребачки бискуп Петар III Петретић (1648–67) сведочи да је Василије био образован човек, упућен у теологију, зналац грчког и српског који Срби користе у књигама и богослужењу. Није извесно да ли га је Пећка патријаршија признала за канонски постављеног епископа, али је чињеница да се у једној исправи од 6. децембра 1646. потписао као »епископ Србљем вретаниским и архимантрита геомирски«. Говорило се да су га калуђери отровали из бојазни да их не поунијати, а монаси из Марче су рекли бискупу Петретићу да је владика Василије сахрањен изван цркве зато што није најпре отишао пећком патријарху на рукоположење него римском папи.[72] У августу 1648, краљ Фердинанд је именовао марчанског архимандрита Саву Станиславића за Василијевог наследника, с титулом свидничког епископа и поред противљења загребачког бискупа Петретића. Заклетвом га је обавезао да у Риму прими посвећење од папе, али је Сава такође отишао у Пећ где га је српски патријарх Гаврило рукоположио и поставио за епископа свим православнима од Дунава до Јадранског мора, па се он потписивао »Сава, милостију Божијеју епископ Вретанији Србљем«. У току три године (1654–57) саградио је нову манастирску цркву у Марчи у српско-византијском стилу, с крстообразном основом (crux graeca) и једним кубетом, снабдео је са два звона и потребним црквеним утварима. Из свог пострига манастира Рмња у Босни (на ушћу Унца у Уну) пренео је у Марчу традицију преписивања књига. Манастир Лепавина је и даље одржавао раније успостављене везе с Русијом; тако је у фебруару 1649. отпутовао у Русију лепавински архимандрит Висарион. На путу кроз Молдавију, молдавски војвода Василије Лупул дао му је у августу 1650. даровну повељу којом је Лепавини обећао годишњу помоћ од 5.000 аспри, а руски цар Алексије је својом даровном повељом од 31. јануара 1651. одобрио да лепавински калуђери долазе сваке седме године по милостињу.[73]

За време управе епископа Саве дошло је до општег отпора и буне у Посавини 1653–59. Пре тога се бискуп Петретић око 1650. жалио краљу како епископ не плаћа дажбине за манастир Марчу, па је чак одбио да даје и оних 12 литара воска које је давао епископ Симеон, затим да је присвојио једну римокатоличку цркву, да су једну цркву разрушили марчански калуђери, да је наредио да се затвори један православни свештеник који је прешао на унију,

LIII, Сарајево 1922, 172–176; A. Ivić, *Iz istorije crkve*, 8, 34–35; J. Šimrak, *De relationibus*, 114–115, 118; А. Ивић, *Марчанска епископија од Гаврила Предојевића до Гаврила Мијакића (1642–1660)*, Бразтво, XVIII, Београд 1924, 90; R. Lopašić, *Karlovac*, 152; J. Радонић, *Римска курија*, 215, 217–218.

[72] J. Радонић, *Римска курија*, 217–220; R. Lopašić, *Karlovac*, 152; А. Ивић, *Марчанска епископија од Гаврила Предојевића до Гаврила Мијакића*, 92–93.

[73] Архив ЈАЗУ, ћирилица VIII (руске ћирилске исправе), 1, IX, 6; A. Ivić, *Iz istorije crkve*, 10, нап. 9; исти, *Марчанска епископија од Гаврила Предојевића до Гаврила Мијакића*, 93.

и слично. Побуна је започела на Ердедијевим посавским имањима, проширила се на сисачко властелинство загребачког Каптола тако да се истовремено побунила цела Посавина од Медведнице до Сиска. Кметови су захтевали да се ослободе тешких обавеза, да истовремено не буду и кметови и војници него само војници који се према сведочанству војвода, официра и великог судије »иванићке покрајине всех влашкех синов« боре против непријатеља хришћанске вере, па им стога треба дати »правице«. Међутим, ако би се »заради правице по орсагех морали разбити и да би Посавље опустило, овдашњим ближним крајинам и орсагу на велику шкоду, квар и погибел било би«, те војводе, официри и велики судија моле Славонско-хрватски сабор »да сиромахе Посавце не даду из правице њихове прегањати, него у правице, како су и прва добра господа держала, держати«. Побуњеници на сисачком властелинству и у Посавини су 1654. склопили савез са Србима крајишницима у Иванићу о узајамној помоћи у невољи, уз обећање да ће »раиши [рађе] вси с њими помрети негои [него их] ву неволије и тешкоће оставити«. Средином 1658. године искупило се неколико хиљада Срба крајишника у Ровишту да би протестовали због окрутног понашања крајишких команданата које је било у супротности с повластицама у српским статутима. Аустријске власти су сматрале да је буну подстицао епископ Сава који је »српске послове водио у највећој тајности«. Током прве половине октобра 1658, изасланици побуњених Срба крајишника су преговарали у селу Греди, побуњеничком средишту Сишчана, а затим су побуњеничке вође дошле на преговоре крајишницима, па је закључено да ће Срби крајишници укључити Сишчане и Посавце у своје повластице и »тако ће заједно поћи к његовом величанству због потврде речених повластица«. Неколико Срба је са својим судијом закључило на преговорима у Греди да ће разбити каптолска врата, отети сисачке повластице и предати их побуњеним Сишчанима, које ће иначе бранити »све до смрти«. Почетком јануара 1659, у Беч су стигли српски изасланици из иванићке, крижевачке и копривничке капетаније који су цару поднели своје »потешчице« (гравамина), замолили потврду српских статута и предали молбу хрватских села Кварновака, Прокорца, Петринака и других да и њих обухвате српске крајишке повластице. У фебруару 1659. потврђени су српски статути, а српским старешинама је у мају издана диплома о томе, па се побуна смирила. Према тврђењу крижевачког војводе Гвоздена Вуковића, владика Сава је наговорио Србе крајишнике да се прикупе, начине логор и тако га дочекају јер он намерава да оде у Вараждин како би од комисије преузео потврђене српске статуте.[74] Тих година је манастир Хиландар одржавао везе с неким војводама из Славонске војне крајине, међу којима су били поменути Вуковић и Рајић. Њима се писмом око 1660. обратио за помоћ хиландарски проигуман Виктор са братством и замолио их као велике ктиторе да помогну манастир који је запао у тешко стање услед дуготрајног кандијског рата (1645–69) чије се поприште налазило у близини Свете Горе.[75]

[74] A. Ivić, *Iz istorije crkve*, 10–11; исти, *Миграције Срба у Славонију*, 95–97; *Историја народа Југославије*, II, 654, 687–690; Н. Клаић, *Друштвена превирања*, 229–230, 246, 263–265.

[75] Архив ЈАЗУ, ћирилица IV (акта марчанске епископије за XVII–XVIII век), 66; упор. Р. Веселиновић, *Писмо манастира Хиландара војводи Гвоздену у Крижевцима око 1660. године*, Рад војвођанских музеја, бр. 10, Нови Сад 1961, 149–152. Према књизи J. Buturac, M. Stanisavljević, R. Sučić, V. Šojat, B. Zmajić, *Zaključci Hrvatskog sabora*, I, 229, Гвозден се презивао Вуковић.

Борба Срба крајишника у Хрватској против грофова Зринских и Франкопана трајала је више од пола века због земаља које су крајишници својевремено населили као слободни поседници и војници, посебно у пределима Гомирја, Врбовског и Моравица. Срби су се с пристанком државних власти споразумели с Франкопанима, па су уговором од 13. јула 1657. откупили у потпуно власништво целокупан простор који су настањивали, заједно са шумама, ораницама и ливадама, као и део Каменског с брдом Цетином, с правом слободне косидбе и напасања стоке, али без права да секу дрва. Срби ће по уговору уживати потпуно, слободно и неометано откупљене поседе, а откупну своту ће исплаћивати грофу Ђури Франкопану тако што ће он у току четири године уместо њих примати њихове војничке плате из благајне покрајине Крањске. Међутим, уговором је предвиђено да ће Срби морати да врате све купљене земље за цену од 15.000 форинти »готова и добра новца« уколико се хрватска краљевина прошири према Турској, па се Срби крајишници буду морали преселити даље на нову границу, односно у Војну крајину. Иначе су Срби крајишници у области Гомирја, Врбовског и Моравица имали своју унутрашњу кнежинску самоуправу, али су се у њу све више почели мешати крајишки команданти. На жалбу крајишника, цар Леополд је привилегијом од 19. октобра 1660. потврдио њихову самоуправу. Сваке године су сами бирали по четири судије или кнеза које је потврђивао командант Хрватске крајине; двојица од њих су морали бити Хрвати (тј. римокатоличке вере, мада у целој »гомирској општини не бијаше друге вјере осим православне«), а двојица Срби.[76]

ПРЕД УВОЂЕЊЕ УНИЈЕ У МАРЧИ

Владика Сава је пре своје смрти препоручио народним старешинама да за његовог наследника поставе марчанског јеромонаха Гаврила Мијакића из Ђура, главног помоћника марчанских владика, образованог и честитог човека, великог поборника православља и присталицу пећког патријарха. Међутим, појавила су се још три кандидата, од којих је лепавински архимандрит Симеон Кордић, који иначе није бирао средства да се дочепа марчанске владичанске столице, обећао загребачком бискупу Петретићу да ће увести унију и подићи школе за српску омладину, па га је замолио да подупре његову кандидатуру. Бискуп је пак предлагао да се марчанска епархија или укине или да се за њеног епископа постави унијатски свештеник из јегарске унијатске дијецезе. Срби су једнодушно били за Гаврила чију су кандидатуру подржали славонско-хрватски бан гроф Никола Зрински, затим командант Славонске крајине гроф Валтер Лесли, пореклом Шкотланђанин, и још неки. Загребачки бискуп се одлучно противио да Гаврило оде у Пећ ради рукоположења за епископа, због чега су му »све три краине« (omnia tri confinya), иванићка, крижевачка и копривничка, у писму од 5. новембра 1662. изразиле своје чуђење: »То чујемо, да ваше милозтиво гозподство крати нашему бискупу појти к нашему патриарке; а како би он бил в нашем закону бискуп, ако би тамо

[76] R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, II, 294–296; М. Грбић, *Карловачко владичанство*, I, 37–39, 47–48.

не пошел, полег [на основу] нашега обичаја и закона.« Стога су молили бискупа да то не чини и да не ставља »никаквога зла нити сцинтела [scintilla, варница] мед све три краине . . . ваше милозтиво гозподство зна добро, да ми не моремо живети през нашега духовнога и зтарејега, како ти не могу в ваше вере и закону«. Зато нека он води бригу »зверху звојех овец, а другеми зе ваше милозтиво гозподство ништар не зкербети [бринути], оне имају звојега навадинога пазтира духовнога«. На крају су нагласили: »Ми краине лашкех зинов, ваше гозподство мора верувати, да нећемо имати другога бискупа за лашке зинове него Габриела Миакића.« Међутим, угарски канцелар Ђорђе Селепчењи, њитрански бискуп, подржао је кандидатуру Симеона Кордића, кога је у јануару 1663. за свидничког епископа посветио Стефан, архиепископ и митрополит угро-влашки у Букурешту. Кордић се вратио у Лепавину и почео се понашати као епископ, али су Срби на збору у Ровишту у априлу исте године под вођством великог судије Стефана Осмокруховића одбили да га приме за свог епископа; све три крајине су остале при свом кандидату Гаврилу Мијакићу. На то су аустријске власти попустиле јер су се плашиле побуне 60.000 Срба, како је то у Бечу тврдио гроф Лесли. Ни загребачки бискуп у својој представци цару од 3. јуна 1663. није се више противио да се Мијакић постави за марчанског епископа, па га је цар наименовао под условом да се под заклетвом одрекне пећког патријарха, да призна папу за свог црквеног старешину и да се покорава наредбама загребачког бискупа. Мијакић заиста није отишао пећком патријарху на рукоположење, али није отпутовао ни у Рим него у Јаши (у августу 1663) где га је за епископа земље Вретаније посветио сучавско-молдавски митрополит Сава.[77]

БУНА У СЛАВОНСКОЈ КРАЈИНИ ПОД ВОЂСТВОМ СТЕФАНА ОСМОКРУХОВИЋА 1665–1666. ГОДИНЕ

Положај епископа Гаврила је био погоршан после избијања буне Срба крајишника у Славонској крајини 1665–66. под вођством Стефана Осмокруховића (Stefan Osmokruch), великог судије крижевачког капетаната, чији је Гаврило био пријатељ. У побуни су учествовали Стефанов син и брат, обојица калуђери и ватрене присталице епископа Гаврила. Стефан је најпре дошао у сукоб с крајишким властима због изгубљене парнице против војводе Гвоздена Вуковића који му је пре тридесет година незаконито одузео делове земље и млинове. Истовремено с покренутом парницом, Стефан се договарао с народом и држао зборове без одобрења власти, што се противило прописима о српским повластицама у српским статутима. Његов покушај код копривничког великог капетана грофа Траутмансдорфа – који је иначе под претњом смртне казне забранио одржавање бунтовничких скупова – да му се врати отето имање завршио се хапшењем. Тек на обећање епископа Гаврила да ће умирити крајишнике и уздржати их од завера и побуна, Траутмансдорф је пустио Стефана из затвора у Копривници. Уз Стефана су пристале и новоиза-

[77] A. Ivić, *Iz istorije crkve*, 18, 47–48; М. Грбић, *Карловачко владичанство*, I, 209; Р. Грујић, *Споменица*, 62, 65; А. Ивић, *Марчанска епископија од 1662. до 1670*, Братство, XIX, Београд 1925 (посебан отисак), 1–15.

9. Освајање Будима од Турака 1686. године, Музеј града Београда.

10–11. Тврђава и град Београд освојени 6. септембра 1688. године, после опсаде Максимилиј
Емануела, изборног кнеза Баварске. Проспект са планом израдио Јоан Баптиста Гу
бакрорез, Минхен.

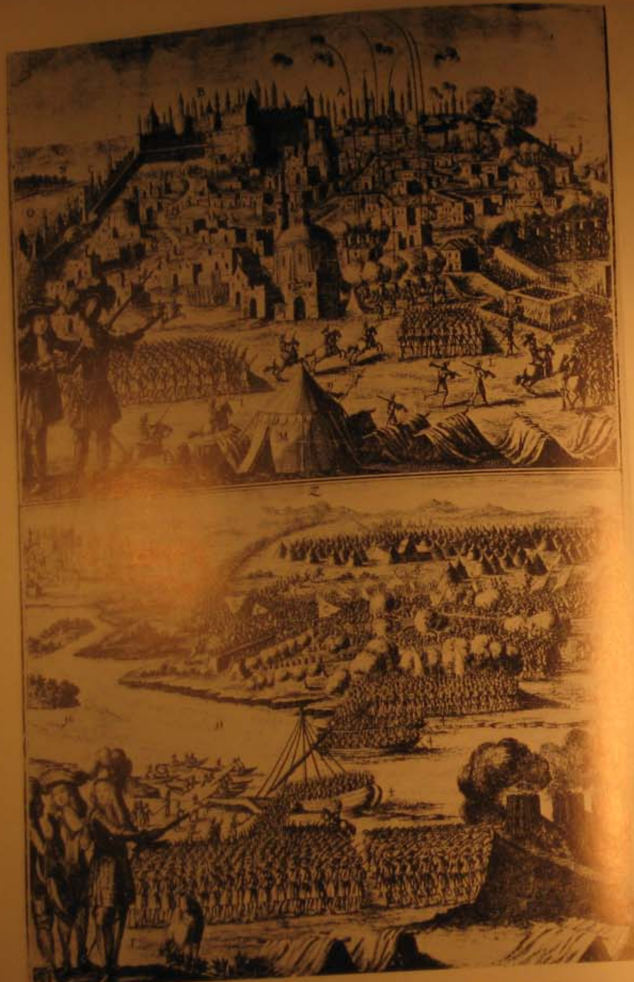

12. Аустријанци освајају Београд од Турака 1688. године. Музеј града Београда.

бране (крајем 1665) али непотврђене велике судије копривничког и иванићког капетаната Илија Романовић и Никола Вуковић. Потом су њих тројица поднела цару жалбу у 18 тачака против неких војвода, против кметова властелинства загребачког Каптола, против насиља капетана и официра који су одузимали крајишницима имања, против тога да се крајишке војне службе продају за новац, да се од Срба одузима сав плен, као и због неких других злоупотреба и повреда српских повластица, па су затражили нове привилегије. Стефан је себе сматрао за команданта свих Срба који су били непосредно потчињени аустријском цару и којима је као власништво припадала сва земља између Саве и Драве. На то је крајишка команда одузела Стефану звање великог судије, на његово место је под утицајем власти изабран црквенски војвода Вукосав Радојевић. Гроф Херберштајн је добио налог од цара да побуну силом угуши, да одмах ухапси Стефана и његових шест присталица и да их пошаље у Вараждин на војни суд, али су Стефанов син и брат подигли на оружје 1.500 крајишника и убили Радојевића и једног приседника. Зато је Херберштајн искористио добијено наређење, па је са 4.000 војника потпуно поразио побуњенике након осмодневне битке, погубио шесторицу коловођа и сравнио са земљом побуњеничка села.[78]

Марчански епископ Гаврило је осетио да је његов положај постао несигуран пошто је био пријатељ убијеног Стефана, а његови калуђери су повели у борбу побуњене крајишнике против законите власти. То је искористио загребачки бискуп Петретић да га у писму цару од 20. јуна 1667. набеди »да је окорели шизматик и да се руга католичкој вери, коју Власи зову римском, а католике Римљани, а себи пак кажу, да су кристјани«. И нови загребачки бискуп Мартин II Борковић (1667–87) је наставио борбу против марчанске епископије, па је Гаврило отишао у Грац и Беч да би се оправдао од многих клевета и поднео молбу цару Леополду I да манастиру Марчи врати одузету провизију. Цар му је то обећао решењем од 12. јуна 1668, али под условом да оде у Рим да га папа посвети за епископа и да своју епископију преведе у унију с римокатоличком црквом. Гаврило је тако у учинио, па је по повратку из Рима дао писмену изјаву верности римском папи и загребачком бискупу, али је нагласио да се не може одрећи пећког партијарха зато што у православном закону стоји да епископа мора рукоположити српски патријарх. На то су и граничарске старешине, војводе и заставници из крижевачке крајишке капетаније у августу 1668. замолили Ратни савет да њих и њиховог епископа оставе у православној вери. Уз то је и Мијакић покушао да се приближи бискупу Борковићу, па је 19. августа 1668. изразио спремност да учествује у његовим процесијама као што је некад чинио епископ Симеон Вретања, а то је и иначе чинио кад год је боравио у Риму пошто »знамо да је једна вера и један Бог«. Међутим, цар је крајем 1668. ипак одлучио да збаци Мијакића и да на његово место постави Павла Зорчића, сина сиромашних Срба из Жумберка, који је био школован и васпитан у римокатоличком духу у Болоњи. Цар је у ту сврху наименовао посебну комисију састављену од аустријских крајишких команданата и загребачког бискупа која је требало да збаци епископа Гаврила. У међувремену је откривена завера хрватских великаша Зринских и Франкопана, па је постојала могућност да избије рат с Тур-

[78] R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, II, 314–324 (док. CCV–CCVII); А. Ивић, *Миграције Срба у Славонију*, 102–111.

ском, што је условило да се одложи епископово збацивање и да се са Србима крајишницима почне боље поступати. Међутим епископ је ухапшен у октобру 1670. и у оковима спроведен у затвор под оптужбом да је уплетен у зринско-франкопанску заверу против аустријског двора. У Грацу је осуђен на доживотну робију и отпремљен у Гладско у Шлеској, где је тамновао до своје смрти 1686. године.[79] Гаврило Мијакић је био последњи од шест православних марчанских епископа које су рукополагали пећки патријарси и сучавско-молдавски митрополит, а који су по невољи били принуђени да се изјасне за унију држећи се начела да могу »увек бити службеници загребачког бискупа«, али да морају признавати патријарха за свога архиепископа, па је тако марчански или вретанијски епископ »имао власт од патријарха и папе«.

Побуна великог крижевачког судије Стефана Осмокруховића навела је владајуће кругове у Бечу и Грацу на одлуку или да укину српске статуте и тако пониште српске крајишке повластице, или да их измене укидањем установа великих судија или дистриктских кнезова. Доскора се сматрало да је цар Леополд I потврдио тако измењене статуте средином априла 1667, али иако засад нема довољно чврстих доказа да су ти измењени статути стварно били на снази, ипак стоји чињеница да велике судије нису више биране, него да су судску власт из њиховог делокруга вршили велики капетани, а да су у надлежности сеоских кнезова остале мање судске пресуде, с тим што се више није судило по селима него у тврђавама. Усредсређење целокупне судске управне власти у рукама великих капетана довело је убрзо до веома тешког положаја српских крајишника у Славонској крајини.[80] Као што је стварним укидањем права Срба да бирају велике судије била уништена једна од главних саставница унутрашње самоуправе српске заједнице (communitas Valachorum) тако је и збацивање Гаврила Мијакића са епископске столице отворило врата великом насиљу државних власти над марчанском српском православном епископијом и омогућило да се за унијатског епископа постави Павле Зорчић (1671–85) који је прекинуо сваку везу с Пећком патријаршијом, једним од тадашњих духовних извора националне индивидуалности.

НАСИЛНО УВОЂЕЊЕ УНИЈЕ У МАРЧИ

Извршењем смртне казне над завереницима Петром Зринским и Фрањом Франкопаном у Бечком Новом Месту на дан 30. априла 1671. угушена је борба хрватских великаша против апсолутистичких тежњи Хабсбурговаца у Хрватској. Њихова имања су припојена царском поседу и Дворској комори, услед чега је био знатно смањен опсег тадашње Банске Хрватске, а банска част

[79] A. Ivić, *Iz istorije crkve*, 18–19, 64, 66–70; исти, *Марчанска епископија. Трагедија епископа Мијакића и његових калуђера*, Братство, XX, Београд 1926, 68–82; R. Lopašić, *Karlovac*, 154.

[80] F. Moačanin, *»Statuta Valachorum« od 14. aprila 1667*, Historijski zbornik, XXIX–XXX, Zagreb 1976–1977 (poseban otisak), 225–232; J. Савковић, *Преглед постанка, развитка и развојачења Војне границе (од XVI века до 1873)*, Нови Сад 1964, 20–21; А. Ивић, *Миграције Срба у Славонију*, 111–112.

и бански суд су укинути. Наводно учествовање марчанског епископа Гаврила у зринско-франкопанској завери, његово збацивање са епископске столице, хапшење и осуда омогућили су римокатоличкој хијерархији да уз издашну помоћ највиших централних и војних власти у Војној крајини насилно уведе унију у манастиру Марчи као седишту епископије. Цар Леополд I је декретом од 28. фебруара 1671. поставио Павла Зорчића за Гавриловог наследника и подарио му титулу сидничког епископа, првог плавог унијата у српској православној марчанској епархији. То јасно показује његова заклетва коју је положио 8. априла пред бискупом Борковићем у бискупској палати у Загребу. Зорчић је заклетвом потврдио верност римском цару и угарском краљу Леополду I, његовим наследницима, хрватском бану (»господину земље«), римској цркви и папи, кога је сматрао за поглавара, учитеља и пастира свих патријараха и осталих свештеника »и свега православнога христианства«. Уколико војводе у Војној крајини и друге српске старешине именују неког калуђера у марчанску епископију, он то неће прихватити јер се такав поступак противи одлукама васељенских сабора, папских канона и правима угарског краља који једини »под угарском круном« има право да изабере и постави епископа, па према томе неће ни одређивати себи наследника још за свог живота како је учинио епископ Сава. Он ће и »калуђере и влашке сине научити« да такво »наречење« не може имати »никакве крепости«. Свој јурисдикциони однос према римокатоличкој цркви изразио је наглашавањем да за свог духовног поглавара »под светим оцем папом римским и његовим нунциушем илити послаником« неће сматрати никог другог осим острогонског арцибискупа као првог угарског митрополита, патријарха или примата, те калочког арцибискупа као свог »ластивнога метрополиту и најближег верховника«, а загребачком бискупу »ву којој бискупии престоље имам« је обећао поштовање и покорност као његов викар »међу герчкога закона људством илити народом«. Четвртом тачком заклетве одрекао се сваке везе с Пећком патријаршијом: »Одговарјам се патриарке и митрополита пећкога, како шизматика« који није у савезу с римском црквом, него је осим вере у свему подложан турском цару, непријатељу хришћанства. »И обећујем да речену патриархе нигдар не будем покоран ни вучем [ни у чему], нити његова повелениа приети, нити [за] мога духовнога поглавара нити земелскога нигдар сознавати и накаковога договора нити сам по себе к њему за саћи нити по другом којем год чловеку нити по листу али писму кемгодер путем имати тако ву духовном како ву светском нити од њега хиротоније али потверђениа и благослова на бискупиу нећу просити, још мање узети, као такајше од ниеднога другога патриарке, метрополите или бискупа, герчкога или латинскога закона, кои не има [са] светом римском царквом и светим оцем папом јединства и причашћениа или обштинства.« Неће се плашити патријархових анатема, његове егзархе неће примати без вишег допуштења, неће дозволити да се прикупља милостиња (елемозина), поданак или харач за пећког патријарха које је он носио турском султану. Своје људе неће слати у Турску, нити ће отуд примати калуђере и попове.[81]

План за свечаност устоличења у Марчи које је обављено 1. маја 1671. начинио је лично велики крижевачки капетан гроф Траутмансдорф! Као именовани свиднички епископ, Зорчић је после устоличења отишао у Рим

[81] A. Ivić, *Iz istorije crkve*, 71–74; Р. Грујић, *Споменица*, 67–68.

ради благослова и постављења, али је већ почетком јула писао загребачком бискупу да вероватно неће добити потврду свог положаја без новца, којега он иначе нема ни за трошкове.[82] Међутим, вероватно је била реч о канонској сметњи зато што Зорчић не би могао бити постављен за марчанског епископа с обзиром на чињеницу да је марчански владика Гаврило био још жив иако у затвору. Римска курија је затражила податке о Гаврилу, о узроцима његовог хапшења и друго, али само до тренутка док лично цар Леополд није преко кардинала Хесена успео код папе Климента X да одобри Зорчићево посвећење за платенског епископа. Зорчић се од тог времена у писмима на латинском и у записима на српском потписивао као свидничко-платенски епископ Срба (episcopus suidnicensis et platensis Vallachorum), у личним писмима на српском као »епископ Србљем«, док се у старим српским записима помиње и под именом Пајсеј, »јепископ влашких синов«.[83]

БУНА У СЛАВОНСКОЈ И ХРВАТСКОЈ КРАЈИНИ 1672–1673. ГОДИНЕ

Калуђери манастира Марче, Лепавине и Гомирја побунили су се против епископа Зорчића по његовом доласку у Марчу почетком марта 1672. због унијатске заклетве коју је положио, а посебно зато што се одрекао сваке везе са српским патријарсима у Пећи. Мада је у заклетви обећао да се »ву светска или времена влашка и краинска оправила нећу се пушћати, мешати алити кимгодер путем пачати, још мање поглаваром ву такових светских и краинских оправилах чинити нити коим путем к њему приволити«, против њега су се побунили и Срби крајишници и начинили тешке изгреде. Сутрадан после неуспелог напада у Марчи, Зорчић је побегао у Св. Иван, а карловачки генерал гроф Херберштајн је брзо и крваво угушио буну и сурово казнио побуњенике. Петорицу окованих марчанских калуђера дотерао је у затвор у Крижевце, док су се остали разбежали према турској граници и понели црквене утвари, драгоцености и књиге, али их је готово све похватао подгенерал гроф Траутмансдорф, а Дворски савет их осудио на доживотну робију тобоже због крађе. Марчански јеромонах Максим успео је да побегне »к мору у село Вилиће« поневши једну књигу св. Јефрема (Сирина), *Нови завет*, *Октоих*, триод *Лазаревац* и један руски часловац. Књиге је оставио у Вилићима, а он је 1. децембра 1673. успео да пређе »от краине Ровашке« у Турску, у манастир Грачаницу на Косову. У запису на грачаничком зиду о угушењу буне из 1672. написао је: »Тада би разхиштеније и гоненије монастиру от проклетије Аламана [Немаца], од проклетога унијата Пајсеја Зорчића, вечна му мука.«[84] Свих четрнаест осуђених калуђера, обријаних брада и острижене косе, и Симеон Нијемчевић, игуман манастира Гомирја, скончали су живот као робови на галијама на острву Малти, где су неки од њих вукли камење за подизање малтешких утврђења. Молбе које су упутили папи

[82] A. Ivić, *Iz istorije crkve*, 76–77.

[83] A. Ivić, *Iz istorije crkve*, 77, 79–81; R. Lopašić, *Karlovac*, 155; А. Ивић, *Марчанска епископија. Трагедија епископа Мијакића*, 73–74; Р. Грујић, *Споменица*, 69–70; Љ. Стојановић, *Стари српски записи*, књ. I, записи 1804, 1834, 1673, 1674; књ. IV, Сремски Карловци 1923, записи 7077, 7104; књ. VI, Београд–Сремски Карловци 1926, запис 10182.

[84] Љ. Стојановић, *Стари српски записи*, књ. VI, запис 10182.

и руском цару да посредује за њихово ослобођење остале су без одговора; једино им је игуман манастира Св. Павла на Светој Гори пружио моралну потпору.[85] Буна је била угушена, али је у народу и међу калуђерима остало велико незадовољство. Тако су се Срби преко Капеле побунили против Зорчића због богослужења и светих тајни (сакрамената), а подстакао их је Симеон Кордић, ранији архимандрит манастира Лепавине и кандидат за марчанског епископа. Кордић је затворен 1675, а следеће године му је одсечена глава под оптужбом да је наговарао босанског пашу да нападне Хрватску крајину. Током године кажњена су још тројица калуђера зато што су се противили унији с римском црквом и због непослушности; други су покупили св. сасуде, освећене предмете и владичино одело из Лепавине и пренели у Турску, у Пакрац, где су се по Валвазоровом тврђењу потурчили. Незадовољство је достигло врхунац кад су Срби 25. маја 1678. покушали да спале манастир Марчу, али без успеха.[86]

ГЕНЕРАЛ ХЕРБЕРШТАЈН УТВРЂУЈЕ ПОЛОЖАЈ ПАВЛА ЗОРЧИЋА – ТЕШКО СТАЊЕ СРБА КРАЈИШНИКА

Централне аустријске власти и аустријски команданти у Војној крајини нису се задовољили само насилним увођењем уније у Марчи него су настојали да силом учврсте и положај унијатског епископа Зорчића. Њему је веома много помагао лично карловачки генерал Херберштајн, који га је и иначе уз помоћ ђурског бискупа Леополда грофа Колонића, пореклом Хрвата из Бихаћа и потоњег острогонског надбискупа и примаса Угарске, довео на владичанску столицу. Херберштајн је сматрао »да су и најстрожија средства допуштена, само ако вјерским интересом пруде, а да су дужни особито свећеници употребити сву строгост, да се прибави што више привржиника католичкој цркви«. По Херберштајновом наговору и уз његову пратњу, Зорчић је у октобру 1672. после угушења буне започео своју прву канонску посету делу ускочко-марчанске епархије на подручју Хрватске крајине. Тада је посетио и село Вилиће у приморском делу крајине у коме је пронашао књиге што их је својевремено однео марчански јеромонах Максим. Пишући о том канонском обиласку, Зорчић је написао загребачком бискупу Борковићу да ће му помоћи Бог, Богородица и генерал карловачки (Deus, beata Virgo et Comes sint mihi). Херберштајн му је заиста био заштитник током целог живота.[87] Зорчић није имао мира у Марчи, па је 1681. купио кућу у Загребу за унијатски или гркокатолички семинар (сјемениште), који је иначе основао гроф Колонић 1678, а помогао му је загребачки бискуп Борковић. За своје издржавање и за издржавање сјеменишта, Зорчић је од цара Леополда I добио мало добро Прибић код Карловца које је 1670. било одузето од Зринског. Оснивањем сјеменишта били су остварени предлози које су дали Парадајзер,

[85] А. Ивић, *Марчанска епископија. Трагедија епископа Мијакића*, 77–80; R. Lopašić, *Karlovac*, 155–156; М. Грбић, *Карловачко владичанство*, I, 216.

[86] R. Lopašić, *Karlovac*, 156–157; М. Грбић, *Карловачко владичанство*, I, 216–217.

[87] R. Lopašić, *Karlovac*, 200, на стр. 195–206 налази се биографски приказ генерала Херберштајна на основу Кумарове *Историје замка и породице Херберштајн*.

Хрен и Љубић о оснивању завода за школовање српских младића у римокатоличком духу.[88]

Што се тиче тешког стања српских и хрватских крајишника, гроф Херберштајн није ништа предузео да се оно поправи. Миљеник аустријског двора, фанатизован католик достојан милости језуита и биготног цара Леополда I, успео је да се са 34 године службовања у Славонској и Хрватској крајини веома обогати на рачун народа, сматрајући при том да му је главни задатак да укроти крајишнике крвавим гушењем њихових буна које су подизали против експлоатације, насиља над духовном слободом и покатоличавања. Његовом богатству допринели су вискоки генералски приходи, присвајање поседа Зринских и Франкопана, пљачка крајишника и сличне работе. Као командант Славонске крајине, он је 1666. за 2.500 форинти купио град Црквену од удовице војводе Гвоздена Вуковића, па је Србе крајишнике из села Јаношевића, Ладумића и Прашаца приморавао да му на имању раде као кметови. Стога су они у октобру 1671. послали жалбу цару Леополду I и позвали се на своје крајишке повластице, па му је цар наредио да их остави на миру. Тешку слику стања крајишника у Славонској крајини због свирепости и грабљивости крајишких капетана пружа извештај који је славонски генерал Лудвиг Радвиг гроф Суш послао цару Леополду из Вараждина у мају 1679: ратни инжењер Васенхофен рђаво и нестручно изводи радове на утврђењу у Грацу (аустријском); крајишки аудитор (војни судија) Симон Мол злоупотребљава судску власт на штету крајишке сирочади и удовица; мада су четовања забрањена, непрекидно се врше упади у Турску, краду хришћанска деца и продају у Турској; велики капетани су свуда по крајини одстранили српске велике судије из судства, па суде или сами или преко својих аудитора, иако привилегије нису дате капетанима него српском народу; поткапетан Зомер у Ђурђевцу држао је недавно једног Србина са женом и два сина у затвору четири недеље а да о њиховој кривици није известио регименту, него је без судског саслушања и црквене исповести наредио да се посеку сва три мушкарца, а намеравао је да утопи и жену, али је она успела да побегне; капетани глобе народ на многе начине, самовољно одређују разне дажбине, утерују малтарину (трошарину) без дозволе виших власти; ђурђевачки капетан гроф Мако Турн присвојио је незаконито 94 вреће соли, једног хришћанина из Турске оглобио са 80 талира, а уз то омета хришћане који војном заповедништву доносе вести из Турске; плате за крајишке службе добијају људи који нису никад служили у крајишкој војсци, па су комесари тако одредили коњаничку плату за једног крамара и једног грађанина у Вараждину. Пошто се тужба односила на све велике капетане, цар је затражио изјашњење од њих, али су они бацили кривицу на Србе крајишнике. Тако се иванићки велики капетан, пуковник Иван Рудолф Штадл, правдао цару крајем јула 1679. да Срби траже раније привилегије и слободе зато да би

[88] J. Maurer, *Cardinal Leopold Graf Kollonitsch, Primas von Ungarn*, Innsbruk 1887, на више места; Р. Грујић, *Споменица*, 70; J. Buturac и A. Ivandija, *Povijest Katoličke crkve među Hrvatima*, Zagreb 1973, 176, 186–187; кад су православни Срби протерали унијате из манастира Марче 1735, дошло је до парнице, али су противници уније спалили манастир 28. јуна 1739: »Тако је гркокатолика нестало и на подручју Вараждинскога генералата«, па су се унијатске владике преместиле из Марче у Прибић. Булом коју је издао папа Пије VI укинута је свидничко-марчанска унијатска епархија, а уместо ње је основана нова гркокатоличка бискупија са седиштем у Крижевцима за гркокатолике у Хрватској, Славонији и Бачкој (Руски Крстур и Куцура).

поново поставили свог великог судију у свакој капетанији. Преузимањем судске власти, тај судија би добио »премоћ над староседеоцима Хрватима, од којих су Срби и иначе надмоћнији те би се отворио пут за нове завере и издајства, за продају деце Турцима и за свакојака разбојштва«. Крижевачки велики капетан гроф Траутмансдорф је сматрао да су Срби злоупотребили добијене привилегије, да су одбили послушност својим војним старешинама, да су подигли буну коју је Херберштајн угушио, да им не треба дозволити слободан избор великих судија јер би то био мач са две оштрице у њиховим рукама. После таквих одговора, цар Леополд је 5. августа 1679. наредио генералу Славонске крајине да непрекидно буде у крајини и да се побрине за дисциплину у њој.[89] У таквом стању затекао је Војну границу нови рат 1683–99. између Турске и Свете лиге на чијем је челу била Аустрија.

[89] R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, II, 336–368 (док. CCXXVI–CCXXVIII); исти, *Karlovac*, 195–204; упор. А. Ивић, *Миграције Срба у Славонију*, 113–115.

ДЕО ЧЕТВРТИ

СРБИ У ВЕЛИКОМ РАТУ 1683–1699.

НАРОДНИ ПОКРЕТИ И УСТАНЦИ

ОД ПОРАЗА ТУРСКЕ ВОЈСКЕ КОД БЕЧА ДО ПАДА БЕОГРАДА 1683–1688.

Смиривање на турско-персијској граници у Азији, постигнуто мировним уговором у Серхабу у мају 1639, омогућило је Порти да се окрене Европи с намером да ратовима реши нека територијална и политичка питања. Дуготрајни кандијски рат 1645–1669. против Млетачке Републике изазвао је велике несташице у држави и имао за последицу збацивање султана Ибрахима I са престола. Његов син Мехмед IV (1648–1687) успешно је окончао рат против млетачког Крита (Кандија), али га је ратна срећа напустила у два узастопна »ердељска« рата 1660–61. и 1663–64. Пошто није успео да потпуно реши питање вазалне кнежевине Ердеља, коју је иначе намеравао да сасвим потчини Турском Царству, то је Порта морала признати аутономију Ердељу. Тражећи излаз из кризе, Порта је заратила против Пољске, која је затим била приморана да јој уговором о миру у Журавни 1676. уступи целу Подолију. Међутим, Порта је затим у рату против Русије изгубила западну Украјину и Запорожје по мировном уговору у Рађину у фебруару 1681. године.[1] И поред тих губитака, Порта је у рату против Римског Царства Немачке Нације, који је предводила Аустрија, 1683–99. настојала свим силама да издејствује коначну одлуку у погледу Ердеља у своју корист, да у једном од највећих и најдужих похода освоји тзв. аустријски део Угарске и да продре дубоко у средњу Европу. Правац продора био је усмерен на Беч, па је тај рат познат под именом »бечки«. Султан Мехмед је последњих дана априла 1683. године из Једрена кренуо у Београд, у коме је затим остао за све време опсаде Беча, а војска је после краћег задржавања у Београду наставила пут према Бечу под командом великог везира Кара-Мустафе.[2] Ратни поход на Беч изазвао је кретања и бежанију из страха од Турака, посебно у местима поред путева којима се кретала војска. У Бачкој се у раздобљу 1683–99. раселило 41 насеље. Нека села у Срему раселила су се потпуно, а нека делимично, па је

[1] J. von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, Pest, II (1520–1623), 745–746, 756–757; III (1623–1699), 142–157, 178–187, 717; J. W. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, Theil I–VII, Gotha 1840–1863; III, 660–673; IV, 53–177, 871–941; V, 63–87; N. Jorga, *Geschichte des osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*, I–V, Gotha 1908–1913; III, 440–443, 471–472; IV, 91–103, 111–118, 140–141, 177–182; J. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време*, Београд 1911, 60–70, 96–102, 124–136, 196–198, 253.

[2] *Kara Mustafa vor Wien. Das türkische Tagebuch der Belagerungs Wiens 1683, vervasst vom Zeremonienmeister der Hohen Pforte*, Übersetzt, eingeleitet und erklärt von R. F. Kreutel, Graz–Wien–Köln, 1966, 24–121.

земља остала пуста у Ловасу, Пачетину, Боботи; у Борову су Срби из Барање обрађивали земљу одбеглог становништва.[3]

Повлачење после пораза од 12. септембра 1683. на брду Каленберг код Беча, такође је изазвало страх и бежање народа. Становници села Трновца (данас Бело Брдо), северозападно од Даља, пребегли су у Босну и ту су остали све до пада Београда у аустријске руке у септембру 1688, али се нису вратили у село него су се настанили у шуми Копачки рит, преко Драве у Барањи. У Трновац су се вратили тек око 1691. и започели да граде куће. Село Мариновац је остало пусто зато што сељаци нису смели да дочекају повратак турске војске, него су се населили у Даљу. Захваљујући војној помоћи Пољске била је разбијена двомесечна опсада Беча у којој су на аустријској, односно »хришћанској« страни учествовали и неки српски официри и занатлије из Горње Угарске, Дубровчани и Хрвати. Вест о турском поразу снажно је одјекнула у целој Европи, а посебно међу хришћанима под османском влашћу на Балкану и Угарској. Патријарх Арсеније III Црнојевић (1674–1706) сведочи о великој узнемирености и гневу »свих царстава« због опсаде Беча, али и о великој радости после његовог ослобођења. Бугарштице у Приморју су опевале ослобођење Беча, а песник Матија Галић-Драженовић родом из Омиша штампао је и песму о томе.[4]

Док је аустријска војска током 1683. и следећих година наставила да осваја Угарску, дотле су народни покрети на југословенском народносном подручју почели ницати од северне Далмације, Боке Которске, Црне Горе, Баната, Славоније, Босне и Херцеговине до Србије и Македоније. У пограничном млетачко-турском појасу у северној Далмацији завладао је страх међу тамошњим Османлијама на вест о неуспеху опсаде Беча. Због тога су убрзо напустили места у пограничном појасу: Островицу, Перушић, Бенковац, Карин, Врану, коју су предали Србима (Морлацима), а затим су се повукли у Плавно. На обе стране млетачко-турске границе настала су врења и велики метежи. Народни покрети у Котарима остајали су сваког дана све јачи и ширили се до Сплита и Клиса. Срби у северној Далмацији, названи Морлаци, истерали су Турке из Скрадина, а током 1684. упали су у турски део Лике и попалили Ловинац. Илија Јанковић је упадао у турски део Котара да би подигао устанак. Међутим, млетачка власт је сматрала да је харамбаша Тинтор први зачетник устанка у Котарима; погинуо је приликом напада на Плавно.

У почетку »бечког« рата, Млетачка Република је свим силама настојала на томе да на државној граници према Турском Царству одржи мир и да онемогући ширење народних покрета. У томе није успела зато што је изван

[3] Д. Ј. Поповић, *Срби у Бачкој до краја XVIII века*, Београд 1952, 81–168; Дим. Руварац, *Српска митрополија Карловачка око половине XVIII века*, Срем. Карловци 1902, 182, 186–187; Ј. Радонић, *Путовање Евлије Челебије по српским и хрватским земљама*, Годишњица Н. Чупића, XXIX–XXXI, Београд 1910–1911; XXXI, 273, 279; Рад. М. Грујић, *Одломак летописа барањског епископа Јефрема Јанковића-Тетовца*, Гласник Скопског научног друштва, XIV, Скопље 1935, 232.

[4] Ст. М. Димитријевић, *Прилози расправи »Односи пећких патријараха са Русијом у XVII веку у Гласу LVIII и LX«*, Споменик СКА, XXXVIII, Београд 1900, 76; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Београд–Срем. Карловци, I (1902), II (1903), III (1905), IV (1923), V (1925), VI (1926); записи бр. 1824, 1876; В. Богишић, *Народне пјесме из старих, највише приморских записа*, Гласник Српског ученог друштва, X, Београд 1878, Друго одељење, 146–150, 314–315; Д. Руварац, *Карловачка митрополија*, 172, 174, 178.

градова буктао прави рат.[5] Међутим, после приступања офанзивно-дефанзивном Светом савезу (Societas offensivi et defensivi belli) 5. марта 1684, Млечани су из основа променили политичко држање према Турској, па сходно томе и према народним покретима. На подстицај папе Иноћентија XI склопљен је Свети савез између Аустрије, Пољске и Млетачке Републике ради продужетка »бечког« рата у циљу да се реши Источно питање. Млетачка Република је приступила Савезу у нади да ће успети да поправи свој положај на Леванту, иначе погоршан губитком Крита у кандијском рату. Желела је да врати Крит и да освоји Кипар и Негропонт. Ратовање у Мореји (Пелопонез) – према којој је познато и као »морејски рат« – донело јој је 1685. године Леукас (између Крфа и Кефалоније), Превезу, Корон и Модон. Интереси Млетачке Републике и Аустрије сукобљавали су се посебно у Далмацији, Херцеговини и Босни, па су две државе 20. марта – петнаест дана после ступања у Свети савез – потписале уговор по коме ће Млетачкој Републици припасти сва места у Далмацији која буде освојила снагом свог оружја, а Аустрија ће задржати све оно што буде освојила у »придруженим земљама Угарске«. Освајачки планови Млетачке Републике били су штетни по интересе Дубровачке Републике која је страховала од њених освајања у свом суседству. Наиме, Млеци су настојали да продру што дубље и у унутрашњост Далмације и у њено залеђе – Херцеговину. Тиме би Дубровачка Република била одсечена од копнене везе с Турским Царством, а то би даље значило велику опасност по њен политички и трговачки развитак. Ратни порази Турске, склапање Светог савеза и страховање од млетачких намера довели су Дубровник до приближавања Аустрији. Мада формално под заштитом Порте којој је плаћао одређен годишњи данак, Дубровник је посредством шпанског посланика на аустријском двору примљен под заштиту Аустрије конвенцијом од 20. августа 1684. уз плаћање дажбине од 500 дуката годишње. После склапања те конвенције, Дубровачка Република је из политичких разлога све више почела истицати права на Босну и Херцеговину аустријског цара Леополда I као краља Угарске.[6]

Од тренутка кад је приступила Светом савезу и потписала уговор са Аустријом, Млетачка Република је напустила своју дотадашњу политичку неутралност и добросуседске односе с Портом, па је увелико почела прихватати побуњене ускоке и слати их у борбу против Турске. Млечићи су се на млетачко-турском ратишту у северној Далмацији служили и снагом српског народа. У борбама се посебно истакао кавалир Стојан Јанковић, син храброг и за Млетачку Републику заслужног харамбаше Јанка Митровића, познатог из кандијског рата. Јанковић је раније ратовао на млетачкој страни против Турака, а лична храброст му је донела витештво св. Марка и повећање месечне плате. Током 1684. упадао је у книнску крајину и Крбаву, истакао се са својим Морлацима у борбама код Книна, Гламоча и Грахова, неколико пута је 1685. упадао у Лику, а почетком 1686. ударио је на Лапац у Крбави и опљачкао га. Отуда је 1685. довео у млетачко поданство 900 душа, које су

[5] Ј. Радонић, *Од прве опсаде Беча до Велике сеобе*, Војводина, I, Нови Сад 1939, 488; Б. Десница, *Историја котарских ускока*, I, Београд 1950; II, Београд 1951; I, 258–260, 269–271, 309–311, 321, 352–353.

[6] Ј. Радонић, *Acta et diplomata ragusina*, III, св. 1–2, Београд 1939; IV, св. 1, Београд 1941; IV, св. 1; III, V, 32–36, 209–210; опширније о Дубровнику у то време вид. G. Novak, *Borba Dubrovnika za slobodu 1683–1699*, Rad JAZU, knj. 253, Zagreb 1935.

потом насељене у Кожулово поље. Током »бечког« рата било је веома много
пресељавања становништва; тако је само у току 1685. ускочила 3.051 породица
из »турске« у »млетачку« Далмацију са 10.290 ратника.[7] Млетачка Република
је покушала да подигне на устанак Боку Которску и Црну Гору, па је у Боку
послала Бају Николића Пивљанина, једног од бораца у северној Далмацији.
Под њеним утицајем су нека црногорска и брдска племена (Озринићи, Кучи,
Клименте) подигла устанак 1684–85. Међутим, скадарски санџак-бег Сулејман
Бушатлија је продро у катунску нахију и на Вртијељци (код Цетиња) у мају
1685. потукао удружене хајдуке Баја Пивљанина, Црногорце и нешто млетач-
ких војника. У боју је погинуо и Пивљанин, а Сулејман-паша је запалио
Цетиње и натерао Црногорце да се смире. Међутим, они су 1688. примили на
Цетињу млетачку посаду и млетачког гувернадура и тиме се изјаснили као
»нови млетачки поданици«.

Од 1686. ступио је на ратно-политичку позорницу пећки патријарх Арсе-
није III Црнојевић. Рођен је 1633, вероватно у Бајицама близу Цетиња (катун-
ска нахија), у породици из које су бирани кнезови Бајица. Као монах Пећког
манастира налазио се у придворној служби патријарха Максима Скопљанца
(патријарх 1656–74; умро 1680) кога су савременици сматрали за великог
учитеља и ревносника »светог престола« у Пећи пошто је за потребе културне
и просветне делатности Пећке патријаршије окупио »снажне стубове« – књиго-
чатце, доброписце, даскале и књигографе. Један од њих је био Арсеније који
се касније као књигограф огледао у путописној књижевности. Арсеније је
1665, у својој 32. години, био изабран за игумана Пећког манастира, што је
остао до 1669. кад је изабран за митрополита пећког или хвостанског, те
постао помоћник патријарха Максима. Од 1674. кад се Максим повукао због
одузетости ногу, Арсеније је самостално управљао. Поред осталих послова
чинио је велике канонске посете Босни 1674, Срему 1676, Браничеву 1677,
манастиру Жичи 1679, Смедереву 1680, овчарско-кабларском манастиру
Никољу 1673, Славонији 1684 (у којој је упознао прозелитску пропаганду
у односу на српски манастир Марчу), манастиру Осогово 1686. и другим
местима. По повратку са хаџилука по Палестини 1682–83. затекао је ново
политичко стање у Европи до којег је дошло услед избијања »бечког« рата.
Од 1686. започео је преписку с представницима Млетачке Републике
у Котору, из чега се види да је намеравао да се пресели из Пећи у Цетиње,
одакле је могао сигурније организовати црногорска и брдска племена за
борбу против Турака као заједничког непријатеља хришћанства. Био је такође
спреман да војводи Јанку Митровићу пошаље одред од стотину коњаника.[8]
Порта је морала нешто наслутити о патријарховом раду на организовању
борбе за ослобођење од турске власти јер му је забранила да убудуће одлази
у канонске посете, а чињене су му и разне друге сметње и тешкоће. Патријар-

[7] Б. Десница, *Историја котарских ускока*, I, 61, 143, 258–260, 269–271, 309–311, 321, 337–341, 343–345; II, 12–13, 22–23, 84, 85, 116–117; исти, *Ропство Јанковић Стојана*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, II, св. 2, Београд 1922, 199.

[8] J. Томић, *Из историје Црне Горе, две расправе*, Земун 1901, 5–16; Р. Л. Веселиновић, *Два противуречна предања о пореклу Арсенија III Црнојевића у светлости писаних споменика*, Научни зборник Матице српске, св. 1, Нови Сад 1950, 39–47; J. Томић, *Патријарх Арсеније III Црнојевић према Млечићима и ћесару (1685–1695)*, Глас СКА, LXX, Београд 1906, 86, нап. 30; исти, *О црногорском устанку почетком морејског рата (1684–1685)*, Летопис Матице српске, књ. 218–220; Р. Веселиновић, *Арсеније III Црнојевић у историји и књижевности*, Београд 1949, 5–12.

хов рад на ослобођењу од турске власти уз ослонац на Млетачку Републику
трајао је до друге половине 1689, кад га је услед измењених прилика наставио
ослањајући се на Аустрију. У борби против Османлија са ослонцем на Мле-
тачку Републику почео се од 1687. истицати Саватије Љубибратић, родом из
Пиве из племена Руђић, захумски и полухерцеговачки митрополит са седи-
штем у манастиру Тврдошу код Требиња. Лично веома храбар и непомирљив
непријатељ Турака, он се против њих тукао »у сваку војску«, учествовао је
у нападу на Гацко, у борби под Книном, три пута у нападу на Требиње, а 1690.
је ишао у Љубомир заједно с млетачким провидуром.[9]

За разлику од народних покрета у северној Далмацији, Боки Которској
и Црној Гори који имају претежно војни значај (у сев. Далмацији и сели-
лачки), покрети у пограничном турско-аустријском појасу који су из Босне,
Лике и Крбаве под османском влашћу вршени у Војну границу у Хрватској под
аустријском управом, у Покупље и друге крајеве, имају селилачко обележје.
Пораз турске војске код Беча био је повод да многе српске породице из
турског дела Босне, Лике и Крбаве током 1683–84. затраже дозволу да се
преселе у аустријску Војну границу на хрватској територији која се налазила
под унутрашњом аустријском влашћу, и у Банску или Покупску војну границу
чије је подручје било проширено услед повлачења Османлија са Купе на
Уну.[10] Покупље је потпало под управу Хрватског сабора и феудалаца.[11] До
тих покрета је у већем броју дошло до 1685. кад је хрватски бан Никола Ердеди
започео борбу против Турака. Средином 1685, у вези с борбом на личко-
-крбавском ратишту, пресељено је 180 српских породица са 1.459 чланова из
Перушића, Бунића и других места у Лици, које су потом смештене код Оточца.
У три збега у Брињу нашло се 441 лице са 145 мушкараца способних за оружје,
а у Багу је 1686. нашао станиште 491 српски досељеник. Срби из Кладуше, са
бихаћке границе, насељени су у Будачки, они из Острошца и Цазина населили
су Перјасицу и Тржић, а из Коренице су пресељени у Јасеницу. Загребачки
бискупи су насељавали Србе у Мали Градац и Малу Срачицу, а 1687. у Бовић
и Кирин; загребачки бискуп Микулић је 1688. населио Србе под вођством
Остоје Милинковића у Градишће на речици Трепчи. Досељавања је тих
година било у Истру, Трст и Ријеку. Током 1687–89, Срби су се у великом
броју преселили у Банску и Карловачку војну границу; насељени су око
Петриње, Глине, Скрада, Војнића, Крстиње и Будачког. Поп Марко Месић,
жупник у Брињу, иначе познат као »мисионар Лике и Крбаве«, веома се 1689.
и касније као повереник аустријског генерала у Карловцу у освајању Лике
залагао да се опустошени крајеви населе српским православним становни-
штвом.[12] Досељеници из Босне који су били настањени у покупским селима
Стрничњаку, Босиљеву и другим долазили су у сукобе с неким хрватским
феудалцима због њиховог покушаја да им оспоре дотадашња »влашка права«, да
им наметну феудалне дажбине, да их покмете и да их истовремено као

[9] Записи бр. 1306, 1784–1785, 1983, 1994; Сл. Мијушковић, *Један документ о учествовању митрополита Саватија Љубибратића у биткама морејског рата*, Историјски записи, књ. IX, св. 1, Титоград 1953, 266–269.

[10] С. Гавриловић, *Прилог историји сељачких немира у Покупљу од краја XVII до краја XVIII столећа*, Хисторијски зборник, XVI, Загреб 1963, 57–102.

[11] *Исто*, 66–67.

[12] R. Lopašić, *Dva hrvatska junaka Marko Mesić i Luka Ibrašimović*, Zagreb 1888, на више места.

НАРОДНИ ПОКРЕТИ И УСТАНЦИ
1683-1689 г.
Народни покрети
Народни устанци
Ужице — места са посадама састављеним од устаничких чета
Продирање аустријске војске, српских чета и хрватских устаника кроз Славонију према Београду 1684-88 г.
Продирање аустријске војске и српских устаника кроз Барању, Бачку и Срем према Београду 1683-1688 г.
Граница аустријског поседа до краја октобра 1689 г.
Залетање аустријске војске са устаницима до Велеса и Штипа
Граница Османског царства према Хрватској, Млетачкој Далмацији и Дубровачкој Републици после територијалних губитака у „бечком" рату
ХРВАТСКА
СЛАВОНИЈА
БОСНА
ХЕРЦЕГОВИНА
ЈАДРАНСКО МОРЕ
БАЧКА
БАНАТ
СРЕМ
СРБИЈА
КОСОВО
МАКЕДОНИЈА
Загреб
Карловац
Дубица
Брод
Цазин
Бос. Нови
Бихаћ
Бос. Петровац
Задар
Бенковац
Книн
Биоград
Врлика
Скрадин
Дрниш
Шибеник
Сињ
Сплит
Омиш
Брач
Хвар
Корчула
Млет
Дубровник
Требиње
Драчево
Дарда
Осијек
Сегедин
Суботица
Сента
Сомбор
Чанад
Арад
Липова
Темишвар
Лугош
Карансебеш
Петроварадин
Ириг
Карловчи
Кленак
Фенек
Купиново
Прогар
Београд
Смедерево
Рам
Градиште
Голубац
Оршава
Кладово
Мехадија
Шабац
Ваљево
Соко
Манасија
Видин
Ужице
Крушевац
Маглић
Козница
Студеница
Н. Варош
Сјеница
Лисина
Прокупље
Ниш
Пирот
Белоградчик
Ћипровац
Драгоман
Трн
Нови Пазар
Звечан
Рожаје
Пећ
Приштина
Липљан
Призрен
Качаник
Скопље
Куманово
Егри Паланка
Штип
Велес
Љум Кула
Клименте
Дунав
Драва
Тиса
Мориш
Тамиш
Купа
Корана
Глина
Уна
Сана
Врбас
Босна
Неретва
Требишњица
Попово поље
Морача
Кучи
Вел. Морава
Ресава
Тимок
Црна
Зап. Морава
Јуж. Морава
Нишава
Топлица
Ибар
Расина
Ситница
Бели Дрим
Дрим
Лим
Увац
Бетиња
Брегалница
Пчиња
Крива р.

кметове натерају на обављање војне службе на граници. Досељеници су се борили да остану само војници крајишници, прави »крајишћаки«, а не кметови-војници на поседима хрватског племства или цркве који су од њих захтевали да сносе двоструки терет у Банском или Покупској крајини. Због тога су нападали оружјем и »до крви« пребијали поджупане загребачке жупаније који су (као у Босиљеву, југозападно од Карловца, у мају 1696) покушавали да попишу пореске обвезнике и објекте.[13]

Операције аустријске војске у Славонији обустављене су за извесно време након освојења Вировитице 1684. и Доњег Михољца 1685, а поново су започеле по освојењу Будима 1686. Половином септембра 1687, генерал Диневалд, командант аустријске војске између Драве и Саве, освојио је Воћин (данас Шаренград) западно од Илока, а затим је заједно с четама под командом грофа Ивана Драшковића крајем септембра 1687. освојио Осијек и Валпово, половином октобра Ораховицу и Пожегу, ушао у напуштени Вуковар, потом у Ердут, Паланку и Ђаково, а крајем истог месеца у Церник, Пакрац, Каменград, Белу Стену и Краљеву Велику. На вест о протеривању Турака из Осијека, многи Срби из Срема и калуђери српских манастира пребегли су пред аустријском војском преко Саве у Шабац, а одатле према планини Церу. Вратили су се тек кад су ћесаровци освојили Београд у септембру 1688. године.[14] Крајем 1687. освојен је Петроварадин који је 1688. постао главно средиште аустријске војске за напад на Београд. Дворски ратни савет у Бечу наредио је 8. марта 1688. »да се за појачање посаде у Петроварадину пошаљу *Срби из околине*«. По писању А. Ивића, хришћанско становништво је (посебно Срби и њихови свештеници) полагало заклетву верности аустријском цару Леополду I. После неуспелог покушаја генерала Тингена да многе Србе из пакрачке и пожешке околине привикне на војну дисциплину, цар Леополд I је предао Фрањи Ивановићу команду над српским четама из Славоније и поставио га за жупана вировитичке и пожешке жупаније. Протеривање Турака из Славоније настављено је 1688; хрватска регимента се борила под командом пуковника Кавријанија. У борбама за ослобођење Славоније 1687–91. истакао се викар загребачког бискупа Лука Ибришимовић-Скоко, звани Сокол, који се налазио на челу хрватских устаника под командом аустријских генерала.[15] Почетком 1688, оболелог генерала Диневалда заменио је вараждински генерал гроф Енеја Капрара. У зиму 1687–88, хришћани из Срема и Босне провлачили су се кроз турске страже и пресељавали се на освојено подручје у околини Дарде, у Барањи и око Ђакова. У марту 1688. цело једно босанско село од стотинак душа пресељено је у напуштено село у Славонији.

Операционим планом Аустријског генералштаба, Петроварадин је био одређен за главно средиште војске која ће напасти Београд, због чега је генерал Капрара повео Србе из Горње Славоније у Петроварадин. Уз пут је

[13] Опширније о сељачким бунама и немирима вид. N. Klaić, *Seljačke bune u XVII stoljeću u Hrvatskoj*, I dio, Historijski zbornik XIII, Zagreb 1960, 119–154; II дио, Historijski zbornik, XIV, Zagreb 1961, 89–118; С. Гавриловић, *Прилог историји*, 57–130.

[14] И. Руварац, *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија (1557–1690)*, Задар 1888, 91.

[15] KA: Alte Feldakten, 1689, VIII, 8, Р. Веселиновић, *Шабац и шабачка нахија (дистрикт) од 1683. до 1739. године* у књизи *Шабац у прошлости*, I, Шабац 1970, 290, 334, нап. 24; R. Lopašić, *Dva hrvatska junaka*, на више места; J. Kempf, *Požega – zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest grada Požege i požeške županije*, Požega 1910, на више места; J. Buturac i A. Ivandija, *Povijest Katoličke crkve među Hrvatima*, Zagreb 1973, 170–171.

запосео Вуковар, а почетком јула 1688. и Илок чију је посаду сачињавало 600 војника; међу њима је било више од 300 Срба војника са којима се могло споразумети према једној ранијој вести грофа Аспермона.[16] Према једној вести од 10. јула, аустријској војсци су за време логоровања код Илока прилазили »многи добро наоружани Сремци и Босанци«.[17] Други део војске који се борио у Славонији под командом генерала Тингена, пуковника Хофкирхена и грофа Ивановића потпао је под команду принца Лудвига Баденског који је имао задатак да освоји турске тврђаве са обе стране Саве и да упадне у Босну. Ради убрзања дејства против Београда, Дворски ратни савет је половином јуна 1688. наредио фелдмаршал-лајтнанту Дауну да се са 5 до 6 хиљада људи уједини с банским и хрватским граничарима, да са њима пређе Уну, Врбас, Босну и Дрину и да крене на Београд. Баденски је прешао Уну и почетком августа 1688. освојио Костајницу, Јасеновац и Дубицу. У овим борбама су учествовале и хрватске чете под командом бана Ердедија. После заузећа Дервенте 5. септембра 1688, турска посада је напустила Брчко.[18] Главнина аустријске војске под командом Максимилијана Емануела, баварског изборног кнеза, продирала је кроз Подунавље преко Угарске ка југу, према Београду. После пропасти турске опсаде Беча, аустријска војска је 1683. освојила Паркањ и Острогон, кад се истакао Јован Монастерлија са српском коњицом.[19] Вишеград, Вац и Пешта су освојени 1684, затим су ћесаровци 1685. стигли на средњу Тису где су током зиме 1685–86. заузели многа места, међу којима и Арад, па су се тако приближили Ердељу. У опсади Будима, који је освојен 2. септембра 1686, према једној белешци учествовао је и Јован Текелија из Арада, потоњи старешина Потиско-поморишке војне границе. Убрзо после пада Будима освојени су Печуј, Шиклош, Дарда, Капошвар и Сегедин.[20]

Хришћани су у пограничним крајевима Турског Царства у Угарској вршили службу посада у тврђавама као граничари и шајкаши на великим пловним рекама (Сави, Дунаву и другим). Евлија Челебија их помиње 1665. у Чанаду: то су »момци . . . који непрекидно на крајњим границама иду у чете и потере«. Називани су *мартолоси* и *војнуци;* војнука је било у турској војсци у Угарској; тако се 1686. у турским одредима у Будиму налазило 4–5 хиљада Срба као стална и плаћена војска. Неки Срби мартолоси су приликом борби око Сигета пребегли са турске на аустријску страну и уверавали власти да ће верно служити цару Леополду I, а Брисерски командант Палоте, јавио је 1. јануара 1688. да Срби из турског табора код Стоног Београда беже на аустријску страну. У дневнику ћесарске војске од 8. јула 1688. тврди се да у турској војсци под командом Хусеин-паше има до 4.000 Срба турских војнука. Према исказу који је један коњаник (хусар) дао генерал-мајору грофу Штируму, они су одлучили да пређу на аустријску страну чим се ћесарска војска пребаци преко Саве. Турску посаду у Лугошу сачињавало је 300 Срба који су

[16] А. Ивић, *Миграције Срба у Славонију током XVI, XVII и XVIII столећа*, Насеља, XXI, Суботица 1926, 117–124.

[17] А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, Нови Сад 1929, 269, 485; Р. Шмит, *Петроварадинска тврђава у време од 1687 до 1692*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, 1933, 180.

[18] KA: Alte Feldakten, 1688, 6/8, 398–398 a; А. Ивић, *Миграције у Славонију*, 124.

[19] А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 264; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, 312.

[20] J. Радонић, *Од прве опсаде*, 492; А. Ивић, *Историја*, 266.

у августу 1688. предали ћесаровцима град без борбе и прешли у њихове редове.[21] Повлачење турске војске проузроковало је исељавање муслиманског становништва из Угарске. Хаџићи су се преселили из Будима у Примчиће на Гласинцу, а неке друге породице »из Унђуровине« такође су се преселиле у Босну. Многи Буњевци из Приморја, Херцеговине и Босне су се 1687, после протеривања Турака из Будима и једног дела Славоније, населили у Суботици и околини, у северозападном делу Бачке, под вођством фрањеваца опсерваната.[22]

Освајањем Будима, аустријске трупе су се приближиле нашем тадашњем народносном подручју, па је стога број Срба устаника непрестано растао. Тумач Осман-ага, један од учесника у борбама против српских устаника, подвлачи у својим успоменама да се дотадашња околна српска раја дигла на устанак кад је аустријски генерал Валис заузео Сегедин 20. октобра 1686. Устаничка пешадија и коњица биле су утврђене у околини Сегедина, Чанада и Арада, одакле су предузимале оружане походе против темишварског становништва. Устаници су стизали и до тврђаве у Темишвару, пљачкали трговце, баштоване и друге, убијали их или бацали у тамнице својих тврђава из којих су их ослобађали тек после откупа. Турци су им узвраћали на исти начин. Учествовање Срба (die Illyrische Nation, und die Räzen) у борбама против Турака постало је по наводима Кевенхилера (1741) познато већ 1686. и 1687. године.[23] Савремени домаћи извори наводе да се »узмутила сва северна страна« (старац Ћирил), да су многи Срби пришли аустријском ћесару и почели ратовати против Турака »и начаша восвати Турков, и повосваше их от града Будима же до великаго Бјелгорода сербскаго« (Атанасије Србин Даскал).[24] Срби из северног Баната, из краја око Темишвара, дигли су се на устанак 1687. и затражили заштитни лист од аустријског цара Леополда I. Тако су 4.892 војника под вођством капетана Новака Петровића прешла преко Тисе из турског дела Баната у тек ослобођену Бачку. Стављени су под команду генерала Стевана Чакија, па су заједно започели борбу против непријатеља. У току зиме 1686–87, велики везир је предузео читав низ мера за даље вођење рата. Према неким изворима, у Београду је било упућено 20.000 јаничара, а велики везир је захтевао да се пошаље још 10 хиљада.[25] Међутим, турска војска

[21] Г. Елезовић, *Из путописа Е. Челебије*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, VII, 305; T. Brlić, *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen*, Wien 1854, 32–33, 37, 60; А. Ивић, *Историја Срба*, 270, 274, 487; R. Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien 1689. Mittheilungen des k.k. Kriegs-Archivs*, NF, II Bd., Wien 1888, 138; Kriegs-Chronik Österreich-Ungarns, III Th. Mitteilungen des k.k. Kriegs-Archivs, NF, III Bd., Wien 1889, 110, 126.

[22] М. С. Филиповић, *Гласинац*, Насеља, XXXII, Београд 1950, 306; Д. J. Поповић, *О хајдуцима*, I, Београд 1930, I, 49; J. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 91; исти, *Сеоба Буњеваца у Суботицу 1687 године*, Глас САН, CCXIV, Београд 1954, 119–127.

[23] KA: Hofkriegsrat, 1741, August 605, fol. 1–2; *Der Gefangene der Giauren. Die abenteurlichen Schicksale des Dolmetschers Osman Aga aus Temischwar, von ihm selbst erzählt*, Übersetzt, eingeleitet und erklärt von R. F. Kreutel und Otto Spies, Graz–Wien–Köln 1962, 20–21, 31; А. Ивић, *Историја*, 266: Сегедин је освојен 22. октобра 1686.

[24] И. Руварац, *О пећким патријарсима*, 91; П. Срећковић, *Второе запустјеније Атанасија Дијакона Сербина (1691–1699)*, Споменик СКА, V, Београд 1890, 31; И. Руварац, *Прилошци и грађа за повест о српским манастирима*, Старинар, V, Београд 1888, 41–50; Тих. Николајевић, *Новак Петровић, капетан банатских Срба (1686–1689)*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, књ. V, св. 3, Срем. Карловци 1932, 422–427; Р. Веселиновић, *Војводина*, 99.

[25] Опширније вид. Р. Веселиновић, *Ратови Турске и Аустрије 1683–1717. године*, у књизи

је и поред опсежних мера претрпела велики пораз у подножју брда Змајева (Харшањ) близу Мохача 12. августа 1687, па је наставила да се повлачи према Београду. Убрзо потом је аустријска војска уз помоћ српских и хрватских бораца освојила целу средњу Славонију са Сремом и Петроварадином. Порази и губици у северној Далмацији, у покупском делу Хрватске, у Славонији, Барањи, Срему и Бачкој изазвали су велико незадовољство и побуну јаничара у Београду, главном седишту турске војске. Побуњени јаничари су кренули из Београда на Цариград; султан Мехмед IV је збачен с престола, а наследио га је брат му Сулејман II (1687–91).

Аустрија је иначе и поред успеха на бојном пољу предузела извесне дипломатско-политичке кораке с циљем да прошири свој политички утицај и да придобије нове савезнике за борбу против Турског Царства. Наиме, познато је да је Аустрија у марту 1684. склопила споразум с Млетачком Републиком о томе шта ће којој од њих припасти у Далмацији, Босни и Херцеговини. Међутим, и поред споразума је почев од 1687. дошло до дипломатско-политичке борбе око придобијања српског становништва. Према млетачким изворима, зворнички и дробњачки (sic!) епископ Дионисије привукао је на страну Млетачке Републике многа племена у Херцеговини од којих је саставио снажне чете и истакао се у борби противу Турака, посебно кад је 1687. разорио задарску кулу, побио чуваре и загосподарио мостом. Особиту храброст показао је против херцеговачког паше. У знак захвалности, посебним дуждевим дукалом од 18. децембра те године добио је огрлицу, златну медаљу и месечно по 25 дуката све докле рат буде трајао и он у њему устрајао у храбрим операцијама против непријатеља.[26] Међутим, на подручју Херцеговине, особито у залеђу Дубровника, деловала је такође и Аустрија да би придобила поједина племена. Почетком јануара 1687, канцеларија аустријског цара Леополда I известила је дубровачког посланика Луку Гучетића да ће цар послати Доминика Корадинија у Дубровник као свог изасланика. Корадини је заједно с Дубровачким сенатом развио веома жив рад да би српски народ у Херцеговини придобио на страну Аустрије. Бројна писма игумана и калуђера Требињског манастира, кнезова и старешина, која су током 1688. и 1689. упућивана »славном и недобитном ћесару« сведоче о успеху те акције. Становници Драчева, Попова, Мркоњића, Равне, Дрењана, Величана, Дубглаве, Орахова, Чешљана, Голубинца, Јеленића, Кијева Дола, Храсна, Туља и других села изразили су спремност – будући »да смо ми сада између два жива огња« – да приђу Аустрији и здруже се с њеном војском, којој ће »све поклонити и бити ш нима« само под условом да цар заповеди својим генералима да их не пљачкају кад буду дошли с војском у њихове крајеве. Заштитни патент (Litterae protectionales) цара Леополда I издат је у Бечу 19. децембра 1688. за све становнике Херцештва Светог Саве или Херцеговине (Ducatus Sancti Sabae seu Herzegovina), уз пренаглашено истицање Леополдовог права на Херцеговину као краља Угарске. Наведена и друга места примљена су на основу послатих молби за поданике, обећана им је заштита свима и појединачно, заштита сваког сталежа, ранга, положаја, породицама и потомству, очување неповредивости добара, повластица, права, вере и сло-

Историја Београда, I, Београд 1974, од стр. 467; исти, *Београд 1683–1717*, Годишњак града Београда, XV, Београд, 1968, 6–7.

[26] ДАЗ: Atti de'provveditori veneti, Girolamo Cornaro (1686–1689), liber unico, carta 538.

боде. Изасланик Корадини добио је и задатак да привуче на аустријску страну пећког патријарха Арсенија III Црнојевића, који је као што је познато одржавао везе с Млетачком Републиком од 1686. године. Из брижљиво прикупљених података о патријарху, Корадини је закључио »да је речени патријарх човек велике вредности«, да је »много цењен од речених народа, као и да је велики непријатељ Турака од којих је много страдао и био прогоњен, због чега се од њега може очекивати свака добра услуга«.[27] Међутим, патријарх је све до дубоко у јесен 1689, до продора ћесароваца у Србију и Македонију, одржавао везе с млетачким генералним провидуром у Новом и са другим представницима Републике.

Да би створио што повољније политичко расположење према Аустрији, цар Леополд је у првим месецима 1687. покушао да ступи у везу с Васељенском патријаршијом у Цариграду, имајући при том на уму ратно-политичке циљеве у вези с решавањем Источног питања, односно питања које се односило на протеривање Турака из Европе. Из два Леополдова писма (из фебруара и маја) сазнаје се да је замолио патријарха да побуни све народе православне вере, који треба да се сједине с ћесарским трупама и да се тако ослободе турске власти. Чак је и свог изасланика Јоакима Мањорокерека овластио да склопи уговор с васељенским патријархом по свим тачкама на које патријарх пристане. Такав уговор је постигнут, али се од њега није могла очекивати никаква корист пошто је морално-политичко стање Васељенске патријаршије за све време »бечког« рата било веома неповољно. Судећи по неким делима која су објављена 1687, у Аустрији се иначе сматрало да би један устанак хришћана у европском делу Турског Царства, посебно на Балкану, могао дати чак 60.000 бораца.[28] Велика победа ћесароваца на Змајеву (Харшањ) од 12. августа 1687. подигла је самопоуздање аустријског двора и подстакла га да предузме даље напоре за сужавање права феудалног слоја. И док се Турско Царство све више повлачило из средње Европе, Аустрија је за владавине Леополда I јачала своју централну власт тако што је изграђивала апсолутизам на штету дотадашњих сталешких права аустријског и угарског феудалног друштва. На Пожунском сабору од 19. октобра 1687, угарски сталежи су се одрекли свог дотадашњег изборног права и признали наследно право Хабсбурговаца у Угарској; одрекли су се и права на побуну које су уживали још од Златне буле Андрије II. Раванички летописац је правилно оценио значај те одлуке кад је записао да су Немци после турског пораза код Беча почели »освојивати земљу Угарску« и да се тада »мађарска власт укиде и изгубише своје краљевство и земљу«.[29]

Нову чињеницу у политичким кретањима европских сила представља приступање Русије Светом савезу 1687. године. Православни народи су се отад уздали у руску помоћ у борби за ослобођење од турске власти, утолико пре што је искуство с Млетачком Републиком и Аустријом показало да те две државе

[27] J. Радонић, *Acta et diplomata, ragusina*, IV, св. 1, 401–402, 460, 533–535, 550, 564–565, 571–572, 651–652, 668; Р. Веселиновић, *Арсеније III Црнојевић у историји и књижевности*, Београд 1949, 21–22.

[28] Рад. М. Грујић, *Три писма ћесара Леополда I цариградским патријарсима*, Споменик СКА, LI, Београд 1913, 13–15; упор. Р. Веселиновић, *Војводина, Србија и Македонија под турском влашћу у другој половини XVII века. Привреда, друштво и народни покрети*, Нови Сад 1960, 100–101; С. Новаковић, *Путничке белешке*, 124.

[29] J. Радонић, *Од прве опсаде Беча*, 495; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови*, 311.

не одустају од унијаћења православних народа у освојеним пределима. Аустријска политика се у том погледу није разликовала од оне коју је спроводила према протестантима у Ердељу и северној Угарској. Истина, српски народ је с радошћу примао вести о успесима ћесарске и млетачке војске у борбама против заједничког непријатеља, али се убрзо осведочио да добијени заштитни листови не обезбеђују обећане слободе вере, савести, ослобођење од разних дажбина, и слично. То се најбоље показало током »бечког« рата кад је римокатоличка црква у Угарској на челу с грофом Леополдом Колонићем, примасом Угарске и архиепископом острогонским, пореклом Хрватом (1681–1707), почела спроводити унијаћење држећи се начела »чија власт, онога и вера«. Међутим, дубљи узроци су били економске и државне природе. Колонић је сматрао да једино он има непорециво право да убире десетак од православног становништва, а тако се понашао и онај део више римокатоличке хијерархије који је међусобно водио жучне распре око стицања и повећања својих добара у Славонији ослобођеној од турске власти. Државни, односно политички разлог (ratio status) састојао се у тежњи да се разбију духовна самосталност и национална отпорност српског народа како би се најпре створила једна безлична унијатска нација (natio unita), а потом исто тако безлична аустријска нација (natio austriaca). Посматрано с гледишта »државног разлога«, унијаћење је било један од најважнијих асимилаторских облика заснованих на верској бази, а истовремено и најбоље средство против јачања културног и политичког утицаја Русије, од које је требало одвојити све православне, посебно српски народ.

Посредовањем грофа Ђорђа Бранковића, влашки кнез Шербан Кантакузин и бивши цариградски патријарх Дионисије успели су да успоставе везу с пећким патријархом Арсенијем III, па су сва тројица послала писма и молбе руским царевима Петру и Јовану. Доносилац писама Исаија, архимандрит светогорског Манастира св. Павла, замолио је цареве у име оних који су га послали да их ослободе »Римљана« и да их не предају у веће ропство од турског. »Које год је градове у Угарској краљевини и Мореји ћесарска и венецијанска војска освојила од Турака, а у њима и околини њиховој налазе се цркве грчког [православног] закона, свуда су их папиштанци већ почели преобраћати у унијатске, а неке и у чисте римокатоличке цркве. Ако римљане унапред послужи срећа, па нешто крупније сврше са Турцима и узму под своју власт православне хришћанске земље или Цариград освоје, онда ће они православне хришћане довести у гору погибао него што је турска, и вера православна грчка сва ће погинути и искоренити се, пошто ће римљани све манастире и цркве претворити у своје, а неке принудити и на проклету унију.« Исаија је тврдио у Москви да су »римљани« одлучили »да све митрополије и епископије, освојив их испод турског ига, разделе на епископије и поставе своје римске бискупе, а православно духовништво да искорене и изагнају«.[30] Патријарх Арсеније је у писму од 25. маја 1688. молио руске цареве за помоћ ради

[30] Г. Витковић, *Споменици из будимског и пештанског архива*, Гласник Српског ученог друштва, Друго одељење, књ. VI, Београд 1875, 10; T. Smičiklas, *Poviest hrvatska po vrelih*, II (1526–1848), Zagreb, 1879, 259–260; K. Vidačić, *Topografično-poviestne crte slobodnog kr. grada Križevaca*, Križevci 1886, 37; R. Lopašić, *Slavonski spomenici za XVII viek*, Starine, XXX, Zagreb 1902, 69–87); J. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић*, 315–318; исти, *Ђорђе Бранковић, деспот »Илирика«*, Београд 1929, 109–112; Ст. М. Димитријевић, *Одношаји пећких патријараха са Русијом у XVII веку*, I, Глас СКА, LVIII, 1900; LX (II), 1901, 160–161.

ослобођења од турске власти која је, по његовој оцени, слаба и приближава се коначној пропасти. Напоменуо је да има већ више од три стотине година (мисли на косовску битку!) откако Турци »нас саме кроз дуге године газише и поданицима учинише«, па стога моли да помогну да се српски народ спасе, обнови, ослободи и избави. Архимандрит Исаија је тврдио да никад до сада није било повољније прилике за устанак и за борбу против Турске, с циљем да се она потпуно уништи и да се ослободе православни народи. Исаија је молио да цареви не допусте да над њима завладају ни аустријски Леополд I ни Млетачка Република, јер су над њима »од памтивека православни цареви владали; и језик и вера им је једна и сви они са радошћу очекују ратнике руских господара«. Влашки кнез Шербан је осим својих поданика нудио и помоћ од 300.000 Срба и Бугара. Писма и новчана помоћ руских царева нису стигли патријарху Арсенију јер је архимандрит Исаија био ухапшен.[31]

Плодови дипломатско-политичких акција Аустрије у 1687–88. веома много заостају иза њених ратних успеха и територијалног ширења на рачун Турског Царства у то време. Један од најкрупнијих успеха дотадашњег ратовања било је освојење Београда. За главно концентрационо средиште ћесарске војске која ће напасти Београд био је одређен Петроварадин. Турска војска се прикупљала у Београду, нарочито после доласка новог босанског везира Јеген Осман-паше из Шапца који је добио команду (сераскерство) над помоћном војском. Он је иначе дошао у Шабац да сагради мост преко Саве и да тако с бока угрози и онемогући напредовање друге аустријске нападачке групе која је освајала Славонију, Срем и Посавину са обе стране реке Саве, с циљем да са запада угрози Београд и тиме стратешки и тактички олакша напредовање главне групе под командом Максимилијана Емануела. Јеген Осман-паша је дакле намеравао да спречи могућно спајање тих двеју група ћесарске војске. Међутим, главнокомандујући ове групе, фелдмаршал гроф Енеја Капрара, нашао је погодно место, израдио упориште на њему, осигурао га и обезбедио опкопима, прешао Саву близу Шапца и тиме обезбедио даље несметано напредовање Баденског, а Јеген Осман-пашу натерао да се повуче из Шапца у Београд са 16–17 хиљада људи и да се смести у логору на Врачару. После тога се фелдмаршал Капрара са 2.000 људи укопао дуж Дунава код Петроварадина да би обезбедио војни логор, мост, артиљерију, провијант и војне пекаре које су се налазиле на бродовима. Ту се укотвила и аустријска дунавска флота с пољском артиљеријом на лађама. Аустријска команда у Петроварадину започела је извиђање према Београду 17. јула, а после два дана је генерал Чаки са придодатих му 100 Хрвата из Лодронове регименте започео такође да извиђа у истом правцу.[32] Велику опасност за аустријски логор у Петроварадину представљао је турски гарнизон у утврђеном Тителу, који је иначе са Сланкаменом на северу, Смедеревом на истоку и Шапцем и Зворником на западу од Београда представљао шири систем београдске одбране. Фелдмаршал Капрара је 25. јула послао неколико батаљона пешака и коњице на Тител, па је гарнизон састављен од 280 јаничара напустио тврђаву без борбе. Запоседа-

[31] И. Руварац, *Одломци о грофу Ђорђу Бранковићу и Арсенију Црнојевићу, патријарху,* Београд 1896, 59; Ст. Димитријевић *Односи пећких патријараха*, 159–161, 165–166; Ј. Радонић, *Од прве опсаде Беча*, 498–500.

[32] KA: Alte Feldakten, 1688: 12/13, 409, 689a; XIII/13, IX, 25; J. Hammer, *Geschichte*, VI, 490–525; И. Руварац, *Одломци*, 61–63; Ph. Röder, *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken*, II Band, Carlsruhe 1842, 73–84.

њем Титела добијена је стратешка предност над непријатељем зато што је тиме обезбеђена неометана пловидба и маневрисање Дунавом према Београду, а такође је и ушће Тисе у Дунав ослобођено за довоз намирница и сточне хране из шире околине Београда.

Пре освајања Београда, генерал Ветерани је првих дана августа 1688. освојио Карансебеш, Шиклош, Мехадију и друга места, па су се турске посаде из њих повукле са леве на десну обалу Дунава, у источну Србију, а за њима су прешли и устаници. Неке од тих посада су страдале; око 3.000 устаника Срба побили су код Оршаве посаду од 800 људи из Карансебеша и порушили тамошњу тврђаву; генерал Ветерани им је затим предао Оршаву да се брину о њеној даљој одбрани. Кад су прешли у Србију, устаници су почели »дизати једнородну браћу на устанак«, до кога је дошло у Тимочкој долини код Срба, а даље источно код Бугара. У овај део Србије повукли су се Татари и турски савезник Текелија са својим Мађарима. Народ се исељавао у Влашку због њиховог насиља и пљачке. Главнокомандујући кнез Максимилијан Емануел искористио је задобијену стратешку предност, па је 30. јула – истог дана кад је добио вест да је Тител у ћесарским рукама – послао све пловне јединице поред Сланкамена у Земун. Аустријска војска је стигла у Земун 6. августа и улогорила се ближе Сави, према Остружници; овде су Срби почели »јатомице« да ступају у њене редове.[33] О учествовању српских устаника у освајању Београда сведочи савременик ђакон Атанасије Србин Даскал који је писао да су Немци, Срби и Угри (Мађари) заједно дошли »на великих Бјелгород«, и нагласио да су »српски војници који су били под Белим градом у ћесарској војсци, они су сви дошли отуда и скупили су се уједно и постала је велика војска«. Прелаз преко Саве са сремске на србијанску страну извршен је од 6. до 8. августа; ујутро 8. августа, Јеген Осман-паша је почео жестоко нападати аустријски грудобран. Непосредно пред повлачење, у ноћи између 9. и 10. августа опљачкао је варош и на многим местима подметнуо ватру тако да је пожар поред насеља претворио у пепео велике количине жита, намирница и имовину београдског становништва. Осман-паша се повукао из Београда са савезником Имром Текелијом према Смедереву, одатле према Нишу, а понео је и најдрагоценије предмете опљачкане од београдског становништва. Непосредно након Осман-пашиног повлачења из Београда, аустријска војска је 10. августа кренула према Београду и сместила се у напуштен пашин логор.[34]

Многе муслиманске породице побегле су из Београда, једни на лађама низ Дунав у Видин, други према Темишвару, а трећи су се склонили у Београдску тврђаву. Јевреји су одведени у ропство.[35] Српске устаничке чете из Сегедина,

[33] М. Станојевић, *Антропогеографски преглед Тимочке крајине*, Братство, XXVII, Београд 1940, 84; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 270; Р. Веселиновић, *Бор и његова околина од великог »бечког« рата до српске револуције (1683–1804)*, Бор и околина, књ. I, Бор 1973, 64; Ј. Томић, *Десет година из историје српског народа и цркве под Турцима (1683–1693)*, Београд 1902, 58, 86–87.

[34] KA: Alte Feldakten, 1688, 13/13, 710–710a; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 269–485; И. Руварац, *Прилошци и грађа*, 48; П. Срећковић, *Второе запустјеније*, 31.

[35] KA: Alte Feldakten: 1688, 713–714a; 720a; Ph. Röder, *Feldzüge*, II, 58, 60; J. Томић, *Десет година*, 81–83; Б. Храбак, *Јевреји у Београду до краја XVII века*, Годишњак града Београда, XVIII, Београд 1971, 42–46; J. Hammer, *Geschichte*, VI, 517; C. Contarini, *Istoria della guerra di Leopoldo Primo imperatore e de'principi collegati contro il Turco dell'anno 1683 fino alla pace . . .*, Parte seconda, Venezia, MDCCX, 317; A. Arneth, *Das Leben des kaiserlichen Feldmarschalls Grafen Guido von Starhemberg (1657–1737)*, Wien 1853, 33, 95.

Сенте и других места напале су београдске Турке који су намеравали да отплове према Видину; њих су побили, жене и децу заробили, а уз то задобили велики плен. Капетан Продан Штета освојио је са својом четом Кладово и ту остао као посада.[36] Хришћанско становништво (Срби, Јермени и други) остали су у Београду. Они су у великом броју, по неким изворима око десет хиљада, заједно са осталим становницима београдских предграђа изишли са женама и децом у сусрет аустријској војсци, односно Максимилијану Емануелу који их је одмах узео у заштиту својим заштитним листовима (salvaguardia, litterae protectionales). Више од две хиљаде сељака из околине слило се у Београд.[37] Према упутству цара Леополда за главног команданта Емануела, с београдским становништвом треба благо поступати из више разлога, а посебно стога што ће од њега бити прикупљана контрибуција. Уз то је очекивано да ће Београђани помоћи приликом копања циркумвалационе (опкопне) линије за предстојећу опсаду Београда, да ће снабдевати војску храном, и слично.[38]

Опсадне борбе започеле су 12. августа, а артиљеријска припрема за јуриш на Београдску тврђаву 26. августа, одмах сутрадан по приспећу тешког опсадног топа из Пеште. Војска је распоређена у две бојне линије: *контравалациона* (заштитна) линија се пружала око предграђа и његове јужне стране, идући вероватно поред Ташмајдана; *циркумвалациона* (опкопна) линија се пружала јужније од прве, идући од Саве до Дунава, па је тако у целини затварала опсадни обруч. На средини између двеју бојних линија налазио се главни војни стан команданта Максимилијана Емануела. После жестоке артиљеријске припреме која је трајала неколико дана извршен је општи напад 6. септембра. Главни напад изведен је са јужне, копнене стране у две главне ударне колоне, на два пролома начињена на југоисточном бедему Горњег града. Поред ова два правца главног напада извршена су и три привидна тактичка напада на Доњи град. Прва ударна колона нападала је с дунавске, источне стране; друга је напала на доњоградску Сава-капију са савске западне стране, а трећа се искрцала са бродова и са северне стране ударила на варош у Доњем граду.[39] Заузимање Београда наишло је на велики одјек у Европи и код српског народа; сматрало се да је после пада Београда отворен пут ка Цариграду. У Венецији и Напуљу објављена је књижица о тој победи. Освојење Београда било је знак за устанак народа у Србији. Према писању Атанасија Србина Даскала, војска се после заузимања Београда поделила на три дела и разишла се »по свој земљи српској« водећи љути бој и против Турака који су бежали и против оних који су остали. На дан освојења Београда 6. септембра, цар Леополд је потписао проглас којим је позвао народе Турског Царства да се прикључе његовој војсци, а он ће им јамчити права и слободе. У то време прикључило се ћесаровцима 1.500 Буњеваца за борбу против непријатеља, а њихов вођа Дуја Марковић постављен је за команданта милиције у Сомбору.[40] У септембру 1688. упућен је Павле Несторовић Дејак са својих 1.000 Срба бораца у Смедерево и постављен за команданта града. Мачва се такође дигла на

[36] А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 271.
[37] KA: Alte Feldakten, 1688, 13/13, 713a.
[38] KA: Alte Feldakten, 1688, 13/13, Lit. A. 713a, 715–715a, 717.
[39] KA: Alte Feldakten, 1688, 13/13, 726–726a; 9/4; Ph. Röder, *Feldzüge* II, 65–67. Подробније о освајању Београда вид. Р. Веселиновић, *Бечки рат 1683: Прво аустријско освојење града 1688*, у књизи *Историја Београда*, I, Београд 1974, 465–480.
[40] А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 268.

устанак, па су Мачвани протерали Турке »из свих околних вароши и градића«. Једна српска устаничка чета освојила је Соко на Дрини. Ускоро је главнокомандујући кнез Емануел предао команду над војском фелдмаршалу Капрари, а он се вратио у Беч. Капрара је 2. новембра известио Беч о свом успешном продирању ка Нишу, који додуше није напао, али је одушевио Србе за борбу против Турака и направио им крсташе барјаке.[41] У октобру су устаници напали Ужице, задобили велики плен, побили – ако је веровати извору – 12.000 Турака (!) и запосели тврђаву. Ова победа је у Европи сматрана за један од највећих успеха у дотадашњем »бечком« рату против Османлија, па су о њој исте године објављене две брошуре у Млецима и Болоњи.[42] Убрзо после заузимања Београда и Шапца, и маркгроф Лудвиг Баденски послао је за Зворник једно одељење пешадије под командом потпуковника грофа Херберштајна. Зворнички паша се предао под условом да слободно изиђе из тврђаве; тада се повукло и 4.000 Зворничана у Сарајево. Ово је представљало значајан успех с обзиром на то да су шабачка и зворничка тврђава имале стратешку важност за Подриње и Посавину, али и за шири појас коме је припадао и Београд.

Изгледа да је патријарх Арсеније III ступио у везу с ћесаровцима с молбом да заштите хришћански живаљ од одметника Имре Текелије који је тада пљачкао по Србији. Текели се повукао с Јеген Осман-пашом из Београда према Смедереву, а при повлачењу је између Београда и Ниша побио око 1.200 Срба. Патријарх се у октобру 1696. жалио руским царевима: »Враћајући се кроз српске пределе, троглава змија и пород њен јаросним изливом избљува онај отров који је био намењен земљама области Западног немачког царства. Гресима нашим умножи се посред осиротеле славеносрпске земље немилостиво изливање тога отрова и многу пакост учинише хришћанском роду.« Некако у то време побунили су се и Срби у Босни, па су потукли турску војску од 6.000 људи која је пошла у напад на Моровић у Срему, побили око 400 непријатељских војника, заробили 70, отели неколико застава. Устаници из Босне обећали су аустријским официрима да ће се њих 30.000 дићи ако им се оставе слобода вере и остале повластице.[43] Међутим, из једног извештаја српског надбискупа Петра Богданија (Богдановић) од 28. маја 1688. упућеног Конгрегацији за пропаганду вере произлази да је патријарх још пре пада Београда успоставио везу с ћесаровцима. Богдани каже да је Јеген Осман-паша намеравао да одсече главу патријарху Арсенију »јер га је један калуђер оптужио да је послат новац од бечког ћесара да се подиже војска«. О томе сведочи и патријархов егзарх Никон, који је у октобру 1689. тврдио млетачком провидуру у Новом да су Турци гонили патријарха због тога што је »подизао на оружје све православне у Србији против тираније Турака« и што је непрекидно тражио помоћ од Млетачке Републике и аустријског цара Леополда.[44] Постоји основа за такво тврђење пошто се зна да је патријарх у мају 1689. боравио у Пожаревцу, а у августу у Београду. Међутим, сигурно је да се он 1688. обратио папи Иноћентију XI; наиме, которски бискуп Марин

[41] *Исто*, 275, 486.
[42] *Исто;* И. Руварац, *Прилошци и грађа*, 48; C. Contarini, *Istoria*, II, 87, 144; Ph. Röder, *Feldzüge*, II Bd., 90; J. Hammer, *Geschichte*, III (Pest 1835), 819.
[43] А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 272; Ст. Димитријевић, *Прилози расправи*, 76; исти, *Односи*, II, 177.
[44] J. Томић, *Патријарх Арсеније III*, 88–89, 104, 156; Д. М. Костић, *Хајдук Јеген-пашина похара патријаршијског блага из Грачанице*, Јужни преглед за 1934, Скопље 1934, 20.

Драго известио је државног секретара кардинала Чибоа 21. октобра 1688. да му је цетињски владика Висарион донео у Котор писмо патријарха Арсенија с молбом да га пошаље у Рим. Према Висарионовој изјави бискупу, Срби желе да живе привржени том патријарху (desiderando, come mi disse il sudetto vescovo, viverli divoto il sudetto patriarca). До данас се не зна каква је била садржина писма, па се не може извести било какав закључак о побудама и намерама патријарха Арсенија.[45]

Мада су крајем 1688. престале војне операције, ипак је и даље расло расположење за борбу против Турака, па су Дворском ратном савету у Бечу стизале молбе за пријем у војску. Цобер, командант једне регименте, известио је Дворски ратни савет да Живко Николић, хаднађ у Јегри, моли да буде примљен у његову региметну заједно са извесним бројем Срба. Сличну молбу упутио је и неки Јуро Христоф који се понудио да у Босни прикупи 1.000 Срба који би ратовали у ћесарској војсци о свом трошку. Ратни савет је то прихватио, али му је ипак у априлу 1689. доделио храну.[46]

НАРОДНИ УСТАНЦИ И БОРБЕ ДО ОСВОЈЕЊА НИША (24. СЕПТЕМБРА 1689)

Општи војни положај Римског Царства Немачке Нације на челу са Аустријом погоршан је почетком 1689. и поред постигнутих успеха у односу на Турско Царство. Француски краљ Луј XIV упао је у септембру 1688. са око 80.000 војника у Пфалц и освојио Филипсбург, а 14. фебруара 1689. и формално је објавио рат Аустрији. Велика алијанса склопљена у лето 1687. између Енглеске и Холандије против Француске није олакшала војни положај Аустрије. Она је поред фронта против Порте у Србији била приморана да отвори још један фронт на западу против Француске, на који је послала знатан број својих трупа повучених са источног фронта. Насталу празнину требало је попунити новим устаницима утолико пре што се Аустрија припремала за одлучну битку против Турске. Декретом цара Леополда I и Дворског ратног савета одређени су чланови Генералштаба и цео лични, поименичан, трупни састав аустријске војске која ће ратовати у Србији током 1689. године.[47] Према офанзивном ратном плану за борбу против Турског Царства, *главни* правац напада усмерен је ка југу уз Велику Мораву, према Нишу, Пироту, Софији и Цариграду. *Бочни* правац надирања рачвао се у два крака: први је био усмерен ка западу, долином Западне Мораве, преко Крушевца према Kознику, Магличу, Ужицу и даље, с намером да се Босна и Херцеговина одсеку од осталих делова Турског Царства на Балкану, да се потчине аустријској власти, да се потом истовремено избије на Јадранско море код Дубровника и тако ухвати веза с Напуљско-Арагонском Краљевином шпанских Хаб-

[45] A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, Tomus secundus (1524–1800), Zagrabiae 1875, vol. II, 225–226; S. Kahnè, *L'azione politica del patriarca di Peć Arsenio Črnojević dal 1682 al 1690*, Excerpta ex Dissertatione ad Lauream in Pontificio Instituto Orientalium studiorum, Vol. XXIII, sv. III–IV, Roma 1957, 33–34; J. Радонић, *Римска курија*, 395.

[46] А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 273–274, 487.

[47] M. E. von Angeli, *Die kaiserliche Armee unter dem Ober-Comando des Markgrafen Ludwig von Baden in den Feldzügen 1689–92 gegen die Türken*, Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs, II, Jhg. 1877, 139–140; Р. Веселиновић, *О неким питањима народних покрета с краја XVII века*, посебан отисак из Историјског гласника, бр. 1-2, 1959, Београд 1959, 130.

сбурга. После освојења Србије и Македоније 1689, ћесаровци су уместо на Дубровник настојали да избију на Јадранско море преко Скадра, односно преко северне Албаније. Због тога је други крак бочног напада водио према Скадру преко Прокупља, Куршумлије, Косова поља, Скопља, Призрена и Љуме.[48] Имајући све то у виду, Дворски ратни савет је радо примао нове устанике, официре и остале који су му нудили своје услуге у борби. У фебруару 1689, генерал Капрара је известио Беч да је неки Ђорђе Бисеровић поднео молбу да буде потврђен за капетана над једним одредом устаника из Босне. Милош Богдановић је замолио генерала Пиколоминија да се његова кућа у Шапцу ослободи коначења аустријске војске и да му се додели чин капетана. Становници Шапца и шабачке нахије послали су Богдановића у Беч да од цара Леополда I издејствује заштитни лист (салвагвардија) и постављење за капетана над 300 људи по тврђавама, с тим да им се једино доделе храна и муниција; чин је добио 12. априла. Тома Рајковић је замолио да буде потврђен у истом чину у Брчком, Сава Андрејевић у Мирави, Владислав Бијанић (Пијанић?) у Крушевцу. Никола Радовић постављен је декретом за капетана у Карловцима, а командовао је са 300 наоружаних људи које је сам прикупио.[49]

Међутим, народни покрети су добијали све масовније обележје. Кнежевина Стари Влах обухватала је до »бечког« рата крајеве од Звечана на Ситници до Маглича на Ибру, од Рожаја до Лима, односно моравички срез, део златиборског среза и цео сјенички округ. На том подручју су старовлашки кнезови Рашковићи прикупљали порез од народа који су потом предавали турским властима све до 1679; давања су износила 25 товара, 63.363 аспре, а од 1700. године припадала су султановим баштованџијама. Према извештају који је генерал Донат Хајзлер послао цару Леополду 7. фебруара 1689, Стари Влах је плаћао султанији 6.000 талира данка. Гроф Штаремберг је 22. марта обавестио Дворски ратни савет да је започео тајне преговоре с браћом Рашковић који су пришли Аустрији. Они су 29. априла добили заштитни лист којим је Дворски ратни савет обећао да ће чувати њихова права и слободе, а они ће се борити против Турака. Српски народ у Старом Влаху дигао се на устанак пре него што су Рашковићи добили поменути заштитни лист. Мојсије Рашковић је крваво потукао Турке код Сјенице, а у борби је изгубио 40 устаника. У рано пролеће 19. априла, гроф Штаремберг је јавио из Београда у Беч да су се Срби дигли на устанак, да су изненада напали Нови Пазар и побили неколико стотина Турака. Према извештају дубровачке владе, који је 9. маја упућен сенатору Матији Бунићу, посланику у Бечу, Срби су напали Нови Пазар да би се осветили Турцима за велики покољ који су они 1688. извршили у Старом Влаху, вероватно онај на Голији.[50] Огорчење на Турке

[48] Р. Веселиновић, *Крушевац и Крушевљани у аустро-турским ратовима у XVII и XVIII веку*, посебан отисак из зборника *Крушевац кроз векове*, Крушевац 1972, 111.

[49] KA: Alte Feldakten, 1689, II, 4; Hofkriegs Kantzley Register Prothocollum, 70, 170, 173; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 274, 276, 487–488; Р. Веселиновић, *Крушевац и Крушевљани*, 115.

[50] Архив САНУ, кутија LXVIII, број 7893, лист 5а; Д. Пантелић, *Око крајинских повластица*, Историјски гласник, св. 1, Београд 1949, 74; J. Радонић, *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII и XVIII веку*, Нови Сад 1908, I, LVII, 43, 168–170; J. Рајић, *Историја разних словенских народов наипаче Болгаров, Хорватов и Сербов*, част IV, в Будиме града 1823, 429; А. Пејатовић, *Списак фермана у манастиру Св. Тројице код Плеваља*, Споменик СКА, XXXIX, Београд 1903, 104–105; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 276, 310, 315; J. Радонић, *Acta et diplomata*, IV, св. 1, 628; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови*, 275.

порасло је толико да су се Срби дизали на устанак без оружја, па се у поменутом извештају дубровачке владе наводи да је »скуп народа Старога Влаха неискусан и неспреман за рат«. Аустријска команда давала је устаницима оружје отето од Турака. У време устанка, у Новом Пазару се налазило 300 сејмена који су се после пораза повукли у планине. Устаници су уз помоћ 300 угарских катана и 25 Немаца спалили Нови Пазар и опљачкали све без обзира »на пол и на доба, тако да се тамо данас не види никаква кућа већ је цело место покривено лешевима који су се такође виђали у великој количини по пољима која су за цела три дана хода пуста«.[51]

Турци су после извесног времена успели да разбију Србе који су се у повратку били разделили; сурово су се осветили тако што су побили око 2.000 људи и одвели многе заробљенике. Тај пораз није обесхрабрио Србе, јер се број устаника стално повећавао; међу њима је било и шест породица из Босне. Огорчени Срби су се удружили са устаницима из Брода, напали на Лисину у новобрдско-копаоничкој рударској области, познату по рудиштима олова и цинка, и спалили је до темеља. Тада је изгорело 200 Турака, око стотину их је побијено, велики број је заробљен, отето је 20 грла стоке, а било је ослобођено и више од стотину Срба који су се затекли у турском ропству.

Мада устаничке чете нису биле дисциплиноване, Дворски ратни савет је наредио да се оне задрже. С друге стране, аустријски команданти у Србији могли су да разоружају оне Србе сељаке који у то време, у фебруару 1689, нису били добро заштићени од заједничког непријатеља. Њих су враћали кућама да обрађују земљу;[52] потреба да се обради земља навела је ћесаровце да се побрину о планском насељавању становништва током 1689. године. Одмах после заузећа Ужица, из његове околине и Поморавља пресељено је у Славонију 6.000 Срба. У ужичкој Црној гори постоје предања о исељавању породица у Срем и Славонију током XVII и XVIII века. Генералисим Лудвиг Баденски наредио је 9. јуна из Хасан-пашине Паланке (Смедеревска Паланка) да се народ »који испред турске војске пребегава са стоком својом шаље преко Саве у Славонију«, у којој је иначе било мирно 1689. и почетком 1690. Коморски чиновници наметнули су неподношљиве намете на те пребеглице, па се Баденски пожалио цару Леополду I и саветовао »да би требало с тим људима, ако се жели да се новодобијене земље населе, бар с почетка друкчије поступати«. Цар је писмом од 5. јула одобрио политику планског насељавања Славоније, јер се показало »да му опустеле земље нису ни од какве користи«. Планско насељавање подстакнуто је и Леополдовим прогласом од 11. јула 1689. којим је обећан неометан посед свих покретних и непокретних имања оним лицима која се стално настане на подручју вировитичке и пожешке жупаније и ступе у чету грофа Фрање Ивановића, жупана тих жупанија. Према А. Ивићу, насељавања су тим прогласом »добила нове хране«, па су вршена »дуж целе Славоније«.[53] Током јуна и јула ослобођене су Лика и Крбава

[51] Ј. Радонић, *Acta et diplomata*, IV, св. 1, 628; навод код Ј. Томића, *Патријарх Арсеније III*, 99; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 275–276.

[52] А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 75–76, 488–489; T. Brlić, *Die freiwillige Theilnahme*, 65–66.

[53] А. Ивић, *Миграције Срба у Славонију*, 126–127, 129; исти, *Миграције Срба у Хрватску*, 96; T. Brlić, *Die freiwillige Theilnahme*, 65–66, 91, 93; Ј. Радонић, *Acta et diplomata*, IV, св. 1, 628; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 275–276, 488; Тих. Ђорђевић, *Српске колоније у Будиму и околини*, Братство XV, Београд 1921, 133; Љ. Павловић, *Ужичка Црна Гора*, Насеља, XIX,

од турске власти тако да су многи Срби из Босне прешли у те крајеве и населили се у местима која су Турци напустили. И један део Херцеговине био је обухваћен пресељавањем народа на подручје које је освојила Млетачка Република. До поткрај 1689. године, 360 породица из Зубаца, Корјенића, Дубочана и Требиња настанило се у Боки Которској: у Мокринама, Мојдежу, Жлијебима, Пријевору и Брајковини. Досељавања је било и касније. Тако су досељеници из Требиња, Загорја и Љубомира затражили самоуправу крајем априла 1693, сличну оној коју су уживали Паштровићи под влашћу Млетачке Републике.[54]

Ратне операције аустријске војске у Србији 1689. поведене су у широком обиму тек после доласка новог камаданта маркграфа Баденског, који је после заузећа Капошвара наименован за фелдмаршала. Баденски је стигао у Београд 9. јуна, прегледао све радове у вези са оправком и изградњом Београдске тврђаве, арсенала, ливнице и других објеката. По његовој жељи је командант Београда гроф Штаремберг предао команду Фон Ајтнеру, па је са њим кренуо на фронт у Србији у којој је била прикупљена главнина аустријске војске у јачини од 24.000 припадника пешадије, коњице и артиљерије.[55] Пре поласка на Ниш, Баденски је разаслао прогласе по целој Србији с позивом народу да се диже на устанак, па се ускоро могао похвалити цару да се »многи храбри Србин са оружјем у руци« придружује његовој војсци, а нада се да ће их бити још више. Устаници су распоређени у чете које су затим придружене редовној војсци. Баденски је наредио да се српски коњаници, »које су Немци називали *хајдуцима* или *српским хусарима*«, распореде као посаде у Београду и другим местима на Дунаву. У Смедерево је послао око 400 мускетира и 600 Срба; командант Смедерева 1688–89. био је Павле Несторовић Дејак, који је иначе био у преписци с грофом Ђорђем Бранковићем.[56]

Заповедник турске војске (сераскер) Реџеп-паша извршио је концентрацију својих трупа у Крушевцу. Одатле је извео један напад према Београду с намером да онемогући продирање аустријске војске долином Велике Мораве ка Нишу. Успео је да са својих 15–20 хиљада коњаника продре до тврђаве на Авали, али су га српски коњаници одбили. Одустао је од даљих напада чим је био извештен о наступању Баденског према Коларима и повукао се у Крушевац. Из свог табора код села Липе недалеко од Смедерева, Баденски је почетком августа послао неколико стотина Срба добровољаца да заузму варошицу Манасију.[57] После извршене концентрације трупа код Хасан-пашине Паланке, аустријска војска је кренула према Јагодини у коју је стигла тек 20. августа због мочварног терена. Војни логор је постављен на Краљевом пољу, код јагодинског моста; ту је Баденски први пут угледао турску војску на брду код Јагодине. Турци су се препали да им Баденски не пресече одступницу, па су се ужурбано повукли према Нишу. Из истог разлога повукао се и Баденски

Београд 1925, 33; И. Руварац, *О пећким патријарсима*, 95–96; Ph. Röder, *Feldzüge*, II bd., 27, 29, 32.

[54] А. Ивић, *Миграције Срба у Хрватску*, 154; Г. Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI–XVIII вијека*, Београд 1970, 381, 406–407.

[55] KA: Hofkanzlei, Prot. exp., 1689, 329a; Ph. Röder, *Feldzüge*, II, 94–96; упор. Р. Веселиновић, *Ратови Турске и Аустрије 1683–1717*, у књизи *Историја Београда*, I, Београд 1974, 484–485.

[56] А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 279; T. Brlić, *Die freiwillige Theilnahme*, 96; Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић*, 389, нап. 2; К. С. Протић, *Одломци из историје Београда (1688–1717)*, Годишњица Николе Чупића, VI, Београд 1884, 144; Ј. Радонић, *Од прве опсаде Беча*, 521.

[57] К. Протић, *Одломци*, 145–146.

у Грабовац; он је наспрам села Тушијаве подигао мост на Морави, прешао реку 29. августа и истог дана потукао османску војску између Лепенице и Мораве. У овој борби истакла се Српска милиција под Дејаковом командом. Сутрадан су Турци били поново поражени код Баточине; на бојном пољу су оставили 3.000 мртвих и рањених, 108 топова и целокупну комору.[58]

Док је аустријска војска уз помоћ српских устаника постизала победе у Србији у настојању да се докопа Ниша, дотле је турска војска под командом Топал-паше Мухамеда, Сорнапа-паше и Мохамед Ћеменкаш-паше покушала да с бока, са запада, на фронту према Дрини угрози даље успехе ћесароваца. Зворник се после дуже опсаде предао нападачима 1. августа, немачки гарнизон се повукао у Рачу, а одатле у Шабац чији је стратешки значај још више порастао, па је Баденски наредио да се Шабац што боље запоседне. Истовремено је наредио пуковнику Каврјанију да са својом Хрватском регlaunch региментом и два топа крене из Београда према Шапцу, Митровици и Рачи. У Шапцу је требало да се споји са две-три хиљаде Срба коњаника и пешака (Räzische Hussarn und Heyduckhen) који су се налазили дуж Саве и да заједно чувају њене обале од непријатеља. Одбрана се простирала од Београда до Брода, тако да је Српска милиција била распоређена између Земуна и Фенека: у Фенеку, Прогару, Купинову, Карловчићу, Иригу, Кленку, Митровици, Моровићу и другим местима.[59] Након победе код Грабовца и Баточине, Баденски је послао на Крушевац пук коњице из Чакијеве регименте под командом грофа Шијака. Он се сукобио с крушевачким Турцима, па су они напустили град, спалили мост на Морави и повукли се према Нишу; у Крушевац је ушла посада састављена претежно од Срба. Баденски се задржао у Баточини десетак дана у припремама за даља дејства. Одатле је 6. септембра послао писмо патријарху Арсенију III и проглас за Албанију,[60] Босну и Херцеговину којима је ултимативно позвао патријарха на војну сарадњу против заједничког непријатеља. Ако се дигну на Турке биће примљени под заштиту аустријског цара, а ако то не учине, онда ће их »тирати, и сиђи, и робит и плинит како Турчина и Татарина и остале непријатеље ћесареве«. Аустријска војска је са српским устаницима кренула према Јагодини, одакле се Баденски 15. септембра похвалио цару да му Срби помажу, да на све стране устају на Турке и да су од њих преотели Козник и Маглич, две значајне тврђаве на западном, бочном правцу надирања. Изграђен на врху купастог стрмог брда изнад реке Расине код жупског Александровца, Козник је представљао значајно стратешко упориште. Из њега се господарило путем који је водио из Крушевца долином Расине, преко бйла Плоче ка Новом Пазару. Маглич је господарио

[58] Ph. Röder, *Feldzüge*, II, Urkunden, 91–92, 97–111; T. Brlić, *Die freiwillige Theilnahme*, 104–111; C. Contarini, *Istoria della guerra di Leopoldo Primo*, 152–153; Kriegs-Chronik Österreich-Ungarns, III Th., Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs, NF, III Bd., Wien 1889, 121–125; упор. J. Поповић, *Војна у Србији 1689* (наставак), Ратник, књ. XXXVIII, св. IV, Београд 1898, 414–423; J. Томић, *Десет година*, 105.

[59] KA, Alte Feldakten, Manuscripten Kg 1689–1690, No 10; Alte Feldakten, 1689, VIII, 8; 1689, VIII, 9; Ph. Röder, *Feldzüge*, II, Urkunden XX, No 6,35; No 23, 85–86; К. Протић, *Одломци*, 150; R. Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien*, 132.

[60] Шта се све у XVII веку убрајало у Албанију вид. код R. Veselinović, *Die »Albaner« und »Klimenten« in den österreichischen Quellen zu Ende des XVII Jahrhunderts*, Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs, Bd., 13, Wien 1960, 195–230; исти, *Ко су »Албанци« и »Клименти« у аустријским изворима с краја XVII века* (овде са односим земљописним картама), Зборник Матице српске за друштвене науке, св. 25, Нови Сад 1960, 93–124.

путем који је водио долином Ибра према Косову на југу и ка Београду и Нишу на северу. Баденски је дозволио Србима устаницима да запоседну обе тврђаве да би тако охрабрио и друге њихове сународнике да се дижу на Турке.[61]

Баденски је с војском кренуо из Јагодине 16. септембра, прешао Мораву, па преко Параћина и Алексинца стигао 22. септембра под Ниш. После два дана, Турци су у великој бици били поражени, напустили су Ниш и изгубили више од 10.000 људи, 30 топова, 3.000 коња и велики провијант. Срби су се веома истакли као добри борци при освајању Ниша тако да је, по тврђењу Баденског, њихова »храброст и предузимљивост при изненадном обилажењу турског десног крила произвела код Турака забуну, а затим пораз и дивље бегство«. Павлу Несторовићу је поверено да са својих 3.000 Срба појача немачку посаду у Нишу. Генерал Пиколомини је са Србима и нешто Немаца гонио разбијену турску војску према Софији, о чему сведоче забелешке у нашим летописима, наводећи да је »сербски народ с цесарским воинством гонил Турков«. Атанасије Даскал допуњује тај догађај описом да Срби после турског пораза код Ниша »проидоша сјекушче Турков до пол Македонии и до Средца [Софија]«.[62] За време тог гоњења, а уједно и осматрања, освојени су Пирот (Шаркој), Бела Паланка (Муса-пашина Паланка) и Драгоман на 107 километара удаљености од Ниша према Софији. Продор до Драгомана био је крајња тачка на главном правцу планираног освајања према Цариграду. Посада у Пироту била је састављена од Срба; становништво између Ниша и Пирота разбегло се по околним шумама и планинама услед страха од аустријске војске. Извесно је да је реч о српском становништву пошто је Баденски упутио једно одељење војске састављено од Срба да позове бегунце нека се врате својим кућама, да им наговести ослобођење и да их увери у цареву заштиту.[63]

ОД ОСВОЈЕЊА НИША ДО САВЕТОВАЊА У ПРИЗРЕНУ (ОД 24. СЕПТЕМБРА ДО 6–8. НОВЕМБРА 1689)

После заузећа Ниша, Баденски је разделио целокупну војску под својом командом на две групе, с тим да једна одмаршира на Дунав, а друга настави борбе у Србији. У Подунављу, у источној Србији и суседним пределима Бугарске сместили су се Татари и турски савезник Текели са својим Мађарима. Са изузетком Кладова, они су прилично дуго држали у страху те крајеве. Првих дана октобра 1689, Баденски је кренуо с већим делом војске долином Тимока према Кладову, које је у међувремену освојио Текели.

[61] J. Томић, *Патријарх Арсеније III*, 101; упор. Р. Веселиновић, *Војводина, Србија и Македонија*, 110–111; Ph. Röder, *Feldzüge*, II, Urkunden, 129; К. Протић, *Одломци*, 147; А. Н. Поповић, *Горњи Ибар Средњег века или досадашња средњоибарска долина и Подгорина јужног Копаоника*, Годишњица Николе Чупића књ. XXVI, Београд 1907, 182.

[62] Kriegs-Chronik, 123–124; Ст. Новаковић, *Путничке белешке о Балканском полуострву XVII и XVIII века*, Годишњица Николе Чупића, XVII, Београд 1897, 85; Ph. Röder, *Feldzüge*, II, Bd., Urkunde XX, Schreiben, 33, 37; S. 130–131; A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium*, 226; К. Протић, *Одломци*, 148–149; J. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић*, 387; Запис бр. 5282; И. Руварац, *Прилошци и грађа*, 48.

[63] Kriegs-Chronik, 124; К. Протић, *Одломци*, 149; И. Руварац, *О пећким патријарсима*, 97; R. Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien*, 121–122, 126.

Међутим, Турци су после вести о поразу своје војске код Ниша спалили Кладово и Оршаву, а затим се повукли у Видин, а Текели у Никопољ. Баденски је кренуо из долине доњег Тимока право на Видин, где се појавио 14. октобра и одмах напао и освојио тврђаву. Турски гарнизон је бројао 9.000 људи, од којих је у тврђави било 2.500, док се остатак ушанчио у логору испред тврђаве. Том приликом се капетан Стефан Продан Штета, пореклом из Комо-рана, ослободио ропства са својих 1.000 Срба пешака и коњаника; он је 1688. освојио Кладово и остао у њему са својом четом као градска посада. Прили-ком Текелијиног заузећа Кладова у јуну 1689. био је заробљен заједно са својом посадом. Баденски их је по ослобођењу послао у Белградчик као посаду са задатком да узнемиравају непријатеља између Софије и Никопоља.[64]

У једну од дипломатско-политичких акција Аустрије да придобије ста-новништво и истакнуте појединце за борбу против Турака спада и признање аустријског цара Леополда I да је Ђорђе Бранковић, писац опсежног хроничар-ско-мемоарског дела *Славеносербске хронике*, потомак деспотске лозе Бран-ковића. Ђорђе је рођен 1645. у Јенопољу или Јенови у арадској жупанији (Банат). Према породичном предању, Бранковићи воде порекло од исто-имене српске средњовековне владарске династије. За време турске власти, они су се из Коренића у Херцеговини преселили у Банат. Ђорђа је васпитавао његов старији брат Симеон, протопоп у Јенопољу, који је иначе 1656. под именом Сава II постао ердељски митрополит са седиштем у Ђули. Митрополит Сава (1656–80) је био врстан дипломат и политичар, па је и брата Ђорђа спремао за дипломатску службу, ради чега је Ђорђе морао научити неке стране језике, посебно турски. Ђорђе је 1663. као осамнаестогодишњи младић био тумач ердељском посланству с којим је ишао у Једрене у вези са данком који је вазална кнежевина Ердељ плаћала Турском Царству. Митрополит Сава II је поред остале пратње повео и Ђорђа у Русију; путујући преко Карпата, данашње Галиције и Пољске стигли су у Москву 20. маја 1668. Ту је митропо-лит изложио цару Алексеју Михаиловићу план о устанку подјармљених хришћана – Срба, Бугара и Влаха – против Турске уколико Русија буде интервени-сала. Ђорђе је свакако био упознат са овим планом за ослобођење. Од 1675. до 1677. Ђорђе је био посланик Ердеља на Порти, а потом се настанио у Букуре-шту; ту је заједно са грофом Владиславом Чакијем, ердељским емигрантом, утицао на влашког кнеза Шербана Кантакузина да се приближи Аустрији, па је кнез у мају 1683. послао свог поузданика Чакија у Беч. На заузимање и препо-руку Чакија – коме је Ђорђе истицао своје порекло од владарске породице Бранковића – цар Леополд је 7. јуна 1683. преко Угарске дворске канцеларије издао диплому у облику привилегије којом се Ђорђе и његов брат митрополит Сава II уврштују у ред барона Краљевине Угарске, а уз то се Ђорђе утврђује у наслеђу Херцеговине, Срема и Јенопоља. Приликом једне дипломатске мисије у Бечу за рачун кнеза Шербана, Бранковић је искористио прилику да цару Леополду поднесе меморијал о успостављању илирске краљевине уместо Турске. Због тога је потребно да садашњи Илири изаберу себи деспота као краља. С обзиром на тадашње политичке прилике и предстојећа ратна офан-зивна дејства, цар је 20. септембра 1688, шеснаест дана по заузећу Београда, издао диплому преко Угарске дворске канцеларије којом Бранковића ставља

[64] Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић*, 394; Kriegs-Chronik, 125; Ph. Röder, *Feldzüge*, II Bd., Urkunde XX, Schreiben 42, S. 156; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 277–278, 281.

у ред угарских грофова, признаје га за потомка владарске лозе Бранковића, за господара Илирије и великог војводу Горње и Доње Мезије и других земаља. Извесно је да је Аустрија давањем тих диплома веома јасно подржала замисао о српској државности, која је иначе била веома жива и присутна за време дугогодишњег »бечког« рата.[65] Међутим, та идеја је требало да послужи одређеним интересима аустријског двора, а не стварној обнови независне српске државе онако како је схватио Бранковић и покушао да оствари. Ожив-љавање традиције о средњовековној немањићкој држави уз помоћ аустријског цара имало је, нема сумње, одређен утицај на српске устанике у борби против Турског Царства које им је срушило средњовековну државу.

Крајем маја 1689, Бранковић се појавио са око 800 наоружаних устаника, али не са циљем да помогне даље продирање ћесарске војске кроз Србију, и даље до Цариграда, него с намером да створи независну и самосталну државу. Из Оршаве, из »близине некадашњег отачаства«, он је 12. јуна упутио проглас народима источне и северне Илирије, Тракије, Македоније, Мезије и других земаља да се дижу против Турака. У прогласу је себе називао Ђорђем II, наследним деспотом Горње и Доње Мезије, великим кнезом Свете римске империје, господарем Светосавског дуката, Црне Горе, Херцеговине, Срема и других крајева.[66] Према исказу који је дао један калуђер из манастира Раванице у логору Баденског, Бранковић је био спреман да силом заузме поменуте земље у случају да цар Леополд одбије споразум с њим. Баденски је био запањен том вешћу баш као и другим Бранковићевим саопштењима у писмима која су му дошла у руке, па је одлучио да га онемогући у даљем раду. Помоћу генерала Хајзлера домамио га је у Кладово, ухапсио, саслушао и као сужња послао у Оршаву, а одатле у затвор у Сибињ. Како је јавио у Беч, то је учинио зато што је Бранковић злоупотребљавао добијену диплому од цара, што је помоћу ње хтео да се наметне »за деспота Србије, Илирије, Мезије, Босне, Срема и других земаља на које безобзирно подиже претензије као њихов законити и прави власник«.[67]

Извесно је да се народни покрети и устанци, као и Српска милиција (Rasciana militia, raizische Feld-Miliz, irrägulӓre Truppen) у току »бечког« рата могу означити као војни и организован израз националноослободилачке идеје и њене примене, доказане у многим жестоким борбама током целог трајања тога рата. У једној жалби цару Леополду I, патријарх Арсеније III је тврдио да српски народ »верно, и без иједне паре и динара награде најверније војује већ од времена ослобођења Беча од опсаде против Турака, од којега времена толико хиљада наших људи у многим бојевима и окршајима изги-нуше«.[68] На основу упутстава цара Леополда, Баденски је 4. октобра издао наређење о устројству Српске милиције (Raizische Miliz zu Ross und zu Fuss in Serbien) у једну регименту састављену од 10 компанија (чета) са по 300 пешака

[65] Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић*, 122–143, 268–271, 325–355; Р. Веселиновић, *Развитак мисли о српској државности у ослободилачким покретима и устанцима током XVI–XVII столећа*, Историјски часопис, XXI, 1976.

[66] Бранковићев проглас објавио је Г. Витковић, *Споменици из будимског и пештанског архива*, Збирка права, Гласник Српског ученог друштва, други одељак: Грађа за новију српску историју, Београд 1873, 1–2; упор. Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић*, 378.

[67] Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић*, 377–396; Ph. Röder, *Feldzüge*, II Bd., Urkunde XX, Schreiben 46, S. 176.

[68] Г. Витковић, *Споменици*, VI, 57.

(хајдука), укупно 3.000 људи, и две компаније коњаника (хусара) са по 200 коњаника, укупно 400 људи. За команданта је одређен Павле Несторовић Дејак који је постављен за пуковника, а за његовог помоћника Антоније Знорић који је постављен за наткапетана (оберкапетан), касније потпуковника. Дејаку је иначе препуштено да сам изабере официре и подофицире. На чело сваке пешадијске чете постављени су по један капетан или војвода, један заставник (фенрих) и наредник (вахтмајстор), а у коњичкој компанији капетан, поручник (хаднађ), стегоноша (корнет) и наредник. Милиција је по саставу била српска пошто у њу нису »примани Угри, нити какве друге скитнице«. Њен задатак је био да се бори против Турака и свих других непријатеља и разбојника, да не напушта поверена јој места ни заставе, на шта се обавезала заклетвом верности аустријском цару. Право кажњавања за преступе припадало је пуковнику Дејаку, а за преступе и повреду јавне безбедности (Criminalia oder Publica) судио је генералитет. Војницима је забрањено одржавање преписке или заједнице са становништвом које је наклоњено Турцима.[69]

Баденски је пред полазак на Видин оставио у Србији свега 5.600 пешака и 3.200 коњаника, укључујући у тај број и Српску милицију и Палфијеву регименту хајдука, Срба пешака, 1.361 лице под командом генерала Енеја Силвија Пиколоминија. Од укупно 8.800 војника, Пиколомини је оставио у Нишу 5.100 као посаду, а он је са свега 1.600 пешака и 2.100 коњаника, осим војника Срба, кренуо према Прокупљу које је према тадашњим подацима било велики град. Ту је наредио да се сагради магацин за муницију и храну, оставио посаду у јачини једног батаљона и 14. октобра упутио се према Приштини на Косову. Становништво Рожаја дигло се на Турке. Кад је избио на Мало Косово, турско становништво је побегло из својих села и оставило сву стоку, жито и сточну храну. Тада се српско становништво на Косову дигло на буну, па су устаници нанели код Пећи осетан пораз трупама Махмуд-паше Беговића, дукађинског санџак-бега, које су биле састављене од 6.000 Срба и приличног броја Албанаца. У Приштини је око 5.000 устаника са свештенством пришло ћесаровцима и сви су положили заклетву верности. Пошто је оставио посаду у Приштини и Качанику (освојио га барон Штрасер 22. октобра), генерал Пиколомини је кренуо према Скопљу, чији се командант Махмуд-паша повукао из града са 8.000 лица; међу њима је било 6.000 војника, претежно Срба и Албанаца. Пиколомини је освојио град и наредио да се због куге спали 26. и 27. октобра.[70] После заузећа Скопља, генерал је кроз Качаничку клисуру отишао у Липљан и ту затекао представнике многих места, који су се потом заклели на верност. Одатле се упутио у Приштину с регментом оклопника и с драгонима Штирмове регименте да би довршио започете преговоре са устаницима којих је било више него редовних трупа.

Освојење Србије и Македоније утицало је донекле на измену плана у вези с правцем надирања према Јадранском мору. Напуштен је план бочног правца продирања долином Западне Мораве, преко Крушевца и даље, па је предност

[69] R. Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien*, 130–132; Р. Грујић, *Прилози за историју Срба у Аустро-Угарској у доба пећког патријарха Арсенија III Црнојевића*, Споменик СКА, LI 1913, 19–20.

[70] R. Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien*, 134–135, 137–138; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 282; J. Томић, *Патријарх Арсеније III*, 119, нап. 84; Kriegs-Chronik, 125–126; М. Костић, *Спаљивање Скопља 26. и 27. октобра 1689*, Јужна Србија, св. 1, Скопље 1922, на више места.

добио други крак бочног надирања према Јадранском мору преко Србије, односно преко Пећи, Призрена и Љуме на Скадар. Промена плана захтевала је да се што пре поведу преговори са утицајним личностима и племенима у тим пределима како би били придобијени да стану уз Аустрију. Цар Леополд је 8. октобра наредио генералу Баденском да пресече све везе са Србијом и Босном »силом или помоћу неколико уговора који би те народе довели у зависност од мене«. Требало је дакле придобити становништво Србије, Македоније, Црне Горе и Албаније.[71] Извештаје у вези са преговорима, Пиколомини је слао Баденском у Кладово, а он их је прослеђивао цару у Беч. Током октобра обављени су преговори са »Албанцима«[72] од којих се један део већ био потчинио Аустрији. Пиколомини је следећих дана очекивао долазак православног патријарха са неколико првака »оне земље«; навео је да патријарх и свештенство могу веома много учинити код простог народа. Генерал се иначе надао да ће током зиме моћи да одржи коначишта са својих дванаест регименти и са »неколико хиљада наоружаних Срба који му свакодневно много прилазе«.[73] Међутим, патријарх Арсеније III кога је генерал очекивао да дође на преговоре није се налазио у Пећи; наиме, он се већ раније склонио у Црну Гору из страха од турске освете. Турци су морали нешто сазнати о његовим дотадашњим везама с Млетачком Републиком, Русијом и Римском куријом, а свакако су им се учиниле сумњиве и његове визитације у лето 1689. по Србији под аустријском влашћу (Пожаревац, Београд). Махмуд-паша Беговић, дукађински и пећки санџак-бег, одлучио је да пречисти рачуне са њим; најпре га је уценио са 4.000 дуката, а потом му узео још 27 кеса само да би онемогућио устанак. Патријарху је запрећено убиством зато што је све Србе у Србији дизао на буну против Турака и при том претио да ће из цркве бити искључена сва црногорска и брдска племена која би покушала да ступе у везу с Турцима. Патријарх је једне октобарске ноћи успео да измакне Махмуд-пашином покушају да га ухвати тако што је прескочио преко зида и побегао у Црну Гору, у Цркву св. Луке у Никшићу.[74] Тек овде га је пронашао капетан

[71] R. Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien*, 123–124, 137–139; G. Wagner, *Historia Leopoldi Magni caesaris augusti*, pass., II, Viennae anno MDCCXXXI, lib. 11, 124: Ipse cum sua, ac Styrumbia legione Pristinam proficiscitur, pacta, quae cum Epirotis instituerat absoluturus; Ph. Röder, *Feldzüge*, II Bd., Urkunde XX, Schreiben 34, 8, 134; J. Томић, *Патријарх Арсеније* III, 118; Р. Веселиновић, *О неким питањима народних покрета с краја XVII века*, Историјски гласник, бр. 1–2, Београд 1959, 144–145.

[72] У аустријским изворима с краја XVII столећа разликују се две групе Климената по географском положају, верској припадности и политичком односу према Турском Царству. Једну групу су сачињавали Клименти православне вероисповести, настањени у тзв. Турској Албанији (Albania turca). Они су плаћали данак Порти и имали свог патријарха са седиштем у Пећи; то су била српска племена у Старој Србији и Црној Гори. Прави Клименти, римокатоличко албанско племе, били су настањени у Брдима (Малесија) у тзв. Слободној Албанији (Albania libera); нису плаћали данак Порти и били су под управом римокатоличког бискупа у Скадру; у Млетачку Албанију (Albania veneta) спадала је углавном Бока Которска под влашћу Млетачке Републике све до њене пропасти 1797. Вид. R. Veselinović, *Die »Albaner« und »Klimenten«*, 195–230; исти, *Ко су »Албанци« и »Клименти«*, 93–124.

[73] R. Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien*, 146–148; Ph. Röder, *Feldzüge*, II Bd., Urkunde XX, Schreiben 46, S. 172; J. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић*, 396.

[74] J. Томић, *Десет година*, 122; исти, *Патријарх Арсеније III*, 103–104, нап. 61, 62; 106, нап. 64; Дим. Руварац, *Летопис старца игумана хоповског Ћирила*, Српски Сион за 1906, Срем. Карловци 1906, 401–403; J. Радонић, *Acta et diplomata*, IV, св. 1, 665; И. Руварац, *О пећким патријарсима*, 91–92; о везама патријарха Арсенија III с млетачким провидуром Малином 1689–90. преко Которанина Ивана Болице познатог под именом Грбичић вид. F. Ongania, *Il*

Петар Соколовић, родом из Бихора, који му је донео писмо Баденског од 6. септембра писано у Баточини и проглас за Албанију, Босну и Херцеговину.

Не обазирући се на ултимативан тон писма којим је позван на сарадњу са ћесаровцима, патријарх је из Никшића отишао на Цетиње у намери да се отуда спусти у Котор, да у Црногорском приморју проведе зиму 1689–90. године и да истовремено ступи у непосредан контакт с тамошњим представником Млетачке Републике, са којом је иначе и дотад био у вези. На помолу је била краткотрајна и оштра дипломатско-политичка борба између Млетачке Републике и Аустрије око придобијања патријарха Арсенија. Патријарх је направио преписе поменутог писма и прогласа и по свом егзарху Никону послао их млетачком провидуру у Котору, известивши о томе и млетачког посредника Жива Грбичића.[75] Главни провидур Александар Молин саветовао је патријарху да одговори Баденском како се »сви народи« на Балкану већ боре против Турака под заставама и заштитом Млетачке Републике, да су Млетачка Република и Аустрија уједињене у борби против непријатеља у Светом савезу и да ће се, према томе, њихове војске ујединити ратујући против заједничког непријатеља. Молин је уверавао патријарха да ће он »бити највише кроз десет дана у овим крајевима са већим делом војске«. Он је од састанка у Котору очекивао да ће обавезати патријарха да прими известан број млетачке војске која би требало да заузме »она места«. Тиме би ћесарска војска била онемогућена да освајањем »оне земље« избије на Јадранско море и угрози млетачке интересе. Преговорима између патријарха Арсенија и Молина требало је заштитити »све оно што би било на корист државну« (тј. млетачку). У овом дипломатско-политичком двобоју победила је Аустрија, па је генерал Пиколомини одлучно радио на томе да се патријарх врати из Црне Горе у Пећ. Он је иначе већ крајем марта једним писмом обећао аустријском отправнику послова Корадинију у Дубровнику да ће деловати у сагласности са њим. После заузећа Пећи, Пиколомини је по гласоноши пећког манастира поручио патријарху да се у року од седам дана врати у Пећ, седиште Патријаршије, а уколико то не учини, он ће поставити другог патријарха »да задовољи народ који се предао његовој заштити«.[76]

Пре поласка из Цетиња у Пећ, патријарх је писмом од 3. новембра (по старом календару?) изразио жаљење Корадинију што се нису могли састати и уједно га известио о успесима ћесарске војске на Балкану. Војска је »све турску земљу узела до Софије, све редом градове и вароши, и нигде се Турчин не гласи на ону страну до самог Дренопоља. А војска је једна на Косову, а друга у Скопљу«. Уз то је обећао Корадинију да ће све онако »учинити како сте у књизи писали«. У повратку из Цетиња преко Цуца у Никшиће, патријарх се извинио млетачком провидуру што није сишао у Котор на састанак: »Ако буде мир *и пошто се видимо са оном господом* [ћесаровцима] одлучићемо се

Montenegro da Relazioni dei Provveditori veneti (1687–1735), Roma MDCCCXCVI (Documenti dall'Archivio di stato in Venezia), 52–58; Л. Томановић је објавио преводе неких од тих писама под насловом *Патријарх Арсеније III и Млетачка власт 1689*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, књ. IV, Срем. Карловци 1931, 103–108; упор. Д. Вуксан, *Неколико докумената с краја XVIII вијека*, Записи, XVI, св. 5, Цетиње 1936, 282–288, који укратко наводи садржај књиге *Il Montenegro*, не споменувши да је Томановић превео нека писма из ње.

[75] J. Томић, *Патријарх Арсеније III*, 110.

[76] F. Ongania, Il Montenegro, 53–55; Л. Томановић, *Патријарх Арсеније III*, 105–106; J. Радонић, *Acta et diplomata*, IV, sv. 1, 32–36, 209–210, 219–221, 610–611, 668. O Дубровнику у то време вид. G. Novak, *Borba Dubrovnika za slobodu 1963–1699*, Rad JAZU, knj. 253, Zagreb 1935, 16.

да се што пре повратимо, да се с вама састанемо. Немојте заборавити овај народ!« Молин је оценио патријархов повратак у Пећ као испад, убеђен да је Дубровачка Република умешала ту своје прсте »подлим сплеткама« пошто се у Дубровнику налази Корадини, па су се ту »фабрицирала разна писма«.[77]

ОД САВЕТОВАЊА У ПРИЗРЕНУ ДО ЦРКВЕНО-НАРОДНОГ САБОРА У БЕОГРАДУ (ИЗМЕЂУ 6–9. НОВЕМБРА 1689. И 18. ЈУНА 1690)

Патријарх Арсеније III вратио се 4. новембра у Пећ, где се искупила »сва српска војска на поклоњење његовом блаженству своме архипастиру, желећи чеда да виде оца, а отац чеда своја и тако је била велика радост у те дане због скупа и јединства српског народа«. Аустријска војска у јачини од пет Пиколоминијевих компанија и »српска војска« распоредиле су се у Пећи на зимовање, а остала војска од Београда до Пећи и од Пећи до Скопља.[78] Патријарх је из Пећи без задржавања продужио пут у Призрен (у који је стигао после два дана) на саветовање што га је генерал Пиколомини тражио у име цара Леополда I. У Призрену је затекао скопског надбискупа Петра Богданија који је лично изишао у сусрет ћесарској војсци да би обуздао њену охолост, спречио је да наноси штету и да пљачка римокатоличко становништво. У томе је успео, па је заједно с Пиколоминијем дошао у своју постојбину у Призрен.[79] До освојења Призрена, број Срба устаника је толико порастао да их је генерал Пиколомини овде имао више од 20.000 под заставама. Он се побојао да ће број устаника бити троструко већи од редовних трупа, па се из болесничке постеље (оболео од куге) саветовао са својим официрима, с неколико старешина суседних племена који су понудили заклетву верности, с патријархом Арсенијем III који је у саветовањима учествовао у име Срба, и с надбискупом Богданијем који је заступао римокатолике. Тумач је био фрањевац Тома Распасановић, бивши ученик Илирског колегија у Лорету (Италија), добар зналац италијанског, латинског, турског и албанског језика.[80] Пошто су га уверили да се може и сме ослонити на толико мноштво устаника и да ће уз њихову помоћ и даље побеђивати Турке, он је наредио да се устаници организују у регименте по немачком узору, да им се обезбеде исхрана и новчана примања. Међутим, један део устаника је ипак враћен својим кућама да обрађује земљу уз обећање »да ће њихов живот и имања бити заштићени од турских упада«.[81]

Неке акције патријарха Арсенија III предузете непосредно после саветовања у Призрену чини се да указују на то да је у Призрену морало бити говора

[77] J. Радонић, *Acta et diplomata*, IV, sv. 1, 658, 676; G. Novak, *Borba Dubrovnika*, 89; F. Ongania, Il Montenegro, 54; Л. Томановић, *Патријарх Арсеније III*, 106–110.

[78] И. Руварац, *О каталозима пећких патријараха*, Гласник СУД, књ. 23, Београд 1868, 249–250.

[79] АСАНУБ, VI/89; упор. Р. Веселиновић, *О неким питањима*, 134–135.

[80] Р. Веселиновић, *Тома Распасановић (Raspassani) и његов рад за аустро-турског рата крајем XVII века. Расправа из културне и војно-политичке историје*, посебан отисак из Зборника Матице српске, серија друштвених наука, св. 12, Нови Сад 1956, 39–64; исти, *О неким питањима народних покрета*, 134–136; исти, *Ко су »Албанци« и »Клименти«*, 112–113.

[81] Р. Грујић, *Прилози за историју Срба*, 20–21; R. Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien*, 147–148; К. Суботић, *Српски устанак у време патријарха Чарнојевића и* [illegible] *тога устанка*, Браник за 1892, бр. 51.

о избијању аустријске војске на Јадранско море преко Призрена и Љуме. Довде су ћесаровци продрли после заузимања Пећи и Призрена, кад је пропао и други покушај да се за устанак придобије албанско римокатоличко племе Клименти из Брда (Малесија).[82] Одмах после повратка из Призрена у Пећ, патријарх је позвао цетињског владику Висариона, пријатеља и сарадника Млетачке Републике, да без обзира на зимско доба дође у Пећ. Такође је позвао и друге епископе који су дотле радили на ослобођењу од турске власти са ослонцем на Млетачку Републику. Одговор владике Висариона и Молинови извештаји Млетачком сенату посредно потврђују да је патријарх учествовао у саветовањима у Призрену, да је тада пришао ћесаровцима и напустио дотадашњу сарадњу с Млетачком Републиком. Висариону је то било јасно, па због тога није ни отпутовао у Пећ на саветовање, него је Молину написао да би се тим одласком удаљио »од ваше господе која нам заповедају« и отишао би »онамо код друге господе«, тј. аустријске. Молин је оценио Арсенијев покушај да привуче владику Висариона ћесаровцима као политичку заседу, а млетачки повереник кавалир Јован Болица саветовао му је да не иде у Пећ јер би на његово место могао доћи владика пивски, који се у то време налазио у новској крајини. Да би Висариона још јаче везао за интересе Млетачке Републике, генерални провидур му је доделио помоћ од 10 дуката. Млетачки сенат је ипак наредио да се добро мотри на могућне везе горштака са Аустријом и покретима њене војске.[83]

Саветовања у Призрену прекинута су смрћу генерала Пиколоминија 9. новембра, чиме је истовремено пропао аустријски план о избијању на Јадранско море. У ствари, ћесаровци су на десетак дана пре његове смрти поражени код Драгомана (29. октобра). У борби је учествовала посада из Пирота састављена од 200 Срба и Мађара, уз појачање од 800 Срба из Угарске, пешака и коњаника под командом Живка Алексића и капетана Матије Тароша. Волф Шенкендорф, командант Пирота, није могао довољно да нахвали храброст Срба који су се истакли у том сукобу. На вест о поразу код Драгомана, ћесаровци су почели појачавати одбрану Ниша. Обрштар Штрасер, који је пре тог пораза заузео Митровицу и Бањску, стигао је 8. новембра у Ниш са својим војницима. Отада је аустријска војска из офанзиве прешла у дефанзиву изузев мањих локалних препада. Разлог треба тражити у променама које су настале у турској војсци почетком новембра: велики везир Арап Реџеп-паша је удаљен због дотадашњих неуспеха, а његов наследник Мустафа Ћуприлић успео је да у току неколико недеља преуреди војску, финансије, управу и да врати самопоуздање у војсци. На војном саветовању у Једрену почетком новембра у вези с ратним планом присуствовали су поред великог везира и кримски хан Хаџи-Селим Ђирај, морејски везир Халил-паша, скопски командант Махмуд-паша, и други. Одлучено је да се освоји Скопље и да се нападне »проклети хајдук« Карпош који је око себе окупио »огроман број устаника«.[84]

[82] Први покушај је учињен за време боравка ћесарске војске на Косову; о томе вид. J. Томић, *Црна Гора за морејског рата*, Београд 1907, 159–160; исти, *Патријарх Арсеније III*, 124–125, 163; Р. Веселиновић, *Ко су »Албанци« и »Клименти«*, 106–108.

[83] F. Ongania, *Il Montenegro*, 55–58; J. Radonić, *Acta et diplomata*, IV, св. 1, 672, 681–682; Л. Томановић, *Патријарх Арсеније III*, 107–108; J. Томић, *Патријарх Арсеније*, 123.

[84] R. Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien*, 140, 144–145, 149; T. Brlić, *Die freiwillige Theilnahme*, 229; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 284; J. Хаџи-Васиљевић, *Јужна стара Србија*, I: Кумановска област, 1909, 480; Kriegs-Chronik, 127. О помену имена Карпош вид. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, записи бр. 10177, 10443; има топонима и хидронима: J. Хаџи-Васиљевић, *Јужна стара Србија*, I, 20, 99, 229, 459; II књига: *Прешевска област*, Београд 1913, 3, 8, 28; Ст. Шумарски, *Грађа за повјестницу сербску*, Сербски Љетопис, 63, Будим 1843, 48–49.

Бивши скопски мартолос Карпош добио је од цара Леополда I кнежевски клобук (Kral von Comanova) и царску диплому на своје лично тражење. Он је са својим устаницима »у потпуној сагласности са проклетим и неверним Немцима« освојио »неколико градова и вароши«. Освојену варошицу Егридере осигурао је дубоким рововима, а освојено Куманово једном тврђавом, палисадом и ровом; заузео је и Качанички кланац у коме се искупило неколико хиљада устаника.[85]

За време херцога Георга Кристијана од Холштајна, Пиколоминијевог привременог наследника, аустријска војска је почела пљачкати становништво. Оно је резервама хране морало снабдевати војна слагалишта за посаде које су се налазиле у местима истуреним према непријатељу. Патријарх Арсеније се касније жалио Нефимонову, руском посланику у Бечу, да су Немци, посебно лутерани и калвини, чинили свакојака насиља и пљачке, па их је стога народ напуштао. Ћесаровци су заједно са хиљаду Срба и Албанаца поразили Турке код Призрена 13. новембра, али су они после три дана потукли 900 Срба. На то је херцог Холштајн са својих пет регименти, с много Срба и Албанаца освојио и спалио Штип, а затим се повукао у Призрен у који су стигла војна појачања, тако да се прикупило укупно десет пукова. Град је утврђен под командом принца Карла Хановерског. Холштајн је 2. децембра кренуо на Љуму са 3.000 војника, због чега се одатле повукао Махмуд-паша с војском и многим становништвом. Холштајн је покушао да у Љуми разоружа Србе и Албанце, али су они окренули оружје против ћесароваца, па им је Холштајн за освету попалио села и тако их одбио од сарадње. Капетан Сасноски је са 100 кирасира и 400 Срба кренуо из Приштине према југоистоку, заузео Велес 20. децембра и запленио велики број стоке.[86] Под утиском првих неуспеха, Холштајн је у Приштини 27. децембра одржао војно саветовање са својим официрима. Према једном податку, на саветовању су учествовали »великаши земље« и патријарх Арсеније III ради наставка саветовања и преговора који су започети у Призрену; договорено је да се позове у помоћ албанска милиција.[87] Истог дана појавио се у близини Приштине татарски хан Хаџи-Селим Ђирај и започео палити и пљачкати околна села. Барон Штрасер га је протерао са својих 500 коњаника, 600 пешака и 1.000 Срба, а одмах после тога кренуо према Качанику са 2.800 војника, од којих је било 1.500 Срба и Албанаца. У Качанику су се утврдили Карпошеви устаници, али су га Турци заузели пре него што је Штрасер стигао. Он се ипак 2. јануара 1690. упустио у борбу против знатно надмоћнијег непријатеља (11.500 војника!); кримски

[85] T. Brlić, *Die freiwillige Theilnahme*, 229–230; Ст. Шумарски, *Грађа* 48–49; И. Руварац, *Прилошци и грађа*, 47–48; И. Катарџиев, *Ајдутското движење и Карпошевото востание во XVII век*, Скопје 1959, 45, сматра да је Карпош подигао устанак после аустријског освојења Ниша (24. септембра 1689); К. Костић, *Наши нови градови на југу*, Београд 1922, 119–122.

[86] J. Томић, *Десет година*, 146, 149; К. Протић, *Одломци из историје Београда*, 158–159; Ст. Димитријевић, *Прилози расправи*, 73; R. Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien*, 151–152, 154–155; Љ. Стојановић, *Записи*, бр. 1934, 7179; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 285; М. Виторовић, *Навршава се 250 година од трагичне смрти Карпоша, »краља од Куманова«*, Политика од 23. маја 1940, 10; J. Томић, *О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку*, Београд 1913, 44–45.

[87] К. Суботић, *Пактирање патријарха Чарнојевића са генералом Пиколоминијем и Холштајном*, Браник за 1892, број 51; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 490.

Татари су сложно напали и сатрли десно крило састављено од Срба, па су затим уништили центар састављен од Немаца и Мађара, а Карпош је успео да се извуче из Качаника. После пораза код Качаника, Холштајн се с целокупном војском повукао са Косова поља у Ниш, с тим што је у Прокупљу оставио посаду састављену од Срба. За то време је кримски хан освојио Скопље у које је убрзо доведен Карпош; он је потучен и ухваћен у Куманову, потом доведен у Скопље и ту набијен на колац. Привременог команданта Холштајна заменио је генерал Ветерани као командант свих пешачких и коњичких регименти: немачких, угарских и српских. Нови командант »српске и бугарске границе« преузео је 9. јануара 1690. команду од свога претходника у Нишу и одмах започео да утврђује град. Цар Леополд је наредио Ветеранију да прими под заштиту све крајеве у Србији који то буду желели, а према становницима да се поступа човечно и зајамчи им се слобода вере, па макар то били и Турци.[88]

У Призрену се налазила посада делимично састављена од тзв. Пиколоминијеве регименте и од преко 2.500 пешака Срба и Албанаца под командом потпуковника Антонија Знорића. Ветерани је наредио да се они повуку у Београд, али је то посада учинила пре него што је стигло наређење за повлачење зато што је Призрен напао Махмуд-паша Хасанбеговић, дукађински санџак-бег. Посада је изгубила целокупну опрему и много људства; међу бегунцима се нашао и дон Тома Распасановић који је са још једним свештеником побегао у Београд – го и бос, како је сам писао. На вест о губитку Призрена, из Пећи је све живо почело бежати према Београду пред татарским и турским нападима. Патријарх Арсеније је једва успео да измакне непријатељској освети, док су његов егзарх Висарион, звани Велики, и многи калуђери изгинули близу њега; побијени су и многи други хришћани, а неки су одведени у ропство.[89] Тада су главари Куча послали свог човека у Пећ да извиди какво је право стање, па им је он донео вест да је варош опљачкана, да је патријарх с неколико калуђера побегао на коњу, неки и пешице, да су понели мањи део драгоцености из Патријаршије, а да су остало опљачкали Турци. Тешко стање је погоршано избијањем заразе у Пећи, на Косову пољу и у Бијелом Пољу, услед чега је умирало толико људи да их није било могућно све посахрањивати. У два маха, 5. и 12. фебруара, Ветерани је из Ниша јавио у Беч да су Турци претворили у пепео Приштину и сву њену околину, да су старије људе исекли, а младиће заробили. Од 360 мањих и већих села у приштинској области, један део је страдао, а становништво се већ раније разбежало због честих турских и татарских упада. Један савременик пише: »Ох! ох! Тешко мени, тада беше љути страх и беда: мајку раздвајаху од деце и сина од оца; младе робљаху а старе секаху и дављаху. Тада су људи на себе призивали смрт због проклетих Турака и Татара. Тешко мени, љуте туге!« У летописима стоји

[88] T. Brlić, *Die freiwillige Theilnahme*, 230; R. Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien*, 155–157, 159, 164; Kriegs-Chronik, 127; К. Протић, *Одломци*, 163; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 286–287; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Срем. Карловци 1927, 312; исти *Записи*, бр. 5304, 5708; К. Костић, *Наши нови градови на југу*, 122; С. Поповић, *Путовање по Новој Србији*, Београд 1950, 344; Д. Ташковски, *Карпошевото востание*, Скопје 1951, 29; исти, *Карпошева буна*, Борба од 23. децембра 1951, 5; Ph. Röder, *Feldzüge*, II Bd., Urkunde, Beilage 2 (Unterlage), Schreiben 50, C. 198; O. Redlich, *Österreichs Grossmachtbildung in der Zeit Kaiser Leopold I*, Gotha 1921, 560.

[89] АСАНУБ, IX/61-2: E Tabulario S. C. de Prop. Fide-Scritture riferite nei congressi; Servia Vol 1, fol. 116. Упор. Р. Веселиновић, *Ко су »Албанци« и »Клименти«*, 112; Дим. Руварац, *Летопис старца*, 401–403, Гласник СУД, XXIII, 249–250.

да је настало време »великог пљењења и расељавања хришћанског народа«, а »целом српском роду немиран живот од безбожних Агарјана«.

Мада су за аустријску војску и устанике наступили тешки дани, ни једни ни други нису изгубили сву наду. Аустријанци су почели да утврђују Ниш, а потпуковник Антоније Знорић се по Ветеранијевом наређењу вратио из Београда у Ниш са 2.500 пешака Српске милиције; с њима је био и Распасановић као тумач јер је говорио албански. Српска милиција је распоређена на предстраже код Пирота, Беле Цркве, Лесковца, Стрелца и других места у нишкој околини. Знорић је 23. јануара напао и потукао турску војску која се састојала од 1.000 коњаника, 600 Татара, 500 јаничара и 1.000 Арнаута.[90] Капетан Банштајн је са 2.200 Срба заузео Студеницу, али није успео да освоји Бијело Поље одакле је опљачкао око 7.000 грла стоке. Капетан Тома Колашиновић је са својих 1.500 Албанаца нанео Махмуд-паши губитак од стотину мртвих. Знорић је са 1.000 пешака (хајдука) и 100 коњаника напао Пећ 15. марта, затим је са 2.000 пешака и 100 коњаника Срба ударио на Бању, 20. марта је потукао Турке, допро до Софије, па се с великим пленом вратио у Пирот. Капетан Кученбах је са 100 драгона, са Србима и Албанцима напао и опљачкао Ново Брдо. У нападу на Перник 23. марта који је водио командант Пирота капетан Шенкендорф учествовало је и 600 Срба; том приликом је опљачкано око 4.000 грла стоке. Капетан Страхиња са својих 800–900 Срба сукобио се код Слатке са 1.400 Албанаца; борба је трајала цео дан и ноћ, па су српски устаници успели да нагнају Албанце у бекство. Ветерани је у јулу 1690. предложио Дворском ратном савету да цар Леополд I пошаље на поклон златан ланац и новчану награду капетану Страхињи и неким другим официрима. Страхиња је добио осим златног ланца и цареву слику.[91]

Упади и пљачке на подручју Србије под турском влашћу, затим мањи успеси и храброст устаника у ситнијим окршајима с непријатељем подгрејавали су наду неких ћесарских команданата у будуће победе. Генерал Ветерани је писао царевом благајнику Скалвињонију како »наше ствари стоје тако добро« (sic!) да би са 12.000 војника и уз помоћ изненадног устанка свих оних народа стигао чак до Цариграда и протерао Турке преко мора у Азију. Међутим, Ветеранијева предвиђања била су потпуно нестварна, а то су схватили и његов претпостављени генералисимус Баденски и власти у Бечу. Ветерани је иначе оптуживао власти што нису нашле довољно новца за регрутацију толиког броја војника. Он је у својим *Мемоарима* записао како је зајамчио да ће Ниш одржати не само до 1. маја 1690. него и два месеца дуже; нешто доцније је писао двору да би се код Ниша могао одржати још даљих шест месеци.[92]

[90] АСАНУБ, IX/61-2, Des Grafen Veterani, kaiserlichen Feldmarschalls, Feldzüge in Ungarn und den angrenzenden Provinzen von Jahr 1683. bis 1694, Dresden 1788, 75; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 286, 490–491; F. Ongania, *Il Montenegro*, 57; Ј. Томић, *Патријарх Арсеније*, 130, нап. 109; T. Brilić, *Die freiwillige Theilnahme*, 147; Љ. Стојановић, *Записи*, бр. 1934, 1940, 5305, 7179; R. Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien*, 166.

[91] R. Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien*, 166–168; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 288, 491.

[92] Veteranis Feldzüge, 79, 90; Р. Веселиновић, *О неким питањима народних покрета*, 138; R. Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien*, 169; Kriegs-Chronik, 128.

Услед противофанзиве турске војске, ћесаровци су се и поред утврђивања Ниша и других места почели постепено повлачити из Македоније и Србије. Многобројне породице разних друштвених слојева из села и вароши напуштале су домове због страха од непријатељске освете и кретале према северу, ка Београду. Први знак за бежанију дали су патријарх Арсеније III, који је у јануару 1690. са својом пратњом на коњу побегао у Београд, и део Пиколоминијеве регименте која се са Српском милицијом повукла из Призрена такође у Београд. У данима неизвесности и страха, у Бечу се у пролеће 1690. помишљало на могућност да се подигне устанак у Србији, Албанији и Бугарској. Аустријски цар Леополд I покушао је да задржи Србе од исељавања и да их ободри за наставак борбе против Турака који су после победе код Качаника 2. јануара надирали према северу. Гроф Теодор Штратман, шеф Дворске канцеларије у Бечу (1683–93), саставио је позив на устанак који је цар потписао 6. априла 1690. Тим позивом или *инвитаторијом* апеловано је на народе Србије, Албаније, Бугарске, Македоније, Расије и других предела јужно од Саве и Дунава да се дигну на устанак против Турака, уз обећање да ће њихове повластице бити поштоване: степен племства старих кнезова, слободан избор војвода, слобода вероисповести, ослобођење од давања у новцу, слободно поседовање покретних и непокретних имања која буду отели од Турака. Од устаника се захтевало да не напуштају ни своја места боравка ни пољске послове (Lares vestros culturamque agrorum non desirite).[93] Цар Леополд се истог дана обратио писмом патријарху Арсенију III и замолио га да с обзиром на углед који ужива особито код Срба и Албанаца и с обзиром на спремност да се заузме за »безбедост и напредак ствари хришћанске« настоји да искористи повољну прилику да збаци турски јарам. Он се нада да ће патријарх свакако настојати да се тај циљ оствари тако што ће се придружити аустријском оружју и помоћи »да се варварско отоманско тиранство понизи и угаси«.[94]

Неповољне вести с ратишта, тешко стање избеглица у Београду и сличне недаће нису пружали нимало наде да би се војни положај на аустријско-турском фронту у Србији могао поправити новим устанком на који су позивали инвитаторија и писмо упућено патријарху. Напротив, турска војска је постепено потискивала ћесаровце и устанике из Македоније и Србије. Патријарху и народним старешинама постало је јасно да ће с многобројним избеглицама морати да се уклоне из Београда, да пређу Саву и Дунав и крену даље на север. Међутим, већину тих прекосавских и прекодунавских земаља и покрајина (знатан део Угарске, део Хрватске, Славонију, Срем, Барању и друге) недавно је освојила аустријска војска, па је Аустрија почела да успоставља грађанску и војну власт у њима, а римокатоличка црква је уз помоћ државе успостављала јерархијско-управну надлежност која је с језуитима спроводила прозелитску пропаганду међу некатоличким станови-

[93] HHStA: Illyrico-Serbica, Fasz. I (1611–1738), Conb. B; М. Костић, *Прилози историји српско-албанског устанка 1689–1690*, Архив за арбанску старину, језик и етнологију, II, св. 1, Београд 1924, 18–20; исти, *О постанку и значењу »инвитаторије« Леополда I балканским народима од 6. априла 1690*, Историски часопис, II, Београд 1951, 149–150; Д. Н. Јакшичъ, *Изъ церковной историй православныхъ Сербовъ конца XVII вѣка*, Прага 1912.

[94] J. Радонић и М. Костић, *Српске привилегије од 1690 до 1792*, Београд 1954, 19, 90.

штвом. Настојањем кардинала грофа Леополда Колонића, архиепископа Острогона и примаса Угарске, и сремског бискупа Фрање Јанија, цар Леополд је указом од 30. марта 1688. поставио Лонгина Рајића за унијатског епископа српског православног народа у Срему, мада је ту Стефан Метохијац вршио митрополитску дужност још од времена турске власти. Рајића је наследио Петроније (Петар) Љубибратић на основу потврдне дипломе цара Леополда од 31. марта 1694, која му је поново потврђена 26. маја 1699. Барања се нашла на удару прозелитске кампање одмах по повлачењу турске војске из ове покрајине након пораза код Змајевца 12. августа 1687. Срби су у обновљеној барањској жупанији са седиштем у Печују били најбројније староседелачко становништво (qui copiosissimi sunt), па се Барања у неким изворима помиње као Српска земља (Ratzenlang). На унијаћењу, односно покатоличавању, радили су језуити Јохан Пренталер, Михаило Битеви, а посебно печујски парох Франц Равас којем су помагали цивилни комесар Миљо и генерал Вехи. Тулије Миљо, барон од Прумберга, саветник Дворске коморе у Бечу и царски комесар неоаквистичке комисије за уређење новоосвојених предела између Драве и Саве, успоставио је везу с Јовом Рајићем, настојатељем српског православног манастира Ораховице (храм св. Николе) у Славонији. Рајић је обећао да ће се поунијатити заједно са својих шеснаест манастирских парохија и са оближњим женским манастиром, те да ће са својим братом Лонгином потпомагати рад на унијаћењу српског народа у Срему и Славонији. Та настојања је подупирао војним снагама коњички генерал гроф Габријел Вехи, војни командант целокупног подручја између Драве и Дунава. Свечани чин преласка на унију обављен је 18. јануара 1690. у језуитској цркви у Печују, а присуствовали су Јово Рајић, Јевтимије Негомировић, игуман манастира Грабовца, и изасланици српских општина из Стоног Београда, Шимонторње, Сигета, Озоре, Мохача, Шиклоша, Капошвара, Доброкеса, Домбоша, Шашда и неких других места. На предлог већа Дворске коморе од 4. априла 1690, Дворска аустријска канцеларија је опоменула Дворску угарску канцеларију да изда патент за Јову Рајића коме се дарује бискупска титула као награда за заслуге око унијаћења Срба између Драве и Дунава.

Патријарх Арсеније је будно пратио деловање римокатоличке цркве у Славонији, Срему, Барањи и другим покрајинама, па му је било јасно да ће се у новом станишту наћи заједно са избеглицама у положају који не обезбеђује ни основне услове за даљи неометан национални и верски живот. С друге стране, аустријски војни неуспеси и повлачење учвршћивали су све избеглице у уверењу да више неће успети да се врате у своје домове које је непријатељ разорио, а још мање да ће са старог огњишта моћи поново да се боре против турске силе, како је позивано инвитаторијом и писмом патријарху. Турска војска је до лета 1690. преотела Македонију, Косово, Метохију, један део Србије и опљачкала на стотине сеоских и варошких насеља – Прокупље, Нови Пазар, Крушевац и друга. Настрадао је велики број старих, богатих и по уметничким лепотама надалеко познатих манастира, почев од Ђурђевих Ступова, Леснова, Пећке патријаршије, Милешеве и Сопоћана до Високих Дечана. Патријарх Арсеније је примио инвитаторију и писмо у Београду 16. јуна (по старом календару) 1690, па је већ после два дана сазвао народно-црквени сабор како би се донела одлука у вези са позивом цара Леополда I на нови

устанак.[70] У раду сабора учествовали су Срби из јужне Србије, Шумадије, Старе Србије, Срема и босанског Подриња. Српску милицију је заступало једанаест капетана, од којих су из Србије била четворица: кнез Јован Рашковић, властелин и староплашки капетан, рачански капетан Радослав Пијанић, крупањски капетан Мишко Рац и крагујевачки капетан Аврам Антонијевић. Из Срема су дошли капетан-баша и митровачки мештер Јаношевић, иришки капетан хаџи-Комнен Георгијевић, купиновски капетан Тодор Марјановић, гргуревачки капетан Максим Аминовић, карловачки капетан хаџи-Милош Штрбић, баноштарски капетан Косан Рунић и черевићки капетан Ђурка Хорват. Од грађанских лица, у раду сабора су учествовали заступник Београдске општине Иван Милутиновић, београдски »рихтер«, представник сремско-митровачке општине поменути Јаношевић и »биров иришки« Никола Храленовић. Сем патријарха Арсенија III, од вишег свештенства учествовали су београдски митрополит хаџи-Симеон Љубибратић, руднички епископ Теофан, топлички и белоцрквански владика Спиридон Штибица и јенопољски епископ Исаија Ђаковић. Ниже свештенство су заступала седморица игумана великих манастира: из Србије су били игуман Максим из Сопоћана и игуман Василије из Студенице, а из Срема игуман Силвестар из Крушедола, игуман Јелисеј из Ремете, игуман Ананије из Хопова, игуман Теофан из Бешенова и игуман Саватије из Шишатовца. После разматрања војног и политичког стања, сабор је одлучио да се прихвати позив на дизање новог устанка против Турака. Решено је управо супротно: да избеглице у збеговима око Београда напусте свој стари завичај, да пређу у тадашњу Угарску и да се тако уклоне што даље од непријатеља. Угарска је иначе била недавно ослобођена турске власти. За време турске управе, у њој је постојала уређена српска православна црква под управом Пећке патријаршије. Пошто је Аустрија заузела тај део бивше турске Угарске, она је не чекајући завршетак »бечког« рата почела да организује своју власт у новоосвојеним областима, а у односу на српску православну цркву да врши прозелитску акцију.

Имајући у виду национално-политичке циљеве српског народа, као и могућност и начин њиховог остварења у тадашњим ратно-политичким условима, сабор је одлучио да призна аустријског цара Леополда I за српског краља и да српски народ настави борбу против заједничког непријатеља, али са територије Угарске. Сем те одлуке војне и политичке природе, сабор је у шест тачака (пунктација) разрадио захтеве да се потврде сва права српске православне цркве која је она уживала под турском влашћу: слобода вере,

[70] Дим. Руварац, *Шематизам источно-православне Српске карловачке митрополије за 1900*, Срем. Карловци 1900, 5; J. Адамовић, *Привилегије српског народа у Угарској и рад Благовештенског сабора 1861*, Загреб, 1902, 42; J. Fiedler, *Beiträge zur Union der Valachen (Vlachen) in Slavonien und Syrmien*, Wien 1867 (Aus dem XXXVII Bande des von der kais. Akademie der Wissenschaften herausgegeben Archivs für Kunde österreichischer Geschichtsquellen besonders abgedruckt), 5–8, 19–23; исти, *Die Union der in Ungarn zwischen der Donau und Drau wohnenden Bekenner des griechisch-orientalischen Glaubens* (Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften), Band XXXVIII, 284 ff; В. Пандуровић, *Збирка историјских докумената из прошлости барањских Срба XVII и XVIII века*, Споменик СКА, LXXXIV, Београд 1936, 51–66; исти, *Из прошлости барањских Срба*, Осијек 1923, 18–41; упор. Прота Ст. Михалџић, *Барања од најстаријих времена до данас*, Нови Сад 1937, 261–290; исти, *Православна епископија у Весприму*, Нови Сад 1935, 93–94; J. Радонић, *Барања*, Браство св. Саве, књ. XV, Београд 1921, 81; исти *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 406–407; А. Ђукић, *Три писма српског патријарха Арсенија III Црнојевића*, Летопис Матице српске, књ. 219, Нови Сад 1903, 37–38.

слободно и саборско бирање архиепископа који мора бити Србин, употреба старог календара, слободно патријархово и епископово вршење јурисдикције по свим областима у којима се Срби већ налазе или ће се налазити у будућности, ослобођење свих црквених имања од дажбина и самостално управљање њима, као и искључиво патријархово право да суди за преступе ниже и више јерархије. Пунктације Београдског сабора однео је у Беч Исаија Ђаковић, добар зналац немачког језика. Он је најпре био свештеник у свом родном селу Грабовцу код Сланкамена у Срему, па се као удовац замонашио у манастиру Крушедолу, а затим га је пећки патријарх још за време турске владавине изабрао и потврдио за јенопољског и арадског епископа. Од 1690. појавио се на српској историјској позорници као једна од веома истакнутих личности у борби за стицање и очување привилегијалних права. По доласку у Беч, а на основу пунктација, водио је разговоре с царем Леополдом о садржини привилегије за српски народ. Свакако под утицајем кардинала Колонића била је припремљена привилегија којом су обухваћени православни у Бугарској, Рашкој, Херцеговини и Далмацији, али не и многе хиљаде породица српског народа који је био принуђен да се за време велике сеобе, која је управо била у току, пресели и настани по Угарској, Хрватској, Славонији, Срему, Барањи и другим областима. Стога је епископ Исаија уз помоћ и по савету грофа Ђорђа Бранковића (тада се налазио у Бечу) поднео цару представку на латинском којом га је молио да призна верску аутономију и друга права и повластице подједнако и староседеоцима и тек досељеном православном становништву у поменутим земљама и областима које намерно нису биле унете у припремљен текст привилегије.

Тадашњи војно-политички положај Аустрије био је веома тежак услед сталног напредовања турске војске, па је цар усвојио Ђаковићеву молбу и 21. августа 1690. преко Аустријске дворске канцеларије издао *прву привилегију*. Она представља основни спис државноправне природе којим се уређује положај српског народа под влашћу аустријског цара и угарског краља Леополда I. Њоме је српски народ признат као посебна политичка, односно аутономна целина, чиме је постигнуто јединство целокупног српског народа у поменутим земљама (natio rasciana, communitas rasciana, corpus nationis). Носилац и чувар тог јединства постала је српска православна црква која је de iure призната за установу јавног права под суверенитетом Хабсбуршке Монархије (ius maiesteticum circa sacra). Суверенитет је поштовао начело независности унутрашњег живота цркве у односу на државно законодавство које се изражавало у праву да се управља (potestas iuristictionis), чинодејствује (potestas ordinis, ministerii) и учи (potestas magisterii). Цар је у привилегији нагласио да благонаклоно прима сведочанство и изјаву Београдског сабора да га је изабрао за српског господара и законитог краља, те цео српски народ прима под своју царску и краљевску заштиту и позива га да се под управом аустријских војсковођа дигне на устанак »против најжешћег душманина хришћанског имена и вашег гонитеља«. Да би српски народ осетио »узајамно благост и сласт Наше владе и господства већ на самом прагу«, цар је одобрио да Срби по обичају своје цркве могу живети по пропису *старог календара*, да српски народно-црквени сабор као највише аутономно тело, састављено од духовног и световног сталежа, може сопственом влашћу (ex propria facultate) између својих чланова бирати српског архиепископа. Архиепископу је дато право да управља, да рукополаже Србе за епископе и свештенике мирског и монашког

реда, право да суди »црквеним људима« по црквеном или канонском праву (privilegium fori), док је искључиво за себе задржао право да затвара припаднике »црквеног сталежа«. Цар неће дозволити да било ко узнемирава архиепископе и епископе који обилазе цркве и манастире по варошима и селима, или поучавају парохе и општину. Српска православна црква, односно њен архиепископ, добила је право да подиже храмове где год буде потребно и право да управља добрима која јој припадају. Цркве које су Турци одузели биће враћене Србима по њиховом заузећу. Забрањено је свако насиље над црквама, манастирима и црквеним резиденцијама; више и ниже свештенство је ослобођено давања десетине, данка и уконачавања војника.[96]

ОД НАРОДНО-ЦРКВЕНОГ САБОРА ДО ВЕЛИКЕ СЕОБЕ СРБА (ЈУН–НОВЕМБАР 1690)

Док је епископ Исаија Ђаковић боравио у Бечу у вези са остварењем захтева Београдског народно-црквеног сабора, стање на ратишту у Србији погоршавало се из дана у дан. Истина, ћесаровци су удружени са српским устаницима успевали да овде-онде изведу понеку борбену акцију без већег значаја по даљи ток општег развитка ратних операција. Ћесаровцима су чак прилазили и нови устаници; тако је Шенкендорф, командант Пирота, ноћу 9. јула напао Трн са стотинак Немаца, Срба и Угара, а придружило му се и 1.500 устаника. Његов напад на Перник 11. јула завршио се пљачком око 3.000 комада обичне и теглеће стоке. Међутим, посада у Пироту морала се предати 9. августа пред надмоћним непријатељем под условом да буде пропуштена у Ниш, који је иначе према наређењу из Беча од 19. јула требало добро утврдити уз помоћ Срба. Чим је био обавештен да је главнина турске војске од 60.000 људи стигла до Пирота под командом великог везира Мустафе Ћуприлића, генерал Ветерани је одлучио да у Нишу остави посаду, а са осталом војском да се повуче према северу. Сакупљене народне старешине преварио је да ће одступити само до Јагодине »да би се ту ујединио са осталом војском, па ће после с том новом војском опет доћи Нишу у помоћ«. То је учинио зато да би устаници што дуже држали Стрелац, Лесковац и друга запоседнута места.[97] Стигавши у Јагодину преко Ражња одржао је војно саветовање на коме је одлучено да гроф Гвидо Штаренберг брани Ниш са 3.000 војника. После 25 дана одбране, Штаренберг је био приморан да капитулира 8. септембра под

[96] К. Суботић, *Уговори између цара Леополда I и српског народа*, Летопис Матице српске, књ. 184, Нови Сад 1895, 6–7, 13–17; Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић*, 417–426, 434–439; Д. Поповић, *Велика сеоба Срба 1690*, Београд, 1954, 29–31; Р. Веселиновић, *Око проучавања Велике сеобе Срба 1690* (критика Поповићеве књиге), Зборник Матице српске за друштвене науке, св. 10, Нови Сад 1955, 140–151; Ј. Томић, *Десет година*, 181–185; на стр. 218 и у садржају, вероватно услед неисправљене штампарске грешке, испало је да је сабор одржан 11. уместо 18. јуна како стоји у оригиналу; упор. Ј. Радонић, *Српска народна скупштина у Београду, у јуну 1690*, Београдске општинске новине, бр. 6, Београд 1940, 5119; Р. Веселиновић, *Арсеније III*, 26–27; исти, *The Personality and Work of Patriarch Arsenije III Crnojević. Serbian Orthodox Church, Its Past Present*. Volume II, N° 2, Belgrade 1966, 20–21; Ј. Радонић и М. Костић, *Српске привилегије*, 28–30, 91–92; И. Руварац, *Стари Сланкамен*, Зборник И. Руварца, св. I, Београд, 1934, 399–400; Ј. Радонић, *Слике из историје и књижевности*, Београд 1938, 277–287.

[97] R. Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien*, 171, 173–174; К. Протић, *Одломци*, 167–168; Ј. Поповић, *Војна у Србији*, 1689, Ратник, књ. XL, св. IV, август, Београд 1898, 415.

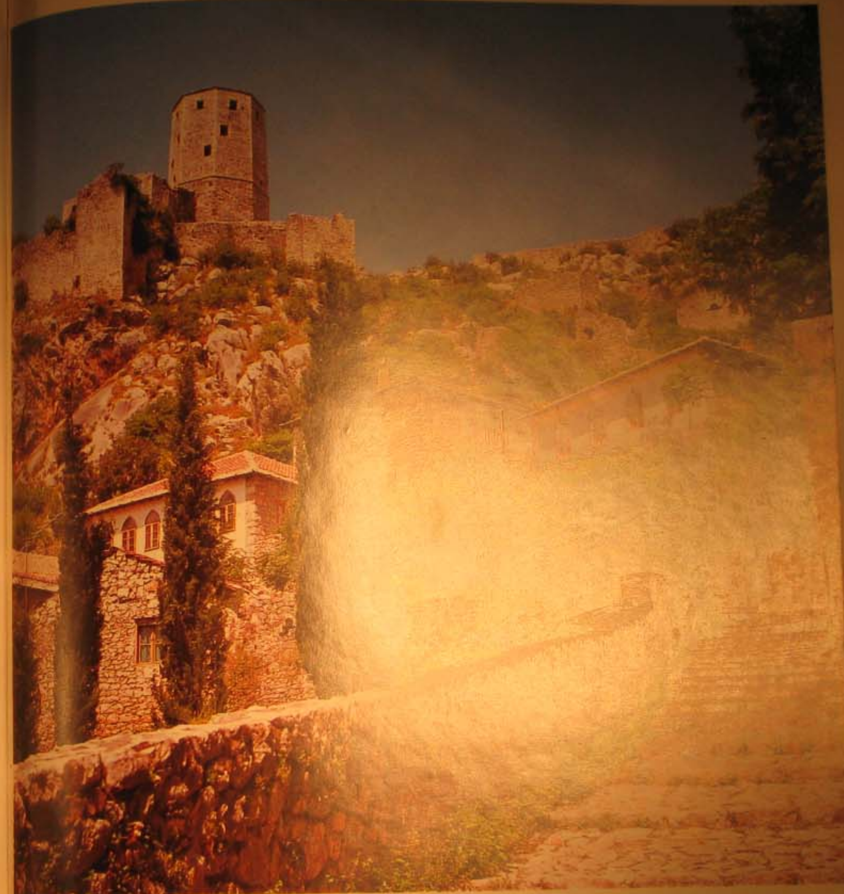

XI Почитељ, XVI–XVII век

[illegible] Београда, рад J. Х. Остертага, 1696. година.

условом да сви Срби трговци и сељаци заједно са својим свештенством морају остати са ове стране Саве, тј. морају бити препуштени Турцима с породицама и имањем, док ће немачки трговци у зору 9. септембра бити испраћени на стотину кола с воловском и коњском запрегом. Истог дана после подне, из града су изишле коњица и пешадија »немачке царске милиције« са официрима, под оружјем и са развијеним заставама, заједно са женама, децом и слугама. Међутим, Турци нису одржали реч него су побили Србе војнике и српске породице, преко 4.000 душа (по Алекси Ивићу). Велики везир Мустафа Ћуприлић је узео Ниш »на веру од Немаца, али с преваром пошто исече све хришћане, а Немце отпусти на веру«.[98] Дотадашњи командант Ниша гроф Штаренберг је стигао 22. септембра у Београд са остатком изнуреног и у знатном броју оболелог људства. Цар Леополд је дозволио да бивши нишки гарнизон појача посаду Београдске тврђаве чији је стратешки значај веома порастао после губитка Ниша. Пошто би оболели војници представљали прилично велики терет у случају непријатељске опсаде, то су они упућени у Тител и друга места, а преосталом здравом људству раздељено је 2.500 пушака (мускета) јер се оно повукло из Ниша без оружја.[99]

[98] Љ. Стојановић, *Записи*, бр. 5304; Ст. Димитријевић, *Прилози расправи*, 73; R. Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien*, 174, 176–177; Kriegs-Chronik, 128; К. Протић, *Одломци*, 170-171; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 294–295.

[99] KA, Alte Feldakten: 1690, 9/31; 10/13, 339; 10/6, 331–331a; 11/2; Ph. Röder, *Feldzüge*, II, 281; Р. Веселиновић, *Шабац и шабачка нахија*, 293, после пада Београда у турске руке 8. октобра 1690, Штаремберг је као командант одбрамбене линије на Сави наредио да се испразне Шабац, Митровица, Рача и Брод и да се њихове тврђаве разоре. О раду на оспособљавању Београдске тврђаве за одбрану вид. Р. Веселиновић, *Ратови Аустрије и Турске 1683–1717*, у књизи *Историја Београда*, I, Београд 1974, 492–493.

ВЕЛИКА СЕОБА СРБА 1690.

КРЕТАЊЕ ИЗБЕГЛИЦА ПРЕМА БЕОГРАДУ И ДРУГИМ КРАЈЕВИМА

Народни покрети селидбеног обележја били су бројни у свим покрајинама у којима је вођен рат. Највећи од свих покрета била је велика сеоба којом је нарочито обухваћено сеоско и варошко становништво Македоније и Србије. Сељаци су били основна снага у војним и селидбеним покретима. Бежанија народа пред турском осветом обухватила је нека места у Македонији сразмерно мање од других предела; исељавања је било из Скопске Црне горе. Приликом освајања Скопља крајем октобра 1689, генерал Пиколомини је спасао две стотине кола с хришћанским породицама; у Скопљу се тада затекло до 4.000 избеглица. Чим је Пиколомини из спаљеног Скопља кренуо с војском према Качанику, део становништва који је пребегао његовом корпусу упућен је на север. Нека села (Врнез, Врново Коло и друга) страдала су од куге 1671. или приликом повлачења ћесароваца из Македоније и Србије.[1] Знатан број становништва Пореча, на средњем сливу реке Треске, побегао је због зулума и куге; у Тиквешу је опустело неколико села, мада ћесарска војска није залазила у тај предео. Народ прешевске области највише се исељавао из Мораве и Моравице, а изгледа да је било бежаније из варошице Свети Никола на Овчем пољу и из других предела кумановске области (у ту област су спадали Жеглигово, Овче поље, Словиште и Козјак). Великој сеоби придружио се знатан број становништва Кратова, а бројних исељавања било је из Качаничке клисуре. Тада су вероватно у Пологу опустела села Русино, Гричаре, Бркињо, Пеклиште, Поточане, Злокућане, Селце, Моравце и Дворце.[2] Сеоско становништво се исељавало из Старе Србије, особито из Призрена и околине, са Косова, из Метохије и других предела.

[1] J. Томић, *Скопска Црна Гора*, Насеља, III, Београд 1905, 453, 455; Г. Витковић, *Споменици*, III, 250; А. Урошевић, *Католичка жупа Црна Гора у Јужној Србији*, Гласник Скопског научног друштва, XIII, Скопље 1935, 164; J. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, I, Београд 1906, 144; М. Костић, *Спаљивање Скопља*, 124; К. Н. Костић, *Наши нови градови*, 20; T. Brlić, *Die freiwillige Theilnahme*, 71.

[2] Р. Грујић, *Скопље у прошлости*, 90; П. Јовановић, *Пореče*, 267, 281–282; исти, *Кроз Пореče*, 30, 40–41; В. Радовановић, *Тиквеш и Рајец*, 200; J. Хаџи-Васиљевић, *Јужна Стара Србија*, I, 88, 134; II, 130; М. Чучковић, *Варошица Свети Никола на Овчем Пољу*, Гласник Скопског научног друштва, XV–XVI, Скопље 1936, 275; Т. Ђорђевић, *Кратово* (посебно издање Географског друштва, 11), Београд 1931, 14; М. Филиповић, *»Летопис« манастира Св. Арханђела у Чичеву (велешки срез)*, Јужни преглед за 1934, Скопље 1934; 310; Т. Смиљанић-Брадина, *Племе Брсјаци*, 85; J. Bösendorfer, *Kolonija Ciprovčana*, 214.

Према проучавањима етнолога, услед ратова између Аустрије и Турског Царства крајем XVII и почетком XVIII века нестајала су села у Врањској Пчињи. Сеобом је обухваћен предео Новобрдске Криве реке у сливу Криве реке, у врањској области, и предео Велике, са десне стране реке Лима, између Новшића и Горње Ржанице. Становништво Шекулара са обе стране Шекуларске реке, притоке Лима, исељавало се мада се није »удружило« са ћесаровцима, па је и Шекулар опустео. Почетком 1690, у околини Приштине се налазило 360 великих и малих села, од којих је известан број опустео јер су се сељаци разбежали услед честих упада Турака и Татара. Толико села је било и око Трепче и Вучитрна, али су их сељаци напустили готово сва. Покољ у Јањеву, о коме и до данас живи предање у народу, изазвао је исељавање из тога града 1690. године.[3] На исељавање из Метохије указују презиме Метохијац и многа стара гробља у селима Црни Врх, Брестовик, Сига и неким другима која муслимани и сада називају »српска гробља«. Извештаји римокатоличких свештеника и мисионара сведоче да су многи жупници по Македонији, на Косову, у Метохији и доњем Пилоту побијени или су се разбежали, да је пећки паша запалио седам села у горњем Пилоту, да је цркве пљачкала чак и ћесарска војска, да су се неки фратри склонили пред непријатељем у Пилот.[4] Селидбена кретања обухватила су Србију; знатан број Срба иселио се из Понишавља и Поморавља, веома заплашен покољем Срба у Нишу приликом аустријске капитулације. У западној Србији, из Мачве и Подриња, народ се селио независно од велике сеобе 1690. Становништво се досељавало у источну Србију из Видина, посебно у другој половини октобра 1689. кад је Баденски освојио Видин, али је после годину дана, након повлачења ћесароваца са доњег Дунава, знатан број становништва пребегао у Влашку и Молдавију. У Хомољу је у време велике сеобе опустело седам села; вероватно су тада знатним делом опустели Раваница и Браничево. Селидбена струјања обухватила су Голијску Мораву (Стари Влах), Јабланицу, Топлицу, Белицу, Јасеницу, средишни предео у Шумадији и околину Београда.[5] Сеобом је било обухваћено и варошко становништво, махом занатлијски слој из Призрена, Пећи, Ниша, Крушевца, Ужица, Пожаревца, Београда, Ваљева, Зајечара, Карановца и других места. Велике масе избеглица из села и вароши кретале су се према Београду долином Ибра, преко Новог Пазара и Студенице, низ Западну и Јужну, односно Велику Мораву. Долазак избеглица у Београд

[3] Р. Николић, *Врањска Пчиња*, 150; А. Урошевић, *Новобрдска Крива Река*, 45; А. Јовићевић, *Плавско-Гусињска област*, 531–532, 567; T. Brlić, *Die freiwillige Theilnahme*, 174; М. Костић, *Прилози историји*, 16, нап. 25; А. Урошевић, *Вучитрн*, Гласник Скопског научног друштва, XIX, Скопље 1938, 220–221; исти, *Јањево*, Гласник Скопског научног друштва, XIV, Скопље 1935, 189, 192, 195; Р. Грујић, *На чијим је развалинама подигнута садања римокатоличка црква у Јањеву?*, Гласник Скопског научног друштва, XII, Скопље 1933, 268.

[4] J. Радонић, *Римска курија*, 421–423; Р. Веселиновић, *Тома Распасановић*, 47.

[5] Б. Дробњаковић, *Јасеница*, Насеља, XIII, Београд 1923, 225; С. М. Мијатовић, *Белица*, Насеља, XXX, Београд 1948, 40; Т. Радивојевић, *Лепеница*, Насеља, VII, Београд 1911, 43; М. Станојевић, *Тимок*, Насеља, XXIX, Београд 1940, 426–427; исти, *Антропогеографски преглед Тимочке Крајине*, Братство, XXVII, Београд 1940, 85; М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, Насеља, XXV, Београд 1928, 26; Т. Ђорђевић, *Српске колоније*, 139; исти, *Белешка о Србима*, 30; А. Лазић, *Економски центри Хомоља и Звижда*, Гласник Географског друштва, св. 14, Београд 1928, 122; С. Мијатовић, *Ресава*, 162; Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина. Антропогеографска проматрања*, *Насеља*, IV, Београд 1907, 356; Р. Грујић, *Духовни живот у Војводини 1690–1790*, Војводина, II, 378–400; Љ. Стојановић, *Записи*, бр. 5304; R. Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien*, 175–177; Ст. Димитријевић, *Прилози расправи*, 73.

и околину трајао је почев од бекства патријарха Арсенија III из Пећи у Београд почетком јануара 1690. све до поновног пада Београда под турску власт 8. октобра исте године. Од победе код Качаника 2. јануара до поткрај јула 1690. Турци су од ћесароваца преотели Штип, Скопље, Призрен, Пећ, Митровицу, Приштину, Нови Пазар и приближили се Нишу и нишавским пределима. Становништво је у том међувремену избегло из поменутих места и пре-дела. Касније то није било могућно зато што је граница области које су освојили Турци била увелико померена на север. Велики део избеглица нашао се у многобројним збеговима у Београду и његовој околини, нарочито после пада Ниша под турску власт; тада се иселило многобројно становништво из Поморавља.

Изнурене услед тегобног пута и преплашене због турске освете, избеглице су се сместиле по збеговима с нешто најпотребнијих ствари, одећом, новцем, сребром, чашама, ђерданима, појасевима и другим предметима.[6] Неке занатлије, на пример сапунџија Стеван Тодоровић из Пожаревца, понеле су у Београд доста новца и сав бакарни сапунџијски алат који се састојао од мањих и већих казана за кување сапуна, казана за печење ракије и осталог земљаног и калајног посуђа. Тодоровић се свакако надао да ће у Београду моћи да обавља свој занат, али га је сеоба одвела чак у Будим, а алат је морао оставити у Београду код Михаила Филиповића.[7] Куга и посебно глад, највећа од почетка »бечког« рата, десетковале су бегунце по многим збеговима око Београда. Савременик Атанасије Ђакон Србин сведочи да су бегунци јели коњско и пасје месо, па чак и месо мртвих људи. Београдске улице су у то време пружале страшне призоре јер су по свим улицама »великога Београда« и по свим околним селима и путевима лежали мртви; није имао ко ни да их посахрањива. Лица преживелих толико су поцрнела од глади да су личила на лица Етиопљана. Опасност за све избеглице увећана је услед пада Смедерева у турске руке 27. септембра.[8] Смедерево је освојено на јуриш, па су одмах започеле припреме за напад на Београд. Тако су Татари већ 20. септембра напали нека насеља у околини Београда, искасапили сељаке, отерали им стоку, затим навалили на ров у Предграђу и потом се повукли.[9] У међувремену од освојења Ниша 8. септембра до поновног пада Београда под турску власт 8. октобра 1690. многобројне избеглице из Србије и Македоније раселиле су се из збегова у околини Београда. Мањи део се расуо по ближој и даљој околини Београда, јужно од Саве и Дунава. У смедеревском манастиру Успеније пресвете Богородице живео је двадесетогодишњи монах Стефан који »родилсе и воспитал в Косову, отуду пришел в љето 1690«. Са Косова је дошао као световњак у својој 48-ој години и замонашио се у том манастиру тридесет година после велике сеобе. Предео од Звездана до ушћа Тимока насељен је »оним Србима, који су по свој прилици са Патријархом Црнојевићем дошли из Косова, не хтевши многи да пређу у Аустрију . . . И данас многи знају, да им је

[6] Р. Веселиновић, *О неким питањима народних покрета*, 139–140; Д. Поповић, *Велика сеоба*, 37.

[7] Г. Витковић, *Споменици*, III, 446–447.

[8] П. Срећковић, *Второе запустјеније*, 21–36; И. Руварац, *Прилошци и грађа*, 48–50; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 295, наводи да је опсада почела 23. септембра и трајала четири дана. У чланку *Велика сеоба патријарха Арсенија III Чарнојевића пре двестапедесет година*, Хришћанско дело, V, Београд 1940, 326, Р. Грујић валда штампарском грешком наводи 24. септембар као дан освојења.

[9] KA: Alte Feldakten, 1690, 11/2, 391a–392; Вид. и напомену 99, на стр. 529.

Сељаци се склањају испред Турака у Београд 1690, рад J. Б. Гумпа (сцена из Велике сеобе, детаљ гравире), Музеј града Београда.

старина на Косову, и данас се још зову они Косовљани«.[10] Мештани села Доње Беле Реке, које лежи на истоименој реци и потоку Бигрену, кажу да су се њихови преци доселили са Косова пре готово 300 година. По предању, оснивачи села Луке били су Срби који су »пре 200–300 и више година дошли са Косова«.[11]

[10] Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, Споменик СКА, XLII, Београд 1905, 142; Д. Јовановић, *Црна Река*, Прилог за историју етнографије Србије, Гласник српског ученог друштва, књ. 54, Београд 1883, 191; упор. Р. Веселиновић, *Бор и околина*, 66.

[11] АСАНУБ: М. Станојевић, *Антропогеографска грађа за »Црну Реку«*, 45 (рукопис); К.

Већи део избеглица на челу с патријархом Арсенијем III Црнојевићем био је сведок ужурбаних аустријских радова да се Београдска тврђава што боље оспособи за одбрану од напада турске војске. Стратешки значај Београда, односно Београдске тврђаве, у систему предстојеће одбране постајао је сваког дана све већи, али она није могла да издржи непријатељску опсаду од 1. до 8. октобра, па се морала предати. Генерал Фердинанд Роберт Аспремонт, командант Београда, послао је 29. септембра »варошане и Србе« лађама из Београда у Сланкамен и Петроварадин, а пуковнику грофу Архинту је наредио да пошаље преко Саве оне који су се затекли у Београдској тврђави, међу њима и све Србе, те да задржи нешто више од 40 немачких грађана.[12] Незадрживо напредовање турске војске захтевало је да се појача аустријска одбрана на реци Сави. Аустријски команданти су још 27. августа 1690. закључили на саветовању у Јагодини да линија одбране буде образована на Сави и Дунаву. Да би се запосела сва места на тим рекама, укључујући Шабац и Брод, одређене су две регименте и анхалтски батаљон, али је одбрана ипак била пробијена. Већ првих септембарских дана појавиле су се прилично јаке непријатељске снаге више Митровице и између Шапца и Београда. Главнокомандујући генерал Баденски послао је генерала Владислава Чакија у Мачву да са својом коњичком (хусарском) регментом запоседне обалу Саве и да је брани. Међутим, Чаки је са својом регментом прешао у Купиново чим су се Татари појавили на Сави, а одатле је супротно добијеном наређењу побегао преко Дунава у Потисје пошто је опљачкао многа насеља. Поступак генерала Чакија запрепастио је избеглице, а кад је Баденски убрзо после губитка Београда наредио да се испразне Шабац, Митровица, Рача и Брод и да се њихове тврђаве разоре, паника је достигла врхунац. Избеглице из Србије су схватиле да се не могу зауставити у Срему, па су преко Барање и Бачке похитале на север према Будиму, а са њима је побегао знатан број становништва Срема, Бачке и Баната.[13] Према сведочанству савременика, хоповског игумана Ћирила, тада је настала велика пометња и »сва србска земља побеже ка Будиму«. Ћирило каже да је српски патријарх предводио »множествени пук« са свим архијерејима, монаштвом и мирским свештенством. И као што је некад Мојсије водио Израиљце преко Црвеног мора носећи кости Јосифове, тако је сада патријарх Арсеније водио српски народ преко Дунава преносећи кивоте светитеља. Други савременик, даскал Стефан Раваничанин, наводи да су се »житељи и иноци« манастира Раванице са моштима св. кнеза Лазара и калуђери многих манастира, те други световњаци мушког и женског пола, преселили у Срем, Славонију, Бачку и распрострли се до Будима. Путовање до Будима, односно до Сентандреје, трајало је 40 дана; део избеглица је путовао Дунавом у »ораницама«, то јест великим чамцима од издубљених стабала, али је било и великих лађа.[14] Трећи савременик описивач сеобе,

Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, Насеља, књ. 29, Београд 1940, 184; Р. Веселиновић, *Бор и околина*, 66.

[12] KA: Alte Feldakten: 1690, 11/2, 392a; 10/4; упор. Ph. Röder, *Feldzüge*, II, 134; о тим радовима подробно Р. Веселиновић, *Ратови Турске и Аустрије 1683–1717*, у књизи *Историја Београда*, књ. 1, Београд 1974, 490–493.

[13] HHStA: Ungarn, Fasz. 178, fol. 20; KA: Alte Feldakten, 1690, VIII, 15; К. Суботић, *Уговори између цара Леополда и српског народа*, 6–7.

[14] И. Руварац, *О пећким патријарсима*, 91; Д. Поповић, *Велика сеоба*, 37.

Атанасије Ђакон Србин, вероватно претерује кад наводи број од десетак хиљада лађа. Други део избеглица путовао је на коњима и колима, а трећи пешице. Да би невоља била већа дешавало се да су хајдуци нападали избеглице и одузимали им све: одећу, новац, накит, посуђе и друго.[15] Међутим, све избеглице нису побегле према Будиму, него се известан број населио по успутним местима у северној Бачкој (Суботица, Сегедин, Баја), у Барањи (Шиклуш, Мохач, Печуј) и другде.

О БРОЈУ, ПОРЕКЛУ, РАЗМЕШТАЈУ И ПРИВРЕДНОЈ СНАЗИ ИЗБЕГЛИЦА

У великој сеоби је учествовао народ са свих страна; епископа Исаију Ђаковића послао је из Београда у Беч сакупљени народ »словеносрпске земљи, босанскаго и херцеговскаго собраниа да пол Блгарије и далматских краев, чести земљи Подгорице и окрестних [околних] сел јеје, јеанопол-скаго предела народу и всех окр'стних краев земли нашее«.[16] Из расположивих извора је тешко добити потпуну слику о обиму и масовности народног покрета војног и селидбеног обележја. Као показатељи могу послужити подаци о броју устаника и пореклу оних који су се селили. У веровном писму (креденционал) од 18. јуна које је епископ Исаија понео у Беч, патријарх Арсеније III помиње српску омладину под оружјем.[17] У јеку устанка, никопољски бискуп Антоније Стефани (Стефановић) је 17. јуна 1689. у једном предлогу о дизању устанка балканских хришћана који је послао цару Леополду тврдио да се у његовој војсци налазе многи Срби или Рашани.[18] Патријарх Арсеније је у писму од 17. новембра (по старом календару) 1690, којим је јавио радосну вест цару Леополду да је примио привилегију од 21. августа 1690, навео да је наредио »по свима местима капетанима и целокупној војсци да имају верно послужити вашем царству од свег срца«. У даровници од 1. августа 1695. којом је патријарху уступио замак Сирач у Славонији, цар је признао да је патријарх заслужан због подизања огромне множине српских војника (ingentem Rascianorum militem copiam).[19]

Број устаничке српске војске може се наслутити из патријарховог казивања Козми Нефимонову, руском посланику у Бечу, да се на устанак дигло 50.000 људи. Један од учесника велике сеобе, доцнији јегарски епископ Јефрем Бањанин, потврдио је 1699. да би се од пресељеног народа могла за неколико дана сакупити војска од преко четрдесет хиљада овог ратоборног народа, који је иначе населио Посавину, Подравину, Подунавље и Потисје.[20]

[15] Љ. Стојановић, *Записи*, бр. 5282–5284, 5305; Д. Поповић, *Велика сеоба*, 37.

[16] К. Суботић, *Уговори између цара Леополда и српског народа*, 10.

[17] *Исто*, 11.

[18] KA: Alte Feldakten, 1689, 7–19, Fasz. 167, 380: In armada V[estr]ae Sacr[atissim]ae Majestatis sunt multi Sorbi sive Rasciani . . .; Р. Веселиновић, *Два прилога друштвено-политичкој и привредној историји XVII–XVIII века*, Историјски часопис, гласило Историјског института САН, IX–X, Београд 1959, 244; Б. Цветкова, *Нови документи за историята на освободителните движения в българските земи през XVII в.*, Известия на Институт за история, томъ 19, София 1967, 243–262.

[19] А. Ђукић, *Три писма*, 32–33; Ј. Радонић, *Прилози*, I, 86.

[20] Ј. Радонић, *Римска курија*, 447–448; Ut intra paucos dies armatorum huius bellicosae nationis virorum quadraginta et amplius millis facile congregari possint; исти, *Прилози*, I, 169; Ст. Димитријевић, *Прилози расправи*, 73.

Пантелејмон Божић, командант Тителa, тврдио је руском цару Петру Великом да су Срби у борби против Турака изгубили »много хиљада својих људи«. Гроф Штаренберг, који је као командант Београда и Ниша за време »бечког« рата веома добро упознао вредност српских устаника, потврдио је у једној сведоџби издатој Мојсију Рашковићу »да је он заједно са својом браћом, са целом породицом, као и са много хиљада својих земљака (cum multis millibus provincialium)«, међу првима пришао ћесаровцима. Гувернер Будима је 27 година после велике сеобе тврдио да се само у Будиму може прикупити око 12.000 бораца.[21] Подаци о броју пресељених с матичном струјом из Србије и Македоније у Угарску су различити; иначе је било исељавања и из других српских земаља под турском влашћу. Мислећи на матичну струју, патријарх Арсеније је 17. новембра 1690. непосредно после сеобе писао Блажу Јаклину, угарском канцелару и царевом тајном саветнику, да се у Острогону, Комо-рану и Будиму сместило више од 30.000 избеглица са женама и децом, да су потпуно голи и боси. Избеглица је било и по другим местима; тако је патријарх у једној представци цару Јосифу I од 1. марта 1706. тврдио да је приликом сеобе прешло више од 40.000 људи и да је његов пример следио многобројни народ, али тешко ће се икад утврдити колико. Може се веровати добро обавештеном кардиналу Колонићу који је 3. децембра 1703. јавио папи Клименту XI да је с патријархом Арсенијем III прешло из Турске више од 60.000 душа. Барски надбискуп Андрија Змајевић, савременик велике сеобе и патри-јархов лични пријатељ, јавио је 30. јуна 1708. године Конгрегацији за пропа-ганду вере у Риму да се патријарх Арсеније повукао у Угарску с великим бројем својих Срба (con numero capioso de suoi Serviani). Патријарх Арсеније IV Јовановић-Шакабенда тврдио је фелдмаршалу фон Секендорфу да је његов претходник патријарх Арсеније III пре 47 година покренуо на сеобу и рат 37.000 јуначког људства.[22]

Тешко је подробније утврдити размештај избеглица. Мало је података о пореклу сеоског становништва из Македоније; према пореском списку из 1720. у Будиму су живела тројица Македонаца, један из Скопља, а двојица из Солуна. Сељаци из Чучера у околини Скопља населили су се у Срему. Према предању, село Крушчицу код Беле Цркве у Банату основали су исељеници из брсјачког села Крушице. Породица Пејачевић иселила се око 1690. из Македоније у Славонију. Бројнија исељавања потичу из Старе Србије; становници Велике, између Новшића и Горње Ржанице, населили су се у Срему.[23] Косов-

[21] Ст. Димитријевић, *Грађа*, 244; Т. Ђорђевић, *Српске колоније у Будиму*, 135.

[22] АСАНУБ: Prop. fide, Scritf. orig. rif. nelle cong. Vol. 536, No 16: Che questo [Арсеније III] in tempo della passata guerra tra la maesta dell'imperatore et il Turco con numeroso copioso de suoi Serviani si ritiro in Ongaria. KA: Alte Feldakten, 1737, 11/25–25b, fol. 393; А. Ђукић, *Три писма*, 37–38; Р. Грујић, *Како се поступало са српским молбама на двору цесара аустријског последње године живота патријарха Арсенија II Чарнојевића*, Нови Сад 1906, 12, 46; И. Руварац, *Одломци о грофу Ђорђу Бранковићу и Арсенију Црнојевићу, патријарху*, Београд 1896, 100.

[23] Ј. Томић, *Скопска Црна Гора*, 453, 455; Г. Витковић, *Споменици*, III, 250; Р. Грујић, *Скопље у прошлости*, Јужна Србија, I, Скопље 1922, 90; П. Јовановић, *Пореče*, Насеља, XXVIII, Београд 1935, 267, 281–282; исти, *Кроз Пореče*, Јужни преглед за 1927, 30, 40–41; В Радовановић, *Тиквеш и Рајец*, Насеља, XVII, Београд 1924, 200; Р. Веселиновић, *Око проучавања Велике сеобе Срба 1690*, Зборник Матице српске за друштвене науке, св. 10, Нови Сад 1955, 140–151; Т. Смиљанић-Брадина, *Племе Брсјаци*, Народна старина, X, 1931, 85; J. Bösendorfer, *Kolonija Ćiprovčana u Osijeku*, Народна старина, XI, 1932, 214; Ј. Трифуноски, *Качаничка клисура*, Насеља, XXXII, 1950, 499; Р. Николић, *Врањска Пчиња*, Насеља, II, 1903, 150; А. Урошевић,

љани су се насељавали по Срему и Будиму; двојица Косовљана и један исељеник из Ђаковице помињу се 1702. у Карловцима, један у Крчедину и двојица у Будиму. Из Пештера и Сјенице помиње се један Суходолац у Будиму 1720; из Старог Влаха је можда Стојан Влашковац који се помиње 1697. у попису Даља; у Лединцима у Срему били су 1702. настањени Григорије Старовлашанин и Јанчи Каравлах, а Јеротије Старовлах у Сланкамену. У порески списак Будима из 1706–07. уписани су Антоније, Мојсо и Мато (који је имао кућу, вино и две овце) Рашковић, Михат Старовлах и Јанчика »Влах«. Каравласи су Вучо, Братул и Михаило Кабакул, а Михаило, Стојша и Теодосије Кабакул уписани су као хајдуци.[24] Постоји нешто података о исељавању сеоског становништва из западне Србије; тако се Петар Радоса-вљевић из села Браништа, ужичка нахија, преселио за време велике сеобе у својој 68-ој години и настанио се у Будиму, а његова два синовца у Иригу (Срем). Мачвани и један Лесковчанин помињу се у Даљу и Алмашу код Осијека. Према попису из 1702. који је извршила магистарска власт, у Будиму се помиње 485 Срба, од којих су само шесторица уписана као сељаци, осморица као виноградари (копачи), затим један чобанин и један рибар. Из тог списка, који је по подацима Д. Ј. Поповића доста несигуран, не може се тачно утвр-дити да ли је реч о досељеницима или староседеоцима. Тројица становника села Вишњице код Београда помињу се 1702. као становници Карловаца.[25]

Познато је да је било месних померања становништва у Срему за време проласка турске војске која је ишла на Беч и приликом њеног повлачења, али је локалних померања било вероватно и касније. У Даљу се 1697. помињу досељеници из Сарваша и Вуковара; у Алмашу се помиње један Даљац, а у Оси-јеку један Илочанин; у Карловцима је 1702. било досељеника из Сланкамена, Деспотовца, Трновца (Бело Брдо), Белегиша, Вогња, Петровца, Алмаша и Ирига. Исте године је у Сентићу записано пет ненасељених и двадесет опустелих кућа, у Крчедину десет напуштених кућа. У Сланкамену се 1702. помињу пресељеници пореклом из Гардиноваца, Грабовца и Белегиша.[26] У пореском дефтеру будимске вароши Таба[ха]не уписано је 1720. године свега 206 лица задужених порезом, од чега је било 167 занатлија. Од осталих 39, њих 6 је било пореклом из крајева северно од Саве и Дунава, а 33 из крајева јужно од тих река. Може се претпоставити да су се наведних 39 пореских обвезника бавили земљорадњом и виноградарством. Неки Бачвани су се преселили у Срем; помињу се као »Бачвани« у Даљу, а у Осијеку један Сомборац. У Карловцима је 1702. било насељено 16 Бачвана пореклом из Бача, Баје, Сенте, Мошорина и Куле: исте године су у Крчедину (Срем) забележени по један Сегединац, Бачванин и Бајанин. Бачвани се помињу још и у Сланкамену, Лединцима, Беочину и Каменици, а доселили су се из Бача, Мохача и Сентомаша (Србобран). Јања »Грк« (трговац) из Шајкашке у Бачкој

Новобрдска Крива Река, Насеља, XXXII, 1950, 45; А. Јовићевић, *Плавско-гусињска област: Полимље, Велика и Шекулар*, Насеља, X, 1921, 531–532, 567.

[24] T. Smičiklas, *Dvijestagodišnjica oslobođenja Slavonije. Spomenici o Slavoniji u XVII vijeku (1640–1702)*, II, Zagreb 1891, 49, 288–292, 295–297; Г. Витковић, *Споменици*, III, 73–76, 80, 218, 222, 226–227, 231, 235, 238, 240, 245, 247, 249–254; Б. Милојевић, *Пештер и Сјеница*, Гласник Географског друштва, св. 5, Београд 1920, 89.

[25] T. Smičiklas, *нав. дело*, II, 49, 288, 291–292, 295, 297; Д. Поповић, *Срби у Будиму*, Београд 1952, 26–30.

[26] T. Smičiklas, *нав. дело*, II, 49, 65, 288–289, 291–292, 296.

и Субота Бечејац помињу се у пореском списку будимских Срба 1706. и 1707. Мање је података о исељавањима из Барање: неки Плавша из Толне помиње се 1702. као становник Сланкамена.[27] Било је локалних померања из усамљених српских насеобина у средњој и северној Угарској. У попису Срба Будимаца из 1702. помињу се осам виноградара и шест сељака, а у попису из 1706–07, поред занатлија су уписани виноградари и водари пореклом из Збега, Коморана, Ковина, Шошкута, Жанкуртарана (данас Адоњ), Пантелије, Пекановца, Перкате, Ерчина, Хамзабега, Вашкута, Шакрака, Битпара, Тарника, Чичовца и Коледа.[28]

О привредној снази пресељеног сеоског становништва има мало података. Један енглески путописац указује 1715. на имовинске разлике између 20.000 пресељеника настањених у Српској вароши у Будиму, међу којима је било »врло богатих људи«. Непосредно после велике сеобе, цар Леополд I је заштитио имања и добра свих Срба. Из тестамента Петра Радосављевића у Будиму, иначе родом из Браништа (ужичка нахија), види се да је имао два винограда, један у »будимском грунту« од четири осмине, а други у селу Будан Ершу поред Будима од »фртаљ« и по, затим кућу, 100 акова вина, бројно посуђе, много свиленог и обичног рубља, накит од злата, сребра и бисера, много аршина платна, лепу креветнину и доста новца – дуката и форинти. Срби у Будиму су 1701. плаћали 3.134 форинте пореза, а 1702. године 4.814 форинте. Уз порески списак будимских Срба из 1706–07. приложен је статистички преглед са 484 пореске главе, 315 кућа, 88 дућана, 10.266 акова вина, 1.389 оваца, 200 говеда и 43 ракиџијска казана. Знатан део тог имања припадао је занатлијама, а остатак винградарима (копачима), воларима и кочијашима. У будимском пореском дефтеру из 1720. уписана су 33 пореска обвезника који нису означени као занатлије, па смо их убројали у земљораднике. Сви су пореклом из Србије: по један из Београда, Пожаревца, Палежа, Ниша, Кумодража, Мачве, Забрежја, Гроцке, Смедерева, Зајечара и Карановца, те двојица из Ужица.[29] Ако се ови подаци упореде с податком из 1715. који говори да у Српској вароши у Будиму станује до 20.000 душа и да има 1.500–2.000 бедних, малих и од блата направљених кућа, онда се може закључити да је мањи број био имућан и да се велика већина преселила у Угарску без игде ичега. Под свежим утисцима тек завршене сеобе, патријарх Арсеније у писму од 17. новембра 1690. које је послао цару Леополду I, шефу Аустријске дворске канцеларије грофу Теодору Штратману (1683–93) и шефу Угарске дворске канцеларије Блажу Јаклину наглашава да су Турци сву српску земљу предали огњу и мачу, »а ми смо једва избегли из руку агаренских, голи и боси, без касакаго нашего имениа«. Према пореском дефтеру из 1720, такве сиротиње било је још и тридесет година после велике сеобе; то је без сумње оно становништво које није било задужено никаквим порезом, а потицало је из

[27] *Исто*, 49, 65, 288–289, 293; Г. Витковић, *Споменици*, III, 75–76, 236, 244, 251, 253–254; И. Руварац, *Одломци*, 102–103.

[28] Д. Поповић, *Срби у Будиму*, 26–30; Г. Витковић, *Споменици*, III, 71–79, 251.

[29] Г. Витковић, *Споменици*, III, 35, 38, 79, 231, 235, 238, 240, 245, 247, 249, 250–254; Т. Ђорђевић, *Српске колоније у Будиму и околини*, Братство, XV, Београд 1921, 135; L. Szalay, *A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz*, Pest MDCCCLXI, 128; Y. Radonitch, *Histoire des Serbes de Hongrie*, Paris 1919, 211; исти, *Ђорђе Бранковић, »деспот Илирика«*, Београд 1929, 177.

Јужне Угарске: из Јенопоља, Осијека, Срема и Баната. Из Србије их је било дванаест: из Палежа, Кумодража, Мачве, Забрежја, Смедерева, Зајечара, Карановца, Сокола, Ниша, Приштине, Косова и Пријепоља, затим двојица из Македоније (из Солуна), двојица Морачана из Црне Горе и двојица из Зворника.[30]

Варошки слој, махом занатлије и трговци, имао је знатну улогу у војним покретима, али је бројчано био много мањи од сељака. У Будиму је 1702. било пописано 475 пореских обвезника Срба, од којих су 104 били занатлије: 33 абаџије, 25 ћурчија, 7 ћебеџија, по 6 месара, пекара и »мајстора« (без ближе ознаке занимања), 4 сапунџије, по двојица берберина, таћаџија, капаџија, дунђера, ковача и бачвара, по један терзија, капамаџија, кујунџија, лулеџија и бузаџија. У пореском списку из 1706–07, поред ковача, волара и бакалина помињу се и следеће занатлије: абаџије, табаци, мумџије, бојаџије, сабови, симиџије, туфекџије, капамаџије, кујунџије, таћаџије, фуруниџије, ћебеџије, бербери, терзије, бузаџије, касапи, лулеџије, дунђери, балуџије, халваџије, опанчари, кашикари, фурдаџије, сапунџије и сабљари. Иначе се о пореклу варошког становништва зна веома мало. Један део наведених занатлија боравио је у Будиму још за време турске власти – то су староседеоци. Други део је стигао за време велике сеобе. Из једне молбе датиране 10. августа 1711. у Таба[ха]ни сазнајемо да су позване неке занатлије чланови еснафа, »цеховни људи«, да би се уредили односи између сабова (терзија) и ћурчија: »Призвасмо добрих и почтених старих људи, прво Будимце старе који су овде и за Турака стајали, и Биоградаца, и Рудничана, и Бечкеречана и од остали градова и вароши цеховне људи.« Од позваних мајстора наведени су Сима Биљановић, кујунџија из Рудника, стар 69 година, и Дамњак »текмокр«, тј. ћебеџија из Београда.[31] Према подацима будимског пореског дефтера из 1720. било је укупно 167 занатлија пореских обвезника. Од њих је 146 водило порекло из наших крајева јужно од Саве и Дунава, а 21 је био пореклом из наших крајева северно од тих река, што значи да је било седам пута више досељених занатлија за време велике сеобе него староседелаца. Из Призрена су се поред других доселили у Будим и Стојан Радојковић, Милутин Стевановић, Орестије Радишић, који су се већ од првих дана по доласку истакли у друштвено-политичком животу српских досељеника као кнезови (бирови), таначници и слично. Абаџији (сабову) Орестију Радишићу поверено је да извесно време чува српске привилегије добијене од аустријског двора. Будимске занатлије Мишко Ивановић, Живан Бранковић, Јосиф Ненадовић и Младен Пеко били су родом из Пећи.[32] Потоњи карловачки митрополит Вићентије Поповић, родом из Јањева на Косову, доселио се за време велике сеобе заједно с најближом родбином, синовицом Анђом и другима: његов брат Лауш био је ћурчија, а синовац Тома је имао неки дућан.[33] Међу избеглицама из

[30] А. Ђукић, *Три писма*, 35; Г. Витковић, *Споменици*, III, 250–255.

[31] Д. Поповић, *Срби у Будиму*, 26–30; Г. Витковић, *Споменици*, III, 72, 74, 79, 150, 220; Р. Веселиновић, *Занатлије и трговци по Војводини крајем XVII и првих година XVIII века*, Зборник Матице српске, 13–14, Нови Сад 1956, 120.

[32] Г. Витковић, *Споменици*, III, 48, 229, 231, 233, 235, 237, 247–248, 251.

[33] Дим. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски (1713–1730)*, Споменик СКА, XXXIV, Београд 1898, 173–174, 193–197.

Крушевца, убрзо су се истакла седморица занатлија: Јован Цветиновић, Ранисав Ратковић, Стојан Марковић, Павао Станковић, Бошко Ранисављевић, Михаило Станковић и Остоја Завишић. Све те занатлије су убрзо после досељења у Будим успеле да економски и финансијски ојачају, да покупују куће и винограде, да се истакну угледом и учествовањем у друштвено-политичком животу српског народа после сеобе, слично Призренцима и Пећанцима. Ако висину разрезаног пореза узмемо као сразмерно мерило богатства досељених занатлија, онда је Јосиф Ненадовић из Пећи био један од најимућнијих. О занатлији Рајку Прерадовићу забележно је да је »из Србије«, али без ближих података, а неки Михаило је уписан у порески дефтер из 1720. као »грађанин из Гроцке«. Тодор Ђурић је био из Алексинца, а Михаило Кабакуловић из Зворника из Босне. Све до 1909. било је живо предање да Петро-Марковићи у Помазу код Будима воде порекло из Пожаревца,[34] из кога се за време велике сеобе доселио у Будим и Стеван Тодоровић, вероватно сапунџија, оставивши очевину која се састојала од две куће, једног дућана, четири винограда и половине једне воденице на Млави, док је друга половина припадала неком Игњату абацији.

О имовинским разликама између будимских занатлија говори чињеница да је од 167 занатлија који су се доселили у Будим из крајева јужно и северно од Саве и Дунава, њих 129 стекло своје куће до 1720; они су економски и финансијски веома брзо надмашили занатлије староседеоце. Тако је Стеван Тодоровић приликом састављања тестамента у 121-ој години живота располагао готовином од 2.196 форинти, нешто сребра и 20 дуката.[35] Занатлије досељеници су 1720. платили укупно 1.081 форинту и 15 крајцара пореза на занате, винограде и куће, а староседеоци свега 34 форинте и 50 крајцара – дакле седам пута мање од досељеника. Међутим, нису све занатлије успеле да стекну куће, мада су се одмах по доласку почеле бавити својим занатима и куповати винограде. Таквих је било 38, од којих се 29 доселило у Будим за време велике сеобе, а деветорица су били староседеоци. Занатлије досељеници који су живели као станари (кирџије) или »инвонери« платили су 1720. године за занат и винограде 54 форинте и 86 крајцара, а староседеоци свега 18 форинти и 26 крајцара.[36] Неке занатлије се помињу као шајкашке старешине – вајде и обервајде. У Будиму је 1702. живео неки Кузман, вајда, а 1720. се помиње Стојан Марковић као »вајда Крушевљанин«. О досељеним трговцима се мање зна; њих је било у групи угледних породица које су избегле из Београда заједно са сремским викарним епископом Петронијем Љубибратићем. У попису Срба Будимаца из 1702. помињу се трговци Илија Бошњак, Никола Димитријевић-Чукурханлија, Јован и Драгутин Поповић. Њима треба прибројити још 26 бакалина и двојицу старетинара, затим хаџи-Димитрија, Николу Рашковића и Живка Ратковића, трговца из Крушевца.[37]

[34] Р. Веселиновић, *Крушевац и Крушевљани у аустро-турским ратовима у XVII и XVIII веку*, Зборник »Крушевац кроз векове«, књ. I, Крушевац 1972, 120–123; М. Станојевић, *Тимок*, Насеља, XXIX, Београд 1940, 426–427; исти, *Антропогеографски преглед Тимочке Крајине*, Братство, XXVII, Београд 1940, 85; М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, Насеља, XXV, Београд 1928, 26; Тих. Ђорђевић, *Белешка о Србима у околини Пеште*, Венац за 1911, 27–32, 95–99; А. Лазић, *Економски центри Хомоља и Звижда*, Гласник Географског друштва, св. 14, Београд 1928, 122; С. Мијатовић, *Ресава*, Насеља, XXVI, Београд 1930, 162.

[35] Г. Витковић, *Споменици*, III, 446–447.

[36] Р. Веселиновић, *Војводина, Србија и Македонија*, 87–89.

[37] KA: Alte Feldakten, 1690, 11/2, 10/23; T. Brlić, *Die freiwillige Theilnahme*, 84; J. Fiedler,

Више и ниже свештенство доселило се заједно с народом. Од вишег свештенства навели смо патријарха Арсенија III који је већ у јануару 1690. побегао из Пећке патријаршије у Београд. Београдско-сремски митрополит хаџи-Симеон Љубибратић, који је обновио пирг св. Саве у Светој Гори и исликао и украсио црквицу св. Јована у Хиландару 1684, после народно-црквеног сабора у Београду у јуну 1690. склонио се у Херцег-Нови, у манастир Савину,[38] док је његов викар Петар-Петроније Љубибратић кренуо преко Саве на север.[39] С патријархом су кренули рудничжи епископ Теофан и топличко-белоцркванскн епископ Спиридон Штибица. Дабробосански митрополит Атанасије Љубојевић пристао је уз ћесаровце 1687, али се већ следеће године морао повући у северну Далмацију која се с Ликом и Крбавом налазила под његовом црквеном управом.[40] Потоњи карловачки митрополит Вићентије Поповић Хаџи-Лавић, родом из Јањева, прешао је у Сентандреју заједно са својом најближом родбином.[41] Ниже свештенство мирског (белци, парохијско) и монашког (иноци) реда, такође се селило. Од свештенства мирског реда помиње се београдски протопоп Кузма који се преселио у Сегедин, о чему сведочи његова забелешка од 28. септембра 1690. Поп Пејо из Бечкерека (данас Зрењанин) био је 1691. мирски свештеник у Жанкуртарану (данас Адоњ).[42] Међу свештенством монашког реда помиње се игуман Максим из Сопоћана који је учествовао у раду народно-црквеног сабора у Београду. Вероватно је за време велике сеобе пренета из Сопоћана у манастир Лепавину (Хрватска) иконица-панагија с делићима моштију св. архиђакона Стефана са ознаком да је из Сопоћана.[43] Игуман Василије из Студенице такође је учествовао на народно-црквеном сабору. Према писању савременика Николе Бошковића, дубровачког трговца у Новом Пазару, Студеница је била чувени манастир »с веома лепом црквом« у којој је некада живело до стотину монаха.[44] Архимандрит Доситеј је 1688. с неколико монаха побегао из Милешеве у Славонију и ту основао манастир Пакру, док се претежан број настанио у Сентандреји северно од Будима. Духовник Силвестар Милешевац »оправио« је једно јеванђеље у Сентандреји; за њега се у запису из 1699. каже да је у Милешеви провео 65 година, а у Сентандреји десет. Јеромонах Михаило, један од оних који се

Beiträge zur Union der Valachen (Vlachen) in Slavonien und Syrmien, Wien 1867, Beilage V, 18–19; о Петронију Љубибратићу вид. А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 322–323; Д. Поповић, *Срби у Будиму*, 26–29; Г. Витковић, *Споменици*, III, 231, 248; R. Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien*, 176.

[38] Љ. Стојановић, *Записи*, бр. 1843; И. Руварац, *О хумским епископима и херцеговачким митрополитима до године 1766*, у књизи *Српска православна Херцеговачко-захумска митрополија при крају 1900 год.*, 21–22.

[39] Вид. напомену 37.

[40] М. Грбић, *Карловачко владичанство*, књ. I, Карловац 1891, 91; Р. Грујић, *Прилози за историју Срба*, 18–19; Ј. Радонић, *Римска курија*, 436; Р. Веселиновић, *Како је постала Српска карловачка архиепископија и митрополија*, посебан отисак из Богословља, год. X (1935), 410–431; XI (1936), св. 1, 83–105, Београд 1936, 14–15.

[41] Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 173–174, 193–197; Р. Грујић, *Духовни живот у Војводини до 1690*, Војводина, I, Нови Сад 1939, 391.

[42] Љ. Стојановић, *Записи* бр. 1933, 1940, 1963.

[43] Л. Богдановић, *Старине манастира Лепавине*, Старинар, XI, св. 3–4, Београд 1984, 75–77; Р. Грујић, *Иконографски мотив сличан индуском Тримуртију у старој српској ликовној уметности*, Ткалчићев зборник, I, Загреб, 1955, 101; Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1963, 98–99.

[44] Б. Трухелка, *Стараорашка сећања Николе Бошковића*, Мисао, јануар 1930, Београд 1930, св. 241–242, 93; М. Пантић, *Дубровчанин Никола Бошковић и рашке старине*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, књ. 8, Нови Сад 1972, 258–261.

закалуђерио у Милешеви, после сеобе се такође настанио у Сентандреји: ту је 1704. преписао један минеј.[45] Јеромонах Стефан Изуграваџ (зограф) бележи 1699. да је довео два брата из српске земље: јеромонаха Висариона и попа Нефтарија.

Савременик Вићентије Змајевић тврди да су се из Патријаршије у Пећи што иселила што изгинула 93 монаха; остала су жива само седморица. Међу исељеним калуђерима помињу се и придворни калуђери, од којих су неки после сеобе били изабрани за епископе и митрополите: Стефан Метохијац-Пећанин, Софроније Подгоричанин, Јефрем Јанковић-Тетовац, Јефтимије Дробњак, Јефрем Бањанин, Вићентије Поповић »Хаџи-Лавић от Јањева« и други. У манастиру Високим Дечанима било је 50 калуђера 1690, а 1707. само тројица. У Сентандреју се доселило из Раванице десет монаха, а са њима још двојица из манастира Витеонице код Варварина.[46] У будимској Доњој вароши становао је јеромонах Григорије, родом из Кратова, коме је цетињски владика Данило 1716. даровао једну књигу. Проигуман Василије из Студенице дошао је 1691. у Коморан.[47] Најмање података има о материјалном стању пресељеног вишег и нижег свештенства. Познато је да је патријарх Арсеније годину дана после сеобе купио 15 јутара винограда за 50 дуката од породице неког Стевана Донгерија, а пуноважно судско одобрење за куповину добио је тек у септембру 1699. у Вуковару. Није могућно утврдити имовно стање карловачког митрополита Вићентија Поповића после његовог преласка у Угарску, али се из његовог тестамента, који је сачињен половином децембра 1721, види да је био прилично имућан. Његову дарежљивост уживали су многи манастири и најближа родбина.[48]

[45] Ст. Димитријевић, *Грађа*, 165–167; Љ. Стојановић, *Записи*, бр. 1895, 1918, 2063–2064, 2130.
[46] Љ. Стојановић, *Записи*, бр. 1944, 2398, 6455, 1127–1128; Р. Грујић, *Духовни живот*, 386; J. Радонић, *Римска курија*, 514.
[47] Љ. Стојановић, *Записи*, бр. 1949, 2296; Р. Грујић, *Прилози*, прилог IX; упор. Г. Витковић, *Споменици*, III, 51–54.
[48] Р. Веселиновић, *Како је постала*, 30–31; Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 173–174, 193–197.

ПОСЛЕДИЦЕ ВЕЛИКЕ СЕОБЕ

ПРОПАДАЊЕ КУЛТУРНИХ ДОБАРА – РАЗАРАЊЕ МАНАСТИРА И ПОКУШАЈИ ОБНОВЕ

Неуспех аустријске војске и српских устаника условио је повлачење пред надмоћном турском силом, што значи да је сеоба била природна последица неуспелог ратовања. Рђаве последице неуспеха највише се огледају у исељавању српског народа из Србије, Босне и других крајева, у пустошењу и пљачкању села и вароши, културних добара и манастира. Атанасије Даскал Србин говори о опустелости Србије у току десетак година »бечког« рата као савременик тешких ратних дана и сведок напуштености плодне, изобилне и многородне српске земље, њених бројних градова и села. Услед тешке глади, помора и страха од непријатеља, народ је побегао из своје земље да би нашао сигурније склониште и настанио се око Будима. Атанасије описује како су Турци злостављали монахе и сведочи о опустелости свих великих царских манастира и цркава украшених златним иконама; на жртвеницима и олтарима плоде се дивље и нечисте звери; разорени су многи споменици културе и известан број духовних средишта. Нека од њих уништила је или оштетила аустријска војска у току ратовања против непријатеља, док је већи број страдао од турске војске. Године 1682, вероватно за време сарајевске буне, дошло је до расула братије и напуштања многих манастира, до разарања царских здања и паљења цркава. Тада је монахиња Јефимија откупила једно јеванђеље од неког »Агарјанина«. За време прве неуспеле опсаде Будима, »неверни род мачарски« поробио је 17. јула 1683 (по старом календару) манастир Грабовац у толнанској жупанији и одвукао плен на двоја волујска и троје коњских кола. Неке калуђере су мучили, друге посекли, а трећи су се једва спасли бекством у шуму (»шума ти мати«).[1] Герасим, игуман манастира Крке у Далмацији, жалио се у Русији крајем фебруара 1703. да су Турци за време »бечког« рата развукли све црквене ствари, а црквене књиге и иконе спалили. После завршетка рата, братија је прегла да обнови манастир. Исак, игуман манастира Крушедола, изјавио је у Русији у априлу 1684. да је дошао по помоћ на основу дародавне грамате из 1651. јер је манастир страдао од турског насиља: Турци су однели 12 товара аспри, али ни после тога нису оставили манастир на миру. Манастир Враћевшница (Враћевштица) испод Рудника код

[1] П. Срећковић, *Вторoе запустјеније*, 32–33; И. Руварац, *О пећким патријарсима*, 91–92; исти, *О каталозима*, 249–250; Д. Руварац, *Летопис старца Ћирила, игумана хоповског*, Српски Сион за 1906, бр. 14, Сремски Карловци 1906, 401–403.

Горњег Милановца, задужбина челника Радича Поступовића, опустео је 1683. за време похода турске војске на Беч. У то време је разорен и попаљен манастир Раковац у Фрушкој гори; игуман Теофан га је обновио тек 1692. кад је Срем коначно био очишћен од непријатеља.

Студенички архимандрит Василије боравио је 1686. с пратњом у Русији да би затражио помоћ за обнову порушеног града око манастира и манастирских ћелија. Он је изјавио да је веома тешко одржати »свету велику цркву, а нарочито у садашње време трпимо многе муке и напасти од проклетих Турака«.[2] Старац Ћирил, игуман фрушкогорског манастира Хопова, био је сведок бекства многих Сремаца и братије из сремских манастира преко Саве у Србију кад је аустријска војска 1687. заузела Осијек. Калуђери манастира Хопова понели су мошти св. Теодора Тирона преко Саве и склонили се у манастир Радованштицу (Радовашницу) под Цером, где су остали годину дана. Избегли народ и братија сремских манастира вратили су се тек кад је аустријска војска освојила Београд; калуђери манастира Хопова вратили су се са светињама прешавши Саву код Митровице.[3] Занимљиво је да је јеромонах Теофан 1688. године нашао књигу сремског манастира Раковца у граду Чанаду на Моришу; овај манастир је разорен негде почетком »бечког« рата, а игуман и калуђери су побијени. Кад се београдски митрополит Љубибратић склонио у Херцег-Нови, поред осталог је понео и једно јеванђеље оковано у Београду. Игуман Теофан је с братијом обновио манастирску цркву око 1692, а потом је 1701. отишао у Русију да затражи помоћ за даље подизање и украшавање манастира.[4] Надалеко је одјекнула вест о пљачки огромног блага Пећке патријаршије које је било чувано у једној од купола манастира Грачанице, а скупљано још од времена деспота Ђурђа Бранковића. Јеген Осман-паша опљачкао је »јадно српско краљевство (il povero regno di Servia)« за време великог поста 1688; однео је око 100 хиљада талира у новцу, затим предмете од сребра, златан крст украшен веома скупоценим драгим камењем, архиепископске палице, богато украшене митре и друге драгоцености и уметничке предмете, тако да је све натоварио на девет коња.[5] Половином марта 1688. стигло је у Москву изасланство манастира Милешеве које је предводио архимандрит Доситеј. Оно се жалило руским царевима Јовану и Петру на беду, свакојаке невоље и турску напаст, наводећи да непрестано страдају од утамањујуће »агарјанске« руке. Турци су разграбили црквене утвари, спалили мошти св. Саве од кога је остала само десна рука, па су је хришћани откупили од Турака, поцепали су и дародавну повељу руских царева. Од тог времена је Милешева остала пуста неколико година јер је манастирска братија побегла због турског насиља у Славонију. Аустријски цар Леополд I дозволио је Доситеју да са избеглим братством сагради манастир Пакру код Пакраца, па су од дрвета подигли храм Св. Ваведења[6] и у њега сместили драгоцености које су понели: сребрни крст јеромонаха Силвестра Милешевца из 1671, сребрну кутију (реликвијар)

[2] С. Димитријевић, *Грађа*, 145, 177, 196, 223; Љ. Стојановић, *Записи*, бр. 1808.

[3] И. Руварац, *О пећким патријарсима*, 91.

[4] С. Димитријевић, *Грађа*, 223–224; Љ. Стојановић, *Записи*, бр. 1891, 1893.

[5] М. Костић, *Хајдук Јеген-пашина похара патријаршијског блага из Грачанице 1688*, Јужни преглед за 1934, Скопље 1934, 20.

[6] С. Димитријевић, *Грађа*, 165–167; о спаљивању моштију св. Саве вид. С. Димитријевић, *Спаљивање моштију св. Саве*, Братство, XXVIII, Београд 1934, 140–163; Љ. Стојановић, *Записи*, бр. 1895, 1918.

XIII Портрет Стојана Јанковића, уље, Повјесни музеј Хрватске.

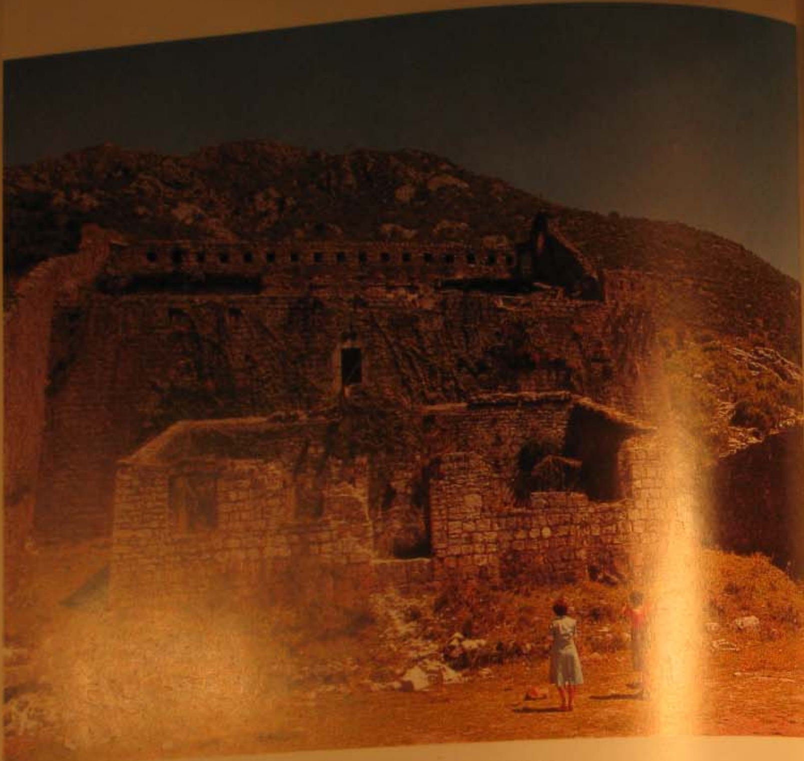

XIV Пераст, рушевине, XVII век.

проигумана Лонгина Милешевца и плаштаницу влашког војводе Јована Александра из 1567. године.[7]

Подаци из старих српских записа о пустошењу и паљењу четири велике лавре – Хопова, Милешеве, Раче и Раванице – и сечи монаха слажу се с подацима савременика тих догађаја чија су нам имена позната. Никола Бошковић, дубровачки трговац у Новом Пазару, отац познатог научника и филозофа Руђера, у својим старорашким сећањима (Relazione dei monasterij della Provincia di Rassia fatoci dal signore Nicolo Boscovich in Ragusa) сведочи о постојању великог броја манастира у Рашкој, који су потом разорени и опустели. У Немањиној задужбини, Ђурђевим Ступовима изнад Новог Пазара, било је »старих списа из ових земаља«, али је манастир сасвим напуштен »јер су га Турци спалили« 1688. и »дигли олово да се освете народу за нанете увреде«. Братство се разишло, а архимандрит Јоаким се изгледа налазио 1699. у граду Печују у Барањи.[8] Исте године је особито настрадала Милешева јер су је Турци опљачкали, а потом спалили и цркву и манастир, о чему Бошковић пише: »И они дигоше велико благо с много злата, сребра, разне црквене утвари па грчку и једну краљевску круну коју сам ја главом видео.« Сем те круне (Corona realle), Бошковић је видео »једну позлаћену сребрну кутију на којој је српским писмом (con lettere serviane) било уписано да се у њој налази, како и сам видех, комадић од Св. Крста. Кажу они монаси да га је послала Марија, кћер Ђурђа Деспота, жена султанова«. Била је и »једна друга слична кутија с руком Св. Саве«. Са Студенице је такође скинуто олово 1688, али је она ускоро по завршетку »бечког« рата покривена плочама.[9] Тада су разорени Сопоћани, а његови монаси су се разбежали; сопоћански игуман Максим је учествовао на народно-црквеном сабору у Београду. Бежећи од Махмуд-паше Беговића, патријарх Арсеније III је понео у Црну Гору мањи део драгоцености, па је паша нанео много зла манастиру Пећке патријаршије. Како тврди цетињски владика Висарион, паша је опљачкао све из манастира, присвојио целокупно манастирско имање, протерао људство, а једино није порушио манастир; поред осталог је и једна богослужбена књига однета у Скадар.[10] Од новембра 1689, у Пећи су се налазиле аустријска и српска војска на зимовању, али су се морале повући половином јануара 1690. услед напада турске војске после пораза ћесароваца код Качаника. »И те зиме је опет остао престо српски пуст; у њему нико није остао.« Татари су се сместили на зимовање у Патријаршији, а коње су држали у цркви током целе зиме.[11]

Пошто су ћесаровци и Српска милиција напустили Призрен, Пећ и околину, на Високе Дечане је ударио Гашли-паша из фиса (племе, братство) Гашу и опљачкао игумана Захарија који је једва остао жив од злостављања, али је умро после три дана. Манастир Орашје код Варварина, који је по предању саградио краљ Милутин, разрушили су Турци »по патријарху Арсенију«, тј. после велике сеобе. Из манастира Витовнице код Варварина избегли су

[7] Р. Грујић, *Пакрачка епархија*, Споменица о српском православном владичанству пакрачком, Нови Сад 1930, 42–43; упор. Св. Радојчић, *Милешева*, Београд 1963, 54.

[8] Љ. Стојановић, *Записи*, бр. 1895, 2055.

[9] Б. Трухелка, *Старорашка сећања*, 92–95; Љ. Стојановић, *Записи* 1917–1918; М. Пантић, *Дубровчанин Никола Бошковић*, 258–261.

[10] Љ. Стојановић, *Записи*, бр. 1907, 1909, 1918; Р. Веселиновић, *Војводина, Србија и Македонија*, 125.

[11] И. Руварац, *О каталозима пећких патријараха*, 249–250.

игуман Висарион и Стефан заједно с калуђерима манастира Раванице. Раваница је иначе чешће страдавала између 1688. и 1692; најпре је 1688. попаљена, а њени многи калуђери су посечени. Њих десетак је успело да 1690. понесу тело кнеза Лазара, затим црквене и уметничке драгоцености и да с патријархом Арсенијем побегну у Сентандреју.[12] Из података које је 1693. дао раванички архимандрит Арсеније приликом доласка у Русију по помоћ, види се да су Турци и кримски Татари 1692. разорили и опљачкали и друге старе манастире које су сазидали српски владари. Тада је опљачкана и разорена и Раваница, манастирске ћелије су спаљене, а једино је остала велика црква. Руски цареви Јован и Петар дали су 31. јула 1693. раваничким калуђерима дародавну повељу да сваке седме године могу долазити у Русију да би добили помоћ. Тако су из Русије донели 12 књига и нешто новца, дар руског патријарха Адријана, а при повратку преко Пољске набавили су у Лавову известан број књига (Служабник, Триод цветни). Неки Љубен је пред вратима женске цркве манастира св. Георгија у Темској код Пирота записао да су Мађари похарали манастир и да је у Темској проливено много хришћанске крви. Софијски владика Теоклит је 1692. затекао манастир потпуно опустео.[13] Према натпису који је неки Исаије, вероватно монах, урезао у оловни табак кубета манастира Леснова (област Кратова), тај манастир је толико опљачкан да у њему није остало ништа сем нешто књига и моштију.[14] Неки манастири су страдавали и после 1690, на пример требињски манастир Тврдош у Херцеговини; игуман Теофил Радуловић је са 30 калуђера морао 1693. побећи у Херцег-Нови пред турском осветом. Турци су следеће године протерани из манастира, али су га млетачке власти минирале и разориле.

Занимљиво је напоменути да су за време готово свих ратова и великих сеоба српског народа преношене мошти општехришћанских светитеља као националне реликвије, а посебно канонизованих српских владара, али и неких других значајнијих личности. На глас о заузећу Осијека 1687, калуђери манастира Хопова пренели су мошти св. Теодора Тирона преко Саве у Шабац, а одатле у манастир Радованштицу под Цером.[15] Раванички калуђери су пренели тело кнеза Лазара у Сентандреју, где су близу обале Дунава саградили дрвену црквицу и положили га у њу. Услед турског узнемиравања, калуђери фрушкогорског манастира Шишатовца, пренели су мошти деспота Стефана Штиљановића у место Жанкуртаран (Адоњ) близу Будима и положили их у храму Успења.[16]

КЊИЖЕВНА ДЕЛАТНОСТ

И поред многих несрећних последица до којих је дошло услед неуспелог ратовања, на саму сеобу као на преломну тачку у укупном животу српског народа крајем XVII века гледа се као на један од резултата историјских

[12] Љ. Стојановић, *Записи*, бр. 1895, 1935, 1944, 5283.

[13] *Исто*, бр. 1964, 1984, 1990, 1998; С. Димитријевић, *Грађа*, 215–217.

[14] М. Панић-Суреп, *Кад су живи завидели мртвима*, Београд 1963, 124–125; претпостављамо да је препокривање плочама кубета велике и средње цркве манастира Леснова, које је извршено 1728–30, уследило зато што је ранији оловни покривач био скинут слично као на неким другим манастирима; вид. Љ. Стојановић, *Записи*, бр. 7637.

[15] Љ. Стојановић, *Записи*, бр. 2012–2013; И. Руварац, *О пећким патријарсима*, 91.

[16] Љ. Стојановић, *Записи*, бр. 1940, 1963, 5284.

догађаја. Она је била корисна у погледу учвршћивања националног живота српског народа у Угарској, Хрватској и Славонији, појачана је отпорна снага против германизације услед јачања снажног етничког бедема против туђинског надирања. Стварање политичке и националне организације после 1690. много је допринело замисли о јединству јер су Срби прешли у Угарску с »великим моралним и материјалним капиталом и великим државничким традицијама . . . са високом културом и издиференцираним друштвом«. Сеоба је унела већи замах у преуређену српску цркву, која се сад могла с већом отпорношћу борити против прозелитске пропаганде. Најзад, сеоба временски означава почетак новог доба полетнијег развитка књижевности и уметности.[17]

Најбројнију групу пребеглица књижевних посленика за време велике сеобе сачињавали су монаси манастира Рача код Бајине Баште који су познати под заједничким именом Рачани. Манастир се помиње током XVII века као значајно духовно средиште у Подрињу, с великим бројем калуђера преписивача. Међу њима се истичу Кипријан, који је после сеобе имао преписивачку школу при Цркви св. Луке у Сентандреји, затим Јеротеј, Христифор, Симеон, Теодор и Ћирјак, а особито Кипријанов ученик Гаврило Стефановић-Венцловић. Рачани су приликом сеобе пренели известан број рукописних и штампаних књига; писали су на српском и српскословенском. По Скерлићевом мишљењу значајни су по томе што су стару србуљску књижевност повезали с новом српском књижевношћу која је достигла знатан ступањ у свом развитку током XVIII века.[18] Иако епоха барока у европској књижевности и уметности почиње средином XVII века, српски писци су се још прилично дуго ослањали на средњовековне књижевне и историографске узоре и неговали неке од њихових облика. Задржаћемо се на оном делу српске књижевне делатности у другој половини XVII века који је везан за подручје Србије и Подунавља пре и после сеобе. Пре свега је настављен рад на допуни старих летописа: допратски је допуњаван до 1687, Магарашевићев до 1698, а са белешкама до 1717, крај *Бранковићевог летописа* допуњавао је патријарх Арсеније III. У одломку *Летописа* барањског епископа Јефрема Јанковића-Тетовца (1694–1703), родом из Тетова, обрађени су догађаји од 1681. до 1684. *Летопис* хоповског игумана Ћирила излаже с драматичним акцентима најпотресније тренутке из доба напредовања и пораза аустријске војске у Србији, те бежанију народа на север пред турском војском. Драгоцен је *Раванички летопис* јеромонаха Стефана Раваничанина са описом велике сеобе у којој је и сам учествовао, као и опис раздобља између 1683. и 1716. године.[19] Слично

[17] Н. Радојчић *О Хроникама Ђ. Бранковића*, Прилози КЈИФ, књ. IV, Београд 1926, 27–28; Р. Веселиновић, *Арсеније III Црнојевић у историји и књижевности*, Београд 1949, 90.

[18] J. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд, 1923, 161–172; М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век)*, Београд 1970, 31; исти, *Гаврило Стефановић Венцловић*, изд. СКЗ, Београд 1972, на више места.

[19] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Сремски Карловци 1927, 158–160, 180–181, 277–304; Р. Грујић, *Одломак Летописа*, 232–233; М. Павић, *Историја српске књижевности*, 325; Д. Руварац, *Летопис старца игумана*, 401–403; И. Руварац, *О каталозима пећких патријараха*, 249–251; М. Ђоровић-Љубинковић, *Даскал, јероманах Стефан Раваничанин*, Рад војвођанских музеја, св. 5, Нови Сад 1956, 73–80; И. Руварац, *О пећким патријарсима*, 93; М. Шапчанин, *Летопис раванички*, Гласник СУД, XX, Београд 1866, 1–21; одавде је текст *Летописа* преузео Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 311–320. *Летопис* је настављан до 1768; П. Срећковић, *Из Летописа Стефана Раваничанина и писма ђенерала Орлова и Петра III руског цара*, Споменик XIX, Београд, 1892, 64–69; М. Лесковац, *Српска књижевност у Војводини до велике сеобе*, Војводина, 1, Нови Сад 1939, 439–440.

летописима, *летописачке белешке, записи* и *натписи* говоре о многим савременим збивањима. Бележени поступно, по датумима и годинама (летима), они по својој документарној вредности често представљају једине изворе за многе догађаје, појаве у народу, и слично.[20]

У основи, сви летописи у којима је описана велика сеоба имају мемоарско и историографско-мемоарско обележје. То вреди и за белешку Стефана Раваничанина *Показаније когда принешен свети Лазар, велики кнез Србски из Србије в цесарскују државу в монастир Врдник.*[21] Атанасије Даскал Србин, родом вероватно из Браничева, саставио је око 1690. године историографско-мемоарски спис под називом *О српским царевима и о рату цара турског са царем хришћанским и о пустошењу земље српске*, намењен руској царици и великој кнегињи Софији, сестри цара Петра Великог. Писац веома сликовито упоређује сјај и славу некадашње средњовековне српске државе, с њеним падом »прва запустелост«, и »другом запустелошћу« за време »бечког« рата, с љутом глађу, помором и страхом од непријатеља, због чега је народ избегао из своје земље. То доба великог страдања у току »бечког« рата, Атанасије је описао као савременик, очевидац и учесник у сеоби. Он се иначе настанио у Коморану и 1. септембра 1690. погодио се с Коморанцима да буде учитељ и да »имат учити децу и сиромашку«. Спису *О српским царевима* додао је и своју песму *Плач о запустенију церкви божји* за време »бечког« рата жалопојку (ламент) веома типичну за књижевност барокног доба.[22] Намењујући свој спис Русији, Атанасије је желео да је упркос прекинутим руско-српским везама после 1688. заинтересује за ствар српског ослобођења од турске власти, због чега његов историографско-мемоарски спис има одређен политички циљ.

Међутим, посебне политичке прилике у којима се нашао српски народ у Аустрији после велике сеобе захтевале су и посебан методолошки прилаз и идеолошки став у односу на ранији родословни начин компоновања и садржину дела. Идеолошки, писање историје нужно се почело све више схватати као посебан задатак у циљу одбране националних права стечених привилегијама. Изразито одбрамбено држање у односу на бечки двор, борба против покушаја угарско-хрватских феудалаца да привилеговани »српски национ« примора на давање феудалних дажбина и стална опрезност од насртљиве језуитско-унијатске пропаганде приморали су досељенике и староседеоце у Угарској, Хрватској и Славонији да своја ранија и недавно стечена привилегијална права бране историјским разлозима. Ако се при том подвуку жива национална свест и идеја о државности, онда ће бити потпуно јасно колико је била снажна мисао о национално-политичком ослобођењу од туђинске власти и жеља за обновом некадашње самосталне државе.[23] Таквим идејно-политич-

[20] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 321–335; Р. Веселиновић, *Српска историографија у XVIII веку*. Зборник Матице српске за друштвене науке, св. 38, Нови Сад 1964 (посебан отисак), 7.

[21] Ђ. Радојичић, *Стара српска књижевност у Средњем Подунављу од XV до XVIII века*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад 1957, 262–263.

[22] П. Срећковић, *Вторoе запустјеније*, 32–33; Ђ. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности*, Нови Сад 1962, 286; М. Павић, *Историја српске књижевности*, 114–116, 286–287.

[23] Р. Веселиновић, *Развитак мисли о српској државности у ослободилачким покретима и устанцима током XV–XVIII столећа*, Зборник радова Историјског института у Београду, књ. I, Београд 1976, 33–56 (сепарат).

ким струјањем био је захваћен и гроф Ђорђе Бранковић (1645–1711) који је покушао да створи самосталну српску државу насупрот тадашњим аустријским тежњама у вези с решењем Источног питања. Бранковић је био на челу савремене српске историографије са опсежним хроничарско-мемоарским *Славено-сербским хроникама* (2.681 страна) које ни до данас нису објављене у целини. Приликом писања *Хроника* користио се изворима и литературом за византијску, угарску, пољску, влашку и српску историју који су му омогућили да обради српску прошлост у склопу историјског развитка југоисточне Европе, обавештавајући и о прошлости Византије, Румуна, Угара и Турака. Бранковић је широко замислио и засновао своје *Хронике:* у првој књизи је обрадио прадомовину Словена, њихово расељавање и покрштавање, при чему се служио подацима Мартина Кромера, пољског историчара из XVI века, а мање Орбина чије је податке више користио у другој књизи у којој је обрадио Немању и Немањиће. Приликом обраде личности Стефана Првовенчаног (трећа књига) користио се делом архиђакона Томе (према Лучићевом издању), архиепископа Данила II и његових настављача. Пошто је Бранковићева главна намера била да докаже своје порекло од деспотске владарске лозе средњовековних Бранковића, то је од четврте књиге почео писати похвале себи, при чему је повезивао Бранковиће за влашку династију Басарабе и Кантакузине. Библиотеком Константина Кантакузина, образованог у Италији, Бранковић се обимно користио приликом израде своје *Кратке хронике* на румунском; у њој је писао о догађајима који су се збили од стварања света до 1686. У последњој (петој) књизи *Хроника* говори о догађајима из свог времена на мемоарски начин, доводећи их до 1705. и везујући своју несрећну судбину за судбину српског народа, па у том смислу његове *Хронике* »представљају једно од највећих, најкомпликованијих и најоригиналнијих дела српске мемоарске књижевности«.[24]

У путописну књижевност спада одломак *Дневника (Путнашаствиа)* патријарха Арсенија III с поклоничког путовања у Јерусалим и друга места 1682–83. *Дневник* је занимљив за упознавање друштвеног састава, плодности земље, пољопривредне производње, изгледа села и градова пуних занимљивих грађевина световне (палате, ханови, мостови) и црквене архитектуре (цркве, џамије) на путу Пећ, Скопље, Дупница, Самоково, Татар Пазарџик (где су ходочасници напустили подручје Пећке патријаршије), Филипи, Једрене, Силиврија. Због живог занимања за српску прошлост, патријарх је заједно с поклоницима посетио »гроб храбраго Угљеше брата Вл'кашина краља« близу малог шехера Хараманлије. Из 1699. потиче до данас необјављен *Лаврентијев путопис* са описом цркава у Сиону.[25]

Органски продужетак српске средњовековне књижевности представља преписивачка делатност. Захваљујући биографској белешци Атанасија Даскала Србина познат је преписивач Аврамије са девет великих дела богослужбеног значаја која су преписивана између 1650. и 1684. године.[26] Из

[24] Р. Веселиновић, *Српска историографија*, 9–10; М. Павић, *Историја српске књижевности*, 356.

[25] АСАНУБ, Стара збирка бр. 328; Ст. Новаковић, *Дневник патријарха Арсенија Чарнојевића о путовању у Јерусалим 1683*, Гласник СУД, XXXIII, Београд 1872, 184–190; Музеј српске православне цркве, сигн. 3-II-9 по М. Павићу, *Историја српске књижевности*, 307–308, 314, 399.

[26] Ђ. Радојичић, *Развојни лук*, 282–287.

области законодавства сачуван је известан број преписа *Душановог Законика* (раванички 1676, раковички 1701) и неких других збирака државног и црквеног законодавства. Они су били намењени за свакодневне потребе при решавању многих питања и суђења приватноправне и јавноправне природе у оквиру српске цркве која је имала право суђења (privilegium fori).[27] Из *Славено-српских хроника* почели су веома рано да се праве изводи и преписи који су били потребни Србима из политичких разлога; наиме, борба за заштиту привилегија захтевала је одговарајућа историјска и правна образложења. Међу најстарије спада извод (с догађајима до 1444) из 1704. дијака Вељка Поповића, родом из Кратова, који се у време велике сеобе настанио у Будиму и ту се бавио преписивачким радом.[28]

У изворна књижевна дела спадају народне песме о неким значајнијим личностима испеване у десетерцу. Извесно је да су песме о патријарху Арсенију настале непосредно после његове смрти у Бечу 27. октобра 1706. *Смрт Арсенија патријарха* саопштио је Г. К. Стефановић онако како је чуо од извесног Ниће Чичовца, док је другу са истоименим насловом преписао Агатангел Цвејановић, намесник манастира Гргетега. Обе су настале међу Србима у некадашњој Угарској, највероватније у Срему, док је трећа – *Смрт Арсенија, србског патријарха* – записана онако како ју је отпевао народни певач Боровић из Голубића у Далмацији.[29]

Преводилачка делатност је такође негована, а претежно су превођена дела богослужбене садржине с грчког, руског и бугарског. Један од вредних преводилаца с руског и грчког на српски био је Украјинац Сомуило Бакачич који је преводио за разне манастире (Житомислић, скит св. Ане у Светој Гори). Један његов превод дела критског монаха Агапија Ландоса под насловом *Амартолон сотирна (Спасење грешника)* из 1692–93. налазио се у Карловачкој митрополијској библиотеци.[30]

На крају овог одељка о књижевној делатности вредно је поменути да је било образованих странаца који су знали за њено постојање, па су то забележили или су чак желели да се упознају с некима од тих дела. Знаменити турски путописац Евлија Челебија записао је приликом посете Београда 1660. да су »сва београдска раја и повлашћени грађани (бераја) Срби ... то је један стари хришћански народ; чак су и Јеванђеље превели на свој језик«. Он је вероватно мислио на чувено Београдско четворојеванђеље из 1552, штампано у Београду у штампарији Дубровчанина Тројана Гундулића. Одељак о српском језику завршио је закључком да Срби »имају своје уважене и поуздане историје«. Приликом свог боравка у Срему 1699. у вези са утврђивањем нове аустријско-турске државне границе, гроф Луиђи Фердинанд Марсиљи се заинтересовао за деспота Стефана Штиљановића чије је тело почивало у фру-

[27] Ст. Новаковић, *Законик Стефана Душана, цара српског 1349 и 1354*, Београд 1898, LXXVII, LXXIX; М. Бартош, *Зборник рукописа цара Стефана Душана (1349 и 1354)*, у књизи *Законик цара Стефана Душана, Струшки и атонски рукопис*, Београд 1975, 12–13.

[28] Љ. Стојановић, *Записи*, бр. 2128–2129, 2147; Ј. Радонић, *Ђорђе Бранковић, деспот »Илирика«*, 250; Р. Веселиновић, *Смрт Арсенија III Црнојевића у Бечу, пренос тела и сахрана у манастиру Крушедолу 1706. године*, Зборник Матице српске за друштвене науке, св. 16, Нови Сад 1957, 77.

[29] Р. Веселиновић, *Арсеније III*, 62–63.

[30] Ђ. Радојичић, *Стари српски писци украјинске народности*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. V, Нови Сад 1960, 199–218; исти, *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад 1967, 264–273.

шкогорском манастиру Шишатовцу. Игуман Серафион му је послао свечево *Житије*, а према белешци од 30. априла, Марсиљи се упознао са садржином дела и вратио га манастиру.[31]

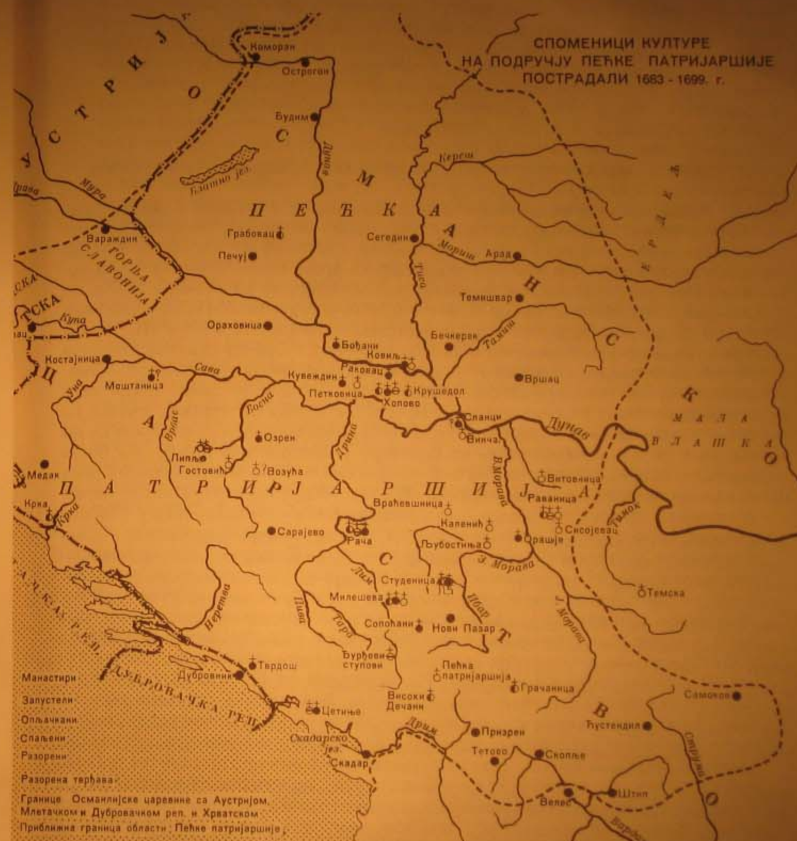

[31] E. Čelebija, *Putopis, Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1967, 91–92; Љ. Стојановић, *Записи*, бр. 2058.

БОРБА ЗА АУТОНОМНА ПРАВА И ДУХОВНУ САМОСТАЛНОСТ 1690–1699.

БОРБА ЗА ОДБРАНУ ПРИВИЛЕГИЈАЛНИХ ПРАВА ОД ВЕЛИКЕ СЕОБЕ ДО 1695.

У међувремену од велике сеобе до Карловачког уговора о миру, досељено српско становништво је од цара Леополда I као краља Угарске и јединог носиоца суверене власти добило привилегије које су му обезбеђивале извесна политичка, привредно-финансијска и верска права и повластице у Хабсбуршкој Монархији. Међутим, борба за њихову одбрану започела је одмах по добијању прве привилегије од 21. августа 1690. коју је епископ Исаија Ђаковић донео из Беча у Коморан где се настанио патријарх Арсеније III. У том тренутку се по збеговима у Коморану, Острогону и Будиму налазило више од 30.000 избеглица са женама и децом, поред збегова по другим крајевима. Угарско племство, жупанијске власти и римокатоличко свештенство нису хтели да признају било какав изузетак српског народа од угарских закона, па су од свештенства и народа почели захтевати ратне порезе с намером да им наметну феудалне обавезе, да их претворе у кметове или јобађе. Да би то спречио, патријарх Арсеније је већ 17. новембра 1690. написао писма цару Леополду и његовим саветницима Теодору Хајнриху Штратману, шефу Аустријске дворске канцеларије, и епископу Блажу Јаклину, шефу Угарске дворске канцеларије. Писма је послао у Беч по Исаији Ђаковићу и Адаму Фелдварију, угледном старатељу српске општине у Коморану. Још под свежим утисцима драматичног тока сеобе, а посматрајући тешко стање осиромашеног народа по збеговима, патријарх је молио цара да избави »сиромашног и убогог од силног«. Штратмана је као доброг пријатеља замолио да својим саветима настоји да цар не остави српски народ без помоћи, а Јаклина је као свог »брата у Христу« молио да посредује код цара да не напусти српски народ него да га одржи у својој највишој заштити. Привилегијом од 11. децембра 1690, цар Леополд је наредио свим властима у Угарској, Хрватској, Славонији и другим земљама које се помињу у првој привилегији да поштују привилегију, коју је иначе проширио тиме што је одредбу о ослобођењу свештенства од давања десетине, плаћања данка и давања станова војницима протегао на целокупан српски народ, на црквени и световни сталеж, на њихове породице, добра и имања. Из појединачних представки неких војних и других чинилаца види се да је Леополд ослободио Србе од ценза, десетина и кулука, али то ипак није значило да су противници привилегованог положаја српског народа положили оружје.[1]

[1] K. Czoernig, *Etnographie der oesterreichischen Monarchie*, Band III, Wien 1857, 70–71;

Српска православна црква призната је привилегијама de iure за установу јавног права под суверенитетом Хабсбуршке Монархије.[2] Привилегован положај српског народа одговарао је феудалном и друштвеном обележју некадашње Угарске Краљевине коју су Хабсбурзи оружјем освојили од Турског Царства уз помоћ српских и других устаника. Против таквог положаја српског народа у Угарској, Славонији и Хрватској дигле су се угарске жупанијске власти, коморски чиновници и римокатоличко угарско-хрватско свештенство. Они су сматрали да се српске привилегије не могу користити пре него што буду објављене у Угарској дијети и потом разаслане жупанијама, краљевским слободним градовима, вишем римокатоличком клеру и световним великашима. По угарском средњовековном схватању и пракси, привилегије тек после тога постају саставни елеменат земаљског права, односно улазе у земаљске законе. Међутим, цар Леополд није сматрао да је то потребно учинити пошто су на Угарском сабору у Пожуну (Братислава) 1687. укинуте угарске сталешке слободе и проглашено наследно право Хабсбурга на угарску круну. Сходно тадашњем феудално-апсолутистичком систему, Хабсбурзи су сматрали Угарску за своју личну тековину, па према томе су и на уређење државноправног положаја српског народа у Угарској гледали као на своју унутрашњополитичку ствар (austriaco-politicum), а српски народ по областима које је насељавао сматрали за своје наслеђе или баштину (patrimonium Domus Austriacae). Исто гледиште прихватио је и народно-црквени сабор у Београду 18. јуна 1690. кад је изабрао аустријског цара за српског краља. Писмо патријарха Арсенија III истог датума упућено цару Леополду наглашава једнодушност свих чланова сабора и подвлачи да су »сва земља и страна наша . . . ваше наслеђе и ваше имање (посед).«[3] Насупрот таквом схватању, Угарска дворска канцеларија је већ од тренутка издавања прве привилегије, а особито током XVIII века, почела истицати да српски народ у Угарској представља изузетак од закона због својих привилегија и да га, сходно томе, треба подвргнути угарским властима пошто питање његовог правног положаја представља унутрашње земаљско и политичко питање Угарске.

Жива национална свест чија се нит није прекидала од средњег века црпела је из добијених привилегија нову храну за свој даљи развитак. Захваљујући привилегијама српског народа у Аустрији, односно у Угарској, Хрватској и Славонији, мисао о српској државности је до XVII века била обогаћена новим елементима и временом добила све јаче националноослободилачко обележје. Јасно су искристалисане две замисли о државноправном положају српског народа после ослобођења од турске власти. Једна је тежила за обновом некадашње независне српске државе (цар Јован Ненад у првој половини XVI и гроф Ђорђе Бранковић крајем XVII века), а друга, у условима стране власти, настојала је да добије аутономну етничко-територијалну заједницу са широком народном и црквеном самоуправом под суверенитетом

J. Радонић и М. Костић, *Српске привилегије*, 29; J. Радонић, *Слике из историје и књижевности*, 277–278; А. Ђукић, *Три писма српског патријарха Арсенија III Црнојевића*, Летопис Матице српске, књ. 219, 32–38.

[2] Р. Грујић, *Како се поступало са српским молбама на двору ћесара аустријског последње године живота патријарха Арсенија III Чернојевића*, Нови Сад 1906, 26, 28, 68–69; K. Czoernig, *Etnographie*, III, 90–91; Vj. Klaić, *Život i djela Pavla Ritera Vitezovića (1652–1713)*, Zagreb 1914, 272–274; А. Стојачковић, *Черте живота народа србског у унгарским областима*, Беч 1849, 32.

[3] К. Суботић, *Уговори између Леополда I и српског народа*, 10–11.

страног владара као српског краља (српски деспоти Бранковићи у Срему у XV и XVI веку и српски народни сабори са српском православном црквом у XVI и XVII веку).[3] Различита и опречна мишљења која су, с једне стране, заступали аустријски владар, а са друге Угарска дворска канцеларија и угарско-хрватски феудални сталежи, о државноправном положају српског народа у Угарској, Хрватској и Славонији који је недавно био ослобођен турске власти, довела су наш народ у тежак унутрашњополитички, привредни и друштвени положај. То га је приморало да поведе упорну и жилаву борбу за одбрану привилегијалних права. Пошто је рат против Турског Царства настављен после велике сеобе, то су Срби и даље учествовали у њему на страни Аустрије, а своје учешће су стално везивали с бројним захтевима за остварење права стечених привилегијама.

Освајањем Београда у октобру 1690. Турска је добила важно војностратешко упориште и средиште за даљу борбу против Аустрије у Ердељу и другим крајевима. Аустрија је предузела многе мере за даље ратовање и повратак земаља отетих у дотадашњем ратовању. Једна од тих мера било је и настојање да се регрутује већи број Срба у Српску милицију. На својој скупштини у Будиму 20. марта 1691. српске старешине су пристале да и даље ратују против непријатеља, изабрале Ђорђа Бранковића за српског деспота, захтевале да он буде пуштен из заточеништва да би се могао ставити на чело народа као његов законити владар, да се над српским народом поставе српске власти и да се српским војницима направе посебни барјаци. Пошто Бранковићева кривица није била испитана према мишљењу аустријског двора, то је цар Леополд 11. априла потврдио Монастерлијин избор за подвојводу (vice ductor).[5] Подвојвода Јован (Јања) Монастерлија се веома истакао са 10.000 припадника Српске милиције (6.400 пешака и 3.600 коњаника) у чувеној бици 19. августа 1691. на брду Михаљевцу код Сланкамена, кад су Турци претрпели велики пораз: погинуло је око 20.000 турских војника, као и велики везир Мустафа Ћуприлић. Борећи се под својим заставама, Српска милиција је задобила 34 непријатељске заставе и 11 тугова, а затим је све то предала команданту принцу Лудвигу Баденском.[6] Сутрадан 20. августа, цар је објавио преко Угарске дворске канцеларије нову привилегију којом је потврдио и проширио прву привилегију тиме што је патријарху Арсенију III поред осталог признао право да наследи имања оних који умру без тестамента и потврдио да сви Срби у духовним и световним стварима зависе од патријарха као свог духовног поглавара. У односу на настојања да се успостави изразито световна власт у српском народу, ова привилегија је значила неку врсту противудара аустријског двора на избор подвојводе.[7] Српска милиција у Ердељу је такође постизала одређене успехе. Пред пад Ниша у турске руке, аустријски генерал Ветерани је прешао Дунав с делом војске и Српском милицијом под командом

[4] Р. Веселиновић, *Развитак мисли о српској државности*, 33–52.

[5] J. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић*, 448–452; J. Хлапец-Ђорђевић, *Подвојвода Јован Монастерлија*, Летопис Матице српске, књ. 247, 18–19; J. Рајић, *История разныхъ славенскихъ народовъ, наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ*, част четверта, V, Vienn 1795, 401–402; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 304–309.

[6] J. Рајић, *История*, IV, 143–147; И. Руварац, *Стари Сланкамен*, у Зборнику И. Руварца, св. I, Београд 1934, 400–406; J. Хлапец-Ђорђевић, *Подвојвода Јован Монастерлија*, књ. 247, 1–2; књ. 248, 25–48; Љ. Стојановић, *Записи*, бр. 5287.

[7] J. Радонић и М. Костић, *Српске привилегије*, 48.

потпуковника Антонија Знорића који је постављен за команданта Карансебеша. По наређењу Дворског ратног савета, Српска милиција је почетком 1691. подељена на компаније (Räzische compania) у саставу регименте барона Боланда, а под Знорићевом непосредном командом. Њене операције током 1691. и 1692. биле су усмерене на то да се онемогући пловидба турским бродовима Дунавом према Београду.[8]

Треба поменути да дипломатска активност око постизања примирја између Аустрије и Турског Царства није престајала. Порта је у време најжешће опсаде Београда 1688. преузела иницијативу у том погледу и била спремна на преговоре чак и после своје победе код Качаника почетком јануара 1690, а такође и после свог пораза код Сланкамена, кад је погинуо велики везир Мустафа-паша, који је иначе желео да се закључи мировни уговор под условом да Сава буде граница између зараћених држава, а да градови Београд, Темишвар, Велики Варад и Ђула остану у турским рукама. Мировни покушаји Енглеске и Холандије 1691. и 1692. нису успели, али је 1693. година почела у знаку преговора о примирју. Холандски амбасадор фон Хемскерк добио је упутство да с Портом закључи десетогодишње примирје по начелу uti possidetis, али је султан одбио предлоге о примирју. Турска је поново почела спремати оружје да би решила спорна питања с Хабсбуршком Монархијом, а посебно питање Ердеља. При таквим околностима је знатно порастао значај Београда као стратешког и концентрационог средишта турске војске. Аустрија је желела да одврати великог везира од Ердеља и Угарске, да би се после освојења Вилагоша и Јенопоља одлучила на опсаду Београда. Последњих дана јула 1693, аустријска војска је са српским добровољцима кренула из Петроварадина према Београду са целокупном бојном опремом. Док је војска марширала од Сремских Карловаца према Михаљевцима стигло је наређење да се све српске трупе уједине с пешадијском региментом фелдмаршал-лајтнанта Николе Палфија. На путу између Михаљеваца и Тусе (данас Стари Бановци), односно Сланкамена, Српска коњица (Die Räzische Husaren) се налазила у претходници, а Српска пешадија је марширала иза немачке.[9] Прилазни пут, односно дрвени мост од земунске косе преко мочваре до Татарског брода на обали Саве израдили су Срби узводно од Аде Циганлије, за шта их је командант Херцег фон Крој богато наградио.[10]

Четовања српских одреда око Шапца током протеклих година нису престајала ни за време опсаде Београда. У једном сукобу код Шапца у августу 1693. побијено је више од 40, а заробљено 27 Турака.[11] Опсада Београда од 4. августа до 12. септембра 1693. представља једну од најуспелијих диверзија у току дуготрајног »бечног« рата пошто је Аустрија успела да опсадом одврати Порту од упада у Ердељ и Угарску. Велики везир је с главнином војске напустио марш према Ердељу, па се преко Ђурђева, Олтенице, Видина и Јагодине упутио ка Београду, из којега су се 12. септембра повукле аустријске и српске опсадне трупе.[12] Аустријским војним властима није успело да среди-

[8] Р. Веселиновић, *Тома Распасановић*, 50–54.

[9] KA: Alte Feldakten, Ms, 1693, 13/3, 373–383; 1693, 7/15, 174.

[10] *Исти фонд*: 1693, 7/5, 174–174a.

[11] *Исти фонд*: 1693, VIII, 6; Р. Веселиновић, *Шабац и шабачка нахија (дистрикт)*, 294, 336; K. Czoernig, *Etnographie*, III, 76, 94.

[12] Опширније Р. Веселиновић, *Опсада Београда 1693*, Годишњак града Београда, књ. XX, Београд 1973, 35–47; исти, *Ратови Турске и Аустрије 1683–1717. године*, у књизи *Историја Београда*, књ. I, Београд 1974, 499–505; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 312–314.

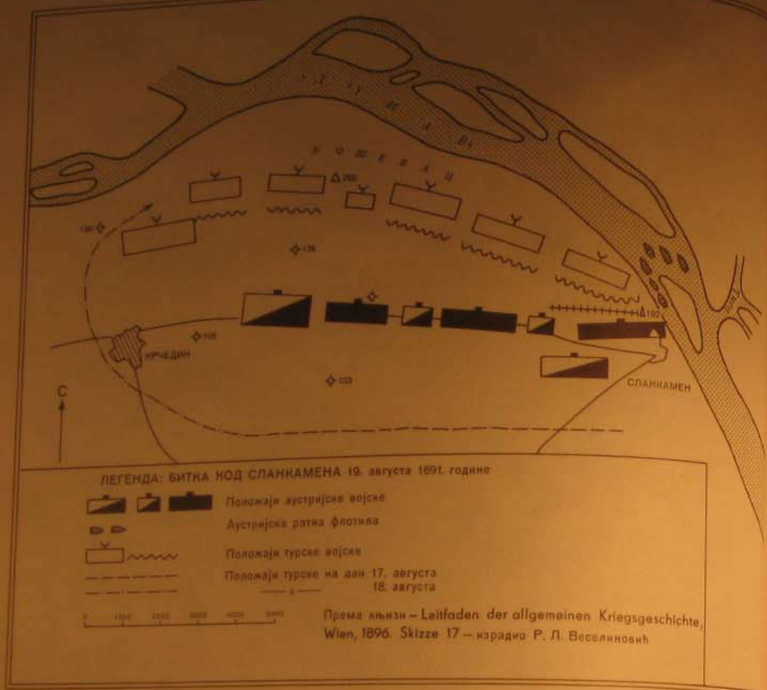

ном 1693. регрутују две српске регименте у јачини од 2.000 бораца за рат против Француске. Међутим, њих 1.000 се налазило у борби на западном (француском) фронту под командом Антонија Знорића. Иначе ни 1694. година није донела битније промене међу зараћеним странама. Без обзира на прошлогодишњи неуспех чињени су нови покушаји за склапање примирја, везани за великог везира Али-пашу у чијој се пратњи налазио учени Рам-ефендија, тадашњи реис-ефендија и дворски канцелар Порте. Преговори реис-ефендије с Толманом, аустријским тумачем за источне језике, и холандским послаником Хемскерком нису ни овом приликом успели, па је Порта поново започела припреме за напад на Ердељ и Угарску.

Млетачка Република је желела да буде у што повољнијој војној ситуацији уколико започну поменути мировни преговори, па је у току јуна и августа 1694. освојила Габелу (средњовековна Дријева), као и Требиње и Попово поље у Херцеговини у залеђу Дубровачке Републике. Херцеговачки Хусеин-паша је с разлогом сматрао да је Саватије Љубибратић, захумско-херцеговачки митрополит са седиштем у манастиру Тврдошу близу Требиња, главни подстрекач борбе херцеговачких племена против Турака пошто је он и иначе ратовао против њих »у сваку војску«: учествовао је у нападу на Гацко, затим под Книном, три пута на Требиње, а 1690. нападао је на Љубомир заједно с млетачким провидуром. Да се Турци не би дочепали Тврдоша, Млечићи су га дигли у ваздух. Из страха од освете, Саватије је са 30 калуђера, свештеника и лаика прешао у Херцег-Нови који се налазио под млетачком влашћу и настанио се у Чардаку, између манастира Савине и Херцег-Новог.[13]

Мада је српски народ по тврђењу патријарха Арсенија III давао годишње по шест до десет хиљада људи у коњицу и пешадију као своју помоћ у рату против Турског Царства,[14] Срби су се ипак морали борити за очување својих привилегијалних права. Римокатоличка црква у Хабсбуршкој Монархији је уз помоћ државних власти спроводила унијаћење српског народа из политичких, материјалних и верских побуда. То је чинила и пре и после велике сеобе, односно пре и после привилегија (1690, 1691. и каснијих година) којима је иначе била зајемчена слобода вероисповести. Језуити су до велике сеобе покрштавали православне Србе у пределима које је Монархија недавно освојила од Турске. Одлучно и смишљено вођена, унијатска пропаганда је имала успеха у Хрватској (Лици, Крбави и Банији), у средњој и северној Далмацији, доњој Славонији, Барањи и Срему. Посматрано политички, унијаћење је представљало један од облика асимилаторске акције на верској основи. То је био опробан метод у борби против националне отпорности и духовне самосталности српског народа, од кога је требало милом или силом створити најпре natio unita, а потом национално и духовно безличну natio austriaca. У служби такве замисли била је чак и војна управа, па је јасно зашто је она била клерикална, зашто су чак и неки генерали давали предлоге за унију и због чега су је силом и преваром спроводили.[15] Мислећи на православне Србе и калвине Мађаре, кардинал Леополд Колонић је рекао: »Ја ћу од угарских народа да начиним робље, затим просјаке и најзад добре католике. Sic ratio status exposcit.«[16] Унијаћење је тада служило као средство у борби против јачања руског политичког утицаја међу Србима, па је њиме требало разбити верско-језичку

[13] А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 316, 325; Сл. Мијушковић, *Један документ о учествовању митрополита Саватија у биткама Морејског рата*, Историски записи, IX, св. 1, Титоград 1953, 266–269; М. Црногорчевић, *Савина*, Весник Српске православне цркве, XII, св. 11, Београд 1901, 1049; Вл. Ћоровић, *Босанско-херцеговачки манастири: I Требињски манастир (Тврдош)*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, XXIII, Сарајево 1911, 505–533; Г. Петрановић, *Повјест о светорождественском манастиру Драговићу у Православој епархији далматинској*, Задар 1859, 8.

[14] *Глас*, LX, 183; *Споменик*, XXXVIII, 74; упор. Р. Веселиновић, *Арсеније III*, 42.

[15] Р. Веселиновић, *Како је постала Српска карловачка архиепископија и митрополија* (сепарат), 44–45; В. Пандуровић, *Збирка докумената из прошлости барањских Срба XVII и XVIII века*. Споменик СКА, LXXXIV, 1936.

[16] Р. Грујић, *Како се поступало*, 6.

солидарност између Руса и словенских народа у Хабсбуршкој Монархији. Материјалне побуде су такође утицале на политику унијаћења. Кардинал Колонић је сматрао да десетак који су од народа прикупљали патријарх Арсеније и његови епископи, у ствари припада њему као једином архиепископу Угарске. Он се пожалио српским изасланицима, који су дошли у Беч ради народних послова, да се патријарх Арсеније меша у његову надлежност тиме што од римокатоличких (sic!) и унијатских цркава у Хрватској узима намет, да у те цркве шаље своје калуђере, а у области своје јурисдикције расписе којима жели вратити унијате православној вери. Није чудно што је Колонић тада припретио патријарху ако се зна да се у недавно освојеним деловима Хрватске и Славоније водила жучна распра међу римокатоличким свештенством око умножавања и стицања добара.[17] Одлучно патријархово држање у борби за очување привилегијалних права није било по вољи ни војним властима, које су га додуше сматрале за старешину српских пукова, али су страховале од његовог великог угледа у народу. Приликом регрутовања Срба у фебруару 1691, будимски командант Арej Зага се обратио српским епископима, али су му они одговорили да у вези са тим питањем треба да се обрати патријарху у Коморану, а тако су поступиле и старешине Српске милиције. Кад су власти и чиниле какве услуге Србима, оне су тражиле велике противуслуге. Декретом Дворског ратног савета од 4. марта 1691, поново је сходно привилегији наглашено властима да Срби нису потчињени жупанијама (comitatibus non subjecti) и да морају бити изузети од давања зимских пореза (a contributione portionum hibernarum liberi et exempti relinquantur). Међутим, кад је патријарх преко обрштара Штајнсдорфа замолио цара Леополда да стварно ослободи Србе тих пореза, онда је то супротно привилегијама учињено под условом да он подстакне Србе на услуге аустријској држави.

Патријарх Арсеније III и епископ Исаија Ђаковић добили су дозволу 5. марта 1692. да могу обавити канонску посету православним Србима у Угарској, Хрватској, Србији, Херцеговини, Далмацији, Подгорју и Јенопољу.[18] Патријарх је јавио Исаију Поповићу, унијатском владици у манастиру Марчи, да ће доћи у Хрватску. Извештавајући загребачког бискупа Александра Микулића о томе, Поповић је додао да тамошњи Срби радо очекују патријарха и пожалио се да од њега нико неће да прими рукополагање, него сви или чекају патријархов долазак у Хрватску или одлазе њему лично да их рукоположи. Двомесечни боравак патријарха Арсенија у манастиру Лепавини и посета војводама по Војној крајини, снажно су утицали на народ и подстакли га на отпор унијаћењу. Са збора код Свете Петке у Липовчанима (крижевачка капетанија), народ је почетком јуна 1693. поручио Поповићу у Марчи да раскине везе са загребачким бискупом, да се врати под управу патријарха и да од њега тражи допуштење да марчански калуђери понова врше богослужења у парохијама, јер му се иначе може догодити да осване мртав у Марчи заједно са својим калуђерима. О озбиљности ове побуне јавио је лично Поповић загребачком бискупу да се »никадар није овако узбуркало, како се сада супроти нами људство, и становито, ако не буде каковогоди утишенија

[17] Г. Витковић, *Споменици*, VI, 8–10; T. Smičiklas, *Poviest hrvatska po vrelih*, II dio (od 1526–1848), Zagreb, 1879, 259–269; Старине, XXX, 69–84; K. Vidačić, *Topografično-poviestne crte slobodnog i kr. grada Križevca*, Križevac 1886, 37.

[18] K. Czoernig, *Etnographie*, III, 94.

људству наскором, хоћемо вси али изгинути, али се пресипати«. О побуни је обавестио и барона Јована Андрију Макара, пуковника коме је Дворски ратни савет 2. маја 1692. предао војну управу над Србима у вировитичкој и пожешкој жупанији. Макар је саветовао Поповићу да замоли од патријарха допуштење да може вршити верске послове, што би значило само формално признање патријархове јурисдикције над насилно поунијаћеном Марчом. Поповићу је и самом било јасно да мора послати патријарху лист не због покорности него због народа.

Патријарх је планирао да на основу добијене дозволе посети поред манастира Лепавине и целу Војну крајину, затим Далмацију за коју се раније бринуо дабробосански митрополит као егзарх пећког патријарха. Међутим, пошто је Млетачка Република освојила један део Далмације, то се српски народ у њој нашао под млетачком политичком влашћу. Свим православним хришћанима у Млетачкој Републици управљали су тзв. филаделфијски архиепископи са седиштем у Млецима, а под врховном управом васељенског патријарха у Цариграду. У доба »бечког«, односно »морејског« рата, филаделфијски архиепископ Грк Мелентије Типалди је пристао на унију и почео радити на обраћању српског народа на римокатоличку вероисповест. Патријарх Арсеније је одобрио епископу Василију да управља српском православном црквом у Далмацији под млетачком влашћу, али је против Василија устао Мелентије наводећи да је Василије пребегао из Босне 1692. због Турака, па као турски поданик не може ни вршити своју дужност на млетачком подручју. Млетачке власти су почетком 1693. одобриле Василију да управља српском црквом под условом да призна јурисдикцију филаделфијског архиепископа. Уступила му је у Голубићу једну кулу (коју је он оправио) са запуштеним виноградом неког Турчина и са 70 јутара земље. Владику Василија је наследио Никодим Бусовић-Шибеничанин (1693–1707) кога је за епископа рукоположио патријарх Мелентије. То је условило да се посумња у Никодимово православље тако да га је 1693. прекорео и патријарх Арсеније што није дошао њему да га завладичи. Неоснованост тих сумњи доказала су писма сердара из целе Крајине и далматинских поглавара који су 1696. замолили патријарха да Никодима потврди за њиховог епископа. Патријарх је то и учинио, признавши Никодима за законитог епископа српске православне цркве у Далмацији под млетачком влашћу. Тиме је отклоњена опасност која је цркви претила од унијаћења, а уз то је одбачен Мелентијев протест и његово тврђење да су ту надлежни латински бискупи.

Након повратка из манастира Лепавине, патријарх се краће задржао у Успенском манастиру у Горњем (или Српском) Ковину на Чепељском острву (Ráckeve) на Дунаву јужно од Будимпеште. Убрзо после тога се нашао у Печују где су Срби под притиском језуита, војних и грађанских власти поунијаћени у јануару 1690, али је он успео да их одврати од покрштавања. После његовог одласка из Печуја, тамошњи Срби су протерали унијатског калуђера, па су »скоро сви Расцијани, од праве или боље речи притворно изречене уније наједанпут отпали«. Због тога је печујски бискуп Матија Радановић поднео тужбу у дванаест тачака жупанијском суду против Срба. У тужби се наводи да су Срби присвојили ранију турску џамију у којој су римокатолици често обављали мису, потом су је преуредили за потребе православног богослужења, тако да је један калуђер с бискуповом дозволом служио литургију или мису све до доласка патријарха Арсенија у Печуј. Патријарх је рекао да је

цамија обесвећена и обешчашћена тиме што је у њој вршио богослужење римокатолички духовник, па је забранио да се ту убудуће служи литургија. Оптужба је даље теретила Србе да одбијају светковање већих римокатоличких празника и сахрањивање својих умрлих у гробља других римокатоличких хришћана. Кад би римокатолички жупник по обичају улазио у српске куће на Богојављење да освети водицу, сматрајући да су се ујединили с римокатоличком црквом, Срби су редовно бежали из куће или би се посакривали. Говорили су да би радије запалили одећу на себи него да их пошкропи таква богојављенска водица. У оптужби се даље наводи да српски калуђери не врше богослужење о већим римокатоличким празницима, чиме би иначе испунили дату заклетву у знак искрености према својој унији, а још се с мање достојанства припремају за римокатоличку мису. Закључак је да све што је наведено у тужби представља противљење изричитим законима домовине (contra expressas Leges Patriae). На то је жупанијски суд одлучио 18. новембра 1693. да се Срби због тога протерају из вароши Печуја, његовог предграђа и околине. Како Срби нису поступили по судском решењу, то је печујски магистрат 15. септембра 1694. поновио своју одлуку о њиховом истеривању уколико у року од петнаест дана не прихвате унијаћење.

Нову снагу за отпор пружила је свим Србима, па и овима у Барањи, привилегија цара Леополда I од 4. марта 1695. којом је признато већ извршено преуређење српске православне цркве у Хабсбуршкој Монархији и ново заокружење њених епархија у Угарској, Хрватској и Славонији. Привилегијом је потврђено седам епископа тих епархија, па је између осталих постављен и Јефрем Јанковић-Тетовац за епископа мохачко-сигетског, односно барањског, са седиштем у манастиру Брани код села Брањине. Приликом унијаћења у Печују 18. јануара 1690. унију је прихватио и Јевтимије Негомировић, игуман манастира Грабовца. Приликом свог повратка из Беча 1694, у коме се задржао са подвојводом Јованом Монастерлијом у вези са планираним пресељењем Срба између Дунава и Тисе, патријарх Арсеније се задржао око три месеца у Грабовцу и успео да и овде растури унију.[19] Поред описане борбе против унијаћења, саставни део борбе за очување привилегијалних права чинило је и непрекидно настојање да се добије посебна територија на којој би српски народ могао уредити своју аутономну власт. У јануару 1694, у Баји је сазвана скупштина Срба официра да би се размотрило то питање, а покушај генерала Штаремберга да онемогући њено одржавање није успео. Затим је

[19] Н. Милаш, *Православна Далмација*, Нови Сад, 1901, 312–322; исти, *Списи о историји Православне цркве у Далматинско-истријском владичанству од XV до XIX вијека*, сабрао и уредио Е. Н. М., Задар 1899, 67–73; Дим. Витковић, *Путовање патријарха Арсенија III Црнојевића у Хрватску*, Српски Сион за 1906, 387, 391; М. Грбић, *Карловачко владичанство*, I, Карловац 1891, 232–233; R. Lopašić, *Karlovac*, Zagreb 1879, 159–169; T. Smičiklas, *Poviest*, II dio, 260–261; В. Красић, *Манастир Лепавина*, Летопис Матице српске, књ. 159, 14–15; А. Ивић, *Миграције Срба у Славонију*, 135; J. Радонић, *Римска курија*, 412; В. Пандуровић, *Збирка историјских докумената*, 63–66; исти, *Из прошлости барањских Срба*, 31–40; J. Радонић и М. Костић, *Српске привилегије*, 55–94; Михаљчић, *Барања*, 287–290, 303–306; исти, *Православна црква у Весприму*, 94; В. Красић, *Манастир Грабовац у Будимској епархији*, Летопис Матице српске, књ. 126, Нови Сад 1881, 38; књ. 127, Нови Сад 1881, 66; Р. Грујић, *Одломак Летописа барањског епископа Јефрема Тетовца*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XIV, Скопље 1935, 232–233. Касније су га »римски унијати« протерали из његове епархије; цар Леополд I није услишио његову молбу да га заштити и врати на владичанску столицу, па се владика вратио у Турску и настанио у манастиру Св. Тројице, код Пљеваља, вид. С. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик, LIII, Сарајево 1922, 50.

подвојвода Монастерлија отпутовао у пратњи неколицине официра у Осијек да би пружио објашњење и оправдао се Штарембергу. С обзиром на припреме у вези с настављањем даљих борби против Турске, Дворски ратни савет у Бечу није се могао оглушити о жеље учесника бајске скупштине. Предложено је да се насељавање Срба изврши у јужну Бачку и Малу Влашку, те у околину Пожеге у Славонији. На позив цара Леополда I, патријарх Арсеније је отпутовао у Беч заједно с подвојводом Монастерлијом на преговоре с Дворским ратним саветом о пресељењу. Преговори су завршени декретом од 11. маја по којем Срби из Сентандреје треба да се преселе у јужну Бачку, али после убирања летине.

Жеља Срба да се групишу на једној територији није остварена, па је патријарх Арсеније поновио тај захтев 1706. у молби новом цару Јосифу I и навео да му је раније у два маха декретима обећано пресељење у Славонију, Малу Влашку, Срем, поље Куманско (тј. у јужну Бачку), дистрикт између Драве и Саве све до реке Илове и границе Хрватске, поље Ђулинско, дистрикт арадски све до Јенове, те Халмађ између Мориша и Црног Крижа. Његов наследник митрополит Исаија Ђаковић је доцније такође наглашавао цару Јосифу како је његов отац цар Леополд намеравао да додели посебну територију српском народу.[20] Упорна борба за одбрану привилегијалних права и настојања Срба да се настане на посебној територији натерали су Дворски ратни савет у Бечу да почетком маја 1694. пошаље упутство генералу Донату Хајзлеру да тајно ради на умањењу патријарховог и подвојводиног угледа и утицаја у српском народу. Ратни савет је сматрао да би њих двојицу требало уклонити, а на њихова места поставити друге људе за црквене и световне поглаваре. Хајзлер је чак предлагао да се обојица збаце са својих положаја, да се сузе српске привилегије и разбије компактност српских војника.[21]

УСТАНОВЉЕЊЕ КРУШЕДОЛСКЕ МИТРОПОЛИЈЕ

С обзиром на то да је »бечки« рат још увек трајао и да су за њега и даље регрутовани нови српски војници, то је државни разлог (ratio status) ипак захтевао помирљивији однос према борби српског народа за очување привилегијалних права. Наиме, патријарх је већ после добијања привилегија 1690. и 1691. започео да преуређује српску православну цркву у Хабсбуршкој Монархији. Он је искористио свој боравак у Бечу у пролеће 1694. да добије потврду с највишег места за извршено јерархијско-административно преуређење цркве у духу привилегија. Патријарх је 28. јуна 1694. поднео молбу цару Леополду I да потврди седам епископа на преуређене и заокружене епископије, те да он

[20] K. Czoernig, *Etnographie*, III, 90; Р. Грујић, *Како се поступало*, 26–27; А. Стојачковић, *Черте живота народа србског у унгарским областима*, Беч 1849, 32; Р. Веселиновић, *Развитак мисли о српској државности*; Г. Витковић, *Споменици*, VI, 19–21; Y. Radonitch, *Histoire des Serbes de Hongrie*, Paris, 1919, 217–218; исти, *Гроф Ђорђе Бранковић*, 491.

[21] А. Ивић, *Невоље Срба у Угарској после досељења*, Прилози, књ. I, св. 4, у Летопису Матице српске уз књ. 317 за 1928, 148–149, 157–158; исти, *Историја Срба у Војводини*, 317, 320, нап. 1 на стр. 508: крајем децембра 1693, Дворски ратни савет је целокупну војску између Драве и Саве ставио под команду грофа Штаремберга, па и Српску милицију подвојводе Јована Монастерлије.

и његови епископи не буду спречавани у обављању канонских посета верни-
цима по Угарској и Хрватској. Његова молба је преко Угарске дворске
канцеларије прослеђена кардиналу Колонићу. Међутим, кардинал је сматрао
да у Угарској нема места за две вероисповести и да патријархову јурисдикцију
треба ограничити само на нове досељенике у Сентандреји и њеној околини.
И кардинал Колонић и Георгије Фенеши, римокатолички бискуп у Јегри,
жалили су се на патријарха да омета рад римокатоличких бискупа, прави
неприлике Јовану Јосифу де Камилису, унијатском бискупу у Мункачу, који
је постављен за апостолског викара за православне у Угарској, те одвраћа
поунијаћене и подбада их »на шизму«. Колонић је сматрао да су патријархове
канонске посете штетне и са политичког гледишта. Он је, разуме се, претери-
вао кад је тврдио да за Хабсбуршку Монархију могу настати велике невоље ако
се Срби буду поводили за једним човеком и ако буду слушали само тог
човека, на што их патријарх припрема приликом својих посета. Извесно је да
је Колонића узбудила вест како је патријарх за време канонске посете Хрват-
ској био окружен као неки световни владар – више оружаном пратњом него
свештенством. По речима марчанског унијатског владике Поповића, пратња
се састојала од тридесет људи и четрдесет и шест коња. Даље, политички је
штетно и задаје доста бриге то што се патријарх дописује с грофом Ђорђем
Бранковићем и што ради на његовом ослобођењу пошто Бранковић претендује
на све земље које је цар Леополд I освојио у току »бечког« рата.[22] Мада је
кардинал Колонић био веома утицајна личност на бечком двору, цар ипак
није прихватио његов предлог о ограничењу патријархове јурисдикције зато
што су ратно-политичке прилике захтевале решења у смислу добијених приви-
легија. Наиме, Порта је после аустријске опсаде Београда 1693. и после
неуспелих преговора о примирју започела током 1694. нашироко вршити
припреме за нов поход против Ердеља и Угарске, до кога је дошло тек кад је на
престо ступио нови султан Мустафа II (1695–1703) који је наследио свог
стрица Ахмеда II почетком фебруара 1695. године.

У таквим околностима је цар Леополд I патентом од 4. марта 1695. који је
издат преко Угарске дворске канцеларије известио све највише црквене, војне
и грађанске власти у краљевинама Угарској, Далмацији, Хрватској и Славо-
нији о молби патријарха Арсенија III, архиепископа Срба православног
обреда (Servianorum Graeci Ritus Archi-Episcopus). Наглашавајући заслуге
српског народа у »бечком« рату против заједничког непријатеља, цар је
патентом потврдио патријарху потпуну слободу у вези са духовном управом
и постављањем епископа, а целокупном народу слободу вероисповести.
Исаија Ђаковић је потврђен за темишварског и јенопољског епископа и за
архимандрита манастира Крушедола, са седиштем у манастиру Ходошу. Стефан
Метохијац је потврђен за горњокарловачког и зринопољског епископа, иако
га је патријарх предложио за сремског епископа. Међутим, цар је одредио да
сремски и пожешки дистрикт буду дијецеза самог патријарха као епископа-
-дијецезана, са седиштем у манастиру Ораховици у Славонији, или у Врднику
у Срему. Јефтимије Дробњак је потврђен за сегединског епископа, Јефтимије
Поповић за будимског и стонобеоградског са седиштем у манастиру Грабовцу,

[22] Ј. Радонић, *Прилошци историји Срба у Угарској крајем XVII и почетком XVIII века*, Летопис Матице српске, књ. 223–224, Нови Сад 1904, 208, 210–214; Г. Витковић, *Путовање Арсенија III Црнојевића у Хрватску*, 389; исти, *Два писма патријарха Арсенија III Црнојевића*, Српски Сион за 1906, бр. 3, 74–75.

Јефрем Јанковић-Тетовац за мохачког и сигетског са седиштем у манастиру Брањини, Спиридон Штибица за вршачког са седиштем у манастиру Месићу, а Јефрем Бањанин за великоварадског и јегерског. Свим епископима је дозвољено да могу обављати све духовне послове, кажњавати кривце, примати столе и приходе по старом обичају. Српски народ може слободно прикупљати и распоређивати десетину за издржавање својих епископа, с тим да им коморски чиновници не праве никакве сметње. Што се тиче световних ствари потврђено је ослобођење од свих терета и дажбина, а све скупа – архиепископа, епископе и целокупан српски народ, који су »у новије доба отети из турског ропства«, заједно са породицама, добрима, стварима и сермијом – цар је тим патентом узео под своју посебну заштиту и покровитељство.[23] Патентом је највиша државна власт признала српску православну цркву у Хабсбуршкој Монархији. На првом привилегијалном народно-црквеном сабору у јануару 1708. у манастиру Крушедолу одлучено је да Крушедол буде митрополитска катедра целокупном »словеносрпском нашем народу«, па се она у почетку називала Крушедолска (касније Карловачка) митрополија. Пећка патријаршија признала јој је 1710. аутономију као егзархату »трона пакскаго«.[24] Већ сутрадан по издавању патента о установљењу Крушедолске митрополије и потврди привилегијалних права, аустријски генерал Хајзлер је наставио прошлогодишњу акцију на рушењу угледа патријарха Арсенија и подвојводе Јована Монастерлије. Дворски ратни савет је прихватио његов предлог од 5. марта »како да се скуче и изгирају српске повластице и да се разбије компактност српских војника«, па му је већ 9. марта поверио израду плана о одвајању српског народа од патријарха и подвојводе и о потчињавању Српске милиције немачким командантима. Дворски ратни савет је на захтев принца Лудвига Баденског наредио 20. марта да се за аустријски западни фронт регрутује још неколико хиљада Срба, а 1. јула је тражио нову регименту српских пешака.[25]

Борба за очување привилегијалних права настављена је зато што су Срби спречавани да их уживају. Тако је на пример марчански унијатски владика Исаија затворио патријархове изасланике – егзарха Христифора који је упућен у Карловачки генералат и егзарха Стефана који је упућен у Вараждински генералат да би народу у Војној граници саопштили патент од 4. марта 1695. године.[26] Ни сам цар и поред датог патента није био доследан у односу на поштовање привилегијалних права. Док је с једне стране 11. јула 1695. поново потврдио привилегије и повластице Срба и њиховог епископа у пештанско-пилишкој жупанији, дотле је 8. октобра исте године издао заштитно писмо

[23] Ј. Радонић, *Прилози за историју Срба у Угарској у XVII и XVIII веку*, Нови Сад 1909, 80–83; Ј. Радонић и М. Костић, *Српске привилегије*, 53–56, 92–95; М. Грбић, *Карловачко владичанство*, I, 237–241; Ј. Ђорђевић, *Радња Благовештенског сабора народа србског у Срем. Карловцима 1861*, Нови Сад 1862, 198–199; Y. Radonitch, *Histoire des Serbes de Hongrie*, 219–223; М. Шевић *Епископи вршачке епархије*, Српски Сион за 1899, бр. 22, 347; о С. Штибици вид. Ф. Милекер, *Прошлост српско-православног владичанства вршачког*, Нови Сад 1887, 7; Р. Грујић, *Одломак Летописа барањског епископа Јефрема Јанковића Тетовца*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XIV, Скопље 1935, 232–233; Ј. Радонић, *Прилошци*, 189–200.

[24] Р. Веселиновић, *Како је постала Карловачка архиепископија и митрополија*, 17, 24, 29; Р. Грујић, *Проблеми историје Карловачке митрополије: Постанак Крушедолске митрополије*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, књ. II, св. 1, 53–65; књ. IV, св. 1, 21.

[25] А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 324–325, 511–512.

[26] Богословски гласник за 1909, 42; упор. Р. Веселиновић, *Како је постала*, 45.

(Protectionalia) граду Сатмару који се жалио да су се многи грчки и српски трговци населили у граду, па град стога трпи штету. Србима и Грцима је забрањено да се настањују у граду под претњом конфискације имовине; једино им је дозвољено да тргују источњачком робом.[27]

НАСТАВАК И КРАЈ »БЕЧКОГ« РАТА – ОБНОВА СРПСКО-РУСКИХ ВЕЗА 1695-1699 – КАРЛОВАЧКИ УГОВОР О МИРУ

Султан Мустафа II (1695–1703) кренуо је у војни поход против Угарске и Ердеља из Једрена преко Софије, Ниша, Алексинца и Јагодине у Београд, где је стигао 9. августа 1695. Ту је у Ратном савету одлучено да се нападну тврђаве у Карансебешу, Логошу и Липови. Султан је после двадесетак дана прешао Дунав преко тек завршеног понтонског моста код Вишњице, стигао у Панчево, а одатле преко Алибунара и Темишвара на Липово, које је освојио 9. септембра. После десетак дана, у крвавој бици код Лугоша изгубио је живот и фелдмаршал гроф Фридрих Ветерани, а вероватно и обрштар Антоније Зорић, заповедник Српске милиције у Ердељу и командант Карансебеша.[28] Да би одвратио султана од продора у Ердељ, гроф Штаремберг је извео два напада: најпре је преотео Тител с тврђавом који је Џафер-паша, командант Београда, освојио 21. септембра, а потом је једно одељење састављено већином од Срба напало почетком октобра и освојило утврђени Шабац, тврђавицу Рачу на утоку Дрине у Саву, и Купиново у Срему. Страхујући да му не пресеку одступницу, а још више због јесени и предстојеће зиме, султан се 2. новембра вратио преко Оршаве у Једрене.[29]

У неравној борби против безобзирности војних и коморских чиновника за очување своје националне и духовне индивидуалности, српски народ у Хабсбуршкој Монархији је након кратког прекида после 1688. године почео поново упирати очи у Русију. У намери да избије на Азовско и Црно море, руски цар Петар Велики (1682–1725) је желео да се приближи члановима Свете лиге, посебно Хабсбуршкој Монархији, па је указом од 20. децембра 1695. поставио Козму Нефимонова за свог посланика у Бечу са задатком да закључи савез против Турске. Тако је Нефимонов 8. фебруара 1697. потписао трогодишњи офанзивни савез са Хабсбуршком Монархијом и Млетачком Републиком. Од Нефимоновљевог доласка у Беч, Русија је показивала све веће занимање за балканска и источна питања и уносила их у свој политички програм. Српски народ у Хабсбуршкој Монархији је увидео да Русија заузима ново место међу европским државама, па су његови представници дошли са њом у везу преко Нефимонова у Бечу, у коме су изасланици српског народа иначе често боравили ради народних послова. У свом дневнику под 10. мајем 1696. Нефимонов бележи да га је патријарх Арсеније посетио неколико пута,

[27] K. Czoernig, *Etnographie*, III, 95.

[28] А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 327, 499; Р. Веселиновић, *Тома Распасановић*, 53; Silâhdar Findiklili Mehmed Aga, *Nusret nâme*, *Sadelistiren Ismet Parmaksizoglu*, Cilt I, Fasikül I, Istanbul 1962, 139.

[29] KA: Alte Feldakten, 1695, XIII, 4, 16; Theatri Europaei continuati, XIV Band (1691–1695), 744.

да се жалио на »римски« терор који је гори од турског и да је спреман да пошаље у Москву свог изасланика ради потреба »свег православља – српског, бугарског и словенског«. Пошто је цар Леополд зазирао од српско-руских веза, он је пред Нефимоновољев долазак у Беч поклонио патријарху Арсенију скупоцену панагију коју му је лично ставио на врат и обећао му велику своту за издржавање. А после Нефимоновљевог приспећа у Беч, цар је под претњом строге казне забранио »људима римског закона« да убирају намете и да врше верски притисак на православне. Извесно је да је овакав поступак према патријарху проистекао из жеље да се створи што боље расположење приликом предстојећих руско-аустријских преговора о савезу.

Међутим, Нефимонов је по патријарховој жељи известио Петра Великог о аустријским насиљима пре и после велике сеобе, о борби за очување привилегијалних права, о притисцима које језуити врше на патријарха. Уједно је нагласио да му је патријарх учинио корисне услуге и помогао му да дозна многе податке који су важни за руску ствар. Половином јуна 1696, Нефимонов је замолио цара да заштити Србе од тлачења језуита који не поштују привилегије и навео да је и патријарх лично био изложен свакојаким невољама и напастима »от лукавих Немцов и Угров«.[30] Крајем децембра те године, Петар Велики је примио изасланство српског патријарха које је предводио митрополит Стефан Метохијац-Пећанин. Његово излагање у Посолском приказу сведочи о тешком стању српског народа у Хабсбуршкој Монархији, а посебно о безобзирности језуитске пропаганде. Изасланство се вратило из Русије после осмомесечног боравка и донело скупоцене поклоне од злата и сребра, одежде и књиге. Московљани су посебно за патријарха направили митру од сребра, коју су потом позлатили и богато украсили уралским драгим камењем – смарагдима, алмандинима, рубинима и бисером.[31]

У то време (1696) у Београду се поново слегла силна турска војска којој је на челу био султан Мустафа II. Ратоборни султан је 2. августа извршио смотру својих трупа на београдском друму у дужини од једне миље; у нов ратни поход против Угарске и Ердеља покренуто је око 200.000 људи. Султан је 6. августа прешао у Панчево, а одатле 13. августа наставио према Темишвару. За то време је београдски командант афер-паша напао Тител (17. августа) да би се осветио Штарембергу за прошлогодишњи пораз и истовремено с бока обезбедио султаново напредовање према Темишвару; обе стране су претрпеле знатне губитке.[32] На вест о приближавању турске војске, аустријске трупе су под заповедништвом изборног саксонског кнеза Фридриха Августа напустиле опсаду Темишвара. У сукобу код Хетина на Бегеју, аустријска војска је поражена 26. августа. У бици се истакао српски подвојвода Јован Монастер-

[30] С. Димитријевић, *Одношаји пећких патријараха са Русијом у XVII веку (II)*, Глас LX, Београд 1901, 170, 180; исти, *Прилози расправи »Одношаји пећких патријараха с Русијом у XVII веку«* (Глас LVIII и LX), Споменик, XXXVIII, Београд 1900, 74–78. Памътники дипломатическихъ сношений съ римскою империею, томъ IX, съ 1698. по 1699. годъ, Санктпетербургъ 1868, 167; Ј. Радонић, *Прилози*, 88; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 2016.

[31] Ризница Српске патријаршије, инв. бр. 68; R. L. Veselinović, *The Personality and Work of Patriarch Arsenije III Crnojević Serbian Orthodox Church*, Its Past and Present, Belgrad, December 1966, Volume II, No 2, 21–22, са снимком митре у боји.

[32] S. Findiklili, *Nusret nâme*, Cilt I, Faszikül II, İstambul 1963, 255–256; J. Hammer, *Geschichte*, VI, 611, 622–623; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 326–327; И. Божић, *Француски дневник о походу Мустафе II 1696* (отисак из књиге *Грађа Историјског института САН*, књ. 8), Београд 1965, 195–196.

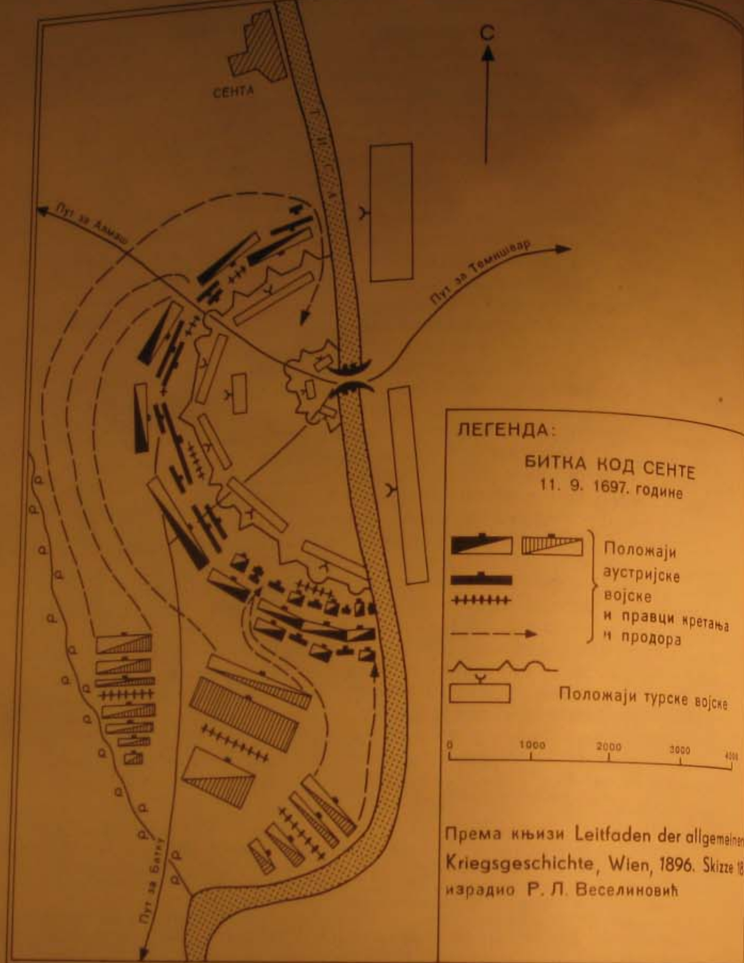

лија са својим војницима: заробио је Шаркан-пашу са двадесетак Турака. Пошто је извојевао победу, султан се преко Хетина, Сакула и Јабуке вратио у Београд, из којега је 1. октобра отишао у Једрене.[33]

У јуну 1697. султан је кренуо у трећи поход против Угарске и Ердеља. Београђани су од 10. до 19. августа поново посматрали силну турску војску коју је пратила речна флота састављена од 16 галера, 30 фрегата и 30 шајки. После преласка из Београда у Панчево, султан је променио своју прошлогодишњу марш-руту утолико што је из Баната прешао у Бачку код Титела који је освојио, па преко Вилова и Ковиља кренуо према Сегедину. До Песира близу Остојићева стигао је 8. септембра, а сутрадан је поставио логор у Сенти на обали Тисе и почео се припремати за прелаз преко Тисе у Банат пошто је одустао од намере да оде у Сегедин.[34] Главнина аустријске војске налазила се код Србобрана у Бачкој у тренутку кад је Јован Поповић-Текелија, граничарски капетан у Сенти, дошао да извести врховног команданта принца Евгенија Савојског да је под Сенту стигла силна османска војска с намером да се пребаци у Банат преко Тисе. Тада је Савојски усиљеним маршевима стигао са својом војском пред Сенту 11. септембра и касно после подне страховито поразио турску војску: изгинуло је 25.000 војника, неколико санџак-бегова, паша, па и сам велики везир Мехмед Елмас-паша. Поражени султан је једва успео да се спасе и да са остатком војске стигне у Београд, одакле се после осам дана вратио у Једрене преко Ниша и Софије.[35]

После сјајне победе код Сенте којом је одлучена судбина дугогодишњег »бечког« рата и у којој је између других погинуо и босански паша, принц Савојски је кренуо на Сарајево из логора код Осијека са 4.000 коњаника, 2.500 пешака, 12 топова и другом војном опремом. У саставу аустријске војске налазило се 2.000 пешака (хајдука) и 300 коњаника Срба под командом пуковника Фердинанда Јована Кибе. Они су се придружили Савојском у Броду, ту су сви прешли Саву и долином Босне упутили се према Сарајеву. У аустријске руке пали су Добој, Маглај, Жепче и град Врандук који је освојио Киба са Србима. У Добоју су 21. октобра многи хришћани сељаци дошли и молили заштиту, изражавајући спремност да се прикључе аустријској војсци уколико она буде морала да напусти Босну, а слично се догодило после три дана и у Сарајеву, кад су хришћани испољили готовост да напусте земљу и пођу за војском. Принц Евгеније наводи у свом дневнику ратовања како се нада да ће све хришћане превести из земље преко Саве. И у Какњу су се »сви Срби прикључили«, а такође су им стално прилазили сељаци хришћани, па су их под пратњом слали у логор. Дана 27. октобра, Савојски наводи да су Срби у позадини (les ratzes sont a l'arrieregàrde). Према савременим изворима, аустријска и српска војска су 23. октобра опљачкале и запалиле Сарајево, а затим се вратиле из Босне 8. новембра с мноштвом православних и римокатоличких породица које су се настаниле по Славонији. Не рачунајући матичну

[33] S. Findiklili, *Nusret nâme*, Cilt I, Fasz. II, 256; J. Hammer, *Geschichte* VI, 198–202.

[34] S. Findiklili, *Nusret nâme*, Cilt I, Fasz. III, Istanbul 1964, 379–380; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 335.

[35] Kaiserliche-Dankbriefe Leopold I an Eugen von Savoyen für Zenta 1697, Österreich. mil. Zeitschrift, 1893, Bd. I, 78. Ausführliche Relation von der überaus herrlichen Victorie, so die Kaÿserl. Armee al 1/11 Sept. 1697. unter Anführung des Kaÿserl. gener. Feldmarschalls Prinzen Eugen von Savoyen an der Theiss bey Zenta . . . erhalten, Hamburg 1697; S. Findiklili, *Nusret nâme*, 294–300, 379–380; J. Hammer, *Geschichte* VI, 636–640; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. III, Београд 1901, запис бр. 5288.

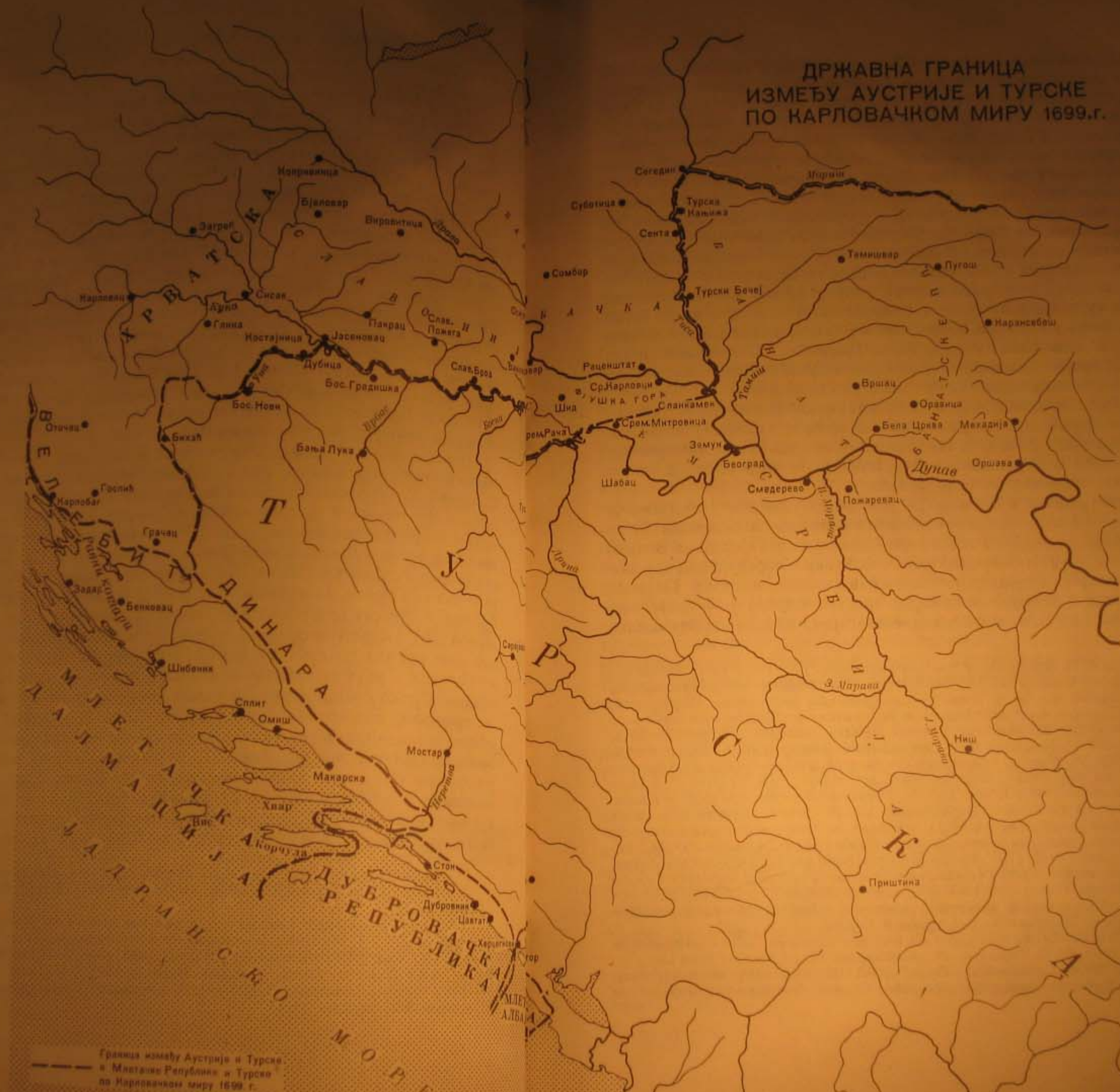
ДРЖАВНА ГРАНИЦА
ИЗМЕЂУ АУСТРИЈЕ И ТУРСКЕ
ПО КАРЛОВАЧКОМ МИРУ 1699.г.
Граница између Аустрије и Турске, и Млетачке Републике и Турске по Карловачком миру 1699. г.
ХРВАТСКА
СЛАВОНИЈА
БАЧКА
БАНАТ
Т У Р С К А
СРБИЈА
ДИНАРА
ВЕЛЕБИТ
МЛЕТАЧКА ДАЛМАЦИЈА
ДУБРОВАЧКА РЕПУБЛИКА
АДРИЈАНСКО МОРЕ
ФРУШКА ГОРА
Копривница
Бјеловар
Вировитица
Загреб
Карловац
Сисак
Глина
Костајница
Јасеновац
Дубица
Пакрац
Бос. Градишка
Бос. Нови
Бихаћ
Бања Лука
Отачац
Госпић
Карлобаг
Грачац
Задар
Бенковац
Шибеник
Сплит
Омиш
Макарска
Хвар
Вис
Корчула
Мостар
Неретва
Стон
Дубровник
Цавтат
Херцегнови
Сегедин
Суботица
Сента
Сомбор
Турски Бечеј
Раценшат
Ср. Карловци
Сланкамен
Срем. Митровица
Шид
Земун
Београд
Шабац
Смедерево
Пожаревац
Темишвар
Лугош
Карансебеш
Вршац
Оравица
Бела Црква
Мехадија
Оршава
Дунав
Тиса
Тамиш
Мориш
Драва
Дрина
Врбас
Уна
В. Морава
З. Морава
Ј. Морава
Ниш
Приштина

сеобу, сеоба нашег народа из Босне 1697. године спада у једно од највећих пресељавања становништва. Највише се иселило из ранијег дервентског среза под вођством свештеника-пароха: свештеник Андрија извео је из Дубочца 2.100 душа, Михаило из Велике повео је из Дервенте 23.000 душа, Јован Лео[в]чанин извео је из Мајевца 1.500 душа, Илија из Дубочца, Јосиф Равечанин и Симон из Модриче повели су све своје парохијане – укупно 49.400 лица, односно близу 10.000 породица.[36] Извесно је да у вези са поменутим пресељењем стоји и молба патријарха Арсенија коју је он 1697. упутио комисији за уређење Славоније: тражио је да му за 20.000 Срба пресељених из Босне (ad viginti millia Rascianorum ex Bosnia in Ungarien ad me venerunt) доделе три опустела предела ради насељавања.[37] Према патенту цара Леополда од 1. јула 1698, сви досељени »Власи и Срби« размештени су по славонском делу Посавине. Способни за оружје су распоређени у прву линију као погранична стража, а остали су се морали бавити привредом. Знатан део их је остао у Славонији тако да су у околини Винковаца и Вуковара сачињавали већину становништва. У долини Саве, између Нове Градишке, Славонског Брода и северно од њега, бројни колонисти, православни Срби из Босне, настањени у многобројним местима сачињавали су мањину становништва.[38]

Победом код Сенте завршен је дугогодишњи »бечки« рат на штету Турског Царства. Порта је прихватила посредовање Енглеске и Холандије за преговоре о примирју утолико пре што је страховала од напада Русије на европски део Царства. Од тога је страховао и цар Леополд I, пред којим је иначе стајало и питање наслеђа шпанског престола.

Боравак Петра Великог у Бечу од 28. јуна до 29. јула 1698. омогућио је патријарху Арсенију III да се састане с његовим најближим саветницима. То су били Франсоа Лефор, Тодор Головин и државни секретар Прокопије Возњицин, којима је патријарх 9. јула предао молбу да Русија посредује код царског двора у Бечу да се српска привилегијална права поново потврде. Петрове саветнике је упознао с тешким положајем српског народа у Хабсбуршкој Монархији, чије власти супротно датим привилегијама намећу народу велике

[36] KA: Alte Feldakten, Hofkriegsrätlihes Kanzleiarchive, Fasz. 177, 1697, 13–1: Journal des Feldzuges in dem Königreich Bosnien, von 13[TEN] October bis 8[TE] November 1697 in Französischer sprache, vom Prinzen Eugenio von Savoy. Vom Prinzen eigenhändig geschriebenes Originale, 16, 21–22, – Zitterhofer K., Tagebuch des Prinzen Eugen von Savoyen über den Streifzug nach Sarajevo im Jahre 1607. Mitteilungen des k. k. Kriegsarchivs, Abteilung für Kriegsgeschichte, 3 Folge, Wien 1914, S. 1 ff. Записци бр. 2021–2023; J. Matasović, *Princ Evgenij Savojski u Sarajevu 1697*, Narodna starina, 6, Zagreb 1927, 14, 96–106; W. Wagner, *Prinz Eugen von Savoyen und sein Feldzug nach Sarajevo (1697)*, Sonderabdruck aus dem Bericht über des Schuljaht 1963/64 – der Höheren Techniscen -Bundes-Lehr und Versuchanstalt Wien I, Wien s.a., 70; Ј. Јеленић, *Љетопис фра Николе Лашванина*, Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине, XXVII, 1915, 11, бележи да је принц Евгеније поробио Сарајево и »друга млога миста низ Босну, и одведе млого робие, и однесе неизречено плино, и зададе страх свои Босни«; А. Ивић, *Сеоба Срба у Славонију*, 143; H. Puschnik, *J. F. Kuba reon Kinitzfeld 1648–1703. Kommandant von Bond und der Mittleren Savegrenze*, Wien 1973; 52–64; Р. Веселиновић, *Србија и српски народ у време бечког рата 1683–1699*, у књизи Г. Станојевић, *Србија у време бечког рата 1683–1699*, Београд 1976, св. 17, Нови Сад 1978.

[37] Архива Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу, Monumenta ecclesiae Graeco-orientalis in Croatia et Slavonia collegit et digessit R. Lopašič, XV, 25/I 223.

[38] A. Karger, *Die Entwicklung der Siedlungen im wstlichen Slawonien*, Kölner geographische Arbeiten, Heft 15, Köln 1963, 49; G. Thoemmel, *Beschreibung des Vilajet Bosnien*, Wien 1867, 31; K. Czoernig, *Etnographie der Österreichischen Monarchie*, Bd. III, Wien 1853, 96; J. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*, Budapest 1880; 31; upor. W. Wagner, *Prinz Eugen von Savoyen*, 70–72.

дажбине. Аустријске власти се не обазиру на то што Срби сваке године дају шест до десет хиљада људи у коњицу и пешадију као своју помоћ у рату против Турског Царства.[39] Ускоро су из Беча отпутовали Лефор и Головин, а Возњицин је остао у Бечу као опуномоћени представник и заступник Русије на предстојећим мировним преговорима с Портом. Срби су стално одржавали везе с Возњицином, чинили му различите услуге и подносили многе молбе за време његовог боравка у Бечу и Сремским Карловцима, односно у Петроварадину где му је одређена резиденција за време учествовања у мировним преговорима. Срби су очекивали да ће Возњицин унети у руске услове за мир с Портом оно што су тражили. Тако би српска привилегијална и друга права у Хабсбуршкој Монархији била зајемчена међународним уговором, јер је борба за њихово очување постала веома тешка, па је патријарх био спречен да се уз подршку Русије врати у Турску, односно у Пећ. Међутим, положај Русије на мировним преговорима у Сремским Карловцима није био нимало лак пошто су посредничке силе Енглеска и Холандија, споразумно са силама Свете лиге (Аустрија, Млетачка Република и Пољска) као преговарачима, настојале да онемогуће мировне преговоре између Русије и Турске и да две државе оставе у рату. Да би то постигле, оне су одредиле да руски посланик борави у Петроварадину, а Портини посланици су становали у Београду. Посланици посредничких и преговарачких сила налазили су се у Срем. Карловцима, па су тако могли надзирати везу између Петроварадина и Београда и онемогућити непосредне међусобне руско-турске контакте и дипломатске преговоре. Тој деликатној ситуацији доскочио је патријарх Арсеније тако што је омогућио непосредне тајне дипломатске преговоре и преписку између Возњицина и реис-ефендије Мехмеда и Портиног посланика Александра Маврокордата. Везу између њих је према патријарховом упутству одржавао Григорије, игуман манастира Раковице код Београда, иначе добар зналац турског и грчког. Александар Маврокордат, главни Портин тумач и посланик, био је веома задовољан начином на који је патријарх успоставио везу између њега и Возњицина. У писму Возњицину од 18. октобра 1698, он му је поред осталог писао о поузданости патријарха Арсенија и навео да је немогуће наћи бољег човека за опште разговоре. Захваљујући томе, преговори између Русије и Турског Царства били су завршени склапањем уговора о двогодишњем примирју.[40]

Карловачки мировни уговор је склопљен 26. јануара 1699. у трајању од десет година. Хабсбуршкој Монархији је припала цела Угарска, без Баната, а границе Хрватске, обухватајући Лику и Крбаву, померене су са Купе на Уну и до планине Велебита. Од турске власти је ослобођена Славонија са Костајницом, Дубицом и Јасеновцем, као и југоисточни Срем преко кога је повучена нова аустријско-турска граница од Митровице (која је припала Турској) на Сави до Сланкамена (који је припао Аустрији) на Дунаву. Граница је обележена хумкама које су по Марсиљију назване марцијалне [х]анте. Млетачка Република је задржала у Боки узан појас уз обалу од Новог до Рисна, а у Далмацији Книн, Сињску крајину, Вргорац и Габелу. Незадовољна Карловачким уговором о миру, она је успела да јој се новом редакцијом уговора од

[39] С. Димитријевић, *Односаји*, Глас, LX, 183, Споменик, XXXVIII, 74.

[40] Памятники дипломатическихъ сношений, 165; Р. Веселиновић, *Развитак идеје о српској државности*, 49–50.

15. априла 1701. призна исправка границе у Далмацији; уз то је добила цео Пелопонез (Мореју) до Истмоса и острва Лефтерију, Занте и Леукас. Супарнички Дубровник и Млеци раздвојени су територијално уским појасом под османском влашћу који је излазио на море код Клека и Суторине у Херцеговини.[41]

После закључења мировног уговора приступило се сређивању пограничних прилика, посебно уређењу Војне крајине у новодобијеним покрајинама југословенских земаља.

[41] H. von Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, III, Stuttgart 1934, 353–354; *Историја народа Југославије*, II, 777–778; Љ. Стојановић, *Записи*, бр. 5290.

ДЕО ПЕТИ

ПРИВРЕДА У XVI И XVII ВЕКУ

СЕОСКА И ГРАДСКА ПРИВРЕДА
РУДАРСТВО

I

Има неколико важних чинилаца који су утицали на успостављање онаквог производног састава у српским земљама који је почео да добија свој устаљени облик у првој половини XVI века. Увођењем установа и повлашћених слојева раје – помоћне војне службе, акинције, мартолози или чувари путева, установа влаха – Србима је дата извесна политичка улога у Турској, због чега им је могло изгледати да се налазе у повољнијем положају од других балканских хришћана. У ствари, то их је одвојило од земљорадње, а прихватили су и због привида да им је живот сношљивији од земљорадничког који је био притиснут разним феудалним обавезама и изложен ћудима турских власти и војске. Последица тога је било њихово претварање у сточаре. На убрзање овог процеса, а затим и на његово одржање, утицали су и страни трговци који су под притиском западноевропске мануфактуре настојали да претворе балканско подручје у велику сировинску базу. Европски путници који су у то време пролазили кроз Босну и северну Србију запазили су необрађена поља, запуштене винограде, земљу обраслу у коров, непрегледне шуме, али и велико богатство у стоци. Једино је у областима у којима овај процес није био тако снажно изражен, на пример на Косову, у Топлици и јужној Србији, била сачувана извесна равнотежа у пољопривреди, али је сточарство и ту било преовлађујућа грана привреде под притиском тржишта.[1] Значајну улогу у вези са убрзањем овога процеса имала је и чињеница да је Турска запоставила велики број производних грана задржавши их на нивоу занатства и што је допустила да робни промет приграбе страни трговци које је заштитила повластицама. Стога су домаћи људи веома тешко продирали до средишта великих послова, па зато нису ни могли утицати на развитак појединих привредних грана. У складу с таквом улогом домаћих људи у привредном животу земље био је и њихов друштвени положај. Појединац је могао да разграна послове и да се обогати, али се однос Турака према њему није тиме мењао: његово

[1] Д. Бојанић, *Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област*, Београд 1974, 180; Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, књ. 1, св. 1. Катастарски пописи Београда и околине 1476–1566, Београд 1964, 662; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд 1974, 319; Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика, XVI–XVII век*, Београд 1961, 799; Б. Храбак, *Путници из хришћанске Европе о привредним приликама словенских земаља на Балкану под Турцима у XVI веку*, Зборник Филозофског факултета у Приштини, VI, 1969, 1–45.

понашање, одевање и свакодневни живот морали су остати у складу и оквирима сталежа коме је припадао. Стога је највећи део пословних људи међу Србима наставио да бежи у Влашку или на Запад. Неки су се преселили у Енглеску и наставили да се баве трговачким пословима пошто су нашли ослонац у све утицајнијој дубровачкој колонији; многи су нашли ново уточиште у Италији, на млетачким поседима на јадранској обали или у Дубровнику.[2]

Све ове промене су означиле појаву нове епохе у којој ће се изменити целокупан привредни живот ове области. У раздобљу које је обухватало готово целу прву половину XVI века, до оснивања Пећке патријаршије 1557, те промене су најдубље захватиле производњу па је она почела губити своје средњовековно обележје. Тако је процес уклапања старог српског рударства у турски економски систем, започет у претходном раздобљу, добио коначан облик у првим деценијама XVI века. На то су битно утицале мере помоћу којих је Турска срушила дотадашњи начин пословања у овој привредној грани. Порта је доделила царском хасу приходе свих рудника и ставила их под свој непосредан надзор. Забранила је слободан промет металима и рудама и њихов извоз, рудници су почели да раде првенствено за потребе војних радионица, а све послове су надзирали Портини посебни службеници звани емини. Те мере су поткопале основу на којој су почивала рударска насеља; саски рудари, дубровачки, которски и италијански закупци, предузимачи, трговци рудама и металима, власници топионица, мешетари и мењачи нису више могли пословати у таквим условима, па су се почели повлачити у друге привредне гране или се исељавати на Запад. Као најбројнији и најбогатији закупци српских рудника, Дубровчани су морали да прекину своју међународну трговачку мрежу за промет рударским производима и да се преусмере на трговину другим робама. О величини дубровачког губитка услед прекида ове трговине сведочи и податак да су уочи и за време рата Свете лиге против Турске 1498–1501, кад се положај рударства почео мењати, продали у Млецима 3.824 тоне олова и веће количине гвоздених полуга. Напустивши највећи број рудника до почетка XVI века, они су се задржали једино у рударским насељима у којима су постојали шири тржишни услови за њихово пословање, на пример Ново Брдо, Јањево, Рудник, Сребреница, Олово или Фојница.[3]

И политичке прилике су утицале на то да опусте многи рудници. До турског освајања Београда 1521. и померања северне границе према средњем Подунављу (области у којој су се налазили), рудокопи северне Србије били су на удару честих турско-угарских сукоба и изложени сталном четовању, пљачкашким упадима и осипању радне снаге која је бежала са овог немирног подручја. Од сребра из рудника у нахији Железник, Порта је 1476. године убрала за царски хас 4.160 аспри, а 1515. само 2.000; после пада Београда и смиривања прилика, 1521. је убрала 43.000 аспри, а »приход са ушуром од сребрне руде« 1528. износио је чак 47.195 аспри. И поред упорног Портиног

[2] В. Костић, *Дубровник и Енглеска 1300–1650*, САНУ, Београд 1975, 16, 60–62; ACB, Collegio Relazioni, 61, 76–87.

[3] ХАЗ, Стари корчулански архив LXVIII (Atti del conte Alvise Balbi 1498–1591), на више места; М. Динић, *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни*, I–II, САНУ, Београд 1955, 1962; Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стевана Лазаревића*, САНУ, Београд 1962, 108; S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva*, Priština 1968, 354; вид. на пример и ХАД, Div. not., XV, 87.

настојања да одржи производњу руда, рудници су напуштани, а рад у њима се није могао обновити. Рудиште под Авалом, чија се »раја прикључила непријатељској земљи« за време борби 1515, било је 1528. привремено насељено власима, а затим је за рад у рудокопу узето становништво из Железника и околних села, али без већег успеха. Напуштени су и неки рудници у тимочкој и браничевској области. Порта није успела да спречи и стално опадање производње у Новом Брду, највећем српском средњовековном руднику.[4] Одлазак странаца омогућио је домаћем живљу да преузме највећи део послова у рудницима, а оно је то прихватило утолико пре што је Турска задржала стари ред у унутрашњој организацији и пословању у рудницима, топионицама и ковницама. Унутрашња организација рударства вукла је порекло из старог саског устројства рада у рудницима и српских закона који су га потврдили. Кануни султана Сулејмана II из 1536. потврдили су то начело и извршили извесне измене у управном апарату, са очигледном намером да оживе занимање домаћих људи за рад у рударству који је био доведен у питање услед самовоље појединих емина и због неповољнијег положаја рудара. До тада су управу у једном руднику сачињавали емини, разни писари и мерачи који су вршили многа насиља и злоупотребе, користећи свој положај за лично богаћење. Сада је њихов рад био стављен под надзор кадија, а у неким областима, на пример у Херцеговини, заведена је установа за надзор под чију је надлежност потпао рад свих царских хасова на територији целог санџака.[5]

Домаћи хришћани су давали основну радну снагу у рударству; то су били *тежаци*, радници за грубе и просте послове већ у претходном раздобљу. Сад су се почели бавити и стручним рударским пословима као *ортници*, копачи руде, *хунтари*, *харпари* и *набијачи* који су извлачили руду из јама, *избиралци* који су прихватали извађену руду, смештали је у посебне зграде и ту је чистили, *тарачи*, *половчари* и *мешајци* који су чекићима ситнили руду и испирали је у плакаоницама. Радили су у топионицама и ковницама. Давали су и највећи део старешинског кадра у рудницима као што су *урбарари*, *хутмани* и *варкови* који су управљали радом појединих служби, вршили деобу руде и одржавали везу с представницима турских власти. Давали су најзад и *ватруке*, предузетнике у топионицама и закупце царског прихода од копања и топљења руде. Ови рударски радници, *рупници*, имали су своје унутрашње органе власти: *сабор* на коме су решавани међусобни спорови и парнице у вези са рударским пословима, *кнеза* као старешину рударског насеља, *теклића* као његовог помоћника. Рудник је радио у четири смене, радно време је износило шест часова, а плата је зависила од врсте посла. Висина плате и начин исплате мењали су се од рудника до рудника, али су увек били јасно одређени: дневница тежака није смела бити мања од 2 аспре, а за стручне раднике од 4 аспре. Исплату радника обављали су варкови; зарада је могла бити већа уколико је исплата вршена у натури, радом на акорд, али је тада зависила од квалитета руде.[6] Рудници су запошљавали велики број радника, а радна снага је узимана са ширег подручја на коме се рудник налазио. За мајдане на Руднику радила су 92 села, за Кучајну 23 села у млавској нахији, за рудник Ба

[4] Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, 3—8, 23, 111, 131.

[5] F. Spaho, *Turski rudarski zakoni*, GZM, XXV, Sarajevo 1913, 132–144; В. Скарић, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, посебна издања СКА, CXXVII, Београд 1939, 130.

[6] В. Скарић, *нав. дело*, 27–74; S. Rizaj, *нав. дело*, 141–142.

31 село у рудничкој и лепеничкој нахији. Копаоничка и рудничка села и села у нахији Железник била су највећим делом задужена да дају радну снагу за руднике. Слично је било и на Косову и рударским областима у јужној и југоисточној Србији.[7]

Турска је током прве половине XVI века обновила рад у најважнијим српским рударским средиштима: у Новом Брду, на Косову, у копаоничком и рудничком басену, у рудокопима северне и источне Србије, у Босни. Производња злата, сребра, бакра, гвожђа, олова, сумпора и стипсе из ових рудника могла је да подмири турске потребе. Најчешће руковођена тренутним политичким потребама, Порта је повремено допуштала дубровачким и млетачким трговцима да извезу одређене количине олова, оловне руде, стипсе, сумпора или гвожђа, али је то држала под строгим надзором.[8] Српски рудници су давали значајан приход царској благајни. Тако је на пример Ново Брдо 1527. године донело 3,983.785 аспри, Трепча 207.769 аспри 1544, Запланина у раздобљу 1520–30. око 1,700.000 аспри годишње, Беласица 399.422 аспри 1528, Прлуш у Дубочици 1524–36. око 400.000, Рудник током 1522–36. преко два милиона, Токчаница на Копаонику 1525–36. око 400.000, Сребрница на Руднику у раздобљу 1530–34. око 1,700.000 аспри.[9]

Заједно са осталом хришћанском рајом настањеном у рударским областима, Срби су били приморани да раде у рудокопима, али су уживали повлашћен филурџијски положај, имали осигурану зараду и потпадали под рударско законодавство, што им је у односу на зависно сељаштво осигуравало сношљивије стање. Они су у неким копаоничким и рудничким рудокопима држали у закупу и руднике, ливнице и тржишне таксе. Капитал који су улагали у овај посао открива да је међу њима било богатих људи. Тако је на пример Тодор Драгишић, из Рудника, 1522. закупио 24 дела мајдана Рудник за 409.100 аспри. Петар Златаревић, такође из Рудника, заједно са ортацима Јованом и Радисавом узео је 1528. под трогодишњи закуп 24 дела рудника, панађур, тржишне дажбине и овчарину за 449.559 аспри. Срби закупци су до четрдесетих година држали Бохорину код Шапца, Плану и Запланину на Копаонику (24 дела Запланине давана су 1520. за 596.908 аспри), Прлуш у Дубочици (24 дела за 113.223 аспре), Сребреницу на Руднику и многе руднике на Косову и у југоисточној Србији. Међутим, већ од двадесетих година почели су их потискивати Турци, па су започели губити и своје грађанско језгро пошто им је претходно уништено властелинско. Тај процес је захватио не само закупце рудника и топионица него и закупце скела, ђумрука, тржишних такса, баждарине, ушура, млинарине, овчарине и многих других закупа. Турци су до четрдесетих година заменили све закупце Србе у зворничком санџаку, на савским скелама у Купинику, Шапцу и Сремској Митровици. До 1521. кад је Дубровчанима одобрено да држе посебан ђумрук, српски закупци су се често сукобљавали с дубровачким трговцима који су истицали своја посебна права, одбијали да плате дажбине, подносили тужбе месним властима и Порти, па тако све више поткопавали положај закупаца.[10]

[7] О. Зиројевић, *Средњи век и период турске владавине*, у зборнику *Бор и околина*, Бор 1973, 55–62.

[8] На пример ХАД, Cons. Reg., XXXVI, 176–176', 255–257 и даље.

[9] BVA, Magiye defter, 656, превод Р. Тричковић; S. Rizaj, *нав. дело*, 159–192.

[10] BVA, Magiye defter, 656; ХАД, Cons. Rog., XXXV, 189', 197–197', 287 и даље.

Дубровачки трговац.

Грчки патриције.

Посматрано у целини, рударство је постало затворена привредна грана за турске војне и унутрашње потребе. Стога није имало утицаја на шире економске токове, а тиме и осуђено на постепено гашење. Оно што је турску производњу, а са њом и српску, довело на светско тржиште били су сточарство и пољопривреда; они су добили друштвену подлогу која им је омогућила брз и сталан раст.

Балканско сточарство и занати везани за њега су већ у раздобљу стварања меркантилизма, у другој половини XV века, потпали под утицај страних, у првом реду дубровачких трговаца. Руковођени искључиво својим интересима, страни трговци су се залагали за производњу сировина које су биле потребне западним мануфактурним радионицама, на пример говеђе и бивоље коже од којих произвођач није имао непосредне користи. С друге стране, за развој овчарства и кожарства били су заинтересовани не само сточари него

Арапски трговац.

Грчки трговац. Nicolas de Nicolay, Les quatres premiers livres des Navigations et Pérégrinations orientales, Lyon 1568.

и домаће занатлије и трговци. На сукобу ових интереса развијале су се балканске чаршије од половине XVI века. Основна извозна роба у овом раздобљу с највећег дела балканског подручја била је говеђа кожа. Цена на међународном тржишту одређивана је према величини, типу и начину припремања; разликоване су волујска, крављa, јунећа и телећа кожа, затим сирова, сољена, сушена и штављена. Од педесетих година XVI века, коже су на италијанском тржишту прихватане према типским именима производних зона. Тако се у анконским и млетачким берзанским извештајима као коже одређеног типа и квалитета помињу угарска, београдска, ужичка, видинска, бугарска и босанска. Кожа је изношена на тржиште у баламa од 10 комада.[11] Од произво-

[11] Података о томе има у готово свим архивским серијама и Дубровачком и Анконском архиву; вид. и A. Caracciolo, *Le port franc d'Ancône*, Paris 1965; Т. Поповић, *Трговачки односи Дубровника и Анконе у другој половини XVI века*, Зборник Филозофског факултета у Београду, XI–1, 1970, 443–462.

ђача је по правилу откупљивана жива стока, и то углавном за прехрану војске и градова, затим је одвођена градским месарима који су обављали и основну припрему коже за тржиште. Од месара су део коже преузимале домаће занатске радионице које су је обрађивале за војне и локалне потребе, али су главни купци били трговци који су је односили на западноевропско тржиште. Највеће тржиште говеђе коже током XVI и XVII века била је Анкона; ова »лука коже« снадбевала је велики број мануфактурних радионица у средњој Италији које су потпуно зависиле од увоза пошто италијанско сточарство није могло задовољити потребе. Друго важно тржиште била је Аустрија, али је у њу поред коже извожена и жива стока. Купци из Анконе су готово искључиво тражили сирову, сољену или сушену кожу; потражња штављене коже »на турски начин« била је незнатна.

Сав посао у вези с кожом био је у рукама трговаца и њихових добављача. Дубровачки трговци су око 1540. куповали говеђу кожу по 180 до 220 аспри за балу од 10 комада, а продавали је у Анкони по 17 до 18 шкуда, или око 650 аспри. Сеоски произвођач није од ових послова имао никакве користи зато што је од њега узимана жива стока, и то све чешће ванекономском принудом спахија и државних чиновника који су почели да раде за трговце. Сличан несклад интереса између произвођача и трговаца одражавао се и у промету бивољим кожама. Због превелике експлоатације сточног фонда, ова домаћа животиња је почела нестајати у неким областима. На анконско тржиште је изношена углавном бивоља кожа из Подунавља или са јужног балканског подручја где је биво још увек био узгајан као домаћа животиња. Цена бивоље коже је била двоструко већа од говеђе.[12] Уз Шпанију, Корзику, Сардинију и Сицилију, балканско подручје је било највећи европски произвођач јареће и козје коже. За разлику од говеђе коже, европско тржиште је прихватило турски начин штављења и бојења јареће коже који је био сличан арапском и оном који је настао у Кордоби, па је тако штављена кожа добила име *кордован*. Велики произвођачи белог, жутог, црвеног и црног кордована били су Скопље, Тетово, Призрен, Нови Пазар и Сарајево. У градовима крушевачког, видинског, зворничког и смедеревског санџака, затим у Боки Которској и на јадранској обали, ова врста коже је штављена на стари начин, али је такође била на великој цени. Главно европско тржиште за кордован било је у Млецима где су се снабдевале земље средње и западне Европе, али је био веома тражена роба и у свим већим јадранским лукама до Барија. Веома интензивна је била и производња разних врста јагњећих и овнујских кожа и крзна. На европским трговима коже, посебно у Млецима и Барију, биле су посебно цењене штављене овнујске коже *монтонини* и фине јагњеће коже које су употребљаване за израду пергамента. Промет јарећим и јагњећим кожама веома је унапредио кожарски занат по балканским градовима и произвођачу доносио добит због које је започео да повећава стада. То је домаћим трговцима, особито муслиманима и Јеврејима, омогућило да постепено преузму део послова овом врстом робе од Дубровчана. Балканско подручје је у том раздобљу постајало и важан извозник крзна дивљих животиња: зечева, вукова, медведа, јелена, куна златица, лисица, рисова, затим ловачких паса и птица за лов (соколова и јастребова).[13]

[12] На пример АСА, Notaio Gio. di Girolamo Alberti, I–XXIII, на више места; Notaio Gio. Battista Agli, XVIII–XXVI, на више места; Notaio Oratio Brancadori, I–VI, на више места.
[13] О промету овим кожама највише података има у ХАД, Noli e sicurta и Diversa notariae.

Овчарство је унапредило и производњу вуне и вунених тканина. У српским земљама је гајено неколико врста оваца старог балканског типа насталих од праменке, на пример призренска или сјеничка овца које су давале средње фину вуну. Она је дужином влакна, дебљином, еластичношћу и другим особинама била погодна за израду бољих тканина. Главна производна средишта за ову врсту вуне били су Нови Пазар и Скопље; на италијанском тржишту била је позната као »фина скопска вуна«. Фирентински ткачи су је мешали с мериносом и вунама мање растегљивости при изради раше, фине и лаке вунене тканине која је била један од најважнијих извозних артикала Фиренце. Остале врсте вуне које је производило ово подручје биле су знатно слабијег квалитета, а на тржишту су продаване под типским називом »груба« или »босанска вуна за душеке« или »морлачка вуна«. Од ње су у кућној радиности, те градским и сеоским занатским радионицама ткана или ваљана груба сукна: раша, аба, ака, затим вунени покривачи тзв. »склавине«, губери, гуњеви, ћилими, мараме и слично. Од козје длаке је израђивана кострет, грубо ваљано сукно од којег су прављени разни делови одеће, а била је и важан извозни предмет. Велика потражња за овим производима на тржишту унапредила је домаћу радиност и у знатној мери утицала да се поправи материјални положај становништва.[14]

Једна од најважнијих производних грана током целог XVI и XVII века било је воскарство. Балкански воскари су износили на тржиште сиров (жути) и прерађен (бели) восак. Главна производна подручја били су смедеревски и крушевачки санџак, а восак је извожен у све знатније италијанске луке и Аустрију. У основне производне артикле спадале су и биљне сировине за штављење, за израду боја и лековито биље, на пример валонеа, кошуљица храстовог или буковог жира која садржи велики проценат танина (до 33 посто) и спада у ред најбољих европских штавила, затим руј од чијег је корена добијана жута боја, те црвац, основна сировина за добијање црвене боје. Предели с четинарским шумама давали су смолу и катран за бродоградњу и дрвну грађу.[15] И поред поремећаја у производном саставу, неке области су биле и значајни произвођачи хране: житарица, поврћа и воћа. Тако су на пример Београд и Смедерево били знатна житарска тржишта која су снабдевала храном градове и градске посаде на Дунаву до Будима; за време гладних година, у Београду су набављали житарице и Дубровчани.[16] На великим рекама и језерима били су веома развијени риболов и прерада рибе, а Београд је имао велику и добро снабдевену рибљу пијацу. На европским трпезама били су на гласу дунавски кавијар, те сушена или усољена уклјева из Скадарског језера.

Срби су ушли у епоху меркантилизма без трговачког слоја довољно снажног да образује пословни круг који би могао утицати на развој привреде, покренути је у одређеном смеру и одржавати јој снагу. У томе су били ближи

[14] Поред грађе из ХАД вид. и АСФ, Comercio 342 (Dare e avere Giovanni di Piero 1554–1629); Madiceo, f. 2863; Archivi di Urbino, F. 251, classe I, div. 6.
[15] B. Hrabak, *Dubrovački ili bosanski azur*, GZM, IX, 1954, 33–42.
[16] B. Hrabak, *Izvoz žitarica iz Osmanlijskog carstva u XIV, XV i XVI stoleću* (с литературом и изворима).

Бугарима него Грцима или Мађарима који су и под владавином Османлија успели да очувају своје трговачке и занатске слојеве. Један део богатијих српских трговаца и занатлија је већ у доба турског освајања пребегао у Влашку, Угарску или приморске градове. Неки трговци и занатлије »Рашани« избегли су у Италију и настанили се на подручју од Барија до Анконе. У Енглеској је 1530. умро Никола Обрамица, трговац из Бара. Један део трговаца преселио се у Дубровник и примио дубровачко грађанство. Из трговачких послова са Србијом и из рударства повукли су се и Которани. Током XVI века, веома мали број ових људи вратио се на источну јадранску обалу или у Турску. Тако је на пример извесни »Недељко из Србије«, који је иначе био службеник на градској кашији у Падови, 1522. постао становник Дубровника.[17] Процес је настављен и током прве половине XVI века. У Дубровнику је био у сталном опадању број заступништава за рачун хришћанских трговаца из залеђа: свог заступника у пословима одредио је Радица Твртковић из Сребрнице 1502, Вукац Тулесић из Горажда 1503, Радица Рушчић из Фојнице 1504, Никола Баничевић из Фоче 1505, Дмитар Сифимановић из Пирота, Никола Владисалић из Тјентишта, Радица Добровуковић из Фоче и Вукашин Остојић из Требиња 1506, Драгић Љубишић из Цернице 1507 (уговор је обновио и 1522), Павле Вукшић из Цернице 1510, Ратко Ратковић из Зете 1511, Вук Баничевић из Фоче 1512, Вук Добровуковић из Фоче 1513. године. Затим се уговори о заступништвима почињу проређивати: заступника је одредио Цветко Винарић из Горажда 1516, Михаило Вукшић из Цернице 1519, Вукота Радојичић из Требиња 1528, Јован Рашковић из Коренице 1535, Стјепан Обрадовић из Требиња 1524. Упоредо са овим опадали су и њихови кредитни послови у Дубровнику: трговци из Цернице Зубан Пиљевић, Вук Ђурковић, Драгић Љубишић, Радица Радоњић, Радоња Никшић, Радибрат Радоњић, Мића Оливерић, Ђурађ Вукшић, Вукац Радашиновић, Влатко Радичевић, Пурко Петковић, Стјепан Новаковић, Радоња Вукшић (умро 1525), Влатко Радоњић звани Херцеговац, Ђуро Николић и Мило Радивојевић узели су робе у вредности од 1.252 дуката 1515. године, за 1.354 дуката 1516, за 312 дуката 1517, за 342 дуката 1518, за 780 дуката 1519, за 102 дуката 1520. године. Из Фоче су трговци Петар Николић, Вукашин Добровуковић, Петар Ковачевић, Никола Баничевић, Никола Радосалић, Цветко Маринковић и Цветко Марковић узели робе за 1.332 дуката 1515. године, за 873 дуката 1516, за 494 дуката 1517, за 758 дуката 1518. године. Трговци из Горажда, Пријепоља, Гацка и Требиња су се већ у раздобљу 1515—20. јављали само повремено. Цветко Винарић и Вукша Обарић из Горажда узели су робе за 286 дуката 1515, за 108 дуката 1516, за 108 дуката 1517, а Херак Прибиловић и Дмитар Хераковић из Пријепоља узели су робе за 108 дуката 1515, за 147 дуката 1516, за 171 дукат 1517. године.[18]

То очигледно осипање трговачког и занатлијског слоја настало је као последица исламизације која је током овог раздобља захватила градско становништво у Турској. Она се најјаче испољила у првим деценијама XVI века, а затим је тај процес успорен свакако и услед деловања цркве, нарочито

[17] ХАД, Procurae di notaria, XIII a, 168–168'; XIV, 259–259'; ХАД, Acta Minoris Consilii, LIII, 81, 90'; АСА, Alberti, XX, 88'–89, 99; XXI, 85–85' и даље.

[18] ХАД, Procure di notaria, Xa, 35, 91–91', 117'; Xb, 208; XI, 17' 33', 36, 48', 73'–74, 222'; XII, 47'–48, 94', 220; XIIIa, 91, 184'; XIV, 175'; XV, 254'; XVII 259'; Debita, LXXI–LXXIII, а на више места.

после обнове Пећке патријаршије 1557. године. Исламизација градског становништва у јужним и западним областима у Санџаку, на Косову, у Босни и Херцеговини била је део ширег друштвеног процеса, па је и њен успех био потпунији него у градовима дуж Цариградског друма, у Поморављу и Подунављу. Тако је на пример у Зворнику 1515. пописано 150 хришћанских домаћинстава, 1532. двадесет девет, 1548. тридесет, око 1595. шест; истовремено је муслиманских домаћинстава било седамдесет 1512. године, сто тринаест 1532, четири стотине тридесет два 1548, две стотине дванаест око 1595. Од 78 муслимана у Београду 1536, њих 20 су били »синови раба божјег« (син Абдулаха), обележје које је додавано уз лично име оних који су прешли на ислам; 1560. било их је 120 од 399 пописаних, међу којима два делака, три пекара, четири чизмара, три телала, један касапин, један бравар, један кројач, два лађара, четири сарача, један ћурчија, шест бербера, један кувар, један неимар, три табака, један златар, двојица халвaџија, један туршиџија, два ковача, један нанулџија, један каваз, два месара, тројица терзија, један налбатин, један клесар, два поткивача, један лукар и три трговца. Сличан однос и сличан састав исламизованих могућно је наћи и у Смедереву, Крушевцу, Ужицу и многим другим градовима. За многе муслиманске трговце који су током XVI века долазили у Дубровник или су пословали с Дубровчанима може се доказати да су им родитељи још увек остали у старој вери. Такав је на пример био случај Мехмеда, војводе херцеговачког санџак-бега, чија су два брата трговци пребегла на дубровачку територију кад је он преверио. То је довело до обрачуна међу браћом 1571, па је Мехмед једног брата убио, а другог силом вратио у Турску.[19] Значај овог процеса био је првенствено у томе што су ти људи преласком на ислам ступали у нов пословни круг и омогућили му да се прошири и учврсти. Тиме је њихова стара матица добила још једног моћног супарника, утолико опаснијег што је поникао из њеног расула. То се најпотпуније одразило тек крајем века кад је верска подвојеност међу трговцима и занатлијама почела добијати значајну улогу и у пословном животу, а не само у друштвеном положају као дотад. Процес опадања српске трговине с приморским градовима заустављен је четрдесетих година XVI века, у време општег полета балканске привреде. Везе које су хришћански трговци из залеђа почели успостављати с Дубровником заснивале су се на условима које је наметало тржиште. Трговци и занатлије из Сјенице, Чајнича, Зворника, Горажда, Фоче, Коњица, Мостара, Гацка, Билеће, Требиња, Вилуса и села с подручја западне Херцеговине почели су се трајније повезивати с пословним људима из Дубровника, посебно с власницима текстилних и кожарских радионица. Са њима су склапали уговоре о испоруци сировина на основу којих су добијали кредите за набавку мануфактурних и занатских производа, што им је омогућавало да се упусте у веће трговачке послове.

За успостављање ових веза особито су се залагали Дубровчани који су управо у тој деценији учинили посебан напор да оснивањем нових трговачких насеобина коначно укључе балканско подручје у своје послове. Истовремено је обновљено и старо торбарење као најподеснији облик трговачких веза са селима и крајевима који су били изван домашаја главних трговачких

[19] A. Handžić, *O islamizaciji u severoistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku*, POF, XVI–XVII, 1967, 1–48; Н. Тодоров, *Балканският град XV–XIX век*, София 1972, 80–99; Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, 437–447; ХАД, Lettere di Levante, XXXI, 9–10.

саобраћајница. У Дубровнику је током 1542–51. склопљено годишње на десетине уговора и основано трговачких друштава у вези са торбарењем. И поред тога што су капитали који су улагани у тај вид трговине, уколико се посматрају појединачно, били незнатни – од 20 до 80 дуката и само у изузетним случајевима више од 150 дуката – њихов трговачки утицај на сеоску привреду био је веома значајан пошто је основна улога торбара била да прикупљају сировине и производе кућне радиности. У »влашким крајевима« у које је и одлазио највећи део торбара, то је у знатној мери унапредило сточарство и повољно утицало на појаву занатлија и трговаца. Ту су торбари налазили помоћнике за

Табеларни преглед задужења хришћанских трговаца и занатлија из залеђа у Дубровнику

Година	Број задужења	Висина задужења у аспрама
1542.	6	30.636
1543.	12	62.480
1544.	14	71.720
1545.	9	64.955
1546.	7	38.005
1547.	10	53.185
1548.	3	990
1549.	5	5.610
1550.	3	1.100
1551.	1	1.155

трговачке послове, или су посебним уговорима обавезивали сеоске занатлије да им припремају веће количине кожа, вуне, воска, израђују простирке, торбе, бисаге, склавине и друге производе сеоског занатства. Важно обележје овог раздобља за каснији развитак трговине међу балканским хришћанима били су њихов сталан раст, чврста повезаност с трговцима из приморских градова и успостављање добрих веза са сеоским произвођачима и занатским радионицама. Трговци из Горажда, Фоче, Гацка и других градова из залеђа оспособили су се за пословање појединим робама и повезивали се са занатским радионицама које су снабдевали потребним сировинама. Сељаци из Мрешћице код Билеће обавезали су се једном дубровачком кожару у августу 1543. да му припремају »рашље за бојење кожа« – пример који указује на привредну живост која је у овом раздобљу захватила поједине крајеве. Притисак трговаца сољу на солане у Новом и Габели био је толики да је дубровачка влада била принуђена да заведе рестриктивне мере за »трговце из Турске« и ограничи продају, али је со и поред тога постала важан артикал српске трговине. Посебан значај добиле су и везе српских трговаца са фирентинским и млетачким трговцима у Дубровнику. Тако је на пример Сјеничанин Радован Јовановић током 1542. набављао лековито биље и биљне сировине за боје за једног млетачког трговца. И Лоренцо Миниати, најзначајнији фирентински трговац у Дубровнику четрдесетих година, одржавао је пословне везе с трговцима из залеђа. Фочанског трговца Јована Миобратовића снабдевао је робом један Млечанин током 1548–49. Неки херцеговачки трговци – на пример Гачанин Марко Твртковић, звани Војводић, и Радак Ђурђевић – одлазили су до Београда с робом коју су набављали у Дубровнику. Један занатлија

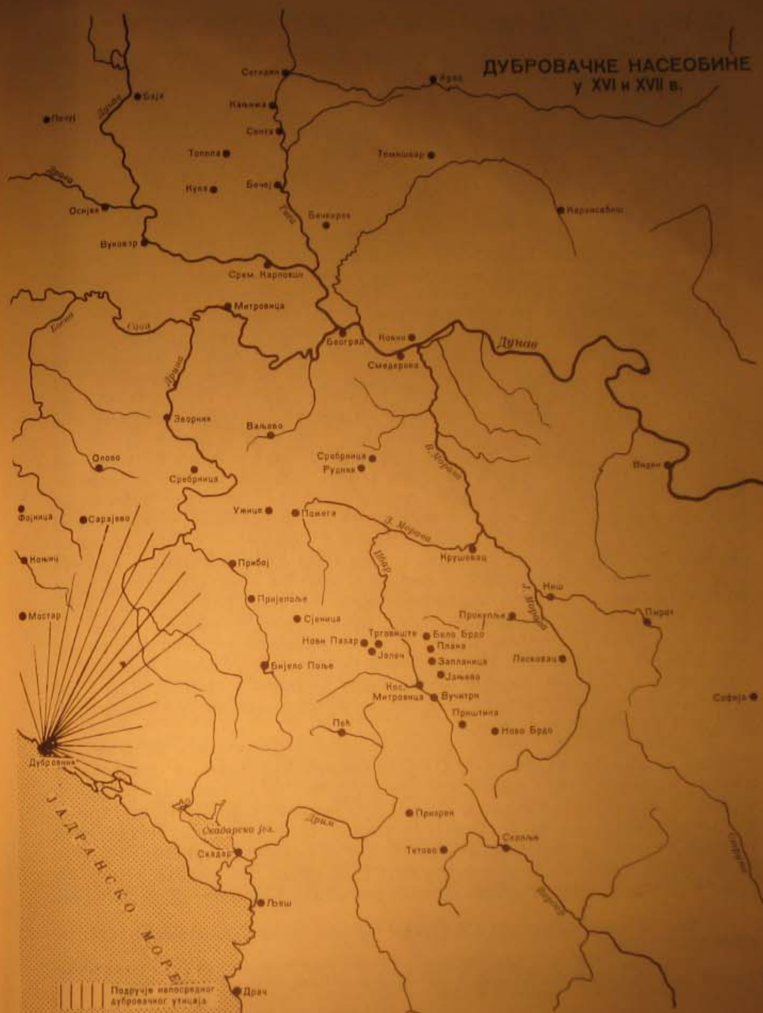

из Лисе је у јуну 1542. купио у Дубровнику већу количину стакларије и однео је у Турску.[20]

Нове услове настале после турског освајања најбоље су искористили Дубровчани. Заштићени привилегијама које су стално допуњавали, они су већ од друге половине XV века почели ширити послове, повећавати број трговаца по балканским чаршијама, оснивати нове насеобине и колоније и оснивати десетине трговачких друштава »за послове са Србијом«. Трговачки утицај су ширили упоредо с турским продором у Подунавље; њихов број је брзо растао у Београду од тридесетих година, од четрдесетих у Будиму, од педесетих у Темишвару. Половином XVI века држали су најзнатнији део трговачког промета и извоза и увоза на највећем делу Балканског полуострва. Утицај Млечана, Фирентинаца и других италијанских трговаца, преовлађујући у источним деловима Царства, углавном се завршавао у јадранским лукама у којима су размењивали мануфактурну робу за сировине; у балканске послове су се редовно упуштали посредовањем Дубровника или домаћих људи, још увек малобројних. Из колонија у свим већим градовима у залеђу, Дубровчани су ширили мрежу својих агената, посредника и набављача који су за њихов рачун прикупљали сировине од произвођача на селу. У почетку су се овим послом бавили и дубровачки торбари, али су то од првих деценија XVI века почели преузимати домаћи људи. На тој основи се у Турској јавио нови слој хришћанских трговаца који су своје послове у овом раздобљу везивали за Дубровчане. У градовима дуж каравanskог пута који је спајао Дубровник с Цариградским друмом, у Требињу, Церници, Фочи, и полимским градовима Пријепољу, Николь-Пазару и околним тржиштима као што су Бродарево, Бистрица, Буковица и Милешева, српски трговци су за рачун Дубровчана набављали црвац, восак, коже, стоку и сушено месо, склавине, торбе, ћилиме и »грубу вуну за порубе«. Домаћи трговци у Пријепољу представљали су скупину повезану многим кредитним пословима с Дубровчанима; кредити које су добијали у Дубровнику (износили су и до 500 дуката) откривају да је реч о трговцима са добро уведеним пословима. Учешће Срба трговаца и добављача из залеђа у пословима појединих дубровачких трговаца постајало је присутније упоредо с растом тржишта. Један анониман дубровачки трговац, чија је књига добављача за 1541. сачувана, преко људи из залеђа прикупио је кордована, монтонина, говеђих кожа, воска и крмеза у вредности од 2.660 дуката. Неки од ових трговаца су се повезали и са локалним турским властодршцима и снабдевали их робом.[21]

Уредбом из 1508. године, српски трговци у Дубровнику били су као »турски поданици« изједначени с муслиманским трговцима и обавезни да плаћају царину за увоз, извоз или превоз робе. То је српским трговцима олакшало везе с Дубровником и Италијом. Удружени с муслиманским трговцима или самостално, ту могућност су у већем броју од других искористили трговци из градова дуж дубровачког пута и са подручја Херцеговине. Цернички трговац Драгић Љубишић је у мају 1512. преко Дубровника извезао на сајам у Ланчану већу количину штављених кожа. Те године су неколицина

[20] ХАД, Debita notariae, LXXXIII–LXXXV, на више места, Diversa notariae, CIX, 27, 165–165', 252' и даље.

[21] Б. Храбак, *Пословни људи Полимља (1350–1700)*, Зборник радова са симпозијума »Сеоски дани Сретена Вукосављевића«, III, Пријепоље 1976, 235–257; ХАД, Privata VII, на више места.

трговаца из Цернице, Гацка, Добрча и Фоче стигла у Дубровник да поравнају потраживања или дугове и да обаве купопродају робе.[22] Фочански трговци-ортаци Петар Николић и »Турчин Исмаил« узели су у јануару 1515. извесну количину робе на кредит од тројице трговаца у Дубровнику. Ортаци-трговци Исак Радовановић и Хамза Вукашиновић из Пљеваља поднели су у августу 1517. тужбу дубровачком суду против једног Стоњанина коме су донели на продају више од хиљаду штављених кожа, а он их није исплатио. Цветко и Вукац Тулесић, српски трговци из Горажда, довозили су олово у Дубровник двадесетих година. Веома угледан трговац у Новом Пазару тридесетих година био је Требињац Никола Павловић који је имао добро уведене послове кожом и вуном, те богато снабдевен дућан. Он је у децембру 1538. дошао у Дубровник да узме »ђетића« и изда под закуп виноград и земљу у Требињу.[23]

Српски трговци који су пословали с Дубровчанима уживали су правну и политичку заштиту турских власти. Херцеговачки санџак-бегови су редовно вршили притисак на дубровачку владу да реши какав спорни случај, али су то трговци изузетно ретко користили да не би доводили у питање своје послове. У корист једног свог трговца, против кога је неки Јован Јусић »начинио сплетку« код турских власти, дубровачка влада је у јануару 1547. покренула своје поклисаре на Порти, код санџак-бега, па чак и своје трговце. Због сличне грешке, тог истог месеца је неки Никола Босанац доживотно протеран из Дубровника. Кад су Дубровчани на захтев једног Фирентинца затворили српског трговца Марка Ђуровића у априлу 1542. због неизмирених дугова, херцеговачки санџак-бег је захтевао да га влада одмах ослободи. Правдајући свој поступак фирентинском дуки Козиму I Медичију, дубровачка влада је нагласила да је била принуђена да овог трговца преда санџак-бегу »јер је његов поданик и ужива његову заштиту«.[24] Дубровчани су повољно утицали на развитак српске трговине и тако што су из ближег, па и даљег залеђа узимали ђетиће на изучавање трговачког заната. Ђетићи су се касније и сами огледали у трговачким пословима, и то у највећем броју као дубровачки трговци.[25]

Потреба да се дође до новца продајом пољопривредних производа или предмета кућне радиности била је веома изражена код српског сељака током целог XVI века. Путници који су пролазили кроз Србију виђали су на друмовима људе и жене који су нудили своје производе. Притисак сеоских продаваца био је особито јак на приморске градове; тако су Херцеговци и Црногорци силазили до Пераста и Котора носећи мехове катрана, коже и сточне производе. У Дубровнику је 1504. јавно прочитана забрана »да се од влаха изван градских зидина не смеју куповати склавине, раша, клашње, вуна, коже и восак«, а за прекршиоце је одређена казна од 15 дана затвора и заплена робе. Истовремено је и државним службеницима који су се бринули за набавку житарица и житарским трговцима било забрањено да од влаха купују »жито или другу храну«. Неколико година касније (1510), ове забране су проширене на простор »од градске капије до реке Требишњице«. Веома жива места за

[22] ХАД, Diversa notariae, XC, 36, 39' 44'–45, 58, 60'; Procure di notaria, XIII a, 184'.

[23] ХАД, Debita, LXXI, 13', 15–15'; Mobilia, XXIV, 197; Acta Consilii Rogatorum, XXXVII, 151, 171; Procure di notaria, XIV, 175'; Diversa notariae, CI, 143'.

[24] ХАД, Acta Cons. Rog., XXXIII, 206; XLVIII, 4, 11; АСФ, Mediceo, f. 2863, 14–15.

[25] Р. Самарџић, *Подмладак дубровачких трговаца и занатлија у XV и XVI веку*, Зборник студентских стручних радова, I, Београд 1948, 64–78.

размену и продају робе у средишним и јужним областима Србије били су летњи и јесењи панађури на којима се поред домаћих и страних трговаца и занатлија окупљао и велики број сеоских произвођача.[26] Током прве половине XVI века, српски трговци нису успели да се сталешки организују јер нису добили потребну подршку, нити су успели да остваре свој круг у међународној размени слично Грцима или Јеврејима и да на томе заснују пословну мрежу. Њихова исходишта на јадранској обали била су у рукама Дубровчана или Млечана, или су као луке у Боки Которској и јужном Јадрану остала издвојена подручја. У ствари, то су успели да остваре тек у следећем раздобљу у Босни и то под млетачким утицајем, или знатно потпуније у Подунављу преко кога су се повезали с немачким тржиштем.

После повлачења Которана из српских послова, њихове везе са даљим залеђем веома су ослабиле. Пераст, Котор, Будва, Бар, Улцињ, градови под млетачком влашћу, развили су се као трговачке луке и располагали јаким флотилама трговачких бродова, али су због моћне дубровачке конкуренције били принуђени да послове усмере у правцу Скадарског језера, албанских и грчких лука, или да раде за рачун Дубровчана. Неки од ових трговаца су успели да изборе место у трговачком саобраћају између албанских и грчких лука с јужном Италијом, Шпанијом и Енглеском, а посебно с Млецима. Према подацима о бродском саобраћају 1498–1503. између лука источне јадранске обале и Млетака, у корчуланску луку где је вршен надзор и наплаћивана пловидбена такса упловила су 42 брода поморских капетана из Улциња, Бара, Будве, Котора и Пераста. Највећи број пловидаба обавили су за рачун Дубровчана и за неколико которских трговаца који су се преселили у Млетке и тамо развили послове. Један улцињски капетан је у септембру 1498. превезао у Млетке 44 сандука воска и 22 бале финих кожа за турског трговца из Љеша. Међу трговцима је забележено само неколико домаћих људи: неки Ђорђе са Бојане је продавао вино и восак, »Zuane из Котора« је довезао пшеницу и јечам које је купио у Албанији, а Которанин Петар Болица је отпремио у Млетке 24 табле ћамбелота које је вероватно преузео од неког турског трговца. Изузевши поморски превознички саобраћај, везе Которана су се сузиле на области до Подгорице која их је снабдевала кожама, сировом и полупрерађеном свилом, воском и занатским производима, затим на трговину албанским житарицама и катраном. Опали су и послови некад моћних которских трговачких кућа: Бизанти, Болица, Бућа, Драги, Пелегрини и Загури. Тек од четрдесетих година XVI века, неколико которских трговаца и занатлија су почели успостављати везе са залеђем, и то на линији Котор–Скадар–Призрен–долина Вардара до Прокупља и Ниша, па су набављену робу отпремали на италијанско тржиште. Тако је на пример которски трговац Никола Драго од 1545. до 1549. преко Дубровника слао склавине, кордоване, монтонине и восак на сајам у Ланчано и Анкону у вредности од око 2.800 дуката. Неки Которани су истовремено успоставили трговачке везе са Александријом и малоазијским лукама, а одатле допремали зачине, лан, памук и стипсу.[27]

[26] ХАД, Acta minoris consilii, XXVIII, 34; ХАК, SN XXIII, 489; XXIV, 679.

[27] ХАЗ, *Стари корчулански архив*, LXVII, Atti del conte Alvise Balbi 1498–1501; LXIX, Atti del conti Alvise Balbi e Bernardo Contarini 1499–1501, на више места; Г. Станојевић, *Историја Црне Горе*, III, Титоград 1975, 3–500; ХАД, Div. not., CVIII, 201–202, 210'–211; CIX, 139–139'; CX, 154–154'; CXIII, 106–107.

Херцег-Нови се у том раздобљу развијао у условима који су се битно разликовали од оних у суседним градовима под млетачком влашћу. У жељи да осигура излаз на море, Турска је покушала да Херцег-Нови изгради као извозну луку и да према њему скрене своју трговину. Међутим, покушај се није могао остварити због неповољног географског положаја града и веома одлучног настојања Дубровника да то спречи. Ипак је ту радило неколико десетина српских и муслиманских занатлија и трговаца који су преко Требиња и Никшића били повезани са херцеговачким залеђем. Са италијанским тржиштем су успостављали везе најчешће посредовањем Дубровчана, али и самостално. Неки Лука Стефановић из Паштровића је 1532. био становник Барија, али је са старим крајем одржавао везе тако што је узео једног свог земљака да га заступа у трговачким пословима. То је 1539. учинио и Стијепо Павловић из Бара који се застално преселио у Млетке. Неки међу њима су одлазили до Новог Пазара да купују коже које су затим носили на сајам у Реканати; трговали су углавном штављеним кожама, воском, катраном, албанским житарицама и занатским производима. Развој Херцег-Новог је пресечен у време рата Турске против Свете лиге 1538–1542, кад су град освојили Шпанци. После рата се споро опорављао, па је тек од педесетих година почео поново запаженије наступати на тржишту.[28]

Муслимани су после Дубровчана сачињавали најзначајнију групу трговаца у српским градовима у овом раздобљу. Делили су се у два одвојена слоја: прво, дућанџије које су имале еснафску организацију, а своја права, положај и деловање остваривали су у оквирима свог еснафа; друго, трговце на велико, туџаре или базрџане, који су водили караванску трговину и бавили се прекоморским пословима, а нису подлегали законима неке одређене организације, нити је »власт имала начина да их спречи у предузимању било каквог подухвата«. Оба трговачка слоја су у овом раздобљу настајала у највећем делу српских земаља, а били су бројнији у крајевима у којима је турска власт раније заведена и исламизација ухватила дубљи корен. Њихови послови ипак нису још успевали да озбиљније угрозе дубровачке. Кроз Дубровник су на путу за Млетке или Анкону пролазили углавном богати трговачки каравани из Цариграда, Једрена, Брусе и малоазијских градова натоварени свилом и скупим ћамбелотом. Па ипак су најпре из херцеговачких градова, а затим и из удаљенијих почели појединачно или у мањим групама пристизати трговци који су доносили локалне производе: штављене коже, вуну, ћилиме, покриваче, мараме и другу занатску робу. Њихов број се повећавао из године у годину у Дубровнику, у албанским лукама, а посебно на ушћу Неретве где су се почели окупљати босански трговци. Они су већ половином XVI века представљали јасно обликован трговачки слој, а њихова улога у промету производима балканског занатства постала је веома приметна обимом и утицајем на производњу.[29] Дубровчани су иначе били приморани да се према домаћим муслиманским трговцима опходе у складу са својим политичким

[28] ХАК, SN XXV, 368; Т. Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд 1972; Acta Consilii Rogatorum, XXI, 27–32, 37' и даље; Procure di notaria, XV, 80'–81; XVII, 16'–17.

[29] Х. Иналџик, *Османско Царство*, СКЗ, Београд 1974, 171–213; података у вези са овим питањем има у многим серијама Дубровачког архива.

Табла турског новца из књиге Nuri Pere Osmanlilarda madeni Paralari. Istanbul, 1968.

положајем према Порти, веома осетљивој на изгреде, тужбе околних санџак-бегова или на локалне »зађевице« с турским поданицима. Стога су домаће муслимане прихватали у уверењу да ће их надмоћност дубровачког трговачког механизма подредити њиховој вољи. Међутим, њихове заједничке послове су већ од самог почетка почели потресати неспоразуми и сукоби; уговори склопљени на тргу су све чешће решавани на судовима и постајали предмет политичке одмазде. Тако је на пример у раздобљу 1504–17. вођено у Дубровнику 37 судских процеса због превара, неисплаћених потраживања или некоректног пословања. Тај велики број тужби покренуо је околне санџак-бегове да одлучније заштите своје трговце и приморају Дубровчане на коректнији пословни однос. Страх од политичких заплета принудио је дубровачку владу да јасније одреди положај и права турских трговаца у целини, и то најпре тако што је почела доносити одлуке у корист свих муслиманских трговаца који су у пословима били оштећени или су од ње тражили »правду«. Једном трговцу из Фоче је враћен дуг из оставштине дужника, једног умрлог дубровачког властелина, једном житарском трговцу је враћен новац који су му бесправно узели градски офичали, једном свом поданику је чак дала новчану помоћ да по пресуди сарајевског кадије изравна дуг неком Турчину и тако избегне опасност да тај дуг буде наплаћен од дубровачких трговаца из Сарајева.[30]

Најзад је 26. јула 1508. донета уредба по којој »Турци и турски поданици за робу коју доносе у Дубровник или је шаљу даље преко мора треба да плате царину и за увоз и за извоз исто као што то чине и дубровачки трговци«. Мада је требало да буде на снази следећих пет година, ова уредба није више мењана тако да је остала као трајна подлога у пословању муслиманских трговаца. Доцније су од одредаба ове уредбе били изузети снабдевачи двора и околних намесника, трговци који су имали већи политички утицај на решење неког питања и од којих се очекивала противуслуга, или какав трговац који би претходно поднео молбу Сенату и изнео неке посебне разлоге.[31] Влада је у свим таквим случајевима доносила посебне одлуке. Да би избегли плаћање ове царине, трговци из Турске су почели носити робу на ушће Неретве, па је Дубровник покушао да спречи раст овог тржишта тако што је својим трговцима забранио у децембру 1519. да ту послују. Међутим, та забрана је нанела штету пре свега дубровачком престижу. После трговаца из Турске, на ушће Неретве су почели стизати трговци и бродови из далматинских лука, Млетака и Анконе, па тако и вршити први озбиљнији продор на пристаниште у залеђу. Дубровник је покушао да и то спречи у мају 1550, кад је својим поклисарима на Порти наредио да испослују »наређење да ни један странац не може трговати на неретљанској скели«, али је Порта одбила тај захтев.[32] Дубровчани су настојали да утврде међусобне односе између својих и турских трговаца, са очигледном намером да на територији Турске сачувају правни интегритет својих колонија. Кад су се турски трговци почели удруживати с Дубровчанима и давати им своју робу »да с њом послују или да је преносе као да је роба Дубровчана и да тако избегавају плаћање царинских намета«, дубровачка

[30] ХАД, Acta minoris consilii, XXVII–XXX, на више места; Mobilia, XVIII–XXIII, на више места; Acta Consilii Rogatorum, XXX–XXXVII, на више места.

[31] ХАД, Acta Consilii Rogatorum, XXXI, 37'

[32] Исто, XXXV, 166', XLIX, 164.

влада је у августу 1515. наредила да се поведе истрага против оних »који с таквима намерама ступају у службу Турака и Бугара«, а такав начин удруживања најстроже забранила.[33] Дубровчани су омогућили турским трговцима да део извозне царине плате у ратама, и то у местима у којима живе, што је свакако чињено веома ретко, заправо једино на основу владине одлуке. Тако је на пример једном босанском трговцу, који је у Дубровнику купио већу количину тканина, у јулу 1521. прихваћена молба да плати половину царине »јер је другу половину платио у Босни«. Као један од важних узрока за сукобе, дубровачка влада је сматрала то што турски трговци нису долазили сами у Дубровник: уз њих су увек били многи робови, слуге, разни беспосличари који су изазивали нереде у граду. Кад је неким турским трговцима из Сарајева у децембру 1507. побегао роб из њихове пратње, босански санџак-бег Фериз-бег је окривио за то Дубровчане и одмах предузео одмазду против дубровачких трговаца у Сарајеву. Новљани су својим понашањем изазивали толико сукоба да су то у Дубровнику почели сматрати за намерну провокацију. Стога је влада у фебруару 1522 – у тренутку кад је увођењем »дубровачке царине« из основа измењен положај дубровачких трговаца у Турској – затражила да Порта посебним хећимом забрани »левентама и људима сличног положаја да без писмена санџакбега, кадије, диздара или других старешина долазе у град и ту изазивају скандале«, из чега треба »изузети трговце и оне који имају титулу достојанственика и цареве службенике који могу слободно да улазе у град«.[34] Бригу о турским трговцима у Дубровнику, Порта је поверила емину који је на градској капији убирао баждарину. У ствари, он је у трговачким пословима добио улогу конзула, давао правне савете и штитио интересе Турске и њених поданика. Емини су боравили у кућама које су изнајмљивали близу градске капије на Плочама, а неки од њих су се и сами бавили трговачким пословима и имали пуну подршку дубровачке владе.[35]

У том раздобљу је у Турској настајала нова трговачка сила: Јевреји. Дотад их је било у свим већим градовима на Балканском полуострву, али су и бројем и у пословима имали незнатну улогу. Доласком шпанских и португалских Сефарда и марана, те њиховим брзим ширењем по балканским чаршијама и италијанским градовима, Јевреји су слично Дубровчанима почели да шире мрежу послова и да затварају свој трговачки круг, у чему им је Турска пружила пуну заштиту и омогућила неометан развој. Путеви повезивања балканских Јевреја са сународницима у западној Европи водили су преко јадранских лука и Подунавља. Дубровчане су најпре почели угрожавати у трговини штављеним кожама, неким сировинама за бојење, сировом и прерађеном свилом, ђамбелотом, увозом фирентинских и млетачких тканина, фландријског платна и енглеског карисеја. Осетивши опасност, Дубровчани су почели заводити посебне мере како би онемогућили Јевреје, али се нису усудили да их спроведу докраја услед одлучне заштите коју је Јеврејима пружила Порта. Стога су јеврејски трговци почели извозити робу преко ушћа Неретве и албанских лука, па тако још више угрожавати дубровачке интересе.

[33] *Исто*, XXXI, 37'.

[34] *Исто*, XXXIII, 123, 207 и даље; Acta minoris consilii, XXXIV, 69.

[35] Acta minoris consilii, XXXVIII, 16' и даље.

Пун пословни замах остварио је јеврејски трговачки круг у последњим деценијама XVI века, кад је потиснуо Дубровчане у промету великим бројем разне робе.[36]

Грци су на балканско подручје наступали из два правца: преко јадранских лука и дуж Вардарске долине. Већи значај у овом раздобљу имао је њихов продор јадранским путем пошто су на трговачки саобраћај могли утицати бројном трговачком флотом и преко својих колонија у Млецима, Анкони, Барију и другим мањим италијанским градовима. Знатан утицај на њихове балканске послове имала је грчка колонија у Анкони која се преко трговаца из Габеле, Сплита, Шибеника и Задра повезала са залеђем и отуд извлачила склавине, ваљано сукно, простирке, штављене коже и прехрамбену робу. Известан број Грка је прешао из Анконе у Сарајево и ту самостално пословао, а неки од њих су као агенти великих италијанских трговачких кућа радили на успостављању трговачке мреже с домаћим људима. О продору Грка вардарским путем постоји мало архивских података. Грке трговце видели су у градовима неки европски путници; забележени су и у турским пописима градова, а у незнатном броју се јављају и међу закупцима рудника и разних такса. Међутим, узевши у целини, Грци још нису имали значајнију улогу у трговачком саобраћају и привреди у српским земљама.[37]

По балканским градовима било је у овом раздобљу трговаца и занатлија Јермена и Персијанаца који су продавали свилу, ђамбелот, платно и разне врсте зачина. Било је затим угарских, влашких и ердељских трговаца металном и нирнбершком робом, те француских, италијанских и далматинских трговаца тканинама, одећом, оружјем, драгуљима. Ово тржиште су почеле испитивати и велике немачке трговачке куће, на пример Фугери из Аугзбурга који су 1555. упутили свог агента Ханса Дерншвана да проучи и опише привредне прилике у Турској. Међутим, стање на балканском тржишту није овим трговцима још пружало могућност за организованији наступ.[38]

Пренос робе из места у место обављан је караванима који су били састављени од товарних коња, мазги и камила, затим колима, лађама и шлеповима. Број људи који су обављали ову службу растао је упоредо с порастом робног промета, а претежно је био запослен српски живаљ, посебно власи из насеља на важнијим раскршћима путева. Према начину на који су преносили робу делили су се на кириџије, рабаџије и лађаре. »Морлаци или кириџије… они који живе од преноса робе« били су најбројнији, а робу су товарили на брдске коњиће или мазге. У зависности од количине робе образовали су мање каравание до шездесет коња и веће до неколико стотина. Кириџија је био одговоран крамару, старешини каравана, од кога је добијао плату зависно од броја коња и врсте робе коју је требало пренети. О односима између кириџије и крамара нема података који би омогућили да се они потпуније прикажу, а пословица »Лакше и крамару него кириџији« говори више о тешкоћама позива уопште него што ближе одређује њихов међусобан однос. Кириџија се без сумње

[36] J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća*, Sarajevo 1937.
[37] О овим питањима постоји богата архивска грађа у многим серијама ХАД, затим у АСА и АСВ.
[38] Б. Храбак, *Трговина Персијанаца преко Дубровника у XVI веку*, Зборник Филозофског факултета у Београду, XVI, Београд 1960, 257–267.

морао старати да му коњи и коњска опрема буду у потпуном реду, штете које би настале његовом кривицом сносио је лично, а морао је надокнадити и део штете која би настала губитком робе.[39] Главну одговорност за караван и отпрему робе сносио је крамар: он је склапао уговоре с трговцима, погађао се за цену, утврђивао начин испоруке. За разлику од пословања у средњем веку, кад је пренос робе преузиман само за краће деонице, крамари су у XVI веку редовно прихватали да пренесу робу и до веома удаљених одредишта: на пример од Дубровника до Београда, Софије, Једрена или Цариграда. У том раздобљу су се све чешће обавезивали трговцима да испоруче робу без обзира на место у коме се она налази. Тако се на пример требињски крамар Радоња Капичић погодио с једним дубровачким трговцем 12. јуна 1512. да пренесе осам бала тканине његовом ортаку кога је требало да потражи у Новом Пазару, Нишу или Софији, а цена преноса од 90 аспри за балу била је погођена само до Новог Пазара. Сличних примера има толико да је могућно говорити о одређеном начину пословања. Наиме, управо у то време је у Дубровнику основан велики број трговачких друштава за послове »на српским странама«; онај од ортака који је остајао у Дубровнику (socius stans) једино је знао правац којим се упутио његов компањон, па је шаљући му робу био принуђен да склапа посебну врсту уговора с крамарима. Да се не би враћали без товара, крамари су се трудили да бар делимично обезбеде пренос робе и приликом повратка.[40] Крамари су били обавезни да трговцу надокнаде целокупну штету која би настала при преносу робе, па су стога захтевали да роба буде добро запакована, да је трговци запечате и прописно жигошу својим заштитним знаком. Тиме су настојали да се одбране не само од честих жалби трговаца да им је нестао део робе или да је оштећен него и од суровних истрага које су вршене међу кириџијама у случају крађе. Трговац је био обавезан да добро запакује робу и кад је лично путовао с караваном.[41] Крамари су зарађивали више од стручних радника у рударству или занатству. Један требињски крамар се 1518. погодио да пренесе 25 бала тканине од Дубровника до Новог Пазара по 137 аспри за балу, што је износило око 70 дуката за цео товар. Посао је могао остварити са око петнаестак коња за десет дана, уз трошак за кириџије и храну од око 950 аспри, што значи да му је остајало око 50 дуката зараде.[42] Да би могли испунити обавезу да надокнаде штету, крамари су морали располагати знатним средствима тако да су спадали у ред богатијих људи.

Пренос робе равницама Подунавља, путем Темишвар–Београд, друмовима у Бачкој и Срему, затим Цариградским друмом и путевима у средишњим и југоисточним деловима Србије обављан је колима с воловском или бивољом запрегом. Дубровачки и аустријски посланици су на Цариградском друму користили кочије с коњском запрегом. Слично кириџијама, и рабаџије су се окупљале у мање или веће групе. Та врста транспорта је првенствено коришћена за превоз руде, соли и кабасте робе, али је већ од половине XVI века тако превожена и трговачка роба. Претежан део рабаџија »који колима привређују« давао је српски сеоски живаљ. Турци су у време својих војних

[39] М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, ЈИЧ, III, 1–4, 1937, 119–146; В. С. Караџић, *Српски рјечник*, под *кириџија* и *рабаџија*.
[40] На пример ХАД, Div. not., XC, 54; XCV, 142.
[41] ХАД, Преписка, XVI, 467, 6.
[42] ХАД, Div. not., XCIV, 129.

похода користили рабаџије за превоз провијанта и тешке опреме.[43] Што се тиче речних путева (Дрина, Сава, Морава, Тиса, а посебно Дунав), роба је превожена лађама, шлеповима, чамцима и сплавовима. Највећи значај у том раздобљу добио је дунавски пут Смедерево–Београд–Будим, подједнако у робном промету и снабдевању војних посада и градова. Претежан део дунавских лађара били су Турци, али је међу посадама било највише Срба. У служби речног саобраћаја развио се у XVI веку читав низ помоћних делатности (на пример бродоградилишта од којих је највеће било у Београду) и специјализованих заната. Бродоградња је повољно утицала и на развој дрвне индустрије и експлоатацију дрвне грађе.[44]

II

У балканској привреди, а са њом и у српској, од средине XVI века збиле су се промене које су означиле почетак новог раздобља с трајањем од првих деценија XVII века. Педесетих и шездесетих година XVI века, Турска је била на врхунцу војне и политичке моћи и привредног развоја. Производња и промет омогућавали су стално притицање новца без обзира на то што је растао и извоз. Међутим, извори који су омогућавали бујање тог огромног организма почели су најпре да слабе, а убрзо затим и да пресахњују један за другим. Последњи ратни походи Сулејмана II донели су корист једино трговцима (они су у великом броју похрлили према градовима који су се припремали за пролаз царске војске), док су Турској као држави нанели прве озбиљније поразе. Затим су све делове турског друштва: феудалне установе, војску, управни апарат, државне финансије и привреду, почели захватати поремећаји које су савременици доживљавали као кварење старог реда, а за такво стање су оптуживали поједине државне или друштвене институције. Савремена историографија још није дала коначан суд о узроцима тих поремећаја који су убрзо прерасли у трајну кризу, а затим довели и до дегенерације многих установа у Турској. Поред општих прилика, на привреду Турске је од педесетих година почела утицати и европска монетарна криза изазвана великим приливом племенитих метала из Америке, посебно сребра. Велике количине новог новца и пораст цена од 1 до 3 посто годишње утицали су повољно на развитак мануфактуре и занатства, али су изазвали несигурност у производњи сировина и трговачком промету. Трговачка банкротства су постала честа, дугови су споро отплаћивани, а кредити давани нерадо. Услед пораста цена опала је куповна моћ потрошача пошто наднице нису пратиле тај пораст. Порта је овим тешкоћама додала нове: да би попунила све празнију државну благајну почела је повећавати све врсте намета потчињеној раји и уводити нове. Тако се још више смањио ионако бедан приход по домаћинству, у просеку од 500 до 600 аспри годишње. Кад ни та мера није донела очекиване резултате, Порта је покушала да поправи пољуљане финансије Царства смањивањем количине сребра у асприма, што је затим условило повећану емисију новца. Губитак вредности новца била је стална појава у Турској током целог XVI

[43] О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Будима у XVI и XVII веку*, Нови Сад 1976, 44–49.
[44] На пример, *Cons. Rog.*, LXXX, 46'.

века, али је вредност ипак одржавана на нивоу који није могао битније утицати на привредне токове. Курс аспре према дукату кретао се све до седамдесетих година XVI века од 50 до 60 аспри за дукат, а Порта је наглије скокове поправљала емисијама боље аспре. Сада се пад аспре више није могао задржати, па се већ од седамдесетих година XVI века за један златник плаћало 120, 180, па чак и 220 аспри. То је изазвало хаос у курсевима и неухватљиво кретање цена, тако да су трговци све одлучније тражили да се роба плаћа златницима или чвршћом страном валутом у сребру. Као последица тога, у Турску су биле унесене велике количине страног новца, посебно шпанских реала. Поремећаје у привреди изазвала је и појава корупције код централних и провинцијских представника власти. Самовоља појединих турских властодржаца, одметништво, разбојнички препади незадовољних војних одреда, фалсификовање новца, друмске пљачке, дивљање ордија по селима, уцене, затим појава хајдука, избијање устанака и свакодневне жалбе све незадовољније раје, постали су стална несрећа Турског Царства. Трговачки саобраћај је посебно угрожавала све слабија безбедност на друмовима, па су се каравани из страха од већих хајдучких дружина могли кретати једино уз јаку војничку пратњу. Места као што су Милошев До на путу Пријепоље–Сјеница и део Цариградског друма од Пирота до Драгомана нису годинама могла бити очишћена од хајдука.[45]

На развитак привреде у овом раздобљу веома много су утицали градови који су од педесетих година почели нагло да расту у Турској. Београд је на пример имао 260 кућа 1536. године, 553 куће 1560. и 950 кућа 1572. Градска привреда, у првом реду занати и трговина, почела је убрзано да се развија и да добија све већи значај, али је највећи прилив у градове потекао из редова турских тимарника. Ово непродуктивно становништво представљало је главни градски потрошачки слој.[46] Посматран у целини, град је иначе постао велики потрошач најразноврсније робе. Његово снабдевање храном представљало је терет сеоском произвођачу, утолико тежи што је цена житарица, меса, поврћа, воћа, живине, јаја, рибе, меда и разних прерађевина одржавана на веома ниском нивоу, а понегде је прикупљана и ванекономском принудом. Многи путници са Запада су забележили да су поједине животне намирнице јевтиније и по неколико пута него у западноевропским земљама. Унутрашње тржиште храном постало је у овом раздобљу грана производње и промета у којој су и домаћи хришћани и муслимани развили највећи део својих послова. Промет храном у односу на укупан промет имао је превагу у трговачком саобраћају на Дунаву у раздобљу од 1551. до 1583. У Будим су из Видина, Кулича, Смедерева, Београда, Сланкамена, Титела, Варадина, Илока, Сомбора, Бача, Вуковара, Осијека, Бечкерека, Сремске Митровице, Шапца и Ниша доношени пшеница, прекрупа, пиринач, просо, брашно, јечам, масло, уље, сирће, туршија, маслине, сир, свежа и усољена риба, на стотине черека овчије пастрме (сушено месо), мед, халва, суво и свеже грожђе, бадем, орах, смокве, вино и ракија. Највећи део послова у вези са житарицама обављали су турски

[45] В. Винавер, *Преглед историје новца у југословенским земљама (XVI–XVII век)*, Београд 1970, 125–251; Т. Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд 1973, 203–392.
[46] Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, I, 273–274; Н. Тодоров, *Балканският град през XVI–XIX век*, 72–110.

трговци и лађари из Београда и Смедерева, али су знатан део промета медом, сушеним месом, рибом и особито вином, ракијом и сирћетом обављали српски трговци. У трговину храном почели су се упуштати и мартолози и њихове одабаше.[47] Градови у Србији, Босни и Херцеговини били су претежно насељени муслиманским становништвом, али је у њима било и махала у којима су становали Дубровчани, Јевреји, Цигани и друге националне и верске групе. Стихијно досељавање Срба у Београд заустављено је мерама које су досељенике обавезивале да раде на оправци тврђаве и одржавању царских амбара, а истовремено им је било забрањено да држе крчме и продају вино. Знатан број београдских Срба припадао је занатлијама које су биле обавезне да раде за војне потребе, али је било и кожара, златара, кројача и других. Они су били довољно бројни и снажни да граду наметну језик, да одржавају своје цркве и покрену штампање књига. Православна општина у Сарајеву била је највећим делом састављена од занатлија: кожара, терзија, ћурчија и кујунџија; имала је своју цркву, школу и уређен унутрашњи живот. У херцеговачким градовима дуж дубровачког друма, у српским махалама је било занатлија, трговаца и крамара.[48]

Турска није никад прихватила меркантилистичко учење о заштити националне трговине путем ограничавања послова страним трговцима. Своје интересе је штитила тако што је стално или повремено забрањивала извоз оних роба које су биле потребне њеној војсци, тренутним политичким намерама или финансијским потребама, на пример руде, племенити метали или расни коњи. Промет житарицама и сољу држала је под сталним надзором. Страним трговцима је омогућавала да у пуној мери развију послове, али је њихов положај и права ставила у зависност од својих политичких циљева и привилегија које им је додељивала. Млечани, Фирентинци или Ђеновљани, који су иначе уживали веома широке повластице, за време ратова Свете лиге против Турске губили су не само сва права него и имовину и личну слободу. На послове странаца утицала је и висина царинске стопе коју је Порта одређивала за сваку државу посебно у распону од 2 до 5 посто. У настојању да заузму што повољнији положај на турском тржишту, италијанске државице и Дубровник су се користили и дипломатским везама на Порти и настојали да међу угледним властодршцима и достојанственицима одрже што шири круг пријатеља.

Балканско подручје је у претходном раздобљу остало по страни од сукоба великих трговачких сила за престиж, јер су оне првенствено биле заинтересоване за богато анадолско и малоазијско тржиште зачинима и свилом, подручје на коме су лакше могли да нађу и купце за своје скупоцене тканине и луксузну робу. Међутим, кад је поморски пут за Индију у пацифичка острва преко Рта добре наде уведен у редован саобраћај, малоазијски градови, а са њима и цео Медитеран, почели су да губе дотадашње трговачке положаје и били принуђени да траже нова упоришта. Последице ових промена почеле су се осећати тек у последњим деценијама XVI века, кад су велике италијанске трговачке куће започеле да се окрећу балканском подручју.

[47] L. Fekete и G. Kaldy-Nagy, *Rechnungsbücher Turkischer Finanzstellen in Bude (Ofen), 1550–1580*, 214–259; B. Hrabak, *Izvoz žitarica iz Osmanlijskog carstva*.

[48] J. Тадић, Дубровачка архивска грађа о Београду, I, Београд 1952; J. Тадић и Т. Поповић, *Дубровачка архивска грађа о Београду*, II, Београд 1976.

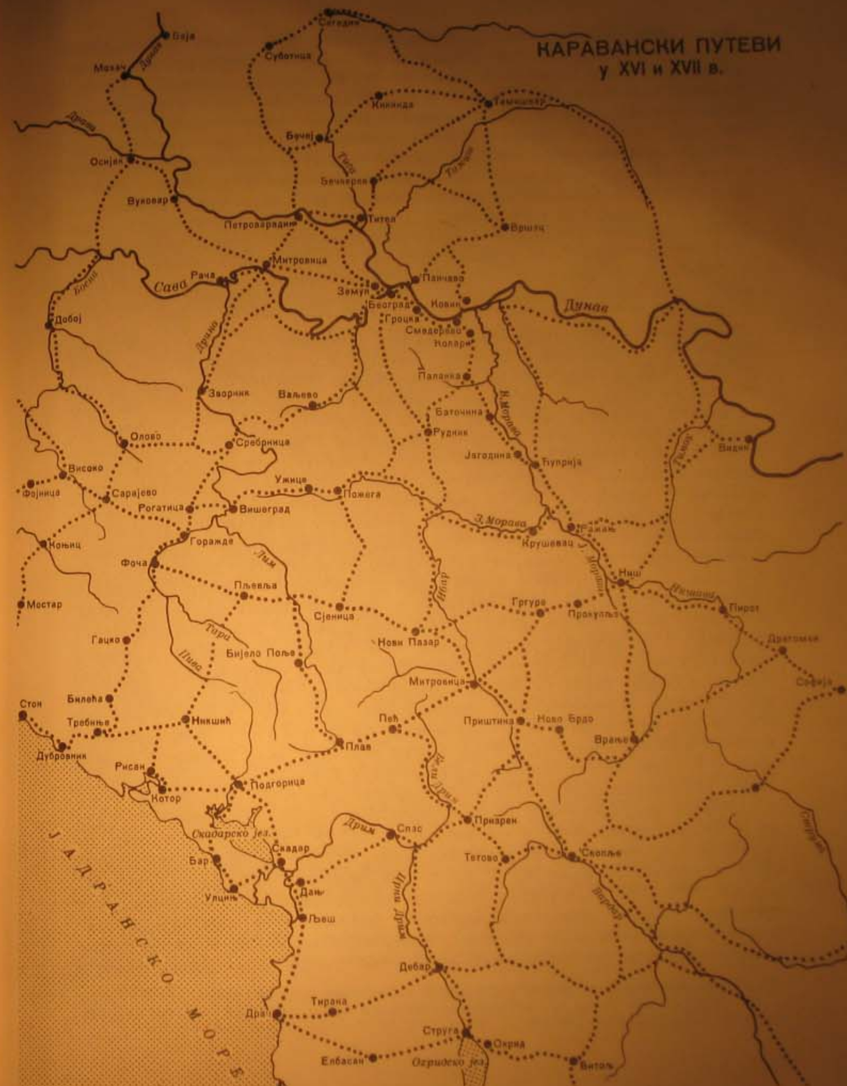

У тим општеисторијским токовима, положај Дубровчана у балканској и српској трговини почео је постепено да се мења; дубровачки послови су у овом раздобљу достигли највиши домет. Оснивањем колонија у Ужицу, Ужичкој Пожеги и Нишу током четрдесетих година, затим у Темишвару, Бечкереку, Ковину и другим градовима у Банату, Срему и Бачкој педесетих и шездесетих година, Дубровчани су уклопили у свој трговачки систем целокупно српско подручје. Њихове старе колоније су ојачале не само приливом нових људи, занатлија и трговаца него и успостављањем чврстих веза са произвођачима. Колоније су постале уређене тако да су могле живети као самостална тела, али у оквирима и на начин који им је утврдила матица. Дубровачка влада се мешала у њихове међусобне односе једино у случајевима кад је изгледало да би неки њихов спор могао добити шире значење. Она се успешно супротстављала и свим покушајима појединих турских властодржаца да угрозе положај колонија тиме што би увели посебне царинске намете или локалне таксе.[49]

Главно тежиште дубровачких послова померано је у овом раздобљу из Цариграда и Софије према Београду. Београд је добио такав значај због тога што је постао не само велико средиште домаћих сировина и занатских производа него и значајан трг за продају производа западне мануфактуре, посебно у време ратова кад се претварао у војни логор, а те услове је испуњавао све мањи број градова на Балканском полуострву. Мрежа тако успостављених колонија омогућила је Дубровнику да под својим утицајем задржи највећи део укупног балканског промета, или око 3,5 милиона дуката годишње. Међутим, промене у Турској откриле су убрзо сву сложеност дубровачког положаја, а први знаци поремећаја на балканском тржишту изазвали су у Дубровнику повећан број трговачких банкротстава. Застоји у продаји и потрошњи тканина и мануфактурне робе отежали су благовремену исплату кредита; дугови који су стално увећавани, споро и нередовно су враћани. У таквим условима је било све теже наћи јемца, што је најпре довело до опадања кредитних послова, а затим и до сужавања кредитног система у оквире појединих пословних групација.[50] Дубровчане су уз то све више почели угрожавати и домаћи трговци, који су сада преузимали послове од њих и усмеравали их у другим правцима. Међу њима су посебан значај добили муслимански и јеврејски трговци, и то на тржиштима у средњем Подунављу које су Дубровчани тек почели уклапати у своју пословну мрежу. Са својим »босанским еспапом«, муслимански трговци из Босне су већ од половине века извршили снажан продор на будимско тржиште, а преко њега у земље средње Европе. На будимској царинарници је 1551. године забележено свега 19 босанских трговаца који су оцаринили изворну робу у вредности од 122.700 аспри; 1571. било их је 29, а њихова роба је процењена на 623.750 аспри; 1572. године, 96 трговаца је оцаринило робе у вредности од 2.047.250 аспри. Истовремено је број »Латина«, Дубровчана и млетачких поданика, износио 13 у 1551. години, 19 у 1571. и 18 у 1572. Под »босанским еспапом« подразумевани су производи домаћег занатства и радиности: ћилими, торбе, ваљана или ткана сукна, у првом реду аба и склавине, затим мешине, ђонови и »ситна роба«. Босански трговци су износили мед, халву и масло на будимску пијацу, а на њој

[49] Преглед ових догађаја и литературу вид. Т. Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*.
[50] Р. Самарџић, *Београд у међународној трговини XVI и XVII века*, у књизи *Историја Београда*, I, Београд 1974, 359–375.

куповали сарачки и ковачки алат, алат за обраду бакра, прибор за израду сабаља, затим платно из Братиславе, нирнбершку робу и производе аустријске мануфактуре. Значај босанских трговаца није био једино у обиму њихових послова – мада су они у поменутом раздобљу већ захватили око 40 посто укупног промета на будимском тржишту – него у томе што су утрли пут којим је од деведесетих година, после отварања сплитске луке 1573, потекла нова међународна трговина и што су својим трговачким пословима повољно утицали на развитак домаћег занатства и радиности.

Другу веома утицајну групу на овом тржишту представљали су муслимански трговци из градова северне Србије, Баната, Бачке и Срема. У Београду су 1536. забележена само два муслиманска трговца, а 1560. било их је већ 14 само у Ферхад-пашиној махали у Вароши, с тим што је њихов број стално растао. Своје послове су заснивали на производима локалних заната и на прехрамбеној роби. На будимско тржиште су износили склавине, абу, крзна дивљачи, ђонове, мешине, крмез, затим житарице, мед, вино и ракију, а куповали су разне алате, тканине, јоргане и постељину. Укупна вредност тих производа процењена је 1551. године на 17.400 аспри, 1571. на 108.000, а 1572. на 920.000 аспри.[51] Муслимански трговци су истовремено појачали своје послове и на италијанском тржишту, тако да су се већ половином XVI века могли готово свакодневно срести у лукама и трговачким четвртима Анконе и Млетака. У тим градовима се око њих и њихових послова развила читава служба посредника, трговачких водича и преводилаца који су им помагали да продају робу, склапају дугорочне послове, или да посредују код власти у случају каквог спора. Потпун приказ њихових послова у Анкони могућно је дати једино за кратко временско раздобље од 21. маја до 31. августа 1551, за које је сачувана књига лучке царинарнице *Cartolaro de Doana*, али се статистички подаци које она пружа могу у оквирима општих економских услова проширити на дуже раздобље. У књизи су забележена имена 28 турских трговаца, који су донели у Анкону на продају 4.920 комада ћамбелота, 2.173 либре сирове свиле, 16 бала кордована, 394 простирке разне величине, 206 врећа вуне, 3.780 стара пшенице, 300 овнујских кожа, 80 склавина, 2 бале раше, сандук марама, 10 бала крзна дивљих животиња, 962 либре воска, 217 морејских и 25 бала говеђих кожа, 2 бале кабаница, 30 сирева, 200 либри семенки од бундева, 2.500 либара лековитих трава, ребарбаре и мâне, а укупна вредност ове робе износила је више од 50.000 златних шкуда. Ти трговци су у највећем броју стигли из Љеша, Новог, Будве, Габеле и грчких лука Занте и Науплион.[52] Од седамдесетих година XVI века, после завршетка кипарског рата, муслимански трговци из средишњих и северозападних области балканске Турске су још више појачали послове са Анконом. Њихово учешће је било особито велико у промету занатским производима, затим вуном и воском. Међутим, главни ток њихове спољне трговине био је кроз цело то раздобље усмерен према Млецима.

Да би сачували улогу светског седишта за промет источним тканинама, зачинима, фино штављеним кожама, турским занатским производима и сиро-

[51] L. Fekete и G. Kaldy-Nagy, *нав. дело*; Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, I, на више места.
[52] ACA, Cartolero de doana grande, на више места.

винама, Млечани су настојали да привуку што већи број балканских трговаца, па су у том циљу донели многобројне уредбе. На пример, млетачким бродовима било је допуштено да робу из турских лука, а такође и из Дубровника, превозе искључиво у Млетке или млетачке градове. Млечани су изградили за турске трговце посебан трговачки центар који се звао Fondaco dei Turchi, јемчили им личну и имовинску сигурност, коректан поступак и успешно обављање посла. У време ратова против Турске, млетачка влада је штитила муслиманске трговце у Млецима од самовоље својих поданика. Кад је Сенат почетком кипарског рата у марту 1570. објавио одлуку да се роба »Турака, левантских Јевреја и других турских поданика« стави под секвестар (привремено одузимање робе и стављање под државни надзор), а они држе »под стражом да се не би разбежали«, огроман део турске робе је био опљачкан услед небриге службеника којима је било поверено њено чување, али је роба после одлучне истраге била прикупљена и смештена у магацине. Турцима је исплаћен део новца за подмирење личних потреба, а роба им је враћена одмах чим је био склопљен уговор о миру.[53] Млетачки трговци су везивали трговце из Турске за своје послове и разним уговорима о посредништву или о дугорочној сарадњи, давали им новац и робу на зајам, обезбеђивали магацински простор и чување робе. Трговци из Турске су прихватили сарадњу с Млечанима првенствено зато што су се тиме ослобађали дубровачког посредништва и што су могли самостално учествовати у међународном трговачком промету. За учвршћење ове сарадње посебно су се залагали муслимански и јеврејски трговци из Босне, који су после успешног продора у средње Подунавље радили на томе да Млечани оспособе неку од својих лука у Далмацији за прихват и отпрему робе, па тако повежу ова два подручја. На остварењу те замисли радио је веома упорно Данијел Родригез, јеврејски трговац са ушћа Неретве, који је сачинио план о изградњи сплитске луке и подносио га Млетачком сенату 1566. и 1577; пројект му је прихваћен 1588, кад је одлучено да се уложе потребна средства. Градња лучких постројења је завршена 1592; истовремено су и Турци завршили изградњу пута и караван-сераја од Сарајева до Сплита и обезбедили коње за каравански саобраћај.[54] Мада су били обавештени о пословима у вези са изградњом сплитске луке и о Родригезовим преговорима с високим турским достојанственицима, у којима их је трговац уверавао да ће овим путем »роба одлазити много сигурније и с мање трошка«, због чега је почео уживати широку подршку у Турској, Дубровчани нису предузели ништа да осујете остварење овог пројекта.[55]

Јевреји су у овом раздобљу учинили одлучујући корак ка стварању своје трговачке моћи, а путеви њихове трговине водили су у два главна правца: први у Подунавље, други преко јадранских лука у Италију. У Подунављу су трговали медом, вином, разним алатима, угарским ножевима, немачким бријачима, абом, машинама, торбама, платном, зачинима, али им послови на овом подручју нису још увек били довољно развијени. Највећи део њихове робе одлазио је у Анкону и Млетке, а основу трговине сачињавали су

[53] ACB, *Senato mar*, R. XXXV, 141; R. XXXIX, 163'–164, 200'–201, 203'; Consiglio de X, Secreta, R. IX, 148'.

[54] Основне податке и литературу вид. Т. Поповић, *нав. дело*, 361—364.

[55] ХАД, Div. not., CXXII, 26'–27 a tergo.

ђамбелот, сирова свила, восак, шафран, индиго, грана, зачини и разне врсте кожа и крзна. Увозили су платно, енглеске, фландријске и италијанске тканине, папир, драгуље, галантеријску и позамантеријску робу. Јевреји су већ осамдесетих година надмашили Дубровчане у пословима с ђамбелотом, сировом свилом, шафраном и индигом. Тако су Јевреји из балканског залеђа, особито босански Сефарди, држали у својим рукама и знатан део трговине штављеним кожама, кордованима и монтонинима, од 500 до 900 бала годишње. Од краја XVI века почели су постепено преузимати и послове с бивољим и говеђим кожама, грубим сукнима и воском.[56]

У овом раздобљу је општи полет привреде повољно утицао и на развитак српске трговине, и то на оба велика трговачка пута: дунавском и дубровачком. Услед посебних историјских услова у којима се развијао, дунавски пут је представљао погодно тле за брзо напредовање српских трговаца. Према белешкама цариника, у Будиму су се 1551. појавила само три српска трговца: неки Радосав који је дотерао седам буради вина и два бурета меда, Мартин из Ковина са шест буради вина, те извесни Никола коме је оцарињено 37 говеђих кожа за извоз у Аустрију. Двадесет година доцније, 1571–72, у Будим су стигла 34 српска трговца, а највећи део њихове робе чинили су вино (182 бурета), ракија, мед, сирће, уље, затим сољена риба, масло, туршија, грожђе, лешник и житарице. Роба је углавном била намењена будимском тржишту изузевши један део усољене рибе за коју је плаћена извозна царина. Положај који су српски трговци достигли крајем века утврђиван је управо у овом првом раздобљу, кад су заузели запажено место у извозној трговини с немачким земљама. Извозили су живу стоку, житарице, зачине, крзна, штављене коже и неке занатске производе као шиндру (дрвена грађа), текнад (корита), ведра, а увозили предмете од гвожђа и тканине. »Зимија звани Капетан« увезао је 200 комада енглеских вунених тканина и платио 1.250 аспри царине. Међу винарским трговцима било је неколико бродара, мартолоза, па и један њихов старешина, одабаша Раде, и један занатлија, калафат (бродоградитељ).[57] Посебан значај за развитак српске трговине у Подунављу имао је извоз стоке. Преко царинарнице у Вацу прелазило је шездесетих година 60.000 говеда, 1.500 коња и 25.000 оваца годишње. У раздобљима кад је на турско-аустријској граници владало затишје, највећи део говеда и оваца извожен је у Беч. Међу трговцима који су предузимали ове послове, Срби су већ у ово време успели да успоставе трајне везе са бечким тржиштем и да у Бечу образују своју сталну насеобину, чиме је постављена основа за формирање првог значајнијег круга српске међународне трговине.[58] Покушаји српских трговаца да се пробију до средишта медитеранске трговине, до Млетака, Фиренце, Ђенове, Анконе, Барија или Напуља, и у овом раздобљу су се углавном завршавали у јадранским лукама. Без обзира на то што је у плановима западних држава у вези с протеривањем Турака из Европе давано посебно место Србима, а њихова прошлост величана, Млечани су током кипарског рата имали према хришћан-

[56] T. Popović, *Dubrovnik i Ankona u jevrejskoj trgovini XVI veka*, у *Jevrejskom zborniku*, 1, Beograd 1971, 41–53 (са изворима и литературом).

[57] L. Fekete и G. Kaldy-Nagy, *нав. дело*, 21–80.

[58] О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Будима у XVI и XVII веку*, Нови Сад 1976, 44–49.

ској раји из Турске исто држање као према Турцима. У Млецима су већ почетком рата били позатварани сви хришћански трговци из Турске, а њихова роба је стављена под секвестар; у хајкама које су предузимали током блокаде дубровачких вода, код Млина и Цавтата су хватали сточарске трговце из Турске. Тек после протеста грчких свештеника, а изгледа и пећког патријарха, Млечани су 1571. ослободили све трговце и обуставили прогоне.[59]

Мада су биле многобројне услед општег полета трговине, везе српских трговаца с Дубровчанима сачувале су исту подређеност на којој су биле и успостављене; тако су и сада у највећем броју случајева остваривање по балканским чаршијама и имале локални значај. Упадљиво је опало и учешће трговаца из ближег залеђа у кредитним пословима, што је трајало све до последње деценије XVI века. Од 1565. до 1568. у Дубровнику је узело робу на кредит само 12 лица из залеђа – Требиња, Гацка, Купе и Вилуса. Нешто запаженији успех у Дубровнику имали су једино »Босанци«, хришћански трговци из Сарајева, међу којима је свакако било припадника обеју вера, а њихови кредити су у неким годинама премашали суму од 2.000 дуката. Од ових трговаца су најзапаженију улогу у пословима с Дубровником имала браћа Милош и Матеја Марковић; њих је у Дубровнику заступао банкар Никола Петровић, иначе веома активан у пословима с Београдом.[60] Дубровник је 1575. донео нову царинску уредбу која је изазвала многе несугласице с трговцима из Турске, турским финансијским службеницима и румелијским дефтердаром на Порти. Дубровачка влада је донела извесне допуне ове уредбе и 1583. и 1585, кад је поново обавезала турске поданике да плаћају царину за превоз робе преко дубровачке територије.[61] Неке међу веома прореѓеним архивским вестима о пословима српских трговаца имају шире значење, указују на правила којих су се они морали придржавати у односима с Дубровчанима, или у додиру са странцима у Дубровнику. »Будући да су његови повериоци задовољени«, Веће умољених је дало дозволу фочанском трговцу Стефану Николићу да од 11. јула 1562. током два месеца може свршавати своје послове у Дубровнику. Слично одобрење морао је тражити сваки трговац уколико је желео да избегне опасност да га какав поверилац стави у дужнички затвор.[62]

У време кипарског рата, посебно 1571. године кад се стање хришћана у Турској нагло погоршало, послови српских трговаца су опали у многим градовима. »У то време беше туга од Турака и глад велика по свој земљи, човек човека да поједе. Од Солуна со вожаху те мењаху за жито мером колик жито, толико и соли и не хтејаху примати сол за жито« – забележено је у једном запису из тог времена. Темишварског трговца Јована Раичевића је његов поверилац, један дубровачки трговац, те године предао кадији пошто је за такав поступак добио посебно одобрење своје владе. Као одговор на забрану дубровачке владе »да се власима продаје со«, херцеговачки назор Мемишах је те 1571. наредио свом ћехаји у Неретви да откупи сву дубровачку со »и да је препрода морлацима«, што је у Дубровнику примљено с крајњим негодовањем.[63] Од седамдесетих година XVI века, у време кад су херцего-

[59] ХАД, Lamenti politici, VII, 17–25.

[60] ХАД, Debita, XCII, 73', 133'–145, 186 и даље; XLIX, 97' 103' и даље; LXXXIX, 2–40, 53–246.

[61] Cons. Rog., LXIII, 14–17, 24–25, 201; Letere di Levante, XXXIII 115–116.

[62] ХАД, Acta Consilii Rogatorum, LVI, 111.

[63] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, IV, Срем. Карловци 1923, запис бр 6362; ХАД, Acta Consilii Rogatorum, LX, 171; Lettere di Levante, XXXI, 56.

вачки намесници све чешће објављивали забране, тзв. јасаке, по којима је дубровачким трговцима онемогућавано да извозе поједине врсте робе, положај српских трговаца на дубровачком тржишту почео се побољшавати, а њихова улога у промету сировинама добијала је све већи значај, тако да су се јављали и као повериоци неких дубровачких и италијанских трговаца. У ово време се појавио и слој знатнијих трговаца као што су били Врањешевићи из Фоче, Степановићи, Вучићевићи и Томашевићи из Гацка, Мирчета Гвозденовић из Пљеваља, Илија Петровић из Чајнича и многи требињски трговци.[64] Јачање домаћих трговаца – муслимана, Јевреја и Срба – и пораст броја занатских радионица у градовима утицали су повољно и на измену структуре извоза, па су занатски производи и прерађевине заузимали све значајније место. На тој основи је током XVII века настајала национална економија и код Срба.

И поред тога што је Турска у другој половини XVI века укинула неке повлашћене редове међу хришћанском рајом (на пример акинџије), а појединим областима одузела влашки статус и уврстила их у ред зависних сељака, сточарство је и даље остало преовлађујућа грана привреде у српским земљама. Узгој оваца и коза повећаван је услед све веће потребе тржишта за сточарским производима. Према попису овчарине за 1585, у загорској нахији, у области Трговишта између Тутина, Сјенице, Рожаја и Иванграда, број оваца је износио 217.858, у новопазарском кадилуку 110.202, у Бихору 69.870 комада. Пописивач је утврдио да је сточни фонд у тим областима смањен за 35.000 грла у односу на претходни попис, што је можда настало услед прекомерног клања или помора стоке од неке болести. У кадилуцима Београд, Авала, Ваљево, Пожега, Ужице, Смедерево и Јагодина, пописане су 911.934 овце 1592. године, а у Сребреници 77.618 комада. Да би се добила потпунија слика о количини сточног фонда, овим бројевима треба додати и приближно исти број јагањаца који нису подлегали опорезивању, као и велика стада која су припадала сеоским кнезовима и примићурима, затим рударима, припадницима војних и полувојних редова и државним службеницима који су били ослобођени тог пореза.[65] Турска је ову грану сточарства подржавала и својом пореском политиком. Наиме, и поред великих финансијских тешкоћа у које је запала, она је задржала стару пореску стопу од »једне аспре на две овце«, или око 2,5 посто од вредности стада. То је омогућило да се само на италијанско тржиште извози годишње око 2,5 милиона јарећих и овчих кожа, те велике количине вуне и вунених тканина. Овчарство и козарство су омогућавали произвођачу да оствари зараду од продаје сира, сировог или сушеног меса, коже, крзна, вуне, па и од предива и вунених производа кућне радиности. Стога је готово свака кућа држала веће стадо оваца и коза; у Трговишту је тај просек износио 140 оваца по домаћинству без јагањаца и јарића, али је знатан број домаћинства држао од 300 до 1.200 оваца, а просек у Банату је износио око 200 оваца. Пописивач у скадарском санџаку је 1570. забележио да су сточари »филурџије богати а остала раја . . . сиромашна«. У послове у вези са стоком упуштали

[64] ХАД, Debita, XCII, 235'; XCIV, 97, 116, 192 и даље; Procurae di notaria, XXXIX, 194–195; Lamenta de foris, CXXIV, 26; CXXIII, 13'–20; CXXVII, 94'–96'; Libro della dogana grande, 1575–1576, на више места.

[65] Х. Хаџибегић, *Званични подаци о сточном фонду на подручју Новог Пазара, Трговишта и Бихора из 1585. године*, Записи, XXVI–4, 1969, 585–616; Овчарински дефтер из 1592. године, превод Р. Тричковић.

су се и највиши турски достојанственици по провинцијама. Тако су херцеговачки санџак-бегови 1577. године продали Дубровнику оваца и коза за 1.540 талира, 1578. за 1.200 талира, 1581. за 1.000 талира, 1582. за 670 талира, 1583. за 550 талира, 1585. за 29.000 аспри, 1586. за 85.000, аспри, 1588. за 31.000 аспри, 1589. за 99.960 аспри. То су чиниле и околне кадије, војводе и спахије.[66]

Притисак сточара на приморске градове од шездесетих година XVI века добио је готово значај покрета. »Ја дођерах на море волове«, стих из народне песме постао је чин који је имао своје економско оправдање, покушај сточара да се ослободе превелике зависности од прекупаца, трговачких агената, службеника који су се старали о снабдевању војске и градова, али је имао и дубље зачеће: у њему је могућно уочити почетке ширег народног незадовољства услед општег погоршања прилика у Турској. Дубровник је примао сточаре са очигледним страховањем, тражећи у њиховим поступцима и неку скривену намеру. Међу овим власима – они се у званичним дубровачким актима најчешће називају »морлаци« – било је уосталом увек људи који су се у Дубровнику бавили и политичким радом и илегалним тајним пословима. Неки међу њима су у Дубровнику радили и као турски доушници. Тако је 1565. године извесни стригач Илија обавестио херцеговачког санџак-бега да се у хришћанској флоти под Малтом налази и тридесет дубровачких бродова. Уплашена да ширење оваквих вести може довести у питање њене односе с Турском, дубровачка влада је понудила бегу тридесет дуката да смакне овог човека, али је бег одбио да то учини и умирио је владу изјавом да није поверовао у ту вест. Па и сами Дубровчани су налазили своје тајне повереннике међу тим људима; један од њих је 1565. био и војвода Рудина. Уз то је међу њима увек било и ускочких и хајдучких јатака. Херцеговачки и босански сточари су терали стоку на зимску испашу у Приморје или на острва, што је Дубровнику и Млечанима задавало знатне политичке непријатности и било извор многих сукоба.[67] У дубровачким тамницама се редовно налазио и понеки влах осумњичен да је напаствовао жене, протурао фалсификован новац, крао, озледио каквог дубровачког грађанина у свађи, или јатаковао ускоцима. Уочи кипарског рата, у јануару 1568, из дубровачких затвора је изведено пет влаха осумњичених за разне кривице и упућено херцеговачком санџак-бегу да их он казни.[68] Међутим, Дубровник је имао и очигледну корист од ових сточара, јер су власи снабдевали градску пијацу месом, живином, млечним прерађевинама, медом, воћем, поврћем и производима кућне радиности. Стога се дубровачка влада задовољила тиме да помно прати њихово кретање и – одлучније него у претходном раздобљу – да подреди њихове послове својим потребама. Тако је на пример Веће умољених у октобру 1559. допустило »свим власима овчарима који су дошли у Дубровник из Новог Пазара да могу слободно да уђу у град, јер, према извештају . . . поклисара код херцеговачког санџакбега, долазе из здравих места«, али је Веће истовремено одредило »два или три пучанина« да их надгледају, а уколико им се нешто учини сумњив да га приведу под јаком стражом.[69] У току кипарског рата, ово

[66] Kanuni i kanunname, 186.

[67] ХАД, Lettere di Levante, XXX, 11–12', 16'–17; Acta Minoris Consilii, XLVIII, 258'.

[68] ХАД, Acta Consilii Rogatorum, LVII, 28'; LVIII, 220', 228; LIX, 12; LXIX, 51'–52; Secreta Rogatorum, II, 170-170'.

[69] ХАД, Acta Consilii Rogatorum, LV, 52.

Изглед Београда у XVI веку. Савремена гравира.

Веће је у јулу 1571 (одредивши веома строгу казну од 100 дуката и одузимање властелинске титуле на шест година) забранило државном продавцу соли на Плочама да прима мито од влаха да би им продавао со. Истовремено је грађанима Сланог прочитана наредба ». . . да не купују со у Сланом или Дубровнику да би је препродавали власима«. Власима је у јануару 1581. забрањено да »крчме на мало« суво месо и јагњетину.[70] Послови влаха у Дубровнику били су и предмет честих судских расправа због пословних подвала, неисплаћених рачуна, туча и увреда којима су били изложени

[70] ХАД, Acta Minoris Consilii, L, 88, 91'; LV, 133.

у додиру с Дубровчанима. Суд их је у оваквим тужбама редовно штитио, прихватајући као сведоке и друге влахе.[71]

Да пчеларство у овом раздобљу постане једна од веома јаких грана производње утицали су с једне стране повећана потражња меда, коме шећер није могао конкурисати на градским пијацама због високе цене, а с друге стране велика потреба западноевропског тржишта за воском. Највећи део извоза воска и даље је оствариван преко Дубровника, али је учешће муслиманских, јеврејских и српских трговаца постало јаче у односу на претходно раздобље, тако да су муслимански трговци из Београда, Ваљева и Смедерева почетком XVII века извозили у Дубровник од 50.000 до 60.000 либара сировог воска годишње.[72]

Најзначајнија извозна роба и у овом раздобљу била је говеђа кожа. Дубровчани су послове са овом робом успевали да задрже у свом трговачком кругу, а они су им доносили значајну добит од око 120.000 дуката годишње. Покушаји Јевреја и муслиманских трговаца да успоставе чвршће везе на анконском тржишту кожом, Дубровчани су осујетили тако што су поставили широку мрежу својих агената до произвођача и градских кланица који су били главни снабдевачи кожом. Поред тога су под својим надзором држали и највећи део кожарских радионица у средњој Италији тако што су им давали кожу на кредит.[73] Потражња за свим врстама крупне стоке била је већ од осамдесетих година толика да је прерасла могућности произвођача и довела их у крајње неповољан положај. Узгој говеда није могао сељаку донети добит услед веома ниске цене меса, а од саме коже, на тржишту иначе веома скупог артикла, није имао никакве користи. Говече му је уосталом доносило много већу корист као вучна снага у пољопривреди, у рабаџилуку, или у производњи млека и млечних прерађевина. Стога му је говече најчешће узимано ванекономским мерама, посебно у време кад се слабљење Турске одразило ширењем самовоље нижих државних службеника по провинцијама. Притисак на сељака био је особито снажан у Подунављу, источној Србији и Бугарској где је сточни фонд између 1589. и 1592. године десеткован помором говеда од шапа, а велика »погибел говедом« захватила је ове крајеве и 1601. Све је то био и један од узрока за велики устанак Срба 1594–95. године.[74] Такво стање почело је крајем XVI века потресати и послове дубровачких трговаца, које су они иначе још јаче продубили међусобном конкуренцијом. То је најзад довело до уплитања дубровачке владе која је почела да им прописује начине продаје и цену набавке коже и да утврђује редослед у транспорту. Приликом прикупљања коже, Дубровчани су почели све чешће користити и посредовање виђенијих Турака које су обавезивали новчаним позајмицама.[75]

На опште повећање производње повољно је утицала и велика потреба за новцем која је постала и једно од основних обележја овог раздобља. Новац је био потребан манастирима и сеоским кнезовима да би обновили берате

[71] ХАД, Lamenta de foris, CXXIII, 13'–20; CXXV, 175; CXXVII, 82', 94'–96; CXXIX, 76, 167 и даље.

[72] ХАД, Libro pese di dogana grande, на више места.

[73] Подаци о томе узети су из наведених серија анконске грађе.

[74] Т. Поповић, *Економска подлога устанака крајем XVI и почетком XVII века*, Зборник радова Историјског института, 1, Београд 1976, 57–62.

[75] На пример ХАД, Diversa de foris, VII, 13'–17.

којима је потврђиван њихов положај, што су били приморани да чине приликом сваке смене на турском престолу. Већ од обнављања Пећке патријаршије 1557. манастири су преданије радили на томе да постану средишта културе и писмености, о чему сведочи и рад Дубровчанина Трајана Гундулића на оснивању прве штампарије у Београду и штампање ћирилских књига за црквене и манастирске потребе. Ћирилске књиге увезене из Млетака могле су се све чешће наћи и међу робом дубровачких трговаца. То је било и време у коме су обновљени многи манастири и цркве. Манастирске касе су попуњаване добровољним прилозима и приходима с манастирских имања, али то у многим случајевима није било довољно. Тако су манастири Милешева и Тврдош код Требиња продавали у Дубровнику стоку и сточне производе, што им је доносило и до 200 дуката годишње. Као заступник Николе Херцеговића, једног од наследника синова Стјепана Вукчића Косаче, милешевски калуђер Гаврило је четрдесетих година убирао у Дубровнику закупнину за поседе у Жупи дубровачкој. Дечани су се као шахинџије бавили узгајањем соколова и јастребова за лов. Милешева је успела да добије филурџијски влашки статус, што јој је умногом олакшавало положај. У Дубровник су догонили стоку и влашки кнезови из суседних херцеговачких и брдских крајева. Стално повећавање пореских намета и скок цена принудили су и земљорадничко становништво да тражи допунску зараду у изради предмета кућне радиности. Нека села у крушевачком и смедеревском санџаку била су позната по грнчарским производима, Старовлашани као дрводељци, неки крајеви су се специјализовали за израду сукна, предива, везова, ћилима, затим у резању дрвне грађе, а неки су били познате ћумурџије. Притисак сељака на пијаце приморских градова и градова у залеђу постао је предмет посебне бриге градских управа, које су настојале да тај притисак ускладе са својим потребама и подвргну под свој надзор.[76]

Повећање производње основних сировина повољно је утицало на развитак српског занатства, али он није био равномеран у свим областима. Тамо где се утицај еснафа муслиманских занатлија и Дубровчана јаче осећао, Срби су продирали тешко и споро. У највећем делу Подунавља, већем делу Србије, источне Босне и у Херцеговини постојали су повољни услови за њихов рад зато што локална занатска средишта нису могла да прате потражњу, за занатским производима. Потрошња појединих роба већ је превазилазила могућности занатског начина производње, што је у ствари и омогућило трговцима да на тржиште износе производе западне мануфактуре. У попису ствари једне средњоимућне дубровачке породице из Новог Пазара, који може послужити као типичан за ово време, само међу предметима од метала забележени су: пушка, сабље, ножеви разне величине и намене, неколико казана, бакрача, гвоздених посуда, тепсија, тажанића, бокала, ђевђира, ибрика, авана, тава, бенџерица, кантара и кантарића, тестера, чекића, клешта, ковишта, разних клинова, брава, легена, фењера, узенгија, потковица, тасова, ђемова, кускина, чешнегира, окованих узда, гвоздених чирака и лукијернара, ченгела и ћускија. Сличне пописе је могућно саставити и од предмета од коже, тканина и дрвета. Знатан део ових предмета израђен је у радионицама домаћих занатлија.[77]

[76] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I–IV; Ј. Тадић, *Дубровачка архивска грађа о Београду*, I, 167–184; ХАД, Diversa notariae, CX, 49', 149; CXIII, 160.

[77] ХАД, Diversa de foris, LXVII, 108–112.

Стање историјских извора не допушта да се потпуније прикаже унутрашњи склоп српског занатства, одреди његова стварна снага и место у укупној занатској производњи једне балканске чаршије, да се начини редослед по броју и снази појединих заната, те истакне њихова улога у привреди појединих региона. Сеоске занатлије су успеле да сачувају стару структуру од утицаја нових заната које су донели Турци. Најбројнији су били млинари, затим ковачи, грнчари и дрводељци. Послови су им најчешће били ограничени на неколико суседних села; вишкове производа износили су на вашаре, а понеки од њих и на градске тргове. Поједина села су постала позната по производњи одређених предмета или украса, али је њихов укупан значај за тржиште био мали. Градске занатлије су се окупљале у еснафе, сталешка удружења која су имала унутрашњу организацију; њихов задатак је био да штите интересе еснафа, да се залажу за ред и добре односе међу члановима и заступају их пред властима и другим еснафима. Крајем XVI века, верска припадност још увек није била битан услов за пријем у неки еснаф, али су на пример у Београду већ постојали еснафи који су били искључиво муслимански. Појава верског подвајања занатлија у посебне еснафе била је у почетној фази, праћена истискивањем занатлија друге вере и честим сукобима који су штетили јединству појединих еснафа. Скупштина еснафа је бирала своју управу, лонџу и свог старешину, обично најбољег мајстора у струци, који је уз то био и испитивач на калфинским испитима. Сваки еснаф је имао своју касу, барјак, чугљан и фалаке. Односи међу еснафлијама заснивали су се на обичајном праву, били су веома строги и захватали све области међусобних односа. Судија и представник еснафа пред властима и спољним светом био је старешина еснафа. Занатлије су по правилу продавале своје производе у радионицама. Робу су износиле на вашаре, па и на страна тржишта, тако што су је поверавале одабраном члану еснафа који ју је продавао за њихов рачун. У неким еснафима, на пример у кожарским, ткачким, затим међу воскарима, вунарима и крзнарима, занатлије су већ у другој половини XVI века почеле да прелазе у трговце, што је доводило до оштрих сукоба и до кварења старог еснафског реда.[78] Срби су у градским занатима од краја XVI века добијали све већи значај у златарском, кујунџијском, ковачком, терзијском, вунарском, ткачком, ћурчијском, кожарском, туфеџијском, дрводељском, коларском, дунђерском, млинарском, воскарском и у неким другим занатима. У градовима дуж дубровачког пута, особито на херцеговачком подручју, они су имали претежан значај у занатима који су се бавили прерадом коже и вуне, припремајући их за извоз. Кожари, чизмари, крзнари и лојари из Требиња, Цернице, Гацка, Пљеваља, Фоче, Горажда и полимских градова стизали су у Дубровник са својим производима у већем броју него у претходном раздобљу. Послови које су обављали у Дубровнику указују и обимом и учесталошћу да је реч о занатлијама-трговцима, можда представницима појединих еснафа који продају робу својих другова из струке. Међутим, то је било и раздобље кад је део занатлија и људи из других стручних послова везаних за привреду почео прелазити у трговце, што је изазивало буран протест у еснафским управама. Такви људи су се обично појављивали у оба занимања. На убрзање овог процеса утицале су и тешкоће на које су наилазиле предузимљивије занатлије приликом пласмана својих производа или при наплати потраживања. Неки

[78] Опширније и литературу вид. у књизи *Историја Београда* I, 349–350.

Хаџи Хасан – пример који може послужити као типична илустрација ових тешкоћа – кожар из Пловдива, био је принуђен да се упусти у замршен трговачки посао како би наплатио меницу на 34.000 аспри коју му је у вредности преузете робе издао један јеврејски трговац у име својих пословних ортака из Сарајева. Да би утерао ову меницу, Хаџи Хасан је овластио сарајевског трговца Рада Радовог да од поменутих сарајевских Јевреја узме млетачке свиле у висини дуга, али да процену тканине обаве два дубровачка трговца који послују у Сарајеву. Многи херцеговачки кожари су били принуђени да размењују своје производе за мануфактурну робу, коју су затим продавали у залеђу. То су учинила и неколицина воскара и лојара из Ваљева, Београда и Смедерева који су 1581. године дошли у Дубровник. Овакав начин размене доносио је већу добит и представљао природан пут за прелазак занатлија у трговце. Уз домаће трговце, ти људи су допринели снажењу оних занатских грана за чијим је производима постојала већа потражња на тржишту. Ова спрега домаћег занатлије и трговца омогућила је да учешће занатских производа у укупном робном промету буде у сталном порасту.[79]

Рударство је у овом раздобљу запало у кризу коју су изазвали унутрашњи поремећаји у Турској, у првом реду монетарни хаос и самовлашће локалних властодржаца и закупаца. Порта је чинила велике напоре да одржи рад у рудницима, али су они били упућени у погрешном правцу; наиме, Порта је строгим казнама покушавала да спречи неправилности у раду појединих службеника, а насилним мерама је приморавала рударе да копају руду. Међутим, у нова истраживања рудокопа и увођење нове европске рударске технологије није улагала потребна средства, нити је услед општег положаја рударства могла приволети предузимљиве људе да у то уложе новац. Због надница које падом вредности новца и сталним растом цена нису више могле задовољити ни основне потребе за живот, рударски радници су почели напуштати посао у рудокопима, па су неки рудници морали смањити производњу, а неки су престали да раде. Као израз незадовољства, хајдучија је у рударским областима узела веома широке размере. Такво стање је достигло врхунац у последњој деценији XVI века, кад је у српским земљама избио читав низ устанака.[80] Због свега овога је рударска производња била смањена, а то је изазвало тешкоће у снабдевању градова и војних радионица појединим металима. Слабљење централне власти и појава корупције омогућили су трговцима да повремено добијају дозволе за извоз олова, оловне руде и гвожђа у шипкама, што се у претходном раздобљу догађало изузетно ретко. Дубровчани су од 1581. до 1587. извезли из босанских рудника велике количине олова у Италију на основу дозвола које су добијали подмићивањем одговорних службеника. У списковима бродских товара за Италију било је све чешће и гвоздених шипака, бакра и других метала које су извозили јеврејски и муслимански трговци.

После истискивања странаца, а затим и Срба из закупничких послова у вези са рударством, једино су се још Дубровчани одржали као закупци у неким већим босанским и копаоничким рудницима. Међу закупцима

[79] ХАД, Debite, XLV, 372–375'; Diversa notariae, CXXV, 26–26', 232'–233.
[80] S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih oblasti*.

рудника, па и међу рударским радницима, од осамдесетих година почињу се јављати Јевреји и то најпре као закупци неких рудника неметала, на пример стипсе у чијем су промету добили видну улогу у међународном трговачком саобраћају.[81] Посматрано у целини, рударство је у овом раздобљу било у стагнацији, коначно осуђено да се природно угаси пошто исцрпи све своје могућности, али је тада још увек представљало један од важних извора прихода царске благајне.

Упоређени с претходним раздобљем, градови у Боки Которској и на Јужном приморју су доживели знатан напредак у трговачком и поморском саобраћају, затим у неким гранама занатства, али су посматрани у целини остали још увек изоловани од великих привредних токова у балканском залеђу. Њихова природна веза с унутрашњошћу земље постала је Подгорица, која се почела развијати као занатско и трговачко средиште и важно раскршће путева према Косову и Вардарској долини. Дубровчани и Млечани су сматрали да је тај пут безбеднији и проходнији за отпрему трговачких и дипломатских пошиљака према Цариграду и Једрену него пут преко Новог Пазара. Подгорица је међутим као конкуренте имала Скадар и луке на албанској обали које су привлачиле велики део трговине на своју страну и тако јој већ од почетка отежавале бржи развитак. Пошто су 1571. у рату против Турске изгубили Улцињ и Бар, Млечани су задржали још Будву и градове у Боки Которској. Ти градови су после Дубровника имали највећи значај у трговачком поморском саобраћају на Јадранском мору и по броју бродова и по поморским линијама које су одржавали. Ови бродови су налазили превозничке послове изван својих матичних лука: у Грчкој, Албанији, у италијанским лукама од Напуља до Млетака, најзад у Дубровнику где су годишње склапали на стотине превозничких послова.

Већи значај у трговини и занатству од других околних градова имали су Котор и Будва због својих веза са брдским и црногорским племенима и Паштровићима, од којих су набављали потребне сировине. Значајнији которски трговци били су истовремено и власници бродова и крупни трговачки посредници. Одржавали су живе трговачке везе са Баријем, Анконом и Млецима у којима су имали своје агенте. На овим пословима се поново издигло неколико старих которских властелинских породица, на пример Бућа, Загури и Болица. Њихове везе с Дубровником постале су многобројније и чвршће него у претходном раздобљу зато што су успели да се наметну као важна спона са албанским и грчким привредним средиштима. Которани су по својим пословима поново почели одлазити дубоко у залеђе; тако се которски трговац Петар Павловић преселио 1570. у Ниш и ту отворио дућан. Поморци и трговци из Паштровића, Будве и Бара су осамдесетих и деведесетих година појачали извоз намирница, сира, укљеве, икре, затим катрана и дрвне грађе са подручја око Скадарског језера и реке Бојане, све за Дубровник и Апулију. Дубровчани су били посебно заинтересовани за црногорску боровину за потребе бродоградилишта у Гружу пошто се ариш са Велебита и Монте Гаргана у Италији све теже добављао.[82] Знатан привредни успон у другој половини

[81] ХАД, Diversa notarie, LXXV–CXVIII, на више места; Asta Consilii Rogatorum, LXVI–LXXIII, на више места.

[82] У литератури нема исцрпнијих података о привреди ових градова; вид. Б. Храбак, *Подгорица*.

XVI века доживео је и Херцег-Нови, још увек важно турско војно утврђење. Захваљујући јеврејским трговцима, Херцег-Нови је постао средиште преко кога су јеврејски и муслимански трговци одржавали везе са лукама средње Италије, а посебно са Баријем, Анконом и сајамским градовима Реканатијем и Сенигаљом. Новљани су на тој основи успоставили и неупоредиво равноправније пословне односе с Дубровником. Заједничка трговачка друштва за послове с подручјем око Скадарског језера и Албанијом, где су Новљани одржавали добре везе с властима и произвођачима, постали су сада чест облик сарадње. Њихови послови су били особито замашни у промету албанским житарицама, дрвном грађом, валонеом, катраном и кожама. Упоредо са тим, у Херцег-Новом је настао и слој знатнијих трговаца и занатлија који су преузимали и улогу посредника између својих сународника из залеђа и европског тржишта.[83]

III

Отварање сплитске луке 1592. године означило је почетак краја дубровачке превласти у балканској трговини. Утицај тога догађаја појачан је и појавом енглеских и француских трговачких компанија на овом подручју и све већим политичким значајем који су Енглеска и Француска почеле добијати у Турској. Своје деловање су појачале и италијанске државе, па је у Сарајеву већ од осамдесетих година XVI века пословала бројна колонија Фирентинаца и Млечана, трговаца и пословних агената великих трговачких кућа. Они су преко Сплита, ушћа Неретве, Дубровника и Котора отворили нове трговачке путеве за свој продор у унутрашњост Балканског полуострва, а њихове везе су се протезале до Призрена, Скопља, Ниша и Београда. Њихова роба је током петнаестогодишњег аустријско-турског рата преплавила подунавске тргове до Будима.[84] Млечани су до почетка кандијског рата успели да укључе у своју трговачку мрежу простране средишње и западне области Балканског полуострва.

На главни правац свог продора: Сплит–Сарајево–Подунавље италијански трговци су привукли велики број домаћих трговаца и занатлија који су у томе видели прилику не само да ослабе исувише велики дубровачки утицај него и могућност да и сами наступе на западноевропском тржишту. Ту прилику су први искористили домаћи трговци из Босне; они су на основи коју су изградили у претходном раздобљу почели да се окупљају у колоније у подунавским градовима. Користећи наклоност локалних власти и своје нове везе са италијанским трговцима, они су успешно истискивали своје конкуренте или их подређивали свом утицају. Основа њихових извозних послова били су и даље »босански еспап« и сировине, али оно што им је повећало углед и моћ састојало се у томе да су преузели и промет увозним мануфактурним производима, млетачким и фирентинским тканинама, драгуљима, украсима, производима од метала и стакла, затим зачинима и кафом. Дубровчани су почели да се

[83] Б. Храбак, *Херцег Нови као турска поморска база и гусарско гнездо*, Бока, 9, 1977, 41–84; Diversa notariae, LXXII, 205; CXXIII, 202, 207 и даље.

[84] На пример ХАД, Преписка, XVI, 476, 1–8; Peso di dogana grande, XXII, на више места; G. Novak, *Povijest Splita*, II, Zagreb 1961, 76–148.

све чешће жале на конкуренцију босанских трговаца на београдском тржишту. У тренутку кад су очекивали да ће им послови с турском војском, која се у Београду окупила на зимовање 1594–95. године, донети највећу добит, из Сарајева је према Београду кренуо краван од 700 коња, а убрзо за њим још неколико мањих. Роба коју су понели процењена је на више од 300 хиљада дуката. Истовремено су у јадранске луке почели све чешће да пристижу енглески, француски и холандски бродови, крцати мануфактурном робом, зачинима, па и малоазијским памуком, ланом и стипсом. Неки од тих трговаца су почели залазити и у дубље залеђе; тако је 1594. отворио дућан у Београду један француски трговац, а затим је у послове увео и свог сина. Међутим, утицај ових држава се пре свега осећао као притисак њихове јевтине робе на тржиште; непосредно учешће њихових трговаца није још увек имало већи значај.[85]

Дубровчани из београдске колоније су већ око 1610. били принуђени да се прилагоде новим приликама. Једно дубровачко трговачко друштво из Анконе, које је пословало са основним капиталом од 8.000 дуката, узело је 1611. године за свог ортака и пословног партнера у Београду »Босанца Петра Антонијевића«. Сличних примера има толико да веома речито показују снагу овог новог трговачког слоја.[86]

У првим годинама аустријско-турског рата, Дубровчани нису у пуној мери осетили последице тих промена. Њихови послови у Турској су управо тада достигли врхунац: из Будима, Темишвара, Београда, Смедерева, Ниша, Скопља и Софије стизале су свакодневно нове поруџбине робе и вести о повољном кретању цена и потражње. Међутим, Дубровник се нашао у веома сложеном политичком положају већ на самом освиту XVII века. На Ластову, најистуренијем дубровачком острву, 1602. године избила је буна пучана као одговор на мере дубровачке владе којима су укинути и последњи остаци њихових општинских слобода. Свиреп обрачун с вођама побуне искористили су Млечани да упуте своју флоту и запоседну острво. Пошто су претходно нанели штету његовој трговачкој премоћи отварањем сплитске луке, Млечани су на овај начин хтели да Дубровник и политички унизе, потчине га својој вољи и коначно сломе као такмаца. После вишегодишњих дипломатских настојања на европским дворовима и Порти, Дубровник је успео да поврати Ластово, али га је то бацило у кризу у којој се његов чврст трговачки круг почео кидати на многим местима. Дубровник се нашао у таквом положају да је морао или преусмерити своје трговачке послове у складу с новим приликама на балканском тржишту, или пропасти у све оштријој конкуренцији италијанских и домаћих трговаца. На промене га је приморавао и нови распоред снага на Медитерану, у коме су све значајнију улогу добиле велике западноевропске силе Енглеска, Француска и Холандија. У дубровачку луку су све чешће почели пристизати енглески и француски трговачки бродови крцати зачинима, кафом, памуком, ланом, мануфактурном робом. Уз дозволу дубровачких власти које се нису усуђивали да се томе одлучније

[85] АСА, Brancadori, I–II, на више места; ХАД, Преписка, XVI, 476, 4; Div. de foris, XII–XXX, и велики број појединачних архивских докумената из разних архивских серија.
[86] ХАД, Intentiones cans., XII, 225–225'; XIII, 173–173'.

супротставе, страни трговци су ту робу продавали муслиманским, јеврејским па и дубровачким трговцима. У основи ове појаве треба видети и све дубљу кризу у коју је запала Италија услед скретања великих светских трговачких путева, као и почетак слабљења њеног утицаја на главне токове балканске трговине.[87]

Преусмеравање послова својих балканских колонија, Дубровчани су започели стварањем великих трговачких зона са средиштима у градовима у којима су истовремено постојале шире могућности за набавку сировина и за продају мануфактурне робе. Из неких градова, на пример из Ужица, Ниша, или из многих банатских паланки, они су повукли своје трговце и те градове уклопили у пословну мрежу посредством трговачких агената, међу којима је био и знатан број муслимана и домаћих хришћана. Главне токове својих послова померили су према средишњим и јужним српским областима и оснажили своје колоније у Новом Пазару, Приштини, Прокупљу и Лесковцу, у којима се иначе још није осећао јачи утицај страних трговаца. Дубровчани су поред овога извршили и неке важне измене у самом саставу трговине. И даље су задржали доминантан положај у пословима с говеђом кожом и у продаји италијанских и енглеских тканина, али су сада главно тежиште својих послова усмерили на трговину вуном и воском. У те послове су привукли велики број домаћих људи, због чега је неким савременицима изгледало да су још увек били моћни као у претходном раздобљу. »Сва трговина Прокупља у рукама је Дубровчана« забележио је један француски путник 1626, а сличан утисак су понели и посматрачи из Београда, Крушевца, Лесковца, Новог Пазара и неких других градова.[88] Међутим, ни промене нису могле битније унапредити дубровачке послове већ и зато што се променио састав дубровачких колонија. Појава која је започела у претходном раздобљу, наиме да се дубровачка властела и богатији грађани повлаче у средишта великих послова (Дубровник, Млетке, Анкону, Напуљ или Лондон) и да се ту баве посредништвом и осигурањем, сада је добила опште обележје и јавила се као резултат неизвесности пословања у Турској. Стога су у колонијама остали мали трговци, без правих веза и снажнијег утицаја на тржиште, па је и укупан значај Дубровчана у балканској привреди започео све видљивије опадати.[89]

Муслимански трговци су достигли највиши домет у првој половини XVII века кад су имали премоћ у балканским градовима по броју, капиталима којима су располагали и својим пословним везама. Такво место су могли заузети захваљујући читавом низу повољнијих околности. Пре свега, турске власти су им пружале подршку у јачању њихове друштвене превласти и пуну политичку заштиту у пословима са странцима и страним државама. Нове економске прилике на Медитерану утицале су на Венецију, Фиренцу и друге италијанске државе да се повежу с муслиманским трговцима и преко њих

[87] Р. Самарџић, *Велики век Дубровника*, Београд 1962, 14–89; ХАД, Peso di dogana grande, XXII, на више места.
[88] V. Vinaver, *Dubrovačka nova ekonomska politika početkom XVII veka*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, IV–V, Dubrovnik 1962; исти, *Преглед историје новца у југословенским земљама (XVI–XVII век)*, Београд 1970, 125–251; Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика, XVI–XVII век*, 175.
[89] J. Тадић, *Дубровачка република*, у књизи *Историја народа Југославије*, II, 1960, 210–235; исти, *Назадовање Дубровника и велики земљотрес*, у књизи *Историја народа Југославије*, II, 591–594; Р. Самарџић, *Дубровчани у Београду у XVI и XVII веку*, у књизи *Историја Београда*, I, 425–464.

осигурају продају своје робе и набављају сировине. Продајом занатских производа, предмета кућне радиности и полупрерађевина – што је и у овом раздобљу представљало основу њихових послова – муслимански трговци су имали и подршку најширих слојева произвођача. Снага муслиманских трговаца није била подједнака у свим крајевима. У Босни, где се највише осећало млетачко присуство, њихов утицај је био претежан, али је у Подунављу и највећем делу Србије био снажан једино у градовима. Ови »светски трговци« или »трговци копна и мора«, како их је назвао путописац Евлија Челебија, излазили су на светско тржиште преко Дубровника, Сплита и Будима. Друге јадранске луке, особито оне на Јужном приморју, у свом укупном промету су заостајале за поменутим местима и поред тога што су имале велики значај у трговачком саобраћају са ближим залеђем и појединим областима у унутрашњости.

Дубровник је у целом овом раздобљу сачувао важност у извозним пословима муслиманских трговаца зато што им је пружао неколико битних предности у односу на сплитску луку. Пре свега им је нудио брзо и поуздано отпремање робе на великом броју линија према Италији, а не као Сплит једино према Млецима. Њихове старе везе са градовима јужне и средње Италије, у првом реду са Баријем и Анконом, могле су се најбоље остварити преко Дубровника пошто је он и сада имао готово пресудан утицај у трговачком саобраћају са овим градовима. Муслимански трговци су најзад имали већ правно утврђен положај у свом пословању с Дубровником који им је пружао знатну сигурност без обзира на повремене сукобе. Највећа сметња у њиховим односима и сада је била у честим покушајима дубровачке владе да увођењем додатних царинских дажбина за стране трговце поправи своје финансијско стање. »Сироти трговци из богом штићеног Сарајева, Мостара, Бањалуке, Београда и осталих касаба« – овај документ су потписала 53 трговца – жалили су се Порти 1647. да им је за робу коју си извозили у Анкону и од новца који су носили, у протеклих четрдесет година узето 320 товара аспри на име бесправно одрезане царине, што представља 800.000 аспри годишње.[90] Међутим, и поред тога што нису могли бити у потпуности задовољни својим положајем, муслимански трговци су сачињавали око 70 посто свих странаца који су доносили своју робу на царинску вагу.[91]

Млечани су већ око 1610. могли проценити да им је сплитска лука »најдрагоценије« место у држави. Добитак који је Венеција извлачила из ове луке износио је око 200.000 дуката годишње. Лучке зграде, магацини и лазарет нису успевали да и поред редовног поморског саобраћаја приме све количине робе која је непрекидно стизала из Турске, због чега су понекад и околне улице биле закрчене робом. Робни промет је повећаван из године у годину упоредо с настојањем млетачке дипломатије у Турској да се према Сплиту упућују и каравани из Београда и Софије. У Сплит су од 1636. до 1638. године приспела 77.104 дењка разне робе чија је вредност износила неколико милиона дуката. Највећи део промета сплитске луке држали су Јевреји, Јермени, Грци и Млечани. Удео муслиманских трговаца, особито оних са подручја Босне, био је у знатном промету вуном, воском, штављеним кожама, разним врстама тканина и занатским производима. Млетачки утицај је био

[90] О тим питањима постоји изузетно богата архивска грађа у ХАД, АСА и АСВ; вид. и N. Filipović, *Nekoliko dokumenata o trgovini za vrijeme turske vladavine*, POF, II, 1951, 57–81.
[91] ХАД, Peso di dogana grande, XXII, на више места.

одлучујући и на улогу муслимана у образовању босанских трговаца и њиховог трговачког круга. Међутим, Млечани су забранили извоз преко сплитске луке у друге италијанске градове, што је поред спорости и отпремању робе бродовима утицало на муслиманске трговце да део својих производа и даље односе у Дубровник.[92] Постепено скретање трговачких путева према Подунављу и хабсбуршким земљама и миран развој турско-аустријских односа постали су чврста основа на којој су муслимански трговци ојачали своју улогу. Основа њиховог извоза остала је иста као у претходном раздобљу: »босански еспап«, стока, штављене коже и ткачки занатски производи. Међутим, увоз робе се значајно проширио и обухватио велики број нових мануфактурних производа, нарочито из области прераде метала, затим галантеријску и позамантеријску робу, те разне врсте платна.[93]

У овом раздобљу су коначно отворени путеви за продор грчких и јерменских трговаца до подунавских градова и јаснијег обликовања круга српских трговаца. Од завршетка петнаестогодишњег рата 1606. до великог бечког рата 1683–99, између Аустрије и Турске је већином владао мир, границе су биле отворене за трговачки саобраћај, а пословна заинтересованост аустријских и немачких трговачких кућа обновљена је с новим полетом, особито после 1615. кад су Хабсбурзи склопили трговински уговор с Портом којим су отворене нове могућности за пословање. Привреда средње Европе била је у снажном замаху тако да је питање нових тржишта и сировинских база све одређеније постајало и питање одржавања привредног раста тог региона. Слично Млечанима који су за свој продор нашли ослонац код муслиманских, јеврејских и хришћанских трговаца из Босне, хабсбуршки трговци су почели да уза се вежу Грке, Јермене и Србе, и то на широком простору од Подунавља до јонских, егејских и црноморских лука. Главна извозна роба и даље су остали жива стока, коже, вуна, восак и занатски производи, особито ткачки. Међутим, увоз из ових земаља је стално прошириван, па је укупан промет био у сталном порасту тако да је већ половином века надмашио промет преко јадранских лука. Трговачки саобраћај на северном путу који је спајао обале Балтичког и Црног мора постао је безбедан, добро уређен и знатно јевтинији од поморског, па су чак и Дубровчани почели преко њега преносити робу из Енглеске у Београд и даље на југ.[94]

У градовима дуж Цариградског друма и на путу Ниш–Солун постојале су већ у претходном раздобљу мале насеобине грчких и јерменских трговаца и занатлија, а сада се њихов број знатно увећао приливом нових људи. Њиховим ширењем према северозападу до Франкфурта на Мајни створена је могућност за успостављање нових пословних веза јер су и они изградили своје трговачке кругове и везе до произвођача.[95] Постепено скретање трговачких

[92] G. Novak, *Povijest Splita*, II, 138–147.
[93] На пример *Die writschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege*, Graz 1971 (са исцрпним прегледом литературе)
[94] Д. Ј. Поповић, *Војводина у Турско доба*, у зборнику *Војводина*, I, Нови Сад 1939, 286–288.
[95] H. Kelenbenz, *Südosteuropa im Rahmen der europäschen Gesamtwirtschaft*, Grazer Forschungen, I, Graz 1971, 27–58; М. Премроу, *Јерменска колонија у Београду*, Споменик СКА, LXVI, 1926, 213–224.

путева према средњој Европи подстакло је Србе да започну одлучнију борбу за место у трговачком промету. Њихов број је особито порастао у подунавским градовима, дуж дубровачког пута и на путу Сплит–Сарајево–Подунавље. Да се српски трговци појаве у Новом Пазару, Прокупљу и Лесковцу, веома су утицали Дубровчани тако што су при организовању мреже добављача ангажовали виђеније људе са села или занатлије да за њихов рачун прикупљају вуну, коже и восак. Кад су ови добављачи почели прелазити у трговце, а убрзо затим постајати и њихови конкуренти, Дубровчани су им се организовано супротставили. Наиме, искористили су сукоб око исплате неких ванредних намета на вуну, што је трговцима из Трепче омогућило да ојачају свој утицај и повећају послове, да »trgovci prokupski, biogradski, novopasarski i pristevacki koi targuiu vunami u ovieh stranah« у јесен 1637. донесу заједничку одлуку како »od sada unaprieda niedan od nas ne ima dati dinara ni druge targovine niednomu Trepcaninu, ni karstianinu, ni kaurinu ni Turcinu«. Овај акт није могао озбиљније угрозити развитак домаћих трговаца; у ствари, он сведочи о томе да су и на том подручју у првим деценијама XVII века настајали нови односи у којима је и улога Срба била све видљивија.[96]

И поред тога што су остали по страни од главног тока трговине, српски трговци су у овом раздобљу повећали своје учешће у извозу преко Дубровника. Они су из ближег залеђа, али и из удаљенијих места као што су Смедерево, Ваљево, Ужице, градови у Полимљу, Старом Влаху и Косову, доносили у Дубровник восак, вуну, сирове и штављене коже, пиринач, стоку, разне врсте намирница и занатску робу. Од 1609. до 1614. сачињавали су око 7 посто свих страних трговаца који су с робом долазили у Дубровник. Реч је о људима који су имали статус трговаца и који су се бавили извозним пословима. Међутим, њихово учешће у укупном дубровачком промету остало је незнатно, а разлоге треба првенствено тражити у томе што су дубровачки трговци успели да задрже послове домаћих људи под својим непосредним утицајем тако што су преузимали робу од њих. У пословној књизи једног дубровачког трговца из Новог Пазара помиње се двадесетак српских трговаца са ширег подручја од Косова и Топлице до Полимља.[97] Оно што је и у овом раздобљу дало обележје односима између Дубровника и хришћанског живља из Турске био је сталан притисак торбара, малих препродаваца, занатлија, сточарских трговаца и влаха који су у великом броју опседали град да би продали своју робу, а купили со и занатске производе. Услед веома сложених политичких прилика, ти људи су у Дубровнику стално сумњичени да сарађују са ускоцима, хајдуцима или бунтовницима против Турске. Стога су их дубровачке власти и даље затварале, злостављале, изручивале Турцима да их казне, а тиме изазивале гнев и освету. Међутим, укупан удео ових људи у трговини није био безначајан, јер су преузимали велики део дубровачке производње соли, металне робе у домаћој изради, јевтине украсе и одевне предмете. Били су и значајан чинилац у снабдевању града намирницама, огревом и сировинама за домаћу употребу. Њихова улога у извозној трговини била је посебно значајна у промету коњима и живом стоком. Због тога је

[96] ХАД, Prepiska, XVII, 1905, 3–4.
[97] ХАД, Peso di dogana grande, XXII, на више места; Div. de foris, XLV, 190–192.

Дубровник био принуђен да их подноси без обзира на политичку нетрпељивост и стално страховање да може доћи до заплета с Турском.[98]

Ако се посматра у целини, српски трговци су још увек имали већи значај у унутрашњем трговачком саобраћају него у међународном робном промету. На медитеранско тржиште, до Дубровника и лука на јадранској и албанској обали, или до Млетака и Анконе, још увек су наступали под окриљем Дубровчана или трговачких кућа из разних италијанских градова. Међутим, њихова улога је била знатнија на трговачким путевима између Турске и хабсбуршких земаља. Неки историчари привреде посебно истичу улогу коју су српске насеобине у Будиму, Бечу, Братислави, Прагу, Вроцлаву и Лајпцигу имале на трговачки промет с Турском. У рукама српских трговаца био је највећи део промета стоком и намирницама, а Срби су истовремено запоселили и најбогатије виноградарске области у Јужној Угарској, што им је омогућило да одрже водеће место на тржишту вином. На овој основи су се учврстили путеви српске трговине у Подунављу, иначе омеђени у претходном раздобљу, а везе трговаца са хабсбуршким земљама постале су устаљене без обзира на то што су они непрекидно били под сумњом да сарађују с Турцима. Због тога су подвргавани посебним полицијским мерама, а њихово кретање је било ограничавано.[99]

После година пометње која је настала као последица неуспеха у устанку из 1594–95, банатски Срби су успели да побољшају свој положај захваљујући трговачким везама с Дубровником и Влашком. Дубровчани су ову област ставили под надлежност својих колонија у Београду, Темишвару и Будиму и по њој раширили мрежу посредника, међу којима је највише било домаћих људи. На тој основи су се као занатлијска и трговачка места развили Бечкерек, Вршац, Тител, Панчево и Ковин. Један угледни дубровачки властелин – који је иначе држао дућане у Београду и Будиму, имао куће, магазе, винограде и баште, бројну послугу, калфе и шегрте, писаре и трговачке агенте – одржавао је пословне везе с трговцима из Темишвара, Бечкерека, Ковина, Сремске Митровице, Сремске Раче, Бање Луке, Осијека, Новиграда, Сомбора, Острогона, Стоног Београда, Сигета, Печуја, Хатвана, Сексара, Воћина, Мећина, као и са великим бројем мањих места у северозападној Босни, Срему и Бачкој. Његов списак дужника обухватао је изузетно велики број турских достојанственика из будимског пашалука. Међу његовим пословним партнерима било је у највећем броју муслиманских и хришћанских трговаца и занатлија, од којих и две жене из Ковина, извесна Лепа Јованка и нека Анђелија која је од њега потраживала замашну суму од 4.200 талира за житарице и друге пољопривредне производе што му их је испоручила од 1592. до 1594. Смисао ових веза био је у томе што су ти локални трговци испоручивали Дубровчанину сировине – коже, вуну, восак, вино и житарице – а узимали од њега тканине, мануфактурну робу, а понекад и новац. За разлику од претходних раздобља, ови локални трговци су почели прихватати сарадњу с Дубровчанима само као део својих укупних послова.[100] Развитку тих градова допринео је и њихов положај на путевима који су спајали Турску с великом северном магистралом. За разлику од претходног раздобља, кад је највећи део банатске трговине био усмерен према Будиму или се налазио у рукама Дубровчана,

[98] ХАД, Mobilia, LIII–LVIII; Cons. Rog., LXXXIV–XCI.
[99] *Die wirtschaftlichen Auswirkunden der Türkenkriege*, на више места.
[100] НАД, Div. de foris, IV, 244–258'; VII, 86–100'.

сада су се домаћи трговци окренули пословима са својим северним суседом Ердељом, у коме су заменили старе саске трговце. Српских трговаца »који су тамо дошли из Турске« било је у Трговишту и неким другим местима у Влашкој. Извозна трговина у хабсбуршке земље и даље је углавном обухватала аграрне производе, житарице и намирнице, затим вино, стоку, сирове и прерађене коже, вуну и восак. Међутим, српски трговци су своју важност на овом тржишту повећали преузимањем увозних послова, у првом реду алатима и разним врстама тканина.[101]

О све утицајнијој улози Срба у Влашкој, у градовима доњег Подунавља и на црноморској обали сведочи и један доушнички извештај од 26. октобра 1619. упућен великом тосканском војводи, веома заинтересованом за турско уплитање у тридесетогодишњи рат на страни Бетлена Габора. У извештају се наводи како је молдавски кнез Гашпар Грацијани, који је прешао у грчко-српску веру (fede Greca Rasciana), допустио турским трговцима да слободно одлазе до црноморских лука с товарима коже, воска и друге робе. Млечани су у томе видели велику опасност за своје послове на тим странама. Једног од тих трговаца неког Марка Обрадовића који је у Варни прикупљао веће количине раше, броката и других фирентинских тканина, злостављали су, опљачкали и протерали из града само у доњем вешу.[102]

У последњој деценији XVI века, каравански саобраћај се нашао у тешкоћама које су убрзо почеле да угрожавају и трговачке послове. Учестале су жалбе трговаца на спорост и несигурност у транспорту, на смањење броја кириџија, на цене, на крађе и разбојништва, на недовољну заштиту локалних турских властодржаца и слабу војну пратњу. Узроци за такво стање су били многобројни: одржавање путева и безбедност саобраћаја задавали су Турској тешкоће које су се умножавале упоредо с порастом хајдучије и разбојништава на друмовима, а провинцијски намесници су све теже испуњавали обавезу »да путеве држе проходнима« и поред честих истрага и свирепих кажњавања којима су подвргавали ухваћене хајдуке. Потресана финансијском кризом, Турска више није улагала средства која су била потребна за одржавање путне мреже, услед чега су многи путеви брзо пропадали. Да би избегли колективно кажњавање због друмских пљачки, сељаци су почели напуштати села поред путева. Мали и средњи каравани, од 20 до 60 коња, нису се у таквим условима усуђивали да преносе робу на већим раздаљинама, што је довело у питање њихове послове у целини. Планине преко којих су водили путеви што су спајали Дубровник са залеђем – Чемерно, Звијезда, Јадовник, Копаоник, шуме Горње Топлице, Куновица, Косовица, Јастребац – представљале су опасне зоне кроз цео XVII век. Трагови разбојништава крај путева, све чешћи што је историја народа улазила у своје епско раздобље, изазивали су страх код путника и неизвесност код трговаца. Готово да нема путописца који је у XVII веку пролазио овим крајевима да није забележио страх који је захватао караван на шумским или планинским прелазима, изненадан мук

[101] А. Лебл, *Срем, Бачка и Банат од устанка до велике сеобе* у књизи *Историја народа Југославије*, II, 500; К. Костић, *Грађа за историју српске трговине и индустрије*, Споменик СКА, LXVI, 1926, 123–211; G. Vitković, *Spomenici iz budimskog i peštanskog arhiva*, IV, 2, Гласник СУД, I, 1875, 92–99.

[102] АСФ, Mediceo, f. 4278, 99–118.

и напето ослушкивање дербенџијиног добоша који је јављао да нема хајдука на путу.[103]

Све те околности су условиле да је започело преуређење караванског саобраћаја већ деведесетих година XVI века. Да би смањили ризик, крамари су почели да састављају велике каравáне од 200 до 1.500 коња. Кад је у јесен 1594. кренуо караван од 700 коња из Сарајева према Београду, та вест је као необична и задивљујућа стигла до Фиренце, а већ неколико година потом је такав караван сматран за уобичајен. Тако огромни каравани који су се протезали километрима на путу имали су поред наоружаних кириџија и јаку пратњу војника, што је повећавало безбедност у саобраћају. Међутим, тај тип каравана је састављан уз велике тешкоће, па је то успоравало пренос робе и доводило до честих сукова између трговаца око заузимања реда за утовар или око броја коња. Дубровачка влада је 1659. године писала својим трговцима у Прокупљу и Новом Пазару: »Чули смо да сваког дана расте ваша подмуклост и да један збацује вуну другога да би добио коње који је носе и да у том циљу користите помоћ кајмакама и других Турака, поступци који су свакако неподношљиви, стога ћемо поводом тога одржати суђење и кривце ћемо казнити.«[104] Отпрема робе на такав начин је постала једна од великих сметњи за трговачки саобраћај и почела је утицати на конкурентску способност дубровачких трговаца. Несврсисходност оваквог типа каравана била је повећана и услед тога што су се увећале хајдучке дружине којима су каравани и даље били мета напада. Описујући Муса-пашину Паланку, Челебија је забележио да су ту »хајдуци-разбојници године 1638. напали један велики караван и побили много сљедбеника Мухамедових.« Сличних вести има у толиком броју да недвосмислено говоре о узалудности сваког напора да се нека привредна грана на овакав начин издвоји из општих друштвених превирања. Прилике су постале критичне за време кандијског рата, кад су Млечани успели да покрену масе, а хајдучки напади постали део организованог отпора.[105]

Да би бар донекле убрзали пренос робе, крамари су око 1610. почели оснивати претоварне станице на неколико кључних раскршћа. На путу према југу Србије, према Македонији и Бугарској, главне претоварне станице су постале село Гргуре у Топлици и Нови Пазар, а Ваљево и Пријепоље према Београду. Тако су поједини градови били међусобно боље повезани јер су каравани могли стизати до њих готово сваког месеца током пролећа и лета. Новину представља то што су неки крамари почели преносити робу и у зимским месецима, после Митровдана кад су се хајдуци склањали на зимовање. Без обзира на то што су понекад читави каравани нестајали у снежним олујама, транспорт робе у зимским месецима је постао редован током XVII века.[106] Неке важне промене збиле су се и у устројству самог каравана, а трговци су их доживели као настојање крамара и кириџија да повећају цене услуга и да стога »стално наводе тешкоће свог пословања«. У ствари, нови тип каравана и оснивање претоварних станица принудили су крамаре да сеује-

[103] Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика, XVI–XVII век*; С. Димитријевић, *Дубровачки каравани у јужној Србији у XVII веку*, 67–75.

[104] ХАД, Преписка, XVI, 476, 3; С. Димитријевић, *нав дело*, 14.

[105] Evlija Čelebija, *Putopis*, Sarajevo 1967, 61; Р. Самарџић, *Велики век Дубровника*, 116–190.

[106] С. Димитријевић, *нав. дело*; ХАД, Mobilia, LIII, 176'–177; Noli e sicurta, XLVIII, 172' и даље.

дињују и усклађују своје интересе; крамар је у новим условима све ређе ишао с караваном пошто је тај посао почео поверавати старешини кириџија, кириџи-баши. Његов посао се ограничио на погађање, склапање уговора и преузимање робе од трговаца. Да би што потпуније одговорили својим обавезама, крамари су почели да се уједињују у пословна друштва слична трговачким. Прва таква друштва која су основана на самом почетку XVII века била су породична, али је појава убрзо узела шире размере. Циљ ових друштава је био да запоседну места у свим важнијим станицама на путу: у Дубровнику, Пријепољу, Новом Пазару, Гргурима, Ваљеву и Београду, па су се ортаци стога и распоређивали по тим местима. Друштва су у највећем броју случајева била састављена од три члана, а добит је дељена према висини уложеног капитала. Таква друштва треба сматрати зачецима модерних транспортних предузећа, на шта указује и њихово настојање да трајније осигурају послове тако што су склапали уговоре с трговцима о дугорочном преносу робе, нудећи им извесне олакшице и чврсте цене услуга. Уз то су оваква друштва држала писаре, момке и помоћну радну снагу.[107]

Кириџије и крамари су у овом раздобљу претежнијим делом били Срби, а њихова главна средишта налазила су се у Требињу, Билећи, Гацку, Пријепољу, Новом Пазару, Гргурима, Нишу, Ваљеву, Београду, Сремској Рачи и већем броју босанских касаба. Организоване групе кириџија умножавале су се и на путу Сплит–Сарајево, али је ту био и знатан број муслимана, посебно међу крамарима. Тешкоће на које је ова служба наилазила у време свог преуређења условиле су да је знатан део угледнијих крамара прешао у трговце. Овај покрет је био особито бројан међу херцеговачким и новопазарским крамарима, и то у првим деценијама XVII века, затим у току кандијског рата.[108] Скретање трговине према средњој Европи унапредило је превозну службу у Подунављу и на Цариградском друму. Главно саобраћајно средство на путевима овог подручја била су запрежна кола разних облика и намене: сељачка, товарна, затворена, сремска, кочије, таљиге и каруце. Већина тих кола су током зиме преправљана у саонице, али су саонице грађене и посебно. У зависности од терета или намене, у кола је било упрегнуто од два до дванаест волова, крава, бивола или коња.[109]

Организација рабаџијске службе за пренос трговачке робе била је слична кириџијској: старешина рабаџија је уговарао посао и био одговоран за штету. Слично каравану, кола су се кретала у колони и имала војничку пратњу. Због веће безбедности на путевима број кола је био најчешће зависан од обима посла тако да су се друмовима кретале колоне од неколико десетина до више од хиљаду кола. Путничке кочије које су превозиле путнике кретале су се самостално. Један трговачки агент је, прикупљавајући дугове, обишао таквим кочијама многе градове у Банату, Бачкој и Славонији а да није доживео никакву непријатност на путу. Најважнија средишта рабаџија била су у Будиму, Сегедину, Темишвару, Сремској Митровици, Београду, Смедереву, Неготину и Нишу, затим у местима где је вршен претовар са каравана, на

[107] С. Димитријевић, *нав. дело*, 59–169; ХАД, Div. de foris, II, 311 III, 84–85; IV, 5–6, 58; V, 193, 231 и даље; Преписка, XVII, 2234, 18 и даље; Mobilia, XLIX, 355; Debita, XCV, 272'–273 и даље.

[108] С. Димитријевић, *нав. дело*, 19–38; архивска грађа ХАД наведена у нап. 107.

[109] ХАД, Div. de foris, VII, 92–100; О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Будима у XVI и XVII веку*, 21.

13. Утврђени манастир Студеница, 1689. године, Ратни архив у Бечу

14. Тврђава Маглич, 1689. године, са објашњењима о околини града, Ратни ар[illegible] Бечу.

15. Тврђава Козник са објашњењем о путевима, 1689, Ратни [illegible]

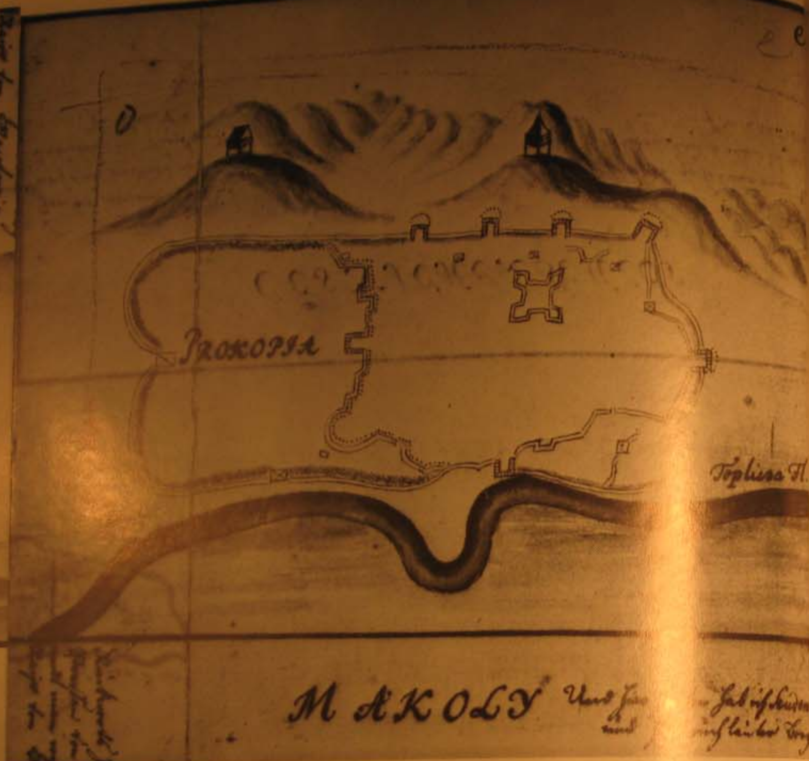

16. Изглед Прокупља 1689. године, Ратни архив у Бечу.

пример у Ваљеву или Сремској Рачи. Рабације су обично живеле у селима и у највећем броју су биле хришћани. У време ратних похода или за потребе турске војске, рабације су присилно узимане у службу.[110]

За разлику од копненог, бродски саобраћај на рекама је био под пуним надзором турских војних власти, тзв. капетанија; под власт једне капетаније спадали су већи пловни токови. Тако су већ од почетка XVI века установљене савска, дринска, моравска и дунавска капетанија. После освајања Будима 1541. дунавске капетаније од Будима до Видина обједињене су под управом »Дунавске капетаније у Београду«. Капетаније су имале своју војну организацију, пловне објекте и посебне задатке, а под њихов надзор је потпадао и робни и путнички промет на рекама.[111] Трговци су изгледа тешко успевали да добију бродски простор за пренос робе. Према садашњим подацима историјских извора, бродови који су пловили Дунавом превозили су углавном намирнице, док су занатски производи, сирове и полупрерађене коже, вуна, восак, тканине, гвоздена роба, накит и новац мање учествовали у укупном бродском превозу. Ову врсту робе превозили су углавном мањи речни бродови, насаде и шајке. Трговци кожом су посебно уговарали бродски превоз. Тако се на пример трговац Пера Драгићевић у јуну 1601. обавезао једном Дубровчанину да Дунавом допреми из Видина 1.300 говеђих кожа до Београда, с тим што се посао могао сматрати завршеним тек онда кад коже буду искрцане с брода.[112]

Млетачки градови у Боки Которској су у првој половини XVII века заснивали своју привреду на трговачкој морнарици, трговачким везама с Дубровником, албанским лукама, Подгорицом и Црном Гором, те на својим занатским радионицама. Посматрана у целини, привреда ових градова је била у фази назадовања које се јавило као последица општих економских прилика на Медитерану. Да би осигурали посао за своје бродове, бокељски капетани су се усредсредили на превоз житарица и робе из албанских и грчких лука, у чему су наишли и на помоћ Дубровчана. Заједно с Новљанима, они су већ од деведесетих година XVI века склопили у Дубровнику и Млецима бројне уговоре за набавку албанског жита, катрана и неких сировина за бојење које су им поред подвоза доносиле и добит од продаје. У Дубровнику су уговарали превозничке послове за Италију и са јеврејским, турским и италијанским трговцима. Слично својим поморцима, и бокељски трговци су у пословима наступали као посредници за албанско и грчко подручје и као веза између турских занатских средишта (у првом реду Подгорице и градова у њеном залеђу) и италијанског тржишта. Путевима које су почели да утиру у последњим деценијама XVI века, бокељски трговци су одлазили по робу и дубоко у турском залеђу, до Новог Пазара и Ниша, али нису успели да обнове своје старе средњовековне насеобине. Што се тиче бокељских занатлија, они су имали значај једино у снабдевању ближег залеђа својим производима. Извесну ширу улогу одржали су которски штавиоци »малих« кожа које су биле веома тражене у Анкони и Млецима.[113]

[110] О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Будима у XVI и XVII веку*, 20–24; ХАД, Div. de foris, VII, 86–100.

[111] Х. Шабановић, *Београдска капетанија*, у књизи *Историја Београда*, I, 346–348.

[112] ХАД, Div. de foris, IX, 38–29'.

[113] О историји бокељских градова сачувана је обимна архивска грађа у ХАД, АСА, АСВ и ИАК; вид. и *Историја Црне Горе*, II, том II, уз чланак И. Божића, *Зета у Деспотовини*, 223–254.

Балканско занатство, а са њим и српско, достигло је у овом раздобљу свој пун развитак. Занатски производи су већ деведесетих година сачињавали од 50 до 80 посто извоза преко јадранских лука и од 40 до 60 посто извоза у хабсбуршке земље. Највећи скок начињен је у извозу у Млетке, где је тај однос био и раније повољан. Тако је 1596. било у Дубровнику осигурано занатских производа у вредности од 245.000 талира, а сировина за 42.000 талира, што представља 83,5 посто у корист занатских производа. Сличан однос је задржан и у току следећих година: 116.000 према 28.500 талира 1597, или 75 посто; 250.000 према 22.000 талира 1598, или 91,3 посто; 334.000 према 30.000 талира 1599, или 91,1 посто; 78.400 према 19.100 талира 1600. године, или 75,7 посто; 343.000 према 22.500 талира 1601, или 93,5 посто. Оваква основа извоза могла је бити остварена због тога што је учешће балканских трговаца у њему било претежно и што је млетачко тржиште, веома заинтересовано за такву врсту робе, принудило и Дубровчане да на њега износе занатске производе. Извоз у друге италијанске луке – који се највећим делом налазио у рукама Дубровчана – имао је другачији састав. Сировине су остале основа извоза у Анкону: вредност занатских производа износила је 110.000 талира, а сировина 305.000 талира 1595. године или 36,07 посто; 91.000 према 125.000 талира 1596, или 72 посто; 125.000 према 260.000 талира 1597, или 44 посто; 45.100 према 163.000 талира 1598, или 27,6 посто; 29.000 према 163.400 талира 1599, или 17,7 посто; 68.000 према 126.000 талира 1600. године, или 53,9 посто; 74.100 према свега 6.200 талира 1601, или чак 91,7 посто. Сировине су биле претежан део извоза и у Бари, Барлету, Напуљ и Месину, али су ту колебања у промету била израженија. Тако је 1596. извезено занатских производа у Месину за 4.000 талира и сировина за 10.000 талира, или 40 посто; 3.000 према 6.000 талира 1597, или 50 посто, 14.000 према 11.000 талира 1598, или 78,5 посто. У Барлету је 1599. извезено сировина за 9.000 талира, а занатски производи нису извожени; 1600. године извезено је занатских производа за 3.500 талира и сировина за 75.000 талира, или 4,6 посто; 1601. поново није забележен извоз занатских производа, али је и сировина извезено само за 12.000 талира. Међутим, у свим наведеним примерима може се утврдити да су занатски производи представљали стабилнији део промета, са благим али јасно израженим порастом.[114]

Под утицајем међународног тржишта, у пуном замаху су били занати из области прераде коже, крзна, текстила, затим производње ваљаних тканина и ткачке радиности. Њихови производи су представљали и највећи део извоза; ту на прво место долазе штављене јареће, козје, овче и јагњеће коже, крзна дивљих животиња и ситне стоке, одевни предмети од крзна, затим раша, аба и ака, склавине, ћебад, покривачи, пресовани вунени душеци за спавање, торбе, мараме, разне врсте плетива. Услед конкуренције западноевропске мануфактуре заостајали су стакларство, фина обрада метала (сем кујунџијског и златарског заната), галантерија, позамантерија, прецизна механика, израда алата и слично.

За стање балканског занатства у XVII веку имала је значај и подела еснафа на конфесионалној основи. Та појава није настала у занатству, него је била последица широког процеса стварања националних привредних кругова који је добио посебан облик у Турској. Удружени у издвојене целине, људи су

[114] ХАД, Noli e sicurta, XXXI–XXXV, на више места.

лакше могли да остварују своја права која су им нудили турски закони. Као засебне целине били су најчешће прихватани и у земљама западне Европе. Муслимани су на пример имали посебно место у турском правном систему и многе олакшице у односу на хришћанску рају. Њих су од осталих поданика Турског Царства одвајали и Венеција, Анкона, Фиренца, а поготову Дубровник: давали су им повластице које су олакшавале пласман робе, утврђивали посебну царинску стопу, старали се о њиховом смештају, уплитали се у решавање пословних и других сукоба, јемчили им личну и имовинску сигурност, а тиме штитили и своје политичке односе с Турском. Јевреји су већ у другој половини XVI века изградили свој круг и уградили га у међународни систем својих веза. Грци су од почетка продора према Подунављу наступили као издвојена целина пошто су претходно изборили посебан статус у Венецији. Особито после склапања трговинског уговора с Портом 1615, Хабсбурзи су пружали Србима снажан подстицај за образовање њиховог пословног круга и тако им омогућили да се повежу са својим сународницима у Турској. Та појава је током XVI века била уочљива пре свега у трговини. Кад се положај раје у Турској нагло погоршао крајем века, појава је почела захватати и област производње. На убрзање овог процеса у занатству утицало је и то што су се неке гране производње повећале у толикој мери да их је то морало увући у конкурентску борбу за тржиште. Тако су муслимани покушали да приграбе искључиво право на бављење табачким (кожарским), берберским и чизмарским занатом у којима су имали већину, при чему су добили и пуну подршку локалних власти у многим градовима. Томе су се одупрле хришћанске занатлије издвајањем у посебне еснафе, па су на пример Срби успели током XVII века да заузму чврст положај у многим важним занатима: ћурчијском (крзнари, кожухари), терзијском, абаџијском, ковачком, златарском, ткачком, вунарском, воскарском, затим у занатима који су се бавили прерадом дрвета. Своја колективна права, Срби су у неким градовима почели да остварују удружени у црквене општине. Унутрашња организација тих општина добила је у овом раздобљу обележје правног тела, имала је колективне обавезе и права, сталешко устројство, посебне цркве и школе, живела је у издвојеним махалама; у тим оквирима се развијало и српско занатство. Настајање ових општина види се и из турских прописа у већим градовима. Мада је уведена од тренутка кад је у новоосвојеном граду спровођен турски систем власти, махалска изолованост по појединим верским групама није била стриктно спровођена и није имала оно значење које је добила у овом раздобљу; занатлијске махале су редовно биле посебно издвојене. Православна општина у Сарајеву била је у другој половини XVII века сконцентрисана на одређен градски простор без обзира на његову занатску структуру. Слично је било и у Мостару, Призрену, Нишу, Лесковцу, Смедереву или Београду.[115]

И поред тога што о производњи српских занатлија нема непосредних архивских података, подела заната на верској основи ипак омогућава да се према листама и количинама извезене робе утврди развијеност појединих заната и њихов укупан значај за тржиште. Према листама робе извезене на италијанско и немачко тржиште, до својих највиших могућности развили су се ћурчијски занат (крзна дивљих животиња, разне врсте гуњева, шубара и дру-

[115] Х. Шабановић, *Трговачки објекти*, у књизи *Историја Београда*, I, 376–381; В. Скарић, *Православна општина у Сарајеву*.

гих одевних предмета), затим табачки и текстилни прерађивачки занат: ћебад, покривачи, торбе, бисаге, склавине, аба, раша, штављене коже, мешине и разни предмети од коже. Неки градови, па и цела подручја, постали су познати по особеним занатским производима. На италијанском тржишту су били веома цењени бели и жути кордовани из Призрена и Тетова, црни и црвени кордован, мараме и серџаде из Сарајева, овнујска, вучја и зечја крзна из Крушевца, далматинска раша, трогирске ћиверице (врста капе), влашке склавине, клашње и пусте, тесана дрвена грађа за бродове из Сења и са ушћа Бојане, фочански ножеви украшени седефом и сребром, призренски ћилими, београдски јоргани.[116] Листа производа српског занатства који су изношени на унутрашње тржиште била је знатно шира; ту од значајнијих треба поменути производе грнчара, кројача, пекара, кујунџија, златара. Српски мајстори су достигли висок степен занатске технике у изради и снажан уметнички израз у обликовању предмета, о чему сведоче радови златара из Бечкерска, Смедерева, Београда и Сарајева, затим резбара и књиговезаца. Па и производи намењени ширем тржишту – на пример украси на одећи, везови, ћилими, покривачи или грнчарија – имају несумњиву уметничку вредност.[117]

Да и српско неимарство достигне у овом раздобљу високо место у занатству омогућили су му сталан пораст градова и настојање Пећке патријаршије да подизањем цркава и манастира ојача своју моћ. Градске јавне и, у претежном броју, стамбене грађевине подлегле су у потпуности утицају исламске архитектуре, због чега су српски неимари могли да очувају свој израз једино у изградњи сеоских и градских хришћанских кућа и подизању цркава и манастира, при чему су наставили да негују основне одлике српске средњовековне архитектуре. Изгледа да су промене које су обележиле ово раздобље утицале веома мало на унутрашњу организацију грађевинске службе, начин рада и терминологију. Послове је уговарао неимар, који је према величини и намени грађевине окупљао »дружину« састављену од зидара, тесара, клесара и помоћног особља. Дружине су бројале и до 70 људи, а представљале су важан извор зараде за знатан број села која су се специјализовала за ову врсту посла.[118]

Производња хране је имала изузетно велики значај за тржиште током XVI и XVII века, чему су допринели опште повећање становништва у Турској, сталан раст градова и гломазни родови војске. Београд је на пример почетком XVII века трошио годишње око 250.000 тона житарица и око 180.000 тона меса. Обавезу да прехрани овако увећано непродуктивно становништво, пољопривреда је посматрана у целини испуњавала уз крајње напоре. Пољопривредна техника у Турској није била унапређена у потребној мери: задржан је стари двопољни систем тако да је у највећем делу Царства употребљаван дрвени плуг, због чега је земља плитко орана па је давала слаб принос. Изузев у баштованству и на малобројним манастирским имањима, на

[116] На пример ХАД, Noli e sicurta,XXXI–XXXV.

[117] На пример Б. Радојковић, *Турско-персијски утицај на српске уметничке занате XVI и XVII века*, Зборник за ликовне уметности, I, 1965, 117–139; исти, *Српско златарство XVI и XVII века*, Нови Сад 1966; ХАД, Mobilia, LI, 98; Div. not., CXII, 61–61'; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, IV, на више места.

[118] Љ. Стојановић, *нав. дело*, IV, 371; Н. Ружичић, *Гроб и споменик Рада неимара*, Старинар, XI, 56; Б. Ђ. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1940, 17–42; С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије. 1557–1614*, Нови Сад 1965.

њиве није било бацано ђубриво. Турска је настојала да се уведе гајење пиринча и сусама у областима око Ниша, Крушевца и ушћа Мораве, веома важних намирница у исхрани војске, али није ништа учинила да се у производњу уведу кукуруз, кромпир, паприка и сунцокрет који су препородили европско ратарство. Ратарска производња је у највећој мери зависила од временских прилика, најезде скакаваца, пољских мишева или биљних штеточина. Подаци о пустошењима приказују жалосну слику човекове немоћи да се одупре силама природе. Глад је била честа, али је више угрожавала сеоско становништво него градско, о чему сведоче многе забелешке хроничара. Вишкове ратарских производа, понекад и у дужим временским раздобљима, давале су плодне долине југоисточне Србије, Косово, шире подручје Поморавља и панонске равнице. Као важна житарска средишта помињу се Ниш, Крушевац, Смедерево, Београд и многа места у Банату, Бачкој, Срему и Славонији. Житородне области у Босни, Херцеговини и Црној Гори добијале су шири значај за тржиште једино у време веома родних година.

Турска је настојала да промет житарицама одржи под својим пуним надзором; из житарских вишкова је у првом реду подмиривала војне и градске потребе. У великим градовима су постојали амбари за жито и пиринчане у којима су чуване резерве хране. Старање над »царским амбарима« у Београду било је поверено хришћанима који су били засебно смештени у три махале. Житарице за државне потребе прикупљане су од десетка са царских хасова и откупом.[119] Као »стратегијска роба првог реда«, извоз житарица је био строго ограничен, а извозне дозволе су могли давати једино чланови царског дивана и царске породице, и то најчешће са својих хасова. Међутим, Турска је и поред ових ограничења била велики извозник житарица, с тим што су главни извозници били Млечани и Дубровник са великих хасова у Грчкој и Албанији. Дубровчани су повремено успевали да добију дозволе и за извоз житарица из Херцеговине, Босне, са београдског подручја или Косова, али су житарице из ових крајева биле скупе због превоза. Приморске градове и Дубровник снабдевали су житарицама и власи из житородне неретљанске области и Поповог поља; главно тржиште овим житом било је на ушћу Неретве. Од последњих деценија XVI века, Дубровчани су настојали да добављају херцеговачке житарице преко повереника које су налазили међу херцеговачким житарским трговцима. Од тог раздобља се у извозне послове са житарицама упустио знатан број турских помораца и бокељских капетана који су у Турској имали добре везе с локалним властима.[120]

Промет храном је несумњиво представљао најзначајнији део унутрашњег тржишта. Продаја житарица и брашна је обављана на градским тржницама и бакалницама које су за то имале посебне дозволе. Прерадом житарица бавио се велики број градских занатлија, на пример воденичари, пекари, бозаџије или произвођачи скроба. Од житарица су на тржиште изношени пшеница, раж, сирак, јечам, просо, зоб, хељда;[121] њихове цене су биле макси-

[119] Г. Елезовић, *Из цариградских турских архива. Muhimme defteri*, САНУ, Београд 1950; *Историја Београда*, I, 376–409.

[120] B. Hrabak, *Izvoz žitarica iz Osmanlijskog carstva u XIV, XV и XVI столећу*, Приштина 1971 (са исцрпним прегледом литературе и извора).

[121] В. Винавер, *Преглед историје новца у југословенским земљама (XVI–XVIII век)*, 171–175; Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика*, 186; В. Поповић, *Путопис д-ра Брауна*, 339.

миране, али су расле упоредо с падом вредности новца и јачањем монетарне кризе. Житарице су бележиле изузетно висок скок цена у време глади и великих војних похода; обично се сматра да су цене у XVII веку биле за око 100 посто више него у XVI веку. Међутим, њихова реална цена је незнатно скочила; упоређење с ценама у западној Европи, оне су у овом целом раздобљу биле веома ниске. »Хлеб, вино, месо, све је у овом месту изврсно и јевтино« забележио је 1630. један француски путник у Београду. А др Браун је писао 1669. године: »Тешко да има бољег хлеба у Европи од овдашњег. Справља се и меси с великим трудом. Лак је, здрав, укусан и тако јевтин, да се за два пенса добија колико за дванаест у Енглеској.« Све је то неповољно утицало на унапређење пољопривреде.[122]

Пораст градова је повољно утицао на развитак повртарства и воћарства; тако су порески приходи средином XVI века од разних повртарских биљака у већини села смедеревског санџака износили свега 3–5 посто укупних прихода од ратарства. Тај однос открива да се поврће гајило искључиво за потребе домаћинства. Брз раст градова имао је за последицу да баштованство у селима у њиховом залеђу заузме важно место снабдевача градских пијаца поврћем, воћем и зимницом. И поред тога што је знатан део градских кућа имао баште и воћњаке, потребе тржишта за овом врстом хране биле су огромне. У списковима робе која је превожена Дунавом редовно се помињу сирово и сушено воће, бостан, грах, боб, туршија и друге врсте свежег или прерађеног поврћа. Херцеговачки сељаци су редовно износили воће, бостан и поврће на пијаце у Дубровнику, Котору и другим приморским градовима. Основу повртарских биљака на највећем делу балканског подручја у коме су владали слични климатски услови чинили су бели и црни лук, купус, сочиво, бакла, мрква, грах, грахорице, боб, зелениш и бостан. У смедеревском санџаку су за тржиште гајени бели и црни лук, купус, боб, сочиво, пасуљ, грахорица, грах-пољак, нохут, наут, бостан; на лесковачком подручју бели и црни лук, сочиво, купус, бакла, мрква, грах и грахорица; у Мачви купус, грах и бостан.[123]

Посебан значај за тржиште и кућну радиност имало је гајење индустријских биљака, у првом реду лана и конопље од којих су ткане разне врсте платна и канап. На српском привредном подручју гајено је неколико врста ових биљака од којих је добијана кудеља различитих квалитета и намене. На тржиште је изношена увезана у снопове и увијена у бале, а у сеоској привреди је заузимала видно место. У неким селима смедеревског санџака убирано је од кудеље и лана и до 7 посто укупних пореских прихода. Прерада конопље и лана у кудељу и предиво, бојење и израда платна, израда конопаца и разних предмета као што су делови одеће, чаршави, покривачи, вреће и слично, најчешће су обављани у кућној радиности, али и у занатским радионицама.[124] И брање лековитог биља и скупљање сировина за прављење боја и штавила остали су важна грана сеоске привреде и током XVII века, чему је допринело и снажење мануфактуре у немачким земљама, па је потражња за овим сировинама проширена на нова подручја. Међутим, процес којим су ове сировине добијане није унапређен, због чега је ова грана сеоске привреде стагнирала.

[122] Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, I, на више места.
[123] Подаци из турских извора, Р. Тричковић.
[124] Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда;* F. Hefele, *Naši domaći obrti*, Zagreb 1891, 1–46.

Пчеларство је и током XVII века остало важна грана сеоске привреде: »улишта« (кошнице) држао је највећи број сеоских домаћинстава у крајевима где су за то постојали природни услови. Од 102 села у београдској нахији, 91 је плаћало порез на кошнице, а нека села, на пример Средња Моштаница, Кумодраж, Врбово, Арнајево, Винча, Ивац или Стојник, били су велики произвођачи меда и воска. Пчеларство је било веома развијено у Земуну и селима која су припадала његовој нахији; кошнице су држала и многа хришћанска домаћинства у Београду. Раст пчеларске производње био је у складу с повећаним потребама унутрашњег и међународног тржишта. На пословима у вези с медом и воском радио је велики број трговаца – Дубровчана, домаћих муслимана, Јевреја, Срба. Дубровчани и муслимански трговци су допремали у Дубровник око 300.000 либара воска годишње. Восак и посебно мед су представљали основну трговачку робу на дунавском путу, поготову у пословима српских трговаца. Од меда је прављена и медовача која је према изјавама страних путника имала знатну тржишну вредност и била веома омиљено пиће.[125] Пчелари су били повезани са тржиштем непосредније од других пољопривредних произвођача. Своје производе су износили на летње и јесење вашаре, а у неким крајевима су постојали и посебни пчеларски вашари. Торбари и прекупци су прикупљали восак углавном из села која су била удаљена од градова. Велика средишта за промет пчеларским производима били су Београд, Земун, Митровица, Смедерево, Ваљево, Пожега, Ужице, Јелеч, Крушевац, Приштина, затим Мостар, Пљевља, Фоча, Чајниче и још многи градови у Босни.[126]

Производња свиле била је развијена једино у јужним областима, а главна свиларска средишта били су Призрен и Пећ (турско име за Пећ, *Ипек*, значи свила). Ова два града су имала мукате – државна добра – која су обухватала тридесетак села задужених да гаје свилене бубе. У настојању да унапреди свиларство, држава је ослободила та села плаћања тешких пореза. Мукати је припадао »призренски кантар за свилу« на коме је мерена свила приликом откупа и продаје занатским радионицама или трговцима. Продаја свиле на тргу била је слободна, али је законом било одређено да се »од жена које на пазару свилу продају, узме по један тул« на име тржишне таксе. Чауре свилених буба, тзв. коконе, откупљивали су трговци и извозили у Италију или у немачке земље.[127]

Сточарство је у овом раздобљу остало примарна грана српске привреде. И поред настојања да сељака чвршће привеже за земљу, Турска није спутавала развој сточарске производње. Порез од 2,5 посто, колико је узимано на стоку, био је и даље знатно повољнији од десетка на ратарске производе. Претварање њива у пашњаке услед унутрашње политичке нестабилности и лоших поступака према хришћанској раји добило је у неким крајевима обим

[125] Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда;* ХАД, Peso di dogana grande, XXII, на више места.
[126] R. Ložar, *Narodopisje Slovencev*, I, Ljubljana 1944, 179–183; ХАД, у серијама Div. not., Div. de foris, Peso di dogana grande.
[127] Kanuni i kanunname, 187; ХАД, у серијама Div. de foris и Преписка за XVII век.

друштвеног покрета. На то је могла утицати и привредна независност сточара и већа слобода кретања. На положај сточарства утицало је и тржиште; наиме, веома висока потражња са сточарским производима и развијена трговачка мрежа довели су до тога да ова област привреде стигне до крајњих граница својих производних могућности. Сточарство је могло задовољити захтеве тржишта једино повећањем сточног фонда, зависно од величине пашњака и могућности исхране. Изузев у узгоју расних коња, Турска није у потребној мери настојала да се уведу племенитије расе стоке, па су у балканском сточарству преовладавале слабо продуктивне пасмине. То је особито погодило говедарство у којем су главне расе били буша и подолско говече с многим пасминама које су давале мале количине меса и млека. Као последица таквог стања, већ од седамдесетих година XVII века почео се нагло смањивати број грла, па је сточарство запало у дуготрајну кризу. Овоме треба додати и честе епидемије, глад, раздобља климатских поремећаја који су били праћени сушама.[128] Посматрано у целини, сточарство је и поред свих тешкоћа задовољавало потребе тржишта не само количински него и тако што је захваљујући јединственој занатској обради успело да типизује одређене артикле према тржишним узорцима. То је неке гране сточарства – на пример коњарство и производњу вуне – унапредило на виши производни степен. У ствари, тржиште је подредило својим потребама највећи део сточарске производње.[129]

Тржиште месом било је углавном усредсређено у градовима. Војска се снабдевала месом преко својих канала, често принудним откупом живе стоке од произвођача. Малопродајна цена је била максимирана и одржавана на веома ниском ступњу. Велики скок цена меса збио се деведесетих година XVI века под утицајем монетарне кризе и опадања вредности новца. Један килограм меса у Дубровнику је око 1570. године, у зависности од врсте и квалитета, плаћан од 6 до 12 фолара (бакарних динара), а почетком XVII века од 22 до 30. Затим су се цене меса уз незнатна колебања умириле до великог бечког рата. У Турској су малобројне цене меса биле знатно ниже него у Дубровнику, али нису биле уједначене. Почетком XVII века, говедина у Цариграду је продавана за око осам до десет аспри, у Босни четири, у Ужицу три, у Београду пет до шест аспри, али је сточар и од тако ниске цене добијао само незнатан део. Тако је на пример говече продавано за око 2,5 талира, колико се у Анкони добијало за кожу; око 1630. године, за 2 талира или реала могла су се купити три овна или пет до шест оваца. Такав однос у подели зараде и тако ниске цене могли су да се одрже зато што је понуда била већа од потражње. Извоз живе стоке био је интензиван једино у саобраћају са хабсбуршким земљама, али он није могао битније утицати на повећање цена. То је принудило произвођаче да знатан део месних вишкова прерађују у сухомеснате производе, и то најчешће у кућној радиности. Према сведочењу путописаца, неке врсте сувог меса су по начину на који су припремљене и по намени биле типичне за ово подручје и веома цењене. Евлија Челебија је забележио да се у Сарајеву »на почетку године закољу у пастрму и на диму осуше по четрдесет хиљада брава ухрањених по планинским пашњацима . . . и по неколико хиљада говеда«.[130] Остале гране сточарства нису ни у овом раздобљу

[128] На пример Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, IV, на више места, и појединачни архивски подаци из ХАД.
[129] ХАД, Deb. not., XCII–C; Noli e sicurta, XXXI–XXXV.
[130] Г. Елезовић, *нав. дело*, на више места; В. Винавер, *Преглед историје новца*, 175–186.

имале већи тржишни значај. Производња свиња је готово искључиво била намењена за исхрану сеоског хришћанског живља. Свињетина је до градских пијаца стизала у малим количинама, пре свега услед отпора муслиманског становништва које је ову врсту меса потпуно искључивало из своје исхране и било је веома сумњичаво према његовом промету. Од укупне суме сеоских пореза, на приход од пољопривреде и узгоја свиња је убирано око 4 посто у највећем броју шумадијских и моравских села, што указује на то да су свињско месо и кожа служили за домаће потребе и локално тржиште. Свињарство је било готово једина привредна грана на коју Турци нису вршили ванекономски притисак, услед чега је његов значај растао упоредо с погоршањем положаја хришћанске раје и све већим тешкоћама у исхрани. То је условило да је током XVII века извршена и прва селекција полудивље шишке у узгој шумадинке и моравке које ће током XVIII века постати основа извоза у немачке земље.[131]

Крајем XVI и почетком XVII века почела је да се осећа несташица шпанске вуне на италијанском тржишту, што је довело у питање опстанак многобројних ткачких радионица. Та појава није била привремена, него је настала као последица брзог пропадања шпанског вунарства услед све дубље економске кризе која је захватила Пиринејско полуострво. Италијански ткачи су покушали да излаз из таквог стања нађу на балканском подручју, с тим што су му наменили улогу главног снабдевача вуном. Квалитет балканске вуне, чак и најфинијих врста, није могао да се мери са шпанским мериносом, али су италијански ткачи успевали да пажљивим мешањем неколико врста вуне очувају висок квалитет тканина. Под притиском овог тржишта, трговци су почели да извлаче све веће количине вуне с балканског подручја. То је изазвало интензиван раст вунарске производње и утицало на одабирање племенитијих врста оваца од домаћих раса. Производња вуне је у тим новим условима током прве половине XVII века била у сталном порасту и представљала једну од малобројних привредних грана балканске Турске која је доживела успон у овом раздобљу опште неизвесности. То је уочљиво и у кретању цена вуне; наиме, она је показивала већу стабилност од цена других роба чак и у време кандијског рата који је означио почетак опадања балканске привреде у целини. Према неким прорачунима, само из јужне Србије је годишње извожено на италијанско тржиште од 5 до 7 хиљада врећа вуне, а главни извозници су били дубровачки, муслимански и јеврејски трговци. Дубровчани су држали највећи део промета у средишњим балканским областима са седиштима у Новом Пазару, Крушевцу, Прокупљу и Трнову. Муслимански трговци су имали веома видно место у промету тзв. »фином скопском вуном« и на босанском подручју. Српски трговци су имали већи утицај једино на унутрашњи промет и на извоз у немачке земље.[132]

238–241; Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика*; Evlija Čelebija, *Putopis*, 122.
[131] Evlija Čelebija, *Putopis*.
[132] О вунарству је сачувана изузетно богата архивска грађа у ХАД, АСА, АСВ; вид. и С. Димитријевић, *Дубровачки каравани у јужној Србији у XVII веку*, 151–183; В. Винавер, *Преглед историје новца*, 176–178.

IV

Стари привредни поредак у Турској, који је у неким деловима реформисан крајем XVI и почетком XVII века, нашао се за време двадесетпетогодишњег кандијског рата (1645–69) у тешкоћама које су убрзо довеле до његовог слома. Узроци за такво стање турске привреде били су многобројни. Турска је своју привреду одржавала на изворима који су се исцрпли дугим трајањем; уз то је европском технолошком напретку супротстављала исламске доктрине са упорношћу која је појачавана страховањем да ће се пореметити стари ред. Стога нису ни улагана потребна средства у привредни развој; рудари су копали последње жице руде из старих мајдана, а затим остајали без посла јер нови рудници нису отварани, нити су вршена истраживања рудног блага. Упоредо с гашењем рудника нестајале су и топионице руде и радионице за прераду метала, и то у тренутку кад су оне у западној Европи претваране у основу националних индустрија. Производне могућности занатства биле су превазиђене потребама нараслог тржишта тако да је земља све више зависила од увоза стране робе. Нове ратарске културе које су препородиле европску пољопривреду продирале су у Турску веома споро. Заостао је и начин обрађивања земље због оруђа за рад која су на великом делу Балканског полуострва била крајње примитивна. Претеран финансијски и политички притисак на земљорадничко становништво, особито хришћанско, праћен насиљима и злоупотребама, довео је до дубоког незадовољства и стања трајне побуне против турске власти.

Под утицајем све веће улоге моћних држава западне Европе на светске трговачке послове у епохи развијеног меркантилизма, трговачка структура медитеранских земаља почела се мењати из основа. Коначно подређене новим трговачким токовима, италијанске државице су брзо губиле раније пословне позиције. Тај процес је особито погодио мале и средње трговце, као и највећи део италијанске мануфактуре. Утицај ових промена почео се осећати у Турској већ почетком XVII века, али је пун замах достигао управо у време кандијског рата. Увучени у рат против Турске, Млечани су били остављени без свог последњег поузданог привредног ослонца пошто су претходно потиснути из источних делова Царства. Промет преко јадранских лука био је прекинут изузев преко дубровачке луке. Прекинуте су и све непосредне везе с балканским подручјем које су Млечани уградили у основе свог привредног система, јачајући их деценијама. Обала од Задра до Котора је претворена у крваво ратиште, а градови са обе стране границе постали су војни логори. И поред млетачког залагања да Сплит остане отворена лука и подршке босанских првака коју су пружали Млечанима у тим настојањима (кроз Сплит је у првим ратним месецима пуштено 6.598 дењака робе), овај град се убрзо нашао у средишту ратних пустошења. Лазарети и магацини за робу били су порушени, а трговачки промет у потпуности обустављен. У овај ратни сукоб се све одлучније и у све већем броју почео уплитати и хришћански живаљ из Турске. Тако је почетак еспког раздобља наше историје означио у ствари крај напретка домаће привреде и истакао све слабости старог привредног система.[133] Да би сачували бар делимичан удео у балканским пословима,

[133] Р. Самарџић, *Велики век Дубровника*, 113–226; G. Novak, *Povijest Splita*, II, 146–162; Г. Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима*, Београд 1970, 198–300.

Млечани су блокирали дубровачке воде и покушали да целокупан промет дубровачке луке скрену према Венецији. То је било праћено многим насиљима и пљачкањем бродова, посебно у првим годинама рата. Стање су још више погоршали малтешки и сицилијански гусари који су сачекивали бродове у водама око Ластова и Мљета »и пљачкали свакога ко наиђе те зато не долази нико ни из Јакина ни из Млетака«.[134] На исти начин је био веома угрожен трговачки саобраћај с лукама у јужној и средњој Италији. Млечани су били присиљени на извесно попуштање настојањем дубровачке дипломатије, али се током овог рата нису одрекли своје основне намере да задрже макар део трговине с Турском. Таква политика их је спасла потпуне економске изолације и спречила привредни крах у земљи.[135]

Западне области европске Турске, особито подручја која су у спољној размени била упућена према јадранским лукама, претрпеле су огромну штету током кандијског рата. Он је ове области захватио свом жестином, наметнувши им не само борбе против спољног непријатеља него и унутрашње сукобе, немире и буне. Све је то веома много погодило послове турских трговаца, и то у подједнакој мери муслиманске, јеврејске и хришћанске. Њихове везе са Италијом су биле пресечене, а путеви за успостављање нових скопчани с многим тешкоћама. Хришћански трговци из ових крајева су били изложени притиску локалних власти и сумњичењу за сарадњу с Млечанима. Муслимански и јеврејски трговци су покушали да одрже своје послове извозом робе преко Дубровника, али су у томе наишли на толике тешкоће да им је све доносило мало стварне користи. Они су се у ствари налазили у истом положају као и Млечани, а босанске паше или херцеговачки санџак-бегови су на основу Портиних налога често проглашавали »јасаке«, тј. забрањивали извоз било које врсте робе у Дубровник, јер су знали да Млечани од тога вуку сталну корист, али је Дубровник редовно успевао да испослује укидање таквих забрана. Међутим, без обзира на коначно решење, то је знатно успоравало промет робе, а муслиманске трговце је могло довести у недоумицу у погледу лојалности према свом султану. Промет робе из Босне ка Дубровнику био је отежан и због велике несигурности путева и честих хајдучких или разбојничких препада на караване. Главну тешкоћу турским трговцима није ипак представљао извоз; наиме, они су почели губити пословни рачун у извозној трговини коју су приграбили Дубровчани и чврсто је држали, чиме је трговачка мрежа турских трговаца била покидана.

Рат је најтеже погодио Босну, јер је она највећим делом своје привреде била повезана са Италијом, па је сада запала у тешкоће које су убрзо прерасле у друштвене сукобе најширих размера. Јаз између муслимана и хришћанске раје није се више могао премостити. Он је растао из године у годину упоредо са сиромашењем и све дубљим расцепом у међусобним политичким опредељењима. Хришћани су током ових сукоба почели јасније назирати циљеве своје борбе за слободу и окупљати се утолико чвршће уколико је подршка коју су им пружали Млечани била одлучнија, а успеси хајдучких и ускочких вођа

[134] ХАД, Div. de foris. LXXIV, 207 (13. октобар 1654).

[135] Р. Самарџић, *Велики век Дубровника*, 113–226; В. Винавер, *Преглед историје новца*, 125–230; G. Stanojević, *Vijesti o Turskoj* (Pietro Busenello, *Notizie turcheshce)*, Сарајево 1960, 147; С. Димитријевић, *О неким питањима дубровачке трговине у јужној Србији*, Историјски гласник, 1–4, 1962, 210–231; исти, *Дубровачка трговина у Лесковцу и околини и улога дубровачке колоније у Прокупљу*, Наше стварање, Лесковац 1955, 54.

постајали чешћи. Затварањем јадранских лука, босански трговци и занатлије су преко ноћи изгубили значај у међународном промету и били остављени без најважнијег ослонца. Ланац њихових колонија који се простирао до градова у Србији остављен је без овог главног снабдевача робом и без правог тржишта за извоз занатских производа и сировина. Њихово међусобно ривалство за место на дубровачком и аустријском тржишту довело је до коначног расцепа на конфесионалне групе. Неупоредиво моћнији и капиталима и друштвеним положајем, муслимански трговци су покушали да одрже везе са Млецима и Италијом уз посредовање Дубровчана, али је рат одузео дотадашњи смисао њиховим везама. Млечани су хватали дубровачке бродове, поготову оне који су пловили за Анкону, и пленили робу турских трговаца. Јединy могућност за успостављање веза с међународним тржиштем, муслимански трговци су нашли преко Аустрије. Међутим, немачка роба није ни разноврсношћу ни квалитетом могла заменити италијанску, нити је то тржиште могло предузети сав босански еспап, због чега су муслимански трговци, а са њима и производни круг везан за њих, били принуђени да смање своје послове и подносе све веће штете.[136] У знатно повољнијем положају били су муслимански трговци са ширег подручја Србије зато што су своје послове у целини заснивали на битно различитим основама. Њихов ослонац у вези с пословима са Италијом представљали су Дубровчани, а имали су добре везе и са немачким и подунавским тржиштем. Сметњу већом скоку њихових послова представљале су тешкоће друге природе: велика несигурност трговачког саобраћаја због хајдучких препада на путевима, криза производње, народни покрети, општа неизвесност коју је изазвао овај сувише дуги рат.[137]

Застој у спољнотрговинској размени изазвао је опадање производње. Овај процес је посебном жестином погодио занате који су се бавили прерадом »малих кожа« и ткачку радиност чији су производи имали највећег потрошача у Италији, а њихов промет је претежним делом био у рукама муслиманских и јеврејских трговаца. Кризу ових заната обележио је најпре пад цена готово свих врста кожа, а затим смањење производње. Истовремено су нагло скочиле цене увозне робе, особито тканина, што је још више угрозило куповну моћ произвођача и погоршало услове живота. Турско занатство се више није могло опоравити од удара који му је нанет током овог рата. Кад су Млечани после склапања мировног уговора с Турском 1669. обновили рад сплитске луке, прилив робе из Турске био је незнатан и није се могао битније побољшати све до избијања великог рата 1683–99. године.[138]

Сведоци ових бурних времена – путници, дипломатски представници, званични извештачи, трговци у својим писмима, манастирске хронике, народне песме – оставили су толико опречних вести о привредним приликама у овом делу Турске да се њихово казивање може узети једино за анализу малог броја стварних чињеница. Међутим, већина ових савременика била је сагласна у томе да је град представљао језгро привредног живота, па су многобројни дућани и занатске радионице, јавне грађевине, свет који се тискао по

[136] Поред дела из нап. 133, за приказ ових питања коришћена је и многобројна грађа из ХАД, посебно из серије Преписка за XVII век и Div. de foris.

[137] Р. Веселиновић, *Војводина, Србија и Македонија под турском влашћу у другој половини XVII века (Привреда, друштво и народни покрети)*, Нови Сад 1960, 212 (са исцрпном литературом).

[138] G. Novak, *Povijest Splita*, II, 163–170; В. Винавер, *Преглед историје новца*, 180–181.

улицама, богато снабдевене пијаце на којима су намирнице продаване по најнижим ценама у Европи, остављали утисак богатства. Али основе на којима је почивало то богатство биле су дубоко поткопане. Тако је аустријски представник на Порти 1659–60. писао: »Земља је пуста«, »Румелија расељена«, »јадан« човек XVII века, исцрпљен порезима и свакодневним неправдама, претворио се у »бунтовног рајетина« који је напуштао земљу и бежао на млетачку или хабсбуршку територију, или се одметао у хајдуке или ускоке, или претварао своја села у утврђења, а са Турцима општио »само преко врха мача«. Земља је на многим местима запуштена; за хришћанске сељаке су започела »скрбна« и »херојска« времена. Површност у запажањима о богатству турских градова, која је уочљива код већине путописаца, могућно је утврдити већ и летимичним читањем трговачких писама. Тако су се дубровачки трговци жалили да мало продају и да уз велике тешкоће прикупљају коже, восак, вуну и друге производе са села или из занатских радионица. Муслимански трговци су остали без правог посла, а опали су и послови јеврејских трговаца. Јермени и Грци су тек учвршћивали своје пословне везе у хабсбуршким земљама. Богатство града, бар оно које се заснивало на занатској радиности и трговини, брзо се топило. Привредна учмалост, која је у каснијим временима дала обележје већини турских градова, зачела се у ствари у време овог рата.[139]

Дубровник се током кандијског рата нашао у једној од најсложенијих улога у својој дугој историји. Кад су почетком ратних операција затворене јадранске и јонске луке, Дубровник је био у прилици да прихвати целокупан трговачки промет између Турске и Италије. Послови су се одједном силно повећали; према Дубровнику су кренули каравани из свих делова европске Турске и трговачки бродови из Барија, Барлете, Анконе, Млетака и других италијанских лука. Приходи од царине су огромно порасли и пунили осиромашену државну благајну. Упорна настојања дубровачке владе да своју трговачку мрежу отргне из учмалости у коју је запала последњих деценија нашла су се пред остварењем. У колоније су свакодневно стизале поруџбине све већих количина робе. Према општем уверењу, Дубровник је био једини коме је овај рат донео корист. Међутим, овај покушај Дубровника да искористи могућности које су му пружане и да поврати свој трговачки престиж био је остварен по веома високу цену. Наиме, Млечани су већ од самог почетка ратних операција увукли Дубровник у средиште дипломатских сукоба који су имали за циљ да га дискредитују и код хришћанског света и у Турској. Стварни циљеви такве млетачке политике колебали су се између коначног уништења мале републике или потпуног скретања њене трговине према Венецији и њеним потребама. Млетачке ратне галије су извршиле блокаду дубровачких вода, претресале трговачке бродове, скидале са њих турску и јеврејску робу и приморавале их да плове у Венецију. Млечани су наменили Перасту улогу гусарског гнезда коме је један од главних циљева био да пљачка дубровачке бродове и обале. Подржавали су ускочке нападе на Турску преко дубровачке територије и граница, с јасно израженом намером да овај стари

[139] Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика, XVI–XVII век*, Београд 1961, 799; исти, *Велики век Дубровника*, 220; В. Костић, *Културне везе између југословенских земаља и Енглеске до 1700. године*, Београд 1972, 179–344; ХАД, Преписка, XVII, на више места.

узрок њихових међусобних сукоба поново ставе у средиште турско-дубровачких односа. Међутим, најмоћније средство које су користили против Дубровчана – посебно ефикасно за обуздавање трговачког полета – били су хајдуци који су током овог рата нашли моћног савезника у Млечанима. Хајдуци су велики део свог »малог рата« усмерили против трговачких каравана, »разбијали их свуда и на свим странама« и отимали или уништавали робу; са својим дружинама од четрдесет до педесет људи залетали су се готово надомак градских зидина, пленећи стоку и недовољно обезбеђена села. Педесетих и шездесетих година, у Дубровник су из Турске могли да стигну једино каравани са бројном и добро наоружаном војном пратњом. Млечани су обуздавали или појачавали ове хајдучке акције већ у складу са својим тренутним интересима, али су најодлучније одбили да их у потпуности спрече. Уосталом, хајдуци и њихове породице су представљали основу нових досељеника у Боку Которску и најжилавији део њене одбране.

Турска се као и увек у таквим приликама показала као ћудљива и непоуздан заштитник. Извор главних сукоба били су ускочки и хајдучки упади у Турску преко дубровачке територије, оптужбе околних турских властодржаца да Дубровник пружа помоћ Млечанима и њиховим савезницима, и најзад све чвршће уверење на царском дивану да није могућно извршити економску блокаду Венеције све дотле док се не обустави целокупан трговачки промет преко Дубровника. У Турској се све огорчење ширило уверење да се Дубровник силно обогатио на штету Турака, да се према турским трговцима и њиховој роби односи веома некоректно, да их бесправно оптерећује додатном царином, да им претреса робу и одузима новац, да су у Дубровнику изложени злостављању и слободној хајдучкој пљачки. Порта је на такве тужбе одговарала претњама, политичким притиском и повременим увођењем »јасака« којима је забрањивала извоз свих врста робе у Дубровник или само неких важнијих артикала. На свеукупне турско-дубровачке односе су веома неповољно утицале везе Дубровника са околним турским санџацима, градовима или појединим властодршцима. Сачињени од бескрајног низа ситних интереса, личних страсти, у свакодневним сусретима, у узајамном коришћењу помоћи да би се извукла нека заједничка добит или уништио какав заједнички непријатељ, њихови односи су се претварали у хаотичан збир сукоба, изгреда, интрига, узајамних оптужби, малих завера, и то све учестаније што је рат дуже трајао. Њихов утицај на привреду овог региона је у појединим тренуцима био знатан у мери у којој су привредни токови били подређени збивањима на ратишту.[140]

Овај век историје Дубровника је назван великим и због тога што је град био дорастао тешкоћама и опасностима које су га окруживале. И поред свих опасности које је овај рат донео, он је схватио да представља једини канал којим се у Млетке и друге италијанске градове уливају сировине и да би затварање тог канала изазвало пропаст њихових индустрија. Стога је на млетачке интриге и бучно звецкање оружјем одговорио широко заснованом дипломатском акцијом која је донела заштиту моћних европских држава, Шпаније, Француске, папе, те подршку италијанских градова угрожених настојањем Млетака да приграбе за себе сав робни промет с Турцима. С Млецима је наставио да одржава дипломатске односе и да им чини разне уступке како

[140] Р. Самарџић, *Велики век Дубровника*, 220; В. Винавер, *Преглед историје новца*, 125–230.

би и на тај начин отупио оштрицу њихових напада. Против ускочких и хајдучких препада је редовно улагао жалбе, истичући корист коју Млечани имају од његове неутралности и подвлачећи како постоји опасност да Турци ово за њих неподношљиво стање пресеку запоседањем Дубровника. Разуме се да је стварна брига Дубровчана била пре свега усредсређена на штете које су морали подносити због млетачке нетрпељивости, али су у томе постигли мало стварног успеха.

У начину опхођења према Турској који је утврђиван у претходна три века, Дубровник није ништа променио чак ни у тренуцима кад је у њој имао колебљивог и веома раздражљивог заштитника. Он је штитио своје интересе на Порти правом »највернијег харачара«, подносио је молбе и старе царске фермане, подсећао на своју верност, пружао доказе своје лојалности, делио је дарове и мито, окупљао утицајне пријатеље и обавезивао везире и паше личним услугама. Главни узрок неспоразума у њиховим односима били су ускочко и хајдучко коришћење дубровачке територије за препаде на Турску. Немоћ Дубровчана да им се ефикасније супротставе редовно је коришћена за разне притиске и уцене. Ово питање није било решено током целог овог рата; обнављано је из године у годину све жучљивије и са све израженијим претњама да ће се Турска одупрети овом злу тако што ће запосести Дубровник. Прворазредан значај у турско-дубровачким односима током рата добило је и питање јасака. Забрана извоза је за Турску имала важно место у њеном ратном плану против Млечана јер их је тако и економски слабила. Међутим, ове забране нису никад могле бити докраја спроведене зато што су Дубровчани, Французи, Енглези, Власи и многи други предочавали царском дивану повластице којима су их обдарили ранији султани, а садашњи потврдио слободу трговине, па су тражили да буду изузети из одлуке о јасаку. Порта је ове молбе морала да прихвати »јер се царева не пориче« и издавала је фермане о изузимању. Поступак је био исти и у случајевима кад су завођени посебни јасаци који су се односили на одређене провинције. То се због учестаности појаве претворило у дипломатску игру с јасним циљем да се ограничи извоз, али је снажно утицало и на привредне токове у земљи и на робни промет. Јасак је свакако изазивао оштар отпор и у самој Турској, особито код трговаца и занатлија зато што им је не само спречавао све извозне послове него је јачао конкурентску моћ странаца. Стога је јасак по правилу био краткотрајан сем оног трајног који је обухватао слободан извоз житарица, руда, злата, сребра, оружја, ратних справа и расних коња. Тако је Дубровник редовно успевао да од Порте добије фермане о изузећу од јасака, али је њихово спровођење било споро услед правних и административних поступака које је требало обавити око увођења ових фермана и сициле провинцијских кадија. Штете које су дубровачки и други трговци имали од обуставе трговине биле су огромне. У местима где су заустављани каравани гомилале су се хиљаде товара робе која је пропадала од влаге, сунца или дугог стајања без потребних услова. Посебно су страдавале коже, поготову сирове које су биле подложне брзом кварењу, и вуна.

Своје односе са суседним провинцијама и појединим локалним првацима, Дубровник је утврђивао у складу са својим укупним односима према Турској. Међутим, рат је овим односима дао посебан значај, у првом реду због тога што су они вршили знатан утицај на трговачки промет. Дубровчани су уложили велики труд и знатна средства да под својим надзором одрже места могућих

заплета, а то им је и успевало у највећем броју случајева. Од покушаја неких локалних група или појединих високих представника власти у Турској да им наметну своју вољу или да их уцењују, Дубровчане је штитио и свемоћни велики везир, али и опште уверење у немоћ појединаца да се боре против њих јер »ако му господа Дубровачка не дођу врха, веће не може нитко...« Огроман утицај на Порти и одлучност да заштити свој политички и привредни положај у Турској, Дубровник је употребио у сукобу са осионим босанским везиром Сејди Ахмед-пашом и одметнутим новљанским зулумћарима и харамијама. Босански везир је покушао да искористи веома осетљив политички положај Дубровника и да од њега извуче што више новца, при чему није бирао средства, па су његове уцене најзад угрозиле и босанску трговину и дубровачке послове. Што се тиче новљанских зулумћара, они су се предвођени члановима старих беговских кућа који су били незадовољни својим положајем одали гусарењу и разбојничким препадима на трговачке караване. Најзад је Дубровник после дуготрајне политичке борбе успео да Порта уклони Сејди Ахмед-пашу из Босне и да погуби коловође новљанских зулумћара.[141]

Велика политичка борба коју је Дубровник водио за очување свог међународног положаја, као да је још дубље истакла његове унутрашње слабости. Опадање трговачке моћи, започето у првим деценијама XVII века, није могло бити заустављено његовим тренутним положајем нити новим могућностима пословања. Млечани су оптуживали Дубровник да је користећи њихову несрећу убирао око 200.000 дуката годишње. Међутим, структура тих прихода није била повољна за Дубровник: државна благајна се претежно пунила од царина које је убирала од странаца, у првом реду јеврејских и муслиманских трговаца. Дубровачки послови су се множили обимом, али се број трговаца у колонијама није битније изменио током кандијског рата. И поред настојања дубровачке владе да приволи све малобројнију властелу да се непосредно ангажује у трговини с Турском, послове у колонијама су и даље обављали ситни и средњи трговци који се нису могли одупрети све оштријој конкуренцији страних и домаћих трговаца. Услед свега тога су очекивања дубровачке владе да ће јој овај рат омогућити да обнови и учврсти свој пословни круг донела мало стварних резултата. Структура дубровачког промета је у тим условима остала иста као у претходном раздобљу. Највећи део дубровачког извоза из Турске обухватао је вуну, велике коже и восак, и то из средишњих српских и бугарских области. У пословима са малим кожама и занатским производима, Дубровник је и даље задржао улогу посредника између италијанских и домаћих турских трговаца. Дубровачки трговци су остварили најзнатнији део зараде у извозу италијанских тканина и мануфактурних производа у Турску. Претворени у велике војне логоре, градови на Цариградском друму и у Подунављу су постали велики потрошачи увозне робе, што је дубровачким трговцима доносило брзу и лаку зараду.[142]

У таквим крајње напрегнутим и хаотичним приликама нашао се Дубровник у тренутку кад је 6. априла 1667. био готово до темеља разорен великим земљотресом. У рушевинама је нашло смрт више од половине становништва

[141] Ј. Тадић, *Назадовање Дубровника и велики земљотрес*, у књизи *Историја народа Југославије*, II, 591–599; С. Димитријевић, *Дубровачки каравани у јужној Србији у XVII веку*, Београд 1958, 207; ХАД, у серијама Lettere di Lev., Cons. Rog. Div. de foris.

[142] В. Винавер, *Преглед историје новца*, 125–230; исти, *Дубровачка трговина у Србији и Бугарској крајем XVII века* (1660–1700), Историјски часопис, XII–XIII, 1963, 189–237.

мале републике. Пожар који је букнуо непосредно после земљотреса и трајао пуних двадесет дана уништио је највећи део јавних и приватних добара. Преживели су разнели државну благајну и опљачкали своје мртве суграђане; општој пљачки и разбојништву придружили су се и сељаци из околних села, па су кметови дубровачке властеле уништавали добра својих бивших господара и почели се придруживати хајдучким дружинама. У току неколико следећих година, преживели чланови дубровачких већа су успели да обнове власт и сачувају државни интегритет своје републике, али нису могли спречити њено брзо привредно пропадање. Великим земљотресом је завршено раздобље дубровачке превласти у балканској трговини; остављене без чврстог ослонца, дубровачке колоније су се брзо гасиле. Дубровнику је од тог тренутка припала другоразредна улога у међународном трговачком промету.[143]

Државе средње Европе су искористиле турско-млетачки рат да појачају привредне везе с Турском. Мада су политички односи између хабсбуршких земаља и Турске били веома заоштрени због питања Ердеља и довели до краткотрајног рата 1663—64. године, ипак њихове укупне везе нису биле потресане озбиљнијом кризом. Пад прилива италијанске мануфактурне робе у Турску отворио је путеве за продор немачке, аустријске и чешке робе. Ови привредни услови били су још јаче подстакнути кад је Мурат IV у децембру 1665. издао Аустрији и Немачкој ферман о слободи трговине. Међутим, немачки трговци нису могли бити задовољни везама које су до тада успостављене. Њима су се као готово искључиви посредници за промет робе с Турском наметнули муслимански, јерменски, грчки и српски трговци. Стога је у Аустрији, захваћеној меркантилистичким идејама, почела сазревати замисао о преуређењу трговачког промета по угледу на Енглеску, Француску или Холандију. На остварењу ове идеје посебно је настојао немачки лекар и економист Јохан Јоаким Бехер који је својим *Трактатом о трговини* и радом на узгоју кромпира, на свиларству и памучној индустрији ударио темеље модерној аустријској економији. Под Бехеровим утицајем, у Бечу је 1666. основан Трговачки одбор коме је стављено у задатак да ради на увођењу мануфактуре и унапређењу трговине. Као део тако широко заснованог програма, Бехер је 1667. године на предлог баварског кнеза Фердинанда Марије основао Источно трговачко друштво, познатије под именом Оријентална компанија, чије је седиште било у Бечу. Компанијин капитал је био прикупљен од трговаца који су пословима били повезани с Турском, а део капитала је уложила и група државних чиновника. Послове је обављао директоријум изабран међу улагачима. Цар Леополд I је ослободио компанију царине и осталих давања за прву годину и дао јој монопол за увоз стоке. Она се посебним уговорима наметнула као искључив снабдевач бечких месара и кожарских радионица.

Оснивањем Оријенталне компаније започео је нови, савременији вид експлоатације наших земаља. Да би својим пословима обухватила веће области Турске, компанија је основала факторију у Цариграду којој су поверени послови са источним деловима Царства, а Србија, Босна и Подунавље су поверени „првој постаји и подружници" основаној 1668. у Београду. Београд-

[143] Р. Самарџић, *Борба Дубровника за опстанак после великог земљотреса 1667*, Београд 1960, 654.

ска подружница је у својој кући држала већи број трговаца, агената и помоћног особља.[144] Оријентална компанија је веома брзо успела да развије своје послове. Само годину дана после оснивања београдске подружнице, енглески путописац Е. Браун је на путу из Будима према Београду наилазио на „крда волова, које су терали за Беч, за рачун бечке Источне компаније, која снабдева Беч и околину и има дозволу од султана за слободан промет“. Француз Луј Дима је 1681. запазио да се из тих области „извози толико волова, оваца и коња да изгледа невероватно да их се у Немачку увезе више од шездесет хиљада, и да се чак у Паризу, удаљеном петсто миља, једе месо извезено из Угарске“. Заинтересованији за њене увозне послове, млетачки дипломат Ђовани Батиста Донадо је забележио да компанија увози преко Београда „немачку робу . . . свилене тканине наше израде и сукно доброг и лошег квалитета“.[145] И мада укупан значај бечке Оријенталне компаније на привредне токове балканске Турске не треба преувеличавати, ипак су Дубровчани, па и домаћи трговци, осетили да она представља опасност не само за њихове послове него и за целокупну стару структуру трговине. Дубровчани су 1658. забранили својим трговцима да послују са Аустријанцима, а да би успешније сузбили конкуренцију Беча, они су 1673. основали своју Трговачку левантску компанију, али она није успела да се одржи дуже време.[146]

У време кандијског рата, грчки и јерменски трговци су извршили коначан продор на турско и међународно тржиште, у чему су имали снажну подршку своје колоније у Италији, посебно у Анкони и Млецима. Грци су уз дозволу турских власти извозили восак и коже из Босне и настојали на Порти да се отворе нове луке на јадранској и јонској обали. Прворазредан значај за прилике на српском тржишту имао је узлет грчких и јерменских насеобина у градовима дуж Цариградског друма и у Подунављу. У Београду се у другој половини XVII века налазило око 200 породица јерменских занатлија и трговаца. Они су почели да угрожавају и послове српских трговаца у Будиму и да им »постепено преотимају трговину«. Њихова основна снага била је у томе што су успели да се наметну као веза између богатих азијских занатских и трговачких средишта и западноевропског тржишта у тренутку кад им италијански трговци нису више могли представљати озбиљнију конкуренцију, а утицај Енглеза, Француза и Холанђана није још увек био толико одлучујући да би им могао онемогућити пословање.[147] Кандијски рат није озбиљније угрозио ни јеврејску трговину. Истина, њихови трговачки послови преко Дубровника су знатно опали у односу на претходно раздобље, али без обзира на то што су њихови каравани били често пљачкани, а везе са сународницима у Италији крајње отежане, Јевреји су упорно настојали да сачувају своје место на том

[144] Најпотпунији преглед о оснивању и раду Оријенталне компаније и литературе дао је Р. Веселиновић, *Продирање аустријске трговине у Београд у другој половини XVII века*, у зборнику радова *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867*, Београд 1970, 163—179; исти, *Градска привреда Београда 1683—1717*, у књизи *Историја Београда*, 1, 509—516.

[145] Р. Веселиновић, *Продирање аустријске трговине у Београд у другој половини XVII века*, 163—179; Г. Станојевић, *Два описа Београда из 1681. године*, Историјски гласник, 1—2, 1975, 136; Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика*, 223—224.

[146] В. Винавер, *Дубровачка трговина у Србији и Бугарској крајем XVII века*, 189—237; Р. Самарџић, *Дубровчани у Београду*, 72.

[147] В. Винавер, *Дубровачка трговина*, 208—218; К. Костић, *Грађа за историју српске трговине и индустрије*, 193—196; М. Премроу, *Јерменска колонија у Београду*, 213—224.

тржишту. У овом раздобљу су Јевреји из балканских градова успели да се пробију преко Подунавља на средњоевропско тржиште, па су њихови послови били ту у сталном успону. Посматрани у целини, Јевреји су сачували веома високо место у трговачкој структури и успешно пребродили кризу изазвану ратом и продором нових трговачких сила у Турску.[148] Што се тиче домаћих хришћанских трговаца и занатлија у Турској, они су се током кандијског рата нашли у изузетно сложеним приликама. У областима које су биле захваћене ратом, народним покретима, бунама или хајдучијом, посебно у Црној Гори, Боки Которској, Херцеговини и једном делу Босне, били су угрожени не само услед повећаног турског притиска него и зато што су изгубили пословни ослонац у Млецима и Италији. Хришћани из Босне, већим делом католици, покушали су да се чвршће повежу с Дубровчанима у спољној трговини, у чему су постигли знатан успех, па су њихови послови у Дубровнику током целог рата били у сталном порасту. Међутим, оно што им је представљало стварну снагу биле су њихове трговачке насеобине у балканском залеђу, у Београду и другим градовима у Србији и Подунављу, које су им давале потребну сигурност и могућност за разграњавање послова. Сем тога су успели да се у највећој мери извуку од одговорности за народне покрете, што им је омогућило да и поред турског начела о колективној одговорности, које је често примењивано, очувају свој сталешки интегритет. Према Евлији Челебији, који је управо током кандијског рата обилазио ово подручје, хришћанске махале су готово свуда сачувале значај у привреди. Тај значај је био увећан и тиме што су оне остале готово једини посредник између градског тржишта и сеоског произвођача.[149]

Положај српских трговаца у дубљем залеђу, на простору од косовских градова до Будима, био је до извесне мере повољнији него у претходном раздобљу. Срби су успели да се наметну страним трговцима као важан чинилац на локалном тржишту сировина. Добра околност је била и у томе што Срби нису представљали силу која је стране трговце могла озбиљније угрозити на међународном тржишту и поред тога што су држали део трговачког промета са Аустријом, поседовали дућане у Бечу и имали посебна трговачка друштва. Стога су страни трговци почели да међу Србима траже партнере за своје послове у Турској.[150] О стварном броју српских трговаца и занатлија у појединим областима нема непосреднијих историјских извора. Конфесионална подела трговаца и занатлија по балканским чаршијама спречила је осипање хришћанских општина и заштитила их од прекомерне исламизације, веома честе појаве у претходним раздобљима. У томе је веома важну улогу одиграла и црква својим радом да повеже српски живаљ на подручју целе Пећке патријаршије, а на основама старе немањићке традиције. Православне градске општине су се повећавале и сталним приливом сеоског становништва. У аустријском попису из 1699. године, који је највећим делом забележио стање затечено из турских времена, у 47 места у срезовима Бач, Сомбор и Баја пописано је 298 занатских радионица. Описујући Рудник у коме је боравио 1669, Евлија Челебија је забележио да ту живи »српска и бошњачка раја, врло

[148] В. Винавер, *Дубровачка трговина*, 208—218.

[149] Evlija Čelebija, *Putopis*, 682.

[150] Р. Веселиновић, *Градска привреда Београда 1683—1717*, у књизи *Историја Београда*, 1 509—516.

угледна и богата«, да је трговина основно занимање становништва и да у месту има 80 дућана. На неким вашарима, на пример у Лесковцу, Сремској Митровици или Осијеку, окупљало се и до 40.000 људи, као и велики број домаћих занатлија и трговаца. Дубровчани и Аустријанци су с посебним занимањем пратили све већи утицај српских трговаца на локално тржиште, веома заинтересовани за сарадњу са њима.[151] Дубровчани су своје старе везе с домаћим трговцима из Турске, торбарима и добављачима, још више разгранали и учврстили их новим пословним уговорима. И поред тога што их је сматрала све опаснијим конкурентом на балканском тржишту, дубровачка влада је била принуђена да трпељиво прихвата све чешће ортачке везе својих трговаца са домаћим људима из Турске. Њене наредбе о »забрани склапања трговачких компанија са странцима«, затим о »продаји или куповини било које врсте робе од њих« нису могле бити поштоване већ и зато што су Срби у многим местима држали промет вуном — робом која је добила веома важно место у балканском извозу — затим у промету крзнима и производима кућне радиности. У списковима поверилаца и дужника дубровачких трговаца из Новог Пазара, Приштине, Трговишта, Видина, Ваљева, Београда и других места, број домаћих људи се нагло повећао. У ствари, ова појава открива све већу зависност Дубровчана од домаћих људи и прикупљању сировина.[152]

За каснији развитак српске трговине, прворазредан значај је имало настојање Оријенталне компаније и аустријских трговаца да укључе Србе у свој пословни круг. Томе је допринела велика заинтересованост аустријског тржишта за увоз живе стоке, коже и вуне са овог подручја, а српски трговци су већ од половине XVI века имали значајну улогу у промету том врстом робе, располагали унутрашњом и међународном трговачком мрежом и имали уходане путеве до произвођача сировина. Према дубровачким вестима, аустријски утицај је педесетих година XVII века захватио и најудаљеније српске области. Ове везе су под утицајем Оријенталне компаније добиле нов смисао због монопола који је компанија добила за увоз стоке и њеног организованог рада на укључивање српских сточарских трговаца у свој пословни круг.[153]

У четрнаестогодишњем раздобљу од 1669. до 1683. године, у привреди српских земаља су још израженије биле истакнуте све оне тешкоће које су је потресале у претходним деценијама. Претерана пореска оптерећења и принудно откупљивање или одузимање стоке и производа, насиља, осионост и самовоља турских војника и управе гурнули су пољопривредно становништво у стање велике материјалне исцрпљености и дубоког незадовољства. Читаве области су опустеле и биле избачене из производних токова. Евлија Челебија је некад богату околину Параћина нашао 1669. у јадном стању потпуне запуштености. Хајдучија је постала веома раширена појава и све више добијала израз организованог бунта. Доведена у безизлазан положај, читава села су напуштала Турску и насељавала се на хабсбуршку територију или одлазила у Влашку. Град је стога изгубио природну везу са сеоским произвођачем, што је

[151] Р. Веселиновић, *Војводина, Србија и Македонија под турском влашћу у другој половини XVII века*, 40—53; Evlija Čelebija, *Putopis*, 374.

[152] С. Димитријевић, *Дубровачки каравани у јужној Србији у XVII веку*, 176—184; ХАД, Преписка, XVII, Div, de foris.

[153] Р. Веселиновић, *Продирање аустријске трговине у Београд у другој половини XVII века*, 163—176.

у знатној мери утицало на главне привредне токове.[154] Ово раздобље агоније старог турског привредног поретка обележено је извесним појавама које су своје пуно значење добиле тек у следећој епохи. Дубровчани су коначно изгубили ранији значај у балканским пословима, а њихове колоније су се нагло смањивале и гасиле једна за другом, остављене без стварне подршке. Дубровник је успео да сачува једино улогу као извозна лука у трговачком саобраћају западних области са Италијом, и то првенствено у пословима домаћих трговаца из Турске. Босански хришћани су тако повезали своје колоније у залеђу са Италијом преко Дубровника, Сплита, ушћа Неретве, Драча, Валоне и Солуна. Њихови послови су током овог краткотрајног раздобља били у сталном порасту. Међу босанским трговцима је већ било могуће издвојити оне који су капиталом, везама и обимом послова улазили у ред веома крупних трговаца. Тако су на пример браћа Брњаковићи, трговци из сарајевске католичке чаршије, пословали с Београдом, Ваљевом, Цариградом, Солуном, Дубровником, Сплитом и многим другим градовима, а имали су и утицајне пријатеље међу највишим провинцијским властодршцима, па чак и на Порти. Јачање босанских трговаца и њихова све израженија самосталност у пословима представљају једну од важних основа у образовању посебности Босне у оквиру Турског Царства, што је до пуног израза дошло у следећој епохи. У време кад се привреда највећег дела Турске започела повезивати са земљама западне Европе преко Подунавља, Босна је наставила да живи као део Медитерана на основама старог турског система. То је утицало и на очување старе производне структуре тог подручја, која се и даље темељила на сточарству у пољопривреди и кожарским и ткачким занатима у градској привреди.

Брзо настајање дубровачке превласти у балканској трговини после великог земљотреса 1667. имало је за последицу да се хришћански трговци из ближег херцеговачког залеђа ослободе подређеног утицаја који су дотад имали у дубровачким пословима. На том подручју је у последњим деценијама XVII века настао знатан број крупнијих српских трговаца који су у Дубровнику оснивали компаније за међународну трговину и тако повећавали свој утицај. Неки међу њима су се застално населили у Дубровнику и започели постепено образовати своју православну општину, која је потом из деценије у деценију добијала све значајнију улогу у привредном животу града.[155]

[154] Evlija Čelebija, *Putopis*, 66.

[155] В. Винавер, *Дубровачка трговина*, 189—235.

СКРАЂЕНИЦЕ
назива архива, архивских фондова и часописа

АВ	– Архив Војводине
АДК	– Државни архив у Котору
Анали ПФБ	– Анали Правног факултета у Београду
Анали ФФБ	– Анали Филолошког факултета у Београду
Anali HID	– Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku
АНБХН	– Архив и научна библиотека у Херцег-Новом
АНУБХ	– Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине
Arkiv	– Arkiv za povjestnicu jugoslavensku
Архив ПДН	– Архив за правне и друштвене науке
ASA	– Archivio di Stato, Ancona
АСАНУБ (Архив САНУ)	– Архив Српске академије наука и уметности у Београду
АСАНУК	– Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима
ASV	– Archivio di Stato, Venezia
AslPh	– Archiv für slavische Philologie
ASF	– Archivio di Stato, Firenze
АХЗ	– Архив Хрватске у Загребу
БАН	– Бугарска академија наука
VVM	– Vesnik Vojnog muzeja
Весник СПЦ	– Весник Српске православне цркве
VZA	– Vjesnik Zemaljskog arhiva
VIG	– Vojnoistorijski glasnik
Vjesnik ZA	– Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arkiva
ГГБ	– Годишњак града Београда
ГЗМ	– Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине
Глас	– Глас Српске краљевске академије; Глас СКА. Други разред; Глас САН. Одељење друштвених наука; Глас САНУ. Одељење историјских наука
Гласник ДСС	– Гласник Друштва српске словесности
Glasnik ZMBH	– Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine

Гласник ИДНС – Гласник Историјског друштва у Новом Саду
Гласник ИНИ – Гласник на Институтот за национална историја у Скопљу
Гласник МКМ – Гласник Музеја Косова и Метохије
Гласник СУД – Гласник Српског ученог друштва
Гласник ЦМ – Гласник Цетињског музеја
Годишен зборник ФФ – Годишен зборник Филозофског факултета у Скопљу
Godišnjak ANUBH – Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
Годишњак ИДБХ (Годишњак БХ) – Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине
Годишњак МГБ – Годишњак Музеја града Београда
Годишњак ПФ – Годишњак Правног факултета у Београду
Godišnjak PF – Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu
Годишњак ФФНС – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду
Годишњица НЧ – Годишњица Николе Чупића
ГСНД – Гласник Скопског научног друштва
ГСПЦ – Гласник Српске православне цркве
ДАЗ – Државни архив у Задру
ДАМ – Државни архив Македоније
Зборник МС – Зборник Матице српске
Зборник НМ – Зборник Народног музеја у Београду
Зборник ФФ – Зборник Филозофског факултета у Београду
Zbornik FF – Zbornik Filozofskog fakulteta u Sarajevu
ИАК – Историјски архив Котора
ИГ – Историјски гласник
ИЗ – Историјски записи
ИНИ – Институт за национална историја у Скопљу
ИЧ – Историјски часопис
ЈАЗУ – Југославенска академија знаности и умјетности
JIČ – Jugoslovenski istorijski časopis
ЈФ – Јужнословенски филолог
КА – Kriegsarchiv, Wien
ЛМС – Летопис Матице српске
Magazin SD – Magazin Sjeverne Dalmacije
МАНУ – Македонската академија на науките и уметностите
МС – Матица српска
NDBH – Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine
ПОФ – Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином
Прилози КЈИФ – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор
Прилози МАНУ – Прилози на Македонската академија на науките и уметностите
Рад ВМ – Рад Војвођанских музеја
Rad, Rad JAZU – Rad Jugoslavenske akademije nauka i umjetnosti
Radovi ANUBH – Radovi Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

РАМС – Ризница и архив манастира Савине
REB – Revue des études byzantines
РОМС – Рукописно одељење Матице српске
САН – Српска академија наука
САНУ – Српска академија наука и уметности
СЕЗ – Српски етнографски зборник
СКА – Српска краљевска академија
СКГ – Српски књижевни гласник
Споменик СКА одн. САН, САНУ – Споменик Српске краљевске академије; Српске академије наука; Српске академије наука и уметности
Starine – Starine Jugoslavenske akademije nauka i umjetnosti
ХАД – Хисторијски архив Дубровника
ХАЗ – Хисторијски архив Задра
HZ – Historijski zbornik
НКА – Hofkammerarchiv, Wien
HHStA – Haus-Hof – und Staatsarchiv, Wien
ЦАНУ – Црногорска академија наука и умјетности

СПИСАК КАРАТА

Све карте израдила је инж. Ангелина Перић.

ФОТОГРАФИЈЕ

ЦРНО-БЕЛЕ

1 – снимио Радован Самарџић

2, 3 – снимила Мара Харисијадис

4 – снимила Јованка Калић

5, 6, 7, 8, 9, 12 – снимио Душан Тасић

10, 11 – Народна библиотека Србије

13, 14, 15, 16 – Ратни архив у Бечу

17 – снимио Сретен Петковић

У БОЈИ

I – снимио Душан Јовановић

II, XI – Југословенска ревија

X – снимио Енес Захић

XIV – снимио Ђорђе Поповић

III, IV, V, VII, VIII, IX, XII – снимио Душан Тасић

VI – снимио Војислав Ђурић

XIII – снимио Станко Сабо

РЕГИСТАР

Владимир Јанковић

САДРЖАЈ

ДЕО ПРВИ

СРПСКИ НАРОД ПОД ТУРСКОМ ВЛАШЋУ
Радован Самарџић

ДЕО ДРУГИ

СРБИ У РАТОВИМА ТУРСКЕ ДО 1683.
Радован Самарџић

ДЕО ТРЕЋИ

СРБИ У ХРВАТСКОЈ У XVI И XVII ВЕКУ
Рајко Л. Веселиновић

ДЕО ЧЕТВРТИ

СРБИ У ВЕЛИКОМ РАТУ 1683–1699.
РАЈКО Л. ВЕСЕЛИНОВИЋ

ДЕО ПЕТИ

ПРИВРЕДА У XVI И XVII ВЕКУ
ТОМА ПОПОВИЋ

ИСТОРИЈА СРПСКОГ НАРОДА

ТРЕЋА КЊИГА
ПРВИ ТОМ

СРБИ ПОД ТУЂИНСКОМ ВЛАШЋУ
1537–1699

ИЗДАВАЧ
СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА

ЗА ИЗДАВАЧА
Радомир Радованац

ГЛАВНИ УРЕДНИК
Милорад Ђурић

РЕЦЕНЗЕНТИ
Михаило Војводић
Драгољуб Р. Живојиновић

ГРАФИЧКА ОПРЕМА
Стојан Милеуснић

ЛЕКТОР
Гордана Јовановић

КОРЕКТОР
Живка Папак

Тираж 10.000

ШТАМПА

Београдски издавачко-графички завод
1993.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

949.711 "1537/1699" (082)

Историја српског народа. Књ. 3, т. 1, Срби под туђинском влашћу : 1537–1699 / написали Радован Самарџић, Рајко Л. Веселиновић, Тома Поповић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1993 (Београд : БИГЗ). – 695 стр., [14] стр. с таблама : илустр. ; 24 cm

Тираж 10000. – Белешке уз текст. – Регистар.
ISBN 86-379-0383-5
1. Веселиновић, Рајко Л. 2. Поповић, Тома а) Срби – Историја – 1537–1699 – Зборници б) Србија – Историја – 1537–1699 – Зборници
12598796